

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९७

श्रीमज्जैमिनिप्रणीते मीमांसादर्शने

द्वितीयाध्यायद्वितीयपादप्रारम्भ तृतीयाध्यायपञ्च-

मपादान्ता द्वितीयभागस्य पूर्वार्धः ।

श्रीकुमारिलभट्टविरचित-न्वयवार्तिकारूपव्याख्यासहितशाबरभाष्यसमेतः ।

स चायं भागः पुण्यपत्तनीयमीमांसाविद्यालयाध्यापकपदशिष्टैः ।

‘मीमांसाविद्वान्’ पदधारिभ्यगुरुवर्यवैद्यनाथशास्त्रिचरणान्ते-

वासिभिस्तीर्थङ्गोद्गमभाषिजनमुन्वाशास्त्रिभिः संशोधित-

छिप्पण्यादिना समलंकृतश्च ।

स च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्युः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ‘महादेव चिमणाजी आपटे’ इत्यभिधेय-

महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५२ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९३० ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशामनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं दशाणकाधिकाः पञ्च रूप्यका (६० ५४१०) ।

बॉर सेवा मन्दिर
दिल्ली

स्थग्रन्थानां मूचीपत्रम् ।

मूल्यम् ।

रु० आ०

रुम गर या

रात न

रुम

...	...	...	०	६
।स्कप्रणीतभाष्याभ्यां संवलितः ।	१		६	
।	०		४	
।स्थोजिव पुगतनः ।	...	५	०	
करभाष्याद्युपेता ।	...	०	१४	
याद्युपेता ।	...	१	०	
नशाकरभाष्योपेता ।	...	१	४	

८ प्रश्नापानपत्र-मटीकशाकरभाष्याद्युपेता ।	...	१	०
९ मुण्डकोपनिषत्-मटीकशाकरभाष्याद्युपेता ।	...	०	१०
१० भाण्डूक्योपनिषत्-मटीकशाकरभाष्यगौडपाटीयकारिकाद्युपेता ।	२	५	
११ ऐतरेयोपनिषत्-मटीकशाकरभाष्याद्युपेता ।	...	१	४
१२ तैत्तिरीयोपनिषत्-मटीकशाकरभाष्याद्युपेता ।	...	१	१२
१३ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्-संश्रयचार्यकृतं मटीकम् ।	२	२	
१४ छान्दोग्योपनिषत्-मटीकशाकरभाष्योपेता ।	...	५	०
१५ बृहदारण्यकोपनिषत्-मटीकशाकरभाष्योपेता ।	...	८	०
१६ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्-भागवत्यात्मकम् ।	२२	८	
१७ श्वेताश्वतरोपनिषत्-भाष्यटीपिकाद्युपेता ।	...	२	४
१८ मौर्यपुराणम्-श्रीमद्वैद्यपायनप्रणीतम् । उपपुराणम् ।	...	३	०
१९ रमरत्नममुच्यः-श्रीमद्भागवतचार्यविरचितः । वैद्यकग्रन्थः ।	३	१२	
२० जीवन्मुक्तिविवेकः-विद्यारण्यविरचितः मटीकः ।	...	३	१२
२१ ब्रह्मसूत्राणि-मटीकशाकरभाष्योपेतानि भागवत्यात्मकानि ।	१२	०	
२२ श्रीमच्छंकरदिग्विजयः-विद्यारण्यकृतः । टीकारिष्णुभाष्यां सहितः ।	६	०	
२३ वैयासकन्यायमालाविस्तरः-भारतीतीर्थमुनिप्रणीतः ।	...	१	१२
२४ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः-श्रीमाधवप्रणीतः ।	...	८	०
२५ सूतसंहिता-माधवकृतटीकोपेता । भागवत्यात्मिका ।	...	११	८
२६ हस्त्यायुर्वेदः-पालकाप्यमुनिविरचितः ।	...	७	६
२७ वृन्दमाधवः-श्रीमद्वृन्दप्रणीतः । मटीकः । वैद्यकग्रन्थः ।	६	१२	
२८ ब्रह्मपुराणम्-श्रीमद्व्यासविरचितम् । प्रथम महापुराणम् ।	६	४	
२९ उपनिषदां समुच्चयः-श्रीनारायणशंकरानन्दकृतटीपिकासहितः ।	६	१२	
३० नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीयोपनिषत्-भाष्याद्युपेता ।	...	१	१२

ग्रन्थनाम ।

मूल्यम् ।

रु० आ०

३१ बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरा—श्रीनित्यानन्दमुनिविरचिता । २	१२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतम् । भागद्वयात्मकम् ।... १०	१०
३३ धन्वन्तरीयनिघण्टुः—श्रीधन्वन्तरिविरचितः । वैद्यकग्रन्थः ६	४
३४ श्रीमद्भगवद्गीता—शांकरभाष्योपेता । २	०
३४ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकशांकरभाष्योपेता । ६	४
३५ संगीतरत्नाकरः—शार्ङ्गदेवकृतः सटीको द्विभागः । गानशास्त्रम् । १०	४
३६ तैत्तिरीयारण्यकम्—सायणभाष्यसमेतम् भागद्वयात्मकम् । ९	१
३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतम् भागत्रयात्मकम् ।... १४	८
३८ ऐतरेयारण्यकम्—सायणभाष्यसहितम् । ३	०
३९ संस्काररत्नमाला—गोपीनाथभट्टविरचिता । भागद्वयात्मिका । १२	८
४० मध्याभाष्यममुच्ययः—खण्डराजश्रीकृष्णपण्डितादिप्रणीतः । २	०
४१ अग्निपुराणम्—महर्षिव्यासप्रणीतम् । महापुराणम् ... ५	४
४२ तैत्तिरीयसंहिता—सायणभाष्यसमेता । भागत्रयात्मिका । ४८	१०
४३ वैयाकरणमिहान्तकारिकाः—भट्टोजीदीक्षितकृताः सटीकाः । ०	१२
४४ श्रीमद्भगवद्गीता—पैशाचभाष्यसमेता । १	८
४५ श्रीमद्भगवद्गीता—मधुसूदनश्रीधरकृतटीकोपेता । ... ५	४
४६ याज्ञवल्क्यस्मृतिः—अपरार्ककृतटीकामहिता भागद्वयात्मिका । १३	०
४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि—भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि । . ३	०
४८ स्मृतानां ममुच्ययः—अङ्गिरःप्रभृतिमप्रविंशतिस्मृत्यात्मकः । ५	०
४९ वायुपुराणम्—महर्षिव्यासप्रणीतम् । महापुराणम् । ... ४	१२
५० यतीन्द्रमतदीपिका—श्रीनिवासठासकृता । प्रकाशटीकोपेता । १	४
५१ सर्वदर्शनसंग्रहः—माधवाचार्यप्रणीतः । २	०
५२ श्रीमद्भगवद्गीता—नीलकण्ठकृतटीकोपेता । २	०
५३ सत्याषाढश्रौतसूत्रम्—सत्याषाढविरचितं भागदशकात्मकम् । २८	५
५४ मत्स्यपुराणम्—श्रीमद्द्वैपायनमुनिप्रणीतम् । महापुराणम् । ६	०
५५ पुरुषार्थचिन्तामणिः—आठवलेइत्युपाह्वविष्णुभट्टकृतः । ४	०
५६ नित्याषाढशिकाण्वः—भास्कररायोजीतटीकासहितः । ३	८
५७ आचारभूषणम्—हिरण्यकेश्याह्निकमोकोपाह्वम्बककृतम् । ४	६
५८ आचारेन्दुः—माटेइत्युपाह्वम्बकविरचितः । ... ४	०
५९ श्राद्धमञ्जरी—केळकरोपाह्वबापुभट्टविरचिता । ... २	०
६० यतिधर्मसंग्रहः—विश्वेश्वरसरस्वतीकृतः । १	१२

६१ गौतमप्रणीतधर्मसूत्रम्—हरदत्तकृतटीकासमेतम् । ...	२	८
६२ ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यानन्दवल्लीभृगूपनिषदः—सटीकाः २		८
६३ छान्दोग्योपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	१२
६४ बृहदारण्यकोपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	४
६५ शाङ्खायनब्राह्मणम्—ऋग्वेदान्तर्गतबाष्कलशास्त्रीयम् । ...	१	४
६६ काव्यप्रकाशः—उद्घोतयुतपदीपसहितः । ...	६	४
६७ ब्रह्मसूत्राणि—दीपिकासमेतानि । ...	४	८
६८ बृहद्ब्रह्ममंहिता—नारदपञ्चरात्रान्तर्गता । ...	१	१२
६९ ज्ञानार्णवतन्त्रम्—ईश्वरप्रोक्तम् । तन्त्रशास्त्रग्रन्थः । ...	१	४
७० स्मृत्यर्थसारः—श्रीधराचार्यविरचितः । ...	१	१०
७१ बृहद्योगतर्ङ्गिणी—विमलभट्टविरचिता भागद्वयोपेता ।	१०	१२
७२ परिभाषेन्दुशेखरः—वेद्यनाथकृतगदाख्यटीकायुतः । ...	२	६
७३ गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः—श्रीमच्छंकराचार्यविरचिता । ...	१	८
७४ द्राह्यायनगृह्यसूत्रवृत्तिः—रुद्रस्कन्दप्रणीता । ...	१	०
७५ ब्रह्मसूत्रभाष्यार्थरत्नमाला—सुब्रह्मण्यविरचिता । ...	४	४
७६ ईशकेनकठोपनिषदः—दिगम्बरानुचरकृतव्याख्यासमेताः ।	१	०
७७ वेदान्तसूत्रमुक्तावलिः—ब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचिता । ...	२	६
७८ त्रिस्थलीमेतुः—नारायणभट्टविरचितः । ...	३	१२
७९ छान्दोग्योपनिषत्—मिताक्षराव्याख्यासमेता । ...	२	०
८० वाक्यवृत्तिः—श्रीमच्छंकराचार्यकृता सटीका । ...	०	८
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्—नारायणकृतवृत्तिसमेतम् । ...	४	११
८२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—हरिदीक्षितविरचिता । ...	२	७
८३ संक्षेपशारीरकम्—व्याख्यासहितं भागद्वयोपेतम् । ...	९	१
८४ अद्वैतामोदः—अभ्येकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीतः । ...	२	०
८५ ज्योतिर्निबन्धः—शूरमहाठश्रीशिवराजविरचितः । ...	३	१५
८६ विधानमाला—श्रीनृसिंहभट्टविरचिता । ...	४	४
८७ अभिहोत्रचन्द्रिका—किञ्जवडंकरोपाह्वामनशास्त्रिकृता ।	२	१४
८८ निरुक्तम्—दुर्गाचार्यकृतवृत्तिसमेतम् । भागद्वयात्मकम् । ...	१६	४
८९ काव्यप्रकाशः—सकेताख्यटीकासमेतः । ...	३	४
९० शाङ्खायनारण्यकम्—ऋग्वेदान्तर्गतबाष्कलशास्त्रीयम् । ...	०	१

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलि

ग्रन्थाङ्कः ९७

श्रीमज्जैमिनिप्रणीते मीमांसादर्शने

द्वितीयाध्यायद्वितीयपादमारभ्य तृतीयाध्यायपञ्च-
मपादान्तो द्वितीयभागस्य पूर्वार्धः ।

श्रीकुमारिलभट्टविरचिततन्त्रवार्तिकारूपव्याख्यासहितशाबरभाष्यसमेतः ।
स चायं भागः पुण्यपत्तनीयमीमांसाविद्यालयाध्यापकपदाधिष्ठितैः
'मीमांसाविद्वान्' पदभाषिभिरुत्तरवैद्यनाथशास्त्रिचरणान्ते-
वासिभिस्तीर्थहल्लीग्रामाभिजनमुन्वाशास्त्रिभिः संशोधित-
द्विष्यपादिना समलंकृतश्च ।

स च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येत

पुण्याख्यपत्तने

महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यभिधेयमहाभाष्ये प्रारम्भे

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलि

आयराक्षरमुद्रयित्वा

प्रकाशितः ।

शालिवाहनशकाब्दा. १८५२

समिस्ताब्दाः १९३०

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशामनाचुम्भारेण स्वाम्यताम्ना.) ।

मूल्यं दशाणकाधिकाः पञ्च रुपकाः (५४१०) ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सतन्त्रवार्तिकशास्त्रभाष्यसमेतं

श्रीमज्जैमिनिप्रणीतं मीमांसादर्शनम् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

[१.] शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

अस्मि ज्योतिष्टोमस्तत्र श्रूयते 'सोमेन यजेत, दाक्षिणानि जुहोति, हिष्यमात्रेयाय ददाति' इति । यजति ददाति जुहोतयस्ते किं संहृत्य कार्यं कुर्वन्ति, उत विद्युत्येति संशयः । साधकाः संहृत्यापि साधयन्तो दृश्यन्ते विद्युत्यापि । संहृत्य तावत्, त्रयो ग्रावाण एकांमुखां धारयन्तो दृश्यन्ते, नागदन्तकास्तु विद्युत्यापि । एकैकस्मिन् हि शक्यते शिष्यमवलम्ब्येतुम् । अतोऽयजति—ददाति—जुहोतयः संहृत्य साधयेद्युर्विद्युत्येति जायते संशयः ॥

उपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तादौ गतेऽधुना ।

शब्दान्तरादिभिर्भेदो लक्षणार्थोऽभिधीयते ॥

तत्र शब्दान्तरं तावत्स्पष्टत्वात्प्रथममुदाह्रियते । एकानेकाख्यातप्रत्ययसंबद्धाः सर्वे धातवो यजति ददाति जुहोति निर्वपति गृह्णाति स्तृणाति शंसति स्तौति इत्येवमादय उदाहरणम् । भाष्यकारेण तु स्वत्वपरित्यागाशेन यजत्यादित्रयं प्रत्यासन्नार्थत्वात्सुतरा-
मभिन्नमाभासव इत्युदाहृतम् । तत्र पूर्वपक्षत्रैविध्यदर्शनात्संशयोपन्यासोऽपि तदनुगुणः प्रतिभाति । तथा तिस्रो भावनाः किमेकमपूर्वं कुर्वन्त्युत त्रीणीति, तथा त्रयो धात्वर्थाः विमेका भावना विशिष्यन्त्युत तिस्रः, तथा त्रयो धातवः किमेक धात्वर्थं वदन्त्युत त्रीनिति । कार्यशब्दश्चापूर्वभावनाधात्वर्थेषु उपकार्यत्वाविशेषणं प्रयुज्यते । भावनाधात्वर्थधातवो ह्येषामुत्पादनेन विशेषणेन प्रतिपादनेनोपकारकत्वात्साधनत्वेनाभिधीयन्ते । कुतः संशयः ॥

साधकत्वं द्विवा दृष्ट प्रत्येकसमुदाययोः ।

वस्तुलक्षणे एवातस्तद्वद्वेः संशयोद्भवः ॥

अपवादः पारमार्थिकोऽत्रायमेकः संशयः, किं धात्वर्थत्रयानुरक्तैका भावना, अथवा प्रविष्टाभास-
प्रविष्टाभास-भासभेद इति । भावनैव धात्वर्थानुरक्ता कर्मशब्देनोच्यते । तस्या एव शब्दान्तरादि भेदकं भविष्यति, 'अपूर्वत्याजविधेयस्वात्मकर्मभेदानुनिष्पाद्येव' तदिति न

किं तावत् प्राप्तं, संहत्येति । कुतः । अदृष्टार्थानामुपकारकल्पनाऽ-
ल्पीयसी न्याय्येति । कथम् ।

अदृष्टो योऽश्रुतो वाऽर्थः स नास्तीत्यवगम्यते ।

तस्मिन्नसति दृष्टश्चेच्छ्रुतो वा न विरुध्यते ॥

विरुध्यमाने कल्प्यः स्याज्जायते तेन सोऽर्थवान् ।

विशेषश्चेन्न गम्येत, ततो नैकोऽपि कल्प्यते ॥

गम्यते च विशेषः, बहुभ्य एकमपूर्वमिति । तस्मात् समुदायशिक्षी-
र्षितः । ततो दृष्टे कल्प्यमानेऽवयवानां समुदायं प्रत्यर्थवच्चादेकमपूर्वं
समुदायात् कल्पितं भविष्यति । न चाशाब्दः समुदायः । आयवशब्दे-
रेव समुदायस्योक्तत्वात् । तस्मात्समुदायशिक्षीर्षितः । अथा यजे-
तेत्यस्य पूर्वो भागो यजत्यर्थं ब्रवीति, उत्तरो भावयेदिति । तथा

पृथग्विचारमर्हति । प्राप्तञ्जिकस्तु धात्वर्थकत्वापन्त्यासः कथमप्यसार्वात्रिकः सन्यज्यादिषु
भविष्यतीति नातीव तन्त्रिकतेव्यः । ततश्चैतदपि सशयकारणं पूर्वपक्षवादेनः प्रतिभाति
किं धात्वर्थान्प्रत्युपादीयमाना भावना प्रत्येकं समाप्यते, अथ वा ते ता प्रत्युपादीय-
मानाः संहत्य विशिष्यन्तीति । किं तावत्प्राप्तं संहत्येति । तत्र समुदायशिक्षीर्षितः
समुदायादेकमपूर्वं न वाऽशाब्दः समुदाय इत्यादिषु पुनः पुनः समुदायशब्दोच्चा-
रणादपूर्वकत्वाभिधानाच्च तिसृभ्यो भावनाभ्य एकमपूर्वमिति पूर्वः पक्षः । इयं
चोपपत्तिः ॥

अदृष्टं प्रथमं तावन्नास्तीत्येवं प्रतीयते ।

तथैव निश्चयश्चात्र दृष्टं चेन्न विरुध्यते ॥

दृष्टश्रुतविरोधे तु सत्यदृष्ट प्रकल्प्यते ।

एकेन चाविरोधित्वे सिद्धे नानेककल्पना ॥

तदेवाऽऽह ॥

विरुध्यमाने कल्प्यः स्याज्जायते तेन सोऽर्थवान् ।

दृष्टः श्रुतो वा भवतीति । तत्राप्येकानेकार्थकल्पनयोर्विशेषश्चेद्विरुद्धं प्रति न
गम्येत ततोऽनेकोपि कल्प्येत, गम्यते चासौ । तस्मात्समुदायादेकमपूर्वम् । तत्रैतत्प्रत्युपा-
देन भावनासमुदायश्चोदितो यस्मादेकमपूर्वं स्यादित्यत आह—न चाशाब्दः समु-
दायोऽवयवशब्दैरेव चोदितत्वात् । अथ वेति—धात्वर्थत्रयानुरक्तैव भावनापक्षपरि-
ग्रहः । तस्याप्युपपत्तिः ॥

१ समुदायप्रतिपत्त्यर्थत्वादिति पाठान्तरम् । २ विशिष्यन्तीति—अनेन च सोपेन यजते इत्या-
दिवाक्येषु धात्वर्थविशिष्टभावनाविधिरुक् प्यातिष्ठोमवाक्यविहितानाहतधात्वर्थविवेकभावनानुवर्त्तनेन
धात्वर्थविधिरिति सिद्धे भावनाभेदाभेदसंज्ञाकारणमित्याशयः सूचितः ।

ददातीति पूर्वो भागो ददात्यर्थम्, उत्तरस्तमेव भावयेदित्यनुवदति ।
एवं जुहोतीति पूर्वो भागो जुहोत्यर्थम्, उत्तरस्तमेवानुवदति । तेन-
कस्यां भावनायां त्रयो यजत्यादय उपाया विधीयन्ते श्रुत्या । तस्मा-

प्रत्ययार्थप्रधानत्वात्प्रतिधातु न भिद्यते ।

तत्रोपादीयमानत्वाद्धात्वर्थाः सहताः पुनः ॥

यदि हि धात्वर्थानां प्राधान्यं भवेत्ततो भावना तान्प्रत्युपादीयमाना प्रतिप्रधानं भिद्येत ।
भावप्रधानत्वाच्चाऽऽख्यातस्य प्रकृतिप्रत्ययोश्च प्रत्ययार्थशेषत्वादरुणैकहायन्यादिवद्यागा-
दिभिः सहस्यैका भावना विशेष्यते । यद्यपि प्रधानानां गुणानुरोधेनाऽऽवृत्तिरयुक्ता
तथाऽपि केवलप्रकृतिप्रत्ययप्रयोगासंभवाद्भयं तावद्धातुसंबन्धार्थं प्रत्ययः पुनरावर्त-
यितव्यः । यदि तु केवल, प्रत्ययः क्रीणातिच्छेद्येत, ततः सकृदुच्चरित एवारुणादिभिरिव
धातुभिः संबध्येत, अपदत्वात् स्वतन्त्रः श्रूयत इत्यावर्तते । दृष्टा च विशेषणसंबन्धार्थ-
मावृत्तिः, “ आगुर्येक्षेन कल्पता ” ‘ दध्ना जुहोति ’ ‘ पयसा जुहोति ’ ‘ ऐन्द्रवायवं
गृह्णाति ’ ‘ मैत्रावरुणं गृह्णाति ’ इत्येवमादिषु । तथाऽनुष्ठानादृत्तिरपि ज्योतिष्टोमस्या-
नेकद्रव्यदेवतासंयोगसंपादनार्था दृश्यते । तस्मादर्थैकत्ववशेन सर्वमिदं यजतिददातिजुहो-
तिविधानात्मकमेकं वाक्यमेकं कर्मैकं चापूर्वमिति । अयमेव चात्र पूर्वः पक्षः साधुर्न
पूर्वोक्तो भावनासमुदायासंभवात् । कुतः ॥

प्रसिद्धे भावनाभेदे माव्यभेदो नियोगतः ।

न चाऽऽसा समुदायवमैकशब्दाद्विनेष्यते ॥

यदि हि भावनाभेदं पूर्ववाद्यभ्युपगच्छत्येव ततः सा मावायितव्याऽपूर्वभेदादृते नैव भिद्यत
इति तद्वेदेऽपि सिद्धे किमनेन कृतं स्यात् । अपि च समुदायत्वापादनमैकशब्दसंयोगा-
त्समुदायानुवादरूपेण वा भवति यथा “ य एव विद्वान्पौर्णमासीं यजते ” इति, फलादि-
संबन्धेन वा यथा “ राजसूयेन स्वाराज्यवाम ” इति । न त्विहैकमपि पश्यामो येन
समुदायत्वमध्यवस्येन । ननु ज्योतिष्टोमेनेत्येष समुदायवचनो भविष्यति । न । तस्य
यजिसामानाधिकरण्येन तन्मात्रवचनत्वात् । तस्मान्नैष पक्षः । एवं नु माप्यग्रन्थो नेतव्यः ।
किं तावत्प्राप्तं धातुत्रयानुरक्तमिन्द्रायुधम्वैकं कर्मेति । तत्सिद्धयर्थं त्वियमुपपत्तिः ।
एवमरुपादृष्टकल्पना भविष्यतीति । कर्मभेदः हि बहुदृष्टकल्पना निष्प्रमाणिकाऽभ्युपगन्त-
व्या । तस्मात्समुदायश्चिकीर्षित इत्याद्येकस्यैव कर्मणोऽवयवाभिप्रायेणोक्तम् ।
अतो यजेतस्यस्य पूर्वो भागो यजत्यर्थं ब्रवीति, उत्तरो भावयेदित्यादि निगमनम् ।
अथ वेति प्रमादलिखितमिति मन्यन्ते । शक्यं त्वेतत्समर्थयितुं, द्वे ह्येते पूर्वपक्षोपपत्ती
माप्यकारेणोपन्यस्ते । तत्रानेकादृष्टकल्पनादोषं पूर्वमुपन्यस्य अथ वेत्युपपत्त्यन्तरमाह ।

देतेषां हि लक्षणानामेव विहितानामर्थस्य भावना प्रतिषेधे । अतः लक्षणसंज्ञा-
त्वेनान्यपूर्वसंज्ञाप्रत्ययस्यैव बद्धयजतिशब्देन विहितं दातृं दातृशब्दशब्दे-
नाभ्युपगते । गुणसंज्ञाप्रमाणम् । तस्मादेकमपूर्वमिति प्राज्ञम् । एवं भाते
ब्रूमः । प्रतिशब्दमपूर्वमेव इति । शब्दान्तरसंज्ञाप्रमाणम् । कृतानुबन्धत्वात् ।
यजेतेत्यनेन केवलस्य व्यासक्रमः कर्तव्यत्वेनान्यत्वेनानुबन्धेति शब्दाभिहि-

एतदुक्तं भवति । किमेवाहृष्टकल्पनोपपत्त्याऽप्यत्र शब्देनैवैका भावना प्रतिपादयामः ।
पूर्वपूर्वमेव प्रत्ययेकत्वेनाभिज्ञार्थप्रतीतेस्तद्दर्शयति । तथा ददातीति पूर्वो ददात्यर्थ-
मुद्धरस्तमेव भावयेदिति । एवं प्रतिभाति तमेव धात्वर्थं भावयेदिति । तत्तत्तुल्यम् ।
सर्वत्र धात्वर्थमाव्यत्वप्रतिषेधात् । न चैतत्पूर्वपक्षवादिनोऽपि क्वचिदुपयुज्यते । तथाऽ-
नुबन्धतीति न शक्य इदित्तम् । तस्मादेवं वाच्यं पूर्वो ददात्यर्थ उत्तरः पुनर्यो यजेते-
परेणाज्ञोक्तस्तमेव भावयेदित्येवं धात्वर्थान्तरसम्बन्धार्थमनुबन्धतीति । एवं जुहोतीत्य-
त्रापि । तथा च यजेतेत्यत्रैवं नाभिहितं, न हि तत्र पूर्वतरप्राप्ता भावनाऽस्ति याऽनुबन्धते ।
यदि धात्वर्थमाव्यत्वमभिधीयते तदविशिष्टं तत्रापि । न तद्वर्जमुक्त्योरेव ब्रूयादतो-
भावनेकत्वप्रतिज्ञानाभिप्रायमेतत् । तस्मादेका भावनाऽपूर्व च । यद्वा यजविशब्देन
विहितमिति—धात्वर्थैकत्वं वदति स्वत्वत्यागाशसमत्वात् । अथापि लक्षणाया ददाति
जुहोति यजेतेत्यस्यानुवादेस्तथाऽपि कर्मान्तरनिमित्तहृष्टकल्पनात् सैव ज्यायसीत्याश्रीय-
ते । न वाऽनुवादे लक्षणा दोषः । गुणविध्यर्थस्त्वनुवादः । एकत्राऽऽत्रेयः संप्रदानं
हिरण्यं च प्रदेयं विधीयते । इतरत्र दाक्षिणानि विधीयन्ते । ननु नामधेयत्वमैवायं
गुणत्रिभिः । कर्षविधानपक्षे ह्येतस्य नामधेयत्वम् । अनुवादे तु वाक्यार्थक्यप्रसङ्गादेका-
न्तेन गुणविधिरभ्युपगन्तव्यः । तदा च यजतिददातिजुहोत्य इति धात्वभिप्रायकम् ।
एवं कार्थैकं धात्वर्थं तदेतरत्तदर्थमिति वा न्यायेनैकमपूर्वं गमयन्तीत्यर्थः । तस्माच्च कर्म-
मेव इति ॥ अत्रोक्तम् ॥

धात्वर्थभेदे सर्वत्र विज्ञेयं भवनान्तरम् ।

उत्पत्त्यैकानुरक्ता हि नान्येनाप्यनुरज्यते ॥

यद्यप्येको भावनावयवस्तदर्थस्य च प्राधान्यं, तथाऽऽनुरक्तधात्वर्थभेदादनुबन्धान्त-
रप्रत्येतन्मयम् । न ह्येकस्याख्ये धात्वर्थः सजिपतिषु समर्थाः । न च समुच्चयं प्रतिपद्यन्ते
करणाद्याङ्गरोक्षित्वेन, तुर्यातीर्त्वादन्योन्याभिरपेक्षभिन्नशब्दोपादानात् । न ह्येको भावनीय-
धात्वर्थमुत्पद्यते । न चैकस्मिन्पदे धात्वर्थं परस्परपक्षे प्रत्ययं प्रत्युपादीयमानं सं-
वति, “धेताः” इति प्रत्ययोत्पत्तौ विवक्षितैकत्वसंख्यत्वात् । न चैतत्पदस्यैकता-

क्यता गच्छति । विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वैकार्थत्वयोरभावात् । न वैकार्पूर्वकल्पनात् एक-
वाक्यताऽऽपद्यते । ' समेषु वाक्यभेदः स्यात् ' इत्यत्र प्रत्याख्यातत्वात् । न चापूर्वभेदा-
भेदपूर्वकी कर्मभेदाभेदौ । विपरीताभ्युपगमात् । यदि च केवलैव भावना केन चिदुपादी-
येत ततोऽरुणादिभिरिवैकवाक्यगतैर्दध्यादिवद्वा भिन्नवाक्यगतैरेकैवानूद्यानूद्य युगपद्वा वि-
शिष्टविधानन्वायेन यागदानहोमैरनुरज्येत, न त्वस्याः पृथगुत्पत्तिरस्तीत्यवश्यं ददात्या-
दीनामेकेन समस्तैर्वोत्पादयितव्या । तत्र यदि तावत्समस्तरूपाद्यते, तत उत्पन्नायाः पुन-
रुत्पत्त्यभमवात्सिद्ध कर्मान्तरत्वम् । अथैकेन तावदुत्पाद्येत, तत्रापि विनिगमनार्था हेतो-
रभावाद्दिशेषो न ज्ञायते । येन केनचिदुत्पत्तिरप्येतस्याः प्रतीयते ततस्तद्व्यचि-
त्केन धातुना नानुरज्यते । येनैव ह्येकेन धातुना कृतानुबन्धा भावनोत्पन्ना तस्यैव श्रौत-
त्वेन बलीयस्त्वान्न पदान्तरस्यैर्धात्वर्थैः सह विकल्पः सम्भवतीति ततः प्रच्युतैस्तैः स्व-
पदप्रतिपादितमवश्यं भावान्तरमनुरज्जनीयम् । एवमेकैकत्र स्वपदोपात्तधात्वर्थानुरज्जनमौ-
त्पत्तिकं श्रौतं च, धात्वर्थान्तरानुरज्जनमुत्पन्नभावि वाक्यप्रकरणलभ्यं च । ददातिर्हि
यजत्युपनिबद्धा भावना निषेधन् स्ववाक्यानुच्चारिता पदान्तरानुवर्तिनी प्रकरणाद्वाक्याच्च
प्राप्नुयादेव यजतिरपि तत्र तत्रेति योज्यम् । ननु च ददातिपदेऽप्यसौ पुनः श्रूयमाणा
सैवेति प्रत्यभिज्ञायत इति न वक्तव्यं वाक्यप्रकरणाभ्यां ददातिसम्बन्धो भवतीति ।
सत्यं भावनामात्रसम्बन्धः श्रुत्यैव प्रतीयते । यागानुरक्तभावनासम्बन्धे तु न श्रुतिव्यापारो
युज्यते । ननु चैकत्वादेवास्या एव भेदव्यवहारो न युक्तः । केन वा कर्मभेदपक्षेऽपि
सामान्यैकत्वं नाभ्युपगम्यते । नन्वत्र व्यक्तनानात्वेऽपि नास्ति प्रमाणम् । कथं नास्ति ।
यदा भिन्नधात्वर्थसंनिधानादसौ नानात्वेन प्रतिशब्दमुपलभ्यते । ननु च शब्दवदेव
परोपाधिको भेदप्रत्ययो न पारमार्थिको भावनाभेदः स्यात् । नैतदेवं, शब्दस्यापि गका-
रादिभेदः पारमार्थिको नैव कस्यचिदनिष्टस्तद्वादिहापि यागादिभेदे सिद्धे शब्दस्थानीयम-
नुष्ठानसामान्यं निरूप्यते । न च यथा शब्दस्यार्थान्तरभूता ध्वनयः द्रुतादिबुद्धिमपार-
मार्थिकी कुर्वन्त्येवमत्र यागादयोऽदूरव्यतिरिक्ता । तस्मादास्ति भेद इति । आह च—

यथा रक्तोपधानेन निरुद्धे स्फटिके सति ।

कृष्णादिचोदनायुक्तं गम्यते स्फटिकान्तरम् ॥

तथैकधातुसंबद्धभावनाचोदने सति ।

भावनान्तरगामिन्यः स्युर्धात्वन्तरचोदनाः ॥

यस्मात्प्रकृतिप्रत्यययोः स्वार्थाभिधाने स्मृतेराचाराच्च नित्यविवक्षितक्रमत्वेन पूर्वप्रयु-
क्तप्रकृत्यर्थव्याप्तेषु प्रतिपत्तृषु प्रत्ययाशः संनिपतन् कृतानुबन्धमेव स्वार्थं वदति । तस्मान्न

तस्य, ददातिशब्दाभिहितं वा । शब्दान्तरत्वात् । प्रयोगवाक्यशेष-
भावेन हि समुदायस्य सत्तासम्बन्धो गम्यते, श्रुत्याऽवयवस्य यजे-
तेति । संनिहितयोगपि वाक्येन दानहोमयोः । श्रुत्या यागस्यैव सत्ता-
सम्बन्धो गम्यते न दानहोमयोः । श्रुतिश्च वाक्यद् बलीयसी ।
तस्मान्न समुदायः शाब्दः । कल्प्यमानो हि प्रयोगवचनेनैकवाक्यतां
नीत्वा कल्प्यते । शब्दान्तरं च यजतेर्ददातिः । तत्र यः अपि परो भागो
भावनावचनं सर्वेषु समानस्तथाऽप्येकैकस्य पूर्वोऽवयवोऽन्यः, अन्यश्च
तेन समुदायः शब्दान्तरमन्यस्मात्समुदायात् । सत्रार्थान्तरं व्यक्तम् ।
दद्यादिति दानेन साधयेदिति केवलमंशं दानं करणं भावनायाः प्रती-
यते, न यागहोमौ सहायावपेक्षते । तथा जुहोतीति होमसाधनां भाव-
नामाह, न दानयागावपेक्षते । तन्नावच्छब्देनावगतं, दानेन केवलेन
सिध्यतीति । जुहोतीत्यपि होमेन केवलेन सिध्यतीति, न तु दानेन
केवलेन सिध्यतीति विज्ञानं निवर्तते । ददातिर्हि स्वेन कारकग्रामेण
कृतानुबन्धो न यागं होमं वाऽनुबन्धमपेक्षते । तस्माद्विज्ञानि वाक्यानि,
प्रतिशब्दमपूर्वभेद इति । न च दानस्य यजतिर्जुहोतिर्वाऽनुवादो, याग-
होमयोरविवक्षाप्रसङ्गात् । न च दानमितरयोरनुवादः । परस्वत्वार्थ-
त्वादद्दातेरितरयोश्च त्यागार्हत्वात् । प्रयोजनं—पूर्वपक्षं समुदायादपूर्वं,
सिद्धान्ते तु यागस्य फलवत्त्वादितरयोगेणभावः ॥ १ ॥

कदाचित्प्रत्ययार्थः शुद्धो लभ्यते । यथा च प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीयादिभि-
भक्तिः प्रातिपदिकार्यो विज्ञेयः इत्यादि । प्रयोगवाक्यशेषभावेन हि समुदा-
यस्य सत्तासम्बन्ध इति । एतापूर्वकल्पनेन हि समुदायानुरूपभावनाकल्पनमाश्रितं
फलसम्बन्धनिमित्ता वाऽपूर्वकल्पना । प्रयोगवाक्यशेषभावेन बोधप्रतिवाक्यानां फलसम्बन्धो
भवति न स्वरूपैः । अवधूतस्वरूपाणि च कर्माणि प्रयोगवाक्येन गृह्यन्ते इत्यवगते भेदे न
शक्यान्धेकीकर्तुम् । न च ददातिजुहोत्योः प्रयोगवाक्यशेषभाव इत्यामः, यजेत स्वर्ग-
काम इति केवलयागश्रवणात् । न च तेन दानहोमौ लभ्येते । स्वार्थं यागप्रसङ्गादुभयाश्रयणे
वा युगपद्युतिलक्षणापत्तिर्दोषः । तस्मान्न समुदायकल्पनाऽस्ति । अतश्च धात्वन्वत्वेन
पदान्तरत्वात्केवलविशिष्टता गम्यते । न च ज्ञानान्तरेण निवर्तते । न च धात्वर्थैकत्वम् ।
आसेचनपरस्वत्वापादनाभ्यधिकत्वात् । न च त्यागमात्रलक्षणा, स्वर्धवृत्तिर्वेनापि वाक्य-
समवायोपपत्तेः । न च दाक्षिणा नि नाम गुणः कश्चित्प्रसिद्ध इति सामानाधिकरण्यान्ना-

[२] एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि

स्यात् ॥ २ ॥ सि० ॥

समिधो यजति, तनूनपात यजति इत्येवमादिः पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तो

मधेयत्वमेव युक्तम् । अतश्च वाक्यानर्थक्यं मा भूदिति होमो विधीयते । उदातिना तु यागमनूद्य गुणे विधीयमाने हिरण्यत्रेयसबन्धे वाक्यभेदप्रसङ्गाद्गुणादपि भेदः संभवतीत्यत्रैकगुणो निर्गुणो वाऽन्यो उदातिरुदाहर्तव्यः ॥ १ ॥

(इति शब्दान्तराधिकरणम् ॥ १ ॥)

शब्दान्तराधिकरणप्रत्युदाहरणरूपेणाभ्यासस्य पूर्वपक्षः सुखमभिधीयत इति तदनन्तरमारम्भः । तत्र समिधो यजति तनूनपात यजति इत्यादिषु समिदादिशब्दानपेक्षित्ययजतीत्येतत्पञ्चकृत्वोऽभिहितं किमेकस्य कर्मणो वाचकमथानेकस्येत्युदाहृतं तदाक्षिप्यते ।

गुणो वा नामत्रेयं वा समिदादिपदं भवेत् ।

ताभ्यामेव च भेदोऽत्र किमभ्यासः करिष्यति ॥

षडपि भेदहेतवः पृथग्भूताः स्वसामर्थ्यमात्रव्यापारफला दर्शयितव्याः । तद्यावदत्र गुणनामधेययोर्भेदकरं च नापनीयते न तावदभ्यासस्य परभागलाभोऽस्तीत्यन्यदुदाहर्तव्यम् । न च तत्संभवति । कुतः ।

प्रयुज्यते हि वदेषु नाऽऽख्यातं केवलं क्वचित् ।

नाम किञ्चित्प्रयुक्तं चेत्तस्य चोक्तं गतिद्वयम् ॥

“ ऐन्द्रवायवं गृह्णाति ” इत्येवमादीनि हि सर्वाणि परम्परासंगतौत्पत्तिकगुणयोगाद्भिद्यन्ते । ‘मिन्ने जुहोति’ ‘स्कन्ने जुहोति’ इत्यादीन्यपि ‘फलं चौकर्मसंनिधौ’ इत्यनेन न्यायेन निमित्तं प्रत्युपादीयमानत्वाद्विद्यन्ते । निमित्तमबन्धपरत्वाच्च नाम्यासानर्थक्यमित्यभेदकत्वम् । ये तु पञ्चशौरदीयेषु “तान्पर्याग्निकृतान्तान्पर्याग्निकृतान्” इत्येवमभ्यासमुदाहरन्ति तेषां प्राकृतपर्याग्निकरणानुवादप्रस्मरणमामर्थ्यं तत् । न वाऽत्र यजतिः श्रूयते यस्याभ्यासाद्भेदः स्यादिति न किञ्चिदुदाहरणम् । शोदाहृतेष्वेव तु समाधिः ।

प्रायेणाऽऽख्यातसबन्धि नामेष्ट पारतन्त्र्यभाक् ।

तस्यैव प्रथमं तेन भेदाभेदनिमित्तता ॥

यान्युपादेयार्थानि नामपदानि तानि तावदाख्यातपरतन्त्रत्वात्तदनुसारीणि सन्ति तद्वृत्तिं प्रतीक्षन्ते, तच्चेत्प्राकृते निविष्टं नामपदमपि तस्यैव गुणविधिर्नामधेयं वा । अथ तेनापूर्वं परिकल्पितं तत्तद्गामि नामपदमित्येवं भेदाभेदभोरवगतयोः पश्चादागच्छन्त-

यजतिशब्दः किमेकमपूर्वं चोदयति किं प्रत्यभ्यासमपूर्वभेद इति। शब्दान्तरे कर्मभेद उक्तः। इह स एव शब्दः पुनः पुनरुच्चार्यते। तस्मादेकमेवात्रापूर्वम्। नन्वपूर्वान्तरमविदधदनर्थको भवति। सत्यमेवाप्रयोजनो भवति। बहुकृत्वोऽपि चोच्चार्यमाणो नान्यार्थो भवति। यत्प्रथम उच्चारणे गम्यते शततमेऽपि तदेव गम्यते। तस्मात्पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तो

मिदादिपदमर्कित्वात्तदुदास्ते। तेन तदपोद्धृत्याऽऽख्यातमात्रं विचार्यते। नन्वेवं सति संज्ञागुणयोरभेदकत्वप्रसङ्गः। तत्र तौ भेदौ यत्राऽऽख्यातपदं न व्याप्रियते तथा चोदाहरिष्यति “अथैष ज्योतिः” “वाजिम्यो वाजिनम्” इति। वाजिने तावन्नैवाऽऽख्यातपदं श्रूयते, ज्योतिरादावप्याख्यातस्य गुणफलसंबन्धव्यापारेण प्रकृतनिवेशासंभवे सति ततः पूर्वप्रवृत्तया सज्ञयैव भेदो मविष्यति। यत्राप्याख्यातस्य स्वरसेन प्रकृतकर्मनिवेशोपप्लवे सति तत्रासंभवन् गुणो विधीयते तत्राप्यसौ भेदको यथाऽत्रैवाभ्युपेत्यवादे वक्ष्यति स एष देवतायागसंबन्धो विधीयमान इत्यादि। तच्चाऽऽख्यातस्य भेदशक्तौ विहताया भवतीति तदेव तावत्प्रथमं परीक्ष्यते। किमेकमपूर्वमिति—फलतः कर्मभेदाभेदोपन्यासो, यद्वा किमेकं कर्मापूर्वं चोदयत्युत पश्चापि कर्माप्यपूर्वाणीति। किं प्राप्तम्। एकमपूर्वमिति। कुतः।

प्रत्ययार्थः समानोऽपि धातुभेदेन भिद्यते।

धातोरपि समानत्वे केन भेदोऽवधार्यते ॥

अपि च।

पूर्वं तेनैव शब्देन बुद्धौ कर्म निवेशितम्।

न भेदं प्रत्यभिज्ञानात्पुनः श्रुत्या प्रपद्यते ॥

यथैव यजतिशब्दः सकृत्प्रत्यक्षेणावगतः पुनरुच्चारणे स एवेति प्रत्यभिज्ञानान्न भिद्यते। तथा तदर्थोऽपि, यथा चात्रैव बुद्धबोधनकृत्प्रत्यक्षमनर्थकमपि भवन्न शक्नोति शब्दान्तरत्वं कर्तुमेवं पुनः श्रुतिरर्थान्तरत्वम्। न ह्यनर्थक्यं नाम क्वचित्प्रमाणवर्गेऽन्तर्भवति। यच्च वेदोऽवबोधयति तन्मात्रमेव तत्प्रमाणवादिभिरभ्युपगन्तव्यम्। तदिहैकशब्देनाभेदे वेदेनावगमिते योऽभ्यस्तत्वं कल्पयति तेन वेद एवाप्रमाणीकृतः स्यात्। न च प्रमाणावगतमानर्थक्यं दोषाय। अस्ति वेद्यमपि गतिः। प्रयोगवचनसंस्मृत्यः शब्दोऽर्थमवदधत्स्वयं प्रयोगित्वेनै गृह्यत इति। अथ वाऽऽसीदृष्यादिद्योतनार्थोऽभ्यासा मविष्यति। अस्ति हि लोके द्विवचनादतिरेकेणापि यावत्कृत्वोऽभ्यस्तो विवक्षितार्थ-

यजतिशब्द एकमपूर्वं चोदयति । न चाभ्यासोऽनर्थको भविष्यति ।
तनूनपादादीर्देवता विधास्यति । तस्मादेकमपूर्वम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
एकस्यैवं पुनः श्रुतिः स्यात् । कर्मभेदं कुर्यादित्यर्थः । तावत्त्येव
विधीयमानेऽसति कस्मिंश्चिद्विशेषे पुनःश्रुतिरनर्थिका भवेत् ।

काशनं भवति तावत्कृत्वोऽभ्यासः । तथा च पञ्चेन्द्रोपाख्याने वृद्धकुमारीवरप्रार्थने पति
मे देहीति पञ्चकृत्वोऽभ्यासः श्रूयते । न च यथा तत्र देवतायाश्छलप्राप्तिमेवामिह
कस्यचित् । येन पतिपञ्चकवत्पञ्चयागकल्पना स्यात् । अथ वा सर्वेष्वप्युच्चारणेषु
विधावाध्रीयमाणे कर्मकत्वं विज्ञायते । यथा शास्त्रान्तरीयेषु ज्योतिष्टोमादिवाक्येषु । तेन
तुल्यार्थानां वैकल्पिकत्वात्तदेव कर्म कदाचित्समिद्धाक्येनाभिधास्यते कदाचित्तनूनपाद्वा-
क्येन । न हि समानकार्यत्वेन ब्रूहि्यवयोरेकस्याऽऽनर्थक्यादर्थान्तरसाधकत्वं विज्ञायते ।
अथ वा तनूनपादादिदेवताविधानार्थत्वान्नाऽऽनर्थक्यम् । कर्मविधाने हि सति नामधेयत्वं
भवेदनुवादे तु नामधेयविधिर्न संभवतीति गुणविधित्वम् । तस्मादप्यकर्मान्तरम् ।
यत्रापि च प्रदेशान्तरे तावेव शब्दार्थौ प्रत्यभिज्ञायते तत्रापि हि गृहाच्चिर्ग-
तस्य पुनर्गृहजनप्रत्यभिज्ञायामिवार्थान्तरत्वमशक्यं वक्तुम् । किमुतेहान्तरविपरि-
वृत्त्या बलीयस्याऽवरुद्धाया बुद्धौ । यदि च प्रत्युच्चारणमर्थान्यत्वं भवेत्तदाऽनित्यव्य-
क्तिशब्दार्थत्वप्रमङ्गः । किं च ।

गत्वादिब्रज चैतेषु यागत्वं व्यतिरिच्यते ।

व्यक्त्यैकत्वे निरुद्धे च कथं कर्मान्तरं भवेत् ॥

यद्यपि च पुनःश्रुत्यर्थवत्त्वाय पञ्चकृत्वो यागोऽभ्यस्येत तथाऽपि ज्योतिष्टोमवदेवा-
कर्मान्तरत्वं स्यात् । न चात्राभ्यासहेतुरस्ति । वाक्यसंयोगेन देवतानां वैकल्पिकत्वात् ।
तस्मादेको याग इति । एव प्राप्ते ब्रूमः । एकस्यापि पुनः श्रुतिरेव स्याद्यथा शब्दान्तरं
भेदकं तथेत्यर्थः । कथम् ।

आख्यातप्रत्ययः पूर्वं विधत्ते कर्मशक्तिनः ।

अन्येनाऽऽसिप्तशक्तिस्तु तदाकाङ्क्षत्यनूदितम् ॥

१ इन्द्रस्य त्वष्टृपुत्रवधात्तेजो धर्ममाविशद्वलं वायुं रूपमश्विनौ देहार्धमात्मन्यतिष्ठत्तत् पाण्डु-
पत्न्या कुन्त्या धर्मेण निक्षिप्तं तेजो युधिष्ठिराऽभवद्वायुनिक्षिप्तं बलं भीम इन्द्रनिक्षिप्तं देहार्धमर्जुनोऽ-
श्विभ्यामाद्रथा निक्षिप्तं रूपं नकुलसहदेवाविति पञ्चापीन्द्रावयवप्रकृतित्वादिन्द्रा एवेति पञ्चेन्द्रोपा-
ख्यानं द्रष्टव्यम् । २ छलमिति—अर्थान्तरविवक्षया प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरपरिवर्त्यनया प्रत्यव-
स्थानमित्यर्थः ।

यदि हि विपरिवृत्तिरनुवादकारण स्यात्ततो न कर्मान्तरमध्यवर्त्तयेत् । न तु विपरिवृत्तिकृतमनुवादकत्वं, किं तर्हि ।

अनुवादविशेषत्व प्रकृतप्रत्ययाद्भवेत् ।

तत्सामान्यप्रसिद्धिस्तु स्ववाक्यादेव लभ्यते ॥

यदा हि विधायकस्य विधिशक्तिर्धात्वार्थादुत्तरार्थे तदाऽनेकविध्यशक्तेर्धात्वार्थानुवादः प्रार्थ्यते । ता च प्रार्थना विपरिवृत्तिः प्रयति । धात्वर्थोत्तारणं च विधिशक्तेर्विधेयान्तरोपादाननिमित्तं यथा “व्रीहिभिर्यजेत,” “दध्ना जुहोति” इति । सर्वत्रैवानेकार्थोपादाने विनिश्चित्यनेकत्वासंभवादेक किञ्चिदनूद्यतामित्यपेक्षया सत्यां यद्विपरिवर्तते तदित्यवधारण भवति । ततश्च दध्यादेरप्राप्तत्वाद्धात्वर्थोऽनूद्यते । यदा तु खलु नैवानेकं विधेयमुपादीयते तदा नैव तस्मिन्वाक्येऽनूद्यता किञ्चिदित्यपेक्षयते । ततश्चाप्राप्ते सामान्यानुवादे तत्सिद्धयपेक्षिणी विशेषानुवादकारणभूता किं विपरिवृत्तिः करिष्यति । तस्मान्न यत्प्राप्तं तदनूद्यत इति लक्षणम् । किं तर्हि, यदनूद्यतामित्यपेक्षितम्, तत्प्राप्तौ सत्यामनूद्यते । नैकाङ्गविकलमनुवादत्वापेक्षणेन प्राप्तबुद्धिमात्रेण वा । तत्र यथैवानुवादपेक्षणे सत्यपि प्राप्त्यभावाद्द्विशिष्टविवानरूपेण विविर्भवत्येव प्राप्तबुद्धौ सत्यामप्यनुवादत्वानपेक्षणाद्विधेः कर्मान्तरत्व सत्यपि वातुप्रत्ययैकत्वप्रत्यभिज्ञाने । यत्तु बलीयस्या विपरिवृत्त्या शतकृतवोऽप्युक्ते तद्बुद्धिर्नापैतीति, प्रमाणबलबलज्ञानात्सर्व सभान्यमेव तत् । तथा हि ।

श्रुतेः कर्मान्तरज्ञान संनिधेरैककर्मवी ।

तत्र श्रुतिबलीयस्त्व जानता कथमेकता ॥

विधायिका हि श्रुतिरन्यानाक्षिप्ता धात्वर्थभावनरेव सनिरुद्धा तत्रैवाप्राप्तविषयस्वभावं विधित्वं प्रसूयाना पञ्चमस्थानाख्यप्रमाणकृता प्राप्तबुद्धिमुपमृष्ट विधेयत्वक्षम कर्मान्तरं कल्पयति । स चेद्विधि श्रुतिमनुरूप्येन कर्मान्तरमध्यवर्त्तयति, अथ सनिधिं ततो न कर्मान्तरत्वम् । यत्र पुनर्विधिः श्रुतिरन्यत्र व्याप्रियते तत्राविरोधात्सनिधिकृतं कर्मैकत्वज्ञानं भवति । तस्मादिह विधेययागव्यक्तिफलत्वोपात्तसामान्यैकत्वानिमित्तैव प्रत्यभिज्ञानं भ्रान्तिः । न हि व्यक्तिप्रत्यभिज्ञाने किञ्चित्कारणमस्ति । यदत्र परमार्थेन प्रत्यभिज्ञायते तदेकत्वे न काश्चिद्विवादः । तथा हि ।

स्थिते यागत्वमामान्ये पशुसोमोष्टिकर्मणाम् ।

विशेषव्यक्तिरूपेण भेदः सर्वत्र चिन्त्यते ॥

ननु चात्र यजिश्रुत्यैवैककर्मविज्ञानाच्च वक्तव्यं संनिधिकृतमेवैकत्वमिति । नैतदेवम् ।

यागोऽयमिति विज्ञानं यजिश्चतुषोपजन्यते ।

स एवेत्यन्य एवेति व्यापारोऽस्या न विद्यते ॥

न हि यः पूर्वविहितो यागः स एवायमिति यजतिशब्दो वदति । औदासीन्येनैव त्वभिदधाने शब्दे सनिधिकृतामभेदबुद्धिमनभिज्ञानता श्रुतिनिमित्ता प्रत्यभिज्ञानधाम्नि । ननु तव व्यक्तेरशब्दार्थत्वादभिल सामान्यं श्रुत्या विज्ञायते । येनैव व्यक्तेरशब्दार्थस्तेनैवानेककर्मता श्रुतिर्बोधयतीति । कथम् ।

व्यक्तयो हि विधीयन्ते सामान्येनोपलक्षिताः ।

तस्माच्छ्रुतमेवात्र भेदाभेदनिरूपणम् ॥

यत्सामान्यं शब्दार्थभूतं तस्याननुष्ठेयत्वेनाविधेयत्वात्सर्वत्र व्यक्तय एव विधीयन्ते । तत्र समिधो यजतीत्येका व्यक्तेरमयारणा चोद्ये तनूनपातं यजतीत्यपरा । तस्मात्पञ्च व्यक्तय इति सिद्धम् । यत्त्वत्र गकारादिवद् व्यक्त्याकृतिभेदो नास्तीति । सत्यं नास्ति किं तु ।

यन्मात्रमेक कर्मेति स्वरूपेणावधार्यते ।

तत पर न भेदोऽस्ति प्राक्तस्माद्भेदनिश्चय ॥

यथैव गकारादीना वर्णत्वशब्दत्वगुणत्वेषु सत्सु द्रुतादिभेदस्य परोपाधित्वाद्वकारादिरूपैकत्वसिद्धेर्गत्वादिमात्र न कल्पितम्, तथाऽत्र सत्ताकर्मयागत्वेषु समिद्यागादिपर्यन्तेषु सत्सु देशकालयजमानादिभेदद्रुतादिवृत्तिस्थानीयाच्च भेदः । तथा हि ।

पौर्णमासीसमिद्यागादामावाभ्यो न भिद्यते ।

यजमानान्तरेष्वेव देशभेदेऽवस्थितम् ॥

न च यत्र प्रत्यक्षेण केवलेन भेदोऽवगम्यते तदेवैकं भिद्यते । शब्दस्यापि प्रामाण्याविशेषात् । अतोऽत्र शब्दान्तरादिपट्कावविरेव भेदोऽवधारयितव्यः । न हीष्टिपशुसोमैकाहाहीनसत्रेषु परोपाधिर्भेदस्त्यक्तो विपर्येति वा कदाचित् । तेन तासु विधेयरूपासु व्यक्त्येव नित्यास्वभित्यजकानि भिद्यन्ते । तेभ्यश्च फलस्वरूपसिद्धिर्यागत्वमेवैकमवान्तरसामान्यं नान्यत्किञ्चित् । नन्वेकाहत्वादीन्यप्यवान्तरसामान्यानीप्यन्ते । न, कालविशेषयोगादेव दण्ड्यादिवदभिलशब्दप्रत्ययप्रवृत्तिसिद्धेः । एकेन ह्यह्ना योगादेकाहत्वम् । द्वयौदिभिरहीनत्वं प्राग्वादशाहात्, स तु कथमप्युभयात्मा, तदवधिकमेव चाऽऽसहस्रसवत्सरं सतत्कालयोगनिमित्तं सत्रत्वं, हविर्विशेषयोगादिपञ्चादित्वमिति सिद्धम् । अथाप्यवान्तरसामान्यानि पुन कल्प्यन्ते, तथाऽप्यस्मत्पक्षाविरोधः । एवं यदि ज्योतिष्टोमत्वादीनि देशकालादिभेदाच्च तद्व्यक्तयोऽत्यन्ततिरेकिण्यो भवन्ति तथाऽप्यदोषः । तथा यद्यपि देशतोद्देशाद्व्यत्यागात्मकात्वात्सर्व एवैको यागः कल्प्यते तेष्वापि

ननूक्तं न शक्नोत्यर्थान्तरं विधातुमिति । उच्यते । समिधो यजति इत्यापि प्रथमोऽनुवाद एव, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति यागः प्राप्त एव । तत्र देवता न शक्या विधातुम् । श्रुतिमाप्ता हि तत्र देवता । इयं वाक्यात् प्रकरणाद्वा । तयोर्विकल्पो न न्याय्यः । स एष देवतायागसंबन्धो विधीयमानोऽक्रियमाणे यागेन शक्यः कर्तुमित्यनर्थकः स्यात् । क्रियमाणे तु शक्यते । तस्मादभ्यसितव्यो यागः । प्रत्यभ्यासं चादृष्टभेद इति । न च यत् समित्संबन्धेन क्रियते तत् तनूनपात्संबन्धेन । भिन्नत्वात्तयोः । अतो न विकल्पः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे सकृत् प्रयोग इति सिद्धान्ते पुनः पुनः प्रयोग इति ॥ २ ॥

भेदप्रमाणैस्तदुद्धाननानात्वावगमाद्वचवहारसिद्धिः । नन्वेव सति ज्योतिष्टोमग्रहाम्यासवत्समिदादियागाम्यासेष्वकर्मान्तरत्वप्रसङ्गः । सर्वथा तावदपूर्वभेदाद्वर्मव्यवस्थादीनि सिध्यन्ति, तथाऽपि तु येह कर्मभेदबुद्धिर्ग्रहयागेषु चाभ्यासभेदप्रसिद्धिः, तत्रैतन्निमित्तं, इह सकलयागरूपानुष्ठानभेदचोदनात्तत्र पुनः समस्ताभ्यासात्मकस्य ज्योतिष्टोमसंज्ञत्वाद्यपि प्रत्यभ्यास यागत्वमस्ति न तु ज्योतिष्टोमत्वमित्यभ्यासेऽवयवबुद्धिर्नैतरत्रावयव्यन्तरूपानुपादानादिति विशेषः । एतज्ज्ञानस्य च प्रयोजनं पशुसोमाधिकरणे वक्ष्यामः । तस्मादभ्यसितव्यो याग इति च भाष्यमेतत्पक्षाश्रयणेनैव । अथवा भिन्नास्वेव व्यक्तिषु सामान्यापेक्षमभ्यासवचनम् । ननूक्तं न शक्नोत्यर्थान्तरं विधातुमिति—विधिशक्तेस्तनूनपादादिदेवताविधानाक्षेपे सति विपरिवृत्य विरोध इति मन्यसे । तत्र 'तत्प्ररुयं चान्यशोस्त्रम्' इत्येव समिदादिपदानां क्रमविनियुक्तैवल्लिङ्गमन्त्रवर्णकरिपतदेवतासंबन्धद्वारेण नामधेयत्वे सत्यविधेयत्वात्नास्ति विधिशक्त्याक्षेप इति वक्तव्ये देवतायागमबन्धविधानोपन्यासोऽभ्युपेत्यवादेन । यत्तावद्भूषानप्राप्तत्वात्प्रथमस्य यागविधित्वं मन्यते तदयुक्तं तस्यापि प्रधानयागानुवादत्वात् । तत्र समिदादिशब्दैर्द्रव्य देवता वा विधीयते । उभयमपि चाऽऽग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिभिरुत्पत्तिवाक्यैर्विहितेन द्रव्यदेवतेन विरुध्यते । अवश्यं चैतद्वाक्यकृतो देवतायागसंबन्धः कर्तव्यः, स च यागान्तरादृते न सम्भवतीति प्रतिपादिते गुणविधित्वे कर्मान्तरत्वमापद्यते । एव पूर्वत्र कर्मण्युत्तरोत्तरगुणविध्यसंभवात्सर्वेषां कर्मान्तरत्वमिति व्यर्थं गुणविध्युपन्यासश्रमः । गुणविधित्वमपि न तावद् द्रव्यमीदृशेन शब्देन सम्भवतीति व्याख्यातं सत्त्वधिकरणे । विशेषेण च यजते, कर्मभूतद्रव्यसंबन्धो न घटते, न वाऽयं देवताविधिरिति नवमे वक्ष्यते । तस्मात्कर्मविधिभिरेव भेदमिद्धिः ॥ २ ॥

(इति—अभ्यासाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[३] प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥ सि० ॥

एवं हि समामनन्ति यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति, तावद्भूतामग्नीषोमावास्यज्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन् इति, ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छत्, ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्, ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम् इति । तथा, आ-
धारमाधारयति, आज्यभागौ यजति, स्विष्टकृते समवद्यति, पत्नीसं-
याजान् यजति समिष्टयजुर्जुहोति । तथा, य एवं विद्वान् पौर्णमासीं
यजते, य एवं विद्वानमावास्यां यजते इति ।

समस्तान् दर्शपूर्णमासप्रकरणयागविधीनुदाहृत्य किं सर्वेषां प्रधानत्वमुत केपा चिदे-
वेति भाष्यकारेण विचारः प्रस्तुतः । तत्राभिधीयते—

अङ्गप्रधानचिन्तेयं चतुर्धाध्यायगोचरः ।

केन नाम प्रसङ्गेन प्रस्तुता भेदलक्षणे ॥

अभ्यासलक्षणभेदानन्तरमिदानीं संख्यानिमित्तं भेदमविचार्यैव कथमयं लक्षणानौपयि-
कोऽर्थश्चिन्त्यते । केचिदाहुः । अयमपि लक्षणार्थ एव, अनन्तरं प्रधानाप्रधानानि
परीक्षिष्यन्त इति वचनात् । तत्त्वयुक्तम् । तत्रैव पर्यनुयुज्य वचनभ्यान्यथैव व्याख्या-
नात् । अपूर्वभेदप्रतीत्यर्थो हि स तृतीयसिद्धोऽर्थोऽत्रोपन्यस्त इत्युक्तम् । अयं तु
कर्मणामङ्गाङ्गभावो न कथं चित्संबध्यते । महता प्रयत्नेनायं चतुर्थे साधयिष्यते “दर्श-
पूर्णमासयोरिज्याः प्रधानानी”त्यत्राधिकरणे, स्फुटत्वाच्च नान्यथा तत्रेतुं शक्यते ।
तस्मादिहाविचारणीयमेतत् । य एव विद्वानित्येव संयुक्तौ प्रकृतानुवादावथ वाऽपूर्व-
कर्मविधी तत्रेतेरे गुणविषय इत्यपि सर्वं यथोपन्यस्तेनाप्यधिकरणार्थेन न संगच्छतेऽथ
त्वेतदेव विचार्यते ततः पूर्वं नोपन्यसितव्यम् । अपि च—

भेदे च दृष्टसामर्थ्ये समप्रधान्यसिद्धये ।

कथं शब्दान्तराभ्यासौ हेतुत्वेनोपवर्णितौ ॥

शब्दान्तरत्वादभ्यासाच्च भेदस्तावदुच्यते समप्रधानत्वमप्येताभ्यामेव प्रतिपाद्यत
इत्यपूर्वा युक्तिः । न वाऽधिकरणद्वयशरीरस्य विविक्ताः पक्षहेतवो दृश्यन्ते येन तन्त्रेण

१ तै० सं० (२-६-३) । २ तै० सं० (२-५-२) ३ तै० सं० (२-५-४) ४ तै०
सं० (२-५-११) । ५ तै० सं० (६-६-२) । ६ तै० सं० २-६-९) ७ (अ० २ पा० १
अ० १) इत्यत्र भावनाभेदानुनिष्ठापूर्वभेदाभेदसिद्ध्यर्थं द्रव्यं प्रति प्रधानान्यप्रधानानीति विचार्यत
इत्येवं व्याख्यातत्वादित्यर्थः । ८ (अ० ४ पा० ४ अ० ११ सू० २९) ९ चिन्ताद्वयमेकस्मिन्नधिकरणे
न वस्तुमुचितमिष्टाश्रयः ।

तत्र संदेहः । सर्वाण्येतानि समप्रधानान्युताऽऽग्नेयादीनि पञ्चोन्तानि प्रधानानि, आधारादीन्यारादुपकारकाण्यङ्गानि । तथा, य एवं विद्वानित्येवं संयुक्तौ प्रकृतानां कर्मणामनुवदितारावथ वा य एवं विद्वान् पौर्णमासी यजते, य एवं विद्वानमावास्यां यजते इत्यपूर्वयोः कर्मणोर्विधातारौ तत्रेतेरे गुणविध्य इति । किं प्राप्तम् । शब्दान्तरत्वादभ्यासाच्च समप्रधानानीति प्राप्ते ।

विचारद्वयमिदं प्रस्तुतमित्यवयवम् । तस्मादेव समर्थयितव्यम् । इहाम्बासकस्य भेदातिप्रसङ्गापवादार्थमधिकरणे आरभ्यमाणे यथोदाहृतानां मध्ये द्वे एवोदाहरणे 'य एवं विद्वान्पौर्णमासी यजते' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इति । तत्र संदेहः । किमेतौ यजतिशब्दावपूर्वयोः कर्मणोर्विधातारौ पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां स्वाभिधेयकालविशेषयुक्तकर्मप्रतिपादकाभ्यां विद्यमानाणौ प्रकृतानेव काश्चिद्यामाननुवदत इति । तत्रेतेरेषामाग्नेयादीनां गुणात्प्रयानादीनामभ्यासादाधारादीनां शब्दान्तरत्वात्सिद्धेर्भेदोऽधिकरणपक्षद्वयप्रयोजनभुतसमप्रधानभावाङ्गाङ्गिभावविषयत्वेनोपन्यासो नाधिकरणसारीविषयत्वेन । न हि समप्रधानत्वमङ्गाङ्गिभावश्चाविकरणपक्षावित्युक्तम् । तद्विह शौर्भमास्यमावास्यासंयुक्तयोर्विधातृत्व तदभिधेयकर्मभेदः समस्ताधारादीनां समप्रधान्यसित्येतत्त्वमुत्तरोत्तरफलत्वेनाविनाभावसंबन्धादेकः पक्षः, तथा तयोरनुवादत्वं तद्भाष्यकर्माभेद आग्नेयादीन्प्रत्याधारादीनामङ्गत्वमिति तेनैव प्रकारेणोपराखिकः । त्रितयस्य त्रितयस्य च स्वाशाविनाभावादेकसिद्धयेतद्वयसिद्धिर्मवतीति पक्षद्वयेऽपि यदेव साधितं तेनैवेष्टसिद्धिं मत्वा फलभूतस्तृतीयस्तृतीयोऽश उपन्यस्तः । तत्र चार्थगृहीतावपि भेदाभेदौ विस्पष्टीकरणार्थं पुनरन्ते दर्शितौ । किमप्युत्तरादौ व्यवहितयोः समप्रधानाङ्गाङ्गिभावद्वारेण भेदाभेदयोरुपन्यासः कृतः । एषा ह्याचार्यस्य शैलीति केचित् । तथा हि पूर्वाधिकरणयोरप्यपूर्वभेदमवोपन्यस्तवान् । अथ वा यल्लिङ्गदर्शनं वक्ष्यति विकृतौ प्रयानादयो दृश्यन्त इति तत्साक्षाद्भेदनिराकरणायासमर्थं समप्रधानभावं निराकरिष्यति, तन्निराकरणे च सत्यविनाभावाद्विधिभेदावपि निराकृतावेव भवत इति तदुपजीवनायेत्युपन्यासः । केवलभेदोपन्यासे तु तदसंबन्धमेव स्यात् । तत्र द्वेधा पूर्वपक्षो भविष्यति । एकः समप्रधान्यद्वारेणाऽऽग्नेयादीनां कर्मविधित्वे सत्येव पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तयोस्तद्व्यतिरिक्तकर्मविधानात्, अपर पुनस्तयोरेव कर्मविधित्वमितरेषा तु गुणविधानार्थत्वमित्येव, प्रथमं तावद्व्यतिरेकपक्षं परिगृह्णाति शब्दान्तरत्वादभ्यासाच्च समप्रधानानीति । यद्यपि चेतौ हेतू साक्षात्समप्रधानत्वेन न सगच्छते तथाऽपि तत्प्रतिज्ञानेन योऽर्थोऽभेदप्रतिज्ञातस्तेन संबन्धादेकवाक्यत्वम् । एतदुक्तं भवति । अथाग्रेभ्यः शब्दान्तरत्वात्समप्रधानाभ्या-

साग्नेदस्ततश्च समप्रधानानीति । न च समस्तानुवादस्य किं चित्प्रयोजनमस्ति । न च गुणफलनिमित्तानां किञ्चिच्छ्रूयते यत्र विधिव्यापारतः कर्मस्वरूपविधानमुपेक्षेत । न चैषा संज्ञा केषु चित्प्रकृतेषु प्रुमिद्धा । वर्तमानापदेशेऽपि च सति प्रयोगवचनार्थवादपक्ष-
मलकारादीनामन्यतमेन 'समिधो यजति' इत्यादिवाङ्महि । सत्यपि च यच्छब्दोपबन्धे
“यदानेफेऽष्टाकपाल” इत्यादिवत् विधिशक्त्यनवलापः । न च शास्त्रान्तरीयवद्विधिवि-
कल्पः शास्त्रान्तराणां पुरुषान्तरं प्रति प्रतिपादनेनार्थवत्त्वात् । न त्विह कर्मान्तरकल्पना-
दन्यत् प्रयोजनमस्ति । न च कस्य चिदन्यस्य विधेः स्तुतिः, सभवति एकेवाक्यत्वाभावात् ।
किं पुनरनयोः कर्मणोर्द्रव्यदेवतम् । तदुच्यते—

ध्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मान्त्रवर्गिकी ।

रूपवन्नावतो यागौ विधीयेते पृथक्तया ॥

“सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते” इति सर्वार्थत्वाद्यैवोपाश्रयाजस्य ध्रौवाज्यद्रव्यकत्व-
मेवमनयोरपि यागयोः । तथाऽऽज्यभागयोः क्रमे चत्वारोऽनुवाक्याः पठ्यन्ते । द्वे आग्ने-
य्यौ द्वे सौम्यौ । ते बलीयसा वाक्येनावच्छिद्यानयोः कर्मणोर्विधीयेते “वार्त्रघ्नी पौर्ण-
मास्यामनूच्येते” “वृधन्वती अमावास्यायाम्” इति । न हि पौर्णमास्यामावास्याशब्दा-
भ्यामेतत्कर्मव्यतिरिक्तमन्यदिहोच्यते । ननु कालवचनावेताविह प्रयुज्येते । किं कालस्य
मन्त्रसंबन्धेन । दृष्टश्च सप्तमीनिर्दिष्टानां कर्मणा प्रधानभावस्तद्यथा “येन कर्मणेतैत्तत्र
जयां जुहुयात्” इति । तेनानुवाक्याद्वयस्य तुल्यार्थतया विकल्प्यमानस्यानुरूपा या-
ज्याऽपि कल्पयितव्या । अथ वा युगपद्विधानात्समुद्भवे सति द्विदेवत्यकर्माध्यवसायाद्
द्वे द्वे याज्ये अपि कल्पयितव्ये । यद्वैकैवाग्नीषोमदेव या । अथ वा वार्त्रघ्नोरेवैका याज्या
कर्तव्या तथा वृधन्वत्योः । अतश्च श्रुतिविहितमन्त्रकर्मसंबन्धानुपपत्त्याऽग्नीषोमौ देवतो-
मयत्राध्यवसीयते । आज्यभागयोस्तु पुराकल्पसरूपेण वाक्येन देवताः तावत्प्राप्तैव । ‘यस्यै
कस्यै चिद्देवतायै हविर्निर्वपन् आज्यम्यैव नौ पुरस्ताद्यजन्’ इति । याज्याप्राप्तिश्चावा-
धितैवानुवाक्यागमश्च दाशनधीभ्यः कर्तव्य इति न हि चिद्विरुद्धम् । तस्मादस्ति कर्मान्त-
रत्वेऽपि रूपमिति भेदोऽतश्च समप्रधानानि । भेद इति गृह्येणः समप्रधानत्वं तु न मृश्या-
महे । कुतः ।

निवेशः केषु चित्तेव पृथक्त्वेनाभिधानयोः ।

फलं च तद्विशिष्टेभ्य इति साम्यं न युज्यते ॥

दर्शपूर्णमासाभिधाने हि विशिष्टयागवाचिनी, तेन तन्मात्रस्यैव फलत्वादितरेषां तत्सं-
निधानादङ्गत्वेन भवितव्यम् । अत्राभिधीयते—

प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य नित्यमिष्टं विशेषणम् ।

तस्माद्यज्यनुगोधेन नामार्थोऽत्र निरूप्यते ॥

सर्वत्र नामयुक्तकर्मविधाने सामानाधिकरण्यात्कदाचिद्यज्यार्थविशेषो नाम्ना निरू-
प्यते कदा चिन्नामार्थो यजिना । यो यत्र पूर्वतरप्रसिद्धार्थो भवति स इतरं स्वविषये स्थाप-
यति । यथा ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र ज्योतिर्भिस्त्रिवृदादिभिः स्तोमैर्योगात्प्रसिद्धार्थेन नाम्ना
दीक्षणीयादिभ्यो यजिर्निवर्त्य सोमयागे स्थाप्यते । तथा राजसूयेनेत्यत्र नाम यागायागवि-
षयत्वेनोपप्लवमान प्रकृतयागप्रसिद्धेन यजिना स्वविषयं नीयते । तदिह प्रातिपादिकद्वयसमा-
सद्विवचनार्थानां दर्शपूर्णमासपदोपात्तानां न कचित्प्रसिद्धिरस्ति यथा यजेस्तद्विषयत्वं विज्ञा-
येत । यजिः पुनर्यागमात्रे प्रसक्तः सन्नाधिकारेण प्रकृतेषु स्थापितः शक्नोत्यप्रसिद्धं
दर्शपूर्णमासशब्दं स्वविषये नियन्तुम् । ततश्च दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यविवक्षितावयवसमा-
सार्थद्वित्वं वर्णलोलीभां वमात्ररूपेण केवलकरणसंवादिप्रकृताशेषयागनामत्वं राजसूय-
शब्दवत्प्रतिपद्यते । 'सुषा सुषो भवन्ति' इति बहुवचनस्य स्थाने द्विवचनं समस्तसमु-
दायगतैकवचनस्य वा । कथं पुनर्दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यप्रसिद्धम् । यदा तावत्—

वाच्यकालयुजो यागाः प्रकृताः सन्ति के चन ।

द्विसंख्योत्पत्तियुक्ताश्च प्रसिद्धिर्येषु विद्यते ॥

तन्नामाशेषस्वार्थपरित्यागेनात्यन्तपरानुरोधवृत्तिं भजते यत्र कश्चिदप्यंशोऽप्रसिद्धः ।
इह तु दर्शने कालेन पौर्णमासेन च संयुक्ता आग्नेयादियागा विद्यन्ते । द्वित्वयुक्ताश्चाऽऽ-
ज्यभागादयस्तेषामयुक्तः परित्याग इति । तदुच्यते ।

प्रकृतिप्रत्ययौ पूर्णौ विशेषेण यजति क्षमौ ।

आग्नेयाद्याज्याभागादावेकत्रैकार्थशून्यता ॥

यद्यप्याग्नेयादिषु स्वाभिधेयकालयोगात्प्रातिपादिकं वर्तेत तथाऽपि तेषां बहुत्वाद्
द्वित्वानुपपत्तेरसमर्थं पदं, यत्रापि द्वित्वमस्त्याघारयोर्राज्यभागयोर्वा तत्रापि प्रातिपदि-
कस्यात्यन्तमशक्तिः । न चार्थप्रकरणशब्दान्तरैर्विस्पष्टं सामानाधिकरण्यमस्ति, येन केन
चिद्वर्णसामान्यादाख्याविकारन्यायेन गौणत्वेन वा तद्विषयत्वमध्यवर्षीयते । कस्मात्पुन-
रिमावेवापूर्वौ पूर्णमास्यमावाभ्यासज्ञकौ द्वौ यागौ फलत्रयं न विधीयते । तथा हि ।

सिद्धान्तेऽपि तु यागाभ्यां शब्दाभ्यामनुकीर्तितौ ।

तावेव समुदायौ द्वौ विधास्येते फलं प्रति ॥

**ब्रूमः । प्रकरणं तु पौर्णमास्यां, प्रकृतानामाग्नेयादीनामनुवादितारौ पौर्ण-
मास्यमावास्यासंयुक्तौ । कुतः ।**

यदि कश्चिद्दर्शपूर्णमासशब्दयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोश्च वैलक्षण्यात् पूर्वक-
र्मप्रत्यभिज्ञानं फलवाक्येऽस्तीति ब्रूयात्स वक्तव्यस्तुल्यस्ते दोषोऽयमिति । तवापि हि
पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञकावेव समुदायौ फलवन्ताविष्टौ । न च तयोः प्रयोगवाक्येऽस्ति
शब्दत्वात्प्रत्यभिज्ञानम् । अथ तत्र विनाऽपि सज्ञानुसारेण कालयोगाद्भूतिरिष्यते स
ममाप्यस्त्येव कालयोगः “ पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत ” “ अमावास्यायाममावा-
स्यया यजेत ” इति । नैतदेवम् । एवमपि हि—

षण्णामन्यादियागानामनयोश्च द्वयोरयम् ।

समानः कालसंयोग इति नेष्टावधारणा ॥

न ह्यष्टानां कालसंयोगे सत्यवधारणे हेतुरस्ति, येनानयोरेव फलसंबन्धः स्यात् ।
स्यादेतत् । एतेषां मध्ये ययोः कयोश्चित्फलसंबन्ध इति । तदयुक्तम् ।

विशेषहेत्वभावे हि ग्रहणं निष्प्रमाणकम् ।

पक्षे वाऽङ्गप्रधानत्वं विरोधान्न विकल्पते ॥

विना विशेषहेतुना यागत्वकालसंबन्धसाम्ये सति यावेव गृहीतौ तत्रैवेतरेषां प्राधा-
न्यप्रामाण्यभावात् सतामङ्गत्वापादनाद् विरुद्धता स्यात् । अथ विकल्पेन सर्वेषां पाक्षिको-
ऽनुग्रहः कल्प्येत तत्रापि तस्यैव कदा चित्प्रधानत्वं कदा चिदङ्गत्वमिति विप्रतिषिद्धम् ।
उभयात्मनां चाङ्गतया प्रवृत्तेः प्रधानत्वेन च निवृत्तेराग्नेयादीनां विकृतिगमने याव-
ज्जीवं संशयप्रसङ्गः । सर्वसंख्याश्च केन चिदवान्तरसामान्यावच्छेदेन संख्येयेषु वर्तन्ते ।
न वाऽपूर्वयोराग्नेयादीनां वा समस्तानामेकदेशे वा किञ्चिदवान्तरसामान्यं दृश्यते
येन द्वित्वमवधार्येत । य एव हि गृहीतस्तस्यैव यागान्तरापेक्षयोद्भूतेन बहुत्वेन केव-
लात्मापेक्षेण चैकत्वेन द्वित्वं बाध्यते । ततश्च द्विवचनस्याप्रासिद्धिः । सिद्धान्ते तु
शब्दद्वयेन समुदायद्वयापादनादसमुदायीकृतयागवैलक्षण्यादवान्तरधर्मयोगात्संभवति द्वि-
त्वयोगस्तद्वशेन च कालयोगात्कथं चिद्दर्शपूर्णमासप्रातिपदिकयोरपि वृत्तिसिद्धिरित्युप-
पद्यते यागविशेषणत्वं न तु पूर्वपक्षे समुदायत्वापादनाभावात्संख्यावृत्तिरिति प्रकृतयागमात्र
एव फलसंबन्धः । अथ कस्मादष्टावेव यागाः पौर्णमास्यमावास्याकालगतद्वित्वापेक्षया
लब्धविशेषणाः सन्तो न विधीयन्ते । यथा सिद्धान्ते समुदायगतद्वित्वापेक्षया षड्
विधास्यन्ते । नेदृशेनास्फुटेन प्रकृतयागमात्रावलम्ब्याऽऽख्यात शक्यं निवर्तयितुम् । न
चात्यन्तव्यतिरेकात्कालगता संख्या यागसामानाधिकरण्यनिर्देशार्हा भवति । समुदायस-
मुदायिनोस्त्वव्यतिरेकादविरुद्धः संख्यासंबन्धः सिद्धान्ते । तस्मात्पूर्वपक्षे यागविशेषणैव
नामपदवृत्तेरविशेषेण सर्वे यागाः समप्रधानाः । तथा प्राप्तेऽपि विधीयते । प्रकरणं पौर्ण-

रूपावचनात् । य एवं विद्वान् पौर्णमासीसंज्ञकं यागं यजत इति न सर्वे
यागा उच्यन्ते । यः पौर्णमासीसंज्ञकः स विधीयते । न चैतदेवमवग-
च्छामः—कीदृशमेवंसंज्ञकस्य यागस्य रूपमिति । तेन न किञ्चित्

मास्यमावास्यासमुत्तयोरालम्बनं स्यात् । प्राक्रियत इति प्रकरणम् । अथ वा प्रकरणं
तथो, सहकारि भवेत्ततश्च तन्मात्रप्रतिपाद्योऽर्थो ग्रहीतव्यः । कुतः—

विवायको नियुक्ते हि सर्वोऽसाधारणे यजौ ।

न च तत्र प्रवृत्तिः स्यादज्ञातद्रव्यदेवते ॥

न ह्यनेन यजिना पौर्णमास्यमावस्यापदाभ्यां वा यागमात्रे बुद्धिः क्रियते । न च
प्रकृतकर्मग्रहणं त्वत्पक्षेऽस्ति । तत्राज्ञानरूपे सत्यपूर्वे कर्मणि न कथञ्चित्प्रवर्तते ।
ततश्च वाक्यमेवानर्थकं भवेत् । प्रकृतग्रहणे तु तेषां द्रव्यदेवतायोगादेतत्कालवर्तित्वाच्च
रूपज्ञानादर्थवत्त्वम् । ननुक्त मत्पक्षेऽप्यस्ति द्रव्यदेवतमिति । सत्यम् ।

यथाकथं चिह्नभ्येत द्रव्यं साधारणं स्थितम् ।

तथाऽपि देवता नास्तीत्यरूपत्वाच्च मुच्यते ॥

न हि मान्त्रवार्गिकी देवता संभवति । मन्त्राणां क्रमविशेषेणाऽऽज्यभागार्थत्वात् ।
न चाभ्य वाक्येन बाधः । विरोधाभावात् । सर्वत्र ह्यविरोधेन वाक्ये निविशमाने विरो-
धपक्षस्तत्तत्त्वः । इह च पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ यदि कर्मवचनावेव स्याता ततो
न विरोधः परिह्रियेत । कालवचनत्वे त्वनयोरविरोधः । साधारण्याच्चाविरोधपक्ष
एव समर्थनीयः । किं च ।

प्रथमं काल एवाऽऽभ्यां शब्दाभ्यां प्रतिपाद्यते ।

पश्चात्तत्कर्म तद्योगादतः कालोऽत्र गृह्यते ॥

यदि हि सर्वलोकाप्रसिद्धः कालोऽत्र न समवेयात्ततस्तदातिक्रमेण कर्मणीं गृह्येया-
ताम् । अपि चोपपन्नतरा कालवचनत्वे सप्तमी, तस्य सर्वत्रैव कालस्याधिकरणत्वाच्च
कर्मणोऽधिकरणत्वानुपपत्तेर्यथा कथं चित्कल्पनीयं स्यात् । यत्तु किं कालस्य मन्त्र-
सम्बन्धेनेति, यदि तादर्थ्यलक्षणं एवैकः संबन्धो भवेत्स चात्रास्माभिरुच्येत तत एवं
शृज्यते वक्तुम् । इह त्वाज्यभागौ प्रति तादर्थ्यं व्यवस्थिते सकरे च प्राप्ते कालमेदेन
प्रयुज्यमानयोर्मन्त्रयोर्व्यवस्थामात्रं क्रियते वार्त्रघ्नी पौर्णमासीस्थयोरौज्यभागयोर्वृषन्वती
अमावास्यास्थयोरिति । किं च ।

प्रज्ञातदेवतत्वाच्च दृष्टार्थाऽल्पविधानता ।

मत्पक्षे भवतस्त्वत्र प्रसक्ता बहुकल्पना ॥

१ वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते, वृषन्वती अमावास्यायामित्यनयोर्वाक्ययोरित्यर्थः ।

प्रतिषेधमहि । अतो ब्रूमो यद्यपूर्वस्य विधातारावनर्थकाविति । अथ नु प्रकृतानामनुवदितारौ ततः संनिहिताः पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्ता यागा इति गम्यते रूपम् । तत्रार्थवत्ता वचनस्य । कथं पुनरेकवचनान्तो बहूनां वाचको भविष्यतीति यद्युच्यते । समुदायशब्दतयाऽवकल्पिष्यते । रूपवन्तो हि पूर्वप्रकृता यागाः । तेषां च प्रचयशिष्टः समुदायोऽप्यस्ति । तदपेक्षोऽयमरूपशब्दः । तस्मादेकवचनान्तता न

सर्वत्रैवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं संबन्धो भवति । आज्यमागौ च प्रज्ञाताग्नीषोमदेवत्यौ तदभिधानसमर्थमन्त्राकाङ्क्षित्वादयत्नेन मन्त्रान् गृह्णीतः । त्वत्पक्षे त्वपूर्वयोः कर्मणोरज्ञातेदेवत्वान्न मन्त्रापेक्षा । ततश्च मन्त्रतद्विशेषाद्विद्वादिकल्पनादनपेक्षितानेकार्थविधिप्रसङ्गः । पुनश्च मान्त्रवर्णिकानेकदेवताकल्पना, न होकस्य कर्मणोऽनेकया देवतयाऽनेकयाऽनुवाक्यया कार्यमस्ति । पुनश्चाश्रुतयाज्याकल्पनाश्रयणमाज्यभागयोश्चाश्रुतपुरोनुवाक्याकल्पनम् । यच्चैकायाज्यैका चाऽनुवाक्या भविष्यतीति । न तत् । अनुवाक्यासमारूपाबाधात् । अपि च त्वत्पक्षे लिङ्गस्याविनियोजकत्वाद्वाक्ये च करणत्वेनाऽऽश्रयणात् “वैष्णवमिनूच्य” इत्यादिबददृष्टार्थप्रसक्तेर्न प्रकाशकता, प्रकाशयेनानपेक्षितत्वात् । मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनातश्च वरमारादुपकारकत्वम् । आज्यमागयोः पुनर्द्वित्वात्प्रज्ञातद्विदेवतत्वाच्च प्रकाश्याकाङ्क्षिताः प्रकाशका मन्त्रा लिङ्गक्रमविनियुक्ताः सन्त एकान्तेन दृष्टार्थता प्रतिपद्यन्ते । तत्र च मन्त्रतद्विशेषाद्विद्वादिषु प्राप्तेषु कालद्वारेण व्यवस्थामात्रविधानाल्लाघव वाक्यस्य, न वाऽऽनर्थक्यम् । न हि संनिधानाद्वचनस्या सिद्धा । तस्मान्न देवताविधिरसम्बन्धात् । अतश्चारूपत्वादकर्मन्तरता । किं पुनः समस्तानुवादस्य प्रयोजनं, पश्य—

पदतद्भागवाक्यार्थविधिशून्या हि चोदना ।

धर्मं प्रत्युपयोगित्वं न कथं चित्प्रपद्यते ॥

उच्यते ।

यथैवोत्पत्तिवाक्यानां प्रयोगवचनाङ्गता ।

तथैव नदुपादानाद् द्वित्वसिद्ध्याऽनयोरपि ॥

वाक्यद्वयेन हि समुदायद्वये कल्पिते दर्शपूर्णमासाम्यामिति द्विवचनसिद्ध्यतीत्यर्थवत्त्वम् । न हि विधिरैकैः प्रयोजनवानिति काश्चिन्नियमहेतुरस्ति । अविधेरपि विविशेषत्वेनार्थवत्त्वात् । न वाऽत्र विप्रकीर्णानामाग्नेयादीनामेतद्वाक्यद्वयमन्तरेण द्वित्वसंख्यायोगित्वं सम्भवति । एतदेव चाभिप्रेत्यास्य पक्षस्य प्रयोजनमेव गुणप्रधानत्वमादित उपन्यस्तम् । इतरथा हि ‘अविशेषादनर्थकं हि स्यात्’ इत्यस्योत्तरमपरिकल्प्यानुवादपक्षो दुरुप-

दोषः । भवति हि बहुनामेकवचनान्तः शब्दः समुदायापेक्षो यथा यूथं वनं कुलं परिषदिति । यदाऽऽग्नेयादीनां समुदायवचनावेतौ तदा दर्श-

न्यास एव स्यात् । तस्मादस्ति प्रयोजनं समस्तवाक्यानुवादेऽपीत्यदोषः । कथं पुनरत्यन्तभिन्नानां कर्मणां समुदायीकरणं शक्यं, शक्यमिति ब्रूमः ।

एककालाभिसंयोगाद्भिन्नानामपि कर्मणाम् ।

समुदायार्पणं शक्यमेकदेशस्थवृक्षवत् ॥

यथैव ह्येकदेशावस्थितान्वृक्षानालोच्य वनमिति समुदायबुद्धिर्भवत्येवमेककालयुक्तकर्म-समुदायनामधेयबुद्धिः । तद्वतैकत्वावधारणाच्च पौर्णमासीमित्येकवचननिर्देशः । समुदायिवचनावेव चैतौ तल्लक्षितसमुदायगतसंख्याद्वारेणैकवचनान्तत्वं विभ्रान्ते । न समुदाययोरेव नामधेये भवतः । तथा हि ।

सामानाधिकरण्येन यागनामत्वनिश्चयः ।

समुदाये च यागत्व नाऽऽग्नेयादिष्ववस्थितम् ॥

“ पौर्णमासी यजते ” इति यजिसामानाधिकरण्याद्यागनामधेयमेतदिति गम्यते । न चाऽऽग्नेयादीनां समुदाये यागत्वं समवेतं, किं तर्हि । प्रत्येकमाग्नेयादिषु । तस्माद्यथेवेतेषु प्रत्येकं यजिरेव नामधेयमपि । न च समुदायोत्पत्तिरेकेन कालेन युक्ता । आग्नेयादीनामुत्पत्तिकाले परस्परानपेक्षत्वेन समुदायत्वानुपजननात् । ततः कालवशेनापि प्रत्येकं नामधेयमिति शक्यं वक्तुम् । यदि च समुदायिनैरपेक्षयेण समुदाययोरेते नामनी स्याता ततः प्रयोगवाक्येनापि समुदायौ फले विधीयेयातां, ततोऽवयवानामसाधनत्वात्समुदायादेकमपूर्वम् । अतश्च प्रत्येकापूर्वाणामभावात्कर्मभेदेनैयर्थ्यप्रसङ्गः । सर्वधर्माणां चाैकापूर्वनिबन्धनत्वात्सकीर्णवृत्तित्वं स्यात् । न च प्रत्येकमिति कर्तव्यतयाऽऽग्नेयादयः संबन्धेरन् । ततश्च तद्वततन्त्रावृत्तिप्रयोगादिविचारसंबद्धत्वं भवेत् । न च प्रत्येकविकारे सौर्यादी समस्तेतिकर्तव्यतातिदेशः स्यात्सहस्रादिशब्दवच्चावयववृत्त्यभावादेकपुरोडाशा पौर्णमासी, सानाख्यरहिताऽभावास्थेत्येवमादिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । संघातस्याचोदितत्वात्संघातस्य गुणत्वादित्येवमादिषु स्पष्टमेवंप्रकाराणां समुदायिवचनत्वमप्युपगतम् । इतरथा हि स एव शब्दाभिहितत्वाच्चोद्येत फलसंबन्धाच्च प्रधानं भवेत् । तस्मादुपसर्जनीभूतसमुदायाः समुदायिन एवाभिधीयन्ते । तेषां तु बहुत्वाद् बहुवचनप्रसङ्गेन लक्षणैकवचनयोग इत्यभिप्रेत्य समुदायशब्दतयाऽवकल्पिष्यत इत्याह । तथा च भवति हि बहुनामेकवचनान्तः समुदायापेक्ष इति—अपेक्षामात्रमेव समुदायस्य ब्रवीति नाभिधेयत्वम् । यूथवनशब्दावपि यदा समुदायोपसर्जनसमुदायिवचनौ तदा साकल्येन दृष्टान्तौ, यदा तु समुदायमेव ब्रूतस्तदा तन्निमित्तैकवचनलाममात्रेण दृष्टान्तत्वम् ।

एतेन दर्शपूर्णमासशब्दोक्तस्यैव व्याख्यातौ । तस्मादस्ति समुदायद्वित्वापेक्षानिमित्तैकत्वद्वयप्रत्ययसिद्धिः समुदायानुवादप्रयोजनम् । यथा वक्ष्यति 'पृथक्त्वेनाभिधानयोर्निवेष्ट' इत्यर्थः । तद्विद्वन्नुस्मरिणौ हि दर्शपूर्णमासशब्दौ तद्विषयौ भवतः । अस्ति च धर्ममासीपूर्णमासशब्दयोर्बहु साक्यं, तत्साहचर्याच्च दर्शशब्दस्यामावास्याविषयत्वं, विपर्ययहेतुत्वेन च लघीयस्येव प्रतिपत्तिर्यथा काण इति चक्षुष्मान् । तथा च वक्ष्यति शक्यते च चन्द्रमसोऽदर्शनादर्श इति वक्तुम् । तथाऽन्वारम्भणीयावाक्यशेषेऽमावास्यादर्शशब्दौ समानाधिकरणौ दर्शयिष्यति, तेन समुदायद्वयोपलक्षितानां फलवत्त्वादितरेषामङ्गत्वम् । ननु चेवं सस्यनेनैव मतत्वाच्चतुर्थेऽधिकरणे नाऽऽरब्धव्यम् । नैव दोषः । स्थिते हेतुस्मिन्प्रकृतयजतिमात्रग्रहणात्तत्र पूर्वः पक्षः, सिद्धान्तस्त्वेतदधिकरणप्रसादाद्भविष्यति 'इतरथा तस्य पूर्वपक्ष एव स्यादिति प्रयोजनत्वेनाभिधानम् । इदमपरं समुदायानुवादप्रयोजनं पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत 'अमावास्यायाममावास्यया यजेत' इति कालसंयोगः । तत्रैतत्स्यात् । एतदपि वाक्यमनर्थकमुत्पत्तिवाक्यादेव कालसंयोगसिद्धेरिति । उच्यते ।

अन्यथैव ज्ञयं कालः करणाद्येन युज्यते ।

अन्यथोत्पत्तिवाक्यस्थो निरपेक्षैः परस्परम् ॥

उत्पत्तिवाक्ये ज्ञेयनिरपेक्षानामग्नेयादीनां निरङ्गानां च कालसंयोगस्तद्रूपत्वेनोपादानात् । अयं पुनस्तृतीयासंयोगात्करणभूतानाम् । तेषां च करणत्वं प्रयोगवाक्यादितरतरेयुक्तानामङ्गसहितानां चावगतमिति तादृशानां तदनुपादेयं, काल प्रत्युपादीयमानत्वात् । समस्तरूपविवक्षावशेन साङ्गस्त्रिकः परस्परसहितश्चैकपौर्णमास्यां युक्त एकैकं कामवास्ययेति । यस्मिन् क्षण एको याग आरभ्य क्रियमाणः समाप्तिं कुर्वन्भवति तस्मिन्नेतरावित्त्वकारणान्निकस्य त्रिकस्य तन्त्रेण प्रयोगः सिद्धो भवति । चोत्पत्तिकालानुरोधे तु भेदेनाङ्गवियुक्तानां च प्रयोगः स्यादित्यस्ति विशेषः । ननु चेवं सति समुदायद्वयस्वेतरेतरयुक्तस्य करणत्वाच्चैकसाहित्यवशं परस्परतद्विवक्षाऽपीति चैकैकानां सत्कालविज्ञानमेव पौर्णमास्याऽमावास्याऽऽसिद्धा, अमावास्यया च पौर्णमासी-सम्बन्धोक्तमयं प्रसङ्गः, न चोत्पत्तिवाक्यशिष्टकालविरोधस्तत्राप्यनुष्ठानात् । न हि यः पौर्णमास्याममावास्यां करोति तेनामावास्यायाममावास्यया न कृता भवति, तथा पौर्णमासी न चोत्पत्तिवाक्येन कालान्तरं निषिद्ध, स्वकालप्रतिपादनमात्रोपक्षयात् । अत्रोक्तं-

१ (अ० ४ पा० ४ अ० ११ सू० ३४) २ नञ् द्वयं समुदायद्वयसाहित्यविवक्षादर्श-
शेताकं विधेयम् ।

कालो यस्य न विज्ञातः स्वरूपं च न नश्यति ।

तस्य कालः परोपाधिरुच्यमानो न दुष्यति ॥

अमावास्या ह्युत्पत्तिकालनिराकाङ्क्षा पौर्णमासीसाहित्यलभ्य पौर्णमासीकालं न प्रतीच्छत्येवं पौर्णमास्यमावास्याकालमित्येतयोः समुदाययोः कालान्तरकरणे सत्यौत्पत्ति-
करूपविसंवादाददर्शत्वपूर्णमासत्वं च स्यात् । अङ्गानां त्वनिर्ज्ञातकालत्वेन साका-
ङ्क्षत्वादुत्पत्तिविसंवादाभावाच्चाविरुद्धः साहित्यापेक्षलभ्यः कालः । आह—

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्वाक्यादस्माद्विनाऽप्ययम् ।

कालोऽस्त्येवेति नैतस्य वचसोऽत्र निमित्तता ॥

उच्यते—

मुख्यकालत्वमङ्गानां न स्थित मान्ववर्णिकम् ।

इदमेव हि तद्वाक्यं यद्वलेनैतदुच्यते ॥

ननु दूरस्थान्युपकर्तुं न शक्नुवन्ति । सनिकृष्टस्यैरुपकर्तव्यमित्येतद्वा कुतः । सर्वत्र
वचनानुसारेणोपकारानुपकारांशौ विज्ञायेते । तत्र सनिकर्षवचनाभावे विप्रकृष्टं नोप-
करोतीति न किञ्चित्प्रमाणम् । ननु चान्येनैव वाक्येनैष तन्त्रप्रयोगः सिध्यति, 'य
इष्ट्या पशुना सोमेन' इत्यादीनां तत्रापि करणविभक्तिनिर्देशादिष्टेः स्वसमुदायिस्वाङ्गसहि-
तायाः काल प्रत्युपादानाद्गृह्यविषया लभ्यते । सत्यं लभ्यते न त्विष्टः प्रयोगः सिध्यति ।
तथा हि—

इष्टिशब्दः समस्त वा प्रत्येक वाऽवलम्ब्यते ।

न तावत्त्रिकमित्येकमन्यादृक् चेष्टितं भवेत् ॥

न तावत्त्रिकस्येष्टिशब्देन ग्रहणमित्यवधार्यते । तत्र प्रत्येकं यागत्वेनेष्टिशब्दप्रवृत्ते-
रेकैकस्थाममावास्यायां पौर्णमास्या वा प्रयोग इति न सम्यक्प्रयोगसिद्धिः । अथ
समस्तानामामनेयादीनां कथंचिद्गृहेः 'प्रवृत्तत्वादितिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः' इतिवद् ग्रह-
णम् । एवमपि प्रयोगवचनैकत्वात्समुदायद्वयस्यापि पौर्णमास्याममावास्यायां वाऽनुष्ठानं
स्यात् । तत्र स एवोत्पत्तिशिष्टकालविरोधः । तदनुरोधेन व्यवस्थितविकल्पाश्रयणमिति
चेत् । एवमपि यथोत्पत्त्यनुरोधात्प्रत्येकानुष्ठानप्रसङ्गः । तथाऽङ्गानां भेदेन पौर्णमास्यमावास्ये
प्रत्युपादानाभावाद्यत्र कं चनैकत्र प्रदेशेऽनुष्ठानं स्यात् । तस्मान्नैतद्वाक्यं ताभ्यां तुल्यार्थ-
मिति प्रकृतावर्किचित्करत्वाद्विकृतीरेव सत्यस्कालतायै गच्छति । नन्वेनेन तन्त्रप्रयोगः
सिध्येत् "समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इति देशस्यानुपादेयत्वात्साहित्यविवक्षोप-
पत्तेः । तत्रोच्यते ।

पूर्णमासशब्देनैत एवाभिधीयन्ते । तत एषां फलसंबन्धः, फलवत्सं-
निधेस्त्वधारादीन्यारादुपकारकाणीति ॥ ३ ॥

समस्य केवला चैव तन्त्रता प्रतिपाद्यते ।

तेन सर्वैरसावेको ग्राह्यो न बहवः समाः ॥

भेदेनापि हि प्रयुज्यमानानामनन्यदेशगमनमात्रेण देशतन्त्रत्वसिद्धिः । अथेतरेतर-
योगवशाद्यदेवैकः समेन यागो युज्यते तदैवेतरोऽर्पीति तन्त्रत्वमुच्यते । तथा सति षण्णा-
मपि युगपदुपादानात्तथैव प्रयोगप्रसक्तेः स एव विरोधः । यदि पुनरुत्पत्तिवाक्यानुरोधेन
प्रवर्तते ततः प्रत्येकं कालसंयुक्तानां सम प्रति साहित्य संपादनीयमिति षट्स्वेव पौर्ण-
मास्यमावास्यासु प्रयोगः समाप्येत । अङ्गानि च तावतः कालादनुत्कृष्यमाणानि प्रयो-
क्तव्यानीति यत्र क चनान्तराले क्रियेरन् । अथ वा प्रतिप्रधानावृत्तेर्न्याय्यत्वादेकैकं
प्रधानं साङ्गमपवृज्येत । अथ तु यावतोत्पत्तिकालो विरुध्यते तावन्मात्रं परिहाय यौग-
पथेन समसंबन्धः कर्तव्य इत्यवधार्येत तत एकस्यामेव पौर्णमास्याममावास्याया वा
त्रिकयोः प्रयुज्यमानयोर्धस्य कस्यचित्समीपेऽङ्गानि प्रयुज्येरन् । अथ वा तदर्धमासा-
न्तराले यत्र कचनान्तराले । सर्वो ह्यसौ प्रधानकालः, प्रधानकालावहिर्भावश्च संभावयि-
तस्यो नात्यन्तसामांष्यमशक्यत्वात्तस्मान्नैतेनाप्यभिप्रेतप्रयोगसिद्धिः । अनेनैव फलवाक्य-
मपि प्रत्युक्तं, फलस्यापि देशवदेवानुपादेयत्वात्सर्वानितरेतरयुक्तान्माङ्गां प्रति तन्त्रत्वे
सिद्धे न प्रयोगतन्त्रत्वसिद्धिः । विप्रकृष्टकालैरेव द्वेक फलं साध्यते । अथोच्येत फलं
भवद्भावयेदैतैरित्यमिति साङ्गानि प्रधानानि युगपत्फलभवनकालेऽनुष्ठातव्यानि श्रूयन्ते ।
ततश्च न विप्रकृष्टानीति । तत्रापि समुदायद्वयस्य युगपत्प्रयोगापत्तिर्दोषः । उत्पत्ति-
वाक्यानुरोधेन वा पूर्ववदेव प्रत्येक प्रयोगादियोजना । न च फलभवनकालोऽस्मत्प्रत्यक्षः,
सोऽपि हि प्रधानेति कर्तव्यताकालेनैव परिच्छिद्यते । ततश्चोत्पत्तिकालालोचनेन यावन्तं
प्रयोगकालमङ्गप्रधानानि व्याप्नुवन्ति तावानेव फलभवनकालभ्तादग्रेव तद्विषयं यौगपद्य-
मिति सर्वथा षट्सु पौर्णमास्यमावास्यासु द्वयोर्वा साङ्गानां चापवर्गः । एकसमुदायसमीपे
वाऽङ्गप्रयोगोऽर्धमासान्तराले वा यत्र कचिदिति प्रसङ्गात्तद्व्याकृत्यलभ्यस्त्रिकस्य त्रिकस्य
साङ्गस्य स्वकाले प्रयोगो वाक्यान्तरात्सिध्यतीति । तस्मादर्धवान् “पौर्णमास्या पौर्णमास्या
यनेत” इति कालविधिः । नन्वेवं सत्युत्पत्तौ कालयोगोऽनर्थकः । कथमनर्थकः । पश्य-

यद्युत्पत्तौ न विद्येत यागानां कालसंगतिः ।

समुदायानुवादत्वं निर्निमित्तं न लभ्यते ॥

पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ स्वामिधेयकालयुक्तयागानुवादाविष्येते । तदभावे तु

विशेषदर्शनाच्च सर्वेषां समेषु ह्यप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ४ ॥

यदि च सर्वाणि समप्रधानान्यभविष्यन् विकृतौ प्रयाजा इत्य-
न्ताम् । इत्यन्ते तु प्रयाजे प्रयाजे कृष्णं जुहोति इति । असत्याग्नेयगु-
णत्वे प्रयाजस्य तत्रोपपद्यते । अतो न सर्वाणि समप्रधानानि ॥ ४ ॥

गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥

नैतदस्ति पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तौ समुदायशब्दाविति । किंत्वपूर्व-
योः कर्मणोर्विधातारौ । तथा न लक्षणशब्दो भविष्यति । ननु रूपं
नरास्ति । वाक्यान्तरेण रूपमवगमिष्यामः । पौर्णमास्यमावात्रेयोऽष्टाक-
पाळो भवतीति । यदेतत्पौर्णमासीनाम कर्म तस्मैतद्रूपमभिदेवता,
पुरोडाशो द्रव्यमिति । अत आग्नेयादिभिर्गुणो विधीयत इति ॥ ५ ॥

नैव ज्ञायेत का पौर्णमासी काऽमावास्येति । तदज्ञानादलब्धार्थदर्शपूर्णमासपदाविशेष-
प्रकृतथागमाग्रहणात् सर्वाणि समप्रधानानीत्येतदेव स्यात् । तस्मादवश्यं भवितव्यं
प्रथमं कालसंयोगेन । अत एव वोषांशुयानस्यानुत्पत्तिर्वाक्यमपि सत्पौर्णमासीसंयुक्तमुक्त-
इतम् ॥ ३ ॥

यदि चैते कर्मान्तरे स्याता तत आचारादीनि समप्रधानानि स्युः । ततश्च “कर्म-
णस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्वचनत्वात्” इत्यनेन न्यायेनाऽऽग्नेया-
दिवत्प्रयाजादीनां कर्णाशोपनिषाताद्विहितकरणया विकृतिपावनया कर्मभावाकाङ्क्षया
तत्पूरणासमर्थानामग्रहणात्प्राप्तप्रयाजानुवादेन कृष्णलविधानं नोपपद्येत । तस्मादाग्नेय-
गुणस्य प्रयाजादेः कथं स्यादिति समुदायानुवादौ ॥ ४ ॥

पौर्णमासीमित्येकत्वं प्रातिपादिकार्थगतमेव भविष्यति न तच्छस्त्रसमुदायगतम् ।
प्रत्यक्षश्रुतश्च यजिर्द्रव्यदेवतासंबन्धात्केशानुमातव्यो न भविष्यति । सोऽपि वाऽनेक-
स्तदपूर्वमप्यनेक, समुदायानुवादत्वाच्च विधित्वं गुणवत्तरम् । प्रयाजादिदर्शनमपि “यज-
नित्यानुवादेवचनानि स्युः” इत्येवं विशिष्टविधानेन वा प्रकृतिस्मरणजगुणविधिना वा
सुपरिहर मन्यमान एतावेव कर्मविधी, शेषा गुणविषय इत्यरूपतापरिहारमाह—अष्टाकपाळा-
दिवाक्येषु पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः कर्मवचनत्वाद्वाक्यसिद्धमेव रूपवत्त्वमिति ॥ ५ ॥

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राच्चोदिते हि तदर्धत्वात्तस्य

तस्योपदिश्येत ॥ ६ ॥

कर्मचोदना वा आग्नेयादयः स्युः । कुतः । गुणानां युगपच्छसनात् ।

एकेनैव शक्येनात्रनेको गुणो विधातुमिष्यते भवता । न च शब्दान्त्व-

नैतच्छाकपालादयो गुणविधयः । कुतः ।

प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः ॥

कर्मोत्पत्तिषाक्ये हि प्रत्ययो भावनामप्राप्तत्वाद्विधातुमुपक्रमते । सा च यावद्भात्वर्थका-
रकैर्न परिपूर्यते तावदनुष्ठातुमयोभ्येति न विधित्वपर्यवसानं, तत्र भावनात्मांशभूतावगत-
कारकप्रत्ययान्यनुपपत्त्यास्तिष्ठविशेषोपलक्ष्यसाया स्ववाक्येष्वारितकारकविभक्त्यन्त-
पदप्रतीतिर्विशेषमावनामप्राकाङ्क्षिभिर्वाक्यादेव विशेष्यते । प्रतिपदं च यत्किञ्चिद्विदु-
ष्यन्नितं ज्ञातिस्त्रिहसंख्यादि तत्सर्वमेकपदोपादानलक्षणश्रुतिप्रतिलब्धाविशेषणविशेष्य-
स्यप्रतिपक्षपरस्परशेषशेषित्वं विभक्तिश्रुत्यैव कारकात्मना भावनात्वं प्रतिपद्यते । एवं
यथान्ति पदानि संनिकर्षविप्रकर्षस्थानि तानि सर्वाण्यनुपपत्ताधिकरणोक्तेन मार्गेणनाह्न-
संनिकर्षविप्रकर्षं युगपत्सनिपतन्ति । तत सर्वविशेषणविशिष्टामनुष्ठानकोत्यां यत्क-
स्यास्य विधिः समाप्यते । स चैकेनैव प्रयत्नेन ता विशिष्टा विदधातीति नानेकवाचि-
कत्वनवक्तिदोषः । तथा हि—

श्रीतन्यापारम्भनात्वे शब्दानामतिगौरवम् ।

एकोक्त्यवस्थितानां तु नाशसिधो विरुध्यते ॥

विशिष्टार्था भावनायामाचार्य श्रौत विधित्वं यद्यन्यत्रापि श्रुत्यैव पुनर्व्यभिचेत ततः
पुनरुक्त्यमणदोषमवैदिकत्वापत्त्या लभेत । अयं पुनः सकृद्विधाय निवृत्तन्यापारः स्वार्थ-
न्ययानुपपत्त्या सर्वविशेषणेषु प्रत्येकनिष्ठानि विध्यन्तराण्याविर्भावयन् समाख्याकाण्डेक-
रूपपरित्यागैरेवासकृदुच्चारणफले वर्तते ।

विशेषणविधिश्चायं पञ्चाद्यद्यपि गम्यते ।

तथाऽपि त्वाकृत्यन्यायात्ततः प्रागेव जायते ॥

विशिष्टनिमित्तत्वादपत्तिः पश्चाद्भवन्ती यद्यपि विशेषणविधीनुत्तरकालमकममथति
तथाऽपि त्वाकृत्यधिकरणन्यायेन विशेषणान्यनुपादाय विशिष्टन्यापारासंभवाच्चूनं पूर्वतरं
विशेषणविधयो निष्पन्नाः । यतस्तदधीनासिद्धिर्विशिष्टप्रत्ययो दृश्यत इति । तेन बह्व-
एवैते विधय इति प्रत्यक्षार्थापत्तिलब्धा युगपत्क्रमेण वा व्याप्रियन्त इत्यनेकविध्यन्तर-
प्रसप्तममर्थैकविशिष्टविधिप्रसादेनानेकगुणविधानमपूर्वभावनाविधिपक्षे सुलभं नेतरत्र । कथम् ।

रेण चोदिते कर्मण्यनेको गुणः परस्परसंबन्धे चासति शक्यते विधा-
तुम् । कथम् । यदि तावत्पौर्णमास्यामष्टाकपालो भवतीति संबन्धो
विचक्षितो - न तदाऽयमर्थोऽष्टाकपालः सत्तयाऽभिसंबध्यत इति । क-
स्तर्हि । अष्टाकपालः पौर्णमास्याऽभिसंबध्यत इति तत्र तदा भवतिवर्तते ।
तदानीमाग्रेय इत्ययमस्यान्तिकादप्युपनिपतितो भवतिसंबन्धाभावा-
न्नानेन संबन्धुमर्हत्यष्टाकपाल आग्रेयो भवतीति । अथाऽऽग्रेयः पौर्णमा-
स्यां भवतीति विचक्ष्यते । तदाऽऽग्रेयपुरोडाशयोरसंबन्ध एव स्यात् ।

प्रधान नीयमान हि तत्राङ्गान्यपकर्षति ।

अङ्गमाकृष्यमाण तु नाङ्गान्तरमसंगते ॥

यदा हि भावनाऽन्यतः प्राप्ता भवति तदा तस्याः पिष्टपेषणवत्प्रतिहतशक्तिर्विधायि-
कस्तामविदधानो न तत्संगतार्थनिकविधिन्यापारप्रसङ्गेतुत्वं प्रतिपद्यते । विशिष्टविधाने
क्षर्पापस्या विध्यन्तराणि कल्प्यन्ते । न चात्र तत्संभवतीत्यनुपयुक्तश्रौत-
व्यापारावस्थ एव प्रत्ययः “ आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ” इत्यनेन न्यायेन भावनातोऽवतीर्थ
तत्संबद्धानि कारकाण्युपसर्पति । तत्र यावत्त्येकपदोपात्तैककारकाविशेषणानि जातिलिङ्ग-
द्रव्यसंख्यादीनि तानि विशिष्टभावनाविधिन्यायेनैव तत्कारकाक्षेपात्सर्वाणि विधीयन्ते
इति प्राप्तायामपि भावनायामनेकार्थविध्युपपत्तिः । यदा त्वनेकेपदोपात्तानेककारकोपनिपातो
भवति तदा कारकाणां परस्परसंबन्धाभावात्तत्तत्पदेऽप्यसंबध्यमानेषु यद्येकत्र विधिर्गच्छति
तदा नेतरत्र गतो भवति, एवमित्यागमनेऽप्यन्यगमनानुपपात्तिरसंबन्धात् । एव च न भाव-
नावदेकेन विहितेनेतरदर्शनाक्षेप्तुं शक्यते । तत्रार्थलभ्यविध्यन्तरप्रसूनावसत्यामेकात्मकः
श्रौतो विधिरैकत्रोपक्षीयमाणो यद्यप्यन्यत्राप्यस्तीति कल्प्यते तत्रासकृदुच्चारणादने सिध्य-
तीति पौरुषेयोऽनेकोच्चारणप्रमङ्गस्तद्दर्शयति—चोदिते हि—प्राप्ते कर्मणि, तदर्थत्वात्—
गुणार्थत्वात्, तस्य तस्य- गुणस्य, विधेये पुन पुनरुपदिश्येत—उच्चार्येत, प्रत्यय इत्यर्थः ।
परस्परसंबन्धे चासतीति भाष्यमर्थपत्तिमूलोच्छेदप्रदर्शनार्थम् । लोकेऽपि च यत्प्रधानं
राजप्रभृति क्वचिन्नीयते तदात्मनाऽविनाभूतान्यमात्स्यादीन्यङ्गान्यप्येषोपाध्याक्षिपति ।
यदा तु कश्चिद्भूतानां क्वचिद्गच्छति तदा तदसंबन्धीनि भूत्यान्तराणि पदमपि न
चलन्ति, तत्रावश्य प्रयत्नान्तरमास्थेयं, न च तदेकव्यापारसाध्यमित्यशक्यं सकृच्छ्रुता-
बुपादाबुमिति । एतमेवार्थं प्रपञ्चयति, यदि हि पौर्णमास्युद्देशेनाष्टाकपालो विधीयते तदा
तत्स्वरूपोत्पत्तिरपि तावदनुक्ता सती क्रेशेन लब्धा किमुत पदार्थान्तरविधानं, तदाह—
भवतिसंबन्धाभावात्तानेन संबध्यते । अथाऽऽग्रेयः पौर्णमास्यामित्यत्रापि स्वरूपो-

अथ पौर्णमास्यामष्टाकपालस्याऽऽग्नेयता विधीयते । वक्तव्यं केन तस्यामष्टाकपालो विहित इति । अथ तस्यामाग्नेयस्याष्टाकपालता तथाऽऽग्नेयदोषः । अथ पौर्णमासीन्युभाभ्यां संबन्धेन । परस्परेण द्रव्यदेवतयो-
रसंबन्ध एव स्यात् । अथ द्रव्यदेवते परस्परेण विशिष्टे सत्यौ पौर्ण-
मास्या संबध्येयातामित्युच्यते । आग्नेयोऽष्टाकपालो यः स पौर्णमास्यां
भवतीति । तस्याप्रसिद्धत्वादेतदप्युक्तम् । अथ केनचिदग्नेये संक-
ल्पितः पौर्णमास्यां विधीयते । तथाऽपि देवताया अविधानाद्रूपाभाव
एव । अथाग्निदेवता भविष्यतीति कश्चिद्ब्रूयात्स वक्तव्यो मिथश्चान-
र्थसंबन्ध इति, न ज्ञाग्नेयशब्दोऽनुवादो विविध भवतीति । कल्पयि-
ष्यामो देवतामितिवेत् । असति विधाने देवताया अभावात् । संब-
न्धिशब्दोऽत्र देवतेति । स एवाग्निरष्टाकपालस्य देवता, नाऽऽज्यस्य ।
तस्मादवश्यमाग्नेयाष्टाकपालसंबन्धो विधातव्यः । स एष यागो भव-
तीति । तेन पौर्णमासीयागस्यापरा यागः संबन्धी विधीयते न द्रव्यं

तत्पितृकेशः पूर्वोक्त एव द्रव्य इति तमप्रदर्शयित्वाष्टाकपालसंबन्धाभावः प्रदर्शितः । एवं
पौर्णमासीविशिष्टान्वतरानुवादेऽप्यनृद्यमानस्योत्पत्तिः, पौर्णमासीसंबन्धो विधीयमानस्या-
प्युत्पत्तिरितरेतरसंबन्धश्चेत्यतिगौरवम् । पौर्णमासीपठतन्त्रत्वेऽप्युभयोरुत्पत्तिः कर्तव्या
परस्परं संबन्धश्चेति दोषौ । न चारुणैकहायनीवत्परस्परनियमसिद्धिर्विशिष्टविधानदो-
षात् । अतोऽष्टाकपालाननुरक्तया पौर्णमान्याऽऽज्यस्य संबन्धे तदननुरक्तया वाऽष्टाक-
पाल इत्यसंबन्धः । एतत्परिहारार्थं परस्परसंबन्धं द्रव्यदेवतयोः प्रथममेव कुर्वन् उभ-
यस्वरूपोत्पत्तिरन्यतरस्य चान्यतरञ्च विधानमिति युगपद्विधीयमानपरस्परसंबन्धकृशम-
नुभूय पुनः पौर्णमासीसंबन्धकृशः । तत्परिहारार्थमन्यतः सिद्ध देवतासंबन्धमनूद्य
केवलकर्मसंबन्धं दर्शयति—अथ केन चिदग्नेये संकल्पित इति । तत्र संकल्पित-
शब्दवशेन केचिदाहुः केनचिदनुष्ठात्रा संकल्पित इति । न त्वेतद्युक्तमिव । अन्येनार्थ-
कर्मणि तदीयस्य हविषो हरणमिति । तस्माद्वि गिजन्तः संकल्पितशब्दः केनचिद्वि-
कथेन रुक्मादियुक्तेन विहित इत्यर्थः । तत्राऽऽष्टाकपालसंबन्धासिद्ध्यर्थभाग्नेयशब्देऽ-
मूद्यमाने पौर्णमासीगतस्य का देवतेति न ज्ञायते, युगपदुपलक्षणविधिकल्पने वाक्यभेद-
इति । अनेनैव मार्गेणाऽऽकृत्यविकर्णमुत्प्रदर्शितैवचनव्यक्तिप्रकारैर्विकल्पेदानन्त्य प्रप-
ञ्चयितव्यम् । तेनावश्यविधातव्योऽत्र द्रव्यदेवतासंबन्धः । न च स पूर्वप्राप्ते कर्मणि
संभवतीति 'गुणश्चापूर्वसंयोग' इति कर्मान्तरत्वम् । कर्मान्तरत्वे च सति तदवश्यं

देवस्त वा । न च यागस्य यागाऽन्तरं रूपं भवति । अतो रूपावयव-
स्त्वैवमस्यमावास्यासंशुक्ती नापूर्वयोः कर्मणोर्विवाहारौ । यत्पूर्वं तैर्क-
र्मावयवमस्यास्यद्वौ लक्षणया प्रकृतान्वासाननुवदितुं शक्नुतो नाऽऽह-
स्वेनेति । नैष दोषः । यदाऽऽहस्येन शब्दार्थौ नावकल्पे कदा
कदाववाऽपि कल्पमानः साधुर्भवति । यथा, अत्रेति तिष्ठति, अत्रे
तिष्ठति, अत्रिस्त्वौपे, अवटसमीपे तिष्ठतीति भवति संख्यवहारः । अत्र-
वाऽपि हि छत्तिकव्येवेति ॥ ६ ॥

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ७ ॥

उत्राणि ह वा एतानि द्वौपि अमावास्यायां संश्रियन्ते, आद्यैर्वा
प्रथमपेन्द्रे उत्तरे इति समुच्चयं दर्शयति । आग्नेयादीनां गुणत्वे विकल्पः
स्यात् । तत्राऽऽग्नेयं प्रथमम्, ऐन्द्रे उत्तरे द्वे इति व्यपदेशो नावकल्पेति ।
विकल्पे संभारपौर्वापर्यानुपपत्तिरिति ॥ ७ ॥

रूपावचनमित्यनुवादता । अतश्च बलादेकवचनलक्षणाद्याश्रयणीयम् । किं च ।

न वाऽन्यक्रियायोगे वाक्यमेतत्समाप्यते ।

न च स्वार्थासमाप्तत्वाद्वाक्यान्तरमपेक्षते ॥

अष्टकपास्त्रे भवतीति नाय पुरुषव्यापारः । न च पुरोडाशव्यापारमात्रं विधायं
शक्यम् । अभावनाविशेषात्मकत्वात् । तत्रावश्यवरूपनये पुरुषव्यापारविशेषे कामकल्प-
वाऽऽपत्तिरिति, तत्र यद्यपि प्रत्यक्षे लभ्यमाने न युक्तमनुमानिककल्पनं तथाऽप्यत्रादि-
पूर्वे वाक्ये वाक्यान्तरानपेक्षिणि पौर्णमास्यमावास्यावाक्यस्थो यजिरसंनिहित एवेति
नानुमानं प्रतिबन्धाति । अनुमिते च सति “य एवं विद्वान्” इत्यनुवादस्वरूपत्वात्तुल्य-
एव विज्ञायते । क्रियासामानाधिकरण्याच्च यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादेर्यच्छब्दाद्विक-
लणः कर्तृसमानाधिकरणोऽयं ‘य एव विद्वान्’ इत्युपबन्धमानो विज्ञेयमर्थ्यं विक-
ल्प्यम् । तथा चोक्तम्—

क्रियापदैकयोगित्वे यच्छब्दो न रुजोद्विषिम् ।

कर्तृयुक्तः स एवान्यपापितार्थानुवादकृत् ॥ ६ ॥

एकोद्विष्यमावास्या सानाद्यौषधोस्ततः ।

विकल्पे सति संभारपौर्वापर्यं कुतो भवेत् ॥

कर्मभेदे हि भिन्नविषयत्वात्सानाद्यपपुरोडाशसमुच्चये तस्मिन् संश्रियन्त इति समस्तक-
र्मणं प्रथमोत्तराभिधानं व्यावकल्पते नान्यथा, प्रथमप्रक्षे च चतुर्थस्य चत्वारस्त्युत्तरा-
णीति स्यान्नोत्तरे इति ॥ ७ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८ ॥

लिङ्गं च दृश्यते, चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते, त्रयोदशार्मावा-
स्यायाम् इति ॥ ८ ॥

[४] पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् ॥ ९ ॥ पू०

जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशानुपांशुयाजमन्तरा
यजति इति । विष्णुरुपांशु यष्ट्व्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्ट्व्योऽ-
जामित्वायाग्नीषोमावुपांशु यष्ट्व्यावजामित्वाय इति । तत्र संदेहः ।
उपांशुयाजमन्तरा यजति इति किं विष्ण्वादिगुणकानां प्रकृतानां यागानां-
समुदायस्य वाचकोऽथ वाऽपूर्वस्य यागस्येति । तत् उच्यते पौर्णमा-
सीवदुपांशुयाजो भवितुमर्हति । कुतः । नामसंबन्धात् । नामसंबन्धो हि
विशिष्टो यागः श्रूयते उपांशुयाजसंज्ञकः । न च द्रव्यदेवते रूपं, प्रकृ-

कर्मान्तपक्षेऽभ्यधिकत्वाद्गुणविषयसे न्यूनत्वात्त्रयोदशचतुर्दशत्वानुवादविरोधः ।
कुतः ।

पौर्णमास्या यदा तिष्ठे द्वे दर्शविषये यदा ।

प्रधानाहुतयः सन्ति तदा सख्योपपद्यते ॥

तस्मात्समुदायानुवादविति सिद्धम् । आह च—

अरूपत्वाद्विषयस्य प्रकृते शब्दशक्तित्वात् ॥

तत्रैव रूपलाभाच्च समुदायानुवादता ॥ ८ ॥

(इति पौर्णमास्यधिकरणम् ॥ ३ ॥)

=====

इदानीमधिकरणत्रयेण समुदायानुवादापवाद क्रियते । तत्र 'उपांशुयाजमन्तरा यजति'
इति तावत्सकलः प्रागुक्तो न्यायोऽस्ति । कुतः ।

यागान्विष्ण्वादिसमुक्तैर्विहितान्तरूपवत्तया ।

अरूपमन्तरायुक्तमगत्यैवावलम्बने ॥

तेषु तावत्तत्त्वप्रत्ययेनैकान्तिको विधिः । तत्र यदीदं यागान्तरं कल्प्यते तत् । प्राप्ते
रूपाज्ञानमदृष्टान्तरकल्पनं च । किं च ।

१ सिद्धान्ते चाऽऽहवनीयगतवषट्काराहुतिपरिगणनमेवमुपपन्न इयं, पञ्चप्रयाजा, द्वावाज्यभागौ,
कृत्विष्टत् त्रयोऽनुयाजा प्रधानाहुतित्रयं पौर्णमास्यामिति चतुर्दशत्वं, अमावास्याया संप्रतिपन्नदेवता-
कस्य सानाध्यस्य सहानुष्ठानात्प्रधानाहुतिद्वयमिति त्रयोदशत्वमिति । २ तै० सं० (२-९-६)

ताश्चोपांशुगुणका यागा विद्यन्ते । तस्मात्समुदायशब्द इति । ननूपांशु-
गुणकं यागान्तरमुपांशुत्वेन रूपेण रूपवद्विधीयते । नैवजातीयकः शब्द
उपांशुविशिष्ट याग शक्नोति वक्तुम् । उपांशुयाग इति हि तस्य वक्ता ।
चजोः कुघिण्यतोरिति कुत्वेन भवितव्यम् । अव्युत्पन्नः पुनरुपांशुया-
जशब्दः । तस्मान्न रूपवद्यागान्तरम् । अपि नामसंयुक्तं यजतिसामा-
न्यमेव तथाऽप्यनुपादिष्टदेवताद्रव्यरूपं न यागान्तरं प्रतिपद्येमहि । नन्वेवं
सति प्रकृतानामप्यवाचकः प्राप्नोति । मा भूदुपांशुयाजशब्दो यजति-
शब्दो भविष्यति । तथा सत्युपांशुयाजशब्देऽप्यनुवादत्वादानाञ्जस्येऽपि
न दोषः ॥ ९ ॥

चोदना वाऽप्रकृतत्वात् ॥ १० ॥ सि०

कर्मान्तरस्य वाचकः स्यात्, उपांशुयाजं यजतीति । कुतः । प्रकृतानां
यागानामभावात् । न चेत्प्रकृता विद्यन्ते कस्य समुदायं वक्ष्यति ।

अजामिकरण चैषु प्रत्येकमवगम्यते ।

जामिदोषेण चोपाशुयाजोपन्यसनं कृतम् ॥

यद्यप्यक्रममुपसंहाराज्जाम्युपन्यासस्यानामितायाश्चैकविषयत्वादेर्नैव विषयो गम्यन्ते ।
न ह्यन्तरालवाक्ये तादृगर्थवादो विविर्वा स्पष्टो दृश्यते । समुदायानुवादप्रयोजनं च,
कथं नाम “उपाशु पौर्णमास्या यजन्” इत्यत्रैकीकृतानां कालसंबन्धे सति सर्वेषां
प्राधान्यं स्यात् । ननूपाशुगुणकमिति - कथं द्रव्यदेवताव्यतिरिक्तं रूपत्वेनोच्यते, नैष
दोषः । सर्वथा येन यागान्तराद्द्रव्यवच्छिन्नो यागो निरूप्यते तदेव रूपम् । शक्यते
चोपाशुत्वेनायं व्यवच्छिन्नरूपः प्रत्येतुमिति । अत आह—नैवजातीयकः शब्दः शक्नो-
तीति । यदि ह्यवयवार्थभेदेन गुणविधिरयं कल्प्येत ततो याजशब्दस्य घञन्तत्वादकृत-
कृतवम्यासाधुत्वं स्यात् । अव्युत्पन्ननामधेयत्वे तु नैष प्रसङ्गः । नन्वेवं सतीति—नाम-
धेयत्वेऽप्यवश्यं ‘तत्प्रत्ययं चान्यशास्त्रम्’ इत्येवं ‘विष्णुरुपाशु यष्टव्यः’ इत्यादिभिर्निहितं
तद्गुणयोगमाश्रित्य प्रसिद्धिरवाप्तव्या ततश्च तुल्यो दोष इति । तत्परिहरति मा भूदु-
पाशुयाजशब्दो यजतिशब्दो भविष्यतीति । विधौ ह्यत्यन्तमाञ्जस्येन कार्यं नाम-
धेयं तु यजिप्राप्तानुवादरूपेण प्रवर्तमाने किञ्चित्सारूप्यानुगमेऽप्यविरोधः ॥ ९ ॥

कर्मचोदना ‘उपाशुयाजं यजति’ इति न समुदायानुवादः । कुतः ।

प्रकृतानाममद्भावाद्गम्यते नानुवादता ।

यामां विष्णवादिषयुक्तैर्न हि वाक्यैर्विधीयते ॥

१ पा० सू० (४-३-५२) २ तथाऽप्यनुपादिष्टे द्रव्यदेवते रूपाभावात्, इति पाठाभ्यन्तरम् ।
३ तै० सं० (२-५-२) ४ (अ० १ पा० ४ अ० ३ सू० ४)

नन्विदानीमेवोक्तं विष्ण्वादिगुणकाः प्रकृता यागा विद्यन्ते इति । न विद्यन्ते । न हि ते विधयो विष्णुरुपांश्च यष्टव्य इत्येवमादयः । अर्थ-वादा हि ते । कथम् । अस्मिन्वाक्ये विध्यन्तरस्य भावात् । उपांशु-याजमन्तरा यजति इत्येतदेतस्मिन् वाक्ये विधीयते । यदीमेऽपि विधी-येरन् भिद्यते तर्हि वाक्यम् । अपि च यागस्य विष्ण्वादीनां च संबन्धोऽत्र गम्यते वाक्ये न च यागस्य विधानम् ।

यथा वैश्वानरवाक्ये द्वादशकपालेनोपक्रमोपसंहाराभ्यामष्टत्वादय एकवाक्यतामापद्य-मानाः पृथग्विधित्वेन न प्रतिपन्नास्तथाऽत्रापि 'जामि वा एतदिति' विध्युपक्रमे दोषसकी-र्तने कस्यचिद्विधीयमानस्याऽऽकाङ्क्षितं तदपनयनद्वारेण स्तुत्यर्थमिति गम्यते । जामिता च पुरोडाशयोरन्तराले कस्मिंश्चिद्विधीयमाने भवतीति यदन्तरालकालसंयोगेन विधाभ्यते तस्याजामिकरत्वं प्रशंसित्यवधारणादुपाशुयाजमन्तरेत्यस्य स्तुत्यर्थस्त्वेन ज्ञानाद्विष्ण्वादियुक्तेषु च तदपेक्षिताजामिरूपस्तुतिसंकीर्तनादनपेक्षित विवित्त्वमनादृत्य स्तुत्यर्थता गृह्यते । न हि विष्ण्वादिसंयुक्तेष्वन्तरालकालसंयोगोऽस्ति येनोपक्रमोक्तया जामितया तद्विधिस्तद्वत् वा जामित्वं स्तावकतयाऽपेक्षितं सन्ध्येत । अन्तरालकालसंयुक्तस्य पुनर्विस्पष्टजाम्युपक्रम-वाक्यविधानार्हत्वात्तद्वशेन चेतरेषां स्तावकत्वोपयोगे सति नानेकादृष्टकल्पनानुबन्धि-ध्यभ्युपगमो युक्तः । किं च ।

विष्ण्वादियागसंबन्धे कृते यागोऽर्थतो भवेत् ।

उपसर्जनभूतस्तु श्रौते चैतन्न युज्यते ॥

कर्मोत्पन्नस्तव्यप्रत्ययो यागोपसर्जनविष्ण्वादिप्रधानस्तत्रार्थान्निष्ठव्य यागकर्तव्यता कल्पनीया, न चासौ युज्यते, "अन्तरा यजति" इत्यनेन प्रत्यक्षप्रधानोपदेशोपपत्तेः । तत्र यद्यपि तावद्विष्ण्वादियुक्तानि पृथग्वाक्यानि भवेयुस्तथाऽपि तस्मिन्नेवान्तरालविहिते यागे देवता विदध्युर्न कर्मोन्तराणि । न च देवताऽप्येवविधैः सम्यग्गभिधीयते । न ह्येते संप्रदानं देवतात्वं वा वदन्ति, किं तर्हि, कर्मोपसर्जनद्रव्यवचनान्तरा कर्मशक्तिं प्रधानीकृत्य द्वितीयातुल्यार्थता तावच्छब्दव्या, न च तावता देवतात्वं सिध्यति । त्यागार्थत्वाद्धि यजतेः परमार्थतन्म्यज्यमानं द्रव्यमेव कर्म भवति । ततस्तेनाऽऽप्यमाना देवता पश्चात्कर्म संपद्यते । तत्र द्विकर्मलक्षणप्रसक्तौ 'सर्माप्तिः शब्दार्थः' इत्यनेन न्यायेन पूर्वं त्यज्यमानक-र्मतिरोधानेन परपूज्यमानकर्माविर्भावादिकर्मत्वाधारणेन संप्रदानत्वशक्तिमभिभूयैव नि-र्देशो भवति " विष्णुं यजति " " विष्णुर्यष्टव्य " इति, न तु तत्र देवतात्वमभिधी-यते । किं तर्हि, कर्मत्वान्यथानुपपत्तिलक्षणयैव गम्यमानं निश्चीयते । ननु च यजतेर्देवता-

पूजात्मकत्वात्तदीयकर्मदेवताशब्दौ पर्यायावेति न वक्तव्यं लक्षणया गम्यत इति । नैष साक्षाद्देवतापूजावचन । कुत ।

स्तुतेरपि हि पूजात्वाज्ज्ञायते यजिवाच्यता ।

न वाऽतिथिवदेतस्या पूज्यतेति च वक्ष्यते ॥

न हि देवताः स्तुवानस्तत्पूजाव्याप्तौऽपि सन्काश्चिद्यजत इत्युच्यते । रूपासमवायित्वाच्च नातिथिवद्देवता पूज्यमानता प्रतिपद्यते । न च यजिस्तत्पर इति नवमे वक्ष्यते । दानेन वोपाध्यायादिः पूज्यमानोऽपि न कर्म संपद्यमानो दृष्टः । एवं तर्हि तद्देव नित्यं देवतायाः संप्रदानत्वेनैव निर्देशः प्रपद्यते । नैतस्यास्तादृशं संप्रदानत्वमप्यस्ति, प्रतिग्रहीतृत्वाभावात् । अपि च दृश्यते हि क्वचित्संप्रदाननिर्देशः, “ योऽदाम्यं गृहीत्वा सोमाय यजत ” इति । सर्वथेयं देवता न वाऽन्यैः संप्रदानैस्तुल्या, न च कर्मभिरसाधारणैर्नैव त्वात्मनो केवल यजिविषय कर्म संप्रदानं वा भवति । तच्चैतस्याः क्रियासाधनत्वात्सप्तमकारकासंभवाच्चैवं करुष्यते । न हि देवताशब्दवाच्येनाऽऽत्मना धात्वर्थसंबन्धित्वं प्रतिपद्यते । तेन तदुद्देश्यत्यागाशेन प्रतिग्रहीतृव्यापाराद्विनाऽपि कथंचित्साकल्यकरणया संप्रदान निर्दिश्यते । यद्वोद्देशगतमाप्यमानत्वं त्यागाशोऽप्यध्यस्य सकलस्य यजे, कर्मत्वेनोच्यते । तेन यत्र संप्रदानत्वनिर्देशस्तत्रैतदुक्तं भवति । परस्वत्वमिवाऽऽपादयितुं तदुद्देशेन द्रव्यं त्यजेदिति । यत्रापि कर्मनिर्देशस्तत्रैवोऽर्थः, त्यक्तं द्रव्यं देवतामुद्दिशेदिति । तथा च केवलोद्देशव्यापारेषु त्यक्तृत्वरहितेषु यजेति प्रैषो भवति । तदेतदुभयमपि लाक्षणिकम् । तत्रापि संप्रदानत्व त्यागाशाव्यभिचारित्वादसमस्तार्थकत्वाद्दूषितमपि सत्प्रत्यासन्नतर देवतात्वस्य । कर्मत्व तु क्रियान्तरेष्वपि व्याप्यमानत्वसंभवात्सव्यभिचारमिति विप्रकृष्टतर देवतात्वस्य । न हि तद्देवतात्ववत्सकल यजि प्रति कर्मेत्यवधार्यते । परमार्थतः पुनर्देवताशब्देन तद्धितशब्देन वा देवतात्वमभिधीयते, न कारकाविभक्त्या कयाचित् । तथा च ।

देवतानाद्धितोत्पादे न हि पाणिनिना तथा ।

इदमग्रय इत्येव तेन ऋतमिवोदितम् ॥

ये हि विभक्तिवाच्या अर्था भवन्ति तद्विभक्तिसमर्थेभ्य एव तेभ्यस्तद्धितविधानं दृश्यते । तद्ब्रह्मति, तेन ऋतं, तस्मै हितं, तत् आगतः, तस्योपत्यं, तत्र भैव इति । न तु देवताया तस्या इदं तामनेन यजतीति वा निर्देशो दृश्यते । कथं तर्हि, साऽर्थं देवता इति ।

१ देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावात् सामस्येन संप्रदानत्व संभवतीत्यर्थः ।

२ पा० सू० (४-४-७६) ३ पा० सू० (५-१-३७) ४ पा० सू० (५-१-५) ५ पा० सू० (४-३-७४) ६ पा० सू० (४-१-९२) ७ पा० सू० (४-३-१३) ८ पा० सू० (४-३-२४)

तस्मान्नूनमनन्यवाच्योऽयमर्थ इति गम्यते । ततश्च स्थितमेतन्न 'विष्णुरूपांशु यष्टव्य' इत्यनेन देवताऽप्यभिधीयत इति । तत्र क्लेशेन ता कल्पयित्वा यजिमावना कल्पनीया । ततश्च वरमर्थवादत्वेनैवाऽऽश्रितम् । अन्तरा यजतीति तु यद्यप्यन्तरालसंबन्धविधि-परत्वाच्च स्वरूपविधानार्थमित्याशङ्क्यते तथाऽप्यनन्यगतित्वाद्विशिष्टविधानम् । न हि यथेतेषामर्थवादत्वेनार्थवत्ता तथेह केन चित्प्रकारेण । ननु च समुदायीकरणेनार्थ-वत्तेत्युक्तम् । यथा नैनेनार्थवत्ता तथाऽन्यार्थदर्शन व्याचक्षणा वक्ष्यामः । किं च ।

अन्तरालेऽनुपादेये कर्म तत्र विधीयते ।

तादृग्भिपारिवृत्तिश्च नेत्युत्पत्तिरपीष्यते ॥

यादृशी ह्याख्यातेन स्वप्रधाना पूर्वापरीभूता भावनाऽन्तरालमनुपादेयं प्रत्युपात्ता न तादृशी विष्णुर्यष्टव्य इत्यादिभिरुपस्थाप्यत इति नोत्पत्तिविधिकल्पनाभङ्गः । तत्र सत्य-पीतरेषां कर्मविधित्वे कर्मान्तर स्यान्न प्रकृतानुवाद इति मत्वाऽऽह—कर्मान्तरस्य वाचकः स्यादिति । देवतायाः पुनरुपादेयत्वात्कर्मोद्देशेन विधिः संभवतीति नानुवाद-बुद्धिरपैति । कर्मविध्यम्युपगमे तु सत्यपि प्रकृतमद्भावे तद्रूपाणां प्रकृतानामभावादित्य-भिप्रायः । अथ वा यदिदमाग्नेयादिभ्यः कर्मान्तर चाद्यते तस्योपाशुयाजं यजतीत्यर्थं

१ ननु चेति भाष्येण अन्तरालवाक्येऽप्यन्तरालविधिप्रतीतिर्यागविधानाप्रतीतिरवाशङ्कितया वाढमित्यादिना उपाशुत्वान्तरालसंबन्धविधेयत्वाभ्युपगममात्रेण शङ्कापरिहारमभिप्रेत्य भाष्यस्य संबन्धशब्दं च लक्षणया विशिष्टपरमङ्गीकृत्य अन्तरालादिविशिष्टयागाविधाने वाक्यानर्थक्यापत्ते 'नत्वन्तरालसंबन्धस्यान्यत्प्रयोजनमस्ति' इत्युत्तरभाष्यसूचितमनन्यगतिकत्वस्य हेतुत्वमुरीकृत्य परिहारप्र-न्यासायमुपवर्ण्य अस्मिन्नुप व्याख्याते 'उपाशुत्वादिसंबन्ध' इत्यस्य 'न त्वन्तरालसंबन्धस्य' इत्यनेनान्वया-पत्तेः एकं हीदं वाक्यमित्यारभ्य विष्वादिमन्वोऽनयत इत्यन्तस्य 'यदीमेऽपि विधायेरन्' इति पूर्व-भाष्येणान्वयापत्तेर्दूरावयवदोषमालोच्य नन्विति भाष्येण विष्वादिवाक्यविहितयागेष्वन्तरालगुणविधा-नार्थमन्तरालवाक्यमिति शङ्किते विष्वादिवाक्यानां कर्मान्तरविधायकत्वेऽप्येकस्मिन्नन्तरालवाक्ये उपाशुत्वस्याऽऽदिशब्दोपात्तान्तरालस्य च प्राप्तर्मामनुबोद्धेन विधानाशङ्के कर्मविध्यवश्यंभावादित्येव वाढमित्यादि 'विधातुमर्हतीत्यन्तेन भाष्येण परिहृते पुनर्विष्वादिवाक्यप्राप्तोपाशुत्वानुवादोऽन्तराल-वाक्ये भविष्यति । कथं गुणन्याय इति कथमित्यनेन पृष्टे जामि वेलारभ्य संबन्धोऽनूयत इत्यन्तेन भाष्येण विष्वादिवाक्यानां विधायकत्वस्यैव निराकरणान्कथं तद्वक्त्यप्राप्तोपाशुत्वानुवाद इति परि-हारेऽभिहिते कर्मान्तरानुपस्थितेरन्तरालरूपानुपादेयगुणसत्त्वाच्च अनुपादेयगुणसहकृतानुपस्थिति-रूपप्रकरणान्तरन्यायेनाप्यन्तरालवाक्ये कर्मविधिरित्येव, प्रयोजनमस्त्यन्तो विधानादित्यनेन भाष्येण कथ्यत इत्येवं यथान्यासं भाष्यं व्याख्यातुमाभते किंचेत्यादिना ।

ननु च उपांशुयाजमन्तरा यजति इत्यत्राप्यन्तरालसंबन्धोऽवगम्यते ।
 बाढम् । स तु विधीयते उपांशुत्वादिसंबन्धः । एकं हीदं वाक्यं नानेकं
 विधातुमर्हति । कथम् । जामि वा एतच्चज्ञस्य क्रियत इत्येवमुपक्रममेतद्वा
 क्यमजामिन्वायेत्येवमन्तम् । तस्य मध्ये समाभ्नातं विष्णुादिवाक्यम् ।
 तेन संबध्यमानं न वाक्यान्तरं भवितुमर्हति । तस्माद्, विष्णुरुपांशु
 यष्ट्य इत्येवमादयो न विधेयः, किं तर्हि, अर्थवादाः । कः पुनरर्थवादः ।
 आग्नेयाग्नीषोमीययोर्निरन्तरं क्रियमाणयोर्जामिनादोष उक्तः । तं भिष-
 जितुं, उपांशुयाजमन्तरा यजति इति विहितम् । कथं तेन भिषजि-
 ष्यते । तस्मिन् क्रियमाणे ज्ञायत एव यथा विष्णुर्यष्ट्यः प्रजापतिरग्नी-
 षोमौ वेति । ततश्च व्यवधानादजामिनाऽवगम्यत एव । तेनाजामि
 तार्थवादं वक्ष्यामीति विष्णवादिसंबन्धोऽनूद्यते न त्वन्तरालसंबन्ध-
 स्यान्न्यप्रयोजनमस्त्यनो विधानात् ।

वाचकः स्यान्नेतरेषाम् । तस्मादन्तरालानुपादयत्ववशेनाभ्यैकान्तिके कर्मविधित्वे सती-
 तैरर्थवादैरेव भवितव्यम् । घात्वर्थं चान्यत्र विदधत्प्रत्ययः संनिकृष्टवृत्तिर्भाविष्यति ।
 स तु विधीयत उपांशुत्वादिसंबन्ध इति—उपाशुयाजशब्दं गुणविधिं मन्यते ।
 यत्त्ववाचकत्वमस्मिन्पक्षे कृत्वप्रसङ्गादिति । तत्राच्यते । तुल्यमेतत्त्वत्पक्षे । कुतः ।

वाच्यवाचकसंबन्धं दृष्ट्वा शब्दार्थयोः पुरा ।

पश्चाद्विध्यनुवादत्वे स्याता मावारणाश्रये ॥

वाच्यवाचकत्वेऽवधारिते पश्चाद्विधिविनेयत्वमनूद्यानुवादकत्वं वा कल्प्यते । तत्रो-
 भयोरपि वाच्यवाचकसंबन्धः साधारण इति तद्वतौ गुणदोषावपि साधारणौ । तेन
 नैको दोषो भवति । स्यादेतत् । अनुवादत्वमवाचकस्यापि कथंचिद्दृष्टं न विधित्वमिति ।
 तदुच्यते । ममापि हि ।

यजिना विहिते यागे याज इत्यनुवादभाक् ।

विधिसंबन्धुपाशुत्वं न वैतदसमञ्जसम् ॥

न च तत्प्रत्ययरूपेण नामैतदुपपद्यते ।

विहितं न ह्युपांशुत्वं शास्त्रेणान्येन केनचित् ॥

न तावद्विष्णवादियुक्तेन विहितम्, अर्थवादत्वात् । न 'उपाशु पौर्णमास्याम्' इत्य-
 नेन । कालविधिव्याप्ततेनानेकविध्यशक्ते । तस्मादुत्पत्तिस्थेनैव विधीयते । तथा च
 सूत्रकारो वक्ष्यति गुणोपबन्धात् इति । जामित्वापनयनं च सर्वप्रकारं द्रव्यतः
 स्वरतो देवतातश्च । ज्ञायत एव यथा विष्णुर्यष्ट्यः प्रजापतिरग्नीषोमौ वेति-

कथं विष्णवाद्यो यष्टव्या इत्यवगम्यते यष्टव्यान्तयष्टव्यान्वा विष्णवा-
दीनुपांशुयाजाभिष्टवाय संकीर्तयतीति गम्यते ।

तत्र केचिच्चावदाहुः प्राप्ता एवेति । कुतः । शास्त्रान्तरे विधाना-
दिति । यद्यप्यप्राप्तिस्तथाऽप्युपाशुन्वसामान्यात्मजापतिर्देवता विष्णुश्चे-
त्यनुवादावेव । उपाशुधर्माणौ हि विष्णुमजापती । तस्माद्यत्किंचि-
त्प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते तदुपाश्वेव क्रियन् इत्येवमादिसंकीर्तना-
न्मन्त्रसामानानाच्च विष्णुमप्राप्तमपि प्राप्तमिव वदेत् । अग्नीषोमयोस्तु
विधायकमुदाह्रियत एव तादृशतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्ण-
मास्यां यजन् इति । तस्माद्यागान्तरम् ॥ १० ॥

यागे चोदितेऽवश्यमाविन्या देवतायामनियमप्रसक्तौ केचिद्विष्णवादयः प्राधान्यप्रसि-
द्ध्या वैचित्र्यप्रदर्शनार्थं संकीर्तिताः । तेन यद्यपि परमार्थेन न यष्टव्यास्तथाऽपि
स्तुतिपरत्वादुपादानं गुणवागेन कथंचिदुच्यते । शास्त्रान्तरे विधानात्प्राप्ता इति
अनुदाहरणादस्फुटमेवमाभिधाय न हि किंचिदसा-य स्यात् । न च तस्मिन्सति दशमे
'तद्वच्च देवताया स्यात्' इत्यादि विचार्य 'विष्णुर्वा म्याद्धौत्रास्त्रानात्' इत्यादिना मान्त्र-
वर्णिकत्वं जैमिनिराश्रयिष्यति । यद्यप्यप्राप्तिरिति चेद्वापि स्वयमेवाऽऽशङ्का दर्शिता ।
यदप्युक्तमुपाशुधर्मत्वात्प्राप्तौ " तस्माद्यत्किंचित्प्राजापत्यम् " इति तदप्युक्तम् ।
वचनव्यक्तिविपर्ययात् । न ह्यत्र वचनं यदुपाशु तत्प्राजापत्यमिति । किं तर्हि । यत्प्राजापत्यं
तदुपाश्विति । तेन नोपाशुत्वेन प्राजापत्यता लभ्या । अग्नीषोमयोस्तु विधायकमुदा-
ह्रियत एवेति—एतदपि चतुर्थतद्धितमन्त्रवर्णानात्मकत्वादविधायकम् । यदि हि
तावग्नीषोमावब्रूता ततोऽस्माकं किमिति हि विज्ञानन्तो यजमाना न वयं देवताया प्रव-
र्तिता इति कल्पयेयुः । कालविधिपरत्वाच्च न देवताऽप्यनेन शक्या विधातु, देवतापरत्वे वा
कालविधिपरित्यागात्पौर्णमासीशब्देनापि नानुद्येतेति पूर्णमासशब्देनाग्रहणादसति प्रधा-
नत्वेऽङ्गत्वप्रसङ्गः । सूत्रकारेण च दशमेऽमावास्यायामुपाशुयाजमनिच्छतैतदेव पौर्णमासी-
कालविधिपरत्वेनोपन्यस्तम् । अत्र समानिः । मान्त्रवर्णिको देवताविधिरिति स्थितम् ।
उपाशुयाजकमे हि वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीयानि याज्यापुरोनुवाक्यायुगलान्याह्वा-
यन्ते । तैश्च तुल्यार्थत्वाद्विकल्पमाने, विकल्पितव्य एव देवताः प्राप्यन्ते । तदेव हात्रे

गुणोपबन्धात् ॥ ११ ॥

यदुच्यते न ज्ञायते कतमोऽसावुपांशुयाजसङ्गको याग इति । यस्यायं गुण उपबद्ध उपांशु पौर्णमास्या यजन् इति । तस्मान्न दोषः ॥ ११ ॥

प्राय वचनाच्च ॥ १२ ॥

प्रधानकर्मप्राये वचनं प्रधानकर्मतामुपोद्बलयति यथाऽग्रथप्राये लिखितं दृष्ट्वा भवेदयमग्रथ इति मतिः । तस्मान्न समुदायशब्द इति ॥ १२ ॥

शास्त्रान्तरमित्याह । आध्वर्यवेऽपि तु कचिदस्त्येव याज्यानुवाक्यान्नाम हौत्ररूपेणेति तदभिप्राय वा शास्त्रान्तरवचनम् । उपाशुधर्मत्वं चास्यैव द्योतनार्थम् । अन्या हि देवताऽ-प्राणीयमानाऽऽत्मीयं धर्ममुच्चष्ट्रं जह्यात्परधर्ममुपाशुत्वं प्राप्नुयादिति विरुद्धम् । विष्णु-प्रजापत्योस्तु प्रत्यासन्नधर्मकत्वादविरोधः । तथा, अग्नीषोमयोस्तिवाति—विधायके देवताविध्यसंभवाद्यथा समग्रग्रहणेन पौर्णमासीकालस्य विधायकेऽग्नीषोमानुवादः प्राप्तिमुपो-द्बलयति ॥ १० ॥

यस्यायं गुण उपबद्धो दृश्यते कालविधिपरे वाक्ये उपाशु पौर्णमास्या यजन्ति । न त्वेतदेव गुणस्योत्पत्तिवाक्यमयागविधिपरे सत्यनेकार्थविधिप्रसङ्गात् । अतः 'उपाशु याजमन्तरा' इत्यनेनैव प्राप्तस्य सकीर्तनमिति ॥ ११ ॥

“हृदयमुपाशुयाज” इति यज्ञपुरुषस्य प्रधानप्रायेणावयवेन संस्तवात्प्रधानमित्य-वगम्यते । कथं पुनरप्रधानत्वं पूर्वपक्षे प्रसज्यते । उच्यते ।

त्रयाणां वैष्णवादीनां समुदायेऽवधारिते ।

अग्नीषोमीय एवैकः पौर्णमास्या विधीयते ॥

तावन्नामग्नीषोमाविति योऽग्नीषोमदेवत्यः स एवैकः कालविशेषसंयुक्तः पूर्णमास-ग्रहणेन फले चोद्यते । तत्र वैष्णवप्राजापत्ययोर्गुणभावात्सकलोपाशुयाजप्राधान्यवचना-नुपपत्तिः । ननु तवापि वैकल्पिकदोषत्वाद्देवतासु यदैवाग्नीषोमीयदेवत्यस्ततदैव प्राधान-न्यमिति नित्यवत्प्रधानत्वसकीर्तनं नैव घटते । नैव दोषः ।

कालदेवतयोर्नात्र सबन्धोऽयं विधीयते ।

यत्तु तल्लक्षितं कर्म तदन्यत्रापि विद्यते ॥

यदि ह्यग्नीषोमयोरेव पौर्णमासीसबन्धः क्रियते ततो विष्णुप्रजापतिपक्षे न स्यात् । अयं पुनर्देवतोपलक्षितस्य यागस्य सबन्धः । सर्वत्र चोपलक्षणाप्रायेऽप्युपलक्ष्यं गृह्यते यथा वक्ष्यति, 'अनर्पायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशी' इति । न वैक-

१ शिरो वा एतद्वक्ष्यते यदाभेयः पादात्रग्नीषोमीय इति पूर्वोत्तरयोः । २ (अ० १० पा० ६ सू० ६९) ।

[५] आधारमाग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ १३ ॥ पू०

आधारमाधारयति इति श्रूयते । तथेमान्यपराणि, ऊर्ध्वमाधारयति, संततमाधारयति, ऋजुमाधारयति इत्येवमादि । इदं च, अग्निहोत्रं जुहोति, तथा दध्ना जुहोति, पयसा जुहोति इत्येवमादि । तत्र संदेहः । किं, ऊर्ध्वमाधारयति, दध्ना जुहोति इत्येवमादिभिराधारा होमाश्च विहिताः । तेषाम् आधारमाधारयति, अग्निहोत्रं जुहोति इत्येतौ समुदा-
यानुवादावुतैतावेनापूर्वयोराधारहोमयोर्विधाताराविति । किं ताव-
त्प्राप्तं नापूर्वयोर्विधी इति । कुतः । अरूपत्वात् । न ह्येतयोः पूर्वभ्यो

स्यैव कर्मणः कदाचित्प्रधानत्वं कदाचिदङ्गत्वमित्युपपद्यते । नानात्वे त्वविरुद्धं स्यात् । न च संभवति तत् । तस्मादेककर्मत्वाय 'उपाशुयानमन्तरा यजति' इत्ययमेव विधिः ॥ १२ ॥

(इति—उपाशुयानाधिकरणम् । ४ ।)

=====

ऊर्ध्वमाधारयति तण्डुलैर्जुहोतीत्यादिभिरेवंभूता एवाऽऽधारा होमाश्च विहिता विपरि-
वर्तन्ते । न हि 'विष्णुरुपाशु यष्टव्य' इत्यादिवदद्रव्यप्राधान्येन यागहोमभावनयोरभि-
भवः । किं च ।

न चैषामेकवाक्यत्व न च स्तुतिपरा श्रुतिः ।

एकान्तिको विधिस्तेन गुणवत्कर्मगोचरः ॥

नोपाशुयानवाक्यवदेषामेकवाक्यत्वमिष्टं, न च स्तुत्यर्थात्, तेनोभयपक्षे निश्चिते
विधित्वे मुणमात्र विधीयता तद्युक्त वा कर्मेति कर्मविधानं युक्तम् । कुतः ।

विधित्व प्रत्ययोपात्त न नामपदमृच्छति ।

तद्विधिर्भावनान्तश्चेत्सैव पूर्वं विधीयताम् ॥

न तावद्दध्यादिशब्दैः स्वयं विधित्वमभिधीयते । न च प्रत्ययोपात्त सङ्गादनावान-
त्वर्थव्यतिरेकेण स्वतन्त्रैर्दध्यादिभिः संबध्यते । न हि भवति दध्ना यौदिति । किं तर्हि
दध्ना कुर्यादिति संबध्यते । होम वाऽनेन कुर्यादिति । तस्माद्यत्प्रसादेन दध्यादेः कर्त्त-
व्यता तावेव भावनान्तात्वर्येण न विधीयते इति कुत एतत् । न हि तद्विध्यनपेक्ष कथं
चिदपि गुणविधानं शक्यं दर्शयितुं, यदैव हि दर्शयितुमुपक्रम्यते तदैव पूर्वतरं भाव-

१ तै० स० (२ । ५ । २ ।) २ तै० स० (१ । ५ । ९ ।) ३ यादित्तेतावन्मात्रं व्ययोगा-
नर्हत्वेऽपि विधिर्यस्य जिहो यासुता । अविनाताद्विधिमि राधिवनमुपेयोक्तम् ।

होमाधारेभ्यो विशिष्टं रूपमस्ति यतः कर्मान्तरमध्यवसेयम् । अतः
प्रकृतानां रूपवत्त्वाद् प्रकृतानुवादौ ॥ १३ ॥

संज्ञोपबन्धात् ॥ १४ ॥

संज्ञोपबन्धश्च भवति । अग्निहोत्रं नाम होमं जुहोतीति, आधारसंज्ञकं
कर्म करोतीति संज्ञाविशिष्टावाधारहोमौ विधीयेते । न च विश्वायेते
कोऽसावाधारो नाम कर्मविशेषः, कथाग्निहोत्रसंज्ञक इति । ननु विज्ञा-
यत आधारणमाधारो हवन होमः । यद्याधारणसामान्यं होमसामान्यं च
विधीयेते विज्ञातपूर्वौ तर्ह्यधारहोमौ । तेनानुवादौ । अथान्युत्पन्ना उ-
भयोरपि संज्ञा तथाऽपि नाऽऽधाराग्निहोत्रसामान्यमुच्येत । विशेषाश्रय-
त्वात् संज्ञायाः । न च स विशेषो गम्यत इत्यपूर्वावाधारहोमविधी
नाशकल्येते । अपि च कथं क्रिया साधनशब्देनोच्येत । ईप्सिततमं

नाशात्वर्थविधिर्बलादापद्यते । तस्माद्धोमदध्यादिविशिष्टमावनैव विधीयते । ततश्च
तासां रूपवतीनां प्रचैयशिष्टः समुदायोऽस्तीत्यग्निहोत्रं जुहोतीति तदनुवादो विज्ञायते ।
निमित्तफलचोदनयोश्च एकत्वोपजनः समुदायानुवादे प्रयोजनम् । एवं च सति दध्या-
देर्भिन्नकर्मविषयत्वाद्व्याख्या विवरूपो न प्रसज्यते । तथोर्ध्वमाधारयतीत्यादिषु यद्यपि
द्रव्यदेवतं न श्रूयते तथाऽप्युपाशुत्वव्यायेन व्यवच्छेदकारणत्वादूर्ध्वत्वादिभिरेव रूप-
वत्ताया कल्पितायामाधारमाधारयतीत्यरूपः सन् स्वार्थे विनियोक्तमशक्नुवन्ननुवादो
भवति । तस्यापि प्रयोजनं ' इन्द्रऊर्ध्वो अध्वर ' इति मन्त्रविनियोगे, ' तस्योऽऽधा-
रमाधार्य ' इति च द्रव्यविवावेकत्वसिद्धिः ॥ १३ ॥

अपि च ।

विशेषप्रतिपत्त्यर्थं संज्ञा सर्वा प्रवर्तते ।
यदा तदा विशेषोऽसौ कोऽभ्येति न निरूप्यते ॥
सामान्यं स्यादिदं ज्ञेयं ज्ञातत्वाच्च क्रियान्तरम् ।
तदज्ञेयतया नात्र विधानमवकल्पते ॥
क्रियाश्चाकारकत्वेन युज्यन्ते त द्वितीयया ।
तामिदं सामान्यमानत्वात्समुदायस्य कर्मता ॥

१ अध्यवसेयम् । २ भाष्येऽत्र साधनशब्दः कारकवाची । ३ होमाधाररूपैकजातीयानामेकपदे-
पीत्तवल्गुर्गैककर्मयोगाद्येन प्रचयेन संपादितः समुदाय इत्यर्थः । ४ चतुर्थहोतृ वा एतदभूत् इति
पूर्वं शेषः ।

हि यत्साधनं तद् द्वितीयान्तेनोच्यते । क्रिया तिष्ठन्तेन । अनुवादपक्षे क्रियाणां समुदायोऽर्थान्तरं तदीप्सिततमं साधनं भविष्यति ॥ १४ ॥

अप्रकृतत्वाच्च ॥ १५ ॥

न च प्रकृतमपि द्रव्यदेवतमाधारे विद्यते येन रूपवान् स्यात् । तस्मादेतावपि समुदायशब्दाविति ॥ १५ ॥

आधारमग्निहोत्रमिति द्वितीयानिर्देशः क्रियेप्सितस्य कारकस्य युज्यते । न च जुहो-
स्याधारयतिभ्यामात्मैवाप्तुमिष्यते । स्वात्मनि क्रियाविरोधात् समुदायः पुनर्निष्कृष्य शब्दे-
नार्थान्तरात्मनोच्यमानः शक्यः साध्यत्वेनाभिधातुंयथौदनपाक पचतीति विशेषः सामान्ये-
नेप्सिततमः कर्मत्वेनोच्यते । ननु च समुदायस्य समुदायिभ्योऽव्यतिरेकान्न कथं चित्साध्यत्व-
मवसीयत इत्युक्तमेव कर्मत्वम् । न । अवयवक्रियाप्रचयसाध्यत्वात्समुदायस्य । सम-
स्ताभ्यो हि समुदायस्याव्यतिरेकादेवमुपादानं न स्यात्प्रत्येकरूपात्तु समस्तरूपमर्थान्तर-
मिष्टं, न च प्रत्येकरूपैर्विना समस्तरूपनिष्पत्तिरित्युपपन्नमाप्तिमतमत्वम् । ननु चैवमा-
दयः समुदायिवचनत्वेनावधारिता इति समुदायिना स्वात्मनि क्रियाविरोधस्तदवस्थ एव
स्यात् । नैष दोषः । समुदायिवचनेनापि प्रातिपादिकेन समुदायोऽपि लक्षणया गम्यते ।
ततश्चैकत्ववत्कर्मत्वं समुदायस्य प्रत्येप्यते । न च सामान्यविशेषभेदेनापि भवतः क्रिया-
त्वकर्मत्वे पाकवत्संभवतः । सामान्यविशेषशब्दयोर्भेदेनानुपादानात् । एतच्च पौर्णमासी-
मित्यत्रापि सिद्धान्ते योज्यम् । तस्मात्तद्वदेव समुदायानुवादत्वम् ॥ १४ ॥

अपोच्येत यथा ‘गुणस्तु श्रुतिसंयोगात्’ इत्यत्र पक्षेऽन्येषा गुणविधित्वाद्भूपलाम
आशङ्कितस्तथाऽग्निरग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिवाक्यत्वेन तण्डुलादिसयुक्तै रूपलाम इति ।
न । तत्र स्ववाक्यगतपौर्णमास्यमावस्यापदनिमित्तत्वादनुवादाशङ्कायाः । न चेह तण्डुला-
दिवाक्येऽग्निहोत्रशब्दोऽस्ति, यस्त्वस्ति जुहोतिशब्दः स सर्वहोमसाधारणत्वान्नाग्निहोत्र-
विधिपर एव । ननु च प्रकरणाद्विशेषोऽवगम्यते अत आह—अप्रकृतत्वाच्चेति । न
श्रुत्पत्तिवाक्ये अस्ति कर्मणा प्रकरणम् । फलसम्बन्धोत्तरकालत्वेन कथंमावात्मकस्य प्रकरणस्य
प्रयोगवाक्याधीनप्रसूतत्वात् । तत्रैतत्स्या तदारूढस्यैव द्रव्यदेवतासम्बन्धो भविष्यतीति
तदुच्यते । अनभिज्ञातरूपस्य फले विधातुमशक्यत्वात् । अतः प्रसिद्धरूपाण्येव द्वेन

१ यदत्र भाष्यकारैरेतत्सूत्रमाधारे प्राकरणिकवाक्यान्तरेणापि रूपलामेनारूपत्वोपपादनपरतया-
व्याख्यातं तच्च तत्प्रत्ययधिकरणे वाक्यान्तरेणद्रव्यदेवतालाभसंशोक्तरेनायुक्तमिव मत्वा स्वयमाधा-
राग्निहोत्रवाक्ययोरुपलब्धेऽपि वाक्यान्तरेण रूपलामोपपत्तिविधेयत्वाशङ्कानिराकरणायैतत्सूत्रमित्येव
व्याख्यातुं शंकां तावदारचयति—अथेत्यादिना । २ (अ २ पा. २ अ ३ सू. ५)

चोदना वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्तत्संनिधे-

गुणार्थेन पुनःश्रुतिः ॥ १६ ॥ सि०

नचैतदस्ति समुदायशब्दाविति । कर्मान्तरचोदने स्याताम् । कुतः शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात् । आधारयति, जुहोतीति होमाधारौ प्रयोक्तव्याविति शब्दार्थः । तेन कर्मान्तरे विधीयेते इत्यवगच्छामः । आधारप्राप्तिद्वाराशब्दौ च हचनाधारणसामान्यवाचिनौ प्रज्ञातावतौ नाविज्ञातार्थौ । तेन रूपवन्तौ सन्तौ विधीयेते ॥

यदुक्तम्, ऊर्ध्वमाधारयति, दध्ना जुहोति, इत्येवमादिभिर्विहितत्वादानुवादाविति । नैतदेवम् । न ह्येते होमाधारौ विधातुं शक्नुवन्ति । ऊर्ध्वमाधारयति, दध्ना जुहोतीति च नैतदुक्तं भवति—आधारः कर्तव्यो होमः कर्तव्य इति, किं तर्हि ऊर्ध्वताधारसंबन्धः कर्तव्यो दाधिहोमसंबन्धः कर्तव्य इति । तस्मादभासत्वाज्जानुवादौ । ननु संबन्धे विहितेऽर्थाद्धोमाधारौ भविष्यतः । नैतदेवम् । अस्मिन् हि सति विधानेन संबन्धः । तस्मान्नार्थादापद्येते होमाधारावतौऽपूर्वौ विधीयेते इति ब्रूमः ।

ग्रहीष्यन्ते । ननु च “तस्याधारमाचार्य” ‘इन्द्र ऊर्ध्वो अध्वर’ इत्याधारमिति च द्रव्यमान्त्रवर्णिकदेवताविधौ नामप्रयोगाद्रूपं विज्ञास्यते । न । आधारशब्दस्य धात्वर्थान्वयतिरेकेणाविशेषणकत्वात् । तत्र नाम्ना विशेषः प्रतीयते, यत्र कं चिद्विशेषमुपादाय नामानि प्रवर्तन्ते । अत्र पुनः संनिहितावयवार्थत्वात्समुदायप्रसिद्धिमन्तरेणाऽऽधारशब्दः क्षरणमात्रवाचित्वात् विशेषे वर्तते । ननु च प्रकरणाद्विशेषो लप्स्यते । तत्रापि सूत्रम् । न ह्यधारः प्रकृतः परप्रकरणपातित्वात् ; दर्शपूर्णमासप्रकरणमेतत्सकलं नान्यस्य प्रकरणस्यान्यत्रावकाशः । सन्निधेर्विशेषागम इति चेदत्रापि सूत्रम् ; न वाक्यबलीयस्त्वेनात्र प्रकृतैरपि संबन्धात्, तदेवं वाक्यप्रकरणयोरविरोधो यदि द्रव्यदेवतासंयुक्तान्येवोत्पत्तिवाक्यान्वभ्युपगम्यन्ते यत्र यः कश्चिद्रूपलेशोऽस्ति तत्र निरूपिते कर्मणि केन चित्प्रकारान्तरेण गुणान्तराणि कल्पन्ते सर्वेषु चोर्ध्वत्वं तण्डुलादि किं चिद्रूपमस्ति न त्वाधास्माधारयति, अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनयोः । तस्मात्समुदायानुवादौ ॥ १५ ॥

कर्मचोदने स्यातामिति वक्तव्येऽन्तरग्रहणमुपाश्रयाजाधिकरणवन्नेयम् । आधारयति-जुहोत्योरनन्याक्षिप्तविधिशक्तिवात्कर्मप्रयोगविधानमेव शब्दार्थ इत्यवगम्यते । न च प्रकृताधारहोमसद्भावः । प्रकृतवाक्यस्याना विधानामप्राप्तद्ध्याद्याक्षिप्ताया विधिशक्तौ कर्मानुवादबुद्ध्यनपायात् । “न चेदन्येन शिष्टा” इति वाऽपवादोऽत्र विशिष्टविधानन्याय

नन्वाधारयति, जुहोतीति होमाधारमतो व्यापारः श्रूयते न दध्यु-
ध्वत्वादिसंबन्धः । सत्यं न श्रूयते । तत्संनिधेर्गुणार्थेन व्यापारश्रवण-
मवकल्पिष्यते । ननु पदार्थान्तरगतं व्यापारं श्रुतिर्न शक्नोति वदितुम् ।

संभवति । तद्दर्शयति—अस्मिन्हि सति विधाने । प्रत्यक्षे न संबन्धः शक्नोत्यर्थादा-
क्षेपामित्यर्थः । अथ वाऽस्मिन्हि सति संबन्धविधिवितरेण गुणविधानेन संबन्ध एव
केवल आक्षीयते । तस्मान्नैतद्वाक्यनिरपेक्षैः संबन्धविधिमिरर्थादपरौ कल्पयितुं होमा-
धारौ शक्यते यद्वलेनानयोरनुवादत्वं स्यात् । भावनाघात्वर्थावुद्भित्वा न विधिर्द्वय-
दिमिः संबन्धयत इति चेत्सत्यमेतत् । न विधित्वं भावनात् उत्तार्यते तद्वतेनैव तु गुणः
संसृष्टयते, गुणस्य कारकाविभक्त्या भावनामध्यनिक्षेपात् । तेनैतदुपदिष्टं भवति । सर्वत्रैव
विशिष्टविधानोत्तरकालं किं प्राप्तं किं न प्राप्तमित्यन्वेषणायामप्राप्तमात्रविषयोपसंहा-
राद्विधिर्भावनाघात्वर्थयोरनुवाद इत्यभिधीयते । न त्वादित एव तावन्मूढा गुणो द्रव्यं वा
विधीयत इति कदाचिदपि शास्त्रार्थाभिव्यक्तिः । तत्र पश्चात्ताने व्यापारे मन्दबुद्धिप्र-
तिपत्त्यर्थं स्थूलेन न्यायेन कथ्यमाने शास्त्रकृता एवैता वचनव्यक्तय इति मन्यमानाः
स्वयमिवान्येषामपि भ्रान्तिमुत्पादयितुमष्टौ श्रुतिप्रकारान् परदौर्बल्यवतः केचिद्दर्शयन्ति
प्रथमः किल श्रुतिप्रकारो घात्वर्थविधानं, द्वितीयः सगुणं घात्वर्थविधानं, तृतीयः किं चिदु-
द्दिश्य घात्वर्थविधानं, चतुर्थस्तत्रैव विशिष्टविधानं, पञ्चमस्तु घात्वर्थोद्देशेनान्यस्य
विधानं, षष्ठस्तु घात्वर्थनान्ययोः संबन्धः, सप्तमः पुनर्द्वात्वर्थविशिष्टेन प्रत्ययेनान्ययोः
संबन्धः, अष्टमस्तु मुक्त्वा घात्वर्थमन्ययोरेव संबन्ध इति । तत्र तावद्यदुच्यते “अग्नि-
होत्रं जुहोति” इत्येतद्घात्वर्थविधानमिति । तदयुक्तम् । न हि विधिर्भावनामुत्सृज्य घात्वर्थे
निपतति, न च भावनां मुक्त्वाऽन्यत्र पुरुषः प्रवर्तते । सा हि पुरुषस्य स्वव्यापारो
घात्वर्थस्तु कदा चित्कर्माश्रितोऽपि भवति । यथाऽयमेव प्रसेपो द्वयवदानाश्रितः, न
चान्यदीयं व्यापारमन्यः शक्नोति कर्तुमित्यवश्यं भावनाविशेषणत्वादेव दध्यादिवद्घात्व-
र्थो विधातव्यः । इदं च भार्वाचार्यधिकरणेऽभिहितं यथा न घात्वर्थः साध्यत्वेन विधी-

१ नन्विति भाष्येन दध्यादिवाक्येषूपपदश्रवणेन केवलहोमाधारकर्तव्यताविधानाद्युक्त्यापि
होमाधारसंबन्धितया दध्यादिविष्यभ्युपगमात्संबन्धस्य च संबन्धिव्यापारत्वात्प्रतिसंबन्धिभ्यां होमा-
धारभ्यां विनाऽनुपपत्तेरर्थापत्त्या तयोरपि प्राप्तेराधारमिहोत्रवाक्ययोरनुवादत्वं दुर्निवारमित्येवमाशङ्क्य
नैतदेवमित्यादिना ब्रूम इत्यन्तेन समाहितं तत्तावद्वेधा योगयति—तद्दर्शयतीत्यादिना । भाष्यस्थ-
संबन्धशब्दस्य विशिष्टवाचित्वं विधानशब्दस्य च सप्तम्यन्तत्वमभिप्रेत्याऽऽद्या योगना । द्वितीया तु संब-
न्धशब्दस्य यथाश्रुतहोमाधारसंबन्धपरत्वं विधानशब्दस्य च तृतीयान्तत्वमभिप्रेत्येति विज्ञेयम् ।

यत इति । न ह्यकरणभूतोऽसौ साध्यापेक्षत्वाद्वाक्यान्तरेणापि फले विधातुं शक्येत । “सोमेन यजेत” । इत्यत्रापि तद्भूताधिकरणोक्तेन मार्गेण धात्वर्थकारकाणामरूपैकहास-
न्यादिवत्परस्परेणासंबन्ध भावनासंबद्धानामुत्तरकालं परस्परोपकारित्वम् । तथा च
सप्तमनवमाद्ययोर्वैक्ष्यतीति न विशिष्टधात्वर्थविधानम् । भावना च प्रति यागस्य करण-
त्वाद् द्रव्यं प्रति कर्मत्वे सति, “एकशब्दे परार्थवत्” इत्येतदापद्यत इत्ययुक्तमेतत् ।
तथा ग्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र न प्रोक्षणेन ग्रीहीनिति कश्चित्संबन्धः । तेनोभयोः करोत्यर्थ-
संबन्धात् धात्वर्थो ग्रीहिषु विधीयते । यदि तु भावनाभिप्रायेणान्यत्र विधानमुच्यते
तत्सर्वत्राविशिष्टम् । न चास्य विशिष्टविधानाद्दुर्बलत्वमस्तीति तृतीयस्थाननिवेशोऽप्य-
युक्तः । पक्षद्वयोक्तमपि निराकरणं “दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि” इत्यत्राप्यापद्यत
इत्ययुक्तमन्यत्र विशिष्टधात्वर्थविधानम् । दध्ना जुहोति इत्यत्रापि न कदा चिद्दधि होमे
करोतीत्ययमर्थः शब्देनोच्यते । न हि होमस्याधिकरणत्वं शब्दाद्वस्तुतो वा सिद्धं, न
च दध्नः कर्तव्यता, नित्यं करणात्मकत्वात् । इयमपि च श्रुतिद्विविधादपि विशिष्ट-
विधेर्वैलीयसी, एकविधिसमवेदनेकशक्तिकत्वानुपपत्तेरुभयपक्षभाविनश्च विप्रकृष्टा-
र्थविधेरपर्यनुयोज्यत्वात्संनिकृष्टासंभवकृतमेव चास्य विप्रकृष्टस्य ग्रहणं, तत्रो-
भयाश्रयणे युगपद्विप्रतिषिद्धसंभवासंभवापत्तिरगत्यैव गृह्यतेऽन्यत्र विशिष्टधात्वर्थविधा-
नात्मातिगुर्येवेति न पक्षमे स्थाने निवेशयितव्या । कामं वा शुद्धधात्वर्थविधानात्तस्य
वाऽन्यत्र विधेरनन्तरा कर्तव्या । यत् “प्राकाशाध्वर्षवे ददाति” इत्यनेन ददाति-
धात्वर्थे प्राकाशाध्वर्षुसंबन्धो विधीयत इति । तदयुक्तम् । वचनव्यक्त्यविवेकात् ।
सर्वत्र हि यच्छब्देनानूद्यमानमुपनिबध्य तच्छब्दयुक्त विधेयमुपनीयते । तदिह यदि
तावद्यद्ददातीत्यत्राध्वर्युप्राकाशयोः संबन्ध इति विधीयते ततः सकलदानानुवादात्समस्त-
दक्षिणाविकारप्रसङ्गः । प्रत्ययस्य चानेकाविधिशक्तिकरूपना चोदिते सति कर्मण्यपरि-
हृतैव । संबन्धो हि विधीयमानः सन्नन्विनं तावदाक्षिपेत्, धात्वर्थे तु पुनः स विधात-
व्य एव संबन्धी । अन्यथा संबन्धस्यैव संबन्धी शेषः स्यात् । न क्रियायाः । तत्रै-
तत्संवादात्त्वर्थानुरक्तः प्रत्ययो विदधदवश्यमेव तत्र विधास्यतीति । एवं तर्ह्युत्तरयो-
रपि श्रुत्योरत्रैवान्तर्भावान्नेदेनोपादानं व्यर्थं, न हि “वायव्यं श्वेतमालमेतः” “दध्नेन्द्रि-
कामस्य जुहुयात्” इति धात्वर्थाननुरक्तः प्रत्ययः संबन्धं विदधातीति । प्रकृतिलिङ्गमात्रक-
लक्ष्णालभतिरुच्यमाणो न द्रव्यदेवतासंबन्धविधावात्मानुरज्जनेन किं चिदुपकरोति न
चाऽसौ संबन्ध आलभतिना सपादायितुं शक्यो यागविषयवादद्रव्यदेवतयोः । यदि चान्य-

संबन्धकरणे प्रत्ययोच्चारणसिद्धिव्यतिरिक्तं किं चिद् धातुः कुर्यात्ततो दधीन्द्रियसंबन्ध-
विधाने किमिति होमः परित्यज्येत, किमिति वा प्रकरणलभ्योऽभ्युपगम्येत । तस्मान्न
धात्वर्थेऽन्यसंबन्धविधिः । पूर्ववच्च धात्वर्थाधिकरणता कारककर्तव्यता च निराकर्तव्या ।
न च धात्वर्थे संबन्धस्यापि प्राग्भवनासंगतेर्विधिरित्युक्तम् । एवं तावन्न दानमात्रे संब-
न्धविधिः । अथाध्वर्युविशिष्टं दानमनूयतामध्वर्युर्वा तद्विशिष्टः । एवमपि विशिष्टानु-
वादाद्वाक्यभेदः । शुद्धाध्वर्युनुवादे तु यद्यपि संप्रदानश्रुतेरर्थादानमाप्तिप्यते तथाऽपि
संप्रदानसंप्रदेयसंबन्धस्य ददातिमन्तरेणानुपपद्यमानत्वाद् द्रव्यदेवतासंबन्धादिव यजेः
कल्पनमिति न धात्वर्थेऽन्यसंबन्ध इति वचनव्याक्तिः संभवति । अवश्यं चात्र दानाध्व-
ज्ज्योदकेन प्राप्तत्वात्प्राकाशावेव विधातव्यौ । तत्रार्थात्संबन्धविधिरिति न श्रुतिस्त्वोप-
न्वासो घटते । वक्ष्यते चैतज्ज्ञान्यधिकरणे यत्रान्यतरदप्राप्तं तत्रैवतरोद्देशेनेतरविधि-
रर्थात्संबन्ध उभयप्राप्तावनुभयप्राप्तौ वा केवलसंबन्धविधानमिति । तिसृणामपि च संब-
न्धविधिश्रुतीनां प्रत्ययविक्षेपसाम्यान्न बलाबले कश्चिद्विशेषो, नापि समवायविरोधसं-
भवो यत्र तज्ज्ञानमुपयुज्यत इति मन्दफल क्रमगणनोपन्यासस्य । तस्मात्प्रस्तुताधिक-
रणन्यायेन सर्वत्र विशिष्टभावनाविधिरेव तत्त्वम् । इतरत्तु तत्र तत्र स्थूलबुद्धिप्रातिपा-
दनोपायमात्रं भाष्यकारेण कृतमिति द्रष्टव्यम् । यच्च सन्निकर्षविप्रकर्षाभिधानं तज्ज्ञाव-
नास्थ एव विधित्वे कारकाणां भावनाविशेषणत्वं प्रतीति मन्तव्यम् । कथं पुनः प्राप्ता
सती भावना विधीयते । विशिष्टा न प्राप्तेति तादात्म्येन विधास्यते । फलतश्च तदा
विशेषणार्थो विधिरिति व्यपदेश्यते । नन्वेव सति विशेषणेष्वनवतरन्विधम्यको भावना-
द्वारेणापूर्वविधिवत्प्राप्तकर्मविधानेऽप्यनेकं विधातुं समर्थ इति “चोदिते हि तदर्थत्वा-
च्चस्य तस्योपदिश्येत ” इत्यस्याविषयत्व प्रसज्येत । नैष दोषः । पश्य ॥

विधित्वे भावनास्थेऽपि तादर्थ्यं प्रविमज्यते ।

विशेषणफले चास्मिन्वाक्यभेदो भविष्यति ॥

अथा हि भावनारूढ विधित्वं भावनार्थत्वेनैव गृह्यते तदाऽर्थाद्विशेषणविधौ सति अ-
वाक्यभेदं वक्ष्यामः । यदा तु तद्विशेषणार्थमित्यवधार्यते तदा भावनायाः संनिहितप्रो-
षितत्वाद्नेकविशेषणयोगे सति यदर्थं विधित्वमवसीयते तस्यैवैकस्य विधानं नेतरस्य
तद्देशस्यापि चक्षुषेव स्पर्शादिरिति वाक्यभेदो भविष्यति । सर्वत्र समानदेशमपि विधित्वं
फलतः प्रचलितमिदं तत्रोपसंहृतं दर्शितम् तस्मादविरोधः । यस्त्वभ्युदितेष्टिप्राकाशादि-
विधिष्वनेकार्थाविधिदोषः स सर्वपक्षेषु तुल्यः । यथा चास्मत्पक्षे न भविष्यति तथा

सत्यमेवमेतत्, स्वपदार्थगतं वक्ष्यति तं तु स्वपदार्थं गुणशब्दो विज्ञे-
 ह्यति, स एष विशिष्टः प्रत्येक्यत इति । भवेदेतद्विशिष्ट्यात्स्वपदार्थं
 गुणशब्दो न त्वेवंगुणगतो व्यापारः प्रतीयेत तत्र किं भविष्यति ।
 अव्याप्तिर्यमाणेऽपि गुणे शब्दार्थोऽवकल्लसो भविष्यति । गुणवचनसं-
 निधिरिदानां किमर्थः । अनर्थकस्तु । कथं पुनरनर्थको नाम वेदे भवितुम-
 र्हति । सत्यर्थे नानर्थकोऽसति त्वर्थे किमन्यदुच्येत । एवं तर्हि वाक्या-
 ज्ञविष्यति, श्रुत्यर्थे सति न वाक्यार्थोऽवकल्प्यते । सत्यमेवमेतत् । अवि-
 क्षिते त्ववकल्प्यते । कथमाविवक्षा । गुणवचनस्याप्रमादपाठात् ।
 स्वपदार्थस्य च शब्दान्तरेण विहितत्वात् । तस्मात्सिद्धं गुणार्थेन
 दध्ना जुहोतीत्येवमादीनां पुनःश्रुतिरिति । जुहोतेरुच्चारणं चामादो

तदधिकरणेऽप्येव वक्ष्यामः । भवेदेतद्विशिष्ट्यादिति । यदि साक्षाद्गुणो न विधीयते
 ततः पुरुषस्य तत्राप्रवर्तितत्वात्तत्पारित्यागेनाप्यनुतिष्ठतः कृतार्थता स्यादिति मन्यते ।
 तत्र किं भविष्यतीति वाक्यलक्षणाविध्यमिप्रायेण प्रश्नः । अव्याप्तिर्यमाणे
 इति—स्वाभिप्रायविवरणम् । स एव वा स्वयं कर्म निरूपयति । तेनै-
 वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नोत्तरे गुणवचनसन्निधिरिति । तथा कथं पुनरिति । तुल्यं च
 साप्रदार्थिकम्, इत्याभिप्रायेण । असंति त्वर्थे किमिति । त्वर्थे किं कियते येन तदानर्थ-
 क्यमापद्यते । मत्पक्षे तु सत्यर्थे नानर्थक्यं भविष्यति । एवं तर्हि । वाक्येन विशि-
 ष्टाया भावनाया प्रवर्तमानः श्रौतोऽपि विधिर्वाक्याद् भविष्यतीत्युच्यते । परस्तु यत्प्र-
 सादेन स विधीयते सैव तावद्विधीयतामिति श्रुत्यर्थे सति न वाक्यार्थ इत्याह—
 सत्यमेतदिति । विधिशक्तिसंक्रान्तिं न चेदन्येन शिष्टा इति च दर्शयति । कथमिति
 सानुशयः प्रश्नः स्वोक्तिर्वा । तस्मात्तत्संनिधेर्गुणस्य भावनानुप्रवेशाद्विधेयत्वमथवा
 गुणसन्निधेः शक्तिसंचरणम्, भावनायात्त्वर्थप्राप्तिसन्निधेर्वा श्रुत्यविरोधाद् गुणविधानम् ।

१ स.—स्वपदार्थभूतो धात्वर्थः, एष.—भावनाख्याव्यापारविशेषणीभूतः सन्; दध्नादिगुणवि-
 शिष्टो विधिभूतः विधास्यत इत्यर्थं भाष्यार्थः कथं पुनः प्राप्तेत्यादिवातिके शङ्कापुरःसरं प्रदर्शितः ।
 २ अव्याप्तिर्यमाणे इति व्यधिकरणरूपमी । तथाच गुणे पुस्त्यव्याप्तिर्यमाणेऽपि गुणानपेक्षयात्वार्थवच्छि-
 न्नभावनाविधानेन विधिशब्दार्थवकल्लसेर्गुणानुष्ठानं नसेत्यतीत्याशङ्कास्यविवरणं हेतुम् । ३ आशं-
 किता अन्येनाप्युच्यते एव स्वयमनुष्ठानं निरूपयतीत्यर्थः । ४ (अ० १ पा० २ अ० १ सू० ८) । ५ असति-
 त्वर्थे किमिति भाष्यं सिद्धान्तेऽपि दध्नादिवाक्ये विधेर्भावनारूढत्वेऽपि भावनायाः स्वरूपेण प्राप्तत्वाद्गुण-
 अनुष्ठानार्थत्वावगतेरयुक्तमिवभासमानं, मध्यप्रतीकेन पूर्वपक्षएवाऽऽनर्थक्यमापदनपरतया व्याचष्टे—
 असतीति । (अ० २ पा० अ० ३ सू० ६) ।

गुणसंबन्धार्थः । यदि जुहोतीत्यनुवादः केनेदानीं गुणो विधीयते । दधिशब्देनेति मा वाचेत । नन्विदानीमेव वाक्यादगुणगतो व्यापारो गम्यत इत्युक्तम् । सत्यमेवमेतद् । अविधीयमानस्तु कुतो गम्यत इति प्रमाणमस्य नावगम्येत । असति प्रमाणे व्यामोहः स्यात् । एवं तर्हि विधायकौ जुहोत्याधारयतिशब्दौ । कस्य तर्ह्यनुवादः । धात्वर्थस्येति ब्रूमः । यदि विधायकौ पूर्वमेव विहिते स्वार्थे किमर्थं पुनरुच्चार्येत । वाक्यार्थो यस्तं विधातुमित्यदोषः । तस्मात्कर्मान्तरचोदने । यदुक्तं नास्त्याघारे प्रकृत द्रव्यदेवतमिति । किमेवं सति द्रव्यदेवतेन यदा प्रसिद्धार्थाभिधानाभिज्ञातमेवास्य रूपम् ।

जुहोतिरेति स्पष्टमपि धातुच्चारणमनवबुध्य सकलारूपातानुवादाभिप्रायेणाऽऽह—यदि जुहोतीत्यनुवाद इति । दधिशब्देनेति मा वाचेत इति । धाजपेयाधिकरणवद्ग्रन्थच्छाया योजनीया । प्रत्ययो विधिरेव धात्वर्थोऽनुवाद इति विवेकः । यदि विधायकविनि—भावनाया प्राप्त्या कथं विधानमित्यभिप्रायः । वाक्यार्थो यस्तं विधातुमिति । दध्नः पदार्थत्वाच्चैव वाक्यार्थत्वं समवतीत्येतदपि द्विविधेष्टभावनाभिप्रायमेव । तस्मात्कर्मान्तरचोदने इति—उपाशुयानवदेव व्याख्येयम् । जुहोत्याधारयतिलक्षितासाधारणार्थविषयत्वाच्च संज्ञोपबन्धसिद्धिः । इह विधीयमानत्वेन च कर्मान्तरेभ्यो व्यवच्छेदः । प्रकरणञ्च द्रव्यदेवत लप्स्यत इति नारूपत्वम् । न चोत्पत्तिवाक्ये कथंभावो नास्ति फलसम्बन्धं तु यावत्प्रतीक्षिष्यते । न चाविहितद्रव्यदेवतस्य फलविध्यनुपपत्तिः । होममात्रतया विहितस्य पश्चादपि तद्ग्रहणाविरोधात् । इष्यते चैवमादौ संनिधिवशेनाप्यनुवादः । प्राप्त्यपेक्षो ह्यसौ यथा कथञ्चित्प्रत्यभिज्ञानं प्रार्थयते । न च परप्रकरणे पाठादाधारस्यान्तवान्तरप्रकरणलोपः । तस्यापि ह्यारूपातप्रत्ययवशेन किं केन कथमित्यस्त्यपेक्षा । तेन शक्यं प्रकरणेन द्रव्यदेवतविधानम् । बहूनि चादृष्टानि त्वया कल्प्यानि । न च तण्डुलादिहोमानामूर्धाद्याघाराणां वा विहिता देवताऽस्ति । न च देवतावद्द्रव्यम् । सर्वे चैतेऽपूर्वकर्मविधित्वान्नान्योन्य गुणविषयो भवन्ति । ततो यथोक्तमेवेवास्तु । यत्तु क्रियायाः कर्मत्वनिर्देशो न युज्यत इति । अत्रोच्यते । भवति हि क्रियाणामपि संकल्पादिभिराप्यमानत्वात्कर्मत्वम् । तेन जुहोत्याक्षिप्तमंकल्पाद्यपेक्षयाऽग्निहोत्रमिति द्वितीयानिर्देशादविरोधः । ननु च ‘यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति’ ‘यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातः’ इत्यनयोरनेकगुणत्वात् । ‘चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्रात्’ इत्येतदापद्यते । तथा नामेति केचित् । एवं च यथापूर्वमा-

हुती जुहुयात्सायमग्निहोत्र प्रातरग्निहोत्रमित्येवमादयो भेदव्यवहाराः सिद्धा भवन्ति । न चात्र ज्योतिष्टोमस्येव ग्रहाभ्यासेष्ववयवबुद्धिः । उभयत्रापि साकरूपप्रतीतिः । एवं च दर्शपूर्णमासवदुभयत्र समन्तेतिर्कृतव्यतावृत्तिरुपपद्यते । अन्यथा तु पशुतन्त्रविप्रकर्ष-
न्यायेन सङ्कटकृतैवोपकुर्यात् । न चैककर्मत्वे किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । तस्माद्द्वयोरा-
हुत्योः समुदायानुवाद इति । अत्राभिधीयते ।

समुदायानुवादस्य न तावद्दृश्यते फलम् ।

प्रयोगवचनैकत्वं लप्स्यते राजसूयवत् ॥

यथैव हि समुदायानुवादत्वमवयवशिष्टसमुदायैकत्वद्वारेण भवत्येवमेव प्रयोगवाक्य-
गतम् । ‘अग्निहोत्र जुहुयात्सर्वगकाम’ इति भविष्यति । यथा च ‘राजसूयेन स्वाराज्य-
काम’ इति विनाऽप्यन्येन समुदायानुवादेन सिद्धिरिवमिहापीति ।

नन्वेव सत्यापराश्रिकानामपि होमाना प्रधानत्वं भ्यात् । समुदायानुवादे वा केन
तेषामपकर्षः । न हि यथा पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः प्रयानादिभ्यः कालसंयोगेनावच्छे-
दस्तथेह केनचित्क्रियते । नन्वग्नये होत्रमस्मिन्निति विशेषण भविष्यति । न । तेषा-
मप्यग्निदेवत्यत्वात् । अपि चैव सत्यनिष्ठ तव प्रसज्येत । प्रातराहुतेराग्निसंयोगमावाद्-
नग्निहोत्रत्वेनाङ्गत्व प्राप्नोति । तस्मात्सत्यसति वा समुदायानुवादे न कश्चिद्विशेषः ।
तथा यद्यापराश्रिकानां होमाना भेदो यदि वा सर्वाग्निष्वेकमेवास्म्यस्तकर्म क्रियते सर्वथाऽ-
ग्निहोत्रशब्देन सन्निध्यग्निसंयोगहोमत्वाविशेषात्फलसंयोगेन समप्रधानत्वम् । तथा चैकेषा
सर्वसामानाधिकरण्येनाग्निहोत्रशब्दप्रयोगो गार्हपत्यान्वाहार्यपचनयोश्चतस्तत्तत् आहु-
तीराहवनीये च द्वे विधायाऽऽह ‘य एव विद्वान्विराट्सपन्नमग्निहोत्रं जुहोति’ इति ।
तस्मादनन्यप्रयोजनत्वादाग्निहोत्र जुहोतीत्ययमेव कर्मविधिः । ततश्च तण्डुलादिवाक्यवदेव
गार्हपत्यादिसंयोगस्य गुणार्थत्वाच्च कर्मभेदेहेतुरस्ति । तदेव हि प्रकृतं कर्म तत्र तत्र
प्रत्यभिजानीम् । कस्मात्पुनरेककर्मविषयत्वाद्ब्रह्मादिवदेवाग्नयो न विकल्प्यन्ते । केचि-
दाहुः । अदृष्टार्थत्वादिति । निरावारस्यापि हि प्रक्षेपस्याप्रतिष्ठेऽपि द्रव्ये संभवाददृष्टा-
र्थोऽग्निसंयोगः । तच्च सर्वमदृष्ट संभावनीयमित्यावर्तते होमः । एवं तु सति पदादिभि-
रप्याहवनीयो न बाध्येत । अथ तत्र सङ्कद्धोमश्रवणादावृत्तिमयाद्वाधः, इहापि तत्तुल्य-
मिति विकल्पप्रसङ्गः । तस्माद्विराट्सपन्नमित्येतस्मादेव वचनात् ‘सर्वव्यविहितेषु तु
समुच्चयः’ इत्यनेन न्यायेन समुच्चयः । अन्यथा हि ।

अग्निभ्योऽपूर्वसिद्धिः स्यादाधारत्वोपलसिता ।

न चैकेनावरुद्धत्वादाधारान्तरसंभवः ॥

सत्यप्यग्निसंयोगस्यादृष्टार्थत्वे सप्तमीश्रवणादाधारत्वप्रतिपत्तिद्वारं तदित्यवगमात्तस्य च प्रत्यक्षप्रतीतिरेकेनावरुद्धे कर्मणि नान्यत्संभवतीति विज्ञायते । तेनैकान्तेन विकल्पः प्राप्नोत्येव । कस्मात्पुनः ' तिस्र आहुतीर्जुहोति ' इत्यादिवत्संख्यया कर्मभेदो न भवति । न । उत्पन्ने सति कर्मणि संख्योपजननात् । उत्पत्तिस्था हि संख्या भेदिका भवति ' तिस्र आहुतीरित्यादिषु । इयं पुनरवधारिते कर्मण्युपजायमाना ' एकादश प्रयाजान् ' इतिवदभ्यासेनैव पूर्येतेति न स्वरूपभेदाय प्रभवति । तेनैकमेव सर्वाग्निष्वभ्यस्त कर्मेति निश्चीयते । यत् सायंप्रातर्वाक्ययोरनेकार्थत्वात्कर्मविधित्वमिति । तत्र ब्रूमः । ' साय जुहोति ' ' प्रातर्जुहोति इति ' वाक्यान्तरप्राप्तः कालो देवताव्यवस्थापरे वाक्ये संकीर्त्यते । नन्वेवमपि कालविशिष्टकर्मनुवादाद्वाक्यभेदः स्यात् । न । प्रकरणलब्धे कर्मणि कालमात्रे देवताविधानात् । स तु कालो न स्वरूपेण देवतया संबध्यत इति प्रकरणलभ्यकर्मानुरक्तः संबध्यते । अथ वा विधीयमानसप्रदानभूतदेवताकाङ्क्षितप्रकृतहोमपर्युपस्थापनेन कालस्योपयोगः । न च लक्षणया लभ्यमानो होमो वाक्यं भिनत्ति । न च सायंकालेनान्यत्र स्थितो लक्षितः । तेन सायंहोमस्याग्निप्रजापती भविष्यतः । एवं प्रातर्होमस्य सूर्यप्रजापती इति सिद्धम् । नन्वेवमपि भिन्नपदोपात्ते द्वे द्वे देवने विदधती वाक्ये भिद्येयाताम् । न । एककारकत्वादिति केचित् । कारकान्यत्वे हि विधेर्व्यापारभेदो भवति । एककारकनिबन्धन त्वर्थसहस्रमप्येकप्रयत्नसाध्यमित्युक्तम् । अत्राभिधीयते ।

अनेकपदसंबद्धं यद्येकमपि कारकम् ।

तथाऽपि तदनावृत्तैः प्रत्ययैर्न विधीयते ॥

विभक्त्या हि कारक प्रत्याख्यते । सा च यत्रैकाऽग्नीषोमादौ तत्र सकृदेव प्रत्ययस्य व्यापारो भवति । यत्र पुनर्भिन्नविभक्तिसंबद्धानेकपदोपात्तमेकमपि कारकं भवति यथाऽज्ञेवाग्नये च प्रजापतये चेति, तत्र युगपत्प्रत्ययवक्षणाभावादवश्य भेदेनाग्निप्रजापती प्रत्ययेनाऽऽलोचयितव्यौ । कारकविभाक्तिर्हि नामपदार्थालोचनाय प्रत्ययं प्रयुङ्क्ते सा

१ अर्थं चात्र श्लोकार्थः । अग्नये दात्र इतिवद्विशेषणविशेष्यभावाद्वाङ्गीकरणेन प्रजापतित्वगुणविशिष्टस्याभेदेवतात्वावयव्यर्थे कारकं तथाप्यनेककारकपदोपात्तयोरग्निप्रजापतिरूपकारकयोर्विभक्तिभ्रुत्वा क्रियान्वयप्रतीतिस्ततः प्राग्विशेषणविशेष्यभावानवगमात्प्रत्यये विधिव्यापारावर्यभावाद्विधायकप्रत्ययादृष्टिः स्यादेवेति वाक्यभेदो दुर्निवारः । वस्तुतस्तु प्रजापते स्वातन्त्र्येण देवतात्वप्रसिद्धे विशेष्णत्वाभावेन कारकैक्यमपि नास्तीति सुदृढो वाक्यभेद इति ।

च नानोच्चारिताना नैव प्रयुङ्क्त इत्यावृत्तिप्रसङ्गः । तस्मान्नैष परिहार इत्येवमभिधीयते । वाक्यद्वयेऽप्यस्मिन्प्रजापतिरेवैको विधीयते । अग्निसूर्ययोः पुनर्मन्त्रवर्णादेव प्राप्तिः, वाक्यान्तरेणैवदेवत्यौ मन्त्रौ विहितौ । ताम्यामेव च ते देवते प्राप्ते सत्यौ प्रजापतिविधावौचित्येन स्तुत्यर्थमुपादीयेते यदपि च 'तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम्' इत्यत्रैते वाक्ये निदर्शिते तदपि मन्त्रवर्णप्राप्त्येतनार्थत्वेन द्रष्टव्यम् । एवं मन्त्रविध्योर्न पौनरुक्त्य भविष्यति । अन्यथा तैदर्थशास्त्रदोषपरिहारप्रयोजनगुणविधिपरिसंख्यार्थवादादीनामन्यतमेऽतिश्लेशः स्यात् । तस्मात्तत्र वाक्यभेद इति सिद्धम् । यत्तु सायंप्रातर्होमयोरवयवबुद्धिर्नास्तीति । दाक्षायण्यज्ञादिवत्सकलकर्मावृत्तिप्रज्ञानात्तदित्यवगन्तव्यम् । नन्वेवं सति सकलकर्मपरिच्छेदात्मकत्वेन सायंप्रातःकालयोस्तुल्यार्थत्वाद्विकल्पे सति सायं प्रातर्वाऽग्निहोत्र होतव्यं नोभयत्रेति प्राप्नोति । नैतदस्ति । यावज्जीवचोदनया तावज्जीविता सायं हुते पुनर्जीवत एव प्रातःकाले सति समस्तनिमित्तोपजननान्नैमित्तिकहोमकरणं भविष्यति । सत्यमेवमपि सिध्यति । अयं तु विशेषो यदा सायं प्रातरभ्यस्तोऽयमेक एव प्रयोगो भवति । तदा सायं होमे कृते यदा नाम यजमानस्य कदाचिदापद्भवति तदा यथा कथंचित्प्रातर्होमः कर्तव्यः प्रक्रान्तासमाप्तिनिमित्तदोषपरिहारार्थम् । अथ तु वसन्ते ज्योतिष्टोमवत्सायंकाले समाप्त कर्म ततो नावश्य प्रातर्होमः कर्तव्यः । किं च ।

काम्यः सर्वाङ्गसंयुक्तः प्रयोगश्च फलार्थिना ।

सायंप्रातर्विकल्पेन प्रयोक्तव्यस्तदा भवेत् ॥

अभ्यस्तैककर्मपक्षे तु कालद्वयेऽपि प्रयत्नेनाविगुण्यं संपादनियम् । कथं पुनर्न विकल्प इति । वचनकृतात्समुच्चयादिति ब्रूमः । 'प्रवर्ग्यो वा एष' इति हि प्रकृत्य ब्रवीति 'स वै सायं च प्रातश्च जुहोति' इति । भेदपक्षेऽपि चशब्दात्समुच्चयः । न च समुच्चये सति साहित्यापत्तिर्भवति । अनुपादेयत्वात्कालस्थेत्यविरोधः । प्राप्तयोश्च वचनान्तरेण कालयोः समुच्चयार्थमेवेदं वाक्यमिति न वाक्यभेददोषः । तस्मादभ्यस्तमेकं कर्म । यत्त्वङ्गानां भेदेन प्रयोगो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । काल प्रति हि कर्मोपादीयमानं विवक्षिताङ्गसंयोगं भवति । तेन सायतनस्य प्रधानस्य तत्कालाङ्गान्येवोपकुर्वन्ति

१ अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निं स्वाहोति सायं जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यं स्वाहोति प्रातरिति वाक्यद्वयेनेत्यर्थः । २ (अ० १ पा० ४ अ० ३ सू० ४) । ३ यदग्नये च यत्सूर्याय चेतिवाक्यस्याग्निः सूर्यप्रापकत्वे तदर्थशास्त्रवाक्यदोषपरिहारकं यत्, मन्त्राधिकरणोक्तगुणविधिपरिसंख्यार्थवादान्यतमरूपं प्रयोजनं तस्मिन् कल्प्यमानेऽतिश्लेश स्यादित्यर्थः ।

अपि च चतुर्थीति वा एतदभूतस्याऽऽधारमाधार्येत्याज्यमस्य द्रव्यं मान्नवर्णिको देवताविधिः । इन्द्र ऊर्ध्वोऽध्वरो दिवि स्पृशतु महतो यज्ञो यज्ञपते इन्द्रवान् स्वाहेत्याधारमाधारयतीति । एवमसा-
विन्द्रवान् यद्यस्येन्द्रो देवता । तद्यदि देवताभिधानमेतदाधारस्य ततोऽनेनाऽऽधारः कृतो भवति । तस्मात्कर्मान्तरे न समुदायशब्दा-
विति सिद्धम् ॥ १६ ॥

[६]द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः प्रकरणे ह्यन-

र्थको द्रव्यसंयोगो न हि तस्य गुणार्थेन ॥ १७ ॥ सि० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति ।
तत्रेदमाप्नन्ति । हृदयस्याग्नेऽवद्यत्यथ जिह्वायाः, अथ वक्षस इति ।

नान्यकालानि । वैगुण्यात् । एव प्रातस्तनम्यापीत्यावर्तते । यत्तु प्रयोजनं नास्तीति ।
तत्रोच्यते । कुण्डपायिनामयने ' मासमाग्निहोत्र जुहोति ' इत्येककर्मविधानादेकेतिकर्त-
व्यतापेक्षणे सति सायंहोमस्य प्रातर्होमस्य वा धर्मा आगच्छन्तान्त्येकधर्मयुक्तं सकृदेव
प्रयुज्येत । अभेदे तु यथाप्रकृतीति ॥ १६ ॥

(इति-आचाराग्निहोत्राधिकरणम् ॥ ५ ॥)

=====

पशोर्दुष्प्रतिपादनतत्त्वात्पूर्वाभिधानम् । द्वौ चात्र शब्दौ समुदायानुवाकत्वेनाऽऽश-
ङ्क्यते पशुशब्दस्तदग्नीषोमसंबन्धानुमितश्च यजि । ईदृशं ह्येतद्वाक्यं श्रुतानुमितैकदेश-
निष्पन्नं यदग्नीषोमीयेण पशुना यजेतेति । तत्र किं हृदयादिना पशुशब्दोऽनुवादोऽव-
द्यत्यनुमितानां यागानां च यजि, उतापूर्वः पशुयार्गश्च विधीयते तत्रेतरे गुणविधय
इति संदिह्यते । तथैन्द्रवायवादिवाक्यैर्द्रव्यदेवतासंबन्धानुमिता यागास्तद्गतश्च सोमरसः
किं यजतिसोमशब्दाभ्यामनूयते किं वा द्रव्ययुक्तं कर्म विधीयत इति ।

१ (तै० सं० (६—३—१०) । २ ' आचाराग्निहोत्रमरूपत्वात् ' इति सूत्रे तयोरङ्गा-
ङ्गिभावाभावेन, अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीत्यस्याविषयत्वादल्पाच्यतरत्वेनाऽऽधारशब्दस्य पूर्वनिपातो
युक्तः । अस्मिन्सु सूत्रे सोमस्य प्राधान्येनाभ्यर्हितत्वात्पथो पूर्वाभिधानमयुक्तमाशङ्क्य न्यायप्रधाने
वास्मिन् शास्त्रे न्यायव्युत्पादनादरविषयस्यैवाभ्यर्हितत्वात् । पशुवाक्ये च पूर्वपक्षस्यातिक्लिष्टत्वेन
न्यायव्युत्पादनादरविषयत्वात्पथो पूर्वनिपातो युक्त इति सम दधाति—पशोरित्यादिना ।

तथा सोमेन यजेत इति । तथा ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णाति, आश्विनं गृह्णात्येवमादि । तत्र संशयः किमवद्यति गृह्णाति-चोदितानां कर्मणामेवाऽऽलभतियजती समुदायस्यानुवदितारावथापूर्वयोः कर्मणोर्विधाताराविति । किं तावत्प्राप्तम् । समुदायस्येति । कुतः । ये इमे आलभतियजतिभ्यां कर्मणी विधीयेयातामिति चिन्त्येते पूर्वमेव ते अवद्यति गृह्णातिभ्यामवगमिति ।

न चावगमितोऽर्थो विधीयते । हृदयादीस्तु पशुशब्देनानुवदति ।

किमवद्यतिगृह्णातिभ्यां चोदितानामिति । अनयोर्भागपर्यायत्वाभावात्तत्संबन्धानुमितानां तद्वताख्यातप्रत्ययविहितानां वेत्येतत्प्रदर्शनार्थं तद्भाष्यम् । आलभतिरपि च तदनुमितयज्युपलक्षणार्थः । अथ वाऽवद्यतौ नैव यागानुवाद इत्युपन्यस्यते, कथं तर्हि, तदाक्षिप्तस्य संस्पर्शनस्याऽऽलभतिरनुवादस्तद्वारेणैव च प्रत्यवदानं देवतासंयोगात्तावता च यागानामनुमानमतं पशुसंयुक्त एको यागोऽनुमन्यत इति । तथा सोमेऽप्ययमेव यागो यद्देवतोद्देशेन द्रव्यग्रहणमिति । तथा सति यथाश्रुतेनैव भाष्येण संदेहोपन्यासः । तत्र पौर्णमासीवदेव समुदायानुवादत्वम् । तथा हि ।

यथाऽऽग्नेयादिवाक्यानां न प्राग्यागानुमानतः ।

स्वार्थपर्यवसायित्वं तथा सोमेऽपि गम्यताम् ॥

न द्वैन्द्रवायवमित्यादिद्रव्यदेवतासंयोगोऽननुमिते यागे निराकाङ्क्षी न भवति । न चापरिपूर्णं वाक्यं वाक्यान्तरमाकाङ्क्षति येनानुमानवेलायां 'सोमेन यजेत' इत्ययमनुप्राविशेत् । एतद्विहितस्य वा देवताविरहादरूपस्य सतस्तैर्देवता विधीयते । यदा तु तैः कल्पितो यजिस्तदा नैव यागस्य यागान्तरं रूपं भवतीति बलात्प्रकृतानुवादत्वमापद्यते । यश्चात्र पक्षे विशिष्टविध्याश्रयणदोषः स भवत्पक्षेऽप्यविशिष्टः सोमद्रव्यकयागविधानात् । अपि च तवेह चैन्द्रवायवादिवाक्येषु च । मत्पक्षे तु तेष्वेव केवलेष्विति विशेषः । किं च ।

यादृशं द्रव्यसंबद्धं भवान्कर्म विधित्सति ।

तादृशस्याविधेयत्वमनन्तरमुदाहृतम् ॥

एकत्रैवेदशो गुणे श्रयमाणे विधिशक्तिः संक्रामतीत्यग्निहोत्रेऽभिहितम् । अतो न कर्मोनुवादबुद्धिरपतीत्यनुवादत्वं यजेः । तत्र सोमशब्देन द्रव्यमेव गृह्णातिना सामान्यासिद्धिं नियम्यते ।

अथवा 'सोमं क्रीणाति' 'सोममभिषुणोति' 'सोमं पावयति' इत्यादिभिः प्राकरणैर्गुणवाक्यैः सोमरसे कल्पिते गृह्णातिचोदनाः प्रवृत्ता इति ।

सोमशब्देन च रसम् । तस्मात् 'सोमेन यजेत' इत्यनुवादो यजतिः । यजेत स्वर्गकामो वसन्ते वसन्ते इति फलगुणसंबन्धार्थः । पशुमालभेत इति चाऽऽलभसिर्ग्रीषोमसंबन्धार्थः । अपि च दशैतानध्वर्युः प्रातः सवने ग्रहान् गृह्णाति इति समुच्चयो दृश्यते । तथा आश्विनो दक्षमो गृह्णाते, तृतीयो हूयते इति च क्रमः । यदि चापूर्वो यागो विधीयेते, तत्रैन्द्रवायवादिभिर्देवना विधीयेरंस्ता एकार्थाः सत्यो विकल्पेण यथा स्वादिरे बध्नाति पालाशे बध्नाति रोहितके बध्नातीति । तत्र क्रमसमुच्चयदर्शने नोपपद्येयाताम् ।

सोमो न विधीयते । ततश्च । स्वाभाविककरणत्वयुक्तयागसामानाधिकरण्यात् 'तत्प्रत्ययं चान्यशास्त्रम्' इति नामधेयी भवति । ननु ज्योतिष्टोम इत्यपरं नामधेय-मस्त्येव । यदीदमप्यवगम्यते किं नो बाध्यते । तथा च याज्ञिकानां व्यवहारेषु नाम-द्वयमुपलभामहे । ममस्तवाक्यानुवादस्य तु तदेव प्रयोजनं यत्प्रयोगवाक्यगतैकत्वो-पजननं नाम । तस्मादनुवाद इति । भवेदत्र द्रव्यदेवतासयोगादेवम् । पशौ तु 'वत्समा-लभेत' इत्येतत्सदृशेन देवतारहितहृदयादिद्रव्यमात्रसंयोगिनाऽवद्यतिना कथं यागवि-धानं, कथं वा हृदयाद्यनुवादः पशुग्रहणेनेति वक्तव्यम् । उच्यते ।

यथैव पशुसामान्ये मन्त्राच्छागः प्रतीयते ।

तथैव हृदयादीनां ममासौ प्रकृतिर्भेतः ॥

हृदयादिभिः प्रकृतिद्रव्येऽपेक्षिते मन्त्रवर्णाच्छागे लब्धे तदन्तर्गते पशुत्वं तावदनुद्यते तत्र तु देवताया विहिताया यागो विधीयता नाम । अथवा 'सान्नाय्य वा तत्प्रभव-त्वात्' इत्यनेनैव न्यायेनायमवद्यति । मारुप्यत्सान्नाय्यवद्यतिप्रकृतिः । स च दर्शपूर्णमास यागद्रव्यसंस्कारार्थः प्रासिद्धः । तत्र यदि हृदयादीनि यागद्रव्याणि ततस्तत्संयोगभाजि भवन्ति नान्यथा । तेन यथैव पुत्रीकानामभिषवसंबन्धे श्रूयमाणे तदर्हत्वादन्यथाऽनुपपत्त्या यागसंगतिरश्रूयमाणाऽपि गम्यते, तथाऽत्रेत्युत्प्रेक्ष्यमाणे यागमनुमाय तदनुपपत्त्येर्गोऽ-प्यस्तीति गम्यते, तथाऽनुमितानां च प्रतिद्रव्यमवास्थितानां समुदायोऽनूद्यते । साधारण-इच्छायं तवाप्यानुमानिकयागाभ्युपगम इति नैतेनास्मात्पक्षदौर्बल्यम् । सोमयागैकत्वे-तुल्यापार्थानामिन्द्रवायवादीनां विकल्पे सति क्रमसमुच्चयदर्शनं नोपपद्यते पश्य ।

१ (अ १ पा० ४ अ० ३ सू० ४) । २ द्रव्ये कृदत्वात्सोमशब्दो यागनामत्वेनानवभास-मानोऽपि यागनामधेयमानर्थक्यपरिहारार्थमङ्गीकार्यमिति श्विप्रत्यनेन सूच्यते । ३ स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चाब्रुमांस्यति पशुः सोमः । को यज्ञ अग्निष्टोम ज्योतिष्टोम इत्यादि-व्यवहारोचित्यर्थः । ४ (अ० ८ पा० २ अ० २ सू० १३) ।

अथ पुनरस्मिन्समुदायवचने यजतौ, सम्भगेतदवक्तृत्वं भवति । तस्मात्समुदायानुवादो । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अपूर्वयोः कर्मणोर्विधान-
चोदने पशुसोमयोः । कुतः । सोमशब्दः क्षीरिण्यां लतायां प्रसिद्धो न
रसे, आकृतिवचनो हि सोमशब्दो न व्यक्तिवचनः । तथा शृङ्गिणि
पुच्छवति लोमशे चतुष्पादि द्रव्यविशेषे पशुशब्दमाकृतिवचनमुपचरन्ति ।
न चैवमाकृतिकद्रव्याः प्रकृता यागा विद्यन्ते । येषामिदौ समुदायस्या-
नुवादितारौ भवेयाताम् । ननु पशुविकारो हृदयादिः पशुशब्देनाग्नीषो-
मसम्बन्धार्थमनूयते । नैतदेवम् । पशुरग्नीषोमीयो भवतीत्येतावदुच्यते,
नायं प्रकृतो हृदयादिः पशुरिति । तत्र यदि लौकिकस्य पशोर्ग्रहणं
ततो मुख्यः पशुशब्दः । यदि हृदयादेस्ततो जघन्यो विकारसंब-
न्धेन । तथा सोमशब्दोऽपि विकारसंबन्धेनानुवादः स्यात् । तस्माद-

यथैकग्रन्थनार्थत्वात्पलाशखदिरादयः ।

तत्संबन्धे विकल्पन्ते यागोऽस्मिन्देवस्तथा ॥

मम तु भिन्नयागविषयत्वाद्देवतानां यागानां चादृष्टार्थानां युगपदेकशब्देन फले विधाना-
दुपपत्त्यते । पशावपि 'हृदयस्याग्नेऽवद्यत्थय जिह्वाया' इति क्रमदर्शनम् । 'एकादश
वै पशोर्वदानानि' इति च समुच्चयदर्शनं सदपि नोपात्तम् । एकयागत्वेऽपि समस्तपशु-
साधनत्वेन तदुपपत्ते । न हि हृदयादिष्वसमुच्चयमानेषूपत्तिवाक्यश्रुतेन समस्तेन पशु-
नेष्टं स्यात् । यन्मात्रं तत्र वचनान्तरवशेनापनेष्यते तन्मात्रव्यतिरिक्तेन सर्वेण यष्टव्य-
मिति न्यायः । सोमे तु नैव समस्तचोदनोत्पत्तावस्तीत्युदाह्रियते । तस्मात्समुदायानु-
वादाविति प्राप्तेऽभिधीयते ॥

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानं वाक्ये यत्रोपलक्ष्यते ।

तत्र स्यादनुवादत्वं न चात्रैव प्रतीयते ॥

यदि पौर्णमासीवदशेषरूपप्रत्यभिज्ञानं भवेत्ततोऽनुवादः कल्प्येत । यदि वा यजि-
मात्रस्यानुवादत्वमिष्यते ततः परित्यक्तविशेषणोऽनुवाद इत्यवधार्यते । अत्र पुनः
प्रकृता हृदयादिद्रव्यका रसद्रव्यकाश्च यागाः । इमौ च पशुसोमद्रव्यकौ, न चैवं सति
प्रत्यभिज्ञानमस्तित्यनुवादत्वासम्भवः । तत्रैतत्स्यात्, विकारेषु प्रकृतिवदुपचारात्, हृदया-
दिष्वेव रसे च पशुसोमशब्दौ वर्त्त्येते इति तत्र । विना कारणेन लक्षणानाश्रयणात् ।
विस्पष्टे हि परशब्दसामानाधिकरण्ये सत्यनन्यथासम्भवे च जवन्त्यवृत्तिः शब्दो भवति ।

पूर्वं कथं विधीयेयातां नानुवादी । अथ ऐन्द्रवायवादिषु प्रकृतेषु
यागेषु लता विधीयेतेति । उच्यते । न सा शक्या वाक्येनैन्द्रवायवी
ज्ञातुम् । श्रुत्या हि रस ऐन्द्रवायवः ।

न चैतदुच्यते । शक्यं हि मुख्यपशुसोमद्रव्यं यागान्तरं विधातुम् । न च प्रकृते-
ष्वनिविशमानावेतौ शब्दौ नोपपद्येते । तेन यद्यपि तावदवद्यतिगृह्णातिभ्या चोदिता
यागास्तथाऽपि कर्मान्तरत्वप्रसङ्गः । कस्मात्तेष्वेव यागेषु स्वद्रव्यप्रकृत्यपेक्षेण पशुसोमौ
न विधीयेते । तत्राऽऽह-श्रुत्या हि रस ऐन्द्रवायव इति ।

पशुस्तावदेवताविधिपरत्वादनुत्पत्तिवाक्ये सति अशक्य एव विधातुमिति नैवोपन्य-
स्यते । सोमलताऽपि वाक्यविधेया श्रौतरसविरोधे सति न संवध्यते । कथं पुनरनुपास्त-
द्रव्यविशेषेणैन्द्रवायवादिविधिषु रसस्य श्रौतत्वम् । अधिकारलभ्यो ह्यसौ । तस्यैव वाक्य-
प्राप्ता लतैव बलीयसी स्यात् । उच्यते ।

श्रुत्यैव द्रव्यसम्बन्धो देवतातद्धितैः कृतः ।

अधिकारेण तस्यैव केवलेष्टा विशेष्यता ॥

गुणश्चापूर्वसंयोगे, इत्यत्राधिकरणे विस्तरेणाभिधास्यते, यथा तद्धितश्रुत्या वाक्य-
प्रकरणादिलभ्यस्य विशेषस्यैवास्य शब्दवाच्यस्य देवतासंबन्धे कृते कोऽसौ द्रव्यविशेष
इत्यपेक्षायां वाक्यप्रकरणादिभिस्तदवाप्तिः केवला न तु तैरेव देवतासंबन्ध इति ।
किं च ।

उत्पत्तिवाक्यशिष्टश्च रसो वाक्यान्तराल्लता ।

प्रकृतापेक्षिणस्तेन दुर्बलैषाऽवगम्यते ॥

ततश्च गुणादपि ते भेदः प्राप्नोति । शक्यपरिहारं त्विदम् ।

कृतः ।

यथैवाष्टाकपालादौ श्रौतेऽपि सति वाक्यनः ।

ग्रीष्मादयो विधीयन्ते तथा सोमो विधास्यते ॥

विधीयमानं हि दुर्बलं विरुद्धं बाध्यते नानुगुणम् । अनुगुणश्च सोमो रसस्य प्रकृत्य-
पेक्षिणस्तादर्थ्येन संबन्धात् । तद्यथाऽऽग्नेयोऽष्टाकपाल इति श्रुतिविहितेऽप्यष्टाकपाले

१ (अ० २ पा० २ अ० १ सू २३) । २ प्रकृतेषु यागेषु श्रौतरसविरोधात्तस्याः प्रदे-
कतया विध्ययोगेऽपि ग्रीष्मादिभ्यः प्रकृतितया विध्युपपत्तेः । श्रुत्या हि रस इत्यादिना आप्येकोक्तं
दूषणं शक्यपरिहारमित्येवं परिहारप्रकारमुपन्यस्यति-शक्यमित्यादिना ।

सति ग्रीहियवौ विधीयमानौ न विरुध्यते । पुरोडाशापेक्षितप्रकृतिरूपत्वात् । न हि ग्रीहीन् गृह्णन्नष्टाकपालं न करोति । तेन चात्र न कर्मान्तरता । तथाऽत्र न सोमे गृह्यमाणे रसः परित्यक्त इत्यविरोधात्पूर्वत्रैव संभवन्न गुणो भेदकः स्यात् । अपि च सिद्धान्तेऽप्येतत्तुल्यमनभिषुतलतादानानभ्युपगमात् । तत्र यथा तव रसप्रकृतिर्लता भवति तथा पूर्वपक्षेऽपि भविष्यति । अपि च विरुद्धतरं तवाऽऽपद्यते । कथम् ।

उत्पत्तिवचनात्सिद्धा लता चेद्यागसाधनम् ।

न सा वाक्यान्तरैः पश्चाद्रसोभवितुमर्हति ॥

रसस्य प्रकृत्या विना निष्पत्त्यभावादाकाङ्क्षितः प्रकृतिसंबन्धो वाक्यान्तरेणापि क्रियमाणो न विरुध्यते । प्रकृतेस्त्वविकृताया एव सामर्थ्यादनपेक्षिता विकारापत्तिरूप-
त्तिवाक्यविरोधिनी न युक्ता वाक्यान्तरैः कर्तुम् । तस्माद्ग्रीहियववाक्यमुद्रामुद्रितत्वा-
दनुद्धाट्यैव गुणाविधित्वं समुदायानुवादमात्रं निराकार्यं पशौ तन्मात्रेणापि सिद्धेः ।
सोमे तु ग्रीहिववाक्यतुल्यत्वाशङ्कामधिका निराकर्तुमुत्तरं सूत्रं प्रस्तौतव्यम् ।

अथ वा भङ्गत्वेव पूर्वोपपत्तिमुत्तरयैव निर्णयः । पूर्वसूत्रेण वा पूर्वपक्षं परिगृह्योत्तरं
तु सूत्रं तुल्यवदस्थानचक्षुःकृद्मुत्तरपक्षे योजयितव्यम् । कथं पुनर्द्रव्यसंयोगादित्यनेन
पूर्वपक्षोऽभिधीयते । तदुच्यते । ‘हृदयस्यमेऽन्यथेति’ ‘ऐन्द्रवायवं गृह्णाति’ इत्येताः किं
द्वयादिवद्गुणार्थाः श्रुतयः । ततश्चोत्तरयोः पत्तिचोदनार्थत्वम् । उतेता एव कर्मचोदना
इति ॥ किं प्राप्तं नैताः पूर्ववद्गुणार्थाः पुनः श्रुतयः किं तत्पत्तिचोदनाः । कथं, द्रव्य-
संयोगात्—हृदयादिद्रव्यसंयोगात्तैरेव वाक्यैश्चोदना पशुसोमयोः । किं कारणं, इतरथा
हि प्रकरणेन हृदयादिसंयोगो यागाङ्गत्व प्रतिपद्यते, न चासौ तस्य गुणार्थेन संभवति,

१ द्रव्यसंयोगादित्यस्य पूर्वपक्षपरत्वेऽयमर्थः । हृदयादिवाक्यं—गृह्णान्तिवाक्यं च कर्मचोदना
प्रस्तौतव्या । अ यत्र संभवभिन्नेष्वस्य हृदयरसादिद्रव्यस्य संयोगात् । तथा हि । पशुसोमवाक्ययो-
रुत्पत्तिचोदनावै हि प्रकरणे—प्रकरणसापेक्षावयवतिगृह्णाति वाक्येषु द्रव्यसंयोगो—हृदयरसादिद्रव्यसं-
स्कारा विधीयमानो न यागाङ्गत्वं प्रतिपद्यते, उत्पत्तिविष्टपशुसोमावरोधेन हृदयादीनां साधनत्वा-
नपत्ते । न हि तस्य, उत्पत्तिविष्टद्रव्यस्यावदानप्रहणादि संस्कारकं भवति नाशकत्वादिति । भाष्यकार-
मतस्याऽसिद्धान्तपरत्वे त्वेवं सूत्रयोजना—पशुसोमरूपापूर्वद्रव्यसंयोगात्पशुसोमव कथयोरेव कर्मचो-
दना, यत्, द्रव्यसंयोगः—पशुशब्दः सोमशब्दश्च, प्रकरणे द्वयर्थकः—प्रकृते हृदयादावन्वर्थको लक्ष-
णाप्रसङ्गात् । न हि हृदयादिवाक्यविहितयाग एव प्रदेयप्रकृतित्वेन पशुसोमविधिः संभवति । पशु-
वाक्यो तावत् प्राप्तकर्माणुवादेन देवताविधिः प्रकृतिविधिश्चेति वाक्यभेदात् । सोमवाक्ये तूत्तर-
सूत्रे वक्ष्यते इति ।

तस्माद्द्रव्यसंयोगवचनः प्रकृतेषु योगेष्वपि सत्सु विधातुमनुवदितुं वा
न शक्नुवन्ननर्थकः स्यात् । तस्मादपूर्वकर्मणी विधीयेयार्ता न प्रकृता-
नामनुवादाविति ॥ १७ ॥

अचोदकाश्च संस्काराः ॥ १८ ॥

एवं तावत्प्रकृतेषु सत्स्वपि नानुवादावित्युक्तम् । अथेदानीं प्रकृता
एव यागा न सन्तीत्युच्यते । कुतः । अचोदकाः संस्काराः । न चेन्द्र-
वायवादिभिर्यागा विधीयन्ते । तेन ग्रहणमुपकल्पनमात्रं दृष्टार्थम् ।
उपकल्प्यमाने तु देवतासंकीर्तनमदृष्टाय । अत एन्द्रवायवं गृह्णाति इति
इन्द्रवायुभ्यां संकल्पयतीत्येतावदुक्तं भवति । तत्र यागमन्तरेण संक-
ल्पयतीत्येतन्न युज्यत इति यागः कल्प्येत । स एवाऽऽम्नातो यागो

उत्पत्तिवाक्यशिष्टपशुलताविरोधात् । अथ वा पूर्वोक्तेन न्यायेनान्यत एव पशुसोमयोः
सिद्धत्वादास्मिन्प्रकरणे पुनरनर्थको द्रव्यसंयोगस्वत्वक्षे भवेत् । मम तु सोमशब्दो
नामधेयमग्नीषोमीयवाक्यं च देवताविधानार्थमिति न किञ्चिदनर्थकम् । तस्मादवद्यति-
गृह्णातिसंयुक्तैव यागोत्पत्तिचोदना स्यात् ॥ १७ ॥

नैवैतौ समुदायानुवादौ 'चोदना वाऽप्रकृतत्वात्' इत्येतस्मादेव हेतोः । कथं
प्रकृता न संभवन्ति । यतोऽवद्यतिगृह्णातयो न यागानां चोदकाः, किं तर्हि, संस्कार-
मात्रविधयः ।

तन्मात्रपर्यवसानात् । तन्मात्रपर्यवसायिनि वाक्ये निष्प्रमाणकत्वान्नाश्रुतयागकल्पनं
शक्यम् । एवं हि स कल्प्यमानः कल्प्येत देवतोद्देशेन गृहीत द्रव्यं न यावद्यागेन
संबध्यते न तावत्तद्देवत्वं कृत्यं कृतं भवतीति । तत्र यदैवान्यथानुपपत्त्या यागं कल्प-
यितुमारभते तदैव संनिहितः प्रत्यक्षो यज्ञिरविशेषात्सर्वान्द्रव्यदेवतासंयोगानुपपादयि-
तुमुपतिष्ठन्यागान्तरकल्पनाप्रमाणं निरुणद्धि । तस्मिंश्चाप्रमिते कस्य समुदायानुवादो
भविष्यति । यदुक्तमाग्नेयादिवज्रापारिकल्पिते यज्ञौ वाक्यान्तरापेक्षेति । तत्र ब्रूमः ।

पुंव्यापारनियोगेन वाक्य सर्वत्र पूर्यते ।

तदल्लभे त्वपूर्णत्वं तल्लभे वाक्यसंगतिः ॥

आग्नेयोऽष्टाकपात्रो भवतीति न यागादन्यः पुंव्यापारः प्रतीयत इति प्राक्तदनुमाना-
वपारिपूर्णं वाक्यम् । इह त्वैन्द्रवायवं गृह्णातीति ग्रहणभावनाया पुरुषो नियुज्यते । तत्र

प्रागपि यज्यनुमानादस्ति विधेर्विषय इति समाप्यते वाक्यम् । इदं त्वन्यत्, यत्ततः परमपि किञ्चिदपेक्ष्यते । सर्वमेव हि वाक्यं स्वार्थं पर्यवसिते अर्थान्तरापेक्षां न जहाति, न च तावता तदसमाप्तं भवति । या स्वसाधपेक्षा सा वाक्यान्तरेण पूरयिष्यत इत्यवगमात् वाक्यान्तरसंबन्धं न सहते । तेन यज्यनुमानवेलायां प्रतिवाक्यं ' सोमेन यजेत ' इत्यस्योपस्थानं न विरुध्यते । 'आग्नेयोऽष्टाकगालः' इति तु भवतेरुपव्यापारात्मकत्वात्प्राप्त्यजेन किञ्चिद्विहितं न किञ्चित्प्रतिषिद्धमित्यसमाप्ते वाक्ये वाक्यान्तरे चानपेक्षिते यजिननुमीयमानो न वाक्यान्तरगतः संबध्यत इति वैषम्यम् । अथ यदुक्तमुत्पत्तिशिष्टयोः पशुसोमयोर्न वाक्यान्तरगता विकारापत्तिर्युक्तेति । तत्र ब्रूमः ।

द्रव्येणात्यन्तभिन्नेन सह चिन्त्यं बलबलम् ।

हृदयादिरसद्वारमङ्गत्वं पशुसोमयोः ॥

यद्यत्रौत्पत्तिकौ पशुसोमौ परित्यज्यात्यन्तव्यतिरिक्त किञ्चिद् द्रव्यं विधीयते ततो विरोधः स्यादिह तु पशुनैव हृदयादिद्वारेण यागः साध्यते । सोमेन च रसद्वारेण । न चेतिकर्तव्यतासंबन्धे कश्चिद्विरोधः । पशुसोमौ हि यागसाधनत्वेन चोद्यमानाविति-कर्तव्यतामाकाङ्क्षत । तत्र च रसहृदयादिनिष्पत्तिद्वारेणेत्येवं कथंभावः पूर्यते, तेनाग्राहकत्वात् तत्कल्पने विरोधापत्तिः । यत्तु प्राकरणिकैः कयादिवाक्यैरेव प्राप्तत्वादिह द्रव्यसंयोगोऽनर्थक इति । तत्रापि अचोदकाश्च संस्कारा इत्येवोत्तरम् । न हि ते विधयः सोमस्य पशोर्वो चोदकाः, किं तर्हि तयोरेव संस्कारकाः ।

तेन चोदितस्य द्रव्यस्य यथाकथंचिदुपादानेन यागसाधनत्वे प्रसक्ते क्रयोपात्तेनैवाभिषवादिसंस्कृतेन च साध्ययितव्यमिति विधीयते । न च मन्त्रवर्णस्यात्यन्ताविहितच्छागप्रापणसामर्थ्यं, पशुचोदनाविहितस्य तु संदेहापनयनमात्रमुपयुज्यते । न चावयवतिरेकास्तेन यागमनुमापयति । विनाऽपि तेन खण्डनमात्रतया लोके वेदे चोपपत्तेः । द्रव्यदेवतासंयोगस्तु न कथंचिद्व्यागाद्विना सिध्यतीत्यनुमानवैषम्यम् । न च सानाख्यावद्यतिः प्रकृतौ चोदितोऽर्थः गृहीत्वाद्यतस्तद्धर्मप्राप्तिरपि स्यात् । न चास्य यागद्रव्यार्थत्वमितिकर्तव्यता, येन तदतिदिश्येत । न चेदृशोऽर्थे सामान्यतो दृष्टं प्रक्रमते । पृथिकाभिषवफलचमसमक्षयोस्तु वाक्यप्रकरणार्थ्या तादात्म्यविज्ञानमित्यसमानता । सोमवाक्येऽपि विशिष्टविधौ प्रत्यक्षोपपत्तेः सत्यानुमानिकासंभवादेवातुल्यत्वम् । न चैन्द्रवायवादिवाक्येऽप्यष्टाकपालादिवाक्येष्विव गुणवाक्यत्वेऽपि वाक्यभेदः । कुतः ।

१ प्रकृतौ सानाख्यावदानस्य ' चतुरवत्तं जुहोति ' इति विध्याक्षिप्तत्वेनाविधेयत्वात्कथेयस्य च प्रकृतिवाङ्मयप्राहकत्वयोरसंभवात् ततो धर्मातिदेशः संभवतीत्यभिप्रायः ।

यस्मिन्सति संकल्पोऽवकल्पेत । तस्मान्न, ऐन्द्रवायवं शुक्लासीत्वेष्मादि-
भिर्म्यागा विधीयेरन् । प्रकृतानां यागानामभावाच्चः समुदायश्चन्दो
यजतिः । तथाऽऽलभतिस्रब्द इति ॥ १८ ॥

तज्ज्ञेदात्कर्मणोऽभ्यासां द्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं

हि स्याज्ज्ञेदो द्रव्यगुणीभावात् ॥ १९ ॥

पञ्चौ वृत्ता कथा दक्षमे पुनरुद्भविष्यति । सोम इदानीं वर्तते कथं क्रम-
समुच्चयाविति ।

इन्द्रवायवाद्या देवता नैवं श्रूयन्ते इन्द्रवायुभ्यां यागो निर्वर्तयितव्यो
मित्रावरुणाभ्यां यागो निर्वर्तयितव्य इति । यद्येवमश्रोष्यन्त यामं प्रति

विधेयानेकभावेऽपि देवताग्रहणात्मना ।

क्रियान्तरप्रसादेन विशिष्टविधिसंभवः ॥

ज्ञायते हीन्द्रवाय्वादिवािशिष्टग्रहणमावनाविधिराश्रयितुम् । अर्थप्राप्ते वा ग्रहणे
समासोपासकदेवताविधानमात्रमविरुद्धम् । प्रकरणलभ्यश्च प्रधानसंबन्ध इति गुणवाक्य-
त्वेऽप्यदोषः । तस्मादेशां संस्कारत्वादन्यतो यागमपेक्षमाणानामविरुद्धोऽन्येन यागविधिः ।
एवं च सति ज्योतिष्टोमेनेत्येकवचनं मुख्यमेव भवति । न च सोमशब्दः क्लेशोमानर्थकं
द्वितीयनामत्वं प्रतिपत्स्यते । न चाऽऽवाराशिहोत्रपूर्वपक्षसदृशः समस्तवाक्यानुवादोऽ-
नर्थक आश्रितो भविष्यति । तेन चोदना पशुसोमयोरिति सिद्धम् ॥ १८ ॥

क्रमसमुच्चययोः पञ्चावपरिचोदितत्वाद्वृत्ता कथा 'पशौरेकहविष्टुम्' इत्यत्रोद्भविष्यति
किं समस्तादवदातव्यमुत प्रत्यङ्गमुतैकस्मादधवा हृदयादिभ्यः परिगणितेभ्य इति । सोमै-
तु परिचोदनापरिहारोऽभिधीयते ।

वाक्येन यदि यागस्य श्रूयेरन् देवताः पृथक् ।

व्यकल्पिष्यन्त सर्वास्तु युगपद्यागसंगताः ॥

यत्र वाक्येन संबन्धो निरपेक्षेण चोद्यते ।

तत्र तुर्यार्थवर्तित्वाज्जोपपन्नः समुच्चयः ॥

अथेन्द्रवायवेन यजेत, इन्द्रवायुभ्यां वा याग निर्वर्तयेदिति श्रूयेत ततोऽन्योन्यनिरपे-
क्षैर्वाक्यैस्तुल्यार्थत्वेन ज्ञायमाना विकल्पमानो भवेयुः; इमाः पुनर्ग्रहणसंबन्धाः श्रुताः,

१ देवता, ग्रहणं चेत्येवंप्रकारेण विधेयानेकत्वेऽपि प्रकरणलभ्यस्यागास्याक्रियान्तरप्रसादेन प्रहृष-
कक्रियाकारणकर्मत्वसंबन्धेन देवताविशिष्टग्रहणविधिसंभवाच्च वाक्यभेद इति श्लोकार्थः । २ (अ०
१० पा० ७ अ० १ सू० १) ।

देवता व्यकल्पिष्यन्व । केवलया हि देवतया तदा यागो निर्वर्त्यत
इति विहितमभविष्यत् । अथ पुनरिमा अदृष्टार्थं गृह्णाति संस्कारं प्रति
देवता विधीयन्ते । तत्रेन्द्रवायुसंकल्पादन्यो मित्रावरुणसंकल्पः । तेन
गृह्णातौ तत्कृताददृष्टाददृष्टान्तरमुत्पादयति । एवमपरेष्वपि ग्रहणेषु
तस्मात्समुच्चयः ।

प्रकरणेन यागसंबन्धं प्रतिपद्यन्ते । न च प्रकरणव्यापारः पर्यायो येनान्बोध्यनिरपेक्षाः
संबन्धेरन् । सर्वग्रहणेषु हि युगपदितिकर्तव्यतात्वेन गृहीतेषु तद्गता देवतास्तन्मात्रेणा-
पर्यवस्यन्त्यः प्रकरणिना यागेनाऽऽकाङ्क्षिता युगपदेव संबध्यन्ते । तत्र नाम विकल्पो
युज्यते यत्रेतरतरनिरपेक्षा, समानार्थं नियुज्यन्ते । किं कारणम् ।

प्रत्येकं हि समर्थत्वं वाक्यादेवावधारितम् ।

सापेक्षत्वे विपद्येतेत्येवं सर्वं विकल्पते ॥

न त्विह प्रत्येकं ज्योतिष्टोमनिर्वर्तनसामर्थ्यमिन्द्रवाय्वादीनामवगम्यते, तादृग्विनि-
योजकामावात् । सत्यपि च प्रत्येकं यागनिर्वर्तनसामर्थ्यं तद्विशेषज्वातिष्टोमनिर्वृत्तिर्यथा-
वचनं विज्ञायत इति नैव प्रत्येकं तुल्यार्थत्वम् । प्रत्येकं तुल्यार्थाश्च ब्रह्मियवाद्यो
विकल्पन्ते । वाक्यसयोगिनो हि ते परस्परनिरपेक्षाः स्वेन स्वेन वाक्येन विनियुज्यन्ते ।
ननु ' ऐन्द्रवायवं गृह्णाति ' इति वाक्यमेव विनियोजकमुपलभ्यते । अतश्च ' मैत्रा-
वरुणम् ' इत्येतस्य पूर्वानिरपेक्षमेव देवताविधिसामर्थ्यं विज्ञायते । सत्यम् । ग्रहणं
प्रत्यन्योन्यनिरपेक्षा विधीयन्ते न तु तत्रैकार्थत्वमदृष्टार्थत्वात् । कथमदृष्टार्थत्वमिति
चेत् । उच्यते ।

पूर्वं प्रधानसंबद्धं संस्कारे श्रूयते यदि ।

तददृष्टार्थं विना तेन यदि वाऽमौ न सिध्यति ॥

यदि हि प्रथमं यागेन संबद्धाः सत्यो देवता निर्वापावाहनादिष्विव ग्रहणेषु पुनः
श्रूयेरन् यदि वा ताभिर्विना ग्रहणमेव न निर्वर्तते ततस्तत्र श्रवणं दृष्टार्थमागतसृष्टि-
रूपेण कल्पेत । न त्विन्द्रवाय्वादयः प्रथमं ज्योतिष्टोमे श्रुताः । नापि तदभावेन ग्रहणं
सिध्यति । तत्रैवं च सत्यपि यदेवतायुक्तं ग्रहणं कर्तव्यमिति श्रूयते तत्रादृष्टादृते न

१ सत्यपि ग्रहणानां पूतभूदायवनीयादिपात्रस्थसोमरसस्य ग्रहैर्लुह्येति, इति वचनविहितग्रह-
करणकहोमसंस्कार्यैवानुपपत्त्या होमनिर्वर्तकतया दृष्टार्थत्वे ग्रहणादगतया विहितानां देवतानां तत्का-
लीनोच्चारणद्वारेण तदङ्गत्वावसायात्, उच्चारणरूपदेवतोद्देशेन च ग्रहणे वस्यचन दृष्टस्यागननाद-
दृष्टद्वारेण तदङ्गत्वादिशिष्टवेषेण ग्रहणानामपि अदृष्टार्थत्वमिति भावः ।

किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । ननु च यागस्यैता देवता भविष्यन्तीति ज्ञात्वा विनाऽपि प्रथम-
विनियोगेन तद्विषयस्मृत्यर्थत्वं विज्ञायते । नैतदस्ति । कुतः ।

सर्वेण विधिवेलायां प्रयोजनमपेक्ष्यते ।

तद्वेलायामतः कल्प्यो दृष्टादृष्टार्थनिर्णयः ॥

‘ ऐन्द्रवायवं गृह्णाति ’ इत्येतद्वाक्यप्रवृत्तिकाले किं प्रयोजनमित्यपेक्षा भवति । तत्र
यद्यपि प्रकरणवशादितिकर्तव्यतात्मकस्य ग्रहणस्य यागसंबन्धः कथमपि भवतीत्यवधार्यते
तथाऽपि देवतानामन्यसंयुक्तत्वादक्रियारूपत्वाच्च न प्रकरणेन यागार्थत्वं विज्ञायत इत्य-
वश्यं यागसंबन्धानिरपेक्ष तावद्ग्रहणं प्रति प्रयोजनं कल्प्यमित्यदृष्टरूपनमापद्यते । तस्मिन्सु
शास्त्रवेलायामवधारिते यद्यनुष्ठानकाले दृष्टमप्यनुनिष्पादि भवति केन तन्निवार्यते । न तु
तेन शास्त्रप्रवृत्तिः प्रतिबध्यते । तेन प्रतिवाक्यं देवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वात्समुच्चयः । तत्र
‘ न च यत्समित्संबन्धेन क्रियते तत् तन्नूनपात्संबन्धेन ’ इत्यनेन नैयायेन भेदेन श्रुता
देवता ग्रहणसंबद्धा नोपपद्यते यदि ग्रहणं नाऽऽवर्तते इति प्रतिदेवतं सोमो ग्रहीतव्यः ।
एष तावत्सुत्रार्थः । तद्वेदात्—देवतासंयोगभेदाद्, ग्रहणकर्मणोऽभ्यासो देवतासंयुक्त-
ग्रहणसंस्कार्यद्रव्यवृत्तत्वादन्वयं हि- संयोगान्तरश्रवणमननुष्ठीयमानमन्वयं स्यात् ।
तेन ग्रहणस्य भेदः संस्कार्यं द्रव्यं प्रति गुणभावात् । एतद्देवतावन्ति ग्रहणानि याग-
प्रक्रमात्मकत्वाच्च यागादृते देवतार्थं द्रव्यं संस्कर्तुं शक्नुवन्तीत्येवमपेक्षिते
भविष्यति कश्चिद्यागो य एतानि द्रव्याणि देवतासंबन्धमापादयिष्यतीति ।
यागोऽपि चाविहितदेवताकः श्रुतिलिङ्गवाक्यैर्देवतामलम्बमानः प्रकरणस्य चेदृशो वस्तुन्य-
क्रियात्मके व्यापाराभावादग्रहणेऽपि तावदिनियोजकं भवति । तानि चापार्थायविधाना-
द्विजादृष्टसंबन्धित्वाच्च युगपदृष्टान्ते तद्वशेन देवतानामपि समुच्चयसिद्धिः । ननु प्रक-
रणगृहीतानामप्येकार्थानां पुरोडाशविभागमन्त्रप्रभृतीनामिष्यत एव विकल्पः, सत्यमिष्टो
न तु तत्र प्रकरणं केवलं व्याप्रियते । लिङ्गानुमितया श्रुत्या प्रत्येकं विभागाङ्गत्वे
विज्ञाते दर्शपूर्णमासविभागार्थत्वमात्रं प्रकरणाद्भवति विभागान्तरेऽप्यनर्थक्यात् । तत्र
यद्यपि दर्शपूर्णमासौ समुच्चयेन गृह्णीतस्तथाऽपि न विभागद्वारनिरपेक्षयोः सामर्थ्यमस्ति ।
यच्च द्वारं तद्विकल्पेनावरुद्धं न समुच्चयगन्धम्, इह पुनर्विपरीतमेव । यान्येव हि द्वा-
राणि ग्रहणानि तेभ्येव देवताः समुच्चिताः । तत्र प्रत्येकं ग्रहणयोग्योऽपि द्वारसमर्पण-
वशेन प्रवर्तमानः किमिदानीं करिष्यति । ननु ग्रहणानामपि प्रत्येकं द्रव्यप्रकल्पनरूपेण
देवतासमर्पणेन च प्रचानोपकारसामर्थ्यमस्तीति विभागमन्त्राद्विकल्पेन भवितव्यम् ।

ग्रहणं च नियतपरिमाणेपूर्वपात्रेषु प्रादेशमात्रेषु नियतपरिमाणेष्वुक्त-
कफलशेषेषु संस्कृतस्य दशषुष्टिपरिमितस्य कृत्स्नस्य सोमस्य नावकल्पते ।

अथेदेवं यदि पूर्वं नानादेवतो यागोऽवगतः स्यात् । ततस्तदर्धोऽयं द्रव्यप्रकल्पनभेद इत्यवगम्यते, न त्वसावेवमवगत इति प्रकल्पनभेदाज्ञानमदृष्टार्थं विज्ञायते । अवश्यं च गुणात्मप्रकल्पनानि भेदव्यानि । न ह्येकस्मिन्प्रकल्पने युगपत्पथयिष्येण वा देवताः संकल्प-
यितुं शक्यन्ते । यौगपद्यं तावत्क्रमवर्तिन्या वाचा नैव शक्यम्, अदेवताभूत एष समु-
दायः संकल्पितः स्यात् । न हीन्द्रवाय्वादिसमुदाये देवतात्वं केन चिदुक्तम्, प्रतिपदो-
त्पन्नैस्तद्वितैः प्रत्येकं प्रतीयमानत्वात् । न च क्रमेणोद्देशः । कथम् ।

द्रव्यस्य गृह्यमाणस्य देवतोद्देशचोदना ।

न चैका देवता मुक्त्वा तदुद्देशस्य संभवः ॥

अदि तु प्रागूर्ध्वं वा ग्रहणादुद्देशोदचोदितमेव कुर्यात् । किं च ।

एतस्या इति संकल्प उद्देशोऽत्राभिधीयते ।

अन्यास्मिन्क्रियमाणे च पूर्वस्तत्र विपद्यते ॥

यदद्रव्यमिन्द्रवायुभ्यां दातव्यमिति संकल्पितं तस्य त्यक्तप्रायत्वादनीशो यजमानः
कथमिव वक्ष्यति मित्रावरुणाभ्यामेतदेवेति । तत्रैकामुद्दिश्य देवतान्तरसंकल्पे क्रिय-
माणे पूर्वदेवतातस्तदद्रव्यमाच्छिन्नं स्यात् । पूर्वसंकल्पालोचनेन वा नैवोत्तरः पारमार्थि-
कत्वं प्रतिपद्यत इत्यसत्संव्यवहारमात्रमेवानुष्ठीयत न चोदनार्थः । तेनावश्यं यावदेवंतं
ग्रहणभेदः कर्तव्यः । किं च ।

शक्यते चागृहीतेऽपि यत्र कचिदवस्थिते ।

द्रव्येऽस्मिन्देवतोद्देशुमित्यदृष्टार्थता विधेः ॥

देवतोद्देशस्वत्वत्यागात्मको हि याग । शक्यते च पूजमानावस्थेनापि सोमेन क्रथो-
त्तरकाळं वा सर्वावस्थावियुक्तेनापि निर्वर्तयितुमित्यशेषोत्तरसंस्कारविधानमदृष्टार्थम् । अत्र
ह्युपरोडाशादि द्रव्यं चोद्यते तत्र यावदवहन्त्यादिविधानं तत्सर्वं तत्क्षिप्पत्त्यर्थत्वाददृष्टार्थं
भवति । न च ग्रहणमस्येन सोमेन यद्व्यमित्युत्पत्तिचोदना, छतामात्रपर्यवसानात् ।
तेमाऽन्मीयादृष्टभेदनिवृत्त्यर्थमपि ग्रहणानि समुच्चेतव्यानि ‘ दशमुष्टीर्मिमीते ’ इति च
प्रकरणे परिमाणं श्रुतम् । अतः ‘ सोमेन यजेत ’ इत्येतद्वचनमेव विशेष्यते दशमुष्टि-
ना सोमेन यजेतेति । स च नियतपरिमाणेनोदकेनाभिषुतोऽल्पपरिमाणेषु भिन्नेषु
ग्रहणमसेषु न ग्रहणभेदमन्तरणे शक्यते ग्रहीतुमिति भेदेन गृह्यते । तथावस्थेन च
यागो निर्वह्येतव्यः । सोऽप्यनभ्यस्तस्तथाऽवस्थितं न शक्नोति सर्वं संभावयितुमिति

यद्यपि चावकल्पेत तथाऽपि नित्यवद्विहितानां देवतानां विकल्पपक्षे ताव-
त्प्रयोगवचनो मा बाधीति, अवयवग्रहणमेव न्याय्यम् । कृत्स्नग्रहणे हि
तदेवेन्द्रवायुभ्यां संकल्पितं तदेव मित्रावरुणाभ्यामिति नावकल्पेत ।
तस्मात्कल्पनभेदात्पृथगवस्थितः सोमो नानादेवतत्वादेव नैक्येन शक्यः
कर्तुम् । न चासति देवतायागे देवताभ्यः शक्यते संकल्पयितुम् ।
तस्मादवश्यं यथासंकल्पिता देवता यष्टव्याः । तासु चेज्यमानासु
ज्योतिष्टोमेन यजेतेति श्रुतो यागो निर्वृत्त एव भवति । न देवतान्तर-
माकाङ्क्षति । कृत्स्नेन च दशमुष्टिना सोमेन यागः श्रुतः, सोऽसति
अभ्यासे नावकल्पत इति अर्थात्स गुणो भविष्यतीत्यभ्यसितव्यो
यागः । न ह्यनभ्यस्तः सर्वाभिर्देवताभिः सर्वेण च सोमेन संपन्नो
भविष्यति । तस्मिंश्चाभ्यस्यमाने क्रमसमुच्चयौ युक्तावेव भवतः । तस्मा-
त्तयोर्दर्शनं युज्यत एवेति ॥ १९ ॥

संस्कारस्तु न भिद्येत परार्थत्वाद्द्रव्यस्य
गुणभूतत्वात् ॥ २० ॥

यदप्युच्यते—यथा खादिरे बध्नाति, पालाशे बध्नाति, इति खादि-
रादयः संस्कारे विकल्पन्ते तद्वेषेवता विकल्पयिष्यन्त इति । तच्च नैवं
युक्तम् । तत्र संस्कारमभिनिर्वर्तयितुं खादिरादयः श्रूयन्ते । यदि
चेन्द्रवाय्वाद्या अपि ग्रहदेवता यागमभिनिर्वर्तयितुं श्रूयेरस्ततोऽत्रापि
विकल्पः स्यात् । न त्वेता यागे श्रुताः । तस्मात्समुच्चयैरन् ॥ २० ॥

प्रयोजनवशेनभ्यस्यते, तेन तत्रापि सूत्रम् । तद्वेदात्—प्रकल्पितसोमभेदाद्यागकर्मणोऽ-
भ्यासः, स्वीकृतद्रव्यपृथक्त्वाद्देशमन्यज्यमानमनर्थकं स्यात् । अत उत्पत्तौ सकृच्छ्रु-
तस्यापि वाक्यान्तरप्रकल्पितावस्थौत्पात्तिकद्रव्यगुणत्ववशेनानुष्ठानभेदः । तद्वि द्रव्यमवश्यं
यथागृहीतमेव दातव्यम् । पुनरेकीकरणे पूर्वकृतग्रहणभेदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च यथासंकल्पि-
ताः स्वैर्मागैर्देवताः संवध्येरन् । न च त्यागकाले सर्वा भवन्त्यस्ति शक्यन्ते, येनाभ्यासपीतैः
सर्वोद्देशेन सद्देव सर्वं द्रव्यं मिश्रीकृतं दीयते । तथा कृतेऽपि च भागसंकरः प्राप्तोत्येव ।
प्रकल्पिते च भागनानात्वे वचनादनेऽवश्यं परिहार्या भवन्त्यापत्तिः । तस्माद्यथासंकल्पितस्य
प्रदानात्सर्वदेवतासमुच्चये सन्त्युपपन्नमेत, 'दशैतन्नव्यर्थुः प्रातः सवने ग्रहान्गृह्णाति' 'आ-
श्विनो दशमो गृह्णाते' 'तं तृतीयं जुहोति' इति । तेन सिद्धमेककर्मत्वम् । प्रयोजनं

[७] पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ २१ ॥ सि०

अस्ति वाजपेयः, वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत इति । तत्र प्राजापत्याः पशवः । सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते । सप्तदशो वै प्राजापतिः । प्राजापतेराप्त्यै श्यामास्तूपरा एकरूपा भवन्ति, एवमेव हि प्राजापतिः समृद्धयै । तत्र संदिह्यते । किं सप्तदशैतानि कर्माणि । अथ सप्तदश-

पूर्वपक्षे सोमविकारेष्वेकस्यैव ग्रहस्य धर्मैः सकृदनुष्ठानेन भवितव्यम् । सिद्धान्ते तु प्रकृतितुल्यमेवानुष्ठानमिति ॥ १९ ॥ २० ॥

(इति—पशुसोमाधिकरणम् ॥ १ ॥)

गतोऽभ्यासापवादप्रसङ्गः । संख्यया भेद इदानीमभिधीयते । तत्र 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' द्वादश द्वादशानि जुहोति' इत्येवमादय उत्पद्यमानकर्मसामानाधिकरण्यबोद्धिताः स्वसंख्यायुक्ता उदाहरणव्याः । सकृज्जुहोतिश्रवणात्कर्मैकत्वे सति संख्यानुग्रहोऽभ्यासेन भविष्यतीति प्राप्तेऽभिघातव्यम् । उत्पद्यमानस्यैवात्र होमस्य संख्यासंबन्धः श्रूयते नोत्पन्नस्य पश्चात् 'एकादश प्रयार्जन्' इतिवत् । न च पृथक्त्वेन विना संख्याया आत्मलाभः संभवति । न चाभ्यासपूरिता संख्या सप्तजपा भवति । अगत्या हि सा नियतपरिमाणप्रयोजोपसदादिविषयत्वेनाऽऽश्रयिष्यते । संभवति चात्र प्रागवधारितसंख्यान्तरत्वात्स्वरूपत एव भेदः । तस्मात्कर्मपृथक्त्वनिवेशिन्येवैषां नाभ्यासपृथक्त्वाश्रयाऽऽश्रयितव्या । तथा च वक्ष्यति 'आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुतत्वात्' इति । ननु च जुहोतिशब्दात्प्रथममेको होमोऽवधारित इत्यभ्यासेन पूरणमेव प्राप्नोति । न । जुहोतिशब्दाभिहितस्य कर्मणोऽसत्त्वभूतत्वेनासंख्यत्वात् । या हि तत्र जुहोतिपदे संख्या, कर्तुः ५ लु सा भविष्यति न भावनाघातार्थयोः । तत्र सकृदज्ञानवशादथार्थिकसंख्यं होममुत्प्रेक्षितुमारभमाण एव स्ववाक्यश्रुतया संख्यया वार्थमाणस्तत्परिच्छिन्नमेवाङ्गीकुर्वन्स्वरूपभेदं सर्वत्र प्रतिपद्यते । तस्मात्कर्मभेद इति । यत्तु भाष्यकारेण 'सप्तदश प्राजापत्यान्' इत्युदाहृतं तत्र द्रव्यगताऽपि संख्या कर्मभेदं करोतीत्येतदुपपत्तिपाद प्रतिपादयामीत्यनेनैवाभिप्रायेण । कुतः संशयः । उच्यते ।

१ (तै० ब्रा०) १-३-८ । २ विकल्पे पूर्वपक्ष्युपन्यास्तत्त्वादिरादिदृष्टान्तवैयर्थ्यप्रदर्शनाभ्यम् । 'संस्कारस्तु न भिद्येत' इत्येतत्प्रत्ययं भाष्यं स्पष्टार्थत्वाच्च व्याख्यातम् । ३ (तै० सं० २-३-९) ४ (तै० सं० ६-३-७) ५ (अ० १० पा० ५ अ० ६ सू० १६) ।

पशुगुणकमेकं कर्मेति । किं तावत्प्राप्तम् । एकं कर्मेति । कुतः । प्रजा-
पतये सप्तदश पञ्चवः संकल्प्यन्ते । किमेकं यागप्रभिनर्तयितुम्, उत
बहूनि निति संशये, एकमिति न्याय्यम् । यो हि बहून्यागान्कल्पयति,
कल्पयत्यसावेकम् । तत्रैकस्मिन्नेव परिकल्प्यते सप्तदशानामेव पशूनां
परिकल्पनमुपपन्नं भवति । केन च द्वितीयादीन्यागानवकल्पयेम । एव
मल्पीयस्य दृष्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भवति । तस्मादेको यागः सप्तदश-

किं न्वयं तद्धितान्तानामेकशेषः कृतो भवेत् ।

किं वा कृतैकशेषाणा पश्चात्तद्धितसंगतिः ॥

यदि प्रजापतिरेतेषा देवतेति कृतैकशेषेण सर्वनाम्ना निर्दिश्य तद्धितः क्रियते तत
एक एव संबन्धः सप्तदशानां द्रव्यणामेकस्याश्च देवताया इत्येककर्मत्वम् । अथ तु
प्रजापतिर्देवताऽस्येति प्राजापत्यश्च प्राजापत्यश्चेति सप्तदशकृत्व उच्चार्य प्राजापत्या
इति सत्कृतैकशेषः क्रियते ततः सप्तदशैव द्रव्यदेवतासंयोगाः पृथक्प्रदर्शिता इति प्रति-
संयोगं यागानुमानात्कर्मभेदः । किं तावत्प्राप्तम् । एककर्मेति । कुतः ।

प्रत्ययार्थबहुत्वं हि प्रत्यक्षमुपलभ्यते ।

तत्कृतं चैकशेषत्वमिति न प्रकृतौ भवेत् ॥

यो हि प्राजापत्यः प्राजापत्यश्चेत्येवमेकशेष करोति तेनोभयोः प्रकृतिप्रत्यययोरसा-
वभ्युपगतो भवति । तस्य च निमित्तं बहुवचनान्यथानुपपत्तिः । न च तत्प्रातिपदिके
बहुवचनमुपलभ्यते येन तस्याप्येकशेषः क्रियते । न च तदेकशेषमन्तरेण प्रत्ययार्थस्य
दर्शयितुं न शक्यते । विगृह्यमाणवेलायां सर्वनाम्ना कथ्यमानत्वात् । तस्मात्सकृच्छ्रुत
एव प्रजापतिर्बहुभिर्द्रव्यैः संबध्यते । किं च ।

कर्माण्यश्च्यमाणानि तदपूर्वाणि चात्र मे ।

न कल्प्यानि मविध्यन्ति सिद्धेऽर्थे स्तोककल्पनात् ॥

कृत्वाऽपि हि तद्धितान्तेनैव चैकशेषं न तावन्मात्रेण मुच्यते । पुनरदृष्टाश्रुतानि
कर्माण्यपूर्वाणि च कल्पयितव्यानि । न च तानि यथेष्टं कल्पयितुं लभ्यन्त इत्युक्तं शब्दा-
न्तरौषिकरणे । यन्मात्रेण विना चोदितद्रव्यदेवतासम्बन्धानुपपत्तिस्तन्मात्रमेवादृष्टाश्रुतम-
र्थापत्या कल्पयितुं शक्यते नान्यत् । तेनाभ्यधिकं न लभ्यते । अवश्यं ह्येकादिकमेण
सप्तदश कर्माण्यपूर्वाणि च कल्पयितव्यानि । तत्र प्रथमकल्पनेनैवानुष्ठानतन्त्रत्ववद्ग्राह्य-
माणविशेषत्वात्सर्वैर्द्रव्याणि यागवन्ति जातानीति नोपरिष्टाद्वन्तुं शक्यते । किं च ।

भिः पशुभिर्निर्वर्तयितव्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । संख्यया कर्मभेदो भवेत् । पृथक्त्वे पशूनां सति सप्तदशसंख्या निविशेत् । तच्च पशूनां पृथक्त्वं बहुषु यागेष्ववकल्पते । नैकस्मिन् । कथम् । एकादशभिरवदानै-
रसौ यागो निर्वर्तयितव्य इत्येवं चोदकः प्रतिदिशति । तानि चैक-
स्मादेव पशोरवाप्यन्ते । तत्र द्वितीयादेरालम्भो नावदानसंपादनाय

न चान्यभेदानान्यस्य भेदो भवितुमर्हति ।

हृदयाद्यवदानानां न भेदात्कर्म भिद्यते ॥

यदि हि द्रव्यभेदात्क्रियाणां भेदः स्यात्ततो हृदयादिभेदेन द्व्यवदानभेदेनापि वा भेदः स्यात् । न चार्हति भवितुम् । वक्ष्यति हि—‘अपि वाऽन्यतिरेकाद्रूपशब्दाविभागाच्च’ इति । प्रकृतौ च कृत्स्ने पशौ यागसाधनत्वेन चोदिते तथैवोत्तरष्टये प्राप्ते हृदयाद्येक-
दशावदानप्रकृतित्वेन पशुना यागः साधयितव्य इति वाक्यान्तरशब्दावगम्यते । तेनासौ पशोर्धर्मो न यागस्य । इहापि सप्तदशानां यागसाधनत्वेऽवगतेऽतिदेशेन प्रत्येकं सर्व-
धर्माः प्राप्यन्त इत्येकोऽपि यागः सप्तदशावदानगणानतिदेशेन गृह्यज्ञ विहन्यते । तस्मादेकं कर्मेति प्राप्ते, उच्यते ।

एककर्मत्वपक्षे स्यादेक एवात्र चोदकः ।

ततश्चैकगणप्राप्त्या न सर्वपशुसंग्रहः ॥

न ह्येतदेतावत्येव वाक्यं पर्थवस्यति प्राजापत्यान्पशूनि, किं तर्हि, प्रकृतिविदित्य-
परो वाक्यशेषः । एककर्मत्वे चात्र सवर्गीयः प्रकृतिर्भवेत् । तत्र चैकोऽवदानगणो यागस्य साधनमासीदित्यत्राप्येक एव प्राप्तेति । सोऽपि विवक्षितैकसंख्यपशुनिष्पन्न आसीदिति तादृगेव कर्तव्यः । ततश्चैकेनैव पशुना सिद्धत्वाच्च पश्चन्तराणि प्रजापतिना संबध्यन्त इति स्वपदोपात्तं बहुत्वं वाक्यप्राप्तं च सप्तदशत्वमुभयमपि नानुष्ठीयेत । यदा तु सप्त-
दश यागा इति बुद्धिः क्रियते तदा प्रतिकर्मावसायिभिश्चोदकैस्तावन्त एवावदानगणाः प्राप्यन्ते । तत्सिद्धार्थं चाश्रुतानामपि सप्तदशानां पशूनामागमः क्रियते, किं पुनः श्रुता-
नामुपादानम् । ननु च प्रत्यक्षं यागैकत्वमुत्सृज्य न युक्तमानुमानिकचोदकानुरोधेन नानात्वं कल्पयितुम् । पश्य ।

यागोपदेशवेलायामेकानेकत्वरूपना ।

तद्वशेनातिदेशश्च नोपदेशस्तदाश्रयः ॥

१ पशौ तावत्, हृदयं, भिडवा, वक्षः, तनिम, वृक्षद्वयं, सव्यं दौः, दक्षिणं पार्श्वं, सव्यं पार्श्वं, दक्षिणा श्रोणिः, गुदतृतीयम्, इतीमान्येवावदानवेद्यानि हृदिपितृथ्यं । २ (अ० ६ पा० ३ अ० ३ सू० १२) ।

अविमुपहति । एकमात्रं यमानयन्वाल्भ्येरन्नदृष्टार्थायापरे । तथा सति,
अतदर्शत्वाच्च ते प्राजापत्या भवेयुः । तत्र प्राजापत्यानिवि अवयवकुप-
कथ्यते । तेनैकस्मिन्पशौ पृथक्त्वनिवेशिनी सप्तदशसंख्या नावकल्पयेत् ।

उत्पत्तिवेलाया हि कर्मणामेकानेकत्वनिर्णयो भवति । उत्पात्तिश्च सर्वत्रोपदेशेन गम्यते
नातिदेशेन । न ह्यनुत्पत्ते कर्मणि कथभावो भवति । न च तस्मिन्नसत्पत्तिदेशः प्रव-
र्तते । तस्मान्निर्वाहप्रवृत्तभेदाभेदानावसरमाप्तिवान्नातिदेशवशेन भेदज्ञानं युक्तम् ।
अत्रोच्यते ।

संदिग्धे वाक्यशेषेभ्यो निर्णयः प्राक्गममर्थितः ।

सामर्थ्याच्च तदत्रास्ति द्वय निर्णयकारणम् ॥

नात्रास्माभिरतिदेशेनैव कर्मभेदोऽवधारितः । केन तर्हि । प्राजापस्यानित्युपदेशेनैव ।
स तु द्रव्यदेवतायजिसद्भावमात्ररूपेण निर्णीतः । परिमाणं प्रस्थनिश्चितसामर्थ्यविशेषः
प्रागुपदिष्टसंदिग्धमानैकशेषतद्धितपौर्वापर्यरूपः सन्नतिदेशात्मकेन वाक्यशेषेण तदग्रहणा-
नुरूपसामर्थ्येन च निर्णीयते । यद्यपि च पश्चात्तनोऽतिदेशस्तथाऽपि सोऽत्र भविष्यती-
त्यादित एव ज्ञात्वा तदविरुद्धार्थवृत्तित्वमुपदेशस्याध्यवसीयते । ततश्च यद्यपि प्रजापति-
देवतैषामिति विगृह्य वाक्यार्थोन्नयनं प्रक्रम्यते, तथाऽप्यन्ते विसंवाददर्शनाद् आन्त्या
मयाऽसौ विग्रहः कृत इति न बुद्धिपूर्वकारी नाध्यवस्यति । न चात्रैवं प्रकारोऽस्ति
येनातिदेश एव पूर्वज्ञानानुरोधेन प्रवर्तते । न ह्यसौ प्रकृतावपठ्यमानान्सप्तदशावदानगणा-
नेकस्मिन्कर्मणि ज्ञापायेतुं समर्थः । नाप्येकस्यैव गणस्य सप्तदश प्रकृतिद्रव्याणि । न
वाऽसौ संदिग्धो येनोपदेशान्निर्णीयते । न च संदेहावम्यत्वादुपदेशेनैकान्तिकोऽतिदेशस्य
विरोधो येनैकगणप्राप्तिर्घट्यते । न ह्येककर्मत्वमुपादिष्टम् । सर्वत्र चाविरोधसंभवे विरोधो
नाऽऽश्रीयते । शक्यते चात्र कर्मबहुत्वाम्युपगमेनाविरोधः संपादायितुम् । तस्मादेवमुप-
देशवचनं व्यज्यते । प्रजापतिर्देवताऽभ्येति विगृह्य सप्तदशाना तन्त्रेणोच्चारणम् । ततश्चाऽऽ-
ग्नेयाग्नीषोमीयादिवदेव भिन्नैर्देवतासंयोगैर्भिन्ना यामाश्नोद्यन्ते । यदुक्तं, भवति पशोरयं
वर्ष एकादशावदानं नाम । स चैककर्मत्वेऽपि प्रतिपशु भेत्स्यत इति । तदयुक्तम् । कुतः ।

न हि द्रव्यकथंभावादतिदेशोऽत्र कल्पते ।

कर्मोद्भूतः कथंभावः कर्मधर्मान्प्रतीच्छति ॥

बहुषु यागेषु बहुभिरवावदानगणैः प्रयोजनम् । तेन सप्तदशभ्यो यागेभ्यः
सप्तदश पशूनुपाददीरस्तत्र संख्यासामञ्जस्यं भविष्यति। तस्मात्सप्तदश या-
गाः । नन्वेकस्मिन्नपि यागे सप्तदशभिरवदानगणैर्यक्ष्यते । वचनात् । नैत-
देवम् । पशूषु हि सा संख्या श्रूयते, नावदानगणेषु अवदानानि हवींषि
यागसाधनानि न पश्चाकृतिः । सा ह्यवदानप्रकृतिद्रव्यं विशिष्यन्ती प्रकृतौ
प्रधानस्योपकृतवतीति विकृतावप्यवदानप्रकृतिद्रव्यं विशिष्यन्ती प्रधान-
स्योपकरिष्यति । तत्र च पशोः सप्तदशसंख्या विकारिका नावदानगणस्य ।
तस्मादेकस्मै, अवदानगणायैकः पशुरालब्धव्यः प्राप्नोति । तत्र सप्तद-
शसंख्या नोपपद्यते । एवमेवावकल्पिष्यते, यदि शृङ्गाभिप्राया वर्णाभि-
प्राया रूपाभिप्राया वाऽभविष्यन्सप्तदश पशवः श्वेतः कृष्णो रोहित इत्ये-
वमादयस्तेषामन्यतमो गृह्यत इति । अथवा तूपराः शृङ्गिण एकशृङ्गा
इत्येवमादयस्तेषामन्यतम इति । ते हि श्यामास्तूपरा एकरूपाः श्रूयन्ते ।

प्राजापत्यपशु यागेन मावयेत्कथमिति ह्यपेक्ष्यते, न पशुना कथमिति, त्यज्य-
मानत्वेन द्रव्यस्य ज्ञातप्रकारत्वात् । प्रकृतावपि चैकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणसाध्यत्वं
यागधर्मो न पशोः । निष्फलत्वात् । तद्धर्मत्वपक्षे ह्यवदानैरसौ सत्किंचित् । न च तेन
प्रयोजनम्, विनाशितत्वात् । यागेन तु सिद्धेनार्थस्तत्सवान्धिनाऽपूर्वेण वेति सर्वमिदं
तन्निर्वृत्तिप्रकारत्वेनाऽऽश्रीयते । तस्मान्नैको यागोऽनेकगण समर्थो ग्रहीतुम् । न च
तदग्रहेऽनेकपशुग्रहणम् । यद्यपि चावदानप्रकृतेरेकत्वं सप्तदशसंख्यया बाध्यत इति
नानापशुनिष्पन्न एक एव गणो गृह्यतामिति बुद्धिर्भवेत् । तथाऽप्येकादश पशव उप-
गुज्येरन्न सप्तदश । नन्वेकस्मिन्नपि यागे सप्तदशभिरवदानगणैर्यक्ष्यत इति—
अनेकादृष्टकल्पनाभयात्पशुशब्देनावदानगणं यागप्रत्यासत्तेर्लक्षयित्वा तत्परिच्छेदार्था
सप्तदशसंख्या विधास्यत इति मन्यते । नैतदेवम् । लक्षणाकारणाभावात् । न ह्यसति विरोधे
लक्षणा युक्ता । तेनैतत्संकटमापद्यते—सप्तदश पशवः कर्तव्या एकेन चावदानगणेनैक-
पशुनिष्पन्नैको यागः साधयितव्य इति । न चैतत्कथं चिदनुष्ठानं शक्यम् । अथा-
न्यत्रापि श्रुता संख्याऽन्यत्रापि नीयते ततोऽपूर्वप्रत्यासन्नतरेषु वरं यागेष्वेव कल्पिता ।
न चाविरोधसंभवात्किंचिदपि चोदकस्य बाधनीयमित्युक्तम् । प्रमाणवशाच्चानेकादृष्ट-
कल्पनाऽपि निर्दोषा । कृत्स्नवाक्यगमनिकार्थं शृङ्गाभिप्रायाद्युपन्यासः । एतदुक्तं
भवति । ये सप्तदशवर्णादिभेदभिन्नाः पशवस्तेषां काश्चित्प्राजापत्यः कर्तव्य इति ।
तत्राऽह—ते हि श्यामास्तूपरा एकरूपाः श्रूयन्ते तस्मात्सप्तदश योगो इति । प्रयो-

तदेषु बहुषु यागेषूपपद्यते नैकस्मिन् । तस्मात्सप्तदश यागा इति । प्रयोज-
नम्—एकास्मिन्नेदं दुष्टे कृत्स्नः पशुगण आवर्तते । एकमालभ्यमानमन्त्राल-
भेरन्पूर्वपक्षेऽदृष्टार्थम् । सिद्धान्त एक एव पशुरावर्तते । न हि कर्मभेदे
पशुः पञ्चन्तरमाकाङ्क्षतीति ॥ २१ ॥

जनं यद्यपि पूर्वपक्षवादिनो नाभिप्रेत तथाऽप्येकस्यैव साक्षाद्यागसाधनत्वमितरे तत्सं-
ख्यासंपादनार्थमुपादीयन्ते, इत्येकस्मादवदातव्यम् । तद्विनाशे चेतरेऽप्यावर्तेरन् । अप-
वादोऽर्चकृतेषु संस्कारेषु यं एव नष्टस्तत्रैव समस्तानामावृत्तिः । ननु च यथैव सप्तदशषु
यागेषु सह क्रियमाणेषु एकाविनाशे मति 'अहर्गणे तु यस्मिन्पक्षेच्छेदः' इत्यनेन
न्यायेनेतरेषु प्रतीक्षमाणेषु स एवाऽऽवर्तते तथैव द्रव्यसाहित्येऽपि स्यात् । नैतदेवम् ।
तथा हि । सप्तदशसंख्येकार्थसमवायिव्यासङ्गियागसाधनत्वमिति तादृशस्यैवोपाकरणादिभि-
र्भवितव्यम् । तत्र यदेव द्रव्यं नष्ट तेनैव विना यथाश्रुतसाधनविनाशो जात इति सर्वे
संस्कारास्तिष्ठत्स्वपि द्रव्येषु प्राधानात्प्रच्युता इति पुनरादित एव कर्तव्याः । तथा
यस्याप्यभिनवानीतस्य ते क्रियन्ते तस्यापि ते साधनभूतस्य श्रुताः । न च सप्तदश-
त्वेन विनाऽस्य साधनत्वमस्तीति तत्सिद्धयेऽवश्यमितरेऽप्यपेक्षितव्या इति । सिद्धान्ते
त्वन्योन्यनिरपेक्षसाधनत्वशक्तियुक्तानां सहप्रयोगमात्रं क्रियत इत्युपपन्ना तन्मात्रावृत्तिः ।
मन्वेवं सति पूर्वपक्षन्यायेन स्तोत्रशस्त्रेषु 'ता चतुर्भिर्नादते' इत्यादिषु चैकमन्त्रवि-
नाशे समस्तावृत्तिः प्राप्नोति । न । तत्र प्रत्येकं साधनत्वे सति वचनेन समुच्चयाश्रय-
णात् । यत्कुर्वाणा हि ते मन्त्राः स्तोत्रादीनि साधयन्ति तत्रैषा प्रत्येकाकाङ्क्षानिवर्तन-
सामर्थ्यम् । अन्यथा ह्येकमन्त्रतैव स्यात् । भिन्नैरेव च प्रात्यात्मिकैर्मन्त्रकार्यैः सहस्य
कार्यान्तरमारभ्यते न मन्त्रेषु व्यासाङ्गि साधनत्वम् । पशूनां तु व्यासङ्गीत्युक्तम् ।

१ यद्यपि भाष्योक्तं पूर्वपक्षप्रयोजनं 'प्रजापतये सप्तदश पशवः संकल्प्यन्ते' इति पूर्वपक्षोपक्रमान्
'एको यागः सप्तदशभिः पशुभिर्निर्वह्यते' इत्युपसंहाराच्च यागे सर्वेषु साध्यत्वस्यैव पूर्वपक्षविप्रेत-
त्वावसायादेकपशुसाधनत्वस्य पञ्चन्तरादृष्टार्थत्वस्य च पूर्वपक्ष्यनभिमतत्वावसायादयुक्तमिव भाति
तथाऽपि सिद्धान्तभाष्येऽभिहितस्याप्येकपशुसाधनत्वस्येतरादृष्टार्थत्वस्य चाऽऽपाद्योक्त्यर्थत्वेनोपपा-
दयति यद्यपीत्यादिना । २ य एव कश्चिदेकोऽनेको वा पशुर्नष्टस्तदा समस्तपशूनावृत्तिः । न त्वेकस्मिन्ने-
व नष्टे पशौ, सर्वेषां यगसाधनत्वाविशेषादिति तार्क्यम् । ३ (अ० ६ पा० ५ अ० २१ सू० ५६)
४ संख्यायुक्तवचनाविनियुक्तानां स्तोत्रादिमन्त्राणां प्रत्येकं यदि वाक्यार्थाभिधाननिष्पादनशक्तिर्वा
भविष्यत्सिद्धिं विभज्यमानस्तान्नाहस्ते सत्येकार्थत्वापत्तेरुक्तस्तोत्रादिसाधनानामेकमन्त्रं स्यादित्यादि-
प्रायः ।

[८] संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २२ ॥ सि०

अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिः—एतेन सहस्र-
दाक्षिणेन यजेत इति श्रूयते । अत्र संदेहः । किमेभिर्नामधेयैः प्रकृतं
ज्योतिष्टोमं संकीर्त्य तत्र सहस्रदाक्षिणादिगुणो विधीयते, अथवा
वक्ष्यमाणविशेषाणि कर्मान्तराण्युपदिश्यन्त इति । किं प्राप्तम् । प्रकर-
णानुग्रहात्प्रकृतस्य गुणविधानमिति । ननु वाक्यसामर्थ्याज्ज्योतिरादी-

मन्त्रकार्याणां तर्हि संहत्यकारित्वादेकविनाशे समस्तावृत्तिः स्यात् । नैतदस्ति । साध-
नविनाशव्यतिरेकेण कार्यविनाशाभावात् । साधनेष्वेव पुरुषस्य व्यापार इति तद्विना-
शानुरोधेनानुष्ठानमिति विशेषः ॥ २१ ॥

(इति—संख्याधिकरणम् ॥ ७ ॥)

बहुविचारत्वाद्गुणप्रकरणभेदावपेक्ष्य संज्ञा तावदुदाह्रियते । तत्र 'अथैष ज्योतिः'
इत्यादिस्वयशब्देष्वशब्दयोः पूर्वप्रकृतापेक्षत्वात्प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाकल्पनदौर्बल्यादेक-
स्यापि च दाक्षायणयज्ञादिवद्वक्ष्यमाणेन गुणयोगेनानेकनामधेयत्वासिद्धेः । न च गुणफल-
संबन्धपरैवाक्ये सति कर्मान्तरं कर्मानुसारि चापूर्वं तस्मिद्धर्श्यानि चात्यन्ताश्रुतेतिकर्त-
व्यतादीनि कल्पितानि भविष्यन्ति । वक्ष्यभावापेक्षया च ज्योतिष्टोमः सहस्रदाक्षिणादि
गृह्येण वारितो भविष्यति । न च कर्मान्तरविधावयवशब्देन पूर्वापेक्षेण कैचित्फल-
मस्ति । न हि क्रतुः कृत्वन्तरमपेक्षते । न च क्रतूनां क्रमविवक्षेति वक्ष्यमाणः । तेन
क्रमार्थमपि नाथशब्दश्रवणम् । न च संज्ञा भावना ब्रवीति । नापि धात्वर्थो यज-
त्वादिवत्तदुपाश्लिष्टः, येन तद्धेदुबुद्धिः स्यात् । न चेयं विधात्री श्रुतिर्येन विहिते कर्मा-
न्तरे पुरुषं प्रवर्तयेत् । न चाप्रवर्तिते पुरुषे भेदः प्रतीतोऽपि ग्रहैकत्ववद्विवक्षते ।
यस्त्वत्र विधायकः स गुणाद्याक्षेपात् कर्म-वरूपे निपतति । न चेदसावाक्षिप्तस्ततोऽन्यासा-
देव भेदः स्यात् संज्ञातः । 'फलसंबन्धोऽपि च संनिधौ त्वविभागात्' इत्यनेन न्यायेन न

१ यथैव तृतीयपादे 'अयनेषु चोदान्तरं संज्ञोपबन्धात्' इत्यधिकरणे एकस्यैव दृशोपूर्ण-
दाक्षिण्यस्य कर्मणः, अयनपदोक्तावृत्त्याख्यगुणयोगेन दाक्षायणयज्ञरूपसंज्ञान्तरमिष्यते तथैव 'अथ
पुनरयम्, इत्यादिवक्ष्यमाणनाम्योक्तद्योतनादिगुणयोगेनैव स्यैव ज्योतिष्टोमस्य बहवः संज्ञा उपपद्यन्ते ।
अतो न कर्मान्तरत्वमित्याह्वार्यं यज्ज्यन्तं पूरणीयम् ॥ २ (अ. ५ पा. ३ अ. १२) इत्यत्रेति खेपः ।
३ एतेन सहस्रदाक्षिणेन यजेत, इत्यत्र श्रूयमाण आख्यातप्रत्यय इत्यर्थः । ४ (अ. २ पा. ३ अ.
१३ सू. २६) ।

नामेते गुणा विधायिष्यन्ते । नैष दोषः । ज्योतिष्टोमस्यैवैतानि वाच-
कानि । ज्योतिरिति ज्योतिष्टोमस्य प्रतीकमुपादीयते, विद्वज्ज्योतिरिति ।
त्रिष्टुप्तादीन्यस्य ज्योतीषि वाक्यशेषसंस्कीर्तितानि । तानि सर्वाण्यस्य ।
तेनासौ विश्वज्योतिः सर्वज्योतिश्च ज्योतिष्टोम इत्येवं प्राप्तम् । एवं
प्राप्ते ब्रूमः । संज्ञा हि तिस्रो भेदिकाः । तेषां ज्योतिराराधाः । उत्पात्ति-

कर्मन्तरबुद्धिं करोति । यद्वा दधिगोदोहनादिवत्प्रकृतकर्माश्रयात्सहस्रदक्षिणादेर्गुणा-
देवैतत्फलमित्यध्यवसानादकर्मन्तरत्वम् । ज्योतिरादिषु त्वयमपरो विशेषः । यज्ज्योतिष्टो-
मनामैकदेशत्वेन तद्वबुद्धयनपायः । तथा 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा' इति तत्र तत्र प्रयोगो
दृश्यते । तस्माच्छब्दान्तराभ्याससंख्यापूर्वकर्मायोग्यगुणप्रकरणान्तराणामभावादभेद इति
प्राप्तेऽभिधीयते ।

अनुक्ते कर्मशब्दे या संज्ञा पूर्वं प्रवर्तते ।

न वस्त्वन्तरबुद्धेः सा कथं चिदपनीयते ॥

या ह्युत्पत्ते पूर्वेच्चारित आख्यातशब्दे संज्ञा प्रवर्तते, सा पूर्वमेवाऽऽख्यातेन भेदा-
भेदयोरन्यतरत्र निश्चय कृते पश्चात्प्रवर्तमाना न भिन्धात् । इयं पुनरुत्पत्त्यमानसंयुक्ता
संख्यावच्च पृथक्त्वनिवेशिनी । कथम् । सर्वत्रैव तावदनेकार्थानेकशब्दयोरन्यादयत्वादर्थ-
न्तरदर्शनात्संज्ञान्तरमपेक्षते । संज्ञान्तरदर्शनाच्चार्यन्तरत्वं, तच्चेभ्यमपि बलीयसस्तद्वाचक-
प्रत्यभिज्ञानाद्वाध्यते । यावत्तु तादृग्भावकविज्ञान नास्ति तावदनुपपन्नमौत्सर्गिक भेदज्ञा-
नमान्ते । तद्विह पूर्वप्रस्तुतज्योतिष्टोमविलक्षणमनन्तरम् 'अथैष गौः' इति संज्ञान्तरमुच्चार्य-
माणमेव पूर्वसंबन्धानुभवाद्देने तत्र बुद्धिमनादवज्ञात्मानुरञ्जित्वा प्रत्ययार्थान्तरबुद्धिं करोति ।
तत्र प्रागुर्ध्वं वा रुद्धी स्यादित्यन्विष्टमर्थं यावन्तः प्रागुच्चारिता यजतयस्ते सर्वे ज्यो-
तिष्टोमबुद्ध्यावच्छिन्नाया प्रवृत्त्या गच्छिष्यन्तेनावधारिता । नार्थान्तरत्वं संज्ञान्तरमावृत्त-
वा लभन्ते । यस्तु प्रस्तूयमानः स यद्यपि फल्गुगणन-वाङ्मन्त्र व्यापृते विधायके तद्व-
शेन न भिद्यते तथाऽप्यसंबद्धपदव्यावधान्यायेन गोशब्दे पूर्वत्रानिदिशमाने तद्वबुद्ध-
वनुपपन्नमानाया प्रकरणविच्छेदे ज्ञातेऽर्थान्तरकल्पिनाया च बुद्धौ निवृत्तसंज्ञान्तरावि-
रुद्धं च ज्योतिष्टोमं गन्तुमशक्नुवन्विच्छिन्नानुसंधानादर्थान्तरे वर्तते । तथा हि—

संज्ञानदीव्यवच्छिन्नो यजि. पूर्वं न गच्छति ।

न च पूर्वस्तमित्येव बलार्थान्तर गतः ॥

वाक्ये ह्येताः श्रूयन्ते । नासामिमाः पुनः श्रुतयः । तस्मादथैष ज्योति-
रित्यपूर्वस्य कर्मणो विधायकं वाक्यम् । अनुवादे हि सत्यप्रवृत्तिविशे-
षकरणमर्थकं स्यात् । प्रकृतस्य च गुणविधाने विकल्पो भवेत् ।
तत्र पक्षे बाधः । न च ज्योतिरादयो ज्योतिष्टोमस्य वादितारः । समु-
दायान्तराणि श्वेतानि । न चावयवेन समानेन समुदायान्तरं तदर्थमेव
भवति । यथा शालाशब्दो गृहवचनः, तत्र न शालाशब्दसामान्यान्मा-
लाशब्दादयोऽपि गृहवचना भवन्ति । यत्तु ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिरिति
प्रतीकमुपादीयत इति । प्रकरणसामर्थ्याद्धि तत्र ज्योतिष्टोमशब्देन परो-
क्षेणैकवाक्यता भवेत् । सा प्रत्यक्षं ज्योतिःशब्देन सहैकवाक्यतां
बाधेत् । न चैतन्न्याय्यम् । वाक्यं हि प्रकरणाद्वर्त्तयः । अथ पुन-
रयं द्योतनार्थत्वाद्वा ज्योतिष्मत्त्वाद्वा कर्मान्तरे वत्स्यति । यश्च
त्रिवृदादीनि ज्योतीषि तेषां साकल्यवचनो विभ्वज्योतिः सर्वज्यो-
तिरिति चेन्निति ब्रूमः । न हि त्रिवृदादिषु ज्योतिःशब्दः प्रासिद्धः । एवं

एव च सति अथशब्द पूर्वप्रकृताभेदणानन्तर्याद्यसंभवात्कर्मान्तराधिकारार्थ एवा-
वगम्यते । एषशब्दोऽपि संनिहितप्रत्यक्षवचनः सन्यथैव च पूर्वप्रकृते तद्वत्त्वाद्भूते
तथोत्तरे प्रस्तूयमानेऽपीत्यविशेषः । प्रकृतविच्छेदाप्रकृन्प्रक्रिये च संज्ञाश्रुतिवशादाश्रीय-
माणे निर्दोषे । नासामिमाः पुनः श्रुतय इति । प्रथमोच्चारितत्वाच्चैव पुनः
ध्रुतित्वाशङ्काऽस्तीत्येवं वर्ण्यते । नोत्पन्ने कर्मणि पुनः श्रूयन्त इत्यभिप्रायः ।
समस्तमेव च वाक्यमनर्थकं भवेत् । अथैष ज्योतिरिति ह्यनुक्त्वाऽपि शक्यन्ते
सहस्रदक्षिणादयो गुणा विधातुम् । कर्मैकत्वपक्षे च द्वादशशतप्रभृतीनां सहस्र-
दक्षिणादीनां च दुल्यार्थत्वाद्विकल्पः स्यात्, स चान्याय्यः । कर्मान्तरत्वे तु नैव दोषः ।
न च गुणात्फलमवसीयते, संज्ञाविच्छिन्नाश्रयलाभासंभवात् । प्रस्तूयमानकर्मसंबन्धश्च
संज्ञागुणफलादीनां वाक्येन, पूर्वकर्मसंबन्धः प्रकरणेन । तस्मादपि कर्मान्तरम् । न च

१ नासामिमा — इति भाष्ये पुनः श्रुतित्वाशङ्कानिरासार्थत्वेनाऽऽसामानं प्रथमोच्चारितत्वेन
पुनः श्रुतित्वाशङ्कानुपपत्त्याऽऽक्षिप्य 'एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति गुणसंक्रान्तशक्तिनाऽऽख्यातेन
अभेदावधारणत्र संज्ञाया भेदत्वं संभवतीत्याशङ्कामाख्यातस्य विशिष्टविधित्वोपपत्तेरभेदावधारणा-
शक्तत्वाभिराहुर्मभेदावधारणात्तरकालत्वं पुनः शब्देनोच्यते नाऽऽश्रुतिरित्याशयेन समादधाति नो-
त्पन्न इत्यादिना । अयं चात्र भाष्यार्थः । यद्यभिन्नतयाऽवधारिते कर्मणि पञ्चाज्ज्योतिरादिसंज्ञानां
मिमानी श्रवणानि स्युस्ततो न भिद्युर्न त्वाख्यातेनाभेदः शक्योऽवधारयितुमिति ।

ब्रुवन् प्रसिद्धिं बाधेत । यत्तु वाक्यशेषाज्ज्योतिःशब्दस्त्रिवृदादिवचन इति । तस्मिन्नेव वाक्ये स तत्र प्रयुक्त इति गम्यते प्रमाणान्तरेण न शब्देन । यत्र तु तत्प्रमाणान्तरं नास्ति, न तत्र वर्तितुमर्हति । यथा सिंहो देवदत्त इति सिंहशब्दो देवदत्तवचनः प्रमाणान्तरेण, न तु सिंहमालभेतेति यत्र, तत्र तु तत् प्रमाणान्तरं नास्ति । तस्मान्न विश्व-ज्योतिः सर्वज्योतिरिति च ज्योतिष्टोमस्य वदितारौ । न चेज्ज्यो-तिष्टोम उच्यते, सर्वाणि कर्मान्तराणि इति ॥ २२ ॥

[९] गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥ २३ ॥ (सि०)

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे समापनन्ति ' तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम् ' इति । तत्र संदिह्यते किमामिक्षा-गुणके कर्मणि वाजिनं गुणविधिरुत तस्माद्वाजिनगुणककर्मन्तरमिति ।

ज्योतिरादीना ज्योतिष्टोमावयवत्वम् । न हि कण्वरथतरावयवो रथन्तरमिति निश्ची-यते । यत्तु ' वसन्ते ज्योतिषा यजेन ' इति प्रयोगो दृष्ट इति स प्रमाणान्तरावगमवशा-द्गौण इति द्रष्टव्यम् । न चेह तादृक्प्रमाणान्तरमस्ति, येन तद्विषयत्वमवगम्येत ।

योऽपि त्रिवृदादिषु ज्योतिःशब्दप्रयोगः सोऽपि तत्रैव वाक्ये सामानाधिकरण्यादौ-पचारिक इति न सर्वत्र लभ्यते । तथा हि ।

सिंहशब्दः कचिद्रूपाणो माणवादां निरूपितः ।

नाऽऽलम्भे श्रूयमाणोऽपि तदर्थः परिगृह्यते ॥

तस्मान्मुक्त्यर्थपरिग्रहाद्धेदिका संज्ञेति सिद्धम् ॥ २२ ॥

(इति — संज्ञाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

अतः परं प्राक्प्रकरणभेदाद्गुणानिमित्तो भेदाभेदाविचारो वर्तियते । चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि ' वैश्वदेव्यामिक्षा ' इति द्रव्यदेवतासंयोगानुमित याग विधायोच्यते ' वाजिभ्यो वाजिनम् ' इति । तत्र संदेहः किं तस्मिन्नेव कर्मणि गुणविधिरुतानेनापि द्रव्यदेवतासंयोगेन यागान्तरं कल्प्यते । तत्रोभयमपि द्रव्यदेवतं पूर्वत्र विधीयत इति पक्षः संभवन्नपि नोपन्यस्तः । प्रमाणान्तरप्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधानस्य पौर्णमास्यधि-करणे निराकृतत्वात् । तेन वाजिनमेव केवलं किं पूर्वस्मिन्कर्मणि तथा च देवतया सच-

१ ' एतानि वाच तानि ज्योतिषि य एतस्य स्तोमाः ' इत्येवं श्रुतिनिर्दिष्टत्रिवृदादिवाचितोमश-ब्दसामानाधिकरण्यरूपप्रमाणान्तरेण ज्योतिः शब्दः स्तोमवाची गौण्या न शब्दशक्त्येत्यर्थः ।

२ (अ० २ पा० २ अ० ३ सू० ६) अस्मिन्निति शेषः ।

किं प्राप्तम् । गुणविधिरिति । कुतः । वाजेनाज्ञेन आमिक्षया वाजिनो विश्वेदेवास्तान् दूय वाजिनं विधीयते, तेनोभयं वैश्वदेवमामिक्षा वाजिनं च । तस्मिन्नेव च कर्मणि वाजिनगुणाविधिः । यथा, अग्निहोत्रं जुहोतीत्युक्ते दध्ना जुहोति, पयसा जुहोति, इति । एवं मासे ब्रूयः । गुणश्चाप्रकृतेन देवताभिधानेन संबध्यमानः कर्मान्तरं विदध्यात् । समे हि तदैते वाक्ये भवतः । उभे अपि अपूर्वयोर्यागयोर्विधातृणी । कथं पुनरपूर्वदे-

ध्यत उत देवतान्तरेण यागान्तरेण चापूर्वेण संबध्यत इति । किं प्राप्तं, पूर्वत्रैव वाजिन-
गुणविधानमिति । कुतः ।

अनन्तरोपदिष्टेन वाजेनाज्ञेन वाजिनः ।

विश्वे देवाः प्रतीयन्ते तच्च कर्मेह वाजिनम् ॥

वाजिनो नाम केचन नैव देवताविशेषाः प्रसिद्धाः । न चाप्रसिद्धाः पदार्था वाक्यार्थं निष्पादयन्ति ।

सर्वत्र समुदायप्रसिद्धावलम्ब्यमानायामवयवप्रसिद्धिर्गृह्यते । तदिह 'वैश्वदेव्यामिक्षा' इत्यनेन वाक्येनाऽऽमिक्षावत्तया वाजिनो विश्वेदेवाः कल्पिताः । ते च वाजिनसंयोगेना-
वगम्यमाना न शक्याः पारित्यक्तम् । ते च तेन पूर्वानुमितेन यागेनानुरक्ताः । तत्र वाजिनसंयोगान्यथानुपपत्त्या यागे कल्प्यमाने वाजिपदोपात्तयागतिक्रमकारणाभावात्-
त्सद्भावे चान्यविषयार्थापत्त्यनुत्थानात्स एव यागस्तदेवापूर्वं सैव देवतेति निश्चयाज्ज-
व्यतिरिक्तकल्पनं लभ्यते । तस्मात्तत्रैव कर्मण्यामिक्षावाजिनयोर्विकल्पः समुच्चयो वा ।
सत्यपि चोत्पात्तिवाक्यशिष्टत्वे निष्कृष्य यागं गुणान्तरं विधास्यते । यद्यपि च द्रव्यदे-
वतासयोगानुमितत्वादभौ न निष्कृष्टः श्रुतस्तथाऽपि क्रियात्मनाऽस्त्येवाऽऽनुमानिकी
व्यतिरेकबुद्धिः । यागपदमेव वाऽप्राप्तुमीयते । तदाऽऽमिक्षापरित्यागेऽपि न विनश्यति ।
वाजिशब्दोऽपि च तदनुमितयागप्रतिपत्त्यर्थमेवोच्चार्यते । न हि तन्निरपेक्षो वाजिवाजि-
नसंबन्धोऽवकल्पते । कारकाणां परस्परसंबन्धाभावात् । तस्मान्न कर्मान्तरमिति । अत्रा-
भिधीयते ।

गुणान्तरावरुद्धत्वात्पूर्वकर्मण्यसंभवात् ।

क्रियान्तरमिति कुर्यादात्मसंगतये गुणः ॥

अपूर्वः कर्मान्तरसंयोगानर्हो वा गुणः कर्मान्तरं कल्पयति । वाक्ययोः समत्वात्—इतरे-

१ वाजिनद्रव्यविशिष्टमित्यर्थः । २ द्रव्यदेवतानुरक्तत्वेनाप्यनुमितस्य यागस्य क्रियारूपतया
कारकरूपान्यां द्रव्यदेवतान्यां संभवत्येव निष्कर्ष इत्याशयः ।

वताभिधानं यदेदानीमेवोक्तं विश्वेषां देवानामनुवादो वाजिभ्य इति ।
तदुच्यते । इह विश्वेषां देवानां देवतात्वं कचिच्छ्रुत्या, कचिद्वाक्येन ।
तद्धितनिर्देशे श्रुत्या, चतुर्थीनिर्देशे वाक्येन ॥ यत्र श्रुत्या देवतात्वं तत्राऽऽ-
मिक्षया सहैकवाक्यत्वम् । यत्र चतुर्थी तत्र वाजिनेन । तत्रैषामेकत्र
श्रुत्या देवतात्वं वाक्येन द्रव्यविशेषसंबन्धः ।

तरनिरपेक्षत्वात् । उभौ हि द्रव्यदेवतासंयोगावात्मविरोधेनान्योन्यावकाशमप्रयच्छन्तौ
पृथक्कर्मणी विवक्षितम् । सत्यं, पूर्वत्रासंभवगुणोऽन्यत्कल्पयति । कथं न पूर्वकर्मणा तद्दे-
वतया वा वाजिनं न संबध्यते । तत्कार्यवर्दिगुणावरोधात् । कथं न
समुच्चयः । ' एकार्थस्तु विकल्पेन ' इति हि स्यास्यस्येत् । विकल्प एवास्त्विति
चेत् । न । अतुल्यबलत्वात् । तद्दर्शयति—श्रुत्या विश्वेषां देवानां तदुपात्तस्य च कर्मण
आमिक्षासंबन्धः, वाजिनसंबन्धस्तु वाक्येन । सर्वत्रैव तावत्—

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेष्ट्यते ।

देवतासंगतिस्तत्र दुर्बलं च परं परम् ॥

आह । मन्त्रस्य तावद्विधायकत्वाह्लिङ्गवच्छ्रुतितो दीर्घस्य भवेत् । चतुर्थीतद्धित-
योस्तु को विशेष इति वक्तव्यम् । तदुच्यते ।

देवतासंगतिः श्रुत्या तद्धितान्तात्प्रतीयते ।

चतुर्थ्यन्तात् वाक्येन पदद्वयसमीपतः ॥

वैश्वदेवीति हि श्रुत्यैव देवतासंबन्धः प्रतीतः । इतरत्र तु 'वाजिभ्यो वाजिनम्' इति
पदद्वयमामीष्याद्भ्रम्यते । नन्विहाप्यामिक्षापदसन्निधानवशेनैव द्रव्यदेवतासंबन्धः प्रतीयत
इति तुल्यं वाक्यगम्यत्वं भवेत् । अथ वैश्वदेवीति श्रुत्या देवतात्वं वाक्येन द्रव्यसंबन्धः
स इहाप्यविशिष्टः । चतुर्थीश्रुत्या देवतात्वेऽभिहिते वाक्येन द्रव्यसंगतिमात्रकरणात् ।
अथ द्रव्यमात्रसंबन्धे तद्धितान्तेनैव कृते विशेषमात्रमामिक्षापदसंनिधेर्भविष्यतीत्युच्यते ।
तदप्यविशिष्टमितरत्रापि । वाजिभ्य इत्येकपदेनैव संप्रदानं ब्रुवता संप्रदेयाद्विना तदनु-
पपत्तेः सामान्यापेक्षे सति वाजिनपदसंनिधानेन विशेषमात्रप्रतीतेः । अपि च भवसु
नाम तद्धितश्रुतेर्द्रव्यमात्रसंबन्धः । तत्र द्रव्यमात्रं वाजिनेऽप्यविशिष्टमिति न विरुध्यते ।
विशेषयोस्त्वामिक्षावाजिनयोर्विरोधः । तयोश्चोभयत्र वाक्यसंबन्धसंभवाद्देवताविशेषः ।
तेन विकल्पः प्राप्नोत्येव । तदुच्यते ।

नैव हि द्रव्यमात्रस्य तद्धितैर्देवतोच्यते ।

अस्य शब्दाभिधेयस्य विशेषस्यैव देवता ॥

एकग्रोभयमपि वाक्येन । तदिह देवतात्वं प्रति श्रुतिवाक्ययोर्विरोधः ।
विरोधे च श्रुतिर्बलीयसीत्यामिक्षावाक्ये देवतात्वं विश्वेषां देवानां न
वाजिनवाक्य इत्यध्यवसीयते ।

विश्वे देवा देवताऽस्या इति हि न सर्वनाम्ना द्रव्यसामान्यमभिधीयते । किं तर्हि,
संनिहितो विशेषः, स एव व्यवहारस्मो नानिरूपितं द्रव्यमात्रम् । अतः प्रातिपदिकेन
योऽर्थ उपात्तः स प्रमाणान्तरगम्यस्य द्रव्यविशेषस्य देवतेत्येतत्तद्धितेन श्रुत्यैवोच्यते ।
ततश्चान्तर्णीतसंबन्धदेवतोपसर्जनद्रव्यविशेषप्रत्यये पदान्तरनिरपेक्षेण तद्धितान्तेन पदेन
निर्बर्तिते कः पुनरसौ द्रव्यविशेषो यस्य तद्धितेन देवतोक्तेत्यन्वेषणायामयमित्या-
मिक्षापदेनोपनीयते । तत्र यदा तावत्प्रागेव विशिष्टप्रत्ययात्संबन्धोऽभिहितस्तदा न
लक्ष्यमाणो भवति । अपापि प्रकृतिप्रत्यययोः स्वाध्वृत्तयोरेव नैरन्तर्यादन्तराले
संबन्धोऽवगम्यमानो भवति । तथाऽप्यत्रैकपदस्यत्वात्पदद्वयसंनिधिगम्याङ्गुलीयान्विज्ञास-
मानः श्रौत इत्युच्यते । तेनैतौ द्वौ संबन्धविको द्रव्यदेवताबन्धोऽपरो विशेषणविशे-
ष्यभावः । तत्र पूर्वः श्रौत उत्तरो वाक्यलक्षण इति विशेषः । अतश्च नैवात्र नलो-
त्पलादिवदर्थद्वार वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोर्विशेषणविशेष्यत्वं, किं तर्हि ॥

आमिक्षा देवतायुक्ता वदत्येवैष तद्धितः ।

आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणम् ॥

नैवात्र तद्धितान्तेनैकोऽर्थोऽभिहित आमिक्षापदेनान्यः पश्चात्तयोर्विशेषणविशेष्यता,
तद्धितान्तवाच्यस्य प्रथमप्रतीतिः । किं तर्हि तद्धितान्तस्यानुपयुक्तानभिधानशक्तेरेव प्रती-
क्षमाणस्योपपदेन विषयदानमात्रं क्रियते ।

तेनाऽऽमिक्षापदसान्निध्याद्वैश्वदेवीशब्द एव तामभिधत्ते । न चेदानीमामिक्षापद-
स्यानुवादस्त्वम्, तेन विना तद्धितान्तस्य तद्धिष्यत्वाप्रतीतिः । न च वाक्यार्थत्वं तद्धि-
तान्तपदार्थस्य पृथगप्रसिद्धेः । न हि द्वौ स्वतन्त्रौ पदार्थावगृहीत्वा वाक्यार्थः
प्रतीयते । तेनाभिधेयोपनयनमात्रकारित्वान्न तद्धितश्रुतेरामिक्षापदेनार्थविप्रकर्षः क्रियते ।
तथा चाऽऽह ।

श्रुत्यैवोपपदस्यार्थः सर्वनाम्नाऽभिधीयते ।

तदर्थस्तद्धितेनैव त्रयाणामेकवाच्यता ॥

तेन यैवाऽऽमिक्षा सैव देवतासंबन्ध यास्यतीत्येवमुक्ता सती वैश्वदेवीशब्देनोच्यते ।
तेन शब्दयोरेवात्र सामानाधिकरण्यं नार्थयोः । इतरत्र तु—

१ उपपदसर्वनामतद्धितानामैकार्थ्यं पूर्वाचार्यसमितिं दर्शयति—तथा केत्यादिना ।

२ शक्यैवेत्यर्थः ।

न प्रातिपदिकेनोक्तं न विभक्त्या हविः स्वतः ।

न वाऽस्य देवतायोग इति वाक्यात्प्रतीयते ॥

वाजिभ्य इति तु नात्र प्रातिपदिकेन विभक्त्या वोभाम्यां वा द्रव्यसामान्यविशेष-
तत्संबन्धानामन्यतममप्यभिधीयते । किं तर्हि प्रातिपदिकार्थः संप्रदानमित्येतावन्मात्र-
मित्युक्तम् । तत्र न कथंचिद्द्रव्यसंबन्धः पदेऽन्तर्गत इत्यवश्यं वाक्येनैव वाजिनपदसा-
मीप्यात्प्रस्थापयितव्यः । अपि च ।

यथेहाभ्यपदार्थोऽपि तद्धितेऽन्तर्गतः स्मृतः ।

न संप्रदानमस्येति चतुर्थ्येवं विधीयते ॥

‘साऽस्य देवता’ इति अस्य पदार्थे देवतातद्धितो विधीयते; नत्वेवं तत्संप्रदानमस्येति
चतुर्थी विधीयते, येनास्य पदार्थोऽप्युपादीयेत । किं तर्हि, संप्रदानमात्रमेव तदभिधेय-
त्वेनोक्तं तथा च प्रतीयते । तेन त्वन्यथानुपपद्यमानेन संप्रदेयविषयमाकाङ्क्षामात्रं केवल-
मुत्पाद्यते । न चैतावताऽभिधेयत्वं भवति, सर्ववाक्यार्थानां पदार्थत्वप्रसङ्गात् । आका-
ङ्क्षया त्वेतावत्क्रियते । येन पदान्तरोच्चास्यो सति संबन्धो जायते । निराकाङ्क्षत्वे पुनः
सोऽपि न स्यात् । तेन यद्यपि चतुर्थीश्रुत्वा देवतात्वमुक्तं तथाऽपि द्रव्यसंबन्धो वाक्ये-
नैव । तत्र चास्माकं विवाद इति दुर्बलो वाजिनसंबन्धः । किं च ।

श्रुत्यर्थः संनिकृष्टत्वं वाक्यार्थो विप्रकृष्टता ।

विप्रकृष्टप्रकारोऽतः सर्व एव प्रपञ्च्यते ॥

सर्वप्रकारमामिक्षासंबन्धस्य सनिकर्षलक्षणं श्रौतत्वम् ।

वाजिनसंबन्धे च विप्रकर्षाद्वाक्यीयत्वं तद्यथा, यद्यपि तावद्द्रव्यविशेषस्य तद्धितं
न द्रव्याद्देवतात्वं, तथाऽपि सामान्यस्य तावद्भाति, न चतुर्थ्यन्तेन सामान्यमप्युच्यत
इति विशेषः । यत्तु सामान्यं वाजिनेऽप्यविरुद्धमिति, तदयुक्तम् । वैश्वदेवोति हि
स्त्रीप्रत्ययेन समानपदगतेनैव स्त्रीद्रव्यं किमपि संनिहितमित्यवधार्यते । न च वाजिनस्य
स्त्रीत्वं संनिधिवोऽस्तीत्यनाश्रयणम् । अपि च ।

वाजिभ्यो वाजिनं कुर्यादिति नैवास्ति संगतिः ।

तत्र तत्सिद्धयेऽवश्यं दानाध्याहारकल्पना ॥

कर्तव्यतावचनमामिक्षावाक्येऽप्यध्याहारात्प्रयोगतत्त्वनाद्धा लब्धव्यमिति न पर्यनुयु-

१ पा सू (४—२—२४) २ भाष्यस्य श्रुतिवाक्यशब्दौ यथाश्रुतार्थपरतया व्याख्यायापुनः
संनिकृष्टविप्रकृष्टयोपरतया व्याकरोति—किंचेत्वादिना ।

ज्यते । 'वाजिम्यो वाजिनम्' इति तु ददातिमनध्याहृत्य न शक्यः संबन्धः प्रत्येतुं यथा वैश्वदेव्यामिक्षेति । कुतः ।

नाम्ना द्विषैव संबन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः ।

सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वा प्रतिपाद्यते ॥

न चात्र सामानाधिकरण्यं षष्ठी वा पश्यामः । न च वाजिम्य इति कारकविभक्तिः क्रियापदादन्येन संबध्यते । न चेह तदुपात्तम् । तत्राध्याहारकल्पनादेको विप्रकर्षः । विप्रदसंबन्धगौरवादपरः । इतरत्रापि यजिकल्पनाद्विशेष इति चेत् । न । तस्य संबन्धोत्तरकालानुमेयत्वात् । वैश्वदेव्यामिक्षेति हि निष्पन्ने संबन्धे यजिरनुमीयते न तदधीना संबन्धप्रतीतिः । तव तु परस्वत्वापाठनासंभवात्स च भविष्यत्यर्थसंबन्धार्थम् । आदि-तश्च द्रव्यदेवतापदैकवाक्यत्वसिद्धये ददातिरिति विशेषः । कल्पिते च ददातौ कारकयोः परस्परसंबन्धभावात्तेन तावत्सह संबन्धः । तत एकार्थत्वात्परस्परनियम इति विप्रकृष्टता । न त्वामिक्षाया नद्वत्किञ्चिदिति संनिकर्षः । सत्यापि च वाजिवाजिनयोः साक्षात्संबन्धे वैयधिकरण्याद्विप्रकृष्टत्वम् । वैश्वदेव्यामिक्षेति तु सामानाधिकरण्यात्संनि-कृष्टता । तथा च वैश्यति 'समर्थतराणि हि समानविभक्त्यानि भवन्ति दुर्बलो विविभ-किरिति' । किं च ।

संप्रदानत्वमात्रं च चतुर्थां वाजिना वदेत् ।

देवता लक्ष्यमाणा तु पुनर्दूरेण वाजिने ॥

न हि तद्धितवद्देवतायां चतुर्थ्युत्पत्तिः स्मर्यते । क्व तर्हि, संप्रदाने । न च संप्रदानस्यैव देवतात्वं, मा भूत् 'हिग्न्यमात्रेयाय ददाति' इत्यत्राऽऽत्रेयो देवता । यदि च देवतासंप्रदानं स्यात्ततो यागदानयोरभेद एव स्यात् । प्रतिग्रहे व्यापृतं च कारकं संप्रदानं भवति । न च देवता ॥ प्रतिग्रहीतृ च दातारि । तेनावश्यं यः संप्रदानत्वात्प्राग्भावी तर्द्विदेशः स चतुर्थ्या लक्ष्यमाणा । अह्ना परस्वत्वापादनसंबन्धोत्तरकालमा-न्यैश्वर्यं, तादात्म्यसिद्धेर्देवतात्वस्य । यद्यप्यन्यतरकरणत्वात्संप्रदानमेव देवतेत्यभ्युप-गमस्तथाऽपि सामान्येन व्यभिचारिणिविशेषलक्षणाद्विप्रकृष्टत्वम् । अपि च ।

चतुर्थीषष्ठमीरूपसंदेहाद्विप्रकृष्टता ।

तद्धितस्य त्वादेहाज बुद्धिर्विप्रकृष्यते ॥

वाजिम्य इति रूपसामान्यात्सर्वं स्यादपेक्षमीत्वमपनीय चतुर्थीत्व साध्यने तावन्मतिरिक्षेपः । ननु तद्धितेऽप्यनेकापत्याद्यर्थसंदेहात्तुल्यमेतत् । विषय उपन्यासः ।

१ (अ० ३ पा० १ अ० ६ सू० १०) अत्रत्यभाष्यसंमतिं दर्शयति वक्ष्यतीत्यादिना । २ पा० सू० (२-३-१३) चतुर्थी संप्रदाने इति स्मृत्येति शेषः । ३ तदुद्देश इति—तस्या देव-ताया उद्देश इत्यर्थः । तथा च प्रतिग्रहीतृत्वे सति त्यज्यमानद्रव्योद्देशपरत्वकसंप्रदानत्ववाचिन्या चतुर्थ्या तदैकदेशभूतं, द्विविधस्याप्यकारकं नचतुर्थ्यन्तपदोच्चारणस्मर्यत्वात् देवतात्वं लक्षणयैव प्रति-पाद्यत इत्याशयः ।

शब्दसंदेहो मयोपन्यस्तः, त्वयाऽर्थसंदेहः । सर्वथा तावत्तद्वितत्वमसंदिग्धम् । अर्थः पुनर्योग्यत्वादितरासंभवेन देवतात्मको निर्णेष्यते । भवतस्तु निर्णीतेऽपि शब्दे चतुर्थ्यर्थानेकत्वादुपपदकारकलक्षणसंदेहादस्त्येव विप्रकर्षः । तेनार्थसंदेह उभयोः समत्वान्नैक-
श्चेत्यते । शब्दसंदेहस्त्वसाधारणत्वाच्चोदितः । किंच ।

आमिक्षोत्पद्यमानेन कर्मणा सह युज्यते ।

ततो वाक्यान्तरोपात्तमुत्पन्नेन तु वाजिनम् ॥

यथा चोत्पत्तिशिष्टस्य बलीयस्त्वं न च क्रियामात्रं निष्कृत्य गुणान्तरं विधातुं शक्यते तथोक्तं चित्राधिकरणे वैश्वदेवाधिरणे च । वैश्वदेवाधिकरणन्यायेन च प्रकरण-
मपेक्षितव्यमपरं वाजिनवाक्येन । कुतः ।

द्रव्यदेवतसंबन्धो यागमात्रमपेक्षते ।

आमिक्षायाग एवेति तत्र प्रकरणान्नवेत् ॥

वाजिनं हि विना यागेन वाजिभिर्न संबध्यत इति कंचिद्यागमपेक्षते । तत्र यदा-
मिक्षायागस्यैव तदप्यङ्गमिति कल्प्यते तत्प्रकरणात् । ततश्च यद्यपि वाक्येनैवाऽऽमि-
क्षायागे विश्वे देवा विधीयन्ते तथाऽप्यन्यनिरपेक्षविहितत्वादांमिक्षायाः प्रकरणसापेक्षवा-
क्यविहिताद्वाजिनाङ्गलीयस्त्वं भवेदिति विशेषः । प्रकरणानपेक्षयागसंबन्धे चान्येषामि-
हाप्रतीतेरपूर्वयागः संबन्धी भवतीति भेदः । न चैवमादीनामनुपात्तपुरुषव्यापाराणामन-
नुमिते यागे वाक्यान्तरापेक्षाऽस्तीत्युक्तमाग्नेयादिषु ।

विश्वे देवाश्च रूढश्चैव संबध्यन्ते पयस्यया ।

वाजिनेन तु संबन्धो भवेदवयवानुगः ॥

वाजिन इति ह्यवयवप्रसिद्ध्या विश्वे देवाः प्रत्याच्यन्ते । वाक्यार्थवत्त्वावयवार्थौ समु-
च्चित्य संबन्धं कल्पयित्वा सा भवन्ती ध्रुतिमात्रोपनिपातलभ्यायाः समुदायप्रसिद्धेर्दु-
र्बला भवतीति दुर्बलतरः संयोगो वाजिनस्य ।

वाजिशब्दोऽपि वाऽश्वादौ सुनिरूढः स्वभावतः ।

क्लेशेनैव विना कार्याद्विश्वदेवेषु वर्तते ॥

देवतात्वं नाम यस्यैव शब्देनोक्तं तस्यैव योग्यस्यायोग्यस्य वा भवतीति न जाति-
निमित्तं, येनायं वाजिशब्दो बलादन्यत्र नीयेत । अतश्च वाजिशब्दोऽश्वाना देवतात्वं
वदान्विना कार्येण दुर्बलयाऽवयवप्रसिद्ध्या विश्वदेवेषु कल्प्यत इति विप्रकर्षः ।

सत्यप्यवयवार्थे च वाजिन्यन्याऽपि देवता ।

पुरोडाशादिनेत्येवं क्लेशात्प्रकृतनिश्चयः ॥

तेनावप्रकृत्यतेऽप्रकृतेन देवतापदेनास्य संबन्ध इति । तस्मात्कर्मान्तर-
मिति ॥ २३ ॥

सर्वे ह्यभ्यादयः पुरोडाशादिभिरचैर्वाजिनो विज्ञायन्ते । तत्राऽऽमिक्षाया तावदञ्च-
शब्दः प्रयुक्तो न पुरोडाशादावित्येकः क्लेशः । पुनरपि चाऽऽमिक्षामात्रग्रहणे सति
विश्वदेव्याऽऽमिक्षयैव तद्वृत्ता ग्रहणमित्यपरः । ततश्च स्वरसेन श्रुतिरन्यथापि वर्तमाना सती
प्रकरणेनैव विशेषे स्थापयितव्या । न च तत्र किञ्चिन्निमित्तमस्ति । गुणभावेनोपादीय-
मानत्वाद्देवतायाः । संस्कार्यत्वे च 'व्रीहीन्प्रोक्षति' इत्यादिष्विव कथंचिदपूर्वसाधन-
लक्षणाया प्रकृतग्रहणं भवेत् । न चात्र तदस्ति । विनाऽपि तेन कर्मणः प्रयोजनवत्त्वो-
पपत्तेः । कामं वाजिनस्यैव प्रतिपात्तिः संस्कारो मवेन देवतायाः । प्रकृतग्रहणे चाभ्या-
दीना सञ्ज्ञावादनवधारणम् । अथ विश्वदेवेषु सर्वे संगृहीता भविष्यन्तीति तेषां ग्रह-
णम् । तदयुक्तम् । सर्वसंग्रहस्याप्रमाणकत्वात् । बहुवचनश्रुत्या सर्वग्रहणमिति चेत् ।
न । तस्य भिष्वेव चरितार्थत्वात् । न च भिष्ववधारणज्ञानमिति चेत् । न । 'गुरुं वा
पूर्वचोदमाह्लोकवच्च' इत्यवधारणहेतुसञ्ज्ञावात् । तस्माच्च विश्वेदेवग्रहणे किञ्चित्प्रमाणम् ।
साकाङ्क्षा च देवता द्रव्येण संबध्येत । सा चात्र वाजिशब्देन द्रव्यवस्थेवोपादीयमाना
निराकाङ्क्षैव प्रत्यापियेतेति न द्रव्यान्तरसंबन्धं क्षमते । तस्मादतुल्यबलत्वम् । किं च

श्रुत्यैव समवायित्वं देवतानां स्वकर्मसु ।

विश्वदेवश्रुतिस्तत्र वाजिशब्देन दुर्लभा ॥

यदि हि वाजिनयामेऽपि विश्वे देवा एव देवतात्वेनाभ्युपगम्यन्ते ततोऽवश्यं निगम-
स्थानेषु विश्वेदेवश्रुतिरेवोच्चारणीया । सा चात्र विश्विशब्देऽनुच्चारितत्वादशक्या ल-
ब्धम् । तत्रैवं क्लेशेन लभ्येत । वाजिशब्दः किञ्चिदर्थं वदति । सोऽपि रूपासमवाया-
द्विश्वदेवशब्दं लक्षयति । ततोऽसौ वाजिनस्यागवेलायामुच्चार्यमाणत्वेन विधीयत इति
क्लेशः । तत्रापि चार्थेन शब्दलक्षणायामविशेषात्सर्वे देवा निःशेषा देवा इत्यादयः
सर्वे पर्यायाः प्राप्नुवन्तीति विश्वेदेवशब्दो दुर्लभः । न चान्यशब्दोच्चारणे तेषां देव-
तात्वं भवति । 'विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः' इति वक्ष्यति । वाजिनशब्द एवात्र पुरुषः
शास्त्रेण प्रवर्तित इति तदुच्चारणेनैव वाजिनस्य देवता संपादनीया । ततश्च यद्यपि
विश्वेदेवार्थ एवेह वाजिशब्देनोच्यमानो देवता भवति, इतरत्र विश्वेदेवशब्देन तथाऽपि
महेन्द्रन्यायेन विनियोगभेदाद्विस्पष्टं देवतापृथक्त्वमित्यपरोऽयं द्रव्यदेवतासंबन्धो विज्ञा-

अथ यदुपवर्णितं यथा अग्निहोत्रं जुहोति इत्युक्ते, दध्ना जुहोति, इत्येवमादयो गुणविधय इति । तत्रोच्यते—

[१०] अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयते ॥ २४ ॥ सि०

युक्तं यच्च गुणविधानं न तत्राप्रकृतेन केनचिद्गुणेन संबन्धः ।

प्रकृतेन त्वस्ति यागेन । तस्मादनुपवर्णनमेतत् ।

अथवा, अधिकरणान्तरम् । दध्ना जुहोति इत्येवमादीनि कर्मान्तराणि विकल्पपरिजिहीर्षयाऽवकल्प्यन्ते । तदेव तु कर्म जुहोतीतिशब्दादवगम्यते, न कर्मान्तरम् । तस्मात्तत्रैव गुणविधिर्वचनाद्विकल्पश्चेति सिद्धम् ॥ २४ ॥

[११] फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २५ ॥ पू०

अग्निहोत्रं प्रकृत्य समामनन्ति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् इत्येवमादि । इत्र संज्ञयः । किमग्निहोत्रहोमाद्धोमान्तरं दध्यादिहोम उत दध्यादेर्गुणात्फलमिति ।

यते । न च प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थगुणविधानं समवतीत्युपपन्नमेतत्, गुणश्चापूर्वसंयोगे भेदक इति ॥ २३ ॥

(इति—गुणाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

अगुणे तु कर्मशब्द इति प्रत्युदाहरणमुत्रम् ।

अन्येनानवरुद्धे हि गुणो यत्र विधीयते ।

तस्मिन्गुणविधिः शक्य इति कर्म न भिद्यते ॥ २४ ॥

(इति गुणप्रत्युदाहरणाधिकरणम् ॥ १० ॥)

‘ अग्निहोत्रं जुहोति ’ इति प्रकृत्य ‘ दध्नेन्द्रियकामस्य ’ इति श्रूयते । तत्र संदेहः । किं पूर्वस्मादिदं कर्मान्तरमुत तस्यैव गुणात्फलमिति । द्वयमेव पुरस्तादवस्थितम् । अगुणोत्पत्तौ कर्मणि तत्रैव गुणः । समुणोत्पत्तौ तु प्रकारान्तरेण चाविधीयमानानेकगुणसंगतौ सत्यां कर्मान्तरत्वमिति । तदिह गुणश्च कर्मशब्दोऽनेकार्थोपादानं च वाक्ये श्रूयते । तेन संभवासंभवयोः संदेहः । तत एतत्सिद्धार्थमिदं विचारयितव्यम् । किमिह होमात्फलमुत गुणात् ।

किमर्थं पुनः ‘ गोदोहनेन पशुकामस्य ’ इत्येतद् वृत्त्यन्तरोदाहृतमतिक्रम्यते । भेदाभेदयो-

रनुपयोगात् । कत्वर्थपुरुषार्थविचारे हि तस्यैतस्य बोदाहरणेन कश्चिद्विशेषः स्यात् ।
इह तु भेदाभेदलक्षणे तदनुगुणमुदाहर्तव्यम् । न च प्रणयनस्य देशान्तरप्राप्तिस्कारा-
त्मकत्वाद्भेदाभेदयोर्विशेषः । यदि च गोदोहनात्फलं यदि च तद्वतः प्रणयनादुभयथाऽपि
तादृगेवानुष्ठानम् । इह पुनर्यदि गुणात्फलं ततः सायंप्रातराहुत्योरेव दधि प्रयोक्तव्यम् ।
अथ होमात्ततो नैयमिकहोमव्यतिरिक्तमानियतकालं दधिसाधनकं होमान्तरं सकृदेव
दर्विहोमत्वादपूर्वं क्रियत इत्यस्ति भेदज्ञाने विशेषः । ननु च होमादपि फले ‘संनिधौ
त्वविभागात्’ इत्यनेन न्यायेन गंयावज्जीवयोरिव तदेव कर्म विधीयते । नैतदेवम् ।

यदि नामाविभागः स्यात्कर्मणः प्रत्यभिज्ञया ।

ततस्तदेव कर्म स्यादन्यथा भेदनिश्चयः ॥

फलनिमित्तादौ हि विधीयमानं कर्मानुत्पन्नं तैः संबन्धुं न शक्नोतीत्यर्थादुत्पत्ति-
विविधत्वमप्यनुभवितुमुपक्रमते । तत्र याद बलीयस्या विपरिवृत्त्या ताद्रूप्यादप्रच्युतया पूर्व-
कर्मोत्पत्तिरूपं स्थाप्यते तत्रोत्पादकशक्तिविरोधात्प्रत्यभिज्ञानबलेन तदेव कर्मोपवसीयत
इति न मिथ्यते । यदा तु पूर्वकर्मरूपात्काचिद्रूप्याधिक्यं विज्ञायते तदा नैवाविभागज्ञान-
मस्तीत्यर्थादुत्पत्तिविधिर्भवन्नन्येन तद्रूपोत्पत्तिसमर्थेन विध्यन्तरेणानिवारितशक्तिः सत्य-
पदन्यपरत्वेऽनुपादेयं प्रत्युपादानात्कर्म भिनत्ति । न च ‘दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्’
इत्यत्रेन्द्रियं प्रत्युपादानाद्विविशिष्टहोमान्तरबुद्धिर्भवन्ती केनचित्तद्रूपोत्पत्तिमुपस्थाप-
यता वार्यते । कुतः ।

होमो हि प्रकृतः शुद्धः स्ववाक्यादवधारितः ।

सोऽस्मिन्दधिविशिष्टत्वाद्विभागेनैव गम्यते ॥

‘अग्निहोत्रं जुहोति’ इति होमः शुद्ध उत्पन्नः, इह च दधिविशिष्टः श्रूयते,
तेनाविभागादित्यस्याभेदहेतोरसिद्धत्वाद्भिद्यते । ननु ‘दध्ना जुहोति’ इत्यस्येव दधि-
विशिष्टो होमः । न । तस्यानुत्पत्तिवाक्यत्वात् । येन तावदसानुत्पादितो न तत्र दधि-
विशिष्टः, यत्र दधिसंबद्धस्तत्र नोत्पादितः । तत्संनिधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरिति साधित-
त्वात् । उत्पत्तिवाक्येनैव च फलवाक्यस्योत्पादकत्वं प्रतिबध्नता कर्मान्तरत्वं निराकि-

१ अनुपयोगाय इत्यर्थः । २ कश्चिद्विशेष इति—कर्मणः फलसंबन्धे दधिगोदोहनादे—कत्वर्थ-
स्वात्फलकामनां विन्यस्तुष्ठानम् । विकृतौ चातिदेशः सिध्यति । गुणस्य फलसंबन्धे तु पुरुषार्थत्वात्प्रोक्त-
प्रयोजनमित्यनुष्ठाने विशेषः स्यात् । तथाऽपि कत्वर्थपुरुषार्थविन्ता चर्तुष एव संगता नेहत्याशयः ।
३ (अ० २ पा० ३ अ० १३ सू० २६) । ४ (अ० २ पा० ३ अ० १३) इत्यत्रेति शेषः ।

यते न गुणवाक्येनानुत्पादकत्वात् । उत्पात्तिवाक्येनैव च सर्वाणि प्राकरणिकानि गुण-
फलनिमित्तवाक्यानि संबध्यन्ते न परस्परेण । कुतः

तान्युत्पात्तिमपेक्षन्ते सा चाव्यवहिता यतः ।

गुणादीनां त्वसंबन्धादव्यवधिः स्यात्परस्परम् ॥

अनुत्पन्नस्य गुणादिभिरसंबन्धादुत्पात्तिः सर्वैरपेक्ष्यते । न तु परस्परापेक्षायां किं-
चित्कारणमस्ति । सैव च सर्वत्रानुस्यूतत्वादमबन्धनाऽव्यवधीयमाना संबध्यते । गुणानां
च परार्थत्वादसंबन्धे सति एकेनापि व्यवहितानामननुषङ्गाच्च केनचिदेकवाक्यत्वमस्तीति
न ' दध्नेन्द्रियकामस्य ' इत्यत्र ' दध्ना जुहोति ' इत्येतदुपपत्तिश्चेति । वक्ष्यति चैतत्
' एकैस्य त्वयस्त्वे संयोगपृथक्त्वम् ' इत्यत्राधिकरणे । तत्रैतत्तस्यात् । सैवोत्पात्तिर्वाक्या-
न्तरेण दधिमती कल्पिताऽनुषज्यमानाऽत्र भेदबुद्धिं निराकरिष्यति । तदनुपपन्नम् ।
एवं हि सति--

वाक्यान्तरेण तत्कर्म यथा दध्ना विशेषितम् ।

तण्डुलादिभिरप्येवमिति नैकात्मिकं भवेत् ॥

उत्पात्तिवाक्ये तावत्केवले निरीक्ष्यमाणे शुद्धहोमावगमादप्रत्यभिज्ञानम् । अथ
प्राकरणिकगुणवाक्यानुरक्तमालोच्यते तथाऽपि तण्डुलादिद्रव्यविशिष्टत्वाच्चैव केवलदधि-
युक्ते वाक्येऽस्ति प्रत्यभिज्ञानम् । अथ दधिसद्भावमात्रापेक्षिणीन्द्रियकामवाक्ये सत्यपि
तण्डुलादीन्यनपेक्षितत्वादसत्तुल्यान्यनाश्रित्य केवलं दधि ग्रहीष्यत इति । तथा सति
तदेवाऽऽपत्तिर्भवति । ' दध्ना जुहोति ' इत्येतदेव वाक्यं केवलं गृह्यत इति । निवा-
रितं चैतत् । अपि च

दध्यत्र दशमे पक्षे तद्धोमस्य विशेषणम् ।

नित्यं चेन्द्रियकामस्य तेनापि न निरूप्यते ॥

यद्यपि तावद्दध्यादीनि नित्यं होमे समुच्चीयेरन् तथा सति विचित्रमपि कर्मैकदेश-
ग्रहणेन चोदितमिति कथंचित्करूप्येत । दध्यादीनां तु वैकल्पिकत्वादेकैकस्यैव दशमे
पक्षे होमाङ्गत्वम् । अतश्च दधिवक्त्रेऽप्यालोच्यमाने पाक्षिकं दधि दृश्यते । नित्यवच्च
तदिन्द्रियकामहोमे श्रूयते । तस्मादपि न प्रत्यभिज्ञायते । न च यदा दध्ना जुहुयादि-
त्येवमनुवदितुं शक्यते । फलस्याविषेयत्वात् । एषा ह्यत्र वचनव्यक्तिः । यदीन्द्रिय-
कामस्तदा नित्यं केवलदधिविशिष्टं होमं कुर्यादिति । न चासौ तादृगन्यतः प्राप्त इति

१ (अ० ४ पा० ३ अ० ३ सू० ५) । २ आदिशब्देन-पयो दधि यवागश्च सर्पितोदन-
तण्डुलाः । सोमो मार्श तथा तैलमापस्तानि दशैव तु ॥ इत्यादीनां निर्दिष्टानि प्राज्ञाणि ।

किं प्राप्तम् । होमान्तरमिति । कुतः । फलश्रुतेः । फलमिह श्रूयते ।
तच्च कर्मणो न्याय्यम् । किं दृष्टं हि कर्मणः फलं कृष्यादितो व्रीह्यादि ।
नेति ब्रूमः । न ह्येतद्दृष्टेनानेन सिध्यति । यदि दर्शनं हेतुः फलज्ञाने,

भिद्यते । ननु होमरूपमात्रं तावत्प्रतिज्ञातं तत्प्रत्यभिज्ञानाच्चाभेदसिद्धिः । अतु द्रव्यं
न प्रत्यभिज्ञायते न तत्कर्मभेदकारणम् । तस्मात्तदेव कर्म गुणमात्राभ्यधिकं फले विधी-
यते । नैतदेवम् । कुतः ।

प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थविधिः पूर्वं निराकृतः ।

त्वत्पक्षेऽनेकसंबन्धविधिश्चात्र प्रसज्यते ॥

दधिहोमसंबन्धं होमफलसंबन्धं च विदधद्वाक्यं भिद्यते । तेनावश्यं विशिष्टविधिर-
भ्युपगन्तव्यः । ततश्च सिद्धं कर्मान्तरत्वम् । यथैव चार्थादनियतानेकद्रव्यकत्वे प्राप्ते
केवलदधिनियमादेकार्थविधानं, तथैव परस्परानपेक्षेस्तण्डुलादिविधिवैक्यैर्वैकल्पिकदद्याद्र-
व्यकत्वे कल्पिते तण्डुलादिव्युदासेन केवलदधिनियमकरणात् । न ह्यसावेतस्माद्वाक्या-
दृते कथंचिदपि प्राप्तैः, तेन होमात्फले भवति कर्मान्तरत्वम् । अतः पूर्वपक्षः परिगृ-
ह्यते ।

कर्मशब्देऽगुणेऽप्यत्र कर्म भूयो विधीयते ।

फलं हि श्रुतमेतस्मिन्कर्मतस्तच्च युज्यते ॥

समस्तमेव भार्थविधिकरणं पूर्वपक्षः । तत्र ह्येतदवस्थिम्—आख्यातशब्दाः फल-
पदेन संबध्यन्ते न द्रव्यगुणशब्दा इति । तस्मात्फलस्य कर्मयोगित्वात्फलश्रुतौ सत्या
कर्म विधीयते न कर्मणि गुणः । कथम् ।

प्राप्तस्तावद्गुणो नैव विधानं पुनरर्हति ।

अप्राप्तविधिपक्षेऽपि भवेद्वचार्था फलश्रुतिः ॥

तत्र नामागुणे कर्मशब्दे सति गुणो विधीयते । यत्र स गुणो न भवति ।
यत्र चार्थान्तरं न श्रूयते । न चेह द्वयमपि तदस्ति । दध्नो वाक्यान्तरेणैव
प्राप्तत्वात्, फलस्य चाभ्यधिकस्योपादानात् । अत आह—फलमिह श्रूयते तच्च
कर्मणो न्याय्यमिति । तत्र किं दृष्टं हि कर्मणः फलमिति प्रश्नस्य द्विधा प्रतिभासः ।
एकस्तावच्चेति ब्रूमः । न ह्येतद् दृष्टेनानेन सिध्यतीत्यादेर्निराकरणपरत्वेन सिद्धान्त-
च्छायानुसारात्किमित्येतावानेव प्रश्नः । किमित्येतन्न्याय्यमित्यर्थः । इतर आह—
दृष्टं हि कर्मणः फलमिति । तस्योत्तरं नेति ब्रूम इति । यदीत्यादि तावत्स्वयमेवाऽऽ-

१ कर्मान्तरमिति पाठान्तरम् । २ एव चवाक्यान्तरतोऽप्राप्तदधिनियमस्यैव फलान्वयस्यापि
विवेचत्वावश्यकत्वाद्परिहायं वाक्यभेदोऽकर्मान्तरत्व इति शेषपूरणम् । ३ (अ० २ पा० १
अ० १) ।

कृष्यादौ पदार्थे तद्दर्शनं न होमे । अथ कृषौ दृष्टमन्यत्रापि भवति ।
द्रव्यादपि प्रसज्यते । अथ कृषिसदृशान्नवनीत्युच्यते कृषिसदृशो होमः ।
क्रियात्वाच्च द्रव्यम् । असदृशं हि तदिति होमोऽप्यसदृशः ।

मन्त्रदेवतादिसाधनत्वाद्धोमस्य । लाङ्गलादिसाधनत्वाच्च कृषेः । त्यागा-
त्मकत्वाद्धोमस्य । पाटनात्मकत्वाच्च कृषेः । अथ किञ्चित्सादृश्यं गृह्यते ।
द्रव्यस्यापि सदनित्यमित्येवमादि किञ्चित्सादृश्यमस्ति । अथ द्रव्यादन्य-
त्सदृशतरमस्तीति कृत्वा न द्रव्यं सदृशमित्युच्यते । होमादप्यन्यत्कृषेः

शङ्क्य निराकरोति—यावत्तस्माच्चैवंजातीयकेष्वेतद्भवतीति । तत्र तु कथं तर्हि होमा-
न्यायार्थं फलमित्यथैकान्तिकः सिद्धान्तवादिनः प्रश्नः । स चाऽऽत्मीयवचनोपसंहा-
रादनन्तरं दुःश्लिष्टः प्रतिभातीत्येषैव ग्रन्थयोजना युक्ततरा । तच्च कर्मणो न्याय-
मिति पूर्वपक्षवादिनाऽभिहिते सिद्धान्तवादी दक्षिपदानर्थवयमयेन भावार्थाधिकरण-
न्यायासंभवाच्छब्दस्यासामर्थ्यं मन्यमानः पृच्छति—किं दृष्टं हि कर्मणः फलं कृष्यादित्त
इत्यनेन न्यायेन सामान्यतो दृष्टेन होमात्फलं मन्यस इति । यद्यपि च चोदनाल-
क्षणधर्माभ्युपगमादनुमानादीनामीदृशेष्वर्थेष्वसामर्थ्यं स्थापितं तथाऽपि वेदार्थनिर्णये
तेषां कारणत्वानिवेषात्तदर्थनिर्णयार्थमनुमानोपन्यासः । परः पुनर्भावार्थाधिकरणवासिता-
न्त्रःकरण आक्षिपन्नाह—मा मे अध्यारोपमेवं दा । शब्दे सति न ह्यनुमानं ब्रवीमि ।
न चैतेन सामान्यतो दृष्टेनास्मदभिमतं सिध्यति । असिद्धान्तिकान्तिकविरुद्धादिदोषदुष्टत्वा-
दनुमानस्य । कथम् । यदि तावद्धोमः फलवाः फलवत्तया दृश्यमानत्वादित्युच्यते ततः
प्रतिज्ञातार्थैकदेशत्वादसिद्धत्वम् । अथ कृष्यादीनां फलवत्तया दृश्यमानत्वादिति
ततोऽप्यपक्षधर्मत्वम् । अथ विनैव पक्षधर्मत्वाद्यदृच्छामात्रेण कल्प्येत ततस्तद्द्रव्येष्व-
विशिष्टम् । अथ सादृश्यद्वारेणोपमया कल्प्येत तच्च सादृश्यं फलवद्भिः कृष्यादिभिः
सह होमस्य क्रियात्मना विद्यते न द्रव्यस्याक्रियात्मकत्वात्, इति । तत्र द्रव्यस्याप्य-
स्त्येव किञ्चित्सादृश्यमिति मनसि कृत्वा यदि प्रत्यासन्नावन्तरसादृश्यापेक्षया तन्निरा-
क्रियते ततः शक्यं प्रत्यासन्नतरापेक्षया होमस्यापि निराकर्तुमिति मन्यमान आह—
होमोऽप्यसदृशः । साधनस्वरूपफलभेदात्कृषेः ।

अथ किञ्चित्सादृश्यं गृह्यते—तद्द्रव्यस्यापि सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यमित्यादिधर्मभेदा-
दस्तीति पूर्वमिष्टायाविवरणम् । अथ द्रव्यादन्यत्सदृशतरमस्तीति—आपेक्षिकत्वात्प्रा-
दृश्यस्य सुसदृशोऽपेक्षिते विप्रकृष्टं विसदृशमेव भवति । तेन क्रियात्वे कृषिहोमवर्तिन्य-
पेक्षिते विप्रकृष्टत्वात्सदनित्यादियुक्तं द्रव्यमसदृशमेवेत्युच्यते । तथा सति क्रियान्तरमपि

सदृशतरमस्ति दृष्टार्थमिति कृत्वा होमोऽप्यसदृशः स्यात् । न चैतत्तिसदं यत्कचिद्दृश्यते, तदन्यस्मिन्सदृशमात्रेऽदृष्टमपि भवितुमर्हतीति । यद्धि यस्य कारणभूतं दृष्टं सिद्धे तच्चेत्साध्येऽपि कारणभूतमित्यवगम्यते । भवति तत्तस्य साधकम् । यन्न ज्ञायते कारणभूतमिति न तत्सदृशमपि साधकम् । तस्मात्सदृशमपि साधकमसाधकं वेति परीक्षितव्यमिति । अथ यत्कर्म तत्फलवद्दृष्टम् ।

होमोऽपि कर्म तेनापि फलवता भवितव्यमिति । उपरते कर्मणि

दृष्टार्थभोजनगमनाद्यवान्तरसादृश्यापेक्षया कृषिहोमयोर्विप्रकृष्टत्वादसादृश्यमेवेत्यकारणं स्यात् । आह च—

नास्मिन्परमसादृश्ये दृश्यते कृषिहोमयोः ।

किञ्चित्सादृश्यदाष्टस्तु द्रव्येऽप्यस्तीत्यनिश्चयः ॥

न चैतत्तिसद्विमिति- उपमानेन साधर्म्यमात्रानुमानेन वा सर्वधर्मप्राप्तिरनुमानोक्त- व्याप्यव्यापकभावानिरपेक्षाऽयुक्ता । सर्वपदार्थानामेकत्वप्रसङ्गात् । तथा चोक्तं—न हि देवदत्तस्य इयामवे यज्ञदत्तस्य इयामत्वं भवितुमर्हति । तथा हि ।

न सामानुगतिर्दृष्टा गवये सदृशे गवा ।

प्रकृतेश्च फलादीनि न यान्ति विकृतिं कश्चित् ॥

यद्धि यस्य कारणभूतं दृष्टं सिद्धे—दृष्टान्तधर्मिणि, तच्चेत्साध्येऽपि—पक्षे, कारणभूतमिति गम्यते भवति तत्तस्य साधकमिति । अतो वचनात्कार्य- कारणयोरेव गम्यगमकभावो व्याप्यकाराभिप्रेत इति केचिन्मन्यन्ते । तत्त्वयुक्तम् । अकार्यकारणभूतानामप्यनित्यत्वकृतकत्वादीनां गम्यगमकभावप्रसिद्धेः । कार्यकारणयो- रपि च न तथा कारणं गमकं व्यभिचारबहुत्वाद्यथा कार्यम् । तस्माद्विज्ञमेव व्याप्य- त्वेन दृष्टं सपक्षे व्यापकस्यान्यत्र साध्यभूतस्य गमकत्वसंभावनया गृह्यमाणं कारणमि- त्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । एवं च हेतुवधिकरणे व्याख्यातम् । तथा च विवृणोति तस्मा- त्सदृशमपि साधकमसाधकं वेति परीक्षितव्यमिति ।

यदि तर्हि परीक्षितेन च कारणेनाभिहितेन कार्यमिदमभिधीयते । ‘ दध्नेन्द्रियका- मस्य ’ इत्यत्र वाक्ये यत्कर्म तत्फलवत्कर्मत्वात् कृष्यादिवत् । कर्मसाध्यं वेदं फलं फल- त्वाद्भीष्मादिवत् इत्येतदनुमानायां यत्कर्म तत्फलवादिति, प्रतिसाधनाभिधानेना-

द्रव्याणां तत्संयोगानां च द्रव्यान्तरं फलं दृष्टमिति द्रव्यमपि फलवत्स्यात् । अपि च कृषेर्नादृष्टमिति तत्सादृश्याद्धोमादपि नादृष्टं भवेत् । कृषिसादृश्याद्वा व्रीहिरेव भवेत्, नेन्द्रियम् । तस्मान्नैवंजातीयकेष्वेतद्भवति दृष्टाददृष्टसिद्धिरिति । कथं तर्हि होमान्याय्यं फलमिति । उच्यते । शब्देनावगम्यते तत्फलं, यतः फलमिति शब्द आह ततो न्याय्यम् । होमाच्च फलमिति श्रुत्या शब्देन गम्यते, धनः फलमिति वाक्येन । श्रुतिश्च वाक्याद्वलीयसी । तस्माद्धोमात्फलमिति न्याय्यम् । धनः फलमिति चान्याय्यम् । अपि च दध्युभयमसमर्थं कर्तुं, फलं साधयितुं होमं च । ननु कम्बलनिर्णेजनवदंतद्भविष्यति । निर्णेजनं ह्युभयं करोति—कम्बलशुद्धिं, पादयोश्च निर्मलताम् । न ब्रूम एकस्योभयं प्रयोजनमभि-

नैकान्तिकी करोति, उपरते कर्मणि द्रव्याणां—तत्त्वादीनां, तत्संयोगादीनां च द्रव्यान्तरं—पटादि, फलं दृष्टमिति । उपरतप्रहणं च कर्मव्यतिरेकप्रदर्शनार्थम् । एवं हि शङ्क्यते कदाचिदिहापि कर्मनिमित्तमेव फलं वदेत् । तेन ब्रवीति, इन्द्रियकामवाक्ये दधि फलवद्द्रव्यत्वात्तन्तुवत् । इन्द्रियं वा द्रव्यजन्यं फलत्वात्पटादिवत् । अपि च कृषेर्नादृष्टमिति हेतोर्विरुद्धत्वं वदति । यथैव ह्ययं हेतुः कर्मणः फलवत्त्वं फलस्य वा कर्मजन्यत्वं साधयति एव दृष्टार्थफलत्वम् अशब्दगम्य-फलत्वं वा साधयति । तस्मान्नैवंजातीयके कार्यकारणभावे समस्तहेतुदोषसङ्गादेतद्भवति क्वचिददृष्टादनप्रादृष्टस्यापि सिद्धिरिति । यद्येतदनुमानं त्वथैव निराकृतं कथं तर्हि होमा-न्याय्यं फलमित्युच्यते । यद्वा, इतिकरणान्त एव प्रश्नः । उच्यते । शब्देनावगम्यते तत्फलमिति भावार्थाविकरणोपन्यासेनेत्तरम् । तस्माद्धोमात्फलमिति । न्याय्यम् । धनः फलमिति चान्याय्यमित्यर्थसिद्धं सद्यदुच्यते तत्तुल्यबलवत्त्वनिराकरणार्थम् । कदाचिद्वै द्रव्यमपि न्याय्यं भवेत् । अपि च दध्युभयमसमर्थं कर्तुमिति । न तावत्कर्मानपेक्षस्य द १ः करणत्वमस्ति । येन केवलं फलसंबन्धेव स्यात् । अत उभयत्र विधातव्यं, न च तच्छक्यमिति । ननु कम्बलनिर्णेजनवदिति प्रासङ्गिककर्मसंबन्धविप्रायेण वस्त्व-सामर्थ्यनिराक. प्रार्थं वा । तथा हि दध्युभयमसमर्थमिति—यथाश्रुतगृहीतेन परवचनेन वस्त्वसामर्थ्यमतीतमिति दृश्यते ।

न ब्रूम एकस्योभयं प्रयोजनं न युक्तमिति । न वयं वस्तुसामर्थ्यमपह्नुमहे, किं

१ सप्रतिपाद्यमपि संदेहहेतुत्वेन नैकान्तिकीं करोतीत्युक्तम् । २ साध्यधर्मविशेषविपरीतसाधनत्वं विरुद्धत्वम् । ३ दृष्टोऽर्थे फलं यस्येति विग्रहः । ४ एवंजातीयके-शब्देकसमधिगम्ये ।

निष्पादायितुं सामर्थ्यं नास्तीति । किं तर्हि, फले गुणभूतं दधि होमे चेत्येकं वाक्यं वादितुमसमर्थमिति । यदि फलं दध्ना कुर्यादिति ब्रूयात् दध्ना होममिति । अथ दध्ना होमं साधयेदिति ब्रूयात् फलमिति । उभयवचने भिद्येत वाक्यम् । अभिन्नं चेदमुपलभ्यते । तस्मात् गुणात्फलमिति, अतोऽग्निहोत्रहोमादधिहोमः कर्मान्तरमिति ॥ २५ ॥

अतुल्यत्वात् वाक्ययोर्गुणे तस्य प्रतीयेत ॥ २६ ॥ सि०

तुल्यत्वात्पक्षो विपरिवर्तते । न कर्मान्तरं, किंतु गुणात्फलमिति । कथम् । अतुल्ये ह्येते वाक्ये । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यत्र कर्मसमभिव्याहृतं फलं स्वर्गकामो होमेन कुर्यादिति । दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति गुणसमभिव्याहृतम् । न ह्यत्र होम इन्द्रियाय कर्तव्य इति प्रतीयते, किं तर्हि, दध्ना होम इन्द्रियकामस्येति ।

तर्हि । समर्थेऽपि वस्तुन्यविहितादनुष्ठानादवश्यं दध्युभयार्थत्वेन विधातव्यम् । न चैतदस्ति, अनेकसंबन्धकरणे वाक्यभेदप्रसङ्गात् । संनिष्कृष्टासंभवेन विप्रकृष्टोऽर्थो विधीयते । तदिह दधिहोमसंबन्धे संनिष्कृष्टे दधिफलसंबन्धे च विप्रकृष्टे युगपद्विधीयमाने युगपदेव संभवासंभवव्युत्पत्तौ स्थाताम् । तस्मादन्यतरपरित्यागे सति त्वत्पक्षसिद्धिर्भवतीति संनिष्कृष्टवशेन दध्यपि होमेन संबध्यते सोऽपि फलेनेति कर्मयुक्ते सति फले सिद्धं कर्मान्तरत्वमिति ॥ २७ ॥

यादृशेषु वाक्येषु धात्वर्थात्फलमिति भावार्थाधिकरणे साधितं तैरनुगम्यमेतत् । कथम् ।

यावद्धि विधिसामर्थ्यं धात्वर्थादनपेक्षितम् ।

तावद्य. फलसंबन्धः स धात्वर्थस्य गम्यते ॥

भवेत्फलश्रुतिर्या तु गुणसवरिते विधौ ।

सा तद्वत्विधिस्पृष्टा तेन यात्येकवाक्यताम् ॥

भावनास्यमेव विधित्वं तादर्थ्यभेदेन तत्र तत्र संक्रामति । तद्यदा धात्वर्थसंक्रान्त्यवस्था फलवती भावनामासादयति तदा धात्वर्थमेव करणी करोति । अन्यथा तदर्थं भवति । तच्च 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इत्यादिषु नास्ते विधिशक्त्यपहारासमर्थत्वादविहतम् । दह तु दधिपदमशेषनामधेयलक्षणासंगपरीदवश्यं विधातव्यं सदुत्तरयति

१ दधि विशिष्टहोमस्य फलोद्देशेन विधौ स्वपदार्थस्येव संनिष्कृष्टस्यापि विध्युपपत्तेः सिद्धान्त्यभिमतौ विप्रकृष्टार्थविधिर्न सिध्यतीत्यभिप्रायः ।

होमस्य दधिसंबन्ध इन्द्रियाय, न होमस्योत्पत्तिः । य इन्द्रियकामः
स्यात् स दध्ना होमं कुर्यादिति । कतमोऽत्र शब्दः पुरुषप्रयत्नस्य
वक्तृतेति । जुहुयादिति श्रूयः ।

ननु श्रुत्या होमसंबन्धमेव पुरुषप्रयत्नं वदति, वाक्येन दधिसं-
बन्धम् । न च वाक्यं श्रुतिमपवाधितुमर्हति । न च युगपदुभयसं-
बन्धो न विरुध्यते । वाक्यं हि तथा भिद्येतेति । अत्रोच्यते । ये भव-
दीयं पक्षमाश्रयेरंस्ते श्रुतिमपवाधेरंस्तराम् । अस्मदीये तु पुनः पक्षे
जुहुयादिति धात्वर्थः केवलोऽपवाधितो भवति । युष्मदीये तु कृत्स्न
एव दध्नेति शब्दः । तं चाममाद्यन्तः समामनन्तीति गम्यते । न चैत-

धात्वर्थोपनिषितं विधित्वम् । अतश्चाऽऽकाङ्क्षितधात्वर्थानुवादाया दध्यनुरक्ताया भावनायां
फलमुपलभ्यमानं दधिसाधनकमेवावधार्यते न होमसाधनकम् । न ह्यविधीयमानानामर्थानां
साधनत्वं संभवति । न च विधेयान्तरोपादाने सति अतिक्रान्तार्थविधानमवकल्पत इत्युक्तम् ।
यथा च दध्ना विध्याक्षेपात्त होमविधानं तथा फलपदप्रत्यवेक्षणान्न होमे दधिविधानम् ।
किं तर्हि । फलभावनायाम् । तस्माद्दध्नः फलमिति । कतमोऽत्र शब्दः पुरुषप्रय-
त्नस्य वक्तृतेति । दधिफलपदयोर्भावनाभिधायकत्वेन साक्षाद्विधिविषयत्वानुपपत्ते-
राख्यातप्रत्ययापेक्षणे च ‘ आश्रितत्वात्प्रयोगस्य ’ इत्येवं धात्वर्थत्यागाशक्तेस्तत
एव फलेन भवितव्यमिति मन्वानस्य प्रश्नः । सिद्धान्तवादी तु प्रत्ययार्थविधित्वं धात्व-
र्थानुवादत्वं च विभक्तं पश्यन्नाह—जुहुयादिति । ननु श्रुत्या होमसंबन्धमेव इति—
परस्य स्वामिप्रायविवरणम् । पुरुषप्रयत्नश्च विध्युपेता भावनोच्यते । सत्यं भावार्थाधि-
करणन्यायेन श्रुतिमन्वीयस्त्वादेवमन्यत्राऽऽश्रितम् । इह च ये भवदीय पक्षमाश्रयेरंस्ते
श्रुतिमपवाधेरंस्तराम् । कथम् ।

स्याद्बह्वर्थविधानं ते स्तोकार्थविधिसंभवे ।

मत्वर्थश्चोपलक्ष्येत पदत्यागोऽन्यथा भवेत् ॥

१ (अ० २, पा० २, अ० ५, सू० १६) इत्यत्रेति शेषः । २ (अ० २, पा० १, अ० १
सू० ४.) । ३ विधित्वम्—विधिसंबन्धः, विधेयतेत्यर्थः । ४ भावार्थाधिकरणन्यायेन धात्वर्थविधिपक्षे
दधिपदानर्थापत्तेस्तत्परिहारायैकपदोपादानलक्षणप्रत्यासत्तिरुपाया श्रुते शब्दवर्मत्वेन धर्मि-
रुपाक्षरश्रवणलक्षणश्रुतितो दुर्बलाया बाधो नायुक्त इत्याशयः ।

तमभ्युत्थानमित्युक्तं—तुल्यं हि साम्प्रदायिकमिति । तस्माच्च कर्मसमभिव्याहृतं फलम् । गुणसमभिव्याहृते तु न कश्चित्प्रमादपाठः । अवश्यं हि जुहुयादिति दधीन्द्रियकामयोः संबन्धविधानार्थं वक्तव्यं भवति । न नूच्यमानेऽपि न केवलः करोत्यर्थोऽवगम्यते । केवले न वचःप्रयोजनम् । स च होमसंबन्धः । तस्मादसमञ्जसमिति । नेति ब्रूमः । होमसंबन्धोऽप्यसौ करोत्यर्थ एव, केवलं त्वस्य होमसंबन्धे विशेषः, न तु करोत्यर्थतां बाधते, इन्द्रियकामस्य होमसंबन्ध

स्तोकार्थविधिसंभवे तावद्विधायको बहुतरार्थविधानमुपेक्षते । होमस्य च फलभावनाकरणत्वाद्भावयेदिन्द्रिय होमेनेत्येवमवस्थितस्य कारणभूतेनैव दध्ना समत्वात्संबन्धेऽनुपपद्यमानेऽवश्यं मत्वर्थलक्षणा परिग्रहीतव्या दधिमता होमेनेति । न च तस्या किञ्चित्प्रमाणमस्ति । न च दधिशब्दस्यासति प्रवृत्तिनिमित्ते कर्मनामधेयत्वं घटते । सोऽयमुभयस्माद्भ्रष्टो दधिशब्दोऽनर्थक एव प्राप्नोति । ततश्च शब्दधर्मसंनिर्कर्षानुग्रहेण धर्मैव शब्दः परित्यागाद्बाधित इति बाध्येततरा श्रुतिः । गुणसमभिव्याहारपक्षे तु न कस्यचिद्बाधः । तत्रैतदुच्यते । जुहोतीति शब्दो बाधित इति तत्परिहारार्थमाह—अवश्यं जुहुयादिति वक्तव्यम् । कथम् ।

न दधीन्द्रियसंबन्धो भावनाप्रत्ययाद्विना ।

न चास्योच्चारण शक्यं केनचिद्धातुना विना ॥

प्रत्ययस्तावदवश्यमेव दधीन्द्रियविशिष्टा भावना विधातुमुच्चारयितव्यः । स च केवलप्रयोगासंभवाद्भावत्यतिरिक्तप्रकृत्यनुपपत्तेश्च यतः कुतश्चिद्धातोः पर उच्चारयितव्यः । ततश्च यत्र कचन धातावुपादातव्ये प्राप्ते प्रकरणप्राप्तहोमोपादानमङ्गीकृतम् । दधिसंबन्धोऽपि चास्य प्रकरणादेवाऽऽश्रयाश्रयिरूपः प्राप्नोऽनुवादित्यते । यथा च न विभक्तैर्वचनमैकं प्रयोजनमिति ग्रहादिषु कारकमात्रप्रतिपत्त्यर्थमुच्चार्यमाणान्तराधिक्यत्वादविवक्षितमपि संख्या प्रत्याययतीति वक्ष्यते तथाऽत्र प्रत्ययानुग्रहार्थमपि धातुरुच्चार्यमाणः संबन्धबलादविवक्षितमपि स्वार्थं प्रत्याययति । न हि तस्यार्थप्रत्यायनमात्रमेकं प्रयोजनमिति वक्तव्यम् । न नूच्यमानेऽपीति—प्रत्ययानुग्रहार्थं धातुरुच्चार्यमाणः स्वार्थं प्रत्याययतीति । न चास्य ग्रहेकत्ववदविवक्षाकारणं किञ्चिदस्ति । तस्माद्यथाभिलषितकेलकरोत्यर्थसंभवादसमर्थमेतदिति । नैव दोषः । सत्यपि होमसंबन्धे करोत्यर्था-

१ (अ. १ पा. २ अ. १ सू. ८) । २ केवले न च न प्रयोजनमिति पाठान्तरम् ।
३ होमसंबन्धो विशेष इति पाठान्तरम् । ४ (अ. ३ पा. १ अ. ६ सू. १८) इत्यत्रेति शेषः ।

प्रयत्नं दधिसंबद्धं कुर्यादिति । नन्वेवं सति स एव दोषः, होमसमभिव्याहृतं फलमिति । उच्यते । जुहुयादिति-शब्दस्यैतत्सामर्थ्यं यद्धोमविशिष्टं प्रयत्नमाह, न त्वत्र होमः साधनत्वेन विधीयते साध्यत्वेन विशिष्टस्तु प्रयत्नो वाक्येन दध्याश्रितोऽवगम्यते । अत एव च वृत्तिकारेणोक्तं, होममाश्रितो गुणः फलं साधयिष्यति । यथा राजपुरुषो राजानमाश्रितो राजकर्म करोतीति । तस्माद्दध्नः

नपायात्तावन्मात्रेण प्रयोजनसिद्धिः । यस्तु होमसबन्धकृतो विशेषो नासौ किञ्चिद्विरु-
णद्धि । प्रकारान्तरेण वा भावनां विशेषयति । नन्वेवं सति स एव दोष इति ।
अपरित्यज्यमानोऽपि होमो बलात्करणी भवतीति मन्यते । सिद्धान्तवादी त्वाह—
वाक्यान्तराभ्यस्तस्य जुहुयादिति शब्दस्यैतत्सामर्थ्यं येन तवेयं भ्रान्तिर्मिति
होम एव करणमिति । निपुणतस्तु पश्यता यथैव प्रत्यासत्तेः साध्याशमुपधावन्नयोम्य-
त्वात्प्रचयाव्यते तथाऽत्र दधिपदानुरोधेन साधनाशात् । यथा च तत्र प्रतीयमानं भावना-
विशेषणत्वमंशान्तरेऽवस्थितमेवमिहापि गुणाश्रयत्वेनावस्थास्यते । यथोक्तं वृत्तिकारेण-
होमाश्रितो गुणः फलं साधयिष्यतीति । कः पुनराश्रयाश्रयिसंबन्धो नाम । किं केन
कथंभावव्यतिरिक्त उताव्यतिरिक्त इति । केचित्तावदाहुर्व्यतिरिक्त एवायमिति । कथम् ।

यथैवाशत्रयापेक्षा भावनाऽन्यत्र गम्यते ।

तथा गुणविशिष्टाया चतुर्थोऽशोऽप्यपेक्ष्यते ॥

यत्र धात्वर्थकरणिका भावना चोच्यते तत्राशत्रयेणैव समाप्यते । यत्र गुणः करण-
त्वेन चोच्यते । तेन च करणभूतेन फलमुत्पादयितव्यं नोदासीनेन । तत्रास्य कंचि-
द्धात्वर्थमकुर्वतः करणत्वानुषात्तेः कं धात्वर्थं साधयता तेन फलं भावयितव्यमिति चतु-
र्थमपेक्षान्तरं जायते । यश्च धात्वर्थः साध्यः स एव गुणस्य करणत्वोपजननादाश्रय इत्यु-
च्यते । तत्र वाक्येऽन्यसंबन्धपरे वाक्यभेदप्रसङ्गात्स्वयमाश्रयं दर्शयितुमशक्नुवन्ति ।
प्रकरणादग्निहोत्रहोम आश्रयो लभ्यते । तथालब्धश्च प्रत्ययानुग्रहार्थप्रवृत्तेनाऽऽलम्भा-
दिवच्च चोदनालिङ्गभूतेन धातुनाऽनूच्यते ।

‘यदैकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थमिति’ च न्यायेन धात्वर्थो नामपदार्थानुग्रहार्थोऽध्यवसी-
यते । शक्यते त्वत्र न चतुर्थपेक्षाऽस्तीति वक्तुम् । करणापेक्षैव ह्येषा प्रवितततरा
जाता । धात्वर्थेन हि सा शीघ्रं निवर्त्यते । गुणस्य तु क्रियासबन्धोत्तरकालं करणत्वं
निष्पद्यत इति चिरतरेण । तस्मात्तत्र एवापेक्षाः । तेन होमोपजनितकरणत्वे फलवति

फलं, य इन्द्रियकामः स दध्ना कुर्यादिन्द्रियमिति । कथमिति । अनयाऽ-
ग्निहोत्रेतिकर्तव्यतयेति । कुत एतत् । फलसाधनस्य दध्न इतिकर्तव्य-
ताकाङ्क्षत्वाद् । अस्याश्च इतिकर्तव्यतायाः संनिधानाच्चोदनालि-
ङ्गस्य च जुहोत्यर्थस्य दर्शनात् । यस्मादेव चायं जुहोत्यर्थोऽनुषादस्त-
स्मादविधायकः । न चान्यद्धोमस्य विधायक नास्तीति । तस्मान्न

गुणोऽवधारिते कथंभावापेक्षाया सत्यामाग्निहोत्रेतिकर्तव्यतैव पूर्णा भवतीत्यादिसंस्थाधि-
करणविषयः पर्यवसितेऽधिकरणार्थे प्रसङ्गादभिधीयते । तत्र—अनयाऽग्निहोत्रेतिकर्तव्यत-
येति । केचित्तावदाहुः—अग्निहोत्रमेवेतिकर्तव्यतेति । तत्त्वयुक्तम् । करणव्यतिरिक्तत्वा-
दितिकर्तव्यतायाः । होमस्य च प्रागुक्तेन न्यायेन करणाशाव्यतिरेकात् । अतोऽग्निप्रणय-
नादिकैवाग्निहोत्रेतिकर्तव्यतेत्युच्यते । कुन एनदिति । कथमथाव्यतिरेक्येतिकर्तव्यतासं-
बन्ध इत्यभिमानात् । फलसाधनस्य दध्न इति । यथैव होमस्य करणत्वादितिकर्त-
व्यतानुप्राह्यत्व भवति, एव तत एव कारणाद्धनोऽपीति । अस्याश्चेतिकर्तव्यतायाः
संनिधानादिति । संस्थाधिकरणविप्रतिषिद्धसमानविधानात्वाभ्युपगमापत्तेश्चोदनालि-
ङ्गस्य चेति पुनरतिदेशन्यायोपन्यासादसंबद्धत्वम् । यदि तावत्संनिधानात्संबध्यते किं
चोदनालिङ्गसद्भावेन । अथ चोदनालिङ्गसद्भावः प्रमाणं स दूरस्थस्याप्यविशिष्ट इति
व्यर्था संनिधानवाचयुक्तिः । अत एव वक्तव्यम् । आश्रयतयोपस्थितेन होमेनोपकारप्र-
दानक्रमेणेतिकर्तव्यतायाः संनिधानादतिदेशनिमित्तस्य च चोदनालिङ्गस्य जुहोत्यर्थस्य
दर्शनात् । यस्मादेव चायं चोदनालिङ्गत्वेन जुहोत्यर्थः प्रकरणात्प्राप्तोऽनुषादित्यते
तस्मादस्योत्पत्तेः फलं वा प्रति प्रत्ययो न विधायक । केन प्राप्तस्यानुवाद इति चेदत
आह—न चान्यद्धोमस्योत्पत्तिवाक्यं विधायकं नास्तीति । केचित्त्वन्यथाऽस्य
वचनस्यार्थं वर्णयन्ति । न चान्यद्धाधिक्यफलादिन्द्रियादग्निहोत्रहोमस्य स्वर्गादिफलं नास्ति ।
स्वभावकेन प्राप्तत्वादिति । तत्त्वनाशङ्कितप्रस्तुतोपन्यासादसंबद्धमिति पूर्वोक्तमेव ज्यायः ।
तस्मान्न कर्मान्तरम् । किं तर्हि । तस्मिन्नेव कर्मणि दध्नः फलं होमश्चानुप्राहकः ।
अथवा तेनैव कारणेन, दधिशब्दस्याप्रमादपाठात्केवलाच्च दध्नः फलसिद्धयसंभवादुभय-
तिरस्कारेण संबन्धादेव फलमुभयोश्च दधिहोमयोस्तादर्थ्यम् । अत्र तु पूर्वोक्तेन

१ (अ० ३ पा० ६ अ० १६) । २ होमस्याविवेक्यत्वेऽग्निहोत्रे फलविधाशङ्कानुत्थाना-
दप्रस्तुतोपन्यासापत्तिरित्याशयः । ३ तेनैवेति—तेनैव कारणेन दध्नः फलमित्युक्तं तेनैव कारणेन
दधिशब्दस्याप्रमादपाठरूपेण दधिहोमोभयसंबन्धादेव फलमित्यन्वयः ।

कर्मान्तरम् । तस्माद्दध्नः फलमिति । अथवा दधिशब्दस्य
विवक्षितार्थत्वाद्दधिहोमसंबन्धोऽयं वाक्येन विधीयते । तेन दध्नो हो-
मेन संबध्यमानात् फलं भविष्यतीति ॥ २६ ॥

न्यायेन दधिहोमसंबन्धकृतो वाक्यस्यास्य चैकवाक्यत्वाभावादधिकलसंबन्धे चानिवृत्ते
होमसंबन्धः प्राकरणिको नास्तीत्यनेनैव वाक्येन होमसंबन्धं कृत्वा फलं प्रति विधावा-
श्रीयमाणेऽनेकार्थविधानाद्वाक्यभेदः स्यात् । अतो दध्न एव फलमित्येषैव व्याख्या
युज्यते । तथा च समासावुपसंहृत तेन दध्नो होमेन संबध्यमानात्फलमिति । तेन
अथवेति विकल्पमात्रप्रदर्शनार्थं द्रष्टव्यम् । अन्ये तु वदन्ति । एक एवायं पक्षः
सोपपत्तिक आदित आगम्योपसंह्रियते । तस्माद्दध्नः फलम् । अतो दधिशब्दस्य
विवक्षितत्वादिति च पाठः । अथवेति तु प्रमादलिखितमिति । शक्यपरिहारं त्विदम् ।
कथम् । यदैव दध्नेन्द्रियकामस्य भावयोदिति संबध्यते तदैव करणभूताद्दध्नः फलमि-
त्यवगमात्करणत्वान्यथानुपपत्तिकारितः क्रियमात्रसंबन्धोऽवगम्यते । शक्तिरूप एव च
क्रियाकारकयोः संबन्ध इति करणविभक्त्यन्तर्गतत्वात्प्रत्ययार्थस्य च प्राधान्यात्प्राप्ति-
पदिकार्थोपसर्जनः संबन्ध एव फलाय विधीयते । तस्मिन्नु विहिते पूर्ववदेव प्रकरणा-
त्क्रियाविशेषो होमो लभ्यते । तत्र तु द्रव्यदेवतासंबन्धन्यायेन क्रियाकारकसंबन्धस्य
फलसंबन्धे वृत्ते कोऽपि क्रियाविशेष इत्यपेक्षायां विशेषणविश्लेष्यसंबन्धं कर्तुं प्रकर-
णेन होम उपनीयते । तेनोच्यते दधिहोमसंबन्धः फलाय विधीयते इति । ततश्चाथवेति
सम्यक्पाठ एव । समाप्. युपसंहारस्त्वाद्यपस्य द्रष्टव्यः । अथवाऽस्यैव संबध्यमानप्र-
हणेन दध्युपसर्जनसंबन्धानिर्देश इत्यदोषः । ननु दध्नेति चेन्द्रियकामस्येति च पदद्वय-
व्यापाराद्वाक्य भिद्येत । नैष दोषः । कुत ।

नैव ह्यनेकसंबन्धाद्वाक्यभेदः प्रसज्यते ।

अनेकविशेषवत्या हि भेदो नास्ति च सोऽत्र नः ॥

बहवोऽपि ह्यर्था युगपदेकेन संबध्यन्ते । न च तावता वाक्यं भिद्यते । अनेकविधितो
हि वाक्यभेद उक्तः । स चात्र नास्त्येव । फलस्याविधेयत्वात् । एषा ह्यत्र वचनव्याप्तिः ।
यदिन्द्रिय भावयोदित्यन्यं तद्दध्नेति विधीयते । यो हि यदिच्छति स तत्करोतीति
हीन्द्रिय भावयितुं स्वरसत एव पुरुषः प्रवर्तते । ततश्च तदंशयुक्ता भावना प्रत्ययोऽनूय
करणाशमात्रयुक्ता विवक्षित इत्येकार्थविधानाच्च वाक्यभेदः । तस्माद्दधिपदस्यार्थवत्त्वाय
गुणात्फलमकर्मान्तरत्वं चेति सिद्धम् ॥ २७ ॥

(इति-इन्द्रियकामाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[१२] समेषु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २७ ॥ सि०

त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्म-
वर्चसकामो यजेत इति । एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम
कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत इति । अत्रायमर्थः सांशयिकः । किं
तस्यैवाग्निष्टुतोऽग्निष्टोमस्य गुणाद्वारवन्तीयात्पञ्चवः फलम् । एतेन
यजेतेत्युवाच । अथ किम् । एतेन यजेतेति कर्मान्तरमिति ।
किं प्राप्तम् । न कर्मान्तरं गुणात्फलमिति । कुतः । एतेन यजेतेति
विदितस्यैतद्वचनं, नाविदितस्य । अतो न विध्यन्तरम् । पशुकाम एवं
यजेतेत्युच्यते, न यजेतेति । कथं कृत्वा, वारवन्तीयं कृत्वेति । अपि

इदानीमस्यापवादार्धमुत्तरमधिकरणमारभ्यते । तत्र विषयं तावद्दर्शयति—‘त्रिवृद-
ग्निष्टुदग्निष्टोमः’ । ‘तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत’
इत्येतमग्निष्टुतं प्रकृत्य ‘वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यम्’ इति च गुणं विधाय
‘नब्रूवतीति’ ‘एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत’
इति । तत्रापि पूर्ववदेव संदेहः । किं गुणाविशिष्टो यागः पूर्वस्माद्वाच्यतिरिक्तश्चाद्यते किं
वा पूर्वस्यैव गुणादिन्द्रियवत्पञ्चवः फलमिति । किं तावत्प्राप्तं, समस्तेनैव पूर्वाधिकरणेन
गुणात्फलमिति । तथा हि—

रेवतीवारवन्तीयसंबन्धव्यावृते विधौ ।

ध्रूयते फलमत्रापि यागोऽतो न विधीयते ॥

रेवतीवारवन्तीयसंबन्धं च करिष्यति ।

विनैव प्रत्ययावृत्त्या कृत्वा शब्दः पृथक् श्रुतिः ॥

यस्तु रेवतीवारवन्तीयसंबन्धोत्पात्तिविधानात्तस्य च फलं प्रति विधानात्प्रत्ययावृत्ति-
क्षणो वाक्यभेद आशङ्क्यते सोऽपि नाऽऽशङ्कितव्यः । स्वयमेव वेदेन तत्फलस्योपात्तत्वात् ।
रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वेति निष्पादिते हि संबन्धे यजे. परेण लिङा फलसंबन्धः केवलः
कर्तव्यः । तेन नाऽऽवृत्तिदोषो भविष्यति । तत्राप्याधारनिर्देशाद्वेवतीनां परार्थता
प्राधान्याद्वारवन्तीयं फलं प्रति विधीयते । गुणोपादानवशेन धात्वर्थादुत्तारितो विधा-
यकः फलाय गुणं विदधद्यदन्यत्राज्ञातशेषत्व विधत्ते । रेवत्यश्च सप्तमीनिर्देशाद्वारव-
न्तीयशेषभूतत्वात्प्रयोनान्तरमनपेक्षमाणा न फलेन संबध्यन्ते । तदुणकं तु वारवन्तीयं
द्वितीयानिर्देशाद्वगतप्राधान्यं करोत्यभिहिता भावना प्रति धात्वर्थस्थानीयं प्रतीयमानं

चैतस्यैवेति विस्पष्टमकर्मन्तरवचनम् । तस्माद्गुणात्फलमित्येवं
प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।

प्रयोजनपेक्षत्वात्फलवत्ता प्रतिपद्यते । अथकोभयतिरस्कारेणात्रापि संबन्धादेव फलमिति
वक्तव्यम् । एवं च सति विपरिवृत्तिमाप्नो यजिः प्रकृतार्थाबलम्बी वैतच्छब्दः, तस्मान्न
यजिसमानाधिकरणात्परा षष्ठी फलवत्ता गुणेन सह प्रकरणात्प्राप्तमाश्रयाश्रयिसंबन्धं
वदन्ती, प्रमाणाभावाच्चाऽऽश्रयान्तरासंबन्धात्तत्त्वितिरूपप्रवृत्त एवकारः, पूर्वोच्चारि-
तेन वचनान्तरेण च प्राप्तमग्निष्टोमसामसंबन्धविशिष्ट वारवन्तीयमित्यादि सवेमकर्मा-
न्तरत्वाच्चित्त्यप्राप्तमनूद्यमानं न प्रत्ययमायासयिष्यति । कर्मन्तरपक्षे तु सर्वमप्राप्तत्वा-
द्विधातव्यम् । न च तल्लभ्यते । कुतः ।

एकशक्तिः स्वभावेन सर्वदेव विधायकः ।

अरूपार्थविधिसत्तुष्टो नानेकार्थविविक्तमः ॥

तेन कृत्वाशब्देन रेवतीना वारवन्तीयसंबन्धमात्रं लिङा च फलसंबन्धमात्रं विधी-
यत इति ज्यायान्गुणविधिशः । सर्वं चैतेऽनुवादा यज्यनुवादेनैव तन्मूलत्वात्प्रदर्शिता
भवन्तीति न भाष्यकारेण प्रत्येकमुपवर्णिताः । तस्मान्न कर्मन्तरमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

आश्रयत्वेन गृह्णाति यो गुणः प्रकृता क्रियाम् ।

तत्संबन्धानुवादात्तत्र भेदो न गम्यते ॥

इदं तावद्वाक्यमेतस्यैव रेवतीष्वित्यादि यजिमच्छ्रूयते । स च यजिर्याद्वगत्र श्रूयते
तादृग्यदि कुतश्चित्प्राप्तस्ततः शक्यमकर्मन्तरत्वमव्यवसातुम् । तद्यथा—दधिहोमसंबन्ध-
लाभादिन्द्रियकामवाक्ये । श्रुतफलसंबन्धमात्रे वाक्येन विधीयमाने प्रकरणादेवाऽऽश्रया-
पेक्षाया लब्धो होमसंबन्ध इत्यनूद्यते । शक्नोति हि दधि साक्षादेव होम निर्वर्तयितुं न
तु रेवतीगुणकं वारवन्तीय यागनिवृत्तिसमर्थमद्रव्यदेवतात्मकत्वात् । तथा हि ।

देवताद्रव्यकर्तृभ्यो नातिरिक्तमपेक्षते ।

यागः साधनमित्येवं साम्ना नैवैव साध्यते ॥

तस्मात्प्रकरणवशेन बुद्ध्यानुपप्लवमानोऽपि यागः सामाश्रयत्वमयोग्यत्वाद्प्रतिपद्य-
मानो न रेवतीवारवन्तीयवाक्ये शक्योऽनुवादितुम् । प्राप्तप्रमाणाभावात् । यत्तु वारवन्ती-
स्य साध्यत्वेनाऽऽश्रयत्वप्रतिपत्तिसाम् स्तोत्रं न तस्य प्रकरणम् । आतिदेशिकत्वादाग्नि-
ष्टुति स्तोत्राणाम् । आह च ।

स्तोत्रसाधनभूतत्वं साक्षो योग्यतया स्थितम् ।

स्तोत्र च प्रकृतं नास्तीत्याश्रयो न प्रतीयते ॥

अथोच्येत यथाऽनेन शक्यते यागः कर्तुं तथा कुर्वदाश्रयिष्यति । यथा च शक्नोति याग आश्रयत्वं प्रतिपत्तुं तथा प्रतिपत्स्यते । सर्वाख्यातसहकारिशक्यत्यनुसारेणावगमात् । 'आनर्थक्यात्तदङ्केषु' इत्यनेन न्यायेनाङ्गभूतस्तोत्रद्वारेणऽऽश्रयाश्रयिसंबन्धः सेत्स्यतीति । तदनुपपन्नम् । उक्तं ह्येतत् ।

तन्नामाङ्केषु कल्प्येत यदङ्गत्वेन चोदितम् ।

प्राधान्यावस्थितं यत्तु तदङ्गं नोपसर्पति ॥

'सप्तदशारत्ननिर्वाजपेयस्य यूपः' इति सप्तदशारत्नित्वं गुणत्वेन चोद्यमानं साक्षाद्वाज-
पेयस्यासंभवाद्यथा शक्नोति तथोपकरिष्यतीत्यध्यवसानात्तदङ्गपशुयूपाङ्गत्वेनाव-
धार्यते । यदि तथैव वारवन्तीयमपि यागाङ्गत्वेन चोद्येत ततस्तत्रासंभवात्तदङ्गानि स्तोत्रा-
प्युपसर्पेत् । इदं पुनः फले विहितं गुणभूता क्रियामाश्रयत्वेनापेक्षमाणं यदि योग्या
लभते ततो गृह्णाति । अथ न लभते ततो वाक्यादर्थान्तरत्वं प्रतिपद्यते । न चैतदन्यथाऽ-
नर्थकं भवति । कर्मान्तरविधाने सुतरामर्थवत्त्वात् । अत्यन्तभेदाच्च यागस्तोत्रयोर्न स्तोत्रे
साधिते यागः साधित इति शक्यं वक्तुम् । तत्र यथैव क्रत्वन्तरे श्रुतं ऋग्वन्तरे क्रियेत
तादृगेवैतत्स्यात् । वाजपेयस्येति तु सामान्यसंबन्धमात्रवाचिनी षष्ठी पारम्पर्यार्थाद्यौऽप्य-
विरुद्धेति वैषम्यम् । यद्यपि स्तोत्रद्वारेण क्रतोराश्रयत्वं स्यात्तथाऽपि सर्वस्तोत्रेषु प्रस-
ज्यमानेष्वग्निष्टोमसामेत्यनर्थकं भवेत् । तत्राग्निष्टोमंसाग्नि वाक्येनैवाऽऽश्रये कल्प्यमाने
वाक्यभेदः, पुनरपि च वाक्येनाग्निष्टोमसाममात्रसंबन्धेऽवगम्यमाने यद्येतस्यैवेति विशेष्यते
ततोऽपि वाक्यभेदः । एतस्यैवेति च पूर्वं संबन्धे तथैव सर्वतदीयस्तोत्रसंबन्धापत्तेराग्नि-
ष्टोमसामेति विशेषणात्स एव वाक्यभेदः । ऋक्सामसंबन्धकरणकृतं चातिगौरवं स्थित-
मेव । ननु चास्मिन्नग्निष्टुत्याश्रयत्वेन लब्धे पूर्वविधिनेव शेषमवाप्स्यते । वारवन्तीयं हि
ऋतुमाश्रयद्यत्र स्थाने स्थितं साधयद्दृष्टं न ततोऽन्यत्र भविष्यति । ऋतुरपि च तन्नाम-
स्तोत्रगामित्वेनापेक्षिष्यते । प्रकृतक्रत्वग्निष्टोमसामसंबन्धि वारवन्तीयातिक्रमकारणाभा-

१ (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८) । २ औदुम्बराधिकरणवार्तिक इति शेषः । ३ यागेऽ-
पीति—पशुयागेऽपीत्यर्थः । ४ प्रसज्यमानेति—आश्रयतयेति शेषः । ५ अग्निष्टोमसाग्नि—अग्निष्टो-
मस्तोत्र इत्यर्थः । ६ पूर्वविधिनेव शेषमिति—प्राकरणिकेन 'वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यम्' इत्य-
नेनैव विधिना वारवन्तीयस्याग्निष्टुत्संबन्ध्याग्निष्टोमस्तोत्रसंबन्धप्राप्तेन वाक्यभेद इत्यर्थः ।

षाण् न ऋत्वनन्तरस्तोत्रान्तरसंबन्धाशङ्का । नैतदेवम् । यदि हि वारवन्तीयाम्निष्टोमसामवि-
षिवाक्यं रेवतीवाक्येनापेक्ष्येत तत एवं विज्ञायेत । न तु तदपेक्षाऽस्ति । गुणादिवाक्यानां
परस्परसंबन्धाभावादित्युक्तं प्राक् । पूर्वसंबन्धविलक्षणश्चायं क्रनोर्वारवन्तीयेन संबन्धो
न तत्कल्पितस्यानविषयत्वं प्रतिपत्स्यते । कर्माङ्गभूतस्य हि तस्यैतत्कत्वाम्निष्टोमसामत्वं
विज्ञातम् । इदानीं पुरुषार्थभूतत्वाद्वेदस्तावन्न तदेव स्थानं कल्पयति । सामान्यतो
दृष्टकल्पनायाश्चैवं जातीयकेष्वप्रमाणत्वमुक्तम् । आह च ।

फलाय विहितं साम स्वतन्त्रं रूपमात्रतः ।

वेदस्वाध्यायमेवैकमुत्पत्त्यर्थमपेक्षते ॥

यदि वारवन्तीयमग्निष्टुत्येव प्रथममुत्पाद्येत ततो गत्यन्तराभावादनुक्तमपि तद्विषयं
विज्ञायेत । इदं पुनः समाप्तायमात्राचीनोत्पत्तिं तत एव गृहीत्वा फलाय चोद्यते । तत्र
ऋत्वनन्तरस्तोत्रान्तरैरेतत्कत्वाम्निष्टोमसाम्नो न कश्चिद्विशेषः । यदि च वारवन्तीयसंस्कारः
कश्चिद्विधीयेत ततः कथंचिद्व्रीहिप्रोक्षणादिष्विव प्रकृतप्रत्ययो भवेत् । न चैवमस्ति ।
तस्मान्नाग्निष्टोमसामसंबन्धसिद्धिः । ननु च पुरुषार्थमपि सदेतत्कतुमसाधयन्न शक्नोति
पुरुषार्थं भवितुमिति प्रासाङ्गिक्या क्रतुसिद्धौ पूर्ववत्प्र स्थानं लभ्यते । यथेज्यार्थे दधिप-
यसी प्रणीताधर्मानुपलभेते । तत्रैवैतद्भवति यत्र गुणभूता धर्मा भवन्ति । न चेहाम्निष्टो-
मसामत्वं नाम वारवन्तीयस्य गुणः । प्रकरणग्रहणे हि सति गुणत्वमपि स्यात् । तदेव
त्वयाप्यसिद्धावस्थम् । यदि तु केनचित्प्रकारेणाम्निष्टोमसामसंबन्धोऽवगम्यते ततस्तद्धर्मा-
स्तस्य प्रणीताधर्मवन्नैव कश्चिद्धारयिष्यति । तस्मान्नैषोऽपि पञ्चिहो भवतीत्यपूर्वकर्मविधि-
नैवैकवाक्यत्वमुपपादनीयम् । तथा सति हि यद्यपि सर्वमप्राप्तं तथाऽपि विशिष्टविधिना
शक्यं विचारम् । किं पुनर्यदा निकायित्वात्पूर्वाम्निष्टुद्धर्मेष्वत्रादिश्यमानेषु बह्वेषु प्राप्तम् ।
एतच्छब्दस्तावद्धर्मलक्षणयाऽनुवादो भविष्यति । न चानुवादे लक्षणादोषः । प्रस्तूयमा-
नकर्मवचनत्वेन वा 'अथैष ज्योतिः' इत्यादिवन्मुख्यरूपेणैव वर्तिष्यते । तदा वार-
वन्तीयं ऋत्वंभूतमातिदेशेनैव प्राप्नोतीति तदप्यनुवादय्यते । कृत्वाशब्दकल्पितरेवती-
वारवन्तीयसंबन्धविशिष्टयागमात्रविधानान्तु लाघव विधेः । नन्वग्निष्टोमसाम्नो रेवतीवार-
वन्तीयसंबन्धो यागश्चात्र विधीयत इत्यन्यैर्विशिष्टविधिभिर्वैषम्यं विधायकस्य स्यात् ।
तथा हि ।

१ यथेज्यार्थे, इति—अभ्युदितेष्टी यागार्थयोरपि दधिपयसो 'सह श्रपयति' इति प्राकर-
णिकेन वाक्येन तण्डुलेः सह श्रपणविधानेन प्रसङ्गात्प्रणीताकार्यापन्नत्वेन यथा तद्धर्माः प्राप्नुवन्ति
तथेति दृष्टान्तभागाशयः ।

समेष्वेवंजातीयकेषु भिन्नवाक्येषु कर्मयुक्तं फलं भवेत् । एतस्यैव
रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वेति ।

नैकप्रयत्नसाध्यत्वं क्रियान्तरविशेषणे ।

तेन क्रिया विधायान्यस्तत्र कार्यः पुनर्विधिः ॥

यान्येकक्रियाविशेषणानि भवन्ति तानि तथा विधीयमानयाऽर्थादाक्षिप्यमाणानि
न विधायकव्यापारं भिन्दन्ति । क्रियान्तरविशेषणे पुनर्विधीयमाने तथा क्रियया संब-
न्धरहितयाऽनाक्षिप्यमाणेऽवश्यं विधायकस्याऽऽवृत्तिरेष्टव्येति वाक्यभेदः प्राप्नोत्येव ।
नैष दोषः ।

कृत्वा शब्दार्थमैवैक गृह्णीते भावनोत्तरा ।

सोऽपि स्वगोचरप्राप्तं ग्रहीष्यति विशेषणम् ॥

नवेन क्रतुना पश्चाद्वक्तृसामग्रहणे कृते ।

कलसस्थानेन साम्नैव रेवतीस्थानकल्पना ॥

रेवतीवारवन्तीयसंबन्धं निष्पाद्योत्तरभावनोपेक्षोऽवस्थितः स्वविशेषणविशिष्टः कृत्वा-
शब्दार्थः क्रतुना गृह्यते । अतश्च स्वविशेषणाक्षेप एव क्रतोः । स तु तत्संबन्धं
साक्षादनुपजीवन्गुणभूतत्वादङ्गेषु निक्षिपन्नतिदेशविज्ञातस्थानवारवन्तीयवशेन रेवती-
रपि तद्विधयाः कल्पयति । तेन यद्यप्यत्र वाक्येऽग्निष्टोमसाम न विधीयते तथाऽपि
क्रतुविशेषणमपि तत्र संक्रामतीत्यदोषः । अतश्च प्रकृतयागसंबन्धस्त्वपेक्षे वारवन्ती-
यस्य नास्ति । पश्य ।

आत्मना ह्यक्रियारूपैर्गुणैराश्रीयते क्रिया ।

वारवन्तीयर्गतेस्तु क्रियया किं प्रयोजनम् ॥

दधिगोदोहनादीनि क्रियया विना करणत्वमलभमानानि तामपेक्षन्ते । वारवन्तीयं
पुनर्गार्थतिधातुवाच्यक्रियात्मकत्वाद्विनैव क्रियान्तरेण यागवत्फलभवनसमर्थमित्यनपेक्ष-
त्वाद्यागेनासंबन्धमानं स्वतन्त्रमेव रेवतीषु गीयमानमग्निष्टुत्रयोगाद्ग्रहीरेव फलं साध-
येत् । ततश्चैतस्यैवेति चाग्निष्टोमसामेति च कृत्वाशब्दश्च यजेतेति च सर्वमसंबन्धं
स्यात् । तस्माद्यागात्फलम् । स च पूर्वविलक्षणविशेषणविशिष्टत्वात्कर्मान्तरम् ।
समेष्विविति—अयोग्यत्वाद्यागगुणयोराश्रयाश्रयिसंबन्धानपेक्षत्वाभिप्रायम् । क्रिया-
त्मकत्वाद्वा क्रियान्तरानपेक्षत्वमुच्यते । भिन्नवाक्येष्विविति । पक्षद्वयेऽपि गुणफ-
लसंबन्धस्य यागान्तरविधानस्य वाऽर्थान्तरत्वात्सेतस्यत्येव लक्षणतो वाक्यभेदे पूर्वक्र-
तुसंबन्धे भवत्येव किंचिदेव वाक्यरूपम् । कृत्वन्तरसंबन्धे त्वत्यन्तभेद इत्यभिप्रायः ।

न ह्येतस्य रेवत्यः सन्ति, यास्वस्य वारवन्तीयं भवेत् । तत्र रेवत्यो भवन्ति, तासु च वारवन्तीयं विधीयेतेति वाक्यं भिद्येत । अथोच्येत—अस्य पूर्वा रेवतीरूपादाय तासु च वारवन्तीयं कृत्वा, एतेन यजेतेत्यनुवदतीति । तथाऽग्निष्टोमसामेति नावकल्प्येत । अथाग्निष्टोमसामकार्यं भवतीत्युच्यते । एतस्यैवेत्येतदविषयित्वं स्यात् । उभयस्मिन्निवक्ष्यमाणे भिद्येत वाक्यम् । तस्मात्कर्मान्तरम् । अथ कर्मान्तरे कथमवाक्यभेदः । रेवतीषु ऋक्षु वारवन्तीयं साम कृत्वा पशुकामो यजेतेत्यपूर्वो यागः सर्वैर्विशेषणैर्विशिष्टो विधीयते । तेनैकार्थत्वं विभागे च साकार्क्षसत्त्वमित्येकवाक्यत्वमुपपद्यते । नन्वर्थभेदो यागश्चैवं ह्यपूर्वः कर्तव्यः । रेवतीषु वारवन्तीयमपूर्वमिति । नेति ब्रूमः । निर्वृत्तवारवन्तीयरेवतीगुणको यागो विधीयते । न वारवन्तीयनिर्वृत्तिः ।

न ह्येतस्य रेवत्यः सन्ति—आनन्तर्यात्तावदेषा वचनव्यक्तिः प्रतिभाति, एतस्य या रेवत्यस्तासु वारवन्तीयं कृत्वेति । तत्र यद्यपि प्रकरणलभ्यत्वादेतस्येति विशिष्टानुवादो न वाक्यं भिनत्ति तथाऽपि रेवतीस्वरूपकर्तव्यतैव तावदप्राप्तेति नानूद्यते । तत्र रेवत्यः प्रयोक्तव्याः, तासु च वारवन्तीयमित्येको वाक्यभेदः, एतच्छब्दवैयर्थ्यं च । अथ त्वेतच्छब्दानुग्रहार्थमेतस्य रेवत्यः कर्तव्या, तासु च वारवन्तीय, तच्च फलायेति विधीयते यजिष्वानूद्यत इति तथाऽप्यर्थश्रयानिमित्तवाक्यभेदाभ्युपगमेनाग्निष्टोमसामसंबन्धो विधातुमनुवादितुं वाऽशक्यत्वादुभययाऽपि नावकरूपते । अथ सोऽपि विधीयते तथा सति पूर्वस्माद्विध्यपगमादग्निष्टोमसामात्रप्रसङ्गादेतस्यैवेत्यनर्थक, विधीयमाने वाक्यभेद इत्येका ग्रन्थयोजना । अथवा—यथाक्रमवास्थित एवैतच्छब्दो रेवतीविशेषणं स तथाभूत एवाभ्युपगम्यते । ततश्चैवं वचनं व्यज्यते—एतस्य या रेवत्यस्तासु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वेति । तत्तु कस्य कृतो-रित्यविशेषणादेतच्छब्दस्य च रेवतीविशेषणत्वेनोपक्षिणत्वादेतस्याग्निष्टोमसामेति न लभ्यते । तद्विवक्षाया वा पुनरपि वाक्यभेदः । इहैव सर्वाः पूर्वपक्षवचनव्यक्त्यैर्निराकृत्य सिद्धान्ते कथमवाक्यभेद इति प्रष्टव्ये पूर्वपक्षवादी विस्मितः पृच्छति । तथा नाम संप्रति विहिते सति अनेनाऽऽकाश एवेयन्नो वाक्यभेदा इन्द्रजालवदेव दर्शिताः । ततः पृच्छामि तावदेतस्य कथमवाक्यभेद इति । सिद्धान्तवादी त्वप्राप्तकर्म विधीयते । विशिष्टविधानोपपत्तौ सत्यामेकार्थत्वादित्याह । नन्वर्थभेद इति—क्तान्ताख्यातोपात्तभावनाद्व्येकवाक्यत्वासंभवाभिप्रायेण । नेति ब्रूम इति—गुणभूतैकभावनाविशिष्टप्रधा-

अर्थाद्वैवर्तीषु वारवन्तीयमभिनिर्वर्त्यति । शक्यते च तन्नि-
र्वर्तयितुम् । उच्यते । रेवतीनां वारवन्तीयस्य च संबन्धो न
विहितः स्यात् । तत्र च रेवतीष्वन्यान्यपि सामानि भवेयुः ।
वारवन्तीयं चान्यास्वपि ऋक्षु । नैष दोषः । कृत्वेत्यभिनि-
र्वृत्तः संबन्धो यागायोच्यते तेन संबन्धो गम्यते । द्वावप्येता-
वर्थौ कृत्वेत्येष शब्दः शक्नोति वदितुमभिनिर्वृत्तिं पूर्वकालतां च ।
यथा शोणमानयेति रक्तगुणसंबद्धोऽश्वः शब्देनैवाऽऽनयतौ विधीयते

नभूतभावमान्तरविधानाभिप्रायम् । रेवतीनां वारवन्तीयस्य च संबन्धो न विहितः
स्यादिति— विशेषणविशेषणानामविधेयत्वाद्दिष्टा तावन्न विधीयते । कृत्वाशब्दश्च
नैव विधौ स्मर्यते । तेन यद्यपि संबद्धा भावनाऽविधीयते तथाऽपि विध्यधीनप्रवृत्ति-
त्वात्पुरुषः सतीमपि तामसतीमिव प्रतिपद्यते । तेन यागभावनामात्रविशेषणत्वाद्वैवर्तीवार-
वन्तीययोस्तदबहिर्भावमात्रेण प्रयोक्तव्ययोरन्योन्यनियमप्रमाणाभावादेकस्तेऽत्रविषयत्वे
तदेकदेशनियमे चासति रेवतीषु ऋक्ष्वन्यान्यपि गायत्रामहोयवादीनि सामानि प्राप्नु-
वन्ति । सामापि वारवन्तीयमन्यास्वावापभूतासु गायत्रीबृहत्त्यनुष्टुप्सु प्राप्नोति । तत्र रेव-
तीषु वारवन्तीयमिति संबन्धप्रतीतिर्व्यर्था स्यात् । अतो वारवन्तीयमेव यथावधृतस्था-
नमुद्दिश्य रेवत्यो विहिता इति । नैष दोषः ।

विधित्व यद्यपि श्रुत्या न कृत्विति ब्रवीत्ययम् ।

तथाऽप्येवविधे तस्य विधित्व फलमिष्यते ॥

सर्वत्रैव यत्रेदं कृत्वैदं कुर्यादिति श्रूयते । तत्र यदि तावत्त्वान्तधातुवाच्या क्रियाऽन्यत
एव प्राप्ता ततो निमित्तार्थं श्रवणं भवति । अथ तु न प्राप्ता तत उत्तरस्याः करणं पूर्व-
निर्वृत्युत्तरकालत्वेन विहितं तामननुष्ठाय यथा कर्तुं न शक्यत इत्यर्थादवश्यं कर्तव्या
सती विहितवद्विज्ञास्यते । न चेह रेवतीवारवन्तीयसंबन्धः प्राग्विधेः कुतश्चित्प्राप्तो येन
निमित्ततयाऽऽश्रियेत । तस्मादनुष्ठेय एव विज्ञायते । यदि तर्ह्यनुष्ठेयत्वेन संबन्ध उप-
पन्नः कथमुत्तरयाऽनुष्ठेयत्वोपात्तयेव सह संबध्यते । तदर्थमाह— द्वावप्येतावर्थौ कृत्वै-
त्येष शब्दः शक्नोति वदितुमिति । कथमेकेनानेकार्थावगतिरिति चेदत आह— दृष्टा
हि क्वचिदियमपि गतिः । यथा शोणमानयेति । प्रमाणान्तरप्राप्तेऽप्यानयतौ रक्तोऽश्व-
श्चोद्यमानो न रक्तश्चशब्दाभ्यामिवाभिहितो वाक्यभेद जनयति । तथाऽत्र त्वाशब्दोपात्ता
निर्वृत्तिः पूर्वकालत्वं चेति । अथवा ।

१ ' त्रीणि ह वा यज्ञस्योदराणि । गायत्री बृहत्त्यनुष्टुप् च । अत्र होवावपन्ति ' इति वच-
नानुरोधेनेति शेषः । २ यथेति—यथा विहितं तथेत्यर्थः ।

इति न वाक्यभेदो भवत्येवमत्रापि द्रष्टव्यम् । नन्वेवमपि बह-
वोऽर्था रेवत्यो वारवन्तीयं तत्संबन्धो यागः पशुकामश्चेति । नैष
दोषः । बहवः श्रूयन्ते । एकोऽत्र विधीयते यागो विशिष्टः । ननु रेवत्योऽपि
विधीयन्ते वारवन्तीयमपि । यदि न विधीयेरन्नैव तद्विशिष्टो यागः
प्रतीयेत । न ह्यविधाय विशेषणं शक्यते विशिष्टो विधातुम् । तस्मा-
द्बहुषु विधीयमानेषु नैकार्थ्यम् । अत्रोच्यते । अर्थ इति प्रयोजनम-

तत्रैव न विधीयेत विशेषणविशेषणम् ।

यत्र द्रव्याङ्गभूतं तत्र कर्माङ्गं प्रतीयते ॥

“तत्रैकत्वमयङ्गाङ्गभूतमर्थस्य गुणभूतत्वात्” इति द्रव्यविशेषणानां विध्यसंस्पर्शो
वक्ष्यते । रेवतीवारवन्तीयसंबन्धस्तु करोतेर्विशेषणम् । सामान्यभूतत्वाच्च करोत्यर्थ-
स्तद्रहितो नानुष्ठेयत्वं प्रतिपद्यते । तेन मृग्यामहे हविषां विशेषणमिति वद्यजिभावनविशे-
षणस्य करोत्यर्थस्यावश्यं रेवतीवारवन्तीयसंबन्धविशिष्टताऽभ्युपगन्तव्या । तथा च
क्रियाविशेषणानामपि प्रयाजादीनां विशेषणानि द्रव्यदेवतादीनि दर्शपूर्णमासादिषु
पयोद्वयन्ते । तस्मान्निष्पन्नसंबन्धविशेषिताया भावनायामृक्सामयोर्नियमः सेत्स्यति ।
कृत्वाशब्दश्चात्र प्रतिपत्तिक्रमनियमनिर्वृत्त्यर्थ एव द्रष्टव्यो नानुष्ठाननिर्वृत्त्यर्थः । अग्नि-
ष्टोमसाम्नः प्राभ्यागादप्रयोगात् । अतो नैवं विज्ञायते रेवतीषु वारवन्तीयं प्रयुज्य यष्ट-
व्यमिति । किं तर्हि, एव करिष्यामीति परिकल्प्य यागः प्रक्रमितव्य इति । नन्वे-
वमपीति । यावदभिधेय विधिकल्पनादनेकार्थत्वाच्चैकवाक्यत्वमिति मन्यते । नैष दोष-
इति । न तावदभिधेयनानात्वेनानेकार्थत्वं भवतीत्युक्तम् । अथ प्रयोजनभूतविधेयनाना-
त्वमेव मन्येथाः । तत्रोच्यते ।

श्रूयन्ते बहवोऽत्रार्था एक एव विधीयते ।

विशिष्टा भावना सा च याग इत्युपलक्षिता ॥

ननु रेवत्योऽपि विधीयन्त इति । यदि श्रुतमात्रानुपात्येवानेकार्थत्वं भवेत्तत् एष
परिहारः स्यात् । एते तु सर्वे विधीयमानत्वात्प्रयोजनभूतास्तस्मादनेकार्थत्वमस्त्येवेति ।
उच्यते ।

१ (अ० ४ पा० १ अ० ५ सू० ११) । २ (अ० ४ पा० १ अ० ५) इत्यत्रेति शेषः ।

१ ‘यस्योभयं हविरातिमाहोतृ’ इत्यत्र नित्यस्याऽऽर्तिमात्रस्य कादाचित्कत्वव्याप्यनिमित्तत्वायो-
नेन यथाऽऽर्तिहवीरूपविशेषणमावश्यकं तद्वदिनि दृष्टान्तभागाशयः ।

विधीयते । यावन्ति पदान्येकं प्रयोजनमभिनिर्वर्तयन्ति तावन्त्येकं वाक्यम् । न चात्र बहूनि प्रयोजनानि । न ह्यत्रानेकस्याभिधेतस्यानेकं पदं विधायकमस्ति । रेवतीष्विति नैतत्केवलं रेवतीनां विधायकम् । रेवतीषु वारवन्तीयमित्यत्रापि पदद्वये वारवन्तीयशब्दो द्वितीयान्तः । नास्मात्संबन्धोऽभिधेतो गम्यते । प्रातिपदिकार्थेऽस्य व्यतिरेकात् । कृत्वेत्यपि करोतिर्न संबन्धमात्रे पर्यवसितः परप्रयोजनसंबन्धमाह । एवं विशिष्टस्तु यजतिर्न परार्थः । तदेकमेवां पदार्थानां प्रयोजनम् । तस्मादेकवाक्यत्वम् । गुणे पुनः फले प्रकल्प्यमानेऽग्निष्ठोमसाम्नः कार्ये वारवन्तीयम् । एतस्य च यदग्निष्ठोमसामेति वाक्यभेदः स्यात् । अथोच्येत, रेवत्यादिसर्वविशेषणविशिष्टो याग एतस्याग्निष्ठो विधीयते । तथाऽपि पशुकामसंबन्धाद् भिद्येत वाक्यम् । अथैवमुच्येत । रेवतीषु कृतेन वारवन्तीयेन पशुकामो यजेतेति । नैवं

विधेयमात्रमप्यत्र नार्थ इत्यभिधीयते ।

प्रधानविधियुक्तोऽर्थः स चैकोऽत्र विधीयते ॥

तदाह—न ह्यत्रानेकस्य प्रयोजनत्वेनाभिधेतस्यानेकं पदं विधायकमिति । तथा ह्यन्तरकर्मत्वात्तत्क्रियाणां न प्राग्यनिभावनातः पर्यवसानम् । विशिष्टविध्युत्तरकालं तु न किंचिदपेक्ष्यते । तस्मात्सिद्धमेकार्थत्वादेकवाक्यत्वम् । गुणविधित्वे चोक्तं वाक्यभेदाः । अथोच्येत इति । एतच्छब्दसमर्थनार्थम् । सिद्धेऽपि कर्मान्तरत्वे कर्मयुक्तफलपक्षात्पक्षान्तरमिति निराक्रियते । तत्रैषा वचनव्याप्तिः—रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्ठोमसाम कृत्वा, एतस्याङ्गत्वेन यजेतेति । किमेव भविष्यति । प्रकरणं तावन्न बाधित्यते । एतस्यैवेति च प्रकृतग्राहि समीपस्थितसंबन्धिवदमनुग्रहीष्यते । तत्रोच्यते । न । पशुकामपदानर्थक्यप्रसङ्गात् । तदुपरित्यागे वाक्यभेदप्रसङ्गः । न ह्येकस्य कर्तुं फलं च प्रति युगपद्विधानमवकल्यते । अथैवमुच्येत रेवतीषु कृतेनेति । प्रयमोपन्यस्तमेव पक्षं दोषान्तराभिहित्तस्या पुनरुपन्यस्यतीति केचित् । अथैवा नैवम् ।

१ प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाया एवानुशासनादिति भावः । २ प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकादिति पाठान्तरम् । ३ अथैवमित्यादि शङ्कासामर्थ्यं गुणफलान्वयस्यैवाभिधानास्तुनरुकाभिव भासमानं परमते वारवन्तीयस्य रेवतीषु प्रमाणेन वाक्यव्याप्यं वारवन्तीनां दाधयैवैक्यरूपदोषान्तरोक्त्यर्थत्वेन व्याकरोति—अथेत्यादिना । ४ अग्निष्टुयाग-नैव गुणान्तरविशिष्टस्य फलान्वयाभिधानार्थभेदद्वयमिति । स्वमतेन गुणकामत्वापरित्यागेनैवार्थान्तरं प्रदर्शयितुमाह—अथेत्यादिना ।

शक्यम् । ऋगन्तरप्रगाणाद्विशेषहानाद्वैगुण्यं स्यात् । नन्विदानीमेवोक्तं शक्यते हि रेवतीषु वारवन्तीयं कर्तुमिति । सति वचने शक्यम् । असति वचने न वारवन्तीयग्रहणेन गृह्यन्ते । वचनं तर्हि भविष्यति । पशुकामो रेवतीषु वारवन्तीयमभिनिवर्तयेत् । ततो यजेतेति यजतिरनुवादः । यदि वचनं रेवतीषु वारवन्तीयसंबन्धस्य, सिद्धं कर्मान्तरं, नाभिष्टुतो गुणविधिः । ननु ततो यजेतेति यागानुवादाद्यागेनास्याङ्गप्रयोजनसंबन्धो भविष्यति । नैवं शक्यम् ।

कथं तर्हि गुणकामेषु याज्ञिकानां द्वयी प्रतिपत्तिः, केषाञ्चिमीमांसकवदेव गुणात्फलम् । अपरेषां तु गुणः क्तवर्थ एव तद्वत्स्तु क्रतोः फलान्तरसंबन्धः । अत्रैषा वचनव्यक्तिः । नित्यं तावदनेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेत । यदि तु पशुकामः स्यात्ततोऽनेनैव रेवत्यादिविशिष्टेनेति । तथा सति च—

प्रत्ययः सनिकृष्टार्थविधिं तावत्करिष्यति ।

न चान्यपर उत्पत्तिं विधानाच्च विशिष्टता ॥

याग हि फले विदवत्प्रत्ययो न विप्रकृष्यते । न चानुत्पत्तिपरः सञ्जुत्पत्तिमपि कल्पयिष्यति । अनेकार्थविधानं च यथैवोत्पत्तिविधौ कर्मविधाननिमित्तं लभ्यते, तथा फलविधावपि फलोद्देशेन कर्मविधानादित्येवं मन्यमानो वदति—अथ रेवतीषु कृतेन वारवन्तीयेन पशुकामो यजेतेति । स्तोत्रद्वारेण यागसाधनत्वोपपत्तेः करणतृतीयैवैषा । अथवेत्यभूतलक्षणा । अनेनैवेत्यभूतेन पशुकामो यजेतेति । तत्रोत्तरम् । नैवं शक्यम् । ऋगन्तरप्रगाणाद्विशेषहानाद्वैगुण्यमिति । यदि तदेवेदं कर्म ततस्तस्य वायव्यास्वशिष्टोमसाम विहितं तद्वगन्तरे रेवत्याख्यं गीयमानं पूर्वविहितवायव्याख्यादिशेषहानाद्वैगुण्यं भवेत् । नन्विदानीमिवाऽऽत्मीये पक्षे भवेत्तत्र रेवतीषु ऋक्षवन्थान्यपि सामानि प्राप्नुवन्त्येव पर्युयुक्तेनाभिहितम् । नैष दोषः । कृत्वेति निर्वृत्तः संबन्धो यागायोच्यते । द्वावेतावर्थौ कृत्वेत्येष शब्दः शक्नोति वदितुमिति । सिद्धान्तवादी त्वपूर्वकर्मविधानेकार्थविधानं शक्यं नान्यत्रेति मन्यमान आह—सति वचने मत्पक्षे शक्यं भवत्पक्षे त्वसति वारवन्तीयग्रहणमात्रेण लभ्यमानासु रेवतीष्वशक्यमिति । परः पुनराह—वचनं तर्हि भविष्यतीति । तेनैवामिप्रायेण । फले विशिष्टकर्मविधानात्कृत्वाशब्दस्य चाविधायकत्वात् । यजिरनुवाद—इति च सत्यपि फलं प्रति विधानं उत्पत्त्यविधानाभिप्रायेण । सिद्धान्तवादी स्वाभिप्रेतानेकार्थविध्यन्ययानुपपत्तिफलं कथयति—यदि वचनं सिद्धं तर्हि कर्मान्तरं न पूर्वस्यैवाभिष्टुतो गुणविधानमिति । ननु ततो यजेतेति यागानुवादादिति वचनेनानिराकृतत्वादद्यापि स्वपक्षमेव बलीयासं मन्यते । नैवं शक्यमिति सिद्धान्तविवरणम् । यदि हि रेवतीगुणकं वारवन्तीयं यागं

यानं प्रत्यङ्गभावे विधीयमाने पशुकामं मत्स्यसंबन्धः । उभयसंबन्धे
वाक्यं भिद्येत । अथ यागसंबन्धोऽनुवादः प्रकरणेन चाङ्गता ।
नेदपुपपक्वम् । प्रकरणादि वाक्यं बलवत्तरम् । तस्मात्कर्मान्तरं यागमु-
णकं वा रेवतीषु वारवन्तीयं, तद्गुणको वा यागः । तत्र यागपशुका-
मयोः संबन्धस्य विधात्री यजतेरुपरितनीं विधक्तिमुपलभामहे
लिङ्गम् । न तु रेवतीवारवन्तीयसंबन्धस्य विधायकं साप्तार्तिकचिदुप-
लभ्यते । तस्मात्सर्वविशेषणाविशिष्टो यागः पशुकामस्य विधीयत इति
सिद्धम् । अथ पुनर्विशिष्टे यागे विधीयमाने तद्रेवतीषु वारवन्तीयं कथम-

प्रति गुणत्वेन विधीयते ततोऽवश्यं स उद्देष्टव्यः । ततश्चोद्दिश्यमानत्वादेव फलपदं
न तेन गुणेन वा संबन्ध्यत इत्यनर्थकमेव स्यात्संबन्ध्यमानं वा वाक्यं भिन्धात् । गुणाविशि-
ष्टकर्मविधाने वाऽप्रत्यभिज्ञायमानत्वादेकान्तेन कर्मान्तरत्वम् । न च यत्पशुकामो यजे-
तेत्यप्राप्तत्वादनुवादः संभवति । एतेन रेवतीवारवन्तीयविधिं प्रत्यस्य निमित्तत्वं प्रयुक्तम् ।
अतश्च न वारवन्तीयं केनचिद्बलवत्तरेण प्रमाणेन रेवतीभिः संबद्धमिति विशेषहानाद्विगुणं
भवेत् । अथ यागसंबन्धोऽनुवाद इति । गुणादेव फले सति प्रकरणादवगतं यागाङ्गत्व-
मस्मिन्वाक्येऽनुवादोदित्यत इति । कः पुनराश्रयाश्रयिसंबन्धात्पूर्वनिराकृतादस्य विशेषो
येनोपन्यस्यते । स उच्यते । तत्र हि 'औनर्थक्यात्तदङ्गेषु' इत्येतन्निराकृतम् । अङ्गत्वज्ञाने तु
तत्संभवादिप्रिष्टोमसामसंबन्धः सुलभ इत्यभिप्रायः । तन्निराकरोति—प्रकरणादि वाक्यं
बलवत्तरमिति । आश्रयाश्रयिसंबन्धो हि फलसंबन्धानुगुणत्वात्संभवगृह्यते । स तु
न संभवतीत्युक्तम् । अङ्गाङ्गिसंबन्धस्तु क्रतुकथंभावग्रहणात्स्यात् । तच्च नास्ति । “असंयुक्तं
प्रकरणात्” इति वक्ष्यति । संयुक्तं चैतत्फलेन । तस्मादविरोधाद्गुणफलविशिष्टकर्मान्त-
रविज्ञानम् । तत्रैतत्स्यात् । सत्यपि कर्मान्तरत्वे तदनुगृहीताद्गुणादेव फलमिति ।
तद्विद्वन्मया भावार्थाधिकरणन्यायेन प्रत्ययसंनिकर्षेण यागफलसंबन्धावगमान्निराकरोति ।
तस्मात्कर्माविधिः । अथ पुनर्विशिष्टे यागे विधीयमाने कियान्तरस्याप्रिष्टोमसाम्नो

१ संबन्ध्यमानमिति—फलपदं गुणविशिष्टेन यागेन संबन्ध्यमानं यागस्य गुणफलोभयसंबन्धा-
पादं स्वाङ्गकथं भिन्नादित्यर्थः । २ यादपि च पूर्वं 'यदि तु पशुकामः स्यात्ततोऽनेनैव रेवत्यादिविशि-
ष्टेन जेत इति' वचनव्यक्तिरभिहितः साऽपि प्रमाणान्तराग्रसंफलान्वाङ्गवादाद्योगादयुक्तोक्त्या-
येनाऽह—न चेत्यादिना । ३ (अ० ३ पा० १ अ० १ सू० ११) । ४ (अ० ३ पा० ३, अ० ४
सू० ११) । ५ कियान्तरस्येति—कियान्तरस्य यागाख्यस्य विशेषणेन रेवत्याचारेण वारवन्ती-
येन तद्, अप्रिष्टोमसाग्रः—अप्रिष्टोमस्तोत्रस्य कथं संबन्ध इत्यन्वयार्थः ।

मिष्टोमसाम भवतीति । उच्यते । वचनादग्निष्टोमसाम्नः कार्यं भविष्यतीति । किमिदं हि वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनास्यातिभारः । अथ यदुक्तमेतस्यैवेति । अनन्तरापेक्षं वचनमिति । तत्राप्यविरोधादेतद्धर्मकस्येति लक्षणाशब्दो भविष्यति । तस्मान्न गुणात्फलं कर्मान्तरमेवंधर्मकमिति सिद्धं सपेक्षेवंजातीयकेषु कर्मयुक्तं फलमिति ॥ २७ ॥

(१३) सौभरे पुरुषभूतेर्निधने कामसंयोगः ॥ २८ ॥ पू०

यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत सर्वं वै कामाः सौभर इति समाम्नाय ततः समामनन्ति हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्गकामाय इति । तत्र विचार्यते । किं सौभरं वृष्टेर्निमित्तं हीषित्येतदपरं वृष्टेर्निमित्तम्, अथ सौभरमेव वृष्टेर्निमित्तम् । यदा तद्वृष्टेर्निमित्तं तदा हीषिति सौभरस्य निधनं विशेषणेन कथं संबन्ध इति । तत्रोत्तरं वचनादिति । प्रागुक्तन्यायेनोऽऽतिदेशिकं वचनं द्रष्टव्यम् । अग्निष्टोमसाम्नः कार्यं इति । न किञ्चिदाग्निष्टोमारूपं सामावस्थितं विद्यते यस्य बारन्तीयं कार्यापन्नमिति कस्यते । तेन प्राकृतयज्ञायज्ञीयकार्योपस्यमिप्रायेणोक्तम् । अथवाऽग्निष्टोमसाम्न इति स्तोत्रस्यैव कार्यं तादर्थ्येन वर्तिष्यत इत्यर्थः । तस्मात्समेषु कर्मयुक्तं फलं स्यादिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

(इति रेवत्यधिकरणम् ॥ १२ ॥)

=====

उयोतिष्टोमे सौभरमुक्त्वयानां ब्रह्मसाम विहितम् । पुनश्च तदेव 'यदि रथंतरसामा' 'यदि बृहत्सामा' इति च निमित्तयोर्विहितम् । ततः पुनः 'यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत' इति नित्यस्यैव सतः फलत्रयसंबन्धः कृतः । तथा च वक्ष्यति एवंजातीयकेषु कामेषु 'नित्यस्य समत्वात्' इति । कत्वर्थपुरुषार्थं चैवजातीयकं भवतीति वक्ष्यति 'एकस्यै तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' इति । एतदपि वक्ष्यति यथा विकल्पेनैतान्यस्य फलानि भवन्ति 'योगोसिद्धिर्वाऽर्थस्योत्पत्त्ययोगित्वात्' इति । तदेवं रूपं सौभरं प्रकृत्य पुनः श्रूयते 'हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्' 'ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय' 'ऊ इति स्वर्गकामाय' इति । निधनमिति चान्त्या सामभक्तिरभिधीयते । तत्रैतद्विचार्यते । किं सौभरं निरपेक्षं फलानि साधयति, इमानि वृष्ट्यादीनि हीषादिनिधनफलानि पृथगेव भवन्ति, उत सौभरस्यैव तत्फलं साधयतस्तत्त-

१ आतिदेशिकमिति— अग्निष्टुत्रकरणे श्रूयमाणं 'बारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यम्' इति वचनं कर्मान्तरेऽतिदिष्टमित्यर्थः । २ (अ० ३ पा० ६ अ० १६ सू० ४३) । ३ (अ० ४ पा० ३ अ० ३ सू० ५) । ४ (अ० ४ पा० ३ अ० ११ सू० २८) ।

कर्तव्यमिति । एवभूगित्यन्नाद्यकामस्य ऊ इति स्वर्गकामस्य च तुल्यो विचारः । कथं निधनादपरं फलं कथं वा निधनव्यवस्थार्थं श्रवणमिति । यद्येवमभिसंबन्धः क्रियते हीषिति वृष्टिकामाय कुर्यादिति, ततो निधनादपरं फलम् । अथेवमभिसंबन्धः—हीषिति निधनं कुर्यादिति, तदा निधनव्यवस्थार्थं श्रवणम् । तदा वृष्टिकामायेति सौभरविशेषणं क्रियते, न हीषा संबन्धः । किं तावत्प्राप्तम् । सौभरे निधनेऽपरः कामो विधीयत इति । कुतः । पुरुषश्रुतेः । पुरुषप्रयत्नस्यात्र श्रवणं भवति कुर्यादिति । तद्वृष्टिकामस्य हीषश्च संबन्धे कर्तव्ये वक्तव्यं भवति, न तु सौभरनिधनसंबन्धे । तत्र हि साङ्गं सौभरं कुर्यादिति प्रयोगवचनसामर्थ्यादेव सिद्धम् । तस्मात्कुर्यादिति पुरुषप्रयत्नवचनादवगच्छामो यतरस्मिन् पक्षे पुरुषप्रयत्नवचनमर्थवत्तत्तरोऽयं पक्ष इति । तत्रास्मिन् पक्षेऽर्थवद्, निधनादपरं फलमिति । तस्मात्सौभर एकः कामः । भेदेन निधनादपि द्वितीयः काम इति ।

निधनं नियम्यत इति । यद्यपि चात्र कर्मभेदाभेदौ न स्तस्तथाऽपि प्रसङ्गादुपन्यस्येते । अथवा कर्मभेदाभेदवत्फलापूर्वभेदाभेदावपि लक्षणायां विति संबन्धः । एव चानुष्ठानेऽपि विशेषो भवति । यदा वृष्टिकामेन सौभरं प्रक्रान्तं तदेतरयोरपि निधनयोः स्वफलप्रार्थनावशेन प्रयोगः । अपि च वृष्टिप्रार्थनयोरपि भेदः कर्तव्यो यदि निधनादपरं फलम् । अथ तु निधननियमस्ततो हीषेव प्रयोक्तव्यमेकैव वृष्टिः प्रार्थयितव्या । एवमन्नाद्यकाम-स्वर्गकामयोरपि दर्शयितव्यम् । कुत संशयः । केचित्तावद्भाष्यकारकृतेन वचनव्य-त्तिद्वयप्रतिभानेन वर्णयन्ति किं हीषादिशब्दानां वृष्टिकांसादिपदैः संबन्धोऽथ निधनपदेनेति । यद्यपि चोत्तरयोर्निधनमिति न श्रूयते तथाऽप्याकाङ्क्षावशेनानुषङ्ग्यमानं सर्वसंबन्धित्वेन कथ्यते । किं तावत्प्राप्तम्—

पुनर्विधानसमार्थ्यात्स्वार्थत्वाच्च फलश्रुतेः ।

फलभूयस्त्वलाभाच्च हीषादेरपरं फलम् ॥

यदि हि सौभरफलान्येवैतान्यभविष्यस्ततः पुनर्वचनमनर्थकमापत्स्यत । न हि विषेय तस्य तदा किञ्चिदपि लभ्यते । हीषादीनां शास्त्रान्तरेषु सौभरनिधनत्वेन पाठा-देव प्राप्तत्वात् । नियमार्था श्रुतिरिति चेन्न । श्रुतिप्राप्तानां नियमेन निवर्तयितुम-शक्यत्वात् । सर्व एव तावन्नियमोऽन्यव्यावृत्तिफलत्वादन्याय्यः । तथाऽपि तु यत्रार्थो-क्षिप्तावस्थानि बन्धन्तराणि भवन्ति तत्रैकश्रवणवशेनेतरज्जिवर्तते । न त्विह हीषादी-

अथवा वृष्टिकामायेति पुरुषश्रुतिः । वृष्टिं यः कामयते स पुरुषो वृष्टिकामशब्देनोच्यते । तदस्मिन् पक्षे श्रुतिर्विनिर्वाकत्री । इतरस्मिन् पक्षे पुनर्वृष्टिकामशब्देन पुरुषवचनेन सता सौभरं लक्ष्येत । तथा लक्षणा-
शब्दः स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या, न लक्षणा ।
तस्मात्पश्यामो निधने द्वितीयः काम इति । एवं च फलभूयस्त्वं भवि-
ष्यति । तस्मान्निधनेऽपरः कामः ॥ २८ ॥

सर्वस्य वोक्तकामत्वात्तस्मिन् कामश्रुतिः स्यान्निधनार्था
पुनः श्रुतिः ॥ २९ ॥ सि०

वाशब्दः पक्ष व्यावर्तयति । न चैतदस्ति, यदुक्तं निधनेऽपरः काम
इति । नैवं संबन्धः क्रियते वृष्टिकामाय हीषिति कुर्यादिति । कथं तर्हि ।
हीषिति निधनं सौभरस्येति । यथम् । हीषो वृष्टिकामसंबन्धे क्रिय-
माणे, निधनं कुर्यादिति संबन्धो न कृतः स्यात् । तत्र हीषिति निध-
नमिति नावकल्प्येत । तत्रोभयसंबन्धे वाक्यभेदः । तत्र निधनशब्दः
प्रमादसमाप्नात इति गम्यते । न चैवंजातीयकः प्रमादसमाप्नात
इत्युक्तम् । तस्मान्न हीषो वृष्टिकामेन संबन्धः । तेन न निधनादपरं
फलम् ।

नामार्थात्प्रयोगः, येनैकविधानादितरनिवृत्तिर्गम्येत । सौभरश्रुत्या हि तानि प्राप्यन्ते ।
तत्र न शक्यं विधिमाम्प्रवृत्तया पुनः श्रुत्या गत्यन्तरे समवति बाधनं कर्तुम् ।
अस्मत्पक्षे तु काम्यत्वादन्यतरद्वचनं क्रत्वर्थप्राप्तेरबाधेनैव भविष्यति । वाक्यान्तरा-
विहितं च वृष्टिहीषादिसंबन्धं विदधद्वाक्यमर्थवद्भवति । वृष्टिकामशब्दश्च स्वार्थत्वेन
संभवन्न निधनव्यवस्थापरे वाक्ये सौभरविशेषणार्थः कल्पितो भविष्यति । पुरुषार्थ-
भूयस्त्वं च विद्यात्मके वेदे पुरुषप्रवर्तनसौकर्यादिष्यते । तस्मान्निधनादपरं फल-
मिति ॥ २८ ॥

उच्यते

निधनश्रुतिवैयर्थ्यान्न हीषः फलसमाप्तिः ।

निधनेन तु संबन्धे फलशिष्टं विशेषणम् ॥

हीषा वृष्टिं कुर्यात्ता च निधनभूतेनेति वाक्यभेदः । तदसंबन्धे चाऽऽनर्थक्यम् ।
अस्मत्पक्षे न किञ्चिदनर्थकम् । सर्वस्य सौभरस्य वचनान्तरैरुक्तवृष्ट्यादिकामत्वेन तत्प-

अथ हीषो निधनसंबन्धे कथमवाक्यभेद इति । उच्यते । वृष्टिका-
माय सौभरमस्त्येव । सौभरस्य निधनमाप्तिरस्त्येव । तत्र हीषिति
कुर्यादित्येष एवार्थो विधीयते । तस्मादवाक्यभेद इति ।
अतो निधनव्यवस्थेति गम्यते । एवमेव ऊर्गिति, ऊ इति च वदि-
त्यम् । सर्वस्य सौभरस्य ऊर्गृष्टिस्वर्गकामत्वाच्छक्यते कामवचनैः
सौभरं लक्षयितुम् । किमर्थं लक्ष्यत इति, निधनार्था पुनःश्रुतिनिधन-
व्यवस्थां करिष्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीज्ञावरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।

===

दानां च प्राप्तत्वाद्धीषादिसंबन्धमात्रे विधीयमाने वाक्यभेदाभावः । न च वचनमन-
र्थकं, निधनविशेषनियमार्थत्वात् । विनाऽपि च गुणकामत्वेनास्त्येवात्र सामान्यविशेष-
लक्षणो बाधः, सौभरशब्दस्य सर्वभेक्तिसामान्यवचनत्वात्सौभरश्रुत्या हि परोक्षवृत्त्या
निधनान्तरं प्राप्नोति । इदं पुनः प्रत्यक्षं, तस्माद्वलीयः । यथा चार्थादाक्षिप्यमाणं
धौतेन निवर्त्यते तथा परोक्षवृत्त्याऽपीति । अथवा सौभरशब्दवाच्याया गीतेनैव किं-
चिद्वाच्यते । अक्षरविधानेनाक्षरान्तरमात्रबाधनात् । यदि हि गीत्यन्तरावयवो विधीयेत
ततः सौभरावयवोऽपि बाध्येत । स्तोमाक्षरबाधस्त्वयं निधनविषय इत्यदोषः । तस्मा-
न्निधननियमार्था पुनःश्रुतिरिति । एव तु व्याख्यायमानेऽस्ति किंचिद्वाच्यम् ।
तदुच्यते

न तावत्संशयो युक्तो वचनव्यक्तिभेदतः ।

हीषो निधनसंबन्धो नेष्टो हि व्यवधानतः ॥

हीषिति निधनमिति व्यवहितकरुपनादोषादनिष्टः संबन्धः । तथोत्तरपक्षेऽपि—

निधने हीष्विधानं चेद्वृष्टिकामविशेषिते ।

विशिष्टार्थानुवादत्वाद्वाक्यभेदः स्फुटो भवेत् ॥

निधनानुवादेन हीषादिविधाने फलपदमनर्थकं पुनःश्रुतिवैयर्थ्यं च स्यात् । सौभर-
ग्रहणेनैव हि निधनमात्रसंबन्धः प्राप्त इति न तन्मात्रवचनेनार्थः । तत्र यदि वृष्टि-
कामाय यद्यसौभरं तस्य यन्निधनमिति विशिष्टमनूद्य तत्र हीष्यदं प्रयुज्जीतेति विधी-
यते ततोऽनेकसंबन्धकरणाद्वाक्यं भिद्येत । यद्यपि वृष्टिकामसौभरतन्निधनानि प्राप्तानि

१ निधनं सौभरमाप्तिरस्त्येव, नियतं समाप्तिरस्त्येव, इति च पाठान्तरम् । २ सर्वभेक्षाति-
सर्वासां प्रस्तावोद्गीयप्रतिहारोपपन्नविधानाख्याना भक्तीनां यत्सामान्यं तद्वचनत्वादित्यर्थः ।

तस्मात्पञ्चनेकेषामपि संनिधिरस्तीति व्यवच्छेदार्थमवश्यं वक्तुः कर्तव्यः । ततश्चानेकार्थ-
त्वमिति दुर्बलः सिद्धान्तः । पूर्वपक्षनिराकरणमपि न सम्यक्कृतं, समाध्यायादेव हीषा-
दीनां निधनत्वसिद्धेः । तस्मादेवं वर्णनीयम् ।

वृष्टिकामपदेनैव संबन्धे सति संशयः ।

फलेन साधनेनेति वाक्यसामर्थ्यवीक्षणात् ॥

अत्र हीषिति वृष्टिकामायेत्येवमेवावस्थिते संदेहः किं साक्षात्फलेन हीषः संबन्धोऽयं
फलस्थितेन साधनविशेषेणेति । तदा च हीषिति निधनमिति, एतत्फलं भवतीति
वचनव्यक्तिरिव भाष्यकारेण दर्शिता । वृष्टिकामायेति सौभरविशेषणमिति सौभरस्य
निधनवाक्ये स्वपदेनानुपादानाल्लक्षणास्वरूपेणैव विशेषणत्वम् । न हीषा संबन्ध इति
फलस्वरूपासंबन्धमिप्रायेण । तत्र तथैव विधिपुनःश्रुत्यपेक्षं व्याख्यानं, प्रयोगवचन-
सामर्थ्यादेव सिद्ध स्यादिति, अपरा व्याख्या । यदि हि स्वार्थप्रवृत्तस्यैव सौभरस्य
निधनमात्रं नियम्येत ततस्तत्प्रयोगवचनेनैवोपनीतमात्रहीषादिविधिसिद्धेर्विध्यानर्थक्यं भवेत् ।
फलसंबन्धपक्षे तु न प्रयोगवचनं समर्थ इत्यर्थवत्ता । किं च

वृष्टिकामपदेनात्र श्रुत्यैवाभिहितः पुमान् ।

साधनापेक्षिणस्तस्य हीषादिपदसंगतिः ॥

अन्यथाऽनेन सौभरं प्रकरणावगतमपि वृष्टिसाधनशक्तियुक्तं लक्ष्येत । न च तदा-
भ्रयणे किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । तथा श्रुतिलक्षणाविशये चेति ब्रुवतो भाष्यकार-
स्याप्येतदेव व्याख्यानमभिप्रेतमिति गम्यते । सिद्धान्तस्तु—

सौभरस्य समस्तस्य यः कामोऽभिहितः पुरा ।

नियन्तुं निधनं तस्य स एवायमनूयते ॥

सर्वस्यैव सौभरस्यायं कामसयोगः पूर्वोक्त एव प्रत्यभिज्ञायमानः कीर्त्येत इति नापूर्वं
फलप्रतिपत्तिः । किमर्थं तु प्राप्तस्य पुनः श्रुतिरित्यत आह—निधनार्था पुनः श्रुति-
रिति । कस्मात्पुनःश्रुत्युपात्तेन फलेनैव हीषादयो न संबध्यन्ते । तत्रोच्यते

यथैव वारवन्तीय नेष्टमाश्रयमाप्नुयात् ।

फले तथैव हीषादि नाऽऽप्नोत्याश्रयमीप्सितम् ॥

हीषा वृष्टिं साधयेदिति हि गृह्यमाणेऽवश्यं किमाश्रितेनेत्यपेक्ष्यते । तत्र यत्सौभरं
प्रकृतं तत्तावज्ज शक्तमाश्रयत्वं प्रतिपत्तुम् । समस्तं हि नाम सौभरशब्देनोच्यते । न

१ 'यथैवमिसंबन्धः' इत्यादि—अधिकरणसमाप्तिपर्यन्तस्य भाष्यस्य परेषां व्याख्यानं
'केचित्तावदित्यारभ्य पुनः श्रुतिरिति' इत्यन्तेनोपन्यस्य, तत्र च 'एवं तु व्याख्यायमाने' इत्या-
दिना दूषणमभिधाय स्वमतेन भाष्य व्याख्यातुमुपक्रमते—तस्मादेवमित्यादिना ।

च तद्धीषा साधयितुं शक्यं, यथा देना हामेः । तद्धि सकलं होम व्याप्तुं शक्नोति । न तु ह्रीषा सौमर व्याप्यते । बहुसरसाध्यत्वात् । न च तदसाध्यत आश्रयाश्रयि-संबन्धोऽवकल्पते । यत्तु तेन व्याप्त्या साधयितुं शक्यते निघनं, न तस्य प्रकरणमस्तीति न वाक्याद्विनाऽऽश्रयत्वं प्रतिपद्यते । तत्र यदि वाक्येनैव फलसंबन्धस्तेनैव चाऽऽश्रयलाम-स्ततो वाक्यं विद्यते । तथा निघनमात्रानुवादेन ह्रीषादिसंबन्धे प्रकरणं बाधित्वा सर्व-सामसंबन्धप्रसङ्गे पुनः सौमरस्य यदिति कथमपि विशेषणीयं, तत्रापि पुनर्मतिः श्लेशनीया । किं च

यद्यप्यवयवद्वारं भवेत्सौमरसाधनम् ।

तथाऽपि भक्त्यनेकत्वात्क ह्रीषिति न गम्यते ॥

न तावत्सौमरावयवेन निघनेन साधितेन प्रकरणलभ्यसौमरं साधितं भवति । अव-यवस्य सौमरत्वेनाप्रतीतेः । न च यथा शक्नुयात्तथाऽऽश्रयेदित्येषा कल्पनाऽस्तीत्युक्तम् । उपेत्यापि त्वाश्रयत्वमनेकप्रस्तावादिभाक्तिनि सौमरे कतमस्या भक्तौ ह्रीषादयः प्रयुज्य-न्नामिति नैव ज्ञायते । 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' इति प्रस्तावे वा प्राप्नुवन्ति । तत्र निघनाभित्यनुवादो नावकल्प्यते । अथोच्येत यथोक्त्यादीना फलाय चोदिताना प्रकरणाज्ज्योतिष्टोममाश्रयतामसमस्तव्यापित्वेनानेकावयवत्वेऽपि सति वाक्यान्तरवशे-नान्ते निवेशो भवति । एवमत्रापि फले विहिताना ह्रीषादीनामाश्रयत्वेन सौमरमुपसर्पता समास्त्रायवशेन लब्धस्थानाना निघनत्वमनुवादिष्यत इति । तदयुक्तम् । कुतः—

अनन्यविषयत्वेन स्थानमुक्त्यादिषु स्थितम् ।

ह्रीषादिस्तु बहुस्थानः क स्यादिति न गम्यते ॥

युक्तमुक्त्यादीना प्रदेशान्तरेष्वदृष्टेरलौकिकत्वाच्च कृत्वन्तरनिवेशित्वम् । न हि तेषा स्थानान्तरं दृष्टपूर्वम् । न चाविज्ञातस्थानविशेषाणा रूपावधारण फलसंबन्धो वा । न चान्य वर्तमानाना स्वरूपप्रयुक्त उक्त्यादिव्यपदेशसंभवः । योऽपि वचनान्तरेण स्थानविशेषलाम, सोऽपि पृथक्कृत्वर्थत्वाविज्ञानादनयैव फलचोदनया गृह्यत इति तदर्थ एव विज्ञायते । ह्रीषादीना यः पुनः समास्त्रायप्राप्तः स्थानविशेषसंबन्धः स ताव-त्सौमरविधानेन कृत्वर्थत्वेन सौमरफलार्थत्वेन चोपयोजितः । इदानीं तु फलं प्रति स्वतन्त्रस्य ह्रीषो विधानाल्लोकवेदसामान्तरभक्त्यन्तरप्रकृतभक्तिवर्तित्वादिविशेषो न ज्ञायते क्वावतिष्ठताम् । यदि हि प्रकृत एव विहित इति विज्ञायेत ततस्तस्य ज्ञातस्थान-त्वात्सदेहो न स्यात् । ननु चैकत्वाच्छब्दस्य य एवाय प्रकृतः स्यात्स एव लोकादि-ष्वपीति तद्वत्ग्रहणेऽपि तदेव विशेषस्थानं भाविष्यतीति । नैतदेवम् । कुतः—

एकत्वेऽपि हि शब्दस्य शक्तिभेदः प्रयोजने ।

तत्र कार्यान्तरस्थानं न स्यात्कार्यान्तरेऽपि ॥

न शब्दैकत्वेन यत्किञ्चित्कार्यं स्थानं दृष्टमामर्थं तदेवान्यत्रापीति शक्यते वक्तुम् । न हि यत्, देवदत्तस्य युध्यमानस्य स्थानमवगतं तदेव भुञ्जानस्यापि भवतीति गम्यते । कार्यप्रयुक्ता हि स्थानविशेषादयो न स्वरूपप्रयुक्ताः । स्वरूपस्य स्थानान्तरेऽप्यविभागात् । अतः कार्यान्यत्वादेकस्यापि स्थानभेदप्राप्तिः । न च यत्सौभराङ्गभूतस्य हीपः स्थानं तदेव पुरुषार्थस्यापीत्यवधारण शक्यम् । प्रासङ्गिकसौभरसाधनत्वादिति चेत् । न, तस्यैव स्थानविशेषलभात्प्रागसिद्धत्वात् । इतरेतराश्रय हि स्यात्सौभरसाधनत्वेन स्थानविशेषस्तस्माच्च साधनत्वमिति । ननु यथाऽभ्युदितेष्ट्या मध्यमादितण्डुला उपादीयमानत्वेऽपि प्रकृता गृह्यन्ते तथाऽत्र हीषादयो ग्रहीष्यन्ते । युक्तं तत्र प्रकृतगामिभिर्भजतिवाक्योपेक्षितानां देवतासयोगवाक्यानां तद्विषयत्वाद्यच्छब्दोपबद्धमध्यामादिविभागस्य च प्रकृतप्रत्ययानतिरेकादन्येषामग्रहणम् । इह तु न हीषादीनां तादृक्कारणमस्तीति न लौकिकप्रत्ययो निवर्तते । तस्मान्नैव वाक्यार्थः संभवतीत्ययमपरः परिगृह्यते । यदा सर्वप्रकारमन्विष्यमाणोऽपि श्रौतः फलसम्बन्धो न लब्धः, तदा मा बाधितराश्रुतिरिति प्रकृतसाधनलक्षणा विज्ञायते तत्रैषोऽर्थो भवति । प्रकृताय वृष्टिसाधनाय हीषशब्दोऽङ्गमिति । प्रकृतगामी च वृष्टिशब्दस्तत्साधनभूत सौभरमेव लक्षयति नान्यत् । न चान्यसाधनभूतमप्रतीति । सत्यामपि च हीषादीनां प्राप्ता नियमार्थत्वादर्थवद्वाक्यमित्युक्तम् । ते च हीषादयो यथाभूता सौभरेणाऽऽसिप्तास्तथाभूता एव नियम्यन्त इति विनाऽपि निधनशब्दसयोगेन सिद्ध निधनत्वमन्यते । तद्वर्शयति—वृष्टिकामाय सौभरमस्त्येवेत्यादि । तदेतद्विकरणं गुणक्रियाफलप्रतिपादनपर्योरनन्तराविकरणयोरुभयोरप्यपवादभूतम् । वृष्ट्यादिशब्देनैवेदं फल साधनलक्षणयेति प्रतिपादनात् । यस्तु वाक्यभेदश्चादित आसीत्स निबन्धनसम्बन्धे सति श्रुत्या वा सौभरे विशेषणत्वेनोपादीयमानो भवेत् । न त्विह तदुभयमप्यस्ति । वृष्टिकामपदेनैव सम्बन्धात्, प्रकरणलभ्यत्वाच्च सौभरविशेषणत्वस्य । न च प्रकरणलभ्या विशेषा वाक्य भिन्दन्ति । तस्माददोषः । इदं त्विह विचारयितव्यं भवति । किं यत्र कचन शास्त्रायामधीतस्य सौभरस्य वृष्ट्यादिसाधनभूतस्य हीषादयो नियम्यन्त उत यत्र हीषनिधनकं पठ्यते तच्छास्त्रागतं वृष्टिकामस्य प्रयोक्तव्यम् । एवमूर्धनिधनकम्, ऊनिधनकं चेति सदृशो विचारः । तत्रानियमेन सहस्रशास्त्रागतसौभरप्रयोगविकल्पे सति वृष्टिकामादिनिमित्ते हीषादिमात्रनिधन इति प्राप्तेऽभिधीयते । यत्र तन्निधनकं पठ्यते तच्छास्त्रागतैव वृष्टिकामादेः समस्ता गीतिरूपादातव्येति । कुतः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

[१४] गुणस्तु ऋतुसंयोगात्कर्मान्तरं प्रयोजयेत्संयो-

गस्याशेषभूतत्वात् ॥ १ ॥ [पू०]

अस्ति ज्योतिष्टोमः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति । तं प्रकृत्य श्रूयते यदि रथंतरसामा सोमः स्यात्, ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्, यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्, यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान् इति । तत्र संदिश्यते, किं ग्रहाग्रताविशेषो ज्योतिष्टोमस्य विधीयते, उत कर्मान्तरस्य रथंतरसाम्नो बृहत्साम्नश्चेति ।

प्रपद्यते रूपविनाशभीतेर्गीतिर्न गीत्यन्तरमक्तियोगम् ।

अतः समस्तैव विकल्प्यमाना यथासामान्नायमसौ नियम्या ॥

सामरूप हि सामान्नायादवगम्यते तच्चाल्पेनान्यत्वेनाप्रत्यभिज्ञानादन्यदेव भवति । तत्र यदि शास्त्रान्तरीयाया गीतौ शास्त्रान्तरीयनिधनं प्रयुज्येत ततो रूपान्यत्व स्यात् । न च वचनादृते ऐरवद्विकारः । तच्छास्त्रागतगीतिग्रहणेनाविरोधोपपत्तेः सर्वत्रासंभवा-
द्विकाराश्रयणम् । अस्ति चात्र गतिः । विकल्पसप्तसौ चायं नियमः । समस्तस्य च साम्नः पदार्थत्वाद्विकल्पप्राप्तिर्नावयवानाम् । अतो नान्यदीयनिवनविधानम् । अत एकदेश-
नियमे सति कास्यभोजिन्यायेन समस्तनियमः । एषोऽपि चात्र वाक्यार्थः संभवति ।
उभयोः प्राप्तयोः सवन्धमात्र विधीयते । यद्वष्ट्रिकामाय सौमर यच्च ह्रीषित्येवं निधनं तदेकत्र सपादनीयमिति । तस्मात्समस्तगीतिनियम इति सिद्धम् ॥ २९ ॥

(इति सौमराविकरणम् ॥ १३ ॥)

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते भीमासाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥

ज्योतिष्टोमे प्रथम बृहद्रथतरे वैकल्पिके पृष्ठसाधनत्वेन चोदिते ततः पुनः श्रूयते 'यदि रथतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान्गृह्णीयात्' 'यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्' इति । तत्र सगुण कर्म श्रूयमाणं संदिश्यते किं कर्मा-
न्तरं ज्योतिष्टोमादुत तस्यैव ग्रहाग्रताविशेषविधानं प्रति रथतरावच्छिन्नस्य निमित्तार्थं

१ ऐरवदिति—'न गिरागिरेति ब्रूयात्' 'ऐरे कृत्वोद्वेयम्' इति वचनबलाद्यज्ञायश्लोयसाम्नो गिरापदस्यागेन ह्यरापदे गानेऽपि न प्रकृते, इति व्यतिरेकदृष्टान्तार्थः । २ कास्यभोजिन्यायेनेति—
क्षिप्याचार्ययोः सह-भोजनप्राप्तौ शिष्यस्य कास्यभोजित्वनियममनियतपात्रभोज्याचार्योऽनुष्ठानानो
लोके दृश्यते इत्ययं न्यायो द्वादशाध्याये साधयिष्यमाणोऽत्रानुसंधेयः ।

यदि रथंतरसामग्रहणेन बृहत्सामग्रहणेन च ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते ततस्तस्य ग्रहाग्रताविशेषः । अथ नाभिधीयते, ततः कर्मान्तरस्येति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्येति प्राप्ते, उच्यते । गुणस्तु क्रतुसंयोगादिति । तुल्यशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति, ज्योतिष्टोमस्येति । कुतः । क्रतुसंयोगात् । कथं तर्हि । कर्मान्तरस्येति । ननु ज्योतिष्टोमक्रतोरेवैष एवंजातीयको वाटः, रथंतरसामा बृहत्सामेति । नेति ब्रूमः । यदि न कृत्स्नक्रतुसंयोगो भवेज्ज्योतिष्टोमस्य वादः । कृत्स्नक्रतुसंयोगस्त्वेषः । कथं कृत्स्नक्रतुसंयोगो भवति । कथं वा न कृत्स्नक्रतुसंयोग इति । यदि रथंतरसत्ता वा, बृहत्सत्ता वा निमित्तं ग्रहाग्रताविशेषस्य, ततो न कृत्स्नक्रतुसंयोगः ।

श्रवणमिति । तत एतस्मिन्मिदं विचारयितव्यं किमयं कृत्स्नक्रतुसंयोगो रथंतरस्य अथ सत्तामात्रसंयोग इति । तस्मिन्मिदं पश्येतास्मिन्तर्नीयम्, किं क्रतुविशिष्टं रथंतरमुत रथंतरविशिष्टः क्रतुरिहाऽऽश्रीयते । ननु च यदि शब्दोपबन्धादिह निमित्तं प्रतीयते तस्य चोद्दिश्यमानत्वाद्विशेषणविशेष्यभावो नावकल्पेत । भवेल्लिमित्तार्थत्वमेतस्य यदि यादृग्यं प्रत्येप्यते तादृशस्य कुतश्चित्प्राप्तिर्विज्ञायेत । अप्राप्तिपक्षे तु बलाद्विधानमापद्यते । निमित्तत्वमपि च यादृशस्येह श्रूयते यदि तादृशो ज्योतिष्टोमस्ततस्तस्यैव गुणार्थत्वेन श्रवणमिति संगम्यते । यदि तु तादृङ् न भवति ततस्तादृशत्वमापाद्य निमित्तीकर्तव्यः । यत्संबन्धाच्च प्राङ्निमित्तत्वमेव नोपजायते भवति तल्लिमित्तस्यापि विशेषणं, यथाऽऽस्त्यधिकरणे वक्ष्यते 'मृष्यामहे हविषा विशेषणमिति' तस्मान्न विशिष्टानुवाददोष इति । किं तावत्प्राप्तं प्रकरणाद्रथंतरसामत्वस्य बृहत्सामत्वस्य च वचनान्तरेण प्राप्तेर्यदिशब्देन च प्राप्त्यपेक्षत्वनिमित्तत्वप्रतीतिर्ग्रहाग्रताविशेषस्य च प्रयोगवचनेन ग्रहणाद्विधीयता च विरोधिना गुणान्तरेणानवरोधात्, 'तत्सन्निधिर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिः' इत्यर्कमान्तरत्वम् । एवं सिद्धान्तं प्राप्तं तुल्यशब्देन व्यावर्त्य सौत्रं पूर्वपक्षः पारिगृह्यते कर्मान्तरमिति । कुतः ।

समासः सति सामर्थ्ये तच्चापीष्ट विशेषणे ।

विशेषणं व्यवच्छेत्तु ज्योतिष्टोमे च नास्ति तत् ॥

'गुणश्चापूर्वसंयोगे' इति पूर्वकर्मासंबद्धो गुणो भेदक इत्युक्तम् । इह च बहुव्री-

रथंतरं बृहदा यदि सामास्ति, तत् ऐन्द्रवायवाग्रता शुक्राग्रता चेति, ततो ज्योतिष्टोमस्य गुणविधिः । अथ रथंतरसामसत्ता बृहत्सामसत्ता वा न निमित्तं, ततः कृत्वनक्रतुसंयोगः । यदि रथंतरसामेति कोऽर्थः । अयमर्थः—यदि रथंतरसाम अस्य विशेषणं क्रतोरिति । कुत एतत् । समासपदसामर्थ्यात् । समर्थानां हि पदानां समासो भवति । सामर्थ्यं च भवति विशेषणविशेष्यभावे । असाधारणं च भवति विशेषणम् । तत्रायमर्थो—यदि रथंतरमेव साम, बृहदेव वा नान्यदिति । ज्योतिष्टोमस्य च बहूनि सामानि गायत्रादीनि । तस्मान्न

ह्यर्थसद्भावरस्य यदिशब्दोपबन्धेन निमित्तत्वं गम्यते न रथंतरसत्ताया उपसर्जनत्वात् । न च क्रतुविशिष्ट रथंतरमिह प्रतीयते ।

येन तदेव निमित्तं वक्ष्येत । न च तत् क्रतुनाऽवच्छेत्तुं शक्यते, अन्यत्रापि विद्यमानत्वात् । एव हि तदवच्छिद्यते यदि रथंतरमस्यैव सामेति, न त्वेवं संभवति । तस्मादवश्यमेवं कर्तव्यं यदि रथंतरमेवास्य सामेति । न चैवमात्मकत्वं ज्योतिष्टोमस्यान्यस्य बाऽवगतं, यन्निमित्तं भवेत् । अतो निमित्तप्रतीतिं पारित्यज्य तदन्यथानुपपत्त्यैव केवलरथंतरसामकर्मन्तरविधिरध्यवसीयते । शक्य हि तदपूर्वं कर्तुम् । न च रथंतरसत्तामात्र विशेषणमव्यापकत्वात् । न विशेषणादृते सामर्थ्यम् । न च सामर्थ्येन विना समासोऽवकल्पते । दृश्यते वाऽसावप्रेति पूर्वस्यात्राप्रत्यभिज्ञानम् । अथ कस्मात्स एव केवलरथंतरसामक. पक्षे न क्रियते, न शक्यमेव कर्तुम् । साक्षाद्विहितस्तोत्रसंबन्धिसामान्तरविरोधात् । इदं हि क्रतुसबन्धेन श्रुतम् ‘ आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ’ इत्यनेन न्यायेन स्तोत्रेष्ववतरति, गायत्र्यादीनि तु स्तोत्रेषु साक्षाद्विधीयन्ते तस्माद्बलवन्ति । कृत्वन्तरे तु प्रत्यक्षादिष्ट रथंतरं तेभ्यश्चोदकप्राप्तेभ्यो बलवत्तरं भवतीत्यदोषः । एवं चान्यपदार्थविधानात्तत्प्रधानो बहुव्रीहिरनुग्रहीष्यते । अन्यथा ह्युपसर्जनपरत्वं लोहितोष्णीषादिवाक्यवदगत्या परिगृह्येत । यदि च ग्रहाग्रताविधानेन सहैतदेकं वाक्यं ततस्तच्चापि रथंतरविधानं चानेकत्वादपूर्वभावनाविधिर्नैव निस्तीर्यते । सोम. स्यादिति चाऽऽनन्तर्यात्कर्तव्यतैव विज्ञायते, रथंतरसामत्वकर्तव्यता तु व्यवहितकल्पनयैव स्यात् । सोमशब्देन च प्रकृतिलिङ्गणे ज्योतिष्टोमप्रकृतिरेवायं भविष्यति । तस्मात्कर्मविधिः । इदमेव भाष्यकारो दर्शयति—यदि रथंतरसामेत्यस्य कोऽर्थ इत्यादिना । ग्रहाग्रताविशेषश्चास्यैव क्रतोर्वाक्येनावान्तरप्रकरणेन वा भविष्यति ।

ज्योतिष्टोमस्य वाचवावेतौ शब्दाविति । तेन यद्यपि प्रकरणाज्ज्योति-
ष्टोमस्य गुणविधिरिति गम्यते, तथाऽपि तद्वाधित्वा वाक्येन रथं-
तरसाम्नो बृहत्साम्नश्च भवितुमर्हति । ननु यथा ज्योतिष्टोमो न रथं-
तरसामा, एवमन्योऽपि न रथंतरसामा कश्चिदस्ति । उच्यते ।
कर्मान्तरं रथंतरसामकं कल्पयिष्यत्येतद्वाक्यम्, यदि रथंतरसामा
सोमः स्यात्, इति । ननु नास्त्यत्र विधायकः शब्दः । उच्यते । अस्ति
य एष स्यादिति । आह । नैष विधातुं शक्नोति यदि शब्दसंबन्धात् ।
विद्यमानस्य निमित्तार्थेन, एवंजातीयकः शब्दो भवति, न विधाना-
र्थेनेति ।

अत्र ब्रूमः । यदेतत्, सयदिकं वाक्यम्, यदि रथंतरसामा सोमः
स्यादिति, अत्रावान्तरवाक्यमस्ति, रथंतरसामा सोमः स्यादिति । यदवा-
न्तरवाक्यं तस्यान्योऽर्थोऽन्यश्च सयदिकस्य । सयदिको न शक्नोति विधा-
तुम् । यद्, अवान्तरवाक्यं तद्विधायति । न च रथंतरसाम्नो बृहत्सा-
साम्नो वा भावो निमित्तत्वेन श्रूयमाणोऽप्यर्थवान्भवति । तस्मादविव-
क्षितो यदि संबन्धः । तस्मिन्वाविवक्षिते पदद्वयमिदं रथंतरसामा सोमः
स्यादिति शक्नोति रथंतरसामानं कर्तुं विधातुं, यदीत्यनर्थकम् । अथ
वा, यदि रोचेतेत्यध्याहारः । अथ वा, यथैतद्भवति—पयसा षाष्टिकं
भुञ्जीत, यदि शालिं भुञ्जीत, तत्र दध्युपसिञ्चेदिति । एवंजातीयकेन
वाक्येन शालिभोजनं विहितं भवति एवमत्रापि विहितं द्रष्टव्यम् ।
यदि रथंतरसामा सोमः स्यादन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान्गृहीयादिति । कथं
पुनः शालिभोजनं तेन वाक्येन विहितं भवतीति । उच्यते । व्यत्या-
सेन संबन्धः कल्प्येत, यदि दध्युपसेचनमिच्छेन्शालिं भुञ्जीतेति ।

यद्यपि महावाक्येष्ववान्तरवाक्यान्यप्रमाणं तथाऽप्यर्थासंभवादविवक्षिते महावाक्येऽ-
वान्तरवाक्याश्रयणाद्विधिक्षेपबाधः । परित्यागाद्वरमध्याहृत्य पूर्णमिति मत्वा, अथ
वा यदि रोचेतेति दर्शयति । तत्कर्तव्यतासिप्तायाश्च कचेः प्रमाणवानेवाध्याहार
इति न स्वमनीषिकामात्रमभिहितम् । अध्याहारादपि स्वपदवृत्तिरेव व्यवहितकल्पनया
लघीयसी धर्ममात्रभावादिति मत्वा यदि शालिं भुञ्जीतेत्युदाहृत्य पक्षान्तरं कल्प-
यति । परस्तु दृष्टान्तस्यैवासिद्धेः कथं पुनरिति पृच्छति । व्यत्ययेन संबन्धः,

ननु न खल्विच्छतेः परां लिङ् विभक्तिमुपलभामहे, सिञ्चतेर्हि तां परां
समामनन्तीति । सिञ्चतेः खलु सा परा समुच्चरन्ती कमेरर्थं गमयति* का-
मप्रवेदने हि तां मन्यामह इति, एवमिहापि यथैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृही-
यादिति ग्रहीतुमिच्छेदित्यर्थः, ततो रथंतरसामानं क्रतुं कुर्यादिति ।
नन्वेवं सतीच्छामात्रं भवेन्न ग्रहाग्रताविशेषविधानम् । उच्यते । यथाऽ-
स्मिञ्छौकिके वाक्ये यदि दध्युपसेचनमिच्छेच्छालिं भुञ्जीतेति दध्युपसे-
चनसंकीर्तनाद्ध्युपसिक्तं शालिं भुञ्जीतेति तेनैकवाक्यत्वादग्रहाग्रताविशिष्टो रथं-
रसामा गम्यते ।

अथवाऽत्र हेतुहेतुमतोर्लिङ्, रथंतरसामा सोम ऐन्द्रवायवाग्रानां
ग्रहाणां हेतुः कर्तव्य इति । तस्मात्कृत्स्नक्रतुसंयोगाद्गुणः कर्मान्तरं
प्रयोजयेत् । एवं कृत्स्नक्रतुसंयोगोऽर्थवान् भविष्यति ।

कामप्रवेदने हि लिङ् इच्छा प्रत्यायतीति सिद्धान्तविवरणम् । तत्रैव वाक्यार्थो भवति ।
यथैन्द्रवायवान् ग्रहान् ग्रहीतुमिच्छेद्रथंतरसामानं क्रतुं कुर्यादिति । ततश्च यदिशब्द-
हितं सोमः स्यादिति पदद्वयं विधायकं, ग्रहान् गृहीयादित्येतत्तु यद्यप्यविधायकं
तथाऽपीच्छार्थत्वाद्यो हि यदिच्छति स तत्करोतीत्येवं विधिफलं लभ्यते । अथ वा
इच्छामात्रमुक्तमुपात्तं ग्रहाग्रत्वं स्यादित्येषैव लिङ् विधास्यति ।

विनैव व्यवहितकल्पनयाऽप्ययं पक्षो भवन् बलवतर इति मनवानोऽप्यवा हेतुहेतुमतो-
र्लिङ्कित्युपन्यस्यति । तत्र सोमः स्यादिति हेतौ लिङ् गृहीयादिति विधावेव । तेनैतदुक्तं
भवति रथंतरसामसोमहेतुक्रानैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृहीयादिति । न चाक्रियमाणेऽसौ
हेतुत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थाद्विहितो भविष्यतीति । अथ वा हेतुमति गृहीयादिति लिङ्, सोमः
स्यादिति विधायनुक्तमपि च सोमस्य हेतुत्वं हेतुमदाक्षेपात्संनिधेश्च भविष्यति । तत्रा-
प्येषोऽर्थो ग्रहाग्रताविशेषकारणभूतः सोमयागः कर्तव्य इति ।

यदिशब्दपरित्यागो रूढ्यध्याहारकल्पना ।

व्यवधानेन संबन्धो हेतुहेतुमतोश्च लिङ् ॥

इति पक्षविकल्पसंग्रहश्लोकः । सर्वे चैतद्वैष्टचधिकरणसिद्धान्त एवोपयोक्ष्यत इत्यत्र

* कामप्रवेदनेऽकश्चित् । पाणिनिसूत्रम् ३-१-१५२—स्वामिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ्
स्यात्, न तु कश्चित् ।

अपि च पूर्वेषु निमित्तेन भवितव्यं, परेण नैमित्तिकेन । कथम् । सति हि निमित्ते नैमित्तिकं भवितुमर्हति, नासति । यच्च भविष्यत्तत्र सत्, भविष्यच्च रथंतरसाम, तत्कथं पूर्वकालस्य ग्रहाग्रताविशेषस्य निमित्तं भविष्यतीति । अपि च निःसंदिग्धं जगत्सामा कर्मान्तरं तत्सामान्यादितरदपि कर्मान्तरमिति गम्यते । तस्माच्च ज्योतिष्टोमस्य गुणविधानमिति ॥१॥

एकस्य तु लिङ्गभेदात्प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं
गुणवाक्यत्वात् ॥ २ ॥ [सि०]

तुल्यत्वात्पक्षोऽन्यथा भवति । नैतदस्ति, यदुक्तं कृत्वन्तरमिति । कथं तर्हि । ज्योतिष्टोमस्यैव ग्रहाग्रताविशेष इति । कुतः । प्रकरणसामर्थ्यात् । नन्वेतदुक्तम्—वाक्यसामर्थ्यात्कृत्वन्तरस्य

प्रपञ्चितम् । किं च ।

निष्पन्नं निमित्तेन निष्पाद्यं प्रतिभूयते ।

न रथंतरसत्ता च निष्पन्ना क्रतुसत्त्ववत् ॥

प्रातः सवने हि ग्रहग्रता भवति माध्यंदिने रथंतरम्, न चानिष्पन्नस्य निमित्ततः युक्ता । कारणपर्यायत्वात्निमित्तशब्दस्य, मम तु नैव किंचिन्निमित्तम् । अथ वा क्रतुः । स चाऽऽदित एव विद्यते । जगत्सामा च न ज्योतिष्टोम इति 'जगत्सामा' सामाभावात्, इति वक्ष्यते । अतश्च 'तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम्' इति कर्मान्तरत्वमिति ॥ १ ॥

पूर्वोक्तैरेव हेतुभिर्ज्योतिष्टोमस्य गुणविधिरय न कर्मान्तरम् । एकस्यैव हि तेन लिङ्गेन रथंतरसामत्वेन बृहत्सामत्वेन च ग्रहाग्रताविधिप्रयोजनार्थमुच्चारणं क्रियते । गुणवाक्यत्वाच्चकर्मान्तरप्रत्यये सत्येकत्वं विज्ञायते । अथ वा

१ बृहद्रथंतरसामसंयोगस्य ग्रहाग्रत्वलक्षणान्तरपक्षोषानुष्ठानवेलायामभूतत्वात्—अनिष्पन्नत्वात् इत्येवम् 'संयोगस्याशेषभूतत्वात्' इति सूत्रावयवव्याख्यानार्थम् 'अपि च' इति भाष्ये व्याख्यास्यति—किंचेत्यादिना । २ अथ वा जगत्सामसंयोगस्य ज्योतिष्टोमं प्रत्यनङ्गभूतत्वात्तत्सामाह्वर्येण बृहद्रथंतरसंयोगयोरप्यनङ्गत्वात्कर्मान्तरप्रयोजकतेत्येवमर्थान्तरपरतया सूत्रव्याख्यानार्थम् । 'अपि च निःसंदिग्धम्' इति भाष्यं व्याचष्टे—जगत्सामा चेत्यादिना । ३ (अ० १० पा० ५ अ० १५ सू० ५८) । ४ (अ० १ पा० २ अ० २ सू० २३ इत्यस्यसूत्रावयवः) ।

रथंतरसाम्नो बृहत्साम्नश्चेति । परिहृतमेतज्ज्योतिष्टोम एव रथंतर-
सामा बृहत्सामा चेति । पुनर्दूषितमनेकसामत्वाज्ज्योतिष्टोमस्य, विशेष-
णं रथंतरेण बृहता वा न प्रकल्पत इति । तदुच्यते । प्रकल्पते विशेष-
णम् । बृहद्रथंतरयोर्वैकल्पिकत्वात् । भवति स प्रयोगो यत्र रथंतरं
नास्ति । भवति च स प्रयोगो विद्यमानरथंतरसामकः । तदेतद्रथंतरं
सत्तयैवासाधारणत्वाद्विशेषकम् ।

रथंतरादिविधानाज्ज्योतिष्टोमस्य गुणवाक्यैरेवमात्मकत्वं चोदितमिति नार्थान्तरत्वं प्रती-
यते । ततश्च कर्मैकत्वम् । यत्तु विशेषणाभावात्सामान्तरसापेक्षविशेषणत्वाद्वा रथं-
रसामेति समासो नावकल्पत इति । तत्र ब्रूमः ।

इष्टयते पाक्षिकं वस्तु सत्तयैव विशेषणम् ।
विग्रहे यद्विशेष्यत्वं तस्य चेह निमित्तता ॥

यदि हि रथंतरं नित्यं ज्योतिष्टोमेऽन्यसहितं वा स्यात्ततो न व्यवच्छिन्त्यादपि,
यतस्त्वरथंतरोऽपि ज्योतिष्टोमप्रयोगोऽस्त्येव ततस्तद्व्यवच्छेदमुखेनास्ति विशेषणफलम् ।
यदि चैवकार विना विशेषणबुद्धिर्न भवति तत एवमसौ दर्शयितव्यो यदि रथंतरं
सामास्यास्त्येवेति । बहुव्रीहेश्च मत्वर्थवर्तित्वान्मनुष्यास्तित्वयोगविषयत्वाच्चैवकारस्या-
श्रुतसत्तासंबन्धकल्पना । यद्वा यदि रथंतरं सामैवास्य भवतीति । तत्र कोऽर्थ एव-
शब्दस्य । तद्धि रथंतरं यद्यपि सर्वदा सामं तथाऽपि यदा क्रनो न भवति तदा तं
प्रति सामकार्यासत्तादसामैवेति । सनापक्षे रथंतरं सामेति वक्ष्यते । अवश्यं च क्रत्व
पक्षमेवैतत्सामत्वं वक्तव्यम् । रथंतरस्वरूपे सामत्वस्य नित्यं पौनरुक्त्यात् । न च
रथंतरस्य सापेक्षत्वं ज्योतिष्टोमे, येन समानो न स्यात् । द्वद्वनिर्दिष्टेषु होक्स्नोत्रवि-
षयेषु चैतद्वति । केवलेषु तु भिन्नस्तोत्रविषयमाधनेषु प्रत्येकानिरपक्षमेव साधनत्व-
मिति सामर्थ्यं न विहन्यते । यद्वा पौनरुक्त्यादेव सामशब्दस्तत्साध्यस्तोत्रलक्षणार्थः
सन् रथतरपर्युपस्थापि । पृष्ठं लक्षयति । अथवा बृहद्रथंतरयोरवान्तरप्रकरणाद्वा-
न्तरकार्ययोगाच्च विरोधिनाः स्पर्धमानयोर्धथाऽवस्थितानुवादसारूप्यात्सामान्तराण्यन-
पेक्ष्य परस्परवच्छेदेनैव विशेषणत्वासिद्धिः । तेनोपपन्नं रथंतरविशिष्टस्य क्रतोर्निमित्त-
त्वम् । अथवाऽस्तु रथतरं क्रतुविशिष्टं निमित्तमिति । ननु च तदेव न प्रतीयते ।
उच्यते । सत्यं न प्रतीयते किं तु यदा समस्तक्रतुसंयोगाभावाद्व्यथंतरविशिष्टः क्रतुर्न
गृहीतस्तदा विगृह्यमाणे समासे यो विपरीतो विशेषणविशेष्यभावः प्रतीयते रथंतरमस्य
सामेति स गृहीयते ।

तस्मान्ज्योतिष्टोम एव रथंतरसामा बृहत्सामा चेति । अथ यदुक्तं पूर्वेण निमित्तेन भवितव्यमुत्तरेण नैमित्तिकेनेति । नैतत् । नियोगतो भवति हि भविष्यदपि निमित्तम् । यथा वर्षिष्यतीति कृषिष्टह-
कर्मानुष्ठानम् । अपि च तद्दृष्टम्, इदं च वाचनिकं निमित्तम् । तद्यथा-
वचनं भवितुमर्हति । स्यादिति चेयं लिङ् त्रिष्वपि कालेषु भवति
तस्माद्भविष्यदपि निमित्तम् । यत्तु जगन्सामेति कर्मान्तरं तत्सामा-
न्याद्रथंतरसामाऽपि कर्मान्तरमिति ।

षष्ठ्यन्तत्वाच्च क्रतुर्विशेषणमेव समासाभिव्यङ्ग्यविशेष्यत्वभावात्तथा विवक्षित्येते ।
यद्यपि च क्रत्वन्तरेष्वपि वस्तुस्वरूपेण रथंतरमस्ति तथाऽप्यत्र तावद्विद्यते तावन्मात्रेण
च विशेषणत्वोपपत्तिः । स्ववाक्ये चासाधारणत्वं विशेषणकारणं न वस्तुलक्षणं मा
भूमीलमुत्पल देवदत्तस्य गौरित्येवमादीनां विशेषणत्वोच्छेदः । तथा हि ।

न लोके देवदत्तस्य गोसंबन्धोऽस्ति केवलम् ।

उत्पलस्य च नीलत्व तस्यैवोच्येत येन तत् ।

यदि च वस्तुत एवासाधारणत्वं भवेन्नैव शब्देन विशेषणमुपादीयेत । न ह्यत्र
विशेषणफलमस्ति अशिरुष्ण इति । तस्मादवश्यं वाक्यगतमेवासाधारणत्वमाश्रयितव्यम् ।
अस्ति चात्रापि नत्, ज्योतिष्टोमगतस्यैव रथंतरस्य निमित्तत्वेनैष्टत्वात् । प्रथमतर-
प्रतीतं च रथंतरं निमित्तत्वेनोत्पद्य न निमित्तान्तरकल्पनायां प्रमाणं विद्यते । तस्मा-
दुभयथाप्यदोषाज्ज्ञामत्तमिति न यदि शब्दपरित्यागादीनामाश्रयणं युक्तम् । न च
कामप्रवेदनेहेतुमत्प्रतीतिस्तावद्भवति यावन्निमित्तत्वमेव न प्रतीतम् । तत्प्रभवे च ना-
प्रतीतग्रहणं युक्तम् । भूतभविष्यद्वर्तमानानां चानियमेन लोके वेदे च निमित्तत्वं दृष्ट-
मिति रथंतरभाविष्यत्वमचोद्यम् । अपि च यदेकान्तेनावधारितं तल्लिप्पन्नमेव । ज्यो-
तिष्टोमप्रक्रमे चावधारितमेकान्तेन रथतरं प्रयोज्येत इति सर्ववैकल्पिकानां क्रतुप्रक्रम-
एवावधारणादवश्यमृत्विग्नयजमानैरवोमिदं कर्तव्यमित्यवधार्यं प्रवर्तितव्यम् । तद्वशेन
प्रयोगकौशलाभ्यासादिसिद्धेः । न च निमित्तं नैमित्तिकस्य रूपसंनिधानेनोपकरोति
कथं तर्हि । ज्ञायमानत्वेन । तस्मादप्रयुक्तमपि सकल्पितत्वादथतरं निमित्तम् । यदा
त्वेकदेशस्थेनापि तेन विशेषितः क्रतुर्निमित्तं तदाऽसौ वर्तत एवेत्याविराधः । न च
लिङ् कालविशेषसंबन्धेनोत्पत्तिर्नान्यतरविषयमेव निमित्तं ब्रूयात् । सर्थथा हि श्रव्यं

१ लिङ्गत्वमेव लिङ्गविभक्तिरभिप्रेयते । २ यदि तु नृष्येनैव निमित्तं आव्यमित्याग्रहस्ततः
संकल्पितत्वेन, अननुष्ठितस्यापि भोजनस्य संग्राहेनाऽपि निमित्तत्वोपपत्तौ तदुपपादयति-अपि
वेत्यादिना ।

जगत्साम, असंभवात्कर्मान्तरं संभवति । रथंतरसाम्नो बृहत्सा-
अथ ज्योतिष्टोमस्याभिधानम् । तस्मान्न कर्मान्तरमिति ॥ २ ॥

[२] अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्कृतुप्रधानमुच्यते ॥ ३ ॥ सि०

अस्ति राजसूयः, 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इति ।
तं प्रकृत्याऽऽमनन्ति—अवेष्टि नामोष्टिम् । आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं
दक्षिणा, इत्येवमादि । तां प्रकृत्य विधीयते । यदि ब्राह्मणो यजेत
बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽहुतिमाहुतिं हुत्वाऽभिघारयेत्, यदि
राजन्य ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवम्, इति ।

तत्र संदिक्षते । किं ब्राह्मणादीनां प्राप्तानां निमित्तार्थेन श्रवणम्,
उत ब्राह्मणादीनामय यागो विधीयत इति ।

दर्शयितुं यदि रथंतरसामा सोमो भूतो भवति भविष्यति चेति । तत्रेहार्थवशेनैवं वि-
ज्ञायते यदि रथंतरं भविष्यतीति ।

यत्तु जगत्साम सामान्यतो दृष्टमुक्तं, तदयुक्तम् । तस्यैवंजातीयकेष्वप्रमाणत्वात् ।
अथ वा प्रकरणे द्वित्वबहुत्वयुक्तप्रतिपद्विधानादिव जगत्सामत्वासंभवाच्चदिति वैषम्यम्,
अपि च तत्रापि नैवापूर्वकर्मोत्पत्तिः, किं तर्हि, अप्रकृतस्य विवृतो निमित्तत्वेन
ग्रहणम् । तस्मान्निमित्तार्थानि सर्वाणि श्रवणानीति ॥ २ ॥

(इति—रथतराधिकरणम् ॥ १ ॥)

=====

'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यस्य प्रकरणे 'आग्नेयोऽष्टाकपालो
हिरण्यं दक्षिणा' इत्यादिभिर्द्रव्यदेवतासंयोगैरवेष्टिसंज्ञकामिष्टिं विधाय श्रूयते 'यदि
ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽहुतिमाहुतिं हुत्वाऽभिघारयेत्' 'यदि
राजन्य ऐन्द्रं' 'यदि वैश्यो वैश्वदेवम्' इति । तत्र पूर्ववदेव सदेहः किं राजसूयम-
ध्यस्थाया एवावेष्टेर्दण्डविशेषसम्बन्ध प्राप्तमेव निमित्तत्वेनोद्दिश्य तत्र नैमित्तिकं विधीयते

१ प्रतिपद्विधानादिवेति—'युवं हि स्थ. स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्' 'एते
अष्टमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः' इति व क्यभ्यां द्विवहयजमानकत्वे निमित्ते स्तोत्रोपाधर्ग-
रूपप्रतिपत्कार्योद्देशेन विहितयोर्मैत्रयोनियतैक्यजमानके ज्योतिष्टोमे निवेशासंभवाद्यथा कुलायाही-
नाः बुत्कर्षस्तद्वादिहेति दृष्टान्तार्थः । २ विवृत इति । एकषष्ठ्यधिकशतत्रयमुत्थात्मके गवामयनं,
अथोत्तिष्ठत् पूर्व पक्षे अशीनिशतसुत्तरं पक्षः, मध्यमन विवृतसंज्ञकमहः । तस्मिन् विवृति पृष्ट-
स्तादे, 'विभाद् बृहती बतु' इति जगतीच्छन्दस्त्रयासृचि महादिवाचीर्ष्यं सामोत्पन्नम् । अतस्तस्यैव
जगत्सामत्वेन शुक्राप्रत्वमिति ।

कथं निमित्तार्थता भवेत्, कथं वा यागविधानमिति । यदि राजशब्दो ब्राह्मणादिष्वपि केन चित्पकारेण ततो निमित्तार्थता । अथ क्षत्रिय एव, ततः प्रापकाण्येवं जातीयकानि श्रवणानि । किं तावत्प्राप्तम् । निमित्तार्थतेति । तत एव तावदुपवर्ण्यते—यौगिको राजशब्द इति । राज्यं यस्य कर्म स राजा । किं पुनः राजकर्म । जनपदपुरपरिरक्षणे ततश्चो-

उत्प्राप्तमेव ब्राह्मणादिसंबद्धं प्रयोगान्तरमुद्दिश्यत इति । तत्सिद्धचर्यं नैतद्विचारयित्वं किं राजसूयेऽधिकारस्त्रयाणामपि वर्णानामुत क्षत्रियस्यैवेति । तत्सिद्धचर्यमाधिकारि-विशेषणभूतो राजशब्दस्तथैव विचारणीयः । ततोऽप्येतद्विचारयितव्यं किं क्षत्रियत्व-निमित्तो राजशब्द उत राज्यकरणनिमित्त इति । ननु च 'एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेत्' इति वर्णविशेषेणासंबद्धं पृथग्राजसूयप्रयोगवचनादेवावेष्टेर्वचनमस्तीति वर्णत्रयस्यापि प्राप्तस्य निमित्तार्थमेव श्रवणं भवेत् । नैतदेवम् । तदा हि निज्ञातक्षत्रियकर्तृकायाः कर्त्रन्तरे वचनान्तरेणाविधीयमानायाः पृथक् प्रयोगकारणमावाच्य राजसूयमध्यस्थाया एव 'एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' इत्यनेन न्यायेन साधारणं च स्वाराज्यं फले प्राप्त्यात्मिकं चाज्ञातं विज्ञायते ।

पृथग्वा राजन्यैवैव फलार्थिना प्रयुज्यते न वर्णान्तरसंबन्धः । तद्यथाऽऽध्वनाधानयो-निज्ञातत्रैवर्णिककर्तृकत्वात्तदधीनसिद्धीनां कर्मणामर्थिमात्रसंबन्धावगमेऽपि सति अपशूद्र-विषयत्वमेवावतिष्ठते । यथा चात्रैव स्वाराज्यकामाविशेषेऽपि राजकर्तृकत्ववशेन भोक्तृ-विशेषो भविष्यति । तस्माद्वाजसूयाधिकारेणैवैभिर्वा वचनैः प्राप्तिरिति द्वौवेव पक्षौ । किं तावत्प्राप्तम् । पूर्वाधिकरणेनैव निमित्तार्थानि श्रवणानीति । राजसूयाधिकारश्च सह राजशब्देन त्रयाणामपि वर्णानाम्, राज्यकरणं च शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति । तथा हि ।

कर्ता राज्यस्य राजेति सर्वलोकेषु गीयते ।

महाविषयतेवं च शास्त्रस्यापि भविष्यति ॥

उभयसंभवे तावत्त्रैवर्णिकविषयता युक्ता कल्पयितुम् । एव हि निमित्तप्रतीतिस्तत्प्र-करणदीनि च न बाध्यन्ते । राजसूयाधिकारश्रुतिश्चानल्पविषयत्वेन स्वरसात्प्रवर्तमाना न निवर्तिता भविष्यति । तस्माद्वाज्यं कुर्वन्तः सर्वत्रैवर्णिका राजानः । तच्च राज्यं जनपदपरिपालनं नाम सर्वलोकप्रसिद्धम् । ततश्चोद्धरणं राज्येऽपि कण्टकोद्धारणमभि-

द्धरणे राज्यशब्दमार्यावर्तनिवासिनः प्रयुज्यते । राज्ञः कर्म राज्यमिति चाभियुक्ता उपदिशन्ति । तेन मन्यामहे, यस्यैतत्कर्म स राजेति । यथा ये उदमेघं नाम कंचित् पुरुषं नावेदिषुः, तस्य तु पुत्रमौदमेघिरित्येवं विदुः, शक्रयुस्ते यस्तस्य पिता स उदमेघ इति कल्पयितुम् । उदमेघपुत्रस्यैवं समभिव्याहारो भवतीति । एवं राज्ययोगाद्राजशब्द इति विज्ञायते । ननु जनपदपुरपरिरक्षणवृत्तिमनुपजीवत्यपि क्षत्रिये राजशब्दमान्धाः

प्रेतम् । आर्यावर्तनिवासिन इति—‘शास्त्रस्या वा तन्निमित्तत्वात्’ इत्यस्य प्रदर्शनार्थम् । राज्ञः कर्म राज्यमित्येतदभियुक्ता उपदिशन्तीत्येतदबुवता ननु राजशब्दस्यैव प्रकृतिभूतस्य स्वातन्त्र्यमभ्युपगतं भवति । तथा हि ।

नैवौदमेघिसंघन्नादुदमेघः प्रसिध्यति ।

स्तन्त्रेणोदमेघेन स एव त्वनुगम्यते ॥ उच्यते ॥

राजा निर्ज्ञात एवेह स्वातन्त्र्येण चिरतनैः ।

तद्योगात्कल्पितं राज्यमस्माकं तु विपर्ययः ॥

यथैव गामानयेत्यभिहिते यद्यपि व्यवहर्तृभिः यो गौः स आनेतव्य इति वचनं कल्पितं तथाऽपि पार्श्ववस्थितस्य यस्य गोत्वमप्रसिद्धमानयनं च प्रसिद्धं स छेदनादिभ्य इव यूपमेवं प्रतिपद्यते य आनेष्यते स नून गौरिति । तथैवात्र यद्यपि मन्वादभिः पाणिनिप्रभृतिभिश्चैव स्मृतं यो राजा तेन जनपदादिरक्षणं कर्तव्यम्, यश्च राजा तस्य कर्म राज्यमिति ।

तथाऽपि वयं संदिग्धराजकाः प्रसिद्धराज्याश्च सन्त एवं प्रतिपद्यामहे येनैवं स्मर्तुं भिरुक्तं तेन नून बन्धनसमर्थे द्रव्ये यूपवत्, राज्यकरणसमर्थद्रव्यालम्बन एव राजा तैर्निरूपित इति । तच्च राज्यमविशेषेण चत्वारोऽपि वर्णाः कुर्वाणा दृश्यन्ते । तस्मात्सर्वे राजानः । तत्र तु न्यायान्तरेण ब्राह्मणादिषु चरितार्थायां राजश्रुतावध्ययनादीनामभावे सति कामं शूद्रः पर्युदस्येत न त्वितरपर्युदासे हेतुरस्तीति त्रयाणामप्यधिकारः । ननु च क्षत्रियसंबन्धेन राज्यं विहितमन्यायेनेतरौ कुर्वाणौ न राजानौ स्याताम् । नैष दोषः । सर्वथा तावद्राज्यकरणात्ताभ्यामपि राजत्वं लब्धं तावता च राजसूयचोदनायाः प्रयोजनम् । यौ तु न्यायान्यायौ तयोः पुरुषधर्मत्वान्नैकोऽपि क्रतुना गृह्यत इत्यविशेषः । ननु जनपदपुरपरिरक्षणवृत्तिमनुपजीवत्यपीति—सिद्धान्तः

प्रयुज्यते प्रयोक्कारः । न ब्रूषो न प्रयुज्यत इति । किं तर्हि—कर्माधिष्ठे-
षनिमित्तत्वाद्वाजशब्दस्य, तद्योगादपि राजशब्दो भवतीत्येतदुपपाद-
यायः । प्रयुज्यते च तद्युक्ते राजशब्दमसाधयेऽपि । तदस्मिन्नुपपत्ते
प्रकरणवशाद्यदिशब्दसमभिव्याहाराच्च राजसूयस्यैव गुणविधानं भवि-
ष्यति, न ब्राह्मणस्य वैश्यस्य च कर्मान्तरं विधायिष्यतीति । अथ
वा, असार्वलौकिकस्य प्रयोगस्य सार्वलौकिकेन प्रयोगेण विरुध्य-
मानस्याप्रामाण्यं स्यात् । अभ्युपगच्छन्ति हि ते जनपदिनः सार्वभौमं
प्रयोगम् । अपि चाविप्रगीता लौकिका अर्था विप्रगीतेभ्यः प्रत्ययिततरा
भवन्ति । तथा, आर्यावर्तनिवासिनां शब्दार्थोपायेष्वभियुक्तानाम-
भिव्याहरतां कर्माणि चानुतिष्ठतामन्त्यजनपदवासिभ्यो म्लेच्छेभ्यः ।
समीचीनतर आचारो भवति । तस्माद्यौगिको राजशब्दः, निमि-
त्तार्थानि श्रवणानि, राजसूयस्य गुणविधिर्न कर्मान्तरमिति ।

बीजोपन्यासः । उक्तं छेतर्हिराज्यादिशब्देषु यथैकदेशेऽपि जातिनिमित्तत्वे लभ्य-
माने निमित्तान्तरं न कल्पनीयमिति । परः पुनर्यौगिकग्रहणमत्रोपकारकमिति प्रदर्श-
यति—प्रकरणवशाद्यदिशब्दसमभिव्याहाराच्चेति । न कर्मान्तरं विधायिष्यते
इति—प्रयोगान्तराभिप्रायेण । अथ वा यदा यदि शालिं भुञ्जीतेत्यादयो वचनप्रकारा
गृह्यन्ते तदैकेनैव वाक्येन ब्राह्मणसम्बन्धो बार्हस्पत्याभिपारणं च न शक्यते कर्तुमिति
मुख्यमेव कर्मान्तरत्वम् । एवं तावदुभयप्रसिद्धिं प्रमाणीकृत्योक्तम् । इदानीं तु राज्यरहिते
प्रयोगः प्रमाणमेव न भवतीति प्रस्तूयते सार्वलौकिकेन प्रयोगेणासार्वलौ-
किकस्य बाधात् । अपि च विप्रगीता इति तदेवं प्रत्ययिताप्रत्ययितत्वेन पुनरुपन्य-
स्तम् । न हि सर्वलोकासर्वलोकाविदितत्वव्यतिरेकेण विप्रगीताविप्रगीतत्वे विधेते ।
यद्वा पूर्वेण प्रसिद्धेः सदसद्भावमत्रमुत्तरेण तु विग्रतिपत्त्यविप्रतिपत्ती । भवति चाज्ञान-
विपर्ययज्ञानयोर्भेद इत्यपौनरुक्त्यम् । तथाऽऽर्यावर्तनिवासिनापिति—शास्त्रस्यबली-
यस्त्वं पूर्वोपसिद्धं दर्शयति ।

समीचीनतर आचार इति—शब्दप्रयोगोऽभिधीयते । तस्मात्प्राप्तानामेव ब्राह्मणा-
दीनां निमित्तार्थं श्रवणम् । अपि च ‘यदि राजन्य ऐन्द्रम्’ इत्यसंदिग्धं निमित्तार्थ-
मतश्च तत्सामान्यादितरयोरपि तथात्वमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

१ (अ० १ पा० ४ अ० ७ सू० १०) इत्यत्रेति शेषः । २ तदेवेति—यौगिकप्रयो-
गस्य सार्वलौकिकत्वाभिधानेन सिद्धमविप्रगीतत्वमेवेत्यर्थः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । अवेष्टौ तु खलु क्रतुमधानं ब्राह्मणादिभक्षणं
ब्राह्मणादीनामवेष्टियागं विधातुं न निमित्तार्थम् । कुतः । अप्रा-
प्तत्वाद्ब्राह्मणवैश्ययोः । कथमप्राप्तिः । क्षत्रियस्य राजसूयविधानात् ।

राजा राजसूयेन यजेत इति । जनूक्तं-योगिको राजशब्द इति ।

क्रतुसंबन्ध एवायं ब्राह्मणादेर्विधीयते ।

अप्राप्तत्वाच्च राजा हि राज्ययोगात्प्रतीयते ॥

क्षत्रियवचन एवायं राजशब्दो न योगिकः । स हि राज्ययोगाद्वा भवेद्धात्वर्थानुसा-
रेण दीप्तियोगाद्वा । उभयथाऽपि चानुपपन्नः । तद्वहितरूढिशब्ददर्शनात् । एकदेशस्थाऽपि
रूढिरवयवप्रसिद्धिं बाधते । न चावयवप्रसिद्धिरप्यत्रैकान्तिकी विद्यते, न हि दीप्य-
मानेष्वन्यादिषु राजशब्दो विद्यते । न चानभिषिक्ते जनपदपरिपालनव्यापृतेऽप्यायुक्तके ।
ननु चाऽऽयुक्तकस्य परप्रयुक्तकारित्वादृत्विज इव यजमानत्वं न राजत्वं भविष्यति ।
नैवं शक्यम् । परार्थानेष्टवपि केषु चित् पृथिवीश्वराभिषिक्तेषु माण्डलिकेष्वपि प्रयोग-
दर्शनात् । तेन तर्ह्यन्यभिचारात्स एवाभिषेको निमित्तं प्राप्नोति । नैवं भविष्यति ।
कुतः ।

अभिषेकोऽपि धर्मज्ञैः क्षत्रियस्यैव पठ्यते ।

सहासौ राजशब्देन तेन नाक्षत्रिये मतः ॥

ततोऽभिषेकस्य निमित्तत्वं ज्ञायते । यद्यस्य स्वातन्त्र्यं भवेत् । अयं तु क्षत्रिय-
जातावेव स्मृतृभिर्निर्णयतो विधानवेलायामेव लवनादिवद्बर्हिःशब्देन, राजशब्देन संयु-
ज्यते । तेनैव चोभयनिमित्तत्वं समुदायशब्दन्यायेनैतस्यानिष्टम् । यदि हि जात्यभिषे-
कयोरत्यन्तसमुदितयोरेव प्रयुज्यते न तु केवलायां जातौ जात्यन्तरेवाऽभिषेको विधी-
यते तत उभयं निमित्तमिति कल्प्येत । स त्वभिषेकात्प्रागेव तत्संस्कार्ये प्रयुक्तः
'राजानमभिषेकयेत्' इति । तस्माद्वाजनातावेव प्रज्ञायते । न च भाविसंज्ञाविज्ञानं,
मृतत्वेनैवोपपद्यमानत्वात् । अगत्या हि साऽन्यथाऽऽश्रीयते । न चैकस्मिन्निमित्ते सिद्धे
निमित्तान्तरं कल्पयितुं शक्यम् । विनाऽपि तत्कल्पनेन प्रयोगोपपत्तेः । अभिषेकनिमि-
त्तत्वेऽपि च न्यायानुसारिणा नैवाक्षत्रियविषयत्वं सिध्यति । यस्तु धर्मशास्त्रातिक्रमेण
क्रियते न तस्य निमित्तत्वं स्यात् । यथा शूद्रकृतस्याऽऽधानस्य नाऽऽहवनीयादिप्रयोग-
निमित्तत्वम् । अपि च ।

नित्याः शब्दार्थसंबन्धा यथावस्थितगामिनः ।

नाऽऽश्रयन्त्यध्रुवं हेतुं स्वच्छन्दपरिकल्पितम् ।

एतदप्युक्तम् । यतो जातिवचन इति । ननु यथाभिधाने यदि
शब्दसंबन्धात्, प्रकरणाच्च न कर्मान्तरविधानं न्याय्यमित्युक्तम् ।

नित्यस्य हि राजशब्दस्य नित्येनैव निमित्तेन भवितव्यं नित्यानित्ययोः संयोगा-
भावात् । सा च नित्यता वस्त्वपेक्षया वा विध्यपेक्षया वा निरूप्यते । तत्र न तावद-
भिषेको वस्तुरूपेणैव जातिवत्केषुचित्समवेतो दृश्यते । तेनाशयं विधानापेक्षमेव
निरूपणमाश्रयणीयम् । न च विधानमक्षत्रिये राजशब्दस्यास्तीति जात्यव्यभिचार
एवाऽऽपद्यते । ततश्च सैव निमित्तम् । एतेन राज्यनिमित्तत्वं प्रत्युक्तम् । तदपि हि
विधानात्प्रभृति, अभिषेकवदेव क्षत्रियत्वसंबद्धम् । दृष्टश्चानभिषिक्तेऽपि, अपाळयति
च जनपदं, क्षत्रिये राजशब्दप्रयोगः । तद्वत्पि वाऽन्यजातीयेऽनभिधानं द्रविडानाम् ।
तस्मादपि न त्रैवर्णिको राजा । तथा च राज्ञोऽपत्यं राजन्य इत्येकान्तिकक्षत्रियजाति-
वचनस्य राजन्यशब्दस्य राजशब्दप्रकृतित्वमेवान्वाचक्षते । अन्यथा त्रैवर्णिकानां
राजत्वात्सर्वेषां त्रैवर्णिकानामपत्येषु राजन्यशब्दप्रयोगः स्यात् । कुतः ।

राजन्यः क्षत्रिये रूढो राजानः सर्व एव चेत् ।

अपत्यापत्यवद्योगे वैषम्यं वद कीदृशम् ॥

नन्वेवमप्यनुपपन्न एवायमपत्यप्रत्ययः । तथा हि ।

प्रकृतौ तदपत्ये च जातिशब्दस्य तुर्यता ।

तेन राजैव सर्वत्र राजन्योऽप्यभिधीयताम् ॥

यथैव काकस्यापत्यं काका एवं राज्ञोऽपत्यं राजेत्येव स्यात् । नैव दोषः । पर्याय
एव हि राजशब्दस्य राजन्यशब्दोऽनेन प्रकरेणान्वाख्यायते स त्वेकजातिविषयत्वे
सति तथाऽन्वाख्यायां युज्यते नान्यथा । ननु ‘राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्’ इति वच-
नात्क्षत्रियजातिवचनो भविष्यति । नैतदेवम् । इहान्यतमजात्यनुपादानाद्वाजन्मनुष्य-
जातिमात्राधिकांशतद्वचनत्वं स्यात् । ननु च राजराजन्यशब्दयोस्तत्र तत्र कर्मभेदोप-
देशेन स्मृतिविदा याज्ञिकानां च भेदेन प्रसिद्धिर्दृष्टा । सत्यं दृष्टा सा तु ब्राह्मणपरि-
व्राजकन्यायेन राजन्यशब्दस्याभिषिक्तविधेः पर्यायत्वेन सामर्थ्यलभ्यत्वात् । यत्तु
प्रसिद्धिद्वयसंभवे राज्यनिमित्तत्वं प्रकरणादिभ्यो विज्ञास्यत इति तन्निराक्रियते ।

१ ऐश्वर्यात्मके राज्ये लिप्सयैव प्रवृत्तेर्विविधित्वभावाभित्यत्वानुपपत्तेरनित्यस्यैवागत्या,
चोरशब्दप्रवृत्तौ स्तयस्यैव, राजशब्दप्रवृत्तौ राज्यस्य निमित्तत्वं भविष्यतांस्याशाङ्कायाम् । चाटत-
स्कर द्रुवृत्तामहासाहसिवादिभिः । पाळ्यमानाः प्रजा रक्षेत् वायस्यैश्च विशेषतः । इत्यादिविधिश-
नाद्वाज्यस्यापि विधिविधयताऽऽस्तेवेति समाधानमाह—तदपि हित्यादिना । विधानात्प्रभृति—विधा-
नत इत्यर्थः ।

अत्रोच्यते । नोभयाभिधानमवकल्पते । कुतः । यदि तावज्जाति-
शब्दो राजेति, ततस्तत्कर्मत्वाज्जनपदपरिपालने राज्यशब्दो भवि-
ष्यति । तेनाऽऽर्यावर्तनिवासिनां प्रयोगो न विरोत्स्यते । अथ यदि
राज्यशब्दः परिपालने नित्यसंबद्धो भविष्यति ततस्तस्य कर्तेति
राजशब्दः क्षत्रियजातौ तन्निमित्तो भविष्यति । तत्राऽऽन्त्राणां प्रयोगो
न विरोत्स्यते । तस्मात् प्रयोगदर्शनादुभावपि राजराज्यशब्दौ जाति-
परिपालनाभ्यां नित्यसंबद्धावित्यभ्युपगन्तव्यम् । को नु खलु नि-
र्णयः । राजजातीयस्य कर्म इत्यतः परिपालनं राज्यशब्देनोच्यते ।
एवं हि स्मरन्तोऽभिमुक्ताः, तस्य कर्म इति व्यङ्ग्यप्रत्ययं विदधति, न तु
तस्य कर्तेति प्रत्ययलोपं वा प्रातिपदिकप्रत्यापत्तिं वा समापनन्ति ।

तथा हि ।

नैव तावदुभौ शब्दौ स्वातन्त्र्येण प्रासिध्यतः ।

कल्लसायामेकशक्तौ हि द्वितीयो योगिको वरम् ॥

तदेतद्दर्शयति—यदि तावज्जातिशब्दो राजेति ततस्तस्य कर्म राज्यमित्यवयवप्र-
सिद्धिसंभवात् तजिरपेक्षं शक्यन्तरकल्पनमुपपद्यते । विनैव तेनाऽऽर्यावर्तनिवासिना
प्रयोगो न विरोत्स्यते । अथ तु प्रथममेव राज्यमिति प्रतिपालनं रूढिरूपेणाभिधीयते ।
ततस्तच्छक्यनुसारेणैव तत्कर्तरि राजशब्दप्रयोगसिद्धेः शक्यन्तरकल्पनमन्तरेणैव-
द्विविधाना राज्याधिकारयोग्येषु क्षत्रियेषु प्रयोगो न विरोत्स्यते । दासिणात्यत्वसामा-
न्येनाऽऽन्त्राणामिति भाष्यकारेणोक्तम् । तस्मात् तावदुभावपि रूढिशब्दौ नापि
योगिकौ । अन्यतररूढित्वे तु राजशब्दस्य तत्कल्पना युक्ता । कुतः ।

आचार्यारसंबन्धे संदेहे सति निर्णयः ।

सन्निबन्धनया स्मृत्या बलीयस्त्वादवाप्यते ॥

राज्यशब्दाभिधेयं परिपालनादि कर्म क्षत्रियस्येति मन्वादयः स्मरन्ति । पाणि-
निप्रभृतयोऽपि राज्ञः कर्मेदं राज्यमित्येव व्युत्पादयन्ति । ‘ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्मणि च ’ इत्याधिकृत्य स्वतन्त्ररूढाद्वाजप्रातिपदिकात्प्रत्ययाविधिः । तत्र व्यञ्जप्रत्ययं
विदधतीत्यत्र वदन्ति । प्रत्यन्तपुरोहितादिपाठाद्वाजशब्दस्य विशेषविहितेन दका भवि-
तव्यम् । तथा च यवप्रत्ययस्वर इहोपलभ्यते नाऽऽलुदात्तत्वम् । तस्माद्वाजशब्दा-
द्वाज्यशब्दव्युत्पत्तिर्न तु विपरीतेत्येतावन्मात्रपरमेव भाष्यं द्रष्टव्यम् । राज्यशब्दाद्धि

तस्माद्वाङ्मः कर्म राज्यं, न राज्यस्य कर्ता राजा ।

ननु यो यो जनपदपुरपरिरक्षणं करोति तं तु लोको राजशब्देनाभिवदति । उच्यते । योगाल्लोकः प्रयुङ्क्ते । परिपालने राज्यशब्दः प्रसिद्ध इति । स तु परिपालने राज्यशब्दो राजयोगादित्यस्माभिरुक्तम् । तस्माद्वाङ्मः प्रसिद्धेर्मूलम् । तद्योगाद्वाङ्मः । तद्योगादपि ब्राह्मणवैश्ययो राजशब्दः प्रयुज्यते । न त्वेवं स्मरन्ति, राज्ययोगाद्वाङ्मः । यत्तु—अनुमानाद्वाङ्मस्य कर्ता यः स राजा, यथा औदमेघेः पिता उदमेघ इति । उच्यते । अनुमानात्प्रयोगो बलवान् । राज्यस्य कर्तारं राजेत्यनुमिमीमहे । क्षत्रिये तु प्रत्यक्षं प्रयुज्जानानुपलभामहे । तथा योगमप्यनुमिमीमहे, राज्यस्य कर्ता राजेति । वाङ्मः कर्म राज्यमिति तु स्मरन्ति । अनुमिमानाश्च स्मृतिमनुमिमते स्म । स्मरन्तस्तु प्रत्यक्षमुपलभन्ते । तेन तत्र स्मृतिर्वर्णीय-

राजनि व्युत्पाद्यमाने यलोपात्तानं वा राजशब्दादेशात्मकं वा स्मरणं स्यात् । तस्मादियमेव वचनव्यक्ती राज्ञः कर्म राज्यमिति न त्वर्थापत्त्या राज्यस्य कर्ता राजेति कल्पनीयं, देशान्तरे विज्ञातत्वाद्वाङ्मः । कल्पितायामपि चार्थापत्तौ मन्वादि-स्मृतिवशेन क्षत्रियस्यैतत्कर्मेत्यवधारणात्स एव राजा विज्ञायते । सकलश्च राजेत्यशब्दो राज्येऽनुप्रविष्ट इति स यौगिको युक्तो न तु राज्यशब्दो राजन्यनुस्यूतः सकल इत्ययौगिकत्वम् । सत्यमेव राज्यशब्दस्य यौगिकत्वमुपपद्यते । यस्तु तत्कारिणि जात्यन्तरे राजशब्दप्रयोगः स क्षत्रियत्वाभावात् प्राप्नोति । तेन नाऽऽर्यावर्तनिवासिनां प्रयोगः सकलो न विरुध्यते । यथा, न शूद्रराज्ये निवसेदित्यादीनामाप्तप्रयोगाणां बाधः स्यादित्यत आह—योगाल्लोकः प्रयुङ्क्ते इति । प्रथमं तावद्वाङ्मयोगाद्वाङ्मं पुनस्तद्योगाद्वाङ्मणादिषु राजशब्दोपचार इति । नन्वेवं सति राज्ययोगादपि राजेत्येतदभ्युपगतमेव । नैव दोषः । गौणत्वाभ्युपगमात्, मुख्यत्वाभ्युपगमे ह्यधिकरणं परावर्तते । गौणत्वं तु मुख्येन बाधितत्वादभ्युपगतमपि सिद्धान्तं न विरुणाद्धि । तेन तत्कार्यपक्षे प्रतिनिधिन्यायेन ब्राह्मणादौ राजशब्द इति द्रष्टव्यम् । तथा च दर्शयति—न त्वेवं स्मरन्ति राज्ययोगाद्वाङ्मः । तच्चैतदाचारस्य दौर्बल्याद्गौणकल्पनाश्रयणमित्येवमेव माध्यं नेयम् । यत्त्वौदमेघिशब्दादिवत्प्रकृत्यर्थानुमानं तद्वद्विद्वत्प्रयोगेण प्रत्यक्षेण बाध्यते । अथ राज्यस्य कर्तव्यमभिधीयत इति । निमित्तमूतोऽपि कर्मकर्तृसंबन्धस्तस्य च स्मरणमनुमातव्यम् । राज्ञः कर्म राज्यमिति प्रत्यक्षं स्मरणं

सीति । आह । यो यो राज्यं करोति, तत्र राजशब्दं प्रयुज्यते । न यद्राज्ञः कर्म तद्राज्यमिति । तेन मन्यामहे, राज्ययोगो राजशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं, न तु राजयोगो राज्यशब्दप्रवृत्ताविति । न ब्रूमः—प्रयोगाद्वयं राजयोगं राज्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमवगच्छाम इति । कथं तर्हि । स्मरणात् । प्रयोगाच्च स्मृतिर्बलीयसी । प्रयोगाद्धि स्मृतिरेनुमीयेत । अपि च राज्ययोगस्य निमित्तता व्यभिचरति । जनपदपारिपालनमङ्ग-
र्वत्पि राजेत्यान्धा वदन्तीत्युक्तम् । ननु राजयोगाद्राज्यमित्येतदपि व्यभिचरति । न हि राज्ञः स्पन्दितं निमित्तं सर्वं राज्यमित्युच्यते । यदि वयं प्रयोगाभिहितभावं ब्रूयाम । तत एवमुपालभ्येमहि । स्मृत्या तु वयं निमित्तभावं ब्रूमः । तेन यद्यद्राजजातीयस्य कर्म जात्या

तस्माद्वलवत्तरम् । पर आह—यो यो राज्यं करोतीति । सर्वपाञ्चयव्यतिरेकाभ्यां बाध्यवाचकसंबन्धो विज्ञायते । स च राजशब्दस्याव्यभिचारेण राज्यनिमित्ततया च गम्यते न तु राजकर्मनिमित्तत्वेन, स्मृतेः । पुनः शब्दापशब्दविभागमात्रविषयत्वादविषय एवायम् । उभौ हि राजराज्यशब्दौ साधू तस्मादयुक्तः स्मरणोपन्यास इति । तन्नो-
च्यते । सत्यं प्रयोग एव, न च स्मृतेः कस्य किंयोगनिमित्तत्वमित्येष व्यापारस्तथाऽपि तु साध्वसाधुत्वपरतैथवान्वाक्यानां निमित्तत्वमवगम्यते । राज्ञः कर्म राज्यमिति हि व्युत्पादने तद्योगनिमित्ते राज्यमित्यर्थादुक्तं भवति । तेन स्मृतिबलीयस्त्वाद्व्राजशब्द एव स्वतन्त्र इति । प्रयोगोऽपि च द्विविधेषु व्यभिचारीत्युक्तमेव । मत्पक्षे तु प्रयोगस्या-
तन्त्रत्वाद्व्यभिचारित्वमदूषणम् । यत्र तावत् प्रयोगस्तत्रास्ति राजकर्मत्वम् । तेन प्रयुक्तस्यान्वाक्यानकरणादप्रयुक्तनिमित्तान्वाक्यानामावाचादोषः । किं च ।

असाधारणभावेन सर्वत्रेष्टं विशेषणम् ।

तेन तस्यैव कर्मेति चिन्तितादि न गृह्यते ॥

जनपदरक्षणं ह्यसाधारणं राजकर्म तेन राज्यमित्युच्यते । चिन्तितानिनिवितादि तु राज्ञश्चान्येषां चेत्यव्यवच्छेदान्न राज्यशब्दाभिधेयं भवतीति । तेन सार्वलौकिकादपि प्रयोगात् 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्' इत्यनेनैव राजशब्दस्य क्षत्रियवचनत्वम् । तुल्यश्चान्त्यजनपदवासिनामपि दृष्टार्थत्वाच्छब्दव्यवहारे प्रमाणाभाव इत्युक्तं 'चोदितं तु प्रतीयेत' इति । तस्मात्क्षत्रियस्यैव राजसूयोऽस्तीति ब्राह्मणादीनां प्रापकाणि श्रव-
णानि । ततश्च 'एतथाऽन्नाद्यकामम्' इत्येतदपि फलं बहिरेव प्रयोगाद्भवित्यतीति ।

विशेष्यते, तद्वाज्यमित्यभ्युपगच्छामः । यत्तुक्तम्—आन्ध्रा अपि राज्ययोगाद्वाजानमभ्युपगच्छन्तीति । परिहृतमेतत्, प्रयोगो दुर्बलः स्मृतेरिति । यदुक्तम्, आर्यावर्तनिवासिनः प्रमाणमितरेभ्य आचारेभ्य इति । तस्यः शब्दप्रयोग आचारेष्वित्युक्तम् । तस्माज्जातिनिमि-

कृतमध्यप्रयोगो हि स्वाराज्येनैव पूरितः ।

साकारूपास्त्वितरस्तस्मात्तस्यैव फलसंगतिः ॥

ननु चैतयेति प्रत्यक्षविशेषवचनात्परोक्षसामान्यप्रवृत्तां राजसूयचोदनां बाधित्वाऽ-
भाद्यफलतयैव भवितव्यम् । नैतदेवम् । विरोधाभावात् । तथा हि ।

विरोचित्वात्प्रसज्येते विकल्पावृत्तिकरूपेण ।

बाधस्तेनाभ्युपेतव्यो व्यवस्थायां तु नैव ते ॥

न ह्यनेकफलेकस्य विरुद्ध प्रयोगान्तरस्य वचनान्तरेणैव कल्पितत्वात् । समुच्चयेन ह्यवृत्तिदोषोऽन्यत्रामिधीयते । सा त्वन्नाऽऽवृत्तिर्बाधनादिसंबन्धाद्वाजसूयग्रहणाच्चावश्यं भाविनी । यदि च ' एतयाऽन्नाद्यकामम् ' इत्युत्पत्तिवाक्यं भवेत्ततः पश्चात्प्रवर्तमाना राजसूयचोदना बाध्यते । न । द्वयोरपि ह्यग्नेयादिचोदनोत्पादितेषु कर्मसु प्रवृत्तेषु युगपत्कालत्वेनागृह्यमाणविशेषत्वात्तुल्यबलत्वम् । यथैव हि राजसूयचोदना संनिहितानालोच्य प्रवर्तते तथैवान्नाद्यकामचोदनाऽपि, न हि तत्रावेष्टिः केनचिदपि शब्देनोपात्ता । न च राजसूयेनेति सामान्यशब्दः पौर्णमासीशब्दवत् । प्रकृतसमुदायविशिष्टसमुदायिवचनत्वात् । अत एव तत्कृतमपि न दौर्बल्यं लभते । इयांस्तु विशेषः । एकेन बहवो गृह्यन्ते, अन्येनाल्पे । न च तावता कश्चिदतिशयोऽस्ति । ननु चैतयेति श्रुत्यैव प्रत्यक्षवचनादस्ति विशेषः । स्याद्विशेषो यद्येतच्छब्दः फलेन संबध्यते । यदि वा ' अथैव ज्योतिः ' इत्यादिवत्प्रस्तूयमानं ब्रूयात् । प्रत्ययसंनिकर्षात्तत्रापि यजिशब्दगृहीतैवावेष्टिरन्नाद्येन संबध्येत । एतावच्च राजसूययज्ञावप्यस्तीत्यविशेषः । प्रकृतमपि च ब्रुवन्नैतच्छब्द आग्नेयादिवाक्यालोचनादृते नैव ब्रवीतीति । ततश्च राजसूययज्ञरपि तावता यत्नेन शक्नोति गृहीतुमिति तुल्यबलत्वम् । नन्वान्तराधिकारस्यास्ति विशेषः । उच्यते । अयमेव विशेषो यदेकत्र बहूनां ग्रहणमपरत्र चारूपानाम् । ग्रहणवेला तु तुल्यैव । यदि चैकान्तिकमत्राकर्मान्तरत्वं स्यात्तत एवमुच्येत । कर्मान्तरमपि चैतदिति दर्शितम् । ततश्च विषयान्तरत्वादेव स्वाराज्यान्नाद्ययोरविरोधः । कर्मान्तरत्वेऽपि च बार्हस्पत्यादिलिङ्गदर्शनात्प्रकृतवेष्टिप्रकृतिवमेव प्रतिपत्तव्यम् । राजन्यस्यापि तुल्यप्रवृत्तेः फलपदानुषङ्गाच्च ब्राह्मणवैश्यवदेव कर्मान्तरेण प्रयोगान्तरेण वा संबन्धः । एवं च तस्यापि

क्तो राजशब्दः । एवं चेद्यज्ञसंयोगात्सञ्चियस्य राजसूयेन, यागविधि-
रवेष्टिरिति ॥ ३ ॥

[३] आधानेऽसर्वशेषत्वात् ॥ ४ ॥ सि०

इदं समामनन्ति—वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः,
शरादि वैश्य इति । तत्र संदिश्यते । किं ब्राह्मणादिश्रवणं निमित्तार्थ-
ब्राह्मणादय आदधाना वसन्तादिष्वादधीरभिति, उत ब्राह्मणादीना-
माधानं विधीयत इति । कथं निमित्तार्थता स्यात् । कथं चाऽऽधान-
विधानमिति । यदि ब्राह्मणो वसन्ते इति पदद्वयं परस्परसंबद्धं, ततो
निमित्तार्थं श्रवणम् । अथ ब्राह्मण आदधीत इति, आधानविधानं
ब्राह्मणस्य । एव राजन्यादिष्वपि । किं तावत्प्राप्तम् ।
निमित्तार्थं श्रवणमिति । कुतः । निमित्तसरूपा एते

मध्येनिधानवाक्यं तन्त्रप्रयोगे सत्युपपत्स्यते ॥ राजसूयमध्यस्थायं तु दुस्तिगाभेदा-
त्प्रतीष्टि प्रयोगान्यत्वे मध्येनिधानविधिरवरुध्येत । तस्मात्प्रापकाण्येतानि श्रवणानीति
सिद्धम् ॥ ३ ॥

(इति—अवेष्ट्यधिकरणम् ॥ २ ॥)

‘ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ’ इत्यादिषु प्राप्त्यप्राप्त्याशङ्कायां पूर्ववदेव
संदेहः । तत्र यदि कथंचिदपि प्राप्तिरिति ततो विनाऽपि यदि शब्दादभिहितार्थस्य,
तदा च ब्राह्मणवसन्तादिसंबन्धः परस्परनियमात्मकं फलं भविष्यति । अथ त्वप्राप्तिस्ततः
प्रापकाणि ब्राह्मणवसन्तादिविशिष्टस्याऽऽधानस्य, तदा च पूर्वत्र पूर्वत्रोत्पत्तिवाक्यशिशु-
गुणावरोधादुत्तर उत्तरो गुणः कर्मान्तरं कल्पयतीति ग्रीष्माधानानि भविष्यन्ति । स्वार्था
एव वाऽग्नय आत्मनेपदनिर्देशाद्विज्ञास्यन्ते । शूद्रस्य चाप्राप्तिः । निमित्तार्थपक्षे तु
सर्वं विपरीतमेव । एतेन ‘ वसन्ते ब्राह्मणमुपनयेत् ’ इत्येवमादीन्यपि तुल्यहेतुत्वाद्विचारि-
तानि द्रष्टव्यानि । तत्रैतावान्संक्षेपार्थः ।

सामर्थ्याक्षिप्तमाधानं सामान्यवचनेन वा ।

तस्माद्वर्णविशेषाणां निमित्तार्था पुनः श्रुतिः ॥

एकस्त्वावत्पूर्वपक्षहेतुरग्निहोत्रादिचोदनाभिरेवाऽऽधाननिष्पाद्याहवनीयादिसाधनत्वा-
द्विनाऽनुपपद्यमानाभिः प्रापितत्वाद्ब्राह्मणादीनामाधानं निमित्तार्थं श्रूयत इति । यदि तु

शब्दाः । किं निमित्तसारूप्यम् । ब्राह्मणादीनां वसन्तादिभिः समुच्चारणम् । तच्चाविदितं वेद्यत इति । ननु ब्राह्मणादीनामादधातिनाऽप्यस्ति समुच्चारणम् । बाढमस्ति समुच्चारणं, न त्वमीषामाधानसंबन्धो न विदितः । केन प्राप्तो विदित इति । कामश्रुतिभिः । काः कामश्रुतयः । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इत्येवमादयः ।

प्रत्यक्षवचने सति सामर्थ्यमप्रापकमिति कल्प्यते ततोऽस्माद्गुणापहृतशक्तिकाद्विधेरनपहृतशक्तिरपरो निर्गुणो विधिरस्ति 'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते' इति । तेन प्राप्तेरप्रापकत्वमिति । सिद्धान्तहेतुस्तु ।

प्रत्यक्षविधिसंज्ञाबाल्प्यते नाऽऽनुमानिकः ।

प्रापकत्वमतो नार्थवर्तमानापदेशयोः ॥

न तावन्नित्यमर्थस्य प्रापकमस्ति । उपायान्तरेणापि प्रतिग्रहादिना पुरुषान्तराहिता-नामात्मनेपदेनानियताना मुलभत्वात् । प्रत्यक्षवचने सति अन्यथानुपपत्तिपक्षे सति, अर्थापत्तिरुच्यश्रुत्यपरिग्रहाच्च । 'य एवं विद्वान्' इत्यपि वर्तमानापदेशः प्रत्यक्षायां छिकि ब्राह्मणादिवाक्येषूपलभ्यमानाया न विधिशक्तिं लभते । अस्ति चैतदुपन्यासस्य प्रत्यक्षविधियुक्तोदकोपसर्जनादिसंभारविधानार्थत्वमित्यप्राप्तमेव ब्राह्मणादिविशिष्टमाधानं विधीयत इति । किं निमित्तसारूप्यमिति—यदिशब्दाद्यनुपपन्नमिप्राप्यम् । ब्राह्मणादीनां वसन्तादिविधिभिः समुच्चारणमिति—परपदसंबन्धसंचारितायां विधिशक्तौ निमित्तफलत्वात् । ननु ब्राह्मणादीनामादधातिनाऽपीति—अप्राप्तौ विशिष्टविधानोपपत्त्यमिप्राप्यम् । इतरस्तु प्राप्तत्वेन विधेयत्वं निवर्तयति—न त्वमीषामाधानसंबन्धो न विदित इति । केन प्राप्तो विदित इति—प्रापकालेपः । इतरस्तु निराकरणमपश्यन्बलीयासं च प्रत्यक्षविधिं किमर्थं प्रथममेवोपन्यस्यामीति मत्वा कामश्रुतिभिरित्याह । काः कामश्रुतय इति—सकौधं प्रापणशक्तावाप्तिघायां स्वरूपमेवैव न जानातीति मन्यमानो दर्शयति—अग्निहोत्रादिफलाविषय इति । कथ-

१ अर्थस्येति—अर्थापत्तेरित्यर्थः । २ संभारविधानार्थत्वमिति—संभारविधिशेषतया तत्सत्त्वकत्वेनार्थवत्त्वाद्वाऽऽनर्थक्यमिषा विद्वद्वाक्यस्याऽऽधानप्रापकत्वं वक्तव्यमित्याशयः । कथं स्तुतिरिति चेत् । 'एवं संपन्नं भ्रातृव्यमवर्ति सह कुरुते' इत्यर्थवादसहितं 'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते' इति वाक्यं 'अप उपसृजति' इत्यादिविशेषविहितानामुदकादिसंभाराणां 'अथ संभारात्संभरति' इति यत्तावान्यतः स्थापनविधिस्तस्य शेषः । यो विद्वानेवमुदकादिस्थापनपूर्वमग्निमाधत्ते स स्थापनरूपा-ङ्गसामर्थ्यात्सहायसंपन्नमपि वैरिणं वर्तनरहितं कुरुत इत्येवं स्थापनप्रशंसा ज्ञेया ।

कथमाभिः श्रुतिभिराधानं प्राप्तमिति । उच्यते । सामर्थ्यात् । यथाऽग्निहोत्र-
मभिनिर्वर्त्यते तथा कुर्यात् । यथा दर्शपूर्णमासाभिमनिर्वर्त्यते तथा कुर्या-
त् । न च गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनादिभ्यो विनैतानि कर्माणि
सिध्यन्ति । समामनन्ति हि यद्गार्हवनीये जुहोति, तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो
भवति इत्येवमादि । तेन सामर्थ्यादेतदुक्तं भवति, आहवनीयादि कर्तव्य-
मिति । तच्चाऽऽधानेन विना न सिध्यतीत्याधानमपि कर्तव्यमित्यवगम्यते ।
तत्केन कर्तव्यम् । यस्य कामश्रुतयः । ताश्चाविशेषेण ब्राह्मणादीनाम् ।
तस्मादभीषामाधानसंबन्धो विदित इति । अपि चोभाभ्यां ब्राह्मणादीनां
संबन्धे विधीयमाने वाक्यं भिद्येत । न हि तदानीमेकोऽर्थो विधीयते ।
अतो निमित्तार्थाः श्रुतय इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । आधानेऽ-
सर्वशेषत्वात् । प्रापकाण्याधानस्यैतानि श्रवणानि । कुतः । सर्वकर्मणां
शेषभूतमाधानमिति न श्रुतिलिङ्गादीनामन्यतमेनोच्यते । किं तर्हि ।
अग्नीनां सर्वशेषत्वात्, तच्छेषत्वाच्चाऽऽधानस्य । किमतो यद्येवम् ।

मन्यपराभिः सतीभिस्तत्प्रापितमित्याशङ्क्यार्थोपपत्तिं दर्शयति । तेन ' कर्मणे कर्म
यूपवत् ' इति आहवनीयादिग्राहिभिः कर्मभिरनन्योपायत्वादृहीतमाधानमिति ।
सर्वप्रकारासम्भवे च विशिष्टविधिर्मवतीति संभवापेक्षया वाक्यभेदमाह । एवं प्राप्ते
ब्रूमः । आधानेऽपि पूर्ववदेव प्रापकाणि श्रवणानि । कथम् । असर्वशेषत्वात् । यदि
हि सर्वकर्मणा शेषभूतमाधानं भवेत्तत्तैराक्षिप्येत वा न वा । तेषां तु ' रूपं वाऽहो-
वभूतत्वात् ' इत्यनेनैव न्यायेनाऽऽहवनीयादिग्रहणमात्रपर्यवसानात् कश्चिदप्याधाना-
ङ्गत्वप्रतिपादने हेतुरस्ति । यत्तु ' सर्वार्थं वा ' इति वक्ष्यति तत्सर्वकर्मार्थान्यर्थत्वा-
दिति न्याख्यास्यते । किमतो यद्येवमिति—अङ्गाङ्गमप्यन्यथानुपपत्त्या शक्यमाक्षे-
पुमिति मन्यते । सिद्धान्तवादी त्वन्यथानुपपद्यमानत्वादग्नयः कामश्रुतिभिः प्राप्नुवन्ति

१ तै ब्रा० (१-१-१०) । २ (अ० ७ पा० ३ अ० ९ सू० २८) । ३ अपिचेति भार्गव वसन्ता-
दिवाक्ये विशिष्टविधाने वाक्यभेदाप्रसक्तेरयुक्तमाशङ्क्य विशिष्टविधानप्रयुक्तगौरवाभिप्रायेण वाक्य-
भेदोक्तिरित्येवं व्याचष्टे सर्वप्रकारेत्यादिना । ४ (अ० ७ पा० ३ सू० २९) । ५ (अ० ३ पा० ६
अ० ५ सू० १५) ।

अग्नयः कामश्रुतिभिः प्राप्तुवन्ति, नाऽऽधानमिति । नन्वग्नीनामभ्युपाय आधानमिति । उच्यते । नैतेषामर्जन आधानमेवैकोऽभ्युपायः । किं तर्हि । यथाऽन्येषां द्रव्याणामुत्पादने क्रयणादयश्चाभ्युपाया एवमग्नीनामपीति । न नियोगत उत्पादनमेव । तेन पक्ष आधानं प्राप्नोति, पक्षे न । यतरस्मिन्पक्षेऽप्राप्तिस्तत्रः पक्ष उत्पत्तिं प्रयोजयिष्यति ब्राह्मणादीनामाधानस्य । ब्राह्मण आत्मार्थमादधीतेति । यदैतद्वचनं तदाऽऽत्मार्थमेवाऽऽहिता आहवनीयादयो भवन्ति नान्यथा । एवं च सति, न कुत्रिमेष याचितेन वा कर्माभ्यामिहोत्रादीन्यनुष्ठातव्यानीति गम्यते । तेनाकुत्रिम एव केवलोऽग्निस्तेषां साधक इति निश्चीयते । कथं चाऽऽत्मार्थताऽऽधानस्य गम्यत इति । कर्त्रभिप्राये हि क्रियाफल आदधीतेत्येतदात्मनेपदं संभवति । असत्यस्मिन्वचने कामश्रुतिपरिग्रहे नाऽऽधानस्याऽऽत्मार्थता

नाऽऽधानमित्याह—नन्वाधानमग्नीनामभ्युपाय इति । तत्र नाम रूपमात्रं गृह्यते यष्टौकिकोपायसाध्यं भवति वस्त्रशकटादि । न चाऽऽहवनीयादयो लौकिकोपायास्तस्मादर्थ-इयमेषा वेदेनैवोपायोऽप्याक्षेप्तव्यः । स तु नाऽऽधानव्यतिरिक्तोऽस्तीति तदप्याक्षिप्तमिति । उच्यते । न । अनेकान्तिकत्वात् । अग्नीना हि याचनाक्रयापहारादयोऽभ्युपायाः सन्ति । सर्वैश्च तैराहवनीयादिमात्रप्रार्थिन्यः कामश्रुतयो निराकार्क्षाः क्रियन्ते । तस्मान्नैकान्तेनाऽऽधानं प्राप्तमित्यस्ति नियमाविधेरवकाशः । तत्रैतत्स्यात् । नैवोपायान्तरोपात्तानामाहवनीयादित्वं संभवति संस्कारनिमित्तत्वादिति । तत्रोच्यते ।

सत्यं प्रथममाधानादुत्पद्यन्तेऽग्नयस्त्रयः ।

पश्चात्तु ब्रीहिवत्तेषां नोपायान्तरवारणम् ॥

यथैव हि ब्रीह्यादीनां न तावत्कृषिमन्तरेणोत्पत्तिः । अथ च न सर्वपुरुषैस्तथैवाऽऽप्यन्ते । क्रयादिभिरपि लभ्यमानत्वात् । एवं तावत्प्रथममेक आधानेनोत्पादयिष्यन्ति । अपरे तु तस्मादुपायान्तरेण प्राप्स्यन्ति । ततश्च यथा घटादीन् कुम्भकार उत्पाद्योपाद्य विक्रीणाति ददाति च तथैवैकः कश्चित्पुनः पुनरग्नीनामायापरेभ्यो दद्यात् । अतः प्रतिपुरुषमाधानं पक्षे प्राप्तं पक्षे नेत्यस्ति विधानस्य विषयः । पक्षेऽपि वा नैव प्राप्तिरस्तीति वक्ष्यामः । प्रत्यक्षविधिपक्षे पुनरुपायान्तराणि निवर्तन्ते । तदा ह्यादधीतेत्यात्मनेपदेनाऽऽघातुमाभ्येवाऽऽधानफलमिति गम्यते । तस्य च फलमाहवनीयादि सत्कर्तुर्न भवतीति तं प्रत्यनाहवनीयत्वमेव स्यात् । अर्थाक्षेपपक्षे त्वानुमानिक्याः श्रुते-रात्मनेपदपरस्मैपदविवेकाभावादकर्तृविषयेऽप्यविरोधादुपायान्तराणि न निवर्तन् ।

भवेत् । अपि च सतीष्वेतास्वाधानश्रुतिषु न कामश्रुतयः ऋक्मुक्कन्त्य-
परामाधानश्रुतिं कल्पयितुम् । यथाप्राप्तस्याऽऽधानस्य पुनः श्रुतय
एता भवेयुः । असतीष्वेतास्वाधानश्रुतिमपरिगृह्णन्त्यः कामश्रुतयोऽ-
शक्यानभिहोत्रादीन्वदन्तीति परिगृहीयुराधानश्रुतिम् । सतीष्वेतासु
येषामाधानमुक्तं तानधिकृत्योत्तरकालाः कामश्रुतयो भवन्तीति
गम्यते ।

अत्राऽऽह । अस्ति केवलस्याऽऽधानस्य विधायिका श्रुतिः एवं
संपन्नं भ्रातृव्यमवर्ति सहते, य एवं विद्वानभिमाधत्त इति । तथा प्राप्तस्य
निमित्तार्थानि ब्राह्मणादीनां श्रवणानि भविष्यन्ति । उच्यते । संभा-
रविधानार्था पुनः श्रुतिरेषा । नेति ब्रूमः । भिक्षं हीदं वाक्यं संभार-
विधानवाक्यात् । अन्यो ह्यर्थ आधत्त इति, अन्यः, अप उपलजति इति ।
एकार्थविधाने ह्येकं वाक्यं भवति, भिक्षां चेमावर्थौ । तस्मादत्र वाक्य-
भेद इति । उच्यते । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत इत्यस्यां श्रुतौ सत्यां
पुनः श्रुतिः केवलस्याऽऽधानस्याविधायिका । अपाद्युपसर्जनं तु विधी-
यते । तदेकस्मिन्नर्थे विधीयमाने नानेकार्यं भवति । नन्वा-
धानस्यैतद्विधानम् । गुणार्था सा पुनः श्रुतिः । नेति ब्रूमः । सा ब्राह्म-
णादिसंबद्धा मथमा श्रुतिः । इयं केवला पुनः श्रुतिः । कुतः । सा हि
शब्देन विदधाति । तत्र लिङ्मुष्मरन्तीं पश्यामः । इयं प्रशस्तमाधानमि-

अतोऽवश्यमेव विधेयमेतदिति । अपि च सतीष्वेताऽऽधानश्रुतिष्विति पाक्षिकी-
मपि प्राप्तिं निराकरोति । पूर्वमेव हि व्याख्यात नियमादीनामप्राप्तविधित्वं श्रुतसंभाव-
नायामश्रुतकल्पनानवसरात् । सन्ति चाऽऽधानस्य प्रत्यक्षा श्रुतय इति नान्याः कल्प-
यितुं लभ्यन्ते । यदि ह्येता न स्युस्तत्राऽऽधानाद्वेदोऽभिहोत्रादीनामशक्यानुष्ठानत्वाद्वि-
धयोऽनर्थका भवन्तीति स्वसिद्धार्थमाधानश्रुतिं परिगृहीयुः । सतीषु त्वश्रुतकल्पनाभ-
याद्येषामेताभिः प्रापितं तेषामेव कामश्रुतयः प्रयोजिका इति न कल्पयन्ति । सर्वपूर्वो-
क्तदोषपरिहारेणेदानीं प्रत्यवतिष्ठते । प्रत्यक्षमन्यद्विधायकमस्त्याधानस्य वचनम् ।
यस्मिन्सति निमित्तार्थानीतराणीति ' य एवं विद्वानभिमाधत्ते ' इति । तत्र प्रतिवि-
धत्ते संभारविधानार्था पुनः श्रुतिरेवेति । परः पुनः प्रकरणेन संभारसंबन्धं मन्वानः
पृथग्वाक्यत्वमापाद्यैतदेवोत्पात्तिवाक्यमित्याह । न ह्युदकोपसर्जनादीनामाधानेनैकवा-
क्यता संभवति । भवेदत्रार्थभेदे नानावाक्यत्वं यथाधानं विधीयेत । तद्ब्राह्मणादिसं-

त्याह । ततः प्रश्नस्ततामाधानस्यानुमन्यामहे । एव च, वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत इत्येषा विधायिका श्रुतिरिति ब्रूमहे । नैतत्प्रशंसावचनमस्मत्पक्षं बाधते । शक्यते ह्यन्येन विहितमन्येन प्रश्नस्तमिति वदितुम् । यदि त्वेतद्विधायकमित्युच्येत ततोऽस्मत्पक्षं विरुध्येत । कथम् । अज्ञातस्य ज्ञापनं विधानमेतत् । यदि प्रशंसावचनेनापूर्वं विज्ञाप्येत, तदा लिङ्गा नापूर्वं ज्ञापितं भवेत् । तत्रापूर्वज्ञापनवचनः शब्द उपरुध्येत । न तु लिङ्गा विहिते प्रशंसावचनमुपरुध्यते । विहितेऽपि हि वाक्यान्तरेण प्रशंसावचनमवकल्पते । अपि च यल्लिङ्गा विधानं तच्छ्रुत्या, वाक्येन तु प्रशंसा गम्यते । श्रुतिश्च वाक्याद्वलीयसी ।

नन्विदमपि वाक्यं ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत इति । उच्यते । स्वपदार्थमत्र श्रुतिर्विदधात्याधानं ब्राह्मणादिसंबन्धेन परपदार्थं प्रशंसति, य एवं संपन्नं भ्रातृव्यप्रवर्तिं सहत इति । नन्वनेकगुणविधानं त्वया वाक्येनाध्यवसितं भवति । नैष दोषः । अगुणविधिपरे हि वाक्ये भवत्यनेकगुणविधानमित्युक्तं, तद्गुणास्तु विधीयेरन्मविभागाद्विधायकं न चेदन्येन शिष्टा इति । तस्माद्ब्राह्मणादिसंयुक्ता विधायिका श्रुतिः ।

युक्तैर्विहितमिति गुणार्थमेवेह पुनः श्रूयते । कुतो नु खलु निर्णयः कतरदनयोरुत्पत्तिर्वाक्यमिति । तदुच्यते ।

ब्राह्मणत्वादि संयुक्ते प्रत्यक्षं श्रूयते विधिः ।

इतरत्रार्थवादेन कल्पनीयो बलादसौ ॥

यदि ह्येते द्वे अपि वाक्ये विधातृणी स्यातां ततः समानविषये सन्ती स्पर्धेयाता कतरद्विधत्तामिति । अत्र पुनरेकं विधायकमेकं स्तावकम् । न च स्तावकेन ब्राह्मणादि संयुक्तस्य विधायकत्वं निवार्यते तदानुगुण्यात् । यदि तु 'य एव विद्वान्' इत्यपि विधिसरूपं स्यात्ततो विहितस्य पुनर्विधानानुपपत्तेरस्मत्पक्षं निरुन्ध्यात् । लिङ्गा तु विहितस्य संबन्धिसंभारविधिररोचनार्थं तु स्तुतिमहितस्य पुनः श्रवणमित्यविधायकम् । लिङ्गा च तावद्भातृत्वविधानं स्वपदेनोपात्तत्वाच्छ्रौतम् । प्राशस्त्य पुनर्वाक्येन, ततश्चाऽऽनुमानिको विधिरिति विप्रकृत्यते । नन्विदमपि वाक्यमिति—ब्राह्मणादिपदार्थोपरित्यागाभिप्रायम् । सिद्धान्तवादी वदति, आधानं तावच्छ्रुत्या, शेषं वाक्येन नाम

१ (अ० १ पा० ४ अ० ६ सू० ९) । २ गुणार्थमेवेति—स्तुतिवाचिना गुणशब्देन 'अपा-
मुपसर्जनं तु विधीयते' इति भाष्यस्यो विदधाति स्तुतिपरो व्याख्यात ।

इयमपि केवलस्याऽऽधानस्य पुनः श्रुतिः संभारविधानमुपक्रमयितुमिति सिद्धम् । यदुक्तमनेकगुणविधाने वाक्यं भिद्येतेति । यदीदृश गुणा-
वाधानविशिष्टौ विधीयेयातां, भवेद्वाक्यभेदः । द्वाभ्यां तु विशेषणाभ्यां
विशिष्टमेकमाधानं विधायिष्यते । तेन न भविष्यति वाक्यभेदः ।
तस्माद्वाह्यणादीनामाधानस्य प्रापकाणि श्रवणानीति सिद्धम् ॥ ४ ॥

[४] अयनेषु चोदनान्तरं संज्ञोपबन्धात् ॥ ५ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्याऽऽमनन्ति—दाक्षायणयज्ञेन यजेत प्रजाकामः,
साकर्मस्थायीयेन यजेत पशुकामः, संक्रमयज्ञेन यजेताम्नाद्यकाम इति ।
तत्र संदेहः । किं दर्शपूर्णमासयोरेव गुणात्फलमुत कर्मान्तरमेवंजातीय-
कमिति । किं प्राप्तम् । कर्मान्तरमिति । कुतः । संज्ञोपबन्धात् । यद्यपि
प्रकरणाद्यजतिशब्दाच्च स एव पूर्वप्रकृतो याग इति गम्यते ।

मवतु, स्वपदोपात्तायाः स्तुतेरभावात् । ‘ एवं द्विषन्तं आतृव्यमवर्ति सहते ’ इत्यादि-
पदसंबन्धेनैव स्तुतिरिति वाक्यम् । कर्तृकालविशिष्टप्रधानाधानविधानाच्च वाक्यभेदपरि-
हारात्सिद्धं प्रापकत्वम् ॥ ४ ॥

(इति—विशिष्टाधानविधेयत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

===

युक्तं दध्नेन्द्रियकामस्येति गुणात्फलम् । न हि तत्र दध्यादीनां होमसामानाधि-
करण्य येन संज्ञालक्षणो भेदः स्यात् । दाक्षायणयज्ञादीनां तु यागसामानाधिकरण्यात्पू-
र्वयागे चाप्रयुक्तत्वादात्मरूपावच्छिन्नयागान्तरमतिपादनमविरुद्धम् । न च काश्चिद्दध्या-

१ तै० सं० (२-५-४) । २ अपि चोभाभ्यामिति पूर्वपक्षमाष्य नन्वित्यादिना विशिष्टविधिगौरवाभि-
प्रायेणान्ध नैषदोष इत्यादिना विशिष्टविष्यन्त्यथानुपपत्तिप्रसूतैर्विशेषणविधिभिरेव तेषां विशिष्टिदे, श्रौत-
विधिबन्धापारनानात्वाभावात्परिहृतमपि पुनर्वाह्यणादिनाते कालवदनुपादेयतया निमित्तत्वेनष्टत्वात्काल-
निमित्तयोर्द्वयोरुद्देश्यत्वापत्तेः प्रत्युद्देश्यं वाक्योपरिसमाप्तिलक्षणवाक्यभेदाशयेन यदुक्तमित्यादिना अनु-
भाष्य यदीमावित्यनेन जातेर्मित्यतया निमित्तत्वाद्योगात्कर्तृत्वयैवान्वयावगते कर्तृत्वानुद्देश्यत्वाशोक-
रीत्या वाक्यभेद इत्येवं परिहृतम् । तदेतत्सर्वं संक्षिप्य व्याचष्टे कर्तृकालेत्यादिना । भाष्ये गुणत्वो-
क्तिस्तु निमित्ताभावेऽननुष्ठितस्यापि कर्मणो नैष्कल्यापत्तेस्तस्यापि क्रियापकारित्वादङ्गत्वोपपत्तिरिति
न विरुध्यत इति हेयम् ।

तथाऽपि नासाधेवंसंज्ञक इति यागान्तरं विधेयं गम्यते ॥ ५ ॥

अगुणा च कर्मचोदना ॥ ६ ॥

न चात्र गुण उपरुध्यते कश्चिद्विधानार्था चोदना भवेत्, यदि च न यागान्तरम्, आनर्थक्यमेव । अपि च, यदि गुण उपबध्येत ततो यागगुणसंबन्धो गम्यत इति तदनुष्ठानं विहितं गम्यते ॥ ६ ॥

समाप्तं च फले वाक्यम् ॥ ७ ॥

इतश्च कर्मान्तरम् । कथम् । फले समाप्तं वाक्यम् । प्रजाकामो यजेत इति प्रजाकामस्य याग उपायो विधीयते । विधीयते चेत्कर्मान्तरम् ॥ ७ ॥

विकारो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोरेव विकार एषंजातीयकः स्याद्दाक्षायणयज्ञादिः ।

दिभिस्तुल्य एवंसंज्ञो गुणः प्रसिद्धः । तस्माद्भावाध्याधिकरणन्यायेन फले यागविधाना-
द्यागान्तरम् ॥ ९ ॥

विधिशक्तिः क्रियातो नोत्तारितेत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

फलस्थानुपादेयत्वात् ' त्रीहिभिर्यजते ' इत्यादिवत्कर्मोद्देशेन विधिः संभवतीत्यवश्यं
कर्म तत्र विधातव्यम् । ततश्च सिद्धो भेदः ॥ ७ ॥

सत्यपि फलं प्रति विधाने ' सन्निधौ त्वविभागात् ' इत्यनेनाकर्मान्तरता । ध्या-
दिवच्च गुणफलसंबन्धप्रत्ययात्प्रकृतयागबुद्धेः । यत्तु गुणो न प्रसिद्ध इति । नैष दोषः ।
उक्त्यादिवत्प्रकरणलभ्यत्वात् । एवंविधा च वौक्यान्तरेण गुणरूपविधानादस्ति
प्रसिद्धिः । ध्यादिवदेवात्रापि वैयधिकरण्येनैव संबन्धः । किं च ।

अवस्थान्तररूपत्वाद्ध्यादेरविलक्षणाः ।

प्रत्यासत्तेः प्रतीयन्ते सामानाधिकरण्यवत् ॥

तस्माद्दर्शपूर्णमासयोरेवावस्थान्तररूपाद्विकारात्फलं न कर्मान्तरात् । एवं च प्रकरणाविच्छेदो
नात्यन्तं कृतो भविष्यति । यद्यपि फलवतः कथंभावेनाग्रहणादेतद्विषयेऽस्त्येव प्रक-

१ नोत्तारितेति-दाक्षायणयज्ञपदे लोकप्रसिद्धयभावेऽपि वैदिकप्रसिद्ध्याऽऽवृत्त्यादिगुणोपादानेऽपि
भावाध्याधिकरणन्यायेन धात्वर्थस्यैव फलसाधनत्वमिति न गुणफलोपबन्ध इत्यर्थः । २ (अ० २ पा० ३
अ० १३ सू० २६) । ३ वाक्यान्तरेणेति-द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये, सह कुम्भीभिरभिक्रामेत,
इत्यादिप्राकरणिकवाक्यान्तरेणेत्यर्थः ।

एवं प्रकरणमनुगृहीतं भवति ॥ ८ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ९ ॥

लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति । त्रिंशत् वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । यदि दाक्षायणयाजी स्यात् । अथो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत । अत्र ह्येव सा संपद्यते । द्वे हि पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये । अत्र ह्येव खलु सा संपद्भवति, इति । यदि दाक्षायणयज्ञो दर्शपूर्णमासावेव, एवं तर्हि त्रिंशत्संपदा प्रयोजनम् । ततस्तस्य त्रिंशत्संपदनुग्रहो युज्यते । तस्मादपि न कर्मान्तरम् ॥ ९ ॥

गुणात्संज्ञोपबन्धः ॥ १० ॥

यदुक्तं संज्ञोपबन्धात्कर्मान्तरमिति । यदि दाक्षायणशब्दो न केन-चिदपि प्रकारेण दर्शपूर्णमासवचनः शक्यते कल्पयितुं तत उच्येत कर्मान्तरमिति । शक्नोति त्वावृत्तिगुणसंबन्धाद्वदितुम् । अयनमित्याहु-त्तिरुच्यते । दक्षस्य इमे दाक्षाः, तेषामयनं दाक्षायणम् । कः पुनर्दक्षः । उत्साही । तथा साकं प्रस्थायीयेऽपि, सहप्रस्थानं गुणसंबन्धः । एवं सर्वत्र । शक्यते चेद्दर्शपूर्णमासयोगुणसंबन्धो वदितुं, किमिति स एव यागः प्रतीयमानोऽन्य इत्युच्यते, किमिति वा प्रकरण बाध्यते ॥ १० ॥

करणवाच्यमन्तथाऽध्याश्रयत्वेन संबन्धादुत्तराणि च वाक्यानि प्रत्यनुषङ्गसिद्धेरनुग्रह इत्युच्यते ॥ ८ ॥

त्रिंशत्सप्तपूरण पौर्णमास्यमावास्यासंकीर्तनं वा भेदं बोधयति । न हि दर्शपूर्णमा-सिकम्विशद्वर्षपक्ष-कर्मान्तरेण पूरयितुं शक्यते । न च नियमस्यातिदेशः । येन कर्मा-न्तरम्येवैतत्पञ्चदशवर्षपक्षविधानं स्यात् । न च दाक्षायणयान्तिवेन निमित्तेन दर्शपूर्ण-मासयोरेव पञ्चदशवर्षपक्ष उपजायते । संबन्धाभावात् । द्वे हि पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये इति चाभ्यानुपपत्तिः ॥ ९ ॥

उत्पत्तिर्मयोगे पूर्वासंबन्धे च संज्ञा भेदो भवति । न केयमुत्पत्तिसंयुक्ता 'अथैव ज्योतिः' इत्यादेरिव प्रक्रमाभावात् । सभवति च पूर्वकर्माश्रितगुणवाचित्वेनैवेति न भिनति । दाक्षायणयज्ञे हि वाक्यान्तरवशादवयवप्रसिद्धेश्चाभ्यस्तत्वमभिधीयते । तेन च प्रकरणाद्दर्श-पूर्णमासाश्रितेनैव फल साध्यते । दक्ष इति चोत्साही शीघ्रकारी यजमानः, तदीया ऋत्विजो दाक्षा । तेषामयन—प्रयोगो यज्ञाश्रितत्वादाक्षायण इत्युच्यते । साकं-प्रस्थायीयेऽपि सान्नाय्यमनवदाय कुम्भीभ्यामेव साकं प्रस्थायत इत्येवमभिधीयते । तस्मान्न प्रकृतप्रत्यभिज्ञानबाधः ॥ १० ॥

१ नियमस्येति—निमित्तस्येत्यर्थः ।

समाप्तिरविशिष्टा ॥ ११ ॥

यदुक्तं फले वाक्यं समाप्तं प्रजाकामादिर्यागानुष्ठानं विधीयत इति ।
 नैवम् । अविशिष्टा फले समाप्तिः । यान्यन्यानि मुक्तसंशयानि गुणे
 फलस्य विधायकानि वाक्यानि गुणस्य फलवचनानि पर्यवसितानि
 यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् इत्येवमादीनि तैरेतदविशिष्टम् ।
 अत्रापि हि गुणात्फलमुच्यते । कथम् । नैतदेवं संबध्यते—प्रजाका-
 मस्य यज्ञमनुतिष्ठेदिति । कथं तर्हि । प्रजाकामस्य आवृत्तियज्ञमनुति-
 ष्ठेदिति । आवृत्तियज्ञ इति यज्ञावृत्तिसंबन्धोऽनुष्ठातव्यो निर्दिश्यते न
 यज्ञः । तस्मात्प्रकृतयोर्दर्शपूर्णमासयोर्गुणात्फलमुच्यते, न यागान्तरं
 विधीयत इति । एवं साकंप्रस्थायीये संक्रमयज्ञे च द्रष्टव्य-
 मिति ॥ ११ ॥

[५] संस्कारश्चाप्रकरणेऽकर्मशब्दत्वात् ॥ १२ ॥ पू०

अनारभ्याधीयते किञ्चित्—चायं च स्वतमात्रमेतं भूतिकामः,
 सौर्यं चैवं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः । दर्शपूर्णमासयोरप्यामनन्ति, ईषामा-
 लभेत, चतुरो मृष्टीभिर्वपति, इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं दार्श-
 पूर्णमासिक आलम्भ आलम्भो गुणविधिर्दार्शपूर्णमासिके च निर्वापे

यद्यपि कर्मोद्देशेन न फलं विधीयते तथाऽपि कर्मफलसंबन्धमावादकर्मन्तरता ।
 यथैव हि कर्मणः फलमिति भावार्थाधिकरणे साधितं तथैव 'अतुल्यत्वात् वाक्ययोः'
 इत्यत्र गुणफलसंबन्धपर्यवसायित्वमप्युक्तमिति संदेहे सति पदान्तरानुग्रहार्थं गुणादेव
 फलं न कर्मण इति सिद्धम् ॥ ११ ॥

(इति—दाक्षायणयज्ञाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

===

न कस्यचिदपि कर्मणः प्रकरणे श्रूयते 'श्वेतमालभेत' 'चरुं निर्वपेत्' इति ।
 तत्र संदेहः । किमनारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वात्प्राकृतयोरेवाऽऽलम्भनिर्वापयोः श्वेतचरु
 गुणौ विधीयते, किं वा कर्मन्तरे यावच्छ्रूते, उत यजिमती वेति । तत्रानारभ्याधीत-
 त्वोपन्यासः संशयबीजापौनरुक्त्यप्रथमपक्षपरिग्रहतजिराकरणार्थः । कथम् । यदि
 तावदालम्भनिर्वापौ प्रकृत्य श्रूयेयाता ततः प्रकृतप्रत्ययानुवृत्तिरेव प्रसज्येतेति कर्मन्तरा-

१ तै० सं० (२-१-१) । २ तै० सं० (२-३-२) । ३ (अ० २ पा० १ अ० १) ।
 ४ (अ० २ पा० २ अ० ११ सू० २६) ।

निर्वापो गुणविधिरुत न प्रकृतिमपेक्षते, इतरश्चेतरश्चेति । यदा न प्रकृतिमपेक्षते, तदाऽपि किं यावदुक्ते उत यजिमती एते कर्मणी इति । किं तावत्प्राप्तम् । प्राकृतयोरालम्भनिर्वापयोर्गुणविधी इति । कुतः । अकर्मशब्दत्वात् । नात्र कर्मणो विधायकः शब्दोऽस्ति । नन्वाल्भेत निर्वपेदिति च । नैतौ विधातारौ । अविदितस्यार्थस्य वक्ता विधायको भवति । न चैतयोरविदितोऽर्थः । आलम्भः कर्तव्यः, निर्वापः कर्तव्य इति तस्मादनुवदितारौ । किमर्थमनुवदतः । आलम्भने श्वेतं विधातुं, निर्वापे च चरुम् । तस्मात्तस्मादलम्भान्तरं निर्वापान्तरं च । प्राकृतयोरेव गुणविधी इति ॥ १२ ॥

यावदुक्तं वा कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् ॥ १३ ॥

शङ्का न स्यात् । अनारम्यवादे तु सति श्वेतादिगुणस्योपादेयत्वात्कदाचिद्दूरस्थानुवादेन गुणो विधीयते कदाचिद्वा विपरिवृत्त्यभावात्कर्मान्तरमिति जायते संदेहः । तथा 'द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः' इत्यनेन गतप्रायमिवात्र यजिमत्कर्मविधानं लक्ष्यते । तत्तु प्रकृतयागाभावादनुवादशङ्कायामसत्या श्वेतादेश्च गुणस्यैतत्पत्तिकद्रव्यसंयुक्तेऽपि कर्मणि विधानोपपत्तेः कथं स्यादिति पुनरुपन्यस्यते । पूर्वपक्षश्चान्ययोरालम्भनिर्वापयोरप्रकरणादवश्यं प्रकृतावेव ग्रहीतव्यावित्येवं प्रवर्तते । तन्निराकरणमपि च प्रकरणाभावादसाधारणोपलक्षणाभावाच्च न प्राकृतयोर्लौकिकव्यावृत्तरूपयोः प्रतीतिरस्तीत्येवं भविष्यति । गुणविधिविषयत्वाच्चाऽऽलम्भनिर्वापो गुणविधिशब्देनोक्तौ । किं तावत्प्राप्तम् । यथैवायनेषु गुणसम्बन्धपरे वाक्ये कर्मविधिशब्दाभावादकर्मान्तरत्वं तथेहापि भविष्यतीति चशब्देनान्वादिश्यते । क चासौ गुणविधिरिति विषयावधारणार्थमप्रकरणग्रहणम् । अथ वा यद्यप्येतावता पूर्ववैलक्षण्येनाप्रकरणे श्रूयते तथाऽपि कर्मणो विधिशब्दानवरोधाद्गुणार्थैव पुनः श्रुतिरिति । दर्शपूर्णमासयोः शकटेषा सा श्वेतीकृत्याऽऽलब्धव्या, निर्वापश्च चरौ कर्तव्यश्चरुपरिमितो वा । भूतिब्रह्मवर्चसकामयोश्च सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्येवं प्राप्तयोरनुवादः । तथा वायव्यमिति सर्वेष्वनस्पतीनां वायुदेवतात्वात्कथंचिद्विधाय एवानुवादः । सौर्यमिति चाऽऽग्नेयस्यैव तेजोदेवत्यसामान्यादनुवादः । तस्माद्गुणो विधीयत इति ॥ १२ ॥

१ (अ० २ पा० २ अ० ६ सू० १७) । २ उक्ताविति । अनेन चैवं भार्गव्याख्यातं भवति । आलम्भविषयो निर्वापविषयश्च यो गुणविधिः स दर्शपूर्णमासिकालम्भनिर्वापविषय इति ।

न चैतदस्ति प्राकृतयोगुणविधी इति । किं तर्हि । आलम्भान्तरं विधीयते, इति निर्वापान्तरं च । यद्यालम्भनिर्वापौ विधीयेते ततो न प्राकृतौ तौ विहितौ । यदि न विधीयेते ततः प्राकृतौ लक्ष्येते । यावालम्भनिर्वापौ कर्तव्याविति । ततस्तौ लक्षयित्वा श्वेतो विधातव्यो भवति, चरुश्च । तौ च भूतिकामस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य चेति द्वावप्यर्थौ विधेयो स्यातां, तत्र वाक्यं भिद्येत ।

अथवा योऽसौ विधायकः शब्दः स लक्षयितव्योपयुक्त इति विधा-
यकाभावादेकोऽप्यर्थो न शक्यते विधातुम् । अथ स एव लक्षयिष्यति

यदि ह्यालम्भनिर्वापौ विधेयत्वं न मृष्यतः ।

ततो गुणविधित्वं स्याद्विधेयौ त्वत्र तौ मतौ ॥

वायव्यपदं पूर्ववेदोपेक्ष्य फलपदपरिग्रहेण तावत्प्रत्यवस्थीयते । यदि ह्यालम्भनिर्वा-
पावनूद्यश्चेतच्चरुः विधीयेते ततः फलपदमनर्थकमेव स्यात् । सर्वकामप्राप्तानुवादेऽपि
पास्तिकत्वान्नित्यवद्ब्रह्म विरुध्येत । विशेषणत्वे वाक्यभेदः स्यात् । अथ गुणफल-
संबन्धो विधीयते तथाऽप्यालम्भादेः प्रकृतस्याऽऽश्रयस्याभावाद्वाक्येनैव तत्संबन्धकरणे
वाक्यं भिद्येत । गुणविशिष्टालम्भविधाने तु न कश्चिद्दोषः । तेनोच्यते कर्मणः श्रुति-
मूलत्वादिति । कर्मात्रं विवेयत्वेन श्रुतिमूलं न गुणः । स ह्यचोदनालक्षण एव स्यात् ।
अथ वा यावदुक्तमेव स्यान्न यजिषत् । कुतः । कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् । न ह्यचोदितो
यज्यर्थोऽध्यवसातुं शक्यते । न च तेन विनेहं किञ्चिन्न सिध्यति । आलम्भनिर्वापयो-
रेव फलवत्त्वेन प्राधान्योपपत्तेः । न हि यदेकत्र गुणभूतं दृष्टं तेनान्यत्र प्राधान्य
वाचनिकमपि न प्रतिपत्तव्यमिति किञ्चित्प्रमाणम् । यथावचनं हि गुणप्रधानभावौ न
स्वाभाविकौ । वायव्यादिशब्दश्चात्र सर्वत्र द्रव्याणां यथाकर्मचिद्देवतासंबन्धो-
पपत्तेरनुवादः । अथवा यत्केनचिद्वाग्यादिभ्यः संकल्पितं तदालम्भादिभिर्योज्यमान-
मभ्युदयकारि भवति । विशिष्टविधानाच्च न तत्परिग्रहेऽप्यतिभारः । अथवा वायु-
सूर्यवैवोद्दिश्य सृष्टं निरुप्तं वेत्येतावतैवेप्सितावाप्तिर्भविष्यति । न चावश्यं
याग एव देवतोद्देष्टव्यः । यत्र यत्र हि चोद्यते तत्र तत्रोद्दिश्यमाना न
विरुध्यते । तस्माद्यत्किञ्चिच्छ्रुतं वायुद्देशेन स्पष्टव्यमिति यावदुक्तचोदना-
नुसारात् । गुणविधिपक्षे फलपदसंबन्धे वाक्यभेदमभिधायेदानीं तत्परित्यागमभ्युपेत्यापि
ब्रवीतीति । अथवा योऽसौ विधायकः शब्द इत्यादि । तस्याभिप्रायो यदिदमनार-

तेनैव च विधायिष्यते गुण इति । न मिथो विधानलक्षणसंबन्धोऽवक-
ल्पते । अथ घात्वर्थोऽनुवादः प्रत्ययो विधातुमिष्यत इत्युच्यते, य
आलम्बः स एतद्गुणः कर्तव्य इति । तथाऽपि न प्राकृतो लक्ष्येत ।
लौकिकेऽपि आलम्बोऽस्ति । प्रत्ययार्थेऽनूद्यमाने प्राकृतोऽनूद्येतेति । स
हि कर्तव्यो निर्वातो, न लौकिकः । अतो न प्राकृतानुवादो घटत इति
यावदुक्तमालम्बमात्रं निर्वापमात्रं चापूर्वं कर्तव्यम् । कर्मणः श्रुतिमूल-
त्वात् । श्रुतिमूलं हि कर्मेत्युक्तं, चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । तस्मात्कर्मा-
न्तरे ॥ १३ ॥

यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषां कर्मसंबन्धात् ॥ १४ ॥ सि०

यदुक्तं—न प्राकृतयोर्गुणविधी इति । एतद्ब्रह्मीयः । यत्तुक्तम्—आल-
म्बमात्र विधीयते, निर्वापमात्रमिति । एतदपजानीमहे । यजिमा एते
कर्मणी इति । कुतः । द्रव्यफलभोक्तृसंयोगात् । द्रव्यदेवतासंयोगात् ।
द्रव्यदेवतासंयोगोऽत्र विधीयते, भूतिकामस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य च ।
कथम् । न हीदमेवोच्यते श्वेतमालभेतेति । यदि श्वेतावदेवोच्येत,
ततः श्वेतमालम्बसंबन्धोऽवगम्यते । इह हि श्वेतं वायव्यमालभेतेत्युच्यते ।

भ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वमभिधास्यते नैतद्वाचनिकं, कथं तर्हि, द्वारान्यथानुपपत्तिकरि-
तम् । न चाऽऽलम्बमनिर्वापान्वयत्रानुपपत्तौ । लोकेऽपि विद्यमानत्वादिति । तत्र यदि
तावन्नैकिकव्यावृत्त्यर्थं विहितत्वेन विशेष्यते ततोऽन्यविशेषणाभावाद्धैव विशेष्यौ
य आलम्बः कर्तव्यतया चोदित इति । तावता चोपक्षिणशक्तौ विधायके गुणविधानं
नोपपद्यते । न ह्यसौ विधातुं लक्षयितुं च सकृदुच्चरितः समर्थः । केवलघात्वर्थानुवादे
च लोकेऽपि गुणविधित्वप्रसङ्गः । तत्र च निष्फलत्वादानर्थक्यं, न चैतावन्मात्रेणैव
विनैव प्रकरणादिभिर्वैदिकालम्बमनिर्वापग्रहणमुपपद्यते । तस्मात्प्राकृतप्रमाणाभावादपूर्व-
योर्विधानमिति ॥ १३ ॥

यथा फलपदं प्रेक्ष्य गुणपक्षो निराकृतः ।

देवतापदमालोक्य तथैवाऽऽलम्बमात्रता ॥

विधिस्तावदुत्तरोत्तरपदानुरोधेन द्रव्यदेवतापदसंबन्धसंक्रान्तः । स चान्यथानुपपत्ते-
राक्षिप्तयनिक्रियः सन्विधीयते । न ह्यन्यमन्या क्रिया संपादयितुं समर्था । यदि देवतो-

तेन श्वेतवायव्यसंबन्धो विधीयते । यथा पटं वयेति पटवयनसंबन्धो विधेयोऽवगम्यते । पटं दीर्घं वयेति पटस्य दीर्घता विधीयते । दीर्घश्च-
ब्दप्रयोगात् । एवमिहापि सौर्यवायव्यश्चब्दप्रयोगाद्द्रव्यदेवताभिसंबन्धो
विधेय इति गम्यते । इतरथा देवताशब्दः प्रमादसमाभ्यात इति गम्येत ।
नन्वत्रापि श्वेतं वायव्यं कुर्यात् तं चाऽऽलभेत इत्यर्थद्वयविधा-
नाङ्घ्रिधेतैव वाक्यम् । नेति ब्रूमः । न ह्यालभेतेत्यस्यायमातिभारो,
यद्द्रव्यदेवतासंबन्धेन पुरुषप्रयत्नं ब्रूयात् ।

तं चाऽऽलभेतेत्यर्थविशिष्टम् । श्रुत्यैव हि पुरुषप्रयत्नो विशिष्टो
गम्यते । वाक्येन च द्रव्यदेवताश्रय इति । नात्र द्वाभ्यां वाक्याभ्यां
प्रयोजनम् । यथा रक्तमश्वं योजयेति यदा गुणविधिपरं भवति वाक्यं,
तदा द्वाभ्यां वाक्याभ्यां प्रयोजनं गुणद्वयविधाने । अथ श्लोणमानये-
त्युच्येत तत्र गुणविधिपरेऽपि वाक्ये पर्यवसित एव गुणद्वयविधानम् ।
श्रुत्यैव विशिष्टगुणद्रव्यस्य प्रतीतत्वात् भवत्येकस्य वाक्यस्यातिभारः ।
एवमिहापीति । संबन्धश्च बहुभिः पदैर्विशिष्ट एक एवोच्यत इत्येका-
र्थत्वम् । विभज्यमानानि चात्र पदानि साकारुषाणीत्युपपन्नमेकवा-
क्यत्वम् । न च यागमन्तरेण देवतायै द्रव्यं संकल्पितव्यमित्येष संब-
न्धोऽवकल्पते । तस्माद्यजिमती एते कर्मणी इति ॥ १४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

लिङ्गं स्वल्पयेतमर्थं दर्शयति । सोमारीद्रं चरुं निर्वपेत् इति
प्रकृत्य, परिश्रिते याजयेत् इति परिश्रयणविधिः । एतस्य वाक्ये

ह्येतेनापरित्यजेन्नैव द्रव्यमालभेत न तद्वायव्यं कृतं स्यात् । न च प्रसिद्धवायुदेवत्यमेवं
स्पष्टव्यमित्यवगम्यते । अनुष्ठानसंपाद्यत्वाद्देवतात्वस्य । तेनावश्यं वायुमुद्दिश्य श्वेतगुणक
द्रव्यं दातव्यमतश्च यजिर्विधानमेतदिति निश्चीयते । तथा च लक्षणं करिष्यति
'यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं रुमुदाये कृतार्थत्वात्' इति । ततश्चाऽऽलम्भनिर्वापो
चोदकप्राप्तावेवानुवदिष्येते । तत्राऽऽलम्भविशिष्टत्वादिति गौरवोपन्यासः फल्गुरेव कथं
चिदभ्युपेत्यवादेनोपन्यस्त इति नातीवाऽऽद्वैतव्यः ॥ १४ ॥

सोमारीद्रमित्युक्ते विनाऽपि यजतिशब्देन परिश्रयणविधिपरं वाक्ये यजतिनाऽनुष्ठ-

यजतिशब्देन संकीर्तनमवकल्पते । यदि यजिमती एते कर्मणी ।
अथ प्रकृतौ गुणविधानं यावदुक्तं वा, यजतिशब्देनानुवादो नावक-
ल्पेत । तस्मादवगच्छामो यजिमती इति ॥ १५ ॥

[६] विशये प्रायदर्शनात् ॥ १६ ॥ सि०

किमिहोदाहरणम् । न तावत्सूत्रेणैव परिशृहीतं यथा, अवेष्टो यज्ञ-
संयोगात्क्रतुप्रधानमुच्यते इति । नापि च साध्यं प्रतिज्ञातं यथा अय-
नेषु चोदनान्तरम् । केवलं विशये संशये प्रायदर्शनं हेतुरिति निर्दि-
श्यते । कस्यार्थं हेतुरिति न विजानीमः । प्रकृतं यजिमदेतत्कर्मैति
तदपि न संबध्यमानमिव पश्यामः । तदेतदगमकं सूत्रमेव तावदनर्थ-
कम् । अथ काऽत्र प्रतिज्ञा, कथं सदेह इति वक्तव्यम् । वृत्तिकारवच-
नात्प्रतिज्ञा संशयं चावगच्छामः । अत्र भगवानाचार्य इदं दृष्ट्वा द्रष्टव्य
वत्समालभेत वत्सनिकान्ता हि पश्य इति, इमं संशयमुपन्यस्यति स्म

माने यजतिमत्कर्मविधायित्वमेवमादीनामित्यवगम्यते । अग्नीषोमीयेऽपि चानेनैव यजि-
मत्त्वसिद्धिः । पूर्वं चैतावदेव विचारितं किं प्रकृतानुवादित्वमुत विवायकत्वमिति ।
सिद्धे तु विधायकत्वे किमात्मकं तत्कर्मैत्येतदाधिकरणार्थो न मेवैतदित्यपौनरुक्त्यम् ॥ १६ ॥

(इति—द्रव्यदेवतासयोगे यागविधायकत्वाविकरणम् ॥ ९ ॥)

सूत्रेष्वेव हि सत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके ।

सूत्रं यो निरिहार्थानां सर्वं सूत्रे प्रतिष्ठितम् ॥

इति ये षट्श्रन्ति तान्प्रत्युच्यते । न किञ्चित्साधनमप्रदर्शितविषय स्वार्थं साधयति ।
सूत्रकारेण चेह हेतुमात्रमुपात्तम् । न चार्थप्रकरणादिभिरप्युदाहरणप्रतिज्ञासंशयहेतूना-
मन्यतममुपलभ्यते । तस्मादगमके सूत्रे सति अवश्यं दोषप्रतिसमाधानार्थं वृत्तिकारा-
दिभिर्न्यतितव्यम् । सत्येव सभवेऽध्याहारादिवर्जनमुक्तम् । सर्वथा शिष्यप्रज्ञासंस्कारे
सूत्रकारादीनां प्रवर्तमानानां येनैव तदनुगुणं यत्कृतं तदेव ग्रहीतव्यं नासद्व्रह्मः कैत-
व्यः । इदं सूत्रकारेण नोपात्ताभिदं वृत्तिकारेणैतत्प्रदर्शनार्थमेतद्वर्णयन्ति । तदिह भगवा-

१ ते० सं० (२-१-४) । २ शास्त्रादौ भाष्यकारेणेति शेषः । ३ कृतव्य इति—युक्तिः,
ध्येऽर्थं पुरुषविशेषत्वानावरणायत्वाद्युक्तियुक्तं, यद्वृत्तिकारादिभिरुक्तं तत्सूत्रकारानुपात्तत्वात् प्राह-
मित्यसदाग्रहो न कृतव्यइत्याशयः । ४ वर्णयन्तीति—सूत्रकारानुक्तस्याप्यर्थस्य वृत्तिकाराद्युक्तस्य
प्राह्यत्वप्रदर्शनार्थमेतद्भाष्यमिति यदुक्तं तेदत्तपूर्वेऽपि व्याख्यातारो वर्णयन्तीत्यर्थः ।

किं यजिमदभिधान एव आलम्बितरुताऽऽलम्बमात्रवचन इति । उप-
पद्यते चैतदुदाहरणं, संक्षयश्च । तत्र च पूर्वपक्षं प्रतिजानीते स्म यजिम-
दभिधान इति । इदं तु प्रत्युदाहरणसूत्रं पूर्वस्याधिकरणस्य । नात्र
पूर्वपक्षेणातीव प्रयोजनम् । तथाऽपि पुरुषाणामुच्चावचबुद्धिविशेषाना-
लोच्य भवति मन्दानां सामान्यतो दृष्टेनाप्याशङ्क । साऽपि निवर्त-
नीया । न हि मन्दविषेण बुद्धिकेनापि दृष्टो म्रियेत न जातुचित्क-
दाऽपि तत्र चिकित्सा नाऽऽदरेण कर्तव्या भवेत् । अतस्तां निवर्तयितुं
पूर्वपक्षमुपन्यस्यति स्म । आलम्बितिरस्माभिः प्राणिसंयुक्तो यजिमद-
भिधानो दृष्टः । अयमप्यालम्बितः प्राणिसंयुक्त एव । तेनायमपि यजि-
मद्वचन एवेति भवति कस्यचिदाशङ्क । अथवा यजिमदभिधानो दृष्ट
आलम्बितः प्राणिसंयुक्तः । तस्यायमनुवादो वत्सविधानार्थः । तथा च
फलं न कल्पयितव्यं भविष्यतीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अस्मिन्संशये
आलम्बमात्रं संस्कारः । कुतः । प्रायदर्शनात् । यत्रान्यान्यपि संस्का-
रकर्माणि प्रायभूतानीत्युच्यन्ते । तत्रैतदपि श्रूयते । प्रायादपि चार्थनि-
श्चयो भवति । यथा, अग्न्यप्राये लिखितोऽग्न्य इति गम्यते । ननु लिङ्गं
प्रायदर्शनम् । कथमनेन सिद्धिरिति । उच्यते । यथा प्रायदर्शनेन सि-
ध्यति, तथा वर्णयितव्यम् । कथं च प्रायदर्शनं हेतुः । न्यायतः प्राप्तौ
सत्याम् । कः पुनर्न्यायः । देवतासंबन्धाभावात् यागवचनः । दृष्टार्थ-

नुपवर्षः किलाग्निहोत्रे धेनुदोहाधिकारे श्रुतमिदं वाक्यमुदाहृतवान् 'वत्समालभेत' इति । तत्र
च पूर्ववदेव त्रेधा संशयमुपन्यस्तवान् । किं प्राकृत एवाऽऽलम्बे वत्सो विधीयते तथाऽऽ-
लम्बमात्रमथवा यजतिमदेतत्कर्मिति । तत्र विशेषणाभावात्प्राकृतप्रत्ययो नास्तीति
पूर्वाधिकरणसिद्धमेवेति नोपन्यस्तम् । तेनैवानुक्रमेण यजिमदभिधानबुद्धौ प्रसक्तायाम-
पवादोऽयं क्रियते । तत्र भोक्तृसयोगप्रत्युदाहरणत्वादुदाहृतप्रायोऽपि पूर्वपक्षः श्रोतुबुद्धि-
वैविध्यात्क्रियते । यो नाम तार्किकवासनया सामान्यतो दृष्टेन वेदार्थमुज्जिनीषेत्स्य
तजिबृत्तिरप्रदर्शिताशङ्का न शक्या कर्तुमिति प्रदर्श्यते । तत्र केषांचित्पूर्वाधिकरण एवाऽऽ-
लम्बितिर्यजतिपर्यायत्वेन प्रसिद्धोऽन्येषा यज्यनुमापकत्वेन, तदुभयमत्रापि तथैव मन्यन्ते ।
तत्रापूर्वयागविधानं प्राप्ते वा वत्सविधानमिति पूर्वपक्षे द्वैतम् । सिद्धान्तस्तु द्रव्यदेवता-
संबन्धान्यथानुपपत्त्या पूर्वमस्माभिर्यजिः कल्पितो नादृष्टपूर्वशक्त्यालम्बयभिधानेन,

त्वाच्च वत्स आलभ्यमानो गां प्रस्नावयिष्यतीति । तस्मादेवं न्याय-
प्राप्ते प्रायदर्शनं द्योतकं भवति । तस्मादालम्भमात्रं संस्कारः ॥ १६ ॥

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १७ ॥

अर्थवादश्च भवति वत्सनिष्क्रान्ता हि पशव इति । यस्माद्वत्सप्रियाः
पशवस्तस्माद्वत्स आलब्धव्य इति । यदि गां प्रस्नावयितुमालभ्यते,
तत्रैतद्वचनमवकल्पते । अथ संग्रहयितुं, तत्रैवंजातीयकं वचनं नोपप-
द्येत । तस्मादप्यालम्भमात्रं संस्कार इति सिद्धम् ॥ १७ ॥

[७] संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ॥ १८ ॥ सि०

अस्ति अग्निः । तत्र नैवारश्चरुर्भवति, इत्युक्त्वा यदेनं चरुमुपदधाति
इति समाप्नन्ति । तत्र संदिश्यते । किं चरुर्यागार्थो यागं कृत्वाऽव-
शिष्ट उपधातव्य उपोपधानार्थ एवेति । यागार्थ इति ब्रूमः । चरोर्हि
प्रसिद्धं कार्यं यागो नोपधानम् । उच्यते । यद्यपि यागार्थता चरोः
प्रसिद्धा, तथाऽपि देवतावचनसंबन्धाभावाद्यजतिशब्दासंबन्धाच्च न

व्यभिचार्यनुमानाभासेन वा । न चेहासावस्तीति यावदुक्तता । तथा च दोहनादिसंस्का-
रकर्मप्रायदर्शनमुपपद्यते । दृष्टार्थत्वं च गोप्रसन्नवनहेतुत्वात् ॥ १९ ॥

‘ वत्सनिष्क्रान्ता हि ’ इति प्रस्नावनार्थं च वत्सोपचारस्पर्शनविधौ हेतुवन्निगदोऽर्थ-
वाद उपपद्यते । मारणार्थत्वे त्वालभ्यमाने वत्सप्रियत्वं पशूनामुच्यमानमसंबद्धमेव
स्यात् । यस्मादसौ मातुः प्रियो वत्सस्तस्मात्संज्ञापनार्थमालब्धव्य इत्यसंबद्धमेव
स्यात् । इतरत्र पुनर्वत्सप्रिया माता पुत्रे चाटुकरणात्तेन वा कृतचाटुना संयुज्यमाना
स्नेहात्प्रस्नविष्यतीत्युपपद्यते । तस्मादपि प्रयोजनवत्संस्कारभूतालम्भमात्रविधानमेतदिति
सिद्धम् ॥ १७ ॥

(इति—देवतासंयोगाभावे यागाविधायकत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

पूर्वमालम्भस्य प्रत्युदाहरणमिदं तु चरुद्वारेण निर्वापस्य । देवताशङ्का चात्राम्य-
न्तरेऽधिकेत्यारम्भः । तत्रैतत्पत्तिकमेव चरुपुगेडाशादीनां यागाह्वयम् । सर्वथा चैत-
स्याऽऽत्मीयत्वपरित्यागः कर्तव्यः । ‘ चरुमुपदधाति ’ इति च द्वितीयाभिर्देशादुप-
धानं प्रतिपत्तिः । न चान्यत्रानुपयुक्तस्य प्रतिपत्तिर्युक्तेत्याकाङ्क्षिते योग्यत्वाद्यागोपयो-

१ अग्निरिति—चयनमित्यर्थः । २ तै० ब्रा० (१-३-७) । ३ परित्याग इति—उत्पन्नस्य
चरोर्विध्यानर्थक्यपरिहाराय स्वत्वत्यागः कर्तव्य इत्यर्थः ।

यागार्थेति गम्यते । तदुच्यते । तस्यैव वाक्यशेषे श्रूयते, बृहस्पतेर्वा
एतदंशं यमीवारा इति । तेन देवतावचनेन संनिहितेनैकवाक्यता
भविष्यतीति बृहस्पतिदेवताक उपधातव्य इति । तस्माद्यागार्थश्चरि-
त्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।

संयुक्तस्त्वर्थशब्देन कार्यशब्देनोपदधातीति तदर्थ एव स्यादुपधा-
नार्थः । उपदधातिना चास्य प्रत्यक्षमेकवाक्यत्वम् । परोक्षं देवतावचने-
नानुमेयम् । चरमुपदधाति इति हि प्रत्यक्षं वाक्यम् । बार्हस्पत्यमुप-
दधाति इत्यानुमानिकम् । तस्मात्कृत्स्नश्चरुपधातव्यः । ततश्च किंचि-
दिज्यायां विनियुज्येत । तदन्यत्र श्रुतमन्यत्र कृतं भवेत् ।

गित्वमेव विज्ञायते । वाक्यशेषे च बृहस्पतिः श्रूयमाणो यदि विध्युद्देशेन न संबध्यते,
आनर्थक्यमेव स्यात् । तस्मादाग्नेयप्रकृतिकं बार्हस्पत्यचरुयागं निर्वर्त्य शेषकार्यान्तरा-
प्यकृत्वोपधातव्यश्चरित्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।

चर्वादीनां स्वभावेन नैदमर्थ्यमवस्थितम् ।

यथाप्रमाणमेवैषा विनियोगोऽवगम्यते ॥

‘ नैवारश्चरुर्भवति ’ इति ह्युत्पन्नमात्रस्यैव प्रयोजनापेक्षायां सत्यां यागाङ्गभूताग्नि-
धारणार्थस्थलनिर्वृत्तिशेषत्वेन प्रत्यक्षविधानं दृश्यते ‘ यदेनं चरमुपदधाति ’ इति ।
तथा निराकाङ्क्षस्य च चरोः श्रुतेनापि कार्यान्तरेण संबन्धो न स्यात्किमुताश्रुतेनैव
यागेन । न चेयं प्रतिपत्तिरिति प्रथमं प्रयोजनवत्त्वानवगमात् । अर्थकर्मण्यपि चोपधानं
प्रति प्राधान्यमस्ति, तेनासंस्कृतस्थलं न निर्वर्तयतीति द्वितीयानिर्देशाविरोधः ।

त्रेधा च देवतायोगश्चरोरस्याऽऽनुमानिकः ।

नीवारस्यार्थवादस्थताद्वितादिविवर्जनात् ॥

नीवारसंबद्धः सन् बृहस्पतिश्चरावनुमातव्यः । तथा वाक्यशेषस्यो विध्युद्देशमना-
काङ्क्षितदेवतासंबन्धं नेतव्यः । तद्वितचतुर्थीमन्त्राणादिभिश्च विना कथमपि देवतात्वं
कल्पनीयम् । यागाद्यनुमानहेतुश्च स्थित एव । तस्मादुपधानार्थत्वमेव युक्तमिति ।

१ स्थण्डिलनिष्पत्यर्थस्योपधानकर्मणोऽर्थकर्मत्वेऽपि स्थण्डिलनिर्वर्तकत्वादुपधानं प्रति चरोः
प्राधान्याद्द्वितीयोपपत्तिरित्याह—अर्थकर्मण्यपीति । वस्तुतस्तु—चरुसंस्कारकमेवोपधानम् । न चेयं
प्रतिपत्तिः । प्रायणीयनिष्कासे उपयुक्तसंस्कारापेक्षयोपयोक्ष्यमाणसंस्कारबलीयस्त्वस्य स्थापितत्वात् ।
अतः संस्कारविध्यन्ययानुपपत्त्या ‘अर्घ्यं वृणीते’ इति च चरोः सामर्थ्याद्यागाद्गभूताग्निधारणार्थस्थण्डिल-
निष्पत्यर्थतया विनियोगकल्पनावृत्तिर्या सूपपन्नैवेति ।

यत्तु बार्हस्पत्या नीवारा इति । अर्थवादः स इति । पचूक्तं प्रसिद्धा
चरोर्यागार्थेति । प्रसिद्धिर्वाक्येन बाध्यते । तस्मादुपधानार्थ इति
सिद्धम् ॥ १८ ॥

[८] पात्नीवते तु पूर्वत्वादवच्छेदः ॥ १९ ॥ सि०

त्वाष्ट्रं पात्नीवतं विधायेदमुच्यते यत्पर्यग्निकृतं पात्नीवतमु-
त्सृजन्ति इति । तत्र संदेहः । किं त्वाष्ट्रस्य पर्यग्निकृतस्यैव उत्सर्गो
विधीयते, उत तस्माद्यागान्तरामिति । यदि पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीति
पदद्वयं परस्परेण संबद्धं ततस्त्वाष्ट्रस्योत्सर्गः । अथ पात्नीवतशब्द
उत्सृजतिना संबध्येत, ततो यागान्तरम् । किं तावत्प्राप्तम् । यागान्त-
रमिति । कुतः । पूर्वस्त्वाष्ट्रः पात्नीवतश्च । उभयविशेषणविशिष्टः कथं

येषां च ' बार्हस्पत्यो भवति ' इति चरुसमानाधिकरणेन तद्धितेन वाक्यशेषे देवता-
श्रयणं तेषामपि प्रथममुपधानार्थत्वे विध्युद्देशात्सिद्धेऽनाकाङ्क्षितत्वाद्देवता विधातुम-
शक्येति वर्तमानापदेशानुरोधेन यादृशं वयमस्य बार्हस्पत्यस्व वर्तमानं पश्यामस्तादृश-
मेवैतत्प्रशंसार्थं कीर्तितमित्यवगमाद्य एव शास्त्रान्तरीयस्य वचनस्य ' बृहस्पतेर्वा एत-
दक्षम् ' इत्येतस्यार्थः स एव ' बार्हस्पत्यो भवति ' इत्यस्यापि तैत्तिरीयवचनस्य
निश्चीयते, तस्मादेषोऽपि न यजिमद्वचन इति यावदुक्तत्वसिद्धिः ॥ १८ ॥

(इति—चरोरुपधानार्थताधिकरणम् ॥ ७ ॥)

एतेनैवाधिकारेणोत्सृजतिरपि यजिमदभिधानो न वेति विचार्यते । ' त्वाष्ट्रं पात्नी-
वतमालभते ' इत्येवं यागं विधाय पुनराम्नायते ' पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्ति ' इति । तत्र गुणविधिरुत कर्मान्तरमिति वचनव्यक्तिद्वयप्रतिमानेन संदेहे सति वाय-
व्यश्रेतालम्भवदेव विधिशक्तेर्द्रव्यदेवतासंबन्धविषयत्वेन कर्मान्तरत्वम् । किं च ।

न च त्वष्टुरभावेन प्रत्यभिज्ञायतेऽत्र सः ।

पर्यग्निकृतयोगाच्च वाक्यभेदः प्रसज्यते ॥

यदि ह्यत्रापि पूर्ववदेवोभे विशेषणे श्रूयेयाता ततस्तदेव कर्मेति विज्ञायेत । न त्वत्र महे-

१ तै० स० (६-६-६) । २ येषां चेति—अनेन च भाष्ये बार्हस्पत्या नीवारा इत्येवंविधवाक्यशे-
षप्रदर्शनं, बार्हस्पत्यो भवतीति तैत्तिरीयवाक्यस्यापि ब्राह्मन्तरीयवाक्यसमानार्थकतया प्रशंसार्थत्वेमेवे-
त्येवंविधतात्पर्येणेत्युक्तं भवति । ३ तै० स० (५-६-२) ।

पात्नीवतश्चन्देनानुद्येत । अपि च त्वाष्ट्रस्योत्सर्गे विधीयमाने पर्वश्रि-
कृतमिति विशेषणं नावकल्पेत । अतो ब्रूमः पर्यग्निकृतस्य पात्नीव-
तता विधीयते । स एव याग इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः न कर्मान्तरं,
पूर्वस्यैवात्सृजतिश्चन्देनावच्छेदो विधीयते । किमेवं भविष्यति । यजि-

न्द्रस्यैवेन्द्रप्रगाथे कश्चिदपि प्रत्यभिज्ञानलेशोऽस्तीति देवतान्तरसंयोगादपि वाजिनयाग-
वद्भिद्यते । पात्नीवतोद्देशेन चोत्सृज्यमानार्थे विधीयमाने पर्यग्निकरणावस्थाविशेषणा-
द्वाक्यं भिद्येत । व्यवहितकल्पनया चोत्सृजतिः संबध्येत । प्राप्त एव च तस्योत्पत्तिवा-
क्येनोत्सर्ग इति व्यर्था पुनःश्रुतिर्भवेत् । न च पर्यग्निकरणविधानेनान्नार्थः । तस्याति-
देशेनैव प्राप्तत्वात् । न च केवलपात्नीवतताविधिवैकल्पिकः शक्य आश्रयितुम् । उत्पत्ति-
वाक्यशिष्टत्वविरोधात् । न च प्राकृतकल्लोपकारकेवलपर्यग्निकरणपुनःश्रुत्या गृहमेधी-
यवदपूर्वता शक्या दर्शयितुम् । सिद्धवदुपसर्जनीभूतपर्यग्निकरणनिर्देशात् । न च
पर्यग्निकरणशब्दस्तदन्ताया अङ्गरीतेर्वाचकः । येन तन्मात्रग्रहणाश्रयणादुत्तरकर्मावच्छेदो
विज्ञायते । न चासौ कालस्य वक्ता, येन पर्यग्निकरणकाल एवोत्सृजतीति कल्प्येत । न
च लक्षणाश्रयणहेतुरस्ति । श्रुत्याऽपि वाक्यसमवायोपपत्तेः । सर्वाङ्गेषु चोदकप्राप्तेषु वच-
नान्तरणानिषिद्धेषु पर्यग्निकरणवेलाया समस्तेष्वनुष्ठीयमानेषु सत्सु नैव ज्ञायते किं क्रियता-
मिति । सर्वकरणे काललोपात्तकालकरणे चाङ्गान्तरलोपात् । एतेनावस्थाविधिः प्रत्युक्तः ।
चोदकेनैव तावत्, पर्यग्निकरणावस्थ उत्सृज्यत इति प्रापितम् । अथोत्तरावस्थापरिसंख्यो-
च्यते । तत्र त्रिदोषत्वमुक्तमेव । तस्मान्न पूर्वकर्मणि किञ्चिद्विधेयमस्य वाक्यस्येति
कर्मान्तरमेव द्रव्यदेवतासंयुक्त, देवतागुणसामान्येन च पूर्वप्रकृतिकमग्नीषोमीयप्रकृतिकमेव
वा विधीयत इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्न यागोऽन्योऽवगम्यते ।

पर्यग्निकरणात्तस्मिन्नङ्गरीतिर्विधीयते ॥

पात्नीवतशब्दस्तावन्मनोतायामिवाग्निशब्दः सत्यप्युभयविशिष्टत्वे शक्नोति प्रकृतं
यागं वक्तुं ' पर्यग्निकृतमुत्सृजति' इति प्रकरणात्तस्यैव गुणविधिविज्ञायते । ननु च
सर्वे गुणविधिप्रकारा निराकृताः । सत्यं शेषा निराकृताः । पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीति-

१ विशिष्टाजुवादे वाक्यभेदापत्तेरिति शेषः । २ अग्निशब्द इति—द्विदेषस्याग्नीषोमीय-
पशुयागप्रकरणे श्रूयमाणाया ' त्वं ह्यग्निं प्रथमो मनोता ' इत्यस्यामृति यथाऽग्निशब्देनाग्नीषोमीयबुध्येते
तद्वदित्यर्थः ।

मत्ता तावत्कल्पयितव्या न भविष्यति । उत्सृजतिश्च दध्नुः श्रुत्योत्सर्गं विदधद्वाक्येन न बाधितो भविष्यति । कर्मान्तरपक्षे वाक्येन पात्नीवत-
तायां विधीयमानायामर्थात्प्राप्त उत्सर्गो धातुनाऽनूयेत । अपि च पर्य-
ग्निकृतस्य पात्नीवतता पूर्वस्य विदितैव । सा विधातुं न शक्यते ।
तस्मात्पूर्वस्य कर्मणोऽवच्छेदः । यत्तुक्तं त्वाष्ट्रस्योत्सर्गं विधीयमाने
पर्यग्निकृतमिति विशेषणं तावत्भावकल्पेतेति । नैष दोषः । अतन्त्रमेवात्र
पात्नीवतशब्दो, नासौ विशेष्यते । अत एव त्वाष्ट्रः पात्नीवत उभय-
विशेषणविशिष्टः केवलेन पात्नीवतशब्देन लक्षणयाऽनूयेतेति न
दोषः । तस्मादवच्छेद इति सिद्धम् ॥ १९ ॥

[९] अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ २० ॥ सि०

न कस्याचिदपि प्रकरणे श्रूयते । ऐष वै हविषा हविर्यजते योऽद्वाभ्यं
गृहीत्वा सोमाय यजत इति । तथा परा वा एतस्याऽऽयुः प्राण एति

पक्षस्तु न निराक्रियते । यद्यप्येष शब्द इडान्तादिवत्तदन्तत्वं न ब्रवीति तथाऽपि गम-
यितुं शक्नोति । न हि निर्वृत्तपर्यग्निकरणता पूर्वाङ्गेऽप्युक्तेषु संभवति । तस्मात्तदुपादाना-
देवानुक्ताऽपि तदन्तताऽवगम्यते । कथमावापेक्षी च त्वाष्ट्रप्रयोगवचनः प्रकृतौ दृष्टसाम-
र्थ्यपर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापस्यातिक्रमकारणाभावात् प्रकृतिस्थानि सर्वाण्यङ्गान्यपेक्षते ।
ततश्चेतावन्त्येवास्याङ्गानीत्यवधारणात्स्वरूपप्राप्तिमात्रस्य च चोदकेनापि सिद्धेरुत्त-
राङ्गावच्छेदार्थमेवेदं वाक्यमिति फलेन व्यपदिश्यते । तेनोच्यते पूर्वत्वादवच्छेद इति ।
एवं च सति यागान्तरापूर्वान्तरानुमानादिक्लेशो न भवतीति । न च परपदसंबन्धविधान-
विप्रकर्षः । पर्यग्निकरणान्तविशिष्टे तूत्सर्गे विधीयमाने यद्यप्युत्सर्गस्वरूपं प्राप्तमेव
तथाऽपि तदुद्देशेनाङ्गकलापविधानादनन्त्यन्तविप्रकर्षात्स एव विधेयत्वेनोक्तः । त्वत्पक्षे तु
'दध्नुर्निद्रयकामस्य' इत्यादिष्विव धातोरन्त्यन्तपाराधर्यं स्यात् । तस्मादप्यकर्मान्तरत्वम् ।
प्रकरणादेव च पर्यग्निकरणान्ताङ्गग्रहणसिद्धेः पात्नीवतग्रहणं नित्यानुवादत्वादतन्त्र-
मिति विशिष्टानुवादिकदेशव्यपदेशोपालम्भपरिहारः । तस्माद्गुणविधिरिति सिद्धम् ॥ १९ ॥

(इति—पात्नीवताधिकरणम् ॥ ८ ॥)

१ तै० सं० (३—३—४) । २ इडान्तादिवदिति—'इडान्ताऽऽतिशया रीतिष्ठते' इत्यत्र
श्रूयमाण इति शेषः । ३ विशिष्टानुवादेति—पर्यग्निकरणावस्थानिविशिष्टपात्नीवतानुवादलक्षणस्य पात्नी-
वतत्वरूपेण चैकदेशेन, त्वाष्ट्रपात्नीवतव्यपदेशोपालम्भस्य परिहार इति समासार्थः ।

योंऽंशुं गृह्णाति इति । तत्र संदेहः । किं यागान्तरमेतद्ग्रहणकमुत ज्योति-
ष्टोमयागे ग्रहविधिरिति । किं प्राप्तम् । यागान्तरमिति । कुतः ।
अपूर्वनामधेयसंयोगात् । न प्रकृतावेतन्नामधेयको यागोऽस्ति, न ग्रहः
कश्चिद्योऽभ्यस्येत । तस्माद्यागान्तरम् । ननु द्रव्यदेवतं न श्रूयते । मा
भूद्द्रव्यदेवतं, साक्षादेव यजतिशब्दो विद्यते । तस्मात्कर्मान्तरमदा-
भ्यसंज्ञकमंशुसंज्ञकं यागं करोतीत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । अद्रव्यदेवताके केवले नामधेये श्रूयमाणे ब्रूमो
ज्योतिष्टोम एव ग्रहाभ्यासविशेषविधानमिति । कुतः । एतत्तावद्ग्रहस्य
नामधेयं, न यागस्य । ग्रहणेन साक्षात्संबन्धात् । व्यवहितत्वाद्या-
गस्य । अंशुरिति च मुक्तसंशयमेव ग्रहनामधेयम् । न च ग्रहभेदे याग-
भेदो भवति । न च द्रव्यदेवतं श्रूयते । यतो गृह्णातिर्यजिमद्वचनो

अनारभ्याधीतयोरंशुदाम्यग्रहयोरालम्भादिवत् त्रेधा संदेहः । तद्वदेव च पक्षद्वयं
निराकृत्य यजिमती चोदनेति प्रतिज्ञायते । किं च ।

प्रकृतादपि भेत्तृत्वं नामधेये व्यवस्थितम् ।

किमुताप्रकृतेभ्योऽत्र यत्र नैवास्त्यभेदधीः ।

न ह्येतन्नामधेयं प्रकृतौ कस्यचित्प्रसिद्धं यस्य पुनः श्रुतिसामर्थ्यादद्विरभ्यासः क्रियते ।
तस्माद्गृह्णातिचोदनासामान्येन ज्योतिष्टोमप्रकृतिरेकाहोऽयं चोद्यत इति मन्यामहे । न च
वत्सालम्भतुल्यत्वम् । एकत्र यजतेः प्रत्यक्षत्वादभ्यस्य चाव्यभिचारिण्या संज्ञयाऽभ्यस्यत्वे
कल्पिते गृह्णातिना समस्तज्योतिष्टोमधर्मप्राप्तेर्द्रव्यदेवतासंबन्धसिद्धिः । अतो यागान्तर-
त्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

ग्रहणं नामधेयं च केवलं यत्र गम्यते ।

वत्सालम्भादपि न्यूनं तदद्रव्यतयेष्यते ॥

देवता तावद्दूरभ्रष्टैव । यद् गृह्यमाणं द्रव्यं तदपि न केनचिदुपात्तम् । न
हि जात्या गुणेन च विना द्रव्यमुपलसयितुं शक्यम् । न च यागेऽनवधारिते ज्योति-
ष्टोमवद्भावोऽस्ति । येन सोमग्रहणमेतदिति विज्ञायते । न च गृह्णातिर्ज्योतिष्टोमं
न व्यभिचरति । उपादानमाश्रवचनत्वात् । न चैते यागनामनी, येन तं भिन्नाता,
ग्रहणसामानाधिकरण्याद्धि तन्नामत्वमनयोः । इष्यत एवास्माभिरत्रग्रहणभेदः । न च
साधता यागान्तरत्वं भवति । द्रव्यदेवतासंयोगेऽपि चैवजातीयकानां यजिमस्त्वं निराकृ-

भवेत् । यदप्युक्तं— साक्षादत्र यजतिशब्दो विधायक इति । नैवं शब्दं कर्मान्तरं विधातुम् । विहितयागवचनो हि सः । विशेषाभावात् । तस्माद्यजतिना ज्योतिष्टोम एवोच्यते । अंशदाभ्यशब्दाभ्यामप्यपरो ग्रहाभ्यासौ विधीयेते इति सिद्धम् ॥ २० ॥

[१०] अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥ २१ ॥ पू०

अस्त्यग्निः य एवं विद्वानग्निं चिनुते इति । एवं विधाय श्रूयते— अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनैवानुयजति, तमुक्थेन, तमतिरात्रेण, तं चोद-
शिना इत्येवमादि । तत्र संदेहः । किमयमग्निशब्दो यागवचनो ज्योति-
ष्टोमादिभ्यः कर्मान्तरं चिनुत इत्यारूपातेन विधीयत उत द्रव्यवचनो
ज्योतिष्टोमादिषु गुणविधानमिति । किं प्राप्तम् । यागवचन इति ।
कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं हि दृश्यते । अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शस्त्रम्,

तम्, ' अंशोदकाश्च संस्काराः ' इति । अत्र पुनस्तदपि न विद्यते । योऽप्यदाम्यवाक्ये
यजतिः सोऽपि रेवतीवारवन्तीयपूर्वपक्षन्यायेन संस्क्रान्तविधिशक्तिना प्रत्ययेन विधी-
यते । तस्माद्यागमनूय ग्रहणविधानमेवैतत् । अशोः कथं यागसंबन्ध इति चेत् । गृह्णा-
तिसामान्योपस्थितेन ज्योतिष्टोमेनेति केचित् । अस्त्येष त्वनयोस्तौत्तिरीयाणां ज्योतिष्टो-
मप्रकरणे पुनः श्रवणं तदन्यत्र प्रयोजनत्वात्कर्मविनियोगं करिष्यति । यथा साप्तदश्य-
स्यानारभ्यवादेन सामिधेनीसंबन्धितयोत्पत्तेः । प्राकराणिकैश्च वचनैर्विनियोगादर्शवत्त्व-
मेवमिहापि द्रष्टव्यम् । तेन ' संस्कारश्चाप्रकरणेऽकर्मशब्दत्वात् ' इत्ययमेव
पक्षः ॥ २० ॥

(इति—अंशदाभ्यग्रहयोज्योतिष्टोमाङ्गताधिकरणम् ॥ ९ ॥)

=====

' अग्निं चिनुते ' इत्यत्रापि त्रैधैव संदेहः । किमपूर्वयागविधिरुत चयनमात्रविधानमुत
प्रकृतिविकृतिषु गुणविधानमिति । तत्राश्वदाम्यवत्प्रकरणे पुनरसंकीर्तनात्संस्कारमात्रस्य
च केवलस्य प्रयोजनासंभवात्संज्ञयैव ऋत्वन्तरं कल्प्यते । तथा च फलश्रवणम्
' ऋन्नोत्येव ' इति । न च गुणात्फलमिति शक्यं वक्तुं, प्रकृताश्रयानुपपत्तेः । तथा
वैकान्तिकसोमयागविहान्युपसदादीन्युपयत्र संबद्धानि श्रूयन्ते । तथेमानि वचनानि
' अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनैवानुयजति ' इति । तत्र ' अग्निं यजति ' इति ' समिधो

१ तै० सं (५-६-३) । २ (अ. २ पा. ३ अ. ६ सू. १८) । ३ ग्रहीत्वाशब्दार्थे संक्रातः
विधिशक्तिर्यस्य प्रत्ययस्येति समासार्थः । ४ (अ. २ पा. ३ अ. ५ सू. १२) ।

इति । तथा, षडुपसदोऽग्नेभित्यस्य भवन्ति इति । यस्य स्तोत्रशस्त्र-
मुपसदश्च तस्याग्निशब्दो वाचक इति गम्यते । यागस्यैतत्सर्वम् । तस्मा-
द्यागमन्त्रचन इति । ननु लिङ्गमसाधकं, प्राप्तिरुच्यतामिति । अत्रोच्यते ।
अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनैवानुयजति इति यागमभिनिर्वर्तयतीत्युच्यते । तम-
ग्निमिति विशिनष्टि । तस्मादग्निसंज्ञक इति गम्यते । अनुशब्दोऽप्युप-
सर्गो यजतेविशेषक एवमुपपद्यते । यद्यग्निर्यागः । तस्मात्क्रतुशब्दः
प्रतीयेत ॥ २१ ॥

द्रव्यं वा स्याच्चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥ सि०

द्रव्यं वा अग्निशब्देनोच्येत । कतमद्द्रव्यम् । यदेतज्ज्वलनः । अत्र

यजति ' इतिवत् ' तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ' इत्येव सिद्धानामधेयविशिष्टयागविधानं
विज्ञायते । तस्यैव चाग्निष्टोमादिसंस्थत्वं विशेषणम् । द्विरात्रादयश्च कालविशेषा विक-
ल्प्यन्ते । अथवा संस्थाविधिपरे वाक्ये यजत्यनुवाद एवमवकल्पते यद्युत्पत्तिवाक्ये
चिनोतिर्यजतिमद्वचनस्तस्मादुत्तरकालदृष्टेन यजतिसामानाधिकरण्येनाऽऽदावेवाग्निशब्दः
क्रतुनामधेयमिति निश्चीयते । अनुशब्दश्च य एतेनानिष्ठेत्यनेन प्राप्तं ज्योतिष्टो-
मात्पश्चाद्भावमनुवदति । यद्वाऽग्निमग्निष्टोमादिसंस्थैर्यागैरनुयजतीत्युक्ते यद्यग्निर्याग एव-
मसावनुयष्टुं शक्यते । सर्वत्र हि तुल्यरूपाणां तुल्यधर्मेणा विभागे पौर्वापर्यं भवति ।
तथैवा देवदत्तमनुगच्छतीति । यदि देवदत्तोऽपि गच्छत्येवमनुगमनमवकल्पते । तथाऽ-
नुयजनमपि । तस्माच्छ्रुतानुमितेतिकर्तव्यतावत्क्रतुविधानमेतदिति । पश्चिमे तु व्याख्यानेऽ-
ग्निष्टोमादिभ्यः पश्चात्क्रियमाणोऽयं तदङ्गमेव भवतीति फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् । पूर्वत्र
तु स्वतन्त्रत्वात् 'फलमात्रेणो निर्देशात्' इति फलविधित्वात्पुरुषार्थमिति विशेषः ॥ २१ ॥

अत्यन्तरूढिशब्दत्वाद्वाक्यमेदादिमिर्विना ।

ज्वलनं न परित्यज्य क्रतुरग्निः प्रतीयते ॥

न ह्याग्निशब्द उद्भिदादिवद्यौगिकः । नापि वाक्यमेदतत्प्रख्यतदव्यपदेशैर्युक्तो, येन
कर्मनामधेयत्वं विज्ञायते । यत्तु तत्प्रख्यमस्तीत्युक्तं, भवेत्तद्यदि कर्तव्यत्वेनाग्निर्विधीयते,
स तु प्राप्तकर्तव्यभाव एव चयनसंस्कारतया श्रूयते । न च ताद्रूप्येण कुतश्चित्प्राप्त इति
तत्प्रख्यान्यशास्त्रान्तराभावः । तस्माद्द्रव्यमेवाग्निरिति । कतमद्द्रव्यमिति—चयनसा-
नाधिकरण्यविरोधाभिप्रायेण प्रश्नः । सिद्धान्तवादी तु 'ग्रीहीनवहन्ति' इतिवद्वैयधिकर-
ण्येवैव संस्कार्यसंस्कारसंबन्धोपपत्तेरविरोधं मत्वाऽऽह—यदेतज्ज्वलन इति । तस्माद-

शेष प्रसिद्धः । चिनुत इत्येषा हि चोदना चयनार्था, न यजत्यर्थं
शक्नोति वदितुम् । चयनेनैनं संस्फुरते चितौ स्थापयतीति । अनु-
शब्दश्च पश्चादर्थो भविष्यति । चयने निर्वृत्ते पश्चादग्निष्टोमेन यागेन
यजतीति ॥ २२ ॥

तत्संयोगात्क्रतुस्तदारूपः स्यात्तेन धर्म-

विधानानि ॥ २३ ॥

यत्तु लिङ्गदर्शनमुक्तं यागवचनोऽग्निशब्द इति । तत् तेष्वेव लिङ्ग-
संयुक्तेषु वचनेषु, न सर्वत्र । तेषु चित्याग्निसंयोगात्, यागे लक्षणशब्दः ।

ग्निशब्दस्य प्रसिद्धार्थमाहित्वाचिनोतेष्व यागाभिधानाशक्तेर्द्रव्यदेवतामावाच्याग्निं चयनेन
संस्करोतीत्येतावानेव चोदनार्थोऽवधार्यते । तथा च द्वितीया समर्थिता भवति । कर्म-
नामधेयत्वे त्वाग्निहोत्रवत्केशः स्यात् । अनुयजतीति शब्दः कथमिति चेत् । उच्यते ।

एकाहाहीनसत्राणि यजिस्तावद्गृहीप्यति ।

अनुशब्दश्चित्ते तेषामनुष्ठानं वदिष्यति ॥

यदि ह्ययमग्निशब्दः समानाधिकरणः स्यात्ततो दुःखं नीयेत । यदि वैवा
कर्मणि द्वितीया स्यात् । अथ तु व्यधिकरणः, कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ।
अत्रायमर्थोऽग्निचयनमन्त्राग्निष्टोमादिभिर्व्यष्ट्यमिति । अग्निशब्दश्च सामान्यवचनोऽपि
सत्रप्र प्रकरणवशाच्चयनसंस्कृते बहौ प्रवर्तते । चयनसंस्कारोत्तरकालं यष्ट-
व्यमित्यर्थः । तेन ऋत्वङ्गभावोपनयनार्थत्वेनैवैतानि वचनानि । चोदकेनैव प्राप्तानां
विकृतिषु पुनःश्रुतिः किमर्थेति चेत् । दशमं वक्ष्यते 'ग्रहणं समानविधानं स्यात्'
इति । न चावश्यं तुल्यजातीययोरेव पौर्वापर्यं भवति । अनुल्यजातीययोरपि पौर्वापर्यं
भवति । तथा पाकमनुमुदक्त इत्यविरोधोपपत्तेः । यत्तु देवदत्तो यज्ञदत्तमनुमुच्छतीत्येतत्सु-
ल्यकर्मत्वं गम्यत इति । युक्तं तत्र कर्तृमात्रोपादाने सति क्रियान्तरानुपादानात् । इह
पुनरग्निसंस्कारोपात्तं चयनकर्मैव विद्यत इत्यसमानम् ॥ २२ ॥

'अग्नेः स्तोत्रम्' इत्यादिष्वगत्याऽऽश्रयणं ज्वलनेन संबद्धं स्थलं लक्ष्यते नापि
तद्वान्क्रतुः । न चैकत्र लक्षणाश्रयणमिति सर्वत्रैव साऽऽश्रयितव्येति । तस्मात्सत्यां
गतौ द्रव्यवचनत्वमेव युक्तम् । यस्त्वत्रैवाधिकरणे भाष्यकारान्तरेणाग्नेः फलवदफल-
त्वप्राकृतवैकृतत्वनित्यानित्यत्वोत्तरवेदिविकाराविकारत्वविचारः कृतः स उदाहरणा-

तेन क्रतुष्वनानि तद्धर्मविधानानीत्यदोषः ॥ २३ ॥

[११] प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ॥ २४ ॥ सि०

कुण्डपायिनामयने श्रूयते—मासमग्निहोत्रं जुहोति, मासं दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां यजत इत्येवमादि । तत्र संदिश्यते । किं नियतेऽग्निहोत्रे
नियतयोश्च दर्शपूर्णमासयोर्मासो विधीयते कालः, अथ किं नियता-
ग्निहोत्राभियताभ्यां च दर्शपूर्णमासाभ्यां कर्मान्तरविधानमिति । किं
तावत्प्राप्तम् । नियतेषु कालविधिरिति । कुतः । कालविधिसरूप एव
शब्दो मासमिति । कथं कालविधिसरूपता । यदग्निहोत्रं जुहोतीति
विदितं, मासमित्यविदितम् । एवं चाग्निहोत्रशब्दो दर्शपूर्णमासशब्दश्च
नार्थान्तरवृत्तौ भविष्यतः । तस्मात्कालविधिः । ननु कुण्डपायिना-

न्तरेष्वधिकरणान्तरसिद्ध इहासंबद्धोऽपि स्मरणमात्रदर्पणोपन्यस्त इत्युपेक्षितव्यः । तस्मा-
न्मैवजातीयको गुणो भेदक इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

(इति—चयनस्याग्निसंस्कारत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥)

गतं गुणलक्षणभेदप्रसक्तानुप्रसक्तं कीदृशो गुणः पूर्वप्राप्तं भिनसि कीदृशो वा
तत्रैव संभवतीति । इदानीं पर्यवसितेषु पञ्चसु भेदकारणेषु प्रकरणान्तरलक्षणो भेदः
प्रस्तूयते । तत्र तावत् ।

अग्निहोत्रादिशब्देन पूर्वं कर्मावबोधितम् ।

न विप्रकर्षमात्रेण भेदरूपं प्रपद्यते ॥

यथैव बलम्या पाटलिपुत्रे वाऽग्निहोत्रादिशब्द उच्चार्यमाणो नार्थान्तरं प्रतिपादयति,
एवं प्रकरणान्तरेऽपि । न हि प्रकरणान्तरं तस्यार्थाभिधानशक्तिमभिव्यनक्ति । तद्विशो-
षिताश्च यजतिजुहोत्यादयोऽपि नार्थान्तरे वर्तन्ते । नार्थान्तरेण विना किञ्चिदनर्थकं
भवति । न च प्राप्ताभिधानं तेषु न संभवति । यावज्जीवादिविधिभिः सह तुर्यबलत्वेन
विकल्पोपपत्तेः । यो वै तेषां काम्यप्रयोगस्तस्यानवगतकालविशेषत्वाभ्यासपरिमाण-
विधानमित्यदोषः । प्रकरणस्य च वाक्यं बाधकमिष्टमेव । अथ वा दीक्षितत्वनभिहितेन
प्रतिषिद्धानामपि मासपरिमितः प्रतिप्रसवः । स तु प्रयोगमध्य एव क्रियते । अथ वा
तान्येवाग्निहोत्रादीनि अत्र पर्युपस्थाप्य सोमयागसहितानि सत्रप्रयोगवचनेन फले
विधीयन्ते । न हि केवलभोजी देवदत्तोऽन्यैः सह पङ्क्त्यां भुक्तानोऽन्यत्वं प्रतिपद्यते ।
न च फलान्तरसंबन्धः कर्मान्तरत्वेन विना न घटत इत्युक्तमवेष्ट्यधिकरणे । न

प्रयत्नप्रकरणं बाध्येतैवम् । कामं बाध्यताम् । वाक्यं हि बलवत्तरम् ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं वाक्यं यस्य प्रकरणे तस्य
वाचकं भवितुमर्हति । ननु प्रत्यक्षोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च गुण-
विधिः । नेत्युच्यते । कथम् ।

बाधश्चमङ्गैरेव क्रत्वन्तरं गन्तव्यम् । प्रधानमपि हि अपरिपूर्णं करणाशे स्वशब्देन
विधीयमानं न विरुध्यते । तस्मादेवमपि तान्येवाग्निहोत्रादीनीति प्राप्त उच्यते ।

उपसङ्गः परं ह्येतदग्निहोत्रं विधीयते ।

न च नैयमिकस्यैताः सन्तीत्येतेन भिन्नता ॥

यदि हि मासः शुद्धो विधीयत ततः पूर्वकर्मानुवादे बुद्धिर्भवेदपि न त्वेतदस्ति ।
उपसदुत्तरकालत्वेन श्रवणाद्विद्यमानाभिरुपसङ्गिः शब्दः कालो लक्षयितुम् । न च
नैयमिके ताः स्वार्थाः परार्था वा विद्यन्ते । यदि तु तास्तदुत्तरकालत्वं मासश्च विधी-
येरन्, एवं सति अनेकार्थविधानाद्वाक्यभेदः स्यात् । एतस्मादेव हेतोर्दाक्षितदानहोम-
पाकप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य प्रतिप्रसरूपेण वा सत्रैकदेशत्वेन वाऽयं विधिः प्रत्युक्तः ।
तत्रापि क्षुपसदुत्तरकालत्वं मासश्चेत्यनेकार्थत्वमेव । कर्मान्तरविधाने त्वनेकार्थत्वमदोषः ।
तस्मात्कर्मान्तरमिति भाष्यकारः । इदं त्विह वक्तव्यम् । यदि वाक्यभेदप्रसङ्गात्कर्मा-
न्तरत्वमेवं तर्हि स एव भेदहेतुः प्राप्नोति न प्रकरणान्तरम् । अथवा गुणादेवाने-
कात्मकत्वेन पूर्वत्रासंभवाद्भेद इति प्रकरणान्तरानवकाशः । तथा हि ।

यद्यपि प्रकृते तस्मिन्नाग्निहोत्रे भवेदिदम् ।

तथाऽप्यसंभवात्तस्मिन् ब्रूयात्कर्मान्तरे गुणः ॥

किं च ।

अग्निहोत्रस्य चैतेन भेदः क्लेशेन संभवेत् ।

उत्तरेषा तु नैव स्यादुपसत्संगतेर्विना ॥

‘मासं दर्शपूर्णमासाभ्या यजते’ इत्यादिषु हि केवलमाससंबन्धविधानात् वाक्यभेदः
प्राप्नोतीति अकर्मान्तरत्वप्रसङ्गः । तत्रैतत्स्यात् । इहाप्युपसङ्गिश्चरित्वेत्यनुषङ्गादग्नि-
होत्रतुल्यत्वमिति । तदुक्तम् । कुतः ।

विना यत्रानुषङ्गेन भवेच्छ्रुतिरनर्थिका ।

तत्रैव ह्यकृतार्थानामनुषङ्गो न चेह सः ।

१ स्वशब्देनेति—उपदेशेनेत्यर्थः । एवं च ‘कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्’ इत्याद्यधिकन्यायेन करणांश-
स्यानतिदेशेऽपि उपदेशतः प्राप्तिसिर्न विरुद्धेत्याशयः सूचितः ।

तत्रानुषङ्गे युक्तो यत्र तेन विना न किञ्चिदुक्तं भवति । यथाऽत्रैव 'मासं वैश्वदेवेन' इत्यादिषु यावद्यजत इति नानुषङ्ग्यते तावन्न किञ्चिदुक्तमित्यवश्यमनुषक्तव्यम् । इह पुनर्देशपूर्णमासादिवाक्यानि तावत्स्वपदैरेव निराकाङ्क्षीभूतानि । 'उपसद्भिश्चरित्वा' इत्ययमपि पूर्वत्रैव चरितार्थत्वात् किञ्चिदपेक्षते । तत्र न कश्चिदपि हेतुरस्ति येनानुषङ्ग्यते । यस्तु वाक्यभेदप्रसक्त्यर्थमेवानुषङ्गमिच्छेत्कुर्यादपि सः । तत्र तु पुनः पुनश्चरित्वेत्यस्य विधानाद्यावदनुषङ्गमुपसदामनुष्ठानं प्राप्नोति । अनिष्टं चेत्तत्, वेदाभ्यनुष्ठानाभावात् । अथाग्निहोत्रस्यैव पुरस्तात्कृताभिः सर्वानुषङ्गार्थसंपादनमित्युच्यते । तथा सति शब्दोच्चारणमप्येवमेवावस्थितमग्निहोत्रादीनां पाठक्रमानुरोधेनोपकरिष्यतीति नार्थोऽनुषङ्गेण । तस्मात्तद्व्याख्यानमुपपद्यत इति एवं वर्णनीयम् ।

उपादेयो गुणो यत्र भवेत्प्रकरणान्तरे ।

तत्राकर्मान्तरं युक्तमुद्देश्ये त्वन्यकर्मता ॥

इह तावन्नैव प्रकरणान्तरसद्भावाद्भेदोऽवगम्यते । किं तर्हि । पूर्वप्रकरणविच्छेदात् । अविपरिवर्तमाने हि पूर्वकर्मणि केनापि प्रकारेणोत्तरस्य भेदः प्रतीयते । न तु प्रकरणान्तरं सदपि किञ्चिदुपकरोति । तथा च 'फलं चाकर्मसंनिधौ' इत्यत्र वक्ष्यामः । सर्वत्र च विच्छिन्नप्रकरणस्य कर्मणः सन्निधि द्विप्रकारं श्रूयते । उपादेयमनुपादेयं च । तत्र यदुपादेयं यथाऽऽहवनीयप्रतिपदादि तत्प्रदेशान्तरस्थोद्देशेनापि शक्य विधानम् । यत्वनुपादेयं देशकालनिमित्तफलसंस्कार्यात्मकं तस्य प्रदेशान्तरावस्थितस्य कर्म प्रति विध्यशक्तेरेषा वचनव्यक्तिर्भवति तत्रैव कर्म कर्तव्यमिति । परोद्देशेन च कर्म विधीयमानं यद्यन्येन तद्रूपमेव वाक्येनोपस्थाप्यते ततस्तदेवेत्यकर्मान्तरबुद्धिर्भवति । अथ स्वीषदपि तिरोधानाज्ञोपातिष्ठेत ततः परं विधीयमानत्वेनैव विहितादन्यत्वबुद्धिः स्थिता न शक्याऽपनेष्टुमिति कर्मान्तरत्वं भवति । एवं हि स विधायकस्तत्रोपादिश्रुतिं अविधेयं पदार्थं प्रति मथैतत्कर्म विधीयते । तच्च स्वरूपेणानुत्पन्नं न शक्यं तत्र विधानमिति बलादुत्पाद्यते । तद्यदि कश्चिदेवाविधं शक्नोत्युत्पादयितुं तत् उत्पादयतु, यावदहमप्यत्र विधिं करोमि । अथ नोत्पादयति ततो मथैवोत्पादिते मा कश्चित्पश्चादागत्य ममापराधं मंस्तेति । तेनैवमाच्छोषिते यदि कश्चित्तथाविधमुपनयति ततोऽसावपि तदेव देशाद्यौ विधत्ते । अथ नोपनयति ततः स एवोत्पादयत्यपीति निरूप्यते । तदिह मासस्तावद्दूरस्थहोमानुषादेन न शक्यते विधानम् । न हि कश्चिद्धोमाद्यनुरोधेनाद्यैव मासं संपादयितुं समर्थस्तेनात्यन्तं स्वतन्त्रमनुपादेयं मासमेव प्रति होमादिषु विधीयमानेषु दूरस्थैरुत्पत्तिविधिभिरुत्पादनशक्तावलुप्यमानायाभिधानाभिवोत्पत्तिः क्रियते । न चोत्पन्नस्य

पुनरुक्तिः संभवतीत्यपूर्वविधानं विज्ञायते । ननु चाग्निहोत्रादिपदेनोत्पत्तिसहचारिणा तत्कर्मोत्पत्तावपनीयमानायां माससंबन्धमात्रव्यापृतोऽयं विधिरुत्पादकत्वाद्विहन्येत ।

संनिधानोपनीतं चेत्कर्म नोत्पद्यते पुनः ।

नामधेयोपनीतं तत्तत्र नोत्पद्यतेतराम् ॥

यत्र वाक्यान्तरगतमपि संनिधानमात्रादेव प्रत्यभिज्ञायमानं न भिद्यते तत्र स्वभाव्यगतेन नाम्नोपनीयमानं न प्रत्यभिज्ञास्यत इति कुत एतत् । उच्यते ।

यथाभिलाषितं यत्र दुर्बलेनापि हेतुना ।

कर्मोपस्थाप्यते तत्र तदेवेत्यवसीयते ॥

संनिधानेन हि याह्नगेव देशादिवाक्येषु कर्मावगम्यते ताह्नगेवोपतिष्ठत इति न भिद्यते । नामधेयं पुनरादितस्तावदाख्यातपरतन्त्रत्वाजैव भेदाभेदयोग्याप्रियते । तस्मिन्नाऽऽख्यातप्रवृत्तिप्रतीक्षिणि अवस्थिते ' मासं जुहोति ' ' मासं यजते ' इति जुहोति यजतिपदमात्रसगतावालोच्यमानायामन्यस्य जुहोत्यादेः स्ववाक्यस्वप्रकरणेषु अविपरिवर्तमानत्वादप्रत्यभिज्ञानम् । किं च ।

नाम्ना धात्वर्थमात्रं च संनिधाप्येत शक्तिः ।

भावना त्वनुपस्थानाद्विद्यमानाऽवधार्यते ॥

सामानाधिकरण्येन हि सर्वनामधेयानि धात्वर्थानां नामधेयत्वेनावस्थितानि न भावनायाः । तेन भावनान्यत्थानन्यत्वपरीक्षावेलायां सत्यपि धात्वर्थैकत्वे भावना तावदनन्यप्रमाणत्वादाख्यातप्रत्ययान्तरेणानुपनीयमाना न कथंचित्प्रत्यभिज्ञायत इत्युपपन्नं प्रयोजनान्यत्वम् । अथवा ।

धात्वर्थोऽपि यथाऽऽख्यातेऽसत्त्वभूतः प्रतीयते ।

सस्वामिधायिना नाम्ना तादृजनैवोपनीयते ॥

असत्त्वभूतो हि धात्वर्थोऽत्र जुहोतिना विधेरुपनीयते । न च तादृशस्यैव द्रव्यभूतलिङ्गसंख्यायोग्यार्थाभिधायिमिरग्निहोत्रादिपदैरभिधीयमानत्वमित्यप्रत्यभिज्ञानात्सोऽपि भिद्यते । यत्र तु प्रकरणान्तरेऽपि तथाभूतो नोपादास्यते भावना वा तावदनुरक्तात्मना न

१ नामधेयं पुनरिति—अयमाशयः । नात्र पूर्वकर्मोपस्थापकत्वस्य पूर्वकर्मवाचित्वनिमित्तकत्वादाख्यातस्य च पूर्वकर्मविषयत्वं विना तत्परतन्त्रस्य नात्र पूर्वकर्मवाचित्वानवधारणात्पूर्वकर्मोपस्थापकत्वानुपपत्तेर्नोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमिति । २ असत्त्वभूत इति—सुबुपात्तलिङ्गसंख्यान्वयायोग्यभूत इत्यर्थः । ३ तथाभूत इति—असत्त्वभूत इत्यर्थः । ४ अनुरक्तात्मनेति—असत्त्वभूतधात्वर्थानुरक्तात्मनेत्यर्थः ।

उपसद्भिश्चरित्वेति श्रुक्त्वेदमभिधीयते । न चोपसदोऽभिहोत्रस्य दर्श-
पूर्णमासयोश्च सन्ति । तस्मादशक्यस्तत्र मासविधिः । अथोच्येत—
उपसदोऽपि विधीयन्त इति । तथा गुणविधानार्थेऽस्मिन्वाक्येऽनेकगु-
णविधानाद्वाक्यं भिद्येत । अस्मिन्पक्षे पुनरतन्त्रमग्निहोत्रशब्दो न कर्म
विशेष्यति । तेन वाक्यभेदो न भविष्यति । तस्मात्कर्मान्तरमिति
सिद्धम् ॥ २४ ॥

[१२] फलं चाकर्मसंनिधौ ॥ २५ ॥ सि०

विवक्ष्यते तत्र तदेव कर्मैकेन वचनेन पर्युपस्थाप्यापरेण फले विधीयत इत्यवगमात्काम
मकर्मन्तरं भवतु । तद्यथा 'अतिरात्रश्चतुर्विंशः' 'प्रायणीयमहः' 'चत्वारोऽभिष्टवाः'
षडहाः' 'पृष्ठयः षडहः' इत्यादिषु । यथा च वरुणप्रघासेषु 'अवभृथ यन्ति' इति ।
यदा तु प्रकरणान्तरगतफलादिसंबद्धं विधित्वमुत्पत्तिमपि संपृश्य यावद्वल्लीयस्योत्पत्ति-
विधिविपरिवृत्त्या विप्रकर्षादनिवार्यमाणं भिनत्तीति निश्चीयते तदैवमादिष्वपि भेद एवे-
त्यवगम्यते । परमार्थेन तु—

भिद्यते भावनामात्रं धात्वर्थो नायजिभ्रुते ।

नाम्ना हि तदुपादानमार्सनोपायिचोदिते ॥

नामविलक्षणधातुश्रवणे हि तदर्थभेदो भवति । सत्रे तु यउयश्रवणान्नाममात्रोपनीत-
प्रकृतयागप्रत्यभिज्ञानात्तद्भावनामात्रभेदः । तस्मात्साधूक्तं प्रकरणान्तरे प्रयोजनाभ्यत्व-
मिति । भाष्यकार उपसद्भिश्चरित्वेति तल्लसितकालमेवानुपादेयरूप भेदहेतुत्वेन
दर्शयतीति द्रष्टव्यम् । अथोच्येत—उपसदोऽपि विधीयन्त इत्यादि चाभ्यासाधि-
करणवदभ्युपेत्यवादेन समर्थयितव्यम् ॥ २४ ॥

(इति—प्रकरणान्तराधिकरणम् ॥ ११ ॥)

एवं षडपि भेदहेतवः पर्यवसिताः । संप्रति प्रकरणान्तरस्यैव प्रकारान्तरप्रदर्शनं
क्रियते । यो नाम प्रकरणान्तरकृतमेव कालसंबन्धकृतं वा भेद मन्यते नासंनिधानानु-
पादेयवस्तुसंबन्धमात्रकृत त प्रति विस्पष्टीकरणार्थं 'फलं चाकर्मसंनिधौ'
इत्यारभ्यते । तत्त्वमेतत्सप्तम भेदाधिकरणम् । तत्र देशनिमित्तधोरनुपादेयत्व
सुज्ञानमिति पूर्वाधिकरणे सिद्धत्वादिहानुदाहरणम् । पूर्वत्रैव त्वेवमादि दर्शयितव्यम्
तद्यथा—'सत्रायाऽऽगूर्य विश्वजिता यजेत' 'साम्युत्थाने विश्वजित्' इत्यादीनि निमित्ते ।

१ आसनोपायिचोदित इति—आसीरन्, उपयुरित्यादिचोदनाचोदिते सत्रादिकर्मणाल्यर्थः ।

अनारभ्य किंचिच्छ्रूयते—आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदुक्कामः, अग्नी-
षोमीयमेकादशकपालं निर्वपेदुक्कामः, ऐन्द्राग्नेमेकादशकपालं
निर्वपेत्पञ्चाकाम इति । अत्र संदिह्यते । किं प्राकृतेष्वाग्नेयादिषु फलं
विधीयते, उत प्राकृतेभ्यः कर्मान्तराण्येतानि । किं प्राप्तम् । प्राकृतेषु
फलविधिरिति । कुतः । विदिता आग्नेयादयः प्रत्यभिज्ञायन्ते । तस्मा-
त्तेषामनुवादः फलसंबन्धार्थ इति । एवं प्राप्ते न्यूनः । फलं च भेद-
कर्मकर्मसंनिधौ श्रूयमाणम् । कथम् । अनुवादे सति न शक्येत फलं
विधातुम् । विधायकस्याभावात् । न ह्यविधीयमानो गुपायो कचो भव-
तीति गम्यते । अपि च रुक्मामेऽत्र विधीयमाने कामस्यानित्यत्वादान्ते-
यादीनां नित्यत्वात्संबन्धो नावकल्पेत । एवं सर्वत्र । तस्मात्कर्मा-
न्तराणि ॥ २५ ॥

देशेऽपि 'दाक्षिणेन तीरेण सरस्वत्या आग्नेयेनाष्टाकपालेन' 'शम्यापरासमीयात्' इत्या-
दीनि । यद्यप्यत्रातिरात्रादिवदेव यज्यश्रवणं तथाऽपि प्राग्यज्यनुमानात्तद्धितान्तपद-
युक्तवाक्यापरिसमाप्तेर्वाक्यान्तरस्यानपेक्षणात्कर्मान्तरत्वम् । फलसंस्कार्ययोस्तु दुस्य-
हेतुत्वादिह विचारः । तत्र फलमुदाहृतमेव । संस्कार्यमप्युदाहर्तव्यं 'त्रैधातवीया दीक्ष-
णीया' इति । यजमानसंस्कारार्थत्वेनोपादानात् । अनारभ्य किंचिदिति—प्रकरणान्त-
रावरोधाभावज्ञापनार्थम् । तत्र यागोद्देशेनाऽऽहवनीयादिवत्फलं विधेयम् । शक्यं हि
तत्पुरुषेण दर्शपूर्णमासस्थेनापि कामयितुमिति मत्वाऽऽह—प्राकृतेषु फलविधि-
रिति । सिद्धान्तवादी तु स्वर्गकामाधिकरणसिद्धं 'प्रत्यर्थं चाभिसर्गयोगात्' इति फलो-
द्देश्यत्वं मत्वा वदति न शक्यते फलं विधातुमिति । विधीयमानं क्रियाङ्गत्वादफलमेव
प्राप्नोति । क्रियाऽपि वा विधीयमाना तादर्थ्यं प्रतिपद्यमाना निष्फलैव स्यात् । न
चोभयोरुद्दिश्यमानयोरुपादीयमानयोर्वा संबन्धोऽस्तीत्येकान्तेन फलमुद्दिश्य कर्म विधात-
व्यम् । ततश्च पूर्ववदेव सिद्धो भेदः । एतेन संस्कार्यमपि व्याचक्षीत । किं च ।

न चानित्यस्य कामस्य नित्यैरग्न्यादिकर्मभिः ।

कथंचिदपि संबन्धः साध्यसाधनरूपतः ॥

तस्मात्कर्मान्तराणीति सिद्धम् ॥ २५ ॥

(इति—फलसंस्कार्ययोः कर्मभेदकत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१३] संनिधौ त्वविभागात्फलार्थेन पुनःश्रुतिः ॥ २६ ॥ सि०

अस्त्यवेष्टिः—आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति, इत्येवमादिः । तां प्रकृत्योच्यते, एतयाऽष्टाककामं याजयेत्, इति । तत्र संदेहः । किं कर्मान्तरमवेष्टेरुतावेष्टिरेवेति । किं प्राप्तम् । कर्मान्तरमिति । उक्तं न न्यायेन । एवं प्राप्ते ब्रूमः । संनिधौ फलार्थेन पुनः श्रुतिरवेष्टिरेव, न कर्मान्तरमिति । कुतः । अविभागात् । एतयेत्येष शब्दो न शक्नोत्यवेष्ट्या विभक्तं यागमन्यं वक्तुम् । संनिहितस्य प्रतिनिर्देशक एष शब्दः ।

सर्वेषामेवासंनिध्यंशप्रत्युदाहरणार्थमिदमारभ्यते । फलग्रहणं प्रदर्शनमात्रम् । सर्वाणि तु देशादीन्यप्युहर्तव्यानीति । ‘ समे दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत ’ ‘ पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत ’ ‘ यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत ’ ‘ दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत ’ ‘ शेषास्त्विष्टकृतं यजति ’ इति । सर्वत्र पूर्वाधिकरणेन देशादीनि प्रति विधीयमानत्वात्कर्मान्तरत्वं प्राप्तम् । आह च ।

विहितस्य विधिर्नास्तीत्यनुवादः प्रसज्यते ।

अनूद्यमानमुद्देश्यं न चात्रोद्देशसंभवः ॥

अनूद्यमानानि त्वेकान्तेनोद्देश्यानि कर्माणि । न चोद्देश्यानामुद्देश्यैः संबन्धोऽवकाश्यते । देशाद्युद्देशेन तु विधीयमानानां कर्मणां स्वरूपानुवादकरूपं युगपद्विध्यनुवाददोषादयुक्तम् । तस्मात्कर्मान्तराणीति प्राप्तेऽभिधीयते—

भिन्ने हि विधिसामर्थ्ये उत्पत्तिविनियोगयोः ।

तत्र सत्या गतावेकमसत्यां तद्व्ययं भवेत् ॥

अगत्या हि तेनैवोत्पत्तिस्तेनैव च विनियोगः क्रियते । सत्यां तु गतौ विनियोजकस्योत्पत्तिविध्यर्थापत्त्यनुत्पादादन्येनैवोत्पादितानां च विपरिवर्तमानानां विनियोगसामर्थ्यमात्रमेव ज्ञायते ।

न चाप्युद्दिश्यमानत्वमनुवादत्वाकारणम् ।

नोपादानं विधेयत्वे प्राप्त्यप्राप्तिवशे हि ते ॥

यद्यपि देशादीन्यनुपादेयत्वमावत्वाद्बुद्ध्यन्ते तथाऽप्यप्राप्तत्वात्तेषामेव ज्ञायते विधेयत्वम् । उपादीयमानस्य च कर्मणस्तादृशस्यैवान्येन पर्युपस्थापनादनुवादत्वम् । असंनिधाने त्वपर्युपस्थापनाद्विधिर्नोपादानमात्रादित्यविरोधः । तस्मादभेदः । विपरिवर्तितरेव चेहाविभागाशब्देनोक्ता । विशेषेण त्ववेष्टावेतच्छब्दप्रत्ययादिति । प्रयोजने तु चोदयन्ति । कर्मान्तरेऽपि किलैतच्छब्दकृतात्सादृश्यप्रत्ययादाग्नेयादीन्येव हवीर्षीति कथमन्यहविष्को

तस्माद्वेष्टिरेवाद्याद्यकामस्य विधीयत इति । किं प्रयोजनम् । यद्यवेष्टि-
ष्टिराश्रेयादीनि हवीषि । अथ कर्मान्तरमन्यहविष्को याग इति ॥२६ ॥

याग इति । तत्त्वबोधम् । ज्योतिरादिवदेतच्छब्दस्य प्रस्तूयमानमुख्यार्थोपपत्तौ सत्यां
सादृश्यलक्षणानुपपत्तेः । तस्मात्सुष्ठूक्त कर्मान्तरेऽन्यहविष्को याग इति । एवमुक्तानि
सापवादानि षट् भेदकारणानि । वृत्त्यन्तरे तु चत्वार्येव भेदकारणानि शब्दान्तरसंज्ञा-
गुणफलान्युदाहृतानि । पुनःश्रुतिसंख्ययोः शब्दान्तर एवान्तर्भावोत्पत्प्रकरणान्तरस्य
च फलाद्यनुग्रहमात्रार्थत्वात् । तत्त्वयुक्तमिव दृश्यते । न हि पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तो
यजतिः शब्दान्तरत्व प्रतिपद्यते । न।प्येकशेषेण तन्त्रोच्चारिताः सप्तदश प्राजापत्य-
शब्दा संभवन्ति । शब्दैकत्वप्रत्यभिज्ञानात् । तथा चोक्तम् ' आदित्यवद्यौगपथम् '
इति । ' संख्याभावात् ' इति च । वक्ष्यति चैवंजातीयकानामेकत्वम् 'अपि वाऽव्यतिरे-
काद्रूपशब्दाविभागाद्वा ' इति । तस्मादैकशब्दे सत्येव कारणान्तराद्भेदमपश्यतः शब्दा-
न्तरकल्पनं तत्रभवतो भाष्यान्तरकृतः । प्रकरणान्तरत्वाच्च विना फलादीना भेदकत्व-
मुक्तमपि न दृष्टं ' संनिधौ त्वविभागात् ' ' तत्संनिधौगुणार्थेन पुनःश्रुतिः ' इत्यादी ।
तेन प्रत्यभिज्ञाननिमित्तत्वात्फलाद्यनुगृहीतं प्रकरणान्तरमेव भेदकारणं भवेदप्युपेक्षि-
तम् । फलं च प्रकरणान्तरान्तर्भूतत्वेन न निरीक्षितम् । यदपि ' एकं वां संयोगरू-
पचोदनाख्याविशेषात् ' इत्येकत्वे हेतुविपर्ययचतुष्टयमस्य ज्ञापकमित्युक्तम् । तदपि
प्रस्तुतेऽधिकरणेऽन्येषामसंभवादिति नाऽऽलोच्यते । तस्माद्यथोक्ताः षडेव भेदहेतवः ।
तत्रापि तु सिद्धान्ते संज्ञाशब्दान्तरयोगुणसंख्ययोश्च भेदो वक्तव्यः सजोक्त इत्यभि-
धियेते ।

स्वरूपानभिधानत्वात्संज्ञा शब्दान्तरात्पृथक् ।

व्यासज्ज्यसमवायाच्च संख्या भिन्ना गुणान्तरात् ॥

संज्ञा हि द्रव्यरूपापञ्चमपि क्रियामभिधाना विच्छेदमात्राद्भिन्नसि । संख्याऽपि
गुणपदनेकोत्पद्यमानसमवेता पूर्वासंभवदगुणान्तराद्भिद्यत इति ॥ २६ ॥

(इति- संनिधौ फलादेः कर्मभेदकत्वाभावाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१४] आग्नेयस्तूक्तेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत ॥ २७ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः— आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पूर्णमास्यां चाच्युतो भवति इति विधाय पुनरुच्यते— आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति इति । तत्र संदेहः । किममावास्यायां द्विराग्नेयेन यष्टव्यमुत सकृदिति । किं प्राप्तम् । आग्नेयस्तूक्तेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयते, एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात्, इति ॥ २७ ॥

अविभागान्तु कर्मणो द्विरुक्तेन विधीयते ॥ २८ ॥

नैतदस्ति, पुनरभ्यसितव्य आग्नेय इति । कुतः । नाभ्यासस्य वाचकः शब्दोऽस्तीति । नन्वाग्नेयः पुनरुच्चरितः परं कर्म विधास्यति । नेति ब्रूमः । शब्दः पुनरुच्चरितो न पुनरर्थः कर्तव्य इति शक्नोति वदितुम् । योऽस्य प्रथममुच्चरितस्यार्थः शतकृत्वोऽप्युच्चरितस्य स एवार्थो भविष्यति नान्यः । ननु विहितमेव पुनरविशिष्टं विदधदनर्थको भवति । भवतु काममनर्थकत्वं न त्वन्यं शक्नोति वदितुम् ।

‘आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया भवति’ इति श्रूयते । किं य एवासावुभयत्राप्यच्युतस्तस्यैवैषा पुनःश्रुतिः केनापि प्रयोजनेनाथ कर्मान्तरमिति संदेहः । तत्र ‘संनिधौ त्वविभागान्ता’ इति सत्यप्यनुपादेयाममावास्या प्रत्युपादाने तदेव कर्मेति सिद्धान्ते प्राप्तेऽभिधीयते ।

पुनः श्रुतिरनन्यार्था भेदिकेत्यवधारिता ।

तादृशी चैयमित्येव द्विराग्नेयः प्रयुज्यताम् ॥

प्रयोगाद्वैतद्वारेण च कर्मद्वैतप्रतिज्ञानमेवैतद्द्रष्टव्यमिति ॥ २७ ॥

तत्र पक्षान्तरमाह—अविभागान्तु कर्मणो द्विरुक्तेन विधीयत इति । युक्तं समिधादिषु प्रत्यक्षयागपुनःश्रुतेर्भेदकत्वमिह तु द्रव्यदेवतासंबन्धादसावनुमातव्यः । तच्च द्रव्यदेवतमभिन्नमुपलभ्यमानं पूर्वसंबन्धानुभववशादेकान्तेन तमेव यागं बोधयति । द्रव्यदेवतमप्यन्यदिति चेन्न । अविभागप्रत्ययोपलम्भात् । यदि तु व्यक्तिः कृतो भेद आश्रीयते स प्रयोगान्तरे तस्याप्याग्नेयस्याविशिष्टः । तस्माद्वैकल्पिकेन वचनद्वयेनामावास्यायामाग्नेयविधानम् । अथवा युगपत्प्रवृत्तेः ‘यथा स्यात्सत्त्वदर्शनम्’ इत्यनेन न्यायेन तदेव कर्म, एकेनेतरेण च प्रतिपाद्यते । न च गम्यते विशेषः कतरेण प्रतिपाद्यते कतरत्वात् नरुक्त्यादनर्थकमिति । कामं भवत्वानर्थक्यं, तदेव हि युक्त्याऽन्विष्यमाणमिहोपपन्नतरं

भवेदुपपन्नमनर्थकत्वं न त्वर्थान्तरवचनता । तस्माच्च द्विरभ्यस्ये-
वेति ॥ २८ ॥

अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥ सि०

अथवा नानर्थिका पुनःश्रुतिः । अर्थवादायां भविष्यतीति ।
उच्यते । किमर्थवादेन प्रयोजनं यदा पूर्वैर्णैव वाक्येन सार्थवादकेन
विहित आग्नेयः कर्मन्यमर्थं विधातुं स्तुतिः प्रयुज्येत । स्तुतिमात्रं यन्न
कस्यचिद्विधानार्थं तदनर्थकमित्युक्तम् । आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थ-
क्यमतदर्शानामिति । स्तुतश्चास्तुतश्च तावानेव सोऽर्थः । यथा स्तुता
वाऽस्तुता वा देवताऽङ्गभाव साधयति, एवमेतदिति । तदुच्यते—
अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः । नाऽऽग्नेयं विधातुम् । ऐन्द्राग्निविधानार्था ।
आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवत्येव । न केवलेनाग्निना स साधु-
र्भवतीतीन्द्रसहितोऽग्निः समीचीनतरः । तस्मादैन्द्राग्नः कर्तव्य इति ॥ २९ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वितीयस्या-
ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

भवेन्नार्थान्तरवचनत्वं, शब्दार्थानित्यत्वप्रसङ्गात् । तस्मात्सकृदेव प्रयोग इति । सर्वं
त्वित्प्रमत्यासाधिकरणे निराकृतमपि सद्गुत्तरसूत्रदर्पेण विश्रब्धमभिधीयते न तु परमा-
र्थेनाऽऽनर्थक्याभ्युपगमं वेदः क्षमते ॥ २८ ॥

सर्वथा पुनःश्रुतिप्रयोजनेष्वत्रान्विष्यमाणेषु गुणस्याश्रवणात्परिसंख्यायाश्च त्रिदोष-
त्वादर्थवादादर्थत्वेऽभ्युपगते कस्यार्थवाद इति विविच्यासंकीर्तनाज्ञानमाग्नेयस्यैवेति मत्वा
वदति—सार्थवादकेन विहिते किं प्रदेशान्तरस्थैकवाक्यतामनागच्छताऽर्थवादेनेति ।
विशिशेषत्वं ह्यर्थवादानामवस्थितम् । परिचोदना तु पूर्वपक्षामिप्रायेण कृता । तत्र
यथा स्तुता वाऽस्तुता वा सैव देवतेत्यविवरणाच्च विज्ञायते किंविषयमिति ।
तत्त्वेतदतिशान्तालोचनेन महेन्द्राधिकरणे 'गुणश्चानर्थकः स्यात्' इत्यत्र सूत्रेऽभिहितं
परामृष्टमिति दृश्यते । यथैव हि महत्त्वं देवतानन्तर्गतमिति पक्षे केवलस्यैवेन्द्रस्य
साधनत्वाद्विध्युद्देशेऽर्थवादेऽवस्थितमनर्थकं प्राप्नोति । तथैवेदं स्वतन्त्रस्तुतिमात्रमिति मन्यते ।
तत्रोच्यते ।

१ (अ० १ पा० २ अ० १ सू० १) । २ (अ० २ पा० १ अ० ५ सू० १८) । ३ विध्यु-
द्देशेऽर्थवाद इति—समाप्ते हि विधिवाक्येऽर्थवादान्वयोपपत्तेर्विधिवाक्यमध्येऽर्थवादोऽनर्थक इत्याशयः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

[१] यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥ पू०

बहुवृचब्राह्मणे श्रूयते—यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति इति । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति । अत्र संदेहः । किं कर्मधर्मोऽभ्यासो यावज्जीविकता, उत कर्तृधर्मो नियमश्चोद्यते यावज्जीविकतेति । कथं कर्मधर्मोऽभ्यासः, कथं वा कर्तृधर्मो नियम इति । यदि जुहोतिरनुवादः, यावज्जीवमिति विधिस्ततः कर्मधर्मोऽभ्यासः । यदि विपरीत, ततः कर्तृधर्मो नियम इति । किं तावत्प्राप्तम् ।

प्रशस्तशब्दैरवधारितेन वाक्यान्तरात्केवलदैवतेन ।

कर्तुं सहेन्द्रेण पुनः प्रशंसा पुनःश्रुतिः सम्यगिहाऽऽश्रितेयम् ॥ २९ ॥

(इति—आग्नेयपुनःश्रुतेः स्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १४ ॥)

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

बहुवृचब्राह्मणेऽध्वर्युब्राह्मणे वा श्रूयत इति नातीवामिनिवेष्टव्यम् । ननु कर्तृधर्मः कर्मधर्म इति शेषलक्षणविषयत्वादिह न सम्बध्यते । केचिदाहुः । पर्यवसिते लक्षणार्थे तदीयोऽपि विचारः प्रत्यासत्तेः क्रियमाणो न विरुध्यत इति । तत्त्वयुक्तम् । शाखान्तरे कर्मभेदाविचारस्याद्याप्यपर्यवसानात् । अत एव संबन्धनीयम् । यथैव भेदकारणानि कर्मस्वरूपभेदे व्याप्रियन्ते तथैव प्रयोगभेदेऽपि । तदिह यावज्जीवगुणसंयुक्तानामग्निहोत्रादीनां किं प्रयोगा भिद्यन्त उतैक एवायं प्रयोगः काम्यः स एव यावज्जीवकालपरिमित इति । तत्र यदि यावज्जीवकालः कर्मधर्मत्वेन विधीयते ततः सायंप्रातर्वाक्यवशेन तत्कालसमापनमग्निहोत्रं न शक्नोति तावन्त कालं पूरयितुमित्यर्थाज्ज्योतिष्टोमवदभ्यस्तरूपमेव प्रयोगं प्रतिपत्स्यते । यदि पुनर्जीवनं निमित्तत्वेनोद्दिश्य कर्म विधीयते ततो यावत्कर्तृव्याविनि नियते निमित्ते विना कामसंबन्धेन चोद्यमानमकरणे दोषप्रसक्तेरवश्यं पुरुषेण जीवता स्वार्थसिद्धयर्थमनर्थपरिहाराय वा कर्तव्यमिति कर्तृधर्मो नियमोऽनेन चोदितो भवतीति । तदा च सायंप्रातःकालयोर्जीवनस्य च संहतानां निमित्तत्वात्प्रतिदिवसं निमित्ते तदर्थवसितं कर्म पुनः पुनः क्रियत इति प्रयोगान्वयत्वम् । तेन प्रयोगभेदाभेदावैतत्फलत्वाद्भाष्यकारेणोपन्यस्ताविति मन्यन्त्यम् । किं प्राप्तम् ।

१ भाष्यकारोक्ताविति शेषः । २ प्रयोगभेदाभेदफलत्वादिति पाठान्तरम् ।

कर्मधर्मोऽभ्यासः । कुतः । प्रकरणात् । यदीयं वचनव्यक्तिः, जुहो-
तियजतिशब्दावनुवादौ, यावज्जीवमिति च विधिस्ततः प्रकरणमनुगृ-
ह्यते । तस्मादभ्यासः । एवं कृत्वा सत्रसंस्तवो युक्तो भविष्यति ।
जरामर्थं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासौ च इति दीर्घकालसामा-
न्यसत् । तस्मादभ्यासः ॥ १ ॥

कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात् ॥ २ ॥ सि०

अत्र भूमौ, यावज्जीविकोऽभ्यासो न स्यात्, कर्तुर्धर्मो नियमश्चोद्यत
इति । कुतः । श्रुतिसंयोगात् । एवं श्रुतिपरिच्छिन्नोऽर्थो भविष्यति ।
इतरथा लक्षणा स्यात् । कथम् । यावज्जीवनं तावता कालेन कुर्यादिति ।

एकः प्रयोगोऽभ्यस्तरूपः कर्मधर्मो यावज्जीविकता कालोपदेशश्चायमिति । कुतः ।

कर्मस्थो हि कथंभावस्तदङ्गमभिकाङ्क्षति ।

कालोपदेशस्य च तत्तथैवोपपद्यते ॥

कालो ब्रुहिश्यमानस्तन्निमित्तश्चाभ्यासः कर्माङ्गं भवति । ततश्च प्रकरणमनुगृह्यते ।
ननु च पुरुषधर्मत्वेऽपि तस्यैव कर्मणो जीवने विधानाच्चैव प्रकरणं बाध्येत । सत्यम-
धिकारो न बाध्यते कथंभावात्मकं पुनः प्रकरणं कर्तुधर्ममपेक्षमाणं पुरुषधर्मे विधीयमा-
नेऽत्यन्तं बाधितं भवति । यद्यपि कालभ्यापि निमित्तवदेवानुपादेयत्वात्तुर्या
वचनव्यक्तिस्तथाऽपि फलतः कालविधानं यागानुवादश्चेति विपरीतं कथ्यते । अथवा
जीवनपरिमितकालद्वारेणाभ्यासश्चोदयिष्यते । स च कर्मोद्देशेन शक्यत एव विधा-
तुमित्येवमुपदिश्यते । कर्तृधर्मपक्षे पुनर्न कथंचित्कर्मोद्देशः । एव चैकप्रयोगत्वे सति
दीर्घसत्रप्रयोगसंस्तव उपपन्नो भविष्यति । इतरथा पुनः प्रतिदिनं पर्यवसानाच्च कथं-
चित्सत्रसारूप्यं भवेत् । तस्मात्कर्मधर्मोऽभ्यास इति ॥ १ ॥

धर्म इत्यनुवर्तते । तेनैषा प्रतिज्ञा कर्तृधर्मोऽयं चोद्यत इति । सोऽपि च नियमो न
यथाकाम्यम् । कुतः ।

यावज्जीवपदस्यातश्च्रुतिवृत्तित्वसंभवः ।

मत्पक्षे भवतस्तत्र लक्षणावृत्तता भवेत् ॥

इह हि यावज्जीवमिति यावत्कर्तृभाविजीवनं निमित्तभूतं श्रुत्यैव प्रतिपादितम् ।
ब्रुहोतियजतीत्यपि धात्वर्थानुरक्तभावनामात्रवाची प्रत्ययाशः श्रौत एव । तदुभयमपि
मस्येऽनुगृह्यते । भवत्पक्षे तु जीवनेन कालो लक्ष्येत । जुहोतियजतिभ्यामप्यभ्यासः ।

तदेतत्प्रदोषपरिसमाप्तमग्निहोत्रमनभ्यस्य न शक्यते यावज्जीवनकालेन कर्तुम् । पौर्णमास्यमावास्यापरिसमाप्तौ च दर्शपूर्णमासौ । यद्युच्येत जीवनकालस्यैकदेशेऽपि कृतं तेन कालेन कृतं भवतीति । नैतदेवम् ।

यत्र हि विधिः समाप्यते स चोदनार्थो भवति । भवतश्च जीवनघातवर्धपरित्यागेन कालाभ्यासौ विधीयेते । तेन लक्षणापर्यवसायी विधिः प्राप्नोति । तत्रैतत्स्यात् । यावज्जीवमिति यावच्छब्दः श्रुत्यैव कालं ब्रवीति । तद्यथा—यावद्दोह स्वपिति । युक्तमत्र कालग्रहणम् । वर्तमानापदेशो ह्ययं नात्र काचिन्निमित्तापेक्षा । तेन श्रुतिवृत्तं दोहनमतिक्रम्य कालो गृह्यते । यदि त्विहापि यावद्दोह स्वप्यादासीत वेति विधीयेत ततः केन वा दोहस्य निमित्तत्वं वायेत । यावज्जीवचोदनाया तु न किञ्चिदतिक्रमकारणमस्ति । प्राणधारणक्रियाया एव निमित्तत्वोपपत्तेः । न च यावच्छब्दः कालवचनः कश्चित्प्रसिद्धः । क्रियामेव तु समाप्तिपर्यन्तत्वेन विशिनष्टि । क्रियाकालयोरभेदान्न लक्षणेति चेत् । अत्र वैशेषिकानपराजित्य परिहारायोपस्थातव्यम् । अपि च सत्यपि क्रियाणां कालत्वे काचिद्वचनस्थानं विद्यते यतो न सर्वासु कालप्रतिपत्तिर्लोकस्य । तत्र शेषाः क्रिया उपलक्षणीकृत्य चन्द्रादित्यपरिवर्तनक्रियासु कालोद्धारो व्यवस्थितः । ता एवावान्तरक्रियापरिमाणेन प्रत्यासत्तेरन्यक्रियापरिच्छेदार्थमुपादीयमानेनोपलक्ष्यन्ते । तथा हि ।

अनवस्थितमानत्वाद्दोहादिषु रूपतः ।

चिह्न व्यवस्थेयच्छन्ति नित्य सूर्यादिचेष्टितम् ॥

क्रियता कालेन गौर्दुह्यत इत्युक्ते नियतान्येव मुहूर्तादीनि परिच्छेदकत्वेनोपादीयन्ते । तत्परिच्छेदश्च नाडिकालक्षणलवत्रुटिनिर्मेपादिभिर्न्यावहारिकक्रियाव्यतिरिक्तैरेव क्रियते । तदभ्यासवशेन तु व्यावहारिकाणामपि प्रायिकपरिमाणज्ञानात्परिच्छेदकत्वं भवति । न च जीवनं नाम निर्मेपादिवन्निश्चितपरिमाणं, येन परिच्छेदकत्वसामर्थ्यात्कालत्वेनाऽऽश्रीयते । तस्माद्भवतिरिक्तकाललक्षणा दुष्परिहृग । पुनश्चाभ्यासलक्षणा । कथम् ।

न ह्येकेन प्रयोगेण जीवकालोऽवरुध्यते ।

विततेनापरिज्ञानादन्यथा वा वृथाश्रुतिः ॥

अनभ्यस्तं प्रयुज्ज्ञानो यदि तावद्वितत्य प्रयुङ्क्तं जीवनपरिमितस्य कालस्यान्तरा किञ्चित्कर्मावयवं यदाकदाचित्कुर्वाणस्ततो मरणस्यानिरूपितकालत्वाद्यदि कथंचिदन्यथायामवस्थायां समापयेत् च श्रियेत तदूने काले समापनादयथाचोदितापत्तिः । अथास-

अर्थप्राप्तं हि तन्न विधातव्यं शब्देन । जीवनपरिमितः कालो यस्तेन परिसमापयितव्यमित्यर्थादभ्यासः । स हि कर्तव्यतया श्रूयते । न चासौ जुहोतियजतिभ्यामुच्यते । लक्षणया तु गम्यते । यावज्जीवं जुहुयात्, यावज्जीवमभ्यस्येदिति । श्रुतिश्च प्रकरणाद्वलीयसी । यदीयं वचनव्यक्तिरस्य वाक्यस्य, यावज्जीवमित्यनुवादो, जुहोति यजतीति च विधानमित्येवं यजतिजुहोतिशब्दौ स्वार्थावेव भविष्यतः, यावज्जीव-

माप्य म्रियेत तथाऽपि प्रक्रान्तासमापनं दोषः स्यात् । न च सर्वस्वारवद्वचनमस्ति । येन मृतेऽपि समाप्येत । सायंप्रातश्चोदनं च यावज्जीवकाम्यचोदनासमीपान्नाते सत्यौ बिना प्रमाणेन केवलकाम्यविषये कल्पनीये स्यातामस्मिन्पक्षे । यदि तु तदनुरोधेन सकृदेव प्रयुज्योभय संभावितमिति मन्येत । यथा 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' इति षोडशे तदेकदेशकरणेनापि शास्त्रार्थः संभाव्यत इति न व्याप्यते तथा जीवितपरिच्छिन्नकालैकदेशवर्तिनोः सायंप्रातःकालयोरनुष्ठानाच्चोदनाद्वयमप्यनुष्ठितार्थं भविष्यतीति । तत्रोच्यते ।

पौर्णमास्यतिरिक्ताहव्यवच्छेदफला श्रुतिः ।

अव्याप्तावपि तत्र स्यान्न त्विहैवं प्रतीयते ॥

यद्यपि तत्राल्पत्वाकर्मणः पूर्वाह्णचोदनावशेन वा पौर्णमासी न व्याप्यते न किञ्चिद्दुष्यति । सर्वथा दिवसान्तराण्यतिक्रम्य पौर्णमास्या तावत्कृतं कर्म तावन्मात्रं च शास्त्रेणोक्तं न व्याप्तिः । इतरत्र पुनर्जीवितव्यतिरिक्तकालासमवाद्वाच्यवच्छेध न किञ्चिदस्तीति व्याप्तावसत्या समस्तमेव वाक्यमनर्थकं स्यात् । सायंप्रातश्चोदनयोरपि जीवनकालान्तर्गते, सिद्धत्वाद्यावच्छब्दश्च समस्तजीवितावाधिपरिग्रहार्थं एकदेशानुष्ठाने बाधितः स्यात् । अतः सायंप्रातश्चोदनामिश्रेयमभ्यासमनास्तिपन्ती न शक्नोति पुरुषं नियोक्तुमित्यपरिहार्या लक्षणा । ननु चार्थादभ्यासो जायमानस्त्वत्पक्षवदेव न दोषं जनयेत् । तथा हि ।

सकृदेव श्रुतो होमः क्रियमाणः पुनः पुनः ।

न शब्दे भारमाधत्ते सामर्थ्यारोपितश्रमः ॥

अथ योऽयं मम दोषः स तवापि दोष एव, वक्तव्यो वा विशेषः । उच्यते ।

१ सर्वस्वारवदिति—'मरणकामो ह्येतेन यजेत यः कामयेतानामयं स्वर्गं लोकमियाम्' इति वाक्येन विहिते सर्वस्वाराख्ये कर्मणि 'आर्भवे प्रस्तूयमान औदुम्बरी सदृशेन वाससा परिवेष्टय ब्राह्मणा परिसमापयत मे यज्ञमिति सप्रेष्यामि प्रविशति' इति त्रैपविधानाद्युक्तं यजमानमरणानन्तरमपि कृतसमापनमित्यर्थः ।

शब्दोऽपि जीवनवचन एव नाभ्यासलक्षणो भविष्यतीति जीवने निमित्ते कर्म विधीयते । जीवन्मुक्तोक्तव्यमिति । जीवनं निमित्तं न कालः । नियतनिमित्तत्वाभियतं कर्म तेनोच्यते कर्तुर्धर्मो नियमश्चोद्यत इति ॥२॥

लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत

तत्रानर्थकमन्यत्स्यात् ॥ ३ ॥

लिङ्गं च भवति—अपि ह वा एष स्वर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी पौर्णमासीममावास्यां चाऽतिपातयेत् इति । कथं लिङ्गम् ।

मम प्रतिदिनं सर्वश्रोदनार्थः समाप्यते ।

काम्यवच्च पृथक्तेष्टा तव त्वन्ते समाप्यते ॥

मम जीवनसहितसायंप्रातःकालोपजने हि सकल कर्म कृत्वा निराकाङ्क्षे पुरुषे सति पुनरपि तादृङ्निमित्तसंभवाद्वितीयादिष्वहःस्वनुष्ठानम् । तत्र च प्रतिदिनं कर्मसमाप्तेर्नोभ्यास इति शक्यं वदितुम् । तद्यथा काम्ये यः फलभूमार्थी पुनः पुनः प्रयुङ्क्ते न तस्याभ्यस्तरूपमेतत्कर्मेत्येव बुद्धिर्जायते तथाऽप्येति । तव पुनर्जीवितपरिमितकालविधानात्कर्मणोऽपरिसमाप्त्यैवैन्द्रवायवादिग्रहाभ्यासतुल्यमनुष्ठानम् । तच्चैतथावज्जीवचोदनाकृतमित्यापन्नमभ्यासविधानम् । नन्वर्थादभ्यास इति । सत्यमेतत्तेनैव तु लक्षणाऽन्यथा श्रुतिरेव स्यात् । तदुभयतः श्रुत्यनुरोधेन प्रकरणं बाधित्वा जीवनमुद्दिश्य होमयागविधानात्कर्तृकर्मविधिरित्युपपन्नम् ॥ २ ॥

अतिपत्तिरिति स्वधर्मातिक्रमोऽभिधीयते । जीवनपरिमितश्च दर्शपूर्णमासयोः कालः । न च तदतिक्रमः कथंचिदपि संभवति । प्रक्रमेण हि कर्मकालं संस्पृशदनातिक्रान्तमित्यभिधीयते । न च कश्चिदपि पूर्णमासयाजी सन्नप्रक्रममाण एव जीवनमतिछद्ध्यति । न ह्यसौ दर्शपूर्णमासयाजी स्यात् । अथ स्वकालापरिसमापनमतिपातनमुच्येत तथा मृतस्य तद्भवतीत्यनर्थकमेव प्रायश्चित्तविधानम् । मत्पक्षे हि प्रतिमासं दर्शपूर्णमासप्रक्रमसमाप्त्योर्जीवने निमित्ते विधानात्सम्भवत्यतिक्रमस्तदुत्तरकालश्च प्रायश्चित्तविषयत्वेन । ननु पूर्वपक्षेऽपि प्रतिमासमभ्यासाभ्युपगमात्तदतिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तविधानं भविष्यति । न शक्यमेवं वदितुम् । यत्र हि निमित्ते यच्चोदित तेन तत्र भवितव्यं न

१ ननु विधेयत्वेऽभ्यासस्य जीवनपरिमितकालान्वयान्यधानुपपत्ति एव प्रतीतिर्धातोरभ्यासलक्षणाया प्रमाणाभाव इति नन्वित्यादिनाऽऽज्ञाद्वयं शाब्दत्वं विनाऽभ्यासस्य शाब्दविध्यन्यायोगेनार्थात्प्रतीतिसंभवेऽपि धातुव्यापारावश्यकत्वादेनापरिहायो लक्षणेत्येवं समाधाति—सत्यमित्यादिना । २ तदिति—तस्मादित्यर्थः ।

कर्मधर्मे हि प्रकान्तं सत्रं यावज्जीवनकालेन परिसमाप्येत, न तत्र कालातिपातः स्यात् । तत्र चानर्थकमन्यत्स्यात्प्रायश्चित्तादि विधीयमानम् ॥ ३ ॥

व्यपवर्गं च दर्शयति कालश्चेत्कर्मभेदः स्यात् ॥ ४ ॥

व्यपवर्गस्य समापनस्य दर्शनं भवति दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेत इति । यदि दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमस्य कालोऽस्ति, व्यक्तं न यावज्जीवनकालेन तौ परिसमाप्येते । अथ जीवनं निमित्तमुपपद्यते कर्मभेदः । दर्शपूर्णमासौ परिसमाप्य सोमं कर्मान्तरं कुर्यादिति । अपि

यथेष्टम् । इह च पौर्णमास्यमावास्यातिपत्तिर्निमित्तत्वेन श्रुता, न चाभ्यासस्तच्छब्दवाच्यः । यथा न ग्रहाभ्यासः कश्चिज्ज्योतिष्टोमशब्दवाच्यः । तेन जीवितपरिमिताभ्याससंयुक्तयोरेव पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यत्वमिष्टमिति नावयवानामतिपातनं निमित्तं स्यात् । ननु च पौर्णमास्यमावास्याशब्देनात्र कालोऽभिधीयते, स चावयवविषय एवेत्यवयवातिक्रमो निमित्तं स्यात् । नैतदेवम् । अतिपातनं नामातिपद्यमानस्य भवति । न च कालस्यातिपन्नत्वं धर्मोऽनतिपत्तेरविधानात् । यस्य हि यावान्विषयोऽनतिक्रमणीयत्वेन चोदितस्तस्य तदतिलङ्घनमतिपत्तिरित्युच्यते । न च कालस्य कर्मानतिक्रमणीयत्वेन चोदितं, किं तर्हि, कर्मणः कालः । तस्य हि सोऽङ्गं न तस्य कर्म । तदेव च तत्सद्भावासद्भावयोः सगुण निर्गुण च भवति न कालः । तदेव चानुष्ठानात्मकत्वादतिक्रमानतिक्रमौ प्रतिपद्यते न कालः । तस्य स्वभावसिद्धत्वात् । तस्माद्यः पौर्णमासी स्वं कालमभिपद्यमानामतिपातयेदित्यवधारणात्कर्मण एव निमित्तत्वम् । न चावयवस्तच्छब्दवाच्य इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासाविष्टेति पूर्वैर्गैव न्यायेनाशेषाभ्यासनिर्वृत्युत्तरकाल सोमयागः स्यात् । न च मृतेनासौ कर्तुं शक्यः । अथ त्वस्ति सोमानुष्ठानकालस्तत एकांतेनैव दर्शपूर्णमासाभ्यासजीवनकालो नावरोद्धव्यः । स च कर्तृधर्मपक्षे कर्मप्रयोगभेदान्नावरुध्यते नान्यथा । सूत्रमप्येवमस्ति चेद्दर्शपूर्णमासविनिर्मुक्तः सोमकालस्ततो यथोक्त एव कर्मप्रयोगभेदः स्यात् । कालश्चेत्कर्मभेदः स्यादित्यस्यापरा न्याह्या । यदि यावज्जीविक कर्मधर्मकालश्चोद्येत ततो दर्शपूर्णमासमध्य एव सोमोऽन्यानि च कर्माणि कर्तव्यानि स्युः । ततश्च वितनस्य कर्मण कर्मान्तरेणाविच्छेदे सति दर्शपूर्णमासाविष्टेति बाध्येत । अथवा 'एष स्वर्गाल्लोकाच्छिद्यते एतद्यज्ञश्छिद्यते' इत्येवमा-

च, आहिताग्निर्वा एष योऽग्निहोत्रं जुहोति न दर्शपूर्णमासौ यजेत, या आहुतिभाजो देवतास्ता अनुध्यायिनीः करोति, इत्यनुध्यायिनीवचनं भवति । नियतो य आहुतिभागस्तस्मिन्नदीयमानेऽनुध्यायिनीवचनं भवति यस्त्वनियत आहुतिभागो न तमनुध्यायन्तीदं नो भविष्यतीति । नियतश्च भागो नियमपक्षे भवति, न काम्यपक्षे । कर्मधर्मे च काम्यमग्निहोत्रं च दर्शपूर्णमासौ च । तस्मान्नियमपक्षः । अपि च श्रूयते—

जरामर्थ्यं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च, जरया ह वा एताभ्यां निर्मुच्यते मृत्युना च, इति जरामरणनिर्मोचनावधारणवचनं च नियमपक्ष उपपद्यते । काम्यपक्षे ह्यप्रयोगादपि मुच्येत ॥ ४ ॥

अनित्यत्वात् नैवं स्यात् ॥ ५ ॥

तुशब्दोऽन्वाचये । इतश्च पश्यामः, कर्तुर्धर्मो नियमश्चोक्त इति । यदि पूर्वस्य होमस्य गुणविधिर्भवेत्स एवंकः पूर्वोऽग्निहोत्रहोमोऽनित्यः स्यात्कामसंयोगेन श्रुतो नान्यः कश्चिन्नित्यः । तत्र लिङ्गं विरुध्यते । जरामर्थ्यं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ, जरया वा एताभ्यां निर्मुच्यते मृत्युना च, इति । कथं विरुध्यते । जरामरणनिर्मोचनाव-

दिमिश्च निन्दितमनुष्ठीयेत । तस्मादपि न कालविधानमिति । मुक्तकान्यार्थदर्शनद्वयं पूर्वसूत्रगोचरभूत दर्शयति । तद्यथा । आहिताग्निर्वा एष सन्निति दीक्षितस्य दानादौ निषिद्धे विध्यन्तरशेषभूत परिवेदनसरूपार्थवादो भवति । एतावन्तं हि कालमसावग्निहोत्रादिदेवताभ्यो भागमदत्त्वा ता अनुध्यायिनी करोति नायमस्मभ्यं ददातीत्येवं चिन्तायुक्ता करोतीत्येनान्नियमपक्षे युज्यते । कालविधिपक्षे तु काम्यत्वादाग्निहोत्रस्य यथेष्टप्रयोगे सति नियोगतो दातव्याभावादनध्यायिनीवचनं नोपपद्यते । तस्मादपि नियमवचनम् । एतेन जरामर्थवचनविधानं व्याख्यातम् । काम्यत्वकरूपनायामप्रयोगादपि निर्मोके सति जरामरणनिर्मोकवचनवैयर्थ्यप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

यदेतन्मुक्तकमभिहितमेतदेव सूत्रारूढं करोति । नियमपक्षे होमदेवं स्यात् । अनित्यत्वात् भवत्पक्षे नैवं स्यात् । अथवा यावज्जीवशब्देन काले गृह्यमाणे लक्षणादोष उक्तस्तमभ्युपेत्याभिधीयते सत्यामपि लक्षणाया अनित्यत्वाच्चैवं स्यात् । तन्नाम कालोपलक्षणं युक्तं यन्नित्यं क्रियताऽपि कालेनाविनाभूत, यदहश्चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्या विद्यादित्यादिवत् । न च सर्वप्राणभृतामेव जीवनपरिसमाप्तिर्यतः

धारणवचनं नियमपक्ष उपपद्यते । काम्यपक्षेऽप्रयोगादपि मुच्येत ॥ ५ ॥

विरोधश्चापि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

इतश्च पश्यामो न पूर्वाभ्यासो गुणश्चोद्यत इति । कुतः । विरोधात् । विरोधो भवति । दर्शपूर्णमासविकाराः सौर्यादयोऽपि यावज्जीवमभ्यसितव्या भवेयुः । सोऽनारभ्यार्थः प्रतिज्ञातः स्यात् । अतोऽपि पश्यामो नियम इति । सन्नसंस्तवश्च संततभावमुपपत्स्यते ॥ ६ ॥

कर्तुंस्तु धर्मनियमात्कालशास्त्रं निमित्तं स्यात् ॥ ७ ॥

यदि कर्तृधर्मो नियमश्चोद्येत, ततो जीवनं निमित्तम् । जीवने निमित्ते कर्म विधीयते । तत्र प्रयोगे परिसमाप्तं कर्म । तथा व्यपवर्गस्य

कुताश्चिदव्यवस्थितस्वरूपा, यया कालो लक्ष्येत । तदेतदेवमापद्यते यदैवेदं भवति ततश्चान्नित्यत्वाज्जिनिमित्तमेवैतदिति सिद्धम् । कथं तर्हि नियतनिमित्तत्वाज्जिनिमित्तमुच्यते, यावच्छरीरमावित्वाभिप्रायमेतदित्यदोषः ॥ ५ ॥

नियमः सन्पुरुषधर्मत्वाज्जातिदिश्यत इति च वक्ष्यते । बालः सन्नतिदिश्येत । ननु कालोऽपि द्वयहकाल्यवत्सद्यःकालतया बाध्येत । नैतदेवम् । यावज्जीव पौर्णमास्यमावास्थ्योः सद्यः कुर्यादित्यवधारणप्रसङ्गात् ॥ ६ ॥

कर्तृधर्मपक्षे यदिदं त्वमिमत् यावज्जीवमिति कालशास्त्रमिदं निमित्तं भविष्यतीत्येतावत्सूत्रम् । यत्तु भाष्यकारेण व्यपवर्गदर्शनमुक्तं तद्यदि दर्शपूर्णमासाविष्ट्वेत्येतदेवाभिप्रेतं ततः पुनरुक्तम् । अथान्यत्तदप्यनुदाहृतत्वाज्ज्ञायते । तेनानन्तरालोचनयैवं योजयितव्यम् । त्वत्पक्षे विकृतीनामपवर्गः स्यात् । मत्पक्षे तु तासां व्यपवर्गदर्शनं सिद्धान्त उपपत्स्यते । अथवा निगमनसूत्रमेतदिति व्याख्येयम् । अथवा सूत्रकारेण कर्तृधर्मो नियमोऽयमित्युक्तम् । यावज्जीवशब्दस्य तु का गतिरिति नाभिहितमत आह । एवं सति कालशास्त्रमेव निमित्तं स्यात् । अथवाऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासयोस्तावद्यावज्जीवग्रहणात्कर्तृधर्मनियमत्वं भवेत्पशुसोमचातुर्मास्येषु तु कथम् । तदुच्यते । तत्रापि वीप्सायुक्तं कालशास्त्रमेव निमित्तं स्यात् ‘ वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा ’ इत्यादि । न तावदेतत्काम्यस्योपादिश्यते । स हि यावदिच्छमङ्गत्वेनैव स्थितत्वाज्जैवं वक्तुं शक्यते । अथापि नैयमिकस्य सकृत्प्रयोगः स्यात्तत्रापि वीप्साऽनर्थिका भवेत् । न च वसन्ते यत्तावधारणाप्रमाणमस्ति । तस्माद्यावज्जीवं ये वसन्तास्तेऽपि विज्ञायते । सप्तम्यपि च ‘ मित्रे जुहोति ’ इत्यादिवज्जिनिमित्तार्था भविष्यति । तेनोच्यते सर्वत्रैवजातीयके कर्तृधर्म-

दर्शनमवकर्तुं भवति । तस्मात्कर्तृधर्मो नियमश्चोद्यत इति सिद्धं भवति
॥ ७ ॥

[२] नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिसमाप्ति-
वचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरेषु

कर्मभेदः स्यात् ॥ ८ ॥ पू०

इह शाखान्तराण्युदाहरणं काठकं कालापकं पैप्पलादकमित्येव-
मादीनि । तत्र संदेहः । किमेकस्यां शाखायां यत्कर्माग्निहोत्रादि
श्रूयते, तच्छाखान्तरे पुनः श्रूयमाणं भिद्येत तस्मादुत न भिद्येत ।
भिद्येतेति पश्यामः । कुतः । नाममेदात् । एकं काठकं नाम, अन्य-
त्कालापकं नाम । एवं नामभेदाद्भेदः । ननु ग्रन्थनामेतत् । सत्यम् ।

नियमावधारणात्कालशास्त्रं निमित्तशास्त्रं प्रत्येतव्यम् । एतेनैव पशुचातुर्मास्यादिष्वपि
नैयमिकत्वसिद्धिः ॥ ७ ॥

(इति—यावज्जीवाधिकरणम् ॥ १ ॥)

=====

उक्तभेदकारणषट्कव्यतिरेक्तकारणनिराकरणार्थमिदमारभ्यते । तत्रैवं कानित्किन्-
चित्प्रकारान्तरेणाऽऽशङ्क्य प्रतिपिध्यन्ते । तत्तु प्रत्युदाहरणं प्रविबिचिन्तो योजयि-
ष्यामः । कथं पुनरत्र वेदान्तराणि नोदाह्रियन्ते । केचिदाहुः । शाखान्तरशब्देन
तान्यप्युदाहृतानीति । न त्वेतद्युक्तम् । कुतः ।

शाखान्तरे यथा कर्म कृत्स्नरूपं प्रतीयते ।

किंचिद्रूपमस्मान्नान्यैव वेदान्तरेषु तत् ॥

यत्र हि कर्म निराकाङ्क्षमास्त्रायते तत्र तद्भेदप्रतिपत्तिक्षमं भवति । यथा सर्वास्व-
ध्वर्युशाखासु दर्शपूर्णमासज्योतिष्ठोमादीनि समस्तद्रव्यदेवतादियुक्तत्वादन्योन्यानि-
पेक्षाणि विधीयन्ते इति भेदाशङ्का सहन्ते न त्वेव वेदान्तरेऽपि । तत्र हि द्रव्यदेवता-
रहितं कर्ममात्रं प्रस्तुत्य स्तोत्रशस्त्रयाज्यानुवाक्यादिमात्रं विधीयते । न च तावताऽस्य
नैराकाङ्क्ष्यं भवति । दृष्टार्थानामेव द्रव्यदेवतातत्संस्काराणामभावात् । यत्तु तत्र द्रव्यदे-
वतायुक्तमास्त्रायते तस्याऽऽवर्थवे गुणमात्रविधानात्साकाङ्क्षत्वम् । तथा च वक्ष्यति-
' भूयस्त्वेनोभयश्रुतिः ' इति । तस्माच्छाखान्तराण्येवोदाहरणम् । तत्र च नामभेदस्ताव-
त्कारणं दृश्यते । तद्यथा—काठकेऽग्निहोत्रे तैत्तिरीयेऽग्निहोत्रे इदं पठ्यत इत्यादि । तथा

कर्मणामपीति ब्रूमः । कर्मभिरप्येवमादीनां सामानाधिकरण्यमेकविभ-
क्तित्वं चेति । रूपभेदाच्च । एकस्यां शाखायामग्नीषोमीयमेकादशकपा-
लमामनन्ति, एकस्यां द्वादशकपालम् । एवं भिन्नरूपं कथमिव न कर्मा-
न्तरं भविष्यति । धर्मविशेषाच्च । कारीरीवाक्यान्यधीयानास्तैत्ति-
रीया भूमौ भोजनमाचरन्ति, अपरे शाखिनो नाऽऽचरन्ति । तथा,
अग्निमधीयानाः केचिदुपाध्यायस्योदकुम्भानाहरन्ति, अपरे न । अश्व-
मेधमधीयानाः केचिदश्वस्य घासमाहरन्ति, अपरे न । परेऽन्यं धर्मं
माचरन्ति । अश्वघासादेरेकेषामुपकारमाकाङ्क्षत्यश्वमेधादिः, एकेषां
नाऽऽकाङ्क्षति । स एवैकः कथं नाऽऽकाङ्क्षेत, कथं वाऽन्यदाकाङ्क्षि-
तुमर्हति । अतो गम्यतेऽन्यदिति । पुनरुक्तिप्रसङ्गाच्च । यदि सर्वशा-
खाप्रत्ययमेकं कर्म, एकस्यां शाखायां विहितस्य कर्मणः शाखान्तरे
वचनं पुनरुक्तमनर्थकं स्यात् । न तु भेदपक्ष एष दोषोऽस्ति । तस्मा-
दपि कर्मभेदः । निन्दावचनाच्च । प्रातः प्रातरवृतं ते वदन्ति पुरोदया-
वजुहति येऽग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यमदिवा कीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा
ज्योतिरेषाम्, इति केचिच्छाखिनोऽनुदितहोमं निन्दन्ति । अपरे पुन-
रुदितहोमं निन्दन्ति । यथाऽतिथये प्रदुतायान्नमाहरेयुस्तादृक् तद् यद्यु-
दिते जुहति, इति सर्वशाखाप्रत्यये विरुद्धं, न तु कर्मभेदे । तस्मादपि

रूपभेद एकादशकपालत्वादि । वैश्वानरद्वादशाष्टत्वादिवदामिस्वाध्याजिनवच्च न द्वादशत्वै-
कादशत्वयोरितरेतरसक्रान्तिरुपपद्यत इति गुण एव भेत्ता । कारीर्यस्यश्वमेधेष्वपि भूमि-
मोजनोदकुम्भश्चघ्रासा गुणा एव सन्त इति कर्तव्यतास्थानीयत्वेन बाह्यतरत्वात्पूर्वस्माद्धे-
देनोपात्ताः । परेऽन्यं धर्ममाचरन्तीति विरोधिगुणान्तं प्रदर्शनार्थम् । अश्वघासादे-
रिति—पञ्चम्यन्त मध्ये पठितमुभयस्यां सह सम्बन्धेन । पूर्वेण तावदश्वघासादेरन्यमु-
त्तरेणाप्यश्वघासादेर्निष्पन्नमुपकारमाकाङ्क्षत्यश्वमेधादिरिति । पुनरुक्तत्वेन पुनःश्रुति-
भेदिकोक्ता । निन्दायामप्युदितानुदितकालसयोगभेदाद्गुण एव भेदकः । उदितहोम-
वादिनो ह्यनुदितहोमं निन्दन्त्यनुत्तवादित्वेन । 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा' इति
ह्यनुदिते सूर्येऽभिधीयमानमनृतं जायते । तस्मादुदितहोमं कर्तव्यं इति । इतरे पुन-
राहुः, यः पूजा पूज्याय प्रथममेव गृहीत्वोत्तिष्ठते स साधुः । यस्त्वतिक्रान्तं व्याहृत्य
पूजयति नासौ सम्यक्पूजकः । तस्मादनुदितहोम एव कर्तव्यं इति । तत्रैकत्वे विप्रतिषि-

भेद इति । अशक्तेश्च । न शक्नुयुः स्वल्पपि सर्वशास्त्राप्रत्ययमुपसंहर्तुम् । तत्रानारभ्योऽर्थो विधीयत इति प्रतिज्ञातं भवेत् । शक्यं तु कर्मभेदे । अतः कर्मभेद इति । समाप्तिवचनाच्च । असमाप्तेऽपि समाप्तेर्वचनं भवति । केचिदाहुः, अत्रास्माकमग्निः परिसमाप्यत इति । अपरेऽन्यपरि-समाप्तिं व्यपदिशन्ति । तदेककर्मत्वे नोपपद्यते । न हि तदेव तत्र परिसमाप्येत, अन्यत्र न । भेदे तु युक्तम् । तस्माद्भेद इति । प्रायश्चित्तविधानाच्च । केचिदनुदितहोमव्यतिक्रमे प्रायश्चित्तमामनन्ति, केचिदुदितहोमव्यतिक्रमे, व्यृद्धे च प्रायश्चित्तम् । न च कर्मैकत्वे उभ-यथा व्यृद्धिः संभवति । कर्मभेदे तु यदनुदिते होमकर्म, तदुदिते व्यृद्ध-मितरदप्यनुदिते । तस्मादपि भेदः । अन्यार्थदर्शनाच्च । इदं श्रूयते— यदि पुरा दिदीक्षाणाः सूर्यादि तेषां गृहपतिर्गृहपतर्वाऽनुसन्नि-इति, त एनमेव बृहत्सामानं क्रतुमुपेयुरपेतं शेषां रथंतरम् । अथ यद्य-दिदीक्षाणा इतीष्टवतामनिष्टपूर्वाणा च द्वादशाहे दर्शनमुपपद्यते यदि कर्म-भेदः । एककर्मत्वे नावकल्पते । कथम् । ताण्ड्यके श्रूयते एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्टाऽथान्येन यजेत गर्तपत्यमेव तज्जायेत प्र वा भीयते, इति । तत्सर्वत्र स्यात् । तत्रादि-दीक्षाणा द्वादशाहे दर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपि कर्मभेदः । अथापरं किङ्कदर्शनम् । यत्पक्षसंमिता मिनुयात्कनीयासं यज्ञक्रतुमुपेयात्कनी-यसी प्रज्ञा कनीयसः पञ्चकनीयोऽन्नाद्यं पापीयान् स्यात् । अथ यदि

द्वधर्मसमवायप्रसङ्गः । नानात्वे तु न कश्चिद्विरोधः । अशक्तिद्वारेणापि गुण एवोपन्यस्तः शास्त्रान्तरीक्षाणा गुणानामेककर्मण्युपसहाराशक्तेरपूर्वमयोगः । समाप्तिभेदोऽपि गुण एव । निन्दया गतार्थोऽपि संप्रायश्चित्तभेदः पुनरुपन्यस्यते । कदाचिदत्र वैकल्पिकत्वरिहारं ब्रूयात्तत्त्वम्युपेत्योच्यते । वैकल्पिकेषु क्षुभयथाऽप्यवैगुण्यं भवति । अत्र च प्रायश्चित्त-विधानादुभयत्रापि वैगुण्यं दृश्यते । न च तत्कर्मैकत्वे घटते । तस्मादपि भेदः । परि-हारसूत्रवशेन पञ्चान्यार्थदर्शनान्युच्यन्ते । यदि पुरा दीक्षितवन्तस्ततो बृहत्सामानम-तिरात्रमुपेयुः । पूर्वदीक्षाया रथतरस्य प्रयुक्तत्वात् । अथ न दीक्षितवन्तस्ततो रथतर-सामानमेवोपेयुरिति । द्वादशाहेऽनिष्टप्रथमयज्ञत्व कर्मभेदे भवति । ताण्ड्यवचनेन ज्योतिष्टोमान्तरस्य प्राथम्यनियमे सति एतच्छास्त्रागतस्यानियमात् । एकत्वे तु सर्व-शास्त्रात्पञ्चोतिष्टोमप्राथम्यानियमाददीक्षिताना दर्शनं न स्यात् । तथा यूपादाशिन्यां

वेदिसंमित्या भिनोतीति पक्षसंमाने प्रतिषिद्धे वेदिसंमानस्य दर्शनं भवति । तच्च कर्मभेद उपपद्यते । पाक्षिकस्य वेदिसंमानस्य दर्शनमेककर्मत्वे नोपपद्यते । कथम् । एके हि समामनन्ति । रथाक्षमात्राणि यूपान्तरालानि भवन्ति इति । तत्सर्वत्र स्यात् । तत्र च नो पक्षसंमानं नो वेदिसंमानं स्यात् । वेदिसंमानदर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपि कर्मभेदः । अपरं च लिङ्गदर्शनम् । केषाचिज्ज्योतिष्ठोमे श्रूयते । द्वे संस्तुतानां विराजमातिरिच्येते इति । परेषा तिस्रः संस्तुतानां विराजमातिरिच्यन्ते इति । एककर्मत्वे विरोधः । नानाकर्मत्वे कस्मिंश्चिज्ज्योतिष्ठोमे द्वे, कस्मिंश्चित्स्रः । तस्मात्कर्मभेद इति । अपि च सारस्वते श्रूयते । ये पुरोडाशिनस्त उपवसन्ति । ये सानायिनस्ते वत्सान्वारयन्ति । सानायिन इष्टप्रथमयज्ञाः । पुरोडाशिनो विपरीताः । उभयेषां सारस्वते दर्शनमवकल्पते कर्मभेदे । एककर्मत्वे सर्वेषां ज्योतिष्ठोमपूर्वत्वं स्यात् । तत्र दर्शनं नोपपद्यते । अपि च श्रूयते । उपहव्योऽनिरुक्तोऽग्निष्ठोमो यज्ञः, रथंतरसामाऽश्वः श्यावो दक्षिणा । परेषां श्रूयते । उपहव्योऽनिरुक्त उक्थ्यो यज्ञो बृहत्सामाऽश्वः श्वेतो रुक्मललाटो दक्षिणा इति । कर्मकत्वे रथंतरवचनं बृहद्वचनं चानर्थकम् । शाखाद्वयप्रत्ययत्वात् । बृहत्सामा रथंतरसामा वा स्यात् । स चायं प्रकृतित एबलक्ष-

पक्षवेदिसंमानयोरर्थप्राप्तयोरेक निन्दित्वेतरपरिग्रहो वचनान्तरप्राप्त्यसत्त्वं द्योतयति । वचनान्तरे हि किमेकस्य निन्दया, किं वेतरस्य स्फुटाविधाने सति स्तुत्या । तस्मान्नूनं शाखान्तरीयो रथाक्षमात्रान्तरालविधिरेषा नास्ति । ततश्च कर्मभेद इति । द्वे स्तोत्राभ्ये विराज दशकमातिरिच्येते इति तिस्रोऽतिरिच्यन्ते इति च ज्योतिष्ठोमातिरात्रैकत्वे सति उपपन्नम् । भेदे तु यथाविधि भवतीत्यविरोधः । पुरोडाशिसानाद्यिदर्शन दीक्षितादीक्षितसंदर्शनेनैव गत परिहारप्रकारान्तरत्वादुदाहृतम् । किं च ।

पृष्ठद्वयविकल्पः स्याच्छाखान्तरविधानतः ।

स च प्रकृतितः प्राप्तः कर्मकत्वे वृथा भवेत् ॥

१ तै० सं० (७-४-१०) । २ अर्थप्राप्तयोरिति—‘अर्थमन्तर्वेदि भिनोति’ ‘अर्थं बहिर्वेदि’ इतिवचनेन वेद्यमे विहितस्य यूपमानस्य दैक्ष्यतिदेशपरम्परया यूपैकादशिनीं प्राप्तस्य वेदिदेशातिक्रमायोगेन वेदिसंमानस्य । एव वेद्याधारस्य श्येनादिपक्ष्याकारस्यलावयवभूतपक्षद्वयसंमानस्य चार्थप्राप्तयोरित्यर्थः ।

णकः प्राप्तः । नानाकर्मत्वे त्वन्यो बृहत्सामाऽन्यो रथंतरसामेति युक्तं भवति । तस्माच्छास्त्रान्तरे कर्मभेदो भवितुमर्हति ॥ ८ ॥

एकं वा संयोगरूपचोदनारूपाविशेषात् ॥ ९ ॥ सि०

न चैतदस्ति, यदुक्तं शास्त्रान्तरेषु कर्मभेद इति । सर्वशाखाप्रत्ययं सर्वब्राह्मणप्रत्ययं चैकं कर्म । अर्थसंयोगस्याविशेषात् । तदेव प्रयोजन-
मुद्दिश्य तदेव विधीयमानं प्रत्यभिजानीमः । रूपमप्यस्य तदेव द्रव्य-
देवतम् । पुरुषप्रयत्नश्च तादृश एव बोध्यते । नामधेयं चाविशिष्टम् ।

उपहव्यभेदे तु नियमार्याया पुनः श्रुतावर्थवत्ता । तस्मादपि कर्मभेदः ॥ ८ ॥

सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात्संज्ञारूपगुणादिभिः ।

एककर्मत्वविज्ञानं न शाखास्वपगच्छति ॥

सर्वब्राह्मणप्रत्ययमिति—एकस्यामपि शाखाया ब्राह्मणानेकत्वेऽपि तदेकं कर्म-
त्वमिप्रायः । तद्यथोद्गातॄणां पञ्चविंशपञ्चविंशब्राह्मणयोज्येतिष्टोमद्वादशाहौ । संयोग
इति—प्राधान्यात्फलसंयोगग्रहणम् । रूपमिति—प्रत्यासत्तेर्द्रव्यदेवतम् । चोदनेति—सर्व-
चात्वर्थभावनाविषयो विधिः । ज्योतिष्टोमादि नामधेयं च सर्वशाखास्वविशिष्टं दृश्यते ।
तस्मादियतः प्रत्यभिज्ञानकारणकलापादभेदसिद्धिः । न चान्यः काश्चिद्भेदहेतुरस्ति ।
प्रकरणान्तरवच्छास्त्रान्तरेषु परस्परसंनिधानमिति चेन्न । तेनैवेतराग्रहणात् । येन हि
प्रदेशान्तरे किञ्चित्कर्म गृहीतं भवति स एव तत्सदृशमन्यत्रोपलभमानः शक्नोति
ततोऽन्यदेतदित्यध्यवसातुम् । एकशाखाविषये च सर्वशाखाध्ययनादेव भवति ।
शास्त्रान्तरे पुनरन्यशाखागतज्योतिष्टोमाद्यनवबोधादपूर्ववदुच्यमानेषु न भेदबुद्धिर्जायते ।
यस्तर्हि द्वे शाखे पठति तस्य प्रकरणान्तरन्यायेन भवितव्यमेकशाखागतेषु च ब्राह्मणा-
न्तरेषु । नैव दोषः । शास्त्रान्तराध्ययनं तावदेकस्य पुंसो नैवेप्यते । किं कारणम् ।

स्वाध्यायग्रहणेनैका शाखा हि परिगृह्यते ।

एकार्थानां विकल्पश्च कर्मैकत्वे भविष्यति ॥

यथैवाऽऽकृतिः प्रतिव्यक्तिं समवेति तथैव स्वाध्यायत्वमेकैकस्या शाखायाम् । अतश्च
'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति कर्मावबोधनं प्रत्युपादीयमानत्वाद्विवक्षितैकसंख्यैका शाखाऽ-
ध्येतव्या । नन्वेवं वेदान्तरस्याप्यध्ययनं न प्रसज्यते । न । वचनान्तरेण प्रतिप्रसवात्
'अनया प्रयया विद्यया' इति । तथा 'वेदानधीत्य वेदौ वा' इति मानवम् । साकाङ्क्ष-
त्वाच्च वेदान्तराणामनुसृत्यकार्यत्वकारितः समुच्चयोऽवगम्यते । शास्त्रान्तरेषु त्वन्योन्य-
निरपेक्षस्वतंत्रज्योतिष्टोमादिरूपप्रतीतिस्तुल्यार्थत्वनिमित्तो विकल्पः । साकाङ्क्षत्वादेव

तेन तदेव कर्म सर्वशाखादिष्विति प्रत्ययः ॥ ९ ॥

न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात् ॥ १० ॥

यदुक्तं नामभेद इति । परिहृतं तद्ग्रन्थनामत इति । अथ यदुक्तं, कर्मणोऽपि नामसामानाधिकरण्यदर्शनादिति । नैष दोषः । ग्रन्थसंयोगात्कर्म काठकादि, न कर्मसंयोगाद्ग्रन्थः काठकः । कथं गम्यते । यत्कर्म काठकादिसंयुक्तं तत्काठकादिशब्देनोच्यते । किमतोऽपि यद्ग्रन्थसंयोगात्काठकं कालापकं कर्मोच्यते । एकत्वेऽपि काठकग्रन्थसंयोगात्काठकं कालापकग्रन्थसंयोगात् कालापकं भविष्यति ॥ १० ॥

सर्वेषां चैककर्म्यं स्यात् ॥ ११ ॥

यदि शब्दभेदाद्भेदो भवेत्, शब्दैक्यात्तर्हि कर्मैक्यं भवेत् । तत्र काठकशब्दाभिधानादैक्यं भवेत् । अग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोज्योति-

चैकशाखागतब्राह्मणान्तरसमुच्चयाश्रयणम् । नन्वेककर्मत्वाद्विकल्पो विकल्पाच्चैककर्मत्वमिति तरेतराश्रयत्व भवेत् । न । प्रत्याभिज्ञानमात्रेणैकत्वे विज्ञाते संख्यावशेन विकल्पसिद्धेः । अतश्च यो नामातिमेधावित्वादेकवेदगतानि शाखान्तराण्यप्यधीते स समृद्धः सन् ग्रीहियवैरपि मिश्रैर्यजेत् । तस्मादेक कर्मेति ॥ ९ ॥

यद्यपि तावत्काठकादिकं नामधेयं स्यात्तथाऽप्युत्पत्तिसंयोगाभावाज्जैव भिन्नात् । इदं तु नैव कर्मनामधेयम् । अन्यायो ह्यनेकार्थत्वमित्यनेन न्यायेन ग्रन्थनामत्वे सति कर्मणि लक्षणयैव प्रयोगोपपत्तेः । कथं पुनरवगम्यते ग्रन्थनामैतत्कर्मण्युपचर्यते न पुनर्विपर्यय इति । तदुच्यते ।

शाखया द्वेकया योगाद्बहुकर्मावबोधनम् ।

युज्यते कर्मनानात्वाज्जैकशाखोपलक्षणम् ॥

काठकादिशब्दो हि परस्परासम्बन्धेषु बहुषु कर्मसु प्रयुज्यते । स यदि कर्मनाम स्यात्कर्मन्तिरे न प्रयुज्येत । न हि तत्र लक्षणोपपद्यते । संबन्धाभावात् । सर्वाभिधानं तु व्यक्तिवद्दुरूपपादम् । तस्माच्छाखयैव कर्माणि लक्ष्यन्ते न कर्मभिः शाखाः । ततश्च संज्ञया काम शाखा एव भिद्यन्ता न कर्माणि । संबन्धाभावात् । तस्मात्तान्येवाग्निहोत्रादीनि संबन्धिभेदादन्यथाऽन्यथा च व्यपदिश्यन्ते ॥ १० ॥

प्रायेण हेतुविपर्यये कार्यविपर्ययो दृश्यत इति काठकादिसंज्ञैकत्वादेकशाखाधीताग्निहोत्रादेरेकत्वप्रसङ्गः । साध्यव्यभिचारित्वादियमर्थापत्तिसमा नाम जातिः पूर्वपक्षहेतोर-

ह्योमस्य च तच्छब्दत्वात् । न चेतदेवम् । तस्मादप्यभेदः ॥ ११ ॥

कृतकं चाभिधानम् ॥ १२ ॥

इदानीं तर्न चेतदभिधानं भवेत् । अस्य न पूर्वभासीत् । यतः प्रभृति
कठस्य प्रकृष्टं वचनं ततः प्रभृति प्रवृत्तम् । पूर्वं नाऽऽसीज्जेद इदानीं भेद
इति विरुद्धम् ॥ १२ ॥

एकत्वेऽपि परम् ॥ १३ ॥

एककर्मत्वेऽपि रूपभेदो भवति वचनात् । न च वाचनिके रूपभेदेऽ-
सत्यामपि भेदबुद्धौ कर्मणो भेदोऽध्यवसीयेत ॥ १३ ॥

विद्यायां धर्मशास्त्रम् ॥ १४ ॥

अथ यो धर्मविशेष उक्तो विद्याग्रहणार्थः स न कर्मण उपकार-
कः । कथं गम्यते । श्रुत्यादीनामभावाद्विद्यासंयोगाच्च न कर्मप्रयुक्त
इति ॥ १४ ॥

आग्नेयवत्पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

अथ यदुक्तं—यथाऽमावास्यायामाग्नेयस्य पुनरुक्तदोषान्मध्यमः पक्षो

सिद्धत्वोपालम्भप्रदर्शनार्थमेवाभिहिता । सर्वत्र च दुष्टे पूर्वपक्षे जातीनामुत्तरत्वं केषा-
चिदिष्टम् ॥ ११ ॥

कृत्रिमं काठकाद्युक्तमाख्याप्रवचनादिति ।

न वाऽनादीनि मिथ्यन्ते कर्माण्यादिभिरना सता ॥

यद्यपि काठकादेर्जातिर्नित्यत्वाज्जित्यैवाऽऽख्या तथाऽपि प्रवचननिमित्तेयं स्मर्यते
न च कर्माणि प्रोच्यन्ते । शब्दविषयत्वात्प्रवचनस्य । तस्मादपि न सज्ञाया कर्मभेद
इति ॥ १२ ॥

न च कपालसंख्याभेदाज्जेदः । तत्संबन्धिद्वारभेदान्म्युपगमात् । तस्मादेकस्मिन्नेव
कर्मणि साधनविकल्पो भविष्यति । ननु चोत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वाद्विकल्पो नास्तित्युक्तम् ।
नैष दोषः । उभयोरुत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वाविशेषेण तुल्यबलत्वात् । कथं पुनरेकवाक्यो-
त्पादितस्यैकत्व विज्ञायत इति । तस्योत्तरसूत्रे परिहारं वक्ष्यामः ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥

१ विद्यासंयोगाच्चेति—तपोविशेषैर्विविधैर्ब्रतैश्च श्रुतिचोदितैः । वेदः कुरस्त्रोऽभिगन्तव्यः
सरहस्यो द्विजन्मना ॥ इत्यादिनेति शेषः । २ अरुदुत्तरत्वं जातिरित्यभिधीयते । ३ 'विद्यायां धर्म-
शास्त्रम्' इति सूत्रं भाष्यकारैः सुस्पष्टं व्याख्यातमित्युपेक्षितं वार्तिककृद्भिः ।

निरस्त एवमयमपि तस्मादेव दोषात्कर्मैकत्वपक्षो निरसितव्य इति ।
एतत्परिहर्तव्यमित्याभाषान्तं सूत्रम् ॥ १५ ॥

अद्विष्यन्तं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात् ॥ १६ ॥

मेव स्वस्वेतद्विष्यन्तम् । स एवायमर्थः पुनः श्रावितोऽग्निहोत्रादिषु-
हुक्त्वो बहुभिस्तु पुरुषैः । न चेकोऽर्थो बहुभिरुच्यमानः पुनरुक्तो
भवति । यदि भवेत्, एकस्मिन्नेव वेदे बहुभिरुच्यमाने भवेत् ।

अनुभाषणसूत्रमेतत् । अथवा पुनरुक्तत्वपरिहारार्थमेतत् । पुनःश्रुतेरर्थवाद-
गुणार्थत्वेनान्यार्थत्वात् ॥ १५ ॥

द्वितीयव्याख्याने परिहारान्तरनिवृत्त्यर्थो वाशब्दः । तत्रान्यार्था पुनःश्रुतिर्भवति
यत्र तावन्मात्रमेव श्रूयते । यत्र चैकवाक्यगतं विधेयान्तरं विद्यते । न त्विह तदेकमपि ।
समस्तोक्तिर्कृत्यतोपेतप्रधानपुनःश्रुतिश्रवणात् । एतमेव श्रुतिसंयोगाविशेषं मन्यते । न
चैषा पुनःश्रुतिः । कुतः ।

एकशास्त्रानिबद्धानां ज्ञायते हि पुनः श्रुतिः ।

कठादिचरणानां तु प्रतिशास्त्रं सकृच्छ्रुतिः ॥

पूर्वोक्तेन शास्त्राध्ययनाविकल्पेन येन काठकमग्निहोत्रं श्रुतं नासौ कदाचित्तेतिरीयकं
शृणोति । शृण्वन्नपि वा स्वशास्त्रयैव प्रतिपन्नत्वात्तेतिरीयकप्रतिपत्त्यर्थमेवैतदिति कल्प-
यित्वा न पुनःश्रुतिं मन्यते । एवमितरोऽपीतरदिति सर्व एवैकश्रुतिसंयोगाविशेषाद-
ग्निहोत्रादि प्रतिपद्यन्ते । न च तत्र पौर्वापर्यमस्ति येन ज्ञायेतानया शास्त्रया प्रथमं
विहिते शास्त्रान्तरीये पुनःश्रुतिर्भूत्वा येत्स्यतीति । आह च ।

शास्त्रानां युगपद्वृत्तेर्न पुनः श्रुतिरूपना ।

न हि तत्रैकशास्त्रावत्क्रमेणाध्ययनं स्थितम् ॥

तस्माद्यथैकशास्त्राकर्म देशान्तरपुरुषान्तरादिषु पुनः श्रूयमाणमपि प्रतिपाद्यमेदाक्ष
पुनरुक्तं भवत्येवं शास्त्रान्तरेष्विति ।

ननु चैकयाऽपि शास्त्रया समस्तपुरुषप्रतिपादने सति, अनर्थकमेव शास्त्रान्तरम् ।
नानर्थकम् । न हि कश्चिद्वेदे शास्त्रे अधीते । न च पुरुषान्तरगतं तत्प्रतिपादनेनार्थवद-
न्यायन्यनर्थकं भवति । यस्तु तेऽपि किल शास्त्रिनस्तामेवाधीत्य प्रतिपत्स्यन्त इत्यभि-
प्राक्ष्य स नित्यत्वाद्धेदस्य तदध्ययनाध्यापनसंबन्धानादित्वादनुपपन्नः । किं च ।

संप्रदायागता मुक्त्वा स्वा समारूयानिबन्धिनीम् ।

५ शास्त्रां शास्त्रान्तरं युक्तं नाध्येतुं सदृशे श्रमे ॥

तस्मान्न बहुकर्मसमवायोऽयम् । एकमेवेदं कर्मेति ॥ १६ ॥

वाक्यासमवायात् ॥ १७ ॥

अर्थासंनिधेश्च ॥ १८ ॥

अर्थासंनिधेश्च शास्त्राशब्द उपपन्नो भविष्यति । शास्त्रा इव हीमाः
शास्त्राः । तथापि वृक्षस्य शाखाः, एवमिहापि वृक्षस्थानीयस्य वेदस्य
शाखाः । किं शास्त्रासारूप्यम् । यथा नानावस्थानम् । न चैकैकस्यां
कृत्स्नं पुष्पं फलं संनिहितम् । एवमिहापि, नैकैकस्यां कृत्स्नं गुणकाण्डं
संनिहितमित्यर्थासंनिधेः शास्त्राशब्दोपपत्तिः । तस्मादप्येकं कर्मेति
॥ १८ ॥

न चैकं प्रति शिष्यते ॥ १९ ॥

न च यत्काठकेऽग्निहोत्रं तत्काठकमेवैकं पुरुषं प्रति विधीयते ।
तैत्तिरीयस्यापि तद्विहितमेव । पुरुषविशेषवचनाभावात् । यच्चाग्निहो-
त्रस्य किंचिदङ्गं विधीयते, सर्वावस्थस्य तदग्निहोत्रस्य । यच्च काठक-

तस्मात्परिकीयशास्त्राध्ययनेऽप्यस्त्येष पुरुषाणां श्रम इति यथावस्थितशास्त्राध्ययन-
मेव । न च वेदः पुनरुक्तादिदोषद्वारं पर्थन्ययोगमर्हति । अत्रान्तरे भाष्यकारस्य सूत्रं
भ्रष्टम् 'वाक्यासमवायात्' इति । तदेवं व्याख्येयम् । नैकस्मिन्पुरुषे शास्त्रान्तरवक्तव्यं
समवैति ॥ १६ ॥ १७ ॥

एकस्य वेदवृक्षस्य किञ्चित्कर्मफलाश्रयात् ।

एवं शास्त्राः प्रसिध्यन्ति बहुशालैकवृक्षवत् ॥

यदि प्रतिशालं कर्मभेदः स्यात्तत एकमूलाभावादादित एवाऽऽरभ्य भिद्यमानत्वा-
त्समस्तकर्माख्यपुष्पफलान्तरत्वाद्वृक्षान्तरवृद्धेदान्तराण्येवोच्येरन् । न शास्त्रान्तराणि ।
एककर्ममूलविधिस्कन्धरूपत्वे सतीतिकर्तव्यतायाः क्वचित्किंचिदधिकमित्यालोच्य साह-
चर्यादुपपन्नः शास्त्रान्तरभेदव्यपदेशः । अथवा पौनरुक्त्यपरिहारार्थमेव सूत्रम् । तत्र
नाम पुनरुक्तता भवति यत्र पूर्वोक्तोऽर्थस्तस्यैव पुनः संनिहितो भवति । न त्विह
शास्त्रान्तरगतस्य संनिधानमित्यपुनरुक्तता ॥ १८ ॥

अभ्युपेत्यवादोऽयम् । सत्यापि कर्मभेदे ये तावद्वाक्यसंयुक्ताः शेषास्तेऽग्निहोत्रादि-
मात्रोद्देशेन विधीयमानाः, सर्पार्थत्वेन ज्ञायन्त इत्यवश्योपादातव्या इति नैव शास्त्राभा-
वपरितोषव्यवस्था लभ्यते । न च सूत्रकाराणामपि काश्चित्त्वशास्त्रोपसंहारमात्रेणाव-

स्याग्निहोत्रस्य तच्च तैत्तिरीयकस्येति । विशेषवचनाभावात् । तस्मात्स-
र्वशास्त्राभिर्येकं समाप्तं कर्मोच्यत इति ॥ १९ ॥

समाप्तिवच्च संप्रेक्षा ॥ २० ॥

अत्रास्माकमग्निः परिसमाप्यत इत्युत्प्रेक्षितारो भवन्ति । अन्वारोहेषु
मैत्रायणीयानामग्निः परिसमाप्यते, अस्माकं तेषु न परिसमाप्यत इति ।
यद्यन्यदेव मैत्रायणीयानामन्यच्च तेषां, कथं ते ब्रूयुरेष्वस्माकं न परि-
समाप्यत इति । एकत्वमुपपन्न, तेषामपि हि ते सन्ति ॥ २० ॥

एकत्वेऽपि पराणि निन्दाशक्तिसमाप्तिवचनानि ॥ २१ ॥

न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रयुज्यते । किं तर्हि निन्दितादित-
रत्यशंसितुम् । तत्र न निन्दितस्य प्रतिषेधो गम्यते, किं त्वितरस्य
विधिः । तत्रैकस्मिन्नग्निहोत्रे द्वौ कालौ विहितौ विकल्प्येते । अतो न
कश्चिद्विरोधः ।

तथा, असमर्थानामेकस्मिन्नपि वेदे विहितकृत्स्नमङ्गजातमुपसंहर्तुम्-

स्थितो येन प्रतिशास्त्रं कर्मव्यवस्था समर्थ्येत । प्रधानान्यपि प्राधान्येन यजमाननियमं
प्रति, अप्रमत्तभीमिः समाख्याभिरधिमानमुद्दिश्य विधीयमानानि सर्वशास्त्रागतान्येकैकं
पुरुषमुपतिष्ठन्ते । तत्रैकफलत्वादसमुच्चये येन केनचित्साध्यमाने फलेऽन्येषा वैयर्थ्य-
प्रसङ्गः । अथ तेषां विकल्पेनार्थवत्त्वं, तद्वरं शास्त्रान्तराणामेव व्यवस्थितप्रतिपद्यमाना-
नामनाकुलतरं परिकल्पितमित्यपुनरुक्तता ॥ १९ ॥

असमाप्तिवदिति वा छेदः । कर्मभेदपक्षे हि यावदेव येषां समाधानं तावदेव तेषां समा-
प्यत इति न ब्रूयुरत्रास्माकं न समाप्यत इति । अन्वारोहो नाम स्थलारोहणमन्त्राः ।
तेषु मैत्रायणीयानां समाप्यते नास्माकमित्यभिधानादध्येतृणामपि कर्मैकत्वं प्रसिद्धमि-
त्यवसीयते ॥ २० ॥

अन्योन्यनिन्द्येतरतरविधाने तुल्यार्थयोरुदितानुदितत्वयोः कर्मणि विकल्पो भवि-
ष्यति । स्वल्पेऽपि चासौ कर्मणोः फलं प्रत्यविशिष्टः । तथा शक्त्यशक्तौ सर्वपुरु-

१ समर्थ्येत इति—एतावता अन्येन चैकमग्निहोत्रादिकर्म प्रत्यङ्गं न शिष्यत इत्येवं सूत्रव्या-
ख्यानार्थं येषां मिहोत्रस्य किंचिदिति भाष्यं व्याख्यातं हैयम् । २ प्रधानान्येषां व्याख्यादिवार्तिकं तु न चैकं
कठादिपुरुषं प्रत्येकमग्निहोत्रादिकर्म शिष्यत इत्येवं सूत्रव्याख्यानार्थं न च यत्काठक इत्याद्यभाष्यव्या-
ख्यानार्थं हैयम् । ३ व्यवस्थितेति—व्यवस्थितैः कठादिचरणैरित्यर्थः ।

शक्तिः । समर्थानां तु सर्वशास्त्राभ्योऽप्यागमितमधिकं विधिमुपसंहर्तुं शक्तिरस्तीति तेनैककर्मत्वेऽपि न विरुद्धमिति । तथैकास्मिन्नापि कर्मणि किञ्चिद्वस्तु समाप्तमिति कृत्वा समाप्तिशब्दः प्रयुज्यते । यथाऽऽध्वर्यवे समाप्ते ज्योतिष्टोमस्य, समाप्तो ज्योतिष्टोम इति भवति ॥ २१ ॥

प्रायश्चित्तं निमित्तेन ॥ २२ ॥

यदुक्तम्—उदितहोमस्यापि प्रायश्चित्ताज्ञानादव्युद्धता गम्यते, अनुदितहोमस्यापि । तदेकत्वे विरुध्यते । अविरुद्धं नानात्व इति । तत्परिहर्तव्यम् । आभाषान्तं सूत्रम् ॥ २२ ॥

प्रक्रमाद्वा नियोगेन ॥ २३ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैष दांषः । उदिते होम्यामीति प्रक्रान्तेऽ-

षाणामव्यवस्थिते । सर्वशास्त्रास्वधिकविधावेकशास्त्राया च स्तोकान्तरत्वादविशिष्टे । केचिच्चात्र लाघवाधिन एवं वर्णयन्ति । य एव किल वाक्यसंयुक्ताः शास्त्रान्तरविधयस्त एव संकीर्यन्ते । ये तु प्राकराणिकास्तेषा व्यवस्थैवेति । कुतः ।

एककर्मगताः पुंसां विकल्पन्ते विधायकाः ।

तत्समीपसमान्नातं ग्राह्यं प्रकरणस्य च ॥

शास्त्रान्तरेषु विकल्पमानेषु यथैव प्रधानं विधीयतेऽर्थिनस्तदीयः कथंभावस्तामेव व्याप्नोति न शास्त्रान्तराणि । अतश्चान्यगता गुणाः कथंभावेन नापेक्षिताः प्रयोगवचने नानुपसंहृता नाङ्गं भवन्तीति नानुष्ठेयाः । ततश्च वाक्यसंयुक्तानामल्पत्वाद्विधीयमानानामल्पसंयुपसंहरणशक्तिरिति । न त्वेतद्युक्तमिव । तथा हि ।

शास्त्रान्तरगतस्यापि यदङ्गं कर्मणः स्थितम् ।

तस्यान्यत्रापि तादर्थ्यं प्राप्तं केन निवार्यते ॥

प्रतिवेदमपि च प्रकरणं पुरुषस्य धर्मानुपदिशति । न च तद्वेदान्तरस्य प्रत्यप्रमाणम्, तथा शास्त्रान्तरेऽपि द्रष्टव्यम् । कर्मधर्माश्चैते विज्ञायन्ते । तच्च कर्म शास्त्रान्तरेष्वपि तदेवेत्यङ्गत्वाविशेषः । यद्यपि प्रकरणरूपमन्यत्तथाऽपि शास्त्रान्तरस्थेनानेनैतेऽपि धर्मा गृहीता इत्यवधारणान्न स्वप्रकरणगृहीतेभ्यो विशिष्यन्ते सर्वास्वपि च शास्त्रास्वधिकविधयो न कथंचिच्छास्त्रा परिमिता भवन्तीत्यल्प एवाऽऽयास इति नाशक्तिः । समाप्तिश्चाधीतापेक्षयोपपन्नत्वाच्च भेदं कल्पयति ॥ २१ ॥

अनुभाषणसूत्रं सामान्यपरिहारसूत्रं वा ॥ २२ ॥

न्यथा क्रियमाणे भवति दोषः । तत्र प्रायश्चित्तस्य विषयो भविष्यतीति
कर्मैकत्वेऽपि न दोषः ॥ २३ ॥

समाप्तिः पूर्ववत्त्वाद्यथाज्ञाते प्रनीयेत ॥ २४ ॥

पूर्ववति समाप्तिवचनं भवति । यन्प्राग्बन्धं तत्परिसमाप्यते । तत्रा-
स्माकं परिसमाप्तोऽग्निगिति योऽस्माभिर्ज्ञायते, परिसमाप्यते । प्राग्बन्ध-
श्चेत्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वाच्च हि तत्र कर्मचोदना तस्मा-

द्द्वादशाहस्याऽऽहारव्यपदेशः स्यात् ॥ २५ ॥

यदुक्तं — यदि पुन दिदीक्षाणा इति द्वादशाहे, उपप्रथमयज्ञानामनि-
ष्टप्रथमयज्ञानां च दर्शनं कर्मभेदे, उपपद्यते न सर्वशाखाप्रत्ययैककर्म-
णीति । नैष दोषः । यदि दिदीक्षाणा द्वादशाहेन, अदिदीक्षाणा द्वाद-
शाहेनेत्येवं तत् । न हि सामञ्जसे ज्योतिष्टोमस्य विधानम् । किम-
तोऽपि । यत्र विहितरतत्र नूद्यते । तेन कर्मभेदेऽपि सर्वज्योतिष्टोमा-
नामेष धर्म प्रथम्यं नाम । अतो नानाकर्मपक्षेऽप्यवश्यं द्वादशाहस्याऽऽ
हारव्यपदेशः कल्पनीयः । तस्माददोषः ॥ २५ ॥

वैकल्यिकानाम् दित एवाङ्गीकरणादाश्रितक्रमातिक्रमे प्रायश्चित्तविधिरुपपत्स्य-
ते ॥ २३ ॥

एकत्वेऽपि समाप्तिर्लिङ्गत्वेनोक्ता । समाप्तिवच्च मप्रेक्षा ' इति समाप्तिवचनं नाना-
त्वेऽपि । तत्र न्यायानुसारित्वादेकत्वस्यैव साधिका । तद्वचनस्येयमुपपत्तिः पूर्ववत्त्वा-
दिति । आरम्भं तस्मात् । अथवा शब्दप्रयोगस्य प्रसिद्धिपूर्वकत्वाद्याहती वयं समाप्तिं
पश्यामस्तादृशमय प्रयुक्त इति निश्चिनुम । स च वस्तुन्यममाप्तिऽपि तच्छाखा-
विज्ञेयपदार्थसमाप्तौ प्रयुक्त इति दृश्यते । तस्मादविरोधः ॥ २४ ॥

अदीक्षितदर्शनं द्वादशाहे तवाप्यनुपपन्नम् । ताण्डके सर्वशाखागतज्योतिष्टोमानु-
वादेन प्राथम्यनिर्वाणत् । न हि तत्रापरम्यापि ज्योतिष्टोमस्योत्पातिरस्ति यस्य नियमः
स्यात् । अत आश्चर्यवाणामेव नियमे, उभयपक्षे समे च दोषे मति उभाभ्यामेवोऽर्थो
वर्णनीयः, यदि द्वादशाहेन पुन दिदीक्षाणा अदिदीक्षाणा वेति । तस्मादविशिष्टमेतत्
॥ २५ ॥

१ आहारव्यपदेश इति— प्रयोगभेद इत्यर्थः । स च द्वादशाहस्य काम्यप्रथमप्रयोगसत्त्वा-
त्त्वाभ्यामिति यावत् ।

द्रव्ये चाचोदितत्वाद्विधीनामव्यवस्था स्यान्निरदेशाद्भवति-

ष्ठेन तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ २६ ॥

द्रव्ये चाश्रावचोदितत्वादेकादशिन्याः संमानपरिमाणं प्रति नैषा व्यवस्था स्यात् । नैवाश्रावेकादशिनी चोद्यते । कुतः पक्षगमानं वेदिसंमान वा स्यात् । द्वयमप्येतत्परार्थं कीर्तयते, पक्षेकादशिनीविधानार्थम् । यदि पक्षसंमिता स्यादयं दोषः स्यात् । वेदिसंमानेन दोषो भवेत् । क एतत्संकटमव्यवसातुमर्हति । एकस्मिन्ग्रूप एकादश पशवो नित्योक्तव्या इति । याचस्तोमादिषु तु यूपैकादशिन्यामस्य नित्यनुवादत्वादथाक्षमात्राण्येव यूपान्तगलानि भविष्यन्ति । नित्यानुवादत्वाद्वासत्यपि पक्षगमाने वेदिसंमाने वैकादशिनीविधानार्थं वचनमुपपद्यत एवेति न दोषः ॥ २६ ॥

विहितप्रतिषेधात्पक्षेऽतिरेकः स्यात् ॥ २७ ॥

अतिरात्रे गृह्णाति षोडशिनम्, इति विहितः षोडशी नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनम्, इति प्रतिषिद्धः । तत्र पक्षे द्वयाः स्तोत्रीययोरतिरेकाः, पक्षे तिसृणाम् । तस्माददोषः । ऊथे पुनरयं

अथ यदुक्तमेकादशिन्या पक्षवेदिसमानदर्शनं न स्यादिति । तत्र द्रुमः ।

अन्यथाऽपि तु नैवास्ति पक्षवेद्यादिमानता ।

एकादशिन्यभावेन स्तूयते वेक्यूपता ॥

एकग्रूप एकादश पशव इत्ययं विवेकाद्यर्थो नत्पक्षसमितार्थो दाद । एकादशिन्या हि सत्याभाभ्यन्तरसमाना प्रयणात्केशो भवेत् । तस्मादेकग्रूप एव वरमिति । पक्षसमानं तावदस्यन्ताप्रसमेवेति नित्यानुवादः । वेदिसमानोपदेशोऽपि पक्षसाम्येणैकग्रूपपशस्तत्त्वज्ञापनार्थः । ग्याशमात्रान्तरात्ता च यैकादशिनी विहिता तत्र भविष्यतीत्यविरोधः । इह तु वेदिसमानस्य प्रशमन्या विवेकप्रतीतिरशतप्रमन्यस्तुत्यर्थत्वं कल्पयितुम् । अतः पक्षसमानस्याश्रावस्यैव वेदिसमानस्तुत्यर्थो नित्यानुवाद इति समर्थयितव्यम् । प्राकगणिकत्वाच्चास्यैवाश्री बलीयस्त्वमित्यनारम्भातीतो ग्याशमात्रान्तरालविविधस्तद्विनिर्मुक्ता विह्वलीर्गमिष्यति । सूत्रमन्येव नेयम् । यदि हि द्रव्ये वेदिसमानं न चोद्येत ततोऽर्थानां—पक्षसमानादिविधीनामव्यवस्था स्यात् । सा च रथान्तरालत्वेन बाध्येत, न त्वेवमस्तीत्यविरोधः ॥ २६ ॥

द्वयोरितिसृणां वाऽतिरेकः । त्रिवृद्धिष्यवमानं, तत्तावन्नवकम् । पञ्चद-
शान्याज्यानि, तानि तावच्चत्वारि, तेन सा षष्टिः । पञ्चदशो माध्यं-
दिनः पवमानः । तथा पञ्चदशसंख्यया सह पूर्वया च नवसंख्यया
चतुरशीतिः । सप्तदशानि पृष्ठानि चत्वारि, सप्तदश आर्भवः पवमानः,
पञ्चसप्तदशकानि तानीति पञ्चाशीतिः । पूर्वया चतुरशीत्या सहैकोन-
सप्ततिश्चतस्रम् । एकविंशं यज्ञायज्ञियं, तथैकविंशत्या सह, तस्य नवति-
शतं स्तोत्रीया इति ब्राह्मणवादः । अग्निष्टोममात्रमभिप्रेत्योच्यते, सा
विराट् संपूर्णा । विराडिति दशकारुया । त्रय एकविंशका उक्थ्यप-
र्यायाः, सा त्रिषष्टिः । एकविंशः षोडशी । तथैकविंशत्या सह चतुर-
शीतिः । पञ्चदशका रात्रिपर्यायास्तयः । तत्रैकैकपर्यायश्चतुःस्तोत्रः ।
तदशीतिशतं संपूर्णा विराट् । त्रिवृद्धयंतरं पञ्चसाम, तन्नवकम् । तत-
श्चतुरशीतिरेकं नवकमागच्छति । तथा तिस्रः संस्तुतानां विराजमति-
रिच्यन्ते । यदा षोडशी न गृह्यते तदा, एकविंशत्या विनाद्दे संस्तुतानां
विराजमतिरिच्येते । एवमेककर्मत्वेऽपि लिङ्गमुपपद्यते ॥ २७ ॥

सारस्वते विप्रतिषेधायदेति स्यात् ॥ २८ ॥

यदुक्तं, पुरोडाशिनां सांनायिनां च सारस्वते दर्शनं भवतीति ।
ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात्सर्वकर्मणा विप्रतिषेद्धमेतदिति । तेन यदा सांना-
यिन इति कल्प्यते ॥ २८ ॥

वैकल्पिके षोडशिन्यगृह्यमाणे द्वयोरतिरेकः । क्रियमाणे त्वेकविंशतिप्रचयाद्व्या-
देकातिरेकेण तिस्रो भवन्ति । तस्मादविरोधः ॥ २७ ॥

सारस्वते हि द्वादशाहन्यायेनैवोभयोः पक्षयोर्ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वादवश्यमेवं वक्त-
व्यम् । यदा पुरोडाशिनः पौर्णमासीपक्षे तदोपवसन्ति, यदा सांनायिनोऽमावास्या-
पक्षे तदा वत्सानपाकुर्वन्तीति । भवति हि कालभेदादपि कर्तृभेदोपचारस्तस्मादप्यदोषः
॥ २८ ॥

१ यदा सांनायिन इति । अयमाशयः—मित्रावरुणयोरयनाख्ये सारस्वतसत्रे 'यथाऽमावा-
स्यायामतिरात्रः स्यात्तथा दीक्षरन् । तेऽमावास्यामतिरात्रं सस्याप्य तदहरेव वत्सानपाकुर्युः । तं
पक्षमावास्थेन व्रजित्वा पौर्णमास्या गासुपेयु । पौर्णमासेनोत्तरं व्रजित्वाऽमावास्यायामायुषसुपेयुः ।
एषमावर्तयन्तो व्रजेयुः' इत्यनेन वाक्येन प्रतिमासमेकैकस्मिन्पक्षे पौर्णमास्यामावास्याख्यकर्मविधाना-
त्पुरोडाशिरात्रं पौर्णमास्याख्यकर्मोपयोगिपक्षोपलक्षणार्थः । सांनायिश्चन्द्रमावास्याख्यकर्मोपयोगि-
पक्षोपलक्षणार्थ इत्येवं पक्षद्वयेऽपि वक्तव्यमिति ।

उपह्वयेऽप्रतिप्रसवः ॥ २९ ॥

अथ यदुक्तं, उपह्वये बृहद्रथंतरविधानं प्रकृतिप्राप्तमेव । एककर्मत्वे प्रतिप्रसवतयाऽप्यसंभवाद्धिधीयमानमनर्थक स्यादिति । तत्परिहर्तव्यम् । आभाषान्तं सूत्रम् ॥ २९ ॥

गुणार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ ३० ॥

यदा रथंतरसामा तदा, अश्वः श्वेतो दक्षिणा, यदा बृहत्सामा तदा रुक्मललाट इति ॥ ३० ॥

प्रत्ययं चापि दर्शयति ॥ ३१ ॥

यदा न सर्वशास्त्राप्रत्ययमेकं कर्मेति, कथमेकस्यां शास्त्रायां समाम्नायतेऽन्यस्यां गुणो विधीयते । यथा मैत्रायणीयानां समिदादयः प्रयाजा न समाम्नायन्ते । अथ च गुणाः श्रूयन्ते—ऋतवो वै प्रयाजाः समानीय होतव्या इति । तथा येषां शाखिनां, कुटररसि, इत्यश्मादानमन्त्रो नाऽऽम्नातस्तेषामपि हि दृश्यते—कुक्कुटोऽसीत्यश्मानमुपादत्ते, कुटरसीति वा इति । तस्मादेकं कर्मेति प्रतीमः ॥ ३१ ॥

अपिवा क्रमसंयोगाद्धिपृथक्त्वमेकस्यां

व्यवतिष्ठेत ॥ ३२ ॥

यां अन्यशास्त्रावस्थितान्विधीनुपसंहरति, स स्वशास्त्राविहितं क्रममुपरुणद्धीति । तेन शास्त्रान्तरेषु कर्मभेद इति ॥ ३२ ॥

अनुभाषणं सामान्यपरिहारो वा ॥ २९ ॥

संस्थाव्यवस्थार्थो वा बृहद्रथंतरयोः पुनःश्रुतिर्भविष्यति ॥ ३० ॥

शास्त्रान्तरविहितप्रयाजानुवादेन सह होमवदज्ञान्यशास्त्रावीतं च 'कुटररसि' इति मन्त्रमश्मादाने विदधत्सर्वशास्त्राप्रत्ययत्व दर्शयति ॥ ३१ ॥

प्रतिशालं वा विधिपृथक्त्व व्यवतिष्ठेत । तथा सति हि क्रमभेदं न यास्यन्ति स्वशास्त्राविहिताः क्रियाः । परिमाणं च तद्वर्ति नान्यत्वं प्रतिपत्स्यते ॥ ३२ ॥

१ परिहार इति । अत्रेदमाकृतम्—उपह्वये बृहद्रथंतरपुन श्रुतेर्नास्माकं प्रतिप्रसवः प्रयोजनस्थेनाभीप्सितः । येनोपात्तभ्येति हि । किं तु, अन्यत्विचिदित्येव सामान्यतः परिहार इति । २ संस्थाव्यवस्थार्था चेति—वाकारार्थः । एवं च भाष्योक्तं प्रयोजनमुपलक्षणं विज्ञेयम् । अन्यथा दक्षिणाव्यवस्थामात्रार्थत्वे संस्थापुन श्रुत्वानर्थक्यापरिहारात् । न च वाक्यभेदः शङ्कनीयः । अतिदेशतः पूर्वेप्रवृत्त्या विशिष्टविष्यङ्गीकारेण तदयोगादिति ।

विरोधिनां त्वसंयोगादैककर्म्ये तत्संयोगाद्विधीनां

सर्वकर्मप्रत्ययः स्यात् ॥ ३३ ॥

उच्यते । नैर्ष शाखान्तरविहितानामैककर्म्ये सति विरोधिनां संयोगः । न हि क्रमो वाक्येन विरुध्यते । दुर्बलो हि क्रमः । बलवद्वाक्यम् । वाक्येन च शाखान्तरीयाणापुपसंहारः । तस्मात्सर्वशाखाप्रत्ययं सर्वब्राह्मणप्रत्ययं चैक कर्म चोद्यत इति सिद्धं भवति ॥ ३३ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ।

समाप्तोऽयं द्वितीयोऽध्यायः ॥

=====

यत्र रमार्तो. पदार्थो न क्रमकालपरिमाणानुरोधेन बाधितास्तत्र श्रौतं बाधिष्यन्ति
इति कुत एतत् । तेनैव गतत्वादवाच्यमिति चेन्न । सूत्रकारस्याथैव प्रथमाभिधानात्
तत्र हि कारणाग्रहणमात्रमुपपत्तिरुक्ता । शेषं त्विह सिद्धममूत्रितमित्यपुनरुक्तत्वम् ।

तस्मात्तदेवेति मते न कर्म भिन्नं कथंचित्प्रतिशास्त्रमिष्टम् ।

न कारणं सप्तममस्ति चान्यदेतौ यथोक्तैव तु भेदमिद्धि. ॥ ३३ ॥

(इति—शाखान्तराधिकरणम् ॥ २ ॥)

इति श्रीभट्टकुमारिलविगचिने मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थश्चरणः समाप्तः ॥

समाप्तश्च द्वितीयोऽध्यायः ॥

=====

१ नैषामिति पा० २० । २ तेनैवेति—शिष्टाकोषाधिकरणेनैवेत्यर्थः । ३ एवमिति न्यायसु-
धारणीतः पाठः । उक्तेन प्रकारेण शब्दान्तरादिषु प्रमाणिकेव भावनाभेदीरुद्धिर्न शाखान्तरप्रमाणिके-
त्येवमध्ययापुपसंहारावर्थश्चतुर्थश्चरण इति ज्ञेयम् ।

अथ तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

[१] अथातः शेषलक्षणम् ॥ १ ॥ (प्रतिज्ञासूत्रम् ।)

नानाकर्मलक्षणं वृत्तम् । अनन्तरं शेषलक्षणं वर्तयिष्यामः ।

द्विलक्षण्या, परं शिष्टं यावत्किञ्चन लक्षणम् ।

तत्सर्वं वक्तुमारब्धमथातः शेषलक्षणम् ॥

तथा च प्रथमसूत्रोपात्तप्रतिज्ञाविगृह्यारूपाप्रदेशप्रदर्शने धर्मप्रमाणस्वरूपाविषयलक्ष-
णद्वयार्थं चोदनालक्षणसूत्रेणैकेनैव सूत्रितं वर्णयित्वा कानि अम्य साधनानि—अङ्गानि-
कानि च मायानामानि—अनङ्गानीति फलार्थत्वात्तदर्थत्वाभ्यां कं पुरुषः प्रधानं
धर्मस्य कं वा पुरुषो गुणभूत इत्यादि यावत्किञ्चन मीमांसितव्यं तत्सर्वं शेषलक्षणेनैव
व्याख्यातम् । शेषं, समस्तरेव लक्षणपरित्यक्तं । इह लक्षणानां बहुत्वेऽपि यदेकवचनं कृतं
तल्लक्षणत्वसामान्यसंख्यामात्रविवक्षया ।

यत्तु शेषः परार्थत्वादित्यनन्तरलक्षणम् ।

तदङ्गत्वम् वाच्यत्वादादौ तन्मात्रगांवरम् ॥

बहुष्वपि हि लक्षणार्थेण विवक्षितेषु क्रमवशादेकमतावदङ्गत्वरूपं शेष एतल्लक्षण-
गोचरं परार्थत्वेहेतुकः प्रतिपाद्यते । समासश्च द्वेषा विगृह्य द्वयोर्वाक्यार्थयोः प्रदर्श-
नीयः । शेष च तल्लक्षणं न, शेषस्य वाऽर्थस्य लक्षणमिति । षष्ठीसमासमात्राश्रयणेन
वा यथाल्यागं यायमानार्थम् ।

अङ्गलक्षणमेवेदमिहोक्तं शेषलक्षणम् ।

तद्विशेषप्रपञ्चत्वात्तत्रान्यान्तर्गतमिहोक्ते ।

सर्वेषां हि लक्षणान्तरार्थानां प्रयोज्याप्रयोज्यप्रयोजकप्रयोजकषड्विधक्रमनियमफलव-
त्कर्मविषयकप्रधिकाररूपाणां तावदङ्गात्मकशेषविशेषप्रकारत्वाल्लक्षणान्तरगोचराणामपि
शेषलक्षणान्तर्गतत्वावधारणस्थितिः । तथा हि—

प्रयोजका प्रयोक्तारः शेषाणामेव शेषिणः ।

क्रमोऽपि शेष एवैकप्रयोगवचनाश्रयः ॥

एकफलसाधनानामर्थानां ह्येकफलवदुपकारोपनिबद्धानां वैकप्रयोगवचनचोदितानां
यौगपद्यानुष्ठानाशक्तेः सामर्थ्येनाङ्गभूतः क्रम आपद्यमानः श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्य-
प्रावृत्तिक्रमाख्यप्रमाणषट्कवशेन व्यवस्थाप्यते ।

अधिकारोऽपि यज्ञेषु कर्तुः शेषस्य चिन्त्यते ।
 मान्यानां भावकः कर्ता द्रव्यं को नाम कर्मणाम् ॥
 तथा चास्य विशेषेण सूत्रबद्धैव शेषता ।
 पुरुषश्च पुनः शेषः कर्मार्थत्वेन चोदनात् ॥
 वक्ष्यति हि ' पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् ' इति जैमिनिः ।
 तथाऽनाम्नातशेषाणां शेषिणा सप्तमादिभिः ।
 शेषसद्भावतद्रूपपरिमाणादिनिर्णयः ॥

तत्र तु—

सप्तमेनातिदेशेन शेषाः सन्तीति साधिते ।
 ततोऽष्टमे नये यस्य यतश्चेति निरूपणा ॥
 नवमेऽर्थप्रधानत्वात्तदधीनाऽन्यरूपेणा ।
 इयत्ता दशमे शेषवाधाम्युच्ययचिन्तया ॥
 प्रयोगपरिमाणं च तत्तन्त्रावापलक्षणम् ।
 एतदेव प्रसङ्गेन परार्थाङ्गोपजीवनात् ॥
 अन्याथानुष्ठितैः शेषैरुपकारेऽल्पकल्पना ।
 प्रसङ्गे तदभावे च स्याद्भूयिष्ठप्रकल्पना ॥
 अथवाऽस्त्विदमेवैकं तृतीयं शेषलक्षणम् ।
 तदेव सूचितं वक्तुमथातः शेषलक्षणम् ॥
 अन्यानि पृथगारम्भैर्लक्षणानि करिष्यति ।
 इदं सपरिवाराणां शेषाणामेव लक्षणम् ॥

तत्रायशब्द आनन्तर्यपूर्वप्रकृतापेक्षाधिकाराणामेकं सर्वान्वा विवक्षित्वा प्रयुज्यते ।
 प्रागुक्तभेदलक्षणानन्तरोक्तत्वात्पूर्वप्रकृतमपेक्ष्य शेषलक्षणमारभ्यते । कुत इति हेत्वपे-
 क्षया अत इति हेतुव्यपदेशः ।

यस्माद्भेदमाविज्ञाय न शक्यं शेषलक्षणम् ।
 विज्ञातुमत एतस्य तैदनन्तरमुच्यते ॥
 भिन्नानां हि पदार्थानां शेषशेषित्वसम्भवः ।
 एकत्वे नापदिश्येत कः शेषः कस्य शेषिणः ॥
 भेदानन्तरवक्तव्यं शेषलक्षणमेव च ।

प्रयोजकक्रमादीना शेषत्वाधीनचिन्तनात् ॥

अयमेव च संबन्धः समतोऽध्याययोर्द्वयोः ।

अस्मिन् हि सति सूत्रोक्ते नान्यो भाष्यकृतोदितः ॥

पूर्वयोर्नास्ति संबन्धः सूत्रोक्तोऽध्याययोर्द्वयोः ।

प्रथमेऽध्याय इत्यादिमाध्येनातोऽभ्युपगमि सः ॥

अर्थद्वारो ह्याध्यायादिसंबन्धो न ग्रन्थस्वरूपाश्रय इति संक्षेपोक्तिविण्डीकृतवृत्तवर्तिष्यमाणध्यायार्थप्रदर्शनपूर्व भाष्यकारेणैव संबन्धः पूर्वाध्याययोरभिहितः । इह तु सूत्रकारेणैवाथातशब्दाभ्यामुपनिबद्ध इति स एव व्याख्यातः—नानाकर्मलक्षणं वृत्तमिति च ।

प्रधानमात्रमेवोक्तं नोपोद्घातादिविस्तरः ।

नानाकर्मत्वमात्रं हि शेषलक्षणसिद्धिकृत् ॥

प्रथमाध्यायप्रतिपादितो हि प्रमाणविवेकविध्यर्थवादमन्त्रस्मृतिगुणविधिनामधेयवाक्यशेषार्थकृतसद्विधिविधिनिर्णयप्रविभागः प्रत्येकं भेदादिलक्षणेभ्युपेक्षेनोपयोक्ष्यत इति प्रपञ्चेनानुभावितः । तथा चाभ्यासाविकारेण स्थितवेदप्रमाणलक्षणबलेनोक्तम् ‘अविशेषादनर्थकं हि स्यात्’ इति । विधेयान्तररहितश्चानन्यपरो विधिः कर्मस्वरूपमेव विदधत्पूर्वविहितादवश्यमेव कर्मान्तरं करोतीति विधित्वनिर्णयफलोपजीवनम् ।

तथाऽर्थवादविज्ञानाद्विष्णवादिगुणकाख्यः ।

यागा न कल्पितास्तेषां विधिशक्तेरसम्भवात् ॥

जामिन्वाजामित्वोपक्रमोपसंहारमध्यपातिनो हि ‘विष्णुरूपाशु यष्ट्योऽजामित्वाय’ इत्येवमादयोऽन्तरालसंबन्धविध्यैकवाक्यत्वेनार्थवादत्वात्पृथग्विधित्वमलभमाना न देवताविशिष्टकर्मत्रयाविधानार्था विज्ञायन्ते ।

मन्त्राणामपि यत्कार्यं विहितार्थप्रकाशनम् ।

तेन गोदानगोषागौ नाम्यासाद्भेदमागतौ ॥

यच्छब्दामन्त्रणोत्तमपुरुषाद्युपहृतविधिशक्तयो हि मन्त्रा धर्मसाधनत्वेनोच्यमाना ‘देवाश्च यामिर्धजते ददाति च’ इत्येवमादिभिराख्यातपदैः पुनः पुनः श्रुतैरपि न कर्मान्तरं कल्पयन्ति ।

तथा शब्दार्थसंबन्धमृतिवत्त्वावधारणात् ।

प्रक्षेपाधिकतामात्राद्यागार्होमस्य भिन्नता ॥

१ (अ० २ पा० २ अ० २) । २ एकस्यैवं पुन धृतिरिति सूत्रारम्भो ज्ञेयः । ३ आलोच्यमाना इति पाठान्तरम् ।

तथा न भिद्यते कर्म काठकादिसमाख्यया ।
 ग्रन्थनामस्मृतैर्लोकैः निमित्तस्मरणादपि ॥
 कृतकं चाभिधानं यदन्यैरादिमदुच्यते ।
 निमित्तप्रभवत्वेन सूत्रकारस्य तन्मतम् ॥
 कठेन प्रोक्तमित्येव तेन प्रोक्तमिति स्मृतेः ।
 ग्रन्थश्च प्रोच्यते नार्थः स ह्यनुष्ठीयते नरैः ॥
 तेनानुष्ठितमित्येवं यदि नाम स्मृतिर्भवेत् ।
 कर्म काठकमुच्येत कठेनानुष्ठितं हि यत् ॥
 कठेनाध्यापितं प्रोक्तमित्यर्थे तद्विज्ञेयं यतः ।
 स्मर्यते ग्रन्थनामातस्तस्याध्यापनसंभवात् ॥
 गुणश्चापूर्वसंयोगे नामधेयं च भेदकम् ।
 भेदोपयोगिना तेन गुणनामत्वबोधयोः ॥
 प्राजापत्येषु यागानामेकानेकत्वसंशये ।
 कृतः प्रकृतिवच्छब्दवाक्यशेषेण निर्णयः ॥
 पशुसप्तदशत्वस्य न यागेयत्तया विना ।
 सिद्धिरस्तीति चार्थेन सिद्धः संदिग्धनिर्णयः ॥
 एवमत्र प्रपञ्चेन पूर्वाध्यायार्थवर्णनम् ।
 उत्तराध्यायसिद्धार्थमनुक्रान्तमशेषतः ॥
 शेषत्वे कर्मभेदात्तु नाधिकार्योपयोगिता ।
 तस्मात्स एव वृत्तोऽत्र संक्षेपेणोपसंहृतः ॥
 ग्राह्यं न त्वेतदेकान्तात्सक्षेपोक्तिप्रयोजनम् ।
 यतः पूर्ववदेवेह प्रपञ्चोऽप्युपयोक्ष्यते ॥
 उपोद्धातोदितेनैव शेषत्वमभिधास्यति ।
 भावार्थफलवत्त्वेन कर्मणामपि जैमिनिः ॥
 तथा चापूर्वभेदेन कर्मभेदानुसारिणा ।
 आज्यौषधादिधर्माणा व्यवस्था सांघयिष्यति ॥

तथा च ।

प्रसक्तानुप्रसक्तोक्तमृत्त्यजुःसामलक्षणम् ।

श्रुतेर्नोताधिकारः स्यादित्यस्मिन्नुपयोक्ष्यते ॥
 तस्माद्विस्तरसंक्षेपावर्थमार्गानुभावपि ।
 व्याख्यायामुपयुज्येते इति कश्चित्कचित्कृतः ॥
 एवमर्थद्वये तावदथशब्दस्य वर्णितम् ।
 संबन्धोऽध्याययोरुक्तो यद्वाऽर्थात्सिद्ध एव सः ॥
 ततश्चापुनरुक्तत्वाद्वक्ष्यमाणार्थगोचरा ।
 अधिकारार्थता वक्तुमथशब्दस्य शक्यते ॥

प्रथमाध्यायप्रथमसूत्रे हि धर्मज्ञानेच्छाया वक्ष्यमाणव्याख्येयत्वेनानुपन्यासादन्तरानु-
 छेयत्वमात्रमेवोपदेष्टव्यमित्यधिकारार्थत्वं नोक्तम् । यदपि तदुपसर्जनत्वेन धर्मज्ञानमु-
 पात्तं तदप्यर्थव्याख्यानाकरणास्वयमेव शिष्याणां भवतीति न सूत्रकारमाध्यकार-
 व्याख्यातृवचनोपात्ताधिकारकर्मत्वेनावधारितम् ।

वक्तृवाक्यगतं यत्तु स्यात्किंचिदधिकारमाक् ।
 न जिज्ञासापदं तस्य श्रोतुः स्वार्थनिरूपकम् ॥
 इह त्वध्यायरूपं वा तदर्थात्मकमेव वा ।
 व्याख्यायामधिकर्तुं हि शक्यते शेषलक्षणम् ॥

अतः परं शेषलक्षणमधिकृतं तदादरेण श्रोतव्यम् । यतोऽध्यायान्तरावकाशोऽद्यापि
 नास्तीति । अतः शेषलक्षणमधिकृतं वेदितव्यमिति शक्य वक्तुम् ।

शेषस्यैवाधिकारोऽत्र युक्तो नान्यस्य कस्यचित् ।
 शेषधीसिद्धचपेक्षत्वादन्यलक्षणवाग्धियाम् ॥

सप्तमादिषट्कस्तावदुपदेशपूर्वकातिदेशविषयत्वादुपदेशविचारार्थप्रथमषट्कसमाप्तिं प्रती-
 क्षते । तथाऽधिकारोऽपि यथोपदिष्टकर्मानुष्ठानसामर्थ्येन कर्तुरवधार्यते इति क्रमनि-
 यमपर्यन्तोपदेशज्ञानोत्तरकालमारप्स्यते । तथा हि ।

भारो यो येन बोद्धव्यः स प्रागातोऽलितो यदा ।
 तदा कस्तस्य बोधेति शक्य कर्तृनिरूपणम् ॥
 प्रयोजकवशौ चेष्टौ मुख्यप्रावृत्तिक्रमौ ।
 चतुर्थलक्षणादूर्ध्वं क्रमतश्चिन्तायिष्यते ॥
 प्रयोजकोऽपि शेषाणां शोध्यन्यस्त्वप्रयोजकः ।

कः शेषः, केन हेतुना शेषः, कथं च विनियुज्यत इति । श्रुत्यादीनि च

करिष्यते परा तस्मात्तच्चिन्ता शेषलक्षणात् ॥
तेनात्रैवेदमारम्यामिति सिद्धेऽभिधीयते ।
प्रकारैर्बहुभिश्चेदं कर्तव्यं शेषलक्षणम् ॥
स्वरूपहेतुसंबन्धतत्प्रमाणबलाबलैः ॥
ननु ज्ञेया यथा शेषाः शेषिणोऽपि तथैव नः ।
नैकस्मिन्नप्यविज्ञाते व्यवहारो हि सिध्यति ॥

उच्यते—

ज्ञातव्या उभये सत्त्वं सूत्रणीया न तुभये ।
अर्थापत्त्या हि सिध्यन्ति द्वितीया एकलक्षणात् ॥
तत्र सूत्राणि शेषाणां किं कार्याण्युत शेषिणाम् ।
फलप्रयाससुख्यत्वात्प्रसज्येत यथारुचि ॥
प्राधान्याच्छेषिणा साक्षाद्युक्तं वा शेषिलक्षणम् ।
न तु तत्क्रियते तत्र कर्तव्यं हि द्वयं भवेत् ॥
शेषोऽस्यास्तीति मत्वर्थादेवं शेषी निरूप्यते ।
न स शेषमविज्ञाय ज्ञातुं शक्येत केनचित् ॥
तेनोपसर्जनस्यापि शेषस्यैवेह लक्षणम् ।
क्रियते शेषिणस्त्वर्थात्तज्ज्ञानेनैव सेत्स्यति ॥
श्रुत्यादिभिः प्रमाणैश्च शेषत्वस्यैव निर्णयः ।
शेषी तद्विषयत्वेन लक्ष्यते नान्तरीयकः ॥
श्रुत्यादिसमवाये च वर्क्ष्यते यद्बलानलम् ।
तच्छेषिण्यविरुद्धत्वाच्छेषगोचरमेव नः ॥

तस्माच्छेषलक्षणमेव समस्ततद्गतप्रकारविशिष्टं वक्तुमिदं प्रतिज्ञातम् ‘अथातः शेष-
लक्षणम्’ इति । तत्र कः शेष इति—स्वरूपाभिधानप्रतिज्ञा । केन हेतुनेति—येनासौ
शेष इत्युच्यते । तस्य च कारकहेतोस्तद्वर्षस्यैव लक्षणं वक्ष्यत इति प्रतिज्ञायते । तथा
विनियोगप्रकारज्ञानं कः शेषिणः कः शेषः कतमेन प्रमाणेन कतमप्रमाणान्तरं नाधित्वा

१ यद्विना यदनुपपन्नं तत्तस्य नान्तरीयकमित्युच्यते । २ (अ० ३ पा० ३ अ० ५)
इत्यत्रेति शेषः ।

विनियोगे कारणानीति वक्ष्यते । तेषां च कलवद्वल्लक्षणा । एतत्ता-
त्पर्येणान्यदप्युपोदघातादिना ॥ १ ॥

[२] शेषः परार्थत्वात् ॥ २ ॥ सि०

इह सूत्रे शेषस्य लक्षणं, येन च हेतुना शेष इत्युच्यते, तदुभय-

विना बाधेन वा विनियुज्यते । तथा विनियोजकश्रुत्यादिषट्कस्वरूपज्ञानं तेषां बला-
बलज्ञानं च । तत्र प्रथमे पादे तावच्छ्रुतिविनियोगः किञ्चित् प्राप्तश्चिह्नम् । द्वितीयपादादौ
लिङ्गविनियोगः । तृतीयपादादौ तदेव प्रमाणद्वयमुपन्यस्योपक्रमोपसंहारद्वारेणैकवाक्यत्वेन
सिद्धान्तस्थापनाद्विनाऽपि वाक्यग्रहणेन 'प्रायदर्शनात्' इति वाक्यविनियोगमुक्तम्
प्रकरणक्रमसमाख्याभिर्विनियोगः सूत्रोपनिबद्ध एव वक्ष्यते । ततो बलाबल-
प्रकरणम् । ततः परं च श्रुतिलिङ्गवाक्यानां प्रकरणेन सह विरोधाविरोधाचिन्ता तावद्यावत् 'तुल्यः
सर्वेषां पशुविधिः' इति । ततश्चतुर्णां क्रमेण सह पुनः सैव चिन्ता यावत् 'दोषफलं
प्रयोक्तिरि' इति । तत उपोदघातपूर्वकं पञ्चभिः सह समाख्यायां विरोधाविरोधविषय-
विचारेणाध्यायपरिसमाप्तिः । एतत्तात्पर्येणान्यदुपोदघातप्रसक्तानुप्रसक्तेरिति वक्ष्य-
माणमनुसंकीर्त्यते । प्रदर्शितमुच्यमानं सुखं ग्राहयिष्यते । सर्वं चैतच्छेषलक्षणप्रतिज्ञ-
यैव पिण्डीकृतं प्रतिज्ञातमिति न भेदेन सूत्रितम् ॥ १ ॥

(इति-शेषप्रतिज्ञाधिकरणम् ॥ १ ॥)

=====

किं च ।

शेषलक्षणमात्रोक्तावर्थात्स्याच्छेषलक्षणम् ।

अतः शेषः परार्थत्वादित्युक्तं शेषलक्षणम् ॥

शेषशब्दस्यानेकाधिकाद्यर्थवचनत्वादिहाङ्गगुणधर्मादिपर्यायवाचित्वपरिग्रहार्थं हेतुवि-
शेषाभिधानं परार्थत्वादिति ।

यच्चान्यदविनाभावप्रयोज्यत्वादिकारणम् ।

तच्च सर्वं निराकर्तुं पारार्थ्यमिह गृह्यते ॥

द्वाकपि चाप्यं श्रुत्यवर्थापत्तिभ्यामुपात्ताविति चोदनालक्षणसूत्रवद्वाक्यभेददोषं परि-
हृत्य व्याख्येयम् । तथाहि ।

न शेषोऽन्यः परार्थत्वात् न हेत्वन्तरेण सः ।

१ (अ० ३ पा० ३ अ० १ सू० २) एतत्सूत्रावयवः । २ (अ० ३ पा० ६ अ० ७ सू० १८) । ३ (चतुर्णांमिति-श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणानामित्यर्थः) । ४ (अ० ३ पा० ७ अ० ८ सू० १८) ।

अन्योन्यनियमेनैवं परस्परहेत्वोः परिग्रहः ॥

इह च ।

शेषत्वं केचिदिच्छन्ति ह्याविनाभावलक्षणम् ।
प्रयोज्यलक्षणं त्वन्ये तदाधिक्येन चापरे ॥
अन्ये स्वन्ततया तस्य विध्यन्तत्वपरिग्रहात् ।
उपकारेण शेषत्वं बहुमिश्रैव लक्षितम् ॥

तद्भावभावित्वेन तावद्यो येन विना न भवति स तस्य शेषः । तद्यथाऽङ्कुरस्तोया-
दिमिविना न भवति । षट्क्ष मृत्पिण्डदण्डचक्रादिभिरिति तयोस्तानि शेषत्वेन
ज्ञायन्ते । तत्रोच्यते ।

अयुक्तमेवं शेषत्वमविनाभावलक्षणम् ।
व्यभिचारात्तथाहीदमशेषेष्वपि दृश्यते ॥
सर्वदा ह्याविनाभूता रूपस्पर्शादयः क्षिती ।
न चैषा तुल्यकल्पत्वाद्भवत्यन्योन्यशेषता ॥
स्वामिना च विना दासा न भवन्ति कदाचन ।
तथा गृहादयस्तेषां शेषः स्वामी च नेष्यते ॥
प्रधानानां प्रधानैश्च विनाभावो न दृश्यते ।
तत्र स्याच्छेषशेषित्वं तेषामपि परस्परम् ॥
एवमङ्गप्रधानानामङ्गानां च परस्परम् ।
प्रसज्येतैव शेषत्वमविनाभावलक्षणम् ॥
एतेनाध्ययनाधानकृषिद्रव्यार्जनादिषु ॥
वाच्यं प्रसङ्गिशेषित्वं तैर्विना क्रत्वसंभवात् ।
तस्मात्सत्यविनाभावे विनाभावेऽपि वा कचित् ॥

१ पक्षहेत्वोः परिग्रह इति— अत्रायमनुमानप्रयोगः । प्रयाजादिः शेषपदवाच्यः । परार्थत्वात् ।
यत्रैवं तत्रैवं यथा षटादिः । यद्यप्यत्र शेषपदवाच्यतावच्छेदकं परार्थत्वमेव पक्षतावच्छेदकमिति
हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणो हेतुरिति व्याप्तिग्रहकाल एव हेतौ साध्याधिकरणवृत्तित्वे भासमाने
समानसंविद्वेद्यतया हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्यापि साध्ये भागात्साध्यसिद्धिरनुमितिप्रतिबन्धिका संभा-
व्यते तथाऽपि साध्याभाववदवृत्तित्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्याद्यदितव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वाङ्गीका-
रात् । अथवा व्यतिरेक्यनुमानत्वादस्य साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यातिरेकव्याप्ति-
ज्ञानस्यैवावृत्तिहेतुत्वाङ्गीकारात्पक्षतावच्छेदकहेत्वैरैक्येऽपि न कश्चित्सतिरिति दिक् ।

प्रयोज्यो यस्य यस्तस्य स शेष इति निश्चयः ।

न च स्वामी दासेन रूपस्पर्शाभिर्वा यथोदाहृतैरन्योन्यं प्रयुज्यते । येनातिप्रसङ्गः स्यात् । न त्वेतदपि शेषत्वलक्षणं घटते । कुनः ।

लक्ष्यलक्षणयोर्दृष्टौ व्यभिचारो द्वयोरपि ।

पुरोडाशकपाल हि न च तावत्प्रयुज्यते ॥

सिद्धेस्तुषोपवासेन शेषस्तत्तस्य चेष्ट्यते ।

तथा होमाः प्रयुज्यन्ते भेदनस्कन्दनादिभिः ॥

निमित्तैर्न च तेष्वेषा होमाना शेषता मता ।

तस्माद्यो विहिते यस्मिन्नविकोऽन्यो विधीयते ॥

तस्य तं प्रति शेषत्वमतिरेकेण लक्ष्यते ।

सर्वत्रैव फलवत्प्रधानविधेरङ्गविधयोऽङ्गानि प्रधानेभ्योऽतिरिच्यन्त इत्येतदेवातिरेक-
लक्षणं शेषत्वं युक्तमित्युक्तेऽभिधीयते ।

व्यभिचार्यतिरेकोऽपि प्रधानेष्वपि दर्शनात् ।

तान्यपि ह्यतिरिच्यन्ते शेषेभ्योऽधिकशेषवत् ।

अन्ये विध्यादिनिर्दिष्टप्रधानेभ्यः परान्विधीन् ।

दृष्ट्वाऽङ्गान्यध्यवस्यन्ति विध्यन्तत्त्वपरिग्रहान् ॥

विध्यन्तो वा प्रवर्तत विवृतौ प्रकृताविव ।

विध्यन्तविहितास्तत्र शेषान्वक्ष्यति नैमिनिः ॥

तस्माद्विध्यादिविहितप्रधानकथंभावाकाङ्क्षापूर्णसमर्थविध्यन्तविहितत्वलक्षणमेव शेषत्वं
सूत्रकाराभिप्रेतमित्युक्तेऽभिधीयते ।

उपक्रमोपसंहारमध्यास्त्रातेषु शेषताम् ।

विचित्रामुपलभ्येतन्नेष्यते शेषलक्षणम् ॥

यदि हि नियोगतो वाक्यप्रकरणान्तेष्वेव व्यवस्थिताः शेषविधयः समास्त्रायेरस्तत
एतद्व्यभिचाराल्लक्षणमाश्रीयेत । न त्वेषमास्त्रायन्ते । त्रिष्वप्यादिमध्यावसानेषु समा-
स्त्रानात् ।

प्रधानादौ विधीयन्ते ये शाखाच्छेदनादयः ।

विध्यादिविहितत्वात्ते नाऽऽप्नुयुर्दशशेषताम् ॥

कर्मणा सह चोद्यन्ते ये हविर्देवतादयः ।

शेषास्तेऽपि न युज्येरस्तदन्तस्मान्नवर्जनात् ॥

अङ्गविध्युपक्रमेषु तावद्वाक्यप्रकरणेषु तद्वर्तकमावाकाङ्क्षितप्रयोजनकल्पनावेलायां
कर्ममावाकाङ्क्षासुक्तप्रधानविधिदर्शनात्तदपेक्षितोपकारसिद्धयर्थत्वेन तेषामवधार्यमाणानां
विध्यादिगतानामपि शेषत्वमस्तीति न विध्यन्तविधानमेवैकं केवलक्षणत्वेनैव कल्पते ।

शेषं तस्यैव तं विद्यादुपकारेण लक्षितम् ।

भवत्येवं च होमादिभिजादि प्रत्यशेषता ॥

न हि भिन्नोपकारार्थः स तद्ध्येषोपकारकम् ।

वेदे च नान्यदङ्गस्वकारणं दृश्यते क्वचित् ॥

न ह्यनुपकुर्वत्किंचिदप्यङ्गं कस्यचिद्भवेत् । तस्मादुपपन्नमिदं लक्षणमिति ।
तथा ओपरिष्ठादपि तत्र तत्र प्रदेशे भाष्यकारो वक्ष्यति—‘यो कस्योपकरोति स तस्य
शेषः । उपकारलक्षणं हि शेषत्वम्’ इत्येवमादि ।

तादर्थ्यमपि नैवान्यदुपकारात्प्रतीयते ।

तेनोपकार एवैको विज्ञेयं शेषलक्षणम् ॥

न त्वेतदपि घटते । कुतः ।

एवं सति प्रधानानामङ्गानां च परस्परम् ।

अङ्गाङ्गानां च सर्वेषां संकीर्येतैव शेषता ॥

यथैव ह्यङ्गानि प्रधानानामुपकुर्वन्ति तथैवानुष्ठापनेनोपकारप्रातिग्रहणाच्च प्रधा-
नान्यप्यङ्गानामुपकुर्वन्त्येव । कुतः ।

प्रधानैरप्रयुक्तानि कुर्यान्नाङ्गानि कश्चन ।

उपकार्यैर्विना तानि नोपकर्तुं च शक्नुयुः ॥

प्रधानान्यप्यतोऽङ्गानामङ्गानि स्युरनुग्रहात् ।

स्यादन्योन्योपकाराच्च तेषामन्योन्यशेषता ॥

नैकेनापि प्रधानेन विनाऽन्यैः साध्यते फलम् ।

तेनैतान्युपकुर्वन्ति फलसिद्धौ परस्परम् ॥

तस्मात्परस्पराङ्गत्वमुपकारात्प्रसज्यते ।

नायमङ्गकृतोदधामुपकाराद्विउक्षणः ॥

एवमङ्गानामप्यन्योन्यापादनं दर्शयितव्यम् । ततश्चैकप्रधानविक्रमेकाङ्गगमनेऽपि
समस्तसाङ्गप्रधानगमनादनियमः प्राप्नोति ।

तथा द्रव्यार्त्तनाधानस्वाध्यायाध्ययनादिषु ।

सर्वकर्माङ्गताप्रसिद्धिः कार्यैः सर्वोपकारिषु ॥

न हि तदनुग्रहरहितं किञ्चित्सिध्यति । ततश्चार्थिमात्रविषयकामश्रुतिपरिग्रहात्
'वसन्ते ब्राह्मणम्' इत्यादीनां निमित्तार्थत्वाच्छ्रुदाधिकारादिदोषप्रसङ्गः ।

ज्ञातं च लक्षणं सर्वं लक्ष्य लक्षयितुं क्षमम् ।

तत्र दृष्टोपकाराणां तत्कृता शेषता भवेत् ।

अदृष्टार्थे तु संस्कारे पर्याग्निकरणादिके ॥

प्रयाजादिष्वपूर्वाशैस्तयाऽऽरादुपकारिषु ॥

अनवगतशेषत्वावस्थेषूपकारादर्शनात्तद्धीनावधारणं शेषत्वं न स्यात् । कल्पित
उपकारे भविष्यतीति चेत् । न । प्रागङ्गत्वादुपकारकल्पनाप्रमाणामावात् । यो हि यस्य
फलस्य फलवतो वा शेषत्वेनावधारितो भवति स कथं तस्योपकारिष्यतीत्यपेक्षिते सति
दृष्टमुपकारमपश्यद्विस्तस्माददृष्टः परिकल्प्यते । यावत्तु शेषत्वमेव नावगम्यते तावत्केन
प्रमाणेनादृष्टकल्पना स्यात् । ततश्चेतरेतराश्रयः प्रसज्यते । तथाहि ।

उपकारेण शेषत्वं शेषत्वाच्चोपकारिता ।

स्वातन्त्र्येण प्रसिद्धं हि न ह्यन्यतरदेतयोः ॥

दृष्टार्थानामपि चावहन्त्यादीनां नियमान्न कश्चिदुपकारो दृश्यत इति न नियोग-
तोऽङ्गत्व म्यात् । न च प्रासङ्गिकत्वाच्छास्त्रेणोपकारः प्रतिपाद्यत इति । प्रत्यक्षादिभि-
रेवोपकारं गृहीत्वा शेषत्वं गम्येत । ततश्च श्रुत्यादिप्रमाणकं शेषलक्षणं नैवानेनाऽऽश्री-
येत । तथा प्रासङ्गिकान्यन्यप्रयोजनान्यङ्गान्यन्यार्थान्यप्यन्यस्योपकारीणीति तन्निप्र-
योजकवादितरस्यापि शेषत्वं गच्छेयुः । तत्र 'प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षेत्' 'प्रासङ्गिके
प्रायश्चित्तं न विद्यते' 'न वाऽप्राश्चित्वादप्राश्चित्तत्वं त्वेकदेशत्वात्' 'अपि वा शेषमाज्ञा
स्यात्' इत्यादिन्यायविरोधः । एवमेतस्मिन्नपि पक्षे सर्वं तन्त्रं विषटते । तस्मादुच्यते
'शेषः परार्थत्वात्' इति ।

उपकारमलब्धैव यो यदर्थोऽवगम्यते ।

तादर्थ्यलभ्यशेषत्व. स तस्योपकारिष्यति ॥

आह—किं तादर्थ्योपकारयोर्भेदोऽप्यस्ति । बाढमसि । कुतः ।

अपकुर्वन्नपीष्टो हि तदर्थव्यपदेशभाक् ।

उपकुर्वन्नपि त्वन्यस्तदर्थ इति नोच्यते ॥

उद्देशमात्रेण तावत्तादर्थ्यप्रसिद्धिः । सा चोपकारापकारयोस्तुल्या । तद्यथा—मश-

माख्यायते । यः परस्योपकारे वर्तते स शेष इत्युच्यते । तद्यथा,
ये परार्थास्ते वक्तारो भवन्ति शेषभूता वयमिहेति । ननु योऽपि प्रधा-

कार्थो धूम इत्यपकारिण्यपि प्रयुज्यते । तथोपकुर्वन्नपि प्रसङ्गप्रयोजकयोर्न तादर्थ्येन
व्यपदिश्यते । न हि कश्चिदपि शालिकुल्यास्थमुदकं पिबन्मदर्थमेताः प्रणीता इत्यध्यव-
स्यति । तस्मादन्यत्तादर्थ्यमन्यश्चोपकार इति विज्ञायते । नन्वेवं सत्यपकारकोऽपि
शेषः प्राप्नोति । लोके तावत्प्राप्नोतु नाम । वेदे पुनरनपेक्षितत्वाच्च भविष्यतीति । यो
हि तादर्थ्येनावधारितः स किमुपकरिष्यति, अथापकरिष्यतीति संदिग्धे शेषिभिरपकारो
नापेक्षित इति तं परित्यज्यापेक्षामर्थ्यादुपकारः कल्प्यते । ननु चोपकारनिरपेक्षं
नैव तादर्थ्यं शक्यं कल्पयितुम् । कुतः ।

आकाङ्क्षति प्रधानं हि न यावदुपकारकम् ।

तावत्सामीप्ययुक्तोऽपि नाङ्गमित्यवधार्यते ॥

न हि प्रयाजादयः सामीप्यमात्रेणैवोपकारनिरपेक्षास्तादर्थ्यं प्रतिपद्यन्ते । तस्मादुप-
कारपूर्वकमेव तादर्थ्यमिति स एव शेषत्वकारणं प्राप्नोति । नैष दोषः ।

श्रुत्या तावत्तदर्थत्वं क्वचित्पूर्वं प्रतीयते ।

अन्यत्राप्युपकारित्वादपेक्षामात्रपूर्वकम् ॥

‘ दशोपावित्रेण ग्रहं समार्द्धि ’ ‘ त्रीहीन्प्रोक्षति ’ इत्यादिषु तावच्छ्रुत्यैव तादर्थ्येऽ-
भिहितेऽङ्गत्वमवधार्योपकारः कल्प्यते । यत्रापि तु प्रयाजादौ तादर्थ्याभिधानामावा-
दुपकारपूर्वकत्वं लक्ष्यते तत्राप्यपेक्षामात्रमेव तस्य, प्रथमं न निष्पात्तिः । न ह्यनवगता-
ङ्गत्वेषु प्रयाजादिषूपकारदर्शनं कल्पनं चास्तीत्युक्तम् । अतो दर्शपूर्णमासयोरुपकार-
मपेक्षमाणयोः प्रयाजादिषु चोपकार्यमपेक्षमाणेष्वनिष्पन्नावस्थ एवोपकारे प्रकरणात्ता-
दर्थ्यं तावत्प्रतीयते । तदन्यथानुपपत्तिमात्रेणोपकारकल्पना । तेनोपकारापेक्षामात्रमिह
तादर्थ्यप्रमाणानुमाने व्याप्रियते । नोपकारादेव शेषत्वं तादर्थ्यं वेत्त्यनवद्यम् । एवं च
सति श्रुत्यादीन्येव तादर्थ्यप्रतिपादनरूपेण शेषस्य विनियोजकानीति तद्विवेकार्यं लक्ष-
णमारब्धव्यम् । सत्यपि चाङ्गप्रधानादीनोमुपकारसकरेऽतादर्थ्यादसंकरस्थितिसिद्धिः ।
तस्मात्परार्थत्वलक्षणमेव शेषत्वं निर्दोषम् । यः परस्योपकारे वर्तते इति—पारार्थ्य-
मेवोपकारेण फलेनाभिधीयत इत्यवगन्तव्यं न त्वत्रैव लक्षणोक्तिभ्रान्तिः कर्तव्या ।
तथा च स्फुटी करोति ये परार्थास्ते वक्तारो भवन्तीति । परः पुनरुपकारलक्षण-

नभूतः सोऽपि कदाचित्परायें वर्तते, यथोपाध्यायः प्रधानभूतः शिष्याणां विद्याविनयाधाने वर्तते । सत्यं वर्तते । यस्त्वत्यन्तं परार्थस्तं वयं शेष इति ब्रूमः । यथा, गर्भदासः कर्मार्थ एव स्वामिनोऽनङ्गांश्च क्रीयते वक्ष्यतीत्येव । ननु गर्भदासस्यापि स्वामी संविदधानो गुणभाषमायात् । नेति ब्रूमः । आत्मन एवासौ संविदधानो गुणभावं गच्छति । नान्तरीयकत्वाद्गर्भदासस्योपकरोति, अनङ्गो वा । यस्त्वत्यन्तं परार्थस्तं वयं शेष इति ब्रूमः । अथ तत्र किं वृत्तं, येस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत इति । तत्रापूर्वार्थता व्यावर्तिता दृष्टप्रयो-

भ्रान्त्या वदति—यथोपाध्यायः शिष्याणामिति । सत्यं वर्तत इति—तादर्थ्योपकारव्यतिकरदर्शनादिह्यलसितं शेषत्वमित्युपेक्ष्येतदुदाहरणमैकान्तिकपाराध्ययुक्तमुदाहरति—तद्यथा गर्भदास इति । स ह्युत्पत्त्यैव स्वाम्यर्थेन प्रसिद्धः । अनङ्गांश्च वहनार्थतया । न तु स्वामी तादर्थ्येनावगम्यत इति विवेकः । परन्तु तत्राप्युपकारकत्वादस्त्येव कश्चित्तादर्थ्येच्छा इति प्रत्यवतिष्ठते—ननु गर्भदासस्यापीति । सिद्धान्तवादी त्वाह-आत्मन एवासौ संविदधान इति । उद्देशेन हि तादर्थ्यं विविच्यते । न च स्वामिनो गर्भदासाद्युद्देशेन तदुपकाराय प्रवृत्तिः । किं तर्हि, स्वार्थसिद्धिप्रयुक्ता, नान्तरीयकतत्संविधानादशेषत्वम् । येस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यत इति—पुनरुक्तशङ्कयोपन्यासः । ननु च तदध्यायोक्तेनैव लक्षणेन गतार्थत्वान्नात्र वक्तव्यमत आह—तत्रापूर्वार्थता व्यावर्तिसिति । तत्र केचिदेवं व्याचक्षते । तत्र दृष्टार्थानामवहन्यादीनां शेषत्वमुक्तम् । इह तु सर्वेषामेव दृष्टार्थानामदृष्टार्थानां च द्रव्यविषयाणां कर्मविषयाणां च शेषाणां लक्षणमुच्यत इति । एवं तु सति एतस्यापुनरुक्तता स्यात् । तत्पुनरेतेन गतार्थमित्यपहृतमेव । तस्मादेवं वर्णयितव्यम्—अथ तत्र किं वृत्तं येस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यत इति । तदभिधीयते ।

१ (अ० २ पा० १ अ० ३ सू० ८) । २ व्यतिरेकेति पाठान्तरम् । ३ उद्देशेन ह्यिति—इदमत्राऽऽकृतम् । निरूपकतासंबन्धे यन्निष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितं यत्, तत्त्वं तदङ्गत्वमिति । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यनेन दर्शपूर्णमासयोः स्वर्गेणानुद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितत्वाल्लक्षणसंगतिः । अत्र च लक्षणे कृत्यन्वितत्वं कृत्यन्वितवर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वम् । विहितत्वं च स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबन्धेन विधिविशिष्टत्वम् । अतः करणत्वादीनामेव कृत्यन्वितत्वाद् भावनाया एव च विधिविषयत्वाभ्यामप्यादिशब्दकावकाश इति दिक् ।

जनानामाख्यातानाम् । इह तु सर्वेषामेव शेषाणां लक्षणमुच्यते ॥ २ ॥

[३] द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः ॥ ३ ॥ पू०

बादरिराचार्योऽत्र द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषशब्द इति मेने ज यागफलपुरुषेषु । द्रव्यं क्रियार्थम् । यदि प्रयोजनवती क्रिया व्यक्तं सः द्रव्येण निर्वर्तयितव्या । तस्या निर्वृत्तिर्द्रव्याहते न भवतीति तन्निर्वृत्तये द्रव्यमेषितव्यं भवति । तस्मात्क्रियार्थं द्रव्यम् । गुणः शक्नोति विशिष्टं द्रव्यं चोदितं लक्षयितुम् । लक्षितेन च तेन प्रयोजनम् । विशिष्टस्य क्रियासाधनत्वात् । तस्मात्सोऽपि द्रव्यद्वारेण क्रियाया उपकरोतीति क्रियार्थ एव । संस्कारो नाम स भवति, यस्मिञ्जाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचिदर्थस्य । तेनापि क्रियायां कर्तव्यायां प्रयोजनमिति सोऽपि परार्थः । तस्माद्द्रव्यगुणसंस्काराः परार्थत्वाच्छेषभूता न तु याग-फलपुरुषाः । यागस्तावत्कर्तव्यः पुरुषस्य । न हि तस्मिन्निर्वर्तिते किं-

हन्त्यादावपि शेषत्वमेतस्मादेव लक्षणात् ।

दृष्टार्थत्वादपूर्वं तु ततो नेति पुरोदितम् ॥

सर्वविषयव्यापि शेषत्वमिह लभ्यमेव तत्र नीतमपूर्वभेदनिराकरणार्थम् । अपवा पूर्वोक्तं गुणप्रधानभावलक्षणमनमेक्ष्यापूर्ववत्संप्रति कारणान्तरनिरासेन परार्थत्वलक्षणे शेषत्वेऽभिहिते 'यैस्तु द्रव्यं चिकिर्ष्यते' इत्यनेनोपकारलक्षणाभ्युपगमाद्विरोधमाशङ्क्य परिहरति । तत्रापूर्वभेदकरूपनानिवृत्त्यर्थमुपकारदर्शनमुक्तं न शेषलक्षणत्वेन । अत्र पुनः सर्व-शेषाणां पारमार्थिक लक्षणमेवोच्यते इति भिन्नविषयत्वादविरोध इति ॥ २ ॥

(इति-शेषत्वनिर्वचनाधिकरणम् ॥ २ ॥)

इदानीं शेषत्वस्य विषयं कथयति । तत्र बादरिमतेन तावन्नय एव शेषाः । द्रव्यं हि 'द्रव्याणां कर्मसयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः' इति स्वभावत एव शेषभूतं नियमान्निष्प्र-योजनत्वेन केवलं व्यावर्त्यते । गुणोऽप्यरूपादिः क्रियायाः स्वसाधनभूतद्रव्यपरिच्छेद-सामर्थ्यादुत्पत्त्यैव शेषः । तथा संस्कारोऽप्यवहन्त्यादिर्योगसाधनपुरोडाशादिनिर्वृत्तये चोदितानां ब्रह्मादीनां स्वरूपेणायोग्यत्वादवहतानां योग्यत्वादवहतानां योग्यत्वमापाद-नुत्पत्त्यैवाङ्ग भवतीति । न तु यागादावौत्पत्तिकं शेषत्वं दृश्यते । न च शब्देन चोद्यते । याग-स्तावत्सर्वकारकैरनुष्ठीयते । न चान्यत्र व्याप्रियमाणो दृश्यते । फल इति चेत् ।

१ इहत्यमेवेति पाठान्तरम् । २ लक्ष्यमित्यर्थः । ३ (अ० ६ पा० १ अ० १ सू० १) ।
४ औत्पत्तिकमिति—स्वाभाविकमित्यर्थः ।

त्रिदपरमास्ति कर्तव्यम् । स हि पुरुषार्थः । यदन्यद्द्रव्यादि तत्, तदर्थं तस्य शेषभूतम् । स तु न किञ्चिदभिनिर्वर्तयितुं क्रियते । फलमपि न तेन क्रियते । तस्मिंस्तु कृते स्वयमेव तद्भवति । तस्मिन्कृते फलमस्य भवतीत्येतावद्भव्यते । नास्ति शब्दो यागेन क्रियते फलमिति । तस्माद्यागो न शेषभूतः कस्यचिदर्थस्य । फलमपि न पुरुषं प्रत्युपदिश्यते । यः स्वर्गं कामयते स यागं कुर्यादित्येतावच्छब्देनोपदिश्यते नाऽऽत्मनः परस्य वेति । स्वर्गं प्रतीच्छामात्रेण स्वर्गकाम इति भवति । तस्मात्पुरुषं प्रति गुणभावेन न श्रूयते स्वर्गः । तस्मात्सोऽपि न शेषभूतः । न चेत्फलयागौ गुणभावेन चोद्येते, कस्य पुरुषः प्रधानभूतो भवति । प्रत्यक्षश्चास्य द्रव्यत्वात्कर्म प्रति गुणभावः । तस्माद्द्रव्यगुणसंस्कारैः एव शेषभावं चादरिमेन इति ॥ ३ ॥

कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् ॥ ४ ॥ सि०

जैमिनिस्तु खल्वाचार्यः कर्माण्यपि शेषभूतानि मन्यते स्म, न वादरिषावधारणामनुमेने । स हि ददर्श, न यागः कर्तव्यतया चोद्यते । फलकामस्य तु तत्साधनोपायत्वेनेति । एवं श्रुतोऽर्थः परिगृहीतो भविष्यति । अर्थवाञ्छोपदेशः । एनमेवार्थं षष्ठेऽध्याये सूत्रैरेव साधयिष्यति । इह तु तत्सिद्धेनैव फलार्थत्वेन शेषभावं यागस्याऽऽपादयति स्म । तस्मादनवधारणा, द्रव्यगुणसंस्काराः शेषभूताः । यागोऽपि शेषभूतः फलं प्रतीति ॥ ४ ॥

फलं च पुरुषार्थत्वात् ॥ ५ ॥

न । चिरनिवृत्ते यागे फलोत्पत्तिप्रतीते । ननु च भावार्थाधिकरणे करणत्वं यागस्य क्तम् । सत्यमुक्तं न तु साधितम् । स्वर्गकौमाधिकरणाधीनासिद्धिना तेन नामपदकरणत्वमात्रनिराकरणात् । अत इदानीमसिद्धावस्थेनैव करणत्वेन व्यवहरति फलमपि याग प्रति साध्यमानत्वात्प्रधानं, पुरुष प्रति त्वस्य शेषभावो नैवोपात्तः काम्यमानत्वेन सुतरा प्रधानत्वात् । पुरुष एव तु कामं द्रव्यत्वाद्यागे गुणत्वेन स्यात् तस्माद्द्रव्यगुणसंस्कारैरेव शेषभाव इति ॥ ३ ॥

गतार्थमेतत् ॥ ४ ॥

फलमपि पुरुषं प्रत्युपदिश्यते । यः स्वर्गो मे भवेदित्येवं कामयते
तस्य यागः । न यः स्वर्गः स आत्मानं लभेतेति । कुतः । आत्मनेपद-
प्रयोगात् । कर्त्तृभिर्माय एतद्भवति । क्रियाफलमनुभवेत्कथं पुरुष इति
यागः प्रयुज्यते । तस्मात्फलं पुरुषार्थं यागाच्छ्रूयते, नाऽऽत्मनिष्ठैत्य-
र्थम् । तस्माच्छेषभूतमिति ॥ ५ ॥

पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् ॥ ६ ॥

पुरुषोऽप्यौदुम्बरीसमानादिषु गुणभूतः श्रूयते । तस्मादनवधारणेषा
द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वं वादरिरेण इति । अथेदानीमत्र भगवान्
वृत्तिकारः परिनिश्चिकाय । द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव नियतो यजिं प्रति
शेषभावः । आपेक्षिक इतरेषाम् । यागस्य द्रव्यं प्रति प्रधानभावः,

कामपदोपादानादेव फलस्य पुरुषार्थत्वं गम्यते । न हि कश्चिद्वृद्धिपूर्वकार्येवं काम-
यते स्वर्गं आत्मानं लभतामिति । किं तर्हि, ममोपभोग्यः स्यादिति । पुनश्चाऽऽत्मने-
पदनिर्देशात्कर्तृरूपोपभोग्यो नान्यस्येति गम्यते । तेनोपभोक्तारं प्रति फलमपि शेष-
भूतम् ॥ ५ ॥

पुरुषोऽपि यजेतेत्याख्यातेन गुणभूत आक्षिप्तः । औदुम्बरीसमानादौ विहित इति
शेषः । एवं चतुःसूत्रेणाधिकरणेन समस्तः शेषत्वविषयः प्रतिपादितः । अत्र बोध्यते ।
यत्तावद् 'द्रव्यगुणसंस्कारेषु' इत्यत्र न तु यागफलपुरुषेषु शेषत्वमित्यभिधायान्ते पुरु-
षस्य शेषत्वनिराकरणं तदसम्बद्धम् । यत्तु 'प्रत्यक्षश्चास्य द्रव्यत्वात्कर्म' प्रति गुणभावः,
इति । तदपि व्याहतं पुनरुक्तं च । पूर्वमेवाभिहितत्वात् । न च यागफलाभ्यां शेषत्व-
निराकरणवद्भ्यां सहास्यौघुल्यप्रवृत्तित्वादुच्चारण युक्तम् । तस्मादसदेतत् । यदप्य-
धिकरणसमाप्तावुक्तम्—अथेदानीमत्र भगवान् वृत्तिकारः परिनिश्चिकायेति ।
तदपि प्रथममेव द्रव्यगुणसंस्काराणां निरपेक्षशेषत्वाभिधानात्कर्मफलपुरुषाणां च द्रव्यादीनि
प्रति प्राधान्येऽवस्थिते सूत्रेव परस्परापेक्षशेषत्वप्रतिपादनादुक्तार्थमिति मन्दफलं
दृश्यते । तेनैव परिहर्तव्यम् । अस्याधिकरणस्य व्याख्यानद्वयं कृतम् । तत्र प्रथमं ताव-
त्स्वमतेन 'शेषः परार्थत्वात्' इत्यभिहिते वादरिमतमुपकारलक्षणशेषत्वाभिप्रा-
येण द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषत्वमित्येव पूर्वपक्षीकृत्य जैमिनिमतमेव सिद्धान्तत्वेन
वर्णितम् । तथा च पूर्वत्र दृष्टोपकारानुक्रमणमेव माध्ये दृश्यते । तत्र च पुरुषस्य द्रव्य-

१ अभिधायेति— न तु यागफलपुरुषा इत्यनेन भाष्येणेत्यर्थः । २ अन्त इति—इस्य पुरुष-
प्रधानभूत इत्यादिनेति शेषः । ३ अस्य—पुरुषपदस्येत्यर्थः ।

फलं प्रति गुणभावः । फलस्य यागं प्रति प्राधान्यं, पुरुषं प्रति गुणता ।
पुरुषस्य फलं प्रति प्रधानता, औदुम्बरीसंमानादि प्रति गुणत्वम् ।

त्वात्प्रत्यक्षमेव क्रियानिवृत्तिहेतुत्वादिष्टमेव शेषत्वम् । यागफलयोस्तु न किञ्चित्प्रति प्रत्यक्ष
साधनत्वमुपलभ्यत इत्यशेषत्वम् । यत्तु न यागफलपुरुषेष्वाति त्रयाणामपि भाष्ये संकीर्तनं
न तत्प्रकृतशेषपदानुषङ्गादेव कल्पयितव्यं न तेषां शेषत्वमिति । किं तर्हि, यत्सिद्धान्त-
वादिसंमतं तत्र भवतीत्येव संबन्धः । सर्वत्र हि पूर्वपक्षवादिना सिद्धान्तवादिमतं प्रति-
षेद्धव्यं न र्यत्काचित् । शेषत्वमेव हि असौ तदभिप्रेतमेवेति प्रतिषेधति न स्वरूप-
मात्रेण । सिद्धान्तवादिनश्चैतन्मतं यदुत यागफलपुरुषाणां द्व्याकारत्वं किञ्चिदपेक्ष्य
शेषत्वं किञ्चिदपेक्ष्य शेषित्वमिति तद्वादरिमतानुसारी भाष्यकारः प्रतिषेधति । न
तु यागफलपुरुषेषु सिद्धान्तवादिसमत द्व्याकारत्वम् । यागफलयोरेकान्तेनैव शेषित्वात्पु-
रुषस्य चात्यन्तशेषत्वात् । सर्वथा य एवैक आकारः प्रतिषिद्धस्तेनैव तद्व्याकारत्वनिराकरणं
शक्यमिति त्रयाणामप्येतावता तुल्यधर्मेत्वात्सह निर्देशः । 'कर्माण्यपि जैमिनिः, इत्यादिभि-
रन्तर्णीतद्व्याकारमेव शेषत्व प्रतिपादितम् । पारार्थ्यलक्षणशेषत्वाङ्गीकरणात् । नन्वेवं सति
पुरुषस्य द्रव्यत्वात्पूर्वपक्षवादिनैवाभ्युपगम्य शेषत्वं, शेषित्वे निराकृते सिद्धान्तवादिना
तदेव प्रतिपादनमिति न वक्तव्यं 'पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्' इति । नैष दोषः । तेन हि
यागफलयोरशेषत्वात्तस्य शेषित्व निराकृतम् । ततश्च यावदेव सूत्रद्वयेन यागफलयोः
शेषत्वं प्रतिपादितं तावदेव यागोपसर्जनं फलं प्रति प्रधानत्वादौ प्रति केवलं शेषि-
त्वमेव प्रसक्तमिति प्रलीने द्व्याकारत्वं पुनः शेषत्वप्रतिप्रसवार्थमुच्यते 'पुरुषश्च
कर्मार्थत्वात्' इति । अथवा परेणोपकारद्वारेण शेषत्वमभ्युपगतं तदयुक्तं मभ्यमानः
फलयागयोर्निवास्यपि पारार्थ्यकृतमेवेति प्रतिपादयिष्यन्नाह—'पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्'
न तदुपकरित्वादिति । वृत्तिकारमतेन सूत्रत्रुष्टयमन्यथा व्याख्यास्यन्नाह—'अथात्र
भगवान्' इति । नैवेदानीं बादरिमत पूर्वपक्षः । किं तर्हि, 'शेषः परार्थत्वात्' इति
सामान्येन लक्षणमुक्त्वा तस्यैव विषयप्रदर्शनद्वारेणोत्तरः प्रपञ्चः क्रियते । तत्र पूर्वव्याख्याया
द्रव्यगुणसंस्कारत्वेन शेषत्वमित्येवमवधारणं पूर्वपक्षे कृतम् । इदानीं तु सिद्धान्तरूपेणैव
बादरिमतप्रतिषेधेनानुमतं कृत्वा लक्षणप्रपञ्चाभ्यां शेषत्वं वर्णयिष्यते । द्रव्यगुणसंस्कारेषु
शेषत्वमेवेत्यवधारयति । अतश्च द्रव्यगुणसंस्काराः शेषत्वेन नियताः शेषित्वं न प्रतिपद्यन्ते ।
शेषत्वं पुनरनियतत्वाद्यागफलपुरुषेष्वप्यस्त्वेवेति तत्प्रतिपादनार्थान्युत्तरसूत्राण्यवक-

१ न तु यागफलपुरुषा इति भाष्यार्थं प्रदर्शयति—न तु यागफलेत्यादिना । २ सूत्रद्वयेनेति—
'कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्' 'फलं च पुरुषार्थत्वात्' इति सूत्रद्वयेनेत्यर्थः । ३ 'यागोपसर्जन-
'मिति—याग उपसर्जनं यस्येति विग्रहः ।

तस्मात्संमताऽवधारणा । द्रव्यगुणसंस्कारा यागं प्रति नियोगतो
गुणभूता एवेति ॥ ६ ॥

स्यन्ते । तस्मादापेक्षिकशेषशेषित्वमात्रमेवैभिः सूत्रैः प्रतिपाद्यते । तथा च भाष्ये दर्शितम् ।
ततश्च द्विप्रकार एष शेषविषयो नैयमिक आपेक्षिकश्चेत्युक्तं भवति । ननु च द्रव्यगुण-
संस्काराणामपि स्वाङ्गानि प्रति प्रधानत्वाद्याग च प्रति गुणभावादापेक्षिकमेव शेषशेषि-
त्वम् । तथा हि ।

ब्रह्मादीनां प्रधानत्वमवघातादिषु स्थितम् ।

मुसलादीन्यपेक्ष्यैवमवघातप्रधानता ॥

ब्रह्मादयो ह्यवघातादीन्यप्रति प्रधानभूताः पुरोडाशनिर्वृत्तिं प्रति गुणभूताः । तथा
गुणः संख्यादिः संख्येयं प्रति पारित्येदाच्छेषः । येषां तु गुणानां निष्पाद्या स
तान्यप्रति शेषिणी । तथा संस्कारः समाग्रावघातादिरग्निब्रह्मादेः शेषः स्वसाधनानामिध-
संहनोलूललमुसलादीनां शेषी । तस्मान्नावधारणं सिध्यतीति । तदुच्यते—

द्रव्यादेर्यत्र शेषत्वं तत्र नैवास्ति शेषिता ।

फलयागनराणां तु द्रव्याकारत्वं परस्परम् ॥

द्रव्यगुणसंस्कारा हि फलवन्ते यागं प्रति नियोगतः शेषभूताः । सत्यपि स्वाङ्गानि
प्रति शेषित्वे तं प्रति नास्तीत्यभिधीयते । अत एव भाष्यकारोऽपि ‘नियोगतो यजिं
प्रति शेषभावः’ इत्याह । न ब्रवीति नियतः शेषभाव इति । ‘आपेक्षिक इतरेषाम्’
इत्यत्रापि यजिं प्रतीत्यनुवर्तते । तथा ह्येकैकस्य द्वौ द्वौ प्रति गुणत्वं प्राधान्यं च
दृश्यते । यागस्य तावद्द्रव्यात्मकं निर्वर्तकं पुरुष प्रति प्राधान्यं फलं प्रति गुणता ।
यश्च फलं प्रति गुणः स शक्यते फलस्य स्वामिनः पुरुषमपि प्रति सुतरां गुण इति
वक्तुम् । तथा यस्य पुरुषं प्रति प्राधान्यं तस्य तदुपसर्जनं फलं प्रति सुतरां तदित्यपि
शक्यनिरूपणम् । एवं फलस्य याग प्रति प्राधान्यात्तत्साधनं पुरुषमपि प्रति प्राधान्यं,
पुरुषं प्रति गुणत्वात्तदनुष्ठेये यागेऽपि गुणत्वम् । तथा पुरुषस्य फलं प्रति प्राधान्यात्त-
त्साधनं यागमपि प्रति प्रधानत्वम् । याग च प्रति गुणभावात्तत्साध्ये फलेऽपि गुणत्वम् ।
नत्वेवं द्रव्यगुणसंस्कारेणैव विधेयः । यत्किंच पारम्पर्येणापि शेषत्वं प्राधान्यं चोक्तम्,
इदमर्थलक्षणं वस्तुमात्ररूपेणेत्यवगन्तव्यम् । न व्यवहारार्थम् । मा भूद्वक्तृत्वाशेन विकृतौ
फलपुरुषयोरपि अतिदेशात्सिद्धान्तविरोधः । तस्मादेतावत्प्रकार एव वक्ष्यमाणप्रपञ्चे-
षत्वविषयसंक्षेप इति सिद्धम् ॥ ६ ॥

(इति—शेषत्वस्य लक्ष्यनिर्देशाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[४] तेषामर्थेन संबन्धः ॥ ७ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति । तत्र श्रूयन्ते धर्माः । निर्वपणं प्रोक्षणमवहननमित्येवमादय औषध-
धर्माः । तथोत्पवनविलापनग्रहणासादनादय आज्यधर्माः । तथा
शाखाहरणं गवा प्रस्थापनं, गवां प्रस्तावनमित्येवमादयोऽपि साना-
य्यस्य । तेषु संदेहः । किं सर्वे, औषधे आज्ये सानाय्ये च कर्तव्या
उत ये यत्र क्रियमाणा अर्थवन्तस्ते तत्र कर्तव्या इति । ननु संयुक्ता
एवैते श्रूयन्ते । यथा व्रीहीनवहन्ति, तण्डुलान्पिनष्टि, इति । बाढं
संयुक्ताः । अवघातादयस्तु पदार्था विधीयन्त श्रुत्या । वाक्येनेषा

उक्तः सहेतुः सविषयश्च शेषः । इदानीं ' कथं च विनियुज्यन्ते ' इत्ययमंशो
विचार्यते । तत्र त्रिष्वधिकरणेषु क्रमेण संस्कारद्रव्यगुणानां विनियोगः कथ्यते ।
तत्रापि किल प्रथमे लिङ्गेन द्वितीये वाक्येन तृतीये श्रुत्या विनियोग इति केचित् ।
तत्त्वाचार्या नेच्छन्ति । यद्यप्यत्र विचित्रप्रमाणव्यापारपरामर्शस्तथाऽपि श्रुतिविनियोग
एवात्र पादे, लिङ्गादिविनियोगस्तु द्वितीयपादात्प्रभृति भविष्यतीत्युक्तम् । औषध-
धर्मा इत्याद्यप्येतदधिकरणसाध्यमपि सिद्धान्ताभिप्रायेणोक्तम् । ननु संयुक्ता एवैत
इति सिद्धान्तवादी श्रुतिबलेन सशयमाक्षिपति । परः पुनः पदान्तरसम्बन्धकृत ब्रीह्यादि-
सम्बन्ध शब्दावघातविधिना बाध्यमानं मन्यमान आह—अवघातादयस्तु पदार्था
विधीयन्ते श्रुत्येति । तच्चैतदयुक्तमिव । कुतः ।

प्रयुज्यते पद किञ्चिद्विना न हि पदान्तरात् ।

वाक्यविकरणे चोक्ता श्रुतिबाधप्रतिक्रिया ॥

न हि ब्रीह्यादिभिः सम्बन्धमाना अवघातादयो नावघातादयो भवन्ति । यदि ह्येव
भवेयुस्ततः श्रुतिविषयत्वाद्वाक्य बाध्येत । अत्र पुनः केवलानामेवावघातादीना-
मनुष्ठातृमशक्यत्वादवश्यमेव संबन्धन्तरे कार्याः । न हि भवत्येतेऽपि अवघातादयः
केवलाः क्रियन्ते । तत्र प्रकरणलभ्यद्रव्यमात्रसम्बन्धः क्लेशान्तरेण कल्प्येत । अथापि किं-
चिदध्याह्नसम्बन्धः क्रियते तथाऽपि क्लेशः । अथाऽऽरादुपकारकत्वेन प्रदानसम्बन्ध इत्येते
तत्रापि विप्रकर्षः । अथ तु नैव केनचित्सम्बन्धते । ततो विन्ययार्थक्यप्रसङ्गः । तस्मा-
दसदेतत् । तेनैवं व्याख्येयम् ।

१ संयुक्ता इति—उद्देश्यविशेषसंयुक्ता इत्यर्थः । २ (अ० ३ पा० ३ अ० १) । ३ संबन्ध-
भूतरेण कार्यमिति पाठान्तरम् ।

ब्रीह्यादिसंयोगः । अतोऽस्ति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । तेषामर्थेन संबन्धः । अर्थेन प्रयोजनेन । ये यत्र क्रियमाणाः प्रयोजनवन्तस्ते तत्र कर्तव्याः । प्रधानादय आज्यसांनान्ययोरनुपकारका इति न तत्र करणीयाः । एवमुत्पवनादय औषधसांनान्ययोः । ज्ञात्वाहरणादय

वाक्यभेदतदेकत्वसंदेहान्नात्र संशयः ।

परमावान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वकृतो ह्यसौ ॥

नैवात्राय पूर्वपक्षहेतुरवघातादयः पदार्थाः स्वतन्त्राः श्रुत्या विधीयन्ते, वाक्येन ब्रीह्यादिभिः संबध्यन्ते । तच्च श्रुत्या बाध्यते । तस्मात्केवलविधानार्थिकं सर्वाथाः किं वा दृष्टोपकारसामर्थ्येन यथासंयोगमेव भवन्तीति । किं तर्हि—

विधीयतेऽवघातादिः श्रुत्या ब्रीह्यादिसंगतः ।

ब्रीह्तिवाद्यर्थता चास्य निष्फलत्वेन नेष्यते ॥

यदि ह्येषा यथाश्रुतब्रीह्याद्यर्थत्वमध्यवसीयते । ततः संयुक्तत्वात्सर्वे सर्वत्र न प्राप्नुयुः । एते पुनर्नैवमाद्याधिकरणन्यायेन श्रौत ब्रीह्तिवमुल्लङ्घ्यापूर्वसाधनत्वेन संबध्यन्ते । तच्च प्रकरणापेक्षापूर्वसाधनाशलक्षणागम्यत्वाद्वाक्यगम्यमिति मन्यमान आह— वाक्येनैषां ब्रीह्यादिसंबन्धो न श्रुत्या । यच्च तदपूर्वसाधनाशलक्षणात्मकं वाक्यं तत्प्रकरणाविशेषाद्यधौषधे तथाऽऽज्यसानान्ययोरप्यविशिष्टम् । एवमुत्पवनविलापनशाखाहरणादीनां लक्षणयैवाश्रुतहविरन्तरसंबन्धो दर्शयितव्यः । तत्र किमेकं दर्शपूर्णमासापूर्वं धर्माणां प्रयोजकमुतानेकम् । यदाऽप्यनेकं तदाऽपि किमपूर्वमात्रमुत किञ्चिदेवेति । यद्येकमपूर्वं सर्वाणि वा सर्वेषां प्रयोजकानि ततः संकरो धर्माणाम् । अथ त्वनेकमपूर्वं किञ्चिदेव प्रयोजकं ततः प्रत्येकं व्यवस्थेति । तत्र सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमते 'तेषामर्थेन संबन्धः' । यद्यपि तावत्केवलपदवाच्याः श्रूयेरंस्तथाऽपि क्व क्रियेरन्नित्यपेक्षिते यत्र क्रियमाणाः प्रयोजनवन्तो भवन्ति तत्र कर्तव्याः । न चैते संकीर्त्यमाणाः सर्वत्र प्रयोजनवन्तो दृश्यन्ते । सत्यपि चापूर्वप्रयुक्तत्वे दृष्टप्रयोजनद्वार एव संबन्धोऽवकरूपेति । अथवा शास्त्रेणैव यत्र क्रियमाणाः प्रयोजनवन्तो विज्ञायन्ते यदपूर्वसाधनं ब्रीह्यादि-

१ नवमाद्येति—यत्तत्र प्रोक्षणावघातादिधर्मा किं श्रुतब्रीह्तिवाद्यवच्छिन्नोद्देशेन विधीयन्त उतापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देशेनेति सहाय्यं ब्रीह्यादिस्वरूपस्यावघातादिव्यतिरेकेणापि सिद्धत्वात्तदर्थत्वे विधानार्थक्यापत्तेर्लक्षणयाऽपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देशेन विधीयन्त इति साधितं तत्परामृश्यते । २ केवलेति—ब्रीह्याद्युद्देश्यवाचकपदव्यतिरेकेण, प्रोक्षति, अवहन्ति, इत्यादिरूपेणेत्यर्थः । ३ यदपूर्वसाधनत्वमिति पाठान्तरम् ।

आज्यौषधयोः । ननु श्रूयन्ते सर्वे सर्वत्र । एतदेव न जानीमः श्रूयन्ते न श्रूयन्त इति । तद्विचारयितव्यम् । यद्यपि श्रूयेरस्तथाऽप्यनुपकार-
कत्वाच्चैव कर्तव्या भवेयुः ॥ ७ ॥

विहितस्तु सर्वधर्मः स्यात्संयोगतोऽविशेषा

त्प्रकरणाविशेषाच्च ॥ ८ ॥

उच्यते । योऽर्थात्प्राप्तः स्यात्स यत्र प्रयोजनं तत्रैव क्रियेत । शब्देन तु सर्वेऽमी पदार्था विहिताः । तेन न यत्र केवलं प्रयोजनं प्रत्यक्ष दृश्यते तत्रैव कर्तव्याः । क्व तर्हि । यत्र यत्र विहिताः । ते चापि सर्वत्र विहितान् गम्यन्ते । कृतः । संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च । सर्वेषां तावदा-
ज्यौषधसाम्राट्यानामपूर्वेण साध्यसाधनसंयोगोऽविशिष्टः । यत्र क्रिय-

शब्देः स्वाभिधेयनात्येकार्थसमवायि लक्षितं तदर्थत्वेनावघातादयो विज्ञायमानाः संब-
न्धमावादपूर्वान्तरसाधनेऽलक्षिते न भविष्यन्ति । ननु श्रूयन्ते सर्वे सर्वत्रेति—
अपूर्वैकत्वाद्भेदे चासति लक्षणानियमापरिज्ञानात्प्रयोजनस्य च विध्युत्तरकाललभ्यत्वाच्च
तद्दर्शनद्वारेण व्यवस्थेति मत्वा परिचोदना । एतदेव न जानीम इति । नावश्यमेक-
मेवापूर्वं प्रयोजकमपूर्वमात्रं वेत्यभिप्रायः । सत्यपि ह्यविशेषश्रवणे ‘अर्थाद्वै कल्पनैक-
देशत्वात्’ इत्यविरुद्धैव व्यवस्था । अथैकापूर्वापूर्वमात्रप्रयुक्तत्वपक्षयोः संकरो नानापूर्व-
प्रयुक्तब्रीह्यादिजातिलक्षितसाधनसंबन्धे तु व्यवस्था । न चैतयोरन्यतरस्यावधार-
णम् । अतो न जानीमः सर्वे सर्वत्र श्रूयन्ते नेति ॥ ७ ॥

परः स्वाभिप्रायं विवृणोति । फलस्य हि सूक्ष्मसामर्थ्यरूपावस्थाऽङ्कुरस्थानीया पूर्वा-
नुत्पन्नोत्पत्तेरपूर्वमित्युक्तं प्राक् । तच्च फलैकत्वादेकमेवाध्यवसीयते । तत्साधनत्व-
चाऽऽज्यौषधसानाट्यानां सर्वेषामविशिष्टम् । अतस्तदुद्देशेन विहितानां सर्वधर्मत्वं
विज्ञायते । यद्यपि चाऽऽग्नेयादीनामवान्तरापूर्वाणि प्रात्यात्मिकानि भवेयुः । तथाऽपि
तेषां निष्फलत्वाद्यागादिस्वरूपवदेव प्रयोजकशक्तिर्नास्तीति परमापूर्वमेव प्रयोजकमव-
धार्यते । भिन्नापूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि प्रकरणगतापूर्वसाधनमात्रोद्देशेन विधीयमानानां शेषाणां
विशेषेणानुपादानादुपादाने च वाक्यभेदप्रसङ्गात्सार्वत्रिकविधानमस्तीति सर्वधर्मत्वे
हेतुः । तत्सिद्धयर्थं च ‘संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च’ इत्युक्तम् । यदेकस्यापूर्व-
साधनत्वं धर्मसंबन्धकारणं तदितरत्राप्यविशिष्टम् । यत्तु विशिष्टं ब्रीहत्वादि तल्लक्षणा-

याणा अपूर्वस्य कृता भवन्तीति विज्ञायते । तथा प्रकरणमविशिष्टम् ।
यस्मिन्विहिताः सर्वेषां विहिता भवन्तीति गम्यते । अतः सर्वे सर्वत्र
कर्तव्याः । यत्त्वमी न सर्वत्रोपकुर्वन्तीति । विधानसामर्थ्यात्सर्वत्रोप-
कारका इति गम्यते । स चायमदृष्ट उपकारो भविष्यति ॥ ८ ॥

अर्थलोपादकर्म स्यात् ॥ ९ ॥

नैतन्, सर्वे सर्वत्र करणीया इति । ये यत्र नोपकुर्वन्ति, न ते तत्र
क्रियामर्हन्तीत्युक्तमेव । ननु विधानसामर्थ्यात्सर्वे सर्वत्रोपकरि-
ष्यन्ति । नेति ब्रूमः ॥ ९ ॥

फलं तु सह चेष्टया शब्दार्थोऽभावादिप्रयोगे
स्यात् ॥ १० ॥

नास्ति विधानं, येन सर्वे सर्वत्रोपकुर्वन्ति । न च प्रत्यक्षादिभि-
रूपकारमवगच्छामः । अर्थापत्तिरपि नियोगतस्तत्रैव भवेत् । यत्रैव शब्देन
चोदना भवति, नान्यथा । यदि च प्रथनादीनामाज्यसांनार्ययोरनुप-
कुर्वतामपि तत्प्रकरणे समाम्नायोऽनुपपन्नो भवेत्ततोऽर्थाददृष्ट उपकारः
कल्प्येत । ते त्ववश्यं समाम्नानीया औषधार्थम् । फलं हि सह चेष्टयाऽ-
मात्रौषयिकत्वादनियामकम् । यदपि कारकत्वं लक्ष्यते तदपि सर्वेषां प्रदेष्टत्वाद
विशिष्टम् । तस्मादपूर्वासबद्धमप्रदेयमप्रकृतापूर्वसाधनं च वर्जयित्वा सर्वे सर्वत्र
कर्तव्या । यो ह्यर्थात्प्राप्नोतीति—अचोदितः सन्सामर्थ्येन लौकिकप्रयोजनेन वा य
प्राप्नोति स तद्वशेन व्यवतिष्ठते । अथवा यत्र पूर्वतरप्राप्तप्रयोजनद्वारेण धर्माः
प्राप्नुवन्ति न च धर्मस्य एव प्रयोजनकल्पना यथा विकृतिषु, तत्र यावदर्धत्वं
भवेत् । अत्र पुनः प्रकृतानुपदेशेन, प्राक्प्रयोजनेभ्यः स्वरूपमात्रेण कल्पयिष्यमाण-
प्रयोजनानां सन्तो विधीयन्ते । तेन नैषा वचनव्यक्तिः, यत्र प्रयोजनं तत्रैते । किं तर्हि ।
यत्रैते तत्र दृष्टमदृष्ट वा प्रयोजनमिति । तस्मात्सर्वधर्माः ॥ ८ ॥

दृष्टार्थलोपाच्छास्त्रगन्धार्थलोपाद्वेति निगदव्याख्यातं भाष्यम् ॥ ९ ॥

यदुक्तमदृष्टकल्पनाज्ञैवेतरत्राप्यर्थलोप इति । तत्राभिधीयते ।

यद्याहत्य विधीयेरन्नाज्येऽपि प्रथनादयः ।

अदृष्टार्था अगत्या स्युर्दृष्ट वा न भवेद्यादि ॥

आम्नानान्यथानुपपत्त्या ह्यदृष्टं कल्प्यते । तच्चाऽऽम्नानमन्यथैव दृष्टार्थतयोपपन्नमित्य-
र्थापत्तेरसम्भवः । तद्वर्शयति । अवघातादीनामनुष्ठानसहितं फलं त्रीहिषु दृश्यते ।
अन्यत्र तु चेष्टामात्रम् । न च सफलचेष्टानुष्ठानसंभवे विफलानुष्ठाने विधिः पुरुष नि-

बह्वनादिकयाऽवगम्यते तुषविमोचनादि । प्रयोजनं च तेन । न तस्मा-
द्वते पुरोडाशः सिध्यति । सति चास्मिन्नर्थवान्प्रकरणे समान्नायः ।
अर्थवति च तस्मिन्नादृष्टकल्पनार्था प्रमाणमस्तीत्यतो न शक्यं कल्पयि-
तुम् । यदि च तत्र तण्डुलादिनिष्पादनं दृष्ट नाभविष्यत्ततो विप्रयोगे
तण्डुलादीनामभावादुपकारस्य, शब्दार्थमात्रं दृष्टोपकारानपेक्षं कर्तव्यमि-
त्याज्यसानाद्ययोरपि क्रियमाणानामदृष्टमभविष्यत् । तस्मान्न प्रथना-
योक्तुं शक्नोति । न च तेनानियुज्यमान फलकल्पनानिमित्तं लभते । तदितरेतराश्रयं
भवति । । फलाद्विधिर्विधेश्च फलमित्यभ्युपगमात् ।

न ह्यत्रैकमपि स्पष्टं प्रसिद्धं ब्रीहियु द्वयम् ।

अन्योन्यनिरपेक्षं च प्रत्यक्षमुपलभ्यते ॥

तथोत्पवनादीनामाज्यसानाद्ययोरिति योजनीयम् । तथा हि ।

योऽर्थः प्रत्यक्षदृष्टोऽपि क्रतुना पुरुषेण वा ।

नापेक्षेतोपकाराय सोऽग्राह्यो न त्वय तथा ॥

अवघातादिनिर्वर्त्यो हि तुषकणविप्रमोचनादिरर्थः पुरोडाशसिद्धिं प्रति बह्वभिरपि
ब्रीहिपुरोडाशकत्वपूर्वाध्वर्युयजमानरपेक्षित । न हि तस्माद्वते ब्रीहिरित्यर्थं पुरोडाशो
वा निर्वर्तयितुं शक्येतेति । तद्वर्तयति—प्रयोजनं च तेनेति ।

विप्रयोगे तु दृष्टस्य फलस्य तदभावजा ।

तेषां शब्दार्थमात्रत्वात्स्याददृष्टार्थकल्पना ॥

ततश्चावघात आज्यसानाद्ययोरपि स्यात् । सति तु दृष्टे कारुणिकासंभवाद्यर्थमेव
व्यवस्थासिद्धिः । तथा हि ।

कचिद्दृष्टनिराकाङ्क्षं क्षीणार्थापत्तिशक्तिकः ।

नादृष्टार्थोऽपि सोऽन्यत्र शक्यं कल्पयितुं विधिः ॥

अथवा तत एते सर्वत्र विहिता भवेयुः, यदि परमापूर्वप्रयुक्ताः सर्वापूर्वप्रयुक्ता वा
स्युः । तदा चैव ते भवेयुः । यदि भिन्नानि ब्रीह्यादिकर्मापूर्वाणि न स्युः । यदि चैषां
प्रयोजकशक्तिर्न स्यात् । तानि तु प्रयोजकशक्तिमान्ति प्रतिकर्म भिन्नानि विद्यन्ते ।
तत्र भेदस्तावदपूर्वाधिकरणे साधितः । यद्यपि चेषां साक्षादफलत्वं तथाऽपि स्वरूपसि-
द्धचन्यथानुपपत्त्यैव प्रयोजकत्वं भविष्यति । न च निष्फलानि । तन्नाम निष्फलत्वाद्-
प्रयोजकं भवति यदत्यन्तनिष्फलम् । तन्निरपेक्षं वा द्रव्ययागादि स्वरूपबलवत्त्वात्म-
कम् । आग्नेयाद्यवान्तरापूर्वाणि तु परमापूर्वसिद्धचङ्गत्वात्पारम्पर्येण फलवन्ति । न

१ आग्नेयादिजन्योत्पन्नपूर्वाणीत्यर्थः । २ एषा—उत्पन्नपूर्वाणां, प्रयोजकशक्तिः—अङ्गमाहक-
त्वशक्तिरित्यर्थः । ३ (अ० २ पा० १ अ० २) । ४ तन्निरपेक्षम्—अङ्गनिरपेक्षमित्यर्थः ।

दयः सर्वत्र । एवमुत्पवनादयः शास्त्राहरणादयश्च । तस्मान्न सर्वे
सर्वत्र कर्तव्याः । प्रथनादयो नाऽऽज्यसंनारययोः । औषध एव ते ।
उत्पवनादय आज्यस्य, नौषधसंनारययोः । शास्त्राहरणादयश्च साना-
रयस्य, नाऽऽज्यौषधयोरिति सिद्धम् ॥ १० ॥

न धर्मेभ्यः प्राक् सिद्धानि निर्ज्ञातोपायपरिमाणानि वा । तस्मादात्मलभार्थमेव प्रयुज्यन्ते
यच्च येषु धर्मेषु विधीयमानेष्वपूर्वमुपतिष्ठते तत्तेषां प्रयोजकं भवति न यावत्किञ्चित् ।
ब्रह्मादिशङ्खैश्च स्वकर्मसाध्यमेव केवलमपूर्वमुपस्थाप्यते नान्यत् । असम्बन्धात् । ततश्चा-
वधातादयस्तदेवैकमपूर्वं प्राप्यार्थवन्तो जाता न परमापूर्वं कर्मान्तरापूर्वं वाऽपेक्षन्ते ।
तद्दर्शयति । यस्मादवहननादि चेष्टया सह श्रुतेषु ब्रह्मादिष्वेव स्वापूर्वसाधनद्वारेण विधेः
कले दृश्यते तस्मान्नान्यत्र संक्रान्तिः । यदि तु तत्रापूर्वं न स्यात्ततोऽर्थाददृष्टं कल्प्येत ।
ब्रह्मादिशङ्खैरनुपस्थापितोऽप्युपकारः प्रयोजकः कल्प्येत । अस्ति तु तत् । सूत्रमप्ये-
वम् । विप्रयोगे—तण्डुलादिनिष्पाद्यम्यापूर्वस्य । प्रयोजनाभावात्सानार्यादिसंबन्धोऽपि
व्यवहितपरमापूर्वद्वारेण कर्मान्तरापूर्वद्वारेण वा शब्दार्थः स्यात् । प्रत्यासन्नापूर्वसद्भावे
तु न शब्दस्तावन्तं खेदं सहते । तस्मादप्रमाणकः सानार्यादिसंबन्धः । एवं तद्व्याप्ते-
याद्यपूर्वसंबन्धाविशेषात्स्त्रुगादीनामवधातादयः प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । कारकान्तरत्वेन
तेषामलक्षितत्वात् । यथैव हि प्रदेशत्वाविशेषेऽपि सानार्यादेरपूर्वान्तरसाधनत्वादप्रतीति-
रेवमेकापूर्वसंबन्धेऽपि ब्रह्मिहत्वैकार्थसमेतप्रदेयरूपकारकत्वाभावात्स्त्रुगादीनामग्रहणम् ।
यत्तु तस्मिन्नेवापूर्वं समानकारकत्वेनोपकारिष्यति तस्य भविष्यन्त्येव धर्माः । यथा
यवानाम् । सर्वं चैतज्जवमे विस्तरेण वक्ष्यामः ॥ १० ॥

(इति—तेषामर्थधिकरणम् ॥ ४ ॥)

१ न न-निर्ज्ञातेति —आग्नेयादिजन्यावान्तरापूर्वाणामप्यद्रष्टृरूपत्वेन तदुत्पत्तेरनिर्ज्ञातप्रकारत्वादि-
लक्षणैः । २ यथा यवानामिति—‘ ब्रह्मीन्द्रोक्षति, अवहन्ति ’ इत्यादीं ब्रह्मादिपदेनाऽऽग्नेयाद्युत्प-
त्त्यपूर्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतासमानाधिकरणकार्यतानिरूपितप्रदेयप्रकृतितण्डुलव्यापारककारण-
तासामान्याश्रयत्वं लक्षयित्वा तदवच्छिन्नोद्देशेनैव प्रोक्षणादयो विधीयन्ते । निरुक्तादेश्यतावच्छेदकोटी
प्रयोजनाभावादिना ब्रह्मिहत्वादेरप्रवेशात्कारणतासामान्यप्रवेशाच्च धर्माणां यवसाधारण्यसिद्धिः । क्षुगा-
दिभ्यामृत्तिसिद्धिश्च, विवक्षितव्यापारेण निरुक्तसाधनतायास्तत्राभावात् । ब्रह्मिहयवयोस्तु, आग्नेयाद्यु-
त्पत्त्यपूर्वनिष्ठकार्यतानिरूपिता कारणता—आग्नेयादियागनिष्ठा, तदविकरणवर्तिनी या कार्यता—ब्रह्मा-
दिनिष्ठवारणतानिरूपिता, आग्नेयादिनिष्ठा कार्यता, तन्निरूपिता या निरुक्तव्यापारककारणता—
ब्रह्मिहयवनिष्ठा कारणता, तत्सामान्याश्रयत्वस्य सत्त्वादवधातादिधर्मप्राप्यविधात इति दिक् ।

[५] द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात्तदर्थमेव चोद्येत ॥ ११ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र समामनन्ति स्फुर्यश्च कपालानि चाग्निहो-
त्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च श्रम्या चोत्तुखलं च मुसलं च दृष-
ञ्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि, इति । तत्र संदिश्यते । किं यो
य इह शक्यत एभिः कर्तुं तस्मै तस्मै पदार्थायैतानि समाम्नातान्युत
यद्येन संयुक्तं तस्मा एवेति ।

किं तावत्प्राप्तम् । यद्येन शक्यमिति । कुतः । एवं विधयो भवि-
ष्यन्ति । तथाऽर्थवन्तः । इतस्या तेऽनुवादा निष्प्रयोजनाः । प्रकरणा-
विशेषश्च सर्वपदार्थान्मति । यज्ञायुधानीति च यज्ञसंयोगोऽविशिष्टः ।
तस्मात्सर्वे सर्वत्र इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । द्रव्यं चोत्पत्तिसंयो-

अवघातादिवदेव द्रव्याणामपि यथासंयोग विनियोगे सिद्धे किमर्थः पुनरारम्भः
उच्यते । एवं तावत्तत्र दृष्टप्रयोजनवशेन यथासंयोग विनियोगं पूर्वपक्षवादी मन्यते ।
स चात्रापि विना दृष्टेन प्रयोजनेन नैवाऽऽश्रयितव्यः । सति हि दृष्टार्थत्वेनान्यत्राप्राप्तं
न कश्चिदपि यथासंयोग व्यवस्थाहेतुरस्ति । यथा च तस्य त्रीन्नादिसंबन्धाद्विज्ञाप्य-
प्रयुक्तत्वं नैव वेद्युद्धननादिष्वेक किंचिदपूर्वं प्रयोजकम् । एक एव च तत्र
संयोगः । इह तु द्वौ संयोगौ ' एतानि वै दश यज्ञायुधानि ' इत्येकः ' स्फुर्येनोद्भवन्ति '
इत्येवमादिरपरः । तयोश्चोक्तो विधिरपरोऽनुवादः । तद्यदि पूर्वं विधिस्ततः साक्षाद्यासंबन्धे
चैतुर्थाधिकरणेन व्यावर्तिने सप्तदशारत्नित्ववदानर्थक्यात्तदङ्गेष्वेवावतरन्त्यङ्गत्वाविशेषा-
द्यथासामर्थ्यं सर्वार्थानीति विज्ञायन्ते । ततश्चोद्धननादिसंयोगानामवयुत्यानुवादत्वम् । अथ
पुनरुद्धननादिसंयुक्ता एव विधय इतरोऽनुवादस्ततः पूर्वाधिकरणन्यायेनैव यथासंयोगं
व्यवस्थेति । किं प्राप्तम् । अपूर्वभेदसंबन्धाभावाददृष्टार्थत्वाविशेषाच्च यथासामर्थ्यं विनि-
योगः । एवं यज्ञायुधसंयुक्ता विधयो भूत्वाऽर्थवन्तो भविष्यन्ति । बहुवचनं च विधेरर्थ-
शब्दबहुत्वाभिप्रायम् । इतरथा त्वेकवाक्यत्वादेक एव विधिः । तस्माद्यथासामर्थ्यं
विनियोग इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

स्फुरादेरुत्पत्तिसंबन्धः कायैरुद्धननादिभिः ।

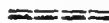
१ सौ० सं० (१-६-७) । २ भिन्नापूर्वमिति—विशेषापूर्वमित्यर्थः । ३ संयोग इति—
संयुज्यते विनियुज्यतेऽनेनेति संयोग । विनियोजकवाक्यमित्यर्थः । ४ (अ० ३ पा० १ अ० ४) ।
५ बहुवचनं चेति—भाष्यस्थमिति शेषः । ६ विधियार्थशब्देति—विधेयार्थसमर्पकाणां स्मृत्यश्च कपा-
लानि चेत्यादिशब्दानामित्यर्थः ।

गात्तदर्थमेव चोद्येत । यो येन पदार्थेन सहोत्पत्तिवाक्येन संयुक्तः स पदार्थस्तेनैव कर्तव्यः । यथा स्फेनोद्धन्ति, इत्युद्धननार्थता स्फ्यस्य वाक्येन । तदुद्धननं न स्फयादन्येन कर्तव्यम् । यदा चैवं तदा प्राप्त एव स्फयः । तस्यायमनुवादो भवितुमर्हति, एतानि वै दश यज्ञायुधानि, इति । एवमैकस्यानुवादस्तेन तेन वचनेन प्राप्तस्य । यथा कपालेषु श्रपयति, अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपाति, शूर्पेण विविनाक्ति, कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलस्यावस्तृणाति, श्म्यायां दृषदमुपदधाति, उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति, दृषदुपलाभ्या पिनाष्टि इति । प्रकरणात्सर्वाणि सर्वत्र प्राप्नुयुः । वचनात्तु यथावचनम् । यज्ञायुधशब्दोऽपि सामान्येन प्रयोजनं विदधत्तद्भाध्येतैव । परोक्षं हि सामान्यवचनेन विशेषविधानं भवति । प्रत्यक्षं तु विशेषवचनेन विशेषविधानम् । तस्माद्यद्येनोत्पत्त्या संयुक्तं, तच्चैव विनियुज्यत इति सिद्धम् ॥ ११ ॥

तत्र यज्ञायुधानीति प्राप्तमेवानुकीर्त्यते ॥

‘ एतानि वै दश यज्ञायुधानि ’ इति वैशब्दसंयोगादस्यानुवादसारूप्यम् । न चात्र भावनावचनो विषयकोऽस्ति यो विनियुज्यत विदध्याद्वेति । बहुतराणि च वाक्यानि त्वत्पक्षेऽनर्थकानि भवेयुः । न ह्येषामनुवादत्वे किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । साक्षाच्चैतानि स्वाभिधानैरुद्धननादिष्वेव विनियुज्यन्ते । परोक्षवृत्त्या यज्ञायुधवाक्ये । यज्ञशब्दस्याङ्गलक्षणार्थत्वादायुधशब्दस्य च युद्धसाधनवचनस्य क्रियान्तरसाधनेष्वपि चारिकत्वात् । न चात्र सप्तदशारतिन्यायोऽवकल्पते । न ह्यत्र वाजपेयस्येतिवत्सम्बन्धमात्राभिधायिनी यज्ञशब्दात्परा षष्ठी दृश्यते । सत्यापि चाऽऽनर्थक्यात्तदङ्गावतरणे सामान्यशास्त्राणि विशेषशास्त्रैरुद्धननादिसंयुक्तैरुपसंहियमाणानि न कर्मान्तरैः सवध्येन । तस्मादुद्धननादिवाक्यप्रापिताना सता यादृश वयं यज्ञायुधत्व पश्यामस्तादृशम् ‘ एतानि वै दश ’ इत्यनेनानुद्यते । यत्त्वपूर्वभेदः प्रयोजको नास्तीति । तत्र ब्रूमः । कपालादीनां तावदस्येव पुरोडाशाद्यपूर्वभेदः । इतरेषामप्युद्धननादिव्यावृत्त्यादयः तत्कृतोपकाराभावादसकरः । तद्यथाऽवघातादयः समानापूर्वनिबन्धनेष्वपि लुगादिषु कारकाभ्यामन्तरत्वाच्च क्रियन्ते । तस्मादेतेषामपि यथासंयोगमेव विनियोग इति सिद्धम् ॥ ११ ॥

(इति द्रव्यविषय उद्देश्यतावच्छेदकनिरूपणाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

[६] अर्थकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात् ॥ १२ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे क्रयं प्रकृत्य श्रूयते, अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति, इति । तत्र सदेहः । किमरुणिमा कृत्स्नप्रकरणे निविशेतीति क्रय एवैकहायन्यामिति । कथं पुनः, अरुणया क्रीणाति, इत्येव

अरुणाशब्दो गुणवचनः, पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दौ द्वावपि सामानाधिकरण्यादेकद्रव्यवचनौ । तत्र गुणे सदेहः । किमेकवाक्यगतेनैव द्रव्येण सह संबध्यत उत प्रकृतेन द्रव्यमात्रेणेति । ननु च पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दयोरपि गुणवचनत्वान्नैवात्र वाक्ये द्रव्यमस्ति । कथं गुणवचनत्वमिति चेत् । उच्यते ।

नहुत्रीहिसमासोऽयं मतुबर्णे विधीयते ।

सोऽस्यास्तीति च संबन्धे मत्वर्थायः प्रवर्तते ॥

गोमानित्येवमादिषु हि गोषु प्रातिपदिकेनाभिहितासु तद्वत्त्वर्थे मतुपाऽभिधातव्येऽवश्यं तावत्संबन्धः पूर्वतरमभिधातव्यः । कुतः ।

न हि गोभिरसंबद्धो गोमानित्यभिधीयते ।

तस्माद्विशेषणं तत्र संबन्धः पूर्वमिष्यते ॥

विशेषण तावत्सर्वत्र पूर्वतरमभिधीयत इति स्थितम् । इह च संबन्धो विशेषणमिष्यते न गोमात्रम् । असंबद्धेषु प्रत्ययानुत्पादात् । यदि गोमात्र विशेषण भवेत्तत्तासु प्रातिपदिकेनाभिहितासु विशेष्य प्रत्ययोऽभिदध्यात् । संबन्धे पुनर्विशेषणे नियोगात् सोऽभिधातव्यः केनचित् । न चास्य प्रातिपदिकमभिधायकम् । आकृतिमात्राभिधायित्वात् । न च प्रातिपदिकार्थो गमकः । विनाऽपि संबन्धेनोपपद्यमानत्वात् । केवलगोशब्दोच्चारणेऽपि चाप्रतीतेः । गोमत्पदोच्चारणेऽपि प्रत्ययवेलायामेव संबन्धबुद्धिः । अतश्च ' तदागमे हि तद्दृश्यते ' इत्यपि प्रत्ययार्थत्वम् । यच्च विशेष्ये वर्तते तेन तत्प्रत्ययासन्न विशेषणमुपादातव्यम् । न च प्रातिपदिकं विशेष्ये वर्तते । अतस्तद्विशेषणमूतं संबन्धमुपाददीत । प्रत्ययस्तु तत्र वर्तत इत्युपादत्ते । स चेदुपात्तस्तेनैव संबन्धिप्रत्ययसिद्धेरभिधानशक्तिप्रतिबन्धाद्विशेष्यानभिधानम् । न च विशेष्यप्रत्ययात्संबन्धप्रत्ययो भवति । प्राक्संबन्धाद्विशेष्यत्वाभावात्सिद्धे च विशेष्यत्वेन संबन्धे न पश्चात्किञ्चित्प्रयोजनमस्तीत्यप्रतीतिरेवास्य प्राप्नोति । तस्मात्प्रथमतः प्रत्ययाद्यत्वात्प्रत्ययार्थः संबन्धः । इतश्च प्रत्ययार्थः संबन्धः ।

शब्दवृत्तिमिति हि भाषप्रत्यय इष्यते ।

देवदत्तस्य गोमत्त्वं संबन्धश्च प्रतीयते ॥

१ है. सं० (६—१—६) । २ आकृत्यधिकरण इति शेषः । ३ नियोगत — नियमेनेत्यर्थः ।
४ गमकः—लक्षक इत्यर्थः ।

यथैव शाब्दलेखस्य गोत्व विशेषण यथा च विशेषणभूता जातिर्भावप्रत्ययेन निष्कृष्टाऽभिधीयत इति गोपदस्य सैव वाच्यत्वेनेष्टा । तथा देवदत्तस्य गोमत्त्वमित्युक्ते गवि प्रतिपत्त्यभावात्संबन्धनिष्कर्षप्रतीतिश्च स एव भावप्रत्ययार्थोऽध्यवसीयते । यश्च भावप्रत्ययार्थः स प्रातिपदिकस्य विशेष्ये वर्तमानस्य निमित्तम् । यच्च निमित्तं तद्विशेषणत्वान्मुख्यमभिधेयं, लाक्षणिकं विशेष्यम् । यदि च मनुष्या संबन्धोऽभिहितस्ततः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति गोमत्प्रातिपदिकादुत्पन्नो भावप्रत्ययः संबन्धमभिधातुमर्हति नान्यथा । तस्मादपि संबन्धोऽर्थः । एतेन सर्वे यौगिकाः कृत-द्वितिसमासेषु व्याख्याताः । सर्वत्र हि भावप्रत्ययः संबन्धमभिधेते । राजपुरुषत्वमौपगवत्व पाचकत्वमिति । अत एवैते यौगिकाः, यतस्तेन निमित्तेन वर्तन्ते । तस्मान्मन्त्वर्थविषयत्वाद्बहुव्रीहेरेकहायन्यादिशब्दैः संबन्धोऽभिधीयते । किं च ।

यस्मिन्नन्यपदार्थे च बहुव्रीहिर्विधीयते ।

तत्रापि प्रत्ययार्थत्वात्संबन्धस्य प्रधानता ॥

एक हायनमस्या इति षष्ठ्यन्तेनान्यपदार्थः प्रदर्श्यते । षष्ठ्यर्थस्य च प्रत्ययार्थत्वादिह प्राधान्यम् । तद्वृत्तिदर्शनार्थमेव सर्वनामप्रयोगः । केवलाया विभक्तेरप्रयोगात्सर्वनामाभिधीयमानत्वाच्च । षष्ठ्याश्च स्वस्वामिसंबन्धाविकारावयवादिबन्धो वाच्य इत्येतत्प्रसिद्धम् । अतोऽपि संबन्धाभिधानं बहुव्रीहिणा ।

न चाप्यन्यपदार्थत्वं जातेरध्यवसीयते ।

न हि पिङ्गासिसंबन्धस्तस्या नाप्येकवर्षता ॥

व्यक्तिधर्मा ह्येते, पिङ्गे अक्षिणी अस्याः, एकं हायनमस्याः, चित्रा गावोऽस्त्येत्येवमादयः । तासां च व्यक्तीनामनन्तत्वेन संबन्धानुपलब्धेर्व्यभिचाराच्चावाचकः शब्द इत्युक्तम् । न ह्यद्य जाताया पिङ्गाक्ष्या प्रथमः प्रयोगो भवेत् । अतोऽवश्यं सामान्यं किंचिद्वाच्यमाश्रयितव्यम् । न च तदिह संबन्धादन्यदुपपद्यते । किं च ।

वयोवस्याऽभिधीयेत यद्यपि त्वेकहायिनी ।

तथाऽपि गुण एवासौ न द्रव्यमिति गम्यते ॥

तस्माज्ज द्रव्यशब्दः कश्चिदत्र विद्यत इत्यनुदाहरणत्वम् । न चान्यदुदाहरणं संभवति । साक्षाद्द्रव्यवचनशब्दाभावात् । सर्वत्र हि रूढिशब्दानां जातिवचनत्वं यौगिकानां च संबन्धाभिधायित्वम् । यस्त्वेकान्तेन द्रव्यवचनः स्याद्व्यतिरिक्तादिशब्दः स नैव

बेदे प्रयुज्यते । तस्माज्जातिगुणयोगुणयोरेव वा नियम स्यादिति सिद्धान्तोक्तावपि योजयितव्यम् । अथवाऽधिकरणमेव निर्विषयत्वान्नाऽऽरब्धव्यमिति । उच्यते ।

सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते ।

न हि संबन्धवाच्यत्वं समवत्यतिगौरवात् ॥

यद्येकहायन्यादिभिः शब्दैः संबन्धोऽभिधीयते ततो नोदाह्रियेरन् । न त्वेतैः संबन्धोऽभिधीयते । कथम् । अतिगौरवात् । इह हि संबन्धमात्रं वाऽभिधेयं कल्प्येत तद्विशेषो वा । यदि तावत्संबन्धमात्रं ततः सर्वयौगिकानामेकविषयोपनिपातात्पर्यायत्वप्रसङ्गः । अथ संबन्धविशेषस्ततस्तस्य स्वतो विशेषाभावादवश्यं संबन्धिकृत एव भेदोऽभ्युपगन्तव्यः । संबन्धयपि चानभिधीयमानो न शक्नोत्यभिधीयमानं संबन्धं व्यवच्छेत्तुमित्यवश्यं सोऽप्यभिधातव्यः । न चैकस्मिन्संबन्धिनि संबन्धोऽवस्थितः । न च तन्मात्रेणान्यस्माद्व्यवच्छिन्नः प्रतीयत इत्युभावप्यभिधातव्यौ । तत्र गोमानित्येकः संबन्धी गोशब्देनाभिधीयते । द्वितीयस्य न कश्चिदभिधाता दृश्यते । तेन मतुषा विशिष्टं संबन्धमभिधातव्यं । तद्वन्तं सन्त संबन्धिनमेकमनुकृत्वाऽभिधातुमशक्नुवता नियोगतः सोऽप्यभिधातव्यः । ततश्च तमभिधाय संबन्धमभिधायामतिगौरवं स्यात् । अपि च ।

संबन्धिनैव संबन्धः प्रत्येक्षं यदि शक्यते ।

पुनस्तस्याभिधाशक्तिः कः श्रुतेः परिकल्पयेत् ॥

यदा च पूर्वतराभिहितसंबन्धिप्रतीत्यैव संबन्धोऽप्याक्षिप्तस्तदा नैव प्रत्ययेनापि सोऽभिधीयत इति शक्यं वक्तुम् । तस्मादर्थोक्षितेनैव संबन्धेन भवितव्यम् । यत्तत्प्रतीते संबन्धे विशेष्यं न प्रतीयत इति । तत्र ब्रूमः ।

विशेषणाद्विना नेष्टो विशेष्यप्रत्ययोद्भवः ।

विशेषणं च गावोऽत्र न संबन्धः कथंचन ॥

देवदत्तो हि गोभिरवच्छिन्नो विवक्षितः । ताश्च प्रातिपदिकेनोपात्ताः सन्त्येव । यत्तु नासंबन्धभिरवच्छिद्यत इति । सत्यं नावच्छिद्यते । तेनैव ताभिः संबन्धाक्षेपोऽर्थो-

१ अनेन वैदिकशब्दानामेव विचारविषयतया लौकिकानां कृत्वादिशब्दानां विचाराविषयत्वमुक्तं भवति । २ स्वत इति—प्रतियोग्यनुयोगिभ्यां निरूपणीयस्येति पूर्वं शेषः । ३ संबन्धिद्वयविशिष्टसंबन्धमिति पूर्वं शेषः । ४ तेनैव—असंबन्धस्य विशेष्यव्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्याख्यहेतुनैवेत्यर्थः । ५ संबन्धाक्षेपः—संबन्धप्रतीतिः । ६ अर्थात्—अर्थापत्तिप्रमाणादिति ।

लुभ्यते सर्वथा तावद्गोमच्छब्देन गोविशिष्टोऽयमित्येतदभिहिते कथमनवस्थितास्ता गावस्तं विशिषन्तीति तासामेवैष व्यापारो न शब्दस्य । तथा हि ।

न विशिषन्ति गावोऽर्थं पृथिव्यामनवस्थिताः ।

तत्र किं शक्यते वक्तुं पृथिव्यप्यभिधीयते ॥

न हि येन विनाऽर्थात्मलाभो नास्ति तत्तदभिधातव्यम् । किं तर्हि । यावत्ता विना विशिष्टबुद्धिर्नोत्पद्यते—गोभिश्चाप्रतीताभिस्तद्वति बुद्धिर्नोत्पद्यते न संबन्धेनापि । किं च ।

वक्तव्यापारमात्रं च संबन्धप्रत्यवेक्षणम् ।

स हि गोभिरसंबद्ध न गोमन्तं विवक्षति ॥

सर्वत्र हि वक्तृक्रमविपर्ययेण श्रोतुः क्रमो भवति । स हि प्रथमं तावत्किंचिद्विशेष्यं विवक्षति ततस्तस्य केनचिद्विशेषणेन विनाऽभिधातुमशक्तेर्विशेषणविवक्षां करोति ततः शब्दोच्चारणम् । श्रोता पुनः प्रथमं तावच्छब्दं शृणोति ततो विशेषणं ततो विश्लेष्यं ततस्तदुपपत्त्यर्थानि वस्त्वन्तराणि प्रपद्यते । तेन यद्यपि वक्त्रा पूर्वं संबन्ध आलोचितस्तथाऽपि श्रोता पश्चादेवैव ग्रहीष्यति । न त्वत्र वक्त्राऽप्यसौ पूर्वतरमवधारितः । संबन्धिनोरगृहीतयोर्गृहीतुमशक्यत्वादतस्तदीयेनापि क्रमेणोत्तरकालमेव प्रतीयमानः संबन्धो नाप्योपसृप्तत्वं परित्यजति । वस्तुधर्मश्चैष यदसंबद्धा गावो न विशिषन्ति स तासां व्यापारो न शब्दस्य । तेन य यथावस्थितं शक्नुवन्ति विशेषं स तथाऽवस्थस्यते । संबन्धश्चासौ विशेष्यत्व प्रतिपद्यत इत्यर्थात्संबध्यते ।

विशेष्यत्वेन सपन्नं तद्विशेषणसंगतम् ।

गोविशिष्टोऽयमित्येवं गोमच्छब्दोऽभिधास्यति ॥

तस्मादप्यनभिधेयः संबन्धः । किं च ।

विभक्तिवाच्यरूपेण संबन्धो नावगम्यते ।

रूपान्तरेण वक्तव्य इति नास्ति च लक्षणम् ॥

षष्ठीसप्तमीभ्यां हि यादृक् संबन्धः स्वप्रधानोऽसत्त्वभूतश्च प्रत्याख्यते न तादृक् मत्वर्थीयेन । न च कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीत्येवमिव रूपान्तरोपादानं केचिदभिदधति । तत्र किमसत्त्वभूतसंबन्धाभिधानमाश्रीयतामुत संबन्धेवार्थलभ्यतद्विशिष्टोऽभिधीयतामिति । तदुच्यते ।

प्राक्प्रतीतिकसंबन्धिविशिष्टोऽभिहिते परे ।

संबन्धिन्येव संबन्धः प्रतीत इति नोच्यते ॥

यत्तु सिद्धे विशेष्येन पश्चात्सबन्धप्रत्ययेन कार्यमिति । सत्यं नास्ति॥ विनाऽपि सु-
त्तेन नान्तरीयकत्वात्प्रतीयत इति किं कियताम् । यच्च भावप्रत्ययेनाभिधानादुक्त्यन्त-
र्यत्वमिति । अत्रापि ब्रूमः ।

यदा स्वसमवेतोऽग्र वाच्यो नास्ति गुणोऽपरः ।

तदा गत्यन्तराभावात्संबन्धो वाच्य आश्रितः ।।

गोमतो भावो गोमत्त्वमिति हि—

यन्निमित्तमपेक्षायं गोमच्छब्दः प्रवर्तते ।

स एव गोमतो भाव उच्यते त्वतल्लादिभिः ॥

तत्र यास्तावत्प्रातिपदिकार्थे विशेषणं गावस्तासां तद्वतः पुरुषाद्व्यन्तभेदाद्भावप्रत्यय-
येनाग्रहणम् । समवेतगुणग्राही हि भावप्रत्ययः । न चाऽन्योऽभिधीयमानस्तत्र गुणः
समवति, यो निमित्तभावाद्भाव इत्युच्येत । न च पुरुष एव तस्य भाव इत्येवं व्यपदेशभेद-
लभते । तेन भावप्रत्ययः ‘ आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ’ इत्यर्थप्राप्तं संबन्धमवलम्बते । निमि-
त्तत्वमपि च तस्य वस्तुलक्षणमन्तीत्याभिधेयनिमित्तासंभवे तदपि तावद्दृष्टतामित्येवमा-
श्रीयते । तस्मादकारणमेतद्यौगिकानां संबन्धाभिधानशक्तिकल्पनायाम् ।

अतश्च दण्डिशब्देन सबन्धैवोच्यते यथा ।

तथैव योगिकैः शब्दैः पिङ्गाक्ष्यादिपदैरपि ।

संबन्धस्य च भावत्वं व्याख्येयं तेषु पूर्ववत् ।

बहुव्रीहेरतो द्रव्यमभिधेयं न तद्गुणः ॥

यदप्येक हायनमस्य इत्यन्यपदार्थं षष्ठ्यर्थप्राधान्यात्संबन्धे बहुव्रीहिरिति । तत्रा-
मिषीयते ॥

अभिधेयो बहुव्रीहेर्यद्यप्यस्येति कथ्यते ।

तथाऽपि प्रथमान्तेन तुर्योऽसौ संप्रतीयते ॥

यदि त्वन्यपदार्थः षष्ठ्यन्त एव संबन्धी स्यात्ततो यथैव राज्ञः पुरुष इत्यत्र षष्ठ्यन्तस्वा-
द्राजा पुरुषविशेषणं भवति, प्रथमान्तत्वाच्च पुरुषः प्रधानरूपेण समासार्थो भवति । एव-
मेव चित्रगोविंशद्देवदत्तादिविशिष्टा गाव एव प्रतीयेरन् । न चित्रगोविंशिष्टो देवद-
त्तादिः । तस्माच्चित्राणां गवामयमिति दृशेऽर्थे बहुव्रीहिर्वर्तते । यद्यप्यन्यथा विप्रहो-
स्तथाऽप्युत्तरकालमीदृगर्थदर्शनादेवमेव विप्रहोऽपि कर्तव्यः । ततश्च संबन्धविशिष्टाभि-
मोर्भेदेवदत्तादिविशिष्ट इति समासार्थो विज्ञायते । यथैव च राज्ञः पुरुष इत्यत्र षष्ठ्या

प्रयुज्यमानायां संबन्धः प्रधानभूतोऽभिधीयते, कृते च समासे निवृत्ताया विभक्तौ पूर्वोत्तरपदयोः प्रत्येकप्रयोगदृष्टार्थापरित्यागात्संबन्धाधिक्यस्य च सामीप्यावगतविशिष्टार्थप्रत्ययादेव सिद्धेन संबन्धपरः समासो भवति, एवमेव षष्ठ्यप्रयोगादेव बहुव्रीहावपि न संबन्धप्राधान्यम् । तच्च न पूर्वोत्तरपदार्थयोर्नाप्यन्यतरस्येत्यन्यपदार्थभूतद्रव्यप्राधान्याध्यवसानम् । स चान्यपदार्थः संबन्धी योग्यतावशेन जातिद्रव्यगुणाक्रियाणामन्यतमः पारिगृह्यते । तद्यथा ।

चित्रव्यक्तिरियं जातिद्रव्यं नानागुणं त्विदम् ।

गुणोऽनेकाश्रयः कश्चिदिय त्वेकाश्रया क्रिया ॥

सर्वत्र च योग्यत्वात्समानाधिकरणपदान्तरोपनीतोऽन्यपदार्थविशेषो गम्यते । तदिहैकं ह्ययनमस्या इति जातेरनादिवाञ्छ विशेषण समवतीति व्यक्तिराश्रीयते । ननु व्यक्तीनामानन्त्यव्यभिचाराम्यमानमिधानमुक्तम् । नैष दोषः ॥

आनन्त्येऽपि हि भावानामेक कृत्वोपलक्षणम् । १ कत्र

शब्दः सुकरसंबन्धो न च व्यभिचरिष्यति ॥ १८५ सौ पूर्वतः

यत्र तावज्जात्यैवान्यपदार्थ उपलक्ष्यते तत्र तथैवैकया चरकाल्पे प्रलक्षिता व्यक्त्यो देशादिभिन्ना अप्यभिधास्यन्त इति मुज्ञानः संबन्धः । न च तदुपलक्षिताभ्योऽन्यत्र प्रयोग इत्यव्यभिचारः । यत्र तु व्यक्तिमिरेव व्यक्त्यन्तराणि विशेष्यन्ते तत्रापि मूलोपलक्षणं जातिरेवाभ्युपगम्यते । सर्वथा दूरमपि विशेषणमालायामनुवर्तमानायां प्रथमोपलक्षणस्याभेदात्संबन्धदर्शनमुपपत्स्यते । सर्वप्रथमसर्वान्त्योश्च शब्दार्थत्वम् । आन्तरालिकानां तु लक्षणासिद्धज्ञानत्वादनभिधेयत्वम् । अतश्च पिङ्गत्वाक्षित्वाभ्यां स्वव्यक्त्यो गुणावयवात्मिका लक्ष्यन्ते । ताभिरवयवि द्रव्यमुपलक्ष्यते । तच्च समासार्थो भवति । स पुनः किमभिधेयो लाक्षणिक इति । प्राधान्येन प्रतीतेः सामानाधिकरण्यात् 'अनेकमन्यपदार्थ' इति च स्मरणादेव तादृक्षितमत्वर्थीयादिभिरिवाभिधीयत इति केचित् । अपरे त्वाहुः । युक्तं देवतातद्धितादावनन्यप्रयोजनत्वाच्छब्दाधिक्याच्चान्यपदार्थाभिधानम् । न च तत्र प्रातिपदिकार्थेन सोऽर्थः शक्यो लक्षयितुम् । व्यभिचारात् । केवलञ्च प्रातिपदिकादप्रतीतेः । बहुव्रीहौ तु पूर्वोत्तरयोः पदयोर्विद्यमानस्वावत्त्वाद्वदन्यस्य चाभ्यभिधेयत्वं कल्पयितुमिति । न त्वेतद्व्यापित्वेन शक्यमाश्रयितुम् । कर्मधारये ह्येतद्व्यापित्वेन स्यात्सर्वथा लक्षणानिमित्तोपपत्तेः । इह तु चित्रगुरित्येवमादिषु चित्रगोशब्द-

विस्पष्टे क्रयसंबन्धे गम्यमाने संशय इति । उच्यते । इह हि गुणमरु-
णिमानममूर्ते सन्तं क्रियायाः करणमिति शब्द उपदिशति । यत्क-
रणाभिधायिन्या तृतीयाविभक्त्या संयुज्य निर्दिशति, अरुणयेति । न
चामूर्तोऽर्थः क्रियायाः साधनं भवितुमर्हति । अतोऽसंबन्धं क्रीणाति-
नाऽरुणगुणस्यावगच्छामः । न चाशकनीयमर्थं प्रमाणभूतः शब्दोऽभि-
धास्यतीत्येवं प्रकल्पना कदाचिदुपयेतापि । केनचित्प्रकारेण संबन्ध

योरत्यन्तव्यतिरिक्तार्थाभिधायित्वाद्देवदत्तादिशब्दैश्च न श्रुत्या लक्षणया वा सामानाधि-
करण्यमवकल्पते । प्रागपि च देवदत्तादिशब्दादन्यपदार्थप्रतीतेर्न वाक्यार्थत्वकल्पना ।
न च केवल समासवेलाया यौ पदार्थावधारितौ तौ देवताद्यर्थसंबन्धिनौ, यतो वाक्यार्थो
देवदत्तः स्यात् । तस्मादवश्यं प्रतीतेः स्मरणाच्चान्यपदार्थोऽस्य वाच्य इत्यभ्युपगन्त-
व्यम् । एव च प्राधान्यमविरुद्धं भविष्यति । अनश्चैवमादिषु बहुव्रीहेरन्यपदार्थाभिधान-
शक्तिर्दृष्टेति यत्रापि कथंचिच्छ्रवणा संभवति तत्रापि पूर्वकल्लप्तशक्त्यनपायादभिधेयत्व-
मेवाध्यवस्यते । तस्मादुपपन्नं पिङ्गद्यादीनां द्रव्यवचनत्वम् । यत्वेकहायनीति वयो-
वचन इति । तदनुपपन्नम् । वयसो लक्षणयाऽवगतेः । उक्षादिशब्दानां हि वयोवचन-
त्वम् । एकहायन्यादिशब्दाः पुनः कालविशेषयुक्तद्रव्यवचनाः सन्तो वयो लक्षयन्तः
प्रवर्तन्ते । न ह्येक हायनमस्या इत्येव वयो निर्दिश्यते । किं तर्हि । द्रव्यम् । तस्य ह्येकं
हायनं जानस्य न वयसः । तस्मादुभाभ्यामप्येताभ्यामात्मैकदेशोपात्तगुणाविशिष्टद्रव्य-
प्रत्यायनादुपपन्नोऽयं संशयः किमरुणिमा क्लृप्ताप्रकरणगतक्रयाङ्गद्रव्यशेषत्वेन निविशते ।
अथवा समानवाक्यस्थारूपातपदप्रत्यायितक्रय एवैकहायन्यामिति । अत्राप्युद्भवादि-
वदाक्षेपः । संयुक्तश्रवणादसार्धत्रिकत्वे प्राप्ते त परिहरति । एष गुणः क्रयेणैकहायन्या
वा समानवाक्योपादानात्संबन्धेत् । तत्र तावत्कारकविभक्तिनिर्देशादनाशङ्कनीयतरे सति
द्रव्यसंबन्धे, क्रयसंबन्धः श्रुतिबलीयस्त्वाद्वेत् । न चासावमूर्तेत्वाङ्गिप्रक्रियस्य गुणस्यो-
पपद्यते । यदि त्वगत्या पुनर्द्रव्ये संबन्ध आश्रीयते तत्राप्येकहायन्याम् 'एकशब्दे
परार्थवत्' इत्येव क्रयारुणिमानौ प्रति वैरूप्यं स्यात् । भिन्नविभक्त्यर्थयोगश्चासन्नभ्युप-
गन्तव्यः । क्रियासंबन्धस्य कारकविभक्तिसाध्यत्वात्, गुणसंबन्धस्य च षष्ठ्यधी-
नत्वात् । अतश्च वाक्यगतेन संबन्धना योग्यत्वाभावादसंबन्धमानः प्रकरणिना
गृहीतः सर्वार्थं स्यादित्याशङ्क्यते । तेन तर्ह्येवमवार्थो निश्चीयत इति क्रयस-
ंबन्धो नाऽऽशङ्कितव्यस्तदर्थमाह—न चाशकनीयमर्थं प्रमाणभूतः शब्दोऽभिधास्य-
तीति । यदेतत्समानवाक्योपादानं करणाविभक्तिनिर्देशश्चैतेनापि क्रयैकहायनीविशेषणत्व-

इति वक्तव्यमाप्यप्रकरणान्वेषणे बुद्धिर्भवति । तथादि परं विचारयन्तः क्रियासंबन्धसामर्थ्यमवगमिष्यामः—एकवाक्यतया क्रय एवाकृणिमानं निवेद्यविषयामः । अथ त्वप्रमाद्यद्भिरन्विष्यमाणो न कथंचन संबन्ध उपपत्स्यते, ततो वाक्यभेदमभ्युपगम्य प्रकरणधर्ममेनमध्यवस्यामः । तस्मादवश्यं विचारणीयमेतदिति । किं तावत्प्राप्तम् । कृत्स्ने प्रकरणे निवेद्यः कस्मात् । संयोगतोऽविशेषात्मकरणाविशेषाच्च । ननु प्रकरणाद्वाक्यं

बुद्धिर्दृष्टा जायते । तेन शब्दप्रामाण्याद्वस्तुविस्वादाच्च किं समञ्जसं किमसमञ्जसमिति जायते संदेहः । तत्र प्राथम्याच्छब्दानुरोधेन तावात्क्रियासंबन्धमुपपन्नस्यति । वैदिकशब्दस्याति-
माराभावात् । तत्र विनियोगबलेनास्य वस्तुसामर्थ्यसद्भावान्वेषणे यतिष्यामहे ।
तथादि केनचित्प्रकारेणोपपत्स्यते ततः क्रय एव निवेशमङ्गीकरीष्यामः । अथ तु न
कथंचनोपपत्स्यते ततो वाक्यभेदमभ्युपगम्य प्रकरणधर्ममेनमध्यवस्यामः । न चात्र
वाक्यभेदः प्रत्ययाद्यन्यतमावृत्तिलक्षणः । कस्मार्हि, विभागरूपः । क्रयवाक्यस्य भेदं विमा-
गलक्षणमभ्युपगम्येत्यर्थः ।

यद्वा भिद्यत इत्येवं घञ्वयं कर्मकर्तरि ।

अरुणाशब्द एवं च भेदो वाक्यस्य गम्यते ।

पृथक्प्रवृत्तवाक्यं भेदयतीति वाक्यभेदः । तादृश चाभ्युपगम्य प्रकरणधर्माध्यवसा-
नम् । एतदुक्तं भवति यावच्छ्रुतिवाक्ये व्याप्रीयते तावत्प्रकरणधर्मत्वं नास्ति । यदा तु
वस्तुविस्वादाद्बिहतशक्तिनी ते निर्व्यापारे भाविष्यतस्तदा प्रकरणविनियोग इति । किं
तावत्प्राप्तमतआह—

विहितस्तु सर्वधर्मः स्यात्संयोगतोऽविशेषात्मकरणाविशेषाच्चेति । श्रुतिवा-
क्योश्च तावदसामर्थ्येनौदासीन्यात् । कथं पुनर्गुणस्याक्रियात्मकस्य सतः प्रकरणेन
ग्रहणम् । उच्यते नैवात्र प्रकरण ग्राहकत्वेनेष्टम् । कथं तर्हि । अरुणयेत्यत्र पदे या
तृतीया तथा करणानि प्रकरणलभ्यज्योतिष्टोमापूर्वसाधनानि सोमप्रभृतीन्यनूद्यारुणप्रा-
तिपादिकार्थो विधीयते ।

अतश्च पदमेवैतद्वाक्येनैवं विमज्जते ।

या व्यक्तिः करणत्वेन चोदितापूर्वसाधनम् ॥

१ (अ० ३ पा० १ अ० ४ सू० ८) । २ कथं पुनरिति—इतिकर्तव्यताकाङ्क्षात्मकेन
प्रकरणेन गुह्यमाणमतिकर्तव्यत्वरूपमेव स्यात् । क्रियाया एव च करणानुग्राहकत्वरूपेतिकर्तव्यता-
त्वात्कथमक्रियारूपस्यारुणिन्न प्रकरणेन विनियोग इति वाङ्काशश्च । ३ ग्राहकत्वेन—विनियोजकत्वेन ।

बलीयो भवतीत्येकवाक्यत्वादरुणिमा क्रयेण संभन्तस्यत इति । नैतदेव-
मवगम्यते । न हि वचनशतेनाप्यनारभ्योऽर्थः शक्यो विधातुम् । यो
हि ब्रूयादुदकेन दग्धव्यमग्निना क्लेदयितव्यमिति, किं स वचनमयो-
जनसामञ्जस्यमश्नुवीत । न चामूर्तोऽर्थः क्रियायाः साधनमुपपद्यते ।
तस्मादरुणया क्रीणातीति संबन्धाभावादेकवाक्यता न भवतीति ।
ननु नैवायं गुणवचनः । किं तर्हि । द्रव्यवचनः । कुत । स्त्रीलिङ्ग-
संबन्धात् । द्रव्यविशेषा श्वेते स्त्री पुमान् नपुंसकमिति । स्त्रियां यत्मा-

तथा तत्साधयेन्नित्यमरुणत्वावशिष्टया ।

एवं चेदरुणं कार्यं करणं यद्गृहाद्यपि ॥

तस्मात्सर्वकरणान्यरुणीकर्तव्यानि ।

यत्पुनर्थजमानादि विहितं कारकान्तरम् ।

न तस्यायं गुणः शेषः सर्वार्थोऽप्यवधारितः ॥

यदुच्यते गुणवचनत्वादरुणाशब्दः क्रीणातिना न संबध्यत इति तदासिपन्नाह—
ननु नैवायं गुणवचन इति । रूपरसादिशब्दाः केवलगुणवचनाः । तथा हि । यदा
तेषां द्रव्येषु प्रयोगस्तदा न मत्वर्थोऽथेन विना प्रवर्तन्ते । ये पुनः शुक्लारुणादिशब्दास्ते
कदाचिदेव षष्ठ्यन्तद्रव्यपदसन्निधानाद्भावप्रत्ययरहिता गुणेषु वर्तन्ते । पठम्य शुक्ल
इति । नित्यं गुणोपसर्जनद्रव्यवचनाः । तथा चान्तरेणापि मत्वर्थीयं द्रव्यसामानाधि-
करण्यं प्रतिपद्यन्ते । यथा शुक्लः पटोऽरुणो घट इति । ननु च मतुब्धोपाप्मानादेषामेव
वृत्तिर्भाविव्यति । नैतदेवम् ।

शब्दानां न हि लोपेन वाच्योऽर्थः प्रतिपाद्यते ।

तस्मादुभयसामर्थ्यमेवं तत्रावगम्यते ॥

यथैव क्तिवन्तापुनादिषु प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्येकमुभयार्थाभिवानमामर्थ्यं सदेव
लोपद्वारेणाव्वाख्यायते तथैवात्र प्रातिपदिकमेव मत्वर्थमप्युपादातु समर्थमिति मतुब्धो-
पाप्मानम् । लक्षणयेति चेत् । न । क्तिवन्तादिवदेव मुख्यरूपप्रतीतेः । न च लक्षणामु
शास्त्रेणाव्वाख्यानं क्रियते । रूपादीनामपि च लक्षणोपपत्तेर्मतुपा विना वृत्तिः स्यात् ।
चन्दनस्य गन्ध इतिवच्चान्तरेण भावप्रत्यय गोररुण इत्यपि प्रयोगः स्यात् । यथा च
गन्धवत्वमित्युक्ते चन्दनादिसंबन्धमपास्य तद्विशेषाणां गन्धवत्संबन्धो भवति । एवमरु-
णत्वमित्यपि द्रव्यसंबन्धो न स्यात् । रूपादिशब्दवदेव चारुणादेरपि द्रव्यसामानाधि-

तिपदिक् वर्तते तस्मात्स्त्रीत्प्रत्ययो भवतीति स्त्रीप्रत्ययं चारुण्येत्पुल-
भामहे । तस्माद्द्रव्यवचनोऽरुणाशब्द इति । तदेतदपेक्षलम् । तदेव हि द्र-
व्यमरुणिम्ना परिच्छिद्यमानमरुणाशब्दाभिधानीयतां लभते । तदेवान्य-
गुणकं नारुणाशब्दः शक्नोत्यभिवदितुम् । अरुणिमानमेष शब्दो न व्य-
भिचरति । व्यभिचरति पुनर्द्रव्यम् । अव्यभिचारि च कारणं कारणवता-

करणं न स्यात् । यो हि मन्यते लक्षणयाऽरुणादिषु सामानाधिकरण्यमिति तस्य
रूपादिष्वपि तथैव स्यादरुणत्वादिषु वा । न हि ते किञ्चिदप्यधिकं वदन्ति । एतेना-
रुणत्वादिभ्यो मतुब्लोपप्रसक्तिर्व्याख्याता । किं च ।

लिङ्गसख्यादिसम्बन्धो गुणानां न च विद्यते ।

तद्योगादपि शुक्लादेर्द्रव्यवाचित्वमिष्यते ॥

ननु 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति' इत्येवं सेत्स्यति । न । रूपादिशुक्ल-
त्वादिष्वपि प्रसङ्गात् । अपि च । गुणवचन इति न गुणाभिधानमात्रेणोच्यते । किं तर्हि ।
गुणमुक्त्वा यो द्रव्ये वर्तते । न ह्यन्यथा वचनशब्दः प्रयुज्यते । वचनमेव स्वरूपं शब्द-
स्येत्येवं गुणशब्देनैव व्यवहारसिद्धेः । अत एव रूपादीनामग्रहणम् । एतेन मतुब्लो-
पवाक्यं व्याख्यातम् । तस्माद्द्रव्यवचनोऽरुणाशब्दः, तस्य च कारकत्वाभिधानोपपत्तेरेक-
वाक्यत्वसिद्धिः । अनो न सर्ववर्त्मत्वमिति । तदेतदपेक्षलमिति । आकृत्यधिकरणोक्त-
न्यायविसंवादादशोभनमित्यभिप्रायम् । तथा हि ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां य कदाचिन्न मुञ्चति ।

स एव तस्य वाच्योऽर्थो गुण चैव न मुञ्चति ॥

एकान्तद्रव्यसंबन्धिनि तावद्रूपे विशेषणत्वात्पूर्वतरमभिहिते तत्संबन्धादेव प्रतीयमा-
नस्य द्रव्यस्य न शक्यं वाच्यत्वं कल्पयितुमित्युक्तम् ।

व्यभिचाराच्च न द्रव्यस्वरूपं वाच्यमिष्यते ।

तद्रूपेऽन्यत्र वृत्तेश्च निवृत्तेश्चागुणान्ततः ॥

ननु गुणान्तरोत्पत्तिकालेऽन्यदेव द्रव्यमिति न व्यभिचरेत् ।

न तावदयमेकान्तः कार्यद्रव्यान्तरोद्भवः ।

स्थितेऽपि हि भवत्येव द्रव्ये किञ्चिद्गुणान्तरम् ॥

येषां तावत्कार्यद्रव्याण्येव घटादीनि पच्यन्ते यथा पैठराणां तन्मतेनाभेद एव ।

१ वचनमेव—अभिधानमेव । २ (अ० १ पा० ३ अ० १) । ३ येषां—नैयायिकानामि-
ह्यर्थः । ४ पैठराणां—पिठरपाकवादिनाम् ।

मिष्टम् । अतोऽस्य गुणः स्वार्थ इति गम्यते । तदस्य प्रत्यक्षतो गुण-
वचनता गम्यते । स्त्रीप्रत्ययदर्शनात् नूनमरुणाप्रातिपदिकं द्रव्यवच-
नमित्यनुमानम् । प्रत्यक्षं चानुमानाद्वलीयः । तस्माद्गुणवचनः । कथं

पैलूकानामपि तु परमाणुषु व्यभिचारः । यादृश त्वस्माभिर्द्रव्यमभिहितं तादृशस्य सर्वत्र
गुणमात्रमेव विद्यते न स्वरूपम् । यानि च घटादीनि द्रव्यान्तरेण गैरिकादिना रक्तानि
संयुक्तसमवेतगुणद्वारेणारुणादिशब्दैरभिधीयन्ते, तत्रैकस्यैव द्रव्यस्यानेकनीलपीतादि-
शब्दविषयत्वापत्तेः स्पष्टं व्यभिचारित्वम् । अतश्चाऽऽकृतिव्यवहाराददूरेण स्थूलतरोऽ-
यमित्यपेशलता । मत्तुल्योपस्थात्यन्तानिरुद्धलक्षणावशादन्वाख्यायते । यत्तु मुख्यप्रत्यया-
जैवमिति । तत्रोच्यते ।

गौणत्वं यो वदेदत्र स एवमनुयुज्यते ।

संनिकृष्टाभिधेयार्थलक्षणाया न दुष्टता ॥

अग्निर्माणवक इत्यत्राग्निमाणवकयोरत्यन्तभेदात्सादृश्येन शब्दः प्रवर्तमानः । प्रत्यय-
वैलक्षण्यान्नाभिधातेति सर्वेण ज्ञायते । ये तु जातिगुणवचना भूत्वा द्रव्य प्रत्याययन्ति
तेषामभिधेयलक्ष्यमाणवस्तुनोर्विवेकाभावात्प्रतीतावप्यविवेकः स्थित एव । स कथं-
चिदन्वयव्यतिरेकाभ्या निपुणैः परीक्षकैरपनीयत इति । लोकस्य तु मुख्यबुद्धिरेव ।
न च परीक्षकाणामनभिधेयत्वं वदता लोकविरोधः । प्रतीतमात्रव्यवहारी हि लोकोऽभि-
धानलक्षणाविवेकमकुर्वन्नुदासीनावस्थः । सामान्यविशेषभावादिसिद्ध्यर्थं परीक्षकैर्विवेकं
क्रियमाणं न नानुमन्यते । तस्मादविरोधः । कथं न रूपादिशब्देष्वपि तल्लक्षणया मत्तु-
ल्योपः कथं वा लक्षणावृत्तिः शास्त्रेणान्वख्यायत इति । अत्राभिधीयते ।

निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् ।

क्रियन्ते साप्रत काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ॥

इह केषुचिदर्थेष्वभिधानवदेव लक्षणाशक्तिरप्यनादिकालप्रवृत्तत्वेन निरूढाः,
यथा शुक्लादिषु । केषुचित्तु क्रियते यथा रथाङ्गनामा चक्रवाक इति । केषु-
चित्पुनः कर्तुमपि न शक्यते, यथा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेषु । कथं पुनरिहाविशिष्टं
संबन्धे सति न लक्षणेति । तत्रोत्तरमभिधानवादिति । यथा भवतः समाने गुणशब्दत्वे
शुक्लादीनां गुणोपसर्जनद्रव्यवचनत्वं न रूपादीनामेव मम लक्षणेति । तत्रैतत्स्यात् ।
अभिधानशक्तिः स्वाभाविकी । लक्षणा तु न संबन्धादधिक निमित्तमपेक्षत इति । उच्यते ।
यदृच्छाशब्दत्व एतदेवं स्यात् । तव तु शुक्लादीनां समवेतगुणद्वारेण द्रव्ये वृत्तिः ।

तत्त्वविशिष्टं रूपादिष्वपीति द्रव्ये वृत्तिप्रसङ्गः । तत्रावश्यं गुणगतः कश्चित्सामर्थ्यभेदोऽङ्गीकर्तव्यः । येन ते शब्दाः केचिदेव गुणिपरा भवन्ति, अन्ये गुणप्रधानाः । एवं लक्षणायामपि भविष्यति ॥

तस्माद्यथैव शब्दानां शक्तिभेदोऽभिधां प्रति ।

प्रत्येतद्व्यस्तथाऽर्थानां लक्ष्यार्थान्तरगोचरः ॥

सत्यपि च फलानुमेये दृश्यमानार्थप्रत्यायनसामर्थ्ये, सत्यपि चास्माकमप्यदृष्टशक्ति गौरवतुल्यत्वे, अभिधेयमात्रप्रत्ययेन निवृत्तव्यापारे शब्देऽर्थप्रत्यये चाकृतार्थे सति कल्प्यमानत्वादर्थशक्तिः प्रमाणवती न शब्दशक्तिः । तेनादृष्टकल्पनातुल्यत्वेन पक्षयो-
स्तुल्यबलत्वम् । अतश्च रूपादीनां लक्षणाशक्त्यभावान्मतुषा विना न द्रव्ये वृत्तिः ।
तथा च 'रसादिभ्यश्च' इति प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं मतुस्त्रियमपुनः श्रुतिरमुमेवार्थं द्योत-
यति । न च रूपादिप्रत्ययेन न द्रव्यं प्रत्याख्यते गम्यते हि धूमादिनेवाग्निरविनाभावा-
दद्रव्यम् । शब्दस्य त्वतत्परत्वाल्लक्षणानध्यवसानम् । प्रधानत्वाप्रधानत्वप्रतीतिस्तु
द्रव्यगुणयोः स्वाभाविकी । नित्यं हि रूपादिषु स्वप्राधान्येनाभिधीयमानेषु द्रव्यं विशेष-
णत्वेनोच्यते शुक्लादिषु विशेष्यत्वेन । अत एव चानादिकालप्रसिद्धार्थत्वादस्या लक्ष-
णाया मतुल्लोपासनेनानुगमः । या त्वादिमती नात्यन्तप्रसिद्धा नासौ शास्त्रेणानुग-
म्यते । विनाऽपि चानुगमात्संबन्धन्तरवशेन सा कदाचिदुपलभ्यते । तद्यथा मधुरो
रसः स्निग्धः शीतो गुरुरिति स्निग्धशीतत्वादीनां गुणान्तरविशेषत्वाच्च रसेन संबन्धोऽ-
स्तीति रसलक्षितेन द्रव्येण संबध्यते । तस्माच्छक्तिपर्यनुयोगाभावान्मतुल्लोपभाववैभावा ।
एतेन भावप्रत्ययसदसद्भावसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यवस्था व्याख्याता । शुक्लत्वादि-
शब्दश्च भावप्रत्ययनिष्कृष्टविशेष्यभूतगुणवचनत्वाद्बन्धवदेव नित्यं वैयधिकरण्येन
संबध्यन्ते ।

एतावान्तु विशेषोऽत्र यदत्रापि विशेषणम् ।

विशेष्य एव शुक्लत्वे शुक्लो द्रव्यविशेषणम् ॥

द्रव्योपमर्जनीभूतः स्वप्रातिपदिके स्थितः ।

तादृग्निष्कृष्यते द्रव्यात्पश्चात् त्वतलादिभिः ॥

तेनैतस्य द्विरूपत्वं गन्धादेरेकरूपता ।

तथा च शुक्ल इत्यस्य पुनरन्या द्विरूपता ॥

कदाचिदगुणमेवाऽऽह गुणिनं लक्षयेत्क्वचित् ।

षष्ठ्यन्ततद्विभक्त्यन्तवाच्यद्रव्योपसर्जनः ॥

तर्हि स्त्रीप्रत्ययसंबन्धः । भवति हि गुणवचनस्यापि स्त्रीलिङ्गता । यथा करुणा बुद्धिः, एवमरुणेति । गुणवचनश्चेत्क्रीणातिना न संबध्यते । तस्माद्वाक्यभेदं कृत्वा प्रकरणे सर्वस्मिन्नेव संनिवेश इति ।

अथ यदि क्रीणातिना न संबध्यते तस्मिन्नेव वाक्य एकहायनी-शब्देन संबन्ध्यते, न भविष्यति वाक्यभेद इति । तन्न । केवलं हि गुणमरुणाशब्दोऽभिदधाति, न द्रव्यगुणौ । केवलं च द्रव्यमेकहायनी-शब्दो न गुणसहितमिति तयोः संबन्धस्य वाचिकां षष्ठीमन्तरेण कथं संबन्धो गम्यते । आह । अन्तरेणापि षष्ठीमेकविभक्तिनिर्देशात्सामानाधिकरण्यमवगमिष्यामः । यथा नीलमुत्पलमिति । तदनुपपन्नम् ।

पटस्य शुक्ल इत्यत्र निष्कृष्टो गुण आश्रितः ।

पटः शुक्ल इति त्वत्र द्रव्यलीनोऽभिधीयते ॥

लिङ्गसंख्यादिसंबन्धः स्वाश्रयद्वारेण पूर्ववदेवोपपत्स्यते । तथा गुणवचनशब्दश्च द्रव्यप्राधान्ये वर्तते वैयाकरणानां गुणमुक्त्वा गुणिनि वर्तमानत्वात् । न हि वैयाकरणां वैशेषिकवद्गुणाः परिसंख्यायन्ते । किं तर्हि, अङ्गाङ्गिभावापेक्षया गुणगुणिव्यवहारः । शुक्लादिशब्दाश्चोपसर्जनीभूतमर्थं वदन्ति न रूपादिशब्दा इति लिङ्गसंख्यासंबन्धासंकरः । माध्यकारेण त्वेतमेव परिहारं मनसि कृत्वोक्तं, भवति हि गुणवचनस्यापि स्त्रीलिङ्गता यथा करुणाबुद्धिशब्दयोः । गन्धादिशब्दतुल्यावपि चैतौ प्रदर्शनमात्रविशेषादुदाहृतौ । एतदुक्तं भवति । येऽपि तावत्त्वप्रधानगुणवचनास्तेऽपि कथंचिल्लिङ्गसंख्याभ्यां युज्यन्ते किं पुनर्येषु द्रव्यप्राधान्यम् । एवमनया युक्त्याऽरुणेति गुणवचनः । गुणवचनश्चेत्क्रीणातिना न संबध्यत इत्युपसंहृते परः पुनराह—अथ यदि क्रीणातिना न संबध्यते तत एकहायन्या संबन्धयतामिति । शक्यते हि गुणवचनस्य द्रव्यसंबन्धः कर्तुम् । सिद्धान्तवादी तु श्रुत्या क्रियासंबन्धावगमाद्द्रव्यसंबन्धो वाक्यलक्षणो दुर्बलत्वाद्वाध्यत इत्येतत्प्रतिपादयितुमाह—तन्न । केवलं हि गुणमिति । द्विप्रकारो हि नाम शब्दानां संबन्धः सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा । तत्र यदोभ्यामुपमयार्थोपादानं तदा सामानाधिकरण्यं भवति । षष्ठ्यन्तद्रव्यपदोच्चारणे तु वैयधिकरण्येन संबन्धः । तदिह केवलगुणगुणिवचनत्वादरूपैकहायनीशब्दयोः श्रुतिसामानाधिकरण्यं तावन्न विद्यते । नापि षष्ठीश्रुतिरस्ति । तस्मात्तृतीयाश्रुतिबलीयस्त्वान्न द्रव्यगुणयोः संबन्ध इति । बलाबलकृतं संबन्धनिराकरणमवगम्याप्रमाणकृतत्वाभिप्रायेणायं ब्रवीतीति मत्वैकविभक्तियोगादित्याह । तदनुपपन्नमिति—बलाबलप्रदर्शनम् ।

१ तदुपपन्नमिति पाठान्तरम् । २ तेन वैयधिकरण्येनाप्यन्वयो नोपपद्यत इति पूरणम् ।

रूपादरूपाशब्दस्य गुणवचनता, कल्पनीयं त्वेकविभक्तिसंयोगादेकहा-
यनीशब्दसंनिधानाच्च तदेकवाक्यतामभ्युपगम्यैकहायनीशब्दसामाना-
धिकरण्यम् । न च लिङ्गाद्वाक्यं बलीयः । तस्मादस-
देतत् । तत्रोच्यते । यदा केवलगुणवचनतायां शब्दः प्रवर्तमानो ना-
न्येन संबन्धे लभते, तदाऽनुपदेशकत्वादानर्थक्यं मा भूदिति द्रव्यपर-
तामापद्यते । तस्यामवस्थायामेकविभक्तियुक्तेनैकहायनीशब्देन संनिहि-
तेनैकवाक्यतामापद्यमानः समानाधिकरणो भवति । तथा च कृत्वा
नीलमृत्पलमित्युपपद्यते । स चायमरूपाशब्दस्तस्यामवस्थायां वर्तते ।
न ह्यस्य स्वार्थमभिदधत इतो विच्छिन्नस्य प्रकरणेऽप्यर्थवत्ता । कुतः ।
येनैव हेतुना क्रीणातिना न संबध्यते, नामूर्तोऽर्थः क्रियायाः साधनं
भवतीति । न च क्रियासाधनैर्द्रव्यैः । न हि केवलगुणवचनः शक्नोति
द्रव्यमभिधातुमिति । स एव हेतुः प्रकरणसंबन्धाभावेऽपि । तत्रापि
संबध्यमानः क्रियाभिर्वा संबध्येत तत्साधनैर्वा द्रव्यैः । तच्चोभयमप्य-
नुपपन्नम् । अतोऽनर्थकत्वपरिजिहीर्षया संनिहितेनैकहायनीशब्देनारू-
पाशब्दः संबध्यते । नास्ति वाक्यभेदः । नैतदेवम् । न ह्ययमरूपा-
शब्द एकहायनीविशेषणं भवितुमर्हति । किं कारणम् । करणविभ-
क्त्या तृतीयया समुच्चरितोऽयम् । तेनैतेन तृतीयाश्रुतिसामर्थ्यात्क्रिया-
विशेषणेन भवितव्यम् । कारकाणां हि क्रियया संबन्धो न द्रव्येणेति ।
स एष श्रुतिसामर्थ्यात्क्रियाविशेषणं वाक्यादेकहायनीविशेषणम् । श्रुतिश्च
वाक्याद्वलीयसी । तस्मान्नास्यैकहायनीसंबन्ध इति । ननु च गुणस्य
क्रियासंबन्धाभावादविवक्षिता कारकविभक्तिरित्येकहायनीसंबन्धोऽय-
मध्यवसितः । एवमपि नोपपद्यते । यदि कारकाभिधानमविवक्षितमिति

प्रथमं तावत्त्वसामर्थ्येनारूणप्रातिपदिकस्य गुणवचनत्व गम्यते । पदान्तरसंनिधानाच्च
सामानाधिकरण्यमिति बलाबलम् । तत्राऽऽह ।

केवलारूणवाचित्वं लिङ्गाद्यद्यपि गम्यते ।

तथाऽप्यगतितो वाक्याल्लक्षणावृत्तिराश्रिता ॥

इदानीं तृतीयाश्रुतिबलीयस्त्वात्क्रियासंबन्धावबोधाद्द्रव्यसंबन्धबाध दर्शयति । तत्रा-
प्यगत्यैव प्रत्यवस्थानम् । ननु गुणस्य क्रियासंबन्धाभावादिति । तस्योत्तरं तृतीया-

गुणशब्देनैतेन द्रव्यमभिधातुमिष्यते, तदा प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेक इति प्रथमा विभक्तिः प्राप्नोति । न हि तृतीयान्तस्तमभिसंबन्धं शक्नोति वक्तुम् । न चान्यथानुपपत्तिरित्यन्योऽस्यानुपपद्यमानोऽर्थः शक्यते कल्पयितुम् । यथाऽथौ तिष्ठति माणवक इत्युक्ते ज्वलनेऽनुपपद्यमानो नाश्वे गवि वा कल्प्यते । अग्निसभीषवचन एवाध्यवसीयते । तद्वदिहाप्यप्रथमान्तः शब्दो न कथंचिदप्यव्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे भवितुमर्हतीति । तस्मात्काममनर्थकोऽवगम्यतां नास्यैकहायनीसंबन्धोऽध्यवसातव्यः । आह । न ब्रूमो न कारकमरुणाशब्देनाभिधीयत इति । व्यक्तमरुणगुणविशिष्टमेतेन कारकमभिधीयते । कदाचित्तु किंचिद्विधित्सितं भवति, कदाचिदुपसर्जनीभूतोऽर्थो विधित्सितः प्रधानीभूतोऽनुवादः । तद्यथा दण्डीत्युपसर्जनीभूतदण्डकपुरुषप्रधानकः शब्दोऽवगम्यते । कदाचित्तु निर्ज्ञाते पुरुषे दण्डगुणविधानार्थमुच्चार्यते दण्डी प्रेषान्वाह इति । यथा लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति, इति । एवमिहापि यद्युपसर्जनभूतोऽरुणो गुणः, प्रधानभूतं कारकम् । तथाऽप्यनूदिते कारकेऽरुणगुणविधानार्थं वचनं युज्यते । तस्मादेकहायनीसंबन्ध उपपद्यते नास्ति वाक्यभेद इति । नैतत्सारम् । अत्र ऐकहायनीक्रीणात्योरनवषुद्धं संबन्धं बोधयितुमयमेकहायनीशब्द उच्चरितः । स एष कथमिवारुणाशब्देन संबध्यते । तदेतदभिहितमपि पुनः पुनः पर्यनुयुज्यते । कथं पुनरेकहायनीशब्दस्य क्रीणातिनाऽरुणगुणेन च समाने समभिव्याहारे क्रीणातिना संबन्धोऽभ्युपगमनीयो न पुनरा-

मर्थक्यप्रसङ्गादिति । न ह्यगत्याऽनभिधेयोऽर्थः शक्यः प्रत्येगुम् । न चात्र लक्षणयाऽपि सक्तुद्वितीयावतृतीयाऽर्थवती । कारकसामान्यस्याध्यनिष्ठत्वात् । परस्त्वाह—लिङ्गसंख्यावदाश्रयद्वारप्राप्तं कारकमनूद्य प्रातिपदिकार्थो विधास्यत इति । अस्ति ह्येतदपि दर्शनं यद्गुणशब्देभ्यो विनाऽपि कारकत्वेन कारकविशेषणत्वाद्वितीयादयो भवन्तीति । नैतत्सारमिति । यद्यपि कथंचिदरुणेत्यस्यैकहायनीसंबन्धयोग्यत्वं तथाऽपि क्रियासिंहायामेकहायन्याम् ' ऐकशब्दे परार्थवत् ' इत्येवमुभयसंबन्धमावे बलीयसा ऋयसंबन्धेन गुणसंबन्धनिराकरणम् । नह्यत्र क्रियासंबन्धविभक्तिवद्गुणसंबन्धविभक्तिः षष्ठी

रूप्येनेति । शब्दप्रामाण्यात् । भवति हि क्रियासंबन्धस्य वाचिका विभक्तिरेकहायनीशब्दमनुनिविष्टा न तु गुणसंबन्धस्य वाचिका । का पुनः क्रियासंबन्धस्य वाचिका, का वा गुणसंबन्धस्येति । कारकलक्षणा । क्रियासंबन्धे विवक्षिते भवति द्वितीयादिः । अविवक्षिते पुनः कारके संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । न चात्र षष्ठीं पश्यामः । पश्यामस्तु खलु तृतीयाम् । अतः क्रीणातिना संबन्धमभ्युपगच्छाम एकहायनीशब्दस्य, नारुणाशब्देनेति । कथं तर्हि भवत्यत्र संबन्धो नीलमुत्पलमिति । उच्यते । भवति, न तु श्रुतिलक्षणः, किं तु वाक्यलक्षणः । उत्पलशब्दसंनिधाने तदपेक्षी नीलशब्दस्तेनैकवाक्यतामभ्युपगच्छन्नाजहत्स्वार्थवृत्तिरुत्पलविशेषाभिधानपर उच्चार्यमाणः संबन्धमभ्युपैति ।

नन्विहापि वाक्यलक्षणस्तद्वदेवारुणिम्ना समं संबन्ध एकहायन्या युज्यते । नेति ब्रूमः । श्रुतिर्हि वाक्याद्वलीयसी श्रुतिश्चास्याः क्रियासंबन्धमाह न गुणसंबन्धम् । यदि पुनः श्रुतिसामर्थ्यात्क्रियासंबन्धोऽभ्युपगम्येत, एकवाक्यत्वादपि गुणसंबन्धः । नैवं शक्यम् । यो ह्यन्येन सह संबन्धमुच्चार्यते न तत्समीपगतोऽप्यन्यस्तेन सह संबन्धमर्हति । यथा भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्येति भार्याविशेषणार्थमुच्चार्यमाणो राजशब्दो न पुरुषेण संबध्यते । तद्वदिह क्रियाविशेषणार्थमुच्चार्यमाण एकहायनीशब्दो नारुणाशब्देन संबन्धमर्हति । आह । सत्यमेवमेतत् । असन्यामाकाङ्क्षायामानन्तर्यमकार-

द्वह्यते । नीलोत्पले तु श्रुतिविरोधाभावाद्वाक्यलक्षणोऽपि संबन्धोऽवगम्यत इति वैभ्यम् । ये तु सामानाधिकरण्यविकल्पास्तान् 'नियमो वैकार्थ्ये हि' इत्यत्र षष्ठान्त्याधिकरणसूत्रे सर्वानेव वक्ष्यामः । सर्वथा लाक्षणिकं सामानाधिकरण्यमिति दुर्बलम् । न च कारकविशेषणत्वाद्गुणानां कारकविभक्तिः । किं तर्हि, कारकत्वादेवेति, एतदपि पक्षेकत्वविवक्षाधिकरणेन वक्ष्यते । आह । सत्यमेवमेतदिति । पुनरपि श्रुतिविरोधपरिहारार्थमेव यतते । कथम् ।

तन्त्रेणोभयसंबन्धे विरोधित्वं प्रसज्यते ।

प्रासङ्गिके त्विहैकस्मिन्निविरोधो भविष्यति ॥

णम् । सर्वत्र तु बोधिते पदार्थे वाक्यार्थ उपपद्यते नान्यथा । सामान्य-
वृत्ति हि पदं, विशेषवृत्ति वाक्यम् । सामान्येनाभिप्रेतवृत्तानां पदार्थानां
यद्विशेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थः । तदेतदुक्तं तद्भूतानां क्रियार्थेन समा-
न्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्, इति । तत्र प्रत्यक्षतः पदार्थो, वाक्यार्थः
पुनरानुमानिकः । तदेतदवगम्यताम् । केवलस्वार्थवृत्ति पदमनुपदे-
शकमिति पदान्तरेण संनिहितेनैकवाक्यत्वमभ्युपैति, नान्यथेति । तदिह
यद्यप्येकहायनीशब्दः क्रीणातिना संबध्यमानः कृतार्थो न पदान्तरेण
संबन्धमाकाङ्क्षति । अरुणाशब्दस्तु पदान्तरेण संबन्धमलभमानोऽ-
नर्थक इत्येकहायनीशब्देनैकवाक्यतामभ्युपैति । ननुक्तं क्रियासंबन्धार्थो
नारुणासंबन्धार्थ इति । आह । अरुणाशब्दस्याऽऽनर्थक्यपरिहारायोभय-
संबन्धार्थ इति वदामः । अन्यार्थमपि कृतमन्यार्थमपि शक्नोति कर्तुम् ।
तद्यथा ज्ञात्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयत उपस्पृश्यते
च । एवमिहापि क्रयसंबन्धार्थमेकहायनीशब्द उच्चार्यमाणोऽरुणाशब्देन
सह संबन्ध्यते न किञ्चिदुप्यति । तस्मान्न वाक्यभेद इति । नैतदस्ति ।
यद्यप्ययमरुणाशब्दोऽनर्थको मा भूदित्येकहायन्या संबध्येत, तथाऽपि
सर्वस्मिन्प्रकरणे निवेष्टुमर्हति । न चैनं सोमं क्रीणाति इत्येष शब्दः

सर्वत्र तु बोधिते पदार्थ इति कोऽयमुपन्यासः । उच्यते ।

सर्वथा बाधिता तावत्पदार्थानां स्वतन्त्रता ।

तेनानेकोऽपि संबन्धः कल्प्यमानो न दुप्यति ॥

अरुणाशब्दस्तावदवश्यमेव केनचिद्गुणिना संबन्धनीयः । एकहायनीशब्दस्यापि
क्रियासंबन्धात्स्वातन्त्र्यमपनीतम् । तत्र पदान्तरसंबन्धेऽपि सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठ-
नेनेतिवत्तस्य तावत्येव श्रुतिर्भावेति । अतो गुणपदेनापि संबध्यतामिति । नैतदस्तीति—
अभ्युपेत्य द्रव्यगुणसंबन्धम् । यागगतद्रव्यसंबन्धनिराकरणात्क्रीणातेर्न्यनुवादयौगप-
द्याश्रयणविरोधः । यत्र तु क्रियाविशेषणानि सर्वाणि भवन्ति तत्र विशिष्टविधानाद-
क्लेशो भवति । यत्र तु क्रिया विधीयते द्रव्यस्य च किञ्चित्तत्र प्रत्ययावृत्तिलक्षण वाक्य
भेदमभ्युपेत्य नियमाभावो भवतीत्युच्यते । विशेषण हि प्रसिद्धं भवति । न च विधीय-
मानावस्थः क्रयः प्रसिद्ध इति प्रकरणगतैकहायनीमात्रसंबन्धप्रसङ्गः । कतमा पुनरन्या

१ (अ० १ पा० १ अ० ७ सू० २५) । २ प्रत्यक्षादिभिरिति पा० । ३ बाधित इति पा० ।
४ याग इत्यत्र क्रय इति पाठ उचितः । ५ क्रीणाते प्राक्, नवर्णस्य, अन्यथेति पदस्य वा पूर्वे
क्षेपोऽपेक्षितः ।

शक्नोति विशेषष्टुम् । न ह्ययं विशेषणत्वेनोच्चार्यते, किं तर्हि । अपूर्वोऽयं विधीयते ।

नन्वपूर्वोऽपि विधीयमान एकहायनीशब्दवादितरेण संभन्तस्यते । कथम् । प्रयोजनाय ह्युच्चार्यमाणः शब्दो येनार्थस्तस्मै तावत्प्रयोजना-यावकल्प्यते । संनिहितश्च बुद्धौ भवति । तेन बुद्धौ संनिहितेन शक्यते साक्षाद्भक्षः शब्दः संबन्धयितुमिति । नैतदेवम् । यो ह्यसंबन्धयमानोऽनर्थको भवति स संबन्धयते नान्यः ।

कुत एतत् । संबन्धयमाने हि सामान्यं विशेषेऽवस्थाप्येत । तत्र वाक्येन श्रुतिः पीडिता स्यात् । न चायमसंबन्धयमानः क्रीणा-तिनाऽनर्थको भवति । प्रकरणैर्गतैरभिसंभन्तस्यते ।

नन्वेतदुक्तं प्रकरणेऽप्यस्य संबन्धोऽनुपपन्न इति । नानुपपन्नः । एक-स्मिन्वाक्येऽन्योऽर्थो विधीयमानो नान्येन संबन्धयते वचनव्यक्तिभेदात् । अन्या हि वचनव्यक्तिविधीयमानस्य, अन्या गुणेन संबन्धयमानस्य । अज्ञातवज्ज्ञाप्यते विधीयमानोऽर्थो ज्ञातवदनुद्यते गुणसंबन्धार्थम् । न च सकृदुच्चार्यमाणो ज्ञातवदज्ञातवश्च भवितुमर्हति । एकहायनीशब्दः क्रये

ज्योतिष्टोमप्रकरण एकहायनी । सर्वथा तावद्वाक्येन तस्यामपि गुणः प्राप्यते । यदि तु सा न विद्यते किं क्रियता दक्षिणा तु वा काचिद्भविष्यति । अनूबन्ध्याया वा । अथवोद्दिश्यमानत्वादिविदितलिङ्गसंख्यैकहायनमात्रग्रहणात्सवनीयाशीषोमीययोरप्येक-हायनयोर्ग्रहणादनियमः । सदृशस्यायेषु वोदाहरणान्तरेष्वेव तद्भविष्यति । तद्यथा ' दशमुष्टीर्निमीते ' इत्यत्र सोममानादन्येषामप्यङ्केष्टिनिर्वापमुष्टीना दशसंख्यत्वप्रसङ्गः । परः पुनरेकहायनीवैरूप्याभ्युपगमवादलब्धप्रसरः शङ्कते—नन्वपूर्वोऽपि विधीय-मानो मनसि विपरिवर्तमानः प्रसङ्गादेव विशेष्यत इति । नैतदेवमित्युत्तरम् । याव-द्यावद्धि पदार्थो विशेष्यते तावत्तावच्छ्रुतेः स्वरसमङ्गः । तेन सकृत्प्रवृत्तायाः किमव-गुण्ठनेनेत्येवमेकेन केनचिद्विशेषितः परेणापि विशेष्यतामित्यभ्युपगन्तव्यम् । न चाऽऽ-नर्थक्यम् । प्रकरणेऽर्थवत्त्वात् । तत्राप्येवमेव संबन्ध इति चेत् । न । वाक्यान्तरप्राप्त-द्रव्यानुवादेन गुणविधौ वैरूप्यप्रसङ्गाभावात् । भवत्पक्षेऽपि स्वरूपतः सोमं च प्रति क्रये विधीयमाने द्रव्यं च प्रति विशेषणत्वेनानूद्यमाने वैरूप्यं भवति । एवमेकहाय-न्यपि क्रय गुण च प्रति वैरूप्याज्ञैव संबन्धयते । पूर्वं त्वभ्युपेत्यवादमात्रेणाङ्गीकृतम् ।

विधीयमानोऽज्ञातवत्स्यात् । अरुणाशब्देन संबध्यमानश्च ज्ञातवत् । वाक्यभेदे पुनर्न दोषो भवति, प्रकरणे तु वाक्यान्तरैः क्रियाद्रव्यान्तराणि च प्राप्तानि । तैरिदं वाक्यान्तरविहितं संबध्यते । तत्रान्यस्मिन्विधीयतेऽन्यस्मिन्वाक्येऽनूयत इत्युपपन्नं भवति । तस्मात्, सयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च सर्वस्मिन्प्रकरणे द्रव्येषु निवेश इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यादिति । यत्रार्थैकत्वं श्रूयते द्रव्यगुणयोस्तत्र द्रव्यगुणावेकस्मिन्पदार्थे नियम्येयाताम् । कुतः । ऐककर्म्यादेकार्थत्वात् । एकं हि कार्यं द्रव्यगुणयोः श्रूयते कथसंबन्धः । कथमेतदवगम्यते । एकवाक्यत्वात् । कथमेकवाक्यत्वम् । अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या इत्यपर्यवसितोऽर्थः साकारकृत्त्वादाभिधानुपतिपत्त्रोः । सोमं क्रीणाति इति तु पर्यवस्यति । तयो-

तदिदानीं तत्रैव परस्य दुष्टाशा मा मूदिति निराक्रियते । तेनायमेव परमार्थः । कारकं विभक्त्याऽनूद्य प्रातिपदिकार्थो विधीयत इति । परे त्वविवक्षितकारकं गुणमात्र प्रकरणयुक्तं प्रयोगवचनेनागृहीतम् ‘ आनर्थक्यैतदङ्गेषु ’ इत्येव द्रव्येष्ववतीर्णं सर्वार्थं मन्यन्ते । तत्तु प्रकरणेनानितिकर्तव्यतात्मकगुणग्रहणाभावादानर्थक्यतदङ्गन्यायस्य च क्रयाङ्गैकहायन्यामुपपन्नतरत्वेन पूर्वपक्षमूलाभावप्रसङ्गादपेक्षणीयम् । तस्मात्पूर्वैव न्यायेन कृत्स्ने प्रकरणे निवेश इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

यत्र द्रव्यगुणैकार्थं श्रवणादेव गम्यते ।

अन्योन्यानियमस्तत्र तयोः स्थाल्यादिवद्भवेत् ॥

अर्थैकत्वेति—वाक्यविशेषोपलक्षणम् । ऐककर्म्यादिति—पुनस्तदेव हेतुत्वेनोपदिष्टम् । अथवा वाक्यार्थैकत्वे यत्रैकवाक्यता संभवतीत्यर्थः । तत्र सर्वविशेषणविशिष्टैकभावनाविधिः । तादृशीं कृत्वा कृतार्थो भवतीति परिग्रहात्सर्वनियमो भवति । यथा देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्युक्ते सर्वेपामेकपाकविषयत्वम् । एवमिहापि केवल्योस्तावद्द्रव्यगुणयोरनुष्ठानमेव नास्तीति न विधीयते । क्रियान्तरसंबन्धमपि क्रीणातेः परः प्रत्ययो न शक्नोति कर्तुम् । द्रव्यसंबन्धे तु सर्वत्र विधीनमेव शक्यभावः । सर्वत्र हि भावनानाद्विशेषणार्थातिरिक्तेऽर्थे विधिग्यापारो नास्तीत्युत्तराधिकरणे वक्ष्याम । तृतीयानिर्देशाच्च द्वयोरप्यङ्गैकहायन्योः परस्परमनपेक्ष्य स्वसाध्यक्रियामात्रापेक्षिणोर्वाक्येन तद्विशेषक्रमसंबन्धो विज्ञायते । कुतः ।

कारकं क्लृप्यते कुर्वन्नाक्रिया तत्करोति च ।
 तस्मान्न द्रव्यसंबन्धः कारकस्यास्ति कस्यचित् ॥
 निष्पन्नत्वाविशेषाच्च नापेक्षेया परस्परम् ।
 गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वतः ॥
 न चाप्यन्योन्यसंबन्धे विधिरेषा प्रवर्तते ।
 तदर्थांश्च वयं चेति क्रियासंबन्धकल्पना ॥
 क्रियाऽपि न विना कैश्चित्साध्यते कारकैः कचित् ।
 भूतभव्यवशात्वेन क्रियाकारकसंगतिः ॥
 यथा च द्रव्यमिच्छन्ति साधकत्वेन कर्मणाम् ।
 तथा गुणमपीत्येवं नाऽऽरूप्यस्यान्यसंगतिः ॥

यथैव द्रव्येण विना क्रियानुपपत्तेरेकहायनीं क्रयो गृह्णाति—

तथा गुणविशेषेण द्रव्यं यावदलक्षितम् ।
 तावत्तेन क्रियासिद्धिर्नास्त्यतोऽपेक्ष्यते गुणः ॥

तस्मात्सोऽपि क्रियाङ्गमिति । तथा च ‘द्रव्यगुणसंस्कारेषु’ इति गुणग्रहणं कृतम् । ननु नान्तरीयकत्वाद्द्रव्यग्रहणे गुणानुष्ठानात्पृथक्प्रयत्नाभावाच्च द्रव्यवद्गुणापेक्षा युक्ता । तथा हि ।

न द्रव्यमनुपादाय प्रवृत्तिः कर्मणीष्यते ।
 पूर्वं द्रव्ये गृहीते तु तद्गुणोऽप्यनुवर्तते ॥

उच्यते ।

कर्मण्यपि कृते पूर्वं न द्रव्येण प्रयोजनम् ।
 द्रव्याकाङ्क्षाऽथ पूर्वं स्यात्सा गुणेऽपि प्रतीयताम् ॥

यथैव हि त्वयोक्तं द्रव्यग्रहणेनैव गुणोऽपि कश्चिद्गृहीत एवेति न पृथगुपादानं प्रयोजयति तथा क्रियोपादानेऽपि यत्किञ्चिद्द्रव्यमुपात्तमिति नापेक्षितव्यम् । अथ तु प्रागुपादानाद्द्रव्याविशेषापेक्षा भवति तदितरत्रापि प्राग्द्रव्योपादानाद्भवत्येवापेक्षा किंगुणकं द्रव्यं गृह्णामीति । सर्वथा त्वेतावानत्र विशेषः । प्रज्ञानोत्तरकालमपि क्रियायां द्रव्यं व्यापार्यते । गुणस्तु प्रज्ञानात्र पृथग् द्रव्यव्यातिरेकेण व्याप्रियते । तावतैव चरितार्थत्वात् । न च तथा व्यापृतस्याव्यापृतत्वम् । अनेकप्रकारत्वाद्यापाराणाम् । परिच्छेदकाले त्वस्याधिकव्यापारत्व विविच्यते । तथा हि ।

१ गुणानां—कारकाणामित्यर्थः । २ (अ० ३ पा० १ अ० ३ सू० ३) । ३ यद्विना यत्रोपपद्यते तत्तस्य नान्तरीयकमित्युच्यते ।

द्रव्येण साधनीयेयमिति ज्ञाता यदा क्रिया ।

कीदृशेनेत्यपेक्षाऽस्या गुणेऽप्युत्पद्यते तदा ॥

तेनात्र यदि तावद्वेद एव कंचिद्विशेषं दास्यति ततस्तेनेत्यवधारयिष्यते । यदि तु न दास्यति ततोऽर्थाक्षिप्त एव यः कश्चित्प्रमाणवान्मविष्यतीत्यवगमे सति विधीयमानस्था-
रुणादेरङ्गत्वं भवति । सर्वत्र च शब्दादचोदितेऽर्थे 'अर्थाद्वी कल्पनैकदेशात्वात्' इत्येवम-
ज्ञानसंशयान्युदास इष्टः । तदिहारुणत्वेन क्रिया साधयेदिति विस्पष्टे चोदिते शब्दान्त-
राणामध्याहारादीनामभावायथा शक्युयादित्युपबन्धे सति तत्साधनभूतं द्रव्यं परिच्छि-
न्दतेत्येतावदवधार्यते । कुतः ।

गुणानामेवमात्मत्वं सर्वत्र ह्यवधारितम् ।

नान्यथा निष्क्रियत्वाच्च विधेश्चैवमनुग्रहात् ॥

क्रयगतस्तावद्विधिस्तृतीयोपनीत कथंचिदरुणिमानं न मुञ्चति । स च नान्येन
प्रकारेण तदङ्गता भजते । न चैकस्वरूपैव सर्वेषां साधनता । न च स्वसमवायिन्येव
केवला चलनात्मिका वा क्रिया सर्वत्रेण्यते । न च प्रधानक्रियायाः सर्वाण्येव
साक्षात्साधनानि भवन्ति । अवान्तरव्यापारार्धानत्वात्संबन्धस्य । अरुणादीनां च योग्य-
त्वादद्रव्यपरिच्छेद एव स्वव्यापारो विज्ञायते । तत्रैषा कर्तृत्वादितरत्र करणत्वं भाविष्यति ।
तेनारुणपदादेतावदवगतं किंचिदद्रव्यं परिच्छिन्दताऽरुणगुणेन क्रयः साधयितव्य इति ।
तथैकहायन्याऽप्यन्यथा साधनत्वासम्भवात्केनचिद्गुणेन मे परिच्छेदः कर्तव्य इत्येतावद-
पेक्ष्यते । तत्र गुणो यत्किंचिदद्रव्यपरिच्छेद्यमाश्रयत्वेनापेक्षितुमारभते । द्रव्यमपि यं कं-
चिद्गुणम् । उभयापेक्षालक्षणश्च संबन्धः शीघ्रं निर्वर्त्यते । न च द्रव्यान्तरगुणान्तरा-
णामत्र वाक्ये सापेक्षत्वं प्रतीयते । तेन नष्टाश्वदग्धरथवद्विनाऽपि षष्ठ्याऽनयोरेव संबन्धः ।
सनिहितातिक्रमकारणाभावादप्येवमेव विज्ञायते । किं च ।

क्रयश्चावगतद्रव्यगुणः प्राधान्यसमतः ।

अनिच्छन्नश्रुतं कंचिद् गुणं द्रव्ये नियच्छति ॥

यज्ञाम गुणोऽन्यथानुपपत्तेरश्रुतं द्रव्यमानयति तत्क्रयः श्रुतैकहायनीद्रव्यकत्वाच्च
प्रतीच्छति । तथैकहायनी यं गुणमश्रुतमानयति तमपि क्रय एव श्रुतारुणिमगुणत्वाच्चे-
च्छति । यदि ह्यसावनियतद्रव्यगुणः स्यात्ततो यत्किंचिदप्यनानीयमानं सहेतु ।
निरपेक्षद्रव्यगुणविशेषसंबन्धे नैव यथाचोदितः क्रय उभयाविशिष्टः क्रियते ।

१ (अ० १ पा० ४ अ० १४ सू० २५) । २ अवगतद्रव्यगुण—इति । अवगती द्रव्यगुणौ
यस्येति विग्रहः ।

रेवं नैरुत्सुक्यात् । यद्येककार्यता किमिति विकल्पो न भवति (यद्-
भिधीयते नियम्येयातामिति) । नैतदेवम् । एकार्थास्तु विकल्पेरभिहिते
विकल्पधर्माणौ प्राप्तुत इत्ययुक्तोऽयं पर्यनुयोगः । कथम् । पर्यनुयोगो
नाम स भवति, यः स्वपक्षं साधयति विपक्षस्य च प्रतीपमाचरति ।
न च विकल्पोऽस्मत्पक्षस्य प्रतीपमाचरति । क्रयेणारुणिमासंबन्ध इत्येष

अश्रुता च प्रधानस्य सत आवृत्तिरापद्येत । विकल्पे वा पुनर्विशिष्टविधिर्बा-
ध्येत । प्रधानत्वादेव च गुणद्रव्याभ्यां द्रव्यान्तरगुणान्तराक्षेपं क्रयण निरुणद्धि ।
कांस्यभोजिन्यायेन वाऽमूरुयोऽप्यनियमं वारयेत् । किमुत मूरुय एव सन् । न वाऽश्रुत-
कल्पनया विनाऽनुपपत्तिः । श्रुतयोरेव परस्परसंबन्धेन परिपूर्णत्वात् । एव च स्ववाक्यग-
तमपि सामानाधिकरण्यं समर्थितं भविष्यति । न चात्र श्रुतिविरोधः । यथा वक्ष्यति ।
' न श्रुतिर्ज्ञेते वाक्यार्थो न ' इति । तथा हि ।

क्रयापेक्षित एवायं संबन्धः क्रियते पुनः ।

न चात्रानुगुणा वृत्तिर्दुर्वलाऽपि विरुध्यते ॥

क्रय एव हि द्रव्य गृह्यत्वमपेक्षते को गुण एतत्परिच्छेत्स्यतीति । गुणमपि गृह्य-
पेक्षते किं द्रव्यमेतस्याऽऽश्रयो भविष्यतीति । तेनैव तयोः क्रयवशेनान्योन्यानुगुण्यं
प्रतिपद्यमानयोरपि न परस्पराङ्गाङ्गित्वं भवति । यस्तु मन्यते परिच्छेदकत्वादगुणस्य
द्रव्याङ्गत्वं प्रतीयत इति । स वक्तव्यो गुणभ्यापि क्रयमन्यथा साधयितुशमक्नुवतो
द्रव्यमाश्रयत्वं प्रतिपद्यमानमङ्गमिति । तस्मात्क्रयाङ्गभूतयोरेव नान्तरीयकः परस्परोप-
कारो भवन्नङ्गत्वमापादयतीति द्रष्टव्यम् । यस्तु प्रकरणे निवेश मन्यते तस्य केन गुणो
विधीयत इति वक्तव्यम् । क्रयविधिना तावत्सह नैव संबन्ध इष्टः । प्रयोगवचनस्त्व-
क्रियात्मकं दूरादुपेक्षते । न चारुणपदस्यैवं विधिशक्तिरस्ति । यद्यपि कारकत्वेन
द्रव्याणि प्रतीयन्ते तथाऽपि तत्पदान्यविधायकान्येव । येऽपि तत्संबन्धिक्रियाविषया
विधयस्तेऽपि पर्यवसिताः संप्रति प्रतीयमाना अपि न विधातु समर्थाः । न चैषा द्रव्यवि-
शेषणेषु व्यापारः । तस्मान्न कथचित्प्रकरणे निविशते । एकार्थास्तु विकल्पेरान्नित्यवि-
शेषप्रतीतिः । अवान्तरव्यापारानेकार्थत्वमगृहीत्वा वदति—यद्येककार्यता किमिति
विकल्पो न भवतीति । सिद्धान्तवादी त्वाह—नैतेनास्मत्प्रतिपक्षः कृत्स्नप्रकरण-
निवेशः सिध्यति । क्रयसंबन्धो वा बाध्यते । तस्मात्सिद्धान्तान्तरद्रूषणत्वान्निग्रहस्था-

नः पक्षः । न च विकल्पः । नानाकार्यत्वात् । नन्विदानीमेवोक्तमेकं कार्यमिति । तच्चापि विरुद्धम् । एवं हि पूर्वमभिहितम् । अमूर्तत्वाद्गुणो न क्रियया संवध्यत इति । इदानीं विपरीतमभिधीयते । उभावापि द्रव्यगुणावेकार्थौ क्रयमभिनिर्वर्तयत इति । उच्यते । नैतद्विरुद्धम् । न च विकल्पः । एकं कार्यम् । सामर्थ्यभेदस्तु । साक्षाद्द्रव्यं क्रियां प्रत्युपकरोति । गुणस्तु विशिनष्टि साधनम् । यद्येवं न तर्हि गुणः क्रियामभिनिर्वर्तयति साधनस्यासौ विशेषक इति । नैतदेवम् । गुणस्य क्रियामभिनिर्वर्तयत एतदेव सामर्थ्यं यत्साधनं विशिष्यात् । आकाङ्क्षति च क्रिया साधनविशेषणम् । चिह्नभूतो हि गुणः साधनं लक्षयति । असति चिह्ने न लक्ष्येत कतमत्साधन क्रियाया इति । ततः क्रिया नाव्यवस्येयं कर्तुमिति भवति क्रियासा-

नमिति । न च विकल्पः, नानाकार्यत्वादिति—अवान्तरव्यापारमिप्रायेण । परस्तु प्रधानकार्यनानात्वमेवोक्तमिति मत्वाऽऽह—नन्विदानीमेवोक्तमिति । तच्चापि विरुद्धं यत्पूर्वमुक्तममूर्तत्वान्निष्क्रियो गुण इति । ननु पूर्वपक्षवादिना तदुक्तमिदानीं सिद्धान्तवादी न सक्रियत्वं ब्रवीतीति युक्तो विरोधोपन्यासः । उच्यते ।

सदेहः क्रियने सर्वः साधारणपदे स्मितः ।

तत्र चामूर्ततोक्ते सिद्धान्तेऽपि विरुध्यते ॥

अथवा पूर्वपक्षवादिना तद्वेतुत्वेनोक्तम् । हेतुश्चोभयसिद्धो भवति । यदि चायमसिद्धो भवेत्तत्तदानीमेवोक्तं व्येत, यतस्तु नोद्भावितस्ततोऽभ्युपगतः । तथा सति चेदानीं सिद्धवद्ध्यैकत्वाभिधानात्सक्रियत्वमभिदधतो विप्रतिषिद्धमापद्यते । नैतद्विरुद्धम् । न च विकल्प इति । शक्तिभेदनिमित्तावान्तरव्यापारान्यत्वात् । तद्दर्शयति—द्रव्यं साक्षात्साधनं, गुणस्तत्परिच्छेदार्थ इति । परस्त्वेतावतैव तदेतत्तदर्थमिति वद्गुणस्य द्रव्यार्थत्वं मन्यमान आह—यद्येवं न तर्हि गुणः क्रियामभिनिर्वर्तयतीति । नैतदेवमिति—द्वारमात्रत्वं तावद्द्रव्यस्य दर्शयति । परिहृते दोषद्वये वस्तुक्रतमेकहा-

१ एकं कार्यमिति—यद्यपि द्रव्यगुणयोः क्रयनिर्गृहीतकौ मुख्यं कार्यमेकं तथाऽपि सामर्थ्यभेदानिमित्तावान्तरव्यापारभेदाच्च विकल्प इति समुदितार्थः । २ तच्चापीति—विरुद्धोक्तिप्रसङ्गादन्यदपि विरुद्धमिति प्रदर्शयति । ३ तदुक्तं—निक्रियत्वं गुणस्योक्तमित्यर्थः । ४ स्थितैरिति पा० । ५ सदेतुत्वेनोक्तमिति—गुणस्य निक्रियत्वेऽमूर्तत्वं हेतुत्वेनोक्तमित्यर्थः । ६ तत्परिच्छेदार्थ इति—क्रियासाधनद्रव्यपरिच्छेदार्थ इत्यर्थः ।

धनं गुणः । न चैवं सति विकल्पो भवति । यथाऽधिकरणस्य कर्त्रादीनां च । अधिकरणं हि कर्त्रादीनि धारयति । तान्यधार्थमाणानि न शक्नुवन्ति क्रियामभिनिर्वर्तयितुम् । तथा कर्ता करणादीनि समाधत्ते । तान्यसमाहितानि न शक्नुवन्ति स्वं स्वमर्थमभिनिर्वर्तयितुम् । यस्मिन्स्तु साधनोपकारे कार्ये तस्मिन्नेवोपकारेऽन्यत्साधनं विधीयते, तत्र विकल्पः । यथा ग्रीहिभिर्यजेत, यवैर्यजेत इति । उभयेऽपि तण्डुलनिर्द्वयार्थाः । एवं तर्हि तदेवेदं संजातम् । भवत्येकहायनीविधानं, तद्विशेषणं चारुणो गुणः । तत्र स एव दोषो वाक्यभेदः प्रसज्यतेति । न ब्रूमोऽरुणाशब्द एकहायनीशब्देन संबध्यत इति । किं तर्हि, क्रीणातिनैव संबध्यते । एवं हि श्रूयतेऽरुणगुणेन क्रयमभिनिर्वर्तयेदिति । यथा च तेन निर्वर्त्यते तथा यतितव्यं भवति । न चाविशिष्यन्साधनं गुणः क्रियामभिनिर्वर्तयतीत्यर्थात्साधनविशेषणतां प्रतिपद्यते । यथा स्थाल्यां पचेदिति क्रियासाधनत्वे निर्दिष्टेऽर्थात्संभवने धारणे च स्थालीं व्यापारयति तद्वदिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मान्नास्ति वाक्यभेदप्रसङ्ग इति ।

नन्वेवमपि वाक्यं भिद्येत । कथम् । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति प्रत्येकं भुजिः समाप्यते । यथा च यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेदिति । एवमिहाप्यरुणया क्रीणाति, एकहायन्या क्रीणातीति । नैतदस्मत्पक्षस्य बाधकम् । एवमपि क्रय एवारुणिमा निवेक्षयति । न सर्वस्मिन्प्रकरण इति । सत्यमेष दोषो न भवति । किं त्वनरुणयाऽप्येकहायन्या क्रयः प्राप्नोति, अरुणया

यनीद्वारत्वमपश्यन्वाक्येनैव द्वारद्वारिसंबन्धकरणाद्वैरूप्यापत्तिं चोदयति—एवं तर्हीति । न ब्रूमोऽरुणाशब्द इति—सामर्थ्यकारितमेकहायनीसंबन्धं दर्शयति । नन्वेवमपि वाक्यं भिद्येतेति—नियमनिराकरणार्थमाह । सत्यपि क्रयसंबन्धे प्रतिकारकं क्रियान्यत्वादर्थभेदनिमित्तो वाक्यभेदोऽस्त्येवेति । तथा च लोकवेदयोर्दृष्टमित्युदाहरणद्वयम् । प्रत्येकं देवदत्तादिषु भोजनं, पितुः पितामहस्य वाऽभोमपत्वं ब्राह्मणपशोर्भेदमित्त्वेनोक्त्यमानं साहित्याविवक्षया सिद्धम् । तत्र न पिबेदिति सन्नन्वः पशुयागसंबन्धश्चोभयमप्युदाहरणम् । नैतदस्मत्पक्षस्य बाधकमिति—विकल्पपक्षवदेवासन्नन्वोपन्यासः । परः पुनराह—सत्यमेष न दोष इति । क्रियाप्राप्त्याये तु तद्वशीकृतविशेषणसमु-

चानेकहायन्या । तत्र यदुक्तं द्रव्यगुणयोनियम इति, सा प्रतिज्ञा हीयते । न तर्हि ब्रूमो वाक्यभेद इति । कथम् । क्रयस्य हि द्रव्यारुणिमानावुपादिष्येते, न क्रयस्तयोः । न च प्रधानं प्रतिगुणं भिद्यते, प्रतिप्रधानं हि गुणो भिद्यत इति । अस्ति चायं दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । यथा गर्गाः शतं दण्डयन्तामिति । तथा, अभिषुत्य हुत्वा भक्षयन्तीति । तस्मादुभय-विशेषणविशिष्टः क्रयो विधीयते । कथं पुनस्तस्मिन्नेतरस्मिन् दृष्टान्ते सति एकान्तेनावधार्यते समुदाय एव वाक्यपरिसमाप्तिर्न प्रत्य-वयवमिति । अत्र ब्रूमः । इह द्रव्यारुणिमानावुभावापि क्रियासंबन्धावु-पलभ्येते परस्परैणासंबन्धौ । क्रयोऽपि द्रव्यारुणिमभ्यां विशिष्ट उपल-भ्यते नान्यतरेण । तत्र यदि द्रव्यपरमरुणिमपरं च भवति वचनमिदं ततः प्रत्यवयवमसंशयं क्रयसंबन्धः । अथ क्रयविधित्सयाऽभिधीयते, ततो यथेवायमेकहायनीविशिष्ट एवमरुणिमविशिष्ट इति नियमत उभ-यसंबन्धोऽभ्युपगमनीयः । न चात्र द्रव्यारुणिमानावौप्सितौ । ईप्सितस्तु क्रयः । तेन हि ज्योतिष्टोमद्रव्यं सोमः परिप्राप्यते । द्रव्यारुणिमानौ

दाये वाक्यपरिसमाप्तिः । गर्गशतदण्डनहोमाभिषवमत्सवादिति परिहारः । ननु दण्डस्य दण्डचसंस्कारत्वाद्भोजनादिवत्प्रतिगर्गमावृत्तिः प्राप्नोति । नैव दोषः ।

शारीरो निग्रहो यत्र तत्र प्रत्येकभिन्नता ।

हिरण्यादानदण्डस्तु समुदाये समाप्यते ॥

अपराधे निमित्ते हि शतसंख्याविशेषिता ।

तदनुष्ठात्रपादाना राज्ञा वृत्तिर्विधीयते ॥

यथैवाध्वर्यादीना दक्षिणा परिक्रयार्था कर्मसयोगात् । एवं राज्ञामप्यर्थदण्डो नैमित्तिकी परिषालनवृत्तिः । ता ता च प्रति तत्र तत्रापराधे निमित्ते शतादीन्युपादीय-मानत्वाद्विवक्षितैकसंख्यानि भवन्ति । यश्चासावपराधो गर्गकृतः स एककर्तृ-कोऽनेककर्तृको वा राज्ञः शतादाननिमित्त भवति । तत्काले चापराधेनामपादानत्वे-नावस्थानात्समस्तगर्गापादानक राज्ञा शतं ग्रहीतव्यमित्यगवते सति प्रत्येकं ग्रहणे सत्ये-केन शतेनापराधनिष्क्रिये कृते शेषमश्रुत ब्रह्मस्वहरणं स्यात्संख्यान्तरं च वृद्धावापद्यते ।

१ वृद्धाविति—अनेकशतग्रहणे शतं दण्डयन्तामित्यत्रैकवचनार्थाननुष्ठानाच्छ्रुतिविरोधापत्ते-रिति यावत् ।

क्रयार्थं सन्तावीप्सितौ स्यातां नान्यथा । तस्मात्क्रयो विधीयते ।
 स च नान्यतरविशिष्टः प्रतीयत इति समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिह
 निश्चीयते । यदा चैवं तदा नैकहायनीं मुक्त्वाऽन्यद्द्रव्यं क्रयसाधनमस्ति ।
 न चारुणाऽन्यः साधनस्य विशेषको गुण इति नियमः सिद्धो भवति ।
 अत्र वदामः । यदि क्रयस्य साधने गुणोऽभिसंबन्धमुपैति, तदा वाक्ये
 भिक्षेऽपि क्रयसाधनत्वादरुणिमाऽन्यस्मिन् द्रव्ये न निबेक्ष्यते, किम-
 र्थमेकवाक्यता प्रयत्नेन साध्यत इति । तदेतदभिधीयते । भिक्षे हि
 वाक्य एकहायनीसाधनकः क्रयोऽवबुद्धो भवति । अरुणासाधनमपि
 क्रयान्तरम् । न तस्मिन्नेवैकहायनीसाधने क्रयेऽरुणिमा विहितो भवति ।
 तत्र यत्क्रयान्तरमरुणगुणविशिष्टं तत्रार्थात्मासमन्यदपि साधनं भवति ।
 तदपि विशेषरुणो गुणस्तेन संबध्येत । एकवाक्यत्वे तु तत्परिहृतं
 भवति । तस्मात्साधव्यभिधीयते, अर्थकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्याभियमः
 स्यादिति ॥ १२ ॥

तस्मात्समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । परः पुनरभिहितेऽपि हेतुविशेषे दृष्टान्तद्वयात्संदे-
 हमुपन्यम्यति । क्रयस्य यागसाधनसोमप्राप्त्यर्थत्वेन भूतमव्यसमुच्चारणन्यायेन विधाय-
 कलाघवनं च प्राधान्याद् द्रव्यगुणयोश्च पूर्वहेतुविपर्ययेण विपरीतत्वादितर एकवाक्यत्वप्रति-
 पादनफलं प्राप्नोति । तत्रापर आह—सर्वथा तावदश्रुतकल्पनाभयाद्विज्ञवाक्यचोदित-
 योरपि नियमः सिध्यतीति नार्थ एकवाक्यत्वेनेति । सिद्धान्तवादी वदति । वाक्य-
 भेदं सति उभयविशेषणविशिष्टक्रयप्रतीत्यभावाद्यथाश्रुतप्रत्येकसंबद्धक्रयानुष्ठाने सति
 गुणेनापि यत्किञ्चिद्द्रव्यं गृह्येत द्रव्येणापि यः कश्चिद्गुणः । न हि तदानीमन्योन्या-
 सनिवर्त्यक्षेपप्रतिबन्धशक्तिरस्ति । न चैका क्रिया गुणद्रव्यवशीकारसमर्था स्यात् ।
 अरुणगुणक्रयो ह्यनियतद्रव्यकत्वात्किमिति गुणोपस्थापितं यत्किञ्चिद्द्रव्यं न गृह्णीयात् ।
 एकहायनीक्रयो वा यः कश्चिद्गुणम् । अथापि वाक्यान्तरशिष्टानि क्रयद्रव्याण्येव गुण
 आस्कन्दति तथाऽपि तेषु वासः प्रवृत्तिषु दशस्वपि प्राप्नोति । तस्माद्विशिष्टैकक्रयसि-
 द्धर्थं वक्तव्यमेकवाक्यत्वम् । अतश्च नियम इति सिद्धम् ॥ १२ ॥

(इति—अरुणाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[७] एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ १३ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्ठाः । य एवं विद्वान्सोमेन यजत इति । तत्र श्रूयते दक्षापवित्रेण ग्रहं समाष्टि इति । तथा, अग्निहोत्रे श्रूयते, अग्नेस्तृणान्यपचिनोति इति । तथा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, पुरोडाशं पर्यग्निकरोति इति । तत्र संदेहः । किमेकस्य ग्रहस्य, एकस्याग्नेः, एकस्य पुरोडाशस्य च समार्जनादि कर्तव्यमुत सर्वेषां ग्रहाणां, सर्वेषामग्नीनां, सर्वेषां पुरोडाशानामिति ।

एवं यथासयोगं शेषविनियोगः स्थितः । इदानीं तद्विशेषचिन्ता । किमेकस्य ग्रहस्य समार्ग उत प्राकरणिकग्रहमात्रस्येति । यथा चैकत्वयुक्तं तथा द्वित्वबहुत्वयुक्तमप्युदाहर्तव्यम् । 'यस्य पुरोडाशौ क्षायत' 'यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दृष्ट्येयुः' 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिचारयति' इत्यादि । सर्वत्र च किञ्चिद्विध्य क्रिया विधीयते । तत्रोद्दिश्यमानस्य किं संख्या विवक्ष्यत उत नेति संशयः । ननु च वेदवाक्येष्वयुक्तोऽयं विचारः । कुतः ।

प्रतीतिव्यतिरेकेण विवक्षाऽन्या न विद्यते ।

नित्यत्वाद्देववाक्यानां श्रुतोऽतो नाविवक्षितः ॥

यानि पुरुषप्रणीतानि तानि पुरुषविवक्षाधीनवचनत्वात्सम्भवेत्प्रमादाभिप्रायान्तरप्रमाणान्तरगम्यार्थानि यवन्ति । तत्र प्रतीतोऽप्यर्थो वक्तुरनभिप्रेतत्वादविवक्षा लभेत । सा च द्वेषा विज्ञायते । यद्वा वक्तव्यं कथयत्यन्यपरं ममेदमभिप्रेतं प्रमादेन वा । तस्मादेतावन्मात्रमिह न ग्रहीतव्यमिति । यद्वा प्रमाणान्तरवशेनान्यथार्थेऽवधारिते वक्त्रनपेक्षा श्रोतार एवाभिप्रायान्तरं प्रमादं वाऽध्यवस्यन्ति । न तु वेदवाक्येष्वभिप्रायान्तरं प्रमादो वा कस्यचिदस्ति । न च वक्ता, योऽन्यथात्वं कथयेत्सर्वपुरुषाणाम् । 'उत्तं तु शब्देऽपूर्वत्वम्' इति केवलश्रोतृत्वाश्रयणात् । न च प्रमाणान्तरगम्योऽर्थः । यतस्तद्वशेन स्वयमेव श्रोतारोऽन्यथात्वं प्रतिपद्येरन् । विवक्षाविवक्षे च वक्तृणा प्रत्ययविशेषाविवच्छा निच्छाविशेषौ वा । तेन विवक्षितमविवक्षितमिति द्वयमप्येतद्वक्त्रभावाद्गुणपक्षम् । अतः श्रुताश्रुतयोरेव केवलयोरेव ग्रहणाग्रहणे । नातः परं किञ्चित्कारणमस्ति ।

पुंवाक्येऽप्यन्यथोक्तत्वं यावज्जान्येन गम्यते ।

तावद्यथाश्रुतं मुक्त्वा नान्यथात्वपरिग्रहः ॥

१ संभवति प्रमादोऽभिप्रायान्तरं च येषु तानि । प्रमाणान्तरगम्योऽर्थो येषां तानि । सम्भवत्प्रमादाभिप्रायान्तराणि च तानि प्रमाणान्तरगम्यार्थानि च सम्भवत्प्रमादाभिप्रायान्तरप्रमाणान्तरगम्यार्थानीति विग्रहः । २ (अ० १ पा० १ अ० ८ सू० २९) ।

उच्यते ।

प्रतीतिं प्रति नैवात्र विसंवादोऽस्ति कस्यचित् ।

प्रतीतेऽपि तु सत्येषा विध्यविध्योर्विचारणा ॥

एकत्वं तावदत्रासंशयमुक्तम् । तच्च ग्रहसंबन्धीत्येतदप्यसंदिग्धम् । इह तु सर्वा-
र्थानाम्—

अभिधात्री श्रुतिः काचिद्विनियोक्यपरा तथा ।

विधात्री च तृतीयोक्ता प्रयोगो यन्निबन्धनः ॥

प्रकृतिप्रत्ययश्रुत्योः स्वस्वार्थाभिधातृत्वम् । पदस्य कारकाविभक्तीनां च विनियोज-
कत्वम् । लिङ्लोट्त्वव्यपञ्चमलकाराणां तु विधिसामर्थ्यम् । तत्रानुष्ठानकाले विधि-
श्रुत्यधीनः पुरुषः । स हि यत्र तया प्रवर्त्यते तत्राभिहितेऽनभिहिते वा विनियुक्तेऽ-
विनियुक्ते वा तुल्यवत्प्रवर्तते । यत्र तु विधिना न नियुज्यते तत्राभिहिते विनियु-
क्तेऽपि न प्रवर्तते । न ह्यसावनुष्ठानं प्रति तैयोरैक्याऽपि प्रेर्यते । इदमिहास्ति, अस्ये-
दमिति चैतन्मात्रपरिच्छेदाद्विषयकत्वव्यताबुद्ध्यानुत्पत्तेः । तेनाभिहितविनियुक्तस्यापि
विधिमनुष्ठानं च प्रतीत्य विवक्षाविवक्षे विधित्सताविधित्सतचिकीर्षिताचिकीर्षिता-
त्मिके भवतः ।

नन्विदमपीच्छया विना नैवोपपद्यते । उच्यते । नैवात्र पारमार्थिकीमिच्छा वदामः ।
किं तर्हि ।

परिग्रहपरित्यागाविच्छानिच्छाफले स्थिते ।

तल्लक्षणार्थता त्वस्य स्याद्विवक्षाविवक्षयोः ॥

यथैव कूल पिपतिषतीत्येवमादौ पातकालप्रत्यासत्तेरिच्छामुपचयैवं व्यपदेशो
भवति तथा पौरुषेयेषु वाक्येषु परिग्रहापरिग्रहौ विवक्षाविवक्षयोः फलत्वेन प्रज्ञाता-
विति तावभिप्रेत्याय विवक्षाविवक्षोपन्यासः । कथं श्रुतस्यापरिग्रहः स्यादिति चेत् ।
नैव दोषः । विध्यधीनः परिग्रह इति प्रागेवोक्तत्वात् ।

यथैव पौरुषेयेषु पुरुषो हि प्रवर्तकः ।

उक्तेऽप्यर्थे तथैवेह लिङादिर्विधिः शक्तिः ॥

पुरुषस्थानीयो हि वेदे विधायकः । पुरुषेच्छास्थानीयं विधित्वम् । अतो यद्विधि-

१ तयोः—अभिधातृविनियोकृतश्रुत्योर्मध्य इत्यर्थः । २ परिच्छेदात्—निर्णयात् । ३ प्रतीत्य-
लक्षणाकृत्येत्यर्थः । विधिज्ञापनप्रयोजनकं, अनुष्ठानज्ञापनप्रयोजनकं च वचनमङ्गीकृत्य विवक्षाविवक्षे
भवत इति तात्पर्यार्थः । ४ विधित्व—अयमत्र प्रवर्ततामित्याकारकः प्रेरणाख्यो लिङ्निष्ठो व्यापार-
विशेषः ।

त्वेन संस्पृष्टं तत्कर्तव्यं नेतरदित्यवधारणाद्विविध्यापारसंस्पर्शपरिमाणमन्वेष्टव्यम् । कथं पुनस्तुल्यायां समानवाक्यगतोक्तिप्रतीतौ किंचिद्विधिः संस्पृशति किंचित्तेति । तदुच्यते ।

विधानाय प्रवर्तन्ते स्वशक्त्यैव विधायकाः ।

योग्यशब्दोपनीतेऽर्थे सर्वस्मिन्नास्मादिच्छया ॥

यद्यस्मदभिप्रायानुरोधेनाभिधानविनियोगश्रुतिवशेन वा लिङ्गादयो विदध्युस्ततः सर्वं विधीयेत । ते तु स्वशक्तिमनुरुध्यमानाः किंचिदेव विदधति न सर्वम् । तथा हि ।

विधित्वं श्रौतमार्थं च भावनाकारकाश्रयम् ।

तांभ्यां तु व्यतिरिक्तेऽर्थे नैकमप्येतदिष्यते ॥

श्रुत्या तावत्प्रयोजनभावना विधीयते । तदन्यथानुपपत्तेस्त्वैर्थात्कारकान्तराणि । यस्तु श्रुतोऽप्यर्थो भावनाकारकतदाश्रयत्वेन नावधार्यते तत्रैकमपि विधित्वं नास्तीत्यनुष्ठानं प्रत्यनङ्गत्वम् । तेन समार्गाद्यनुष्ठाने किं ग्रहैकत्वाद्यपि कर्तव्यमुत नेति जायते संदेहः । तत्र यद्येकत्वादि कारकत्वेन भावनाविशेषणं ततो विधिसंस्पर्शाद्विवक्षितं भविष्यति । अथ द्रव्यविशेषणं ततो न विवक्षितमिति । तदेतदप्रसिद्धालौकिकवेदवाक्यार्थव्याख्यानप्रकारकरणाशक्तेः पौरुषेयवाक्यव्याख्यासादृश्यापादनार्थमन्तर्णीतोपमानगौणवृत्त्याश्रयणेन फलसामान्यदर्शनाद्विधिशक्त्यशक्त्यधीनपरिग्रहापरिग्रहयोरेव विवक्षितविवक्षितवाचोयुक्त्युच्चारणं मन्दबुद्धिशिष्यप्रतिपादनार्थं ग्रन्थकाराणां व्याख्यातृणां चान्यत्रापि वेदविषयमेवमेव गमयितव्यम् । अथवा ।

न्यायेन संप्रदायाद्वा ये मीमांसकयासिकाः ।

वेदं व्याचक्षते तेषामभिप्रायोऽयमुच्यते ॥

शब्दशक्त्यनुसारेण वाक्यार्थं गमयन्ति ते ।

तत्र यः शक्त्युपाकूढः स तैर्व्याख्यातुमिष्यते ॥

यस्तु शक्त्या परित्यक्तो न व्याचिरुयास्यते स तैः ।

तेन व्याख्यातुमिष्टोऽर्थो यस्तेषां स विवक्षितः ॥

अनिष्टो यस्त्वशक्तित्वादविवक्षित एव सः ।

१ अनुवर्तमाना इति पा० । २ ताभ्यां—भावनाकारकाभ्यामित्यर्थः । ३ श्रुत्या—समानाभिधानश्रुत्येत्यर्थः । ४ अर्थात्—विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिरूपादर्थोपत्तिप्रमाणादित्यर्थः । ५ कारकान्तराणीति—धात्वर्थरूपकारकं तु पदश्रुत्यैव विधीयते न त्वर्थादित्येव तात्पर्येण कारकान्तरित्युक्तम् ।

अतः पूर्वसमावृत्तव्याख्यात्रिष्ट विवक्षितम् ॥

तेनोच्येत तथा तेषां त्वनिष्ठ त्वविवक्षितम् ।

तस्माद्व्याख्यातृगतमेव विवक्षितविवक्षितत्वमुपन्यस्य विचारकरणाद्वेदेऽप्यविरोधः ।

ऋग्वेदादिसमूहेषु क्षेत्रज्ञा ये प्रतिष्ठिता ।

तेषां वाऽयमभिप्रायः स्याद्विवक्षाविवक्षयोः ॥

महाभौतिकदेहस्या यथाऽऽत्मानः सचेतना ।

कंचिदर्थं विवक्षन्ति न विवक्षन्ति चापरम् ॥

तेषामन्तर्गताऽपीच्छा तद्वाक्यार्थविचारिणि ।

ज्ञायते शब्दशक्त्यैव स्फुरन्तीव बहिः स्थिता ॥

देहभेदप्रकाराश्च कर्मशक्तिवशानुगा ।

प्रकृत्यारम्भवैचित्र्याद्दृश्यन्ते परमात्मनाम् ॥

पार्थिवावयवप्रायाः शेषनायाद्यनुग्रहात् ।

जरायुजादयो देहा दृष्टा भुवि चतुर्विधा ॥

भूतान्तर्गतबद्धेन तोयेनैव विनिर्मिता ।

श्रूयन्ते वारुणे लोके देहाः स्वच्छाद्बलक्षणाः ॥

अन्तरिक्षे च बहवः प्राणिनो वातनिर्मितैः ।

भ्रमन्ति लघुभिः सूक्ष्मैर्देहैर्भूम्याद्यनुग्रहात् ॥

स्वर्लोके तैजसप्राया दहा शुद्धप्रभास्विता ।

आप्यायन्ते विकीर्णेन मानवीयेन तेजसा ॥

तथा च नक्षत्रेष्टिवाक्यशेषेऽभिहित 'ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति तेषामेतानि उयोनीपि यत्तत्तत्राणि' । तथा च मनुनाऽपि स्वर्गं लोकं गच्छन्नभिहितः, तेजोमूर्तिः, पथं जुनेति ।

तथा व्योमशरीरोऽपि परमात्मा श्रुतौ श्रुतः ।

इज्यते वारिणा नित्यं यः स्व ब्रह्मति चोदितः ॥

रूपम्पर्शादयो येऽपि महाभूतगुणाः स्थिताः ।

१ पूर्वसमावृत्तेति—सर्व सरवाचिसमाशब्देन कात्तत्क्षणपूर्वकाले वृत्ता—संजाता ये व्याख्या-
तारस्तेषां यदिष्टं तदवार्त्तनेन व्याख्यात्रा विवक्षितमित्युच्यते इति कारिकार्थः । २ एव यः सर्वभू-
तानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति । स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिं पथं जुना । इति पूरणम् । ३ पथं जु-
नेति—ऋजुमार्गेणेत्यर्थः ।

किं प्राप्तम् । एको ग्रहः, एकोऽग्निः, एकः पुरोडाश इह
ग्रहीतव्यः । कुतः । श्रुतिसंयोगात् । एकत्वश्रुतिसंयुक्ता एते पदार्थाः ।
एकं हि द्रव्यमेषु श्रूयते । शब्दलक्षणे च हि कर्मणि यच्छब्द आह
तदस्माकं प्रमाणम् ।

प्रत्येकमात्मना तेऽपि देहाः सभोगहेतवः ॥
शब्दब्रह्मेति यच्चैदं शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते ।
तदप्यधिष्ठितं सर्वमेकेन परमात्मना ॥
तथर्वेदादयो देहाः प्रोक्ता येऽपि पृथक् पृथक् ।
भोग्यत्वेनाऽऽत्मना तेऽपि चैतन्यानुगताः सदा ॥
तेषां चान्तर्गतेच्छानां वाक्यार्थप्रतिपादने ।
विवक्षा वाऽविवक्षा वा ज्ञायते शब्दशक्तितः ॥
विधिशक्त्या गृहीतं यत्तत्सर्वं हि विवक्षितम् ।
तथैव तु परित्यक्तं व्याख्येयमविवक्षितम् ॥
शब्दब्रह्मात्मनोऽप्येव सर्ववेदानुमात्रिणः ।
विवक्षा वाऽविवक्षा वा वक्तव्या विधिशक्तितः ॥
अनादिनिवनेऽप्येव वेदे वेदार्थगोचरे ।
व्याख्यानं मुख्यवृत्त्याऽपि स्याद्विवक्षाविवक्षयोः ॥
ततश्चैतद्देहकत्वं किं वेदेन विवक्षितम् ।
किं नेति न्यायमार्गेण विचार्य स्थापयिष्यति ॥

किं तावत्प्राप्तम्—

स्यात्कर्मैकत्वयुक्तं चान्नं वाऽपि वैदिकम् ।
द्रव्यस्यैकस्य तज्ज्ञेयमनुष्ठेयं च कर्तृभिः ॥

सर्वत्र विधिप्रातिषेधात्मकत्वादेव न्यायार्थचिन्तयते तत्सर्वं तत्संबन्धित्वेन
गम्यते । तत्र येन प्रकारेण विधिप्रतिषेधादिपक्षं भवति तथा सर्वात्मना योजनीयम् ।
तत्रैकस्तावत्पक्षः । सत्यपि द्रव्यविशेषात् तथैव द्रव्यादिविशिष्टभावनाविधायार्थाद्विशे-
षणेषु विधिर्भवति । न त्वन्यथा विधिः । विहिता स्यादित्येवमेकत्वविशिष्टग्रहविशि-
ष्टसंमार्गविध्यन्यथानुपपत्तेरर्थापत्त्यन्तरेण कर्तव्यत्वानम् । एव विशेषणमालायामपि
सत्या संयुक्तसंयोगपारम्पर्येण भवतिविप्रत्ययः । परम्पर्यसंबन्धिषु गुणेष्वेकस्मिन्विहि-
तेऽन्यो विधीयत इत्युक्तम् । यथा यदि नाम द्रव्यविशेषणं यावद्विधिप्रत्ययो न
गच्छेत्तत एकैवार्थापत्त्या सर्वं विधातुमिष्यते । ततो यथा दशापवित्रतदेकत्वग्रहसं-

मार्गाणां भावनाविशेषणत्वम्, एवं ग्रहैकत्वस्यापि प्रतिपादनीयम् । ननु चैकपदलक्ष-
णया श्रुत्यैकत्वं ग्रहविशेषणं गम्यमानं न युक्तं वाक्येन भावनाविशेषणमापादयितुम् ।
नैष दोषः । विरोधाभावात् । ग्रहसंबन्धाविच्छेदेनैव हि भावनासंबन्धोऽवकल्पि-
ष्यते । भिन्नविषयत्वाद्वा विरोधाभावः । यदि शुभयत्रापि तादर्थ्यलक्षण एवाऽऽश्रया-
श्रयिविशेषणविशेष्यरूपो वा संबन्धः स्यात्ततः समानविषयत्वं प्रतीयेत । न त्वेवम-
प्यस्ति । ग्रहैकत्वयोराश्रयाश्रयिरूपेण विशेषणविशेष्यभावाद्भावनया च सह शेषशे-
वित्वाभ्युपगमात् । तेन ग्रहाश्रितेनैकत्वेन समार्गभावेना कुर्यादित्येवमवगमयिष्यामः ।
तादर्थ्यसंबन्धे च भावना प्रति निर्वृत्तेऽरुणेकहायनीन्यायेन पश्चात्तनो विशेषणविशेष्य-
भावः । सोऽयं पदेन प्रत्याख्यते । अथवा यदैकत्वं स्वार्थत्वेन ग्रहो नोपजीवि-
समर्थ इत्यवधारितं भवति तदाऽसौ तद्भावेना वाक्येनापि गच्छन्न निवारयति । यद्वा
सुतरा प्रेरयति । भावनार्थं हि सदेतद्विधिना गृह्यमाणं पश्चादपि तावज्जियम्यमानं मा
परिच्छेत्स्यति । अन्यथा तु मयाऽगृहीत विधिनोपेक्षित तावद्भावनया न मम स्यात् ।
अथवा ग्रहार्थमेवैतदस्तु । तच्च ग्रहार्थत्वं येन प्रकारेणोपपद्यते स दर्शयितव्यः । तत्र
यदि ग्रहः स्वरूपमात्रेण भावनायामनुप्राविशेत्तत एकत्वं पश्चाद्गृहीतभावनाया
भावनागतं न स्यात् । ग्रहस्वरूपस्यैव स्यात् । अतोऽसौ एकत्वपुरःसरमेव तत्समानदेश
वा पृथक्पदोपात्तारुणादिवदेवाऽऽत्मानं प्रतिपद्यते । कुतः ।

विशिष्टो हि विधिः कृत्स्नो नाप्रकल्लसविशेषणः ।

विशिष्टो विशिनष्टीति तत्पूर्वं प्रविशत्यसौ ॥

गृह्णीती भावनाऽप्येवमेकसंख्य ग्रहं श्रुतम् ।

न गृह्णाति विशिष्टं तमगृहीतविशेषणम् ॥

एवं च सति भावनाप्रविष्टं तद्विधिनाऽपि संस्पृश्यमानं द्रव्यगुणयोर्निधमे सति
ग्रहस्य जातं भवति । अथ श्रुतिबलीयस्त्वादस्य द्रव्यसंबन्ध उच्यते । तदेवात्यन्तवि-
परीतम् । प्रातिपदिकोपात्तं हि द्रव्यं समानपदोपात्तत्वेन प्रत्यासन्नं स्यात् । इह तु
समानविभक्त्युपादानादेकत्व कारकविशेषण श्चाप्रतर गम्यते । कारकं च विभक्ति-
प्रतिपादितमाविर्भूतपूर्वापरीभूतभावनैकदेश इत्युक्तम् । प्रत्ययार्थत्वादेतदेव प्रधानम् । सर्वं
च संबन्धप्रधानमापि भवति । तेन ग्रहश्चैकत्वं चोभयमपि कारकीभूत विभक्तिश्रुत्येव
भावनाया प्रक्षिप्यते इति विधीयते । तत्तु विशिष्टविधानात् । वक्ष्यति हि ' शब्दे-
वत्पृथग्भवे तदागमे हि तद्द्रव्यते तस्य ज्ञानं यथाऽप्येषाम् ' इति । यथैव दशापनि-

यथा पशुमालभेत इत्युक्त एक एव पशुः पुर्मांश्चाऽऽलभ्यते ।
एवमत्राप्येको ग्रहः समार्जनीयः, एकस्याग्नेस्तृणानि अपचयेयानि,
एकः पुरोडाशः पर्यग्निकर्तव्य इति ॥ १३ ॥

सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ १४ ॥ सि०

नैतदस्ति, यदुक्तं ग्रहादिष्वेकत्वयुक्तेष्वपी पदार्थाः कर्तव्या
इति । सर्वे ग्रहाः समार्ष्टव्याः, सर्वेभ्योऽग्निभ्यस्तृणान्यपचयेयानि, पुरो-
डाशमात्रं च पर्यग्निकर्तव्यमिति । कुतः । ग्रहजात्या द्रव्यं लक्षणित्वा
'संमार्गादि विधीयते । अविशिष्टं च लक्षणं सर्वद्रव्येषु । तत्र न गम्यते

त्रेण श्रुतो नान्येन क्रियते, संमार्गश्च श्रुतो नावघातः क्रियते, ग्रहस्य श्रुतो नाग्रहस्य
क्रियते, तथैकस्य श्रुतो नानेकस्य कर्तव्यः । सर्वेषां चैतेषां पूर्वाधिकरणन्यायेन पर-
स्परनियमः । तस्मादुपादीयमानपश्चाद्विवदेवोद्दिश्यमानग्यापि सख्या विवक्षिता । पुं-
शुभेति प्रसङ्गादुदाहृतम् । न त्वत्र लिङ्गमपि द्रव्यन्यायत्वात्सख्याविचारेण विचारित-
प्रायमेवेत्युदाह्रियते, मा भूत् 'लिङ्गविशेषनिर्देशात्पुंशुक्तमैतिशायनः' इत्यस्य पुनरु-
क्ता ॥ १३ ॥

न्यक्तीरुद्दिश्य यत्कर्म स्वजात्याद्युपलक्षिताः ।

विहितं गुणभावेन तत्सर्वार्थं प्रतीयते ॥

इह तावत् 'तुर्यश्रुतिस्त्वाद्धेतुरैः स वर्धः स्यात्' इत्येव द्वितीयानिर्देशात्प्रयो-
जनवस्वाच्च ग्रहप्राधान्य समार्गस्य च गुणभावे विज्ञायते । तत्रापि ग्रहत्वव्य भयमागा-
नर्हत्वाद्व्यक्तयः सस्कार्यत्वेनावतिष्ठन्ते । तासां साक्षात्प्रत्यायनाभावादग्रहत्व लक्षण-
त्वेनाऽऽश्रितम् । एष चोदनार्थोऽवगम्यते । यद्ग्रहकार्यं तत्संमार्गेण समुप-
पद्यते । तत्र य एव न संश्रुयेत तस्यैव कार्यं विगुणं भवेत् । अतः सर्वे समार्जनीयाः । यदि
तु संमार्गगुणत्वेन यागाङ्गपशुवद् ग्रहश्चोद्येत तत्र एकेनैव सिद्धे कार्ये नापरो
गृह्येत । न हि तदानीं ग्रहान्तरेष्वगृह्यमाणेषु कस्यचिद्गुण्यं दृश्यते । शास्त्रार्थस्य
निर्वृत्तत्वात् । प्राधान्यपक्षे तु प्रतिप्रधानं शास्त्रभेदादेकस्मिन्पक्षसंस्क्रियमाणे तद्वत्शा-
स्त्रभाषप्रसङ्गः ।

अथापि शास्त्रतन्त्रत्वात्संमार्गः स्यात्प्रतिग्रहम् ।

तथाऽप्यकरणे तस्य ज्ञान बाध्येत तद्वत्तम् ॥

विशेषः को ग्रहः संपार्ष्ट्यः को नेति । सामान्वाक्यमाट्टिशेषानवग-
माच्च सर्वप्रत्ययः । तथाऽग्निपुरोडाशानामपि । नन्वेकवचनं श्रूयते,
तद्विशेष्यति । नेतदस्ति । एकत्वं हि श्रूयमाणं ग्रहादिष्वेकत्वं ब्रूयाच्च
द्वितीयादीन्प्रतिषेधेत् । एकत्वस्यासौ वाचको न द्वितीयादेः प्रतिषेधकः ।

अबाधिते तु विज्ञाने योऽन्यो न क्रियते तथा ।

विहिताकरणात्तत्र प्रत्यवायः प्रसज्यते ॥

नन्मादुग्रहत्वापूर्वसंयोगाविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च सर्वप्रत्ययः । ननु चैकवचनं
श्रूयत इति—अविवक्षाकारणमपश्यन्नाह । तत्रोत्तरम् ।

श्रुतमात्रस्य सर्वस्य नानुष्ठेयत्वमिष्यते ।

विधानविनियोगौ हि तत्रापेक्ष्यौ श्रुताश्रयौ ॥

विहितो विनियुक्तश्च गृह्यते ह्यश्रुतोऽपि सन् ।

श्रुतोऽपि तु न गृह्यत योऽर्थस्ताभ्यामुपेक्षित ॥

तदेकस्मिन्वाक्ये प्रकृतिप्रत्ययपदश्रुतिप्रतिपादितानां बहूनामर्थानां को विधिवि-
नियोगाभ्यां परिगृहीतः को वा त्यक्त इति चिन्तायाम् ।

वचनव्यक्तिभेदेन सर्वेषामेव दर्शनात् ।

विहितो विनियुक्तश्च कः को नेति विचार्यते ॥

भोमासका हि वाक्यार्थविचारे प्रभुते सति ।

लोकदृष्टीः प्रतिब्रान्ति वचनव्यक्तियामुभिः ॥

वर्तमानसरूपेण लिङ्गर्थस्मृतिसापुना ।

पञ्चमेन लकारेण किं नामात्र विधीयते ॥

केवला भावना नावन्न कदाचिद्विधीयते ।

अननुष्ठेयरूपत्वाद्विशिष्टा सा विधीयते ॥

सा किं धात्वर्थमात्रेण समार्गेण विशेष्यते ।

लोकप्रसिद्धरूपेण शक्याऽनुष्ठेयतात्मना ॥

ग्रहद्रव्येण किं किंवा तद्वैयक्त्यसंख्यया ।

दशापावित्रशब्दस्तु सर्वार्थेषु विवक्षितः ॥

तुर्यार्थत्वात्स भेदेन नान्यैः सह विचार्यते ।

ग्रहादीना ष किं चेह नियोगेन निरूपणा ॥
 संमार्गग्रहयोः किंवा विकल्पोऽथ समुच्चयः ।
 संबन्धः समुदायो वा विशिनष्टीह भावनाम् ॥
 अथवाऽन्यतरेणैको विशिष्टोऽन्यतरस्तयो ।
 विशिष्यन्भावनामेव तद्द्वारेण विधीयते ॥
 समार्गेकत्वयोरेवमष्टपक्षी विचारणा ।
 विचार्यैव पुनः सैव ग्रहत्वैकत्वयोरपि ॥
 तथा कृत्वा द्वयोः पूर्वं विशेषणविशेष्यताम् ।
 तृतीयेन सहैकेन तादृश्येव विचारणा ॥

तथा ।

किमुपादेयता तेषां स्यादधोद्दिश्यमानता ।
 संमार्गं प्रति संहत्य प्रत्येक वा समाममे ॥
 तत्र क्रियाप्रधानत्वे साहिन्य द्रव्यसरूपयोः ।
 सकृच्च तादृशीं कृत्वा कृत्स्ना कर्ता कृती भवेत् ॥
 ग्रहेकत्वे यदोद्दिश्य संमार्ग उपदिश्यते ।
 एकैकस्मिन्समाप्येते क्रियाबावये तदा तयोः ॥
 तत्रापि तु ग्रहस्यैव संमार्गः किं विधीयते ।
 एकत्वस्यैव किं किंवा विकल्पेन द्वयोरपि ॥
 किं समुचितयोः किंवा संबन्धसमुदाययोः ।
 किं वैकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्यैव विधीयते ॥
 ग्रहेण वा विशिष्टा किं सख्या प्रति विधीयते ।
 क्रिया वा प्रत्युपादान किं ग्रहस्यैव गम्यते ॥
 एकत्वस्यैव किं किंवा विकल्पेन द्वयोरपि ।
 किं समुचितयोः किं वा संबन्धसमुदाययोः ॥
 किमेकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्यैव विधीयते ।

१ ग्रहादीनामिति—ग्रहतदेकत्वसंमार्गाणां मध्ये ग्रहसंमार्गयोस्तावत्, एवमष्टपक्षी विचारणा कार्या । किं ग्रह एव भावनां विशिनष्टि किं वा संमार्ग एव उक्तं ग्रहो वा संमार्गो वा । अथवा ग्रहत्वं संमार्गश्च । आहोस्विदुभयोः संबन्ध । अथ समुदायो वा । अथवा ग्रहविशिष्टः संमार्गः, संमार्गविशिष्टो वा ग्रह इति ।

किं वा ग्रहविशिष्टैकसंख्या समार्गगामिनी ॥
 एवं संदेह एताभिर्वचनव्याक्तिभिः कृते ।
 उपादेयतया संख्या विधेयां मन्यते परः ॥
 येन येन प्रकारेण संख्योपादीयते ग्रहे ।
 समार्गे वा विधीयेत स तमापादयिष्यति ॥
 यथा बोहिदयमानत्वे विधानं देशकालयोः ।
 क्रियाद्वारं तथैव स्याद्ग्रहत्वैकत्वयोरपि ॥
 यां या स वचनव्यक्तिं विधेये रचयिष्यति ।
 वाक्यभेदेन ता ता तु सिद्धान्ती दूषयिष्यति ॥
 प्राधान्याज्ज ग्रहस्तावदुपादेयो भविष्यति ।
 तद्वशात्पातयैकत्वमुपादातुं न शक्यते ॥
 ग्रह बोहिदय समार्गविधानाश्रयणे सति ।
 तन्मात्रक्षीणशक्तित्वादकत्वं न विधास्यते ॥
 न तावत्तद्ग्रहे शक्यं विधातुमपुनःश्रुतेः ।
 द्वौ तत्राऽऽवर्तनीयौ हि स्याता ग्रहविधायकौ ॥
 ध्रुवं विधीयमाने हि संबन्धे ग्रहसंख्ययोः ।
 ग्रहसंमार्गसंबन्धादधिकेऽर्थे विधिस्तिसरे ॥
 ग्रहोऽप्यावर्तनीयः स्यात्संबन्धद्वयसिद्धये ।
 विधायकश्च नैकेन विधिना तौ हि सिध्यतः ॥
 विदधद्द्वौ हि संबन्धौ युगपद्वा क्रमेण वा ।
 द्विरनुच्चार्यमाणस्तौ विदध्यात्प्रत्ययः कथम् ॥
 संख्यासंमार्गसंबन्धौ ग्रहोऽपि प्राप्नुवन्नुभौ ।
 द्विरनुच्चार्यमाणस्तौ प्राप्नुयान्न संकृच्छ्रुतः ॥
 ग्रहे विधाय समार्गे क्षीणमुच्चारणं यदा ।
 तदैकत्वविधानाय कार्यमुच्चारणान्तरम् ॥
 पुनरुच्चार्यमाणश्च सामान्याद्वाहिः स्थितः ।
 प्रत्ययः पौरुषेयत्वादप्रमाणं प्रसज्यते ॥
 सर्वप्रकारमन्विष्टं वचनव्यक्तिभिः पृथक् ।
 न शक्यते विधातुं चेदेकत्वं न ग्रहीष्यते ॥

तेनाप्रतिषिद्धे द्वितीयादौ सामान्यवचनेन प्राप्तं संमार्जनादि किमिति न क्रियेत । तत्रैतत्स्यात् । एकवचनमिह श्रूयमाणं प्राप्त एवैकस्मिन्द्रव्ये द्वितीयादिषु च किमन्यत्कुर्यादन्यतः परिसंख्यायाः । न चेदेकवचनं परिसंचसीत द्वितीयादीन्, अनर्थकमेव स्यात् । शक्नोति च द्वितीयादींश्चिर्वर्तयितुम् । यथा, अन्वाभिधानीमादत्त इति गर्दभाभिधानीं परिसंचष्टे । एवमप्रापि द्रष्टव्यमिति । नैतदेवम् । तत्र मन्त्रस्याभिधान्याश्च

केनचित् प्रकारेण विधिरस्य भवेद्यदि ।
 ग्रहादिषदनुष्ठाने क एकत्व परित्यजेत् ॥
 तत्र क्रियाप्रधानत्वे तद्विशिष्टविधेरर्थात् ।
 विशेषणविधानं स्यादार्थविध्यन्तरोद्भवम् ॥
 यदि क्रियाप्रधानत्वं लप्स्यते पूर्वपक्षिणा ।
 ततः सर्वविधस्याऽपि तद्वारेणास्य सेत्स्यति ॥
 तस्मान्न श्रुतमात्रत्वं विधिग्रहणकारणम् ।
 अतः शुक्रादिभिस्तुल्य नैनदन्यैर्विशेषणैः ॥
 द्रव्यस्य क्रिययोर्वैतदेकत्व स्याद्विशेषणम् ।
 येनेदमात्मसात्कुर्युर्ग्रहसंमार्गभावना ॥

तत्र द्रव्यविशेषणं तावन्निराक्रियते । तद्धि स्वरूपप्रक्षेपेण वा भवेदनेकत्वनिराकरणेन वा । तत्र स्वरूपप्रक्षेपविशेषणफलं तावत्सर्वेष्वपि संमृज्यमानेषु संभवत्येव । कथम् । यो हि बहून् ग्रहान्संमार्ष्टि संमार्ष्ट्येवैकम् । अतश्च ग्रहत्वसंबन्धेन प्राप्त एकवचनेन चाप्रतिषिद्धः किमिव द्वितीयादेः समार्गो न क्रियेत । तत्रैतत्स्यात् । प्रातिपदिकादेवैकस्मिन्नेकस्मिन् ग्रहे समार्जनीये प्राप्ते पुनरेकवचनश्रुतिगुणार्थवादत्वेनासंभवन्ती परिसंख्यायां भविष्यतीति । नैतदेवम् । कुतः ।

यत्र सामान्यतः प्राप्स्यन्विशेषे श्रूयते पुन ।

परिसंख्येयते तत्र न त्विहैवं पुन श्रुतिः ॥

तच्च नानावाक्यत्वे सत्येव भवति । इह त्वेकेनैव वाक्येन प्राप्तिः परिसंख्या च क्रियत इत्युक्तम् । तच्चात्यन्तमेवानुपपन्नम् ।

न चैकवाक्यमात्रेण द्वयमेतच्चिकीर्षितम् ।

किं त्वेकेन पदेनापि तच्चाऽऽश्चर्यमतीन्द्रियम् ॥

१ 'सोमार्तौ घृते बर्हं निर्वपेच्छुक्राना ब्रीहीणाम्' इत्यत्रोपादीयमानविशेषणे शुक्रादिभिरित्यर्थः ।

यः संबन्धस्तदभिधानपरं वचनम्, इमामगृह्णन्नित्यश्चाभिधानीष्ट, इति ।
नामेन मन्त्रेणाऽऽदत्त इति । लिङ्गेनैवाऽऽदाने प्राप्तत्वान्मन्त्रस्य परि-

प्रातिपदिकेन हि सर्वग्रहसंबन्धः प्राप्यते । प्रत्ययैकवचनेन तत्रैव पदे निवर्त्यते ।
न चैतदुत्प्रेक्षितुमपि शक्यते ।

अन्या हि वचनव्यक्तिर्वाक्ये प्रापकहायके ।

यथा तथा पदव्यक्तिभेदोऽप्यत्र प्रसज्यते ॥

तत्रैव च क्षणे प्राप्तिस्तत्रैव च निवर्तनम् ।

कथमेकपदेनैताद्विरुद्धमभिधीयते ॥

किं च ।

सामान्यप्रापणाशङ्का वाक्याद्यत्राऽऽनुमानिकात् ।

श्रुतात्प्राप्तिर्विशेषे च परिसंख्या तदाश्रया ॥

निर्दोषत्वं हि तत्रास्या विधाने सति लभ्यते ।

करुण्यत्वेन हि तस्यैषा क्लृप्तादाश्रीयते फलात् ॥

समानवाक्यपदपूर्वभागावस्थितप्रातिपदिकप्रापितसर्वग्रहसंमार्गज्ञानप्रत्याख्यानेन तद-
धीनात्मलाभप्रत्ययप्रतिपाद्यावा परिसंख्यायास्त्रिदोषत्वमपरिहार्यम् । यत्तु भाग्यकारेण
निर्दोषपरिसंख्याविषयं प्रदर्शयतेष्टानिष्टवचनव्यक्तिद्वयं प्रदर्शितम्— इत्यश्चाभिधानी-
मिति । नेत्यादत्त इति । मन्त्रस्य रूपादेवाऽऽदाने प्राप्तत्वादिति च कारणमुक्तम् ।
तदयुक्तम् । कुतः ।

इत्यादत्त इति ह्यस्मादाख्याताद्विधिसंभवः ।

संबन्धेऽश्वाभिधान्या तु नास्ति कश्चिद्विधायकः ॥

आदाने च यथा प्राप्तिरगृह्णन्निति रूपतः ।

तथैवाश्वाभिधान्या सा तुल्या म्याद्रशनापदात् ।

न वाऽर्थविप्रकर्षोऽस्य रशना प्रति कश्चन ।

संयोगतो विशेषेण युगपत्प्रत्ययादद्भयोः ॥

सुतरा विधिव्यवहारे तु विशेषः श्रुतिवाक्ययोः ।

धात्वर्थनामसंबन्धविवेकेनोपलभ्यते ॥

षट्त्रयाद्विना नामसंबन्धो नावकरूपे ।

इत्यादत्त इति त्वेष द्वाभ्यामेव समाप्यते ॥

प्रत्ययश्च यथा मन्त्र विधत्ते धातुगोचरे ।

स्वपदार्थे श्रुते शीघ्रं न नामार्थे तथा श्रुते ॥

मन्त्रोऽपि रशना शीघ्र यथा याति स्फुटश्रुताम् ।
 न तथा ग्रहण कष्ट छान्दस्यिषदोदितम् ॥
 न चाश्वरशनाया स प्राप्त्यन्तरमपेक्षते ।
 विशेषशब्दतुल्य हि प्रापण रशनापदात् ॥
 अपूर्वसाधनत्वाश्लक्षणाऽवश्यमेव हि ।
 सर्वत्रैवाऽऽश्रिता श्रुत्या विधिः स्यान्निष्प्रयोजनः ॥
 तत्राश्वरशनाशब्दो लक्षणा याति यावता ।
 तावता रशनाशब्द इति तुल्यार्थता तयोः ॥
 तस्मान्नाऽऽदत्त इत्येतद्व्याप्तासमनूद्यते ।
 न वेत्यश्वाभिधानीमित्येतदत्र विधीयते ॥
 किं त्वश्वरशनामन्त्रधात्वर्थैर्युगपान्निभिः ।
 विशिष्टा भावनैवैका प्रत्ययेन विधीयते ॥
 न चाऽऽदानेऽस्ति मन्त्रस्य रूपात्प्राप्तिः कथञ्चन ।
 न हि श्रुत्यनुमानात्प्राक्स्वयं मन्त्रो विधीयते ॥
 रूपप्रकरणद्वारा श्रुतिर्यावत्तु कल्प्यते ।
 तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विधिः शीघ्र समाप्यते ॥
 अप्राप्तविधिरेवायमतो मन्त्रस्य निश्चितः ।
 परिसरूपा फलेनाक्ता न विशेषपुनःश्रुतेः ॥
 प्रयोजन विधेः किं स्यादस्येति तु निरूपणे ।
 न गर्दभाभिधानीतः फलमन्यन्नवर्तनात् ॥
 न तु वाक्यार्थ एवान्यनिवृत्तिर्भेदपक्षवत् ।
 अप्रवृत्त्यैव तत्सिद्धेः प्रवृत्तो हि निवर्त्यते ॥
 न च गर्दमचान्या प्राप्ताऽननुमितश्रुतिः ।
 मन्त्रो येन निवर्त्येत वाजिरज्जुपुनःश्रुतेः ॥
 शीघ्रश्रुत्या पुरा प्राप्ते पश्चिमा स्यात्पुनःश्रुतिः ।
 न गर्दमश्रुतिप्राप्त्या युक्ता त्वश्वपुनःश्रुतिः ॥
 अश्वश्रुत्यैव शीघ्रत्वान्मन्त्रे प्राप्तिर्हिते सति ।
 निराकाङ्क्षीकृताऽऽम्नाये तथा प्रकरणेन्यपि ॥
 लिङ्गप्रकरणद्वारा श्रुतिर्नैवानुमीयते ।
 न स्यात्प्राप्तिताया च मन्त्रप्राप्तिर्न गर्दमे ॥

सोऽयमामाणको लोके यदध्वेन हृत पुरा ।
 तत्प्रश्नाद्दर्दमः प्राप्तुं केनोपायेन शक्नुयात् ॥
 प्रयोजनं तु प्रत्यक्षश्रुतेरालोच्यते यदा ।
 भवत्या किं प्रभुत्वेन निरुद्धा लैङ्गिकी श्रुतिः ॥
 यदाऽनुमितयाऽप्येष श्रुत्याऽश्वरशना प्रति ।
 प्राप्नुयादेव मन्त्रः किं त्वरया विहितस्त्वया ॥
 सस्यं त्वद्विहितस्यास्य श्रुतिर्नास्त्यानुमानिकी ।
 तथाऽपि तन्निरोधस्य फलं किमधिकं तव ॥
 यद्यश्वरशनाप्राप्तिं केवलामानुमानिकी ।
 प्रत्यक्षश्रुतिवत्कुर्यात्ततः सा म्यादनर्थिका ॥
 लिङ्गानुमितया श्रुत्या प्राप्नुयाद्गशनाद्वयं ।
 स मा प्रापत्तयेत्येवं प्रत्यक्षा त्वग्निता श्रुतिः ॥
 केवलाश्वामिधान्या हि विधिः प्रत्यक्षया यथा ।
 न म्यात्तथाऽऽनुमानिकया श्रुत्येत्याम्नायते ह्यसौ ॥
 भतश्चापुनरुक्तत्वात्प्रत्यक्षाऽर्धवती श्रुतिः ।
 तस्या सत्या निराकाङ्क्षान्मन्त्रान्नान्याऽनुमीयते ॥
 यद्यस्य विनियुक्तस्य प्रत्यक्षा स्यात्पुनःश्रुतिः ।
 ततश्च परिसंख्यानात्प्रसज्येत त्रिदोषता ॥
 यदा तु प्रतिबद्धत्वात्सामान्यविनियोगकृत् ।
 नैव चेच्छ्रुतिरस्तीह न प्राप्नोति त्रिदोषता ॥
 तदिदं परिसंख्येति सूत्रेऽस्मिन्नुपवर्णितम् ।
 निदोषत्व तयैवेह वाच्यं न पुनरन्यथा ॥
 ततश्च भाष्यकारेण यद्विहितमाचिन्तितम् ।

१ शीघ्रापहृतेऽर्थे मन्थरानर्थक्यमित्यत्र लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—सोऽयमित्यादिना ।
 २ (अ० १ पा० २ अ० ६ सू० ३४) । ३ यद्भाष्यकारेण 'इत्यश्वामिधानोमादत्ते' इत्यास्मिन्-
 न्वाक्ये इत्यश्वामिधानोमिति वचनव्यक्त्यन्तरमाश्रितं तत्र यदाऽनुतत्वादरो न कार्यः । किंतु विशि-
 ष्टादानभावनविष्युत्तरकालीनो योऽङ्गैव ह्यन्योरेव मन्त्राश्वामिधान्योः परस्परनियमस्तत्परा वचन-
 व्यक्त्यन्तरोक्तिः । एवं 'नाऽऽदत्ते' इत्यनेन आदत्तिसंबन्धबोधकवचनव्याकिनिरासश्चाऽऽदानसामा-
 न्यान्यनिरासार्थः । तथा सिङ्गेनेवाऽऽदाने मन्त्रप्राप्त्युक्तिश्च संभक्त्याश्रयिभावोत्येवं भाष्यतात्पर्य-
 ग्राह—उतथ भाष्येत्यादिना ।

संख्या युक्ता । इह पुनर्यदेकवचनं द्रव्ये श्रूयते, तच्छ्रूयमाणमप्यवि-
धीयमानत्वेन न निवर्तकं भवितुमर्हति । यथा कश्चिदोदनं निर्दिश्य
ब्रूयात्, य एनं भक्षयेत्कश्चिच्छ्रुत्वा मार्जारो वा, स निवारयितव्य इति ।
तत्र यदि भक्षणं निमित्तत्वेन विधीयते, न इवमार्जारसंबन्धस्ततः
काकोऽप्यागच्छन्निवार्यते । श्रूयमाणेऽपि शुनि मार्जारे वा इवमार्जार-
संबन्धस्य निमित्तत्वेनाविधीयमानत्वात् । एवमिहाप्येकत्वसंबन्धस्या-
विधीयमानत्वाच्छ्रूयमाणेऽप्येकत्वे ग्रहमात्रं समृज्येतेति । न चात्र

वाक्यभङ्गचन्तर तत्र कर्तव्योऽतीव नाऽऽदरः ॥

न चैकत्वसंबन्धमात्रविधिः शक्यः । समार्गग्रहसंबन्धमात्रविधानोपक्षीणशक्तित्वा-
द्विधादकम्य । यथैदनोपघातनिवारणविधिपरे वाक्ये श्रुतानामपि श्वमार्जारादीनामवि-
धीयमानत्वाद्विशेषणत्वम् । कुतः ।

न ह्यन्नभक्षणाद्रक्ष्याः श्वमार्जारादयोऽत्र नः ।

तुर्यान्नाद्योपघातात्तु काकादेरपि वारणा ॥

तथा चाऽऽह ।

काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि बोदितः ।

उपघातप्रधानत्वाच्च आदिभ्यो न रक्षति ॥

न त्विदमत्रोदाहरणं घटते । कुतः ।

पदार्थ एव काकादिः सर्वो ह्यत्राविवक्षितः ।

संख्यामात्राविवक्षा तु ग्रहस्येति विलक्षणम् ॥

अमसेष्वपि समार्गप्रसङ्गो यत्र वक्ष्यते ।

तत्रैवैतदुदाहार्यं स्थालसंमार्जनादिवत् ॥

स्थितसिद्धान्तोदाहरणमपि पशुप्रकरणे श्रूयते ' यद्यपि चतुरवर्त्ता यजमानः
पञ्चावसैव वषा कार्या ' इति । यद्वत्तं तत्पञ्चसंख्य कार्यमित्येतद्विधिपरे वाक्ये वषाग्रहणम-
विवक्षितं वाक्यभेदप्रसङ्गादिति दशमे वक्ष्यंति ।

तत्र श्वमार्जारादिसंबन्धाविवक्षोदाहरणं घटते । इह तु ।

संख्यामात्रविवक्षाया लोके यच्छ्रूयते वचः ।

तदुदाहरणं देयं वृषलस्थबहुत्ववत् ॥

१ ग्रहेकत्वेति पा० । २ (अ० १० पा० ७ सू० ३३) इत्यत्रेति शेषः ।

द्रव्यैकत्वसंबन्धविधायकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । ननु संमार्ष्टीति । न ह्येत-
द्द्रव्यैकत्वसंबन्धस्य विधायकम् । कस्य तर्हि । द्रव्यसंमार्गसंबन्धस्य
विधायकम् । एवं श्रुत्या स्वपदार्थो विहितो भवति । इतरथा वाक्येन
परपदार्थो विधीयेत । श्रुत्यसंभवे च वाक्यं क्रमते न संभवन्त्यां श्रुतौ ।
अतोऽविधीयमानं विशेषणत्वेनैकत्व, न द्वितीयादीन्प्रतिषेद्धमर्हति ।
एव सति न द्वितीयादौ संमार्गादि क्रियमाणमचोदितं भवति, प्रति-

वृषलैर्न प्रवेष्टव्यं गृहेऽस्मिन्निति चोदिते ।

प्रत्येकं सहताना च प्रवेशः प्रतिषिध्यते ॥

बहुत्वस्यैविवक्षितत्वात् । ननु संमार्ष्टीति—अयमेव ग्रहैकत्वसंबन्धमपि विधास्यति ।
न । श्रुतिविप्रतिषेधात् । न ह्येको विधायकः शक्नोति समार्गभावना च विधातुं ग्रहैकत्वसं-
बन्ध च । तत्र विरोधे सति सनिकर्षबलीयस्त्वात्संमार्गभावनाविधान आश्रीयमाणे
विन्यन्तरानुपपत्तेश्च ग्रहणमेकत्वस्य । यत्तु च विशेषणविशेषणमपि विधीयत इति ।
तदनुपपन्नम् ।

यदि तावदग्रहः सख्या क्रियायै न प्रयच्छति ।

शुद्धेनैव विशिष्टत्वाच्च विशिष्टविशिष्टता ॥

यदा ह्येकत्वविशिष्टमात्रमानं ग्रहो भावनायाः प्रतिपत्तिरिति तदाऽवश्यं विशेषणं पूर्वतरं
प्रतिषेत्तव्यम् । न ह्यन्यथा विशिष्टेन विशेषिता स्यादित्येव भावनाऽप्येकत्वविशिष्टं ग्रहं
गृह्णातीति नैकत्वमगृहीत्वा तद्विशिष्टं ग्रहं शक्नोति ग्रहीतुम् । तथा शब्दो ज्ञात्यादि-
विशिष्टं द्रव्यमात्रमवश्यं विशेषणमनभिवाय विशिष्टे वर्तते । तेनावश्यं भावनाविशेषण
तावेदेकत्वमित्याश्रयणीयम् । तच्चोपरिष्ठाज्जिराकरिष्यामः । शुद्धद्रव्यविशेषणत्वे तु
भावनाऽपि ग्रहमात्रेण संबद्धा न स्यात् । सख्याऽपि ग्रहमात्रेण संबद्धा न भावनया ।
तत्र विशिष्टविशिष्टा भावनाविशेषणमात्राक्षेपपर्यवसायिना नार्थान्तराक्षेपः शक्यः कर्तुम् ।
न हि भावना विशिष्टतस्तस्य तदेकत्व विशेषणम् ।

न चैकत्वविशिष्टं तं ग्रहं गृह्णाति भावना ।

स्वरूपान्तरितत्वाद्धि सा सख्या नैव पश्यति ॥

नापि भावनविशिष्टस्य सा स्पृष्टुमपि भावनविशेषणत्वमेव । न हि भावनाऽवि-

१ स्वरूपात्—ग्रहविशेषणभूतायाः सख्यायाः ग्रहस्वरूपेण—भावनाविशेषणेन व्यवहितत्वा-
दित्यर्थः । २ भावनविशिष्टस्य—भावनया प्रति विशेष्यभूतस्यापि ग्रहस्य, नाप्येकत्वं विशेषणमित्यु-
द्धारेण पूरणम् ।

चिद्धं वा । यथैव हि तदेकस्य श्रुतमवगम्यते तथा द्वितीयादेरपि । अयं चापरो दोषः । न तदेकत्वं द्रव्यस्य संमार्गादौ विषये नियम्येत । न हि संमार्गादिर्यस्मिन्द्रव्य एकत्वं नियम्येत तस्य विशेषणत्वेन भवति । विधीयते अत्र संमार्गादिः । न प्राप्तो लक्षणत्वेन द्रव्यस्याऽऽम्नायते । न हि यौगपद्येन विधातुं शक्यते, लक्षणत्वेन चोच्चारयितुम् । प्रसिद्धसंबन्धो हि शक्यनोति लक्षयितुम् । न चाविहित एवंजातीयकः शब्दावगम्यः प्रसिद्धसंबन्धो भवति । विधीयते च संमार्गादिः । तस्मान्न विशेषकः । न चेद्विशेषकः, न द्रव्य एकत्वं नियम्यत इति शक्यमाश्रयितुम् । अथैकत्वं संमार्ग उच्यते । तत्रापि द्वयी गतिः स्यात् । एकत्वं प्रधानं, संमार्गो वा । तच्चोभयमप्यनुपपन्नम् । न तावदेकत्वस्य संमार्गः शक्यते कर्तुम् । न च द्रव्ये क्रियमाण एकत्वस्योपकरोति केनचित्प्रकारेण । न चैकत्वस्योपकृतेन किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । न हि तद्रूपभूतं श्रुतम् । अथैकत्वं संमार्गं प्रति गुणभूतमिति । तदपि न । कथम् । अमूर्तत्वात् । न हि तत्संमार्गं निष्पादयति । यद्यप्यन्यदमूर्तं क्रियां निष्पादयति साधनं विशिषत् । तथाऽप्येतन्न भवितुमर्हति । न अत्र ग्रहः संमार्गार्थः । संमार्गोऽत्र ग्रहाय चोद्यते । स हि प्रयोजनवान् । कल्पप्रयोजनः संमार्गः । यदि ग्रहः संमार्गस्योपकुर्त्तितुपकारिण उपकरोतीति संमार्गस्योपकारकमेकत्वं भवेत् । न त्वेतदेवम् । तस्मादेकत्व-

शिष्टं ग्रहं विशेषेण शक्नोति । तस्मान्मौलिकेन विधिनाऽनाकाङ्क्षितत्वाच्च द्रव्यविशेषणाक्षेपः संभवति । तथा सत्यपि चेद्विधिरभ्युपगम्येत तत्प्रत्ययावृत्तिमन्तरेण तदनुपपत्तेर्वाक्यभेदः स्यात् । अभ्युपेत्यापि तु, संमार्गवेलायां नैकत्वमादत्तव्यम् । स्वतन्त्रस्य ग्रहस्यैकत्वसंबन्धविधानात् । न हि विधीयमानावस्थ क्रयो गुणेन सव्यमान द्रव्यं विशिनष्टीत्युक्तमरुणाधिकारेण । तस्मात्तावन्न द्रव्यविशेषणभूतस्य ग्रहणम् । अथैतदेकत्वं संमार्गमावनायाश्चोद्यते तथाऽपि न गुणत्वेन नापि प्रधानत्वेन संभवति । तत्र प्राधान्यं तावदनुपपन्नम् । अमूर्तस्य संस्कर्तुमशक्यत्वात् । न च द्रव्यसंस्कारेण तत्संस्कारः । अन्यत्वात् । ग्रहस्य वाऽयमेकत्वद्वारेण विधीयते । तस्य च स्वयमेव विहितत्वात्पुनर्विधानानर्थक्यम् । अनुष्ठानकालेऽपि च ग्रहस्याऽऽत्मीय एव संमार्गः प्रत्यभिज्ञायत इति नैकत्वनिमित्तबुद्धिः स्यात् । एवं गुणभावोऽपि निराकर्तव्यः । कथमरुणत्वस्य गुणत्वमिति चेदत आह ।

१ अविशिष्टमिति-एकत्वेनेति शेषः । २ अयं चापर इत्यादि-शक्यमाश्रयितुमित्यन्तं भाष्यं व्याख्यास्यति-तथा सतीत्यादि-ग्रहणमन्तेन । ३ (अ० ३ पा० १ अ० ६) । ४ इत्यादि इति शेषः ।

संमार्गयोरसंबन्धः । ननु प्रधानभूतमपि ग्रहादि संमार्गं निष्पादयत्येव । अतस्तत्साधनं तच्च विशिषत् तदुपकरिष्यति । यथा, इज्यार्थं दधनि कृ-
यसि च प्रणीताधर्माः पाक उपकुर्वन्ति । परिधानार्थं च परिधौ यूप-
धर्मा बन्धने । तस्मादयमसमाधिरिति । अत्रोच्यते । न ब्रूमोऽतदर्थं
साधके न श्वनुवन्त्युपकर्तुमिति । किं तर्हि । यदा प्रधानभूतं ग्रहादि
लक्षणत्वेनोच्यते, न तदैकत्वस्य ग्रहादिना संबन्धो न संमार्गादि-
नेति । कथम् । यावदिह लक्षणत्वेन किंचिदुच्यते, संवादस्तत्र भवति ।
न तु तद्विधीयते विज्ञानाय किमर्थं तर्ह्युच्यते । अन्यत्तस्य किंचिद्वि-
धायिष्यत इति । तदेतद्ग्रहादि लक्षयित्वा तस्य समार्गादि विधीयते ।
तद्यथैकत्वसंबन्धोऽपरी द्रव्ये संमार्गादौ वा विधीयेत, द्वयोः संबन्धयो-
र्विधानाद्भिद्येत वाक्यम् । अथोच्यते । ग्रहादि लक्षयित्वा तस्यैकत्व-
संबन्धो विधीयते, न संमार्गादिसंबन्ध इति । तथा च संमार्गादीनाम-
ध्ययनं प्रमाद इत्यभ्युपगतं स्यात् । न चैतदेवम् । तस्मादुष्माभ्यामेक-
वचनस्यासंबन्ध इति । एवमेतदेकत्वं ग्रहस्य न किंचिदुपकारं करोति,
न संमार्गस्यैवमेव सदनूद्यते । तस्माच्चैतत् किंचिदपि कर्तुं शिक्क्यत इति
सर्वेषां ग्रहादीनां संमार्गादि कर्तव्यमिति । कुतः । संयोगतोऽविशेषात्म-
करणाविशेषाच्च ।

क्रयद्रव्यपरिच्छेदाद्गुणोऽपि गुण इष्यते ।

न तु निष्फलसंमार्गगुणो ग्रह इहेष्यते ॥

अनङ्गमाश्रितो हि गुणोऽप्यनङ्गमेव स्यात् । ननु प्रधानभूतमपीति । यद्द्रव्य-
स्याऽऽदौ निर्वर्तकत्वं प्रासङ्गिकं तद्द्वारेणैकत्वं संमार्गस्योपकरिष्यति । प्रधानभूतोऽपि
च ग्रहो गुणभूतद्रव्यधर्मं क्रियाङ्गगुणपरिच्छेद्यत्वं प्रतिपत्स्यते । न हि शेषमाश्रितः
शेषः । किं तर्हि । उपकारिणमाश्रित उपकरोतीति सर्वत्र स्थापयिष्यामः । शेषत्वं तु
श्रुत्यादिप्रमाणकमेव भविष्यतीति । सिद्धान्तवादी तु वस्तुन्युपपद्यमानेऽप्यनेकार्थत्वे
विधिशब्दस्यासामर्थ्याद्ब्रह्मवहितो वा गुणो वा हातव्यो भवतीत्येवमेकत्वपारित्यागं

१ क्रयद्रव्येति—सोमकृषाङ्गभूतैकहायनीद्रव्यपरिच्छेदद्वाराऽऽहृण्यं गुणोऽपि कृषाङ्गमिष्यते ।
ग्रहस्य तु निष्फलसंमार्गाङ्गत्वासंभवाच्च तत्परिच्छेदद्वारैकत्वस्य ग्रहाङ्गत्वं संभवतीति कारिकार्थः ।

वदति । न त्वेतेदेवमविवासितं भवितुमर्हति । कथम् ।

अविवक्षोपपन्ना स्यात्सत्यं द्रव्यविशेषणे ।

संमार्गेण तु संबन्धो न द्वेषाऽपि निराकृतः ॥

यत्तावदुक्तममूर्तत्वात्संस्कृतं न शक्यत इति । तत्प्रानिषदिकार्थेऽपि ग्रहत्वे तुल्यम् । जातेरमूर्तत्वात् । अथापि व्यक्तिद्वारेणास्याः संस्कारः स संख्यायामपि तुल्यः । अथ व्यक्तौ कृतो जातेः कृतो भवतीति तथैकत्वस्यापि । तथा यदि जातिर्द्रव्यलक्षणार्था तथैकत्वमपि । अथ जातेर्मूर्तत्वं द्रव्याव्यतिरेकं चाऽऽश्रित्य साक्षादेव संस्कार इत्युच्यते । तदप्येकत्वस्याविशिष्टम् । यदप्युक्तं न च द्रव्ये क्रियमाणः संख्यायाः कृतो भवतीति । तदपि त्वत्पक्षे जातेरविशिष्टम् । अथ ग्रहशब्दस्य व्यक्तिवाचित्वात्परिहार उच्यते । तत आकृत्यधिकरणन्यायो बाधेत । न ह्यनेकदेशकालवर्तिज्योतिष्टोमप्रयोगस्य ग्रहव्यक्तिसंबन्धानुभवोऽस्ति । अद्य दृष्टेषु ग्रहेषु प्रथमः शब्दप्रयोगो न स्यात् । अतोऽवश्यं सामान्यं किंचिदुपलक्षणमाश्रयितव्यम् । न च तद्ग्रहत्वादप्यस्तंभवतीति तदेव विशेषणत्वात्पूर्वमभिधेयमापद्यते । न चाऽऽकारवचनत्वं ग्रहशब्दस्य । प्रतिग्रहमवयवसंनिवेशस्य किंचिन्म्यूनातिरिक्तावयवत्वेन भिन्नत्वात् । न च तत्सामान्यं द्रव्यान्तरस्थो निवृत्त तेषु तेषु चानुवृत्तं ग्रहत्वाऽन्यदस्ति । तस्मात्तदेव वाच्यम् । यत्तु ग्रहस्य क्रियमाणः संमार्गस्तदीयत्वावधारणेनैकत्वविषयो विज्ञायत इति मन्दफला च पुनः श्रुतिरिति । तत्राभिधीयते ।

एकत्वेनापि संबन्ध तावत्येव क्रिया यदि ।

ततो निष्फलतोच्येत भेदस्त्वस्त्येकसंस्कृतेः ॥

अथमेवैकत्वसंबन्धाद्विशेषो यदेकस्मिन्क्रियते । अन्यथा हि ग्रहमात्रसंस्कारः स्यात् । तस्माद्द्रव्यगुणयोर्नियमसिद्धेरस्त्यरुणाशब्दस्यैकत्वसंबन्धस्य पृथक्प्रयोजनामिति संस्कार्यत्वोपपत्तिः । गुणत्वप्रतिज्ञानं तु प्रणीताधर्मवद्भाष्यकारेणैव प्रतिपादितम् । मन्दयुक्तिक एवायमभ्युपगमो यद्गुणमेवाऽऽश्रितेन गुणोपकर्तव्यमिति । कुतः ।

साक्षादबोध्यसंबन्धाः क्रियासंबन्धनि स्थिता ।

असंबन्धैरसंबन्धाः साधयन्ति गुणाः क्रियाम् ॥

असंबन्धेषु क्रियमाणा गुणाः क्रिया न परिच्छिन्न्युरिति क्रियासंबन्धिनमाश्रयन्ति ।

१ अत्रोच्यते । न ब्रूम इत्यादि तस्माच्चैतत्किंचिदपि कर्तुमित्यन्तं आर्थं सिद्धान्तवादी-
तित्यारभ्य—परित्यागं वदतीत्येवमन्तेन सक्षेपतो व्याख्याय क्रियाविशेषणत्वपक्ष एकत्वस्य विवक्षा-
निरासमाप्त्यमाक्षेपति—नस्त्वित्यादिना ।

न तु तद्वत्तुगुणप्रधानत्वयोः कश्चिद्विशेष इति तयोरुपेक्षा । यथा च क्रियासाधने किंसं-
ख्यमेतद्भविष्यतीत्येवमपेक्ष्यते । तथैव प्रधानमपि किंसख्यं यस्य मयोपकर्तव्यमिति ।
एतावच्च संबन्धे कारणम् । अपि च ।

या गुणस्योपकुर्वाणमात्मसात्कुरुते गुणम् ।

ग्रहीष्यतितरामेषा त तु संस्कार्यवर्तिनम् ॥

क्रियया हि प्रधानस्योपकर्तव्यं गुणेनापि । न च साधनगतोऽसौ तथागतं
याति । यथा प्रधानगतः को नु खलु मम प्रधानस्योपकुर्वन्त्याः किंचिदनुग्रहं
कुर्यादिति । महाश्वायमनुग्रहो यत्प्रधानेयत्तावधारणं नाम । यन्मानसस्काराणां च याग-
गुणभूतकर्त्रेशातिरेकेण फलप्राप्तिग्रहणयोग्यपुरुषकरणाद्भोक्तृत्वाशपातिनामपि यागाङ्गत्वं
वक्ष्यते । स एवात्र न्याय इत्यविरुद्धं प्रधानाश्रयिणा गुणत्वम् । एवं स्थितेषु तु यद्वि-
धेरसामर्थ्यमित्युक्तं तदुपादीयमानेष्वपि पश्चाद्विषयविशिष्टम् । तत्रापि हि द्रव्यदेवतायागवि-
शिष्टभावनाविधिपरे वाक्ये यदि लिङ्गसंख्यासंबन्धोऽपरः क्रियायां द्रव्ये वा विधी-
यते ततो वाक्यं भिद्येतेति शक्यं वदितुम् । अथ तु विशिष्टविधानादवाक्यभेदः । स
समार्गोऽप्यप्राप्तत्वादविशिष्टः । तदिहतावानेव विशेषोऽवशिष्यते यद्ग्रह उद्दिश्यमानः
पशुरुपादीयमानः । न चैतावता किंचित्सिद्ध्यति । अन्यथा पशुग्रहसंबन्धमात्रभेदेनापि
विवक्षिताविवक्षितत्वाद्विषयः स्यात् । अपि चास्मिन्नेव वाक्ये ग्रहमुद्दिश्य समार्गे विधी-
यमानेऽपि दशापवित्रतदेकत्वादीनां विवक्षाऽभ्युपगम्यते । न च वाक्यभेदः । तथा ग्रह-
कत्वेऽपि भविष्यति । यस्तु पदान्तरोपपादानाद्विशेषं ब्रूयात्तस्य सर्वत्र यः कश्चिद्विशेषोऽ-
स्तीति न कचिद्दृष्टान्तो नापमा । तुल्यन्यायानां विषयाभावात् । किं च ।

पदान्तरगतो यस्य गुणोऽभीष्टो विवक्षितः ।

तस्य तुल्यपदोपात्तः कथं स्यादविवक्षितः ॥

तस्माद्ग्रहैकत्वमपि विवक्षितम् । अस्ति ह्युद्दिश्यमानस्यापि ग्रहस्य विधिसंस्पर्शः । अन्यथा
हि विनाऽपि ग्रहेण समार्गे कृते तत्कृतः शास्त्रार्थो भवेत् । अथ प्राप्तत्वाद्विषयविधानमु-
च्येत । तदयुक्तम् । समार्गं प्रत्यप्राप्तत्वात् । अथ ज्योतिष्टोमे प्राप्तेरविधिरुच्यते । स पश्चादे-
रपि लोके प्राप्तत्वात्प्राप्नोति । अथासौ यागेऽप्राप्नोति विधीयते । तद्ग्रहस्याप्यविशिष्टम् ।
अथ समार्गस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणान्वहिर्भावाद्विषयविधानमुच्येत । तत्पशुयागस्यापि

१ (अ० ३ पा० ७ अ० २) इत्यत्रोक्तं शेषः । २ तस्य सर्वत्रोक्तिरिति—यदि कश्चिद्वार्तिकविद्-
लक्ष्मण्यमात्रेण तुल्यन्यायत्वं ब्रूयात्तदा तस्य तुल्यन्यायविषयाभावात् कश्चिदयत्तुमानाङ्गं दृष्टान्तो
नाप्युपमानव्यवहाराङ्गमुपमा सिध्येदित्याशयः ।

लोकान्तर्गतत्वादविशिष्टम् । शक्यं हि यो ग्रह इतिवद्यः पशुरित्यपि वक्तुम् । उद्दिश्य-
मानत्वाच्च याऽत्र ग्रहस्याविधानाशङ्का सा विन्यनुवादयोरुद्दिश्यमानोपादीयमानयो-
श्चात्यन्तभेदादयुक्ता । तथा हि ।

उद्देश्यस्यापि देशादरेकान्तेन विधिः स्थितः ।

उपादेयोऽपि चाऽऽलम्भः प्राप्तत्वाच्च विधीयते ॥

तस्माद्विशिष्टसमार्गविध्याक्षेपाद्ग्रहत्ववदेकत्वस्यापि विधिसंस्पर्शे सत्यर्थाद्गुण-
प्रधानभाव इत्येकत्वं निष्प्रयोजनत्वाद्गुणभूत ग्रहश्च प्रयोजनवत्त्वात्प्रधानभूतः ।
किं च ।

सह विन्यविध्या युक्तौ न चैकपदगोचरौ ।

पदभेदो न च न्याय्यः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रति ॥

एकस्मिन्नेव च पदे युगपदुच्चरिते ग्रहानुष्ठानं प्रति विधिराश्रीयते नैकत्वमिति
विप्रतिषिद्धम् । न च विभक्तिः पदान्तरम् । स्वातन्त्र्येणानियतपूर्वापरत्वेन चाप्रयुज्य-
मानत्वात् । गमकत्वात्पदमिति चेन्न । घूमादिष्वतिप्रसङ्गात् । एकस्मिन्नपि चाऽऽ-
ख्यातादिप्रत्ययेनैकोऽर्थः प्रतीयत इति प्रत्ययं पदत्वप्रसङ्गः । पदमिति च लौकिकः
शब्दः स यत्र लोकेन प्रयुज्यते यत्र च स्मर्तृभिः स्मर्यते न ततोऽपनेतुं शक्यते ।
'सुप्तिर्न्त पठम्' इति च स्मृतिः । तत्रैव च पदशब्दः प्रयुज्यते । तस्मात्प्रकृति-
प्रत्ययसमुदायः पद नावयवः । अभ्युपेत्यापि तु ।

त्रिवक्त्युपात्तकर्मत्वविवक्षा चेदिहेष्यते ।

सख्याऽपि तदुपात्तत्वाच्च शक्या न विवक्षितुम् ॥

अविवक्षाया शब्दस्याश्रुतममत्वमाश्रीयते ।

यावच्छ्रुतोऽपि शब्दः मन्त्राश्रुतः परिकल्प्यते ।

तावत्तदुक्तमर्थं को वाक्यार्थादपनेष्यति ॥

तदिह यदि तावत्सख्यापरित्यागाद्विभक्तिः परित्यक्ता ततः कर्मत्वपरित्यागोऽपि
प्राप्नोति । ततश्च ग्रहस्य संस्कार्यत्वं हीयते । प्रयोजनवत्त्वासंस्कार्यत्वमिति चेन्न ।
कारकविभक्तिमन्तरेण क्रियासन्नाभाभावात् । न ह्यविभक्तिकस्य ग्रह इत्येतावत् । समार्धा-
त्यनेन सम्बन्धोऽवकल्पते । ततोऽऽर्थं कर्मत्वं विदक्षितव्यम् । अतश्चाऽऽहताया

१ पा० सू० (१-४-१४) । २ यथा प्रयाजरापेण हर्षाण्यभिधायति इत्यत्र प्रयाजनिर्गति-
रूपकप्रयोजनत्वप्रयाजशपस्य सत्कार्यत्वमप्येत । तद्वदत्रापि भविष्यतात्याशयः ।

विमक्तावेकदेशपरित्यागाभावात्सख्याविवक्षा दुर्निवारेत्यशक्यः सर्वेषां संमार्गः ।
तेषां हि ।

समार्गो यदि सर्वेषामेकत्वस्याविवक्षया ।
न कस्यचिद्भेदेऽप्यग्रहकर्माविवक्षया ॥
न ह्येकस्मिन्पदे युक्तः प्रकृतौ प्रत्ययेऽपि वा ।
श्रुताश्रुतत्वसंस्कारो विरोधात्सदसत्त्ववत् ॥
श्रुतशब्दाभिधेयानां नार्थानां युगपत्तथा ।
ग्रहणाग्रहणं युक्तमर्द्धकुक्कुटिपाकवत् ॥

अत्रे प्रतिविधीयते ।

प्रामोति हि प्रधानस्य विस्पष्टा सर्वसंस्क्रिया ।
गुणभूताविवक्षा तु न द्वितीयाविरोधतः ॥

यदा हि ग्रहैकत्वोद्देशेन समार्गो विधीयते तदाद्दिश्यमानयोः परस्परसंबन्धा-
भावात्प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिलक्षणस्तावदेको वाक्यभेदः । उपादेयनानात्वे पुनः
सर्वविशिष्टाभावनाप्रयोजनत्वादेककार्यत्वं सत्याज्जम्येनैवैकवाक्यत्वं स्यात् । अस्मिन्नेव
च पक्षे प्रधानभूताक्रियावशीकाराद्विशेषणानामन्योन्यनियमसिद्धिः । उद्दिश्यमानावा
पुनरवशीकृतत्वात्प्रत्येक क्रियाग्रहणसामर्थ्यात्क्रियैव वशीकृता तैराकृष्यत इत्येकैक-
स्यान्योन्यनिरपेक्षस्य कर्तव्यताऽवगम्यते । तद्विद् ग्रह एकत्वानिरपेक्षः संस्कर्तव्यः,
एकत्वमपि ग्रहनिरपेक्षं संस्कर्तव्यम् । तत्र यदि तावद्ग्रहगतमेवैकत्वं संस्क्रियते ततः
सापेक्षकरणादुभयोर्निरपेक्षसंबन्धावधृतं प्राधान्यं विहन्येत । अथ द्रव्यान्तरगतम् ।
तत्र ज्ञायेत किमिति । न हि ग्रहवार्तिकचिदेक नाम प्रकरणे पश्यामः । यदेव ह्येकं
तदेवान्यापेक्षयाऽनेकम् । न चावच्छेदे कारणं किंचिदस्ति । येनान्यनिरपेक्षत्वेनैकमव-
धार्येत । ननुत्पत्तौ यदेकवचनान्तशब्दोदित तदेकं भविष्यति । न । तेषामपि बहु-
त्वात्किमिति निरूपणाशक्तेः । अथ सर्वेषां कस्मान्न भवति । न । तत्रापि चोदितहा-
न्यचोदितकरणापत्तेः । तथा हि ।

यदि तावद्विकल्पेन किंचित्संस्कृत्य तिष्ठति ।
अन्येषां चोदितं सन्तं विना हेतोस्ततस्त्यजेत् ॥

१ अर्धकुक्कुटिपाकवदिति—कुक्कुट्या अर्धं पच्यतामर्धं प्रसवाद्य धार्यतामिति केनचिदुक्ते
कथं दैत्य इत्युक्तोऽर्धस्य पाको धारणं वा प्रसवाद्याधेयं शक्यते कर्तुमित्येवंरूपमधेयजस्त्यं
क्रोत्रप्रवादायातमत्र दृष्टान्तार्थः । २ एवमाक्षिप्तं सिद्धान्तमार्थं समाधातुमारभते—अनेत्यादिना ।

गुणभूतेन ह्येकेनैकत्वयुक्तेन क्रिया साध्यमाना नान्यमपेक्षत इति यत्किंचिदप्यु-
पादाय शास्त्रार्थः कृतः स्यात् । प्राधान्ये पुनर्यदेवैकत्वयुक्तं न गृह्येन तस्यैव वैगुण्य
ग्रस्तज्येत । यदि त्वन्यदपि संस्क्रियेत ततोऽनेकैकत्वसंनिपातात्संख्यानन्तरापरमेन सति
भूतैकत्वपरित्यागेनामेकसंस्काराच्छ्रुतं हीयतांश्रुतं च परिगृह्येत । वीप्सार्थश्च कल्प्येतै-
कैकं समाह्वीति । जात्युद्देशेन शुक्लादिगुणान्तरोद्देशेन वा संस्कारे विहितेन संस्कृतावपि
न जातिगुणान्तरापत्तिर्भवति । तथा हि ।

न ग्रहान्तरसंमार्गे तस्माज्जात्यन्तरोद्भवः ।

संख्यानन्तरवदित्येवं नैवाऽऽवृत्तिर्विरुध्यते ॥

तत्रैतत्स्यात् । सर्वेष्वपि संस्क्रियमाणेष्वनुष्ठानवेलायामेकैक एव दृश्यते । तस्मा-
दविरोध इत्युच्यते ।

तथा सति ग्रहैकत्वमस्तु नाम विवक्षितम् ।

सर्वः संमार्गवेलाया ग्रह एको भविष्यति ॥

न हि कश्चिदपि युगपदनेक ग्रह समाह्वी । ततश्च विवक्षितेऽपि तादृशमेवेति मन्दं
विषयाफलम् । नैनु युगपत्संमार्गविरोध एव फलं भवति । नैतदस्ति । प्रत्येकं गृह्यमा-
णानां तद्भेदं संस्कारे सति योगपद्यप्रसङ्गाभावात् । अम्युपेत्यवादाश्रं चैतत्स्वतन्त्रै-
कत्वाप्रतीतिः । अतश्चैकत्वाशसंबन्धस्यानवधारणेनाशास्त्रविषयत्वात्केवलग्रहपरमेव शास्त्रं
विज्ञायते । यद्यपि च द्रव्यान्तरगतत्वेन ताद्विवक्षितमेव तथाऽपि ग्रहस्य तावदविवक्षि-
तमिति सिद्धः सर्वेषां संमार्गः ।

तस्माच्छक्षणमेवैतद्द्रष्टव्यं हि स्वगोचरे ।

संख्योद्देशेन संस्कारो नैव कश्चिद्विधीयते ॥

अथ तु गुणभूतमेकत्वं विधीयते तत्र द्वितीया तावद्गुणभावं नैव ब्रवीतीति
व्याख्यातं संस्त्वधिकरणे । सा यद्यविवक्षितोपसिप्तार्था कारकमात्रलक्षणार्थेति विवक्ष्यते
ततः स एव तावदेको दोष इत्येकत्ववच्च ग्रहस्यापि गुणत्वप्रसङ्गः । अथ
ग्रहस्य प्राधान्यमेकत्वस्य च गुणत्वं परिगृह्येयाता तथाऽपि सकृदुच्चारणे गुण धान-
त्वश्रुतिलक्षणाश्रयणाद्विभक्तिवैरूप्यादिनिमित्तो वाक्यभेदः । तत्रैतत्स्यात् । ऐकरूप्या-
र्थमेकत्ववद्ग्रहस्यापि तावद्गुणत्वमेवावगमयेत् । ततः प्रयोजनवतावशेन ग्रहस्य प्राधान्यम् ।
न चार्थाद्भवच्छब्दस्य वैरूप्यमापादयतीति । तत्र ब्रूमः ।

१ नन्विति—सर्वग्रहसंमार्गेऽपि प्रत्येकमनुष्ठानसिद्धिरैकत्वाविवक्षाफलं भविष्यतीत्येकदेश्याह्वयः ।

१ (अ० १ पा० १ अ० ४ सू० १२) ।

कथमादावसन्नेव गुणभावो विवक्ष्यते ।

कथं च संभवच्छब्दादर्थात्प्राधान्यामिष्यते ॥

सर्वेव शब्दप्रवृत्तिरसंभवाद्विप्रकर्ष प्रतिपद्यते । नास्मादिच्छामात्रेण । तदिह यदि तावच्छ्रुतिवशात्प्राधान्यं परिगृह्यते तत्तस्तदेवैकम् । अथास्य कथंचिदसंभवं कल्पयित्वा लक्षणाऽऽश्रीयते । ततः पुनः समवकरूपनाविरोधात्सत्यपि प्रयोजनवत्त्वे शास्त्रवशेन गुणत्वप्रसङ्गः । युगपत्संभवासंभवपरिग्रहात्प्राधान्यगुणत्वयोः प्राधान्यालोचनेन वित्तेपाच्च शब्दवलेशः । प्रथमं हि श्रुतिवशात्प्राधान्यं प्रतीयते तत्तस्तदुज्जित्वा मध्ये गुणत्व तत्तस्याप्यसंभवादन्ते पुनः प्राधान्यमिति विक्षेपः । पश्चात्तन्मपि च प्राधान्यमवश्यं शब्द एवाऽऽरोपयितव्यम् । न ह्यर्थो नाम किञ्चित्प्रमाणम् । किं तर्हि । शब्दशक्तिकरूप-
नोहेतुः । अतश्चानेककरूपनानिमित्तो ह्यस्त्येव वाक्यभेदः । किं च ।

विधीयमानमप्यर्थमन्यतो वाऽवधारितम् ।

अवश्यं भाविन प्राप्य न शब्दोऽन्यत्र वर्तते ॥

यद्यपि च ग्रहस्य प्राधान्यं प्रयोजनवत्तयैव सिद्धं तथाऽपि द्वितीया तदापादयन्ती सती नानुवादमात्रमपि लभमानाऽर्थान्तरे वर्तते । तद्यथा ‘ दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् ’ इत्यत्र प्रकरणप्राप्तमपि सन्तं होममेव धातुरनुवदति न विधानार्थमप्यन्यदेव गमनादि धात्वर्थान्तरं ब्रवीतीति । ततश्च ग्रहस्य प्राधान्यानुवादादेकत्वस्य च गुणमवविधानादपरो वाक्यभेदः । श्रुत्या चावश्यंभाविनि ग्रहप्राधान्यविधाने लभ्यमाने को जातुचिदर्थान्ते-
शेन कल्पयिष्यति ।

क्वचिद्वैयर्थ्यपरिच्छेदादेकत्वमपि चार्थवत् ।

अतो न तद्वशेनापि द्वितीया स्वार्थमुज्जति ॥

तस्माच्छब्दसामर्थ्यादुभयत्र प्राधान्यं गृहीतव्यम् । तत्र चानिरूपणादविवक्षेस्त्युक्तम् । भाष्यमप्येतेष्वेव वाक्यभेदेषु योजयितव्यम् । ननु च ‘ अग्नेस्तृणानि ’ इत्यत्र द्वितीयासंयोगा-
भावाद्यथाक्तवाक्यभेदाभावादेकत्वविवक्षा स्यात् । नैष दोषः । यद्यप्येषा षष्ठी विशेषणत्वा
द्वृणभूतमिवाग्निं प्रतिपादयति तथाऽपि संबन्धान्तराभावादङ्गाङ्गिसंबन्ध एव ज्ञायते ।
तत्राप्यग्नेः प्रयोजनवत्त्वातृणापचयस्य तदभावाद्वाङ्गः पुरुष इत्यत्र यथा राजा पुरुषस्य
स्वाम्येवमग्निस्तृणापचयस्य स्वामीत्येतदेव गम्यते । यद्यपि चैषा पञ्चमी स्यात् ।
तथाऽप्यन्यपादानकस्य तृणापचयस्य फलाभावादवश्यं ‘ मध्यात्पूर्वार्धाच्च द्विरवद्यति ’
इतिवदविवक्षितगुणार्था कार्यवशेनाग्निप्राधान्यं लक्षयन्ती प्रवर्तते । ततश्चाग्नेः

यद्यविवाक्षितमेकत्वं कथं तर्ह्येकवचनमुच्चार्यते । ननु बहुषु विवक्षितेषु बहुवचनेन भवितव्यम् । उच्यते । न वयमेतद्विचार-
याम एकवचनमुच्चारयितव्यं नोच्चारयितव्यमिति । उच्चार्यमाणे सति
किं प्रतिपत्तव्यम् । एकस्मिन्नेव मंगार्गादि, उत सर्वेष्विति । तच्च सर्वेष्विति
स्थापितम् । अपि च न विभक्तेर्वचनमेवैकं प्रयोजनम् । किं तर्हि । कार-
कसंबन्धोऽपि । अविवाक्षित एकत्वे कारकसंबन्धार्थमस्योच्चारणं
भविव्यति । तस्मान्नानर्थकम् ।

अपि च । ग्रहः प्रातिपदिकार्थ एकत्वं विभक्त्यर्थः । किमसौ यथे-
षम् । एतदसौ भवति । प्रातिपदिकार्थगतं हि विभक्तिः स्वमर्थं श्रुत्यैव
वदति । अथैवं सति किम् । न संमार्गेण संबन्धस्यत इति । तेन हि

प्राधान्यमेकत्वस्य च गुणभाव इत्यादि पूर्ववदेव योजनीयम् । तृणानीत्येतदपि बहुवच-
नमविवाक्षितमिति व्याख्येयम् । तथा 'भिन्ने जुहोति' इत्यादिषु । यदि तावद्विभक्त्यो-
नियोगविकल्पसमुच्चयादिभिर्निमित्तत्वं सप्तम्योच्येत ततः प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेः
परस्परसंबन्धमावः । अथैकत्वमुपादेयत्वेन प्रतिपाद्येत भिन्नमनुपादेयत्वेन ततो
यद्यपि गुणत्वप्रधानत्वविरोधो नास्ति तथाऽपि पूर्ववदेव विरोधः । एकवाक्यत्वे
नानारूपत्वं नामेत्यविवक्षा । सत्था चाऽऽकाङ्क्षाया विवक्ष्येत । सा चोपादीयमानेष्वाका-
ङ्क्षोपजायते नोद्दिश्यमानेषु । उद्दिश्यमाने हि प्रातिपदिकार्थसंबन्धमात्रापोक्षित्वाच्च
संख्याकाङ्क्षा । प्रमाणान्तरादेव विज्ञातसंख्यत्वात् । अतो यादृश ग्रहादि प्रमाणान्तरेऽवधृत
तादृशस्य संमार्गोदय इति निश्चीयते । सर्वलक्षणेपु प्रतीतिमात्रैपयिकत्वादानुष्ठानानङ्गत्वम् ।
यथा योऽयं शुक्लवासा दृश्यते तमानयेत्यादिषु वासःप्रभृतीनाम् । तत्र यावता विनाऽ-
नुष्ठानं न सिध्यति तावदुपादातव्यमिति ग्रहादिमात्र परिगृह्यते । ननु बहुषु विवाक्षितेषु
बहुवचनमिति—अविवाक्षितोऽप्यविद्यमानोऽर्थो न शक्यो वक्तुमिति मन्यते । तत्र
वेदस्य नित्यत्वाद्यथोच्चरितार्थान्वेषणमात्रे पुरुषाणा व्यापार इति न कर्तव्यं पर्यनुयुज्यते ।
तेन प्रातिपदिकार्थानुग्रहार्थं विभक्तिरिति द्रष्टव्यम् । कारकप्रतीतिपरा वा सती नान्त-
रीयकत्वात्संख्या प्रतिपादयति । यथा प्रकाशनार्थं प्रज्वालितोऽग्निरिन्धन मग्नी करोति,
एवमत्रापि 'प्रथमं वा नियम्येत' इत्येवं कर्मत्वप्रतिपादकमेकवचनम् । 'यस्य पुरोडाशौ'
इत्यादिषु चाऽऽधिकारिकहविरुमयत्ववद्विवचनम् । अन्यथा हि 'मुख्यं वा' इति कदाचिदा-
ग्नेयग्रहणभ्रान्तिः स्यात् । अपि च ग्रहः प्रातिपदिकार्थ इति-यदाऽन्विष्यमाणमपि क्रियासं-

संबन्धमानं वाक्येन संबन्धयेत् । न च श्रुत्याऽन्येन संबन्धयमानं वाक्ये-
नाऽऽच्छिद्यमान्येन संबन्धमर्हति । असंबन्धयमानस्त्वेकत्वेन समार्गो यदि
नैकत्वविशिष्टः क्रियते, न किञ्चिद्विपक्षं भवति । न चैकत्वविशिष्टः
समार्गादिः । ग्रहादिमात्रस्य च विधीयत इति किमिति द्वितीयस्य
तृतीयस्य च न क्रियेतेति ॥ १४ ॥

चोदिते तु परार्थत्वाद्यथाश्रुति प्रतीयेत ॥ १५ ॥

अथ यदुक्तं यथा, पशुमालभेत इत्येक एव पशुः पुंपशुश्चाऽऽल-
भ्यते, एवमिदमपीति । अस्त्यत्र वैपरीत्यम् । इह ग्रहार्थः समार्गः ।
तत्र पुनर्यागार्थः पशुः । किमेवं सति भवति । यो यागार्थं परिच्छि-
नति स यागस्योपकरोति । अपरिच्छिन्नेन न शक्यो यागः कर्तुमिति ।
न तु ग्रहेण केनचिद्विशिष्टेन समार्गः कर्तव्यो यद्ग्रहं विशिष्यसमार्गस्यो-
पकृत्यम् । पशोश्चेतदेकत्वं याग प्रत्युपदिश्यते । ननुक्तं प्रातिपदिकार्थ-
गतं स्वमर्थं विभक्तिः श्रुत्यैवाभिवदतीति । याग एतद्वाक्येन विधा-
स्यति । तत्र वाक्याच्छ्रुतिवैलीयसीत्युक्तम् । सत्यं, यत्र औतोऽभिसंबन्धो
विवक्ष्यते । अत्रिवक्ष्यमाणे च वाक्यावगतः सन्नपर्थुदसितव्यो भवति ।
तस्मादेकः पुंपशुश्चाऽऽलभ्यत इति । ग्रहेकत्वं न समार्गस्योपकरोतीति
न ग्रहं शक्नोति विशेषम् । तस्मादविवासितमिति ॥ १५ ॥

[८] संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ १६ ॥ पू०

बन्धित्वं न घटते तदा तुल्यायामविवक्षायां वरं द्रव्यविशेषणमेवेदमित्यभिप्रायः । ततश्च
समार्गस्तेन विनाऽप्यविगुणः । जातिसंख्या चैषा प्रत्येकं संमृज्यमानव्यक्तिगता वा समर्थ-
नीया ॥ १४ ॥

पशो पुनर्द्रव्यस्य निष्प्रयोजनत्वात्सक्तुवदविवक्षितेऽपिस्तार्थया द्वितीयया कारक-
सामान्यं कक्षयित्वा तद्विशेषाकाङ्क्षायां सत्यां भूतमव्यसमुच्चारणद्रव्यकर्मसंयोगन्यायेन
करणत्वेन गुणमावेऽवगमिते सर्वेषामेव जातिद्रव्यसंख्यालिङ्गानां भावनां यागं च प्रत्यु-
पादीयमानत्वादवैरूप्येण विशिष्टैकभावनाविधानादर्यापत्तिलभ्यविशेषणाविध्यन्तराविर्मा-
वाच्चैकवाक्यत्वसिद्धिः ॥ १५ ॥

(इति—ग्रहेकत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र श्रूयते दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि इति । तत्रैषोऽर्थोऽधिगतः सर्वे ग्रहाः संमार्जितव्या इति । इदमिदानीं संदि-
ह्यते । किं चमसा अपि संमार्ष्टव्या उत नेति । किं तावत्प्राप्तम् ।
चमसाद्यपि सर्वं संमार्ज्यमिति । कुतः । संयोगतोऽविशेषात्मकरणावि-
शेषाच्चेति । यथैव हि ग्रहाणामपूर्वसंबन्ध एवं चमसानामपि । यथैव च
ग्रहा अस्मिन्मकरणे, एवं चमसा अपि । तस्मात्सर्वत्र संमार्गः । ननु
ग्रहाः श्रूयन्ते ते चमसानां निवर्तका भविष्यन्ति । उच्यते । प्रदर्शनार्थं
ग्रहग्रहणं भविष्यति । ग्रहादि सोमपात्रम् । यस्मिन् गृह्यमाणः सोमो
व्यवसिच्येतेत्येवमाशङ्क्यते तत्सर्वं संमार्जितव्यम् । यथा भोजनकालो
वर्तते, स्थालानि संमृज्यन्तामित्युक्ते यानि यानि भोजन उपयोगमर्ह-
न्ति, तानि तानि सर्वाणि संमृज्यन्ते । स्थालग्रहणं लक्षणार्थमिति
गम्यते । एवमिहामि द्रव्यमिति । उच्यते । लोकेऽर्थलक्षणः संबन्धहारः ।
येन येनार्थः संबन्धेन, उक्तोऽनुक्तो वा, स संमृज्येतैव । इह तु वेदे
शब्दलक्षणः । शब्दश्च ग्रहस्य समार्गमाह । तत्र किमर्थं श्रुती संभवन्त्यां
ग्रहशब्दो लक्षणया कल्प्येत । उच्यते । संमार्ष्टीति संमार्गे पुरुषप्रयत्नं
विधातुमेष शब्दः शक्नोति श्रवणेनैव । ग्रहसंबन्धे तु वाक्येन । श्रुतिश्च
वाक्याद्वलीयसी । तस्माल्लक्षणया ग्रहशब्दो वर्ण्यते न यथाश्रुत इति ।
तेन यो यः संमार्जनसंस्कारार्हः स स संमार्जितव्यः । न ग्रहैवेव
व्यवसिष्टेत, एवंजातीयको गुण इति ॥ १६ ॥

एकत्ववदेव ग्रहत्वस्यापि प्रदर्शनार्थत्वाच्चमसेष्वपि संमार्ग इत्युपन्यस्य प्रदर्शनार्थत्वे
प्रमाणाभावाद्वाक्येन च संबन्धोपादानाद्ग्रहादवच्छिद्य श्रुत्या केवलसंमार्गविधानात्पूर्वपक्षः
परिगृहीतः । इह त्ववशातादिवदेव भङ्गोद्धारौ कर्तव्यौ । नन्वेवं सति तेनैव गतत्वाद-
धिकरणमेव नाऽऽरब्धव्यम् । सत्यं नाऽऽरभ्येत यदि ग्रहाधिकरणेनाविवक्षाकालुष्यमु-
द्धिर्न स्यात् । एवं त्वेकत्वविवक्षासन्नासितः सर्वमेवाविवक्षितं मन्यते । अथवाऽऽस्ते-
षाद्यपूर्वाणां कर्मभेदाद्भेदे सति युक्ताऽवघादानां व्यवस्था । ज्योतिष्टोमकर्मणस्त्वेकत्वादे-
कापूर्वसाधनयोर्ग्रहचमसयोर्धर्मसंकर इत्याभिप्रायः । संस्काराद्वेति चापूर्वसाधनप्रयुक्तत्वेन
प्रतिप्रधानावृत्तिक्रियोपपादनार्थम् ॥ १६ ॥

१ भङ्गोद्धारौ—अप्यपपरिहारावित्यर्थः । २ कर्तव्यामिति—‘विधीयतेऽवघातादि- श्रुत्या
ग्रीह्यादिसंगतः’ । इत्यादि तेषामप्याधिकरणस्य वार्तिकप्रकारेणेत्यर्थः ।

व्यवस्था वाऽर्थस्य श्रुतिसंयोगात्तस्य शब्द-

प्रमाणत्वात् ॥ १७ ॥ सि०

व्यवसिद्धे वा ग्रहेष्वेव संमार्गो न चमसेष्वपि प्रसज्येतेति । कुतः ।
अर्थस्य श्रुतिसंयोगात् । श्रूयमाणो हि ग्रहो नोत्सृष्टव्यः । उत्सृज्यमाने
श्रुतिरेव बाध्यते ग्रहमिति । प्रमत्तगीतं तत्रभवतामित्यवगम्यते । न चैत-
द्व्याध्यम् । तस्माद्ग्रहशब्देन ग्रहं लक्षयित्वा तस्य संमार्गसंबन्धो विधी-
यते । न चाविदधत्संमार्गं शक्नोति तत्संबन्धं विधातुम् । अतो विदधा-
त्येवैव शब्दः संमार्गम् । न च श्रुतिर्वाधिष्यते । कुतः । संमार्गमिति
संमृजितं पुरुषप्रयत्नं श्रुत्या शक्नोति विधातुम् । न तत्र कश्चिद्वि-
शेषः । उत्पाद्यमाने वा संमृजौ, परेण वा संबध्यमाने इति । तेन न
ग्रहसंबन्धेऽपि श्रुतिर्वाधिता भवति । अतो ग्रहेष्वेव संमार्गो व्यव-
स्थातुमर्हतीति ।

नन्वपूर्वसंयोगाविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च चमसेष्वपि प्रसज्यते,
न ग्रहेष्वेवास्य विधानमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । प्रकरणवद्विरेकवाक्यतां
कृत्वा शक्नोति तत्र विधातुम् । नाकृत्वैकवाक्यताम् । सा च
प्रकरणादनुमीयते । इयं पुनर्ग्रहशब्देन सह प्रत्यक्षा । तस्मान्न
प्रकरणे विधानम् । ग्रहैकत्वसंबन्धे पुनरुत्सृज्य स्वार्थं न शक्नोति
विधातुम् । तस्माद्वैषम्यं ग्रहैकत्वविधानेन । यदुक्तं, यथा स्थालानि
संमृज्यन्तामिति लक्षणा, तद्वदिहापीति । परिहृतमेतत् । लोके कर्मार्थ-

यथास्थूल तावदुत्तरम् । ग्रहासंबन्धे सति संमार्गविधानाभावादवश्यंभावित्वाच्च संब-
न्धन्तरस्य न केवलसंमार्गविधानम् । अथवा ग्रहशब्देन यदपूर्वं लक्षितं तत्प्रयुक्त-
त्वादव्यवस्था । नन्वपूर्वसंयोगाविशेषादित्येकापूर्वाभिप्रायम् । सत्यपि तु कर्मैकत्वे तद-
पूर्वाभेदे च ग्रहचमसाभ्यासानामयुगपत्कालत्वात्स्वरूपसाहित्यमैकस्मिन्कर्मण्यपूर्वं वा न
संभवतीत्यवश्यं प्रत्यभ्यासमवान्तरापूर्वभेदेन भवितव्यम् । विज्ञाऽपि चाभ्यासेन याग-
स्वरूपसिद्धेरदृष्टार्थ एवाभ्यासः । ततश्च ग्रहशब्दोपस्थापितप्रत्यासन्नवान्तरापूर्वातिक-
मकारणाभावादव्यवस्थासिद्धिः । अवघातादिवदेव 'कैल तु सह चेष्टया' इत्येषोऽर्थो

लक्षणं, शब्दलक्षणं पुनर्वेद इति ॥ १७ ॥

[९] आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ १८ ॥ सि०

वाजपेये श्रूयत, सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवति इति । तत्र संदेहः । किं सप्तदशारत्निता वाजपेयस्योर्ध्वपात्रे निविशत उत पशोर्यूपे निविशत इति । किं तावत्पात्रम् । ऊर्ध्वपात्र इति । कुतः । वाजपेयस्य यूपभावात् । यद्वाजपेयस्यास्ति पात्रं यूपसदृशं तत्र भवितुमर्हति । अस्ति च षोडशिपात्रम् । तच्च स्वादिरत्वादूर्ध्वत्वाच्च यूपसदृशम् । तत्र निवेशे सति वाजपेयशब्दो आह्वस्येन भवति । इतरथा वाजपेयाङ्गपशु-यागे लक्षणया वाजपेयशब्दो वृत्त इति गम्यते । ननु त्वत्पक्षेऽपि यूप-शब्दो लक्षणयोर्ध्वपात्रे । उच्यते । सर्वथा वयं लक्षणाशब्दान्मुच्यामहे । यत्पक्षे तु वाजपेयप्रकरणमनुगृह्यते । तस्मादूर्ध्वपात्रे निवेश इति ।

योजयितव्यः । न चैकत्वविवक्षावद्ब्रह्मत्वविवक्षाया वाक्यभेदो भविष्यतीति पूर्वाधिकरणेन श्रमितव्यम् ॥ १७ ॥

(इति-चमसाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

यदि सप्तदशारत्निल वाजपेयस्येति विधीयते, यूपशब्दो यथाकथंचित्तदनुवादः । ततः षोडशिपात्रे निवेशः । अथापि यो वाजपेयस्य सन्धी स सप्तदशारत्निरिति विधीयते तथाऽप्येवम् । अथ यो यूपः स सप्तदशारत्निरिति वचनव्यक्तिः, वाजपेय-शब्दो यथाकथंचिद्विशेषण प्रकरणप्राप्तानुवादो वा । ततस्तदङ्गपशुयूपस्येदं पारिमाण-मिति । किं प्राप्तम् ।

आनन्तर्यात्प्रधानत्वात्तथा प्रकरणाच्छ्रुते ।

वाजपेयेन सन्धे साक्षान्न पशुना सह ॥

साक्षात्कर्मणः सप्तदशारत्नित्वं न सम्भवतीति तदङ्गद्रव्यं गृह्यते । यत्र यदेव साक्षात्संबन्धि तदेव ग्रहीतव्यम् । यद्यपि पशुरपि वाजपेयप्रकरणान्तर्गत इति तत्सम्बन्धेऽपि प्रकरणादनतिरेको भवत्येव, वाजपेयस्य तद्धि भवति । तथाऽप्यङ्गप्रधानानां भिन्नकथंभावयोगित्वाद्वाजपेयकथंभावेनाग्रहणात्प्रकरणभावोऽभिधीयते । वाजपेयस्येति च षष्ठी-श्रुत्या सम्बन्धो भवति । भवतस्तु यूपसामानाधिकरण्याद्वाक्येन म्यात् । न च वाजपेयशब्दवेलायां काश्चिद्विरोधो येन लक्षणाऽऽश्रीयते ‘ गुणे त्वन्यायवरूपना ’ इति तद्वरं

एवं प्राप्ते ब्रूमः । आनर्थक्यात्तदङ्गेषु । वाजपेयशब्दस्तावत्सोमयाग-
विशेषवचनः । तस्य साक्षाद्यूपेन न प्रयोजनम् । अस्ति तु तस्याङ्गं
पशुयागः । तस्य तु पशुं बन्धुं यूपेन कायेम् । साक्षाद्वाजपेययूपस्य
यदि सप्तदशारत्निता विधीयते, तस्याभावादनर्थक्येन वचनं प्राप्नोति ।
तदनर्थकं वा भूदिति योऽस्य पशुयागे यूपस्तत्र निवेशमर्थेति । ऊर्ध्व-
पात्रे च यूपशब्दो लक्षणया स्यात् । नन्वितरस्मिन्नपि पक्षे वाजपेय-
शब्दो लक्षणयेति । नेति ब्रूमः । वाजपेय एव वाजपेयशब्दो भवि-
ष्यति । वक्ष्यति च स पशुयूपं विशेष्टम् । सोऽस्याङ्गस्योपकारकः ।
यश्च यस्योपकारिण उपकरोति, भवति स तस्य संबन्धो मुख्येनेव संब-

यूपशब्द एव लक्षणा । तस्मादूर्ध्वपात्र एव निवेश इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

अगत्या लक्षणावृत्तिः समभिव्याहृतैर्भवेत् ।

न चोर्ध्वपात्रसंबन्धी यूपशब्दः प्रतीयते ॥

यो हि प्रकरणमव्यवहितसंबन्धं चानुजिघृक्षति तस्य यूपशब्दोऽनर्थकः स्यात् ।
ऊर्ध्वपात्रं लक्षयिष्यतीति चेन्न । असति सामानाधिकरण्येऽन्यथा संभवे वा लक्षणाभा-
वात् । अस्मत्पक्षे पुनर्न किंचिल्लक्षणावृत्तम् । पष्ठ्याः सबन्धमात्राच्चित्वेनानङ्गेऽप्युपका-
रकमात्रापेक्षयोपपन्नत्वात् । न ह्यसावङ्गाङ्गिसंबन्धमेवैकं ब्रवीति । अनङ्गमपि स यूप-
स्तदङ्गपदार्थत्वादुपकारको वाजपेयस्य । यन्त्वानन्तर्येण षष्ठीश्रुतिर्निर्णयोजिकेति, तद्यूप-
शब्देनापि सहाविशिष्टम् । अतश्च सप्तदशारत्निविधिपरेऽनूद्यमानत्वाद्यादृशं वयं वाज-
पेयस्य यूपं पशुयामस्तादृशस्य ग्रहणमिति पशुयूपाश्रयणम् । अस्ति त्वेषाऽपि जिज्ञासा
यदि वाजपेयस्य साक्षाद्यूपः स्यादिति । यदा तु स नोपलब्धस्तदा पक्षान्तरमवलम्बि-
तम् । किं च ।

वाजपेयेन संबन्धस्त्रेषाऽपि न निरूप्यते ।

साक्षात्संबन्धिमात्रेण तद्यूपेनाववा स्फुटः ॥

साक्षात्तावन्न सप्तदशारत्नित्वं युज्यत इत्युक्तम् । 'बन्धिमाम्रमन्त्रं, 'न, 'त, 'व' ..
षस्येत्येतावन्मात्रेण न ज्ञायते । यूपशब्दार्थस्त्वन्तसंबन्धित्वाददूरभ्रष्टः । तस्माद्यथोक्त-
मेवास्य विशेषणत्वम् । अधिकारप्रकरणप्राप्तमनुवादित्यति । वक्ष्यति ह्येतत् 'आरा-

१ सोऽस्याङ्गस्येति—स—यूपः, अस्याङ्गः—वाजपेयाङ्गस्य, पशुयागस्तेत्यर्थः । 'यस्यो-
पकारिण इति—वाजपेयस्योपकारिण पशुयागस्तेत्यर्थः । ३ (अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० ३) ।

वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा भवन्ति । तत्रैष संदेहः । किं पवमानेष्टिषु निविशन्त उत दर्शपूर्णमासादिषु सर्वथागेष्विति । किं तावत्प्राप्तम् । पवमानहविःष्विति । कुतः । उक्तमेतत्, प्रधानेऽसंभवव्यपदार्थस्तद्गुणे कल्प्यत इति । अग्न्याधेयप्रकरणे च समाम्नानात्पवमानहविषां तद्गुणता । तस्मात्पवमानहविःष्वित्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । गुणानां समत्वात् । पवमानहविषामग्न्याधेयस्य च न परस्परेण संबन्धः । यथाऽऽधानमग्नेर्गुणः संस्कारार्थं एवं पवमानहवीष्यप्यग्नेरेव गुणभूतानि । कस्तत्र परस्परेण संबन्ध इति । यदुक्तमाधानस्य प्रकरणे समाम्नायन्त इति । यद्यपि समाम्नायन्ते तथाऽपि प्रकरणं बाधित्वा वाक्येनाग्नेर्भवन्ति । किमिह वाक्यम् । यदाहवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवति इति । नन्वाहवनीयोऽत्र यागस्याधिकरणत्वेन गुणभूतः श्रूयते । सत्यम् । अधिकरणमाहवनीयः । तथाऽपि त्वाहवनीयार्थं एव यागः । प्रयोजनवत्त्वादाहवनीयस्य निष्प्रयोजनत्वात्पवमानहविषाम् । कथमेषा निष्प्रयोजनता । फलाश्रवणात् । कल्प्यं फलमिति चेत् । सत्यं कल्प्यम् । अग्निस्संस्कारस्तु तत्फलं, न स्वर्गः । स्वर्गे कल्प्यमाने द्विरदृष्टं कल्प्येत । होमाच्च स्वर्गो भवति । तस्य चाऽऽहवनीयेनापरोऽदृष्टः संस्कार इति ।

मार्थानि च पात्राणि यज्ञगामित्वेन विहितान्याधानप्रकरणं बाधित्वा कतमस्य यज्ञस्य भवन्तिवति 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु' इति पवमानहविषु विज्ञायन्ते । तथा प्राप्तेऽभिधीयते ।

वाक्येनाऽऽधानतुल्यानि पवमानहवीष्यपि ।

तेनासति तदङ्गत्वे सर्वयज्ञार्थतेष्यते ॥

प्रकरणगम्या पवमानहविषामाधानार्थता बाधित्वा वाक्येनाग्न्यर्थता विज्ञायते 'यदाहवनीये जुहोति' इति । तत्र चोद्यते । यद्यस्माद्वाक्यादाहवनीयः पवमानहविषा संस्कार्यो भवति ततः समानवाक्यनिर्देशादग्निहोत्रादीनामपि प्राप्नोति । अथ तेषां फलवत्त्वादाहवनीयोऽङ्ग ततः पवमानहविषामप्यङ्गमेव स्यात् । न ह्येकं वाक्यं फलवत्ता गुणभूतमफलानां च प्रधानभूतमाहवनीयं वक्तुं समर्थम् । विध्यनुवादेद्देश्योपादेय-गुणप्रधानानां युगपद्विरोधात् । सप्तमी चैकत्र द्वितीयार्थं लक्षयति । अन्यत्र स्वार्थमेव वदतीति विरोधः । तथा च विश्वजिदादीनामश्रुतफलानामङ्गत्वप्रसङ्गः । सर्वं चायुक्तमेतत् । निष्पन्नश्चाऽऽहवनीय उपदिश्यते । फलवत्कर्मानुरोधेन च भाव्याहवनीयसंज्ञा

१ 'अग्नये पवमानाय' 'अग्नये पावकाय' 'अग्नये शुचये'—इत्येतेर्वाक्यैर्विहितेष्वि-यर्थः ।

२ (अ० ३ पा० १ अ० ९) इत्यत्रेति शेषः । ३ (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८) । ४ एवमुपपादितं सिद्धान्तभाष्यमाक्षिपति—तत्र चोद्यत इत्यादिना । ५ उपदिश्यत इति—फलवत्कर्महोत्रादिकर्मणामिति शेषः ।

तस्माद्गन्धता पवमानहविषाम् । नैषामाधानेन संबन्धः । तस्मान्नाऽऽधाने श्रूयमाणं, पवमानहविषां भवितुमर्हति । किं तर्हि । सर्वयागेषु दर्शपूर्णमासप्रभृतिष्वाधानस्य प्रधानभूतेषु निवेश इति ॥ २२ ॥

[१३] मिथश्चानर्थसंबन्धात् ॥ २३ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । वार्त्रिघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते, वृधन्वती अमा वस्यायाम्, इति । तत्र संदेहः । किमनुवाक्याद्विषयस्य प्रधाने निवेश विज्ञायते । तस्मात्किंलैव वर्णनीयम् । द्वे ह्येते वाक्ये तुल्यरूपे । पवमानहविष्प्रकरण एकमपरमनारभ्यवादे । तत्र प्राकरणिकेन निष्पाद्यमानत्वात्संस्कारापेक्षिण आहवनीयस्याफलानां पवमानहविष्प्रभृतीनां संस्कारत्वेन विधानम् । अनारभ्यवादेन तु निष्पन्नस्य सतः सूचकमप्युद्दिष्ट्याधिकरणत्वेन विधानम् । तस्मादविरोध इति । वयं तु ब्रूमः । किमेतेनाश्रुतवाक्यकल्पनाह्वेन । अन्यथाऽप्येतदुपपद्यत एव । भवन्तु नाम पवमानहविष्याधानाङ्गम् । तथाऽपि न तत्र पात्राणि भवन्ति । वाजपेयस्य यूप इति हि यूपग्रहणाद्व्यवहितसंबन्धेऽपि पृष्ठचूपपक्षे तथा कल्पितम् । न त्विहैव किंचिदस्ति । यत्तु यज्ञावचरग्रहणं तत्प्रकृतयज्ञाभावादनारभ्यवादरूपेण सर्वत्र विदधाति । तच्चैतत्पूषाद्यनुमन्तान्याथैवैव सेत्स्यतीति नार्योऽधिकरणेन । सूत्रं तु पूर्वस्यैव पदोत्तरत्वेन नेयम् । ननु निविदा सामिधेन्यङ्गत्वाच्च व्यववायकत्वं स्यात् । अत आह—गुणानां च परार्थत्वादिति । तद्व्याख्यातम् । तथा हि ।

वदन्ति सामिधेनीवज्जिविदोऽग्निसमिन्धनम् ।

समुक्तत्वात्तस्मात्तासा नाङ्गं प्रकरणेन ताः ॥ २२ ॥

(इति—वारणादीनां सर्वयज्ञाङ्गताधिकरणम् ॥ १२ ॥)

यथामयोगं निवेशार्थमारम्भः । कुतः सदेह इति । संयोगस्यैव द्वेषा प्रतिमानात् ।

साधारण्येन संयोगः सदिग्धः कालकर्मभिः ।

विरुद्धः कर्मसंबन्धे न क्रमः कालसगतौ ॥

तुल्यकक्षौ हि संबन्धौ विरुद्धौ न विलसणौ ।

१ 'अग्निवृत्राणि जघ्नन्' । इविणस्युर्विपन्यथा, इत्यादि । एव 'त्व सोमाग्निं ससति । त्वरा जोन वृत्रहा' इत्यादि च वार्त्रिघ्नी युगलम् । 'अग्निं प्रत्नेन जन्मना । शुभानस्त्वनुवं स्वाम् । कविर्विप्रेण वाक्थं' इत्यादि । एव 'सोममाग्निं वृत्रावयम् । वर्षयामो वावचो विदः' इत्यादि च वृधन्वतीयुगलम् । तै० ब्रा० (३-५-६ ।) । २ एवमाक्षिप्तं भार्यं परमतेन समाधानुमारभते—तस्मादित्यादिना । ३ पूर्वस्यैव—संदिग्धे तु व्यववायात् 'इति सूत्रस्यैव शेषतयेत्यर्थः । ४ पदोत्तरत्वेन—शङ्कापदोत्तरत्वेनेत्यर्थः । ५ यथासयोगमिति—आज्यभागकमान्नातस्य वार्त्रिघ्नीवृधन्वतामन्वचनुष्ठयस्य क्रमाद्व्यववायकत्वेन साधारण्येन निवेशार्थमित्यर्थः ।

उताऽऽज्यभागयोरिति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रधान इति । कुतः । पौर्णमासीसमभिष्याहारादमावास्यासमभिष्याहाराच्च । प्रधानं पौर्णमासी चा-
मावस्या च, नाऽऽज्यभागौ । तस्मात्साक्षाद्वाक्यात्प्रधानस्येति प्राप्तम् ।
तत्र ब्रूमः । मिथः सह द्वाभ्यामनुवाक्याभ्यां न प्रधानस्य कार्यमस्ति ।
यत्र तु द्वे अनुवाक्ये तत्र तयोर्वार्त्रघ्नता वृधन्वत्ता च विधीयते ।
प्रधाने चैकाऽनुवाक्या । तत्र द्वित्वं वार्त्रघ्नतां वृधन्वत्तां च विदधद्वाक्यं
भिद्येत । आज्यभागयोस्तु द्वे प्राप्ते आग्नेयी सौमी च । तत्र वार्त्रघ्नतां
वृधन्वत्तां केवलां शक्यति विधातुम् । ननु प्रधानगामित्वेऽपि द्वयोः
प्रधानयोर्द्वे अनुवाक्ये आग्नेयस्याग्नीषोमीयस्य चेति । उच्यते ।
एका वार्त्रघ्न्याग्नेयी, एका सौमी । तथा वृधन्वत्यौ । तत्र याऽऽग्नेयी सा
विधीयमाना संबध्येत न सौमी । अमावास्याया तावन्नास्त्येव सोमः ।
पौर्णमास्यामप्यग्नीषोमीय एव क्रियमाणे क्रियेत । तत्राप्येकदेवत्या
न शक्नुयादेवताद्वित्वे कार्यं कर्तुम् । अथाभे अग्नीषोमीये प्राप्ते इति ।

तुल्यत्व कर्मसंबन्धे वैषम्यं कालसंगतौ ॥

नित्यं तत्रानुवाक्याभिर्यागानामेव संगतिः ।

न कालयोः क्रमस्तस्मात्प्रधानाङ्गतया हतः ॥

गुणानां च परार्थत्वादित्यनेनापि हेतुना ।

संबद्धं नाऽऽज्यभागस्यामनुवाक्याचतुष्टयम् ॥

तस्मादाज्यभागक्रमं बाधित्वा वाक्येन प्रधानार्थत्वे प्राप्तेऽभिधीयते ।

मिथश्चानर्थसंबन्धादिष्टो नाङ्गाङ्गिसंगमः ।

न चेहास्त्यनुवाक्यानां प्रधानैरर्थसंगतिः ॥

द्वे तावन्नानुवाक्ये स्तः कर्मैकत्वे कथंचन ।

द्वयोरपि च नैवैते देवते कर्मणोरिह ॥

अमावास्याया तावत्सौमी नैव विद्यमानार्था । न ह्यमावास्याया सोमः प्रधानदेवता ।
पौर्णमास्यामप्यग्निसहितस्य चोदितत्वात्केवलस्य प्रकाशनं महेन्द्राधिकरणे निराकृतम् ।
न चाग्नीषोमयोर्द्वयोरपि प्रयोगः 'पुरोनुवाक्यामन्वाह' इत्येककर्माणि विवक्षितैक-
संख्यत्वात् । अथाप्राप्तमपि द्वित्वं विधीयते ततो मन्त्रविशेषस्य द्वित्वस्य च विधानं
द्वाक्यं भिद्यते । आज्यभागयोस्तु कालकृत व्यवस्थामात्र सुकरमित्युक्तम् ।

नैकस्य यागस्य द्वाभ्यामनुवाक्याभ्यां प्रयोजनम् । उपादेयत्वेन ह्यनुवाक्या
चोद्यते । तत्रैकत्वं विवक्षितम् । तेन तत्रापि न द्वे । तस्मादाज्यभागयो-
र्निवेश इति ॥ २३ ॥

[१४] आनन्तर्यमचोदना ॥ २४ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—मुष्टी करोति वाचं यच्छति दीक्षितमावेदयति इति ।
तथा हस्तावनेनिके, उलपराजि स्तृणाति, इति । तत्र संदेहः । किं
मुष्टीकरणं वाग्यमश्वाऽऽवेदनार्थमुत कृत्स्नप्रकरणे निवेश इति । तथा
हस्तावनेजनं किमुलपराजि स्तरितुमुत प्रकरणे सर्वपदार्थान्कर्तुमिति । किं
तावत्प्राप्तम् । हस्तावनेजनं हस्तसंस्कारार्थं, वाग्यमः पुरुषसंस्कारार्थः ।
आमन्त्रयमाण एकाग्रो भवति, पदार्थाननुतिष्ठति । तेन केषां केषां पदा-
र्थानामिमां संस्कारावित्याकाङ्क्षाऽस्ति । सत्यामाकाङ्क्षायामानन्त-

तस्मात्कार्त्तार्थ एवाय सयोगोऽङ्गाङ्गिकल्पनात् ।

न्याय्यः पूर्वप्रतीतत्वात्कार्त्तलो हि दुरतिक्रमः ॥ २३ ॥

(इति—वार्त्तधन्यादीनामाज्यभागाङ्गताधिकरणम् ॥ १३ ॥)

क्रमविनियोगोऽनन्तरमवस्थितः । इदानीं तदपवादः क्रियते । मुष्टयोः करणं वाग्य-
मश्च याजमानम् । आवेदनमाध्वर्यवम् । तत्र कथमङ्गाङ्गिभाव आशङ्क्यते । नैष दोषः ।
आध्वर्यवेऽपि प्रयोक्तृत्वेन यजमानस्य कर्तृत्वात् । अथवा यत्तत्र दीक्षितस्याऽऽवेद्य-
मानं तस्याङ्गत्वेनेतरौ सदिध्येते । कस्मात्पुनस्तुल्य आनन्तर्ये पूर्वस्यैवाङ्गत्वमुच्यते न
परस्य । केचिदाहुः । अनियमप्रदर्शनार्थमेव प्राथम्यात्पूर्वोपादनम् । अथवा सर्वभाव-
नासु किमित्युपकार्योपेक्षण प्रथममुत्पद्यते । सर्वापेक्षणे च पुरस्तादुच्चरितस्य ग्रन्थानु-
गुण्यात्पूर्वमालोचनं भवति । तेन मुष्टिकरणवाग्यमाभ्यां किं कर्तव्यमित्युपेक्षिते 'दीक्षित-
मावेदयति' इत्युपतिष्ठते । न च तदतिक्रमे हेतुरस्ति । शक्यते च तस्यापि परतः
प्रयोजनवत्त्वं कल्पयितुम् । अतस्तदर्थत्वमेव युक्तम् । एवं हस्तावनेजनस्योल्पराजि-
स्तरणार्थत्वम् । ऊर्ध्वैस्तृणैर्दीर्घै वेदिमध्ये स्तरणमुल्पराजिस्तरणं प्रत्येतव्यम् । सर्वत्र च
योग्यत्वमवान्तरप्रकरणमकवाक्यत्व च महाप्रकरणाद्वलीयासि विनियोजकानि । तस्मा-

१ ' उलपराजि स्तृणाति ' इत्युल्पराजिशब्दार्थमाह—ऊर्ध्वरित्यादिना । उपूर्वस्य लुप्तातेः
कपन्प्रत्ययान्त उलपशब्द । उल्प—ऊर्ध्वलवनयोग्यमुगन्ध्यादिकठिनतृणं कृता राजि—रेखापर-
परीयराज्याकारत्वमित्यर्थः ।

येण निराकारुक्षीकरणम् । तस्मादानन्तर्यादावेदनार्थो वाग्यमो मुष्टीकरणं च । हस्तावनेजनं चोलपराजि स्तरितुम् । एव प्राप्ते ब्रूमः । सर्वैः प्रकरणाधीतैः संबन्ध इति । कुनः । वाक्यभेदात् । कथं वाक्यभेदः । अर्थद्वयस्याभिधानात् । न हि दीक्षितमावेदयितुमित्यस्मिन्नर्थे आवेदयतीति । न च स्तरितुमित्यस्मिन्नर्थे स्तृणातीति । स्तरणमपि विधीयतेऽवनेजनं च । मुष्टीकरणं वाग्यमश्च विधीयत आवेदनं च । न चैषां परस्परेण

त्सर्वं पूर्वसमाप्नातमुत्तरसमाप्नातस्याङ्गम् । योग्यत्वाभावात् मुष्टिकरणवाग्यमयोः परस्पराङ्गत्वं नोपन्यस्तम् । न ह्युभयोः प्रधानार्थयोरन्योन्यापेक्षा । तेनायोग्यमात्रमतिक्रम्य न दूरं गन्तव्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

न तावदेकवाक्यत्व दृश्यते योग्यता समा ।

अवान्तरकथंभावस्तदानीं नावगम्यते ॥

न हि द्वयोरान्वयातयोः केनचिदुपबन्धेन विनैकवाक्यत्व संभवति । यत्प्रकरणं बाधेत । योग्यता पुनरनन्तरार्थत्वे च समा । यद्वा सर्वार्थत्वे युक्ततरा । बहुषु हि पदार्थेष्ववधानमुपयुज्यतेतराम् । एकस्तु यथाकथंचिदपि क्रियते । न चावान्तरप्रकरणमिह विद्यते । यदि तावत्पूर्वस्य कथंभावस्तत उत्तरमेवाङ्गं प्राप्नोति । न चैवं भवितुमर्हति । साध्याशस्यापरिपूर्णत्वात् । न चोत्तरेणासावक्लृप्तप्रयोजनावस्थेन शक्यः पूरयितुम् । एव तस्याप्युत्तरेणेति यावत्प्रधानं प्राप्तम् । यद्येवं ततो योऽन्तराले गुणकामस्तेन सह सर्वमाधस्त्यमङ्गं संबन्धेत, नैव प्रधानं यावत्प्राप्तुयात्, अवान्तरकथंभावस्य निष्पन्नत्वादिति । उच्यते ।

यदि नामास्य विज्ञातौ म्याता वाक्यगतौ गुणौ ।

अवान्तरकथंभावस्ततस्तावन्तरा भवेत् ॥

प्रधानकथंभावस्त्वभितोऽन्यसंबन्धमात्रमुक्त्वा यावदन्तं गच्छतीत्यनुषङ्गाधिकरणे व्याख्यातम् । नन्वेव सति सर्वावान्तरप्रकरणोच्छेद एव प्राप्नोति । उच्यते ।

परैरप्रकरणस्थानामङ्गे श्रुत्यादिभिस्त्रिभिः ।

ज्ञाते पुनश्च तैरेव सदशेन तदिष्यते ॥

१ असौ—कथंभाव इत्यर्थः । २ गुणकाम इति—‘गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्’ इत्यादि-वाक्यविहितो गोदोहनादित्यर्थः । ३ परप्रकरणस्थाना—दर्शपूर्णमासादिप्रकरणस्थाना प्रयाजादीनां, श्रुत्यादिभिस्त्रिभिः कस्मिंश्चिददृगे ज्ञाते, पुनश्च तैरेव प्रमाणैरपरस्मिन्नदृगे ज्ञाते, सदशेन—सदशसंभवेन तदिष्यते—अवान्तरप्रकरणमिष्यते । न सर्वत्रैति कारिकायाः ।

कश्चित्संबन्धोऽस्ति । न च पदार्थाकाङ्क्षायां सत्यामानन्तर्यमेकवाक्य-
त्वे कारणं भवति । तस्मात्प्रकरणधर्मा एवंजातीयकाः ॥ २४ ॥

वाक्यानां च समाप्तत्वात् ॥ २५ ॥

स्वेन स्वेन पदसमूहेन परिपूर्णमेकं वाक्यम् । तथाऽपरं, तथा सर्वाणि
यान्युदाहृतानि । तस्माद्विस्पष्टमर्थद्वयं, विभागे च निराकाङ्क्षता । तेन
वाक्यभेदः । अतः संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च कृत्स्ने प्रकरणे
निवेश इति ॥ २५ ॥

[१५] शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत

मिथस्तेषामसंबन्धात् ॥ २६ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः समाम्नायते—आग्नेयं चतुर्धा करोति इति । तत्र
संदेहः । किमाग्नेयेऽग्नीषोमीये चैन्द्राग्रे च सर्वत्र चतुर्धाकरणं
किं वाऽऽग्नेय एवेति । किं प्राप्तम् । शेषः—चतुर्धाकरणम्, आग्नेय-

सर्वेषां हि प्रयाजादीनामङ्ग किंचिदुक्त्वा पुनः परामर्शोऽस्तीति तत्पर्यन्तावान्त-
रप्रकरणरूपना भवति । अन्यथा ह्यन्यवस्थैव स्यात्सर्वशेषाणां परस्परशेषत्वप्रसङ्गात् ।
यत्र पुनः संकीर्तनं नास्ति तत्र सर्वं प्रधानार्थमेवाध्यवसातव्यम् । तस्य तु किं केवल-
स्याथ साङ्गस्येत्यत्र विवेकं 'प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य' इत्यारभ्य वक्ष्यति ।
तदिह योग्यतया मुष्टिकरणादीनां साङ्गप्रधानार्थत्वं निश्चितम् । यदि त्वावेदायितुं स्तरि-
तुमिति च श्रूयेत ततः 'तुमुन्प्बुलौ क्रियाया क्रियार्थायाम्' इत्येकवाक्यतया विनियोगो
भवेत् । न त्वेवमस्ति । तस्मात्सर्वार्थत्वमिति ॥ २४ ॥

इतश्चाऽऽनन्तर्यमप्रमाणम् । यत एकवाक्यतालक्षणमेषु प्रत्येकं दृश्यते न सर्वेषु ।
तस्मादपि नान्योन्यार्थता ॥ २५ ॥

(इति—आनन्तर्यानियामकत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

यथासंयोगं धर्मव्यवस्थोक्ता । स तु संयोगः किमेकदेशेनापि भवत्युत सम-
स्तेनैवेति विचारः । किं चतुर्धाकरणविधावाग्नेयशब्देन द्विदेवत्यो गृह्यते न वेति ।
गृह्यते इति ब्रूमः । कुतः ।

शक्यते हि द्विदेवत्यः संलक्षयितुमेकया ।

अग्नीषोमहविर्योमो मनोतायामिवग्निना ॥

मिति देवतागुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयते । अग्नीषोमीयेऽपि स्यादैन्द्राग्नेऽपि । कुतः । तावप्याग्नेयौ । यस्याग्निर्देवताऽन्या च भवत्यसावाग्नेयः । तथा, या इत्थस्य इवित्यस्य च माता, सा इवित्यस्य भवत्येषमिहापि । यद्याग्नेयस्याग्नीषोमीयस्य च पुरोडाशस्य मिथः संबन्धो न भवेत्तत आग्नेय एव चतुर्धाकरण व्यवतिष्ठेत । भवति तु संबन्धः । तस्मादव्यवस्था । यथा, आग्नेयस्य मस्तकं विभज्य प्राशि-
त्रमवयति इति सर्वेभ्यः प्राशित्रावदानमेवं चतुर्धाकरणमपि ॥ २६ ॥

व्यवस्था वार्थसंयोगाल्लिङ्गस्यार्थेन संबन्धालक्ष-

णार्था गुणश्रुतिः ॥ २७ ॥ स्त्रि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । व्यवतिष्ठेत या चतुर्धाकरणमाग्नेय एव न साधारणं भवितुमर्हति । कुतः । अर्थसंयोगात् । अग्निना देवतयाऽर्थनैकदेवत्यस्य संयोगो न द्विदेवत्यस्याग्नीषोमीयस्यैन्द्राग्नस्य चेति । कुतः । यस्य ह्यग्नीषोमी देवता, उभयविशेषणविशिष्टः संकल्पः

यद्यप्यग्निरदेवता न त्वमभवेत् । समवेतत्वं चोपलक्षणं तारणं न देवतात्वम् । न चाग्नाग्निः कार्ययोगी । येनात्यन्तमाद्रियेत । किं तर्हि । उपलक्षणार्थः । न चोपलक्षणानि यथाश्रुतान्येवोपाश्रुयान्तरालकाललक्षणार्थपुरोडाशद्वयवत्कार्येष्ववाश्रियन्ते ।

तथा पात्नीवतेऽप्युक्ता तेन त्वष्टुरतन्त्रता ।

तथा इत्थस्य मातेति माता इत्थइवित्ययोः ॥

उपलक्षणकार्ययोर्मिथः संबन्धमावात्साधारणत्वम् । भाष्यकारेण त्वेतदेवानुषज्योक्तं मिथस्तेषामसंबन्धादचोदना स्यादिति । भवति चैवविधाना साधारणत्वं तथा च प्राशिब्रि दृश्यत इति ॥ २९ ॥

यथैव हि ग्रहत्वेन चमसा नोपलक्षिताः ।

आग्नेयत्वं तथा न स्याद्विदेवत्योपलक्षणम् ॥

उद्दिश्यमानं तावद्वित्रक्षितमित्युक्तम् । न चाग्नीषोमीयेन्द्राग्नयोरग्नेयत्वमस्ति । न ह्यग्नाग्निसत्तामात्रमुपलक्षणम् । किं तर्हि । तद्वित्तोपात्तं देवतात्वम् । अग्निः एतस्तद्विशेषणम् । या चोद्दिश्य द्रव्यं त्यज्यते सा देवता । न च द्विदेवत्योऽग्निमुद्दिश्य त्यज्यते ।

न हि व्यपङ्क्तिविज्ञानमेकेन व्यपदिश्यते ।

नाग्नीषोमीय आग्नेय ऐन्द्राग्नौ वा तदुच्यते ॥

क्रियते । तस्याग्निः सोममपेक्षमाणो देवता न निरपेक्षः । यस्य चाग्निः सोममपेक्षमाणो देवता, न तस्मात्तद्धित उत्पद्यते । समर्थानां हि स उच्यते । सापेक्षं चासमर्थम् । तस्मान्न तद्धितान्तेन निरपेक्षाग्निदेवत्येन द्विदेवत्यस्याभिधानम् । अतो यत्र निरपेक्षोऽग्निर्देवता, तत्रैव चतुर्धाकरणमिति । देवतालिङ्गस्य हि सामर्थ्येन संयोगो भवति तद्धितार्थस्य, नासति सामर्थ्ये ।

अथ यदुक्तं यथा प्राशिन्नावदानं सर्वेभ्यः क्रियत एवं चतुर्धाकरणमपीति । युक्तं प्राशिन्नावदाने । न तत्रैवं संबन्धः क्रियते, आग्नेयस्य प्राशिन्मवव्यतीति । कथं तर्हि । आग्नेयस्य मस्तकं विभज्येति । एकं होतृवाक्यं प्राशिन्मवव्यतीति । द्वितीयमाग्नेयस्य मस्तकं विभ-

तद्धितार्थोऽत्र लिङ्ग हि समर्थानां च तद्धितः ।

असमर्थात्समासस्थानं चाग्नेरस्ति तद्धितः ॥

आग्नेय इति यो निरपेक्षाग्निदेवत्यः सोऽभिधीयते । न च द्विदेवत्ये निरपेक्षोऽग्निर्देवता । तेनायं तद्धितो नाग्नीषोमादिगताग्निशब्दादुत्पद्यत इति न तदर्थस्य देवत्वमाह । यत्र त्वसौ निरपेक्षो देवता स शक्य आग्नेय इति वक्तुम् । यत्तु प्राशिन्मवदिति । तत्रोच्यते । देशविशेषलक्षणार्थाऽस्मिन्नाग्नेयगुणश्रुतिः । सामान्यवाक्येन सर्वत्र प्राशिन्नावदाने प्राप्ते मस्तकविरोगविशेषविधानार्थमेतद्वचनमिति वैषम्यम् ।

स्थितेऽधिकरणे त्वेव प्रत्ययवन्धीयते पुनः ।

अविशेषादुभौ वेति कातीयवचनश्रुतेः ॥

उक्तं कात्यायनेनेह दृष्ट्वा शातपथी श्रुतिम् ॥

त चतुर्धा कृत्वा पुरोडाश बर्हिषद् करोति इति ।

अत्रोच्यते ।

सत्यमस्ति श्रुतिर्ययमविशेषेण दृश्यते ।

विशेषे स्थाप्यते सा तु नित्यं शास्त्रान्तरीयया ॥

प्राशिन्नेऽपि तथेति चेत् । न । गुणार्थत्वात् । मस्तकं विरुज्येति गुणपरत्वादशक्यः सामान्यविधिरुपसंहर्तुम् । इदं तु निर्गुणं पुनर्वचनं शक्नोति सामान्यं स्वविषये स्थापयितुम् । दूरस्थत्वादशक्योऽस्योपसंहार इति चेत् । न । यस्य येनार्थसंबन्ध इति न्यायात् । तेन—

१ यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थेनापि तस्य सः । अर्थात्तां त्वसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् । इति लोकोपपन्नम् ।

ज्येति । तत्राऽऽग्नेयस्य मस्तकादवयतीति गम्यते । अन्यस्य मस्तकाद-
न्यस्माद्वैत्यनियमः । यदि तु तत्र केवलाग्निदेवत्यो नाभविष्यत्,
तदाऽऽनर्थक्यपरिहाराय द्विदेवत्योऽप्यग्रहीष्यत । यत्तु द्वित्यस्य मातेति ।
युक्तं तत्र । अव्यासाङ्गि मातृत्वम् । ततो जातो द्वित्यः । एतावता
संबन्धेन, मातेन्युच्यते । नात्र किंचिदपेक्ष्यते । स च तावांस्तत्र संब-
न्धोऽस्तीति द्वित्यस्य मातेति युक्तं वचनम् ॥ २७ ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥

=====

अथ तृतीयेऽध्याये द्वितीयः पादः ॥

[१] अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः

स्यात्तस्मादुत्पत्तिसंबन्धोऽर्थेन नित्यसंयो-

गात् ॥ १ ॥ सि०

इह मन्त्रा उदाहरणं वहिर्देवसदनं दाभि, द्रत्येवमादयः । किं मुख्यं

अवश्यमेव सामान्यं विशेषं प्रति गच्छति ।

गतमात्रं च तत्तेन विशेषे स्थाप्यते ध्रुवम् ॥

अथवा विशेषेण प्राप्तत्वात्सामान्यमनूयते बहिर्षत्त्वरूपविधानार्थम् । अथ तदपि
प्राप्तं ततः क्रमार्थं श्रवणमिति वक्तव्यम् । अतश्चाऽऽग्नेयस्यैव चतुर्धाकरणमिति सिद्धम् ।
यदि तु तत्र केवलाग्निदेवत्यो नाभविष्यादिति— लक्षणायां गुणश्रुतिरित्येतस्यैव
व्याख्या । केवलदेवत्याभावे हि मनोतायाभिवाङ्मिशब्द उभौ लक्ष्येत् । तदर्थं वा गुणश्रु-
तिर्भवेत् । अस्ति त्वेकदेवत्यमतस्मात्तस्यैव चतुर्धाकरणम् । यद्यपि चोपलक्षणं कार्य-
योगि न भवति तथाऽपि तेनानुपलक्षितं न शक्यं ग्रहीतुमित्येकदेवत्यस्यैव ग्रहणमिति
सिद्धम् ॥ २७ ॥

(इति—चतुर्धाकरणाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

इति श्रीमद्वृकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्यानं तन्त्रवार्तिके तृतीय-

स्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

इदानीं लिङ्गविनियोगः स्तुयते । लिङ्गं नाम मन्त्राणामर्थप्रत्यायनसामर्थ्यम् । तच्च

एवाभिधेये मन्त्राणां विनियोग उत गौणेऽपीति । कः पुनर्मुख्यः को वा गौण इति । उच्यते । यः शब्दादेवावगम्यते, स प्रथमोऽर्थो मुख्यः । सुखमिव भवतीति मुख्य इत्युच्यते । यस्तु खलु प्रतीताद-
 र्थात्केनचित्संबन्धेन गम्यते, स पश्चाद्भावाज्जघनमिव भवतीति जघन्यः । गुणसंबन्धाच्च गौण इति । यद्येव सर्व एव मुख्यः । सर्वो हि शब्दाद्गम्यते । यथैव ह्यग्निर्ज्वलतीत्युक्ते ज्वलनसंप्रत्ययः । एव-
 मेवाग्निर्माणवक इति शब्द एवोच्चारिते माणवके संप्रत्ययः । अथोच्येत ।
 यस्मिन्निरूपपदाच्छब्दात्संप्रत्ययः स मुख्यः, यस्मिन्सोपपदात्स गौण
 इति । नैतद्युक्तम् । यस्य हि शब्दस्य रूपं कस्यचिदर्थस्य निमित्तं,
 सोपपदस्यापि तदेव रूपं, निरूपपदस्यापि । न च शक्यं निमित्ते सति

मुख्ये गौणे च केनचित्प्रकारेण विद्यते । तत्र विनियोगः किं मुख्य एवार्थे भवत्युत
 गौणेऽपीति सदेहे नैव गौणो नाम कश्चिदस्तीति मन्वान आह—कः पुनर्मुख्यः को
 वा गौण इति । तत्सिद्धिसूत्रे तु सिद्धे गौणे तन्निमित्तभेदः स्वार्थापरित्यागवृत्तित्वं च
 व्याख्यातमित्ययमर्थोद्विचारः । पूर्वं प्रत्येतव्यः । तत्र च ।

शब्दार्थस्यैव मुख्यत्व मुख्यत्वप्रथमोद्भूतेः ।
 अर्थगम्यस्य गौणत्व गुणागमनहेतुकम् ॥
 शैखादिभ्यो य इत्येवमिवार्थे मुख्य इत्ययम् ।
 शब्दः शब्दाभिधेयत्वात्सर्वेष्वेव प्रसज्यते ॥

परगुणानां परब्रामात्रादवश्यं गुणेभ्य आयात इत्येव लक्षणं गौणत्वमित्यतः सर्व एव
 शब्द उच्चारितेऽभिधीयमानत्वादनव्यगतिः । शब्दशक्तिकल्पना कुर्वन्नर्थान्तरेणाव्यवहि-
 तत्वात्प्रथममेव मुखमिव भवतीति मुख्यः । तत्र परपरिकल्पितानि तावद्गौणत्वकारणा-
 न्युपन्यस्यन्नाह—अथोच्येत । यस्मिन्निरूपपदादित्यादि ।

सर्वथा लक्षणं नाम यद्व्यवच्छेदकारणम् ।
 पराधीनप्रवृत्तिश्च गौणो नित्यं प्रतीयते ॥

न हि यथा केवलादग्निशब्दाज्ज्वलनप्रत्ययो भवत्येव माणवकप्रत्ययः । पदान्त-
 राधीनत्वात् । यत्रापि पदान्तरं न श्रूयते तत्राप्यर्थप्रकरणादिलभ्यं तदेव व्याप्तिप्रयत
 इत्यव्यभिचारः । तदेव च सामान्यं नाम प्रवृत्तिहेतुर्गुण इति । नैतदेवम् । कुतः ।

नैमिषिकेन न भवितुम् । किमतः । यद्येवम्, इदं न शक्यते वदितुम्-
पपदाहते न सोऽर्थो भवति, उपपदे तु संजाते सोऽर्थः संजनिष्यत
इति । न चासौ समुदायार्थः शक्यते विज्ञातुम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
हि विभागोऽवगम्यते । अथ वाक्यार्थोऽयमित्युच्यते । नैवं शक्यम् । न ह्यन-
न्वितः पदार्थो भवति वाक्यार्थः । तदेवं दृश्यताम् । अग्निशब्द एवायं उव-
ल्लनवचनः । अग्निशब्द एव माणवकस्याभिधातेति । तस्मान्न गौणो मुख्य
इति कञ्चिद्विशेषः ।

शब्दार्थस्यैव साहित्यादभिव्यक्तिरियं कृता ।

अन्यस्य द्योतकत्वात् नापेत मुख्यलक्षणम् ॥

यथैव चक्षुषः प्रकाशानुग्रहापेक्षित्वेऽपि रूपमर्थो, यथा वा मृत् संशयस्य मुख्यस्य
वर्णक्रममात्राग्रहणसंस्कारस्मृतिसंबन्धानुभवाद्यपेक्षित्वं तथाऽत्रोपपदमपि नैव विना सा-
मर्थ्यं नामापेक्षितुं शक्यते । अपेक्ष्यमाणमपि च द्योतकत्वेनतिकर्तव्यतास्थानीयत्वान्न
मुख्यता विहन्ति । तेन विनाऽप्युपपदेन स तस्यार्थो भवत्येव । कथञ्चित्तु नाभिव्य-
ज्यते । तद्यथा गवादिशब्दानां गृथिष्यादि । अथोपपदस्य द्योतकत्वं परित्यज्य तुल्य-
कल्पतोच्यते । यस्मान्नित्यं माणवकाग्निशब्दसमुदायादभ्यर्थस्य प्रतीतिरतोऽश्वकर्णादि-
वत्समुदायवाच्यत्वे सत्यवयवस्य गौणत्वमिति । तदुच्यते ।

न चासौ समुदायार्थः शक्यो वक्तुमिह त्वया ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थभेदो हि दृश्यते ॥

तत्र समुदायप्रसिद्धिर्भवति यत्रावयवार्थो तिरोवाय त्यक्तभेदः समुदाय एव प्रतीयते ।
गम्यते त्वत्राग्निशब्दस्य पैङ्गल्यं माणवकशब्दस्य च पिण्डस्वरूपं विविक्तं वाच्यम् ।
अत उभावपि प्रात्यात्मिकयोरपि वाचकत्वात्मुख्याविति । इदानीमवयवानुसारेणैव समु-
दायार्थत्वं समर्थयमान आह—अनुगतस्वार्थपदद्वयगम्यत्वान्नीलोत्पलवद्वाक्यार्थः । अतश्च
तस्य पदार्थप्रत्याययत्वाच्छब्दं प्रति पूर्ववदेव गौणत्वमिति । तन्निराकरोति ।

अग्निमाणवकत्वाभ्यां यद्येकोऽर्थो विशेषितः ।

नीलोत्पलवदिष्येत ततो वाक्यार्थता भवेत् ॥

न त्वत्र तदीयो मुख्यार्थोऽग्नित्वमस्ति । न च भवतः पैङ्गल्यं वाच्यम् । अस्मत्पक्षाभेदप्र-
सङ्गात् । तस्मान्न वाक्यार्थः । तेन उल्लेने माणवकस्य च पैङ्गल्ये तुल्यवच्छब्दप्रवृत्तिरिति
मुख्यत्वम् । माणवकस्येति भाष्ये पैङ्गल्यव्यतिरेकजनिता पृष्ठी । नाभिधातृव्यतिरेक

अथोच्यते, यः सुष्ठु प्रसिद्धः स मुख्यः, यो मनागिष स गौण इति । इदमपि नोपपद्यत । प्रसिद्धिर्नाम प्रज्ञानम् । न च प्रज्ञानं कश्चिद्विशेषोऽस्ति । अथोच्येत । यस्य बहुशः प्रयोगोऽस्ति स मुख्यः । अल्पशः प्रयुज्यमानो गौण इति । नैतदेवम् । अल्पशोऽपि प्रयुज्यमानो नासति सामर्थ्यं प्रत्याययेत् । अतः सोऽपि शब्दात्प्रतीयत इति मुख्य एव । अत्रोच्यते । अस्त्यत्र विशेषः । माणवको नाग्निशब्दात्प्रतीयते । कथमवगम्यते । उक्तम्, अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति । कथं न विपर्ययः । उच्यते । अनादृत्यैव माणवकप्रत्ययं ज्वलनमग्निशब्दात्प्रतियन्तो दृश्यन्ते । न त्वनादृत्य ज्वलनप्रत्ययं माणवकमग्निशब्दात्प्रतियन्ति । कुत एतत् । यो योऽग्निसदृशो विवक्ष्यते, तत्र तत्राग्निशब्दो नियत इति । अत एव विगतसादृश्यादेयं तु दृश्यते । अतोऽग्निसादृश्यमस्य प्रवृत्तौ निमित्तम् । न च ज्वलनेऽप्रतीते तत्सादृश्यं प्रतीयते । तस्माज्ज्वलनस्याग्निशब्दो निमित्तं, न माणवकस्य । तस्माज्ज्वलने मुख्यो न माणवको ।

जनिता । न हि माणवकस्वरूपमग्निशब्दाद्गम्यते । न हि पर्यायत्वे माणवकशब्दः प्रयुज्येत । अथोच्येत य सुष्ठु प्रसिद्ध इति मुक्त्वोपपदन्यापार यत्कृत तस्याऽऽश्रयणमनाश्रयणं च ते एव मन्दसुष्ठुप्रसिद्धौ गौणमुख्यविभागाय दर्शयति । तत्रोत्तरम् । प्रसिद्धिरिति विज्ञानं न चाभ्योनातिरिक्तते ।

तस्मान्न तत्कृतः शक्यो विशेषो वक्तुमञ्जसा ॥

इदानीं श्रोतृगतप्रसिद्धिभेदमूल वक्तृगत बह्वल्पप्रयोगित्वं विभागार्थं दर्शयति । यस्य च बहुशः प्रयोग इत्यादि । तन्निराक्रियते ।

अल्पशोऽपि प्रयुक्तस्य सकृच्छक्तिर्निरूपिता ।

न निवर्तत इत्येवमुभयोस्तुल्यता पुनः ॥

इहापि च गोशब्दस्य पृथिव्यादौ मन्दसुष्ठुप्रसिद्धिप्रयोगौ दर्शयितव्यौ । तथा चाऽऽहुः ।

मण्डकैर्बहुशस्तृप्तिः कदाचित्खण्डमोदकैः ।

न चात्र मण्डका मुख्या गौणा वा खण्डमोदकाः ॥

इदानीं विशेषं कथयति । सत्यपि तावन्माणवकसामानाधिकरण्येऽरुणाशब्दन्यायेन, सति सादृश्येऽभिधानादसति चानभिधानादन्यत्रासादृश्यवति वृत्तिदर्शनादसति चादर्शनाद्विशेषणत्वादवश्यंभाविप्रथमप्रत्यायने सादृश्यमेव प्रथमं प्रत्याययितव्यम् । न चानवग-

एवमेव तृणप्रत्ययस्य बर्हिःशब्दो निमित्तं, न तृणसदृशप्रत्ययस्य ।
तदेव द्वैते सति मुख्यपरता शब्दस्य, उत गौणपरताऽपीति
युक्तो विचारः । किं तावत्प्राप्तम् । मुख्ये गौणे च विनि-
योगः । कुतः । उभयस्य शक्यत्वादुभयमपि बर्हिःशब्देन शक्यते
प्रत्याययितुं तृणं च तृणसदृशं च । तृणं साक्षात्, तृणसदृशं तृणप्रत्य-
येन । यच्च नाम दर्शपूर्णमासयोः साधनभूतेन बर्हिःशब्देन शक्यते
प्रत्याययितुं तत्सर्वं प्रत्याययितव्यम् । विनिगमनायां हेत्वभावात् ।
अपि चैवमाश्रीयमाणे पूषाद्यनुमन्त्रणादीनि दर्शपूर्णमासाभ्यां नोक्त-
व्यन्ते । तत्रैव गौणेनाभिधानेन प्रकृतां देवतामभिवदित्यन्ति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः । मुख्य एव विनियोक्तव्यो मन्त्रो न गौण इति ।
कुतः । उभयाशक्यत्वात् । प्रकरणे हि समाग्नानात्प्रधानेनैकवाक्य-
तामुपैति । तत्रैतदापतति, यच्छकनुयादनेन मन्त्रेण साधयितुं तथा
साधयेदिति । स चासावर्थाभिधानसंयोगाच्छकनोत्पुपकर्तुं न गौण-

तेऽग्नौ तत्प्रतीयत इति प्रथमनरमग्नेरभिधानम् । ततश्च तत्संबन्धादेव शेषप्रतीतेर्व्यक्ति-
वदनभिधेयत्वम् । सन्ति चैवमादिषु कानिचिद्रूपादिसामान्यानीत्युक्तम् । तस्मादस्ति
गौणमुख्याविभाग इत्यारभ्यमधिकरणम् । एते च तस्मिद्धिसूत्रोक्तैः सह नव गौणपक्षा
द्रष्टव्याः ।

जहत्स्वार्थाभिधायित्वं सघातः परिकल्पना ।
तथा सोपपदा वृत्तिः समुदायप्रमिद्धिता ॥
वाक्यार्थोऽल्पप्रसिद्धित्वमेवमल्पप्रयोगिता ।
अष्टावेतान्निराकृत्य साविता गुणलक्षणा ॥
तत्र नित्य परार्थत्वादुभयत्र प्रयोगिता ।
साक्षान्न ह्यभिधानस्य किञ्चिदभ्यधिक फलम् ॥

एवं च सति गौण्या वृत्त्या पूषादिशब्दैरग्न्याद्यभिधानादनुत्कर्षो भविष्यति ।
अन्यथा यत्र पूषादयस्तत्र नीयेरन् । तथाऽग्न्यादिशब्दैः सूर्याद्यभिधानादविकारे सत्या-
चोदकोऽनुग्रहीष्यते । इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्राणां क्रतुशेषता ।
मुख्येन च कृतार्थानां न गौणे श्रुतिरूपेण ॥

मर्थं शक्नोत्यभिधातुम् । तस्मान्न गौणे विनियोगः ।

ननु मुख्यप्रत्ययाच्छक्यते गौणः प्रत्याययितुम् । सत्यमेतत् । मुख्यप्रत्यायनेनैवास्य प्रयोजनवत्ता निर्वृत्तेति न गौणं प्रति विनियोगे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । मुख्ये विनियोगेन त्वानर्थक्यं परिह्रियते । परिहृत आनर्थक्ये न गौणाभिधानमापतति । न ह्यनभिधाय मुख्यं, गौणमभिधदति शब्दः । अतः प्रमाणाभावाच्च गौणे विनियुज्येत । अपि च । गौणस्य प्रत्यायने सामर्थ्याद्बहवोऽभ्युपायाः प्राप्नुवन्ति । सामर्थ्यं च शब्दैकदेश इत्युक्तम्, अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादिति । तत्र मन्त्रे नियोगतो गौणं प्रति विनियुज्यमान उपायान्तरं, विना प्रमाणेन बाध्येत । मन्त्राभ्यानां प्रमाणमिति चेत् । न । तस्योपायान्तरनिवृत्तौ सामर्थ्यमस्ति । ननु मुख्येऽपि विनियुज्यमानस्यैष एव दोषः । नेत्युच्यते । यदि मुख्येऽपि न विनियुज्येत नैव प्रधानस्योपकुर्यात् । तत्र चास्योत्पत्तिरनर्थिकैव स्यात् । तस्मादस्ति गौणे मुख्ये च विशेषः । अपि च । यो गौणे मन्त्र विनियुक्ते स वक्तव्यः—किमर्थं मुख्यं प्रत्याययसीति । स चेद्ब्रूयाद्, नान्यथा गौणप्रत्ययोऽस्तीति । प्रतिब्रूयादेनमन्येऽपि गौणप्रत्ययस्याभ्युपायाः सन्तीति । अथ स एवमभियुक्तः प्रतिब्रूयान्— मुख्यप्रत्ययोऽपि

‘अपि वा प्रयोगसामर्थ्यात्’ इत्यनेन हि न्यायेनाभिधेये तावद्विनियोगाय मन्त्राः श्रुतिं परिकल्पयन्ति । तत्र यदि जहत्स्वार्था गौणी वृत्तिर्भवेत्तत्तुल्यवदुभयत्रापि श्रुतिः कल्प्येत । यदि तु गौणमपि वदना पूर्वतर स्वार्थोऽभिधेयस्तदा तदतिक्रमकारणाभावात्तद्विनियोगश्रुतौ कल्पिताया निराकाङ्क्षेषु मन्त्रप्रकरणस्वाध्यायाध्ययनविधिषु न पुनः श्रुतिकल्पनहेतुरस्तीति न विनियोगः । किं च ।

कृतार्थे मन्त्रपाठे च गौणाना स्मारकान्तरम् ।

अनिवारितसामर्थ्यप्राप्त किमिति बाध्येते ॥

अपि च ।

मुख्य. प्रत्याय्यते कस्माद्गौणेऽप्यर्थे विवक्षिते ।

अन्यथानुपपत्त्या चेन्न ध्यानाद्युपपत्तिः ॥

१ (अ० १ पा० ४ अ० १४ सू० २५) । २ (अ० २ पा० १ अ० ६ सू० ३१) । ३
'अपि च गौणस्येत्यादि—मुख्ये च विशेष' इत्यन्त भाष्यं व्याचष्टे—‘किं चेत्यादिना बाध्यतेन्तेन ।

पाक्षिकोऽभ्युपाय इति । ब्रूयादेनं—न तर्हि नियोगतो गौणे विनि-
योजनीयः । यदा गौणप्रत्ययाय मुख्यमुपादत्ते, तदैतदापतितं भवति
मुख्य एव विनियोग इति । अर्थेन च प्रतीतेन प्रयोजनं, न प्रत्याय-
केन मन्त्रेण । अतोऽन्येनाप्युपायेन गौणः प्रत्याययितव्यः । न स
एव मन्त्र आदत्तव्यः । अथापि मन्त्रेण प्रत्यायकेन प्रयोजनं स्यात्-
थाऽपि मुख्यप्रत्ययननैव निर्वृत्त प्रयोजनमिति नतरां गौणे विनियु-
ज्येत । तस्मान्मुख्यगौणयोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति सिद्धम् ॥ १ ॥

संस्कारकत्वादचोदिते न स्यात् ॥ २ ॥

अथ यदुक्तं—पूषाग्रनुमन्त्रणादीनामुत्कर्षो न भविष्यतीति । युक्त-
स्तेषामुत्कर्षः । संस्कारको हि मन्त्रः । सोऽसति संस्कार्येऽनर्थक इति
यत्रार्थवास्तत्र नाययिष्यते । न च कश्चिद्विषो भविष्यति ॥ २ ॥

पाक्षिकत्वेऽप्यनित्यत्वात्पक्षेऽनर्थकता भवेत् ।

नित्यं मुख्यापरित्यागान्मत्पक्षश्चाऽऽश्रितो भवेत् ॥

न चार्थप्रत्यये सिद्धे मन्त्रः कार्योऽभिधायकः ।

मन्त्रास्मानार्थवत्त्वं च मुख्येनार्थेन सेत्स्यति ॥

तेनैव सूत्रार्थः । यस्मादर्थोभिधानसयोगान्मन्त्रेषु शेषभाषस्तस्मादौत्पासिकेनैवार्थ-
नैषा संयोगः स्यात् । कुतः । तेनैवाव्यभिचारितया नित्यसयोगात् ॥ १ ॥

अचोदिते—पूषादौ, दर्शपूर्णमासार्थान्मन्त्रा न विनियुज्यन्ते युक्तमेव तत् । संस्का-
रस्य संस्कार्यपरत्वाल्लिङ्गेन च प्रकरणवाधात् । कथं पुनरेषामुत्कृष्टानां वैदिकैः कर्म-
भियोगः । कथं वा कृत्वङ्गसामान्यविनियोगमन्तरेण लिङ्गं देवतायामेव केवलाया
विनियोजकमिति । तदुच्यते ।

यगानुमन्त्रणानीति समाख्या क्रतुयोजिनी ।

तस्माच्छक्त्यनुरागेन प्राप्तस्तेदेवते क्रतौ ॥

यगानुमन्त्रणसमाख्या ह्येषा यगमंबन्वाद्धतेऽनुपपद्यमाना यगसामान्याङ्गत्वं
गमयति ।

अतो विशेषचिन्तायामशक्येष्वनियोजनात् ।

शक्यार्थविनियोगाय लिङ्गव्यापारसंभवः ॥ २ ॥

(इति—मन्त्राणां मुख्यार्थाविनियोगाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[२] वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ ३ ॥ सि०

अग्नौ श्रूयते—निवेशनः संगमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्य-
मुपतिष्ठत इति । तत्र संदेहः । किमिन्द्रस्योपस्थानं कर्तव्यमुत गार्ह-
पत्यस्येति । कुतः पुनर्गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्येवं विस्पष्टे वचने संशय
इति । उच्यते । यद्धि वाक्येनोपस्थानं तन्मुक्तिवचनेन संस्करणं न
समीपस्थानमात्रम् । न चैन्द्रेण मन्त्रेणाग्नेरभिधानं शक्यते कर्तुम् ।
अतो गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति न गार्हपत्यार्थमुपस्थानमेतदिति जायेत
शङ्का । गार्हपत्य उपस्थानार्थं भवेदिति । तादृशश्च शब्दो नास्ति
तृतीयान्तः सप्तम्यन्तो वा । तस्माद्विचारः कथमुपपन्नं भवतीति । किं
तावत्प्राप्तम् । सामर्थ्यादिन्द्रोपस्थानम् । अशक्यत्वाच्च गार्हपत्योपस्था-
नस्य । कथं द्वितीयाविभक्तिरिति चेत् । अविवक्षितेप्सितार्था वा
संबन्धमात्रप्रधाना ।

अपवाद आरभ्यते । निवेशनः संगमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत
इति । यद्यपि मन्त्रार्थोऽग्रावन्मुपपद्यत तथाऽपि ताद्विश्रुत्यैन्द्राभिधानसामर्थ्यमत्र मु-
ख्यमिति विज्ञायते । केषांचित्तु ' कदाचन स्वररिति ' इत्येषा ऋक् पठ्यते । तत्र
पूर्ववदेव संदेहः, किं मुख्यत्वादिन्द्रोऽभिधातव्य उत वचनसामर्थ्यादौणो गार्हपत्य इति ।
सत्यपि च सयुक्तश्रवणेऽरुणावदशक्ते । सदेहं योजनीयः । तत्र द्रव्यपरिच्छेदद्वाराऽपि
क्रयसंबन्धो लब्धः । इह तु शब्दार्थसंबन्धस्योत्पत्तिकत्वेनाशास्त्रहेतुत्वादत्यन्ताशक्त-
त्वम् । न हि कयचिदिन्द्रशब्दो गार्हपत्यं ब्रवीति । अभिधानं चेद चोदितम् । उप-
तिष्ठत इत्यात्मनेपदनिर्देशात् । मन्त्रकरणव्यापाराभिधाने ह्येतत् । न चाभिधानं
मुक्त्वाऽन्यत्र मन्त्रः करणं भवति । तेन ' एन्द्रोपतिष्ठते ' इत्येतावता तावदिन्द्रोपस्थानं
विज्ञायते । गार्हपत्यमिति च द्वितीयाऽग्नेः प्रकाश्यत्वम् । तत्र किं समज्जसं किम-
समज्जसमिति जायते संशयः । न हिन्द्रोपस्थानं एव सावनान्तरं गार्हपत्यो ज्ञायते ।
किं प्राप्तम् । पूर्वाधिकरणेनेन्द्रोपस्थानमिति । कथं द्वितीयेति चेत् । सक्तुवत्सावनान-
न्तरमधिकरणापादानादि लक्षयिष्यति । शक्नोति विरोधादीप्सिततमत्वमविवक्ष्यमाण
कारकमात्रं लक्षयितुम् । तत्र च ' द्रव्याणां कर्मसंयोगे ' इत्यनेन गार्हपत्यस्याङ्गत्व

१ संबन्धमात्रप्रधाना—कारकमात्रप्रधानेत्यर्थः । वाशब्दस्तु यद्वेति पक्षान्तरविकल्पार्थः ।

२ विज्ञायत इति—इति कृत्वा भाष्यकृदुदाहरणं युक्तमित्यन्याहारः । ३ (अ० ६ पा० १ अ० १
सू० १) ।

यद्वोपस्थानविशेषणं संबन्धाद्गार्हपत्यशब्दः । तस्माद्गार्हपत्यवि-
शिष्टमुपस्थानमिन्द्रार्थं कर्तव्यमिति । गार्हपत्यश्च देशेन विशिष्यान्मु-
ख्यमेव कार्यं मन्त्राणाम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । वचनाच्चयथार्थमैन्द्री स्यात् ।
नैतदस्तीन्द्रार्थमुपस्थानमिति । अयथार्थमैन्द्री स्यात् । कुतः । वचनसा-
मर्थ्यात् । वचनमिदं भवति, ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति । गार्ह-
पत्ये द्वितीया विभक्तिः प्राधान्यमाह । किमिव वचनं न कुर्यात् ।

भविष्यति । यद्वोपस्थानविशेषणं संबन्धाद्गार्हपत्यशब्द इन्द्रलक्षणार्थं इति केचित् ।
एतदुक्तं भवति । विभक्तिर्वा लक्षणावृत्ता प्रातिपादिकं श्रुतिवृत्तम् । प्रातिपादिकं वा
यज्ञसाधनसाधन्याल्लक्षणार्थं द्वितीया मुख्येति । अथवोपस्थानविशेषणमित्यत्र धात्व-
र्थमात्रमुक्तम् । एककर्मविषयत्वं हि गार्हपत्यमन्त्रयोर्विप्रतिषिद्धम् । यस्य मन्त्रः
करणं न तस्य गार्हपत्यः कर्म । यस्यासौ कर्म न तस्य मन्त्रः करणम् । द्वौ चेह
प्रकृतिप्रत्ययसमूहेन व्यापारानुपात्तौ । प्रकृत्या समीपस्थान प्रत्ययेन प्रकाशनम् । तत्र
प्रकाशने यादृशं गार्हपत्यस्य कारकत्वं तादृशं व्याख्यातम् । इदानीं मुख्यमेव कर्मत्वं
प्रकृत्यर्थं प्रत्युच्यते । तेनैतदुक्तं भवति । गार्हपत्य समासीदन्निन्द्र प्रकाशयेदिति ।
यद्यपि च प्रत्ययार्थप्राधान्यात्तत्कर्मत्वं युक्तं तथाऽप्ययोग्यत्वात्ततो निवृत्त संबन्धा-
त्प्रकृत्यर्थमुपसंक्रामति । तस्मान्मुख्यमेव कार्यं मन्त्राणामित्येव प्राप्ते ब्रूमः । वचनाद-
यथार्थत्वं मन्त्राणामिति । कुतः ।

गौणत्वं यत्र नाम स्यात्कचिद्ब्राह्मणमन्त्रयोः ।

तत्रानुवादरूपत्वान्मन्त्राणा गौणतेष्यते ॥

गार्हपत्यस्तावद्द्वितीयया प्रधानस्य प्रत्ययार्थस्य कर्मेति श्रुत्या गम्यते । तेनैन्द्र्या
स प्रकाशयितव्यः । तत्र यद्ययथार्थत्वं वचनानुरोधेन संजातं तथा नामेत्यध्यवसात-
व्यम् । अवश्य भावि ह्यत्र ब्राह्मणस्य मन्त्रस्य वा गौणत्वं । तत्र ब्राह्मणस्यात्यन्ता-
प्रासविधित्वात्प्रथमप्रवृत्तेऽन्यप्रमाणकेऽर्थे गौणत्वमयुक्तम् ।

मन्त्रस्य तु ब्राह्मणचोदितार्थप्रकाशनान्तत्परतन्त्रवृत्तेः ।

विरोधिर्न स्वार्थमतीत्य मुख्य युक्तो हि गौणार्थनिमित्तमावः ॥

१ संबन्धादिति—स्वशक्यवृत्तियज्ञसाधनत्वाख्यात, गृहपते—यजमानस्यायमित्यवयवयो-
गख्याद्वा गार्हपत्यप्रातिपादिकमिन्द्रपरं सदुपस्थानविशेषणमित्यर्थः । २ यस्य—प्रकाशनस्येत्यर्थः ।
३ यस्यासौ—समीपस्थितेर्गार्हपत्य इत्यर्थः । ४ प्रकाशने—समीपस्थितिविशिष्टप्रकाशन इत्यर्थः ।

नास्ति वचनस्यातिभारः । तस्माद्गार्हपत्यार्थमुपस्थानम् ॥ ३ ॥

गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात्संबन्धस्याशास्त्रहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

अत्राऽऽह । नन्वेतदुक्तं—नैन्द्रेण मन्त्रेण गार्हपत्योपस्थानं भविष्य-
तीति । उच्यते । वचनाद्भविष्यति । आह । न वचनशतेनापि शक्य-
मेतत् । इन्द्रशब्देनाग्निं प्रत्याययेदिति ब्रुवन्विहन्येत । यथाऽग्निना
सिञ्चेदुदकेन दीपयेदिति । न हि शास्त्रहेतुकः शब्दार्थयोः संबन्धो
भवति । नित्योऽसौ लोकतोऽवगम्यत इत्युक्तम् । औत्पत्तिकस्तु शब्द-
स्यार्थेन संबन्ध इति । ननु शब्दलक्षणोऽपि भवति शब्दार्थयोः संबन्धः
कृत्रिमः । यथा देवदत्तो यज्ञदत्त इति । भवति कश्चिद्यत्र संबन्धस्य
विधायकं वाक्यं भवति, न त्वेतद्वाक्यं शब्दार्थयोः संबन्धस्य विधा-
यकं, गार्हपत्यस्येन्द्रशब्दो नामेति । कथं तर्हि । सिद्धसंबन्धेनेन्द्रशब्देन
गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति । न च शक्यते परशब्देन परो वदितुम् । किमत्र
वचनं करिष्यति । अत्रोच्यते । गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात्संबन्धस्या-

तेन कारकसामान्यं लक्ष्यते न द्वितीयया ।

येनात्र गार्हपत्योऽपि संबन्धात्म्याद्विशेषणम् ॥

न चावयवसंबन्धादिन्द्रो गृहपतयेत ।

तेनात्र गार्हपत्यः स्थावृत्त्याऽग्निप्रत्ययाद्दृढात् ॥ ३ ॥

ननु च मन्त्रोऽप्यशक्य एव गार्हपत्ये विनियोक्तम् । तथा हि ।

गौणेऽपि तावदेतस्य वृत्तिः क्लेशेन नायते ।

अत्यन्ताभट्टशस्त्रात् न गौणोऽप्यत्र दृश्यते ॥

न हि वचनशतेनेन्द्रशब्दः शक्यो गार्हपत्याभिधानसमर्थः कर्तुम् ।

न वाऽऽर्जुणवच्छास्त्रादिन्द्रोऽग्निः पारिभाषिकः ।

न हि शब्दार्थसंबन्धः प्रसिद्धः शास्त्रहेतुकः ॥

प्रज्ञास्यते ।

१ (अ० १ पा० १ सू० ५) । ० यदप्यत्र ब्राह्मणवाक्ये गार्हपत्यशब्दाच्चोऽवयवयोगा-
दिन्द्र स्यादित्युक्तं तदपि रूढ्या योग्यत्वात् युक्तमिति कारिकार्थः । ३ पा० सू० (१-१-२) ।
अत्र-एव च मथा परिभाषया गुणो नैवमग्नि परिभाषयेन्द्र इत्यर्थः ।

शास्त्रहेतुत्वादिति । यद्यपि नेदं वाक्यं शब्दार्थसंबन्धस्य विधाने हेतु-
भूतं, तथाऽप्यनेनेन्द्रशब्देन शक्यं कर्तुं गार्हपत्याभिधानम् । कुतः ।
गुणसंयोगाद्वीणममिदभिधानं भविष्यति । भवति हि गुणादप्याभिधानम् ।
यथा सिंहो देवदत्तः, अग्निर्माणवक इति । एवमिहाप्यनिन्द्रे गार्हपत्य
इन्द्रशब्दो भविष्यति । अस्ति तु चास्येन्द्रसादृश्यम् । यथैवन्द्रो यज्ञ-
साधनमेवं गार्हपत्योऽपीति । अथवा, इन्द्रतेरैश्वर्यकर्मण इन्द्रो भवति ।
भवति च गार्हपत्यस्यापि स्वस्मिन्कार्य ईश्वरत्वम् । तस्मादिन्द्रशब्देन
यः प्रत्याख्यतेऽर्थः स प्रतीतः सादृश्याद्गार्हपत्यं प्रत्याययिष्यति ।
ऐश्वर्याद्वा प्रत्याययिष्यतीति न दोषः ॥ ४ ॥

[३] तथाऽऽह्वानमपीति चेत् ॥ ५ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्रेदं समाग्नयते । हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्न-
क्षाह्वयति इति । तत्र संदेहः । किमेष मन्त्रोऽवहन्ति प्रत्युपदिश्यते उत
हन्तिरस्य कालं लक्षयतीति । कथं हन्ति प्रत्युपदिश्यते कथं वा कालं
लक्षयेत् । यद्येवं संबन्धः क्रियेत-हविष्कृदेहीत्यवघ्नन्निति ततो हन्ति
प्रत्युपदिश्यते । अथावघ्नक्षाह्वयतीति ततोऽस्य कालं लक्षयतीति ।
किं तावत्प्राप्तम् । तथाऽऽह्वानमपि । यथैन्द्रो गार्हपत्यं प्रत्युपदिश्यते,
एवमेष मन्त्रो हन्ति प्रत्युपदिश्यते । एवं श्रुतिरनुगृहीता भवति । इत-

स्यादग्नेर्गौणमिन्द्रत्वं यज्ञसंबन्धकारितम् ।

इन्द्रत्यर्थानुसाराद्वा स्वकार्यं सोऽपि हीश्वर ॥

तस्मादन्यथानुपपत्तेर्गौणमभिधानमिति सिद्धम् ॥ ४ ॥

(इति-ऐन्द्र्यधिकरणम् ॥ २ ॥)

एवं तावन्मुख्यं कार्यं मन्त्राणामिति सापवादमवस्थितम् । अतः परमेतद्विचार्यते क.
उत्सर्गस्य विषयः कोऽपवादस्येति । तत्र ' हविष्कृदेहि ' इति या हवि. करोति
यजमानस्य पत्नी तदाह्वानप्रकाशनसमर्थो मन्त्रः, स किं तत्रैव विनियुज्येत, अवहन्तिमं-
योगस्य कालार्थत्वेनाविरोधात् । अथवा वचनादयथार्थं पूर्वतरप्रतीतावघाताङ्गमेवेति ।
यदि हविष्कृदेहीत्यनेनावघ्नक्षाह्वयतीति विधीयते ततोऽवघाताङ्गत्वम् । अथावघ्ननेते
नाऽऽह्वयतीत्येवं संबन्ध्य रूपादेव प्राप्तमाह्वानकाले मन्त्रमनूद्य त्रिरिति विधीयते,
ततोऽवघ्नन्नित्यस्य स्वकाललक्षणार्थत्वान्नायथार्थं वचनमिति यथार्थं एव मन्त्रः । किं

रथा लक्षणा स्यात् । हन्तिकालस्य मन्त्रस्य च संबन्धो भवेत् । न हन्तेर्मन्त्रस्य । एव च सत्याह्वयतीत्ययमनुवादः । आह्वानं करोति । यो बोधीति ब्रूते स आह्वयति । तत्र केनचिद्गुणेन मन्त्रो हन्ति प्रत्याययिष्यति । तस्मान्नाऽऽह्वाने विनियोक्तव्यः ॥ ५ ॥

न कालविधिश्चोदितत्वात् ॥ ६ ॥ सि०

नेतदस्ति हन्ति प्रत्युपादिश्यत इति । किं तर्हि । काललक्षणा स्यात् । कुतः । त्रिराह्वयतीति त्रित्वमत्र विधीयते । यद्यस्मिन्नेव वाक्ये मन्त्रो विधीयेत, अनेकगुणविधानाद्वाक्यं भिद्येत । तस्मात्त्रैवमभिसंबन्ध एवमवगच्छति । कथं तर्हि । अवगच्छन्नाह्वयतीति । नन्वस्मिन्नापि पक्षे मन्त्रो विधीयते कालश्च । तत्र स एव दोषो भवेत् । नेति ब्रूमः । अवहनकाल एवार्थेन हविष्कुदाह्वातव्या । तत्रायमेव संबन्धोऽनूद्यते । केवला तु त्रिरावृत्तिर्विधीयते । यत्तु काललक्षणार्थः शब्द इति । नैष दोषः । लौकिकी हि लक्षणा । मन्त्रोऽपि च रूपादेवाऽऽह्वाने प्राप्तः । सोऽप्यनूद्यत एव । चोदितश्च वाक्यान्तरेणावघातः शक्नोति कालं लक्षयितुम् ।

प्राप्तम् । अवहन्तिश्रुत्यनुग्रहादाह्वयतेश्च मन्त्ररूपादेव प्राप्तत्वादवहन्तेरेव हविष्करणे कर्तृत्वं कथंचिदस्तीत्यययार्थत्वम् । गुणयोगात्प्रत्यायनं च ॥ ५ ॥

त्रिरभ्यासपरत्वात् न मन्त्रोऽत्र विधीयते ।

लक्षणे च शतवृत्तिः प्राप्त चान्यदनूद्यते ॥

अवगच्छन्तित्यत्र हि धात्वर्थोपसर्जनः कर्ता लक्षणार्थयुक्तः प्रतीयते । 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति शतृप्रत्ययात् । तेन न कचिच्छ्रुतिपीडा । तस्मात्सर्वमेतदनूद्य त्रिरिति विधीयते नान्यत् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।

योग्यत्वेन च सिद्धत्वात्कालोऽपि न विधीयते ।

अभिधामात्रमेवास्य विधिरित्यभिधीयते ॥

संक्रुदुच्चारणाद्यो वा त्रिरभ्यासेन जायते ।

अभ्यासे विहितेऽर्थेन स कालोऽस्मिन्विधीयते ॥

१ पा० सू० (३-२-१२६) । २ संक्रुदुच्चारणादिति कारिकाया अयमर्थः—त्रिरभ्यासे विहिते य' संक्रुदुच्चारणकालादधिक कालत्रिरभ्यासेन जायते सोऽस्मिन्वाक्येऽर्थापत्तिप्रमाणेन विधीयते । अन्यथा तत्रापि श्रौतव्यापारत्वे वाक्यभेदापत्तेरिति ।

तस्मादाह्वाने विनियोक्तव्य इति ॥ ६ ॥

गुणाभावात् ॥ ७ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । अथ कस्मान्न गुणादवहन्ति ब्रूते । हविष्करोति ह्यवहन्तिः । तस्माद्भविष्कृत् । किमेवं भविष्यति । रूपादेवावहन्तौ मन्त्रे प्राप्ते केवलं त्रिरावृत्तिमेव वक्ष्यति । न भविष्यति वाक्यभेद इति । अत्रोच्यते । गुणाभावाद्गौणमभिधानमवहन्तौ न संभवतीति । न ह्यसाचाहूतोऽस्मीत्यवगच्छति । तत्रादृष्टार्थमाह्वानं स्यात् । यजमानस्य पत्न्यां हविष्कृति दृष्टार्थमाह्वानम् । तस्मान्न हन्तिमन्त्र इति ॥ ७ ॥

लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥

लिङ्गं च भवति । वाग्नै हविष्कृद्वाचमेवैतदाह्वयति इति । न च वाचोऽवहन्तिना सादृश्यमस्ति । अस्ति तु यजमानस्य पत्न्या । सा

तथा च 'यावज्जीविकोऽभ्यासः' इत्यत्र कालाभ्यासयोरन्योन्यविधिहेतुत्वं व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

अथ यदुक्तं हन्तिरेव हविष्कृद्भविष्यतीति । तत्रोच्यते ।

गुणाभावाद्भविष्कृत्वमन्त्राभावो यदोच्यते ।

आमन्त्रणादिसामर्थ्यं लिङ्गमाश्रीयते तदा ॥

अथवा पदोत्तरमेतत्सूत्रम् ।

त्रिरभ्यासपरत्वात् न मन्त्रोऽत्र विधीयते ।

रूपादेवावघाताङ्ग भवत्विति तदुच्यते ॥

यद्यप्यस्य हविष्कृत्व कथञ्चित्कल्प्यते त्वया ।

तथाऽप्याह्वयतीत्येतदव्यर्थं तस्मिन्नचेतने ॥

आमन्त्रणविभक्तिश्च प्रेषश्चैहीति मध्यमः ।

व्यर्थं मन्त्रे भवेत्सर्वमवघातपरे सति ॥

चेतनवत्या तु पत्न्यामर्थवत् । तस्मान्न रूपादेवावघाताङ्गत्वमिति ॥ ७ ॥

एवं च वागित्यर्थरूपेणैकान्तिकेनैव स्त्रीत्वेन संस्तवो भविष्यति । अन्यथाऽनुपात्तः

१ (अ० २ पा० ४ अ० १ सू० १) । २ गुणाभावादिति—अचेतनेऽवघात आह्वानादिविषयत्वलक्षणगुणाभावाद्भविष्कृत्प्रकाशकस्य मन्त्रस्य तत्र विनियोगाभावो यदोच्यते तदा 'लिङ्गाच्च' इति सूत्रे लिङ्गपदेनाऽऽमन्त्रणादियोग्यत्वरूपं पत्न्या सामर्थ्यं मन्त्रस्य पत्न्याह्वानाद्वगत्वेनाऽऽश्रीयते न तु स्त्रीलिङ्गत्वेन स्तुतिरित्यर्थः ।

हि स्त्री । वागिति च स्त्रीलिङ्गः । अवहन्तिस्तु न स्त्री न पुमान् न नपुंसकमिति । नन्ववहन्तेरपि स्त्रीलिङ्गः शब्दोऽस्ति क्रियेति । अत्र ब्रूमः । न नियोगतोऽवहन्तेः स्त्रीलिङ्गः शब्दः । पुंलिङ्गोऽपि तस्यास्ति, अवधात इति । नपुंसकलिङ्गोऽपि कर्मेति । अपि च । पत्न्याः स्वरूपेण सादृश्यमवहन्तेः पररूपेण शब्देन । तस्मात्पत्न्यां हविष्कृति लिङ्गमनुरूपतरं भवति ॥ ८ ॥

विधिकोपश्लोपदेशे स्यात् ॥ ९ ॥

अवहन्तिमन्त्रे सत्यस्मिन्मन्त्रे विध्यन्तरकोपः स्यात् । अपहृतं रक्ष इत्यवहन्ति, अपहता यातुधाना इत्यवहन्ति इति । तत्र पक्षेऽभावाभि-
त्यवच्छ्रुतिरुपरुध्येत । तस्मादवगच्छति काललक्षणार्थ इति ॥ ९ ॥

[४] तथोत्थानविसर्जने ॥ १० ॥ सि०

उद्योतिष्ठोमे श्रूयते—उत्तिष्ठन्नवाह, अग्नीदग्नीन्विहर इति । तथा, व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजति इति । तत्र संदेहः । किमुत्थानं वाग्विसर्जनं च प्रति मन्त्रयोरुपदेश उत कालार्थः संयोग इति । अत्र पूर्वाधिकरण-
न्यायोऽतिदिश्यते । यस्तत्र पूर्वः पक्षः स इह पूर्वः पक्षः । यस्तत्र सिद्धान्तः स इह सिद्धान्तः । अग्नीदग्नीनित्येवमुत्तिष्ठन्नवाहेति । व्रतं कृणुतेत्येवं वाचं विसृजतीति पूर्वः पक्षः । लक्षणाभावा-
दुत्तिष्ठन्नवाहेति सिद्धान्ते संबन्धः । व्रतं कृणुतेत्युच्यमाने वाचं विसृजतीति वाक्येन पूर्वः पक्षः । लिङ्गेन सिद्धान्तः । यद्यपि च शक्यत उत्थानक्रियाऽग्नीदग्नीन्विहरेति वक्तुम् । उत्थानेनाग्निरि-
ध्यते, वह्निश्च विहित इति । व्रतं कृणुतेति च वागभिधानम् । त-

स्त्रीलिङ्गक्रियादिपदेनानेकान्ताव्यक्तलिङ्गेन शब्दधर्मतया कथंचित्कल्प्यः स्यात् ।
तस्मादाह्वानाङ्गत्वमिति ॥ ८ ॥

अवधातमन्त्रान्तरविरोधश्चान्याय्यः स्यात् । आह्वाने त्वयमेवेत्यविरोधः ॥ ९ ॥

(इति—हविष्कृन्मन्त्रविनियोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

अतिदेशसूत्रत्वात्सर्वे पूर्वसूत्रार्था योजयितव्याः । पूर्वत्रानुवादे कालार्थत्वमुक्तम् ।
इदानीं विधानार्थेऽपीति विशेषः । त्रिरभ्यासपरत्वाच्च तत्र मन्त्रोपदेशो न जातो न
त्विह तथेति पूर्वपक्षे बीजम् । उत्थानेनाग्निरिध्यत इति—अनेनोत्थानं प्रकाश्यत

याऽप्यदृष्टार्थं वचनं भवतीति न मन्त्रयोरुत्थानविसर्जनार्थता कल्प्येत ।
कल्प्यमानायां च मन्त्रान्तरं विहितं बाध्येत । याः पशूनामृषभो
वाच इति । अपि चोत्थानवाग्विसर्गौ प्रति मन्त्रौ विधीयमानावद-
ृष्टार्थौ स्याताम् । प्रेषण तु दृष्टार्थौ । तस्माल्लक्षणेवात्र न्याय्या ॥ १० ॥

[५] सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ११ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति इति । तत्र
संदेहः । किं सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणं प्रत्युपदिश्यत उतैयं काललक्ष-
णेति । तदुच्यते । काललक्षणेति । कुतः । सूक्तवाकस्य देवतासंकीर्त-

इति प्रतिपाद्यते । यदाऽयमुत्थानाङ्ग भवति तदा प्रेषाभावात्पराधिकारो नास्तीति प्राप्त-
कालताया लोटं कल्पयित्वाऽध्वर्युकृतृकाण्येवाग्निविहरणादीनि भवेयुः । अतश्च तदीयमु-
त्थानं तेषां कर्तृत्वेन विवक्ष्यमाणमग्नीदित्यादिभिः शक्यं प्रकाशयितुम् । एवं 'व्रतं
कृणुत' इति वागभिवानं वाक्तृप्यत्वात्तद्विद्वत्प्राप्तत्वाद्वाचो यदास्यस्य व्रतकरणे
कर्तृत्वं तच्छक्यं वाच्यवोपचरितुं तत्र व्रतं कर्तुं प्राप्तः काल इति । तात्त्वाद्याधिष्ठानमे-
दाच्च बहुवचनम् । गुणाभावात्—मन्त्रगुणाभावादित्येतदेवादृष्टार्थत्वप्रसङ्गमुत्तरम् ।
न हि मध्यमपुरुषः परंप्रेषणमन्तरेणोपपद्यत इति वक्ष्यामः । लिङ्गमपि किञ्चिदन्वेष्टव्यम् ।
विधिकोपश्च वाग्विसर्जने 'या, पशूनामृषभो वाच' इति मन्त्रान्तरास्मान्नात् ॥ १० ॥

(इति—अग्निविहरणादिमन्त्रविनियोगाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

देवताप्रकाशस्तुभारणाभ्यां कृतार्थत्वादङ्गाङ्गिभावापेक्षानास्तीति कालार्थता । सर्वत्रै-
व कृतार्थयोः संबन्धे कालार्थत्वं स्यात्स्यति । तृतीया चेत्त्वभूतलक्षणार्थमन्यते । प्रस्ते-
रकृतार्थत्वाभिधानं च प्रतिपाद्यमानप्रधानत्वादस्य सूक्तवाकाङ्गत्वं तद्वाच्यदेवताङ्गत्वं

१ नास्तीति—(अ० ३ पा० ८ अ० ११ सू० २२) इत्यनेन न्यायेनेत्यर्थः । २ कृतार्थ-
त्वादिति—सूक्तवाकप्रस्तरयोरिति शेषः । ३ सर्वत्र च—दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन
अजेतेत्यादावित्यर्थः । ४ (अ० ४ पा० १) अत्रेति शेषः । ५ प्रस्तरस्य चेति भाष्यतात्प-
र्यमाह—प्रस्तरेत्यादिना । यद्यपि प्रस्तरे कृतार्थत्वाभिधानं नाङ्गत्वनिराकरणार्थम् । सिद्धान्तिनोऽ-
प्यनभिप्रेतत्वात् । तथाऽपि यदि कश्चित्प्रहरणस्य सूक्तवाकाङ्गत्वं तत्प्रकाश्यदेवताङ्गत्वं वा भूया-
त्तदा कालार्थपूर्वपक्षसिद्धे प्रहरणस्य च प्रस्तरवृत्तार्थत्वमन्तरा तदर्थत्वायोगादित्ये-
व प्रहरणस्य प्रस्तरार्थत्वप्रतिपादनद्वारा सूक्तवाकाङ्गत्वनिराकरणार्थमेव तदिति वेदितव्यम् ।

नार्थत्वात् । प्रस्तरप्रहरणं च प्रत्यक्षकृतेः । प्रस्तरस्य च सुगुधारणार्थ-
त्वात् ॥ ११ ॥

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाकस्मात् ॥ १२ ॥ सि०

उपदेशो वा प्रस्तरप्रहरणं प्रति मन्त्रस्य स्यात् । एवं श्रुतिविहितोऽ-
र्थो भवति । सूक्तवाकेनेति करणविक्रिसंयोगात् । इतरथा लक्षणा
स्यात् । सूक्तवाकेन लक्षणेन प्रस्तरं प्रहरेदिति । एवं च कृत्वा याज्या-

वा न घटत इत्यस्य प्रतिपादनार्थम् । तर्था सदेवतस्य सूक्तवाकस्यापि तदङ्गत्व-
मिति ॥ ११ ॥

‘सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति’ इति प्रत्यक्षात्क्रियासंबन्धात्करणत्वं गम्यमानं न शक्य-
मुत्सृष्टम्, कारकविक्रिबलीयस्त्वात् । एवं च श्रुतिवृत्तः सूक्तवाक एव कार्येण सम्पन्नस्यते ।
अन्यथा तल्लक्षितः कालः सम्बध्यते । तथा चाङ्गत्वे सति साधर्म्याद्याज्याशब्द उपपत्त्यते
‘सूक्तवाक एव याज्या’ इति । किं पुनरस्य पारमार्थिकमेव याज्यात्वमुतोपचार-
मात्रम् । कश्चात्र विशेषः । सति याज्यात्वे तद्धर्मैर्भावितव्यम् ‘आसीनो यजति’
‘अनवानं यजति’ ‘याज्याया अधि वपट्करोति’ ‘पुरोनुवाक्या च प्रथमं प्रयुङ्क्ते’
इत्यादिभिः । अथ स्तुतिमात्रं ततो नैषा कश्चिदादत्तव्य इति । किं प्राप्तम् । भवितव्यं
धर्मैः । यजेज्यते सा याज्या । सूक्तवाकेन चेज्यते । तस्मादस्ति याज्यात्वम् । तत्रै-
तत्स्यात् । अस्त्रीलिङ्गत्वादनृचि स्त्रीप्रत्ययो न प्राप्नोति । नैष दोषः । समिदादियाज्या-
स्वनृक्षपि याज्यात्वप्रसिद्धेः । अथोच्येत, आध्वर्यवेषु दर्विहोमसाधनेषु सत्यपि याग-
करणत्वे याज्यात्व न दृष्टमतो नैतदेकान्तिक कारणमिति । यत्रैव याज्याशब्दः प्रयुक्तः
सैव केवला याज्या । तेन तर्हि ‘सूक्तवाक एव याज्या’ इत्यत्रापि प्रयोगाद्भवितव्यं
धर्मैः । न चास्थौषचारिकत्वम् । मुख्यकारणसन्निधेः प्रत्यक्षत्वात् । अपि च सामान्य-
शब्दोऽयं याज्येति । स न शक्यो लक्षणमन्तरेण प्रयोगतो विविक्तविषयोऽवधारयितुम् ।
तत्रैतल्लक्षणं स्यात् । हौत्रेण येनेज्यते तद्वस्तु याज्येति । तथा सति सूक्तवाकेऽपि प्रसङ्गः ।
तस्मान्मुख्यमेवास्य याज्यात्वमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

येन मन्त्रेण यागाङ्गं होता यजति देवताम् ।

प्रसिद्धेस्तस्य याज्यात्व सूक्तवाको हि नेदृशः ॥

१ एवं प्रस्तरप्राधान्यप्रतिपादनेन प्रहरणस्य प्रतिर्पात्तत्वावगते प्रतिपक्षे देवतया कार्यो-
भावाद्देवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य प्रहरणाद्वगत्वं न घटत इत्येवमर्थं च प्रस्तरस्योपयुक्तत्वाभिधा-
नमिति प्रयोजनान्तरमाह—तथेत्यादिना ।

प्रकृतौ हि सर्वमेव तादर्थ्योत्पत्त्या वस्तु निरूप्यते । याज्यात्वं च त्यज्यमानहविर्द्रव्य-
देवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वेनावधारितम् । न च सूक्तवाकस्त्यज्यमानप्रस्तरद्वन्द्वतोद्देशार्थ-
मुत्पन्नः । इष्टदेवताभिधानस्वरूपत्वात् । लिङ्गं श्रुत्या बाध्यत इति चेत् । न । श्रुतेर्लिङ्गविनि-
योगाम्यनुज्ञामन्तरेणाग्निसेकादिवदसामर्थ्यात् । तथा चोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । तेन स्वतस्ता-
वन्न याज्यात्वम् । न चान्या काचिदेवंविषया याज्याऽस्ति । यस्याः कार्यं वर्तमानो याज्या-
धर्माहमेत । प्राक्च यस्य यागत्वमवधारितं तस्य साधनं पश्चाच्चोद्यमानं याज्येत्यवगम्यते ।
न त्वत्र प्राक्सूक्तवाकसंबन्धात्केनचिद्यागत्वमवधारितम् । तदितरेतराश्रयं प्राप्नोति ।
याज्यायोगाद्यागो यागसंबन्धाद्याज्येति । अथैवं परिह्रियेत । विनैव तावद्याज्याव्यपदेशेन
सूक्तवाकमात्रतया गृह्यमाणो यागो विनियुज्येत ततो याज्यातस्तदभिधेयदेवतासंबन्धल-
भ्ययागत्वप्रधानप्रहरणसंबन्धाद्याज्यात्वं लभ्यत इति । तदुच्यते ।

येनोत्पत्तौ न याज्यात्वं विनियोगे च लभ्यते ।

तस्य पश्चात्कथं नाम तल्लभोऽध्यवसीयते ॥

यो हि घृषादिशब्दो न क्वचित्प्रसिद्धः स एवं प्रसिद्धिं लभते । अयं पुनर्याज्या-
शब्द उत्पत्तिवेलायामेव विनियोगवेलाया वाऽर्थं लभमानो नोत्तरकालभावमपेक्षते ।
येऽपि च याज्याधर्मास्तेऽपि प्रथमसिद्धेषु यागेषु लब्धात्मानो नेदं क्षेत्रेण लभ्यमान
याज्यात्वं प्रतीक्षन्ते । यदि तु विकृतिर्भवेत्ततः परिधिखलेवात्योरिव व्युत्पत्तः, कार्येण
याज्यात्वमध्यवसीयते । प्रकृतिस्त्विथं नात्र कार्यपूर्वकं धर्मनिरूपणमतोऽपि न याज्या-
धर्माः । तथा च 'सूक्तवाक एव याज्या' इत्येवकार उपचारं द्योतयति । अया-
ज्याया हि याज्योपचारे सत्येवमुपपद्यते न मुख्य एव याज्यात्वं । मुख्यतया त्वाहुतौ
नैवकारः प्रयुक्तः । तदाहुतिः पारमार्थिकी ।

न च प्रहरणं यागमात्ररूपेऽवतिष्ठते ।

होम एव त्वय स्पष्टः प्रक्षेपाधिक्यचोदनात् ॥

आधारादि यथा द्रव्यक्षारणाद्धोमता गतम् ।

तथा प्रक्षेपरूपत्वाद्धरणस्यापि होमता ॥

होमाङ्गस्य च याज्यात्वं न कस्यचिदधीष्यते ।

निगदत्वाद्भिन्नेष्वेव सूक्तवाके निषिध्यते ॥

१ 'किं पुनरस्य पारमार्थिकमेव याज्यात्वम्' इत्यादिना प्रसङ्गाच्चिन्तान्तरं प्रस्तुत्य पराभिमतं
च याज्यात्वं प्रहूय निर्दुष्टं स्वाभिप्रेतं याज्यात्वं निर्वर्त्त-याज्यात्वं चेत्यादिना तत्त्वं तु हातुप्रवचन
विहितेज्यमानद्रव्यसंबन्धुद्देशादयमभूतदेवताप्रकाशकमन्त्रत्वं याज्यात्वं याज्ञिकप्रसिद्धयवगतं विशेषम् ।

शब्द उपपन्नो भवति । सूक्तवाक एव याज्या प्रस्तर आहुतिः
इति ॥ १२ ॥

स देवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ १३ ॥

यदुक्तं—देवतासकीर्तने सूक्तवाकः समर्थो न प्रस्तरप्रहरण इति ।
उच्यते । स देवतावचनः प्रहरणेन संबध्यते । प्रहरणं हि यजिः ।
मान्त्रवार्णिको देवताविधिः । एवमभिसंबन्धः । अग्निरिदं हविरजुष-
ताधीवृधत् इत्येवं देवतामनुक्रम्य, आन्नास्तेऽयं यजमान
इत्युक्त्वा, इदमिदमान्नास्त इति च । यदनेन हवि-
षाऽऽशास्ते तदस्य स्यादिति प्रस्तरं हविर्निर्दिशति ।

नितरा गद्यमानत्वाग्निगदो ह्येष गद्यते ।

निगदाना च याज्यात्वमाहृत्य प्रतिषिध्यते ॥

अयाज्या एव निगदा ऋचैव यजतीति हि ।

निषिद्धमपि याज्यात्वं प्रशंसार्थमिहोदितम् ॥

तत्संबन्धात् सूक्तवाको याज्यात्वेन स्तूयते । न चोभयोः स्तुतिः । अत्यन्तं निराह-
म्बनत्वप्रसङ्गात् ॥ १२ ॥

यत्त्विष्टदेवतासकीर्तनेन सूक्तवाकस्य कृतार्थत्वाच्च भूयो विनियोगः संभवतीति ।
तत्राभिधीयते ।

भेदेन श्रुतिलिङ्गाभ्यां सूक्तवाकाङ्गता यदि ।

स्याद्विरोधस्ततः किं तु तुल्यार्थत्वेन नास्त्यसौ ॥

यत्त्वस्य स्वसामर्थ्येन देवताप्रकाशनसाधनत्वं, प्रस्तरप्रहरणेऽपि विनियुज्यमानस्य तन्नै-
वापगच्छति । तत्रापि प्रकारान्तरेणानुपयुज्यमानत्वात् । इह हि यदिष्टदेवताभिधानसामर्थ्यं
तत्सूक्तवाकेनेत्यनया श्रुत्या सहाविरोधं प्रार्थयते । श्रुतिरपि च प्रस्तरप्रहरणानभिधायिनं
सन्तमसति सामर्थ्ये विनियोक्तमशक्नुवन्ती सामर्थ्यान्तरं चानुत्पादयन्ती यद्यमभिधातुं
समर्थः कथं नाम तदेवाभिदधन्मदर्थं कुर्यादित्येवमपेक्षते । सर्वत्र क्रिया तत्साधनं वाऽभिदध-
न्मन्त्रोऽङ्गभाव गच्छति । तत्रापि प्रथमं तावदियं गतिः, यत्प्रसिद्धं शेषिणि रूपं तन्मन्त्रेणा-
भिधातव्यमिति । यदा त्वसामर्थ्यात्तादर्थ्यं न प्रतिपद्यते तदाऽर्थाद्विपर्ययो भवति यद्यम-
भिधत्ते तन्नमस्या क्रियायामस्तीति । न ह्यन्यथा तस्य श्रुतमङ्गत्वमुपपद्यते ।
तस्मात्सूक्तवाकेनेत्यनया श्रुत्यैतत्प्रतिपाद्यते । यत्त्वमभिधत्से तदेवाभिदधानः प्रस्तर-

अग्न्यादींश्च देवताविशेषान् । तेन प्रहरतिर्यजतिः । एवं सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहर्तुं शक्यते यदि प्रहरतिर्यजतिरग्न्यादिदेवताकश्च । तस्मात्सूक्तवाकस्य हरतिसंयोगेऽपि देवतार्थता घटत एव । यदि, अग्निरिदं हविरजुषतावीवृषत इत्येवमाद्येव श्रूयेत । न, आशास्तेऽयं यजमान इत्येवमादीन्यपराणि ततोऽग्न्यादय एवेष्टा नान्तरिता इत्येव पर्यवसितं वाक्यं भवेत् । यतस्तु खल्वाशास्तेऽयं यजमान इत्येवमादीन्यपराणि श्रूयन्ते तेनेह पर्यवसानम् । अग्न्यादयः पुरोडाशादिभिरिष्टाः । अपरं तु यजमान आशास्ते । तदनेन प्रस्तरण प्राप्नुयादिति । ननु सत्स्वप्येतेषु देवतासंकीर्तन एव पर्यवस्येत्, पुरोडाशादिभिरिष्टा अग्न्यादयः । तत एव यजमान आयुरादीन्यप्याशासानः प्राप्नुयादिति । उच्यते । उभयथा संबन्धे सति प्रहरणे विनियोक्तव्यः । लिङ्गं च न बाधितं भविष्यति । वाक्यं चानुग्रहीष्यत इति । अथवाऽग्निरिदं हविरजुषतेति प्रस्तर एव हविर्निर्दिश्यत एवमिदमिति । सनिहितवचनमुपपन्नं भविष्यतीति ॥ १३ ॥

प्रहरणं साधयेति । मन्त्रोऽपि चेत्थमेव ब्रवीति । इष्टदेवताभिधानं कुर्वन्नहं यत्करोमि तत्सर्वं करोमीति । तत्र यदिष्टा देवताः पूर्वयागसंबन्धिन्य एव केवला भवन्ति तता न किञ्चित्प्रहरणस्य कृतं स्यात् । अथ तु ता एवास्याप्यङ्गभूतास्ततस्तत्प्रकाशनद्वारेण सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति । न च तासां देवतात्वादन्येन प्रकारेणोपयोगो विज्ञायत इत्यत्रापि देवतात्वम् । अतश्च प्रस्तरद्रव्यस्य हविष्टसंकीर्तनादग्न्यादीनां च देवतात्वाद्योगोऽयं विज्ञायमानो 'हरणे तु जुहोति' इति प्रक्षेपाधिकत्वाद्धोम इत्येवमर्थते । तस्मादाविरोधः श्रुतिलिङ्गयोः । एव च सूत्रमिहापि स देवतार्थ एव । कुतः । ताभिरस्यापि हरतेः संयोगात्कार्थताऽपि च प्रसङ्गाद्भविष्यत्येव । मन्त्रपाठक्रमेण सूक्तवाकस्य ज्ञातकालत्वात् । यद्यग्निरिदं हविरजुषतेत्येवमाद्येव श्रूयेतेति । प्रागपि सूक्तवाकेनेति श्रुतेरस्त्येवैकदेशस्य प्रहरणं प्राति सामर्थ्यमिति दर्शयति । यद्यपि च साधारणं मन्त्रस्य सामर्थ्यं तथाऽपि श्रुत्यनुग्रहार्थं प्रस्तर एव 'यदनेन हविषा' इति निर्देष्टव्यः । अथवाऽऽदित एवाऽऽरभ्येदंशब्देन प्रस्तरनिर्देशः । पुरोडाशादीनामप्रत्यस्तत्वात् । अजुषतेत्यनर्थकमिति चेत् । न । पूर्वसेवितप्रसिद्धिद्वारेण स्तुत्यर्थत्वात् । अत उपपन्नमङ्गत्वम् ॥ १३ ॥

प्रतिपत्तिरिति चेत् ॥ १४ ॥

अथ सुग्धारणे विनियुक्तस्य प्रस्तरस्य प्रहरणं प्रतिपत्तिरित्यु-
च्यते ॥ १४ ॥

स्विष्टकृद्दुभयसंस्कारः स्यात् ॥ १५ ॥

तत्र प्रतिवचनं स्विष्टकृद्देवतस्यादिति । यथेज्यार्थात्पुरोडाशाद्वच-
नप्रामाण्यात्स्विष्टकृदिज्यते यागश्च स भवति । प्रतिपाद्यते च पुरो-
डाशः । एवं प्रतिपाद्येतैव हि प्रस्तरो यागश्च निर्वर्त्यत इति न
दोषः । प्रतिपाद्यमानोऽपि हि त्यज्यते । प्रत्यक्षतः प्रतिपाद्यते ।
वचनादिज्यां साधयतीत्येवं गम्यते । तस्मात्सूक्तवाकः प्रहरतिमन्त्र
इति ॥ १५ ॥

[६] कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १६ ॥ पू०

अनुभाषणं परिचोदना वा ॥ १४ ॥

कथमप्रधानकर्मणः सूक्तवाकोऽन्यादयो वाऽङ्गमित्यत उत्तरसूत्रं पठति—स्विष्टकृद्-
दुभयसंस्कारः स्यात् । आचार्यशैल्या द्वे सूत्रे मन्यामहे । यथैव स्विष्टकृत्प्रतिपत्ति-
यागश्च तथाऽयमपि भविष्यति । यथा च तत्र मन्त्राणामङ्गत्वं तथेह । न हि प्रतिप-
त्तिन्वेन यागत्व विरुध्यते । द्रव्यदेवतासंबन्धेन हि यागो भवति । तस्य च स्वरूपाव-
धारणोत्तरकालं प्रतिपत्त्यर्थकर्मत्वादिविचारे सति 'उत्पत्तौ येन संयुक्तम्' इत्यनेन
लक्षणेन प्रतिपत्तिस्त्वम् । न च तावता कश्चिद्दोषः । तेन यागप्रतिपत्त्यात्मकत्वमुभय-
संस्कारशब्देनोच्यते । अथवा यथा स्विष्टकृद्द्रव्यसंस्कारार्थः, स्विष्टकृतोऽग्नेः कृतार्थ-
त्वेन शेषत्वात् । अथ च यागत्वं न जहाति । एवमुभयोः कृतार्थयोः संस्कारः ।
परस्परनियमाच्चादृष्ट साधयन्यागो भविष्यति । अथवा स्विष्टकृत्यपि 'अयादग्निरग्नेः
प्रिया धामानि' इत्येवमादिभिरिष्टदेवताप्रकाशनमस्तीत्युभयसंस्कारस्त्वेनैव दृष्टान्तः । न
च प्रतिपत्तेर्मन्त्रोऽङ्ग न भवति । निष्प्रयोजनस्य त्वङ्गं नेष्यते । प्रतिपत्तिस्तु दृष्टार्थत्वेन
सुतरा प्रयोजनवती । नियमादृष्टसिद्धयर्थं चापेक्षते वैदिकानि साधनानीत्यविरुद्धं
सूक्तवाक्यग्रहणम् ॥ १५ ॥

(इति—सूक्तवाकाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति इति श्रूयते । तत्र संदेहः । किं पौर्णमास्यां कृत्स्नः सूक्तवाकः प्रयोक्तव्यः कृत्स्नोऽमावास्यायामुत यथासामर्थ्यं निष्कृष्य यथायथं प्रयोग इति । तदुच्यते । उभयत्र सर्ववचनमिति । कुतः । कृत्स्नो हि मन्त्रः सूक्तवाक इत्युच्यते । स पदेनापि विना सूक्तवाको न स्यात् । तत्र सूक्तवाकेन न प्रहृतं भवेत् । तस्मादुभयत्र कृत्स्नः सूक्तवाको वदितव्यः ॥ १६ ॥

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥ १७ ॥ सि०

ये पौर्णमासदेवतावाचिनः शब्दास्ते पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्या नामावास्यायाम् । येऽमावास्यादेवतावाचिनस्तेऽमावास्यायां न पौर्णमास्याम् । शेषभूतमर्थं संकुर्वन्तो मन्त्रा उपकुर्वन्ति नान्यथेत्युक्तम् । तस्माद्ये यत्रोपकुर्वन्ति ते तत्र प्रयोक्तव्या इति न कृत्स्नः पौर्णमास्यां न कृत्स्नश्चामावास्यायामिति ॥ १७ ॥

वचनादिति चेत् ॥ १८ ॥

अथ यदुक्तं वचनमिदं भविष्यति, सूक्तवाकेन प्रहरति इति । तत्र

अधिकारमुपजीवयन्विचारयति । किमुभयोर्दर्शपूर्णमासयोः सकलः सूक्तवाकः प्रयोक्तव्य उतेष्टदेवतानुरोधेन निष्कर्ष इति । किं प्राप्तम् । एकैकत्र सकल इति । कुतः ।

मन्त्रो यथा समान्नातः सूक्तवाकोऽभिधीयते ।

तस्य निष्कृष्यमाणस्य नैव स्यात्सूक्तवाकता ॥

ततश्चासूक्तवाकेनैव प्रहृतः स्यात् ॥ १९ ॥

एवमादीनामपकर्ष इत्युक्तं स्तुतशंभ्राधिकरणे पूषाद्यनुमन्त्रणेषु चोक्तम् । यथेक्षानि केवलप्रहरणाङ्गभूतानि देवतान्तराणि भवेयुस्तत उभयत्र सकलः प्रयुज्येत । त एव त्विहोप्यग्न्यादयः प्रत्यभिज्ञायन्त इति न भेदे हेतुः । अतश्चेष्टदेवताप्रकाशनोपजीवितादप्रयोजक प्रहरणं सूक्तवाकस्य प्रधानप्रयुक्तदेवताश्रयत्वात् तदधीनं विज्ञायते । तानि च प्रधानानि यथादेवतं प्रयुज्यते नाविशेषेण । तस्मादपकर्ष इति ॥ १७ ॥

१ अधिकारमुपजीवयन्नि—अनेन च ऐन्द्राधिकरणापवादतया श्रुतिर्विनियुक्तस्यापि सूक्तवाकस्य मुख्यार्थविनियोगस्य पूर्वाधिकरणोक्तस्याऽऽक्षेपसमाधानार्थतया सगतिः सूचिता भवति २ (अ० २ पा० १ अ० ५) । ३ (अ० ३ पा० १ अ० १ सू० २) इत्यत्रेति शेषः ।

पदेनाप्यनेन न सूक्तवाकेन प्रहृतं भवेत् । कृत्स्नस्य हि सूक्तवाकस्यो-
पदेश इति ॥ १८ ॥

तदुच्यते—

प्रकरणाविभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥ १९ ॥

उभे पौर्णमास्यमावास्ये प्रति एष कृत्स्नशब्दः । उभयोः प्रकर-
णात् । उभयोरसौ कृत्स्न उच्यते, अवयवेऽवयव इति । नैतदेवम् ।
न हि सापेक्षाणामितिकर्तव्यतया, संबन्धः । न हीतिकर्तव्यतै-
द्विगिष्ठा श्रूयते । इतिकर्तव्यताविशिष्टास्वेते गम्यन्ते । कुतः । न
हीतिकर्तव्यतां प्रति कर्माणि विधीयन्ते । फलं प्रति तेषां विधिः ।

सूक्तवाकशब्दः कथमिति चेदत आह ॥ १८ ॥

द्वौ हि प्रस्तरप्रहरणप्रयोगौ । भिन्नकालपौर्णमास्यमावस्याधीनत्वात् । अतश्चोभे
प्रति कृत्स्नः सूक्तवाकशब्दः—तयोरुभयोरपि सकलसूक्तवाकः साधनम् । प्रकरण-
स्याविभक्तत्वाद्विज्ञायते । यदा तु भेदेन प्रहरणमात्रमानोच्यते तदा प्रायणीयोदयनी-
यैकादशिनीवच्चातुर्विधधनवच्चावयवशः संबन्धो भवति । तस्माच्छ्रुतेलिङ्गप्रकरणानाम-
विरोध इति सूत्रम् । तदिदानीं भाष्यकारो दृषयति—नैतदेवम् । न हि सापेक्षाणा-
मितिकर्तव्यतया संबन्ध इति । कुतः ।

विधिर्यदि प्रधानानामितिकर्तव्यता प्रति ।

उभे प्रति ततः कृत्स्नः सूक्तवाको भवेदयम् ॥

प्रधानानि हि फलं प्रति विधीयन्ते नैतिकर्तव्यतायाम् । अतस्तेषां फले विवक्षितं साहित्यं
नैतिकर्तव्यतायाम् । इतिकर्तव्यता हि प्रति ता उद्दिश्यमानानि भवन्ति । आविधीयमानाया-
स्तस्या गुणत्वाभावप्रसङ्गात् । सा चेद्विधीयते द्वयोरन्योन्यं प्रति विधानासंभवादसंबन्धा-
दवश्यं प्रधानोद्देशेन भवितव्यम् । ततश्चाद्दिश्यमानानां द्वन्द्ववगमितमितरेतरसाहित्यं न
विवक्ष्यते । तेन प्रत्येकमितिकर्तव्यतावाक्यसमाप्तरेकैक प्रधान समस्तैतिकर्तव्यतायुक्तम् ।

१ प्रायणीयोदयनीयैकादशिनीवच्चेति—द्वादशाहे अतन 'ऐकादशिनान्प्रायणीयोदयनीययो'
शालमेरन्' इति वचनेन द्वंद्वोपात्तेतेतरयुक्तप्रायणीयोदयनीयोपलक्षितत्वात् वर्तव्यतया विहिताना-
मेकादशपञ्चयागानां यथा प्रायणीये पञ्चोदयनीये पञ्चावशिष्टस्यापि रुनिधानादुदयनीये एवेत्येवं वि-
भज्य विनियोगः (अ० १० पा० ६ अ० ६) इत्यत्र दृश्यते । यथा वा लोकेऽपि चातुर्विधेभ्यः
शतं देयमित्यादौ चातुर्वेदविद्येत्येनोक्तस्य शतस्यैकैव वेदे दद चतुर्वेदतुल्यं भाग इत्यवयवशो विनि-
योगः प्रसिद्धस्तद्वत्सूक्तवाकस्यापि दशपूर्णमासकालिकप्रहरणद्वयान्वयोऽवयवशः संभवतीत्यर्थः ।
२ 'दशपूर्णमासान्या स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ दशपूर्णमासान्यामिति द्वावगमितमित्यर्थः ।

वगतम् । तथैवानुष्ठानेऽपि प्राप्ते सकृत्कृतानामेवैककालवर्तिना प्रत्येकं कात्स्न्यमस्तीति तन्त्रेणानुष्ठानं भविष्यति । तदिहापि प्रत्याग्नेयादि प्रधानं मा नाम सूक्तवाक आवर्तिष्ठ । प्रयाजादिवस्तु पौर्णमास्याममावास्याया च सकलेन भवितव्यम् । इतरथा वा प्रयाजादयोऽपि विभज्यैव प्रयुज्येरन् । न चेदं प्रमाणवत् । अतः श्रुतिबलीयस्त्वानुष्ठानं बाधित्वा गौणत्वमदृष्टार्थत्वं तद्विषयं वा प्रहरणस्य देवतान्तरमध्यवस्यामः । कथं पुनः समुदाये फलसाधनत्वेन बोधमाने साधनत्वरहितानामवयवानामितिकर्तव्यतासंबन्ध इति । उच्यते ।

यागस्य फलसंबन्धात्प्रत्येकसमवायिनः ।

समुदायः फलार्थः स्यादिति केनावगम्यते ।

यागत्व हि प्रत्येक समवेत, तद्वाचिना च धातुनैकैकस्यतरानपेक्षस्य साधनशक्तिरवधार्यते । ननु समुदायवाचिनामविशेषितत्वाद्वातुरपि समुदायलक्षणार्थ एव भवेत् । न । नाम्न एव च धात्वधीनत्वेन प्रत्येकवृत्तित्वात् । तदुक्तं पौर्णमास्यधिकरणे । तेन सहापि नाम्नेतरेतरयुक्तत्वमात्रमेव धर्मोऽस्यधिको न समुदायः फलवान् । नन्वेवमपि यथैव साधनत्वमितरेतरयुक्तानामेव तदनुग्रहार्थत्वादितिकर्तव्यताऽपि तथैव स्यात् । न । तस्यैव साहित्यस्योद्दिश्यमानत्वेनेतिकर्तव्यता प्रत्यविवक्षितत्वात् । एकमपि हि वस्तु लक्षणतः कचिदेव विवक्ष्यते न सर्वत्र । कथमेकस्य युगपदुद्दिश्यमानोपादीयमानत्वामिति चेत् । अपेक्षाहेतुभेदादीदृशान्यपि भवन्तीत्युक्तम् । ननु वैरूप्याद्वाक्यभेदः स्यात् । को वा प्रधानोद्देशेनेतिकर्तव्यता विद्वत् । प्रकरणाभ्यानानुमितस्य श्रुताद्वा कयान्तरत्वं नेच्छति । ननु च नाम्नेतरेतरयुक्तत्वमात्रमपि विवक्ष्यमाण इतिकर्तव्यतासंबन्धवेलायामपि बलात्प्रसज्यमाना न शक्यते पारयितुम् । सत्यं प्रतीतिर्नो न शक्यते । विधितस्तु शक्यते । कथम् । इह हि विशिष्टभावनाविध्युत्तरकालमवाप्तरविधिविषय कल्प्यमानेषु कर्मणः फलसाधनाशे पुरः । प्रवर्तमानः कर्मसाहित्येऽपि पञ्चेकत्ववत्प्रवर्तितः प्रधानेतिकर्तव्यतासंबन्धात् प्रवानानि प्रत्यप्रवर्तमानत्वात्तदीयसाहित्येऽपि प्रवर्तितोऽङ्गानि तु साहित्यानि प्रति नियुक्त । तस्मादितिकर्तव्यता प्रति ग्रहे-

१ (अ० २ पा० २ अ० २) । २ लक्षणतः — उपादे उद्दिश्यगतत्वरूपलक्षणभेदादित्यर्थः । ३ आचार्यो मातुलश्चेति द्रव्यैकत्वार्थः । विध्यति । अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहार पृथक्तया ॥ इत्यादिनास्तुतश्चाधिकरण उक्तमित्यर्थः । ४ अनुमितस्य — प्रयाग निर्मदशपूर्णमासानुपपत्त्यादित्यर्थः । ५ श्रुतात् — दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गश्रमो यजेत इत्यस्मादित्यर्थः ।

इतिकर्तव्यता तु कर्मणां विधीयते । तत्र संनिधानाविशेषात्कस्य किं विधीयते कस्य नेति न गम्यते विशेषः । साधनत्वेन च सर्वेषां निर्देशादितिकर्तव्यतायाः संनिधानादवचनाच्च, अस्य प्रकरणलिङ्गस्याविशेषादेकैकस्य कृत्स्नं प्रकरणं निराकाङ्क्षस्य न सहायमपेक्षमाणस्य । तस्मादेकैकं प्रति कृत्स्नः सूक्तवाक्य उपदिश्यते । संविभागेऽपि प्रधानानां कृत्स्न एव प्रयोक्तव्य इति यानि यत्रानर्थकानि पदानि तान्यपि तत्र प्रयोक्तव्यानि । अष्टष्टाय भविष्यन्ति । सूक्तवाकेन प्रहरति इति वचनात् । नास्ति वचनस्यातिभारः । गुणेन वा केनचिदभिधानं तासां देवतानां निर्वर्तयिष्यन्तीति । अत्रोच्यते । नैतदेवम् । उक्तं मुख्यमेव कार्यं मन्त्राणां न गौणमिति । संस्कारा-

कत्ववत्प्रधानसाहित्यमविवक्षितम् । न ह्येकेनैव प्रधानशब्देन प्रवानान्यङ्गार्थमुद्दिशत । तस्मात्साहित्यमुपादातुं शक्यम्, वचनव्याक्तिभेदात् । तस्मात्प्रत्येकमितिकर्तव्यता । तद्दर्शयति—संनिधानाविशेषात् । साधनत्वेन च सर्वेषां निर्देशादेकस्यापि चेतिकर्तव्यतामन्तरानुपदेशात् । अस्थं च कथमावरूपस्य प्रकरणसामर्थ्यस्याविशेषादेकैकस्य कृत्स्नमन्योन्यनिरपेक्षस्य प्रकरणमिति । ततश्च 'वचनादिति चेत्' इत्ययमेव पक्षोऽवशिष्यते । एवं च भङ्क्त्वा सूत्रमत्रोच्यते । नैतदेवमिति—स्वयमुत्तरपक्षमभिधत्ते । न तावद्गौणत्वमदृष्टार्थत्वं देवतान्तरं वा युक्तम् । पुरस्ताज्जिराकरणात् । अतो यथार्थनिष्कर्षे सति सूक्तवाक्यशब्द उपपद्यते । सूक्तवाक्यबहुत्वात् । न हि भिन्नकर्मगतभिन्नदेवताप्रकाशनसमर्थानामन्योन्यनिरपेक्षनानाप्रयोजनयुक्तानाम् 'अग्निरिदं हविरनुषत्' इत्येवमादीनामेकवाक्यतालक्षणमस्ति । तस्मात्पुरस्तात्परस्ताच्चानुपपन्नयुक्ता बहव एते सूक्तवाका ईदृशा द्रष्टव्याः । 'इदं द्यावापृथिवी' इत्यारभ्य 'अग्निरिदं हविरनुषत्' तावद्वृथत महो ज्यायोऽकृत—अत्यामृषेद्धोत्राया देवगमायाम्' इति यावत्समाप्तिः । ततः पुनः 'इदं द्यावापृथिवी' इत्यारभ्य 'सोम इदम्' इत्युक्त्वा 'अस्यामृषेद्धोत्रायाम्' इति समाप्यते । तेन प्रतिदेवतं भिन्नानां सूक्तवाक्यानां समानप्रयोगमानामाम्नानवत्तन्त्रेण कतिपयानां पाठः । येन केनाचित् प्रवृत्ते सूक्तवाकेन प्रवृत्तं

१ यदि वस्यविप्रधानस्येतिकर्तव्यतामन्तरं निराकाङ्क्षीकरणसमर्थं साक्षाद्वचनोपदिष्टं भवेत्तदा तद्व्यतिरिक्तानामेव प्रधानानामितिवर्तव्यताकाङ्क्षात्मकं प्रकरणं भवेत् । न त्वेतदस्तीत्येवमभिधानार्थं यदवचनाच्चेति भाष्यं तदप्याहृत्य व्याचष्टे—एषस्यापीत्यादिना । २ 'अस्य प्रकरणसिद्धिर्गम्य' इति भाष्यं व्याकरोति—अस्य च कथमावेत्यादिना ।

र्थत्वादेवोत्कर्षो न्याय्यः । न गौणमभिधानमिति । कस्तर्हि कृत्स्न-
संयोगस्य समाधिरुच्यत इति । एष समाधिः । न ह्येतदेकं वाक्यं
यः कृत्स्नः सूक्तवाकः । बहून्येतानि वाक्यानि । येषां प्रधान-
देवताभिधायीनि पदानि मध्ये, साधारणानि तन्त्रपदानि पुरस्तादुच्चा-
र्यन्ते तथा परस्तात् । यथा, अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महोज्यायो-
क्रताग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतामित्येवमादीनि । तेषां पुरस्ता-
त्तन्त्रम् । यथा, इदं द्यावापृथिवी इति । परस्तादपि, यथा, अस्यामृधे-
दिति । तायेतानि सर्वाणि सूक्तवचनेन सूक्तवाकशब्दं लभन्ते । न
च तेषां समुदायः कंचिदर्थं वदति । तस्मान्न समुदायः सूक्तवाकः । न
च साक्षात्साधनम् । सूक्तवाकसामान्यस्यैकत्वात् । सूक्तवाको वर्तत
इत्येकवचनं भवति । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति इति तु येन केनचित्सू-
क्तवाकेन प्रहियमाणे यथाश्रुतं कृतं भवति । तस्मान्न समुदायः सूक्त-
वाकः । यत्त्वमावास्यादेवतावाचीनि पदानि न पौर्णमास्यां प्रयुज्यन्ते
न तत्र सूक्तवाकशब्दो बाध्यते । प्रकरणं तत्र लिङ्गेन बाधितम् । तच्च

भवति । जातिवत्प्रत्येकं सूक्तवाकत्वस्य समाधितयोगात्मकस्य समाप्तत्वात् । तत्रोपपत्ते
सूक्तवाकशब्दे यदन्यदेवतावाचीन्यन्यत्र न प्रयुज्यन्ते न तत्र श्रुतिः पीड्यते । किं
तर्हि । लिङ्गवाक्याभ्यां प्रकरणम् । तच्च न्याय्यमेवेति निष्कृष्य प्रयोगः । इदमपि तु
न युक्तमभिहितम् । तन्त्रपदवैश्वानरवाक्यवदेकवाक्यतायाः प्रत्यक्षत्वात् । न हि प्रति-
पदं परस्परकाङ्क्षा संबन्धो वा भवति । किं तर्हि । केनचिदेकेन संबध्यमानानि सर्वा-
ण्येकवाक्यता गच्छन्ति । तद्यथा ‘ अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या ’ इति परम्परेणा-
बद्धानामपि क्रीणानिनाऽभिसम्बन्धादेकवाक्यत्वम् । एवमिहापि, ‘ यदनेन हविषाऽऽ-
शास्ते ’ इत्यादिभिः सम्बन्धादेकवाक्यत्वं भविष्यति । अस्ति चेष्टदेवताप्रकाशनं नामक
प्रयोजनं तन्त्रपदवशेन साकाङ्क्षावयवत्वम् । तस्माद्यद्यपि तावदर्थतः प्रत्येकं वाक्यपरि-
समाप्तिस्तथाऽपि शब्दतः सिद्धमेवैकवाक्यत्वम् । किमुन हरति प्रत्युपादीयमानत्वेन
समुदाये वाक्यपरिसमाप्त्यङ्गीकरणात् । यदि च भिन्नानि वाक्यानि भवेयुस्तत उपसह-

१ सूक्तवाकानात्वमभ्युपगम्य भाष्योक्तमपि कृत्स्नोपदेशपरिहारं यथाश्रुतं दूषयितुमुपक्रमते-
इदमपि तु न युक्तमित्यादिना । अयमाशयः । यथैव ‘ वैश्वानरं द्वादश कपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते ’ इति
जातेष्टिसुपक्रम्य ‘ यस्मिज्जात एतामिधिं निर्वपति ’ इत्यादिना जातेष्टीबापसंहारादेकवाक्यत्व-
प्रत्यक्षमवगम्यते तथैवात्रापि, उपक्रमोपसंहारयोस्तन्त्रपदयोगेनेकवाक्यत्वस्यावगमाद्वाक्यसानात्वमयुक्त-
मिति ।

न्यायमेव । तस्मात्पौर्णमास्याममावास्यायां च विभज्य सूक्तवाकः
प्रयोक्तव्य इति ॥ १९ ॥

क्षिणादिमन्त्रवत्प्रयोगकाले देवतापदप्राधान्याद्देदेतैव प्रयोगः प्राप्नोति । प्रस्तरप्रहरणे च
विवक्षितैकसंख्यत्वात्तावता कृतार्थत्वादेकदेवत्यस्यार्थं कस्यचित्प्रयोगः प्राप्नोति ।
तस्मात्समस्तमेकं वाक्यम् । अतश्च वक्तव्यः कृत्स्नवचनस्य परिहारः । स
उच्यते ।

बिन्दौ च समुदाये च तोयशब्दो यथेष्ट्यते ।

संसर्गिद्रव्यरूपत्वात्सूक्तवाकपद तथा ॥

सूक्तवाको हि सामर्थ्यतः प्रयोजनतश्चेद्वगवधार्यते । प्रयोगमध्यवर्तिदेवतापदसहित-
मभित । श्रूयमाणतन्त्रपदोपेतमिष्टदेवताप्रकाशनं कुर्वद्वाक्य सूक्तवाकः । ततश्चैकस्मिन्दे-
वतापदे सति अनेकार्स्मिन् प्राकृते वैकृते च तन्त्रपदमध्यस्थे सकलः सूक्तवाकः । प्रयोगा-
संबद्धदेवतापदसाहित्ये तु दुरुक्तवाक्यं भवति । तेन पौर्णमास्याममावास्यायोः स्वदेवताप-
दोपेतः सूक्तवाको युक्तिसहितेन पाठेन, नृषङ्गादिपूरितमन्त्रवदवधारित इत्यसमवेतार्थ-
दप्रयोगेऽसत्यसूक्तवाकत्वात्सुतरा श्रुतिपीडा स्यात् । अतश्च हरतिरपि यथा विद्यमा-
नसूक्तवाकसाध्यत्वात्कृत्स्नेनैव साधितो भवतीत्यदोषः ।

तेन त्रिषैव मन्तव्यः सूक्तवाकः प्रतिष्ठितः ।

स्वाध्याये कर्मकाले च प्रकृतौ विकृतावपि ॥

सर्वप्राकृतदेवत्यः स्वाध्याये तावादिष्यते ।

पठनन्यादृशं तत्र तं विनाशयति ध्रुवम् ॥

निष्कृष्टदेवतामध्यः प्रकृतौ समुदाययोः ।

सूर्यादिषदमध्यश्च विकृताववधार्यते ॥

सूक्तवाकः स तत्रैव यत्र यादृङ्निरूपितः ।

जहाति सूक्तवाकस्त्वमसंगतनिरूपणात् ॥

भाष्येऽपि च यावदेव त सूक्तवाकसंभवादेकस्यापि बहुत्वमभिहितमिति द्रष्टव्यम् ।
तथा सूत्रमप्युभे प्रति स्वदेवतापदसाहित्यमात्रेण कृत्स्नसूक्तवाकशब्दः प्रकरणाविभा-
गात्कल्पित इत्येवमेव गमयितव्यमिति सर्वेषामविरोधः ॥ १९ ॥

(इति—सूक्तवाकस्य विभज्य विनियोगाधिकरणम् ॥ १ ॥)

१ अर्थं यात्र सूत्रार्थः । प्रकरणस्य—प्रकृष्टकरण-यावयवशक्तिरूपस्य, अविभागात्—प्रत्याभि-
हानाद्वाङ्मेलनानुपपत्तः, उभे प्रति, अवयवप्रयोगेऽपि कृत्स्नसूक्तवाकशब्दार्थो नानुपपन्न इति ।

[७] लिङ्गक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं समाम्नानम् ॥ २० ॥ सि०

इह काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमुदाहरणम् । इन्द्राग्नी रोचना दिवः, प्रवर्षणिभ्यः, इन्द्राग्नी नवतिं पुरः, श्रुथन्वृत्रमित्येवमाद्या ऋचः । अपरा अपि काम्या इष्टयः । ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्य स-जाता रियायुः, ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेद्भ्रातृव्यवान् । अग्रये वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपेदुक्तामः । अग्रये वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपेत्सपत्नमभिद्रोष्यमित्येवमाद्याः । तदेता याज्यानुवाक्याः प्रति संदेहः । किं यावत्किंचिदैन्द्राग्रकर्म तत्र सर्वत्रानेनैन्द्राग्नेन याज्यानुवाक्यायुगलेन भवितव्यमुतैतम्यामेवैन्द्राग्न्यामिष्टौ काम्यायामिति । एवं वैश्वानरीययोर्याज्यानुवाक्ययोः । एवं सर्वत्र । किं तावत्प्राप्तम् । यावत्किंचिदैन्द्राग्र वैश्वानरीयमग्नीषोमीयं जातवेदसं च सर्वत्रैता याज्यानुवाक्या भवेयुः । कुतः । लिङ्गात् । ननु क्रमसमाख्यायान् विशेषके भविष्यतः । सत्यम् । तथाऽपि क्रम समाख्या च शक्नोति लिङ्गं बाधितुमिति ! एवं प्राप्ते ब्रूमः । लिङ्गक्रमसमाख्यानात्ताभ्येव काम्यास्वेता याज्यानुवाक्या इति गम्यते । य एव हि लिङ्गक्रम एषां कर्मणां, स एवाऽऽमां याज्यानुवाक्यानाम् । तेन तासामेव ताः शेष-भूता इति ।

ननु लिङ्गं बलवत्तरामिन्युक्तम् । सत्यमेतत् । इह तु समाख्या बलीयसी । न ह्येताः समाख्यानादृत एषां काम्यानां कर्मणां प्राप्नु-

येन क्रमेणैन्द्राग्नादीनि काम्यानि कर्माण्याम्नातानि तेनैव क्रमेण तद्देवत्यानि काम्य-समाख्यायुक्तानि याज्यापुरोनुवाक्यायुगलानि । तानि किं क्रममुल्लङ्घ्य तद्देवत्यकर्ममा-त्रार्थानि लिङ्गाद्भवन्त्युत केनचित्प्रकारेण तास्वेव काम्यास्विष्टिषु यथाक्रमं विनियुज्यन्त इति । उदाहरणबहुत्वं हि सूत्रोपात्तविशेषणविषयप्रकल्पनार्थम् । तत्र लिङ्गान्सर्वोर्थत्वं प्राप्तेऽभिधीयते ।

नासति क्रतुसंबन्धे सामर्थ्यं विनियोजकम् ।

येन च क्रतुसंबन्धस्तेन काम्यार्थता स्फुटा ॥

लिङ्गं हि देवतासंबन्धं कुर्यात् । न च तन्म्वरूपप्रयुक्तत्वे फलमस्ति । यज्ञसंबन्धिता तदनुक्तदेवतासंबन्धिता वा नैतावता वाक्यप्रकरणादिरहितेन शक्योपादातुम् ।

वन्ति । न भिन्नदेशानां कर्मणाम् । कुतः । समाख्यामन्तरेणाऽऽसामृचां
याज्यानुवाक्यात्वमेव न विज्ञायते, कुतो भिन्नदेशानां कर्मणां
याज्यानुवाक्या भविष्यन्तीति । या चैषां समाख्या सा काम्यानामेव
याज्यानुवाक्यात्वमाचष्टे न सर्वेषाम् । यदि समाख्या नाऽऽद्रियते
याज्यानुवाक्यात्वमेवैषां न भवति । यद्याद्रियते तदा काम्यानामेव ।
एवं हि तत्समाख्यायते काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमिति ।

अथ किमर्थमुभयमुपदिश्यते लिङ्गक्रमादिति समाख्यानादिति च ।
अस्ति तत्र पाथिकृतीयं व्रानपतीयं च कर्म । सामिधेनीकार्यमप्यस्ति ।
याज्यानुवाक्याकार्यमपि । यदि लिङ्गक्रमादित्येतावदेवाच्येत, सामि-
धेनीकार्येऽपि लिङ्गेन तासां विनियोगः स्यात् । अथ किमर्थं लिङ्ग-
क्रमौ व्यपदिश्येते । सर्वा याज्यानुवाक्याकार्य एव विनियुज्येरन् ।

न च ज्ञायते कंशे विनियोग इति । तेनावश्यं समाख्या तावदाश्रयणीया । नया हि
यज्ञसंबन्धः कार्यविशेषश्च सिध्यति । इज्यतेऽनयेति यामसंबन्धः । तस्याश्च हविःप्रदा-
नार्थत्वात्कार्यविशेषोऽप्यवधृतः । ततश्च केन यज्ञेन संबन्ध इति लिङ्गात्तद्देवत्येनेति
विज्ञायते । नन्वेवमपीष्टं न सिध्यत्येव । कथं न सिध्यति । यदा काम्यं याज्याकाण्ड-
मित्येतावत्या समाख्यया काम्येष्टिविषयत्वं नियतम् । अपि च । यद्यपि समाख्या
यज्ञमात्रसंबन्धं कुर्यात्तथाऽपि बलीयसा क्रमेण बाध्येतैव । तस्मात्काम्येष्टियुक्तमेवै-
तत्समाम्नामिति । किमर्थमुभयं सूत्रितमिति । क्रमानुगृहीतेन लिङ्गेनैव काम्येष्टि-
विषयत्वसिद्धेरथवा काम्य याज्याकाण्डमित्येतावतैव सर्वं सिद्धमिति मन्यते । तत्रापि-
धीयते । सत्यम् । ऐन्द्राग्नादिषु लिङ्गक्रममात्रेणापि सिध्येदृचा याज्यानुवाक्यात्वा-
दन्यत्राविनियोगात् । यानि त्वग्नेयादीनि कर्माणि 'अग्नये व्रतपतये' इत्येवमादि-
चोदितानि तत्र स्थानद्वयमृचामग्निप्रकाशने सामिधेनीत्व याज्यानुवाक्यात्व च । साप्त-
दश्याम्नानाञ्चास्ति सामिधेनीनां द्वे ऋचौ प्रत्यपेक्षा । तत्र यदि याज्यासमाख्या विनि-
योजिका नाऽऽश्रीयेत ततः सामिधेनीष्वपि लिङ्गक्रमानुपपद्येते इति । प्रथमातिक्रमे
कारणभावात्तत्रैव विनियोगः प्राप्नोति । समाख्यया तु तन्निवर्तितं भवति । तेन तर्हि
तन्मात्रमेवास्तु नार्थो लिङ्गक्रमाभ्यामिति । तदुच्यते । यद्यत्रेष्टिपरिमिता एवात्यन्त
तद्देवत्याश्चाग्नेयैरस्तत एतदेवं स्यात् । इह त्वन्यदेवत्यस्य स्वानुरूपयाज्यानुवाक्या-

१ 'सामिधेनीकार्येऽपि' इति भाष्यस्यापिशब्दमेवकारार्थपरतया व्याचष्टे—प्रथमातिक्रम
इत्यादिना ।

सामिधेनीषु विनियोगो न स्यात् । अथ पुनः समाख्यानाल्लिङ्ग-
माश्च निर्दृष्टे याज्यानुवाक्याकार्ये, सामिधेनीषु विनियोगः सिद्धो
भवति । यथा, आग्निवारुण्या इष्टेः क्रमेऽतीतं सौमारौद्रीणामनागते
मनोर्ऋचस्ताः सामिधेनीषु धारया इत्युच्यन्ते । तथा, पृथुपाजास्तं
सवाधो इति द्वे धारये कल्प्येते । तस्मादुभय व्यपदेष्टव्यमिति ॥ २० ॥

[८] अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु शिष्टत्वात् ॥ २१ ॥ पु०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते, ऐन्द्रया सदः,
वैष्णव्या हविर्धानम्, इति । तत्र सदेहः । किं प्रकृताभिरेवंलिङ्गवतीभि-
रुपस्थातव्यमुत दाशतयीभ्य एवंलिङ्ग आगमयितव्या इति । किं

पूरितस्य कर्मणः क्रमे या आग्नेय्य ऋचः पठ्यन्ते ताः समाख्यया केवलया विनि-
युज्यमाना याज्याकार्ये विनियुज्येरन् । न चाग्निः सम्भवः । विलिङ्गत्वादन्याभ्यां
तल्लिङ्गाभ्यां बाधितत्वात् । तेनाविनियोग एव स्यात् । लिङ्गकमाश्रयेण पुनः समाख्यायां
निवृत्तव्यापाराया ताभ्यां विनियोगे सति सामिधेनीषु प्रयोगः सिद्धो भवति । तं विषयं
दर्शयति—आग्निवारुण्या इष्टेर्याज्यापुरोनुवाक्ये पठित्वा सौमारौद्रीणामिष्टीनां याज्या-
पुरोनुवाक्यास्वनागतासु मनोर्ऋचः पठ्यन्ते । ताः सामिधेनीषु धारया भवन्तीति ।
तथा पृथुपाजवत्यावपि द्रष्टव्ये । तत्रापि पूर्वस्यां सामिधेनीक्रममातिक्रम्य याज्यापुरो-
नुवाक्योत्तरकालपाठादुत्तरेष्टिविषयत्वं विज्ञायते । यदि च क्रमो नाऽऽश्रीयेत ततो लिङ्ग-
समाख्यामात्रेण प्रथममैन्द्राग्रयुगलं द्वितीयस्यामैन्द्राग्र्या विनियुज्येत द्वितीयं च प्रथ-
मायाम् । क्रमे तु सति समाख्यातः पूर्वतरं तेन क्रतुमन्त्रधरणात्तत्सानिरुद्धमेव लिङ्गं
श्रुतिं कल्पयतीत्यक्रमविनियोगः परिहृतो भवति । तस्मात्सम्यक् सूत्रितमिति ॥ २० ॥

(इति—लिङ्गस्य दुर्बलप्रमाणोपजीवित्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

ज्योतिष्टोमे प्रथममाग्नेय्यैन्द्रादयः स्तोत्रशस्त्रादिसाधनत्वेन ' अग्न आयाहि वीतये ' इत्येवमादयो विशेषरूपेणाऽऽस्नाता विहिताश्च । पुनश्च मामान्येन ' आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुप-
तिष्ठते ' इत्यादिपूषदिश्यन्ते । तत्र सदेहः । किं तद्वचनिरिक्ता ग्रीहीतव्या उत ता वा, अन्य-
वाऽथवा ता एवेति । ग्रन्थात्रयः पक्षाः प्रतिभान्ति । न त्विहाप्रकृता एवेत्यस्य पक्षस्य
प्रमाणमस्ति । महता हि प्रबन्धेनाविशेषग्रहणं प्रतिपाद्यते न केवलाप्रकृतनिश्चयः ।
येन हि प्रमाणेनाऽऽग्नेय्यशब्दाविशेषेणाप्रकृता गृह्यस्तेनैव प्रकृता अपि । न च किं-

तावत्प्राप्तम् । प्रकरणे च मन्त्रो लिङ्गेन विधीयमानो दाक्षतयीभ्य
एवाऽऽगमयितव्यः । आग्नेयीत्येवमादिभिर्हि शक्या दाक्षतय्योऽभि-
षदितुम् । यथायं प्रकृतः, स कार्यान्तरे विनियुक्तो नेहाप्युपदेश-
मर्हति । उपदिष्टोपदेशो हि न न्याय्य एवजातीयकस्य । कथंजातीय-
कस्य । यः कस्मिंश्चिद्विशेषणोपदिष्टः । नासौ सामान्येन लिङ्गेनान्यत्रो-
पदेशमर्हति । कथम् । यदि तल्लिङ्गं तस्य लक्षणत्वेन, ततः स विशिष्टो

चित्कारणमस्ति येन प्रकृताः परित्यज्येरन् । न च भाष्यकारेण त्रयः पक्षाः प्रदर्शि-
ताः । किं तर्हि । अविशेषपक्ष एवाऽऽदावपिशब्दरहितनाप्रकृतशब्देन परिगृहीतः ।
येनाप्रकृता एवेति भ्रान्तिर्भवति । यत्तु तत्र प्रमाणं तदविशेषपक्षमेव साधयति । तथा
च परस्ताद्विवृतमप्रकृतेऽपि प्रत्ययो भवति प्रकृतमप्युपाददीरन्निति च । यदि त्ववश्यं
तृतीयोऽपि पक्षः समर्थनीयस्तत एतावती श्रोत्रियोपपत्तिः । प्रकृतस्य कार्यान्तरोपयो-
गेन यातयामत्वादग्रहणम् । अथवा सामान्यविधानमिदम् 'तानि त्वाग्नेयीविशेषविधानानि
परिहृत्य च विशेषविधि विषयं सामान्यशास्त्राणि प्रवर्तन्ते । यदि तु तत्रापि विशेषग्रहणं न
तुल्यमित्युदाहरणत्वेन गृह्येत । तस्मादप्रकृता एव ग्रहीतव्या । अथवाऽऽग्नेयादि-
शब्दैरविशेषप्रत्ययो जातः । न चान्यत्प्रकृतग्रहणक्षमं विशेषणं पश्यामः । प्रकरणस्य
ग्राहकत्वेनाविशेषकत्वात् । सनिधिलक्षणलौकिकप्रकरणस्य च यौगिकश्रुतिजानेताविशेष-
प्रत्ययेन बाध्यमानत्वात् । तस्मात्सर्वप्रत्ययः । उपदिष्टोपदेशो हि न न्याय्य इति ।
इह उपदिष्टस्यैवेत्यर्थः । एवंजातीयकस्येति—विशेषणरहितस्येत्यर्थः । कथंजातीय-
कस्येति—अस्ति विनाऽपि विशेषणेन विशेषग्रहणप्रमाणं प्रकरणमिति सिद्धान्तवादी
मन्यते । परः पुनः स्वाभिप्रायेणैव सिद्धान्तवाद्याभिमतं विशेषग्रहणोपपत्तिमनभिमत-
मेव परिकल्प्य कथम् । यदि तल्लिङ्गं तस्योपलक्षणत्वेनेत्याह । न चात्रो-
परि वक्ष्यमाणदेवताल्लिङ्गाभिप्रायेण लिङ्गपदं युक्तम् । किं तर्हि । आख्यातप्रत्य-
यसामर्थ्यं तद्विहितत्वं वा । तदुपक्षीणशक्तौ तस्मिन्विध्यभावप्रसङ्गोपन्यासात् ।
नासौ सामान्येन लिङ्गेनेति—अग्निना चिद्देन, सर्वाभु प्रतीयमानासु स्फुटेन विशे-

१ यातायामत्वादिति—यथा पक्वस्यौदनादे प्रहरे गते सति गतरस्त्वाद्यातयामत्वमु-
च्यते तद्वदन्यदपि गतवीर्यं यातयाममित्युच्यते । २ एतावता त्रींशु भाष्यमप्रकृतपरत्वेनापि
संयोज्याधुना स्वमतेनाविशेषपक्षाविषयतया संयोजयितुमपक्रमते—अथवेत्यादिना । ३ विशेष-
ग्रहणोपपत्तिमनभिमतमिति—यथाऽऽग्नेय्या स्तोत्रादि करोति, इत्येवमाख्यातप्रत्ययविहितत्वरूपोपदि-
ष्टत्वोपलक्षणरूपा प्रकृतग्रहणोपपत्तिं परमार्थतः सिद्धान्त्यनभिप्रेता तदभिमतं परिकल्प्येति
समुद्दितार्थः ।

लक्ष्येत येनानेनैवल्लिङ्गेनैतत्करोतीति ततो नोपदिष्टो भवति ।
अथोपदिश्यते, एवंलिङ्गेन करोतीति । ततो न लक्ष्यते । तेनोपदि-
ष्टस्यैवजातीयकस्यैवजातीयकः पुनरुपदेशो न न्याय्यः । तस्मादा-
ज्ञतया लिङ्गवन्तो मन्त्रा ग्रहीतव्याः । ननु प्रकरणसामर्थ्यतः प्रकृता
ग्रहीतुं न्याय्याः । नेत्युच्यते । लिङ्गं हि प्रकरणाद्वर्तीयः । आह ।
विरोधे सति लिङ्गेन प्रकरणं बाध्यते । न चैतयोर्विरोधः । न वयं
प्रकरणमनुजिघृक्षन्तः प्रकृतं लिङ्गवन्तमुपाददाना लिङ्गमपवाधेमहि ।
यदि तु प्रकृतं विलिङ्गमुपाददेमहि ततो वाधेमहि लिङ्गम् । उभयं
संपादयिष्यामः प्रकरणं लिङ्गं च । नैतदेवम् । लिङ्गेन प्रत्ययो भवति

षणेन विना न शक्यो मन्त्रविशेषः प्रतिस्तुमित्यभिप्रायः । तद्विह यदि विशेषणमि-
ष्यते ततो दार्शपूर्णमासिकनिर्वाणालम्बन्यायेन कर्तव्यतावचनेन लिङ्गेन विशेष्यम् ।
तद्व्यक्तमार्गमृतस्यो दाशतयेभ्यो नवृत्तमत एव विशेषणम् । तथा च दर्शयति—येना-
नेनैवल्लिङ्गेनैतत्करोतीति (कर्त्तव्यम्) । येनानेनैवल्लिङ्गेन—अभिलिङ्गेनेन्द्रलि-
ङ्गेन वा, किञ्चित्करोतीति—आख्यातप्रत्ययाविहितत्वेनोपलक्षितेनाऽऽग्नीध्रोपस्थानमिति,
ततो विधायकस्योपलक्षणत्वेनोपलक्षणत्वान्नोपदिष्टो भवति । अथोपदिश्येताऽऽग्नेय्या-
दिना करोतीति ततो न विशेषितो भवति । ततश्चाविशेषिताग्नेयोमाप्रग्रहणप्रसङ्गः ।
तेनोपदिष्टस्यैव तदुपलक्षितस्य पुनरुपदेश इत्यप्रमाणकम् । तस्मात्कर्तव्यतावचनवर्जित-
केवलान्यादिदेवतोपलक्षणसामर्थ्यात्पुनर्दाशतया अपि ग्रहीतव्या इति । ननु प्रकर-
णसामर्थ्यादिति—सिद्धान्ताभिप्रायेणोक्तम् । लिङ्गं प्रकरणाद्वर्तीय इति—लिङ्ग-
शब्देनात्र देवतासम्बन्धायोगिकी श्रुतिरभिधीयते न सामर्थ्यमात्रम् । उपरिष्टाद्बहुप्रयो-
गतोऽपि लिङ्गशब्द एवमेव यौगिकश्रुतिवचनो व्याख्येयः । आह । विरोधे
सतीति—यदि प्रकृतमनाग्नेय गृह्णीमस्ततो विरोधो भवेत् । प्रकृताग्नेयग्रहणे तु द्वय-
मध्यगृह्यते । तथा तर्ज्ज्वाधिकरणे श्रुतिवाक्ययोरविरुद्धत्वमुक्तम् । नैतदेवमिति ।

१ (अ० २ पा० ३ अ० ५) अत्रत्यभाष्योक्तन्यायेनेत्यर्थः । २ गौरश्च इति वा भुत्वा यद्रो-
त्पायवबोधितम् । विशेषे यदि तन्न स्यात्तत्र स्याच्छ्रुतिबाधनम् ॥ जातिव्यक्ती गृह्णीत्वैव वयं तु श्रुति-
लक्षिते । कृष्णादि यदि मुखाम का श्रुतिस्तत्र बाध्यते ॥ इत्यादिना तद्भूताधिकरणस्थोक्तवा-
र्तिके (अ० १ पा० १ अ० ७ श्लो० ३४७—३४८) श्रुतिवाक्ययोरविरोध उक्तः । तन्म्याये-
न प्रकृतोऽपि श्रुतिप्रकरणयारविरोध इत्याशयः । ३ आग्नेयादिशब्दानां व्यक्तिवाचित्वेन जातिवा-
चिगवादिशब्दव्यप्यमानाद्गौराधर्पास्त्वारसंभवापपादनार्थं नैतदेवमिति भाष्यमित्याह—नैतदेवमिति ।

दाशतयेनापि कर्तव्यमिति । दाशतय्योऽपि ह्याग्नेयीशब्देन शक्यन्ते वदितुम् । स प्रत्ययो लिङ्गजनितो यन्मिथ्येति कल्प्यते तत्प्रकरणानुरोधात् । स चेत्प्रकरणमनुरुध्यते, मिथ्येति कल्प्यते । अथ नानुरुध्यते, सम्यगिति । तस्माद्विरोधः । विरोधे च प्रकरणदौर्बल्यम् ।

उच्यते । तल्लिङ्गवत्ताऽनेनोपस्थानेनानुग्रहीतव्या न दाशतयीमन्त्रव्यक्तिः । सा च प्रकृते मन्त्र उपादीयमाने निरवशेषा उपात्ता भवति । दाशतय्या पुनर्मन्त्रव्यक्तावुपादीयमानाया प्रकरणाद्या मन्त्रव्यक्तिः प्राप्नोति, सा बाधिता भवत्यसति विरोधे । न चेह लिङ्गप्रकरणयोर्विरोधः । प्रकरणाद्व्यक्तिः प्रतीयते लिङ्गात्सामान्यम् । अन्या च व्यक्तिरन्यत्सामान्यम् । तस्मात्प्रकृतो लिङ्गवानुपादेय इति । उच्यते । सत्यपेक्षेतत् । प्रकृत उपादीयमाने प्रकरणं न बाधितं भवति लिङ्गमप्यनुग्रहीतम् । लिङ्गजनितस्तु प्रत्ययः कश्चिन्मिथ्येति कल्पितो भवति । ननु व्यक्तिरपदार्थः । कथं व्यक्तावनुपादीयमानाया प्रत्ययो बाधयेत् । उच्यते । एतदेव न विजानीमो, लिङ्गवत्ताऽत्राङ्गं न वेति । किंतु तद्धितनिर्देशोऽयम् । तत्र देवतया मन्त्रो लक्ष्यते । मन्त्रव्यक्तिर्हि साधनं न सामान्यं नाम किंचिदपरम् । देवतैवात्र सामान्यं यथा साधनं लक्ष-

दाशतयानामपि विकल्पेन प्राप्नाना न युक्तः प्रकरणानुरोवेन बाधः । तस्माच्चोभयमुग्रहीतव्यमिति । सामान्यस्य प्रविश्यात्किं समाप्तेः प्रकृत्यामपि व्यक्तौ समस्तपदार्थसमवाज्ज कश्चिद्विरोध इति गत्वाऽऽह—तल्लिङ्गवत्ताऽनेनानुग्रहीतव्येति । तस्माल्लिङ्गयुक्तस्य वाक्यस्य सामान्यविषयत्वात्प्रकरणेन तदाकाङ्क्षितविशेषसमर्पणादसति समवायविरोधे न युक्तं बाधः । इतरस्तु व्यक्त्यभिधानाभिप्रायेण दाशतयप्राप्तिनिवर्तनाद्विरोधं समर्थयते । ननु व्यक्तिरपदार्थ इत्यभिप्रायप्रत्यादेशः । परस्त्वाह । एतदेव न विजानीमस्तल्लिङ्गवत्ता सामान्यभूताऽत्राङ्गं न वेति । यदि हि गवादिशब्दव्यव्यक्त्यभिधानासमवस्ततः सामान्यचोदनाया सत्यामश्रुतव्यक्तिग्रहणानुपाङ्गिणी प्रकृतव्यक्तिग्रहणोऽप्यदोषोऽयं तु देवतापलक्षिता व्यक्तिरेव शब्दार्थस्ततः प्रकृतग्रहणे सति श्रुतिजनितप्रत्ययैकदेशबाधः स्यात् । सा चेह व्यक्तिरेव साधनं न सामान्यं नाम किंचित् । किं पुनरिदानीमाकृत्यविकरणोक्तसामान्यापह्नव भाष्यकारः करोति । नेति

१ उच्यत इति भाष्याभिप्रायमाह—सामान्यस्यत्यादिना । आग्नेयादिशब्दस्य जातिबाधित्वाभावेऽपि नैयाकरणवत्संबन्धवाचित्वाभ्युपगमान्मन्त्रदेवतासंबन्धरूपस्य सामान्यस्य च प्रतिमन्त्रव्यक्ति विश्रान्तेर्जातिवाचित्वपक्ष इव विरावरिंहार सुलभ इत्याशयः ।

यितव्यम् । न च गम्यते विशेषः—अयमसौ मन्त्रो नायमसाविति । अनवगम्यमाने विशेषे सर्वे तल्लिङ्गा ग्रहीतव्या इति । दाशतयामपि मन्त्रव्यक्तौ भवति प्रत्ययः स प्रकरणानुरोधेन बाध्येतेत्यन्याय्यम् । एवं सति न दाशतय एवोपादातव्या भवन्ति । प्रकृतमप्युपाददीरन् । नन्वेतदुक्तं—कार्यान्तरे प्रकृतस्योपदेशो नासावर्थान्तर उपदेक्ष्यत इति । उच्यते । न नियोगतः स एवार्थान्तरे वर्तते । स चान्यश्च सामान्येन लिङ्गेन । नैवं सति किञ्चिद्दृश्यति । नन्वेतदुच्यते । नोभयमनुय-

ब्रूमः । तस्याङ्गत्वासम्भवात्त्रमाहेति केचित् । तदयुक्तम् । तथा सति व्यक्तीनामश्रुतत्वादपरिग्रहेऽपि दोषाभावात् । अतः प्रकृतापेक्षया सामान्यमपह्नूयत इति वक्तव्यम् । व्यक्तिशब्दो ह्ययं यौगिकत्वाच्च जातिशब्दत्वं प्रतिपद्यते । न चात्र जातिः काचित्प्रतीयते । नानारूपासु नानाच्छब्दस्कास्वपि च देवतैकत्वमात्रेणाऽऽग्नेय्यादिशब्दप्रयोगात् । न हि 'अग्न आयाहि धीतये' 'अग्निं हेतारं मन्ये दास्वन्तम्' इत्येतयोर्देवताव्यतिरिक्तं किञ्चित्सामान्यं दृश्यते । देवतासम्बन्धमेवैष न व्यभिचरति । व्यभिचरति तु ऋग्जातिः, द्रव्यकर्मादिष्वपि प्रयोगात् । अतो देवतैवात्र समानेत्याह । सम्बन्धस्तु समानः सन्नपि नाभिधेयत्वेनार्थसिद्धत्वाद्भाष्यकारेणोपन्यस्तः । तस्या एव च देवतायाः समानत्वादव्यक्त्यामन्त्यादिदोषानिवृत्तिः । पूर्वाभिहितेऽपि च विशेषणे प्रकृतिप्रत्यययोः शक्तिभेदात्प्रत्ययेन विशेष्याभिधानमाविरुद्धम् । यत्र तु तावानेव शब्द उभयत्र व्यापारयितव्यस्तत्र विशेष्यानभिधान, यथा गवादौ । न चात्र विशेषणाभिधानमात्रस्याग्निशब्दस्य कदाचिदपि विशेष्येषु प्रयोगो नाप्याग्नेयीशब्दस्याग्नौ यतो विशेष्यं यावन्नीयेत । यदि चेह विशेषणमात्रमभिधीयेत ततस्तस्यैव कार्यक्षमत्वाज्ज्ञेयं विशेष्यं परिगृह्येत । तस्मादव्यक्तय एवात्राभिधेयाः । तदुक्तं पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दयोः । नतश्च पते प्रकृतमप्युपाददीरन् । नन्वेतदुक्तमिति—आद्यपक्षाभिप्रायेण । ननु त्वयैव यातया, मन्वादिदोषात्स्यानुपादानमुक्तम् । परस्तु मध्यमपक्षं परिगृह्याऽऽह । केवलप्रकृतग्रहणे हि प्रत्ययस्य युगपद्विभिलक्षणव्यापाराद्विरोधोऽभिहितः, मत्पक्षे तु न नियोगतः स एवात्राऽऽग्नीध्राद्युपस्थाने । किं तर्हि । अविशेषवचनेन चान्यश्चेत्यविरोधः । नन्वे-

१ द्रव्यकर्मादिष्वपि प्रयोगादिति—'यदाग्नेयोऽष्टाक्षपालः' 'शिरो वा एतथैकस्य यदग्नेयः' 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः' इत्यादाविति शेषः । २ (अ० १ पा० १ अ० १) इत्यत्रेति शेषः ।

हीतं भवति लिङ्गं प्रकरणं च । सत्यम् । नानुगृहीतं भवति । किन्त्व-
ननुग्राह्यमेव प्रकरणं, लिङ्गप्रत्ययविरुद्धत्वात् । अपि च । न लिङ्गं
प्रकरणं वाऽनुगृहीतव्यमिति तत्परिच्छिन्ने प्रवृत्तिर्भवति । यदवगम्यते,
एतत्फलवदिति । तत्र प्रवर्तते । किमतो यद्येवम् । एतदतो भवति ।
न लिङ्गमनुगृहीतं कचिदित्यपरास्मिस्तत्परिच्छिन्ने न प्रवृत्तिर्भवितुम-
र्हति । तस्मादाशतव्यो गृहीतव्या इति गम्यते ॥ २१ ॥

तदारूपो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ २२ ॥ सि०

तदारूपो ज्योतिष्टोमसमाख्यात एव गृहीतव्यः । कुतः । प्रकरणोपपत्ति

तद्दृश्यतीति—विना कारणेन प्रकरणपीडामसहमानो वदति । परस्तु देवतालिङ्गयुक्त-
श्रुतिबलीयस्त्वमेवोत्तरं ददाति । अपि च । न लिङ्गं—यौगिकश्रुत्यात्मकं, प्रकरणं
चानुगृहीतव्यमिति—लोकस्यातिसंमुखा वाचोयुक्तिं निराकर्तुमुपन्यस्यति । सर्वप्रमा-
णव्यवहारेष्वेव न प्रमाणमनुगृहीतुं पुरुषाः प्रमेयेषु प्रवर्तन्ते । किं तर्हि । आत्मानम् ।
ततः किमिति चेदत आह—एतदतो भवति । बहुवच्येकरूपं प्रमाणं कचिदनुगृही-
तमिति कृतार्थत्वाच्च पुरुषार्थोपधिकान्यपि सन्त्यर्थान्तराणि न गृह्यन्ते । सकृत्प्रयुक्ते वा
काम्ये फलभूमार्थिनामपि न भूयः प्रयोगो भवेत् । तस्मात्प्रमाणानुग्रहमनादृत्याऽऽत्म-
नुग्रहार्थं तत्र तत्र प्रवर्तितव्यामेत्यविशेषग्रहणसामर्थ्यम् । लिङ्गप्रत्ययविरुद्धत्वा-
दिति—अत्रापि लिङ्गशब्दस्तस्मिन्नेव प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम् । सूत्रमप्यतदारूपप्रापणं
करोतीति नातदारूपमात्रनियमार्थमिति व्याख्येयम् । तदारूपेषु त्वसंवाद एवेति न
परामृश्यन्ते ॥ २१ ॥

अधिकाराख्योऽधिकृतसंज्ञक इति । अपवा तत्राऽऽख्यायत इत्येवं तदारूपः । तदी-
यत्वेन अ य आख्यातः स गृहीतव्य इति । कुतः ।

ऋतुकार्यविशेषोऽथ मन्त्रस्याख्योपदिश्यते ।

सामान्यप्राप्त्यपेक्षश्च विशेषो नित्यमिष्यते ॥

‘आग्नेय्याऽऽग्नीध्रम्’ इति हि नाऽऽग्नीध्रस्वरूपप्रयुक्तमुपस्थानम् । नापि स्वतन्त्रं
पुरुषार्थम् । फलश्रवणात् । अतोऽवश्यमेवमाश्रयितव्यं ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्धयर्थमाग्नी-
ध्रोपस्थानं करोतीति । ततश्च ज्योतिष्टोमकार्यविशेषविधानमेतदिति निश्चीयते । स च

१ सूत्रमिति—‘आग्नेय्याऽऽग्नीध्रम्’ इत्यर्थं मन्त्रविधिः, अधिकारे—अधिकृतमन्त्रविधौ,
अतदारूपेषु—तद्विधेषु चावगन्तव्यम् । यदि पर प्रकृतानां शिष्टत्वाभिराकाङ्क्षत्वात्कारण्येन ततोऽप्यु-
क्तमेवेत्येवं व्याख्येयमित्यर्थः ।

न्याम् । प्रकृतो ह्यसौ । प्रकृतप्रत्ययश्च न्याय्यः । कथम् । न ज्योति-
ष्टोमं प्रति मन्त्रस्य व्यापारविधानमुपपद्यते । प्राप्तत्वादेष । व्यापार-
विशेषविधानं तूपपद्यते । अप्राप्तत्वाद् व्यापारविशेषस्य । अत्रापेक्ष्य च

विशेषः सामान्यप्राप्तौ सत्यां शक्यो विधातुं नान्यथा । तत्र यदि द्वावपि सामान्य-
विशेषसंबन्धाविदमेव वाक्यं कुर्यात्ततो वाक्यं भिद्येत । ननु चानेन विशेषमात्रमाग्नीध्र-
संबन्धः क्रियते । प्रकरणात्सामान्यसंबन्धः सेत्स्यतीति । सस्य प्रकरणात्सिद्धयति न
तु श्रुतिमकरूपयित्वा । सा च श्रुतिः क्लृप्तायां सत्या करूपयितुं न शक्यते । ननु
विशेषे विधीयमानेऽर्थादेव सामान्यमन्तर्भवित्यति । न । अर्थस्यापि प्रकरणतुल्यत्वात् । यदि
त्वाग्नीध्रसंबन्धे कृते भोजनादिवत्प्राप्त्योतिष्टोमसंबन्धो नान्तरीयकत्वेनानुनिष्पादी स्या-
त्ततः शास्त्रं नाऽऽयस्येत् । अथ तु द्रव्यस्वरूपेण संबन्धस्य निष्कलत्वात्प्रथमतःप्राप्यते ।
न च शास्त्राद्वेत् तदुपपद्यत इत्यस्त्येवाश्रुतकरूपनास्तिशः । किं च ।

लौकिकेऽप्युपपन्नत्वात्संबन्धोऽयं यथाश्रुतः ।

नैकान्तात्कर्मसंबन्धमुपपादयितुं समः ॥

तेनावश्यं प्रकरणानुमितैव श्रुतिः करूपयितव्या । सर्वत्र चैवमादावर्थापत्तेः प्रामा-
ण्यम् । सा चान्यथानुपपत्त्या भवति । तद्यदीदं विशेषसंबन्धवाक्यं सामान्यसंबन्ध-
श्रुतिमकरूपयज्ञोपपद्येत ततः करूपयेत् । उपपद्यते त्वस्य क्लृप्तसामान्यसंबन्धास्त्वृष्ट-
स्वार्थमात्रविधानम् । तावता च सिद्धार्थत्वाच्च गुर्वी करूपनामवलम्बते । तद्दर्शयति—
न ज्योतिष्टोमं प्रति मन्त्रस्य व्यापारविधानमुपपद्यते । अन्यत एव प्राप्तत्वात् ।
यथा वसन्तादिश्रुतिभिः प्राप्तैर्न कामश्रुतय आधानाक्षेपसमर्था इत्याहिताग्नेनवाधिकुर्वन्ति ।
तथैताः प्राप्तज्योतिष्टोमसंबन्धाधिकारिण्य इत्यभिप्रायः । इतरथा यदि तावदप्रकृता एव
गृह्यन्ते ततो गत्यन्तरसंभवे सति वेदेनानभ्युपगतः सन्नतिपारो निष्प्रमाणक आपद्येत ।
अथाविशेषग्रहणं तथाऽप्येकत्र प्राप्तसामान्यसंबन्धानुवादेन विशेषमात्रकरणादपरत्र च
सामान्यविशेषप्रापणाद्विरूप्यनिमित्तोऽपि वाक्यभेदः स्यात् । प्रकृतग्रहणे न कश्चि-
द्विशेषः । एवं च प्रत्यासत्तेः प्रत्ययविक्रमो न भविष्यति । ननु च प्रकर-
णेऽपि यथाभिलषितं सामान्यसंबन्धो नैव कस्यचिदस्ति । यद्यपि स्यात्तथाऽपि
कार्यान्तरे विनियुक्त इत्यादि विरुध्येत । उच्यते । नैष दोषः । कार्या-
न्तरविनियुक्तानामेव ग्रहणात् । नन्वेवं सति सामान्यसंबन्धप्राप्तिवाचोयुक्तिर्न घटते ।
कथं न घटते, यदा सर्वविशेषेषु सामान्यमन्तर्गतम् । तेन यत्तत्र विशेषरूपं तद्वि-

प्रकरणं दाक्षतये विधीयमाने वाक्यं भिद्येत । उपस्थानं च कुर्यात् ।
तच्चैवं लिङ्गनेति ॥ २२ ॥

अनर्थकश्चोपदेशः स्यादसंबन्धात्फलवता न ह्युप-
स्थानं फलवत् ॥ २३ ॥

ननु च प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्योपकारकं स्यात् । यद्युपस्थानज्ज्यो-
तिष्टोमसंबन्धो विवक्ष्येत तदोपस्थानं ज्योतिष्टोमे उपदिश्येत । प्र-
करणात्तेनैकवाक्यतामियात् । यदा तु खलुपस्थानस्य मन्त्रसंबन्धो
विवक्ष्यते, सर्वोपस्थानेषु तदा मन्त्रः प्राप्नोति प्रकरणं बाधित्वा । न
प्रकरणं विशेषकं भवितुमर्हति । उभयसंबन्धे वाक्यभेदः । अस्मत्पक्षे
न पुनरयं दोषः । येनाऽऽग्नेयेनैन्द्रेण वा ज्योतिष्टोमे व्यापारः क्रियते,
तेनोपस्थानव्यापारविशेषः । तदा ज्योतिष्टोमिको विधीयते । अन्यत्सर्व-

शेषान्तरेऽनुपयुज्यमानत्वादविवक्षितं कृत्वा तद्द्वारसिद्धसामान्याश्रयणमविरुद्धम् । यस्तु
भाष्यकारेण वाक्यभेदो दर्शितः स सर्वविशिष्टविधानेषु तुल्यः । यागं कुर्यात्तं च
सोमेनेत्यपि शक्यं दर्शयितुम् । अपूर्वकर्मविधानाच्च नायमन्येभ्यो विशिष्टविधानेभ्यो
न्यूनतरो विज्ञायते । सिद्धान्तेऽपि चान्यलिङ्गानाश्रयणात्, तच्चैवं लिङ्गनेत्येतद-
स्त्येव । न ह्यविधीयमानः प्रकृतोऽप्येवंलिङ्गमुपस्थानाङ्गम् । तस्माद्यथाकथंचित्पूर्वोक्त
एवात्र वाक्यभेदो योजयितव्यः । तत्र, उपस्थानं च कुर्यादिति—एतज्ज्योतिष्टोमका-
र्यविशेषप्रदर्शनं, तच्चैवंलिङ्गनेति—प्रकरणनिरपेक्षाप्राप्तज्योतिष्टोमसंबन्धदेवतालिङ्गो-
पलक्षितमन्त्रमात्रप्रदर्शनार्थम् ॥ २२ ॥

अथ वाक्यभेदं परिहर्तुं यथाश्रुताग्नीध्राद्युपस्थानसंबन्धमात्रमित्युच्यते । तत्राऽऽह—
अनर्थकश्चोपदेशः स्यादसंबन्धात्फलवतेति ।

ननु प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्योपकारकः स्यादिति—अन्यतः सामान्यसंबन्ध
सिद्धिं मन्यते । न त्वसावप्यविधीयमानः संभवतीति दर्शयति—यद्युपस्थानज्ज्योति-
ष्टोमसंबन्धो विवक्ष्येत ततस्तैनैकवाक्यतामियात् । यदा तु खलु तमविधायोप-
स्थानमनूय विशिष्टविधानेन वा मन्त्रसंबन्धो विधीयते तदा लौकिके निष्फले शुद्ध
एवोपस्थाने मन्त्रः प्राप्नोत्यननुमितश्रुतिप्रकरणं बाधित्वा । न हि तदा प्रकरणाद्विशे-
षप्रत्ययः । अस्मत्पक्षे तु प्रथममेव ज्योतिष्टोमेन स्वीकृतत्वान्नान्यत्र प्राप्तिरित्यर्थवत्ता

१ विधिगौरवमेव भाष्ये वाक्यभेदत्वेनोपचरितमित्याशयः । २ प्रकरणनिरपेक्षस्याप्राप्तज्यो-
तिष्टोमसंबन्धस्य देवताख्यचिह्नोपलक्षितमन्त्रमात्रस्य ज्योतिष्टोमान्वयप्रदर्शनार्थमित्यर्थः ।

मनुष्ये इति न दोषो भवति । अथवा, आग्नीध्रविधानसदःसं-
बन्धमात्रं विधीयते । उपतिष्ठत इत्ययमनुवादः । अनेन मन्त्रेणाऽऽ-
ग्नीध्रमुपतिष्ठत इति समासीदति, इत्यर्थः । तस्मात्प्रकृता मन्त्रा एवं-
जातीयका उपादातव्या इति ॥ २३ ॥

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २४ ॥

यदप्युक्तमुपदिष्टा हि ते प्रकृताः कार्यन्तर इति । तदुच्यते ।
उक्तोचैरमेतत् । अपि च न केवलमेव एवोपदिष्टाः । सर्वे वाचस्तोम
आश्विने शस्यमाने सूर्येऽनुद्यति । तेन न प्रकृते कश्चिद्विशेषः । तस्मा-
त्प्रकृतस्यैव ग्रहणम् ॥ २४ ॥

लाघव च । अथवाऽऽग्नीध्रादीनां कर्माङ्गभूतानां मन्त्राणां च करणानां संबन्धे विधी-
यमान उपस्थानमप्यनुद्यत इति लघुतरम् ॥ २३ ॥

यत्तु यातयामत्वात्सामान्यविशेषबाधाद्वा न प्रकृतग्रहणमिति । तत्र । वचैनाद्या-
तयामविधानाद्गुणभूतमन्त्रावृत्त्या च समुच्चये सति विरोधाभावादुभयमप्यदोषम् । तथा,
येनैवल्लिङ्गेनैवं कुर्यादित्येषाऽपि वचनव्यक्तिर्नाऽऽश्रीयते । सर्वेषां कचिदुपदिष्टत्वेना-
विशेषणत्वात् । यत्तु प्रत्ययेन विशेष्यमिति । तदन्यथैव विशेषसिद्धेरसंबन्धाध्यारोपण-
मात्रमेव शोभते । तथा हि ।

यद्यप्यहमृचा कुर्यां प्रत्ययेन विशेषणम् ।

तथाऽपि नैव मुच्येय सर्वासा ग्रहणादिह ॥

सर्वा ह्यध्ययनस्थेन ब्रह्मयज्ञाश्रितेन च ।

वाचस्तोमाश्विनावस्थामतेन विहिता हि ताः ॥

अतो नैवेदमाशङ्क्यमाख्यातेन विशेषणम् ।

सर्वप्रत्यय एव स्यात्कृतेऽपि हि विशेषणे ॥

तस्मादर्थोपत्तिप्रतिबन्धमात्रेणैव प्रकृतप्रत्ययसिद्धिः ॥ २४ ॥

(इति-अ द्वेयधिकरणम् ॥ ८ ॥)

१ उक्तोत्तरमिति—तदाह्वयो वेति सिद्धान्तसूत्रव्याख्यानावसरे ‘न ज्योतिष्टोमं प्रति मन्त्रस्य
न्यापारविधानमुपपद्यते’ इति भाष्येण, उपदिष्टत्वेन विशेषणं सिद्धान्ते हेतुनामिप्रत इत्युत्तरमर्थो-
दुक्तमित्यर्थः । २ न केचिन्नोपदिष्टा इति पा० । ३ वचनादिति—कुशा दर्व्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च
बहुश्रुताः । न ते निर्गम्यता यान्ति विनियोज्या पुन पुन ॥ इत्यस्माद्वचनादित्यर्थः ।

[९] लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थताऽनुवाकस्य ॥ २५ ॥ पू०

भक्षयन्त्रः श्रूयते—भक्षे हि मा विश दीर्घायुत्वाय शतनुत्वाय
रायस्पोषाय वर्षसे सुमजास्त्वाय । एहि वसो पुरोवसो मियो मे
हृदोऽस्यश्विनोस्त्वा बाहुभ्यां सध्यासम् । नृचक्षसं त्वा देव सोम
सुचक्षा अश्रुयेषम् । हिन्व मे गात्रा हरिवो गणान्मे मा वित्तीतृषः ।
शिवो मे सप्तर्षिपतिष्ठस्व मा मेऽवाङ्नाभिमातिगाः । मन्द्राभिभूतिः
केतुर्वङ्गानां बागुजुषाणा सोमस्य तृप्यतु । वसुमद्गणस्य रुद्रवद्गणस्य
आग्निवद्गणस्य सोमदेव ते मतिविदः प्रातःसवनस्य माध्यंदिनस्य
सवनस्य तृतीयसवनस्य गायत्रच्छन्दसस्त्रिष्टुप्छन्दसो जगच्छन्दसोऽ-
ग्निष्टुत इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योप-
हृतो भक्षयामि इत्येषपादिः ।

तत्र संदेहः । किं कृत्स्न एषोऽनुवाको भक्षणे विनियोजनीय उत-
कश्चिदस्यावयवोऽन्यत्रापीति । किं प्राप्तम् । लिङ्गसमाख्यानाभ्यां
भक्षार्थताऽनुवाकस्य । सर्वोऽनुवाको भक्षणे विनियोजनीयः । कुतः ।
भक्षयामीत्येष शब्दो व्यक्तं भक्षणे विनियोजनीयः, भक्षणमेष
शक्नोति वदितुं नान्यात्किञ्चित् । अन्यानि चास्य पदानि भक्षणविशे-
षणवचनान्येव । यत्र यत्र भक्षयामीति तत्र तत्र प्रयुज्यन्ते । ननु, एहि
वसो इत्येवमादिः सध्यासमित्येवमन्तं ग्रहणार्थं स्वेन पदसमूहेन पर-

समस्तानुवाकोदाहरणं कानि पदानि क समर्थानीति वक्ष्यमाणविषयविवेकार्थम् ।
अथ सूक्तवाक्यदेव प्रातःसवनादिशब्दास्तत्सामानाधिकरण्यसस्तुताश्च वसुमद्गणादयो
गायत्रच्छन्दःप्रभृतय इन्द्रपीतादयश्च क्रमेण यथासवनं निष्कृष्य प्रयोक्तव्याः । इदं तु
विचार्यते । किं समस्तोऽनुवाको भक्षण एव विनियोक्तव्यः, उत ग्रहणावेक्षणसम्बन्ध-
शेषवि यथालिङ्गमिति । तत्र भक्षस्य चोदितत्वाद्भक्षयामिपदस्य च तत्प्रकाशनसामर्थ्या-
दाद्यन्तपदसंदंशगृहीतेतरपदानामनन्यगामित्वात् 'तत्तत्त्वचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते'
इतिवद् ग्रहणादीनामपि चोदितभक्षविशेषणत्वेनैकप्रधानार्थानामेकवाक्यत्वात्तत्रैव विनि-
योग इत्युक्ते, परिचोदना । 'भक्षे हि मा विश' इत्यस्य भक्षणेऽप्युपपत्तिः । 'एहि वसो'
इत्यादेस्तु सध्यासमित्येवमन्तस्य ग्रहणार्थत्वम् । यद्यपि 'सधि हिंसायाम्' इति पाठात्स-

स्वराकाङ्क्षिणैकार्थं विभिन्नं भक्षणवाक्यात् । नृचक्षसमित्येवमादि,
अवख्येषमित्येवमन्तमेव भक्षणवचनम् । हिन्व मे गात्रा हरिष इत्येवमादि
च मा मे वाङ्मनाभिमतिगा इत्येवमन्तं सम्यग्जनरणार्थम् । तद्वदुत्था-
दर्थानां बहूनि वाक्यानि । कथमेतच्छक्यं वदितुं सर्वमिदमेकं
वाक्यं भक्षणे विनियुज्यत इति । उच्यते । सर्वाण्येतानि भक्षणवि-
शेषणानीत्युक्तम् । आह । एवमपि भिद्येत वाक्यम् । विशेषणविशेष्या-
णां युगपद्वचनासंभवात् । उच्यते । न विशेषणानि विवक्षिष्यामः ।
विशेषणैर्ग्रहणावेक्षणमादिभिर्विशिष्ट एकोऽर्थो विवक्ष्यते । नैवं सम्यग्
भवति । विशेषणवचनानामविवक्षितस्वार्थवचनता, भक्षणविशेषणप-
रता चेति लक्षणया तु गम्यते । श्रुतिलक्षणविशये च श्रुतिन्याय्या
न लक्षणा । तस्मात्त्रैकं वाक्यमिति । अत्रोच्यते । यद्यप्यमी
ग्रहणादयो बहवोऽर्था गम्यन्ते न तु सर्व ईप्सिता इति । भक्षणमेवैकं
प्रत्याययितव्यम् । तद्धि श्रुतम् । विशेषणान्यश्रुतानि । न तैः प्रतीतैः
प्रयोजनम् । प्रयोजनं च यावतः पदसमूहस्यैकं तावदेकं वाक्यम् ।
तस्माद्विशिष्टभक्षणार्थमेतदेकं वाक्यमिति भक्षणे विनियोक्तव्यम् ।
समाख्यानं च भवति भक्षानुवाक इति । कृत्स्नश्चानुवाको नावयवः ।
ननु च समाख्या लौकिकः शब्दः कथं वैदिकमङ्गं नियस्वतीति ।

ध्यासमित्यस्य ग्रहणार्थता न विस्पष्टा । तथाऽपि बाहुकरणकत्वान्निर्वपितवद्ग्रहणप्रतीतिः ।
आस्ति चानेकार्थत्वं धातूनाम् । ग्रहणकृतैव वा हिंसा विवक्ष्येतेत्यदोषः । तथा 'नृचक्षसम्'
इत्यादेरवेक्षणार्थत्वं यद्यपि 'चक्षिङ् व्यक्ताया वाचि' इति स्मर्यते तथाऽपि प्रयोगेषु प्रकाश-
नमात्रार्थता गम्यते । तेन नृषु यः ख्यातः स नृचक्षस्तमवख्येषामिति 'चक्षिङ् ख्यात्'
इत्यत्र ख्येज् इत्युपसंख्यायते । तेनावेक्षणार्थत्वम् । 'हिन्व मे गात्राणि' इति सम्यक्परि-
णतः शक्नोति गात्राणि प्रीणयितुं नाभेश्चाधस्तादगन्तुमिति सम्यग्जनरणार्थता । तस्मा-
ल्लिङ्गाविरोधादयुक्तमेकवाक्यत्वमिति । तदुच्यते । सर्वाण्येतानि भक्षणस्य प्रागुर्ध्वं च
वर्तमानानि विशेषण भवन्ति । तेन विशिष्टभक्षप्रकाशनेऽर्थाद्विशेषणात्तेपादेकार्थत्वावि-
रोधः । यद्यपि च ग्रहणादीनां स्वप्राधान्यापरित्यागाच्छ्रौतत्वाच्च भेदेन प्रकाशनं युक्तं,
तथाऽप्यचोदितप्रकाशने न किञ्चित्फलमस्तीति चोदितशेषत्वमेव युक्ततरम् । तदुक्तं
निर्वापमन्त्रे । तस्माल्लिङ्गमविरुद्धम् । तथा च समाख्याऽनुग्रहीष्यते । तत्र चोदयन्ति ।
सा नाम समाख्या विनियोक्त्री युक्ता या वेद एव पठ्यते । भक्षानुवाकसमाख्या त्वसं-

१ क्रियावचित्वमाख्यानुमेकैकोऽर्थो निर्दिष्टः । प्रयोगतोऽनुमन्तव्या भवेकार्था हि भातवः ।
इत्यादिस्मर्येति शेषः ।

यद्यपि लौकिकस्तथाऽप्यनादिस्तस्यानुवाकेन संबन्धः । किमतो यद्येवम् ।
एतदतो भवति । भक्षणसमभिव्याहृतमनुवाकं ब्रूते । समभिव्याहारश्च
सति संबन्धे भवति । यथा पाचको लावक इति । समभिव्याहारात्सं-
बन्धमनुमास्यामहे । आह । नानुमानगम्य एवंजातीयकेष्वङ्गभावः ।
विधानादेवावगम्यते नान्यथा । न च समाख्या विधात्री । अत्रोच्यते ।
समाख्या संबन्धिनौ बुद्धौ संनिधिमुपनेष्यति, प्रयोगवचनो विधास्य-
तीति । तस्मात्कृत्स्नोऽनुवाको भक्षणे विनियोक्तव्य इति ॥ २५ ॥

तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदितत्वात् ॥ २६ ॥ सि०

नैतदेवं कृत्स्नोऽनुवाको भक्षणे विनियुज्यत इति । रूपाद्ग्रहणा-
वयं ग्रहणे विनियुज्येत, एहीत्येवमादि सध्यासमित्येवमन्तम् । नृचक्ष-
समित्येवमादि च, अवख्येषामित्येवमन्तं दर्शने । कुतः । मुख्याथमेवं तद्वाक्यं
भवति । इतरथा लक्षणार्थता स्यात् । मुख्यार्थता च न्याय्या, न लक्ष्यार्थता ।

मात्रानात्कथं विनियोक्ष्यत इति । तदुच्यते ।

लौकिकं वैदिकं वाऽपि प्रमाणं दोषवर्जितम् ।

सर्वमाश्रीयते स्वार्थे न चास्मिन्दोषसम्भवः ॥

यथैव वेदस्य वक्तृदोषरहितत्वात्प्रामाण्यम्, एव लौकिकस्यापि पदस्यानादित्वा-
विशेषात् । न चात्रान्वयरम्परान्यायः । अभिधानाभिधेययोः सर्वप्रत्यक्षत्वात् । न ह्यग्नि-
होत्रस्वर्गादिसाध्यसाधनभाववदनुवाकस्याप्रत्यक्षत्वम् । अतो भक्षानुवाकशब्दाच्चोऽय-
मित्येतत्तावत्प्रमाणम् । अतश्च प्रकरणे पठ्यमानमनुवाकमालोच्य समाख्या हृदयमाग-
च्छति । सा च भक्षस्यानुवाक इत्येव विगृह्यमाणा भक्षसंबन्ध इत्येवं मनसि निधाप-
यति । ततश्चोभयोर्बुद्धावुपप्लवमानयोरपेक्षादर्शने तदेवं संबन्धसामान्यं विशेषसंबन्धो
भवति । भक्षोऽपि हि स्मारकमपेक्षते । अनुवाकोऽपि प्रकाश्यम् । अस्ति चोभयोरपि
योग्यत्वमिति । तथावस्थितयोः प्रकाश्यप्रकाशकयोः प्रयोगवचनेन विधानम् ।
तेनापि भक्षार्थत्वमिति ॥ २५ ॥

परिचोदितोक्तेनैव मार्गेणापकर्षः कर्तव्यः । श्रुतिनाधान्यानुग्रहात् । ग्रहणोदिवच-
नैरेण सामर्थ्यात्प्रकरणेन)त्मकेन लिङ्गेन वाक्यस्य च त्रितत्वात् । ननु भक्षणैकवाक्य-
त्वमपि लिङ्गकृतमेव । सत्यम् । तथाऽपि श्रुतिवैकषादौर्बल्यम् । ग्रहणाद्यभिधान-
सामर्थ्येन हि श्रुतिमनुमाय शीघ्रं विनियोगः क्रियते । इतरेण पुनरेकवाक्यता । ततो
लक्षणाद्वारेण भक्षं प्रति सामर्थ्यं ततः श्रुत्यनुमानमिति विप्रकर्षः । तेन भक्षस्य प्रत्या-

उच्यते । विशेषणानामभिधाने न किञ्चिदस्ति प्रयोजनमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । नैवैतानि विशेषणानि । पृथग्वैतानि ग्रहणादीनि स्वैः स्वेवैकैरुच्यन्ते इति । कुतः । अस्ति हि तैः प्रयोजनम् । चोदितानि हि तानि । कानिचित्तु पृथग्वाक्यैः कानिचिदर्थप्राप्तानि । तान्यवश्यं प्रकाशयितव्यानि । तानि प्रकाशयिष्यन्त्येतानि वाक्यानि । रूपं चैषां तत्प्रकाशनसामर्थ्यम् । अतो नानार्थत्वाच्चैकं वाक्यमुच्यते । ननु भक्षणवाक्यशेषीभवितुमप्येषां रूपमिति । उच्यते । वाढमस्ति रूपम् । न तु तद्विशेषणान्येतानि कल्प्यन्ते । कस्य हेतोः । अदृष्टार्थानि तथा भवन्ति । उक्तैरनुक्तैर्वा विशेषणैस्तावानेव सोऽर्थः । इतरथा ग्रहणादीनि प्रकाशयिष्यन्ति । तथा दृष्टार्थानि भविष्यन्ति । तस्माद्रूपोपदेशाभ्यामपकर्षो भवेत्केषांचिदत्रेति ॥ २६ ॥

[१०] गुणाभिधानान्मन्त्रादिरेकमन्त्रः स्यात्त-

योरैकार्थसंयोगात् ॥ २७ ॥ सि०

भक्षानुवाके श्रूयते । मन्त्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यतु । वसुमद्वृणस्य सोमदेव ते मतिविदः प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दसांऽभिष्टुत इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति । तत्र

सन्नतरेण मन्त्रादिनाऽवकृष्टत्वादेतेषामपि च स्वयमन्यत्राप्रवृत्तेरपकर्षः । नन्वर्थप्राप्तान् प्रकाशनं निष्प्रयोजनम् । कथं निष्प्रयोजनम् । यदा तान्यप्यपकाशितानि नेव शक्यन्तेऽनुष्ठाबुम् । तन्नामार्थप्राप्तं न प्रकाश्यते यदेवमेव विना प्रयत्नेन निष्पद्यते । ग्रहणादीनि तु सर्वाणि पृथक्प्रयत्नताभ्यानि तान्यभ्युतानि न शक्यन्ते कर्तुमित्यवश्यं स्मर्तव्यानि । भक्षविधिरपि तान्यचोदयित्वा न शक्नोति स्वार्थमनुष्ठापयितुमिति तान्यपि चोदयति । अतो मन्त्रस्वरूपात्तेषां उपदेशात्सम्यग्जरणं मन्त्रयोश्चोपदेशादेवापकर्षोऽर्थस्यैव चोदितत्वात् । तेन यद्यप्यनुदाहृतत्वात्प्रत्यक्षादेशः । न न शक्यो वक्तुं तथाऽप्यदोषः । सम्यग्जरणं तु वमनविरेचनयोः प्रायश्चित्तास्नानाप्रत्यक्षोपदिष्टमेव द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

(इति-भक्षानुवाकस्य यथालिङ्गं विनियोगाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

१ प्रायश्चित्तास्नानादिति—'वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्ष्यते यः सोम वमिति । तस्मात्सोमेन्द्रं च निर्वपेत्सोमवाग्मिनः' इत्यादिनेति शेषः ।

संदेहः किं मन्द्रादिः, तृप्यत्वित्येवमन्त एको मन्त्रः, वसुमद्वणादिर-
परः । उत मन्द्रादिर्भक्षयाम्यन्त एक एव मन्त्र इति । किं तावत्प्राप्तम् ।
द्वौ मन्त्रौ, द्वौ हेतावर्थौ । अन्या तृप्तिरन्यद्भक्षणम् । ततोऽर्थभेदाद्वाक्य-
भेदः । तदुक्तम् । तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदितत्वादिति ।
एव प्राप्ते ब्रूमः । गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यादिति । तृप्तिर्भक्ष-
णविशेषणत्वेनाभिधीयते । भक्षयामि वाक्तव्यमिति । ननु तृप्यत्वित्ये-
षोऽन्यः शब्दोऽन्यश्च तत्पर्यतीति । एषा भविष्यन्ती क्रियायामुपप-
दभूताया भवतीति । तत्र द्वयोः क्रिययोरस्ति संबन्धो भक्षयामि वाक्
तत्पर्यतीति । इह पुनर्भक्षयामि तृप्यत्विति नास्ति कश्चित्संबन्धः ।
उच्यते । न ह्ययं विधौ तृप्यत्विति विज्ञायते । क्व तर्हि । प्रार्थनायां
वा प्राप्तकाले वा । यदि भक्षयामि वाक्तव्यमिति त्वेवमभिसंबन्धः
क्रियते । यदि वा भक्षयामि वाचस्तर्पुं प्राप्तः काल इति । तेन विशे-
षणविशेष्यभावादकार्थतायाभेकवाक्यत्वे मन्त्रैक्यमुपपद्यते । ननु निरा-
काङ्क्षे एते वाक्ये, भट्क्त्वा रूपं साकाङ्क्षे क्रियते । अत्रोच्यते ।
यद्यप्येते वाक्ये भिन्नार्थे निराकाङ्क्षे द्वावर्थावभिवदेयाता तथाऽपि
भक्षणस्य प्रकाशनं दृष्टं प्रयोजनं, न तर्पणस्येति कृत्वैकार्थ्यमेव भवेत् ।
किमङ्गः पुनर्गुणभावे गम्यमान एवात्र । तस्माद्गुणाभिधानान्मन्द्रादि-
रेकमन्त्रः स्यादिति ॥ २७ ॥

[११] लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वनै-
न्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ २८ ॥ पू०

ग्रहणादिवदेकार्थाक्षिप्ततृप्तिप्रकाशनात् ।
तृप्यत्वन्तःपृथङ्मन्त्र इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥
येषा पृथगनुष्ठानमर्थाक्षिप्त प्रतीयते ।
तेषा मन्त्रप्रकाश्यत्व नानुनिष्पादिना भवेत् ॥

ग्रहणादीन्यकृत्वा भक्षानुष्ठानाशक्तेस्तेषु पृथक्पुरुषस्य शास्त्रस्य च व्यापारो
युज्यते । न त्वेव भक्षणादन्यस्तृप्तौ व्यापार इति नार्थस्तत्प्रकाशनेन । तस्मात्प्रार्थनायां
प्राप्तकालताया वा लोटमन्वारूपयार्थैकवाक्यतामापाद्य तृप्तिविशिष्टभक्षप्रकाशनार्थः सकल
इत्यभ्युपगम्यते ॥ २७ ॥

एष एव मन्त्र उदाहरणम् । इह च प्रदानान्यैन्द्राण्यनैन्द्राणि च विद्यन्ते । तेषां भक्षणान्यपि सन्ति । तत्र संदेहः । किमैन्द्रेष्वनैन्द्रेषु च मन्त्र उतैन्द्रेष्वेव मन्त्रः । अनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणमिति । किं तावत्पासम् । अनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणमिति । कुतः । समानविधानान्येतानि प्रदानानि । तेष्विन्द्रपीतस्येति मन्त्रोऽनिन्द्रपीतं न शक्नोति वदितुम् । न च समानप्रकरण ऊहः संभवति । असति वचनेऽन्यार्थानभिधानात् । तस्मादमन्त्रकं भक्षणमेवंजानीयकं ष्विति ॥ २८ ॥

यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति ॥ २९ ॥ द्वि० पू०

अथवा यथादेवतमुद्हेन लक्षयितव्यम् । कस्मात् । ध्रुवचमसा हि प्रकृतिभूताः । के पुनर्ध्रुवचमसाः । ये शुक्रामन्थिप्रचारे मध्वनमुन्मीयाः । ऐन्द्रास्ते भवन्ति । तेषां प्रकृतिभूतं प्रदानं, विकृतिभूतान्यन्यानि । कथमवगम्यते । तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति । कथम् । अनुष्टुप्छन्दस इति षोडशिन्यतिरात्रे भक्षमन्त्रं नमति इति । किमत्र दर्शनम् । नमतीति विपरिणामं दर्शयति । ननु वचनमेतत्स्यात् । नेत्युच्यते । नैतन्नमतीति श्रूयते । कथं तर्हि । एवं नमतीति, अनुष्टुप्छन्दस इति भक्षमन्त्रं नमतीति । स एष ऊहो विकारिपुपपद्यते । तस्मादेते विकाराः । अतोऽनैन्द्रेष्वपि चोदकप्राप्तो मन्त्र ऊहितव्यो भवति । उच्यते । विकारा एत इति लिङ्गमपादिष्टम् । न्यायोऽभिधीयतामिति । उच्यते । ऐन्द्रः सोमो गृह्यते मीयते च । तेनैन्द्रेषु सोमोऽनैन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव । अधर्मका इतरे साकाङ्क्षाः । कथं पुनर्ज्ञायते, ऐन्द्रः

इन्द्रपीतस्येति सोमसामानाधिकरण्यादनैन्द्राणां विलिङ्गत्वात्प्रकृतौ चोहाभावादमन्त्रकं भक्षणमिति ॥ २८ ॥

अनैन्द्रेष्वप्युद्हेन प्रयोगो विकृतित्वात् । समानेऽपि कर्मणि प्रदानमेदात्प्रकृतिविकारभावो भविष्यति । ध्रुवचमसाश्चैन्द्रा प्रकृतिभूता । कथमवगम्यते । ग्रहणमन्त्रेण सोमस्येन्द्रप्रदानविषयत्वात् । भवति हि साधनवशेन साध्यस्य नियमः । तद्यथाऽऽहवर्नीयादिबशेनाग्निहोत्रादेः । यत्र च सोमस्तत्र सर्वे तद्धर्मा । तेनैन्द्राणि प्रदानानि धर्मवन्ति । इतराणि त्वधर्मकत्वादतिदेशेन ग्रहीष्यन्ति । ततश्च सिद्ध ऊहः । तथा च 'सिद्धवत् नमति' इत्यनूय 'अनुष्टुप्छन्दसः' इति विशेषविधानमुपपत्त्यते । सम्यानां च विकारत्वमद्याप्य सिद्धमिति दर्शनं मन्यते । विकारत्वे त्वन्यथाऽस्त्येवोह इत्यदर्शनमेव स्यात् । ननु

सोमो गृह्यते मीयते चेदि । मन्त्रवर्णात् । इन्द्राय त्वा वसुमत इत्ये-
वमादिर्मन्त्र ऐन्द्रं सोम वादेतुं शक्नोति, नान्यम् । तस्मादैन्द्रः सोमः ।
तेनैन्द्रेषु सोमधर्माः । अन्यानि तु प्रदानानि साकाङ्क्षाणि । अतो
धर्मान्ग्रहीष्यन्तीति न्यायः । तस्माद्यथादेवतमूहितव्यो मन्त्र इति ॥ २९ ॥

एवं स्थितं तावदप्यवसितम् । तत एषं सति चिन्तान्तरं वर्तिष्यते ।

[१२] पुनरभ्युज्जीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥ ३० ॥ सि०

सन्ति पुनरभ्युज्जीताः सोमाः, शुक्रामन्त्रिप्रचार एव सवनमुखीयाः ।
तेषां होतृवर्षट्कारेऽनुवर्षट्कारे च चतुर्भिर्मध्यतः कारिणां चमसैर्हुत्वा
होत्रकाणां चमसैः सकृत्सकृद्वर्षट्कार एव हुत्वा पुनः सशेषेष्वेव
पात्रेषु सोमोऽभ्युज्जीतः । एवं हि तत्रार्ध्वर्युः संषेद्यति । मध्यतः—
कारिणां चमसार्वध्वर्यवो वषट्कृतेऽनुवर्षट्कृते जुहुत । होत्रकाणां

संस्था विकारभूतैवेत्यलिङ्ग विपरिणामदर्शनम् । नेति ब्रूमः । अग्निष्टोमान्तानां हि प्रदानानां
समानविधानत्वे संस्थानां विकारत्वेऽपि प्रकृतिवद्विकृतावप्यविकृतस्यैवोपकारकत्वसम्भा-
वत्कृतो विपरिणामदर्शनम् । ऐन्द्राणां तु प्रकृतिवत् तानीयसवनिकेष्वप्यग्निष्टोमादिषु विप-
रिणत एवेत्युपपन्न विपरिणामदर्शनम् । (विशिष्टपदालेख्यैश्च विपरिणामव्यपदेशः । न
विधिनाऽनुष्टुप्छन्दः शब्दालेख्य इति ।) तस्माद्यथादेवतमूह इति ॥ २९ ॥

एवं पूर्वपक्षस्य एवाधिकरणे कृत्वाचिन्तयोहविषयत्वं चिन्तयति । हुतेषु चमसेषु
सशेषेष्वेवाभ्युज्जीताः सोमाः पुनरभ्युज्जीता इत्युच्यन्ते । तेषां तु यथा पुनर-
भ्युज्जीतत्वं यथा चोहचिन्ताविषयता तथा विभज्य दर्शयति । सन्ति दश
चमसास्तेषां ये मध्यतः कारिणा ब्रह्मादीनां चत्वारस्तैर्होतृवर्षट्कारानुवर्षट्कारयोर्द्विर्जुतं

१ कंसचिन्तितपाठस्थानेऽयं पाठो व्याख्यानानुसारी भवितुमुचित इति भाति । शिष्टपदम-
पेक्ष्य चैव विपरिणामव्यपदेशो न तु विधिस्तितानुष्टुप्छन्दः पदमपेक्ष्येति । शिष्टपदेत्यादिग्रन्थस्याय-
माशयः । षोडशिन्यतिरात्रं च पितृदेवत्यप्रदाने श्रूयमाणे ' अनुष्टुप्छन्द इति भक्षमन्त्रं नमति ' इति
वाक्ये यद्यपि जगतीछन्दः पदे, ऊहस्याप्रसक्तत्वाच्च तदनुवादेनानुष्टुप्छन्दः पदमात्रविधिः पूर्वपक्षि-
णाऽपि वक्तुं शक्यते तथा प्यस्मि मन्त्रे पदान्तरेऽपि तावद्दृश्यं तन्मते प्राप्तत्वाद्युक्तान्नानुष्टु-
प्पदविशिष्टोर्ध्वविधिः । छन्दः पदवत्त्वसाधर्म्याच्च जगतीपदस्थानन्तरत्वाच्च । २ होतृब्रह्माहोतृयजमाना-
श्चत्वारो मध्यतः कारिणः । ३ मैत्रावणब्राह्मणाच्छंसिपोतुनेष्टृच्छावाकाग्रिप्रा षड्बोत्रकाः ।

चमसाध्वयैवः सकृद्धृष्टाशुक्रस्याभ्युक्षीयोपावर्तध्वमिति । तत्र होत्रका
नानादेवता यजन्ति । मैत्रावरुणो मित्रावरुणौ, मित्रं वयं हवामहे इति
ब्राह्मणाच्छंसी इन्द्रम्, इन्द्रं त्वा वृषभं वयमिति । पोता मरुतः, मरुतो
यस्य हि क्षये इति । नेष्टा त्वष्टारं पत्नीश्च, अग्रे पत्नीरिहाऽऽवह
इति । आग्नीध्रोऽग्निम्, उसां नायं वशा नाय इति तत्र तैश्चमसैः पूर्व
स्मिन्वषट्कार इन्द्र इष्टः । पुनरभ्युक्षीय मित्रावरुणाद्या देवता
इष्टाः । शेषास्तत्रेन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां च । तत्र संदेहः ।
किं प्रस्थितदेवतायाश्चेन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां चोपलक्षणमुतेन्द्रो नोप-
लक्षयितव्य इति । किं तावत्प्राप्तम् । पुनरभ्युक्षीतेषु सर्वेषामुपलक्ष-
णम् । कस्मात् । द्विशेषत्वात् । चमसे चमसं तत्र द्वयोः शेषः । प्रकृतौ
यस्यै हुतं तच्छेषस्तत्पीत इत्युक्तम् । इहापि तद्वदेव वदितव्यम् । तस्मा-
च्चमसे चमसे द्वयोरुपलक्षणम् ॥ ३० ॥

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् ॥ ३१ ॥ पू०

अपनीतं प्रस्थितदेवतायाः शेषं मन्यामहे । कुतः । मित्रावरुणा-
दिभ्यस्तन्पात्रस्थमभ्याश्राव्यते । कथमेतत् । उच्यते । मित्रावरुणा-
दयो हीज्यन्ते । तथा, आचार्यशेषं देवदत्तो भुञ्जानो यदि शेषं

होत्रकचमसेस्तु सकृद्धृष्टाशुक्र एव हुतं, सर्वेषु चेन्द्रा देवता । ततश्चमसेषु सशेषेष्वेव
सोमोऽभ्युक्षीयं ह्यते । कथमवगम्यते तत्सर्वं प्रेपेण दर्शयति । तत्र द्वितीये होमे होत्रका
नानादेवता यजन्ति । मैत्रावरुणो मित्रावरुणौ 'मित्रं वयं हवामहे' इत्यादि-
याज्यमिरेव दर्शयति । तत्र यदैते चमसा हुत्वा भक्षणार्थमानीयन्ते तदा द्वौ द्वौ शेषौ
दृश्येते । पूर्वहोमशेषश्चेन्द्र उत्तरश्च मित्रावरुणादिदेवस्य । तस्योपलक्षणे क्रियमाणे
संदेहः, किं प्रस्थितदेवता—अतिक्रान्तोऽपीन्द्र उपलक्षयितव्य उत्तराश्च मित्रावरुणाद्या
इन्द्रमित्रावरुणपीतस्येत्येवमुतेन्द्रमित्रावरुणादाय एव केवला इति । कुतः संशयः ।
किं देवतान्तरसंचारेण पूर्वदेवतासंबन्धोऽपनीत उत नेति । यद्यपनीतस्ततः केवलमि-
त्रावरुणाद्युपलक्षणम् । अथानपनीतस्तत इन्द्रोऽप्युपलक्षणीय इति । किं प्राप्तम् । सिद्धा-
न्तेनैव तावदुपक्रमः 'सर्वेषामुपलक्षणम् द्विशेषत्वात्' इति ॥ ३० ॥

आश्रावणप्रत्याश्रावणादिभिः प्रदानकाले देवतान्तरभवादादस्य द्रव्यस्यापनीता पूर्व-

१ अतिक्रान्त — अतिक्रान्तयागान्वय । अनेन च भाष्यस्थं प्रस्थितपदं व्याख्यातं
बोधितव्यम् ।

पूर्णकाय प्रयच्छति । पूर्णको देवदत्तमुपलक्षयति । देवदत्तशेषं भुञ्ज
इति, नाऽऽचार्यशेषम् । तस्मान्न प्रस्थितदेवता इन्द्र उपलक्षयि-
तव्य इति ॥ ३१ ॥

अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात् ॥ ३२ ॥ सि०

न चैतदस्ति, इन्द्रो नोपलक्षणीय इति । तस्यापि ह्यसौ शेषः प्रत्य-
क्षमवगम्यते । नन्वपनीत इति । उच्यते । नामावपनीयते । सकृ-
द्धृतांश्चमसानभिद्रोणकलशाद्गृह्णाति । सशेषश्चमसो लक्षणमन्यस्योक्ती-
यमानस्य । न च चमसस्थो होतुमुक्तेतव्यः प्रेषितो वा । यत्तु यक्ष्यमाणा
देवताः प्राप्ति, आश्रावित इति । उच्यते । आश्राव्यते तत्र देवताभ्यो न त्विदं
वा तद्वेति । तेन यद्धोतुं गृहीतं तदाश्रावितमिति गम्यते । न चाऽऽश्रा-
वणवेलायां देवताभिसंबन्धः । यद्यदेवताभिसंबन्धः, तदाश्राव्यते ।
तस्मादस्तीन्द्रशेषो भक्ष्यते च । अतः सर्वेषामुपलक्षणमिति । कृत्वा-

देवता । न च प्रकृतावपनीतदेवतासंबन्धोपलक्षणं कृतम् । तस्मादिहापि न कर्तव्य-
मिति ॥ ३१ ॥

अथवा नापनीतमिन्द्रस्य देवतात्वम् । कुतः ।

देवतां या यदुद्दिश्य द्रव्यं स्वत्वेन गृह्यते ।

तस्यास्तदेव संबन्धि नान्यत्तन्मध्यपात्यपि ॥

शास्त्रलक्षणो हि देवतासंबन्धः शास्त्रेणैव ग्रहणवेलाया देवतार्थत्वं प्रक्रम्यते । यच्च
प्रक्रम्यते तदेव समाप्यते नान्यत् । इह च वचनात्सशेषेषु चमसेष्वन्यदुत्तरदेवतार्थं
द्रव्यं ग्रहीतव्यमिति गम्यते । तत्र चमसोपलक्षणत्वेनोपपन्नः शेषः । यदा च ग्रहणवे-
लायामस्य देवतार्थत्वं नावधृतं तदा प्रदानवेलायां यथाग्रहीतहोमात्सानिहितोऽप्यसाव-
संकल्पितत्वाच्च देवतार्थो भवति । न वाऽस्य तदानीं सकल्पांतरमस्ति । वचनाभावात् ।
न चेतत्संकल्पेन प्रसङ्गात्संस्पृश्यते । विभक्तवेलाया सकल्पितत्वात् । न च प्रदानकाले
पुनः संकल्पान्तरमस्ति । सकृत्संकल्पितस्य पुनः सकल्पयितुमशक्यत्वात् । न ह्येक-
मेव द्रव्यमसकृच्चय्यते । तस्मान्न प्रदानकाले सकल्पोऽस्तीति । यद्यपि तावदेवता
प्रत्यक्षं भुञ्जीत तथाऽपि हेम इवोदकात्क्षीरं पश्चात्तनमेव सा सोमं विविच्य भुञ्जीत,
किमुत यदोद्देशमात्रोपकारिणी देवता पुनरभ्युज्जीतस्यैवोद्दिश्यते न पूर्वशेषस्य । तेन
पुनरभ्युज्जीते दीयमाने पूर्वशेषः केवलमुत्तमृज्यते न तु दीयते । यस्तु भक्षणवेलाया

चिन्तैषा । नात्र प्रयोजनं वक्तव्यम् । पूर्वाधिकरणस्यैवैतत्प्रयोजनमवधार्यते ॥ ३२ ॥

[१३] पात्नीवते तु पूर्ववत् ॥ ३३ ॥ सू०

अस्ति पात्नीवतो ग्रहः, यदुपांशुपात्रेणाऽऽग्रयणात्पात्नीवतं गृह्णाति इति । द्विदेवत्यानां शेषा आग्रयणस्थाल्यामुपनीताः । ततः पात्नीवतो गृह्यते । अथ हुते पात्नीवते तच्छेषे भक्ष्यमाणे भवति संदेहः । किमिन्द्रवाय्वादय उपलक्षयितव्या न वेति । किं तावत्प्राप्तम् । उपलक्षयितव्याः । तेषामपि ह्यसौ शेषो यथा प्रस्थितदेवताया इति ॥ ३३ ॥

ग्रहणाद्वाऽपनीतं स्यात् ॥ ३४ ॥ सि०

अपनीयते हि स शेष इह, न यथापूर्ववत् । तत्र हि पात्रलक्षणत्वेन संकल्पितं न सोमो ग्राह्यत्वेन । इह तु आग्रयणाद्गृह्णाति, इति स्थालीस्थः सोमो निर्दिश्यते होतुं यक्ष्यमाणदेवतां प्रति । ननु स्थाल्यामाग्रयणोऽनाग्रयणश्च । तत्र यस्तस्मादाग्रयणाद्गृह्यते, स पात्नीवतः । यस्तु संपातान्नामौ पात्नीवत इति । उच्यते । आग्रयणोऽपादानम् । तदेकदेशः कश्चित्सोऽनपनीतेन्द्रसबन्धित्वात्तयैवोपलक्षयितव्य इति ॥ ३२ ॥

(इति— पुनरभ्युज्जीतमक्षणे इन्द्रम्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

पूर्वोपवादाद्यर्थमारम्भः । द्विदेवत्यानामैन्द्रवायवादीनां शेषा आदित्यस्थाल्यां निक्षिप्यन्ते । ततोऽपि पुनराग्रयणस्थाल्यामागच्छन्ति । ततश्च पात्नीवतग्रहणं श्रूयते 'उपांशुपात्रेण पात्नीवतमाग्रयणात्गृह्णाति' इति । तस्य हुतशेषे भक्ष्यमाणे पूर्ववदेवेन्द्रवायुपत्नीवत्पतितस्यैवमाद्युपलक्षणं कर्तव्यमिति पूर्वपक्षः ॥ ३३ ॥

नैतत्पूर्वेण सदृशम् । कुतः ।

यस्य ग्रहणवेलायां संनिधिः सोऽपनीयते ।

संहतेन हि संकल्पः कर्तव्यस्तत्र चोद्यते ॥

आग्रयणप्राधेयं हि द्विदेवत्येषु पत्नीवत्संकल्पश्चोद्यते । तत्र यद्यपि तावत्परकीय एव संकल्पस्तथाऽपि प्रसङ्गसिद्धिरनिवार्या किमुत यदा सोऽपि संकल्पनीयः श्रुत एव । तथा हि ।

योऽपैत्याग्रयणात्सोमः स पात्नीवत इष्यते ।

शेषश्चैव ततोऽपैति तेन संकल्प्यते तदा ॥

तस्माद्योऽपैति, आग्रयणोऽनाग्रयणो वा स सर्वः पात्नीवतः । आग्रय-
णाच्चैष सर्वोऽपेतः ।

नन्वनाग्रयणादप्यपेतः । नैष दोषः । आग्रयणात्तावदपेतः ।
वेनाऽसौ पूर्वदेवताभिः पीत इति न शक्यते वक्तुम् । यो हीन्द्रार्थस्य
सोमस्यावयवः शेषः स इन्द्रपीत इति प्रकृतावुच्यते । इहापि तद्देव
पूर्वदेवतार्थस्यावयवो वदितव्यः । ननु योऽसौ पूर्वदेवतार्थस्तस्यैवाय-
मवयवः । नेति ब्रूमः । न हि हुतस्यावयवो दृश्यते । ननु प्रकृतावपि
हुतस्यावयवो न दृश्यते । उच्यते । हुताहुतस्य समुदायस्य तत्राव-
यव उपलक्ष्यते तद्देवतस्य । नन्विहापि समुदाय एवाऽऽसीत्तदेवत्यः ।
तस्यैवायमवयवः । नेत्युच्यते । आसीदयं समुदायस्तद्देवत्यः । इदानीं
तस्यावयवोऽन्यदेवत्यो जातः । तेन समुदायस्तद्देवत्यत्वादपेतः ।
आह । पूर्वदेवतापीतस्यासाववयव आसीत्तत्र भूतपूर्वगत्या भविष्यति ।
उच्यते । प्रकृतौ न भूतपूर्वगत्याऽभिधानं कृतम् । इहापि तद्देव न

यदा ह्याग्रयण पात्नीवत करोतीति श्रूयते ततः संनिहितोऽप्यनाग्रयणत्वाच्छास्त्र-
लेख शेषः कथंचित्संस्कारादपनीयेत । अत्र पुन. ‘ आग्रयणाद्ब्रह्माति ’ इति श्रूयते ।
नाऽऽग्रयणस्याऽऽग्रयणमिति वा । तद्यथा वृक्षात्पर्णं पततीत्युक्ते कङ्कुररादिपत्रमपि
प्रतीयते । वृक्षस्यापादानमात्रोपक्षिणित्वान् । एवमिहाप्याग्रयणादपेतत्वं पात्नीवत्संबन्धका-
रणं नाऽऽग्रयणत्वम् । समानदेशयोश्च संपाताग्रयणयोर्थे एवापैति स एवाऽऽग्रयणाद-
पेत इति शक्यते वक्तुम् । तावच्चेह निमित्तम् । यत्तु तन्मिश्रादनाग्रयणादप्यपैति न
तत्प्रतिषेधे विधौ वोपयुज्यते । न ह्यानाग्रयणादपेतो न पात्नीवत इति वचनमस्ति ।
यदि वाऽयमर्थः स्यात्ततो योऽप्याग्रयणस्ततोऽपैति सोऽप्याग्रयणानाग्रयणापेतत्वाद्पा-
त्नीवतः प्राप्नोति । तस्मादाग्रयणादेवेत्यस्याशक्यत्वादप्रमाणकत्वाच्चावश्यमेवमाश्रयि-
तव्यम् । आग्रयणात्तावदपेत इति । तच्च संपातस्याप्याविशिष्टमित्युपपन्नं देवतासंब-
न्धित्वम् । न च पूर्वदेवतार्थत्वमनपनीयोत्तरसंबन्धोऽवकरूपत इत्युपपन्नं पूर्णकर्मोपपन्नव-
दनुपलक्षणम् । ननु योऽसौ पूर्वदेवतार्थस्तस्यैवायमवयव इति—भूतपूर्वगत्याभि-
प्रायम् । आचार्यस्तु स्वयमेवैनमभ्युपगमयामीति मन्वानः परिहृत्य तावत् । न हि
हुतस्यावयवो दृश्यते इति । न हि हुतादन्यत्तस्या देवताया विद्यते तस्यापनीतत्वा-
दित्याभिप्रायः । परस्त्वव्युत्पन्नाभिप्राय आह—ननु प्रकृतावपीति । सकल्पवेलायां
तत्र देवताव्यपदेश इत्युत्तरम् । इतर आह—अत्राप्येवमेवाऽऽसीदिति । सिद्धान्तवादी
वदति । एतदेव प्रकृतिविलक्षणमिति । न चापनीतस्य तत्रोपलक्षणं कृतम् । इह तु

कर्तव्यमिति । अपि चेन्द्रदेवत्यस्तत्रेन्द्रपीत इत्युक्तम् । अनपनीता च तस्येन्द्रदेवत्यता । अस्य पुनः पूर्वदेवतासंबन्धोऽपगतः । तस्मात्तात्र पूर्वदेवतोपलक्षणीयेति ॥ ३४ ॥

[१४] त्वष्टारं तूपलक्षयेत्पानात् ॥ ३५ ॥ पू०

अस्ति पात्नीवतः सोमः । तत्र मन्त्रः, अथा इ पत्नीवन्सजूर्देवेन त्वष्टा सोमं पिब, इति । तत्र संदेहः । किं त्वष्टोपलक्षयितव्यो न वेति । किं प्राप्तम् । उपलक्षयितव्यः । कुतः । पानात् । पानं श्रूयते । सजूर्देवेन त्वष्टा सोमं पिब, इति । तेनायमग्नये पत्नीवते सह त्वष्टा दीयत इति गम्यते । यस्मै च येन सह दीयते, उभाभ्या तर्षीयते । एवं तत्सहदानं भवति । यथा देवदत्ताय यज्ञदत्तेन सह श्रुतं दीयतामित्युक्ते तत्रोभाभ्यामपि दीयते । तस्मात्त्वाष्ट्रोऽप्यसौ सोम इति त्वष्टोपलक्षयितव्यः । अतावपीन्द्र इव पिबतीति ॥ ३५ ॥

अतुल्यत्वाच्च नैवं स्यात् ॥ ३६ ॥ सि०

नैतदेवम् । शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दधाम्नेः पत्नीवतः पानमाह त्वष्टुः सहभावमात्रम् । न ह्यननुष्ठीयमाने सहभावः सिध्यतीति त्वष्टुरि पानमनुमीयते । ननु त्वष्ट्रे पानं चोदितम् । सत्यं चोदितं मन्त्रवर्णेन न चोदनया । चोदना हि पात्नी-

स्फुटमपनीतत्वमुक्तम् । तस्मात्पत्नीवनेवोपलक्षणीय इति सिद्धम् ॥ ३४ ॥

(इति—पात्नीवतभक्षणे पूर्वदेवतानुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

तस्मिन्नेव पात्नीवते पत्नीवता सह पातृत्वनिर्देशान्मान्त्रवर्णिकं त्वष्टुर्देवतात्वमिति पूर्वपक्षः ॥ ३९ ॥

नैवोपलक्षयितव्यस्त्वष्टा । कुतः ।

मन्त्रचोदकयोस्तावदुत्पत्त्ये बलाबले ।

पातृत्वेनाप्युत्पत्त्ये सह मात्राऽभिधानतः ॥

विधौ हि केवलः पत्नीवान्देवता नान्यसहितः । तद्धितेनासौ चोद्यते । न च तद्धितोऽन्यसापेक्षादुत्पद्यते । तेनापि मान्त्रवर्णिकी दुर्बला । न च मन्त्रवर्णम्य तद्देवतात्वकल्पनया विना कर्मानङ्गत्वम् । पत्नीवदभिधानेन तत्सिद्धेः । न च त्वष्टुरभिधानमन्यथा नोपपद्यते । नुत्यर्थमात्रत्वेनोपपद्यमानत्वात् । अत एव च मन्त्रार्थो भवति

वतं गृह्णातीति । लोके तु कार्यं दृष्ट्वा चोदितमचोदितमप्यनुष्ठीयत
एव । लोकतश्चैतत्परिच्छिन्नं, नैवजातीयकेन वाक्येन त्वष्टुः सोमः
कृतो भवतीति ॥ ३६ ॥

[१५] त्रिंशच्च परार्थत्वात् ॥ ३५ ॥ सि०

तस्मिन्नेव पात्नीवते मन्त्रः, ऐभिरग्ने सरथं याद्यर्वाङ् नानारथं वा
विभवो ह्यग्नाः । पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश देवाननुष्वधमावह मादयस्व,
इति । तत्र संदेहः । किं त्रयस्त्रिंशतो देवानामुपलक्षणं कर्तव्य-
मुत नेति । किं प्राप्तम् । त्रयस्त्रिंशतं देवानुपलक्ष्यते । कथम् । दीयते
हि सोमस्त्रयस्त्रिंशते देवेभ्यः । एव ह्यग्निमग्नीदधीच्छति, आयाहि
अग्नेऽर्वाचीनं, त्रयस्त्रिंशता देवैः सह समानं रथमयिष्ठाय नानारथैर्वा,
विभवन्ति हि तेऽग्नाः । तदिदमनुष्वधमावह त्रयस्त्रिंशतं पत्नीवतो
देवानामय तर्पय चेति । अत्र हि, अग्निमग्नीदधीच्छति त्रयस्त्रिंशतो
देवाना तृप्तय इति गम्यते । यत्प्रधानश्चात्र मन्त्रस्तत्परः सोमः ।
तस्मादुच्यते त्रयस्त्रिंशदेवा उपलक्षयितव्या इति । ननु चोदनायां

यस्त्वं त्वष्टा सहितः स सोम पिबति । इतरथा पातृत्वेनैव तावत्कीदृश देवताभिधान,
देवताया उद्देशमात्रोपकारित्वात् । किं पुनर्यदा तत्रापि साहित्यमात्रश्रवणात्केवल-
मुत्प्रेक्षा । न चासायैकान्तिकी । विनाऽपि कार्ययोगित्वेन सहशब्दप्रयोगात् । तद्यथा ।
सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । तत्र ह्येतावानेवार्थो विज्ञायते सत्स्वापि दशसु
पुत्रेषु सैव वहतीति । तस्मान्न त्वष्टुर्देवतात्वमवगम्यते । अतो नोपलक्षयितव्यः ॥ ३६ ॥

(इति—पात्नीवतभक्षणे त्वष्टरनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

अधिकरणातिदेशोऽयम् । एतावता तु विशेषेणातुल्यत्वानुद्धा । येन य एवासावग्नि-
देवताभूतः स एवात्र त्रयस्त्रिंशदेभ्यो भोक्तृषु परिवेष्टृत्वेन पिबितुमुच्यते । तेन मन्त्रवर्णा-
न्तेषामेव प्राधान्येन देवतात्वं विज्ञायते । गुणमृनोऽग्निः । पूर्वत्र च सहत्वमात्राभिधाना-
दतुल्यत्वेन त्वष्टा निराकृतः । तदिह विपरीतमतुल्यत्वम् । पत्नीवत्त्वगुणमात्रदेवतात्व-
प्रतिपादनमात्रार्था च तद्वितचोदना । सा यथा ' अग्ना इ पत्नीवा ' इति मन्त्र-
वर्णात्प्राधुन्यताऽग्निना गुणिना न विरुध्यते । एव त्रयस्त्रिंशताऽपि देवैः । अविशिष्टो

१ पत्नीवत्त्वस्य देवतागुणमात्रतया देवतात्वप्रतिपादनमात्रार्था तद्वितथुक्ता चोदना 'पात्नीवतं
गृह्णाति' इतिस्मर्यः ।

पत्नीवान्केवलोऽग्निर्देवतात्वेन श्रूयते । सत्यम् । चोदनार्था पत्नी-
 घान्देवतात्वेन श्रूयते न तु देवतान्तरं निषिध्यते । किमतो
 यथेवम् । एतदतो भवति । मान्त्रवर्णिकास्त्रयस्त्रिंशद्देवा
 अविरुद्धाश्चोदनार्था प्रतीयन्त इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
 न त्रयस्त्रिंशद्देवा उपलक्षयितव्या इति । नात्र मन्त्रेऽग्निराह्वाता परि-
 वेष्टा वा तर्पयिता वाऽध्येष्यते । नात्र त्रयस्त्रिंशद्देवेष्विष्टेषु प्रयोजनं
 निर्धत्स्यते । कस्तर्हि यष्टव्यः । पत्नीवान् । कुत एतत् । स हि चोद्यते,
 पात्नीवतं गृह्णाति, इति । ननु मान्त्रवर्णिकानां त्रयस्त्रिंशतो देवानामपि
 संकीर्तनम् । उच्यते । परार्थत्वेन ताः संकीर्यन्ते । कथम् । न अप्रसक्त-

हि तेषामपि मन्त्रवर्णः ' पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रिंशद्देवान् ' इति । न च चोदनया देव-
 तान्तरं प्रतिषिद्धम् । येन मन्त्रवर्णगम्य नेष्यते । न च मान्त्रवर्णिकया चोदितापरि-
 त्यागेन गृह्यमाणया कश्चिद्विरोधः । न च प्रमाणान्तरगम्याया तद्धितस्य सापेक्षत्वम् ।
 यदि स एव त्रिंशदपेक्ष पत्नीवन्त विदध्यात्ततः सापेक्षदोष प्रतिपद्येत । मन्त्रस्य तु
 सापेक्षमपि वदतो नैव कश्चिद्विरोधः । समुच्चयाश्रयणाच्चाविरोधित्वम् । कथं तुल्यार्थयोः
 समुच्चय इति चेत् । न स्यात्समुच्चयः । यदि मन्त्रेणोभयपरामर्शो न क्रियते । स तु
 चोदनावगतमग्निमपरित्यजन्नेव परिवेष्टत्वेन च सिद्धं देवतात्वमभिदधन्नयस्त्रिंशतो देवता-
 त्वमाह । तस्मात्समुच्चये सति सर्वेषामुपलक्षणम् । तन्मन्त्रव्याख्यानेन दर्शयति-याज्या-
 मभिदधद्देवं ह्यग्नेरग्निदध्नेषण करोति । सन्मानपूर्वको नियोगोऽध्येषणम् । तदेवं क्रियते
 आयाहीति । छन्दसि ' व्यवहिताश्च ' इति व्यवहितस्याऽऽटः प्रयोग ऐभिरिति । उपरि
 वक्ष्यमाणत्रयस्त्रिंशतो देवैः महैकरथारूढोऽश्वविभवाद्वा नानारथारूढः । ततश्चार्वा-
 गागत्य ताश्च पत्नीवतस्त्रिंशतं देवान् , अनुष्वधं-स्वधां-अन्नं सोमाख्यमनु, आवह ।
 ततश्च मादथ-सतर्पयेत्यर्थः । तेन स्फुटमेवा भोक्तृत्वमित्येव प्राप्ते ब्रूमः । त्रयस्त्रिंशतो
 नोपलक्षणीया इति । कुत ।

चोदितार्थानुगमेन मन्त्रः सर्वः प्रवर्तते ।

तेन त्वष्टृदेवात्र त्रिंशतोऽग्नेरभिष्टुतिः ॥

पात्नीवतचोदनार्थस्मरणहेतुना मन्त्रेण न शक्यमचोदितमग्नेः परिवेष्टृत्वमितरेषा च
 भोक्तृत्वं प्रकाशयितुम् । अतो मन्त्रस्य परार्थत्वाच्च चोदनामातिक्रम्य स्वातन्त्र्येण त्रय-
 स्त्रिंशत्प्रकाशनसामर्थ्यमवकल्पते । विधानसामर्थ्यं तु दूरभ्रष्टमेव । न च त्रिंशतो देवता-

मेस्तद्भवति । न च परकीयस्य दानमवकल्पते । तस्मात्, स्वमभ्यस्त-
यस्त्रिंशद्वेवताभ्यो देहीत्यसमञ्जसं वचनम् । अग्नये त्वेनेन दानमुक्तं
भवति । कथम् । ईशानो हि विलम्बयति द्रव्यम् । तदिह विलम्भनं
संकीर्तयन् स्वमस्य ईशान इति प्रत्याययति ।

ननु मादयस्वेत्युच्यते न विलम्बयेति । उच्यते । न हि माद्यन्ति
देवताः । तस्मान्मदकरणसंकीर्तनमदृष्टाय स्यात् । दृष्टाय तु त्यागसं-
कीर्तनं लक्षणया । लक्षणा ह्यदृष्टकल्पनाया ज्यायसी । प्रमाणादि
सा भवति । ननु त्यागेऽपि लक्ष्यमाणेऽग्निः कर्ताऽधीष्यते । तदुच्यते ।
अग्नेरप्यध्येषणाऽदृष्टायैव । तस्मादग्नेरैश्वर्यकरणमेतद्वाक्यं लक्षयतीति
न्याय्यम् । अपि च पात्नीवते सोमश्चाद्यते, पात्नीवतं गृह्णाति, इति ।

ननुक्तं मान्त्रवार्तिकं न प्रतिषेधति चोदनेति । उच्यते । तदपि मान्त्र-
वार्तिकं नास्तीत्युक्तम् । अपि च । सामर्थ्यात्प्रतिषेधतीति गम्यते । न
हि सापेक्षः पत्नीवच्छब्दस्तादित्येन संलक्ष्यते । तस्मात्केवलः पत्नी-
वान्देवतेति । एतच्चोदनावशेन मन्त्रो वर्णनीयः । तस्माद्यथैवास्माभिर्व-
र्णितो मन्त्रस्तथैव भवितुमर्हतीति । पत्नीवांश्चाग्निः । अग्रे पत्नीवन्निति

त्वमेव स्मारयति चोदिताभ्यैश्वर्यप्रकाशनपरत्वेन त्रयस्त्रिंशत्प्रकीर्तनात् । कथम् ।

अप्रसिद्धेश्वरत्वस्य दातृत्व यस्य कीर्त्यते ।

तदसंभाव्य मुख्यार्थ ऐश्वर्यार्थं प्रतीयते ॥

यदि ह्यप्रतावस्थमेव द्रव्यं त्वं देहीति मुख्यमेवोच्यते, ततः प्रतारणमेव स्यात् ।
अथ तु त्वमेवात्र दाता स्वामी न वयं स्वामिन इत्येतत्परं भवति । यथा लोके कश्चिदुच्यते
किं त्वयि भवति निमन्त्रिते त्वयैवान्ये निमन्त्रणीया इति । ततो वाक्यं संबद्धं भवति ।
चोदितकरणाच्च दृष्टार्थं भवति । मादयस्वेत्यपि मुख्यस्य मदस्यासंभवादेतेभ्य इत्ये-
तल्लक्षयति । दातृत्वमप्येष्टदृष्टार्थमेवति संप्रदानलक्षणार्थं विज्ञायते । विस्पष्टं च तद्वि-
तेन यदन्यनिरपेक्षमवगतं तन्मन्त्रानुरोधेन बाधितं न स्यात् । कथं पुनः पात्नीवतमिति
चोदितेऽग्निर्देवताऽवगम्यते न पुनस्त्रयस्त्रिंशद्देवता स्यात् । अत आह—पत्नीवांश्चा-

१ अप्रसिद्धेति कारिकाया अयमर्थः— यस्यान्यतोऽप्रसिद्धेश्वरत्वस्याग्रेदातृत्वं कीर्त्यते तस्यैश्व-
र्यार्थं तदातृत्वं कीर्तितं प्रतीयते । न हि तस्य दातृत्वकीर्तनस्य मुख्यो दातृत्वरूपोऽर्थः संभावनाहं
इति नवर्णमध्याहृत्य ज्ञेयः । २ मदस्यासंभवादिति—शब्दरूपत्वादेवताया विग्रहादिपञ्चकाभावादिति
शेषः ।

सामानाधिकरण्येन निर्दिश्यते । तस्मादग्निरुपलक्षयितव्यो न त्रयस्त्रिंशद्देवता इति ॥ ३७ ॥

[१६] वषट्कारश्च कर्तृवत् ॥ ३८ ॥ सि०

अस्त्यनुवषट्कारदेवता । सोमस्याग्रे वाहीत्यनुवषट् करोति, इति । तत्र संदेहः । किमनुवषट्कारदेवतोपलक्षयितव्या न वेति । किं प्राप्तम् । उपलक्षयितव्येति । न तत्र पारार्थ्यं किंचित्पूर्ववदुपलक्ष्यते । तस्मादुपलक्षयितव्येति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अनुवषट्कारदेवता नोपलक्षयितव्या । कर्तृवत् । यथा कर्ता नोपलक्ष्यते होतृपीतस्याध्वर्युपीतस्येति । एषमेवानुवषट्कारदेवताऽपि । न हि सा प्रकृतावुपलक्षिता । यच्च नाम प्रकृतौ कृतं तदिह करणीयम् । तस्मान्नोपलक्षयितव्येति ॥ ३८ ॥

गिरिह गृह्यते, न त्रयस्त्रिंशत्, अग्रे पत्नीवन्निति सामानाधिकरण्यदर्शनात् । ननु त्रिंशताऽपि सह सामानाधिकरण्यमस्ति 'पत्नीवत्त्रिंशतम्', इति । सत्यमस्ति । तथाऽप्यत्राग्निः पत्नीवान्गृह्यते । तद्धितनिर्देशेन हि प्रातिपदिकार्थस्य सख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति । तत्र प्रातिपदिकार्थानन्यथासम्वादेकवचनान्तेन विग्रहो भवति । पत्नीवान्देवताऽस्येति । त्रिंशच्च नित्यं बहुवचनान्तः । तस्मान्न तेभ्यस्तद्धित इति देवतास्वाभाव इति ॥ ३७ ॥

(इति—पत्नीवत्तमक्षणे त्रयस्त्रिंशतोऽनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

अनुवषट्कारदेवतायाश्चोदनया मन्त्रवर्णेन च देवतात्वमैकान्तिकम् । तस्मादुपलक्षणीया इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

यथा पश्चात्तनः पाता पूर्वपानुपलक्षणम् ।

अप्राकृतं न कुर्वीत तथैनामपि देवताम् ॥

न ह्येषा प्रकृतावुपलक्षिता । न चेह प्रकृतकार्यापन्ना । तस्मान्नोपलक्षयितव्येति ॥ ३८ ॥

(इति—अनुवषट्कारदेवतानुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

१ प्रातिपदिकार्थानन्यथेति । अयमाशयः — नि संख्यप्रतिपदिकार्थोयोगात्संख्याया कल्प्यमानाया नियतक्रमत्वात्संख्यानामेकादिकमेव कल्प्यत्वादेकत्ववत्त्वेनानुपपत्तौ परिहृताया द्वित्वादिकल्पने प्रमाणाभाव इति ।

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ३९ ॥

स्थितादुत्तरमुच्यते । नैतदस्ति । यदुक्तमूहेन मन्त्रवद्भक्षणं कर्तव्यमिति । अमन्त्रकं भक्षणं कर्तव्यम् । कस्मात् । उच्यते । समानविधानत्वात् । नास्त्यत्र प्रकृतिविकृतिभावः । कथम् । प्रकरणस्य तुल्यत्वात् । यल्लिङ्गमुक्तं, छन्दःप्रतिषेधः स इत्युच्यते । तृतीयसवनत्वाज्जगतीछन्दस इति प्राप्ते, अनुष्टुप्छन्दस इति षोडशभिः भक्षमन्त्रं नमसीति समानविधानेऽप्यवकल्पते । यत्तुक्तम् । ऐन्द्रः सोमो गृह्यते मीयते चेति । नैत ऐन्द्रा अनेन्द्राश्च भिन्ना यागाः । एकस्यैवैतेऽभ्यासविशेषाः । न चाभ्यासविशेषाणां धर्माः । गुणत्वात् । सर्व एते यागधर्माः । तेन कृत्स्ना यागस्य चोद्यन्ते सोमधर्माः सोम-

स्थितादुत्तरम् । न यथादेवतमूहः । किं तर्हि । अनेन्द्राणाममन्त्रत्वमेवेति । कुतः ।

तुल्यप्रकरणा ह्येषा ज्योतिष्टोमक्रियेप्यते ।

प्रकृतिर्विकृतिश्चेष्टा न चाऽऽत्मैवाऽऽत्मनः कचित् ।

यदि ह्यभ्यासाः पृथक्कर्माणि भवेयुस्तत् प्रकृतिविकारभावः स्यात् । न त्वेवमस्ति । न चैषा सोमो धर्मा वा केनचिद्विहिता । येन तु प्रकारेणैवो दृष्टाति तेन सर्वे । यथा वक्ष्यति 'तद्वत्सर्वेनान्तरे ग्रहाम्नान्म्' इति । न च मन्त्रवशेनैन्द्रविषयता सोमस्य । प्रत्यक्षया श्रुत्या सर्वविषयत्वभावात् । न च यथाऽनारभ्यवादेनाऽऽहवनीयः सर्वहोमार्थ इति तद्वहितकर्मन्तर्गमावादाहिताग्नेराधिकार एवमिह मन्त्रः सर्वसोमार्थः । प्रकरणपठितः सामर्थ्यादिन्द्रार्थं प्रकाशयिष्यति । अन्यस्तु तेनाप्रकाशित एव ग्रहीष्यते माभ्यते वा । अथवा विवेकाभावात्सर्वेभ्योऽप्येव गृह्यमाणे संकल्पमात्रेण व्यवस्थाभ्यते । अथवा सुब्रह्मण्यवन्मुख्यतयेन्द्रप्रकाशना मवति । तत्प्रभृतये देवतासमुदायायेत्यर्थः । अथवा वेधिशब्दे वसुमत्वस्य भावात्तद्गुणप्रकाशनं व्यर्थमिति वसुमत्त्वेनेतरदेवतासहितायेत्येतदभिधीयते । तस्मात्सर्व समानविधानः सोमः । ततश्च विकारत्वाभावः । यत्तदनुष्टुप्छन्दसो विनाम-विज्ञानाद्विकृतिव्यति

१ इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनस्यानैन्द्रोभक्षणानाममन्त्रत्वत्वस्य यथादेवतं च' इति सूत्रेण कृतमाक्षेपप्रमेयेत्यर्थः । २ (अ० ३ पा० ६ अ० ९ सू० ३०) । ३ यल्लिङ्गमुक्तम्, इति भाष्यमसंबन्धिपदव्यवायात्तत् उत्कृष्टाधुना यागकगति-यत्त्वित्यादिना । जगती, छन्दस इति पदस्थानेऽनुष्टुप्छन्दस इति पदप्रक्षेपः कार्य इत्यर्थः ।

श्रुति । यच्चैन्द्रो गृह्यते मीयते चेति । इन्द्रस्य मन्त्रास्मानान्मन्त्रेण ग्रहणं प्रकाशयितव्यम् । इतरासां देवतानां ध्यानादिनेति । तस्मादनैन्द्राणाममन्त्रः भक्षणमिति ॥ ३९ ॥

[१७] ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात्स्यात् ॥ ४० ॥ पू०

एवं स्थितं चिन्त्यते । अस्ति तत्रैन्द्राग्नः सोमः । ऐन्द्राग्नं गृह्णाति, इति । तत्र संदहः । किं मन्त्रवद्भक्षणममन्त्रकं चेति । किं प्राप्तम् । ऐन्द्राग्ने तु मन्त्रः भ्यात् । यस्य हीन्द्राग्नी देवता तस्य नेन्द्रः । शक्यते हि स इन्द्रपीत इति व्यपदेशम् । यस्य ह्यवयवान्तरमिन्द्रेण पीतं, स इन्द्रपीतः । स्येन्द्राग्निभ्यां पिबद्भ्या पीतमवयवान्तरमिन्द्रेण । तस्मान्मन्त्रवद्भक्षणमिति ॥ ४० ॥

एकस्मिन्वा देवान्तराद्विभागवत् ॥ ४१ ॥ सि०

तत्समानविधानत्वेऽपि तृतीयसवनत्वाज्जगच्छन्दस्त्वे प्राप्ते विशिष्टविधानत्वेनोपपत्स्यते । अथवा सस्याना विकारत्वादुपपन्न एवाग्रेह इत्यदर्शनमेव । तस्मादैन्द्रेणैव भक्षणमन्त्रो मानग्रहणवच्च न । इदं भक्षनियम इत्यन्येषाममन्त्रकं भक्षणम् ॥ ३९ ॥

(ई०—इन्द्रपीताधिकरणोक्तद्वितीयोहपूर्वपक्षनिराकरणम् ॥)

अथ यन्मान्यसहितेन्द्रो देवता तत्र किमिन्द्रपीतव्यपदेशोऽस्ति नेति संदेहेऽस्तीति ब्रूमः । कुतः ।

न द्युतत्त्वमिन्द्रस्य तत्पीतं वेन कथ्यते ।

तेन नाऽऽग्नेयतुल्यत्वममाम् यादिहेष्यते ॥

आग्नेये हि यः मानाकल्पो विशेषणत्वेन संकीर्त्यते । स च तद्धितेनान्यनिरपेक्षा-
शिविषय उपात्त इने सापेक्षं न प्रतिपादयति । अत्र पुनरिन्द्रपीत इति संप्रदानव्या-
पारो विशेषणम् । स औभयोरपि सकल्यमानयोः प्रत्येक केनचिदंशेन विद्यते ।
यस्य च यागान्धकारः स तेन पातस्युपलभ्यते । तेनैन्द्राग्नस्येन्द्राग्निभ्यां पिबद्भ्याम-
र्धमिन्द्रपीतमर्द्धमग्निपीतमिति शक्यं वदितुम् । न च वर्तमानस्य साक्षादिन्द्रपीतत्व-
मिति ह्युक्तं तद्वद्वाग्यव्यपदेशः । न च तस्येयत्तानियमोऽस्ति, एतावता पीतेन व्यप-
देश्य इति । तस्माद्विशेषणोपपत्तेर्मन्त्रवद्भक्षणमिति ॥ ४० ॥

१ 'यस्य ह्यवयवान्तरम्' इति भाष्ये पूर्वपक्षेणासंबद्धत्वादुत्कृष्टं व्याख्येयतां मत्वा कथमु-
भाभ्यां पेये, तस्य पातुतां शब्दानिरासार्थतया 'तस्येन्द्राग्निभ्याम्' इति भाष्यं तावदादौ
व्याचष्टे—तेन्द्राग्नस्य यादिना । २ हुतविषयत्वात्पातत्वव्यपदेशस्य केवलेन्द्रदेवस्येऽपि हुतशेषस्य
नेन्द्रपीतत्वमिति शब्दानिरासार्थं 'यस्य हीना' पूर्वमुपेक्षितं भाष्यमधुना व्याचष्टे—न च वर्तमान-
स्येत्यादिना ।

नारस्यावयवान्तरमिन्द्रेण पीयते । न चावयवान्तरेणेन्द्रपीतेन तत्पीतं भवति । तेन पीत इति लक्षणाशब्दोऽयम् । इन्द्रमुद्दिश्य यः संकल्पितः, इन्द्रो यस्य देवतेति । यथैव च साकाङ्क्षस्य तद्धितार्थे-नासंबन्ध एवं समासोऽपीन्द्रपीतस्येति साकाङ्क्षस्य नावकल्पते । तदुक्तं, वयवस्था चार्थसंयोगादिति । आह । ननु तेनैवाधिकरणेन-तद्गतं किमर्थं पुनश्चिन्त्यत इति । उच्यते । यत्तत्र विचारितं सिद्धमेव तत्कथं पुनर्वाच्यते । नैव साकाङ्क्षस्य देवतासंबन्ध इति । नैवेह देवतासंबन्ध इति पूर्वः पक्षः । पानमात्रसंबन्धोऽत्रेति । पानमा-त्रसंबन्धेन यत्र द्वाभ्यां पीयते तत्रैकेन । देवतासंबन्ध इत्युत्तरः पक्षः । तस्मान्न पुनरुक्तमिति ॥ ४१ ॥

तत्त्वं यदि देवताव्यापारः पानृत्वमिह विशेषणं स्यात्तत एन्द्राग्नोऽपि गृह्येत । न त्वस्माकं देवता पिबति । किं तर्हि । संकरूपविषयत्वेनैवोपयुज्यते । न च मिश्रसं-कल्पेऽन्यतरव्यपदेशः सम्भवति । तद्धितवत्समासस्य सापेक्षेष्वप्रवृत्तेः । तस्मादाग्नेयचतु-र्धाकरणवदेव केवलेन्द्रदेवत्यविषयत्वात्तत्रैव व्यपदेश उभयदेवत्यः संभवतीति मन्त्रनि-वृत्तिः । अनेनैव च विशेषेणास्यापुनरुक्तत्वम् । यत्पूर्वपक्षवादी न देवतात्वमिह विशेष-णं, किं तर्हि, संप्रदानगतं पातृत्वं, तच्च प्रत्येकमप्यस्तीति मन्यते । सिद्धान्तवादी तु मुख्यपातृत्वासंभवाद्देवतात्वमेवानेन लक्ष्यत इत्यापादयति । यद्यपि च मुख्य पातृत्वं देवताया भवेत्तथाऽपि द्रव्यस्य तत्पीतत्वमशक्य वक्तुम् । कथम् ।

यो हि तावद्धृतः सोमः स नैवमभिधीयते ।

न च तस्येन्द्रपीतत्वादहृतस्येन्द्रपीतता ॥

चमसस्थो हीन्द्रपीतत्वेन व्यपदिश्यते । न चासाविन्द्रपीतः, हुतविषयत्वादिन्द्र-पीतव्यपदेशस्य । तस्मादवश्यविव्यमानधर्माभिधानादिन्द्राद्य संकल्पित इन्द्रपीतः प्रत्ये-तव्यः । ततश्चाऽऽपन्न देवतात्वमेवोपलक्षणमिति । न च हुतसोमगतं पीतत्वं तत्रोपचरितुं शक्यम् । आत्मधर्मेणैव संकल्पेनाभिवानोपपत्तेः । एकदेशोऽपि हि हूय-माने सर्वमिदं द्रव्यं देवतोद्देशेन त्यज्यमानं याग साधयति । अतोऽसौ निर्वपतेरिव धनिरैवात्र पिबतेरर्थः । तेनैन्द्रयागसाधनादिन्द्रपीतप्रत्ययसामर्थ्यान्मन्त्रनिवृत्तिः ॥ ४१ ॥

(इति-ऐन्द्राग्नमक्षस्यामन्त्रकत्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

१ अस्यावयवान्तरम्—सोमस्याहुतमवयवान्तरम् । २ अवयवान्तरेणेन्द्रपीतेन तत्पीतमिति-हुतेमावयवान्तरेण देवतया पीतेनाहुतमवयवान्तरं देवतापीतं भवतीति पदशोऽर्थः । ३ (अ० ३ पा० १ अ० १५ सू० २७) ।

[१८] छन्दश्च देवतावत् ॥ ४२ ॥ पू०

अस्मिन्मन्त्रे गायत्रच्छन्दस इत्युच्यते । तत्र संदेहः । किमेकच्छन्दसि सोमे मन्त्र उत नानाछन्दस्यपीति । उच्यते । छन्दश्च देवतावत् । यथाऽन्यसंहितेन्द्रे न मन्त्र एवमनेकच्छन्दस्के सोमे न स्यान्मन्त्र इति । अत्रापि हि गायत्रच्छन्दस इति सविशेषणस्य समासो नावक्यते ॥ ४२ ॥

सर्वेषु बाऽभावादिकच्छन्दसः ॥ ४३ ॥ सि०

सर्वेषु वा मन्त्रः स्यात् । कुतः । अभावादिकच्छन्दसः । नैव कश्चिदेकच्छन्दाः सोमोऽस्ति । तेन यथाभूतोऽयं तथाभूतस्य च्छन्दो विशेषणम् । तस्मादनेकच्छन्दस्के सोमे मन्त्रः स्यादिति ॥ ४३ ॥

सर्वेषां वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात्

सवनाधिकारो हि ॥ ४४ ॥ अ० ११—सि०

यदुक्तमनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणमिति । तत्र । सर्वेषां समन्त्रकं भक्ष-

इदमपवादाधिकरणम् । तत्र पूर्ववदेव तावत्सापेक्षगायत्रच्छन्दःसाधनके समासाभावाद्गायत्रच्छन्दस्त्वानुपपत्तेर्यत्र केवला गायत्र्युपयुक्ता स एव मन्त्रेणाभिधातव्यो नान्य इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ४२ ॥

यत्र नामोपपद्येत निरपेक्षं विशेषणम् ।

सापेक्षस्याग्रहस्तत्र न तु यत्रापि नास्ति तत् ॥

उक्तं हेतुस्तुर्धाकरणेऽपि । यदि केवलाग्निदेवत्यः प्रकरणे न स्यात्ततः सापेक्षदेवत्योऽपि गृह्येतेति । तदिह केवलेन्द्रदेवत्यसद्भावादिन्द्रपीतत्वं सापेक्षेन्द्रदेवत्यान्निवृत्तं न तु केवलगायत्रच्छन्दस्त्व कस्यचिदस्ति । त्रयाणामपि वेदानां क्वचित्साधनांश्च छन्दोन्तराणामवश्यमावित्वात् । अतो रथतरसामत्वमिव नानाछन्दस्कास्वेव गायत्रच्छन्दस्त्वम् । अत एव नित्यसापेक्षेषु नैतद्भविष्यति सापेक्षमसमर्थमिति । तस्मान्नानाछन्दस्केऽपि मन्त्र इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

(इति—गायत्रच्छन्दस इत्यादेर्नानाछन्दस्के विनियोगाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

स्थितादुत्तरम् । अनिन्द्रपीतव्यविकृत एव मन्त्रः प्रयोक्तव्यो नामन्त्रकं भक्षणम् । कुतः ।

णमिति । यथासमाम्नातश्च मन्त्रः स्यात् । न, इन्द्रपीत इति सोम उच्यते । किं तर्हि । सवनम् । प्रातःसवनशब्देन सामानाधिकरण्यात् । ननु सोमेऽपि षष्ठी । सत्यमस्ति षष्ठी, न तु तेन सामानाधिकरण्याम् । नासाविन्द्रेण सोमः पीतः, नापीन्द्राय दत्तः । अन्य एव पीतो दत्तो वा स गत एव । न चातीतः समुदायो व्यपदिश्यते । प्रत्यक्षवचनो ह्ययं शब्दः । सवने तु न दोषः । इन्द्रपीतं भवति सवनम् । यत्रेन्द्रेण पीतम् । तस्मादेन्द्रोऽपीन्द्रपीतसवनेऽन्तर्भवतीति शक्यते मन्त्रेण वदितुम् । शक्यते चेत्समानविधाने कथमिव मन्त्रो न भविष्यति । भक्त्या ह्यपीतः पीत इत्युच्यते । एवमेव ऐतिशायन आचार्यो मन्यते स्म । अस्माकमप्येतदेव मतम् । आचार्यग्रहणं तस्मादागतमिति तस्य संकीर्त्यम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

इन्द्रेण यस्मिन्सवने पीतः सोमो निरूप्यते ।

तस्य योऽन्योऽपि सवन्धी स एव व्यपदिश्यते ॥

नैवमसिबन्धः, इन्द्रपीतस्य सोमस्येति । किं तर्हि । इन्द्रपीतस्य प्रातःसवनस्य यः संबन्धीति । न च प्रातःसवनशब्दः सोमसामानाधिकरणः, क्रतुभागवचनत्वात् । तद्वत्-सोमवाचित्वे च प्रातःसवनीयस्येति प्रसङ्गात् । अतः सवनस्येन्द्रपीतस्येति च समानाधिकरणे सोमसंबन्धव्यतिरेकजनिते षष्ठ्यौ । सोमस्येति तु व्यविकरणा सोमविषयाऽव्यव्यतिरेकनिमित्ता षष्ठी । तेन पदान्तरसामर्थ्यात्सयोगप्रकरणाविशेषाच्च प्रयोक्तव्य एव एष मन्त्रः । कस्मादेवं गृह्यत इति चेत् । सोमे भाक्तत्वप्रसङ्गात् । पूर्वसंकरिप्तो हि समुदाय इन्द्रपीतो मुख्यस्तस्य चायमवयव उपचारादेवमभिधीयते । न चैतद्युक्तम् । तस्मात्सर्वसामानामिन्द्रपीतसवनसंबन्धित्वान्मन्त्रवृद्धक्षणेति सिद्धमिति ॥ ४४ ॥

(इति—इन्द्रपीताधिकरणम् ॥ ११ ॥)

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।

१ गृह्यत इति—इन्द्रपीतशब्दः सवनपरतयेति शेषः । २ सोम इति—इन्द्रपीतशब्देनाभिधीयमान इत्यर्थः । अनेन च 'भक्त्या ह्यपीत' इति भाष्यं व्याख्यातं वेदितव्यम् ।

अथ तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

[१] श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥ पू०

उद्योतिष्ठोमे श्रूयते । उच्चैर्ऋचा क्रियते, उच्चैः साम्ना, उपांशु यजुषा,
इति । तत्र संदेहः । किमृगादिजातिमधिकृत्यैते शब्दाः प्रवृत्ता उत
वेदमधिकृत्येति । किं तावत्प्राप्तम् । जाताधिकारः स्यात् । कुतः ।
श्रुतेः । एषां शब्दानां श्रवणादेव जातिं प्रतिपद्यामहे । तेनोपांशुत्वं
जात्याऽधिकृतया संबध्यते । वेदानामधिकारकः शब्दो नास्तीति ।

एवं लिङ्गविनियोगमुपवर्ण्य संप्रति वाक्यविनियोगः प्रस्तूयते । तत्रोदाहरणम् ।
'उच्चैर्ऋचा क्रियते' इत्यादि वाक्यम् । 'तद्यादि ऋक्त उल्बणं क्रियते गार्हपत्यं
परेत्य भूः स्वाहेति जहुयात्' 'यदि यजुष्टो यदि सामतः' इत्यादि च । तत्र
किमृग्यजु सामशब्दैरुच्चैस्त्वोपांशुत्वधर्मविधौ महाव्याहृत्यग्नित्रयसंबद्ध होमविधौ च
पूर्वोत्तरपदसम्बन्धानिरपेक्षाभिधानश्रुतिवशेन 'तेषामृग्यत्रयवशेन पादव्यवस्था' इत्येवं-
लक्षणां नामृगादिजातानां ग्रहणमुत समस्तमन्त्रब्राह्मणात्मकानां वेदानामिति । कुतः
संशयः । एकवाक्योपक्रमोपसंहारश्रुत्योर्वि-तिपत्तेः । उपक्रमे हि वेदाः श्रूयन्ते । उप-
संहारे तु ऋगादिजातानि । तत्र यदि वोपक्रमस्य वेदपदमवयवभूतजातलक्षणार्थम् ।
अथवोपसंहारस्य मृगादिजातं स ब्राह्मणकसमदायलक्षणार्थमिति समञ्जसासमञ्जसयोः
संदेहः । स च 'अक्ताः शर्कराः' इति वदालक्षेपपिहाराभ्यां समर्थनीयः । एव तर्हि तेनैवै
गतत्वाभैतदारब्धव्यम् । नायमुपालम्भः । संदिग्धेषु हि वाक्यशेषस्य तत्र प्रामाण्यमुक्तम् ।
इह पुनर्विध्युद्देशवार्तिनामृगादिशब्दानां निःसंदिग्धमन्त्रभेदजातवचनत्वादसंदिग्ध एव
विध्युद्देशः । तेन व्यवधारणकल्पनयाऽन्यतरपक्षावधारण कार्यमित्यारभ्यते । किं प्राप्तम् ।
तदीयपूर्वपक्षन्यायेनैव विध्युद्देशश्रुतिबलीयस्त्वाज्जाताधिकार इति । किं च ।

यथा च द्रव्यसामान्यं क्रिया वा न विरुध्यते ।

विशेषैर्वाक्यशेषस्थेनैवं वेदैर्ऋगादयः ॥

न कथञ्चिद्गोदादिशब्देन ब्राह्मणं वक्तुं शक्यम् । शक्नोति तु वेदशब्द एकदेशेऽपि
वर्तितुं, समुदायशब्दानामेकदेशेष्वप्युपलब्धेः, यथा ग्राम आयात इति । तथा चाध्ये-
तारस्तत्रैव सुतरां प्रयुज्यते वेदमधीमहे वेदो वर्तते इति । न च ब्राह्मणमधीयानस्तथा

१ पूर्वोत्तरपदेति—उपक्रमापसंहारस्यपदेत्यर्थः । २ (अ० २ पा० १ अ० १० सू० ३५) ।
३ तेनैवेति—अक्ताधिकरणेनैवेत्यर्थः ।

अपि च, ऋग्वेदव्यतिक्रान्तानामृचां यजुर्वेद उच्चैः प्रयोगो भवि-
ष्यति । इतरथा तस्या एव ऋच उभौ धर्मौ वैकल्पिकौ स्याताम् ।
तत्र पक्षे बाधः स्यात् । प्रकरणं चैवमनुगृहीतं भवति । इतरथा वेदसं-

वदन्ति-। किं च ।

जातस्य हि व्यवस्थानाच्छक्यं धर्माधारणम् ।

संकीर्णत्वात् वेदानां भवेत्तद्धर्मसंकरः ॥

ऋचो हि ता एव काश्चिन्निष्वापि वेदेषु पठ्यन्ते । तथा यजूषि । तत्र यदि वेदत्वं
धर्मसंबन्धेहेतुतत्तादृशेषु न ज्ञायते को धर्मः । क्रियतामित्यन्यादयो वा विकल्प आश्री-
यते । वेदान्तरव्यपदेशस्य तुल्यबलत्वात् । जातिपक्षे तु नैष दोषः । न ह्येकस्मिन्वर्ण-
समूहे जातिद्वयं समवेतम् । ज्योतिष्टोमप्रकरणं चैवमनुगृहीयते । अन्यथा वेदस्य समस्ते-
ष्टिपथ्यकाहाहीनसम्प्रविषयत्वाद्यावद्वेदानुसारी धर्मः प्रकरणमुल्लङ्घ्य सार्वत्रिकः स्यात् ।
ननु जाताधिकारेऽपि वेदवज्जातस्य प्रकरणान्तरेष्वपि भावात्तुल्यमेतत् । अथ प्रकृतजा-
तातिक्रमकारणाभावादिह व्यवस्था, सा वेदपक्षेऽप्यविशिष्टा । यावान्प्रकरणे वेद इत्य-
वधारणात् । नैतत्तुल्यम् । कुतः ।

प्रतिसंघातवार्तिताज्जातं प्रकरणेऽस्ति नः ।

वेदो महामसमूहत्वात्प्रकृतौ न समाप्यते ॥

सर्वगादिसमूहेषु जात व्यासङ्गि चेद्भवेत् ।

प्रकृतौ न समाप्येत ततस्तदपि वेदवत् ॥

मन्त्रब्राह्मणतर्काणां समूहे काठकादिके ।

वेदत्वं वर्तते नित्यमनेकक्रतुगामिनि ॥

समूहास्त्वेकवाक्यानां ये पादपदपर्वणाम् ।

ऋग्यजुःसामजातानि प्रत्येकं तेषु सन्ति नः ।

यथा वनादिसंघाताः प्राक्सामान्यसमन्विताः ।

१ अपि चेत्यादि भाष्य व्याचष्टे-किं चेत्यादिना । २ मन्त्रब्राह्मणेत्यादिश्लोकद्वयस्यायमर्थः—
'विधिविधेयं तर्कश्च वेद' इति कार्तीयानां विधिशब्देऽक्तस्य ब्राह्मणस्य विधेयशब्देऽक्तानां मन्त्राणां
तर्कपदोक्तस्य 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्याद्युपनिषद्भाष्यस्य च वेदवत्स्यतेस्तत्समूहे
काठकाद्याख्ये क्रतुविषय वेदत्व व्यासज्य वर्तते । पादसमूहे एकवाक्यभूतशृङ्गातं, पदसमूहे यजुर्जात-
मवच्छेदरूपभक्ष्यवयवात्मरूपसमूहे सामजातं च पर्यप्य वर्तते इति ।

यामे सर्वस्मिन्नापि कतावुषांशुत्वं स्यात् । तस्माज्जाताधिकारा एते शब्दा
इति ॥ १ ॥

वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥ सि०

वेदं वाऽधिकृत्येदमुच्यते । कुतः । प्रायदर्शनात् । किमिदं प्रायद-
र्शनादिति । वेदप्राये वाक्ये वेदोपक्रमे निगम्यमाना इमे शब्दाः

तथर्गादिसमूहानां सामान्यं जातमुच्यते ॥

जातिरेव तु यज्जातं भाष्यकारेण वर्णितम् ।

व्याख्यातृभिश्च तन्नैवमृगादौ जात्यसम्भवात् ॥

द्विवर्णे च पदे जातिर्गोशब्दत्व न कल्पितम् ।

वाक्यत्ववत्कथं नु स्युर्ऋग्यजु सामजातयः ॥

यथैव हि वाक्यत्वं नाम जातिभिन्नस्थानकरणप्रपन्नाभिव्यङ्ग्यक्रमवद्वर्णात्मकपदसमूहेऽ-
न्यवर्णे वा विलक्षणावयवपदार्थसंबन्धप्रत्ययाकाङ्क्षाव्यवधानाद्भ्रमणत्वादिन्यायेन कल्प-
यितुं तैद्भूताधिकरणे नाध्यवसितम् । तथैवकर्त्तव्यजुष्टसामत्वानि क्रमवद्वर्णस्वराश्रयाणि न
शक्यानि कल्पयितुम् ।

किं त्वेकार्थसमूहस्थमृग्यजु सामसंज्ञितम् ।

जातं समूहसामान्यं न जातिर्नाम काचन ॥

यौगिकानां यथा जातेरन्यत्सामान्यामिष्यते ।

तथा समूहसामान्यं जातं जातिविलक्षणम् ॥

लोकेऽपि चैवैव जातिजातशब्दार्थप्रसिद्धिरित्येवमेव व्याख्येयम् ॥ १ ॥

किमिदं प्रायदर्शनादिति—नेदमन्यैः प्रायदर्शनैस्तुल्यमिति पश्यन्पृच्छति ।
'प्रायवचनाच्च' इत्यत्र हि प्रधानप्राये यत्रान्यानि प्रधानानि तत्र वचनादित्युक्तम् ।
तथा 'विशेषे प्रायदर्शनात्' इति संस्कारप्राये यत्रान्ये संस्कारा गोदोहनादयस्त-
न्नास्य दर्शनमिति । न त्विह यत्रान्ये वेदास्तत्रैवामृगादीनां दर्शनमित्यपि शक्यं
वक्तुम् । न ह्येतद्व्यातिरिक्ता वेदाः सन्ति, येषां मध्यपाते सर्वात्थैरन् । अतो नेह
प्रायदर्शनमस्तीति । तत्रोत्तरमाह—वेदप्राये वेदोपक्रमे—वेदबुद्धिजनितसंस्कारव्याप्ते

१ किञ्चित्प्रत्ययत्वस्यैव नित्यं सर्वगतैरपि व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णोर्नात्रोपपद्यते ॥ अना-
रब्धे च गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेत् । इत्यादिनां श्लोकवार्तिकोक्तगोशब्दत्वन्याय प्रकृतेऽनिदिशति-
द्विवर्णे चेत्यादिना । २ (अ० १ पा० १ अ० ७) इत्यत्रेति शेषः । ३ (अ० २ पा० २ अ० ४ सू०
१२) । ४ (अ० २ पा० ३ अ० ६ सू० १६) ।

श्रूयन्ते । प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत् । स तपोऽतप्यत । तस्मात्तप-
स्तेषानात्रयो देवा असृज्यन्त । अग्निर्वायुरादित्यः । ते तपोऽत-
प्यन्त । तेभ्यस्तेषानेभ्यस्त्रयो वेदा असृज्यन्त । अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्ध-
नुर्वेद आदित्यात्सामवेद इत्येवमुपक्रम्य निगमन इदं श्रूयते—उच्चै-
र्ऋचा क्रियते, उच्चैः साम्रा, उपांशु यजुषा, इति । एतस्मात्कारण-
देभिः प्रकृतेरुपांश्वादि कर्तव्यं, न जात्या ऋगादिभिरित्युच्यते । कुत
एतदवगम्यते । वाक्योपसंहारे श्रुतत्वात् । यस्मादित एते वेदा जाता-

मनसि, इमे शब्दाः श्रूयन्ते । तद्दर्शयति—प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत् । यत्तु
विध्युद्देशबलीयस्त्वादर्थवादपदस्थो वेदशब्दोऽवयवविषयो भविष्यतीति । तत्र ब्रूमः ।

विध्यर्थवादसंबद्धमन्यदेव बलाबलम् ।

मुख्यपश्चात्तन्त्वेन ज्ञानानामन्यदेव तत् ॥

ये हि विध्युद्देशात्परस्तादर्थवादाः श्रूयन्ते तेषामस्ति दौर्बल्यम् । ये पुरस्ताच्छ्रूयन्ते
ते मुख्यत्वाद्बलीयास्तो भवन्ति । सर्वमैव हि शब्दस्य स्वार्थातिलङ्घने विरोध कारणम् ।
स च प्रतियोगिनि दृष्टे विरोधो विज्ञायते । तदिह यदा ‘त्रयो वेदा असृज्यन्त ।
अग्नेर्ऋग्वेदः’ इत्यादि श्रूयते न तदा जातवचनानामृगादीनामुच्चारणमस्ति । यद्दर्शनेन
वेदशब्दोऽवयवलक्षणार्थो भवेत् । अतस्तेन तावच्छ्रुतिवृत्तेनैव व्याप्ता बुद्धिः । अथेदानीं-
मृगादिशब्दाः स्वार्थपराः सन्तो न संबध्यन्त इति बलाल्लक्षणा प्रतिपद्यन्त इति । तेन
सत्यपि विध्युद्देशगतत्वे दौर्बल्य ‘मुख्य वा पूर्वोदनाल्लोकवत्’ इत्येवमितरबलीय-
स्त्वात् । ननु ‘पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्य प्रकृतिवत्’ इत्यनेनोत्पन्नमप्यर्थवादान्मुख्यवेद-
ज्ञानं बाधित्वा विध्युद्देशज्ञानमेव गृह्येत । नैतदेवम् ।

पौर्वापर्यबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयते ।

अन्योन्यनिरपेक्षाणा यत्र जन्म धिया भवेत् ॥

ये हि मित्रवाक्यगताः परस्परनिरपेक्षा विरोधिनीडर्थाः श्रूयन्ते तेषां पूर्वम्योत्तरानु-
पमर्धेनैव लक्षणात्मकत्वादुत्तरस्य पूर्वोपमर्धेन विनाऽऽत्मलभानुपपत्तेः पौर्वापर्यबलीयस्त्व-
न्यायो भवति । यत्र त्वेकवाक्यतया परस्परापेक्षाणा श्रवणं न तत्रैतद्भवति । तत्र
ह्याकाङ्क्षावशेनैकवाक्यता भवति । पूर्वप्रतीते चोत्तरमात्माङ्गुणमविकं वाऽकाङ्क्षति ।
अतश्च यदनाधिकमननुगुणं वा तदनपेक्षितत्वाच्चैव तस्मिन्वाक्येऽस्ति । न चाविद्यमानेन

१ ‘कुत एतादिति’ भाष्यमवतारयति—यन्निव्यादिना । २ ऋगादिशब्दानामिति शेषः ।
३ (अ० १२ पा० २ अ० ८ सू० २५) । ४ (अ० ६ पा० ५ अ० १२ सू० ५४) ।

स्तस्मादेतैरूपांश्चादि कर्तव्यमिति । ऋगादिभिरपि वेदवचनैरेवोपसंहा-
रेण भवितव्यम् । इतरथा वाक्यमेव नावकल्पेत । तत्रानर्थका एव
भवेयुः । तस्माद्वेदाधिकारा इति ॥ २ ॥

लिङ्गाच्च ॥ ३ ॥

लिङ्गमप्यस्मिन्नर्थे भवति । यथा ऋगादयः शब्दाः शक्नुवन्ति वेद-
मभिवदितुमिति । ऋग्भिः प्रातर्दिवि देव ईयते यजुर्वेदेन तिष्ठति मध्ये
अह्नः, सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य इति द्वौ
वेदौ संकीर्त्य ऋक्शब्दं च, त्रिषु पादेषु, चतुर्थे पादे उपसहरति बहु-
वचनेन, वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य इति ऋक्शब्दं वेदवचनं दर्शयति ।
तस्मादपि पश्यामां वेदाधिकारा एते शब्दा इति ॥ ३ ॥

पूर्वबाधः शक्य इति पूर्ववलीयस्त्व भवति । तदिह विध्यर्थवादयोः समानविषयत्वा-
द्यावदेवार्थवादे वेदाः संकीर्तितास्तावदेव किमप्येषा विधास्यत इत्येतदवधृतम् । ततश्च
किमेषा विधेयमित्येतावन्मात्रमपेक्षते । न तु कस्य किं विधास्यत इति । तेनोत्तरस्माद-
वयवादपेक्षितमात्रं गृह्यते । विधेय चापेक्षितं न विधिविषय इत्युच्चैस्त्वादिमात्रं सं-
ध्यते न त्वृगादयः । ततश्चाविवक्षितत्वात्तत्रैवैषा विध्युद्देशेऽस्ति त्वामिति नार्थवादं बाध-
न्ते । अर्थवादस्य एव तु विध्युद्देशविषयत्वेनापि वेदोऽवधार्यते । तस्माद्वेदलक्षणार्थत्वमृ-
गादीनाम् । वेदश्च व्यापकत्वादहेतुलक्षणयुक्तः सन्न शक्नोत्येवावयवं लक्षयितुम् । ऋगा-
दयस्तु नियम्यत्वात्समुदाय लक्षयन्ति । यथा चान्यत्रार्थवादानामनुवादत्वाल्लक्षणावृत्ति-
रद्वेषस्तथाऽत्रार्थवादावगतविषये विधावृगादिशब्दानामनुवादकत्वाल्लक्षणायामप्यद्वेषः ।
तेनैषा वचनव्याक्तिः, यस्मादेवमेते वेदा जातास्तस्मादेवामुच्चैस्त्वादि कर्तव्यमिति वक्तव्ये
तमेवार्थसिद्धमङ्गीकृत्य ऋगादय उक्तवर्त्यन्ते । अन्यथा ह्यसबद्धमेव स्यात् । विध्यर्थवा-
दयोर्नाविषयत्वात् । तस्माद्वेदाधिकार इति ॥ २ ॥

लक्षणाऽपि च या दृष्टपूर्वा तस्यामेव शीघ्रतरबुद्धिर्भवति । ऋगादयश्च वेदे दृष्ट-
पूर्वाः । तद्दर्शयति—ऋग्भिः प्रातरिति । त्रिष्वेव तावत्पादेषु वेदशब्दसाहचर्याद्वृक्षा-
ब्दस्य वेदविषयत्व ज्ञातम् । चतुर्थे तु वेदैरशून्य इत्यवश्यमृक्शब्दः सबाह्यणके वेदे
प्रयुक्त इति गृह्यते । यस्त्वध्येतृणां वेदशब्दप्रयोगो मन्त्रेषु दृष्ट इति । सत्यमस्ति ।
अत्रापि लक्षणा तथाऽपि तु ‘शास्त्रेभ्यो वा तन्निमित्तत्वात्’ इतीतिरैव ज्यायसी ॥३॥

धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण संबन्धः ॥ ४ ॥

धर्मोपदेशश्च भवति साम्नः, उच्चैः साम्ना, इति । स वेदाधिकारपक्षे युज्यते । जाताधिकार तु ऋच उच्चैस्त्वेन साम्न उच्चैस्त्वं सिद्धम् । नास्य सामद्रव्येण सह संबन्धो वेदितव्यः । तस्मादपि वेदाधिकारा इति ॥ ४ ॥

त्रयीविद्याख्या च तद्विदि ॥ ५ ॥

त्रयी यस्य विद्या स त्रयीविद्यः । यस्मिन् वेदानधीते स एवं प्रख्यायते । त्रयीति चैष शब्द ऋक्सामयजुःषु प्रसिद्धः । यदि ऋक्सामयजुंशीति त्रयो वेदा उच्यन्ते, एवं तद्विदि त्रयीविद्याख्या युज्यते, भवति च । तस्माद्देवाधिकारा एते ॥ ५ ॥

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

अथ यदुक्तम्, ऋग्वेदमतिक्रान्तानामृचां यजुर्वेदेऽप्युच्चैस्त्वं भविष्यतीति । तत्र मत्पक्षे यथाश्रुतः प्रयोगो भविष्यतीति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यमिति । आभाषान्तं सूत्रम् ॥ ६ ॥

न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥ ७ ॥

नैष दोषः । सर्वस्मिन्नुग्वेद उच्चैस्त्वं, सर्वस्मिन् यजुर्वेद उपांशुत्वम् । तत्र यदि ऋग्वेदव्यतिक्रान्ताया ऋचो यजुर्वेद उपांशुत्वं

यदि च लौकिकेनापि प्रयोगेण कार्यं सोऽप्यस्ति वेद ऋगादीनाम् । कथम् । ऋग्यजुःसामानि तावत्त्रयीत्येव प्रसिद्धानि । ततश्च त्रयी विद्याऽस्येत्येवं त्रयीविद्यशब्दव्युत्पत्तिः । स च वेदत्रयाध्यायिनि प्रयुज्यते न जातत्रयविदि । छन्दोगेषु जातत्रयज्ञेष्वप्यप्रयोगात् । अतस्त्रयीविद्यशब्दे त्रयीशब्दो वेदेषु प्रयुक्त इति तत्समानाधिकरणानामृगादिशब्दानामपि तद्विषयत्वं विज्ञायते । तस्मादपि वेदेषु ऋगादिप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

अनुभाषणमेतत् ॥ १ ॥

न पाठमात्रेण वेदान्तरव्यपदेशो भवति । यद्येन वेदेन विधीयते तत्तेनैव प्रमाणेन क्रियत इत्युच्यते । ततश्च यस्यैव मन्त्रस्य यत्र विधानं स एव तेन व्यपदेश्यते । यदि

२ 'धर्मोपदेशाच्च' इति सूत्रमसंबद्धपदव्यवायापत्त्या स्वस्थानादुत्कृष्टं 'त्रयीविद्याख्या च तद्विदि' इति सूत्रं तावदादौ व्याचष्टे—यदि चेत्यादिना ।

भवतीति । नैतद्दूष्यति । वेदधर्मः स न ऋग्धर्म इति । वेदस्य च न धर्मद्वयेन संबन्धः ॥ ७ ॥

वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्यते ॥ ८ ॥

यदुक्तं प्रकरणमेवमनुगृहीतं भवतीति । वेदसंयोगाद्वाक्येन प्रकरणे बाध्यमाने न दोषो भविष्यति ॥ ८ ॥

[२] गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः ॥ ९ ॥ सि०

अस्त्याधानं, य एवं विद्वानग्निमाधत्त इति । तद्याजुर्वेदिकम् । तत्र सामगानमामनन्ति । य एवं विद्वान्वावरन्तीयं गायति, य एवं विद्वान्यज्ञायज्ञीयं गायति, य एवं विद्वान्वाग्देव्यं गायति, इति । तत्र संदेहः । किमाधाने सामगानमुख्येनोपांशु, इति । उच्चैरिति प्राप्तम् । कुतः । सामवेदेनैतत्क्रियते यद्वारवन्नायादिभिः । तस्मादुच्चैरेतानि

तुभ्यत्र विधास्यते तत्रोभयत्र 'भूयस्त्वेनोभ' श्रुति' इत्यादि नास्ति तत्रागत्या वि-
कल्पो गृहीयते ॥ ७ ॥

बाधेतेति वा पाठः ॥ ८ ॥

जातधर्मपक्षे 'ऋक्षयध्वं साम गायति' इत्यृक्वामयोरवियोगाद्व्यभिचारेणैव सामधर्म-
सिद्धेर्बुद्ध्या पुनरुपदेशः न हि कश्चित्सामाधारम् । नृत्तमुख्येनैव सामस्ययोगोऽत्र रयि-
समर्थः । वेदाधिकारे तन्महत्त्वेन विधीयते । अत्र च सामवेदेनेत्यर्थवद्गुणे द्वयम् ।
अनृक्प्रनापतिहृत्वाद्यर्थमितरत्रापि परिष्कारेति चेत्, न । तस्य उपांशेन तद्वत् ।
प्रकरणे ह्यत्र स्तोत्रमाज्ञमुपदेशः । न च तत्रानृक्पात्रप्रयोगः । अत्रापि तत्त्व-
मन्द्परिहृतमेवाऽऽनर्थक्यम् । तस्मादपि वेदाधिकार इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

(इति-वेदोपक्रमविकारणम् ॥ १ ॥)

इदानीं यत्र वेदान्तरियस्य प्रधानस्य वेदान्तरियमङ्गं भवति तत्राङ्गस्य वेदधर्म-
कतमः कर्तव्य इति संदेहे प्राप्त्यात्मकत्वादुच्चपक्षेऽत्रोपायस्य यत्र समञ्जनं तद्वि-
शेषः ।

१ सामवेदेनेत्यादिभाष्यस्यायमर्थः—यत्राङ्गस्य वेदान्तरियमङ्गं भवति तत्राङ्गस्य वेदधर्म-
कतमः कर्तव्य इति संदेहे प्राप्त्यात्मकत्वादुच्चपक्षेऽत्रोपायस्य यत्र समञ्जनं तद्वि-
शेषः । यजुर्वेदेन तु प्रधानद्वयेत्येवं तद्विद्वत्स्वरयः दित्येवमिति २ 'विद्वान्वाग्देव्यं गायति'
सूत्रानन्तरं पठितमपि 'धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण संबन्धः' इति सत्यं 'व्यभिचार' इत्यादि-
व्याख्यास्यति—जातधर्मोऽत्र इत्यादिना । ३ उपदेशोपांशोऽपि नैव वेदधर्म-
धर्माणां प्रत्यक्षमनियतोपपत्तिविधिबिषयत्वादित्यर्थः ।

सामानि गेयानीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । गुणानुरोधेन वा मुख्यं व्यतिक्रमे-
न्यूर्यानुरोधेन वा गुणमिति, गुणो व्यतिक्रमितव्यो न्याय्यः, मुख्यश्चा-
नुरहीतव्य इति । कुतः । मुख्यार्थत्वाद्गुणस्य । गुणस्यानुष्ठानेन मुख्यः
स गुणः कथं स्यादिति गुणे प्रवर्तते । गुणप्रवृत्त्या चेन्मुख्यस्य गुणहानि-
र्भवति, गुणप्रवृत्तौ फलमेव नावाप्तं भवति । अथ प्रधानं सगुणं करिष्या-
मीति गुणे प्रवर्तमानो गुणस्य गुणं विनिपातयति, नास्य स्वार्थो हीय-
ते । नासौ गुणं सगुणं कर्तुं प्रवर्तते । गुणश्च सामगानं प्रधानमाधानम् ।

धर्मः स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

गुणे स्वरूपतो धर्मः प्रधानद्वारतोऽपरः ।

यत्र स्यात्तत्र विज्ञेयं गुणधर्मस्य बाधनम् ॥

अवश्यं कर्तव्येऽन्यतरधर्मातिक्रमे गुणधर्मोऽतिक्रमितव्यः । तथा हि—प्रधानमविगुणं
कृतं भवति । तच्च गुणस्यापि कार्यम् । सोऽपि हि तदर्थमेव प्रवर्तते । यदि त्वात्म्य-
धर्मानुरोधेन प्रधानविगुणं कुर्यात्ततोऽस्य यदर्थेव प्रवृत्तिस्तदेव ह्येते । तत्स्वरूपे
सगुणे जाते यद्यप्यङ्गविगुणमेव तथाऽपि तत्र गुणत्वस्याचिकीर्षितत्वाच्च कश्चिद्विरोधः ।
तस्मादाधानस्य याजुर्वेदिकत्वात्तदङ्गभूतानां सामानुपाशुत्वं कर्तव्यमिति । ननु यावन्मा-
त्रमाधानस्य यजुर्वेदविहितं तन्मात्रम्येवोपाशुत्वमित्यवगमाच्चैव सामगानस्य प्राप्नोति ।
प्रधानमात्रं चाङ्गान्तराणि च याजुर्वेदिकानि । तेन तेषां केवलमुपाशुत्वमिति । नैतदेवम् ।
वक्ष्यति हि—‘ अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपादिश्येरन् ’ इति । तथा ‘ विधेस्त्वे-
कश्रुतित्वादपरायविधानात् ’ इति । तस्मात्प्रधानप्रयोगवचनपरिगृहीतत्वादन्यत्राप्युत्प-
न्नानामङ्गानां यत्रैव प्रधानं तत्रैव विधिः । अतश्च साङ्गस्यैव प्रधानस्य याजुर्वेदिकत्वादुपाशु-
त्वेनैव भवितव्यमिति । एव तर्हि स्वयमेवाङ्गानां याजुर्वेदिकत्वादुपाशुत्वं न गुणप्रधान-
धर्मविरोधद्वारम् । यच्च सामगतमुपाशुत्वं तदङ्गवर्तित्वादुच्चैस्त्वेन तुल्यम् । नैतत्तत्र वर्त-
मानं प्रधानस्येति शक्यं वदितुम् । नापि तद्वत्ते बाधिते प्रधानधर्मबाधः । न हि तदा
प्रधानमुपाशु न कृतं स्यात् । अथ केनचित्प्रकारेणाङ्गधर्मोऽपि प्रधानस्याभिधीयते
तत उच्चैस्त्वमपि प्रधानधर्म एव स्यादिति पुनस्तुल्यफलत्वम् । उच्यते ।

उत्पत्तिविधिमालोच्य साम्ना वेदान्तरीयता ।

साङ्गप्रधानसंबन्धादुपाशुत्वं तु गम्यते ॥

यदि हि यजुर्वेद एवैषामुत्पत्तिः स्यात्तत्स्वरूपानिमित्तमेवोपाशुत्वं स्यात् । एतेषां

तु सामवेदोत्पन्नानां स्वरूपत उच्चैस्त्वप्रसङ्गे प्रधानमस्पर्शानिमित्तमुपांशुत्वमिति प्रधान-
धर्मता । ननु यजुर्वेदेन साङ्गं कुर्यादित्युपबन्धात्साङ्गस्यैवोपांशुत्वमित्यवधारणादस्त्येवा-
ङ्गस्वरूपसंपर्श इति । न । साङ्गकथनेनैवाप्राधान्यनिर्देशात् । उपसर्जनमूताङ्गं हि प्रधान-
मेव निर्दिश्यते । तेन प्रधानमेव याजुर्वेदिकमुपांशुत्व तु तद्धर्म एव सङ्गान्युपसर्प
क्षेव कथ्यते । न त्वेवमेव चोदनाऽप्यस्ति । ततः प्रधानधर्मोऽयमङ्गं प्राप्नोऽतिक्रम्यते । प्रधाने-
न हि स्वधर्मोऽङ्गेषु विक्षिप्तः । स यत्रैव बाधितस्तत्रैव प्रधानविगुणं न त्वेवमुच्चैस्त्वं प्रधानधर्म
इत्यवधार्यते । न ह्यङ्गधर्माः प्रधानानि संक्रामन्ति । नन्वेवमप्यङ्गधर्मः साक्षात्प्राप्नोति ।
प्रधानधर्मः पुनः परद्वारेण परोक्ष इति विपरीत बलाबलं प्राप्नोति । सत्यं, साक्षात्प्राप्ता-
ङ्गधर्मः शीघ्रतरमवगम्यते । प्रयोगवचनग्रहणोत्तरकाल तु पश्चात्तन एव प्रधानधर्मः
' पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत् ' इत्येवं बाधते । ननु याजुर्वेदिकज्योतिष्टोमाद्यङ्गानां
स्तोत्रशस्त्रादीनामप्यनेनैव न्यायेनोपांशुत्व प्राप्नोति । सत्यं प्राप्नोति । वचनात्तु सर्वत्र
स्वरान्तरलामः । कथम् । दर्शपूर्णमासयोस्तावेद्वद्वयविहितत्वब्रह्मेषु नानावेदस्वरे प्राप्ते
गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन याजुर्वेदिकप्रधानधर्म उपांशुत्व प्राप्नोति । ततो वाचनिकः
स्वरो भवति ' मन्द्रयाऽऽज्यभागान्त ' ' पर मध्यमया ' ' उत्तमयाऽनुयानादि ' इति ।
तथा विकृतीनामिष्टिपशुबन्धादीनामेतस्मिन्नेव प्राकृते स्वरत्रये प्राप्नुवति प्रत्यक्षोपदेश-
वशेन प्रधानवेदस्वरप्रसक्तौ ' तद्गहणाद्वा स्वधर्मः स्यात् ' इत्यनेन न्यायेन प्रयोगवच-
नस्य चोदकापेक्षित्वेन दुर्बलत्वाच्चोदकप्रापितस्वरग्रहणमेवेष्टम् । एवं ज्योतिष्टोमाङ्गाना-
मपि दीक्षणीयादीना प्राकृते स्वरे प्राप्ते प्रत्यक्षोपदेशवशेन बाध्यमाने चोदकबलीयस्त्वेन
पुनरुपस्थिते ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वात्क्लृप्तोपकारप्राकृतधर्माग्रहणाच्च गुणमुख्य-
व्यतिक्रमन्यायेनैव तद्गतोपांशुत्वधर्मप्रसङ्गे सति ' यावत्या वाचा कामयेत तावत्या
दीक्षणीयायामनुब्रूयात् ' इत्येते स्वरा गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायबाधेनैव साङ्गानां
प्राप्ताः । तथा ज्योतिष्टोमस्य वाचनिकसवनविभागविहितमन्द्रमध्यमोत्तमोच्चारणाव-
धारणात्तद्गङ्गानामपि सर्वेषा प्राकृततुल्यमन्द्रमध्यमोत्तमोच्चारणान्येव प्रधानद्वारेण
प्राप्तानि । ततो ' यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्ति ' इत्युपांशुत्वे
साङ्गानां दीक्षणीयादीना प्राप्ते प्रधानमात्रवाचिदीक्षणीयादिशब्दोद्देशेन विहिताः

१ (अ० ६ पा० ५ अ० १४ सू० ५४) । २ (अ० ३ पा० ७ अ० २४ सू० ५१) ।

३ अपेक्षयावद्भाग्यान्नेन कृत्स्नविधानत्वाज्ज्योतिष्टोमस्य धर्माङ्गाङ्गाविरहादिनाऽष्टमे दक्ष-
पूर्णमासविकारत्वस्य निराकरणादित्यभिप्रेत्याऽऽह—प्राकृतधर्माग्रहणाच्चेति । ४ तथेति—प्राप्ते
सतीत्यध्याहार्यम् । तत इति वा पाठान्तरं स्वीकार्यम् ।

ततो वाचनिकेनैव यथासवनमाविना ।

मन्द्रादिना समस्तानि सुत्याङ्गानि प्रयुज्यमहे ॥

एतेन सर्वे ज्योतिष्टोमविकारा व्याख्याताः । क पुनरिदानीं नानावेदस्वरस्याव-
काशो भविष्यति । उच्यते । ‘ तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यादव्यक्तः
शेषः ’ इतिवैकल्पनीयः । यत्प्राकृतस्वराङ्गयुक्ताया विकृतौ वेदान्तरायमपूर्वमङ्गं चोद्यत
इति । ननु तत्रापि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रधानधर्मभाव एव । एवं तर्हि या
विकृतिर्यस्मिन्वेदे भवति तस्याः शेषेष्वङ्गेषु यथाप्रकृति प्राप्तेषु यत्तस्मिन्नेव वेदेऽङ्गा-
न्तरमपूर्वं चोद्यते स विषय इति । सोऽपि प्रधानद्वारेणैव लब्धत्वात् । तदेव तर्हि
प्रधान विषय इति । न । तस्यापि प्राकृतावरुद्धत्वात् । न, तर्हि प्रधानद्वारेणापूर्व-
स्याङ्गस्य प्राप्तिरिति तदेव विषय इति । नैवमपि यः प्रधानस्य धर्मस्तस्यैव तत्रापि
भावात् । अपि च त्रेधा विभक्तेषु यज्ञभागधर्मे च स्वरे स्थिते यदपूर्वमपि तद्भागपाति
भवति । तस्य न यूपावटन्तरणबाहिस्तुल्यत्वमिति भवितव्यमेव प्राकृतेन धर्मेण ।
तस्मादपि नास्ति विषयः । प्रकरणाभ्यां चात्यन्तमेवानर्थकं स्यात् । अत्र समाधिः ।
‘ उपाशु यजुषा ’ इति तावत्सर्वद्विहोमेऽप्यर्थवत् । ऋक्सामयजुर्वेदयोरपि काम्यनैमित्ति-
केष्वङ्गेष्वर्थवत्त्वात् । ‘ मन्द्रं प्रातःसवने ’ इत्यादि हि नित्यत्वादान्यैः काम्यनैमित्ति-
कैरसंबध्यमानं नित्याङ्गविषयमेव भवति । तं यद्वेदसामवेदाभ्यां किञ्चित्काम्यं नैमि-
त्तिकं वा चोद्यते तत्सर्वमुच्चैः कर्तव्यम् । तेषां ‘ तं भिक्षमाभिमृशेदह्ने चिदभिध्रिष ’
इत्यादि । एव याजुर्वेदिकमप्युपाशुत्वमुदाहर्तव्यम् । तथा यानि सुत्योत्तरकालान्य-
ङ्गानि तेषु सवनग्रहणाभावाद्यथावेदमेव स्वर इत्यवभृत्सामादिनामप्युच्चैस्त्वसिद्धिः ।
अन्यथा हि यथेष्ट प्रयोगः स्यात् । दीक्षणीयादिपरिसामसु तु ‘ प्राचीनमग्नीषोमी-
यात् ’ इत्यनेनोपाशुत्वम् । प्रवर्ग्यसाम्ना पुन ‘ उच्चैः प्रवर्गेण ’ इत्येवमुच्चैस्त्वम् ।
आधानसाम्ना तु याजुर्वेदिकप्रधानविधिर्वाहितत्वादेवोपाशुत्वम् । ‘ य एवं विद्वा-
न्वामदेव्यं गायति ’ इत्यादीनि याजुर्वेदवाक्यान्त्येव । तस्मात्तद्विहितम् । तत्र

१ (अ० ३ पा० ७ अ० २४ सू ५१) । २ इतिवत्स्वराय इति—यथैव श्येनादावाद्वा-
प्रादिसमाख्याप्राप्तस्य कर्तुं प्राकृताङ्गव्यतिरिक्तापूर्वाङ्गावप्यत्वं कल्पयते तद्वदहापि नानावेदस्वर-
स्यापूर्वाङ्गविषयत्वं कल्पयत इत्याशयः । ३ ऋक्सामयजुर्वेदयोः—ऋक्सामवेदनिमित्तकयोः
स्वरयोरित्यर्थः । ४ एवं सामवेदविहितं प्रवर्ग्यङ्गमहावर्गभेदनिमित्तकमङ्गमुदाहरति—तथेत्या-
दिना ।

आधानस्य याजुर्वेदिकत्वादुपांशुता गुणः । स गुणधर्ममुच्चैस्त्वं सामवे-
दिकं बाधते । तस्मादुपांशु सामानि गेयानीति ॥ ९ ॥

केचिदाहुः—स्वरूपोत्पत्तिमात्रापेक्षया तेन क्रियत इति न कारकहेत्वभिप्रायेणोपन्यास इति । तत्तु न युक्तम् । एवं सति ह्युत्पत्तिविनियोगबलाबलचिन्तैव क्रियते न गुण-मुख्यविरोधचिन्ता । तत्र च विनियोगाधीनत्वादनुष्ठानस्य तद्वह्नीयस्त्वमित्येष निर्णयः स्यात् । तस्मात्सामवेदशाखायामपि कस्याचिदस्त्वेषां विधिरत उदाहरणमित्यपरे । तदा तु यजुर्वेदपुनःश्रुतेर्मन्दं फलं स्यात् । अथापि शाखान्तरविधिवदाश्रीयेत स्वरविक-ल्पश्च पूर्वपक्षे क्रियेत यद्युदाह्रियेत । अनुदाहरणात् नैतदुपपद्यते । तस्मादुत्पत्तिविनि-योगयोरेव गुणमुख्यत्वमित्येवमधिकरणमारभ्यते । यत्र वेदान्तरोत्पन्नं वस्तु वेदान्तरेण विनियुज्यते तत्र किमुत्पत्तिवेदधर्मः कर्तव्य उत विनियोगवेदधर्म इति । उत्पत्तिपूर्व-कत्वाद्विनियोगस्योत्पत्तिवेदधर्म इति प्राप्ते । विनियोगवेदधर्म इति गृह्यते । कुतः । उत्पत्तेस्तदर्थत्वाद्विनियुज्यमानस्य च स्वरापेक्षित्वात्तदानीमेव यः स्वरोऽवगम्यते स एव चोदितो नोत्पत्तिस्थः । तत्काले विधानामवात् । अथवा नैवात्र व्यतिक्रमशब्देन बाधो विरोधो वाऽभिधीयते । किं तर्हि । व्यभिचारोऽन्यत्रान्यत्र च वृत्तिः । तेनैवं चि-न्त्यते । यत्रोत्पत्तिविनियोगौ व्यतिक्रान्तौ, अन्यत्रोत्पत्तिरन्यत्र विनियोगस्तत्र कतरवे-दमयोगो भवत्विति । तथैवोत्पत्तिसंयोगे विकल्पे वा प्राप्ते विनियोगवेदमयोगः प्राधा-न्यादित्युत्तरम् । अथैव चिन्ता । यत्रान्यत्र च प्रधानमन्यत्र चाङ्ग तत्राङ्गम्य केन वेदेन व्यपदेशोऽस्तिवति । ततश्च तथैव प्रधानवेदेन व्यपदेश इति निर्णयः । अस्मिन्स्तु पक्षे 'तदग्रहणाद्वा स्वधर्मा म्यात्' इत्येतदबाधित्वा प्रधानममाख्यात एक एव प्रकृतौ विवृतौ च कर्ता प्राप्नोति । अथ तु चोदकबलीयस्त्वादङ्गवेदसमाख्यातवर्तृग्रहण, ततः स्वरोऽपि तथैवेत्ययुक्तं प्रधानस्वरग्रहणम् । अत उत्पत्तिविनियोगापेक्षयैव विचार इत्ये-षैव व्याख्या शोभना । तथैवाऽऽधानोदाहरण समर्थितं भवति । यदि तु गुणमुख्यव्य-तिक्रमोऽङ्गप्रधानधर्मविरोधो व्याख्यायते ततः 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' इत्य-नेन सहापौनरुक्त्यं संप्रधारणीयम् ॥ ९ ॥

(इति—गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[३] भूयस्त्वेनोभयश्रुति ॥ १० ॥ सि०

यजुर्वेदे ज्योतिष्टोमं समामनन्ति, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इति । तथा सामवेदेऽप्यस्यैवमव समाम्नानम् । सकृच्च कृताया बुद्धौ द्वितीयं गुणार्थं श्रवणं भवति । तत्र संदेहः । किं याजुर्वेदिकमाम्नानं क्रियार्थं सामवेदिकं गुणार्थमुत विपरीतमिति । यतरच्चाऽऽम्नानं क्रियार्थं तद्धर्मा भविष्यन्ति । किं तावत्प्राप्तम् । सामवेदिकं क्रियार्थं याजुर्वेदिकं वेत्यनिश्चयो विशेषानवगमादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । भूयस्त्वेन गुणानां परिच्छिद्येत । यत्र भूयांसो गुणाः समाभ्यातास्तत्र क्रियार्था चोदनेति गम्यते । यत्र हि कर्तव्यतया चोदना, तत्रेति-कर्तव्यताऽऽकाङ्क्ष्यते । यत्राऽऽकाङ्क्षितेति कर्तव्यता तत्रेति कर्तव्यता-वचनं न्याय्यम् । ये च भूयांसो गुणाः सेतिकर्तव्यता । तदितिकर्तव्यतालिङ्गेन कर्तव्यताचोदनामनुमिमीमहे यथा बहुषु राजप्रतिभेषूप-विष्टेषु यस्य श्वेतं छत्रं बालव्यजनं च स राजेत्यवगम्यतेऽनाख्यातोऽपि राजलिङ्गेन । एवं कर्तव्यतालिङ्गेन गुणानां भूयस्त्वेन ज्योति-

इदानीं यानि वेदान्तरेषु श्रूयन्ते प्रधानानि तानि केन व्यपदेष्टव्यानीति विचार्यते । तत्रैष निर्णयो यत्रोत्पद्यन्ते न यत्र गुणार्थं श्रूयन्ते । किं प्राप्तम् । शाखान्तरवत्सर्वत्रोत्पद्यन्ते । ततश्च धर्मविकल्पः । अथैवमयत्र स्वरूपस्य गुणानां च श्रवणात्कदाचित्किंचिदुत्पत्त्यर्थम् । एव विकल्पप्राप्तावुच्यते ।

न शाखान्तरवद्युक्तो विकल्पो वेदगोचरः ।

तस्मादेको गुणार्थोऽत्र कश्चिदेको विधायकः ॥

स तु ज्योतिष्टोमादेः कतम इति ।

गुणानां यत्र भूयस्त्वमितिकर्तव्यतात्मकम् ।

तत्र तेनैव लिङ्गेन तस्य कर्तव्यतेष्यते ॥

यजुर्वेदज्योतिष्टोमस्य दीक्षणीयादिकेतिकर्तव्यता बह्वी । तस्मात्तत्रैवास्थोत्पत्तिः । अतश्चासौ यजुर्वेदेन क्रियत इत्युच्यते । तेन प्रतीयमाणत्वात्तेन प्रमाणेन क्रियत इत्यर्थः । अथवा तेनैव व्यापारेणानुष्ठानमपि तेनैव क्रियत इति व्यपदिश्यते । न स्वेतद्भूयस्त्वव्याख्यानं युक्तम् । कुतः ।

१ वेदभेदे शाखान्तरवद्व्येतृभेदाभावात्तस्य सर्वेषु वेदेषूपस्थानार्थक्यापत्तेर्नियामकाभावेन नान्यतरत्रोत्पत्त्यनिर्णयादित्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमनुवावर्ति—अयवेत्यादिना ।

ष्टोमस्य याजुर्वेदिकस्य चोदनाऽनुमीयते । तस्माज्ज्योतिष्टोमस्योपांशु
प्रयोगः । यजुर्वेदेन हि ज्योतिष्टोमः क्रियते यत्नेन चोद्यते । अचोदितं
न शक्यते कर्तुमिति ॥ १० ॥

[४] असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात् ॥ ११ सि०

उत्तानि विनियोगकारणानि श्रुतिलिङ्गं वाक्यमिति । श्रुतिः, ऐ-
श्या गार्हपत्यम्, इति द्वितीया विभक्तिः । लिङ्गं मन्त्रेषु वचनसामर्थ्यं

यद्यस्य गमकत्वेन स्वशक्तेरवधारितम् ।
तदल्पं बहु वा तस्य प्रतीतौ न विशिष्यते ॥
यादृशस्य हि धूमस्य गमकत्वावधारणा ।
स तादृग् बहुरल्पो वा बहूनि गमयति ध्रुवम् ॥

तथेहेतिकर्तव्यता लिङ्गत्वेनोपन्यस्ता । सा यत्राप्यल्पा तत्रापि कर्तव्यतया विनाऽ-
नुपपद्यमाना शक्नोत्येव गमयितुम् ।

नैव हीहाङ्गभूयस्त्वमितिकर्तव्यता मता ।
किं तर्ह्यङ्गं यदेवाऽऽहुरितिकर्तव्यताऽपि सा ॥

तत्र यदि वेदान्तरस्थप्रधानानुवादेनाल्पा विधीयत इति । उच्यते । शक्यं वक्तुं
बहुचपि तथैव विधास्यत इति । तत्रैतत्स्यात् । अल्पा सुखं वेदान्तरस्थस्य विधीयते ।
बह्वी तु दुःखमिति । नैतदेवम् । बहूवामपि वाक्यबहुत्वस्य क्षमत्वात् । तस्मादकारण-
मित्येवं वर्णनीयम् । इह द्रव्यदेवताक्रिय कर्मस्वरूपत्वेनावधार्यं तच्च यजुर्वेदे सकलमास्मा-
यते । वेदान्तरे तु क्रियामात्रं संकीर्त्य स्तोत्रशस्त्रादीनि पठ्यन्ते । ततश्च द्रव्यदेवताका-
ङ्क्षित्वमपनीतमित्यञ्जक्यं स्वतन्त्रक्रियाविधानम् । तथा च शास्त्रान्तराधिकरणे व्याख्या-
तम् । यजुर्वेदे तु समस्तस्वरूपस्नानाद्विनाऽपि स्तोत्रादिभिः शक्यते यागो निर्वर्तयितुम् ।
वचनसामर्थ्याददृष्टार्थानां स्तोत्रादीनां ग्रहणम् । अतोऽयं सूत्रार्थो यदुपयवेदश्रुति कर्म
तद्व्यपभूयस्त्वेन सामस्येन निराकाङ्क्षीकरणसमर्थेन निर्णेतव्यमिति । ऋक्भोमवेदयोश्च
तुल्यधर्मत्वात्तद्गनभेदोपादानं निष्फलमिति मत्वोपयश्रुतीत्युक्तम् ॥ १० ॥

(इति—वेदभेदेन श्रूयमाणेषु कर्मोत्पत्तिनिर्णयाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

एवं तावच्छ्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रधानज्ञेयसंकार्णविविक्तविषयाणि प्रत्युदाहरणं श्या-

१ त्रिष्वपि वेदेषु ज्योतिष्टोमास्तानात्सूत्र उभयग्रहणमप्ययुक्तमित्याशङ्क्य तदभिप्रायमाह-
ऋक्सामवेदयोश्चेति ।

बहिर्देवसदनं दामि इति । वाक्यम्, अरुणया क्रीणानि इति । अथ
किमेतावन्त्येव विनियोगकारणानि । नेत्युच्यते । किमपरं कारणमिति
प्रश्नेनैवोपक्रमः । भवति च प्रश्नेनैवोपक्रमः । यथा का नामेयं नदी ।
को नामायं पर्वतः । किमिदं फलमिति । तदुच्यते । असंयुक्तं प्रकरणा-
दितिकर्तव्यतायित्वात् । यदसंयुक्तं श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वा, तत्प्रक-
रणात्, इतिकर्तव्यतायित्वात् । यदितिकर्तव्यताकाङ्क्षिणः संनिधौ
पूरणसमर्थमुपनिपतति यद्वचनं तत्तेन प्रकृतेन सहैकवाक्यता याति ।
तस्मात्प्रकृते विनियुज्यते । किमिदोदाहरणं किंच प्रयोजनमिति । दर्श-

रूपात्तानि । तत्र विविविनियोगाभिधानात्मिकाया श्रुतेर्विनियोगमामर्थ्यात्मकस्य च
लिङ्गस्य केवलपदप्रयोगाभावात्पदान्तरसन्निवेशवश्यमावित्वाद्वाक्यमन्तर्गतप्राथम्येनेव न
सात्तादग्रहणेन सूत्रितम् । अथवा 'वेदो वा प्रायदर्शनात्' इत्युपक्रमोपसहारवशेनैव
वेदधर्मत्वावधारणादिदमेव वाक्यविनियोगसूत्रमिति न पूर्वोक्तमितिमात्रेण वाक्यस्य
विनियोजकत्वं व्याख्येयम् । यत्तु भाष्यकारेण 'अरुणया' इत्युदा-
हृतं, शक्यं तत्राप्येन्द्रीवतृतीयाश्रुतिरेव विनियोजिकेति वक्तुम् ।
अथ क्रियामात्रमन्वे श्रुत्या कृते विशेषमन्वे वाक्येनेत्यपि प्राप्य । स ऐन्द्रायामपि
तुल्यः । तत्रापि ह्यैश्वर्यपम्यातव्यमात्रापेक्षणादार्ह्यमित्यमिति च साधनमात्रापेक्षितत्वा-
द्विशेषमन्वे वाक्येनैव । तस्मादुभयत्रापि तदन्तर्गतिः । शक्या दर्शयितुमित्युभयो-
श्रुतिवाक्ययोरुभयमुदाहरणम् । दर्शनी बलाबलचिन्ता प्रत्यामन्वेत्युत्तराण्यपि त्रीणि
प्रमाणानि स्व पेण विनियोगमामर्थ्येन च दर्शयति । तत्र प्रकरणं विनियोगज्ञान-
सशयविपर्ययः । अमन्यतमेनोपन्यस्यति स्म । यावच्चान्यत्र कथ्यते तावदज्ञानं भवति ।
अथवा सदापि प्रमङ्गाभावात्तादरूपात्तम्यादिति सदेहाऽथवा नैवाक्षरश्रवणतत्साम-
र्थ्यानुसरणाद्धितयोग्यार्थपदान्तरसन्निधानेभ्योऽन्यः शब्दप्रकारोऽस्ति । तस्मान्न प्रक-
रणादीनि प्रमाणान्तराणीति प्राप्तेऽभिधीयते ।

अत्रिच्छिन्ने कथंभावे यत्प्रज्ञानस्य पठ्यते ।

अनिर्ज्ञानफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गता ॥

१ ऐन्द्रायामपिति— 'ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इत्यत्राप्येत्यर्थः । स मन्त्राधानज्ञानस्य
पुंसः सूत्रकारः । कथनादप्राक्तशयानानविषयेयाः स्वाभावात्का इत्युपपादयति—यावच्च यादना ।

पूर्णमासौ प्रकृत्य श्रूयते । समिधो यजति, तन्नूपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजति । तानि तत्रैव प्रकरणसामर्थ्याद्विनियुज्यन्ते, नाग्निहोत्रे ज्योतिष्टोमे वा ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमास्या स्वर्गं साधयेत्कथमित्येतस्यामाकाङ्क्षायामविच्छिन्नायामश्रु-
तप्रयोजनानि कर्माणि पठ्यन्ते 'समिधो यजति' 'तन्नूपातं यजति' इत्येवमादीनि ।
ततश्च दर्शपूर्णमासयोः कुतश्चिदनुग्रहसिद्ध्या भवितव्यम् । प्रयाजादीना च केन-
चित्मात्रेण । न च दर्शपूर्णमासयोः सिद्धमुपकार स्वपदस्ववाक्यस्वप्रकरणप्रकरणान्त-
रेषु प्रत्यक्षादिपञ्चकेन प्रत्यक्षादिपञ्चवाक्येन वा शब्देनोपलभ्यमाने । तथा प्रयाजादी-
नामवश्यं चाभ्येनापि कुतश्चिद्विनियमः । यदि तु केनचित्प्रकारेण नावगमिष्याम-
स्तेता नास्तीत्यवगमिष्यामः । अस्ति च प्रमाण प्रकरणम् । न ह्यत्यन्तसन्निकर्ष एवैकं
संबन्धकारणम् । यथा यथा हि सन्निकृष्टं न लभ्यते तथा तथा विप्रकृष्टे वेदशक्तिः
सचरति । तद्विहोपकारककल्पनाप्रमाणम् । सन्निकृष्टमलब्धत्वा विप्रकृष्टमप्यनुज्ञातमित्यु-
भयाकाङ्क्षावशेनैव विज्ञायते य दर्शपूर्णमासानुपकारमाकाङ्क्षत स नूनमेभिः प्रयाजा-
दिभिः क्रियते । यच्च प्रयाजादयः प्रयोजनमपेक्षन्ते तद्दर्शपूर्णमासोपकार इति । न ह्युभयो-
रप्यन्यत्सन्निकृष्टतरमस्ति । यच्चान्यत्कल्प्यते । तस्यान्येन सह संबन्ध निराकाङ्क्षी-
भूतस्य नेह संबन्धाकाङ्क्षा विद्यते । तेन न प्रयाजादीना विश्वजिज्ञासितफलकल्पनम् ।
नापि दर्शपूर्णमासफलानुपेक्षा । उभयाकाङ्क्षादालक्षणसंबन्धमात्रेण ह्यन्तराकाङ्क्षा-
लक्षणं संबन्धो गृह्यते न समवे । तस्मात्तद्विषयवदेव परस्परनियमः सिद्धः ।
अमयुक्तग्रहण किमर्थम् । श्रुतिविज्ञातव्यं सयुक्तानां द्वित्वबहुत्वयुक्तप्रतिपक्षिपान-
पूर्वादिशब्द-तच्छेषाणां प्रकरणविनियोगानवृत्त्यर्थम् । प्रकरणविरोधिना वाऽस-
युक्तमिति द्रष्टव्यम् । अतिरोधिमिदं ताना 'जीहिन्प्रोक्षति' 'बर्हिर्देवसदनं दासि' 'अरुणया ऋणानि' इत्येवमादीना अपरं स्वर्गं हि बर्हिर्ऋतं संबन्धमानानां प्रकरण-
समवेशोपपत्तेः । तत्तु सामर्थ्यसिद्धत्वं तन्त्रेण नोक्तम् ॥ ११ ॥

(इति—प्रकरणविनियोगाविकरणम् ॥ ४ ॥)

१ यथापि भावगोचराणां प्रत्यक्षाभ्यां तेषां तान्त्रिकदर्शावतिरूपानामुपकारप्राप्त्यनिरासेनैव
शब्दस्यापि तीव्रता संपद्यते । तवापि पुनरपि या लोकि कर्तव्यमभिप्रायेणानि ज्ञेयम् ।

[५] क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ १२ ॥ सि०

अथ किमेतावन्त्येव विनियोगकारणानि । नेत्युच्यते । किंच क्रमश्च देशसामान्यात् । क्रमवतामानुपूर्व्येणोपदिश्यमानानां यस्य पर्याये यं धर्ममामनन्ति, तस्य तं प्रत्याकाङ्क्षाऽनुमीयते । सत्यामा-
काङ्क्षायामेकवाक्यभावः । तस्मात्ततो विनियोग इति । किमिहोदाह-
रणं, किं च प्रयोजनम् । आनुपूर्व्यवना यागानामनुमन्त्रणेष्वाम्नाते-
षूपांशुयाजस्य क्रमे दब्धिर्नामासि, इति सामाम्नातः । तस्याऽऽकाङ्-
क्षासुत्पाद्य तैर्नैकवाक्यतां यात्वा तत्रैव विनियोगमर्हतीति । तथा चै-
न्द्राग्रं कर्म वियातसजातस्यास्ति भ्रातृव्यवतः । तस्य याज्यानुवाक्या-
युगलमप्याम्नायत ऐन्द्राग्रम्, इन्द्राग्नी रोचनादिव प्रवर्षिणिभ्य इत्ये-

पूर्ववदेव क्रमसमाख्ययोरप्यज्ञानादिभिरुपन्यामः कर्तव्यः ।

तत्र क्रमो द्विवैष्टो देशसामान्यलक्षणः ।

पाठानुष्ठानसादेश्याद्विनियोगस्य कारणम् ॥

विनाऽप्यनुष्ठानदेशसाम्येन यावाति प्रदेशे ब्राह्मणे प्रवानं पठन्ते तावत्येव मन्त्रेषु मन्त्र ।
तयोश्चाङ्गाङ्गचपेक्षावेलाया यथासंख्यन्यायेन समानदेशत्वाद्वृद्धौ सनिवानं भवति ।
प्रथमस्य हि प्रधानस्य मन्त्रमन्विच्छन्नवश्य मन्त्रसमाम्नायमादित आरभ्याऽऽलोचयति ।
ततश्च प्रथम एव मन्त्रः प्रथम हृदयमागच्छति । न चास्यातिक्रमे हेतुरस्तीति स एव
गृह्यते । तथा मन्त्रस्य शेषिणमपेक्षमाणन्यायैव प्राकिययाऽऽद्येन शेषिणा मह-
संबन्धो भवति । ततश्च तान्निराकाङ्क्षतया द्वितीयादीनामपेक्षमेव द्वितीयादिभिरेव
योगेन भवितव्यम् । तत्राऽऽग्नेयाद्यनुमन्त्रणानामादेश्यादिलिङ्गत्वात्तेनापि व्यवस्था भिद्य-
तीत्यव्यक्तलिङ्गमुपाशुयाजक्रमावति 'दब्धिर्नामासि' इत्युदाहरति । ननु चास्य प्रकरणा-
त्सर्वार्थत्व विज्ञायते तच्च बलीय इत्यन्यथापि विनियोगः प्राप्नोति । अत्र केचिदाहुः ।
उपाशुयाजग्रहणादुद्वयमप्यनुगृह्यते तस्मात्तद्ग्रहणमिति । शक्यं तु वक्तुमननुग्रह्य
एव क्रम प्रकरणप्रत्ययविरुद्धत्वादिति । शेषस्य हि सर्वार्थत्व प्रतिदेवाना-
नावृत्तेः प्रकरणावगतं न शक्यं बावितुम् । तत्रैतावदुत्तरं भवति । येऽन्ये शेषिण आग्नेया-
दयस्ते विस्पष्टलिङ्गैः क्रमप्रकरणवद्भिर्मन्त्रान्तरैरवरुद्धत्वाजैनमपेक्षन्ते । न च विकल्पः ।
अस्पष्टलिङ्गत्वेन वैषम्यात् । अदृष्टार्थानां समुच्चय इति चेन्न । प्रकृतयागप्रत्यवेक्षणेन

१ प्रतिप्रधानावृत्तेरिति— प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेन्यायलभ्यत्वात्प्रकरणासर्वार्थत्वे नाह-
ताभ्यासकल्पना मन्त्राणामापद्यत इत्याशयः ।

कम् । अपरम्, इन्द्राग्नी नवतिं पुरःश्लथद्वृत्रम्, इति । तत्र लिङ्गा-
द्विनियोगे सिद्धे विशेषविनियोगो भवति । पूर्वं युगल पूर्वस्येन्द्राग्नस्य
उत्तरमुत्तरस्येति । एतदुदाहरणं प्रयोजनं चेति ॥ १२ ॥

[६] आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥ सि०

अथ किमेतावन्त्येव विनियोगकारणानीति । नेत्युच्यते । किंच,
समाख्या चैवं स्यात् । कथं विनियोगकारणमिति । समाख्या
सति संबन्धे भवति, यथा पाचको लावक इति । तत्र पाचकशब्दमुप-
लभ्य पचतिनाऽस्य संबन्ध इति गम्यते । एवं वेदेऽपीति । अकृत-
कार्यसंबन्धं समाचक्ष्णं शब्दमुपलभ्य भवति संबन्धे तस्मिन्सप्रत्ययः ।
किमिहोदाहरणं प्रयोजनं च । आध्वर्यवमिति समाख्यातानि कर्माण्य-
ध्वर्युणा कर्तव्यानि । होत्रमिति च होत्रा । एतदुदाहरणं प्रयोजनं
चेति ॥ १३ ॥

दृष्टार्थत्वात् । मत्पि चादृष्टार्थत्वे निरपेक्षाणा गत्यन्तरे सति समुच्चयानाश्रयणात् ।
आग्नेयादिभिः कृतार्थरूपेणैव । सन्नगत्या पुनस्तेष्वेव भवेत् । अस्ति चास्य गतिरुपाशु-
याज इति । किंच ।

न वा विज्ञातलिङ्गानां प्रक्रिया विनियोजिका ।

अभीत्यस्य च सामर्थ्यं सनिधावुपसंहृम् ॥

‘दविधर्मासासि’ इत्यस्पष्टलिङ्गोऽयम् । न चेदृशं सन्त प्रकरणं विनियोजितं समम् । अयं
त्वसिश्चन्दो युष्मदर्थविषयत्वात्सनिहितमभिमुखं वाऽभिषत्ते नान्यम् । उपाशुयाजश्च
सनिहितोऽभिमुखश्चेत्याभिधानसामर्थ्यं क्रमादुपाशुयाजविषयं विज्ञायते । ततश्च
लिङ्गेन प्रकरणं वाच्यं एवेत्यशेषः । कास्ययाज्याकाण्डक्रमस्तु व्याख्यात एव । अनु-
ष्ठानदेशक्रमोऽपि पशुवर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वेन भविष्यति ॥ १२ ॥

इति—क्रमविनियोगाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

यौगिकी या समाख्या सा संबन्धप्रतिपादिनी ।

तोऽपि बुद्धावुपस्थाप्य शेषसंबन्धबोद्धव्यः ॥

आध्वर्यवादिसमाख्यानां वेद एव प्रयोग इति न लौकिकत्वबोधं क्रियते । तत्राध्व-

१ मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरन् । शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ।
इत्यभिप्रेत्युक्तप्रसिद्धिसिद्धे लक्षणमभिप्रेत्याऽऽह—दृष्टार्थत्वादिति । यन्मन्त्रोच्चारणेन शेषिमना भूत्वा
शेषिणं मन्त्रार्थत्वेन संस्मरन्स्यात्तदेतदनुमन्त्रणमिति च कारिकाया । २ प्रक्रियेति—प्रकरणमित्यर्थः ।

[७] श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समा-

ख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्

॥ १४ ॥ सि०

युर्वृत्तमात्रमेवापेक्षते । किं मया कर्तव्यमिति । तदपेक्षमाणस्य च यदि न कुतश्चि-
द्विशेषोऽवगम्यते ततो यत्किञ्चिदिति भविष्यति । तथाऽऽध्वर्यवसंज्ञितं कर्म, को मे
कर्ता भविष्यतीत्येवमेव शेषमपेक्षते । तत्र शब्दज्ञस्याऽऽदित एवैवापेक्षा प्रत्येकं भवति
यदस्याध्वर्योः कर्म तदाध्वर्यवशब्दवाच्यं भविष्यति । तथाऽप्यस्याऽऽध्वर्यवस्य यः कर्ता
तस्याध्वर्युर्नामेति प्रकृतत्वा विकारस्तदनुरूपोऽनुमीयते विकाराद्वा प्रकृतिः ।
यद्यपि शब्दान्तर विकार इत्युभावप्येतौ परस्परनिरपेक्षौ नित्यसंबन्धौ
च तथाऽपि नित्याया एव शब्दप्रवृत्तेर्नित्य संबन्धो निमित्तामिति सर्व-
यौगिकानामेवमन्वाख्यायाम् । न हि राज्यशब्दस्याप्यादिमती प्रवृत्तिरित्युक्तम् ।
निमित्तनेमित्तिकभावस्त्वनादित्वेऽपि शब्दार्थयोरिवेहाविरुद्धः । तत्र केचिद्वदन्ति ।
प्रागेतस्मात्समाख्याविनियोगादध्वर्यवोऽध्वर्यवयोरसंबन्धादशक्य यौगिकत्व समाख्याया
विज्ञातुम् । अथ तु प्रथम भिद्वे संबन्धे पश्चात्समाख्यायाः प्रवृत्तिः । ततो न समाख्या
विनियोजिका स्यात् । अतः परस्परनिरपेक्षयोरेव रूढयोः मारूप्यादुपतिष्ठमानयोरेव
विनियोग इति । न त्वेतद्युक्तम् । न हि रूढानां मारूप्यादुपस्थापनसामर्थ्यं धर्मसं-
बन्धेऽप्यस्ति । यथा वण्वरयन्तरे रथंतरधर्माजिराकारिष्यति किमुतत्र क्रियाकर्तृसंबन्धे ।
पाचकाद्युदाहरण वा युक्तं स्यात् । तस्माद्यौगिकत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । यत्तु प्राक्प्रयोगा-
त्प्रमाणं नास्तीति । सत्यं प्रत्यक्षा नास्तीति । समाख्यैवानुमीयमानं भविष्यति । वेदे हि
प्रथममेव क्रियाकर्तृसंबन्धो निष्पन्नः । तस्मिन्सति समाख्या प्रवृत्ता । वयं तु तं
संबन्धं प्रमाणान्तरेणाप्रतिपद्यमाना समाख्यादर्शनेन प्रतिपद्यामहे । तेन ज्ञायते पूर्वं
समाख्या पश्चात्संबन्ध इति । वस्तुतस्तु प्रथममेव संबन्ध । स चाप्रतीतोऽपि सत्ता-
मात्रेणैव समाख्या प्रवर्तितवान् । यदि ह्येपाऽऽदिमती स्यात्ततः प्रयोक्तुः प्रथमं संब-
न्धावगत्या भवितव्यम् । न च सा तथा भवतीति न पर्यनुयुज्येमाहि । नित्यसंबन्धा-
श्रयणे तत्र नित्यप्रयुक्त्या समाख्यया नूनं कश्चिदस्ति संबन्ध इति प्रतिपादितेऽन्य-
थानुपपत्त्या शेषशेषाभावः पश्चाद्विज्ञायते । तस्माद्यौगिक्यैव समाख्यया विनियोग
इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

(इति—समाख्याविनियोगाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

=====

१ (अ० २ पा० ३ अ० २) इत्यत्रेति शेषः । २ (अ० १० पा० ४ अ० २३) इत्यत्रेति
शेषः ।

उक्तानि विनियोगकारणानि श्रुतिलिङ्गं वाक्यं प्रकरणं स्थानं
समाख्यानमिति । तेषां समवाये किं बलीय इति चिन्त्यते । एकार्थवृत्ति-

इदानीं षण्णामपि श्रुत्यादीनां बलाबल विचार्यते । तच्च भिन्नविषयाणां न संभव-
तीति समवाय एकार्थोपनिपातो विषयत्वेनोदाहृतः । तत्र केचिदाहुर्विरोधग्रहणं कर्तव्य-
मिति । कुतः ।

कीणात्यरुणयेत्यत्र समवाये हि सत्यपि ।

विरोधाभावात् नैव चिन्तयन्ति बलाबलम् ॥

एक एव ह्यरुणादिः शेषः श्रुत्या सामान्यक्रियासंबन्धी, वाक्येन तद्विशेषस्य क्रय-
स्य, प्रकरणेन ज्योतिष्टोमिवस्य । सत्यपि वाचनिकप्रकरणसमवाये परस्परांशग्रहणमि-
त्तत्वादविरोध इति बलाबलविचारो न भवति । निर्विशेषमामान्यानुपपत्तेः । क्रयस्वरू-
पमात्रप्रयुक्तत्वे चानर्थक्यत्वादपेक्षिते हि श्रुतिवाक्याभ्यां वाक्यप्रकरणे । तस्मात्कर्तव्यं
विरोधग्रहणमिति । न वा कर्तव्यम् । कुतः ।

समानविषयत्व हि समवायोऽभिधीयते ।

न चैकार्थ्यं प्रमाणानां शेषाणामवगम्यते ॥

ऊरुणादौ तावन्नैव प्रमाणसमवायोऽस्ति । न ह्येकत्र संभवमात्रं समवायः । किं तर्हि
विषयैकत्वम् । इह चारुणस्य क्रियासंबन्धः श्रुत्या । तस्य तु श्रुतिकल्पितक्रियाका-
रकसंबन्धस्य भूयोऽप्यपेक्षावशेन क्रयविषयत्वम् । तावता च प्रयोजनानवाप्तेरपे-
क्षान्तरे सत्यपूर्वसंबन्धवत् । क्रयस्य ज्योतिष्टोमार्थत्वमिति विषयनानात्वम् । अतश्च
सर्वेषां विनियोजकत्वमविरुद्धम् । न चात्र विप्रकृष्टग्रहणे सन्निकृष्टस्य बाधो
दृश्यते । न हि क्रय गृह्यन्नरुणायाः क्रियासंबन्ध बाधते । नापि ज्योतिष्टोमे कुर्वन्
क्रयसंबन्धम् । यत्र त्वेकः शेषस्त्वावेव च संबन्धान्तरविरोधिनैकेन प्रमाणेनान्यशेषार्थो
विज्ञायते । परेण तदबाधानुपपत्तिना शेषान्नरार्थः । एकसंबन्धे च कृतार्थ-
स्याऽऽकाङ्क्षाभावात्पुनर्विनियोगान्तरानुपपत्तिः । तत्र प्रमाणयोः परस्पराप-
हार्यसमानविषयत्वलक्षणः समवायः । तथा यत्र शेषभेदेऽप्येकस्मिन्नेव शेषिणि तुल्यो-
पकारनिबन्धन एकं प्रमाणेनान्यः शेषः साधनत्वेन प्रतीयते । अन्येनापरः । न चैक-
साधितोपकारः शेषी शेषान्तरमपेक्षते । तत्राप्येकविषयापहागित्वात्समवायः । स च वि-
रोध एव सति भवतीति समवायग्रहणेनैव सिद्धो विरोधः । यत्र पुनः स्पष्ट एव शेष-
भेदो यथा 'समिधो यजनि' इत्यादिषु । यत्र वा तस्यैव किंचिदाधिक्यं भवति
यथाऽरुणाया व्याख्यातम् । तथा यत्र शेषभेदो यथाऽऽग्नेयादिष्वष्टाकपालादीनाम् । यत्र
वा तद्वत्तमाधिक्यं यथा दर्शपूर्णमासाङ्गानामेवोपकारभेदस्तत्रापि विषयान्यत्वादसम-

१ एकार्थवृत्तिवादिनि-अयमर्थः । एकैकस्मिन्श्रुत्यादिरूपेऽर्थे वृत्तिवाद्बलाबलवाचः षण्णा
शुगपदभिधानाशोरेकैकस्य द्वितीयेन बलाबलावधारणेति ।

त्वाद्वाचो युगपदसंबन्धाद्द्वयोर्द्वयोः संप्रधारणा । तत्र श्रुतिलिङ्गयोः किं
श्रुतिर्बलीयसी, आहोस्वल्लिङ्गमिति । किं पुनरत्रोदाहरणम् । ऐन्द्र्या
गार्हपत्यमुपतिष्ठते, इति । अत्र चिन्त्यते । किमिन्द्रस्य गार्हपत्यस्य

वाय इति । यच्च श्रुत्या विनियुज्यते, यच्च समाख्यया, तत्सर्वं तुर्यम् । यस्तु सर्वाङ्गजन्य
एकः प्रधानोपकारः, तत्रैषामपरीयविवानादेकमेव प्रमाणं शेषत्वं चेति व्यापारभेदाद्-
समवायः । तथा यत्र स एव शेषस्तस्मिन्नेव शेषिणि सनिकृष्टेन विप्रकृष्टेन च प्रमाणेन
विनियुज्यते तत्राप्येकस्यैव प्रमाणत्वेन नश्य प्रयोजनान्नरार्थत्वादसमवाय इति । तस्मा-
द्विरोधविषयमेव समवायग्रहणम् । तत्र पण्यमप्येकमेव बलाबले कथयितव्ये क्रमव-
र्तित्वाद्वाचो युगपदशक्तेरैकैकस्य संप्रधारणा । यत् द्वितीयोपादानं तत्प्रतियोगिना विना
बलाबलकथनाशक्तेस्तोन्यते-द्वयोर्द्वयोरिति । एकार्थवर्तित्वाद्वाच इत्यस्यापरा-
व्याख्या येन बलाबलवागेपा प्रत्येकं श्रुत्यादिषु समवैति न समुदाये । तानि हि शेष-
विनियोगेनार्थवन्ति न बलाबलम् । अतस्तस्याः प्रतिप्रधानवृत्तित्वादर्थानुपपत्त्येकैकस्य
संप्रधारणाया कर्तव्याया द्वितीयोपादानं विरोधबलाबलबाधानां प्रतियोगिन्यनुपपत्तिं दर्श-
यितुमसंभवात्-द्वयोर्द्वयोः संप्रधारणेत्युक्तम् । तत्रैकैकस्य पञ्चमि पञ्चमि सह विचारे
कर्तव्ये यदेकैकेन सह कियते तद्भावितत्वाद्यस्य बाधकबाधकेन बाधस्य सुज्ञानत्वात् ।
यानि हि श्रुतिबाधैर्लिङ्गादिभिर्बाध्यन्ते तानि श्रुत्या बाध्यन्तेतरामिति न तथा सह
संप्रधारयिष्यन्ते, तत्र प्रथमं तावत्क्रमप्राप्तं श्रुतिलिङ्गयोः संप्रधारणमिति । किमि-
होदाहरणमिति—केवलपःप्रयोगाभावात्सर्वत्र वाक्यत्वे सति न श्रुतिलिङ्गयोः
स्वसामर्थ्यातिरेको लक्ष्यत इति मन्यमानस्य प्रवृत्तिः । वक्ष्यमाणविशेषाभि-
प्रायेणाऽऽह—ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति । किमिन्द्रस्यैवोपस्थानं कर्तव्यमुतेन्द्रस्य

१ तानि द्वि—इत्यस्य प्रत्यक्षस्यायमाशयः । बलाबलं प्रति श्रुत्यादीनां प्राधान्यात्प्रतिप्रधानं
भुगवृत्तिन्यायेन बलाबलोक्तार्षतर्नायेति । २ ‘अत्र चिन्त्यते’ इति भाष्ये न्यूनता परिहृतिरप्यन्व-
क्ष्यमाणभाष्यालोचनया च द्विभेदिकसंग्रहपक्षेनया भासमानमपि चातुर्भेदिकसंशयोपलक्षणतया व्या-
करोति—किमिन्द्रस्यैवोपस्थानादित्वात् ।

वोपस्थानं कर्तव्यमित्यनियम उत गार्हपत्यस्यैवेति । यदि तुल्यबले एते कारणे ततो विकल्पः । अथ श्रुतिर्वलीयसी, गार्हपत्य एवोपस्थेयः ।

का पुनरत्र श्रुतिः । किं लिङ्गम् । श्रुतिगार्हपत्यशब्दश्रवणम् । लिङ्गं पुनः, कदाचन स्तरीरसि नेन्द्रसश्चसि दाशुपे, इतीन्द्रशब्दस्य विशिष्टदेवताभिधानसामर्थ्यम् । अथ किं वाक्यं नाम । संहृत्य अर्थमभिधत्ति पदानि वाक्यम् । यद्येवमिदमपि वाक्यम्—एन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति, इदमपि—कदाचन स्तरीरसि, इति । उभयत्रापि संहृत्य अर्थमभिधत्ति पदानि । तेन वाक्यस्य वाक्यस्य चेषा संप्रधारणा, न श्रुतिलिङ्गयोः । यदि वा, श्रुतिलिङ्गवाक्यानि विवेक्तव्यानि, इदं श्रुतिवाक्ययोरन्तरमिदं लिङ्गवाक्ययोरिति । तदभिधीयते ।

गार्हपत्यस्य वाऽथवा समुच्चितयोरथवा गार्हपत्यस्यैवेति । यदि लिङ्गवलीयस्तत इन्द्रोपस्थानम् । अथ तुल्यबलत्वविरोधस्ततो विकल्पः । अथ तुल्यबलत्वेऽप्यविरोधस्ततः समुच्चयः । अथ विरोधश्रुतिवलीयस्त्वच्च ततो गार्हपत्यस्यैवोपस्थानमिति । यत्तु सिद्धवद्गार्हपत्यार्थत्वङ्गकारणेन 'वचनाच्चयथार्थमैन्द्री स्यात्' इत्युक्ततद्देहस्थापयिष्यमाणश्रुतिवलीयस्त्वाभिप्रायेण । तेनैव सर्ववाक्यत्वाभिप्रायेण श्रुतिलिङ्गस्यैव वाक्यत्वप्रान्त्या पुनः पृच्छति—का पुनरत्र श्रुतिः किं लिङ्गमिति । तत्रोत्तरं गार्हपत्यशब्दश्रवणं मन्त्रस्य मध्ये चेति । परं पुनराह—यद्येवविषयद्वयमूहात्मके श्रुतिलिङ्गे हन्त तर्हि वाक्यं नाम । किंचिदप्यस्ति । तदुच्यताम्, अथ वाक्यं नाम किमिति । सिद्धान्तवादी तु तथैव शक्यं किं ज्ञानत्वमभ्यमान आह—संहृत्यार्थमभिधत्ति पदानि वाक्यमिति । यद्यपि च न सहताना काश्चिदेकोऽभिधेयस्तथाऽपि गम्यमानाभिप्रायेणोक्तम् । अथैकं द्रव्यमागार्थिप्रयुक्ततया संवातत्वमापादितानि यदा स्वार्थमभिधत्ति तदा तद्भूतान्येव सन्ति गवयत्वं प्रतिपद्यन्त इति । यद्येवं तत उभयोरप्युदाहृतयोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्वाक्यलक्षणयोगाद्वाक्ययोरियं संप्रधारणा न श्रुतिलिङ्गयोरिति । यदि वाऽवश्यं श्रुतिलिङ्गयोरिव समर्थनीयस्ततः श्रुतिलिङ्गवाक्यानि छान्तो विवेक्तव्यानीदं नाम तेषां परस्परमन्त्रमेति । तदभिधीयते ।

यच्छब्दस्योक्तिसामर्थ्यं तर्हि हि त्रिविधा श्रुतिः ।

विध्युक्तिविनियोगाख्या वाक्यं तु प्राडिन्दर्शितम् ॥

यत्तावच्छब्दस्यार्थमभिधातुं सामर्थ्यं, तल्लिङ्गम् । यदर्थस्याभिधानं
शब्दस्य श्रवणमात्रादेवावगम्यते, स श्रुत्याऽवगम्यते । श्रवणं श्रुतिः ।

ननु सामर्थ्यपूर्वकत्वादुक्तिविविधिनियोगानाम् । ‘ ऐन्द्रा गार्हपत्यम् ’ इत्यत्रापि
शब्दसामर्थ्यमस्ति । ‘ कदाचन स्तरीरसि ’ इत्यत्रापि चेन्द्रामिधानमित्यविशेष एव
श्रुतिलिङ्गयोः प्राप्नोति । तथा हि ।

विध्याक्तिविनियोगा हि न विना शब्दशक्तिभिः ।

न चेन्द्रशब्दसामर्थ्यमभिधाश्रुतिवर्जितम् ॥

सत्यमुभयत्रोभयमप्यस्ति ।

किं त्वेन्द्रा गार्हपत्यस्य नोक्तिः शक्त्याऽवगम्यते ।

इन्द्राङ्गत्वमतिश्चास्या नाक्षरश्रुतिकारिता ।

या हि ‘ ऐन्द्रा गार्हपत्यम् ’ इत्येषा शक्तिस्तथैतान्येव पदानि प्रत्यर्थं लोके
विनियुक्तानि न मन्त्र ऐन्द्रो गार्हपत्याङ्गम् । अन्यत्र गतया शक्त्याऽन्यस्याविनियो-
गात् । स्वसामर्थ्यप्रवृत्तेश्च ब्राह्मणपदैः शक्त्या शक्त्यनपेक्षमङ्गत्वमभिधीयते । न
चात्र सामर्थ्यं प्रथमं गृह्यते । निवृत्ताभिवानान्यथानुपपत्त्यैव तस्य गम्यमानत्वात् ।
तेन ज्ञाते विनियोगे शक्तिः कल्प्यत इति नासी विनियोगकारणम् । यद्यपि वस्तुतः
प्रथमं विद्यते तथाऽपि प्रमाणतः पश्चाद्गृह्यत इति कारकहेतुत्वे सत्यपि ज्ञापकत्वेनाकार-
णमित्युच्यते । यदि तु पौरुषेयमिदं भवेत्तथा सति वक्तुरभिधानशक्तिज्ञानं विनियोगा-
भिधानात्प्रथमतः भवेत् । न त्वेवमस्ति । वेदस्यापौरुषेयत्वात् । तस्मात्सर्वपुरुषाणां
प्रतिपत्तृत्वात्पश्चात्तनं शक्तिज्ञानमित्यक्षरश्रवणकृत एवायं गार्हपत्याङ्गत्वप्रत्ययः ।
‘ कदाचन स्तरीरसि ’ इत्यत्र पुनर्यद्यपीन्द्रशब्देनेन्द्रोऽभिधीयते तथाऽपि विनियोगो
नाभिधीयत इति श्रुतेरव्यापारः । न ह्यत्र कस्यचिच्छब्दस्य श्रवणादिन्द्रस्य शेषित्वं
मन्त्रस्य शेषत्वं प्रतीयते । यथेतरत्र द्वितीयाश्रवणाद्गार्हपत्यम्येप्सिततमत्वमैन्द्राश्च तृती-
याश्रुत्या करणत्वम् । केवलं तु मन्त्रस्याभिधानसामर्थ्याद्विनियोगयोग्यता दृश्यते । न च
तावता विनियोगोऽभिहितो भवति । न च विहितः । मन्त्रस्याविधायकत्वात् । ब्राह्म-
णवाक्ये त्वविधानं विधानं चोभयमपि निष्पन्नम् । ननु मन्त्रस्याप्यभिधानपूर्वकमेव
सामर्थ्यकल्पनम् । सत्यमेवम् । न तु तद्विनियोगस्याभिधानम् । किं तर्हि । अर्थस्वरूप-
मात्रस्य । अन्यथ च तेन प्रथमं तदभिधानशक्तिः कल्प्यते । अन्या च तद्वलेन
विनियोगशक्तिः । कथम् ।

एकार्थमनेकं पदं वाक्यमित्युक्तमेव । तदेतत्सर्वेष्वेव वाक्येषु समवेतं विविक्तं च दृश्यते । इह तावत्, कदाचन स्तरीरसि इत्यनेन मन्त्रेण इन्द्र उपस्थातव्य इति नैतत्कस्यचिच्छब्दस्य श्रवणादेवावगम्यते । नापि शब्दान्तरस्य समीप उच्चारितस्य सामर्थ्यमस्ति, येन तदवगम्यते । एतस्यां खलु कचि इन्द्रशब्दो विद्यते, यो विशिष्टां देवतामवगमयितुं शक्नोति । तथा चावगमितया प्रयोजनमस्तीति । तेनेन्द्रोपस्थान इन्द्र-शब्दः प्रयुज्यते । तदेकवाक्यत्वाच्चावशिष्टानि पदानि । न त्वेवमस्या-मृचि कस्यचिच्छब्दस्य सामर्थ्याद्गार्हपत्यस्योपस्थानं भवति । श्रवणा-देव तु गार्हपत्यशब्दस्य वयमग्निं प्रतीमो, न लिङ्गात् । यदि तु लिङ्गः

यो हि यस्याभिधानाय शक्त इत्यवगम्यते ।

विनियोगोऽप्यसौ शैक्तो न ह्यशक्तो नियुज्यते ॥

ततश्च द्वितीयसामर्थ्याद्विनियोगः कल्पयिष्यते । न प्रथमात् । प्रथमेन हि विनि-
योगनिरपेक्षमिन्द्राभिधानमात्रं कृतम् । अत इहेदृशो विवेकः प्रतिपत्तव्यः ।

एकप्रासाति सामर्थ्ये मन्त्रः शेषोऽभिधीयते ।

अन्यत्रानुक्तशेषत्वं सामर्थ्यं संप्रतीयते ॥

अविद्यमानमेवैष्ट्या गार्हपत्याभिधानसामर्थ्यमभिहितविनियोगविधानात्कल्पनीयम् ।
विनियोगस्तु प्रथममेव बल्लभः । इन्द्रं प्रति तु सामर्थ्यं बल्लभमालोच्य विनियोगोऽभि-
हितो विहितो वेत्येतत्कल्पनीयम् । वाक्ये पुनः—

अर्थं प्रति न सामर्थ्यं न च शेषत्वमुच्यते ।

केवलः पदसंघातः प्रत्यक्षमुपलभ्यते ॥

कथं मावदेशसामान्ययौगिकरूपाणां तु प्रकरणक्रमसारूप्यानविवेकः सुज्ञान एवेति
न पृष्ठो न निरूपितः । तदेतत्सर्वेष्वेव वाक्येषु समवेतं विविक्तं च दृश्यते इति ।
न हि किञ्चिदपि वाक्यं शब्दसामर्थ्येनार्थाभिधानेन पदान्तरसंनिधानेन वा विना
विद्यते । विवेकश्च पुरोदितः । कचित्कस्याचित्पूर्वतरप्रतीतिः । तद्दर्शयति—इह ताव-
त्कदाचन स्तरीरसीति । न विनियोगोऽभिधीयते न पदान्तरसंनिधेर्वा गम्यते । किं
तर्हि । एतस्यामृचीन्द्रशब्द इन्द्राभिधानसमर्थो विद्यते, शेषाणि च पदानि तेनैक-
वाक्यता गतानीति समन्तो मन्त्र इन्द्राभिधानसमर्थो गम्यते । सोऽपि चेन्द्रः कर्माङ्ग-
त्वादभिधानः इह इत्यसत्यपि वचने भवत्यभिधीयतामित्युत्प्रेक्षा । गार्हपत्ये पुनर्विनैव मन्त्र-

१ असौ शक्तो न ह्यशक्त इति पदभ्यां कर्मोत्पन्ननिष्ठान्ताभ्यां शक्याशक्यावभिधीयते ।
२ भवत्यभिधीयतामिति स्थाने भजत्यभिधीयतामिति पाठो युक्तः ।

बलीयः, इन्द्र उपस्थातव्यः । यदि गार्हपत्यश्रवणं, ततो गार्हपत्यः ।
एवं तर्हि लिङ्गवाक्ये विरुध्यमाने इह संप्रधायै, न श्रुतिलिङ्गे ।
इन्द्रशब्दस्य विशिष्टदेवताभिधानसामर्थ्यादिन्द्रोपस्थानं, यदि लिङ्गं
बलीयः । अथ नु वाक्यं, गार्हपत्य उपस्थेयः । वाक्यं ह्येतत्, ऐन्द्रया
गार्हपत्यमुपातिष्ठत इति । नैतदेवम् । यद्यप्येतद्वाक्यम् । श्रुतिरप्यत्रास्ति,

सामर्थ्येन विनियोग ब्राह्मणमभिधत्ते इति बलान्न चिन्तयितव्यम् । अत्र केषिदाहुः ।
एवं तर्हि लिङ्गवाक्ये इत्येतस्मात्प्रागय ग्रन्थो योजयितव्यः । ‘अथवा नात्रैकवाक्य-
त्वादिन्द्रप्राधान्यम्’ इत्यादि । कुतः ।

लिङ्गत्वमभ्युपेत चेदिन्द्रोपस्थानकरूपेण ।

उभयत्रापि वाक्यत्व कथं भूयोऽवकल्पते ॥

यत्र वाक्यद्वयमेतदित्युपन्यस्तं तत्रैवैतद्युज्यते वक्तुम् ‘अथवा नात्रैकवाक्यत्वादि-
न्द्रप्राधान्यं गार्हपत्यप्राधान्यं वोपस्थानस्य’ इति तथा ह्युभयत्राप्येकवाक्यत्वव्यापारनिरा-
करणमवकल्पते । अन्यथा तु मन्त्रस्य लिङ्गविनियोज्यत्वे पूर्वपक्षवादिनैवाभ्युपगते
पुनस्तदनपेक्षामिन्द्रोपस्थानमप्येकवाक्यत्वकृतमेवेत् । यादृक्कथं निराकरणमसंबद्धमेव स्यात् ।
तस्मात्प्रादादृक्कृष्टस्य ग्रन्थस्यापकृष्य व्याख्यानं कर्तव्यम् । न त्ववश्यमेतदार्तव्यम् ।
भवत्येव हि बहूनां परिचोदनानां मध्ये परिचोदनापरिहारकालेऽपि पूर्वपरिचोदनाप-
रिहारः । अपि च । यदा ‘अथवा नात्रैकवाक्यत्वात्’ इत्येतत्प्रथममुक्तं तदाऽपि
पुनः । ‘एवं तर्हि लिङ्गवाक्ये’ इत्यत्र वाक्यग्रहणमसंबद्धमेव स्यात् । ततो यथा-
न्यासमवस्थितेऽभ्युपेत्यवादमात्रेण पूर्वपक्षवादिनैकत्र लिङ्गत्वमुक्तमतोऽस्य वाक्यत्वानु-
शयशेषमपनयामीत्येवमाह—‘अथ वा नात्रैकवाक्यत्वात्’ इति । यद्वा ब्राह्मणगतमेक-
वाक्यत्वमकारणं विवक्षन्प्रसङ्गान्मन्त्रेऽप्युक्तवानिति व्याख्येयम् । तत्र वाक्यं ह्येतदैन्या
गार्हपत्यमुपातिष्ठत इत्यस्याभिप्रायः—यदैन्द्र्यास्तृतीयाश्रुत्या शेषत्वमात्रमनवगतशेषिविशेषं
प्रतीयते । यत्तु गार्हपत्यमिति द्वितीयया किमपि प्रति शेषित्वमात्रं न तस्य लिङ्गेन सह
कश्चिद्विरोधः । पदान्तरसम्बन्धे ह्यसति यथार्थमवैन्द्र्याः करणत्व स्यात् । गार्हपत्यस्य
वा या काचिदाग्रेयी प्रति शेषित्वं भवेत् । परस्परसंनिधानं तूभयोरिन्द्रोपस्थानं बाधते तच्च
वाक्यमिति । नैतदेवामिति—गार्हपत्याभिधानश्रुतिं तावदुपन्यस्यति । परस्परसंनिधानमपि

१ उपन्यस्तमिति—‘यद्येवमिदमपि वाक्यम्’ इत्यादिना आख्येनेत्यर्थः । २ अभ्युपगत
इति—‘एवं तर्हि लिङ्गवाक्ये विरुध्यमाने’ इति पूर्वग्रन्थेनेत्यर्थः । ३ आशङ्क्य निराकरण-
मिति—‘अथवा नात्रैकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यम्’ इत्याद्युपरितनग्रन्थेनेत्यर्थः ।

या त्वत्र श्रुतिः सा लिङ्गेन विरुध्यते, न यद्वाक्यम् । कथम् । बली-
यस्यापि हि लिङ्गे, ऐन्द्रघोषातिष्ठत इत्येतद्गार्हपत्यशब्देन सहैकवाक्य-
तामुपैत्येव । यदि हि नोपेयात्ततो लिङ्गेन विरुध्यते । यस्तु गार्हप-
त्यश्रवणादेवार्थः प्रतीयते, स लिङ्गे बलीयासि परित्यक्तो भवति ।
नासावुपस्थानेन संबध्यते । तदा हीन्द्रं गार्हपत्यशब्दोऽभिषदेदग्निस-
मीपं वा । अयं नु श्रुतिः प्रमाणं भवति, ततो लिङ्गेनावगतमिन्द्रोप-
स्थानं बाध्यते । तस्माच्छ्रुतिलिङ्गयोरैव विरोधो, न लिङ्गवाक्य-

हि श्रुतिं पीडयित्वा शक्यमविरोधेन नेतुम् । यदि तु गार्हपत्यशब्दो गृहपतेरयमित्येव
मिन्द्रमभिषदेत्, यज्ञसाधनत्वेन वा लक्षयेदग्निसमीपं वा ततो लिङ्गाविरोधेनैव तत्सं-
निधिरुपपद्यते । यतस्त्वयं समुदायप्रसिद्धयभिधेयापरित्यागेन वर्तते ततो विरुध्यत इति
श्रुतिविरोधः । अथवा नात्रैकवाक्यत्वादिति—विभक्तिश्रुतिविरोधोपन्यासः । यदि
हि सप्तम्यर्थं वा तृतीयार्थं वा द्वितीयार्थं वदेत्ततोऽपि नैव विरोधः स्यात् । यतस्त्वी-
प्सिततमत्वमाह तेन विरुध्यते । लिङ्गविरोधस्तु प्रागुक्त एवैकवाक्यत्वव्यापारनिराक-
रणमात्रार्थमुपन्यस्यते । कथं पुनर्यथोक्तेन न्यायेनोभयथा विरोधसंभवे श्रुतिलिङ्गविरोध
एव परिगृह्यते न वाक्यविरोधः । उच्यते ।

यथा शीघ्रप्रवृत्तिर्त्वाल्लिङ्गादेर्बाधिका श्रुतिः ।

तथैव विनियोगेऽपि सैव पूर्वं प्रवर्तते ॥

यच्च शीघ्रतरं विनियुक्ते तस्यैव प्रतियोगिना सह विरोधो लक्ष्यते । ननु च श्रुति-
मात्रं न विरुध्यत इत्युक्तम् । कथं न विरुध्यते, यदा प्रतिनियतावेतौ श्रुतिवाक्यसं-
बन्धावेकः शेषशेषिरूपोऽन्यो विशेषणविशेष्यात्मकः । तत्र च श्रुतिरेवं वदति वाक्यल-
भ्यस्य विशेषस्यैवविधं शेषशेषित्वमिति । लिङ्गं तु शेषशेषिसम्बन्धेनैव सह विरुध्यते
न वाक्यगम्येन विशेषणविशेष्यभावेन । अतश्च निष्प्रतिद्विधा वाक्येन यदा विशेषण-
विशेष्यभावः कृतः, तदा श्रुत्या सह लिङ्गविरोध उपलभ्यमानो विचारयितव्यः ।
अथवा यदैवैश्वेत्युक्तं तदैव तदर्थशास्त्रन्यायेनन्द्रव्यतिरिक्तः कोऽप्युपस्थातव्यः स च
लिङ्गगम्येन्द्रविरोधीत्येतत्प्रतीयते । तस्माच्छ्रुतिलिङ्गयोरैव विरोध इत्युपपन्नो
विचारः । किं तावत्प्राप्तम् । सर्वप्रमाणानि तुल्यबलानीत्यवगन्तव्यम् । कुतः ।

क्वचिदस्य प्रमाणत्वं स्वशक्तेरवधारितम् ।

न ह्यन्यापेक्षया तस्य सा शक्तिरपगच्छति ॥

योरिति । अथवा नात्रैकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यं गार्हपत्यप्राधान्यं बोध-
स्थानस्य । कुतस्तर्हीन्द्रशब्दवत्त्वान्मन्त्रस्येन्द्रप्राधान्यं, द्वितीयावि-
भक्तिश्रवणाद्गार्हपत्यप्राधान्यम् । तस्माच्छ्रुतिलिङ्गयोर्विरोधः । किं

सर्वत्र प्रत्यक्षादावपि दृश्येव गतिः प्रमाणस्वरूपं प्रमाणाभासं च । न तत्र यत्प्रमाणं
तत्कदाचिदपि प्रमाणाभासो भवति । योऽपि तदभासः सोऽपि नैव प्रमाणं भवति । नित्यं च
प्रमाणाभासबाधो न प्रमाणस्यैव । न च तत्र बाध्यस्य प्रामाण्यमप्युपगतम् । बाधनाक्षमत्वा-
त्प्रमाणस्य । श्रुत्यादिषट्कस्य च समस्तस्य स्वविषये प्रामाण्यं स्थापितम् । न चैषा विषया-
न्तरसंचारोऽस्ति यत्र दौर्बल्यमाशङ्क्यते न चैतदुपस्थापितं ज्ञानमनुत्पन्नं शक्यं च वेदितुम् ।
न चोत्पन्नस्य स्वरसम्बद्गुर्त्वादुत्तरेण विनाशः । न च सस्कारापनयनम् । स्मृतिहेतो-
सस्कारस्य सर्वत्रानुच्छेदात् । नाप्यनुष्ठानरूपात्फलाद्विनियोगः शक्यते कर्तुम् । अनु-
ष्ठानप्रत्ययस्य दृढत्वात् । तस्मात्सर्वत्र तुल्यबलत्वाद्विकल्पः ।

बाधस्तु यदि कल्प्येत विपरीतः प्रमज्यते ।

न हि पूर्वमबाधित्वा परेषा जन्म लभ्यते ॥

श्रुत्यादीनां हि पूर्वपूर्वं शीघ्रतरं प्रवर्तते । तेन पश्चात्तदनस्य तदुपमर्देनैवाऽऽत्मला-
भेन भवितव्यम् । अनश्च विपरीतबाधप्रमङ्गः । किं च ।

श्रुत्यादिना समर्थस्य विनियोगोऽवकल्पते ।

न सामर्थ्यादिरूपं स्यादेकवाक्यादिभिर्विना ॥

उत्पत्तिकाले यस्यान्यविषयसामर्थ्यमवधूतं न तस्य तद्विनियोगकाले परावर्तयितु-
शक्यते । विनियोगस्तु सामर्थ्यानुसारीति युक्तमध्यवसायम् । एवं यस्य येन सह
संबन्ध एकवाक्यतया न विद्यते न तस्य तद्विषया शक्तिः कल्प्यते । संबन्धे सति
तदन्यथानुपपत्त्यै शक्तिसिद्धिरिति वाक्यस्य बलीयस्त्वम् । तथा सर्वत्रैकवाक्यत्वमा-
काङ्क्षामूलम् । अतस्तस्यामुपलभ्यमानाया तदेकान्तेन प्रतीयते । तदभावे तु नैतदस्तीति
पूर्वतरमावित्वादः काङ्क्षात्मकं प्रकरणमेव ज्यायः । तद्विरोधिना तु याऽन्येन सहैक-
वाक्यतावगतिः सा भ्रान्तिः । तथा सर्वाकाङ्क्षाः सनिहितावलम्बिन्यो भवन्ति । न ह्यस-
निहितमपेक्षितं बन्धु वा शक्यमतो यत्र सनिधितत्र सर्वमिति बलीयस्त्वम् । समारूपा

१ विनियोगोऽपि कल्पते इति व्याख्यानानुसारं पाठः । अस्मिन्स्तु पाठे यद्यपि श्रुत्या विनि-
योगः प्रतीयत, तथाऽप्यशक्तस्य विनियोगो नावकल्प्यत इति, अपिशब्दस्वारस्य ज्ञेयम् ।

पुनः प्रत्यक्षमेव संबन्धं वदति । तस्माद्विपरीतं बलाबलम् । अथवा विरोधे सत्थेत-
चिन्त्यते । न चेह विरोधः । उभयत्रापि विनियोगोपपत्तेः । अतः समवायेऽपि सर्वेषां
प्रामाण्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते । श्रुत्यर्थविप्रकर्षात्पर परमेष्वा बाध्यत इति । कुतः ।

विनियोक्त्री श्रुतिस्तावत्सर्वेष्वेतेषु संमता ।

धीस्तस्या सनिकर्षेण विप्रकर्षेण च स्थिता ॥

यदि श्रुतिवल्लिङ्गादीनामपि स्वतन्त्राणां प्रामाण्यमविवक्ष्यत एतदुपापत्स्यत
तेषां तु स्मृतिवच्छ्रुत्यनुमानद्वारं प्रामाण्यम् । श्रुतिरेव ह्यत्रैकं प्रमाणम् । सा तु ग्रहणो-
पायपट्टकानुरोधेन षोडाश्वनिष्ठे । कथं पुनरेषा स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं न भवति ।
उच्यते । 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति स्थापितम् । तथा चोक्तम् 'अशब्दमनपेक्षं
स्यात्' इति । तत्र प्रत्यक्षगृहीतानि यान्यक्षराणि विनियुज्यते सा श्रोत्रवृत्तिवात्
श्रुतिरित्युच्यते । यत्र त्वनियोजकान्यक्षराणि प्रत्यक्षेण गृहीत्वा विनियोजकान्यथा
पत्या कल्प्यन्ते तत्र लिङ्गादीनि भवन्ति । ततश्चैवमर्थविप्रकर्षो भवति । ऐन्द्रोविनियोग
हि प्रति श्रुतिलिङ्गयोः सह प्रसिद्धतयोर्यदा श्रुतेर्विनियोजकान्यक्षराणि दृश्यन्ते तदा
लिङ्गे स्मरणसमर्थानि ततो, यावत्तेषां प्रकरणास्मानान्यथानुपपत्त्या विनियोजकानि
कल्पयितुमारभ्यन्ते तावदितरैः प्रत्यक्षविनियोगः प्रत्यायितः । तन्मिथ्यं प्रतीते
मन्त्रोऽपि प्रकरणं प्रति निराकङ्क्षीभूतः । प्रकरण्यपि मन्त्रं प्रति । तथा सति प्रकरणा-
स्मानस्यान्यथाऽप्युपपद्यमानत्वात्तेन्द्रोविनियोगात्प्रतिश्रुतिरुक्तनायामर्थापत्तिः प्रभवति । न च
श्रुतिमन्तरेण विनियोगः सिध्यति । बहुधा वर्णितं चैतत्पुरस्तात्, यथा साक्षाद्भेदे
वेदार्थं यत्कल्प्यते तद्वैदिक नेतरदिति । तस्माच्छ्रुतिर्बलीयसी । न हि तस्याः
निश्चिद्व्यदपेक्षणीयमस्ति यथा लिङ्गादीनां श्रुतिरेवम् । आह च ।

नापेक्षा यस्य यत्रास्ति स तस्माद्बलवान्भवेत् ।

यः पराधीनवृत्तिः स तदर्थं कथमाचरेत् ॥ १

श्रुत्यादीनां हि पूर्वं पूर्वमुत्तरोत्तरनिरपेक्षं प्रवर्तमानं बलवद्भवति परं परं तु पूर्वाधीन-
प्रामाण्यं न शक्नोति तस्यैव बाध कर्तुम् । न हि श्रुतिमननुमाय लिङ्गादेः प्रामाण्य-
मध्यवसीयत इत्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तं नासमर्थं विनियुज्यत इति । सत्यमुक्तम् ।
अयुक्तं तूक्तम् । कुतः ।

न श्रुतेर्विनियोक्तत्वं लिङ्गाधीनं प्रतीयते ।

विज्ञाते विनियोगे तु तद्वशाच्छक्तिनिर्णयः ॥

१ (अ० १ पा० १ सू० २) २ (अ० १ पा० २ अ० १ सू० १) इत्यत्रेति शेषः ।
३ प्रसिद्धतयोः—प्रवृत्तयोर्मध्य इत्यर्थः । ४ पुरस्तादिति—अनुपपत्त्याधिकरणवार्तिक इत्यर्थः ।

विनियोगोत्तरकालं हि कथमेतत्साधयिष्यतीत्येवेक्षिते यथा शक्नोतीत्यवधारणा भवति । तत्र यद्यपि स्वरूपेण तद्विषया शक्तिर्न दृश्यते तथाऽपि विनियोगदर्शनादेवानुमीयते । तदुक्तम् 'वैचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात्' इत्यत्र । ननु च प्रागविद्यमानसामर्थ्यस्य विनियोगो न सम्भवतीति पूर्वतरं सामर्थ्यमनुभातव्यम् । ततश्च प्रत्यक्षालिङ्गाद्दुर्बलत्वा-
पत्तिः । सत्यम् । पूर्वभावित्वेन तत्कल्प्यते न तु पूर्वमेव गम्यते । न ह्यविनियुक्ताया
ऐन्द्र्या गार्हपत्याभिधानसामर्थ्यप्रतिपत्तिकारणमस्ति । निर्वृत्तिविनियोगान्यथानुपपत्त्या
पूर्वमपि विद्यमानं पश्चादेवानुमीयते । नन्वेवमपि तुल्योऽर्थविप्रकर्षः । तथा हि ।

विक्षेपो यावता लिङ्गे स्याच्छ्रुतेरनुमापके ।

लिङ्गानुमानभूताया तावतैव श्रुतावपि ॥

सर्वथा ह्यदृश्यमानानुमानेन प्रत्ययविप्रकर्षो भवति । तच्चोभयत्रापि समानम् । सत्य-
मेतावत्समानं न तु तद्वलावलं प्रत्युपयुज्यते । कुतः ।

विनियोगाभिधानस्य दूरत्वादुर्बलत्वधीः ।

तच्च पूर्वानुमाया स्यान्नोत्तरत्र कथञ्चन ॥

लिङ्गे हि प्रागभाविना श्रुत्यनुमानेन विना विनियोगाभिधानाभावादुर्बलत्वं भवति ।
श्रुतौ पुनरवगते विनियोगाभिधाने यस्मादेतदेवं तस्मान्नूनं किमपि सामर्थ्यमस्तीति पश्चा-
त्प्रवर्तमानमनुमानं न विनियोगप्रत्ययविक्षेप करोति । सहप्रस्थितयोर्हि प्रमाणयोर्येन
विनियोगदेश चिरेण प्राप्तिर्भवति स विक्षेपो दौर्बल्यकरो भवति । अपधारिते तु
विनियोगे यद्यपि पश्चादनुमानसहस्रं भवति न तथाऽपि कश्चिद्विप्रकर्षः । एतेन
लिङ्गवाक्यादियुगलानि व्याख्येयानि । सर्वत्र हि परस्य पूर्वमननुमाय विनियोगा-
नुपपत्तिः । पूर्वेण तु कृते विनियोगे परस्य नान्तरीयक सद्भावमात्रकल्पनमिति प्रति-
पत्तिः । आह । श्रुतेस्तावत्प्रत्यक्षत्वेन लिङ्गाद्वलीयस्त्व युक्तम् । अथ लिङ्गवाक्यादी-
नामनुमीयमानश्रुतित्वादविशेषे सति किञ्चतं बलावलमिति । तदुच्यते ।

एकाद्वित्रिचतुःपञ्चवस्त्वन्तरणकारितम् ।

श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्यं लिङ्गादीनामपीष्यते ॥

श्रुतिमात्रानुमानान्तरितं हि लिङ्गस्य श्रुत्यर्थः । वाक्यस्य पुनर्लिङ्गश्रुत्यनुमानव्यव-
हितः । कथम् ।

वाचकेनैकवाक्यत्वादिहातद्वाचिना सताम् ।

१ (अ० ३ पा० २ अ० २ सू० ३) । २ वाचकेनेति श्लोकस्यायमर्थः । प्रयोगासमवेतार्थ-
वाचिना तत्समवेतार्थवाचकेनैकवाक्यत्वात्तेषां समवेतार्थाभिधानशक्तिं कलत्रयित्वा पश्चाद्विनियोगाभि-
धानिना श्रुतिः कल्प्यत इति ।

कल्पयित्वाऽभिधाशक्ति श्रुतिः पश्चात्प्रकल्प्यते ॥

सर्वत्र हि मन्त्रे किञ्चिदेव पदं कर्मसमवेतमर्थं वदति । यथा ‘अग्नये जुष्टं निर्वपामि’ इत्याग्निनिर्वपामिपदे । शिष्टानि त्वसमवेतार्थाभिधायित्वादप्रयोगार्हाणि सन्ति दृश्यमानैः कवाक्यतान्यथानुपपत्त्याऽनुमितसामर्थ्याभिधानानि सन्ति स्वार्थमुपसर्जननीकृत्य तद्विशिष्ट-समवेतार्थप्रकाशनेन प्रयोगार्थत्व प्रतिपद्यन्ते । ततश्च श्रुतिमनुमाय विनियुज्यन्ते । तच्चा-विरोधे सति सर्वमनुज्ञायते । यदा दृश्यमानकवाक्यत्वयोर्मन्त्रयोः पृथक् पृथक् प्रकाशयितव्यावर्था कर्मसमवेतौ दृश्येते तदोभयोरपि भेदेन प्रकाशकापेक्षणात्प्रकाशक-योश्च प्रकाश्यापेक्षणाद्विनियोगाय प्रस्थिते सति यस्य यत्र क्लृप्त सामर्थ्यं स तत्र शीघ्रतर प्राप्नुवन्नान्यत्रैकवाक्यतया नेतुं शक्यते । नाप्यन्येभ्यस्तत्राऽऽगच्छद्भ्यः सोऽ-वकाशं ददाति । कथम् ।

एकवाक्यतया यावत्सामर्थ्यमनुमीयते ।

सामर्थ्येन श्रुतिस्तावत्कल्प्यते विनियोजिका ॥

समुदायो हि विनियुज्यमानो नावयवानविनियुज्य विनियोक्तुं शक्यते । तत्र पूर्वो-त्तरयोर्भागयोरैकवाक्यत्वं प्रत्यक्षम् । नैकार्थाभिधानसामर्थ्यम् । भिन्नार्थाभिधानसामर्थ्य-त्वार्थं प्रत्ययदर्शनात्सिद्धम् । तत्र समुदायावयवविनियोगाय वाक्यसामर्थ्यो सह-प्रस्थितयोरसमर्थविनियोगासम्भवाद्यावद्वाक्येन पूर्वो भाग उत्तरार्थाभिधानसमर्थ उत्तरो वा पूर्वसमर्थ इत्यनुमीयते तावत्प्रत्येकभागवार्तना सामर्थ्येन पूर्वस्यापि स्वार्थे पर-स्यापि स्वार्थे श्रुतिरनुमिता । ततश्च यावादितरत्र विनियोजकश्रुत्यनुमानाय प्रयत्यते ताव-दिह विनियोगे सिद्धे निराकाङ्क्षत्वात्प्रकरणाभानस्य न काश्चिदपि हेतुः श्रुत्यनुमान इत्यनु-पजातमूलो विनियोगो बाध्यते । मन्त्रस्य हि पूर्वस्य पूर्वत्रार्थं शीघ्र विनियोग उत्तरस्य चिरेण । तथोत्तरोत्तरस्य शीघ्रं पूर्वस्य तत्र चिरेण । शीघ्रविनियुक्तश्च मन्त्रश्चिरविनि-योगं नाऽऽद्रियते । तथाऽर्थोऽपि प्रथमावगतमन्त्रावरुद्धो नेतर गृह्णाति । स्वप्राधान्ये च संभवति न परोपसर्जनत्वं प्रतिपद्यते । तस्मादिह बलीय इति भिन्ना वाक्य विनियोग इति । नन्वेवं सति ‘निर्वपामि’ इत्यादेना क्लृप्तसामर्थ्येन शीघ्रतरप्राप्तेनावरुद्धेऽर्थ-विप्रकृष्टप्राप्ताना ‘देवस्य त्वा’ इत्यादीना बाधाद्विनियोगः प्राप्नोति । न चैषा भिन्नप्रयोजनत्वात्समुच्चयः । तथा सत्येकवाक्यत्वाभावात् । अवश्यं चैतैर्यथाकथ-मिहैवैव एव प्रकाशयितव्यो नान्यप्रकाशनं, कर्मानङ्गत्वप्रसङ्गात् । अतः समान-विषयत्वात्समवाये सति वाक्यप्राप्यपदान्तरबाधेन भवितव्यामिति । अत्रोच्यते ।

पदान्तराणि यत्रार्थं वदेयुः कर्मवर्तिनम् ।

तत्रैवमितरेषा तु वाक्यमप्यगतेर्वरम् ॥

यानि ह्यसमवेतार्थवचनानि तानि यदि स्वतन्त्री क्रियन्ते ततोऽनर्थकानि भवन्ति । तेन क्लृप्तसंबन्धैर्निराकाङ्क्षीकृतोऽप्यर्थ इतरेषा साकाङ्क्षत्वात्पुनस्तत्प्रकाशयत्व प्रतिपद्यते । यथा प्रकरणपूरितानामपि क्रमेण पुनस्तद्धर्मप्राप्तिर्भवति । यथा प्रकृतौ निराकाङ्क्षीभूता धर्मा विकृतीर्गमिष्यन्ति । तथा च क्लृप्तौ व्याख्येयत्वम् । तस्मादेवपादीन्यपि सबध्यन्ते । येषां तु प्रकाशोऽर्थः समवेतो दृश्यते, तेषामनभिधेयेनासंबन्धमानानामप्यर्थवत्ताऽस्तीति नाऽऽनर्थक्यनिमित्तमवकाशं लभन्ते । सर्वेषामेव च श्रुत्यादीनामानर्थक्यप्रतिहतानां दुर्बलैरपि बाध्यत्वमिष्यते । तद्यथा- ब्रह्मादीनां प्रोक्षणादीन्प्रति श्रुत्या शेषित्वं प्राप्नुवद्ध्यतिलब्ध्य प्रकरणलभ्यापूर्वसाधनत्वकृतः सबन्धो भविष्यति । तेनोपस्थित वाक्या-ल्लिङ्गस्य बलीयस्त्वम् । तथा च भक्षानुवाके दर्शिनम् । वाक्यप्रकरणयोः प्रकरणमर्थ-विप्रकर्षाद्दुर्बलम् । तथा हि ।

प्रत्यक्षा सगतिर्वान्ये न च प्रकरणेऽस्त्यसौ ।

आकाङ्क्षातोऽनुमातव्या तावता विप्रकृष्टता ॥

प्रकरणे हि स्वार्थपरिपूर्णानामङ्गाङ्गिवाक्यानामुपकार्योपकारकत्वाकाङ्क्षामात्र दृश्यते । वाक्ये तु प्रत्यक्षः सबन्धः । न तत्र महत्प्रस्थितयोर्थावत्प्रकरणनैकवाक्यता कल्प्यते तावद्वाक्येनाभिधानसामर्थ्यं, यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यं तावदिह सामर्थ्येन श्रुतिर्यावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिस्तावदितरत्र श्रुत्या विनियोगोऽभिहित इति विच्छिन्नायामाकाङ्क्षायां श्रुत्यनुमाने मूलाभावाद्धिहेतौ कल्पितमपि शेषत्वनिष्पत्तिर्यस्याऽन्तरैव विलीयते । तस्माद्वाक्य बलीयः । तथा क्रमप्रकरणयोः क्रमस्यैव विप्रकर्षः । कथम् ।

आकाङ्क्षात प्रभृत्प्रेक श्रुत्यं प्राप्ति गच्छति ।

तामपि त्वन्यतो लब्ध्वा श्रुतिरेकस्य कल्प्यते ॥

क्रमो नाम निरपेक्षाणां सत्ता पाठानुष्ठानदेशसाम्यमात्रम् । यदि त्वाकाङ्क्षावतः संनिधावाप्तायं ततः प्रकरणमेव स्यात् । अत्र च प्रायेण महाप्रकरणोपनिपातिन्यो विकृतय उदाहरणम् । तासु हि यत्प्राकृताङ्गमन्यपातिस्त्वं नोपपन्नं तत्पुरस्तात्परस्ताद्वाऽवस्थितक्रमभागवति । प्रकरणस्य क्लृप्तोपकारैः प्राकृतैर्व्यावर्तितत्वात् । तत्र यन्नित्युक्ताकाङ्क्षस्य कस्यचित्समीपे पठ्यतेऽन्यस्य चाऽऽकाङ्क्षा ततस्तदुभाभ्यां गृह्यमाण यावत्क्रमवतो निवृत्तमसतीमाकाङ्क्षामुपजनयति तावत्प्रकरणवता सहैकवाक्यता

१ अनुषङ्गाधिकरण इति शेषः । २ ततोऽवस्थितमिति पा० । ३ (अ० ३ पा० २ अ० ९) दृष्टान्तं शेषः । ४ अवलिप्तमपि रूपस्वमिति पा० ।

गच्छति, यावच्चैतरत्रैकवाक्यता भवति तावत्प्रकरणेन प्रत्युपकारसामर्थ्यकल्पना । यावदितरत्रासौ तावदिह श्रुत्यनुपान यावदितरत्र श्रुतिरनुमास्यते तावदिह सिद्धे विनियोगेऽनुमानबीजहर्तिनावल्लश्रुति सर्वमप्रमाणी भवति । तथा क्रमसमाख्ययोः क्रमे वेदकल्पितमवाङ्मोर्देशसामान्यनिमित्त परस्परपर्युपस्थापनम् । सर्वत्र हि केनचिदभिन्नदेशेन सबन्धोऽवकल्पते । न च समाख्यानवत् किञ्चिद्देशसामान्य वेदकलसमुपलभामहे । येन संबन्धाभिमुख्यसम्भवः । ननु च समाख्या सबन्धमेवाभिधाना प्रवर्तत इति श्रुतिवृत्त्या प्राप्नोति । नैतदेवम् ।

अन्य एव हि सबन्धः कल्प्यते यः समाख्यया ।

अन्यच्च शेषशेषित्वं श्रुत्या प्रतिपाद्यते ॥

अर्थानां प्रथम केनचित्प्रकारेणानवगतसंबन्धानां समाख्या प्रवर्तते । सा च शेषशेषित्वं तावन्नैव प्रतिपादयति । केनचित्संबन्धेनोपपद्यमानत्वात्संबन्धमात्रमपि नैवाभिवर्त्ते । न हि यागिके भवन्धोऽभिधीयत इत्युक्तम् । समाख्यान्यथानुपपत्त्याऽनुमीयते । सबन्धमात्रस्य चैतद्वृत्तिरिति किञ्चिदभिन्नेषाममस्तात्त्ववगमः । ततश्चाऽऽपन्नं क्रमाज्जघन्यत्वम् । न हि किञ्चित्त्र सामान्यमनुमातव्य देशसामान्यस्य प्रत्यक्षत्वात् । इह तु तत्पदस्याः प्रत्यक्षत्वाद् अनुमानिकत्वमिति विकर्षः । समाख्या हि यावत्किञ्चित्सामान्यमस्तीति वक्ष्यति तावत्क्रमेण नूनमनयोः काचिदपेक्षाऽस्ति येनेन्यं समानदेशौ पठिता इति प्रकरणं कल्प्यते । यादृक् किञ्चित्सामान्यमपेक्षा वक्ष्यति तावदितरत्रैकवाक्यता क्लृप्ता । तथा यावदिहैकवाक्यता भवति तावदितरत्रोपकारसामर्थ्यसिद्धिः । यावच्चैते उपकारसामर्थ्यकल्पना तावदितरेण श्रुतिरुपादिता । नश्च यावदिह श्रुतिमनुमातुमुपक्रमते तावदितरत्र विनियोगे सिद्धे निराकाङ्क्षीभूने प्रकरणपाठं सर्वमतप्रचितमप्यपरिपक्वविच्छेदादाममस्यमिव लून निर्वाज भवति । तस्मादर्थविप्रकर्षात्तु परं परं बान्यत इति सिद्धम् । आह च ।

निश्रेण्यारोहणप्राप्य प्राप्तिमात्रोपपादि च ।

एकमेव फलं प्राप्तुमुभावरोहता यदा ॥

एकसोपानवर्त्यको भूमिष्ठश्चापरस्तयोः ।

उच्यते अत्र ननु प्रतिबन्धश्च नान्तरा ॥

विरोधिनोस्तर्कः हि तत्फलं प्राप्नुयात्तयोः ।

प्रथमेन गृहीतेऽस्मिन्प्राश्चित्योऽवतरेन्मुवा ॥

तेन यद्यपि सामर्थ्यं प्रत्येकं सिद्धमन्यदा ।

तथाऽपि युगपद्भावे जगन्वस्य निराक्रिया ॥

अन्यथैव हि शून्येषु दुर्बलैरपि चर्यते ।

अन्यथा बलवद्भूतैः सर्वशक्तित्वे सति ॥

तस्मान्नैतदालम्बनं युक्तं यत् कचिदुत्तरेषा प्रामाण्यामिष्टम् । तस्माद्बलवद्विरोधेऽपि तेन भवितव्यमिति । यत्तु प्रमाणाभासो बाध्यते न प्रमाणमिति । तत्र ब्रूमाऽयमपि प्रमाणमाम एव । कथम् ।

नैवैतेषां प्रमाणत्वमासीदत्र कदाचन ।

अन्यत्र दृष्टमेतत् समारोपेण कल्पितम् ॥

नहि यत्र विषये बाधस्तत्रैषा प्रमाणत्वम् । किं तर्हि । प्रदेशान्तरे केवलानामुपलक्षितं सामान्यतो दृष्टरूपेणात्रापि प्रतिभाति । तत्तु बलीयमाऽपह्नविषयत्वात्मीदृतीनि पञ्चान्तिस्त्वेनाभ्यवसीयते । अथवा यस्तत्राम्य व्यापार आसीत्तमिहापि प्रकमत एव । स तु जववताऽन्येन विषयेऽपह्ने मूलच्छेदाद्यदा त न गच्छति तत्किं क्रियताम् । तेन मृगतृष्णादिवदेवाप्राप्य प्रमाणमेव बाध्यते । अनुत्पन्नमेव चेह श्रुत्यभावाच्छेषज्ञानं बाध्यते । आन्तरालिकज्ञानमिष्ट्यात्वकल्पनयेति नोत्पत्तिसामान्येन तुल्यबलवम् । अतश्च ज्ञानसकरोच्छेदनादिरूपो बाधो नैवाऽऽशाङ्क्य । योऽपि चोत्पन्नबाधस्तमपि फलवियोगात्मनोदपादयिष्याम । एव तावद्द्वयोर्द्वयोर्विरोधे वर्णितम् । अर्थसिद्धत्वात्तु भाष्यकारेणैतैः सह न प्रदर्शितं व्याख्यातृभिस्त्वेव प्रपञ्चयितव्यम् । यथा श्रुतिवाक्ययोर्विरोधे, अरुणादिवाक्यसामर्थ्यादानन्तर्यसामानाधिकरण्याभ्यामेकहायन्यादिशेषत्व प्राप्तुवत्तृतीयाश्रुत्या क्रयसंबन्धित्वेन विज्ञायते । द्वितीयसोपानभूतानारोहकयोरिव ह्यत्र यावद्वाक्यसामर्थ्यं कल्पयति तावच्छ्रुत्या विनियोगः कल्पित इति महदन्तरम् । श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधे प्रकरणादेकविंशत्याद्यनुवचनानां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वे प्राप्ते श्रुत्यैव प्रतिष्ठाकामादिषु दुरुषार्थविधारणात्प्रकरणबाधः । अनुवचनानां च क्रियात्मकत्वादितिकर्तव्यतात्त्वपत्वात्प्रकरणग्राह्यत्वेन तद्विरोधोदाहरणत्वम् । ‘ निरु एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य ’ इति तु द्वादशत्वस्याक्रियात्वादमितिकर्तव्यतात्मकत्वे सति कथंभावरूपप्रकरणग्राह्यत्वानुपपत्तेः सन्निधिमित्रेण प्रकरणकल्पनापूर्वकमंबन्धाभ्यवधानाच्छ्रुतिरयानविरोधोदाहणत्वं युक्तमित्येके । तत्तु नैवमाश्रितम् । कुत ।

१ तत्किं क्रियतामिति । तत्तदा, बलवता विषयापहारेण दुबल प्रमाणमामता यानीत्याशयः ।

२ आनन्तर्यसामानाधिकरण्याभ्यामिति—ताभ्यामवगताद्वाक्यसामर्थ्यादित्यन्यतोऽर्थः । ३ न प्रेष्या रोहणप्राप्तं प्राप्तिमात्रोपपादि च । एकमेवफलं प्राप्तुमुभयवरोहतां यदा ॥ एकसोपानवर्त्येनो भविष्यत्प्राप्तस्तयो । इत्यादिना वृद्धश्लोकोपपादिना दृष्टान्तं विषयसुसारेण प्रकृते योजयति—द्वितीयसोपानेत्यादिना ।

यदि द्रव्यगता संख्या स्वतन्त्रा वा भवेदियम् ।
 नेत्यंभावेन गृह्येत क्रियारूपेण वर्जनात् ॥
 इतिकर्तव्यतांशस्था येनोद्दिश्योपसत्क्रियाम् ।
 द्वादशत्वविधिस्तेन कथंभावेन गृह्यते ॥
 इहापि च कथंभावविनियुक्तोपसद्गता ।
 यावत्संख्यैकवाक्यत्वसामर्थ्ये कल्पयिष्यति ॥
 तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या पष्ठ्याऽहीनाङ्गता गता ।
 नैव ह्यहर्गणादन्यदहान्यहीनमुच्यते ॥

श्रुतिक्रमविरोधे किमुदाहरणमिति ।

उच्यते रशनाधर्मा दर्भमद्यादयः क्रमात् ।
 अग्नीषोमीयशेषाः स्युः श्रुत्या यथाङ्गता गताः ॥
 एतद्यूपपरिव्याणशेषो हि रशना श्रुता ।
 सह धर्मेन सा याति क्रमेण पशुशेषताम् ॥
 यावत्प्रकरणादीनि तस्याः कल्पयति क्रमः ।
 चतुर्भिस्तैर्व्यपेनत्वाच्छ्रुत्या तावत्स जीयते ॥
 आकाङ्क्षामात्रमेवैकं यावत्कल्पयति क्रमः ।
 दूरेण तावदप्राप्ता रशना हरति श्रुतिः ॥

श्रुतिसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणम् । पौरोडाशिकमिति समाख्याते दर्शपूर्ण-
 मासकाण्डे पठितो मन्त्र साधारणे प्रकरणे वर्तमानः क्रमेण चानुन्मीलितलिङ्गेनाविनि-
 युज्यमानः पुरोडाशस्यैव वा प्राथम्यात्प्राप्नुवन्, श्रुत्या सानादयार्थशाखाङ्गत्वेन विधी-
 यते ' इषे त्वेति शाखा छिनत्ति ' इति । तत्रापि यावत्समाख्यया किञ्चित्सामान्यं
 कल्प्यते तावच्छ्रुत्या विनियुक्तत्वात्प्रकरणवाक्यसामर्थ्यश्रुतिष्वकल्पिताभवेव बाधः ।
 एव लिङ्गस्य प्रकरणादिविरोध उदाहर्तव्यः । तत्र प्रकरणविरोधे तावत्पूयानुमन्त्रणा-
 न्युदाहर्तव्यानि । यावच्च प्रकरणैकवाक्यत्वं कल्प्यते तावद्विज्ञेन श्रुतिः । तथा
 यावदितरत्र प्रकृतान्यादिप्रकाशनसामर्थ्यं तावदिह विनियोग इति बाधः । लिङ्गक्र-
 मयोर्विरोधः स्तुतशस्त्राधिकरणे दर्शित ' अर्थेन त्वैपकृत्ये ' इति । स्थितोदाह-
 रणमपि यथाऽभ्यनुज्ञापनाभ्यनुज्ञयोः प्रज्ञातक्रमयोः ' उपहूत उपह्वयस्व ' इत्येवं
 मन्त्रावाप्तौ । तौ देशसामान्यात्तथैवाङ्गतया प्राप्नुतः ' उपहूत ' इत्यनुज्ञापने

‘ उपह्वयम्ब ’ इत्यनुज्ञायाम् । न तु तथा सामर्थ्यमस्तीति विपरीतं शेषत्वम् । यावाद्धि स्थानेन प्रकरणमुत्पाद्यैकवाक्यत्व कल्पते तावल्लिङ्गेन श्रुतिं कल्पयित्वा साधितो विनियोग इत्यकल्पितलिङ्गश्रुतिपदस्यैव क्रमस्य बाधः । तथा परिव्याणकरणक्रियमाणानुवादिनोः ‘ परिवीरसि ’ ‘ युवा सुवासा. ’ इति वाऽग्नीषोमीयपरिव्याणश्रुतत्वे प्राप्ते लिङ्गात्सवनोयार्थद्वितीयपरिव्याणश्रुतत्वमपि । कथं न मनोताग्नीषोमीयक्रमबाधनसमर्थेन लिङ्गेनाऽऽग्नेयसवनोयपशुयागाङ्गमिति चेत् । न । वचनोच्चयार्थमैन्द्री स्यात् ’ इतिवद् बलवत्तरश्रुतिकृन्विनिगोमकल्पितलक्षणाद्वारेणाग्नीषोमीयाङ्गत्वात् । एवं ह्याह ‘ यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुराग्नेयेव मनोता कार्या ’ इति । अनया हि श्रुत्या लिङ्गेनोक्तृप्यमाणा मनोता वारिता । द्विदेवत्येऽप्येकदेवत्यैव न केवलाग्निदेवत्यत्वेनाग्नीषोमीयादुत्तारणीयेत्यर्थः । यद्वैवकार स्वस्थानादपनीय यथाक्रमं कार्यैवेत्यत्र सयोजना कार्येत्यवधार्यते । लिङ्गसमाख्याविरोधे तु भक्षानुवाके ग्रहणादिवक्तव्यानि समाख्यानाङ्गश्रुतत्वेन भवन्त्वसामान्यादिकल्पनया भक्षश्रुतत्वविनियोगाय प्रस्थितानि लिङ्गेन ग्रहणावेक्षणमभ्यग्नरणेषु विनियुज्यन्त इति स्थितम् । याज्यासमाख्याबाधेन च मनोर्कचा पृथुपाजवत्योश्च लिङ्गेन सामिधेनीत्वेन विनियोग इत्युक्तम् । वाक्यक्रमयोर्विरोधे परिव्याणकरणक्रियमाणानुवादिपरिवीरसिपरिवीतपदव्यतिरिक्तपदानां ‘ युवा सुवासा आगात्, स उ श्रेयान् ’ इत्येवमादीनां लिङ्गविनियुक्तपरिवीतपदैकवाक्यत्वात्सवनोयपरिव्याणे विनियोगः । वाक्यसमर्थन्ययोर्विरोधे भक्षानुवाक एव स्यासमित्यवमादिषु ग्रहणादौ विनियुज्यमानेषु तदेकवाक्यगतशेषपदावृत्तिरुदाहर्तव्या । तथाऽऽध्वर्थवादि समाख्यानाऽऽज्योतिष्टोमादिप्रयानेषु तदर्थेष्वेव प्राप्नुवन्तु स्वर्गकामाद्येकवाक्यत्वादायिमात्रविषयत्व विज्ञायते । ननु च श्रुतिरेवैषा भवेत् । नात्र कस्यचिच्छब्दस्य श्रवणादेताद्विज्ञायते । लिङ्गा कर्तुरनभिधानात् । किं तर्हि । पदद्वयसन्निकर्षादेवैतल्लक्षणया सामानाधिकरण्यावदगम्यते । तस्माद्वाक्येनैव समाख्या बाध्यत इति । प्रकरणसमाख्ययोर्विरोधे पौरोडाशिकसमाख्यातबाह्यणास्त्राताना प्रयाजादीना

१ (अ० ३ पा० २ अ० २ सू० ३) । २ (अ० ३ पा० २ अ० ९) इत्यत्रेति शेषः । ३ (अ० ३ पा० २ अ० ७) इत्यत्रेति शेषपूरणम् । वाक्यसमाख्ययोर्विरोध इति—भक्षानुवाकगतसव्यासभित्वादलिङ्गाद्ग्रहणादौ विनियोगेऽवगततदेकवाक्यतापन्नशेषपदानां समाख्यया भक्षाङ्गत्वप्रसक्तौ वाक्याद्ग्रहणायङ्गत्वमित्याशयः । ५ शेषपदावृत्तिरिति—आहोर्वागर्थकत्वाच्छेषपदानां भक्षणादवगनुष्ठीयमानेषु ग्रहणादिषु वृत्ति—विनियोग इत्यर्थः । ६ कर्त्रधिकरणे निषेत्स्यमानमाख्यातस्य कर्तुरनभिधानमपर्यलोच्यस्या श्रुतिसमाख्योदाहरणत्वं शट्कृते—नन्वित्यादिना ।

प्रकरणात्सान्ध्योपांशुयाजार्थत्वमित्युदाहरणम् । एव तावदेकस्य शेषस्यानेकं शेषिणं प्रति नीयमानस्य विरोध उदाहृतः । एतयैव तु दिशाऽनेकस्य शेषस्यैकं शेषिणं प्रति नीयमानस्य विरोध इदानीमुदाहर्तव्यः । तद्यथा श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे ' ऐन्द्रा गार्ह-
पत्यमुपतिष्ठते' इति मन्त्रकरणकल्याणविधाने कृते लिङ्गात्कार्त्स्न्यविधाने मन्त्रे शेष-
त्वेन प्राप्नुवति श्रुत्यैन्द्रो विनियुज्यते । तद्वरुद्धे चोपस्थाने नेतरम्यावकाशो विद्यते ।
श्रुतिवाक्ययोर्विरोधे यज्ञायज्ञीयप्रगाथैकवाक्यभूतगिरापदप्राप्ताविरापदविधानमुदाहर-
णम् । तथा विश्वेषा देवानां श्रुत्याऽऽमिन्नैव, शेषो हि तेषां वाक्येन वाजिनं तद्दुर्ब-
लप्रमाणत्वात्तया श्रुत्या निराकृतम् । श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधे प्रतिष्ठाकामदर्शपूर्णमास-
प्रयोगे प्रकरणात्पञ्चदशसंख्यसामिधेयानुवचनेऽङ्गत्वेन प्राप्ते श्रुत्यैकनिश्चितिसंख्याननुवच-
नान्तराङ्गत्वावगमात्प्राकरणेनित्यं नुवचनबाधः । श्रुतिक्रमविरोधे—

पशुकामप्रयोगे च क्रमेण चमसाङ्गता ।

श्रौताद्गोदोहनात्तत्र चमसस्य निराक्रिया ॥

श्रुतिसमाख्याविरोधे—

वाजपेयः समाख्यानात्प्राप्त्यध्वर्युकर्तृकः ।

श्रुत्या स्वाराज्यकामस्य तथाऽध्वर्योर्निराक्रिया ॥

तथा 'यजमानस्य याज्या' इत्युदाहरणम् । ऋतुयाजेषु हि हौत्रसमाख्यया होतुः
प्राप्ता याज्या यजमानकर्तृकत्वेन कर्तृसंबन्धवाचिन्या षष्ठीश्रुत्या प्रतिपाद्यते । लिङ्गवा-
क्यविरोधे—

स्योनादेरपि शेषत्वं वाक्येन सदनं प्रति ।

सीदेत्यस्यैव लिङ्गेन तेनायं पूर्ववाचनः ॥

तथाऽभिधारणे तस्मिन्सीदेत्यस्यापि शेषता ।

स्योनादेरेव लिङ्गेन तस्मात्तम परवाचनः ॥

अनेकशेषिशेषत्वात्पूर्वनेतामुदाहृतम् ।

अनेकशेषसंबन्धात्सप्रत्येकस्य शेषिणः ॥

पूर्वं स्योनं त इत्यादि सदने सामिधारणे ।

वाक्येनाङ्गतया प्राप्तं लिङ्गाच्छ्रुद्धेऽभिधारणे ॥

तस्मिन्सीदेत्यर्थं वाक्यात्प्राप्तः शेषोऽभिधारणे ।

लिङ्गात्तु सदनस्यैव तत्रैवातं द्रव्युज्यते ॥

एकैकस्मिन्तु शेषत्वं वाक्यात्प्राप्तं द्वयोर्द्वयोः ।

एकैकस्य तु लिङ्गेन तच्च संप्रति गृह्यते ॥

एकस्मिन्नेव मार्गे तु यत्सर्कीर्णचतुष्टयम् ।

अभाणि भाष्यकारेण विवेक्तव्यं तदात्मना ॥

लिङ्गस्य प्रकरणक्रमसमाख्याविरोधे निर्वापादिषु लिङ्गेन देवस्य त्वेत्यादिना प्रकरणप्राप्तमन्त्रान्तरबाधः । प्रथमस्य काम्यम्यैन्द्राग्रस्य क्रमात्सामिधेनीकार्यप्राप्तस्य याज्यानुवाक्यायुगलस्य लिङ्गेन बाधः । समाख्यया मनोऽर्कचा सोमारौद्रियेषु याज्यानुवाक्यात्वेन प्राप्तानां सोमरुद्रलिङ्गाभिर्याज्यानुवाक्याभिर्बाध इत्युदाहरणानि । वाक्य-प्रकरणयोर्विरोधे 'पूर्वेद्युरमावास्याया वेदिं करोति' इत्युदाहरणम् । प्रकरणेन हि हविराभिवासनोत्तरकालं यद्विधानं तस्य ग्रहणं प्राप्नोति । अमावास्यासमभिव्याहारेण तु पूर्वेषु । न चात्र श्रुतित्वम् । न हि सप्तमी शेषशेषिसम्बन्धं वदति । यच्च वि-करणत्वमभिधत्ते तत्तत्कर्मणोऽनुपपन्नमेव । तस्मात्पदसंनिधानेनैष सम्बन्धः । स च शीघ्रतरं भवतीत्युक्तम् । वाक्यक्रमयोर्विरोधे किमुदाहरणम् । उद्योतिष्ठोमे काम्यमैमि-त्तिकेषु प्रतिपत्कल्पेषु प्रतीकग्रहणात्पादमात्रं श्रुत्या विनियुज्यते । तत्र द्वितीयपादात्प्र-भृति यथास्वरूपक्रमेण नित्यानामेवर्चा प्रसङ्गः । तद्यथा 'वृषा पवस्व धारय' इति राजन्याय प्रतिपदं कुर्यादित्यत्र 'पवमानायेन्दवे । अभि देवा इयस्यते' इत्येतत्वेव द्वितीयतृतीयपादैः प्राप्नुतः । वाक्याच्च 'मरुन्वते च मत्सरः । विश्वा दधान ओजसा' इति । ननु विभक्तिभेदात्त्र लिङ्गविरोधः स्यात् । नैष दोषः । सर्वेषां सोमलिङ्ग-न्वाद्विभक्तिभेदेन त्वेकवाक्यत्वमेव नोपपद्यते । तथावदाकाङ्क्षापूर्वकमेकवाक्यत्वादि कल्प्यते तावदतिरेकाऽऽनन्तर्यात्समानविषयत्वाच्च सामर्थ्यादि कल्पयित्वा विनियोगः कृत इति बलीयस्त्वम् । वाक्यसमाख्ययोर्विरोधे 'तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽह' इति हैत्रसमाख्याते प्रवचने प्रैषानुवचनमाज्ञानम् । तस्य कर्तृविशेषाकाङ्क्षिणः समाख्यया होता प्राप्नोति । वाक्येन मैत्रावरुणः । एकेन च कृतार्थस्य न कर्त्रन्तरापेक्षा भवति । तत्र शीघ्रतरप्राप्ते मैत्रावरुणे प्रकरणकलना यावत्प्राप्ता समाख्या बाध्यते । न चायं श्रुतिविरोधः । आख्यायाः कर्तुः न भिदान्मैत्रावरुणपदे च कारकाविभक्ति-प्रयोगाभावात् । प्रकरणक्रमयोर्विरोधे गिरापरापदे एव अस्त्योदाहरणम् । अग्निष्टोमसंज्ञः क्रमेण गिरापदं प्राप्नोति प्रकरणादिगणम् । तच्च बलीयः । पूर्वं तु सामापेक्षयोदाहृतमासीदित्यसर्कीर्णविषयत्वम् । प्रक्रियासमाख्ययोर्विरोधे 'तस्मान्मै-

त्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽह' इत्येतदेव ज्योतिष्टोमं प्रत्युदाहरणम् । तस्य हि समा-
ख्यया होतृकर्तृक प्रेषानुवचन प्राप्नोति । प्रकरणात्तु मैत्रावरुणकर्तृक निर्णयते । प्रेषानु-
वचनस्वरूपापेक्षं च पूर्वत्रोदाहरणमिति भेदः । क्रमसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणम् ।
काम्ययाज्याकाण्डाधीतयोरैन्द्राग्रयुगलयोरुभयोरपि विकल्पेन कर्मद्वयेऽपि प्रयोगः समाख्या-
नुरोधेन प्राप्नोति । क्रमबलीयस्त्वात् प्रथमस्य प्रथम द्वितीयस्य द्वितीयमेवेति व्यवस्था ।
लिङ्गं तु पक्षद्वयेऽपि तुल्यार्थमिति क्रमसमाख्ययोरेव विरोधः । एव शेषकत्वे शेष्यकत्वे च
श्रुत्यादिसम्यग्निर्दिष्टम् । यथा चैषामर्थविप्रकर्षाद्विजातीयै सह बलाबलमेवं सजातीयै-
रपि यत्र हेतुसामान्यं तत्र दर्शयितव्यम् । तद्यथा श्रुतेरेव तावत्सामान्य-
विशेषादिभावेन शेषविषय समवायः । 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इत्य-
विशेषश्रवणादग्नीषोमीयादावपि प्राप्नुवत् 'आग्नेयं चतुर्धा' इति तु विशेषश्रवणेन
विशेषं चतुर्धाकरणमुपसंहियते । तथा शेषिसमवाये 'यदाहवनीये जुहोति' इति
सप्तमीश्रुत्या जुहोतिसामानाधिकरण्येनावभूयेऽप्याहवनीयः प्राप्यमाणो विशेषसमुक्तया
'अप्स्ववभूथेन' इत्यनया बाध्यते । सदिग्धासदिग्वत्त्वेन च बलाबलविशेषो भवि-
ष्यति । एव पौर्वापर्याविरोधाङ्गुणविरोधादिष्वपि श्रुतिद्वयमुदाहर्तव्यम् ।

तथा पदवङ्गमेकत्वं पदश्रुत्या प्रतीयते ।

समानप्रत्ययश्रुत्या बलीयस्या क्रियाङ्गता ॥

तथा घात्वर्थकर्मत्वे पदश्रुत्यापपादिते ।

भावनाया विधिश्रुत्या पुरुषार्थस्य साध्यता ॥

तथा लिङ्गद्वयविरोधे 'स्योन ते सदनं कृणोमि' इत्येतोदाहरणम् । द्वे हि तत्र
लिङ्गे । परस्परैकवाक्यतागमनसामर्थ्यं त्मकमेकमर्थमभिधानशक्तिरूपमपरम् । एतच्च श्रुत्य-
नुमानस्य प्रत्यासन्नम् । विप्रकृष्टमितरद्वयादिषु अग्रन्यत्वादित्युक्तं भाष्ये । वाक्य-
योर्विरोधे 'पञ्चदश सामिवेनीरनुव्यात्' 'सप्तदश वैश्यस्य' इत्येतदुदाहरणम् ।
उभयत्रापि हि सामानाधिकरण्यादेकवाक्यत्वं कृते विनियोगे सति निमित्तविशेषसयोगा-
त्साप्तदश्यं बलीयो भवति । प्रकरणयोर्विरोधे 'अभिक्राम जुहोति' इत्युदाहरणम् ।
महाप्रकरणेन ह्यस्य दर्शपूर्णमासार्थता । अवान्तरप्रकरणेन तु प्रयोजार्थता । तच्च बलीयः ।
तत्र हि प्रत्यासत्तेरेननुभूते महाप्रकरणसंस्पर्शे पूर्वतरं वाक्यस्थानीयः संबन्धोऽवकल्पते ।
क्रमयोर्विरोधे काम्य एव याज्याकाण्डे पौर्वापर्यप्रत्यासत्तिक्रमेण तयोरैवैन्द्राग्रययो-

१ इत्युक्तमिति—लिङ्गवाक्ययोर्विरोधादाहरणप्रदर्शनावसरे भाष्ये 'तदर्थोऽर्थविप्रकर्षः,
अतः 'स्योनं ते' इत्यस्य प्रत्यक्षं सदनकर्मणोऽनसामर्थ्यं तन्मुख्यम्' इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ।

तावत्प्राप्तम् । तुल्यबले एते कारणे इति । कथम् । इदमपि कारणमि-

युगलयोरनियमेनेष्टिद्वयस्यानियमेन प्राप्नुवतोर्थशास्त्रकमेणात्यन्तदेशमाम्येन प्रत्यासन्न-
त्वाद्विनियोगो भवति । सामान्ययोस्तु विरोधे सामान्यविशेषसामान्ययोः सूत्रबद्ध एव
बाधो भविष्यति ' तस्योपदेशसामान्यानेन निर्देश ' इति । शेषशेषिसमवायश्च प्रत्येक-
विविच्योदाहर्तव्यः । एव तावत्प्रत्यक्षेषु श्रुत्यादिषु विचारितम् । एतथैव दिशाऽनुमाना-
दिगम्येष्वपि सजातीयविजातीयसमवाये विचारयितव्यम् । तत्र च प्रत्यक्षगम्यानामानु-
मानिकैरानुमानिकानां चाऽऽनुमानिकैः सह पूर्वोक्तेनैव मागेण सजातीयविजातीयबला-
बलं व्याख्येयम् । तद्यथाऽतिदेशप्राप्ताः श्रुत्यादयः प्रत्यक्षैर्विकृतिषु बाधियन्ते । विप-
रीतोऽपि चेह बाधो भवति । पूर्वं पूर्वमपि ह्यानुमानिकपरं परेणापि प्रत्यक्षेण बाध्यते ।
यथा कृष्णलेपे सामर्थ्येनावधानः । सर्ववस्तुविषय च सामर्थ्यं, लिङ्ग केवल मन्त्रगतमे-
वावगन्तव्यम् । तथा च यान्थप्यन्यार्थदर्शनान्यन्यगतीनि तेषामपि लिङ्गत्वमाभिधा-
स्यते । का पुनरस्य लिङ्गस्य प्राप्तिरन्यथाभव इत्यादि । यत्र पुनः श्रुतिरानुमानिकी
लिङ्ग च प्रत्यक्ष तत्र कथम् । यथा स्मृतिर्वदिकलिङ्गविरोधे । तत्र स्मृत्युल्लङ्घनमपि संभा-
व्यते न तु लिङ्गम्यति तदेव बलवदित्यनुसर्तव्यम् । सर्वत्र दुर्बलम्यापि प्रमाणस्य बाधे
यदि किञ्चिदनर्थको भवति ततो विपरीतो बाधो योजयितव्यः । तदुक्तं 'त्रिहीनप्रोक्षति'
इत्यत्र श्रुतिमुत्सृज्यापूर्वत्वात्तत्प्रहणमिति । तथा—

दुर्बलस्य प्रमाणस्य बलवानाश्रयो यदा ।

तदाऽपि विपरीतत्वं शिष्टाकोपे यथोदितम् ॥

सर्वप्रमाणावामेवार्थद्वारं परस्परविरोधो न स्वरूपानिमित्तः । तत्र यदा पदार्थतद्ध-
र्मविषये प्रमाणे विरुध्येते तत्र यद्यपि प्रमाणतोऽन्यादृशं बलाबलं तथाऽपि प्रमेयानुरो-
धेन तदाश्रयात्स्वरूपदुर्बलेनापि बलवद्भाष्यमानं तदानुगुण्यं प्रतिपद्यते । तदुक्तमाच-
मनादयः पदार्थान्तेषां क्रम इति । तथा च लोके—

अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरमानपदा जनाः ।

दुर्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्ष्णिवाश्रितैः ॥

एष सः श्रुतिलिङ्गविरोधोपपादनान्तं च भाष्य व्याख्यातम् । इदानीं साध्यशेषम-
नुक्रमिष्यामः ।

तत्र तुल्यबलत्वात्किं स्वतः प्रामाण्यविभ्रमात् ।

प्रदेशान्तरदृष्टं च रूपं तुल्यं द्वयोरपि ॥

१ (अ० १ पा० ७ अ० २१ सू० ४१) । २ विजातीयसमवायो विचारयितव्य इति पा० ।

३ (अ० १ पा० ३ अ० १) ।

दमपि, श्रुतिगपि लिङ्गमपि । नहि विज्ञानस्य विज्ञानस्य च कश्चिद्विशेष उपलभ्यते रूपं प्रति, अस्य भङ्गुरस्येव रूपमस्य दृढस्येवेति । ननु लिङ्गस्य भङ्गुरस्येव रूपम् । सविचिकित्सो हि भवति लिङ्गात्प्रत्ययः । निर्विचिकित्सः श्रुतेः । नैतद्युक्तम् । यतो लिङ्गात्सविचिकित्सः प्रत्ययः । तस्य च श्रुतेश्च नैव संप्रधारणाऽस्ति । यतस्तु खलु लिङ्गान्निर्विचिकित्सः प्रत्ययः स श्रुत्या विकल्पितुमर्हति । ननु नैव कदाचिल्लिङ्गान्निर्विचिकित्सः प्रत्ययोऽस्ति । नैतदेवम् । एवं हि सति नैव लिङ्गं नाम किञ्चित्प्रमाणमभिविष्यत् । कामं वा भूत्प्रमाणम् ।

स्वत एव मन्त्ररूपदृष्टा श्रुत्यनुमानमन्तरेणैव विनियोगबुद्धिर्भवतीति श्रुतिबुल्यत्वम् । नहि विज्ञानस्य विज्ञानस्य च विशेष उपलभ्यत इति—मन्त्रास्त्रानवेलाया-
मिन्द्रार्थत्वं ज्ञात श्रुत्युच्चारणकालेऽपि गार्हपत्यार्थत्वमित्युभयोर्लब्धत्वात्मनोरोविशिष्टत्वम् । न ह्यविज्ञातकालो मन्त्र श्रुत्या शक्यो विनियोक्तमिति श्रुत्या प्रथमं रूपनिरूपण कर्तव्यम् । अतश्च तदुच्चारणवेलायामिन्द्रोपस्थानप्रत्ययो जातो न शक्यो निवर्तयितुमिति मन्यते । ननु लिङ्गस्य भङ्गुरस्येव रूपं सविचिकित्सो हीति—श्रुतौ दृश्यमानायामनुमानायामवाद्भङ्गुरत्वम् । सविचिकित्सो हि त्वय विक्षेपजन्मत्वात् । न तस्य सति प्रामाण्यमित्यभिप्रायः । परं पुनः प्रत्ययोपादनमप्राप्तकं गृहीत्वा सविचिकित्सत्वं सद्विनिर्णयानव्यवसायानामन्यतमं मन्यमान आह—नैतद्युक्तं यतो लिङ्गात्सविचिकित्सः प्रत्ययः । तस्य श्रुतेश्च नैव संप्रधारणाऽस्तीति । किञ्चित्मन्त्रो मन्त्रेण न भवतीत्यभिप्रायः । तस्य श्रुत्यविरोधेऽप्रमाणत्वाच्चैव तथा सह बलाद्यवचिन्ता । यतस्तु निर्विचिकित्स एव तैत्तिरीयस्योऽयं मन्त्र इति प्रत्ययः स श्रुत्या सह बलवत्त्वाद्बलवत्त्वमर्हति । ननु नैव कदाचिदिति—पूर्ववदेव कदाचिन्निर्दिष्टे इति मन्यत । इत्यस्य स्वाभिप्रेतमेव सविचिकित्सत्वं गृहीत्वाऽह—
एवं हि सति नैव लिङ्गं नाम किञ्चित्प्रमाणमभिविष्यादिति । सिद्धान्तवादी तु वदति—यदि सविक्षेपप्रत्ययोत्पादनमात्रेण कृपितं लिङ्गं प्रामाण्यमेव मुञ्चति कामं वा भूत्प्रमाणं भवति तु संशयो लिङ्गपरिज्ञातत्वेऽर्थेऽपि । कथं पुनः सविक्षेपत्वं परित्यज्य सशय एव सविचिकित्सत्वं मुदाद्वियते । कथं वा लिङ्गपरिज्ञातत्वं सिद्धवदभियोज्यते । नैव दोषः । लिङ्गपरिज्ञातत्वं तावदविरोधवेलाभिप्रायम् । संदिग्धत्वं विरोधवेलायाम् । एतदुक्तं भवति । यदविरोधकाले लिङ्गस्यावगतं विनियोजकत्वं तत्र

भवति तु संशयो लिङ्गपरिज्ञातेष्वर्थेषु । यदि वा विस्पष्टमेवाप्रामाण्यं न संशयः । कथम् । समर्थमेतदिममर्थमभिनिर्वर्तयितुमिति लिङ्गदेता-
वदवगम्यते । न च यद्यस्य निर्वर्तनायालं तदसत्येव वचने तन्निर्वर्त-
यितुमर्हति । तस्मान्न लिङ्गं विनियोजकमिति ।

अत्राभिधीयते । प्रकरणवतोऽर्थस्य संनिधाने यमर्थमामनन्ति
स तस्य साधनभूत इत्येव गम्यते । कथं खलुपक्षरिष्यतीति
संदिह्यमाने भवति सामर्थ्यात्परिनिश्चयः । यत्रायं समर्थस्तत्र श-
क्यो विनियोजकमिति । तस्माद्भवति लिङ्गं प्रमाणमिति । न
च लिङ्गप्रामाण्ये विनिगमनायां हेतुरस्ति । तस्मात्तुल्यशले एते
कारणे । कदाचन स्तरीरामि, इति लिङ्गादिन्द्र उपस्थातव्यः
श्रुतेर्गार्हपत्य इति । अविरोधात्खल्वपीममेवार्थं प्रतिपद्यामहे । वल्लीया-

नयैव सर्वत्रैवावतिष्ठते । किं तर्हि । मंडिह्यते । अन्यत्राविरोधाद्विनियोगोऽङ्गीकृतः
स इह किं तथैव भवत्ययं केनचिद्व्यावर्तयित इति । यदि वा विस्पष्टमेवाप्रा-
माण्यमिति—तावदेव सदेहो भवति यावत्प्रत्यक्षा श्रुतिर्नापलभ्यते । तस्या तु
सत्यामितरकल्पनानुपपत्तेरप्रामाण्यम् । लिङ्गे हि सामर्थ्यमात्रं प्रत्यक्षम् । न च
तावता विनियोग उक्तो भवति । न चानुक्तस्य क्रियायां प्रामाण्यमस्ति ।
यथा—सत्यपि सामर्थ्ये विप्रराजन्यौ न वैद्यस्तोमं कुरुतः । तस्मान्न लिङ्गं विनि-
योजकमिति । परन्तु विरोधविषयमप्रामाण्याभिधानमज्ञात्वा सार्वत्रिकमेवेदमुक्तमिति
भीतः प्रामाण्यमार्गं दर्शयति—प्रकरणवतोऽर्थस्य संनिधाने यमर्थमामनन्तीति ।
तदेतत् ‘अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानवाची स्यात्’ इत्यत्र ‘अविशिष्टं तु
वाक्यार्थः’ इत्यत्र च वर्णितम् । अथवा सिद्धान्तवादिनाऽपि विरोधे सुम्भूतरमप्रमाणत्वं
वक्ष्यामीति मन्यमानेन प्रथमं स्वतन्त्रमेव तावदप्रामाण्यं दर्शितम् । तथा च कृते स्वयं
मेवैतस्य श्रुत्यनुमानद्वारप्रामाण्यकल्पनमापत्स्यते । न तश्च मम मुनयो भविष्यति ।
तत्रेतरेण विरोधविषयमनादृत्य प्रामाण्यं तावदस्तीति निरूप्य तुल्यबलत्वमभिहितम् ।
अभ्युपगम्यापि बलबलविरोधादबाध । तद्यथोपदेशातिदेशाभ्यां प्रयाजाद्युपकारस्य
प्रकृतिविकृत्यर्थत्वादविरोधः । सकृच्चोदित-यासकृत्करणेऽपि प्रधानानुगोचरेण गुणानुवृत्तेः

१ वस्तुतस्तु श्रुतिविरोधे लिङ्गस्याप्रामाण्यमेव । तु प्रामाण्यसंशय इत्येवमभिधानार्थं ‘यदि
वेति भाष्यं व्याचष्टे—यदि वा विस्पष्टमित्यादिना । २ (अ० २ पा० १ अ० ६ सू० ३१) । ३
(अ० १ पा० २ अ० ४ सू० ३२) । ४ अविरोधात्सर्वत्रापि इत्यादं भाग्यं व्याचष्टे—अभ्युपग-
म्यापीत्यादिना ।

नपि हेतुर्विरुध्यमानमबलीयांसं बाधितुमर्हति नाविरुद्धम् । न च कश्चन विरोधो यदिन्द्रमुपतिष्ठतानेन मन्त्रेण गार्हपत्यमपि । नन्वयमेव विरोधः सकृदुपस्थानं चोदितमसकृदभिनविर्वर्त्यत इति । उपस्थेयभेदात्प्रतिप्रधानमावर्तन्ते गुणा इति न्याय एवैष न विरोधः । अयं तर्हि विरोधः । गार्हपत्य उपस्थीयमानेऽग्निवचन इन्द्रशब्दो गुणक्रियायोगं वाऽपेक्षमाणो भवितुमर्हति । इन्द्रे तुपस्थातव्ये निरपेक्ष इन्द्रवचन एव । गौणमुख्ययोश्च मुख्ये संप्रत्यय इति । नेति ब्रूमः । विरोधे मुख्येन गौणो बाध्येत । न च कश्चिद्विरोधः । युगपदभिधाने हि विरुध्येयाताम् । इह चान्यस्मिन्प्रयोगेऽग्निवचनोऽन्यस्मिन्निन्द्रवचनः । अतस्तुल्यवले एते कारणे इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतिर्वलीयसी । कुतः । अर्थविप्रकर्षात् । किमिदमर्थविप्रकर्षादिति । अर्थस्य विप्रकर्षोऽर्थविप्रकर्षः । कः पुनरर्थः । श्रुत्यर्थः । गार्हपत्यमुपनिष्ठ इति संनिष्कृष्टः श्रुत्यर्थः । इन्द्र उपस्थेय इति विप्रकृष्टः । कथम् । 'कदाचन स्तरीरासि' इत्यनेन मन्त्रेणेन्द्र उपस्थातव्य इति न श्रूयते । सत्यपीन्द्राभिधानसामर्थ्ये वचनाभावादनुपस्थानीय इन्द्र इत्येव गम्यते । नन्विदमुक्तं प्रकरणाम्नानादङ्गमित्यवगम्यते । सामर्थ्याद्विनियोग इति । नेतदस्ति । उक्तमेवैतद्धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यादिति । यदेतत्प्रकरणं लिङ्गं चाभयमप्येतदशब्दम् । न चातिक्रान्तप्रत्यक्षाविषय

सर्वत्रेष्टत्वात् । इन्द्रशब्दस्य गार्हपत्ये गौणत्वादवयवप्रासिद्धेर्वेन्द्रे मुख्यत्वात्समुदायप्रसिद्धेर्विरोध इति चेत् । न । प्रयोगभेदेन परिहारात् । युगपदुपदिश्यमानं ह्येतन्मभासंभवाश्रयणाद्विरुध्यते । प्रयोगभेदे तु सति गार्हपत्याभिधानवेलाया यज्ञसाधनत्वं वा गुणमभिवदति कियारूपैश्वर्ययोग वाऽङ्गीकृत्य प्रवर्त्यति । इन्द्राभिधानकाले तु मुख्य इत्याविरोधः । तस्मान्नास्ति बाध इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । श्रुतिलिङ्गाद्वलीयसी । कुतः ।

मन्त्रोऽय गार्हपत्याङ्गं शब्देनैवाभिधीयते ।

इन्द्राङ्गत्वं तु सामर्थ्यादशब्दमनुमीयते ॥

यत्तु प्रकरणात्सामार्थाच्चाङ्गत्वानुमानमुक्तं तच्छब्देनासंसृष्टमीदृशेत्वंत्वप्रमाणमित्युक्तम् । परस्तु सार्वत्रिकमेव लिङ्गस्याशाब्दत्वमुक्तमिति मन्त्रमानो न तर्हि विरो-

एवंलक्षणकेऽर्थे शब्दमन्तरेण परिच्छेदोऽवकल्पते । अतो मन्यामहे विप्रकृष्टं श्रुत्यर्थाल्लिङ्गमिति । यद्येवं, श्रुतिर्यत्र विरोधिनी न विद्यते तत्रापि न लिङ्गादर्थपरिच्छेदः । तत्रैतदेव नास्ति लिङ्गं प्रमाणमिति । कुत एवैतेन श्रुतिर्विरोत्स्यत इति । तत्र श्रुतिलिङ्गयोर्बलीयस्त्वं प्रति संप्रधारणैव नोपपद्यत इति ब्रूमः । अत्रोच्यते । इतिकर्तव्यता-र्थिनः प्रकरणवतोऽर्थस्य संनिधायुपनिपातिनो मन्त्र आम्नानसामर्थ्या-दिनिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य वाक्यशेषतामभ्युपेत्यैतेन मन्त्रेण यजेतेति । किमुक्तं भवति । यागेनाभीप्सिते साध्यमानेऽनेन मन्त्रेणोपकुर्या-दिति । न चान्तरेणेन्द्राभिधानमर्थं मन्त्र उपकर्तुं शक्नोति । तेनै-तदुक्तं भवति । अनेनेन्द्रोऽभिधातव्य इति । अतः श्रुतिमूल एवायमर्थः । यदि श्रुतिमूलो न श्रुत्यन्तरेण बाधितुं शक्यः । तदेत-लिङ्गं यदि वा नैव प्रमाणम् । यदि वा श्रुत्या विकल्पितुमर्हतीति । नाप्यप्रमाणं भविष्यति, नापि विकल्पिष्यत इति ब्रूमः । कथम् । श्रुतिलक्षणोऽयमर्थ इत्युपपादितम् । तस्मान्नाप्रमाणम् । यतस्तु स्वल्बा-नुमानिकीमेकवाक्यतां लिङ्गसामर्थ्यं चापेक्ष्य श्रौतोऽयमर्थो यदिन्द्र-स्योपस्थानमनेन मन्त्रेणेत्यवगम्यते । प्रत्यक्षा तु श्रुतिगार्हपत्यमुपाति-ष्टुत इति । स एषोऽर्थविप्रकर्षः । प्रथमं तावलिङ्गज्ञानम् । ततः साम-

धाद्धाघः । किं तर्हि । अप्रमाणत्वादेवेति विवक्षन्यद्येवमित्याह । सिद्धान्तवादी तु यथा प्रथमं पूर्वपक्षवादिना लिङ्गस्य प्रामाण्यमुक्तमासीत्तयेदानीं स्वयं प्रतिपादयति । भवति हि प्रकरणादेषोऽर्थो यथा शकनुयात्तया यागम्यानेनोपकुर्यादिति । न च स्वार्था-भिधानादन्यथा शक्नोत्यसावुपकर्तुमिति तत्र विनियोगश्चोदितो भवति । परस्तु मदीय-मेवायं पूर्वोक्तं मार्गमायात. केदानीं गमिष्यतीत्युत्साहेनाऽऽह—यदि श्रुतिमूलो न श्रुत्यन्तरेण बाधितुं शक्यः । तेन यदि तावदशाब्दोऽयमर्थस्ततो नैव प्रमाणम् । अथ शाब्दस्तनस्तुल्यबल इति । सिद्धान्तवादी तु द्वयमपि परिहरति—नापीति । आनु-मानिक्याः श्रुतेरविरोधे सत्यात्मलाभो विरोधे चानुत्पादात् । यत्र हि प्रत्यक्षया श्रुत्या मन्त्रो न विनियोग प्रति निराकाङ्क्षीकृतस्तत्रास्य विनियोगसिद्धयर्थं यावत्कल्प्यते तत्सर्वमाज्ञाना-न्यथानुपपत्तिमुद्रामुद्रितत्वाद्वैदिकं भवति । यत्र विस्पष्टमेवावगतमनेन गार्हपत्य उप-स्थेय इति तत्राऽऽम्नानप्रयोजनेन साध्ये प्रयोगोपकारे विज्ञाते नैतावत्कल्प्यमानं वेदः सहतेऽनेनेन्द्रोपस्थानं कर्तव्यमिति । तस्माद्दुर्बलं लिङ्गम् । किंच

धर्माच्छब्देनायमर्थोऽभिहितो भवति । तदेतच्छ्रुतिविरोधे नावकल्पते ।
विस्पष्टं ह्यवगतमेतदनेन मन्त्रेण गार्हपत्य उपस्थेय इति । तत्र विज्ञा-
तमेतदेवमयमुपकरोति मन्त्र इति । एतस्मिन् निज्ञाति कृतसामर्थ्ययोर्वा-
क्यप्रकरणयोर्नैतदेवं कल्पयितुं शक्यमिन्द्रोपस्थानं शब्देनाभिहितमिति ।
तस्मादर्थविप्रकर्षाच्छ्रुत्या लिङ्गं बाध्यत इति । विकल्पस्य चान्या-
यत्वात् । अन्यायस्य विकल्पः । तत्र ह्यभावः पक्षे । नित्यवच्च 'ऐन्द्र्या
गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति श्रूयमाणे यदभावः पक्षे परिकल्प्यते, तदश्रुतं
भवति, श्रुतं च हीयते । यावांश्च श्रुतस्यार्थस्योत्सर्गं दोषस्तावानश्रु-
तपरिकल्पनायाम् । उभयत्र हि प्रसिद्धिर्बाध्यते । तस्मादन्याय्यत्वा-
द्विकल्पस्य श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतिर्बलीयसीन्यवगच्छामः ।

अथ यदुक्तं सति विरोधे न्याय्यो बाधः । न चात्रास्ति विरोध
इति । अयमस्ति विरोधः । यदकृतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणयोरिन्द्रोप-

सर्वत्रैव विकल्पानामन्याय्यत्वमवस्थितम् ।

पक्षे हि सदसद्भावावेकत्रार्थे दुराश्रयौ ॥

स्वतन्त्रया श्रुत्या नित्यमेव गार्हपत्योपस्थानं चोदितं, लिङ्गेन स्वतन्त्रेणोन्द्रोपस्थानम् ।
तत्रान्यतराश्रयणे सतीतरचोदितं सन्न क्रियते नदपेक्षया चेतरेदचोदितं सत्कृतम् ।
तदकरणमप्यचोदितम् । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनयोश्च तुल्यो दोषः । प्रसिद्धिबाधात् । चोदि-
तस्य कर्तव्यताप्रसिद्धिरितरस्याकर्तव्यत्वं तदुभयमतिक्रम्यते । तस्मात्तावन्न विकल्पः ।
यस्तु विरोधपरिहारार्थं समुच्चयोऽभिहितस्तत्र ब्रूमोऽस्त्येव विरोधः । कथम् ।

श्रुत्या ह्यत्र निराकाङ्क्षे मन्त्रप्रकरणे कृते ।

लिङ्गं साकाङ्क्षसाध्यायं तथैकान्ताद्विरुध्यते ॥

एकोऽयं मन्त्र एकं च प्रकरणम् । सत्कृत्वाऽऽस्मात्सम्यैकरूप्येण भवितव्यम् । तत्र
श्रुतिविनियोगवेलायां मन्त्रप्रकरणेनोन्निराकाङ्क्षत्वं भवेद्वा न वा । तद्यदि तावन्नास्ति
ततो विनियोग एवासिद्धः । न हि विनियुक्तस्याऽऽकाङ्क्षा युज्यते । अथ त्वस्ति
ततश्चाऽऽकाङ्क्षावीनसिद्धित्वाल्लेङ्गिकाविनियोगानुपपत्तिः । युगपद्भावाश्रयणे ह्यस्या-
काङ्क्षा नास्ति वेति विप्रतिषिद्धं स्यात् । एव सत्यपि तु यदि प्रमाणयोस्तुल्यप्रवृत्तिव-

१ कृतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणयोरिति—मन्त्रवाक्यस्य कृतयागोपकाराख्यप्रयोजनत्व प्रकर-
णस्य च कृतयागाद्युपगत्वोपस्थानप्रयोजनत्वमित्यर्थः । २ तदश्रुतं भवतीति—अश्रुतं कृतं भवतीत्यर्थः ।
३ श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनयोस्तु न्यदोपत्वापपादनार्थं 'उभयत्र हि' इति भाष्यं व्याचष्टे—प्रसिद्धि-
बाधादिति । तदेवोपपादयति—चोदितस्येति । श्रुतहाने चोदितस्य कर्तव्यताप्रसिद्धिरतिक्रमणीया ।
अश्रुतपरिकल्पनायामचोदितस्याकर्तव्यताप्रसिद्धिरतिक्रमणीयेत्याशयः । ४ साकाङ्क्षसाध्यायमिति—
साकाङ्क्षसाध्या मन्त्रप्रकरणस्यासाध्या विनियोगरूपोऽर्थो यस्येति विग्रहः । ५ लौकिकेति पा० ।

स्थानवाचिनी श्रुतिर्भवति । कृतसामर्थ्ययोस्तु नावकल्पते । न च वाक्यप्रकरणाभ्यां युगपत्कृतसामर्थ्याभ्यामकृतसामर्थ्याभ्यां च शक्यं भवितुम् । तस्माद्विरोधः । विरोधे च श्रुतिलिङ्गाद्वलीयसीति ।

लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे किमुदाहरणम् । 'स्योन ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि' तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ ब्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः' इति । अत्र संदहः । किं कृत्स्नो मन्त्र उपस्तरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्य उत कल्पयाम्यन्त उपस्तरणे, तस्मिन् सीदित्येवमादिः पुरोडाशासादन इति । यदि वाक्यं बलीयस्ततः कृत्स्न उभयत्र । कथम् । सुशेवं कल्पयामीत्यतदपेक्ष्य तस्मिन् सीद इत्येवमादिः पूर्वणैकवाक्यतामुपैति । यत्कल्पयामि तस्मिन् सीदिति । अथ लिङ्गं बलीयस्ततः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे । कथम् । 'स्योनं ते

भवेत्ततो विशेषाग्रहणाच्च जायत केन प्रथमतर निराकाङ्क्ष इति । युगपदेवोभाभ्यां निराकाङ्क्षाक्रियमाण उभयार्थो भवन् । अस्ति तु प्रमाणयोर्विशेषः । श्रुतेः शङ्कितरं प्रवृत्तित्वात् । अतस्तथा विनियुक्तं मन्त्रे न लिङ्गभ्यावकाशोऽस्तीति श्रुतिबलीयस्त्वसिद्धिः ।

मूत्रेण परद्रव्येण भुञ्जितं तति माप्यकृत् ।

आर्यं पूर्वबलीयस्तत्र व्याचष्टे तदनादरात् ॥

लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे एकं तादादिदमुदाहरणम् । उद्योतिष्ठो मे हौत्रप्रवचना-
धीताः प्रेषा वाक्येन भैत्रावरुणस्य विधीयन्ते 'तस्मान्भैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽह'
इति । तेषां मध्ये कश्चित्प्रेष एव पठ्यते 'प्रशास्तर्यज' इति । सोऽयं स्वसा-
मर्थ्येन भैत्रावरुणं नियुङ्क्ते । तत्र यदि वाक्यं बलीयस्ततो भैत्रावरुणः प्रेष्येत् ।
आत्मानि च प्रेषासमवाह्यता यजेत् । अथ तु लिङ्गं बलीयस्ततो मन्त्रेण भैत्रावरुणो
नियोक्तव्यः । न चाऽऽत्मनवाऽऽत्मानं नियुक्तमर्हतीति परेण विनियोक्तव्यः । स च
'तेषां यतो विशेषः स्यात्' इत्येव विज्ञायते । सामान्यसमाख्यया पूर्वमयं होत्रुरेव प्रापितः
सन्वाक्येन बाधित आसीत् । तद्यदा वाक्यं लिङ्गेन बाध्यते तदा समाख्ययैव प्रतिप्रसू-
तया होतृकर्तृकत्वं विज्ञायते । प्रेषार्थकारी तु भैत्रावरुणो विज्ञायत एव । यद्यपि
'तस्मान्भैत्रावरुणः' इत्येतद्वाक्यं तथाऽपि पदसामान्यमात्रात्मकत्वेनाश्रुतित्वात्प्रत्यासन्नतर-

सदनं कृणोमि इति सदनकरणमभिवदितुमयमलमिति । 'तस्मिन् सीद'
इत्ययमपि पुरोडाशं सादयितुमिति सादने विनियुज्यते । किं ताव-

श्रुतिकल्पनेन लिङ्गेन बाध्यते । यदि हि भैत्रावरुणः प्रेष्येत्ततः प्रशास्तृशब्दो होतर्थन-
र्थकः स्यात् । ननु च भैत्रावरुणोऽपि प्रेष्यमाणो 'होता यक्षत्' इत्यादिरेवार्थशून्यः स्यात् ।
गौण इति चेन्न । प्रशास्तृशब्देऽप्येवं प्रसङ्गात् । अपि च पश्चात्तत्त्वादुपजातविरोधः
प्रशास्तृशब्द एव वरं गौणो न प्रथमोच्चारितो विनैव विरोधेन होतृशब्दः । तस्माद्वि-
ङ्गयोरैव विरोधो न लिङ्गवाक्ययोरिति । अत्र ब्रूमः । सर्वथा तावदनयोरन्यतरस्य
विरोधे गौणत्वं कल्पनीयम् । तत्र प्रशास्तृशब्दस्य होतर्थत्यन्तमनिमित्तः प्रयोगः । होतृ-
शब्दस्य तु होतृकार्यापन्नभैत्रावरुणेऽस्ति निमित्तम् । सर्व एव प्रवानां विवचनास्तत्पुरु-
षेषु प्रयुज्यमाना दृष्टा न तु विपर्ययः । तस्मात्प्रशास्तृलिङ्गत्वान्मन्त्रस्तमेव विनियुज्जीत ।
न चैतद्वाक्यमत्यन्तमनर्थकमेव भवति । प्रैवान्तरेषु चरितार्थत्वात् । अतोऽस्मिन्निवषये
बाध्येतेति । 'स्थोन ते सदनं कृणोमि' इत्यत्रोदाहरणे चोच्यते ।

भिन्ने एते यतो वाक्यं पुरस्तात्प्रतिपादिते ।

तस्मान्न समुदायोऽयं वाक्येन विनियुज्यते ॥

सत्यपि विषयमानसाकाङ्क्षत्वेऽर्थभेदाद्विन्नवाक्यत्वमेतत् पुरस्तात्प्रतिपादिते । तस्मा-
न्न समुदायस्यैव सदानाभिधारणे पुरोडाशप्रतिष्ठापने च समुच्चयेन विकल्पेन वा विनि-
योग आशङ्कितव्यः । तत्र केचिदाहुः । नैवात्र सकलं वाक्येन सह विचारः किं तर्हि
अशेनैव सह । अथवा ।

साकाङ्क्षावयवत्वेन प्रायेणैकवाक्यता ।

सिद्धा लिङ्गबलीयस्त्वात्प्रत्युक्ता भिन्नवाक्यता ॥

'तस्मिन्सीद' इत्येतत्कृतं साकाङ्क्षत्वात्माश्रित्यैकवाक्यत्वेनोदाहृतमिदमेव प्रवान-
कारणम् । शक्यते हि तद्वशेन यथेष्टं । वेदेषु विशेष्यभावः कल्पयित्वैकार्थत्वेनैकवाक्य-
त्वम् । यद्यथा—पूर्वस्य तावदुत्तरेण गृहं ददहं घृतस्य वारया सुमुख तव सदनं कल्प-
यामि तस्मिन्नेवमितिकर्तव्यताके प्रातिष्ठ वमितार्तिकर्तव्यताविशिष्टपुरोडाशप्रतिष्ठापन-
मेकं प्रयोजनम् । अथवा पुरोडाशप्रतिष्ठापनफलं सदानाभिधारणं करोमीत्येव विशिष्ट-
फलसदनकरणं प्रकाशनं प्रयोजनार्थम् । शक्यमेकवाक्यत्वम् । यत्तु पुरस्तादर्थनानात्वा-
न्नानावाक्यत्वमुक्तं तदिह स्थितं लिङ्गबलीयस्त्वेन । यदि हि लिङ्गं बलीयस्ततः संप-
बदन्यतरविशेषणत्वेनैकवाक्यत्वं परि यज्जो योः प्रत्येकं स्वप्राधान्यं लिङ्गावगतमाश्रित्य

१ एवतावकि द्व्यवाक्ययोर्विरोधे स्वागमेतमुदाहरणं प्रदर्श्य, अनुना भाष्योक्तमुदाहरणं दूषयि-
तुमुपक्रमते—स्थानं त इत्यादिना । २ (अ० २ पा० १ अ० १४) इत्यत्रेति शेषः । ३ प्रत्युदाहृत
इति पा० ।

त्प्राप्तम् । तुल्यबले एने कारणे इति । यथा लिङ्गं प्रति श्रुतेर्बलीयस्त्व-
मुक्तं, न तथा वाक्यं प्रति लिङ्गस्योच्यते । अथवा वाक्यमेव लिङ्गा-
द्वलीयः । कुतः । तद्धि श्रुत्याऽपि बाध्यते । न च बलीयः कारणं शक्यते
बाधितुम् । तेनास्य भङ्गुरतामव्यवस्थामः । यस्त्वेकेन बाध्यते, शक्योऽ-
सावन्येनापि बाधितुमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । लिङ्गवाक्ययोर्लिङ्गं
बलीय इति । कुतः । अर्थविप्रकर्षात् । कोऽत्रार्थविप्रकर्षः । प्रकरणवतः

विशेषणबुद्धितिरस्कारेण प्रयोजनभेदाद्वाक्यभेदो भवति । तेनायं विनियोगद्वारेण वाक्या-
त्मलामस्य लिङ्गप्राधान्यस्यात्र बलावयविचारः । तत्रापि प्रैनीतेर्लब्धात्मके वाक्ये सति
बाधकप्रत्ययमदसद्भावविचार इति द्रष्टव्यम् । किं प्राप्तम् । तुल्यबले इति । तदा
चेदृशं कम, कदाचिद्विभक्त्यं मन्त्रौ प्रयोक्तव्यौ, कदाचित्समुदायोऽन्यतरत्र, कदाचित्म
एवोभयत्रेति । कथं पुनरस्यमित्यमनवस्थितं शास्त्रार्थो भवति । सर्वथा यदि प्रमाणन
एवमवगम्यते किं नो बाध्यते । लिङ्गवाक्यतुल्यबलत्वालोचने सर्वमेतत्प्रतिभाति । यदा
तु श्रुतिवद्विज्ञातप्रमाणान्तरत्वाद्वाक्यमेव बाधकमित्यवधार्यते । तदा नियत एव समु-
दायप्रयोग इत्येव प्राप्ते ब्रूमः ।

स्थानादि कल्पयाम्यन्त, स्वमामयन्त शक्यते ।

निगकः स्वकार्याय साकाङ्क्षत्वं पराश्रयम् ॥

सर्वस्तावदादित आरभ्य विनियोगं निगीक्षते । तर्हि कल्पयाम्यन्ताऽस्य न कदा-
चित्परत्रापेक्षा दृश्यत इति तावति पर्थवसानं निश्चित्य प्रयोजनसाकाङ्क्षानिवृत्तरभिचार-
णाङ्गत्वेनाऽऽश्रीयते । तेनैव तावत्प्रतिष्ठापनं यावन्न कदाचिन्नियते । न च परम्येतेन
विनाऽनर्थक्यं प्राप्तिः । यतस्त्वेन न नियते । सोऽपि हि प्रतिष्ठापनाङ्गत्वेनार्थवान्
भविष्यति । यद्यपि च तच्छब्दं पूर्वापेक्षस्तथाऽपि प्रकाशितं निर्गुणं च पूर्ववाक्या-
र्थमालोच्य भिन्नस्यापि प्रवर्तमानस्य न कश्चिद्विशेषः । तथा च तस्य पयसि
दधानयति । इति सम्कारविधाने पर्थवसिते 'सा वैश्वदेव्यामिसा' इति वाक्यान्तरे-
णैव द्रष्टव्यं । तस्मिन् क्रियते । तस्माद्देवेन विनियोगस्य प्रत्यासन्नतः श्रुतित्वात्तन्तरे-
तरविषयस्य न्तिर्विद्यते । एवमुपस्तरणे 'तस्मिन्मीद' इत्यस्य नास्ति सामर्थ्यमिति
पूर्वैर्णैव ग । प्रायः सन्निरूपणशब्दार्थं पुनः परामृश्यते । यच्चैकत्रोक्तं तस्येतरत्राभाव

१ तत्त्वमिति पा० । २ तत्त्वमिति—साकाङ्क्षावयवत्वेनाऽऽपत्तता वाक्यात्मलामप्रतातेरि-
त्यर्थः । ३ - बलवत्पूर्वपक्षेऽनुष्ठानं विशेषं दर्शयति—तदा चेत्यादिना । ४ लङ्गिकविनियोगपक्षे विभज्य
प्रयोगः । ५ - यविनियोगपक्षे विकल्पेनोपस्तरणसादनयोर्मध्येऽन्यतरत्र समुचयेन बोधयत्र समु-
दायः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

संनिधावाप्तानाद्दर्शपूर्णमासाङ्गमयं मन्त्र इत्यवगम्यते । तस्मिन् सीद
इति पुरोडाशासादनाभिधानसामर्थ्यात्सादने विनियुज्यमाने कृतसाम-
र्थ्यं मन्त्राप्त्तानमिति, नास्ति प्रमाण येनोपस्तरणेऽपि विनियुज्येत ।
तथा, स्योनं ते सदनं कृणोमि इत्येषोऽपि प्रकरणाप्त्तानसामर्थ्यादेव
दर्शपूर्णमासाङ्गतामापन्नः सामर्थ्यादेवोपस्तरणे विनियोगात्कृतप्रयो-
जनो न पुरोडाशासादने विनियोगमर्हति । न ह्यस्मिन्विनियुज्यमानस्य
किंचिदपि प्रयोजनमस्ति । एवमुपस्तरणे तस्मिन् सीद इत्यस्य नास्ति
सामर्थ्यम् । पुरोडाशासादनेऽपि, स्योनं ते इत्यस्य, पूर्वणैकवाक्य-
तामुपेत्योपस्तरणे सामर्थ्यम् । पूर्वस्य परेणैकवाक्यत्वात्सादने, न तु
स्वरूपेणोभयो । तदेवोऽर्थविप्रकर्षः । यत्स्योनं त इत्यस्य प्रत्यक्षं सदन-
कर्मणोऽभिधानसामर्थ्यं तन्मुख्यम् । तस्मिन् सीद इत्यस्य पुनः पूर्व-
णैकवाक्यतामुपगतस्य भवति जघन्यम् । तदत्र पूर्वस्य मन्त्रस्याभि-
धानसामर्थ्यादुपस्तरणे विनियोग उक्तो भवतीति संनिष्ठो लिङ्गस्य
श्रुत्यर्थः । उत्तरस्य तूपजनिनेऽभिधानसामर्थ्यं ततः श्रुत्यर्थ इति लि-
ङ्गान्तरितो विप्रकृष्टो भवति । एवमुत्तरस्य सादनं संनिष्ठं, पूर्वस्य
च लिङ्गान्तरितः । तस्मादर्थविप्रकर्षाल्लिङ्गवाक्ययोर्लिङ्ग बलवत्त-
रम् । ततः स्योनमित्येव शब्दो यद्यप्युत्तरेणाऽऽकाङ्क्षित इति
सादनेऽपि प्रयोगमर्हति, तथाऽपि भित्त्वा वाक्यमुपस्तरण एव विनि-
योक्तव्यः । तस्मिन् सीद इति च सादने । ननु स्योनं ते इत्यस्य
शब्दस्य यथैवोपस्तरणाभिधानसामर्थ्यमेवमुत्तरेणैकवाक्यतामुपगन्तुं
सामर्थ्यम् । सामर्थ्यं च लिङ्गमित्युच्यते । तस्माद्विद्यमाने वाक्ये
लिङ्गमेव वाधितं भवतीति । सत्यमेवम् । एतदपि लिङ्गम् । लिङ्ग-
मपि खल्वेतदेवंलक्षणकं विप्रकृष्टार्थमेव भवति । लिङ्गादेकवाक्यता ।
तस्मादभिधानसामर्थ्यम् । ततः श्रुत्यर्थ इति विप्रकृष्टार्थता । विप्रकृष्टा-
र्थता च वाधने हेतुभूता । तस्मान्नोत्तरेणैकवाक्यतां यास्यतीति । एवं

दर्शयित्वा पुनरात्मधर्ममुपनीथेतरधर्मविराकरणमिति ग्रन्थो निराकुलीकर्तव्यः । पूर्वः
प्रस्तावः, प्रमाणसन्मद्भावाभ्यां, मध्यम शक्त्यशक्तिस्यामन्त्यश्च द्वयार्थत्वाद्वयार्थत्वात् ।

तस्मिन् सीद इत्युत्तरं न पूर्वैणापि । अपि चोत्तरेणैकवाक्यतामुपगतस्य न किञ्चिदपि दृष्टमस्ति कार्यम् । उपस्तरणप्रत्यायनं तु दृष्टम् । कुतः । श्रुतत्वादुपस्तरणस्य सादनस्य च । एवमुत्तरस्य सादनप्रत्यायनं, न तु पूर्वैकैकवाक्यतायाम् । न चैतौ पूर्वोत्तराभ्यामेकवाक्यतामन्तरेण पृथग् यथायथं कार्यं न कुरुतः । तस्मात्पूर्वः पूर्वत्र विनियोजनीय उत्तर उत्तरत्रेति ।

अथ यदुक्तं श्रुत्याऽपि तद्वाधितमिति वाक्येनापि तद्वाधितव्यमिति । नैतदेवम् । न हि बाधितस्यान्येनापि बाधनमेव न्याय्यम् । बाधितं क्षुब्धप्रतीतव्यमर्थवत्त्वाय । श्रुतिं प्रति विप्रकृष्टार्थं, वाक्यं प्रति संनिकृष्टार्थम् । तस्माल्लिङ्गं बलीय इति ।

अथ वाक्यप्रकरणयोर्विरोधो कथमिति । किं पुनः प्रकरणं नाम ।

कर्तव्यस्येति कर्तव्यताकाङ्क्षस्य वचन प्रकरणम् । प्रारम्भो हि स

भ्यामिति विवेकः । तस्माद्वाक्याल्लिङ्गं बलीय इति सिद्धम् । किं पुनः प्रकरणं नामेति । सर्वत्र सिद्धवत्प्रकरणेन व्यवहारो न चैतत्काञ्चिन्निरूपितपूर्वं तद्विहाय तावदस्य स्वरूपं निरूप्यताम् । निर्ज्ञातस्वरूपस्य हि बलाबलं मुञ्जायन इति । अथ वा नैवाम्य वाक्य-क्रमाभ्यां भेदः । साकाङ्क्षपदसन्निधिमात्रं हि वाक्यमित्युच्यते । तच्च प्रकरणेऽप्यविशिष्टम् । न च वाक्यस्य पदेयत्तायाः प्रमाणमस्ति । विपश्यमानमाकाङ्क्षमहन्यमानैक-प्रयोजनमात्रोपलक्षणत्वात् । तेन वाक्यमेवैकमल्पपदमपरं बहुपदम् । अवान्तरार्थवशी-कृतानां महाप्रयोजनवशेन महासंघातापत्तेः । वक्ष्यति हि वाक्यं ह्येकं दर्शपूर्णमासाभ्यां सहधर्माणामिति । अथवा सन्निध्यात्मकं क्रम इत्युच्यते । स च प्रकरणेऽप्यवश्यंभावी सन्निधिः । अतः क्रमादप्यभिन्नं प्रकरणमिति मन्यते । तदिदानीं तत्त्वमेदपर्यायैरनिरूपयति । तत्र तत्त्वं तावदुच्यते—कर्तव्यस्येति कर्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणमिति । कर्तव्यमिति साध्यभूतमपूर्वमथवा विधेयत्वानुष्ठेयत्वाभ्यां भाव एव प्रत्ययवाच्योऽभिधीयते । साध्याशोपनिपातात्मवर्गादिकलं कर्तव्यमिति चेन्न । तस्य कालान्तरमावित्वेन प्रयोगासमवायित्वे सति तत्त्वित्त्वार्थपूर्वस्थैव कर्तव्यत्वावधारणात् । तेनैव कृत्वा नान्यथेति । तथा ‘यज्ञं प्रधानं तद्धि चोदनाभुतम्’ इति तस्यैव प्रयोजकत्वं दृश्यते । ‘फलदेवतयोश्च’ इत्युपन्यस्य निगदरिप्यते । तत्र

१ तत्त्वेति—यथास्य वत्तव्यस्येति यदि भाष्यत्रयेणेति शेषः । तत्र चाऽऽद्यं भाष्यं लक्षणा-क्यर्थम् । द्वितीयं च लक्षणेपपादनायावयवव्युत्पत्त्यर्थम् । तृतीयं स्मृतिव्यवहारानिरासाय यागिकवा-मुपपादयितुं पर्यायोक्त्यर्थं च वेदितव्यमित्याशयः । २ अपूर्वस्य दत्तव्यं वा भावार्थानिबन्धनभाष्यस-मत्या द्रव्यमिति—तेनापूर्वमित्यादिना । ३ (अ० ९ पा० १ अ० १ सू० १) । ४ (अ० ९ पा० १ अ० ३ सू० ४) ।

तस्या वचनक्रियायाः । स एष विध्यादिविध्यन्तापेक्षः । वाक्यं सूक्त-
मेव । तयोर्विरोधे किमुदाहरणम् । सूक्तवाकनिगदः । तत्र हि पौर्ण-

कथमित्यनुग्रहोपायाकाङ्क्षणमाकाङ्क्षेति वृजन्त व्याख्यायते । यद्वेतिकर्तव्यतामाकाङ्क्षतीति-
कर्तव्यताकाङ्क्षं भावापूर्वयोरेकैक, तस्य यद्वचनमिति समानाधिकरणे पष्ठ्यन्ते । वचन-
मिति—शब्देन प्रत्यायनम् । एतदुक्तं भवति वस्तुरूपेण विद्यमानाऽप्याकाङ्क्षा
न प्रकरणाभित्यभिधीयते । किं तर्हि । प्रतीयमाना । साऽपि च कर्तव्यतार्थोपसर्जन-
त्वेन गृह्यमाणा, न स्वातन्त्र्येण । तेनाऽऽकाङ्क्षाभिधीयमाना प्रकरणमाकाङ्क्षावती वा
भावनेति द्रष्टव्यम् । इदानीमवयवव्युत्पत्त्यात्मकेन भेदेन कथयति । तत्र प्रशब्दस्ताव-
त्प्रारम्भमाह । करणशब्द क्रिया प्रकरण प्रक्रियेत्यर्थः । का पुनरिह क्रिया गृह्यते
तामाह—वचनक्रियाया अर्थाभिधानक्रियाया इति यावत् । भावनाभिधानक्रियाया
हि प्रयोगवाक्यप्रवृत्तिारम्भ । फलकरणाशपूर्ण पदद्वयमात्रसाध्यमिति कर्तव्यतालाभ-
स्त्वेनैकवाक्यान्तरायत्तसिद्धिः । अतस्तत्समस्तालोचनापेक्षया कथंभावः प्रकरणमभिधा-
नविधानक्रिययोगारम्भ इत्युच्यते । करणशब्दश्च क्रियामात्रवाच्यपि सत्तागमविषयः
प्रयुज्यमानोऽभिधानक्रियाया वर्तते । स एष विध्यादिरिति पर्यायकथनम् । आद्य-
न्तयोः सन्धिश्च शब्दवाचिकमपेक्षयाऽऽदित्वाभित्यत अह—विध्यन्तापेक्ष इति । विध्यन्तो
नामेत्येकवाक्यमिति कर्तव्यतावधारणम् । तस्य चानेकाङ्क्षवाक्यतदर्थनत्प्रयोजनालो-
चनमन्यस्य कथंभाव आदिरित्याचार्याणां विध्यादित्वेन प्रसिद्धिः । तत्र च स्वपदगणेन
क्रियेत्यपि प्रयोजनेऽवसितानामेव वाक्यानां पुनः कार्यान्तरापेक्षावशेन संबन्ध
इति वाक्याद्विशेषः । तत्राऽऽदितः क्वचिदपि प्रयोजनलेशे विभज्यमानानां
वृत्तिर्नास्ति संबन्धेनैवार्थलाभः । क्रमेण तु सह वैलक्षण्यमनन्तरमेव वक्ष्यामः ।
तस्मात्प्रमाणान्तर प्रकरणम् । किमिहोदाहरणमिति ! तेनैकवाक्यतानयना-
भिप्रायेण पृच्छति । सिद्धान्तपाटी तु विधायकस्मारकत्वेन भिन्नवृत्तित्वान्मन्त्रब्राह्मण-
योर्न कथंचिदेकवाक्यता घटन इति सूक्तवाकमुदाहरति । लिङ्गादेवतापदेषु निष्कृष्टेषु
तच्छेषा किमुत्कृष्ट्यन्तमथ तद्रहिता अपि प्रयुज्यन्तामिति । प्रकरणेन तावत्सर्वशेषा
उभयत्र प्राप्तुवन्ति । लिङ्गमपि साधारणम् । द्विवचनैकवचनयोरुभयत्र विद्यमानार्थ-
त्वात् । ननु चाऽऽस्तीत्येनैव शेषेणावरुद्धेषु देवतापदेषु शेषान्तरमनवकाश-
मेव स्यात् । सत्यम् । एवमपि तु वाक्यप्रकरणयोर्विरोधो नैवापैति । प्रकरणेन ह्यप-
नीतदेवताकोऽपि शेषः प्रयोज्यः प्राप्नोति वाक्येनेतर इति वाक्यबलीयस्त्वादेव तदाश्र-

मासीदेवता अमावास्यादेवताश्चाऽऽम्नाताः । ताः परस्परेणैकवाक्यतां नाभ्युपयन्ति । तत्र लिङ्गसामर्थ्यात्पौर्णमासीप्रयोगादिन्द्राग्निशब्द उत्क्रष्टव्योऽमावास्यायां प्रयोक्तव्यः । अथेदानीं संदिह्यते । योऽस्य शेषः, अवीवृधेतां महोज्यायोऽक्रानाम् इति, स किं यावत्कृत्वः सूक्तवाके समाम्नातस्तावत्कृत्व उभयोः पौर्णमास्यमावास्यायोः प्रयोक्तव्यः प्रकरणं बलवत्तरमिति, उत यत्रेन्द्राग्निशब्द उत्क्रष्टव्य नीतस्तत्रैव प्रयोक्तव्यो वाक्यं बलवत्तरमिति । एवं सर्वेषु संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । तुल्यबले एते कारणे इति । कुतः । इतरत्राप्याकाङ्क्षेतरत्रापि । तुलयायामाकाङ्क्षायां नास्ति विनिगमनायां हेतुः । तस्मान्तुल्यबले इति । अथवा वाक्यं दुर्बलम् । बाधितं हि तल्लिङ्गेनेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रकरणाद्वाक्यं बलीयः । कथम् । अर्थविप्रकर्षात् । कोऽत्रार्थविप्रकर्षः । वाक्य एवैकं पदं विभज्यमानं साकाङ्क्षं भवति, कृत्स्नं परिपूर्णं भवति । तत्र प्रत्यक्ष एकवाक्यभावः । प्रकरणे त्वप्रत्यक्षः । कथम् । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य समीप उपनि रतितं पूर्णमिति तस्य प्रकृतस्य साकाङ्क्षत्वमवगम्यते । नैकवाक्यभूतमित्यनुमीयते । एकवाक्यतया चाभिधानसामर्थ्यमवकल्प्याभिहितोऽयमेवं भवतीति परिकल्पना । एषोऽत्रार्थविप्रकर्षो यद्वाक्यस्य समासज्ञा श्रुतिः । प्रकरणस्य विप्रकृष्टा । तस्मात्सूक्तवाकेन प्रहसति इति पौर्णमासीदेवतावाचिनाममावास्यादेवतावाचिनां च निष्कृष्य प्रयोगे तच्छेषाणामपि निष्कृष्य प्रयोगः । तेन यद्यपि प्रकरणसामर्थ्यात्पौर्णमासीदेवतापदशेषाणाममावास्यादेवतावाचिभिः सहैकवाक्यताऽनुमीयते, प्रत्यक्षा त्वमावास्यादेवतापदैः सह । न च प्रत्यक्षविरोधेऽनुमानं संभवति । अर्थवति च प्रकरणे संजाते न निराकाङ्क्षाणामाकाङ्क्षा शक्योपपादयितुम् ।

अथ यदुक्तं, लिङ्गेनापि हि तद्बाध्यते । अतः प्रकरणेनापि बाधितव्यमिति । न यदन्येनापि बाध्यते, तद् भङ्गुरमन्यत्रापीत्यवगन्तव्यम् । अथ भङ्गुरं प्रमाणमेव नाभविष्यत् । किंचित्तु प्रति कस्यचित्प्रभावः । वाक्यस्य प्रकरण प्रति बाधकशक्तिर्न तु लिङ्गं प्रति । लिङ्गं प्रति विप्रकृष्टार्थमेतत्, प्रकरणं प्रति संनिवृष्टार्थम् । तेन वाक्येन प्रकरणं बाध्यत इति ।

अथ प्रकरणस्य क्रमस्य च विरोधे किमुदाहरणम् । राजसूयप्रकरणेऽभिषेचनीयक्रमे शौनःशेषमाख्यानाद्याम्नातम् । यदि प्रकरणं बलवत्, सर्वेषां तदङ्गम् । यदि क्रमः, अभिषेचनीयस्यैव । किं तावत्प्राप्तम् । तुल्यबले एते कारणे इति । कुतः । न तावद्विशेषमुपलभामहे, येनावगच्छाम इदं बलीय इति । तस्मान्तुल्यबले एते कारणे इति । अपि च प्रकरणं वाक्येन बाधितम् । तस्माद्वाध्येत क्रमेणापीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रकरणं क्रमाद्वलीयः । कुतः । अर्थविप्रकर्षात् । कोऽ-

यणम् । असकृद्वा प्रकरणेन तावत्प्रयोगः प्राप्नोति । वाक्येन तु यथादेवतापदानुसारात्सकृदिति विरोधः । क्लृप्तसंबन्धत्वाच्च वाक्यं बलीयः । कथभावेन हि, इत्थं यजेतेति प्रकरणिना सह संबन्धमुत्तमाया यावदास्मान् शेषप्रयोगः । तथा क्लृप्तप्रयोगशेषैरात्मीयैर्देवतापदैः सह पुनः संबन्धकरूपनामिति विप्रकर्षः । तस्माद्भावः । ततश्च देवताशेषाणां नित्यमेवापकर्षो न पाक्षिकः । सर्वदा वा विनियोग इति सिद्धम् । अथ क्रमप्रकरणयोर्विरोधे किमुदाहरणमिति । यथामूल्यलक्षणक्रमविरोधोदाहरणासंभवात्पुरस्तात्परस्ताद्वाऽऽस्मात्तस्य संनिधिलक्षणेनावन्तरप्रकरणेन प्राप्तेर्नैव किञ्चिदुदाहरणमिति विपर्ययदृढत्वेनाज्ञानसंशयावतिक्रम्यापि प्रश्नः । शक्यं त्विहान्तरप्रकरणत्वप्रसङ्गनिराकरणमित्यभिप्रेत्योदाहरणोपन्यासः । राजसूयप्रकरणेऽभिषेचनीयस्योपरि 'शौनःशेषमाख्यापयति' 'राजन्यं जिनाति' 'पशून्ही दीव्यति' 'अभिषिच्यति' इत्येवमादीन्यास्मायन्ते । तेषां चाङ्गत्वे नैव कस्यचित्मतेहो विप्रतिपत्तिर्वेति शेषिशेषसंबन्धानिश्चयार्थमिदं विचार्यते, किं समग्रराजसूयस्यैतान्यङ्गानि, उताभिषेचनीयस्यैव अथ विकल्पः समुच्चयपक्षासंभवादिति । प्रकरणस्य क्रमस्य च बलाबलादेतद्विज्ञातव्यम् । ननु चाभिषेचनीयस्यावान्तरप्रकरणात्प्राप्तिरिति महाप्रकरणं बाध्येत । नैष दोषः । यद्यनिराकाङ्क्षीकृतेऽभिषेचनीयं तेषां पाठः स्यात्ततोऽवान्तरप्रकरणमवगम्येत । स तु प्रागेव विदेवनादिभ्यः प्राकृतैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षीकृतः । सत्यामपि प्रत्यासत्तावक्लृप्तोपकारानेतानुपकारापेक्षा । क्रतुसहस्रं च प्रकृतिमपेक्षते । तथा च योग्योपकारप्रदानेन पूरिते कथंभावे निवृत्तं प्रकरणम् । समीपास्मात्तदर्थानर्थक्यापत्तिभयादेव पुनरुत्पाद्येत ततश्च क्रमत्वं भवति । निराकाङ्क्षस्य हि सत् आकाङ्क्षा यावदाभिषेचनीयस्योत्पाद्यते

१ नैव कस्यचिदिति—चतुर्थान्यायचतुर्थपादाशयिकरणन्यायेनैवागत्वस्य निर्णतित्वादिति शेषः । २ विप्रतिपत्ति—विपर्ययः ।

त्रार्थविप्रकर्षः । प्रकरणवतः साकाङ्क्षत्वात् । तत्संनिधावाभ्यातेन परि-
पूर्णनाट्यवकल्पेतैकवाक्यत्वं, न तु क्रमवतः क्रम आभ्यातेन । अनेक-
स्याऽऽभ्यायमानस्य संनिधिविशेषाभ्यानमात्रं हि क्रमः । तत्र संनिधिवि-
शेषाभ्यानसामर्थ्यात्क्रमवतः संनिधावाभ्यातस्यानुपलभ्यमानमेव साकाङ्क्षा-
ङ्क्षावत्त्वमस्तीत्यवगन्तव्यम् । प्रकरणे तु प्रकरणवतः प्रत्यक्षम् । न
च प्रकरणवता क्रमवता च यौगपद्येनैकवाक्यता संभवत्याभ्यातस्येति
विरोधः । तत्र प्रकरणे प्रत्यक्षं साकाङ्क्षत्वं क्रम आनुमानिकं बाधितुम-
र्हति । साकाङ्क्षत्वादेकवाक्यत्वम् । एकवाक्यत्वादाभ्यानसामर्थ्यम् ।
सामर्थ्याच्छ्रुत्यर्थ इति संनिकृष्टः प्रकरणस्य श्रुत्यर्थो विप्रकृष्टः क्रमस्य ।
तस्मात्क्रमप्रकरणयोः प्रकरण बलवत्तरमिति । अथ यदुक्तं वाक्येनापि
हि तद्व्याधितमनोऽन्येनापि तद्व्याधितव्यमिति । नैनत् । व्याधितस्यानु-
ग्रहो न्याय्यो न व्याधितव्यमिति ।

अथ क्रमसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणम् । किं बलवत्तरमिति ।
पौरोडाशिकमितिसमाख्याने काण्डे सानाट्यक्रमे शुन्धध्वं दैव्याय
कर्मणे इति शुन्धनार्थो मन्त्रः समाभ्यातः । तत्र संदिह्यते । किं समा-

तावद्वाजसुयक्यभावेन प्रत्यक्षेण सिद्धो विनियोगः । तद्विधौ हि कथमात्रं पवित्रादारभ्य
क्षत्रस्य धृतिं यावदनुमृत् शक्नोति विदेवनादीनि सम्प्रष्टुम् । अनो नास्त्यभ्यानान्तर-
प्रकरणमभिप्रेचनीयस्य । यस्या तु विकृतौ प्राकृतं चिचिदङ्गं सकीर्त्य तस्य पुरस्ता-
त्परस्ताद्वा वैकृतमङ्गमाभ्यायते तत्र कथमावगृहीताङ्गमध्यवर्तित्वात्प्रकरणपाठो विज्ञायते ।
न चेह तदुक्तीति क्रमस्यैव व्यापारः । संनिधवाभ्यातेन परिपूर्णनापीति—वाक्यार्थ-
पूर्णत्वाभिप्रायम् । अनेकस्याऽऽभ्यायमानस्य संनिधिविशेषाभ्यानमात्रं हि क्रम
इति—केनचित्संनिधानस्य नान्तरीयकत्वं दर्शयति । यो हि बहूनामर्थेनाऽऽभ्यायते
तस्य सर्वप्रधानप्रत्यासन्नप्रदेशाममवादवश्यमाविनी केनचित्सह प्रत्यासत्तिः । न
तु प्रकरणपाठस्यैव नान्तरीयकत्वम् । अतः सह प्रवृत्तयोः क्रमप्रकरणयोः प्रकरणस्य
शीघ्रतरं श्रुत्यर्थप्राप्तिरिति बलीयस्त्वम् । क्रमसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणमिति ।
अत्राप्यज्ञानसशयकृतप्रश्नानन्तरं यौगिकत्वात्समं ख्यायाः श्रुतिवच्छाब्दं संबन्धहेतुत्व-
मिति बलीयस्त्वं मन्यमानस्य विवर्यस्तमतेः प्रश्नः । पौरोडाशिकमिति समस्तमेव दर्श-
पूर्णमासकाण्डमभिधीयते । तत्र सानाट्यपात्रशुन्धनक्रमे शुन्धध्वमिति मन्त्रः पठितः ।
स च प्रकरणाखिलो दार्शपौर्णमासिकपात्रशुन्धनार्थ इति सामान्येनावधारिते तद्वि-

ख्यानस्य बलीयस्त्वात्पुरोडाशपात्राणां शुन्धने विनियोक्तव्य उत क्रमस्य बलीयस्त्वात्सान्नाय्यपात्राणामिति । किं तावत्प्राप्तम् । तुल्यबले एते कारणे स्याताम् । कुतः । अविशेषात् । यदि वा समारूपैव बलीयसी । बाधितो हि क्रमः प्रकरणेनापीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । क्रमो बलीयान् । कुतः । अर्थविप्रकर्षात् । कः पुनरर्थविप्रकर्षः । निज्ञाते प्रकरणेन केनापि सहैकवाक्यत्वे यत्संनिधावाप्तायते, तत्राऽऽकाङ्क्षां परिकल्प्य तैर्नैकवाक्यतेत्यवगम्यते । लौकिकश्च शब्दः समाख्या । न

शेषे जिज्ञासाया सद्विद्यते । किं समारूपया पुरोडाशपात्रार्थो भवत्यथ क्रमेण सान्नाय्य-पात्रार्थ इति । यतरद्वलीयस्तेन विनियोदयते । तुल्यबलत्वाद्विकल्पो विरोधाभावाद्वा समुच्चयः । क्रमस्य च दृष्टबाधस्य संबन्धानभिधायिनश्चादृष्टबाधस्य संबन्धानभिधायिन्या-च समारूपया बाध इति प्राप्ते । अर्थविप्रकर्षात्समारूपया बाध्यत इति ब्रूमः । तथा हि ।

वैदिक देशसामान्य प्रत्यक्ष दृश्यते क्रमे ।

समारूपया तु सामान्य कल्पप्रत्वाद्धिप्रकृत्यते ॥

कः पुनरत्रार्थविप्रकर्ष इति—समारूपयामन्तर्गतसंबन्धमबन्ध्यभिधायित्वान्न समवतीति मन्यते । निज्ञाते प्रकरणेन केनापि सहैकवाक्यत्वे इति—प्रकरणाविरोधिनं क्रमविनियोग केवलसमारूप्यप्राप्त्योगित्वेन च दर्शयति । कथं पुनः प्रकरणं न विरुध्यते । यदा तेन सर्वार्थान्व ज्ञायमानमस्तस्य क्रमवशेन केवलसान्नाय्यार्थत्व विज्ञायते । नैष दोषः । यदि ह्यप्रकृतं वथ क्रमविनियोगमभ्युपगच्छेम तत एव स्यात् । इह तु प्रकरणेन दर्शपूर्णमासान्यतया त्वेऽवधारिते तद्विशेषाकाङ्क्षाया केवल एव क्रमो व्याप्नियत इत्यविरोधः । ननु सार्धवचनावधारणाद्यतः कुतश्चिदपि निवृत्तौ प्रकरणं बाध्यते । न चावश्य सर्वार्थत्वं प्रकरणेनावधार्यते । मन्त्रस्यैकेनापि संबन्ध कृतार्थत्वात् । प्रकरणिना च मन्त्रेणैवार्थसिद्धे । सामान्यविनियोगश्चातिमात्रमेव चेह क्रमात्पूर्वतर निष्पद्यते । तत्र तान्द्विषयश्रुतिमेकैकं प्रति कल्पयति तावत्क्रमेणापि कल्पितेवेति प्राकरणीकी विशेष श्रुतिरसिद्धियते । समारूपः पुनः क्रमविपरीतार्थत्वाद्विरुध्यते । विप्रकर्षाच्च दुर्बला । सर्वार्थः संबन्धः केनचिद्वान्तरसामान्येन भवति । न च मन्त्रपुरोडाशयोस्तद्वत्कल्पे विचिन्विता । यथा सान्नाय्येन सह देशसामान्यम् । लौकिकस्तु शब्दः समारूपेति—मदानुभागे परिहृतमपि मन्त्रैकसंबन्धविप्रकर्षार्थ-

१ दृष्टबाधत्येति—श्रुत्यर्थं प्रति विप्रकृत्येत्यर्थः । २ अदृष्टबाधत्येति श्रुत्यर्थं प्रति सन्निकृ-प्येत्यर्थः ।

न च लोक एवविधेष्वर्थेषु प्रमाणम् । तस्मात्क्रमो बलीयानिति । यत्रैवं भवत्येवंलक्षणकेषु क्रमेण विनियोगो, न त्वर्थविषयकर्पा-क्रमो बलीयान् । कथम् । द्वयोर्हि प्रमाणयोर्बलीयस्त्वं प्रति संप्रधारणम् । न चैवं सति समाख्या प्रमाणम् । लौकिकत्वाच्छब्दस्य पुरुषस्य प्रमाणता भवतीति । नैष दोषः । नात्राङ्गभावः पुरुषप्रामाण्याद्भवति । पौरोडाशिकशब्द एतस्य काण्डस्येत्येतदत्र पुरुषप्रमाणकम् । भवति चास्मिन्नर्थे पुरुषः प्रमाणम् । यथा सान्नाय्यक्रम आम्नान् पुरुषप्रमाणकम् । यथा प्रकरणमेकवाक्यत्वं वेदशब्दश्चायमिति । न ह्येतेऽनिन्द्रियविषया अर्थाः । उपपद्यत एवभियुक्तानां प्रामाण्यम् । ये त्वनिन्द्रियविषयास्तेष्वभियुक्ता न प्रमाणम् । तस्मात्समाख्या कारणम् । कारणत्वे च सति बलीयस्त्वं परीक्ष्यमिति ।

मुपन्यस्येति । परन्तु लिङ्गानिराकरणोक्तेर्नैव मार्गेण मूलोत्कर्तनैव समाख्या निराकृता मन्वमान आह यद्येवमिन्यादि । मिद्धान्तवादी तु भक्षानुवाकोक्तमेवोत्तरं दर्शयति ।

यदि लिङ्गाङ्गभावोऽत्र पुरुषप्रत्ययाद्भवेत् ।

तत्र स्यादप्रमाणत्वं स तु वैदिक एव न ॥

पौरोडाशिकशब्दो मन्त्रब्रह्मणयोरपठितत्वादेवैदिको नाङ्गाङ्गभावः । स च शब्दस्यावैदिकत्वेऽप्यनादिमबन्वत्त्वाद्विद्यमानममृतिमूलत्वाच्च प्रमाणम् । पौरोडाशिकशब्दोऽस्य वाचक इति नैतदतीन्द्रियम् । शब्दार्थव्यवहारिणा वृत्तादिविव प्रत्यक्षत्वात् । स भवति हि सर्वेषामन्यत उपलभ्य प्रयोगः । तद्दर्शयति—भवति चास्मिन्नर्थे पुरुषः प्रमाणम् । यथा सान्नाय्यक्रम आम्नान् प्रकरणमेकवाक्यत्वं वेदशब्दश्चायमिति । सर्वत्र हि पुरुषान्तरस्थदर्शनपूर्विका पुरु-

१ यद्येव, भवत्येवं लक्षणकेषु पा० । २ न पुरुषस्येति पाठो युक्तः । पूर्वोपरमन्थसंज्ञमेतत्संग्रहः । ३ यथा सान्नाय्यक्रम इत्यादिप्रदानाभाष्यस्यायमर्थः । नासाध्यपात्रशुद्धनक्रमे 'शुद्धत्वम्' इति मन्त्रान्तरं, दशपूर्णमासयोरिदं प्रकरणम्, 'शुद्धत्वं देव्याय' इत्यादिप्रदानामेकवाक्यत्वं, काठकादिसमाप्त्यातवाक्यसमूह रूप शब्दो वेदः, इत्यादिवर्त्येषु यथा पुरुष प्रमाण तथा पौरोडाशिकशब्दोऽस्य मन्त्रस्य वाचक इत्यस्मिन्नर्थे पुरुषः प्रमाणं भवितुमर्हति । ४ उपपद्यत इति भाष्यम्, अतः शब्दाध्याहारेण पुरुषप्रामाण्योपसंहारार्थं विज्ञेयम् । ५ उपन्यस्यते इति—न त्वस्या समाख्याया अवैदिकत्वेन वैदिकेऽर्थे प्रामाण्यायो गोचल्यर्थमित्याशयः ।

उच्यते । अर्थविप्रकर्षस्तर्हि वक्तव्यः समाख्यायाः । अयमर्थविप्र-
कर्षः । उपदिश्यते हि क्रमे भवाम्भानात्सांनान्यसंबन्धो, नोपदिश्यते
समाख्यायाः । शब्दमुच्चार्यमाणमुपलभ्यार्थापत्त्या नूनमस्तीति
कल्प्यते । तस्मात्पूर्ववदेवार्थविप्रकर्षात्क्रमेण समाख्या बाध्यत
इति । अथ यत्तत्र तत्रोच्यते । इदमनेन बाध्यते, इदमनेनेति । तत्र
यद्बाध्यते तत्किं बाधकविषयं प्राप्तमुताप्राप्तमिति । किं चातः । यद्य-
प्राप्तम्, किं बाध्यते । अथ प्राप्तम्, कथं शक्येत बाधितुम् । प्राप्तं

पान्तराणां प्रवृत्तिः । समानदेशान्नान प्रकरणपाठ पदानां परस्परसन्निधिं संबन्धं वा
न वेदो वदति । किं तर्हि । पुरुषेष्वामनन्तु तथा दृश्यते । तैरप्येवमन्येभ्यो दृष्टमित्य
नादित्वेऽपि सर्वेषां दर्शनसंभवात् । अन्वपरस्परान्याये निवृत्ते भवति प्रामाण्यम् ।
अन्यथा हि वेदावेदप्रकरणाप्रकरणादीन्यप्रमाणकान्येव भवेयुः । अनेकपुरुषत्वत्वाच्च
नात्र कस्यचित्स्वातन्त्र्यं यद्दोषेण दोषाशङ्का स्यात् । तस्माद्भवत्येवान्वय प्रामाण्येऽर्थ-
विप्रकर्षादत्र कथं । स चोक्तः, सूत्रव्याख्यायाम् । एवमेतेषां यथाभाष्यमवस्थितानां
श्रुत्यादीनाम् ।

वायिकैव श्रुतिर्नित्य समाख्या बाध्यते सदा ।

म-यमाना तु बाध्यत्व बाधकत्वमपेक्षया ॥

इदानीं बाधस्य स्वरूपमात्रेण पदद्वारेण कथयति—अथ यत्तत्र तत्रोच्यते द्वयोर्द्वयो
विरोध इदमनेन बाध्यत इदमनेनेति । श्रुत्या लिङ्गं लिङ्गेन वाक्यमित्यादि । तद्वा-
धकविषय प्राप्त बाध्येताप्राप्त वा । तद्यदि तावदप्राप्तं तत्, समवाय एव नास्तीति किं
बाध्येत । समवायमिच्छत्यत्र त्वथ प्राप्त बाध्यते तत् उभयोरपि प्राप्तमपेक्षत्वात्तुल्यबलत्व-
मिति न बाध्यन्त प्रामाण्यम् । तत्रोत्तरम् ।

गामान्धकारणात्प्राप्तं पूर्वं बाधकगोचरम् ।

बाधकेन बलीयस्त्वान्मृषैतदिति कल्प्यते ॥

यैवैव मुगतृणादिज्ञानान्युत्पन्नानि मिथ्यात्वकल्पनया बाध्यन्ते हानोपादानादिफ-

१ अन्यथा हति—अर्नान्द्रित्यद्वयं । अनेन च ये त्वनिन्द्रियविषया इत्येतद्बाध्यं विप्र-
रातापादनान्द्रित्यद्वयवन्टीकरणावैतया व्याख्यातं विज्ञेयम् । २ तदेतेषामित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्य
प्रत्यक्षानुमानादिबाधप्रकारान्तरप्रतिपादनपरान्त, अथ यत्तत्रेत्यादिभाष्यात्प्रागपकृत्य व्याख्यास्यति—
एवमेतेषामित्यादिना । ३ 'अथ यत्तत्र' इत्यारभ्य 'न तन्मिथ्या' इत्यन्तस्य भाष्यस्याऽऽक्षेप-
धर्मतदधिकरणोक्त्युत्तिलिङ्गादिबाधप्रकारोक्त्यर्थतया परमिमता व्याख्या दृषयितुमारभते—इदानीं-
मित्यादिना ।

बाधकाविषयं पूर्वविज्ञानमिति श्रूमः । कथम् । सामान्यस्य कारणस्य विद्यमानत्वात् ।

लवियोगाच्च बाध्यव्यपदेशं लभन्ते तथा लिङ्गादिना ज्ञानमप्युत्पन्नं सच्छ्रुत्यादिज्ञानेनानु-
ष्ठानरूपात्कलाद्वियुज्यमानं बाधियते । न त्वेतदप्युपपद्यते । कुत —

बाधस्योक्तप्रकारत्वात्प्रश्नस्तावन्न युज्यते ।

स्थिते चाप्राप्तबाधत्वे प्राप्तबाधोऽपि नोत्तरम् ॥

तत्र नाम प्रश्नो भवति यत्प्रथमं नोक्तम् । ज्ञानानि तु लिङ्गादीन्व्यविप्रकर्षादननु-
मितश्रुतीनि बाध्यन्त इति ज्ञातत्वाच्चैव प्रश्नमर्हन्ति । यद्यपि च पृच्छ्यते तथाऽप्यप-
सिद्धान्तेनोत्तरं न दातव्यम् । अननुमितश्रुतिबाधेन ह्यप्राप्तबाध स्थितः । स इदानीं
प्राप्तबाधोपवर्णनेन प्रत्युद्भिद्येत विनोपपत्त्या । यदुच्यते सामान्यस्य कारणस्य
विद्यमानत्वादिति । तल्लिङ्गादीनां साक्षादप्रमाणत्वात्प्रमाणभूतायाश्च श्रुतेरविद्यमान-
त्वादनुपपन्नम् । अथ तु तामनुमाय प्राप्तिगिष्यते ततो लब्धात्मकत्वादनुमानिकया
श्रुतेः प्रत्यक्षायाश्च न काश्चिद्विशेष इति तुल्यबलत्वमेव प्रप्नोति । यदि वा मिथ्यात्व-
कल्पनरूपबाधाभ्युपगमाद्विरोधे सति तत्कल्पनाद्विपरीतत्वप्रसङ्गः । कथम् —

पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जायते ।

परम्यानन्यधोत्पादान्न त्वबाधेन समभवः ॥

श्रुत्यादौ शीघ्रतरत्वात्प्रथमं प्रवृत्ते लिङ्गादीनि प्रवर्तन्ते । तत्र यदि प्राप्तबाधमि-
द्व्यर्थं पश्चात्प्रवर्तमानमपि लिङ्गं श्रुतिमनुमापयति तत सा तुल्यविषयमनिविष्टा पूर्वा-
मबाधित्वा नाऽऽत्मानं लभत इति मृगतृष्णादिष्विव मिथ्यात्व कल्पयन्त्येव जायमाना
बाधिका स्यात् । तस्मान्नैष श्रुत्यादिषु ग्रन्थो घटन इति । यद्यप्यधिकगणान्तोपमह-
रात्तद्विषयः प्रतिभाति तथाऽपि सामर्थ्यात्पृथगनुमन्त्रणवदुत्कृष्यते । विज्ञातप्रकारत्वा-
न्नैवायमप्युत्तत्र तत्रेति श्रुत्यादिषु बाधो भवत्येव । किं हि बाधनिवारकत्वाऽऽ-
चार्यस्य यावन्तः शास्त्रोपनिबद्धा बाधमेवाम्ने मेने ह्ययमनप्रस्ता । तेषां च न
श्रुत्यादिसदृशो बन्ध उपपद्यते । सर्वत्र चैकरूपेण बाधमार्गणं भवितव्यम् । अथ यदि
वा तदीयः प्रकारः श्रुत्यादिष्वनु श्रुत्यादिप्रकारा वा तेषु । तत्र श्रुत्यादिगतत्वावत्सं-
प्रत्येव काचित् इति किं तेन पृष्टेन । ये त्वेतद्व्यतिरिक्तान्तेषु कथमिति मन्यमानो
वदति । अथ यत्तत्र तत्रोच्यत इदमेनेन बाध्यते—प्रत्यक्षेणानुमानं, मृगतृष्णादि

प्रत्ययाश्च, यथास्व षड्भिरपि प्रमाणैः प्रमाणाभासः, श्रुत्या स्मृतिः, आस्ताविगीतस्मृत्याऽनामविगीतस्मृतिः, अदृष्टार्थया दृष्टार्था, श्रुतिप्रमथया लिङ्गादिप्रमथाऽर्थवादप्रमथा, स्मृत्याऽप्याचारः, सोऽप्यभियुक्ततराचारेण, मदिग्वमसदिग्वेन, दुर्बलाश्रयं बलव-
टाश्रयेण, उपसहारम्यमुपक्रम्येन, अत्यन्तादृष्टार्थं नियमादृष्टार्थेन, आरादुपकारकत्वं
सामवायिकत्वेन, अनेकार्थाविधानमेकार्थविधानेन, अनेकशब्दार्थत्वमेकशब्दार्थत्वेन, बहु-
बाधोऽल्पबाधेन, वेदान्तरोत्पन्न वेदान्तरविहितत्वेन, परशाखाविहित स्वशाखाविहितेन,
नित्यं नैमित्तिकेन, द्विप्रकारमप्येतत्कृत्यं पुरुषार्थेन, अनारभ्याधीत प्रकरणाधीतेन,
पौर्वापर्येण विरोधे पूर्व परेण प्राकृत वैकृतेन, प्रयोगवचनाश्रित चोदकाश्रयेण निष्प्रयोजनं
सप्रयोजनेन, ब्राह्मणक्रमो मन्त्रक्रमेण, देवताश्रय द्रव्याश्रयेण, पश्चादाज्ञातं पूर्वाज्ञातेन,
अल्प भ्यसा, गौण मुख्येन सामान्याविहित विशेषविहितेन, सावकाश निरवकाशेन, अङ्गं
प्रधानेन, अङ्गधर्मः प्रधानधर्मेण, तत्सर्वमेव किं प्राप्त बाध्यते, अथ श्रुत्यादिवदेवाप्राप्त-
मिति । तद्यदि तावच्छ्रुत्यादिवत्सामान्यविशेषातिदेशौपदेशिकादिप्यप्यप्राप्तबाधन्ततोऽ-
वश्य लिङ्गादाविव श्रुतेर्विनियोजकस्य शास्त्रस्याभावोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा सति तस्यै-
कत्वाद्विरोधविषयवदितरप्राप्यभाव इति सार्वत्रिकबाधप्रसङ्गः । अथाविरोधापेक्षया
सद्भावोऽभ्युपगम्येत तत इतरत्रापि सद्भाव एवेति तुल्यबलत्वापत्तिः । विशेषशास्त्राय-
नुपमर्देन चाऽऽत्मलाभाभावात्तदभ्युपगमे विपरीतबाधप्रसङ्गः । न ह्येकस्यैव शास्त्रस्य
किञ्चित्प्रति सद्भावः किञ्चित्प्रत्यसत्त्वमिति युज्यते । तेन दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयता तक्र
कौण्डिन्याय, प्रकृतिवत्कुर्याच्छरमय बर्हिर्गित्यादौ प्रब्राह्मण प्रत्यङ्गं च शास्त्राभावा-
देक शास्त्रम् । तद्यदि शरतक्रालोचनेन कुशकौण्डिन्ययोर्नास्तीत्यवधार्यते ततः प्रया-
जादिमाठरादिप्यप्यप्रवृत्तिः । अथ तेष्वस्ति ततः कुशकौण्डिन्ययोरपि भवितव्यम् ।
अथ तौ प्रति नास्तीतिराप्रत्यस्तीत्येतदप्येकवस्तुनि विप्रतिपेधान्निष्प्रमाणकम् । न चात्र
प्रतिपत्तभेदो विद्यते । येन संबन्धग्रहणाग्रहणवदविरोधः स्यात् । न च सकृद्ब्रह्माणत्वा-
च्छस्त्रभेदोऽवगम्यते । येनान्यस्यैव सत्त्वमन्यस्य चाप्तत्वमित्याभिधीयते । व्यक्तिपक्षे च
कदाचिदेतद्भवेत् । आकृतिपक्षे तु यागगतव्यापारातिदेशपक्षे च विषयैकत्वाद्युपपदेकमेव
शास्त्रं प्रवर्तते । एतेनैवोक्तालनबाधनं प्रत्युक्तम् । ब्राह्मणप्रकृतिवच्छब्दयोस्तुल्यहेतुत्वेन
किञ्चिद्वर्जनासंभवात् । तथा च 'तद्वर्जं तु वचनप्राप्ते' इत्युक्त्वा 'न चोदनार्थकात्स्न्यात् ।'

१ संबन्धग्रहणादविरोध इति पा० २ संबन्धग्रहणाग्रहणवदविरोध इति—ज्ञानं हि पुरुषाधारं
तद्भेदात्त विरोह्यते । पुरुषान्तरसंस्थं च नाज्ञानं तेन बाध्यते ॥ इत्यादिसंबन्धाक्षेपपरिहारस्य श्लोक-
वार्तिकोक्तन्यायेनेत्यर्थः । २ (अ० २ पा० ६ अ० १ सू० ३) । (अ० २ पा० ६ अ० १ सू० ८) ।

अथ कथं निवर्तते । नैव हि तद्विवर्तते । कथं तर्हि । मिथ्याज्ञानमिति
प्रत्ययान्तरं भवति ।

इत्युत्तरं दास्यति । पौरुषेयेऽपि तावद्वाक्ये हृदयार्थतया, विना शब्दव्यापारेणैव तद्वर्जं
मया प्रयुक्तमित्येवमीश्वराज्ञानरूपेण भवेन्न त्वेतद्वेदेऽवकल्पते । न चेह सामान्यशा-
स्त्रात्परतो विशेषशास्त्राणि कल्प्यन्ते । येन सामान्यशास्त्रस्य तत्प्रकृतित्वमात्रमाश्रित्य
विशेषशास्त्रापेक्षया सदसद्भावविरोधः परिह्रियेत । तस्मादवश्यमाविन्यैकरूप्ये नाभि-
प्रेतबाधोऽवकल्पते । अथ कथंचित्प्राप्तबाधमेव मिथ्यात्वकल्पनयाऽऽश्रित्यैवमादिष्ववि-
रोध इत्युच्यते तत एव श्रुत्यादीनामपि प्राप्तबाधोऽङ्गीकर्तव्यः । तत्र चोक्तम् । अतो
न बाधमार्गैकरूप्यं घटत इति । तदुच्यते ।

न बावस्थैकरूपत्वमपितव्यं निधोगतः ।

न किंचिद्विरुद्धं हि नानाकल्प्यं प्रमाणवत् ।

यथैवैते पुरस्ताद्वाधगोचरा भेदा वर्णिता नैतेष्वैकरूप्यमङ्गीकृतं तथाऽत्र न
बाधप्रकारनानात्वेऽपि गम्यमाने कश्चिद्विरोधः । तत्र श्रुत्यादिषु तावद्यथोक्त एवाप्राप्त-
बाधः । न च तत्र किंचिद्विरुध्यते । तद्विषयप्राप्त्यन्तरानभ्युपगमात् । येऽप्येत-
च्छायानुपातिनोऽर्थविप्रकर्षादेव स्मृत्यादिबाधा भवन्ति तेषां हेतुसामर्थ्यकथनाच्छ्रु-
त्यादिबाधेनैव व्याख्याताः । ये तु प्रमाणतदाभासित्यनैमित्तिककर्तव्यपुरुषार्थपौर्वा-
पर्यप्राकृतैकतत्सामान्यविशेषनिष्प्रयोजनसप्रयोजनलपभूयस्त्वसावकाशानवकाशाङ्गप्रधा-
नतद्वर्मबाधाम्तेष्विदमुक्तं प्राप्तं बाध्यत इति । कथमिति । श्रुत्यादिवैलक्षण्यविस्मितस्य
प्रश्नः । उत्तरमाह—सामान्यस्य कारणस्य विद्यमानत्वादिति । दार्श-
निकमेतद्वास्तवप्रकृतिवच्छब्दयोः । यत्तु प्राप्तस्य ज्ञानस्यानुत्पादोच्छेदसंस्कारविच्छेदानाम-
शक्यत्वाज्ज्ञानमिति बाधनमिति । तत्राऽऽह—नैव निवर्तते । किं तर्हि । मिथ्याज्ञान-
मेतदिति प्रत्ययान्तरं भवतीति । शास्त्रान्तरं ह्यनन्यगतिं दृष्ट्वा मृगतृणादिवदेव
सामान्यापहतबुद्धेर्मयेवं श्रान्तिः पूर्वमेतद्विषयग्निकल्पनया जातेत्यध्यवस्यति । तस्मा-
त्प्रयाजादिमाठरादिप्राप्तिवेलायामुपजाताऽपि कुशकौण्डिन्यबुद्धिर्भ्रान्तिरिति निश्चित्य फल-
विमुक्तत्वानुबद्धमर्थं शास्त्रं वा बाधितुं मन्यते । किं नु स्वल्पमिथ्याज्ञानस्य रूप-

१ हृदयार्थतयेति—वक्तृहृदये विद्यमानाया वर्जनरूपोऽर्थो भवेदित्यर्थः । २ यद्यप्राप्तमिति
भाष्यार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । ३ न बावमाङ्करायमिति—अनेन च यद्यपि स्वैत्रं वार्धक-
रूप्यमुचितं तस्य चासम्भवाच्च क्वचिद्वदे बाधा घटत इत्येव प्रश्नभाष्याशयो दाशितः ।

किं नु खल्वभिध्याज्ञानस्य स्वरूपम् । यस्य बाधकः प्रत्ययो विमृ-
ष्यमाणस्यापि नोपपद्यते न तन्मिध्या । तदेतेषां श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रक-
रणस्थानसमाख्यानां पूर्वं पूर्वं यत्कारणं तत्परं परं प्रति बलीयो भवति ।
नैतस्योत्पन्नस्य विमृष्यमाणस्य बाधकं विज्ञानान्तरमस्ति । तस्मात्तेषां
समवाये विरोधे परदौर्बल्यमर्थविपर्ययादिति ॥ १४ ॥

[८] अहीनो वा प्रकरणाद् गौणः ॥ १५ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमं मकृत्य समामनन्ति, तिस्र एव साहस्योपमदो द्वाद-
शाहीनस्य, इति । तत्र संदेहः । किं द्वादशोपमत्ता ज्योतिष्टोम उताहीन
इति । किं तावत्प्राप्तम् । ज्योतिष्टोम इति । कुतः । प्रकरणात् । एव
प्रकरणमनुगृहीतं भवति । ननु वाक्येन बाध्यते । न बाध्यते । अही-

मिति—यद्युपपन्ना अपि प्रत्ययाः प्रत्ययान्तरैरित्य निराक्रियन्ते ततोऽन्यत्रापि क
आश्वास इति मन्यते । तत्कथयति । यस्यान्वेषणेऽपि कृते बाधकप्रत्ययान्तरं नोत्पद्यत
इति । यत्तु कारणदोषज्ञानं द्वितीयमुपलक्षणं तल्लोकविषयत्वाच्च वेदे समवर्तीति नोप-
न्यस्तम् । प्रासङ्गिकमुक्त्वेदानीमविकरणभूतमसहृत्वाविकरणान्तरमारभ्यते ॥ १४ ॥

(इति—बलबलाविकरणम् ॥ ७ ॥) ।

नन्वध्यायादौ यावानर्थः प्रतिज्ञातः स सर्वं पर्यवसितः । किमिदानीमवशिष्यते,
येन चतुर्थलक्षणं नाऽऽरभ्यते । तदुच्यते ।

बलाबलविविक्तानां श्रुत्यादीनामतः परम् ।

विरोधः क्वाप्तिं नास्तीति विषयः परिशोध्यते ॥

तत्र प्रकरणस्य तावच्छ्रुतिलिङ्गवाक्यैः सह विरोधाविरोधौ संप्रधार्येते । ज्योतिष्टोमे
श्रूयते 'तिस्र एव साहस्योपमदः कार्या द्वादशाहीनस्य' इति । तत्र साहस्यशब्देन तावदह्ना
समाप्यमानत्वात् 'सहैवाह्ना संस्थापयन्ति' इत्येव ज्योतिष्टोमो गृह्यत इति व्युत्पत्तव्यं तस्य ।
द्वादशाहीनस्येति तु द्वादशोपमत्त्वं किं ज्योतिष्टोमस्याथाहीनस्य द्वादशाहादेरिति संदि-
ह्यते । यद्यहीनशब्दः कथञ्चिज्ज्योतिष्टोमेऽप्युपपद्यते तत्र प्रकरणस्याविरोधात्तस्मिन्नेव
निवेशः । अथाहीन इत्यदुर्गणनामधेयं ततः श्रुत्या संयुक्तत्वादसंयुक्तग्रहणस्वभावेन

१ अधिकरणमुपसंहृत्येति—अनेन 'तदेतेषामिति' भाष्यस्याध्याय-व्यापसंहारपरताप्राप्ति-
निरस्ता वेदितव्या । २ (अ० ३ पा० ३ अ० ७) इत्यत्र प्रार्थनेष्वविकरणेऽपि शेषः ।

नशब्देन ज्योतिष्टोमं वक्ष्यामः । कुतः । न हीयत इत्यहीनः । दक्षि-
णया क्रतुकरणैर्वा फलेन वा न हीयते । तेन ज्योतिष्टोमोऽहीनः । वा-
शब्देन संशयो निवर्त्यते ॥ १५ ॥

असंयोगान् मुख्यस्य तस्मादपकृष्यते ॥ १६ ॥ सि०

अपकृष्येत द्वादशोपसत्ता । कुतः । असंयोगाज्ज्योतिष्टोमेन ।

कथमसंयोगः । अहीनो नैकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वात् । ननु ज्योति-
ष्टोम एव गौणोऽहीनः । नेत्युच्यते । न हि मुख्यसंभवे गौणग्रहण-

प्रकरणेनाग्रहणम् । अग्नि हि तदानीं श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधः । किं प्राप्तम् । सिद्धान्ते-
नोपक्रमं वाशब्देन व्यावर्त्य प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमार्थत्वमिति प्रतिजानीमहे । न च
श्रुतिविरोधः । प्रकरणादेवाहीनशब्दस्यापि ज्योतिष्टोमगामित्वात् । अस्ति च नञ्समा-
सान्वाख्यानेन तदभिधानमामर्थ्यम् । अतो यद्यपि 'अहः खः क्रतुममूहे' इत्येव
व्युत्पाद्यमानोऽहर्गणवाच्यहीनशब्दो भवति तथाऽपि विरोधपरिहारार्थमहीनगुणयोगा-
देव ज्योतिष्टोमार्थं समर्थनीयः । स हि कृत्स्नविवानात्सर्वप्रकृतित्वाच्च न कुतश्चिद्धी-
यते । न चैनं केचिदपि कृतव, प्रकृतित्वेन जहति । यत्तु भाष्यकारेणोक्तं दक्षिणया
क्रतुकरणैर्वा न हीयत इति । तदसम्भ्रमम् । दक्षिणाक्रतुकरणप्रतिपत्तिनिमित्तानुपादा-
नाद्यथारुचि विकल्पनायां वा नवस्थितसमामर्थ्यसङ्घात् । सहस्रदक्षिणादिक्रतुस्यश्च
दक्षिणाभिर्हानत्वात्क्रतुकरणैरपि विक्रमभूताकृत्यासम्भाव्योऽग्निष्टोमसम्भस्य न्यूनत्वात् ।
तस्माद्विध्यन्तदाननाय न कश्चिज्जहति, केनचिद्वा न हीयत इत्यहीनः । प्रकरण-
सामर्थ्यादनेन गुणयोगेनोच्यते इति गौणो न गौणवृत्त्याश्रयणात् ॥ १९ ॥

मुख्यः प्रथमकार्यत्वाज्ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते ।

अहीनशब्दसंयोगः न तु तस्य कथंचन ॥

असंयोगाच्च तेनास्य या मर्यादा तेन मर्याता ।

न सा प्रकरणात्तस्य तेनास्मादपकृष्यते ॥

द्वादशत्वमहीनेन षष्ठ्यश्रुत्यैव मर्याता ।

अहीनोऽहःसमूहस्य ज्योतिष्टोमः हि साहेनता ॥

यत्तु गुणात्तत्र प्रवर्त्यतीति तादृक्कल्प्य निराकरोति । यदि तावद्वौण्ड्य-
स्प्रवृत्तोऽभिधीयते ततो न प्रकरणानुरोधेन श्रुत्यर्थपरित्यागो युक्तः । न चेदमर्थवादाथ

मर्हति । ननु नञ्समासो भविष्यति । नेति ब्रूयः । तथा सत्याद्युदा-
त्तोऽहीनशब्दोऽभविष्यत् । मध्योदात्तस्त्वयम् । तस्मात्प्रकरणं बा-
धित्वाऽहीनस्य धर्मः । अपि च व्यपदेशो भवति । तिस्र एव
साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य इति । यद्यन्यः साहस्योऽन्यथाहीनस्तत

येनैकाहोऽपि प्रशसितमहर्गणवदुपचर्यते । न चास्य शब्दान्तर नास्ति येन सिंहगुण-
मूह इवेत्य ऋशेन प्रतिपाद्यते । तस्मादौपचारिकत्वं तावदुक्तम् । न च नञ्समासेना-
वयवव्युत्पत्तिः । समुदायप्रसिद्ध्या तन्निगदकरणात् । न च नञ्समासस्य लक्षणमस्ति ।
नञ्समासे हि सत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरसत्त्वादाद्युदात्तत्वं स्यात् । मध्योदात्तस्त्वयं
पठ्यते । तेन खप्रत्ययान्तताध्यवसानम् । तथा हि सति ' आयन्नादिपृषदेशिवद्वचन
स्वरसिद्ध्यर्थम् ' इत्येवमीनादेश आश्रीयमाणे प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेकारे स्वरः सिध्यति ।
तस्मादहर्गणनामधेयमेतत् । अपि च—

साहस्यशब्देनैव द्वादशत्वसंबन्धेऽप्यवकल्प्यमानेऽहीनपदोपादानादस्य शास्त्रस्यार्थान्तर-
बाधित्वं विज्ञायते । प्रकरणाद्वा त्रित्वद्वादशत्वयोः संबन्धे लब्धे द्वावपि साहनाहीनशब्दावन-
र्थकौ स्याताम् । अर्थान्तरत्वे त्वहीनस्य स तावदवश्यापादत्वः १ । तत्राऽऽनन्तर्यात्रित्वस्यापि
तत्संबन्धे प्रसज्यत एव इति व्यवस्थार्थं साहस्यग्रहणमप्यर्थवत् । तस्मादपकर्ष इति । न तु किं-
लैतद्युक्तम् । परप्रकरणेऽन्यधर्मविधेरन्वयत्वात्तत्र वाऽसंबन्धपदव्यवायविच्छिन्नस्य प्रकर-
णस्य पुनरनुसन्धानकेशाद् ' द्वादशोपसदः ' इति च द्वादशाहपकरणे विहितत्वात्तत्प्रकृतिस्त्वेन
सर्वाहीनेषु तत्प्राप्तेः । अतस्त्रित्वमेवास्मिन्नाक्षरे सर्वदोषराहित्वाद्विधीयते द्वादशत्व त्वही-
नसंबन्धिवक्तव्यान्तरादेव प्राप्तमौचित्यरूपेणास्य स्तुत्यर्थं निर्वृतादिवदनुद्यत इति । कथं
तर्ह्यधिकरणं नेतव्यम् । तदुच्यते ।

ज्योतिषो यद्यहीनत्व ततो विधिरथ भवेत् ।

अहर्गणे तु तस्येदं प्राप्तं स्तुत्यर्थमुच्यते ॥

एतदुक्तं भवति । किं ज्योतिषोमोऽहीनस्त्वस्य चेदं प्रकरणादङ्गं विधीयते । अथा-
हर्गणस्तस्य च प्राप्तमेवान्यार्थमनुद्यत इति । नन्वेव मत्स्यहर्गणसंबन्धमप्येतज्ज्योतिषोम
स्यैव स्तुत्यर्थमुपयुक्तमिति प्रकरणविरोधाविवारामावः प्रप्राप्तिः । नैष दोषः । पूर्वपक्षे
हि द्वादशत्वस्य विधीयमानस्य प्रकरण ग्राहकं भवतीत्यनुगृह्यते । सिद्धान्ते त्वहर्गण-

एवं व्यपदेशोऽवकल्पते । विद्यते च व्यपदेशवचनम् । तस्मादहीन-
स्येति ॥ १६ ॥

[९] द्वित्वबहुत्वयुक्तं चोदनात्तस्य ॥ १७ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते युवं हि स्थः स्वर्पनी इति द्वयोर्धजमानयोः प्रति-
पदं कुर्यात्, एते असृग्रमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति । तत्र
सदेहः । ज्योतिष्टोम एव निविशेते प्रतिपदावुत द्वियज्ञं कंचित्कुलायादि
बहुयज्ञं च द्विरात्रादिमुत्कृष्ट्येति । किं प्राप्तम् । द्वित्वबहुत्ववृत्ते
ज्योतिष्टोमेनासंयोगादुत्कृष्ट्येयातां प्रतिपदं । न हि ज्योतिष्टोमस्य द्वौ
यजमानौ श्रूयते, यथा कुलायस्य, एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ
यजेयाताम्, इति ॥ १७ ॥

संयुक्तस्य प्रकरणं नेष्टमिति बाध्येत । अन्यत्तु तत्, यत्तथा सत्यपि प्रकाशान्तरेण प्रक-
ण एवोपयुक्तमिति । यदा तु द्वित्वबहुत्वन्यायेनोत्कर्षोऽपि कथञ्चिदाश्रीयते, शाखान्त-
रविधौ च सत्यपि शाखान्तरीयस्य प्रयोजनान्तररहितस्य विवित्वमुपपद्यते तदा यथा-
भाष्यमेव शक्य समर्थयितुम् । सर्वथा 'द्वादशाहीनस्य' इत्येतत्तावदहर्गणविषयत्वं ।
प्रकरणादुत्कृष्ट्येति सिद्धम् ॥ १६ ॥

(इति—अर्हानाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

पूर्ववदेव विचार । एतावत्तु भिद्यते । पूर्वत्र प्रधानान्तरेण प्रकृतसमर्थशब्दाभि-
धेयेन सह सन्ध आसीदिह तु गुणेन यजमानद्वित्वादिना कथञ्चिदाशङ्कितप्रकृतसं-
बन्धेन । तत्र पूर्वन्यायेनैव सिद्धान्तोपक्रम सूत्रम् । न तावदिह यजमानद्वित्वबहुत्वे
विधीयेते । सिद्धानुवादेन निमित्तीकृत्य प्रवृत्ते, प्रतिपद्विपरित्वात् । अनेकविधौ च
वाक्यभेदात् । अविहितत्वाच्च न ज्योतिष्टोमे यजमानद्वित्वबहुत्वे विद्यते । कुलायादिषु
त्वेकाहेष्वहर्गणेषु च प्रत्यक्षविहिते विद्येते । 'राजपुरोहिता यजेयाताम्', 'एतेनैव
द्वौ याजयेत्', 'एतेनैव त्रीन्याजयेत्', 'एको द्वौ बहवा वाऽहर्गणैर्नैरन्' इति ।
तस्मादुत्कर्षः ॥ १७ ॥

१ युक्तं वा चोदनात्तस्येति पा० । २ प्रकाशान्तरेणात-प्रकरणस्याविनियोजकत्वेऽपि द्वादशत्वस्य प्रकृत-
ज्योतिष्टोमसंबन्धिप्रवृत्त्यर्थेनेत्यर्थः । अयमाशयः । उक्तरूपेण 'द्वादशाहीनस्य' इत्यस्य व क्त्यान्तर-
प्राप्ताहीनसंबन्धिद्वादशत्वानुवादकस्य प्रकरणपाठार्थवत्त्वेऽपि प्रकरणस्य विनियोग एव प्रामाण्याद्विनियो-
गाभावे प्रकरणबन्धो भवत्येवेति । ३ द्वित्वबहुत्वन्यायेनेति—अनन्तराधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेनेत्यर्थः ।

पक्षेणार्थकृतस्येति चेन् ॥ १८ ॥

इति चेत् पदयासि प्रतिपदानु-क्रष्टव्ये इति । नैतदेवम् । प्रकरणं हि बाध्येत । बाध्यताम् । असंयोगाद्वाभ्यां यजमानाभ्यां बहुभिश्च यजमानैर्व्योतिष्टोमस्येति चेत् । असत्यपि वचनेऽर्थादद्वौ यजमानौ भविष्यतः । य एको न शक्यति सहायः स उपक्रम्यते । अवश्ययष्टव्ये सति यथा शक्यते तथा यष्टव्यमिति बाधित्वाऽपि काचित्प्राप्तिं यजमानः सहायमुपादास्यते । एवं प्रकरणं प्रतिपदौ भविष्यतः । तस्मान्नो-त्क्रष्टव्ये इति ॥ १८ ॥

न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥ १९ ॥

प्रकृतिर्हि ज्योतिष्टोमः । प्रत्यक्षास्तत्र धर्मा आम्नाता न कुतश्चिन्नो-दकेन प्राप्यन्ते । किमतो यद्येवम् । अन्यसंश्रुता न शक्या बाधितुम् । चिकृत्वौ तु चोदकप्राप्ताः सन्त आनुमानिका बाधयेरन्निति । विवाक्षितं हि ज्योतिष्टोमे कर्तुरेकत्वं अन्यसंश्रुतं न सामर्थ्येन बाध्येत । यत्रापि

प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमे निवेशः । न चाज्ञानवदप्रकृतयज्ञसम्बन्धोऽस्ति । यजमानद्वित्वा-दिसंबन्धस्तु निमित्तमात्रौपयिकत्वान्नाङ्गिभावाय प्रभवति । न च तद्वहारेण क्रतु-सम्बन्धो घटते । लक्षणाप्रसङ्गात् । न हि श्रुत्यापयुक्तानां लक्षणयोपयोगान्तरं युज्यते । द्वित्वाद्विस्वरूपसम्बन्धे तु विविरवानर्थको भवेत् । फलरूपनायाश्च प्रकरणसंबन्धक-रूपना ज्यायसी । यत्तु निमित्तं प्रकरणे नास्तीति । तदुच्यतेऽर्थाद्भविष्यति । न हि विहितमेवैकं निमित्तं भवति । अर्थप्राप्तस्याप्युपपद्यमानत्वात् । अस्ति चैकाशक्तिपक्षे द्वित्रादियजमानप्राप्तिः । न चाद्यापि यजमानैक-विविक्तामवधारयामः । सत्यामपि च विवक्षायाम् ‘अपि’ वाऽप्येकदेशे स्यात् ’ इत्यनेन यथैवाशक्तेरन्यार्थिकचिदङ्गं हाप्यते तथैव यजमानैकत्वमपि कदाचित्परिहाप्य द्वौ बहवो वा यजेरस्ततश्चास्ति निमित्तम् । अथवैतदेव प्रतिपद्विधानं दृष्ट्वाऽर्थाद् द्विबहु-यजनानकर्तृश्रुतिं कल्पयिष्यामः । सा चैतस्मिन्नेव पक्षे भवति न प्रतिपदन्तरपक्षेष्विति नैकत्वचोदना विरोत्स्यते ॥ १८ ॥

प्रकृतिग्रहणं प्रकृतप्रतिपत्त्यर्थम् । औपदेशिकत्वाद्वाऽत्यन्तानतिक्रमार्थम् । आति-देशिकं ह्यर्थवशेन बाध्येतापि । प्रत्यक्षाविहितं त्वेतत्काम्ये नित्ये च । यजेतेत्येकवच-नश्रवणात् । न चास्याविवक्षायां कारणमस्ति । यथा च विवक्षा तथा षष्ठे प्रतिपादैर्यि-

ह्यवश्यकतव्यता भूयते, तत्राप्येक एव यजमानः भूयते । वसन्ते वसन्ते
उपोतिषा यजेत इति । तस्माज्ज्योतिष्टोमादुत्क्रष्टव्ये एते प्रतिपदाविति ।
अथ कस्मात्पत्न्यभिप्रायमेतत् भवति । एकस्यां पत्न्यां यजमाने च
युवं हि स्थः इति, द्वयोर्वहुषु वा पत्नीषु 'एते असृप्रमिन्दवः' इति ।
यथा क्षौमे वसानावग्निमादधीयाताम् इति क्षौमवसानपर वचनमेवमि-
हापि प्रतिपद्विधानपरम् । उच्यते । असंभवात्तत्र मुख्यस्य, लक्षणा-
शब्दः पुंसो वाचकः स्त्रियाम् । इह तु द्वियज्ञे बहुयज्ञे च संभवति न
लक्षणाशब्दो भवितुमर्हति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति । यदप्येतद्वि-
वचनं द्वयोर्यजमानयोरिति, अत्रापि य एकशेषः, पुमान्स्त्रिया इति
असावपि लक्षणाशब्द एव । अपि च उपास्मै गायता नर इति
प्रतिपदो निरवकाशत्वमेव स्यात् । तस्मादुत्क्रष्टव्ये एते प्रतिपदाविति
सिद्धम् ॥ १९ ॥

प्यते । यदप्यशक्तिकृतं हापनं नदप्येको यथा शकनुयादित्युपबन्धादन्याङ्गविषयं
विज्ञायते । शक्नोति हि दक्षिणापरिमाणं परित्यज्यैकोऽपि निर्वर्तयितुम् । उत्पत्ति-
प्रयोगचोदनाभ्यत्वाच्च संख्यानग्रह एव युक्तः । तस्मादेकयजमानकत्वात् प्रकृतौ निमि-
त्तमस्तित्युत्क्रष्टव्ये यत्स्वमेव वचनं सामर्थ्यादाक्षेप्यतीति । तत्र । अन्ययाऽऽप्युप-
पद्यमानत्वात् । यदि ह्येतान्निमित्तमनाक्षिपदनर्थकीभवेत्तत् आक्षिपेत् । कथं चैनदनर्थक
भवेद्यदि प्रकृताविवान्यत्रापि द्वित्वबहुत्वे न म्याताम् । ननु ते अन्यत्र न स्तः ।
कुलायादौ विद्यमानत्वात् । इह च सिद्धवन्निमित्तत्वेनोपादानाद्वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च नार्था-
दाक्षेपमर्हति । पत्न्यभिप्राये तु द्वित्वे नित्यत्वान्निमित्तोपादानानर्थक्यम् बहुभ्य इति च
विरूपैकशेषः, स्वरसतः पुंवहुत्वप्रतीतौ सत्या विधिभिर्प्रमाणः कल्प्येत । 'क्षौमे
वसानौ' इत्यत्र त्वगत्या पत्न्या द्वितीयशब्द इष्टः । न हि द्वियज्ञवद्विपुरुषकमाधानं
कचिद्विहितम् । एकद्विपत्नीकप्रयोगावरोधाच्च नित्यायाः प्रतिपद आनर्थक्यं भवेत् ।
विषमश्लिष्टविकल्पो वाऽभ्युपगम्येत तस्मादप्युत्क्रष्टव्यते । यत्तु क्रतुपबन्धो नाभिहित
इति नैष दोषः । प्रतिपच्छब्दादेव क्रतुगामित्वप्रतीतौ सत्या द्वित्वादिना विशेषमिति
पत्तिमिद्वेः । यजमानशब्दो वाऽन्यथानुपपत्त्या यज्ञमुपस्थापयिष्यति । तस्माद्व्यतिरि-
क्तसंयोगे सत्यस्ति प्रकरणाविरोधस्तत्र च श्रुतेर्बलीयस्त्वम् ॥ १९ ॥

(इति — नैमित्तिकप्रतिपदोरुक्तार्थाधिकरणम् ॥ ९ ॥

[१०] जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ २० ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति इति । तत्र संशयः । किमेतद्विधानं दर्शपूर्णमासयोस्तु पश्चादिति । कथं दर्शपूर्णमासयोः कथं च पश्चादिति । यदि जाघन्यां पत्नीसंयाजा विधीयन्ते तत उत्कर्षः । अथ पत्नीसंयाजेषु जाघनी विधीयते ततो दर्शपूर्णमासयोरेव । किं प्राप्तम् । उत्कर्षः । कुत एतदुत्कृष्यते । जाघन्यां पत्नीसंयाजा विधीयन्ते इति । कथम् । शब्दात् पत्नीसंयाजानां विधानं, वाक्येन जाघन्याः । शब्दश्च बलवान्, न वाक्यम् । ननु पत्नीसंयाजा विहिता एव । सत्यं विहिताः । जाघन्यामिदानीं पुन विधीयन्ते । सा तत्संबद्धा कर्तव्येत्युच्यते । एव सति दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजा विनाऽपि जाघन्या न विगुणाः । जाघनी तु तत्र प्रतिपाद्यते । तस्माद् यत्र जाघनी प्रयोजनवती तत्र तस्याः प्रतिपत्तिः । पशौ च सा न दर्शपूर्णमासयोः । एकदेशश्च जाघनी प्रतिपाद्यमाना न पशुं प्रयोक्ष्यते । तस्मादस्य विधानस्योत्कर्ष इति ॥ २० ॥

उत्कर्षबुद्धेरपवादं प्रस्तूयते । 'जाघन्या पत्नी संयाजयन्ति' इति गुणप्रधानत्ववचनव्यक्तिद्वयात्मदेहः । यदि जाघनी संस्कार्यत्वेनोद्दिश्य पत्नीसंयाजाः संस्कारका विधीयन्ते ततः संस्कार्यस्य प्राधान्यात्स्वस्थानापरित्यागे सति यत्र जाघनी तत्र पत्नीसंयाजा न यत्र ते तत्रामौ । सा च लोकस्या निष्प्रयोजनत्वान्न संस्क्रियत इत्यग्नीषोमीयगता कृतार्थत्वात्संस्कर्तव्या । यदि तु पत्नीसंयाजोद्देशेन जाघनी विधीयते ततः प्रकृतानुवादबुद्धयनपायादर्शपूर्णमासयोरेव जाघनीविधानम् । किं प्राप्तम् । आरादुपकारकत्वात्सामवायिकत्वस्याभ्यर्हितत्वादप्यत्र वात्वर्यविधानाद्विधिप्रत्यासत्तेरेकदेशद्वयाणां चाप्रयोजकत्वात्तथा सति च परप्रयुक्तकृतार्थग्रहणेन प्रतिपत्तिलक्षणापत्तेरग्नीषोमीयजाघनीसंस्कारविधानादुत्कर्ष इति । सा तत्संबद्धा कर्तव्येत्युच्यते इति च्छेदः । परं च कर्मकथनेमेवं सतीत्यादि । यदि पुनः, उच्यते एवं सतीति योज्यते ततः परिचोदनाच्छायापत्तेः । न च तद्युक्तम्, उत्तगनभिवानात् । तस्मादात्मवचनत्वेनैव योज्यम् । नन्वेवं सति प्रतिपदादिवदेवोत्कर्षात्प्रकृतौ पत्नीसंयाजानामकरणं प्राप्नोति । प्राप्नुयादेवम् । यदि पशौ पत्नीसंयाजा न स्युः । ते त्वतिदेशप्राप्तास्तत्र विद्यमाना एव केवलं जाघनीसंबन्धित्वेन विधीयन्ते । नैव तर्ह्युत्कर्ष इति वक्तव्यम् । सत्यम् । न कस्याचित्पदार्थस्योत्कर्ष इदमेव तु वाक्यं विकृतौ कार्यं कुर्वदुत्कृष्यत इत्युच्यते ॥ २० ॥

१ कर्मकथनमिति—कर्म—अनुष्ठानं कथ्यतेऽनेनेति वृत्त्युत्पत्त्या, एवं सतीति भाष्यमनुष्ठानविशेषप्रदर्शनार्थमित्यर्थः ।

चौदना वाऽपूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ सि०

जाघनी वा पत्नीसंयाजानां गुणत्वेन विधीयते । कुतः । अपूर्वत्वात् । अप्राप्ता जाघनी पत्नीसंयाजानां गुणत्वेन । तत्र स्वशब्देन पत्नीसंयाजा विहिता जाघनीसंबन्धस्तेषामविहितः । यत्र च संबन्धो विधीयते, तत्रान्यतरस्यान्यत्र विधानम् । संबन्धो नान्तरीयकः । यद्वा संबन्धस्य विधानं, नान्तरीयकौ संबन्धिनौ । यत्रोभौ लक्षणत्वेन, तत्र स्वशब्देन संबन्धो विधीयते । यत्र त्वन्यतरो लक्षणत्वेन, तत्रैकं लक्षयित्वाऽन्यतरो विधीयते, लक्षणत्वेन चात्र पत्नीसंयाजाः । कथमवगम्यते । पत्नीसंबन्धान्न सर्वो यागः । कश्चिदेव तु लक्ष्यते यस्य पत्न्यः साधनत्वेन । अथ कस्मान्न जाघनी लक्षयित्वा पत्नीसंयाजा विधीयन्ते । नास्यापूर्वस्य यागस्य पत्न्यः शक्यन्ते विधातुम् । जाघन्यां तु लक्ष्यमाणायां यागे सपत्नीके विधीयमाने वाक्यं भिद्येत ।

न वाऽस्य विधेरुत्कर्ष इति । कुतः ।

जाघन्युद्दिश्यमाना म्यात्संस्कार्योत्कर्षकारणम् ।

इहोपादीयतेऽङ्गत्वाद्यागेष्वप्यवदेव सा ॥

सर्वत्रैवविधे वाक्ये गुणे विधिशक्तिः संचरतीत्युक्तम् । पत्नीसंयाजाश्चानन्तरविहिता मनसि वर्तन्ते इति न विधातुं शक्यन्ते । न चेह स्थितेन पशुगतपत्नीसंयाजानुवादो युक्तः । तद्वच्चमावात् । न च जाघन्याः कालादिवदनुपादेयत्वं, येनैवं विधिमाकर्षेत । संस्कार्यत्वादिति चेत् । न । तृतीयावगतगुणत्वातिक्रमप्रमाणाभावात् । यदि च कृतार्था जाघनी प्रस्तुत्यायं विधिः प्रवर्तते तथाऽपि तावत्कदाचित्प्रयाजशेषवद्वितीयायां तृतीयेति व्यख्यायेत । सा त्वपूर्वा विधीयते । तस्मान्नोत्कर्षमर्हति । न च प्रकरणबद्धत्वादेते पत्नीसंयाजा उत्कर्षं सहन्ते । वाक्यबलीयस्त्वादिति चेन्न । वाक्यस्याप्येवमादेरधिकृतापेक्षित्वेन प्रकरणादुद्बलतरत्वात् । यदि ह्येतदेव पत्नीसंयाजानामुपतिवाक्यं भवेत्तत् प्रकरणादाच्छिन्नात् । एते तु वाक्यान्तरोत्पत्तित्वात्संविधिवशेन यावता कालेनैतेन वाक्येन सगृह्यन्ते तावता दर्शपूर्णमासाभ्यामपि शक्या ग्रहीतुम् । न च जाघन्याः फलवत्त्वं विज्ञातं, येनैषा प्रयोजनाकाङ्क्षामपनयेत् । अतो

अस्ति त्वत्र विहितः सपत्नीको यागो यः पत्नीभिर्लक्ष्यते । तस्माद्
यागं लक्षयित्वा जाघनी विधीयते । यत्तु वाक्येन जाघनीविधानं
श्रुत्या यागस्येति । तदिह यागविधानं न संभवतीत्युक्तम् । वाक्यभेद-
प्रसङ्गनात् । तस्माज्जाघनीविधानम् । एवं चेद्दर्शपूर्णमासयोर्विना
जाघन्या विगुणः पत्नीसंयाजयागः स्यात् । तस्मादनुत्कर्ष इति ॥ २१ ॥

एकदेश इति चेत् ॥ २२ ॥

अथ यदुक्तमेकदेशो जाघनी न पशुं प्रयोक्ष्यते, तस्मादुत्कर्ष इति ।
तत्परिहर्तव्यम् ॥ २२ ॥

न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः ॥ २३ ॥

न प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोर्जाघनी शास्त्रेणोच्यते । एवं पशोर्निष्पन्नया
जाघन्या पत्नीसंयाजा यष्टव्या इति । अविशिष्टा जाघनी विधीयते ।

यावदसौ किमर्थेत्यालोच्यते तावत्फलवद्दर्शपूर्णमासप्रसूतेन कथंभावेनाङ्गत्वमापादितम् ।
न चेद्वापूर्वयागविधानं, यजिमात्रत्वेनाश्रवणात् । पत्नीसमव्ययगश्रवणं हेतुत् । तत्र
यदि जाघन्यदेशेन च कर्म विधीयते पत्न्यश्चास्य विधीयन्ते ततोऽनेकार्थविधानात्
'एकेशब्दे परार्थवत्' इति वैरूप्यलक्षणो वाक्य भेदः स्यात् । अल्पार्थविधिसंभवाच्च
न विशिष्टविधानेन परिहारो घटते । तस्माद्विशिष्ट यागमुद्दिश्य द्रव्यं विधीयते । नन्वे-
वमपि विशिष्टानुवादात्सुतरा वाक्यं भिद्येत । नैष दोषः । प्रकरणप्राप्तेः पत्नी-
शब्दस्यातन्त्रत्वात् । यथैव 'अभिक्रामं जुहोति' इति सामान्यशब्दोऽप्यधिकारा-
त्प्रयाजविषयो भवति तथैव यत्संयाजयन्तीत्येनावतैवाधिकृताः पत्नीसंयाजाः प्रत्ये-
ष्यन्ते । तस्मादनुत्कर्षः ॥ २१ ॥

यदुक्तम् 'एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ विद्यमानपयोगात्' अभयोजक इति । तत्रो-
च्यते ॥ २२ ॥

स नामाप्रयोजको भवति यस्य प्रकृतग्रहणाद्विनाऽर्थो न ज्ञायते । यथा 'उत्तरार्ध-
त्स्विष्टकृते समवद्यति' इति । जाघनीशब्दस्तु हृदयादिशब्दवदाकृतिवचनः । सा चान्त-
रेणापि पशुपादानं परप्रयुक्तपशूपजीवनं वा शक्योपादातुम् । 'रूपं वाऽशेषभूतत्वात्' ।
इति यथाकथंचिदुत्पन्ना येन केनचिदुपादाय शक्याऽनुष्ठातुम् । न चैयमवयवभूता लोके
न प्रचरति । मासविक्रयिणो हि प्रत्यङ्गविभक्तानेव पशून्विक्रीणते । तत्र शक्या जा-

सा संभवति दर्शपूर्णमासयोः क्रीत्याऽप्यानीयमाना । तस्मादनुत्कर्ष
इति ॥ २३ ॥

[११] संतर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपा-

त्स्पात् ॥ २४ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमेऽधिपवणफलके प्रकृत्य श्रूयते, दीर्घसोमे संतृद्याद्धृत्या
इति । तत्र संदेहः । किं संतर्दनं ज्योतिष्टोम एव, आहोस्विदीर्घकालेषु
सोमेष्विति । उच्यते । नैतल्लुप्तार्थं प्रकृतौ, तस्मान्नोत्कृत्येतेति । आह ।
नन्वसंतर्दनमपि श्रूयते । असंतृण्णे भवन इति । उच्यते । क्रयणवद्वि-

घनी क्रयादिनोपादातुम् । न चावश्यमिय ज्ञागादेव ग्रहीतव्या । जघनावयवमात्रत्वेन
श्रवणात् । अग्नीषोमीयेऽपि हृदयादीनां सम्भवत्येव लोकादुपादानम् । तथा सत्यपि तु
तेषां भेदेनैव जातिविशेष उत्पत्तिप्रकारश्च संज्ञपनादिर्नियत इति क्रयाद्यनाश्रयणम् । न
त्विह तथा शास्त्रकृता निष्पत्तिः । प्रकृतिग्रहणं च दर्शपूर्णमासप्रतिपत्त्यर्थम् । तस्मा-
द्दर्शपूर्णमासिकपत्नीभयाजङ्गभूतेनाऽऽज्येन सह विकल्प्यमाना जाघनीति सिद्धम् ॥ २३ ॥

इति—जावन्यविक्रयणम् ॥ १० ॥

इह वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाविरोधचिन्ता । ज्योतिष्टोमं सोमाभिषवाधारत्वेन फलक-
द्वयमाप्नोतम् । तत्प्रकृत्य श्रूयते 'दीर्घसोमे भृतृद्याद्धृत्यै' इति । भित्त्वा संघातयेदि-
त्यर्थः । तत्र दीर्घसोमशब्दः किं प्रकृतावेव कथंचिदुपपद्यते ततश्चाविरोधः प्रकरणस्य,
अथ दीर्घकालसत्राहीनग्राहित्वादनुपपद्यमान उत्कर्षेदिति संशयः । एते चात्र पक्षा भवि-
ष्यन्ति । किं शुद्ध एव ज्योतिष्टोमे निवेशो दीर्घयजमानके वाऽथवोक्त्यादिसंस्थास्वेवाथ-
वा सत्राहीनयोरेवाथवाऽज्योतिष्टोमान्प्रमाण इति । किं प्राप्त, दीर्घसोमशब्दस्योष्टिपशुद-
र्विहोमापेक्षया प्रकृतावेवोपपत्तेः, संतर्दनप्रयोजनस्य च दाढ्यस्य सपवात्, असंतर्दन-
विधिना च सह ग्रीहियववद्विकल्पसिद्धेः प्रकरणानुप्रहायानुत्कर्ष इति । क्रयणवद्वि-
कल्प इत्युपरिष्ठात्समुच्चयस्थापनात्पूर्वपक्षेण दृष्टान्त इति व्धारयेयम् । न चावश्यं
सर्वत्र सिद्धान्त एव दृष्टान्तो भवति । यस्य कस्यचिन्निदर्शनस्य प्रतिपत्तिकारणत्व-
सिद्धेः । असंतर्दनवक्तव्यमनुपपन्नस्यैव वाऽनर्थलोपदृष्टान्तः क्रयवादिति समर्थनीयः ।

१ भित्तेति—द्वयोः समामृतयोः फलकयोः संछेपार्थं भेदनेन संछेषप्रदेशं तत्प्रकृत्यैकस्योप-
र्षं स्थापयित्वा कोलादिना संछेपयेदिति यावत् । २ (अ० १२ पा० ४ अ० ३) इत्यत्रैति शेषः ।

कल्पिष्यते । यथा, हिरण्येन क्रीणाति गवा क्रीणानि, इत्येवमादीनां विकल्पः । एवमत्रापि विकल्पो भविष्यति । संतर्दनमसंतर्दनं वा भविष्यतीति ॥ २४ ॥

उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्य ॥ २५ ॥ सि०

उत्कृष्यते वा संतर्दनम् । गृह्यते हि विशेषो, दीर्घसोमे संतृष्टात्, इति । ज्योतिष्टोममपेक्ष्य सत्राणि कालतो दीर्घाणि भवन्ति ॥ २५ ॥

कर्तृतो वा विशेषस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २६ ॥

नोत्कृष्येत वा संतर्दनं ज्योतिष्टोमात् । एवं प्रकरणमनुगृहीतं भवति । दीर्घसोमशब्दश्च कर्तृतो भविष्यति । दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोम इति ॥ २६ ॥

तत्रैवं योजना भवति । नन्वल्लपकालत्वात्सोमस्य प्रकृतौ मन्दफलं सतर्दनम् । नैष दोषः । क्रयणवदर्थत्वात् । यथाऽल्लपमूल्यत्वात्सोमस्य वासप्रभृतीनामेकेन केनचित्क्रये सिद्धे शेषाणि वचनसामर्थ्यादीयमानानि तस्यैवाऽऽनतस्य सुतरामानर्तिं कुर्वन्तीति न लुप्तार्थानि भवन्ति । स्वानतात्क्रीतः सोमोऽभ्युदयकारी भवतीति च शास्त्रार्थो विज्ञायते । तथाऽत्र सत्यप्यसंतृणयोगपि प्रवृत्तामिषवक्षसमत्वे वचनसामर्थ्याद्दृढतरकृतोऽमिषवः श्रेयस्कर इत्यवगमादलुप्तार्थत्वम् । तस्मादनुत्कर्ष इति ॥ २४ ॥

वाक्यकृताद्वा दीर्घसोमसंयोगादुत्कर्षः । कुत ।

हृष्टा ह्रस्वं सजातीय दीर्घबुद्धिः प्रवर्तते ।

तस्मात्सोमस्य दीर्घत्वमेवेत्सोमान्तरस्या ॥

न हीष्टिपशुदर्विसोमपेक्षया सोमस्य दीर्घत्वमुक्तं विजातीयत्वादानुपात्तत्वाच्च । सर्वत्र प्रतियोगिन्नुपात्ते दीर्घह्रस्वादिभिर्भागो भवति । न चात्रेष्ट्यादय उपात्ता यानालोच्य ज्योतिष्टोमो दीर्घ इत्युच्येत । ननु सोमयागभेदोऽप्यनुपात्त एव । यद्यप्यनुपात्तस्तथाऽपि तुल्यजातीयत्व तावदभ्यपेक्षाकारणम् । विशेषणविशेष्यमावाच्च सोमत्वे सति दीर्घत्वमुपादीयमानं सोमान्तरस्य व्यवच्छेदार्थमेव विज्ञायते । तेषां कः पुनर्दीर्घः कुतो वा दीर्घ इत्यपेक्षिते ज्योतिष्टोमस्तादृशं कुतश्चिर्दीर्घ इति ततोऽन्ये गृह्यन्ते । तेषां च प्राथम्यात्स एवापेक्षाकारणं भवति ॥ २५ ॥

यथाकथञ्चिर्दीर्घसोमशब्देऽवकल्प्यमाने न युक्तः प्रकरणबाधः । स च कर्तृद्वारेणोपपत्स्यते । न च स्वरगतः कश्चित्समासे विशेषोऽस्ति । उभयथाऽप्यनोदात्तत्वात् । अतः षष्ठीसमास इति ॥ २६ ॥

क्रतुतो वाऽर्थवादानुपपत्तेः स्यात् ॥ २७ ॥

न चैतदास्ति, ज्योतिष्टोमे संनिवेश इति । दीर्घकाले सोमे क्रियेन ।
क्रतुत एव दीर्घत्वं, न कर्तृतः । कुतः । अर्थवादानुपपत्तेः । धृत्या
इत्यर्थवादो भवति । धारणायेत्यर्थः । दीर्घकाले सोमे पुनःपुनर्ग्राविभि-
रभिहन्यमाने सोमाभिषवणफलकयोर्द्वारणशङ्कायां, धृत्या इत्यर्थवाद
उपपद्यते । तस्मादुत्कर्ष इति ॥ २७ ॥

संस्थाश्च कर्तृवद्धारणार्थाविशेषात् ॥ २८ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । कानि पदानि । अथ किमर्थं संस्थासु न
निवेशः । तथा सति प्रकरणमनुगृहीतं भविष्यति । दीर्घमोमशब्दश्च ।
दीर्घकालो ह्यग्निष्टोमपेक्ष्योक्त्यादिषु संस्थासु सोम इति । उच्यते ।
न संस्थासु दीर्घकालत्वेऽपि सोमार्थवाद उपपद्यते । तावानेव हि तत्र

क्रतुत एव दैर्घ्यं समानाधिकरणसमास इत्यर्थः । किं कारणम् । एवमुभयां स्वार्थ
एव वादो भविष्यति । अन्यथैकस्य परविशेषणत्वात्स्वप्रधानभूतार्थवादानुपपत्तिर्भवेत् ।
एव च बहुमोमाभिषवाददृढत्वाकाङ्क्षायां सत्या दृष्टार्थोऽयं वादो भविष्यति । अन्यथा
मन्दत्वाददृढत्वाकाङ्क्षायास्तदनुपपत्तिः स्यात् । तथा 'वृत्त्यै' इत्यर्थवादोऽमुमेवायं
द्योतयति । तस्माद्यत्र फलकयोर्द्वारणशङ्का तत्रैवेताद्विधानम् । इतरथा दीर्घेण कर्त्ता
विशेषणमत्यन्तादृष्टाय भवेत् । दीर्घे ह्येव च कर्तरि कर्मणस्तुल्यरूपत्वात् । बौद्ध चत-
त्कर्त्ता विशेषणम् । स्वतो विशेषणं त्वन्तरङ्गम् । तस्मादुत्कर्षः ॥ २७ ॥

परिचोदनापदोत्तरभूतमेतत्सूत्रम् । मा नामाग्निष्टोमसंस्थाया निवेशोऽभूदक्यादिषु
त्वग्निष्टोमापेक्षया दीर्घतोमशब्द उपपत्स्यते प्रकरणं चानुगृहीत्यने । तस्मात्तन्मृषावि-
संस्थासु निवेश इति । प्रकरणाविशेषः संस्थाविकरणेनाद्यापि न निराकृत
इत्येव युक्तम् । अथवाऽस्त्येव संस्थाना प्रकरणम् । तत्र येषां धर्माणामग्निष्टोमाधेता
संभवति तेषु नित्यानित्यसंयोगविरोधाच्चावर्तते । सतर्दनस्य पुनर्नित्येनाग्रहणात्केवलान-
नित्यविषयत्वं न विरुध्यते । तस्मात्संस्थासु निवेश इत्युक्तेऽभिधीयते ।

संस्थास्वापि तु तावत्त्वात्सोमस्याभिषवः समः ।

कर्तृपक्षवेदवानो धृत्या इति धृत्या स्तुति ॥

१ बार्ह्यं चेति—दीर्घस्य यजमानस्य सोम इति तत्पुरुषपक्षे कर्तुर्यागसमवायित्वाद्गृहिरदृगत्व-
मित्यर्थः । २ स्वतो विशेषणमिति—कर्मधारयपक्षे दैर्घ्यस्य यागसमवायित्वादन्तरदृगत्वमित्यर्थः ।

सोमो, दश मुष्टीर्मिमीत इति वचनात् । तत्र धारणे न विशेषः कश्चित् । तस्मादुत्कर्ष एव ॥ २८ ॥

उक्थ्यादिषु वाऽर्थस्य वियमानत्वात् ॥ २९ ॥

न चेतदस्त्युत्कर्ष इति । प्रकरणानुग्रहादनुत्कर्षः । दीर्घसोमशब्दश्च दीर्घकालत्वादुपपद्यते । तत्राप्यधिकोऽग्निष्टोमात्सोमः । प्रदानानि हि विवर्धन्ते । तान्यविवृद्धे प्रदेये न शक्यानि विवर्धयितुम् । पूर्णे च ग्रहे ग्रहशब्दो भवति । तेन न शक्यानि न्यूनानि पात्राणि ग्रहीतुम् । तस्माद्धारणाशङ्कायां धारणमाशंसितव्यं भवति । तत्र धृत्या इत्युपपद्यत इति ॥ २९ ॥

अविशेषात् स्तुतिर्व्यर्थेति चेत् ॥ ३० ॥

इति चेत्प्रशयसि, संस्थास्वप्यर्थवादोऽवकल्पते प्रदेयविवृद्ध्या, इति । नैतदेवम् । व्यर्थैव हि स्तुतिर्भवेत् । कुतः । सोमाविशेषात् । यावानेवाग्निष्टोमे सोमस्तावानेवोक्थ्यादिष्वपि संस्थासु । उक्थ्यादिष्वपि दश-मुष्टिरेव सोमो ग्रहीतव्यः । नन्वर्थार्थप्रदेयं विवर्त्स्यतीति । दशमुष्टिः स कथं शक्येत विवर्धयितुम् । त्रिपर्वेति च पर्वसंख्यानिर्णयान्न शक्यो बहुपूर्वा ग्रहीतुम् । तस्माद्धारणाविशेषादर्थवादानुपपत्तिः संस्थासु स्यात् । तस्मादुत्कर्षः ॥ ३० ॥

स्यादनित्यत्वात् ॥ ३१ ॥

नैतदस्त्युत्कर्ष इति । संस्थासु स्यात् । प्रकरणानुग्रहात् । अर्थश्च प्रदेयविवृद्ध्या धारणाशङ्कायार्थवाद उपपद्यते । केन प्रकारेण प्रदेयं

सत्यप्यत्र कर्मकालयोर्द्वैतत्वे तावानेवातिदेराप्राप्तो दशमुष्टिः सोमोऽभिषूयते । धारणस्य तु तुल्यत्वाददृष्टार्थत्वात्तदर्थानुपपत्तिः स्यात् । प्रदानविवृद्ध्या न्यूनपात्राग्रहणाच्च सोमवृद्धिर्भविष्यतीति चेन्न । दशमुष्टिर्त्रिपर्वपरिमाणयोः शाब्दत्वात्प्रदानविवृद्धिस्तोयादिवृद्ध्या संपादनीया । तस्मादवशिष्टं धारणमित्युत्कर्षः ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥

स्याद्वा तेनैव हेतुना संस्थासु निवेशः । प्रदानविवृद्ध्या च प्रदेयविवृद्धौ सत्यामर्थवाद उपपत्त्यते । तोयेन विवृद्धिरिति चेन्न । सोमसाधनकत्वे सति वचनाद्विना

१ उक्थ्यादिषु वाऽर्थस्य वियमानत्वादिति सूत्रस्थभाष्यतात्पर्यार्थमाह—प्रदानेत्यादिना ।

३ अविशेषात्स्तुतिर्व्यर्थेति चेदिति सूत्रस्थभाष्याभिप्रायं विवृणोति—दशमुष्टीत्यादिना ।

विषर्धिष्यत इति । विप्रकृष्टपर्वा सोमो ग्रहीष्यते । अपि च तृतीये सधनेऽगुरेकोऽभिषूयते । तस्य प्रमाणं च नाऽऽस्त्रातम् । तपनेकपर्वाणं स्थूलपर्वाणं च ग्रहीष्यति । तेन प्रदेयविद्विर्भविष्यति । अतोऽर्थवादोऽवकल्पिष्यते । तस्मात्संस्थासु निवेश इति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

द्वयान्तरप्रक्षेपानुपपत्तेः । तस्मात्सोम एव वर्धनीयः । स च स्थौल्यबहुपर्वत्वयोरसंभवाद्दीर्घपर्वा ग्रहीष्यते । तथा सति प्रदानविवृद्धिर्यथोक्तं च परिमाणं सभावितं भविष्यति । प्रकरणदीर्घसोमशब्दौ चोपपत्स्येते ; शक्यं चेदानीं लतादैर्घ्येणापि सोमो दीर्घ इति वक्तुम् । अनित्यत्वादिति— नियतपरिमाणत्वस्यानियतत्वादिति मन्यते । शक्यं क्षुपायान्तरेण पूर्वपरिमाणमातिक्रान्तिमित्यर्थः । न त्वेन्युक्तम् । सत्राहीनेष्वमेभवात् । अतः ‘अवशिष्टानंशूनभ्यूहेत्’ इत्यभ्यूहो योऽनियतपरिमाणस्तदभिप्रायं ‘स्यादनित्यत्वात्’ इत्येतद्व्याख्येयम् । संस्थाधिकरणन्यायेनैव वा प्रकरणविरोधं ब्रुवाणस्य नित्येनाग्रहणादित्यानित्यत्वमुत्तरमभिधीयते । तृतीयसधनेऽगुरेको गृह्यत इत्यत्र विवदन्ते । तस्यापि तत एव सोमादुपादानादतोऽत्रापि विप्रकृष्टपर्वत्वमात्रमेव कारणं वक्तव्यम् । तस्मादपि संस्थासु निवेश इति । न तत्र सस्यास्वेवंत्यवधारयितव्यम् । कुत ।

अग्निष्टोमान्यमात्रे हि दीर्घशब्दोऽवकल्पते ।

अथान्येनेतिवत्तस्मात्संस्थाकत्वन्तरग्रहः ॥

यथैव ‘य एतेनानिष्टाऽन्येन यजेत’ इत्येतन्न संस्थास्वेव स्थाप्यति । किं तर्हि । अग्निष्टोमव्यतिरेकमात्रे । तथा दीर्घत्वमप्याग्निष्टोमातिरिक्तमात्रावलम्बनमशक्यं प्रकरणेन संस्थास्वेव स्थापयितुम् । प्रकृतिवच्छब्दपूर्णत्वाच्च न तासां प्रकरणमस्ति । न ह्येतद् गृहीतं प्राकृतं किंचिदङ्गं पुनरुच्चार्य विधीयते । प्रथमोपदिश्यमानज्योतिष्टोमवर्ममध्यपानित्वात् । इतश्च न संस्थानां प्रकरणमस्ति । कथम् ।

असंनद्धव्याये हि मति तद्विनिवर्तते ।

तेनाऽऽसा ज्यौतिषैर्धर्मैर्विच्छिन्ने नानुषङ्गधीः ॥

यदि हि संतर्दनमुक्त्वादीन्विधायावान्तरप्रकरणं श्रूयेत ततः स्यादपि प्रकरणग्रहणम् । इदं तु संस्थाधिकरणन्यायेन तदग्रहणैर्ज्योतिष्टोमधर्मैरन्तरितत्वाच्च संस्थाकथभावानुषङ्गेन भ्रंशश्च्यते । तस्माच्च प्रकरणं संस्थानं वा संस्थासु विनियोजकम् । किं तर्हि । वाक्यमेव । तच्च दीर्घसोमत्वाविशेषात्सत्राहीनेष्वपि तुल्यमिति सर्वधर्मता ॥ ३१ ॥

(इति संतर्दनाधिकरणम् ॥ ११ ॥) ।

[१२] संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात् ॥ ३२ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्य प्रकृत्य समाम्नायते न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात् । द्वितीये तृतीये वा प्रवृज्यात्, इति । तत्र संदेहः । किं ज्योतिष्टोमे सर्वेष्वेव प्रयोगेषु न प्रवर्जितव्यमुत प्रथमे प्रयोगे प्रतिषेध इति । किं तावत्प्राप्तम् । ज्योतिष्टोमे प्रतिषेधः । कुतः । यज्ञसंयोगात् । प्रथमशब्देन यज्ञोऽभिधीयते ज्योतिष्टोमः । तस्य हि प्रथमसंयोग एवं समाम्नायते । 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानि-
प्राडयान्येन यजेत' इति । यज्ञानां प्रथम इति कृत्वा प्रथमशब्देन ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते । एवं च प्रकरणमनुगृह्यते । यदि क्रतोरेश

प्रवर्ग्योऽनारभ्य कचित्कतुविशेषमाप्नायते । 'यत्प्रवर्ग्यं प्रवृजन्ति' इति । स च वाक्यसंयोगेन कतुसंबन्धं प्रतिपद्यते 'पुरस्तादुपसदा प्रवर्ग्येण चरन्ति' इति । स च 'प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात्' इत्येवं ज्योतिष्टोमं गच्छति । तत्र ह्युपसदः प्रत्यक्षविहिताः सन्ति । विद्वन्तौ तु यावदनुमानेन ता गमिष्यन्ति तावत्प्रवर्ग्योऽपि यास्यत्येवेति नार्थ उपदेशेन । तेनाऽऽह—ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यं प्रकृत्य श्रूयत इति । यद्वा कौषीतकिब्राह्मणे ज्योतिष्टोमप्रकरण एव स्वक्रमस्थस्य प्रवर्ग्यस्योत्पत्तिस्तदा तद्विषयः श्रवणोपन्यासो यथाश्रुत एव भवति । त प्रवर्ग्यं प्रकृत्य श्रूयते 'न प्रथमे यज्ञे प्रवृज्यात्' इति । तत्र संदेहः । किं प्रथमयज्ञग्रहणेन सर्वसंस्थः सर्वप्रयोगावस्थश्च ज्योतिष्टोमो गृह्यत उत प्रथमप्रयोगमात्रमिति । तत्र किं प्राप्तम् । यज्ञशब्दसामानाधिकरण्यात् 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः' इति च प्रयोगात्प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमपर्यायत्वं विज्ञायते । 'य एतेनानिप्राडयान्येन यजेत' इति च सर्वयज्ञेभ्यः प्रथमं प्रयुज्यमानत्वेन विधानादेतन्मैव ग्रहणम् । तथा च प्रकरणमनुगृह्यते । ननु च तदीयप्रथमप्रयोगेऽपि प्रकरणानपकर्षादभ्येवानुग्रहः । कथमनुग्रहो यदा दीक्षितहोमदानपाकादिप्रतिषेधवदयं सर्वं प्रयोगविषयः प्राप्नुवन्वाक्येनैकप्रयोगनिबन्धनः क्रियते । न हि तदा प्रकरणेन किंचन व्याप्यते । ज्योतिष्टोमिकप्रयोगाश्रयणम्यापि वाक्यकृतत्वात् । यदीहान्यः कश्चित्प्रथ-

१ तस्यैव पयः प्रक्षेपः प्रवृज्यते । तच्च यस्मिन्कर्मणि वर्तते स प्रवर्ग्यः । तस्य च बह्वीषु शाखास्वनारभ्याद्येतत्वाज्ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यं प्रकृत्येति भाष्यमयुक्तमाशङ्क्याव्यभिचारितकतुसंबन्धसहकृतद्विरुक्तत्वव्यायेन ज्योतिष्टोमे सम्भवन्तं प्रवर्ग्यमित्येवमर्थपरतया परमनेन भाष्यमवतारयति—
प्रवर्ग्योऽनारभ्येत्यादिना । २ (अ० ३ पा० ६ अ० १ सू० २) । ३ उदुम नेत्र— अतिदेहैर्नेत्रदर्थः ।

वादः । तस्मात्संख्यायुक्तः प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमस्य प्रवर्ग्य प्रतिषेधे-
दिति ॥ ३२ ॥

नौमीतिकं वा कर्तृसंयोगाल्लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३३ ॥ सि०

न चैतदस्ति । यज्ञस्यैष वाद इति । चतुर्ष्वपि वेदेषु न प्रथम
इत्येवंसंज्ञकः कश्चिद्यज्ञोऽस्ति । भवानि तु प्रथमो यज्ञस्य प्रयोगः ।

प्रयोगार्हः स्यान्नैवैष प्रतिषेधो ज्योतिष्टोम एवावतिष्ठेत् । तदभावात् यदि पारंशेषादिदं
वाक्यं संयुक्तप्राथम्यानुरोधेन ज्योतिष्टोमगामि भवेत्ततः प्रकरणस्य किमित्यवधारणाद्धावः
प्रसज्येतैव । तस्मात्प्रकरणानुग्रहार्थमपि प्रथमशब्दोपात्तादिसंख्यायुक्तमिदं ज्योतिष्टोमे
स्यादिति ॥ ३२ ॥

यदि प्रथमशब्दोऽयं नाम स्याज्ज्योतिषः स्वतः ।

तत एव भवेदेष प्रयोगस्य तु वाचकः ॥

प्रथमशब्देन हि यत्कर्तुरप्रवृत्तपूर्वस्याऽऽद्य प्रवर्तनं तदभिधीयते । न कर्म किंचित् ।
तद्योगात् कर्मणि प्रतीतिः स्यात् । साऽपि च तत्प्रयोगगतस्यैव । न हि द्वितीयादीन्प्रयु-
ज्जानः कश्चित्प्रथमं यजत इत्युच्यते । न चैवमयजमानस्य प्रथमयज्ञो नाम भवति ।
ततश्च पूर्वाभिहितप्राथम्यगुणलक्षणया तद्वति गृह्यमाणेऽर्थविप्रकर्षो आपद्यते । तत्र च स
आश्रीयते यत्र तेन विनैकवाक्यत्वं नावकल्पते । यथा 'एष वाच प्रथमो यज्ञानाम्'
इत्यत्र । न त्विह प्राथम्यस्य प्रतिषेधनिमित्तता न सम्भवति । येन पूर्वप्रतीतिं सत्तदु-
ल्लङ्घ्य तत्प्रयोगस्योऽपि तावत्कर्तुर्गृह्येन । प्रयोगान्तरस्यस्तु दूरविप्रकृष्ट एव । नन्वेवं
सति यस्य कस्यचित्प्रथमप्रयोगो निमित्तं प्राप्नोति । प्राग्नुयाद्यदि विधिरपि स्यात् ।
अयं तु प्रतिषेधत्वात्प्राप्तिमपेक्षमाणो लौकिकवापारेभ्यो वैदिकेभ्यश्चाध्ययनाधानाग्नि-
होत्रदर्शपूर्णमासादिभ्यः प्रवर्ग्यप्राप्त्यभावाच्चानिवर्तमानः सामर्थ्येन सोम गच्छति । तत्रा-
प्यनारभ्यवादन्यायेन ज्योतिष्टोमं, प्रथमशब्दाच्च तस्याऽऽद्य प्रयोगम् । एवं च सजाती-
यत्वेन प्रत्यासत्तेश्च तस्यैव द्वितीयादिप्रयोगापेक्षेण युक्ततरं भविष्यति । इतरथा तु
दूरस्थयज्ञान्तरापेक्षायां सत्या विप्रकृष्टतरत्वं भवेत् । तस्मात्प्रकरणं बाधित्वा वाक्येन
प्रथमप्रयोगविषयता सिद्धा । तत्र तु केषांचित्तीरीयादीनाम् 'अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति' इति
पुनर्विधानमस्ति । तद्यदि तावद् द्वितीयादिप्रयोगविषय कल्प्यते ततः प्रतिषेधामावा-
त्पूर्ववचनेनैव सिद्धेर्विधानानर्थक्यम् । तस्मादाद्यप्रयोगाविषयमेवैतत् । ततश्च प्रतिषेधो

कर्तृसंयोगात् । पूर्वस्य द्वितीयादीनपेक्ष्य प्रथमशब्दो भवति ।
स प्रयोगस्योपपद्यते न कतोः । प्रयोगः श्रवणाद्भव्यते । कतुः प्रयोग-
संबद्धत्वात् । श्रुतिश्च बलीयसी न लक्षणा । तस्मात्प्रथमे प्रयोगे न
प्रवर्जितव्यमिति ।

बाध्यमानः कृत्वन्तरप्रथमप्रयोगं सावकाशत्वाद् गच्छतीति केचित् । तत्तु न युक्तम् ।
अग्निष्टोमस्यापि संस्कारूपस्यान्यत्र विद्यमानत्वात् । न च प्राथम्यं सावकाशम् । 'य
एतेनानिष्टा' इति केवलज्योतिष्टोमविषयत्वात् । प्रथमं हि यजनं प्रथमं यज्ञो न चैतद्-
न्यस्य क्रतोरस्ति । तस्माऽऽज्योतिष्टोमस्यैवातिरात्रसम्यस्य प्रथमाहारे प्रतिषेधोऽग्निष्टोमे
विधिरित्यपरे । विहितश्चातिरात्रस्यापि पाक्षिकः प्रथमाहारः । 'तस्मात्प्रथमं यजमानोऽ-
तिरात्रेण यजेत' इति । सोऽयं सामान्येनोभयोः संस्थयोः प्रतिषेधोऽग्निष्टोमे तु विशेष-
वधिभिः स बलीयान् । एतदपि न युक्तम् । अग्निष्टोमस्यापि बहुप्रयोगान्तरकृत्वन्तर-
गामित्वेन सुतरां सामान्यरूपत्वात् । अतोऽतिरात्रप्रथमाहारे नित्यं प्रतिषेधोऽग्नि-
ष्टोमे तु विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति केचित् । अत्र पुनश्चोदयन्ति । यद्येष प्रतिषे-
धस्तत एव स्यात् । पर्युदासास्त्वेवंविधा इति दशमे वक्ष्यते 'अपि तु वाक्यशेषः स्यात्' इति ।
न चासावग्निष्टोमवाक्यशेषो भवति । यदि ह्यप्रथमयज्ञोऽग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति कल्प्येत तत-
स्तस्मादेव सामान्यशास्त्रात्प्राप्तत्वाद् अग्निष्टोमयुक्तविध्यानर्थक्यमापद्यते । तेन सामान्यविधेरे-
वैष शेषो यत्प्रवर्ग्यं कुर्वन्ति तदप्रथमयज्ञ इति । ततश्चातिरात्रविषयत्वमेव फलतो भवति ।
न चैक एव शेष उभयोर्वाक्ययोः समवति । एकसंबन्धेनैव कृतार्थत्वात् । तस्मादग्नि-
ष्टोमविधेर्निरपवादत्वात् नित्यमेव तत्र भवितव्यमिति । उच्यते । स्यादेतदेवं यद्ययं पर्यु-
दासो भवेन्न त्वयं पर्युदासः । वाक्यशेषत्वानुपपत्तेः । तत्राग्निष्टोमवाक्ये तावद्भवतैव प्रति-
पादितम् । अतिरात्रवाक्येऽपि यदि तदीयकथभावपूरणवेलायामेतदुच्येत ततः शेषो
भवेत् । न तु तथोक्तम् । संस्थानामसमानविधानत्वाद्वादान्तरप्रकरणे च प्रतिषेधाश्रव-
णात् । न ह्यनेकज्योतिष्टोमिकवाक्यान्तरव्यवहिततिरात्रप्रकृतिवच्छब्दस्यैष शेषोऽवक-
ल्पते । तस्मात् 'न तौ पशौ' इतिवत्प्रतिषेध एवायं विज्ञायते । ननु प्रतिषेधोऽपि
सम्प्रकृतिविषय एव प्राप्नोति । प्राप्नुयाद्यदि विकृतावपि नोपपद्येत । स तु प्राप्तिमात्रा-
पेक्षित्वादुपदेशमातिदेशं वाऽनादृत्योभयत्रापि प्रवर्तते । शक्यं त्विह वक्तुं 'प्रकृतौ वा

द्विरुक्तत्वात् ' इति । ननु च तुल्यार्थत्वं एतदेव युक्तम् । अस्ति चेहार्थभेदः । प्रकृतौ वैकल्पिकत्वादतिरात्रे च चोदकप्राप्तस्य नित्यप्रतिषेधात् । नैतदस्ति । वक्ष्यति हेतुत्वं ' प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्य विधाने च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात् ' इति । यत्स्य शास्त्रादृते प्राप्तिर्नास्ति तस्य प्राप्तिसमभ्यनुज्ञाय प्रतिषेधासम्भवादवश्यं प्रतिषेधेनैव तद्विपयोऽपि विधिरङ्गीकर्तव्यः । स चेदङ्गीकृतः शास्त्रत्वाविशेषात्तुल्यबलत्वम् । अतः सर्वथाऽतिरात्रे विकल्पेन भवितव्यम् । तस्माद्विरुक्तत्वादुपदेशातिदेशयोश्च प्राप्तिपालवैषम्यात्प्रकृत्यर्थैव वरमिति । नन्वेव सति ' अग्निष्टोमे प्रवृणाक्ति ' इत्यनेनैव प्रकृतिविधेः सिद्धत्वादुनारभ्यवादोऽनर्थकः प्रमाति । नैष दोषः । तेनोत्पत्तिरनेन विनियोग इत्येवं व्यापारभेदात् । अथवाऽनारभ्यवादोऽग्निष्टोमव्यतिरिक्तविषयो भविष्यति । नन्वाग्निष्टोमवाक्येनोपसहितं । न शक्यमेतदुपसहर्तुम् । तन्नाम विशेषवचनेनोपसहितं यत्कृत्यसंयोगायासमर्थं कथञ्चित्परोक्षवृत्त्या संयुज्यते । यथा साप्तदशयम् । अथ तु साक्षाद्यज्ञसंबन्धसामर्थ्यान्नोपसहारमर्हति । अतश्च विकृत्यर्थो भविष्यति । तथा सति च ' न प्रथमयज्ञे ' इत्यनारभ्यवादशेष उपपद्यत इत्यतिरात्रप्रथमाहारे नित्यमप्रयोगोऽग्निष्टोमे च केवलविधिसंस्पर्शाजित्य प्रयोगः । न हि तद्वाक्यशेषोऽप्यर्थं भवतीत्युक्तम् । एतावन्निवहावधारयितुं शक्यम् । नाथमनारभ्यवादः प्रकृतेरन्यत्र गच्छति । यदि गच्छेत्तत इष्टिपशुबन्धानपि गच्छेत् । न च गन्तुमर्हति । ' दुरस्तादुपसदां ' इति स्थाननियमस्य तत्रानुपपत्तेः । अतो यत्रोपसदमन्त्र गच्छति । ततश्च प्राप्तिपालवैषम्यात्प्रकृतौ तावत्ताः सन्तीत्यन्तरेणापि वचनं गच्छेत्किमुत यदा विस्पष्टमेव वचनं, स्फुटसामान्यसंबन्धस्यापि चैवमादेरुपसहार इति व्याख्यात चतुर्वीचिकरणे । तस्मादुत्पत्तिविनियोगाम्यामेवापुनरुक्तत्वम् । एव सति येषां प्रकरण एव प्रवर्धपाठस्तैः सह भगवार्थता भविष्यति । यदि तर्हि द्वयोरेकैकवाक्यत्वेन ' अग्निष्टोमे प्रवृणाक्ति ' इत्ययमर्थो निष्पन्नस्ततो ' न प्रथमयज्ञे ' इत्येतस्याप्रथमयज्ञोऽग्निष्टोम इत्येव प्रवर्तमानस्य न कश्चिद्विरोध इति पर्युदासान्नित्यमेवाकारणेन भवितव्यम् । अत एव वर्णनीयम् । अनारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थतायां सिद्धायाम् ' अग्निष्टोमे प्रवृणाक्ति ' इत्येतस्यानन्यप्रयोजनत्वात्प्रतिषिद्धप्रतिप्रसवार्थता गम्यते । ननु नैवायं प्रतिषेध इत्युक्तम् । अग्निष्टोमयुक्तवाक्यार्थवत्त्वाय प्रतिषेध इति ब्रूमः । न ह्यनेन सह पर्युदासोऽवकल्पत इति दर्शितम् । न चानारभ्यवादोऽनग्निष्टोमार्थो यतस्तद्विषयः पर्युदासोऽवकल्पते ।

१ (अ० १० पा० ८ अ० १ सू० १) । २ विरुक्तसूत्रार्थं वर्णयति—यस्य शास्त्रादृत इत्यादिना ।
३ (अ० ३ पा० १ अ० १५) इत्यत्रोक्तं शेषः ।

अथ यदुक्तं ज्योतिष्टोमेन सामानाधिकरण्यात्तद्वचन इति । लक्ष-
णया सामानाधिकरण्यामिति तत्प्रविहृतम् । यत्तु प्रथमयज्ञ इति यज्ञश-
ब्देन सामानाधिकरण्यं, तदपि यज्ञशब्दस्य यागवचनत्वादस्मत्पक्षस्या-
बाधकम् ॥ ३३ ॥

[१३] पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदनात्प्रकृतौ ॥ ३४ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः समामनन्ति । तस्मात्पृषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि
स इति । तत्र सदेहः । किं पौष्णं पेषणं प्रकृतावुत विकृताविति । किं
प्राप्तम् । प्रकृताविति । कुतः । प्रकरणात् । ननु प्रकृतौ पृषणं न कस्य-
चिद्विषयो देवतां समामनन्तीति । उच्यते । प्राकृतौ काचिद्देवतां पृष-
शब्दो वक्ष्यति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । यत्र पौष्णं हविरस्ति, तत्र तस्य

तेन द्वयोरप्येतयोरग्निष्टोमविषयत्वम् । अतश्च यद्यप्ययं पर्युदासस्तथाऽप्युपयोः साम-
र्थ्याद्विकल्पेनैव भवितव्यम् । कुतः ।

नित्यं हि क्रियमाणेऽस्मिन्पर्युदासो वृथा भवेत् ।

नित्यमक्रियमाणे वा पुनर्विधिरनर्थकः ॥

ततश्च यस्माद्विकल्पाद्विशिष्टः पर्युदास आश्रीयते स तस्मिन्सत्यप्यागत इति वरं
शब्दस्वरसलभ्यः प्रतिषेध एवाऽऽश्रितः । तेन प्रथमाहारेऽग्निष्टोमे विकल्पः । तत्रापि
यदा केपाचिर्दादृशं वचनं ' काम तु योऽनूचानः श्रोत्रियः स्यात्तस्य प्रवृज्यात् ' इति
तदा प्रतिप्रसववचनस्य विकल्पकारिणः कर्तृविशेषगामित्वात्तद्विषय एव विकल्पोऽन्येषां
नित्यमेवाभावः । कथं पुनरश्रोत्रियस्य कर्मणि प्रवृत्तिर्न तद्विशेषणत्वेन श्रूयते । सत्त्वं
प्राप्तस्य पुनर्वचनं तावन्मात्रफलमनर्थकमिति सामर्थ्यात्प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । यथाऽभि-
रूपाय कन्या देयेत्यत्राभिरूपतरायेति गम्यते । अनूचानग्रहणं तु ब्राह्मणस्यानुवचनस-
म्बन्धात् क्षत्रियवैश्यनिवृत्त्यर्थं भविष्यति । तदेतदतिरात्रेऽप्येवमेव प्राप्नोति । तत्र न प्रथ-
मयज्ञ इति प्रतिषेधादग्निष्टोमत्वेन च प्रतिप्रसवाभावान्नित्यमेव न कर्तव्यः । विकृत्य-
न्तरेषु प्रथमप्रयोगानुपपत्तेर्नित्यमेव वारणम् । ननु तत्रापि न प्रथमयज्ञ इत्यतिदेशाद-
ग्निष्टोमस्वरूपस्य च प्रतिप्रसवनिमित्त-याभावात्प्रथमप्रयोगेणैव एव प्राप्नोति । नैत-
देवम् । प्रथमशब्दस्याविशेषितस्य रूपाद्ये प्रवर्तमानस्यान्यत्राप्रवृत्तेः । तस्मात्केवलज्यो-
तिष्टोमप्रथमप्रयोगविषय एव नैव प्रतिपेव इति सिद्धम् ॥ ३३ ॥

(इति प्रवर्गविकरणम् ॥ १२ ॥)

पेषणं विधातुं शक्यम् । न च प्रकृतौ पूषाऽस्ति । तस्मादुत्कृष्टव्यं पेष-
णमिति । यदुक्तं, कांचिदेवतां पूषशब्दो वक्ष्यतीति । ब्रूयाद्यन्त्यत्रापि
मुख्यः पूषा न स्यात् । नन्वन्यत्र क्रियमाणे प्रकरणमुपरुध्येत । उपरु-
ध्यताम् । वाक्यं ह्यस्योपरोधकम् । अथवा नैवात्र संदेहः । एवमेव
प्राप्तमुच्यते । पौष्णं पेषणं विकृतौ न प्रकृताविति । नास्ति पूष्ण-
प्रकृतौ चोदनेति । किमर्थं प्राप्तमुच्यते । उत्तरत्र कथा वर्तिष्यते ॥३४॥

[१४] तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ ३५ ॥ पू०

पौष्णं पेषणं प्रकृतौ श्रूयमाणं विकृताविन्युक्तम् । तत्र संदेहः । किं
चरौ, पशौ, पुरोडाशे चोत चरावेवेति । किं तावत्प्राप्तम् । तत्सर्वत्र
स्याच्चरौ पशौ पुरोडाशे च । कुतः । अविशेषात् । न कश्चिद्विशेष
आश्रीयते । तस्मात्सर्वत्रेति ॥ ३५ ॥

चरौ वाऽर्थोक्तं पुरोडाशेऽर्थविप्रतिषेधात्पशौ न

स्यात् ॥ ३६ ॥ सि०

चरौ पौष्णं पेषणं विनियुज्येत । पुरोडाशे तावत्पेषणमर्थादेव प्राप्नो-
ति । नैवान्यथा पुरोडाशो भवति । तदर्थं तावन्न वचनम् । पशौ च
न स्यात् । हृदयादिषु पिप्यमाणेषु तेषामाकारविनाशः स्यात् । तत्र
संतर्दनादिन्यायेनैव वाक्यप्रकरणविरोधे सति विकृत्यर्थत्व सिद्धमुत्तरविशेषार्थं
प्रारभ्यते ॥ ३४ ॥

(इति—पेषणाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ ३५ ॥

यदि यश्चिद्वैदिकपिष्टोपादानेनापि पुरोडाशसिद्धिर्नकान्तेनार्थात्सेव इति तं प्रत्यु-
च्यते । अर्थो नाम प्राकृत उपकारः । तस्य प्रकृतौ पेषणं साधनमासीदतस्तेन पूर्वत-
रप्राप्तेनोक्तं पुरोडाशे पेषणम् । पशौ च प्रधानवैमर्ग्यं स्यात् । तद्धि ह्यथाद्याकृतिकेन
ततश्चावतेन साधयितव्यम् । न च पिष्टं तदाकृतिकादवगम्येत । पुनस्तदाकारकरणेऽपि
मृद्ववयादिवद्गौणादवदीयमाने वैमर्ग्यमेव । ‘उत्सादनदेशादुच्यते’ इति च श्रूयते । न
च हृदयादे पिष्टस्य ज्ञायेत कतरेण प्रदेशेनेदं पशोरुत्कृतामिति । तस्माच्चरावप्रतिषि-

१ तत्सर्वत्रस्य भाष्यस्य स्पष्टार्थत्वाद्भाष्याय पूर्ववत्सूत्रमात्रं पठि । वेदितव्यम् । २ पूर्व-
तरप्राप्तेनेति—चरावतिदेशेन पिष्टसिद्ध्याकार्योपकारप्राप्तिमन्तरा पेशणापदेशायोगात्तदर्थं पूर्वतरप्र-
क्षेपातिदेशेनैव पेषणस्यापि प्राप्तिरसिद्धेस्त्वपदेशविषयमिति भावः ।

को दोषः । 'हृदयस्याग्रेऽव्याति' इति न हृदयादवदायिष्यते । तथाऽन्य-
दप्यवदानं न यथाश्रुतादवदास्यते । ननु शक्यते पिष्टेभ्योऽपि हृदया-
दिभ्योऽवदातुम् । नेति ब्रूमः । आकारा हृदयादयो न मांसानि ।
उक्तमेतदाकृतिः शब्दाथे इति । यद्यपि पुनस्तदाकृतिकः क्रियते,
तथाऽप्यस्योत्सादनप्रदेशं प्रति मुह्येयुः । तस्माच्चरौ पौष्णं पेणं भवि-
ष्यतीत्येवमर्थं वचनम् ॥ ३६ ॥

चरावपीति चेत् ॥ ३७ ॥

इति चेत्प्रश्यति भवान्, अर्थविप्रतिषेधान्न पञ्चमिति । ननु
चरावप्यर्थविप्रतिषेधः । विशदसिद्ध ओदने चरुशब्दमुपचरन्ति ।
पिष्यमाणो हि पिष्टकं यवागृवा स्यात् खलिर्वा ॥ ३७ ॥

न पक्तिनामत्वात् ॥ ३८ ॥

अत्रोच्यते । मन्यं विशदसिद्ध ओदने चरुशब्दः प्रयुज्यते । वि-
शदसिद्धश्चरुर्दीयत इति, न त्वस्य विशदसिद्धिर्निमित्तम् । यदि विशद-
सिद्धिर्निमित्तं स्यात्, न पिष्टसिद्धे प्रयुज्येत । तत्रापि हि प्रयुज्यते,
पिष्टकचरुः साध्यत इति । अतोऽन्यदेतयोः सामान्यं तन्निमित्तम् ।
तदेतदुच्यते—न पक्तिनामत्वादि । न चरौ विप्रतिषेधः । कथम् ।

द्वयमर्थप्राप्तं च पेणमिति तत्रैव विधीयते । ननु 'अदन्तको हि' इति हेत्वाविशेषात्पशु-
पुरोडाशयोरपि प्रसेदार्चवदानानि तच्छेषाश्च पिष्टा दास्यन्ते । न च प्राप्तिविप्रतिषेधौ
भविष्यत । उच्यते । द्वयवदानस्य प्रदानप्रक्रमत्वान्नान्तरा पेणनेन व्यवधानं युक्तम् ।
हेतुवस्तिगदस्य च स्तुतिमात्रार्थत्वं वक्ष्यते । तेन स्वक्रमस्यैव पेणमस्य विधिः ।
उपनीतमात्रमेव च पेण पुरोडाशेऽनुवादबुद्ध्या गृह्यते चरौ च निवर्तमानं प्रतिप्रसवत्वेन ।
पशौ पुनरत्यन्ताप्रसवविधित्वेन । न चैतान्येकस्यैव वाक्यस्यैतावान्ति रूपाणि विज्ञायन्ते ।
तत्रावश्यमैकस्यैवऽभ्युपगन्तव्ये लाघवादर्थवत्त्वाच्च प्रतिप्रसवत्वमेवावधारणीयम् । एव
सिद्धं केवलचरुविषयत्वम् ॥ ३६ ॥

चरावपीति चेत् ॥ ३७ ॥

न चरावर्थविप्रतिषेधः । कथम् ।

गतिः सर्वपदार्थानां लौकिकव्यवहारतः ।

तत्र पाकविशेषश्च चरुत्वेनावधार्यते ॥

ओदनपिष्टकचरुप्रयुक्तस्य चरुशब्दस्यानेकार्थत्वमन्यादयमित्युभयसामान्यवचनत्वं
विज्ञायते । तयोश्च सामान्यमनवस्त्वादितान्तरूपनपक्त्वम् । तस्मादविप्रतिषेधः ।

१ एतत्सूत्रस्य भाष्यं गुरुषु मत्वा शङ्कासूत्रस्य पाठमात्रं कुर्वन् वेदितव्यम् ।

पक्षिनामत्वात् । पक्षिनामैतत्—चरुरिति । अनवस्त्रावितान्तरूपपाकेना-
भिनिर्वर्त्यस्य भवति चरुशब्दो वाचकः । तन पिष्ट ओदने विशदौदने
च प्रयोक्तारो भवन्ति चरुरिति । पक्षोक्तमेव प्रयोजनम् । पूर्वपक्षे पशा-
वपि पेषणम् । सिद्धान्ते चरावेव ॥ ३८ ॥

[१५] एकस्मिन्नेकसंयोगात् ॥ ३९ ॥ सि०

पौष्णं पेषणं विकृतौ भवति चरावेवन्युक्तम् । अथेदानीं संदिह्यते ।
किमेकदेवत्ये पौष्ण एतद्भवत्युत द्विदेवत्येऽपीति । किं द्विदेवत्य उदाहर-
णम् । राजसूय उत्तरे त्रिमंयुक्ते मौषापौष्णे एकादशकपाले ऐन्द्रापौ-
ष्णश्चरुः श्यावो दाक्षिणा इति । तत्रैन्द्रापौष्ण उदाहरणम् । किं
दासम् । एकदेवत्यस्यैव पेषणमिति । केवलसंयोगात्, यथा चतु-
र्धाकरण ॥ ३९ ॥

धर्मविप्रतिषेधाच्च ॥ ४० ॥

द्विदेवत्ये विप्रतिषिध्येत धर्मः । पृष्णः पेषणं नेतरस्य । नत्र यदि

पक्षोक्तं प्रयोजनमिति । मन्त्र फलमुक्तम् । एतावान्ममाभिः । अविशेषेऽपि न पुरो-
डाशार्थत्वं प्रयोजनम् । किं तर्हि । पश्चर्थत्वमिति ॥ ३८ ॥

(इति—पेषणस्य चरुविनियोगाधिकरणम् ॥ १४ ॥

इदानीं किमन्यसहिते पृष्णे देवतायामैन्द्रापौष्णे चरुं पेषणं भवत्युतैकस्मिन्नेवेति
संदेहे चतुर्धाकरणेन्द्रपौषातन्यायात्सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमे । पृषेत्येकमयोगध्रुवणात्तथाभूत
एवार्थे म्यादिति ॥ ३९ ॥

इतश्चैकदेवत्ये । कुत ।

पिण्यादर्थं समस्तं वा द्विदेवत्ये चरुं भवान् ।

पूर्वस्मिन्पाकवैषम्य परस्मिन्भागसकर ॥

अर्धपेषणे हि पिष्टोऽशः शीघ्रतरं सिध्यतीतरश्चिरेण । तत्र पिष्टपाकानन्तरमुद्गासने
सतीतरस्याऽऽमत्वं भवेत् । तत्पाकप्रतीक्षणेऽपि वा पिष्टस्य विलयनादचरुत्वं स्यात् ।
पाकवैशद्येन हि पिष्टकचरुरपि चरुमवाति । न चैनदस्मिन्पक्षे भवति । अथ तण्डुलान्पूर्व

१ अविशेषेऽपीति—एतदधिकरणचिन्ताया पशुपुरोडाशयोरविवेकेऽपि पुरोडाशे पेषणस्य पक्ष-
येऽपि सत्त्वेन पेषणस्य पुरोडाशार्थत्वनिवृत्तिर्न चिन्ताया प्रयोजनं, किं तु पश्चर्थत्वनिवृत्तिरिति समुदि-
तार्थं । २ (अ० ३ पा० १ अ० १५) । ३ (अ० ३ पा० २ अ० १७) ।

पूष्णो भागः पिप्येत, अपिष्ट इतरस्य स्यात् । तत्र विषमः पाको भवेत् ।
पाकानिमित्तश्च चरुशब्दः स विप्रतिषिध्येत । अथाविरोधं मन्यमाना
अपरस्यापि भागं पिप्युः, भागसंमोहः स्यात् । तत्र को दोषः । अन्यस्य
भागोऽन्यस्मा अवदीयेत । तथाऽयथाश्रुतं क्रियेत । तस्मादप्येकदेवत्ये
पेपणमिति ॥ ४० ॥

प्रक्षिप्य पश्चात्पिष्ट निक्षिपेत्ततो यौगपद्य गम्यमानं बाध्येत । पूषानुरोधेन त्वैन्द्रेऽपि
भागे पिप्यमाणे भागसंकरादन्यदीये भागेऽन्यस्मै दीयमाने वैगुण्यं प्राप्नोति । ननु चैत-
त्सर्वं द्विदेवत्येषु भवतोऽपि समानम् । तथा हि ।

चरौ पशौ पुगोटाशे दीयमाने द्विदेवते । ।

पूर्वं हविष एकत्वाज्जायते भागसकरः ॥

स चाङ्गीकृतो मिश्रस्य हविषो मिश्रदेवतोद्देशेन युगपद्दाने विरोधाभावात् ।
उच्यते ।

यागापूर्वप्रयुक्तेषु धर्मेष्वेवं भवेदिदम् ।

भवनः पेपणं त्वेदेवताधर्मममतम् ॥

अस्मत्पक्षे पुनः पृषदेवत्यागापूर्वप्रयुक्तं पेपणम् । न च तद्विदेवत्ये तथावस्थित-
मित्यप्रवृत्तिरेव । हविर्नन्तरेष्वपि च द्विदेवत्येष्वेवप्रकारस्त्वमेवेति देवता गुणभूता । न
च गुणानुरोधेन प्रधानमावर्तनीयमिति सकृद्दानाभ्युपगमात्सर्वस्मिन्सह क्रियमाणे सं-
करदोषानाश्रयणम् । भवता पुनरस्मदभ्युपगमेन द्विदेवत्ये पेपणं वक्तुमशक्नुवताऽवश्यं
देवतानिमित्तत्वमभ्युपगन्तव्यम् । ततश्च देवतयो प्राधान्यादेकैका स्वभागमसंकीर्णं
प्रार्थयत इति तथैव दानमनुष्ठेयम् । आदितश्चैक एव भागः पेपणार्ह इत्यवधारितम् ।
ततश्च पक्षिदोषः स्यात् । अथ तण्डुलात्मकोऽपि भागः पाकसाम्यार्थं पिप्येत । तत्र
ब्रूमः । यावदनुत्पन्नभागविवेकं हविस्तावत्क्रियान्कस्य भाग इत्यनवधारणात्संकरदोषो
न जायते । कल्पिते तु विवेके वचनाद्वेन पुनरेकीकरणानुपपत्तेरसंकीर्णदानं प्राप्नोति ।
तत्रान्यस्य भागादन्यस्मा अवदीयमाने वैगुण्यं भवति । पात्रभेदेन पश्यतीति चेन्न ।
चरुमिति याग प्रत्युपादीयमानत्वेन विवक्षितैकसंख्यस्य पात्रकृतभेदाश्रयणे शास्त्राध-
प्रसङ्गात् । अतो न कथंचिदपि प्रतिपिद्धधर्मकं द्विदेवत्ये पेपणं भवतीति न
कर्तव्यम् ॥ ४० ॥

१ यौगपद्यामिति—पिष्टतण्डुलभागयोर्द्वयोरप्येकयागसाधनत्वेनैकहविष्टवात्कृत्स्नस्यापि हविषः
श्रपणयौगपद्यविधानानन्दर्थस्य निक्षेपस्यापि यौगपद्यमतिदेशेनेह प्राप्यमाणं बाध्यतेत्याशयः ।

अपि वा सद्वितीये स्यादेवतानिमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥

देवतानिमित्तमेतत्पेषणं श्रूयते । पूषा प्रपिष्टभागः कर्तव्य इति । स च द्विदेवत्येऽपि भागे पिष्यमाणे प्रपिष्टभागः कृतो भवति । न यथा चतुर्धाकरणे । तत्र हि तद्वितो निरपेक्षस्य भवति, न सद्वितीयस्य । इन्द्रपीत इति समासोऽपि निरपेक्षस्य, न सद्वितीयस्य । इह तु प्रपिष्टशब्दस्य भागशब्देन सदान्यपदार्थो बहुव्रीहिः समासः । एषोऽपि समर्थ-योरेव, न त्वत्र द्विदेवत्ये कश्चिदेवंजानीयको दोषः । तस्मादेकदेवत्ये द्विदेवत्येऽपि वा चराचस्य भागः पेष्य एव ॥ ४१ ॥

सद्वितीयेऽपि वा पूषणि स्यादेव पेषणम् । कुतः ।

हविषो यदि पौष्णस्य तद्यागाङ्गस्य वा भवेत् ।

अनुक्तत्वाद् द्विदेवत्ये न भवेत्पेषणं ततः ॥

पूषमद्भावनिमित्तमेतत्पेषणम् । न च तद्विशेषितवस्तुनिमित्तम् । व्यासङ्गित्वाच्च देवतात्वस्य द्विदेवत्ये पूषाविशिष्टता न स्यात् । न तु पूषा तद्भागो वा नास्तीति । यथा मनोताया वक्ष्यति 'तत्राग्निदेवता न त्वसमवेतः' इति । तेनासत्यप्यत्र पूष्णो देवतात्वे समवायमात्रेणोपलक्षणत्वाद् द्वयोर्द्वेष्टेनापि च त्यज्यमानस्य 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इत्यनेन न्यायेनार्थ पूष्णो भाग इति गम्यते । तस्य पेषणे क्रियमाणे यदि तावत्कार्थभोजिन्यायेनामुरुष्येऽपीत्येवमितरभागपेषणमपि क्रियते तथाऽपि न किञ्चिद् दुष्यति । अद्यापि किमेतेनाश्रुतेन कृतेनेत्येवमर्धमात्रपेषणमेवाध्यवसीयते तथाऽपि केनचित्कौशलेन पाकसपादनाद्युपनिक्षेपपात्रैकत्वयोर्वा गुणत्वाद् द्वरं बाध इति निर्लप्य कार्यमेव पेषणमिति । अथ यदुक्तं चतुर्धाकरणेन्द्रपीतवादिति । तत्राभिधीयते ।

समासतद्वितोत्पत्तिर्नासमर्थपदाश्रया ।

असमर्थत्वमेकस्य द्विदेवत्येषु चेप्यते ॥

तेनाऽऽग्नेयेन्द्रपीतशब्दाभ्यां समर्थोऽग्निन्द्रग्राहिभ्यां द्विदेवत्याग्रहणं युक्तमिह पुनः पूषपद-स्यासमासभावत्वात्प्रपिष्टभागशब्दयोश्च सापेक्षेऽपि पूषणि सामर्थ्याविघातात्किञ्चिद् दुष्यतीत्युपलक्षणता ॥ ४१ ॥

१ (अ० १० पा० ४ अ० २२ स० ४२) इत्यत्र भाष्यकार इति शेषः । २ (अ० १० पा० ३ अ० १३ सू० ५३) । ३ कास्यभोजिवदिति पा० । ४ निरूप्येति-पाके दोषाभावमुपपाद्येत्यर्थः । ५ (अ० ३ पा० १ अ० १५) । ७ (अ० ३ पा० २ अ० १७) ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४२ ॥

लिङ्गमप्येवं भवति, तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हीति, देव-
तानिमित्तं पेषणमिति स्तुतिर्दर्शयति । तथा सौमापौष्णं चरुं निर्वपेष्ते-
मपिष्टं पशुकाम इति नेमपिष्टतां दर्शयति । तथाऽर्धं पिष्टमर्धमपिष्टं
भवति द्विदेवत्वत्वाय, इति देवतानिमित्तमेव पेषणं दर्शयति ॥ ४२ ॥

वचनात्सर्वपेषणं तं प्रति शास्त्रवत्त्वादार्थाभावाच्च

चरावपेषणं भवति ॥ ४३ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रं, नेमपिष्टं भवतीति कस्मादेतन्न वचनमिति ।
उच्यते । यदि वचनमेतद्भवेत् । सौमापौष्णमात्रमनूय सर्वत्र पेषणं
विदध्याखरौ पशौ पुरोडाशे च । तत्र सौमापौष्णस्य चरुसंबन्धे नेमपि-
ष्टसंबन्धे चोभयस्मिन्विधीयमाने वाक्यं भिद्येत । तस्माद्यो यः सौमा-
पौष्णस्तत्र तत्र नेमपिष्टता । तं प्रति सौमापौष्णमात्रं प्रति शास्त्रवत्त्वम-
र्धपेषणस्य । पुरोडाशेऽर्थात्सर्वपेषणे प्राप्तार्थाभावाच्च पशौ चरौ वाऽपे-
षणे प्राप्ते वचनमिदं भवेत् । तत्र चरुशब्दो न विवक्षितस्वार्थः स्यात् ।

‘अदन्तको हि’ इति हेतुर्देवतार्थमत्वं दर्शयति । न च सद्वितीयस्य पूष्णो दन्ता
जायन्त इति हेतुसाम्याद्युक्तं पेषणम् । तथा च सौमापौष्णे नेमपिष्टतानुवादोऽन्यत्र
च द्विदेवत्ये ‘अर्धं पिष्टमर्धमपिष्टं द्विदेवत्वत्वाय’ इति देवतार्थमत्वं दर्शनमवकल्पि-
ष्यते ॥ ४२ ॥

विधित्वाज्ञेमपिष्टत्वमलिङ्गं विपर्ययसाधनं चेत्यत आह—‘यद्येतद्वचनं भवेत्ततोऽ-
नेकार्थविध्यसंभवाज्ञेमपिष्टत्व विधीयमानं चरुं वोद्दिश्य विधीयेत, सौमापौष्णं वा । तत्र
य एवोद्दिष्टस्तस्यैवेतरेण विशेषमशक्यत्वात्सार्वत्रिकत्वप्रतीतिः । सर्वपेषणं प्राप्नोति । तत-
श्चान्यतरपदानर्थक्यप्रसङ्गः । तद्यदि तावद्यश्चरुं स नेमपिष्ट इति विधीयते ततः सर्व-
चरुविषयावधारणे सति सौमापौष्णशब्द एकदेशानुवादोऽनर्थकः स्यात् । अथ सौमा-
पौष्णमात्रमुद्दिश्यते ततोऽपि सर्वपेषणमेव तद्देवत्वहविर्मात्रप्रतीत्या पशुपुरोडाशयोरपि
ग्रहणात् । ततश्च पूर्ववच्चरुशब्दानर्थक्यप्रसङ्गः । तं प्रति—हि सौमापौष्णमविशेषितं
प्रति पेषणस्य शास्त्रवत्त्वं विशेषणार्थाभावात् । एतस्मिन्पक्षे चरावपेषणं भवति । नन्व-
र्थप्राप्तत्वात्पुरोडाशस्यावक्तव्यं पशोश्चार्थविप्रतिषेधादित्युक्तमिति चेन्न । अत्र तयो रूपायोरप्य-
प्रसङ्गात् । सर्वपेषणे हि प्राप्ते पुरोडाशस्यार्धपेषणं विधीयते । तावताऽपि च कथंचि-

प्रदर्शनार्थः कल्प्येत । पेषणानुवादपक्षे पुनर्नैव विरोधो भवति । तस्मा-
द्भवत्येव लिङ्गम् । नन्वङ्गनाशमयात्पक्षोरपेषणम् । नेति ब्रूमः ।
अर्थपेषणे नाङ्गनाशः । अपिष्टादवदास्यते । पेषणं चादृष्टार्थम् ॥ ४३ ॥

एकस्मिन्वाऽर्थधर्मत्वाद्देन्द्राश्वदुभयोर्न स्यादचो-

दितत्वात् ॥ ४४ ॥

एकदेवत्ये वा पौष्णं पेषणं भवितुमर्हति, नैन्द्रापौष्णे । कुतः ।
नैष देवताधर्मो विधीयते, पूष्णो भागः पिष्ट उपयोक्तव्य इति । कस्य
तर्हि । अर्थस्य धर्मः । कः पुनरर्थः । यागः । कथमवगम्यते न
देवताधर्म इति । उच्यते । न हि तस्या भागोऽस्ति । ननु यद् देवतायै
दीयते, तत् तस्या भागो भवति । उच्यते । एतद्धि देवतामुदिश्य
त्यज्यते । न च त्यागमात्रेण देवतास्वत्वं भवति । परिग्रहणेन हि
स्वस्वामिसंख्यं आपद्यते । न च परिगृहीत देवतयेति किंचन प्रमा-

तपुरोडाशो निष्पद्येत । हृदयादीनामध्युत्साददेशेकदेशवर्जं पिष्यमाणानां नार्थविभक्ति-
षेधो भवति । न चात्यन्ताकान्तिर्नश्येत् । न चोत्साददेशमोहः स्यात् । इतरोत्साद-
देशस्य स्पष्टत्वेन च पिष्टोऽपि सन्न पूर्वभाग उपलक्ष्यते न सर्वपेषणवन्मुह्येत । अथवाऽ,
स्मिन्पक्षे वाचनिकत्वाददृष्टार्थं पेषणे सत्यापिष्टादेवावधीयेत । न हि तदेतद्देवतानिमित्तं
पेषणं स्यात् । तस्मात्प्राक्त्रिकत्वप्रसङ्गात्त परिशेषसिद्धं चरो, पेषणमिति तच्छतिरन-
र्थिका प्राप्नोत्येवेति चरुदेवताभवनविविधपरं वाक्ये नेमपिष्टत्वमनूद्यत इत्यवश्यमभ्युप-
गन्तव्यम् । अतश्च लिङ्गत्वमिच्छि । ॥ ४३ ॥

एकस्मिन्नेव पृषणि देवतायामितत्पेषणं भवेन्न सद्द्वितीयं ।

न ह्येव देवतायामा न तद्भागस्य गम्यते ।

पृषदेवत्यागायं धर्मस्त्वेव प्रतीयते ॥

न तावद्देवताया भागोऽस्ति यस्यायं धर्मः कल्प्येत । न हि तदुद्देश्यत्यागमात्रेण
भागो भवति । किं तर्हि । परिग्रहेण । कर्ममात्रेण हि भागशब्दः । मज्यत इति भागः ।
संज्यत इत्यर्थः । तेन य यो भजते स तस्य भागः । न च हविरंश देवता भजते ।
भोक्तृत्वस्य नवमे निषेवात् । अथापि भजेत्तथाऽपि तस्या प्रयोजकत्वं तत्रैव निवार-
यिष्यते । तेन देवतावद्भागधर्मत्वानुपपत्तेश्चाग्राह्यत्वात् पूर्वधर्म एवायं नवमौद्यन्यायेन
देवताधिकरणन्यायेन च विज्ञायते । भाष्यकारेण तु देवताधर्मत्वनिराकरणपरेण त्याग-

णमस्ति । यच्च यं भजते स तस्य भागः । न च हविर्देवता भजते । तस्मान्नास्ति पूष्णो भागः । अथापि कथंचिद्भवेद्भागस्तथाऽपि न देवताया धर्मः पेषणं भवितुमर्हति । निष्प्रयोजनो हि तथा स्यात्, अयागधर्मत्वात् । कथं तर्हि प्रकरणान्तरे समाम्नातो यागधर्मो भविष्यतीति । उच्यते । वाक्यसंयोगात् । ननु च देवतयैष संयोगः श्रूयते, न योगेनेति । उच्यते । भागाभावादनर्थकत्वाच्च न देवतासंयोग इत्युक्तम् । तथाऽपि तु यथा यागसंबन्धो भवति, तथा वक्तव्यम् । तदुच्यते । अयमत्र पूष्णो भागो यः पूषणमुद्दिश्य त्यज्यते । यस्य द्रव्यस्य त्यागे पूषा देवता । न चैन्द्राण्यौष्णे भवति पूषा देवता, न स चरुः पूष्णः स्वत्वेन संबन्धते । तस्मादैन्द्राण्यौष्णे न कश्चिदस्ति पूष्णश्चरुणा संबन्धः । केवले तु पूषाणि देवताभूते तस्मै संकल्पितो भागो भवति । कथम् । यमुद्दिश्य संकल्पो भवति स तस्य भाग इति प्रसिद्धिरेषा । तेन यद्यपि पूषा स्वैनोच्चारणेनेन्द्रापूष्णोरुपकारकमुच्चारणं कुर्वन्नुपकारको भवेत्तथाऽपि न तस्य द्विदेवत्यो भाग इत्युच्यते । असंकल्पनात् । केवले पूषाणि देवताया चरोः पेषणं क्रियते, नैन्द्रापूष्णेषु द्विदेवत्येष्विति ॥ ४४ ॥

धर्मस्त्वमभिहितमिति द्रष्टव्यम् । कथं तर्हि प्रकरणान्तरे समाम्नातो यागधर्मो भविष्यतीति । वाक्यसंयोगस्य देवताविषयत्वात्प्रकरणेन च विनाऽपूर्वसाधनत्वलक्षणा-
नुपपत्तेर्न कथंचिद्भागोनापूर्वेण वा संबन्ध इति मन्यमानस्य प्रश्नः । तत्र वाक्यसंयोगा-
दिभ्युक्ते परेण स्वाभिप्राये विवृते भागशब्देनैव मुख्यार्थासम्भवाद्यागोपादानमिति दर्श-
यति । परस्वस्वीकरणात्मकस्य भागरूपस्याविद्यमानत्वाद्यस्तदुद्देशेन त्यज्यमानत्वना-
माऽशो विद्यते तेन यागो लक्ष्यते । स चैकदेवत्ये पूषविशिष्टो भवतीति तद्भाष्येण-
देशो घटते । द्विदेवत्ये पुनर्व्यासङ्गी मिश्रः सकल्योऽन्यतरेण व्यपदेष्टुमशक्य इति ।
यथैवेन्द्राग्रस्य पुरोडाशस्य ग्रहस्य चाऽऽग्नेयेन्द्रधीतशब्दाभ्यामग्रहणं तथैन्द्रापौष्णादिः
पूषभागत्वेन । यद्यपि चैवविधिशब्दोच्चारणादिह समासोपालम्भो नास्ति तथाऽप्यर्थ एव
भागशब्दग्राह्यो न विद्यत इत्यप्रवृत्तिः । यद्यपि च द्वयोरर्थयोर्देवतात्वं प्रतिपद्यमानयोः
समुदायप्रसिद्धचर्यत्वेनावयवानुपयुज्यते तथाऽपि संकल्पस्यान्यतरेणान्यपदेशादनुपलक्ष-
णत्वं सिद्धम् ॥ ४४ ॥

हेतुमात्रमदन्तत्वम् ॥ ४५ ॥

यदुक्तम्, अदन्तको हीति देवताधर्मं दर्शयतीति । अर्थवाद एष
इतरस्मिन्नपि पक्ष उपपद्यते ॥ ४५ ॥

वचनं परम् ॥ ४६ ॥

अथापरं यत्कारणमुक्तं, नेमपिष्टमिति द्विदेवत्ये पेषणं दर्शयति,
अर्थं पिष्टं भवत्यर्धमपिष्टं द्विदेवत्यत्वाय, इति देवताधर्मं दर्शयतीति ।
अत्रोच्यते । एवं सति वचनमिदमप्राप्ते भवतीति । नन्वेकार्थविधान-
मेकं वाक्यं प्राप्नोति । उच्यते । सति पक्षान्तरेऽनेकार्थविधिः पक्षान्त-
राश्रयणेन परिह्रियते । अस्मात् पुनः पक्षान्तर उच्चारणार्थक्यप्रसङ्ग-
परिजिहीर्षयाऽनेकार्थं वाक्यमभ्युपगन्तव्यं भवति । तस्मान्न द्विदेवत्ये
पेषणमिति सिद्धम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ॥

अथ तृतीयेऽध्याये चतुर्थः पादः ॥

[१] निधीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ १ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोराम्नातं, निधीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणा-
मुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलैर्ममेव तत्कुरुत इति । निधीतं मनुष्या-

यत्तु ' अदन्तको हि ' इति हेतुनिदर्शनाद्देवताधर्मत्वमिति । तत्रोच्यते । हेतुवन्नि-
गदार्थवादत्वादस्य यागधर्मप्रशंसार्थत्वमप्यविरुद्धमित्यकारणता ॥ ४५ ॥

नेमपिष्टादिषु प्राप्त्यभावाद्वचनं भविष्यति । विशिष्टविधानाच्च वाक्यभेदाभावः ।
अरूणैकहायनीतच्च परस्परनियमादसर्वविषयत्वम् । अविशिष्टविधिं चापेक्ष्य विशिष्ट-
विधिर्दुर्बलो भवति न त्वत्रासावस्ति । तस्मादलिङ्गमित्येकदेवताविषयत्वमिति ॥ ४६ ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके तृती-
याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

स ए० श्रुत्यादित्रितयस्य प्रकरणेन सह विरोधाविरोधविचारः । तत्र ' निधीतं

णामित्यत्र संदेहः । किमयं विधिरुतार्थवाद इति । यदा विधिस्तदा किमयं पुरुषधर्म उत कर्मधर्मः । अथ यत्प्रकरणे मनुष्याणां तत्र विधिः, उत मनुष्यप्रधाने कर्मणि निविशत इति । किं प्राप्तम् । विधि-मनुष्यधर्मश्चेति । यदि विधिरेवमपूर्वमर्थं विदधदर्थवान् भवति । इतरथाऽ-यथादमात्रमनर्थकम् । विधिश्चेत्पुरुषधर्मः । निवीतं मनुष्याणामिति पुरुषप्रधानो निर्देशः । कथमवगम्यते । नात्र मनुष्या विधीयन्ते । मनु-ष्याणां निवीतं विधीयते । न चाविहितमङ्गं भवति । यदि मनुष्या अपि विधीयेरन्, वाक्यं भिद्येत । तस्मान्निवीतं मनुष्याणामुपकारकम् । ननु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरुपकारकम् । प्रकरणादि वाक्यं बलवत्तरम् । अपि च गुणभूतेषु मनुष्येषु कारकसंबन्धस्य विवक्षितत्वात्तृतीया भवेत् । पृष्ठी त्वेषां संबन्धलक्षणा । तत्र गुणभूतेषु मनुष्येषु मनुष्यग्र-हणं नैव कर्तव्यं स्यात् । मनुष्यैरेव तत् क्रियमाणं क्रियेत । मनुष्यप्र-धानपक्षे तु कर्तव्यम् ॥ १ ॥

मनुष्याणाम् ' इत्यत्रैते पक्षा भवन्ति, किमयं शुद्धमनुष्यधर्मः कर्मयुक्तमनुष्यधर्मो वाऽयं शुद्धकर्मधर्मः । अथवा प्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानं कर्मान्वाहार्यपचनादि, तस्य धर्म उताप्रकरणे या मनुष्यपूजाऽऽतिथ्यात्मिका तस्या निवेश इति । यौ तु विध्य-र्थवादपक्षौ तौ शेषलक्षणेऽनौपयिकौ प्रमाणलक्षणविषयत्वाद्विविधवृत्तिदार्थवादमध्ये च निर्णीतत्वादिह नैवापन्यमर्नाथो । यस्तु भाष्यकारेणोपन्यासः कृतः स कृत्वाचिन्ता-न्यायेनेति द्रष्टव्यम् । न हि विधित्वमनभ्युपेत्य मनुष्यधर्मादिपक्ष उपपद्यत इति । विधिरिति कृत्वा प्रथमं प्रस्तुत्य पश्चादलक्षणां नुरूपं विचार्यान्ते पूर्वावस्थितमेवार्थवादत्व-मुपसहृदिष्यति । परंपरप्याधिकरणपक्षेऽप्यसमं योजयितव्यम् । तत्र 'विविधा स्याद-पूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकम् ' इत्यनेनैव तावद्विधिः । अहीनाद्याधिकरणन्यायेन च पृष्ठीश्रुत्या मनुष्यधर्मः । तेषां स्वत्वेन तत्प्रतीयते न मनुष्यास्तदङ्गत्वेन । गुणविभ-क्तिनिर्देशाभावात् । अथादृष्टं च तत्प्राप्तां सत्यां नैव मनुष्यग्रहणं क्रियेत । कृतं चैतत् । अतोऽपि मनुष्यधर्म इत्यवगच्छामः ॥ १ ॥

१ निवीत मनुष्याणामित्यत्रेति—उपर्वसप्रचीनावीतवाक्ययोर्विध्यमाणसर्वपक्षासंभवान्निवीत-
वाक्यमात्रं निश्चारं क्रियत इति ध्येयम् । २ प्रमाणलक्षणविषयत्वात्—प्रथमाध्यायार्चपयत्वादि-
इत्यर्थः । ३ (अ० १ पा० २ अ० २ सू० १९)

अपदेशो वाऽर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥ २ ॥

अपदेश इति ज्ञायमानस्य वचनम् । स एष न विधिः । अनुवाद एषः । कुतः । अर्थस्य विद्यमानत्वात् । प्राप्त एवार्थो, यन्नवितीतं मनुष्याणाम् । निवीतं हि मनुष्याः प्रायशः स्वार्थं कुर्वन्ति । तस्मादनुवादः ॥ २ ॥

विधिस्त्वपूर्ववत्त्वात्स्यात् ॥ ३ ॥

विधिरेव भवेत्, तथा प्रयोजनवान् । इतरथा वादमात्रमनर्थकम् । पूर्ववाननुवादो भवति । अयं त्वपूर्वो, यन्नियमेन निव्यातव्यमिति ॥ ३ ॥

स प्रायात्कर्मधर्मः स्यात् ॥ ४ ॥

यदुक्तं विधिरिति, एतद्गृह्यते । यत्तु मनुष्यधर्म इति तन्नानुमतम् । क्रतुधर्मोऽयं प्रकरणात् । प्रकृत्यैव हि कर्मप्रायेषु धर्मेषूच्यमानेष्वेतदभिधीयते । तस्मात्कर्मधर्मः ॥ ४ ॥

वाक्यशेषत्वात् ॥ ५ ॥

निवीतं मनुष्याणामित्यस्य वाक्यशेषः समाख्या, आध्वर्यवमिति । यदि दर्शपूर्णमासयोः शेषस्ततोऽध्वर्युणा कर्तव्यम् । तत्र समाख्याऽनुग्रहीष्यते ॥ ५ ॥

निवीतं केचिद्गल्लेखिकाबन्धं स्मरन्ति । केचित्पुनः परिकरबन्धम् । तत्र गल्लेखिकाबन्धो युद्धादन्यत्र न प्राप्नोति । परिकरबन्धस्तु सर्वकर्मस्वव्यग्रताकरत्वात्प्राप्त इति तदाश्रयणे नानुवादमाह । स तु किंप्रयोजन ईत्युत्तरत्र वक्ष्यते ॥ २ ॥

विधिरेवायम् । कुतः । पूर्ववत्त्वाद्द्वयानुवादो भवेदत्यन्तप्राप्तावित्यर्थः । न चायमत्यन्तः प्राप्तः । तेन विनाऽप्यव्यग्रतायाः शक्यत्वात् । कष्टबन्धः पुनः प्रायेणाप्राप्त एवेत्यस्ति नियमविधेरवकाशः ॥ ३ ॥

सति विधित्वे कर्मधर्मप्रायप्रदेशः स्नानात्कथंभावसंपर्शात्कर्मधर्मः ॥ ४ ॥

द्वेधा संभवे तादृशी प्रमाणगतिराश्रयणीया या प्रमाणान्तरं न बाधते । यजुर्वेदाऽस्नानाच्च निवीतादेराध्वर्यवसमाख्योपबद्धं वाक्यम् । तत्र यदि कर्मधर्मोऽयं तत्र कर्तृविशेषापेक्षाया सत्या समाख्ययाऽध्वर्युनियमात्मभाख्याऽर्थवती भविष्यति । मनुष्यधर्मणा तु न समाख्या नियामिकेति वक्ष्यामः । तत्रामो बाध्येते । इतरथाऽनुग्रहीष्यते । तस्मादपि कर्मधर्मः ॥ ५ ॥

१ 'अर्थवादो वा प्रकरणात्' इत्यस्मिन्सूत्रे उपवीतस्तुत्यर्थे इति वक्ष्यत इत्यर्थः ।

तत्प्रकरणे यत्तत्संयुक्तमविप्रतिषेधात् ॥ ६ ॥

उच्यते । प्रकरणात्समाख्यानाच्च कर्मधर्मो विज्ञायते । बाधधाम्न-
नुष्यधर्मः । तस्मादुत्कर्षमर्हति । नेति ब्रूमः । प्रकरण एवामिनिवि-
शमानस्य मनुष्यप्रधानताऽवकल्पिष्यते । कथम् । यद्दर्शपूर्णमासयोर्म-
नुष्यप्रधान, तत्र निवेक्ष्यतेऽन्वाहार्थकर्मणि । प्रकरणं चैवमनुग्रहीष्यते,
वाक्यं च ॥ ६ ॥

तत्प्रधाने वा तुल्यवत् प्रसंख्यानादितरस्य
तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥ सि०

नैतदगति, प्रकरणे निवेश इति । मनुष्यप्रधाने कर्मणि निवीतं स्या-
दातिथ्ये । कुतः । तुल्यवत्प्रसंख्यानात् । तुल्यानि चैतानि प्रसंख्या-
यन्ते । यत्तावदुपवीतं देवानामुपव्ययत इति, तत्, प्रकृतयोर्दर्शपूर्णमास-
योरुपवीतं विदधाति । यत्, प्राचीनावीतं पितृणामिति, तत्, पितृप्रधाने
कर्मणि प्राचीनावीतं विदधाति । यदप्येतद्, निवीतं मनुष्याणामिति,
तदप्यातिथ्ये निरपेक्षं विदधाति । कथं गम्यते मनुष्यप्रधाने विदधा-
तीति । मनुष्याणामिति पृष्ठयन्तेन संबन्धात् । मनुष्याणामेव प्राप्नोति,

प्रथमं तावन्मनुष्यधर्मबलीयस्त्वेन कर्मधर्मत्वं निराकरोति । तथा हि सुखं सूचितः
पक्षः पारिग्रहीष्यते । श्रुत्या हि प्रकरणसमाख्ये बाधित्वा मनुष्यधर्म एव प्राप्नोति ।
तदुच्यते । सर्वानुग्रहार्थमय पक्षोऽस्तु । मनुष्याणामिति तत्प्रधानकर्मव्यतिरेकजनिता
षष्ठी न निवीतं गृह्णाति । तदपि च प्रकरणादन्वाहार्थदानादि प्रतीयते नान्यत् । अत
एष वाक्यार्थो यदिह मनुष्याणां कर्म तत्र निव्यातव्यमिति ॥ ६ ॥

प्रकरणरहितमनुष्यप्रधानो वा स्यात् । कुतः ।

तुल्यवद्धि प्रसंख्याना दृश्यतेऽस्मिन्विधित्रये ।

तस्मान्नरप्रधाने स्यात्पितृदेवप्रधानवत् ॥

यथैव 'उपवीतं देवानाम्' 'प्राचीनावीतं पितृणाम्' इति च परस्परनिरपेक्षदेव-
पितृप्रधानकर्मण्येष विधिरेवं तदनुद्धयनुवृत्तेर्मनुष्याणामित्यपि तत्प्रधानकर्म प्रत्येष्यामः ।
कथं गम्यत इति—पृष्ठे मनुष्याणामिति पृष्ठयन्तेन संबन्धात्—इत्येतावत्युत्तरे
दत्ते मनुष्याणामेव प्राप्नोतीति पुनश्चोदयति । अथवा समस्त एव चैकः पक्षः ।

न मनुष्यप्रधाने । उच्यते । मनुष्याणां कल्पमाने फलं कल्पनीयम् । मनुष्यप्रधाने पुनः षष्ठी भिद्यति, संबन्धश्चैवमवकल्पिष्यते, फलं चैवं न कल्पनीयम् । तदुक्तं, संमेषु वाक्यभेदः स्यादिति । न तु मनुष्यप्रधानेन सहैकवाक्यतां प्राप्तम्, पुनः प्रकृताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामेकवाक्यतां यास्यति । न हि द्वौ संबन्धावेकस्मिन्वाक्ये विधीयते । भिद्येत हि तथा वाक्यम् । इतरस्य--मनुष्यग्रहणस्य निर्वीतसंबन्धार्थत्वात्तेनैव सहैकवाक्यता भविष्यति मत्पक्षेण शब्देन । तदेकवाक्यतया चार्थवत्त्वे सति न प्रकृतैकवाक्यताऽवकल्प्यते । तस्मात्प्रकरणं बाधित्वाऽऽतिध्ये निवेक्ष्यत इति ॥ ७ ॥

अर्थवादो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥

नैतदस्ति, विधिः स च मनुष्यप्रधाने कर्मणीति । मनुष्याणामिति मनुष्यसंबन्धोऽत्र श्रूयते, न मनुष्यप्रधानेन कर्मणा संबन्धः । मनुष्य-प्रधान्ये च सति फलं कल्पनीयम् । आतिथ्यकर्मणा त्वनिर्दिष्टेना-प्रकृतेनानुमेयेन संबध्येत । तत्र को दोषः । प्रकरणादुत्कृष्येत संभवंस्तत्र । कथं संभव इति चेत् । अर्थवाद एषः । स प्रकृतं स्तुवन्प्रकरणे संभविष्यति, विधिः सञ्जुक्त्येत । तस्मात्तु विधिर्मनुष्यप्रधाने कर्मणीति ॥ ८ ॥

सत्यमेवं प्राप्नोति । फलकल्पनाप्रसङ्गगौरवात्तु परित्यज्यते । तस्मात्तदीयकर्मव्यतिरेका-देव षष्ठी । तत्संबद्धस्य निर्वीतस्य नासंबद्धफलकल्पना भविष्यति । मनुष्यग्रहणं च तत्प्रधानकर्मप्रतिपत्त्यर्थमिति नानुपात्तसंबन्धप्राप्तिः । न च तस्मिन्सति प्रकृतैकवाक्यता घटते ॥ ७ ॥

सर्वथा नात्रैकोऽपि पक्षो निर्दोषः । प्रकरणसंबन्धे वाक्यसंबन्धबाधादन्वाहार्थादि-संबन्धे वाक्यभेदात्प्रकरणस्य च विशेषकत्वानुपपत्तेरातिथ्यादिसंबन्धोऽत्यन्तनिर्मूल एव । षड्भिरपि श्रुत्यादिभिरसम्पर्शान्मनुष्यसंबन्धेन तदनुमीयते । तच्च न युक्तम् । तस्या अपि षष्ठ्या निर्वीतपदसंबन्धव्यतिरेकजनितत्वप्रतीतिः । न ह्यनुपात्तसंबन्धिव्य-तिरेकैर्विमक्त्य उत्पद्यन्ते । तस्मान्मनुष्यार्थत्वेव प्राप्नोति । तत्रापि च प्रकरणसमाख्यात्वा-धफलकल्पनाप्रसङ्गः । सति च गत्यन्तरे न युक्तं तदाश्रयणम् । अस्ति चोदुम्भराधिकरण-सिद्धमर्थवादत्वं गतिः ॥ ८ ॥

१ (अ० २ पा० १ अ० १५ सू० ४७) । २ अनुपात्ता संबन्धनो येषां संबन्धाख्याना व्यतिरेकाणां तैरिति विग्रहः । ३ (अ० १ पा० २ अ० २) ।

विधिना चैकवाक्यत्वात् ॥ ९ ॥

इतश्च न विधिः । कुतः । विधिनैकवाक्यत्वात् । उपव्ययते देव-
लक्ष्ममेव तत्कुरुते इत्येष विधिः । अनेनास्य सहैकवाक्यता भवति ।
यदीतरोऽपि विधिः स्याद्वाक्यं भिद्येत । न हि विधेर्विधेश्चैकवाक्यता
भवति । वचनव्यक्तिभेदात् । तत्रैकवाक्यतारूपं बाधयेत् । किमेकवाक्य-
तारूपम् । निवीतं मनुष्याणामिति प्राप्तानुवादः । प्राप्तस्य किमर्थेन
पुनर्बचनम् । उपवीतस्तुत्यर्थेन । कथमुपवीतस्तुतिः । निवीतमयोग्यं
देवकर्मणि दर्शपूर्णमाससंज्ञके । मनुष्याणां हि तत् । तथा प्राचीना-
वीतं पितृणाम्, न देवकर्मणि । उपवीतं तु तत्र योग्यम् । तस्मादुपव्या-
तव्यमिति । यथा यादृशोऽस्य वेपस्तादृशो नटानाम्, यादृशो देवदत्तस्य
तादृशो ब्राह्मणानामिति देवदत्तवेषप्रशंसार्थमितरवेषसंकीर्तनम् । एव-
मिहाप्युपव्यानस्तुत्यर्थेन निवीतसंकीर्तनम् । नास्त्यत्र विधायकः शब्दो
निवीतं मनुष्याणां कर्तव्यमिति । आतिथ्यप्रयोगवचनं तस्य कर्तव्यता-
विधायकमिति चेत् । नैतदेवम् । स्तुत्यर्थेनार्थवत्त्वे सति न शक्यं कल्प-
यितुम् । परोक्षं हि तदानर्थक्यपरिजिहीर्षया कल्प्येत । परिहृते त्वान-

‘उपव्ययते’ इत्यनेन च विधिनैकवाक्यत्वं निवीतप्राचीनावीतयोर्दृश्यते । तच्चानु-
वादद्वारेण स्तुतौ सत्यामवकल्पते न विधौ । न ह्यङ्गाङ्गिन्परहितयोरुभयोः स्वन-
न्त्रयोः परस्परासंबद्धयोर्विधीयमानयोरेकवाक्यता भवति । वचनव्यक्तिभेदात् । अन्या
हि प्रधानविधेस्तावन्मात्रोपसंहारिणी वचनव्यक्तिरन्या च स्तुतेः पराङ्गभावानुगतरूपा ।
न चात्र विधायको दृश्यते । स यदि वाऽन्याहर्तव्योऽथवाऽऽतिथ्यादिगतस्वाप्यङ्ग-
त्वाय परिकल्प्येत । न च तत्कल्पन युक्तम्, अविहितस्यानङ्गत्वादनङ्गस्य च प्रयोग-
वचनेनाग्रहणात् । वैश्यति हि न चाविहितमङ्गं भवतीति । तत्राङ्गत्वाद्विधिविधेश्चाङ्गत्वं
कल्प्यत इतीतरेतराश्रयत्वं प्राप्नोतीति । प्रत्यक्षेण च विधिना यथाकथंचिदेकवाक्य-
ताया संभवन्त्या न परोक्षैकवाक्यता युक्ता । तथा सति चानेकादृष्टकल्पना स्यात् ।
तस्मादौचित्येन स्तुतिः । यथा निवीतप्राचीनावीते मनुष्याणां पितृणां च प्रशस्ते तथोपवीते
देवानामिति । लोकेऽपि चैव दृश्यते । यथा वसिष्ठम्यारुन्धती, यथा नृशाङ्कस्य रोहिणी

र्थव्य इह पुनर्न किञ्चित्कल्पनीयम् । तस्मादर्थवादः । एवं च वाक्ये-
नाविरुद्धं प्रकरणमर्थवद्भवति ॥ ९ ॥

यथा नलस्य दमयन्ती, तथा देवदत्तस्य यज्ञदत्तेति । विपर्ययेण वा स्तुतिरिति । तयोः
पितृमनुष्यविषयत्वेन देवान्प्रत्ययोग्यत्वादुपवीतमेव देवानां प्रशस्तम् । अतश्च देवकर्मणि
दर्शपूर्णमासाख्ये तदेव कर्तव्यमिति ॥ ९ ॥

(इति निर्वीताधिकरणम् ॥ १ ॥)

उपवीतं लिङ्गदर्शनान्तर्वधर्मः स्यात् ॥ १ ॥ पू०

अतः पर षट्सूत्राणि भाष्यकारेण न लिखितानि । तत्र व्याख्यातारो विवदन्ते ।
केचिदाहुर्विस्मृतानि । लिखितो ग्रन्थः प्रलीन इत्यपरे । फल्गुत्वादुपेक्षितानीत्यन्ये ।
अनर्थयत्वादित्यपरे । तथा च ' दिग्विभागश्च तद्वत् ' इति निर्वीताधिकरणान्ति-
देशस्तदानन्तर्यादुपपद्यत इति । वृत्त्यन्तरकारैस्तु सर्वव्याख्यातानि । सन्ति च जैमि-
नेरेव प्रकाराण्यप्यनत्यन्तसारभूतानि सूत्राणि । व्यवहितातिदेशाश्च 'पानव्यापञ्च तद्वत् '
इत्यादिष्वाश्रिताः । तस्मात्सूत्रमात्रं व्याख्येयम् । तत्र कैश्चिद्विषयधिकरणानि कल्पि-
तानि । अपरैश्चत्वारि । प्रथमं नावदिदं चिन्त्यते । यदेतत्पूर्वाधिकरणे दर्शपूर्णमासयो-
विधीयमानत्वेनोपवीतमुदाहृतं तत्र सदेहः । किं तद्दर्शपूर्णमासयोरैवावतिष्ठतेऽयवा सर्व-
कर्मार्थमिति । ये त्वधिकरणत्रयं समर्थयन्तः तेषामेव सदेहः । किं दर्शपूर्णमासयोरवस्थानं
विधिश्चाथ सर्वकर्मार्थत्वमनुवादश्चेति । किं पाठः सर्ववधर्मः स्यात् । कुतः ।

कर्मान्तरेऽनुवादोऽस्य सिद्धवद्यः प्रतीयते ।

सोऽन्ययानुपपत्त्येता लिङ्गत्वात्प्रक्रिया जयेत् ।

मृताग्निहोत्रे हि पितृदेवत्ये श्रूयते ' प्राचीनावीती दोहयेत् । यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो
दोहयति ' इति । तद्यदि सर्वार्थमुपवीतं ततोऽयं पित्र्येऽग्निहोत्रसंबन्धी नित्यवद्यज्ञो-
पवीतानुवादोऽवकल्पते । न चायं दर्शपूर्णमासस्थम्यैवानुवादः । विप्रकृष्टत्वात् । हेतु-
वन्निगदाथवादार्थवक्तव्याच्च । यदि हि तस्मिन्नेव कर्मण्यन्यावस्थाया धर्मो भवति ततश्च
तदवस्थापरिनिर्धारया हेतुवन्निगदोऽवकल्पते । न तु क्रत्वन्तरस्थं परिहर्तव्यमत्यन्तविप्र-
कर्षणीयाप्रसक्तत्वात् । न च देवेभ्य इति बहुवचनं दर्शपूर्णमासयोरवकल्पते । वैकल्पि-
केन्द्रमहेन्द्रैकदेवत्वत्वात्सान्नाय्यस्य । अग्निहोत्रे तु माथप्रातर्द्वानाञ्चनेनोपपन्नं बहुत्वम् ।
तस्मादग्निहोत्रस्थोपवीतानुवादान्यथानुपपत्तः सर्वधर्मत्वामिति ॥ १ ॥

१ अनेन च प्रक्षिप्तस्वाख्यमनर्थयत्वमुपेक्षायां परामितं निरस्तं वेदितव्यम् । २ (अ० ३
पा० ४ अ० १२ सू० २२) ।

न वा प्रकरणात्तस्य दर्शनम् ॥ २ ॥ सि०

न वा सर्वधर्मः । कुतः । प्रकरणाद्दर्शपौर्णमासार्थत्वप्रतीतिः । अथ यदुक्तं लिङ्गदर्शनादिति । परिहृतं तत् । तस्यैवैतद्दर्शनं दर्शपूर्णमासस्यस्येति । संनिकृष्टानुवादासमवे च विप्रकृष्टानुवादोऽप्याश्रीयते । यथाप्राप्त्यपेक्षोऽहि स भवति । बहुवचनं चाविवक्षितम् । अथवा प्रकृतिविकृतिदेवतालोचनेनोपपत्तस्येति । ततश्चायमर्थो भवति । यस्माद्देवयुक्तकर्मान्तरधर्मोऽयमतः पित्र्येऽग्निहोत्रे न कर्तव्य इति ॥ २ ॥

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् ॥ ३ ॥ सि०

तदेवोदाहरणम् ‘ उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते ’ इति । तत्र विधिरनुवाद इति संदेहः । कथं पुनरनवधारिते विधित्वे सर्वार्थत्वदर्शपूर्णमासार्थत्वविचारो वृत्तः । सिद्धेन व्यवहारादिदमर्थतोऽधिकरण पूर्वं द्रष्टव्यम् । किं प्राप्तमनुवाद इति । कुतः ।

स्मृतिभिः पुरुषो नित्य कृतो यज्ञोपवीतवान् ।

वर्तमानापदेशश्च न विधायुपपद्यते ॥

‘ निस्त्योदकी ’ ‘ नित्ययज्ञोपवीती ’ इति हि सर्वदा यज्ञोपवीतं प्राप्त कृतावप्यस्ति । न चैष विधिसरूपः शब्दः । तस्मादनुवाद इति । एवं च निवीतप्राचीनावीताभ्यामवैलक्षण्यं भविष्यतीत्येव प्राप्ते ब्रूमः ।

विधिरेश भवेदेवमपूर्वोऽर्थो विधास्यते ।

सर्वानुवादो व्यर्थो हि स्तुतेश्च विधिकल्पना ॥

न हि समस्तानुवादवाक्यस्य किञ्चित्फलमस्ति । निवीतप्राचीनावीतसंकीर्तनमपि च विधीयमानोपवीतस्तुत्यर्थत्वेनैवार्थवद्भविष्यति । वर्तमानापदेशानामपि च तदाभासत्वात्प्रयोगवचनार्थवाटपञ्चमलकारेभ्यो विधिशक्तिर्व्याख्याता । तस्माद्विधिः । यत्तु स्मृतेरेव प्राप्तमिति । तत्राप्यपूर्वत्वादिदमेवोत्तरम् । अन्य एव ह्यसौ पुरुषधर्म प्राप्तोऽन्यश्चायमपूर्वः क्रतुधर्मो विधीयते । तस्मान्नानुवाद । अस्य च प्रयोजनं कर्त्रधिकरणे वक्ष्यामः । एवं वा । यत्तु मृताग्निहोत्रे श्रूयते ‘ प्राचीनावीती द्रोहयेत् । यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो द्रोहयति ’ इति । तत्रैवं विचार्यते किमिदं गृहीतस्थितमिव द्वादशत्वं दर्शपौर्णमासगतमेव स्तुत्यर्थमुक्तम् । उत जीवदग्निहोत्रे विधानार्थमिति । किं प्राप्त ततः पूर्ववदेव सूत्रं व्या-

१ (अ० ३ पा० ४ अ० ४) । २ ‘ विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् ’ इति सूत्रं षट्सूत्रीमधिकरण-चतुष्टयेन व्याख्यातृमतरां सिद्धांतपरतया व्याख्यायाधुना अधिकरणवादिमतरां लिख्यमेव सूत्रमुदाहरणान्तरे पूर्वपक्षपरतया व्याख्यानुसारभवे—एवं वेत्यादिना ।

रूपातव्यम् । एवं च सति प्रकरणबहुवचनयोरनुग्रहो भविष्यति । तस्मात्सत्यप्यनुवाद-
सरूपत्वेऽर्थवत्त्वाय प्रयोगवचनादिभ्यो विधित्वं कल्पनीयम् । एतस्मिन् व्याख्याने
स्थितं तावदपर्यवसितामित्येवमुत्तरमधिकरणमारब्धव्यम् ॥ ३ ॥

उदक्तं चापूर्वत्वात् ॥ ४ ॥ पू०

तस्मिन्नेव मृताग्निहोत्रे श्रूयते । 'ये पुरोदक्षो दभीस्तान्दक्षिणां ग्राभृणुयात्' इति ।
केचित्तु महापितृयज्ञे श्रूयत इत्युदाहरन्ति । तत्र 'ये पुरोदक्षः' इत्यत्र संदेहः । किं विधि-
रनुवाद इति । किं प्राप्तम् । ततश्च शब्देनान्वादिश्यनेऽयमपि विधिरपूर्वत्वादिति ।
प्राप्तिपूर्वको ह्यनुवादो भवति । न चास्य पुरुषार्थनयाऽपि प्राप्तिरस्ति । न चास्य स्तुत्य-
र्थताऽपि युज्यते । हिशब्दाद्यप्रयोगात् । तस्मात्सिद्धबहुक्तान्ययानुपपत्त्यैवास्यापि विधि-
त्वमिति ॥ ४ ॥

सतो वा लिङ्गदर्शनम् ॥ ५ ॥ सि०

आचारप्राप्तस्योदगग्रन्थस्य द्योतकमात्रं लिङ्गदर्शनमेतन्न विधिः । कुतः ।

लिङ्गादिरहिते वाक्ये तदा विधिरुपेतं ।

न कथंचिद्यदा युक्त्या प्राप्तिरेशोऽपि गम्यते ॥

यच्छब्दयोगादाख्याततद्विशेषरहितत्वाच्च भृशमिहानुवादत्वमवधारितम् । तद्यथा क-
थंचिदपि प्राप्तौ सत्या नातिक्रमितव्यम् । अस्ति चात्र प्राप्तिः । 'अग्रवन्ति प्रागग्रान्यु-
दगग्राणि वाऽपवर्गवन्ति प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि वा' इति स्मृतेः । तस्मात्तत्समानार्थ-
एवाय म्लिच्छबदनुवादः । तथैव च स्तुत्यर्थः । पुरा ह्येनमुक्तं न तु साप्रतं मृतावस्था-
यामिति । स्थितादप्येतदेवोत्तरम् । हिशब्दवशाख्यातेन यतः कुतश्चित्प्राप्तेरपेक्षितत्वात् ।
प्रकरणे च तदभावात्किमनवगम्यमानमेव विधित्वं कल्पितमुन यत्र तत्रस्था प्राप्तिराश्री-
यतामिति । तत्र प्राप्त्याश्रयणमपेक्षितं न तु विधित्वमिति । तदेव उच्यते । प्रकरणबहु-
वचनयोश्चोक्तम् । अस्त्येव चान्योऽत्र विधिरिति नाऽऽनर्थक्यम् । तस्मादनुवाद इति
नित्येऽग्निहोत्रे दोहे विनाऽप्युपवीतेनावैगुण्यम् ॥ ५ ॥

विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् ॥ ६ ॥ सि०

इदानीमेवंविधशब्दाभावेऽनुवादत्वस्यातिप्रमत्तस्यापवाद आरभ्यते । तत्रैव दिष्टग-
ताग्निहोत्रे महापितृयज्ञे वा श्रूयते 'अवस्तात्समिधं' धारयन्ननुदवेदुपरि हि देवेभ्यो
धारयति' इति । तत्र 'उपरि हि देवेभ्यः' इत्यत्र पूर्ववदेव विध्यनुवादत्वसंदेहे हिश-
ब्दयोगाद्वर्तमानपदेशाद्विध्यन्तरेण चैकवाक्यत्वादाचारतश्च प्राप्तेरनुवाद इति प्राप्तोति ।

[२] दिग्विभागश्च तद्वत्संबन्धस्यार्थहेतुत्वात् ॥ १० ॥ सि०

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते, प्रौचीं देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः
प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं मसुरा इति । अपरेषाम्, उदीचीं रुद्रा इति ।
तत्र संदेहः । किं विधिरुतार्थवादः । विधिः सन् किं मनुष्यधर्म उत
कर्मधर्मः । अथ वा प्रकरणे मनुष्यप्रधाने कर्मेणि निवेशः किं वाऽऽतिथ्य
इति । किं तावत्प्राप्तम् । दिग्विभागश्च तद्वत्, संबन्धस्यार्थहेतुत्वात् ।
य एष दिग्विभागः, स निबीतवद्विचार्यः । यो निबीते पूर्वपक्षः स
इह पूर्वपक्षो यो मध्यमः स मध्यमः, यः सिद्धान्तः स सिद्धान्तः ।
अर्थवत्त्वाद्विधिर्मनुष्यसंबन्धान्मनुष्यधर्म इति पूर्वपक्षः । प्रत्यङ्मुख
उत्तङ्मुख वा पृष्ठत आदित्य प्राशु पदार्थाननुतिष्ठन्ति मनुष्या इत्य-
नुवादः । विधिरेव प्रकरणानुग्रहाच्च ज्योतिष्टोमधर्मः । वाक्यप्रकरणानु-
ग्रहाय ज्योतिष्टोमे मनुष्यप्रधाने दक्षिणाव्यापारे निवेश इत्यपरः पक्षः ।
भिन्नत्वाद्वाक्यानामातिथ्ये निवेश इत्यपर मतम् । अर्थवादोऽयं प्रकर

कथमाचारतः प्राप्तिरिति चेत् । उच्यते ।

सर्वमभ्यर्हितं द्रव्यं प्रच्छादनमपेक्षते ।

यत्र कचन च प्राप्ते समित्तत्र नियम्यते ॥

देवार्थस्य स्तुतिं प्रसिप्तस्य हविष आहवनीयदेश नीयमानस्यावश्यमेव हस्तो वाऽ-
न्यद्वा किञ्चिद्द्रव्यमात्रं रादुपरि दातव्यम् । तत्र प्रत्यासत्तेः समिन्निगम्यते । ‘सुराण्डे
समिधमुपगृह्णानुद्ववति’ इति चास्यापि विधेराचारापेक्षितार्थविधानादेतदेव फलं विज्ञा-
यते । तस्मादुपरि वारयतीति प्राप्तस्योपवीतादोरिवानुवादः । सतो वा लिङ्गदक्षेणमिति
प्राप्तेऽभिधीयते ।

वारणे विधिरेव स्यान्न हि प्राप्तिः कुनश्चन ।

समित्प्रच्छादनाशक्तेर्नाऽऽचारादुपरिस्थिता ॥

सत्यमाचारात्प्रच्छादनं कर्तव्यं न तु तत्र समित्पसेऽपि प्रप्नोति या संनिधेर्नियम्येत ।
हस्ताद्येव हि तत्र योग्यत्वात्प्राप्नुयात् समित् । ननु च सोमचमसादीनां वचनसाम-
र्थ्याद्या काचित्दानत्यर्थता भवत्येवमत्रापि या काचित्प्रच्छित्तिर्भविष्यतीति । भवेदेवं
यदि तदीयदक्षिणासंयोगवादिहापि प्रच्छादनसंयोगः श्रूयेत । न तु श्रूयते । उपसंग्रह-
मात्रविधानात् । यदि सोमचमसेऽपि दक्षिणासंयोगरहितं दानमात्रमश्रोष्यत ततो नैवाऽऽ-
नत्यर्थत्वमाश्रयिष्यत । सुराण्डे इति च देशनियमात्सुतरां हविषः प्रागसौ धारयि-

जातुप्रहाय । माचीनषंशं करोति, इत्यनेन विधिनैकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्ष-
सिद्धत्वादिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

[३] परुषि दितपूर्णधृतविद्यं च तद्वत् ॥ ११ ॥ सि०
दर्शपूर्णमासयोराम्नातं ' यत्परुषि दितं तद्देवानां, यदन्तरा तन्मनु-
ष्याणां, यत्समूलं तत्पितृणाम् ' इति तथा ' यो विदग्धः स नैर्ऋतः ।

तव्या । तेनोपरि धारणमप्राप्तम् । न चाप्राप्त हेतुवन्निर्गदेन वर्तमानापदेशेन वाऽनुव-
दितुं शक्यम् । अनोऽस्य व्यवधारणकल्पनयाऽनुवादसरूपत्वं भङ्गत्वा वाक्य मित्वा
विधित्वमाश्रीयते । पित्र्ये होमेऽवस्थात् नृगुण्डस्य समिद्धारयितव्या । देवे च पुनरु-
परिष्ठादिति । विधित्वे चैवमादीनामुक्तः कल्पनाप्रकारः । तस्माद्विधिरिति ॥ ६ ॥

(इति — वार्तिककारीयपटसूत्रीव्याख्या) ।

दिग्भिभागपरुषिदितपृतादीना निर्वीताधिकरणवत्सर्वे प्रकारा अवगमयितव्याः । का
पुनरत्रातुर्ह्येऽऽशङ्काया व्यावर्तयितुमतिदेशः क्रियते । किमर्थं वाऽधिकरणद्वयमारभ्यते ।
तदुच्यते ।

पुराकल्पस्वरूपेण भजत्यर्थानुषङ्गिणा ।

दिग्भिभागस्य सबन्नास्त्रिबीतानुल्यतामिति ॥

इतरेषा तु षष्ठ्यन्तमन्वयेऽपि फलोदयः ।

पुरुषं प्रति विस्पष्टस्तत्क्रियान्तर्गतात्मनाम् ॥

स्वाभाविक दिगादीना सर्वक्रियाङ्गत्व न निर्वीतवदपूर्वं विज्ञातव्यम् । तत्र मनुष्य
संबन्धेऽपि नियमफलमात्रकल्पनमेव न क्रियाफलकल्पना । तदपि च लौकिकीनामेव
क्रियाणामविघ्नमापनमपेक्षावशात्कल्प्यते नान्यत्स्वर्गादि । तेनैवमाभाति । यावत्किं-
चिन्मनुष्याः स्वार्थं कर्मानुतिष्ठन्ति तत्र प्रतीच्युदीची चाङ्ग भवति । यावच्च दर्भलवनं
तदन्तरा कर्तव्यम् । यावन्मीयते तत्पूर्णेन मातव्यम् । यावच्च स्नेहकार्यं तत्पूर्वं विली-
ननवनतिन निष्कायुतशब्दवाच्येन कर्तव्यम् । नैर्ऋतरौद्रयोश्च विदग्धत्वाश्रुतत्वे कर्तव्ये
इति । तेनात्रापि पूर्वतुल्यत्व साधयितव्यमित्यारम्भः । तत्र ' मनुष्यधर्मः शब्दस्य
तत्प्रधानत्वात् ' इति विनाऽपि षष्ठीनिर्देशादभजन्तेति मनुष्यसंबन्धत्वादर्थम् । इत-
रेषु षष्ठ्येव । तथा ' अपदेशो वा ' इति सौकर्यात्प्राप्तिरभिधीयते । पूर्वह्ने हि पृष्ठन आ-
दित्यं कृत्वा सुखं व्याप्तिरन्त इति प्रतीचीप्राप्तिः । तथाऽन्तरालवनपूण्यायोरप्रयत्नसाध्य-
त्वात्प्राप्तिः । तथा विदग्धे कृष्णत्वादेकवर्णनिर्ऋत्याख्यपृथिवीमिवन्वप्राप्तिः । अशूने च

१ तै० ब्रा० (१-६-८) । २ तै० सं० (२-६-३) । ३ अनेव सुतिवाक्यस्थनिष्पन्नशब्दो-
भाष्यस्यायुतशब्दस्य व्याख्यातो विज्ञेयः ।

योऽशृतः स रौद्रः, यः शृतः, स देवत्यः । तस्मादविदहता अपायि-
तव्यं सदेवत्वाय' इति उद्योतिष्ठोमे श्रूयते—'यत्पूर्णं तन्मनुष्याणामुपर्य-
धो द्वेवानामघः पितृणाम्' इति । तथा 'घृतं देवानां मस्तु पितृणां नि-
ष्पक मनुष्याणाम्' इति । तत्र मनुष्यसंबन्धेषु रौद्रे च संदेहः । किं मनु-
ष्याणां धर्मा विधय उत कर्मधर्मा अनुवादाः । अथ यत्प्रकरणे मनु-
ष्यप्रधानं रौद्रं च तत्र विशेरन्, उताऽऽतिथ्य उतार्थवाद इति । किं
तावत्प्राप्तम् । एतान्यपि तद्वत् । यो निवीते पूर्वः पक्षः स एतेषां पूर्वः
पक्षः । यो मध्यमः स मध्यमः । यः सिद्धान्तः स एव सिद्धान्तः ।
अर्थवत्त्वान्मनुष्यसंबन्धाच्च विधयो मनुष्यधर्माश्चेति पूर्वः पक्षः । उपरि
मूले चानियमाल्लाघवम् । अशृतं रोगदत्त्वाद् रौद्रं, पूर्णेऽपि श्लक्ष्णत्वा-
ल्लाघवम् । एवमायुत शिरसि निहितं मनुष्याणां सुखकरमेव । अर्थ-
प्राप्तत्वादनुवाद इत्युत्तरः पक्षः । विधिः कर्मधर्मप्रायात्समाख्यानाच्च कर्म-
धर्म इति पक्षः । अन्वाहार्ये दाक्षिणासु चेति वाक्यप्रकरणानुग्रहात्
पक्षः । आतिथ्य इति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अर्थवाद इति, प्रकरणाद्
विधिर्न कवाक्यत्वादिति । 'पर्वं प्रति लुनाति, उपरि विलाद्वृत्ताति, नव-
नीतिनाभ्यङ्गके, अविदहता अपायितव्यम्' इत्येभिः सहैषामेकवाक्यभावः ।
तस्मादेते न विधयोऽर्थवादा इति ॥ ११ ॥

[४] अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः

स्यात् ॥ १२ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोरान्नायते 'नानृतं वदेत्' इति । तत्र संदेहः । किमयं
प्रतिषेधो दाक्षिणीयमासिकस्य पदार्थस्य, प्रकरण एव निवेशः । अथ
रोगदत्त्वाद्भेदता । नियोगतस्त्वप्राप्ते, सर्वत्र नियमविधिः । प्रकरणसमाख्याभ्यां च
कर्मधर्मः सर्वप्रमाणानुग्रहार्थं प्रकरणे मनुष्यप्रधाने निवेशः । वाक्येन प्रकरणसमाख्य-
योर्बाधः फलरूपनाभयाच्चाऽऽतिथ्यादौ निवेशः । तेनापि सह संबन्धप्रमाणामावा-
त्प्रकरणे सभाविनश्चानुत्कर्षात्प्राचीनविधिशेषत्वाच्चार्थवाद इति सिद्धान्तः । सम्यक्श्रुत-
यथाविदितविषयान्यविषयानुतिविवेकसिद्धिः ॥ १० ॥ ११ ॥

(इति द्विविभागाधिकरणम् । पुरुषदिताधिकरणं च ॥ २ ॥ ३ ॥) ।

तेनैव श्रुत्यादित्रयस्य प्रकरणेन सह विरोधाविरोधविचारप्रस्तावेन दर्शपूर्णमासादि-
प्रकरणगताः पूर्वमनवधारितकृत्वर्थपुरुषार्थपदार्थविषया 'नानृतं वदेत्' इत्येवमादयः
प्रतिषेधाः सामर्थ्यप्राप्तानृतवदनादीनि प्रतिषेधन्त उदाहरणम् । तेषु संदेहः । किं

कत्वार्थाः पुरुषार्था इति । ततः सर्वप्रतिषेधानां प्रवृत्तिविषयत्वात्तद्वधारणाधीनो निर्णय इति सैव प्रथमं विचारयितव्यम् । किमर्था स्ती प्रतिषिध्यत इति । यदर्था चासी निर्धारयिष्यते तदर्थप्रतिषेधो विज्ञास्यते । न ह्यन्यार्थायाः प्रतिषेधोऽन्यार्थो भवति । अनाकाङ्क्षितत्वात् । सर्व एव यो यदर्थप्रवृत्तः सन्निवार्यते स तदर्थमेव प्रतिषिद्धो भवतीत्यवधार्यते । तस्मात्प्रवृत्तिकैमर्थ्यचिन्ता । प्रवृत्तीनामप्यभिधायकारुण्यात्तद्वशेनैतदर्थं निरूप्यत इत्याख्यातशब्दाश्चिन्तयितव्याः, किमर्थाः पुनः प्रवृत्तीरुपादांशुं शक्नुवन्तीति । तावच्च प्रतिषेधेरुदासितव्यं यावदाख्यातनिर्णयो न जातः । तेनैतदुक्तं भवति । ये पुरुषार्थपदन्तरेणासंबद्धाः प्रकरणगता विषयस्ते किमर्था भावनामभिदधतीति । ततश्चैतस्मिन्नेव काले 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इत्येवमादयोऽपि सर्व उदाहरणम् । किं कत्वर्थ 'समिधो यजति' उत पुरुषार्थमिति । तथा किं कत्वर्थं वदेदुन पुरुषार्थमिति । यदर्थं च वदनं तदर्थस्यैवानृतपदं विशेषणम् । प्रतिषेधवेत्याया च तत्परो विधिरिति शेषमवधारितैतदर्थमनुवदितव्यम् । ततश्चैकत्रैव वचनं व्यज्यते यत्पुरुषार्थमनृतवदनं तन्न कुर्यात् । अपरत्र त्वेवं यत्कत्वर्थमनृत वदेत्तन्नेति । ततश्चैतस्य सर्वस्याऽऽख्यातनिरूपणायत्तत्वात्तद्वतोऽयं विचारो भविष्यति । किमाख्यानेन कर्ताऽभिधीयते नेति । तत्र यद्यभिधीयते ततः श्रौतत्वात्प्रयोः जनाकाङ्क्षिणी भावना प्रकरणगम्यकत्वर्थत्वबाधनेन पुरुषार्था भवति । अथ नाभिधीयते ततः श्रुतिविरोधाभावात्प्रकरणेन कत्वर्थता । ननु सत्यपि कर्तुरभिधाने भावना प्रधानत्वादाख्यातेन ता प्रत्युपादीयमानस्य श्रौतोऽपि संबन्धः प्रकरणानुगुणत्वादविरुद्धो नैव कत्वर्थता बाधते । विरोधिनी हि दुल्यकक्षौ संबन्धौ परस्परं बाधेयाता न गुणप्रधानभूतौ । तद्यथा 'दशापवित्रेण ग्रहं समाधि' इत्यत्र दशापवित्रोपसर्जनस्य संमार्गस्य ग्रहं प्रत्युपादीयमानस्य नैवमाशङ्क्य भवति किं दशापवित्रेण संबध्यतामुत ग्रहेणेति । तथाऽत्रापि गुणभूतकर्तृकायाः क्रियायाः क्रतुं प्रत्युपादीयमानाया न काश्चिद्विरोधः । यदि त्वाख्यातेन कर्तुः प्राधान्यमुच्यत ततः प्रकरणगम्येन क्रतुप्राधान्येन विरोधः स्यात् । यदि वा कर्तुर्ग्वि क्रतोर्ग्वि गुणत्व स्यात्तत उभयोः शेषयोः शेषिसमवायिविरोधो लक्ष्यते । न तु तदुभयमप्यस्ति । अतः श्रुत्या कर्तुर्गुणभावात्प्रकरणेन च क्रतोः प्राधान्यान्नानाविषयत्वेनासमवायादविरोधः । तदभावाद्बाधः स्यादिति । नैतदेवम् ।

यद्यप्यादौ गुणत्वेन कर्ता कर्मणि गम्यते ।

तथाऽप्यस्य प्रधानत्वं न पश्चात्प्रतिषिध्यते ॥

१ एकत्रेति—विधायकल्लोहो नपेवपरत्व इत्यर्थः । २ अपरत्रत्विति—अविधायकतयो निधेः धपरत्व इत्यर्थः ।

इद्यपि प्रथमं साधकमपेक्षमाणा क्रिया कर्तारं गुणत्वेन गृह्णाति तथाऽपि तस्याः प्रयोजनाकाङ्क्षावैलक्ष्यामपि कर्तैव संनिहितस्तां निर्वर्तयितुं समर्थः । सोऽपि च साधकत्वं प्रतिपद्यमानः किमयं ममोपकारिष्यतीत्येवमपेक्षते । तथोक्तशब्दोपात्तयोः परस्परसंबन्धे निर्वर्तमाने विप्रकर्षाद्यागसंबन्धो न गृह्यते । न च सामवायिकत्वे संभवत्यारादुपकाररूपना युक्ता । तद्यथा 'अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीय पशुपुरोडाशमनु-निर्वपति' इत्यत्र सत्यपि तद्धितेन देवतोपसर्जनत्वोपादाने यागस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां सत्यामग्नीषोमयोरेव संनिहितयोः संस्कार्यत्वं विज्ञायत इति न पेशोरारादुपकारकत्वेन कल्प्यते । न हि पूर्वं गुणत्वमुत्तरेण प्राधान्येन विरुध्यते । अवश्यं भाविन्यां प्रयोजन-कस्थनावा कस्थचित्प्राधान्यमेवमव्यापीति । अथवाऽऽख्यातेन कर्ता केवलमभिधीयते गुणप्रधानभावस्त्वर्थान्यथेष्टं यथायोग्यं भविष्यतीति । तेनोभयोः क्रियाकर्त्रोरपेक्षासंनिधियोभ्यवैरन्योन्यं गुणप्रधानभावावुपपत्स्येते ।

यद्वैतविशेषेण स्थित क्रमवशादुभौ ।

प्रत्ययार्थं सह ब्रूत प्रकृतिप्रत्ययाविति ॥

तेनाऽऽख्यातेऽपि कर्तैव प्रकृत्यर्थोपसर्जनः ।

प्राधान्येनाभिधीयते ह्यभ्यामपि कृदन्तवत् ॥

न ह्यभ्योत्सर्गिकस्य न्यायस्य स्मरणस्य वाऽपवादभूत न्यायान्तरं स्मरणान्तरं बोधयते । तेन कृत्तद्धितान्तवेदेव प्रत्ययार्थप्राधान्यं प्राप्नोति । ततश्च शब्देनैव धात्वर्थस्य शेषत्वमुक्तं नातिक्रामितुं शक्यते । ननु सामान्यमुत्सृष्टं प्रतीतिविशेषणा-योष्येत । तथा हि ।

धात्वर्थस्य प्रधानत्वमाख्यातेषु प्रतीयते ।

कर्तोपसर्जनं तस्य प्रधानत्वे ह्यसंगतिः ॥

द्वयोस्तावत्प्रधानयोगुणयोर्वा सर्वत्रैव संबन्धो नावकल्पते । तत्रावश्यं कल्पनीये गुणप्रधानत्वे यथाप्रतीति व्यवस्थाऽवधार्यते । तत्प्रतीतिश्च यथाऽन्यत्र प्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थविषयत्वेनोपलभ्यते तथाऽत्र प्रत्ययार्थोपसर्जनप्रकृत्यर्थविषया सर्वस्य स्वसंवेद्या । न च ततोऽन्यद्वलवत्कारणमस्ति । तस्मादप्रसङ्गः कर्तुः प्रधानत्वस्येति । उच्यते ।

धात्वर्थस्य प्रधानत्वं न तावादिह जन्मनि ।

ओत्सर्गिको न च न्यायो मत्पक्षे हि निवर्त्स्येति ॥

१ सामवायिकत्वे—संनिपत्योपकारकत्वं इत्यर्थः । २ न पशोरिति—पशुपुरोडाशयागस्य पशु-जागीरिद्वैततासंस्कारकत्वेन संनिपत्योपकारकत्वे संभवत्यदृष्टा तरकल्पनागौरवापादकत्वेनाऽऽरादुपकार-कत्ववृत्तपनमन्याप्यमिति भावः । पशोः पशुयागस्य । कल्प्यत इति—पशुपुरोडाशयाग इति पूर्वं शेषः ।

भावप्रधानत्वादाख्यातेषु न कदाचिद्धात्वर्थस्य नित्यं करणभूतस्य प्राधान्यमिति स्थितम् । न च धात्वर्थ एव भाव इत्युक्तम् । ननु प्रतीतिवशात्कर्तृप्राधान्यं तावन्निवृत्तम् । सत्यं निवृत्तं न तु भवत्पक्षे । किं तर्हि, अस्मत्पक्षे । यो हि भावमेव प्रत्ययार्थं वदति तस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थप्राधान्यन्यायो लौकिकी प्रतीतिरुभयमपि न विरुध्यते । यस्य तु कर्तृत्वं शुद्धः प्रत्ययार्थस्तस्य नैव केनचिद्भावोपादानमिति तत्प्राधान्यानुगमलक्षणं न स्यात् । लक्षणत एव कर्तुः प्राधान्यं प्राप्नोति । तच्च प्रतीतिविरुद्धम् । तत्र यदि प्रतीतिरनुगन्तव्या ततस्तदनुसार्येव प्रत्ययार्थलक्षणं प्रणेतव्यम् । तच्च भावप्रत्ययार्थवादिभिरेव प्रणीतं नेतरैः । अतस्तेरनिक्रान्तया लौकिकप्रसिद्धावभिधेयत्ववत्कर्तुः प्राधान्यमभ्युपगन्तव्यमिति क्रियायास्तादर्थ्यप्रसङ्गः । आह । तत्रैतत्प्रसज्यते यत्र तादर्थ्यसंबन्धमेव श्रुतिरुदाहृते । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः पुनरपेक्षतादर्थ्यविशेषणाविशेष्यभावमात्रं प्रतीयत । तत्र यद्यपि विशेषणत्वेन धात्वर्थस्योपसर्जनता तथाऽपि राजुरुष इत्यादिष्विव कदाचिदङ्गाङ्गिभावो विपरीतः स्यात् । तथा हि ।

विशेषणतया राजा पुरुषस्योपसर्जनम् ।

अर्थयोः शेषशेषित्वे तस्यैवेष्टा प्रधानता ।

अपि च ।

निःसदिश्वप्रधानत्वं पाचकादिषु कारकम् ।

तथाऽपि तु न तादर्थ्यं क्रियाणामवधार्यते ॥

तथा च पक्षेकत्वपुस्त्यादिषु समानपदोपादानलक्षणश्रुतिसंबन्धेषु वाक्येन क्रियार्थत्वेनावधार्यमाणेषु वैद्यते 'न श्रुतिर्ब्रूते वाक्यार्थो नेति' । तेनात्रापि शक्यं वक्तुं न श्रुतिर्ब्रूते प्रकरणार्थो नेति । अपि च ।

प्राधान्येनेह कर्तृत्वं यदि नामभिधीयते ।

ततस्तत्पर्यतो वाच्यं गुणत्वमवधारितम् ॥

प्राधान्येनाभिधानं तात्पर्येणाभिधानं न शेषित्वेन । तदिह यदि कर्तृत्वपसमाख्यातं ततः सुतरां गुणत्वमभिहितं भवति । न ह्यकुर्वन्कर्तृयुच्यते । यश्च यत्करोति स तस्यैकान्तेन गुणभूतः । तेनास्यानुपपन्नं शेषित्वेन प्राधान्यम् । एतदौदासीन्याभिवानपक्षेऽपि वक्तव्यम् । यत्तुक्तमभिधीयते केवलं प्रत्ययेन कर्ता गुणप्रधानमावस्त्वर्थाद्विपर्ययति । तत्रापि यदि वस्तुमात्रत्वेन कर्ताऽभिधीयते, तत औदासीन्यावस्थानाद्यन्वेष्टमाङ्गिभावः

प्रतिपद्येत । स तु कर्तृरूपत्वेन गुणात्मनैवाभिधीयत इति नास्त्यौदासीन्यावस्थानम् । यदप्युक्तं गुणत्वेनाभिहितोऽपि द्वितीययाऽऽकाङ्क्षया पुनः प्राधान्यं प्रतिपत्स्यत इति । तदपि श्रुतिविरोधादयुक्तम् । आख्यातेन हि श्रुत्यैव गुणपर्यायात्मना कर्तृत्वमाभिहितं तत्पश्चाद्व्यावर्तयतः श्रुतिविरोध आपद्येत । न च तत्कल्पनामन्तरेणाऽऽनर्थक्यप्रसक्तिः, यत एवं कल्प्येत । प्रकरणेन प्रयोजनसम्बन्धसिद्धेः । यथैव चानभिहिते कर्तरि निष्प्रतिद्वंद्वं प्रकरणं विनियोगाय पर्याप्तं भवति तथैवरूपेणाभिहितेऽप्यविरोधः । न चैक एव प्रत्ययः सृष्टदुश्चरितः शक्नोति गुणप्रधानत्वे युगपदभिधातुम् । तत्रैकस्मिन्नाश्रीयमाणे यदि प्राधान्यमाश्रीयते ततः क्रियागुणत्वलक्षणं कर्तृत्वमुत्सृज्य तथाऽऽप्यमानत्वेन कर्मत्वप्रसङ्गात्तत्रैव लकारोत्पत्तेर्यगात्मनेपदादिकरणादन्यरूप एव शब्दः स्यात् । अथोच्येत सर्वः कर्ता किञ्चित्प्रयोजनमनुद्दिश्य क्रियाया न प्रवर्तते । ततश्च द्वयात्मकमेव कर्तृत्वं साधकरूपं क्रियाफलस्वामिरूपं चेति । उभयरूपेणाभिहिते सत्याकाङ्क्षाद्वयं द्रष्टुं क्रियातो निर्वर्तयिष्यत इति । तदयुक्तम् । कुतः ।

कर्तृत्वं साधकत्वेन सिद्धं तच्चाभिधीयते ।

स्वामित्वं तु ततः पश्चात्प्रमाणान्तरगोचरः ॥

यद्यपि स्वामित्वेन विना कर्तृत्वं नोपपद्यते तथाऽपि प्रमाणान्तरलभ्ये तस्मिन्नाख्या-
तैरनुष्ठातृत्वाशमाश्रयमाभिधीयते । तथा च स्वामित्वप्रतिपादनायास्तत्र तत्र स्वर्गकामादि-
शब्दाः प्रयुक्ताः । तस्माद्गुणत्वमेव केवलं कर्तृत्वम् । अतश्चैतदेवम् । तथा हि ।

अचेतनेऽपि काष्ठादौ कर्तृत्वमाभिधीयते ।

न च तत्र फलोद्देशस्तस्मान्नैषाऽवधारणा ॥

व्यापि हि कर्तृलक्षणमङ्गीकर्तव्यम् । न च फलोद्देशस्य व्यापित्वम्, अचेतनेष्व-
भावात् । साधकत्वं तु व्यापि । तेन तदेवाऽऽश्रयितव्यम् । तस्मान्नैव पुरुषार्थता युक्तेति ।
तस्मान्नाऽऽरब्धव्यम् । अत्राभिधीयते । यद्यपि श्रुत्या शेषत्वं नाभिहितम् । तथाऽपि
यदेव तद्विशेषणत्वेनोपसर्जनत्वं तदेव शेषत्वमप्यापादयति । तेन ह्येकं तावत्तदर्थमभि-
धानात्मकमुपात्तमेव । केवलमनुष्ठानेऽपि तदेवाङ्गीकर्तव्यम् । राजपुरुषादिष्वपि शब्दा-
र्थवृत्त्या राजादीनां गुणत्वमेव प्राप्तं प्रमाणान्तरवशेन तु विपरीतं कल्प्यते । तच्च
सकृत्त्वधिकरणे दर्शितम् । न चैतावता शब्दार्थत्वं भवतीत्युक्तमेव । यश्च वस्तुतोऽपि
तत्र राज्ञो गुणत्वाशस्तमेवोपादाय शब्दः प्रवर्तते । अस्ति चासौ । कथम् ।

विभ्राणः पुरुषं राजा गुणत्वं तावदृच्छति ।

स्वामित्वं भजते पश्चाद्विवक्षा तु यथारुचि ॥

तत्र यदा राजाविशिष्टः पुरुषो विवक्षितस्तदा शब्दार्थानुगुण्यादेकान्तेन वस्तुगतमप्युपकारकत्वं विवक्षितव्यम् । यदा पुनरुपकार्यत्वं विवक्ष्यते तदा तस्य विशेष्यलक्षणापत्ते राजाज्ञाकरत्वेनोपकारकभूताः पुरुषा विशेषणं भवन्तीति पुरुषराजशब्द एव प्रयोक्तव्यः । प्रयोगद्वयस्य विद्यमानस्य तावद्वचनस्थाहेतावर्थद्वये संभवति किमिति वक्ष्यमाणोक्तयोपयोगापेक्षया विवक्षाभेदमात्रेण क्लृप्ता व्यवस्थामाश्रयिष्यामहे । तेन भूतं निमित्तमालोच्य शब्दे प्रयुज्यमाने राजपुरुष इत्यत्रोपकाराशङ्कतं शेषत्वमेव विवक्षितमिति गम्यते । यथापि गोगर्भदासादिस्वामिन्यत्यन्ताविद्यमानमेव शेषत्वं तत्राप्युपकारकत्वसंभवादुपचरितमिति द्रष्टव्यम् । अप्याप्येवमादीना मुख्यत्वसिद्धचर्यमुपकारकत्वमेवोपसर्जनत्वं न शेषत्वम् । तथाऽपि शेषस्यैवं फलवत्त्वादेतत्प्रत्यासन्नतरं न शेषिण इति शेषत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वमेव विज्ञायते । पाचकादावपि सर्वत्र तत्कृतवृत्तिलाभादुपकारकत्वसद्भावात्क्रियाणामुपसर्जनत्वं न निर्वर्त्यत्वेनावस्थानात्प्राधान्यम् ।

नन्वेवं सति 'प्रोक्षिताभ्यामूल्लुखलमुसलाभ्याम्' इत्यत्रापि प्रोक्षणस्य द्रव्यार्थत्वं प्रप्नोति । कस्य वैतदनिष्टम् । नन्वेवं सति हन्तिपिषिभ्युक्तत्वापूर्वप्रयुक्तत्वविचारो विरुध्यते । कथं नाम विरुध्यते । यदाऽन्यदेव तत्प्रयुक्तत्वमन्यच्च तादर्थ्यम् । अवस्थिते हि द्रव्यार्थत्वे कार्यप्रयुक्तो हि धर्मः । किमनन्तरकार्येण हन्तिना पिषिणा च प्रयुज्यतामुत व्यवहितेनापूर्वेणेति । योऽपि च तादर्थ्यविचारस्तत्र सोऽप्येवमेवोल्लुखलमुसलापरित्यागेनैव द्रष्टव्यः । किं यत्तयोहन्तिपिषिसाधनत्वं तदर्थमेतत्प्रोक्षणमुत यदपूर्वसाधनत्वं तदर्थमिति ।

तिरोहितं च कर्मत्व न गृह्णीयादपि क्रियाम् ।

आविर्भूतं तु कर्तृत्वमाख्यातस्य ग्रहीष्यति ॥

कृदन्ताभिहितानि कारकाणि तिरोहितत्वाच्च शक्नुयुरपि नामार्थत्वेन क्रियां ग्रहीतुम् । सुष्ठिङन्तस्थानि त्वाविर्भूतत्वाच्छक्नुवन्ति । यत्तु पश्चेकत्वादिवदपेततादर्थ्यसम्बन्धो न कर्तृत्वत्वेन विरोत्स्यत इति । तत्रोच्यते ।

कारकेण गृहीतत्वादेकत्वादेः क्रियार्थता ।

कारकश्रुतिगम्यत्वाद्धाते द्रव्यशेषताम् ॥

कारकसंज्ञासंज्ञाभूतस्य द्रव्यस्य प्रत्यासत्तिमात्रेण संख्यादयः शेषाः संभवेयुः । ते त्वत्यन्तप्रत्यासत्तप्रधानभूतेन कारकेणापहृत्य क्रियायै नीयन्ते । न त्वेव धात्वर्थानां

केनचिद्वलवत्तरेण प्रमाणेन कर्त्तव्यत्वमवगम्यते, येन कर्तृत्वशेषता बाध्येत । यत् कर्तृत्वस्य गुणात्मकत्वात्प्राधान्याभिधाने सति सुतरां गुणत्वं प्राप्नोतीति । तदसत् । कुतः ।

कर्तृणा शास्त्रगम्येऽर्थे चेतनानामधिक्रिया ।

विधिश्च न भवेत्तेषां फलसंकल्पनादृते ॥

यद्यप्यनुष्ठातृमात्रात्मक कर्तृत्वं तथाऽपि तदबुद्धिपूर्वकारिणा फलसंकल्पनमिश्रम् । तादृशानामेव वैदिकेषु कर्मस्वधिकारो नाचननानाम् । विधियुक्ताश्चैताः सर्वाः क्रियाः । प्रतिषेधानामपि विधिप्रत्ययसंबन्धाधीनत्वात् । न च पुरुषार्थकर्तृन्यतामन्तरेण विधिः संभवति । तनावश्यमनुष्ठातृत्वेनोच्यमान, पुरुषः किमपि ममैषा क्रिया साक्षात्पारम्पर्येण बोधकरिष्यतीत्यध्यवस्यति । साक्षादुपकारके च संभवति न पारम्पर्योपकारकल्पना लभ्यते । न च संस्कारानर्हः कर्ता । क्रतुफलाधारत्वेन सप्रयोजनत्वात् । कस्तस्योपकार इति चेत् । सर्वथा तावत्सामान्येनोपकारमात्रमवधारितम् । तावता च कर्त्तव्यत्वं व्यावर्तितम् । तादृशेषावधारण च यथेष्टं करुष्यते । न तदत्रोपयुज्यते । तस्माज्ज कर्त्तव्यता । यद्यपि च प्राधान्याशः कर्तृत्ववचनेनानभिहितस्तत्र चानन्तर्गतस्तथाऽपि तदन्यथापुनपत्यैव प्रत्याधितत्वात्संबन्धते । यथा स्वर्गकामादिशब्देन पुरुषविशेषवचनेनानुक्तमपि स्वर्गस्य साध्यत्वं कल्पयिष्यते । तथा स्वाभित्वमपि बुद्धिपूर्वकारिणः पुरुषस्य फललिप्सयैव कर्तृत्वप्रतीत्या प्रतिपत्स्यते । तत्र यथैव देवतायाः कर्मणाऽभिप्रेयमाणायाः प्राधान्यं यागसाधनत्वप्रतिपत्त्यर्थमेव ज्ञायते न प्राधान्यस्वरूपपर्यवसायित्वेन, तथेह गुणत्व प्राधान्यसिद्धिर्चर्यमेष द्रष्टव्यम् ।

गुणभावो हि कर्तृणा न धात्वर्थान्प्रतीक्ष्यते ।

भावनाया तु शेषस्य धात्वर्थः किं न ते गुणः ॥

यस्यापि कर्ता प्रत्ययार्थस्तेनाप्यवश्यं प्रतीतिवशाद्भावनाऽभ्युपगन्तव्या । ततश्चैकप्रत्ययोपादानात्प्राधान्याच्च सैव कर्तारमङ्गी करोतीति न धात्वर्थाङ्गता भवतीति । स तु भावनाया व्यापृततामन्वया कर्तुमशक्नुवन्धात्वर्थमेवाङ्गी करोति । न बोधयात्मकत्वं विप्रतिपिद्ध, विषयान्यत्वादेव । यदि धात्वर्थमेव प्रति गुणत्वमेव कल्पयेत ततः सङ्कटपाठाने विप्रतिपिद्धमिव स्यात् । इह तु भावना प्रति गुणत्वं धात्वर्थेषु प्राधान्यमित्यविरोधः । स्वभावश्चोभयात्मक वस्तु, यदि तथैव शब्द उपादत्ते किं तत्र विप्रतिपिद्धम् । अथैक शब्दादेक समर्थ्यादित्यविरोधः । सर्वथाऽस्ति तावत्कर्तुः प्राधान्यप्रसङ्गिरिति पुरुषार्थो धात्वर्थः प्राप्नोति । अथ चापरो विशेषः ।

प्रायेण प्राप्तस्य कर्मणः पुरुषं प्रति प्रतिषेधः, पुरुषधर्मोऽयमिति । किं प्राप्तम् । पुरुषधर्मः स्यात् । पुरुषस्यायमपदिश्यते, न दर्शपूर्णमासयोः । कुतः । पुरुषप्रयत्नस्य श्रवणान् । वदन्ति । वदनमनुतिष्ठेदिति श्रुत्या गम्यते । तस्य पुरुषसंबन्धः श्रुत्यैव । कर्मसंबन्धः प्रकरणात् । श्रुतिश्च

क्रियान्तरेण संबन्धः पाचकादेः प्रतीयते ।

तत्र शब्दार्थमात्रेण भवेद्भातुर्विशेषणम् ॥

शब्दार्थवस्त्वर्थान्मनोभयप्रकारस्योपसर्जनत्वस्यायं विवेकः । पाचक राजपुरुषं वाऽऽनयेत्यत्र पुरुषस्याऽऽनयनसंबन्धिनः पाचको राजा वा शब्दार्थमात्रतयोपसर्जनत्वं प्रतिपन्न इति शेषत्वं यावन्न गच्छेदपि । वदेदित्येवमादिषु तु कर्तुः कार्यान्तरमन्वधानुपादानात् शब्दार्थोपसर्जनत्वमाकाङ्क्षितमिति परिशेषाद्वस्त्वर्थोपसर्जनत्वमेव शेषत्वमवधार्यते । तस्मादस्यभिधानपक्षे धात्वर्थानां पुरुषाथेव प्रमाणमिति । नन्वेव सत्यनभिधीयमानोऽपि समानपदोपात्तभावनालक्षितः प्रकरणात्स एव प्रत्यामल्लतरः शक्तोऽति धात्वर्थस्य प्रयोजनाकाङ्क्षा निर्वर्तयितुमित्यभिधीयमानपक्षानुल्यत्वं प्राप्नोति । नैव दोषः ।

स शब्दो लक्षणां याति यः श्रुत्या नोपयुज्यते ।

श्रुत्यर्थेनोपयुक्ते तु लक्षणा नान्तरीयकी ॥

अभिधीयमानो ह्यगम्यमानविशेषया श्रुत्या नन्वेणोपातो यद्यत्कार्यमुपतिष्ठते तत्सर्वं निगमाङ्गीकर्तुं समर्थ इति न क्वचिच्छास्त्रार्थत्वाद्धीयते । लक्ष्यमाणः पुनरादित एव नैव शास्त्रेणोक्त इत्येवं तावत्प्रतीयते । न च तेनानुक्त आदर्तव्यो भवति । तद्यदि लक्षणाबीजं शास्त्रं तत्रोपसंहरिष्यते । ततः शास्त्रार्थत्वमध्यवसाय प्रमाणी करिष्यते । सर्वमेव शास्त्रं यदा श्रुत्यर्थः कर्मणि नोपयुज्यते तदा लक्षणार्थमात्मानं प्रापयति । श्रुत्यर्थ एव चेह भावनोपयुज्यते । न च युगपच्छ्रुतिलक्षणावृत्त्युपयोगित्वमवकल्पते । तस्माद्यर्थव पूर्वा धावतीत्युक्ते संबन्धित्वादपरो गम्यमानोऽपि न कारणेन संबन्ध्यते तथेहान्यपरेऽपि शब्दबलात्संबन्धी कर्ता गम्यत एव केवलमित्यवधारणाश्रोतृयोगित्वेन गृह्यते । या चासौ प्रतीतिः सा गुणत्वेनाप्युपयुक्तेति न पुनः प्राधान्यकल्पनामपि करोति । तदा च भावना कर्तारमात्मसिद्ध्यर्थमन्यथासंभवमात्रेणोपसर्जनक्रियमेव गमयति न प्रधानभूतमिति निष्प्रमाणिकैव प्राधान्यप्रतिपत्तिर्भवेत् । न हि तत्रानभूत भावना गमयितुं समर्था । तेन यदैव कर्ता प्रधानत्वं प्रतिपत्तुमारभते तदैव किमेतस्य

प्रकरणामुल्लेखीयसी । इतरथा वदनं भवतीत्येतावत्पर्यं वदनमनुतिष्ठे-
दित्यविवक्षितस्वार्थः परार्थो विध्यर्थो भवेत् । पुरुषस्योपदेशे पुनर्विव-
क्षितस्वार्थ एव शब्दः । तस्मात्पुरुषस्योपदेशः । यस्य चोपदेशस्त-
स्यायं प्रतिषेधः । स चायमर्थ उपनयनकाल एव पुरुषस्य प्रतिषिद्धः,
तेन संयोगेनायं नित्यानुवादः । नन्वेषा श्रुतिस्तस्याः स्मृतेर्मूलम् ।

प्रमाणमित्यन्विष्यमाणे शब्दो भावना चोभयमप्युदासीनम् । न च ततोऽन्यत्प्रमाण-
मस्ति । तस्मादर्थवानभिधानानभिधानविचारः । किं प्राप्तम् । प्रायेण वाचोऽनृतवादि-
नीत्वाद्यत्पुरुषस्याऽऽस्मार्थे वदनेऽनृतं प्रसक्तं तस्यैष प्रतिषेधः पुरुषाणां प्रत्यवायपरि-
हारार्थो विधीयत इति । कुतः ।

वदेदिति श्रुतेरत्र पुरुषः संप्रतीयते ।

विधिरप्यर्थवानेव कर्तव्येऽनर्थको भवेत् ॥

समानपदोपातेन हि कर्त्रा संबन्धः श्रौतत्वात्प्रकरणं बाधते । योऽपि विधिध्वपातः
सोऽपि पुरुषार्थधर्मपक्षेऽत्यन्ताप्राप्ते विधीयमानोऽर्थवान् । कर्तव्यपक्षे तु प्रयोगवचने-
नैवोपनीतमात्रधात्वर्थविधानात्प्राप्त्यात्मिको विधिरनर्थकः स्यात् । तद्दर्शयति—इत-
रथा वदनं भवतीत्येतावत्पर्यं सकर्तृकं सविधिकं च पदं वदनमनुतिष्ठेदित्येवंरूपम-
नर्थकं स्यात् । तस्माद्विधयस्तावत्पुरुषार्थाः । ततश्च प्रतिषेधानामपि तदनुसारित्वात्पुरु-
षार्थत्वसिद्धिः । तत आत्मोपकाराय पुरुषो नानृतं वदेदिति शास्त्रार्थोऽवधार्यते । सूत्र-
मिदानीं योजयति । स चायमर्थः पुरुषस्य प्रागेव दर्शपूर्णमासाधिकारादुपनयनसमका-
लमेव स्मृतितः प्राप्तस्तेन पुरुषस्य संयोगात्क्रतुसंयुक्तवदनं नित्यानुवादः । कथं पुनः
पुरुषार्थतायां क्रतुसंयुक्तग्रहणम् । उच्यते ।

सिद्धान्ते क्रतुसंयुक्तं समाम्नायेन बोध्यते ।

यद्वा प्रकरणप्राप्त्या संयुक्तं बाधगोचरः ॥

यदेतत्क्रतुसंयुक्तमभिप्रेतं, क्रतुसंयुक्तं वा समाम्नातं, प्रकरणाद्वा यत्क्रतुसंयुक्तं
प्राप्तं तत्पुरुषार्थभूतत्वान्नित्यानुवादः स्यादिति । नन्वेषा श्रुतिस्तस्याः स्मृते-
र्मूलमिति ।

सर्वा तावत्स्मृतिर्नित्यं श्रुतिर्मूलप्रमाणिका ।

तेन स्मृत्यर्थवाचित्वान्नानुवादो भवेदपी ॥

यदि तु स्मृतेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं भवेत्तत्तद्वशेन श्रुतिर्नित्यानुवादो भवेदपि ।

नैषा तस्या मूलं भवितुमर्हति । यदीयं तन्मूलिका भवेत्, दर्शपूर्णमा-
सयोरिति स्मर्येत । उपनयनकाल एव चास्योपदेष्टारो भवन्ति । अपि-
च पुरुषधर्म इत्युपादिशन्ति । तस्मान्नैषा स्मृतिरतः श्रुतेरिति ॥ १२ ॥

तस्यास्तु मूलभूता श्रुतिरवश्यं कल्पनीया । तत्किमन्यां कान्चित्करूपयित्वेयमनुवादी-
क्रियतामुतेयमेव मूलं भवत्वित्यस्यां प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानायां नान्यस्याः कल्पनाया प्रमा-
णमस्ति । द्वयं हि तथा निष्प्रमाणकमाश्रीयेत । श्रुतपरित्यागाश्रुतकल्पनाभ्युपगमात् ।
तस्मान्नित्यानुवादो नेति । यत्त्वत्रोत्तरं दर्शपूर्णमासयोरिति हि स्मर्येत । उपनय-
नकाल एव चास्योपदेष्टारो भवन्ति । अपि च पुरुषधर्म इत्युपादिशन्ति ।
तस्मान्नैषा स्मृतिरतः श्रुतेरिति । नैवैतत्पूर्वार्थपदं संनद्धं दृश्यते । तथा हि ।

यदि प्रकरणं त्यक्त्वा पुरुषार्थमपिष्यते ।

ततः स्मृतिसमानार्था नेष्टा मूलं कथं श्रुतिः ॥

यदि हि कत्वार्था सती श्रुतिर्मूलत्वेनाभ्युपगम्यते तन उपयोर्मूलमूलिनोरैक्यस्य स्वा-
भाव्यादभ्याश्चातद्रूपत्वान्मूलत्वं न स्यात् । इयं तु यतः प्रकरणं बाधित्वा पुरु-
षार्थधर्मत्वेन स्थापिता तेनोपनयनसमकालमेव प्राप्नुवती किमिति श्रुतिः स्मृतेर्मूलं न
भविष्यति । किमिति वा दर्शपूर्णमासयोरिति स्मर्यते । का चोपनयनकालपुरुषार्थ-
त्वोपदेशोयोरैक्यरूढता । तेनायुक्त मूलत्वानिराकरणमिति । नैष दोषः । कथम् ।

पूर्वपक्षास्त्रयो ह्यत्र भाष्यकारस्य संमताः ।

पूर्वस्मिन्मूलमूलित्व परयोस्त्वनुवादता ॥

यद्यत्र केवलपुरुषधर्मत्वमेव पूर्वपक्षः स्यात्ततोऽयमसंबद्धो ग्रन्थो भवेत् । इह
त्वेतद्ग्रन्थान्यथानुपपत्त्यैव त्रयः पक्षाः क्रमवन्तो हृदये वृत्तिकारस्य विपरिवर्तमाना
गम्यन्ते । तत्र प्रथमं तावत्सूत्रनिरपेक्षः केवलपुरुषार्थत्वपक्षः । तस्मिंश्च नैव स्मृति-
रुपन्यस्यते । यदि त्ववश्यमुपन्यासितव्या ततो मूलमूलिभावाभ्युपगमेनैव नेतव्या ।
तस्मिन्स्तु विध्यनुवादाविकल्परहिते परिगृहीते सूत्रपदामितं पश्यन्ननुवादत्वसमर्थनार्थं
क्रियुक्तपुरुषधर्मपक्षं हृदि कृत्वा 'स चायमर्थ उपनयनकाल एव प्रतिषिद्धः'
इति ब्रवीति । तत्र परस्तमेव केवलपुरुषार्थत्वपक्षमङ्गीकृत्य मूलत्वप्रतिपत्त्याऽ-
नुवादत्वमाप्तिरिति । सिद्धान्तवादी तु 'नैषा तस्या मूलम्' इति ब्रुवन्निमं पक्षं
परिगृह्णाति । नैव केवलपुरुषार्थत्वं मयाऽङ्गीकृतं, किं तर्हि, 'प्रकरणविशेषाद्वा

तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यवत् ' इत्यनेन क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽपिक्रमणवद्विज्ञावते न सार्थकः । एवं श्रुतिः प्रकरणं चोभयमप्यनुग्रहीष्यते । ततश्च स्मृतिरविशेषेण प्रवृत्ता न विशेषस्यया श्रुत्या मूलतो निराकाङ्क्षीकर्तुं शक्यत इत्यवश्यमात्मानुरूपश्रुत्यन्तरं मूलं कल्पयति । तस्मिन् कल्पिते तदर्थेकदेशान्तर्गतत्वाद्दर्शपूर्णमासयानिस्थः प्रतिषेधोऽनुवादा मवति । यो ह्युपनयनादारभ्यानृतं वर्जयति वर्जयतितरामसौ दर्शपूर्णमासस्थः । तस्मादुपनयनमरणान्तरालवर्तित्वाद्दर्शपूर्णमासयोनित्यप्राप्त एव पुरुषस्यानृतवदनप्रतिषेधोऽनूद्यते न मूलत्वम् । ' अपि च पुरुषधर्म इत्युपदिशन्ति ' इत्येतदपि केवलपुरुषधर्मोपदेशित्वेन स्मृत्यैः पूरणैव योजयितव्यम् । अथवाऽनेनैव पक्षान्तरं परिगृह्यते । नैवात्र क्रत्वर्थपुरुषार्थोपन्यासः कियते । किं तर्हि । दर्शपूर्णमासयोरनृतवदनप्रतिषेधः श्रूयते । स किमप्राप्तविधिरुन प्राप्तानुवाद इति । किं प्राप्तं, स्मृतिकृतात्मयोगान्नित्यानुवाद इति । ननु चान्य एव स्मार्तः संयोगः पुरुषार्थोऽन्यश्चैव क्रत्वर्थ इति । सत्यमेवम् । तथोऽपि नित्यानुवादः । कुनः ।

पुरुषं हि परित्यज्य नानृतं प्राप्यते क्रतौ ।

पुरुषे तन्निषिद्धं चेन्निषिद्धं तत्क्रतावपि ॥

यद्यपि पुरुषार्थात्प्रतिषेधात्क्रत्वर्थः प्रतिषेधो विषयान्तरं भवति तथाऽपि प्रसङ्गोपनतार्थवज्ञ विधित्वं प्रतिपद्यते । न हि पुरुष स्वार्थं चानृतं वर्जयिष्यति क्रत्वर्थं च वक्ष्यतीति संभवति । तस्मात्पुरुषार्थप्रतिषेधान्तरालपान्तिवात्क्रान्तरेष्यस्येव प्रतिषेध इति नित्यानुवादान् । न चैतस्मिन्पक्षे मूलमलिभावाशङ्का । स्मृतौ पुरुषधर्मत्वोपदेशात् । अथैवाऽऽदित एवाऽऽरभ्य दर्शपूर्णमासयोरिति हि स्मर्येतेत्यादि समस्तमेवोत्तरम् । अतो मृत्तान्तरप्रभवस्मृत्यर्थानुवादमात्रमेव क्रतुप्रशमार्थम् । अन्यार्थप्रसक्तैरप्येवमादिभिः क्रतुर्युज्यमानो बहुकृत्वेन प्रशस्तः प्रतिपातीत्यर्थवादान् ॥ १२ ॥

१ क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षेणैवेत्यर्थः । २ पक्षान्तरमिति—शुद्धपुरुषधर्मक्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षाभ्यां पक्षान्तरमित्यर्थः । ३ अथवाऽऽदित एवेति—अयमाशयः । 'स चायमर्थः' इत्यनेन भाष्येण क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाशयत्वेनानुवादत्वेऽभिहिते तदाशयमविज्ञाय पुरुषधर्मत्वाशयेन 'नन्वेषा श्रुतिः' इत्यनेन कृतायाः शङ्कायाः क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाशयत्वेन 'नैषा तस्या मूलम्' इत्यनेन स्मिह्वारमभिधाय अपि चेत्यादिग्रन्थमपि क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्ष एव 'सर्वं ब्रह्मात्प्रियं ब्रूयात् ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः' ॥ इति स्मृतौ शुद्धपुरुषधर्मत्वोपदेशादित्येवं परतया संयोज्य 'अपि च' इत्यादिग्रन्थस्य क्रत्वर्थत्वानुवादारूपपक्षान्तरपरिग्रहार्थतया व्याख्यानपक्षेऽपि क्रत्वर्थत्वानुवादायोगाशङ्कापरिहारात्त्वेन 'नैषा तस्या' इत्यादित एव भाष्यं योजयतीति ।

विधिर्वा संयोगान्तरात् ॥ १३ ॥ सि०

विधिर्वाऽयं दर्शपूर्णमासयोः, नानृतं वदेत् इति, नानुवादः । कुतः । संयोगान्तरात् । नियमानुष्ठानेन पुरुषस्य संबन्धः स्मर्यते । पदार्थप्रतिषेधे-
नेह संयोगः पुरुषस्य । कथमन्यच्छ्रूयमाणमन्यस्यानुवादो भविष्यति ।

केवलपुरुषार्थत्वपक्षे तावद्भाष्यकारः संयोगान्तरं वर्णयति । स्मृतौ हि 'सत्यं ब्रूयात्' इति । धर्मस्य सत्यनियमं श्रूयते । 'नानृतं वदेत्' इति त्वनृतप्रतिषेधः । मित्रौ चैतावयौ । न चान्यच्छ्रूयमाणमन्यस्य श्रूयमाणस्यानुवादो भवति । तस्माद्विधिः । ननु द्वयेव पुरुषस्य वाक्यप्रवृत्तिः, सत्यवचनमनृतवदनं च । तत्र यदा सत्यं नियतं तदाऽर्थदेवानृतं प्रतिपिद्धं भवतीत्यनुवादत्वं प्राप्नोत्येष । नैतदेवम् । कुतः । संयोगान्तरादेव । स नामानुवादो भवति योऽत्यन्तसमाना-
र्थत्वेनावधार्यते । अस्ति च विधिप्रतिषेधयोः फलभेदादर्थभेदः । कथम् ।

विधिः प्रवर्तमानो हि श्रेयःसिद्धयै प्रवर्तते ।

प्रतिषेधः पुनः पापान्निवर्तयति भेदतः ॥

'सत्यं ब्रूयात्' इत्यस्या हि भावनाया प्रयोजनाकाङ्क्षा सर्वविधीनां पुरुषार्थफलत्वा-
त्स्वर्गादिना निवर्त्यते । तेनैषोऽर्थः, सति वचनद्वयेन व्यवहारे सत्यवचनेन व्यवहारे-
नभ्युदयेन संबन्धेन इति । तत्र सत्यं ब्रूवाणस्य स्वर्गो भवति । अनृतवादिनस्तु न गुणो
न दोषः । तथा 'नानृतं वदेत्' इत्यनेनापि प्रतिषेधेनानृतवदनाच्चरकप्रमत्ति-
र्भवति । सत्यवदनात्तु न दोषो न गुणः । तस्मादर्थभेदादुभयोरप्यपुनरुक्तत्वा विधि-
त्वम् । आह । भवेदेतत्संयोगान्तरम् । यदि स्मृतौ सत्यं ब्रूयादित्येतावन्मात्रमेवो-
च्येत । तस्या तु सत्यवचनाविषयवदनृतप्रतिषेधोऽपि भेदेन स्मर्यते । तस्मान्न संयोगान्त-
रस्मिति । उच्यते ।

प्रनापानिब्रनस्थत्वात्तत्रानीक्षणयुक्तिः ।

पर्युदासेन सत्यस्य विधिरित्यवगम्यते ॥

अनृतं हि षोडशित्वेन हि तत्रापि नियम्यते । ततश्चास्त्येव संयोगान्तरम् । न
हि दार्शपौर्णमासिके कश्चित्पर्युदासहेतुरस्ति अनृतशब्दप्रयोगो विकल्पप्रसक्तिर्वा । शास्त्र-

१ प्रजापतिब्रनस्थत्वादिति—यथैव 'नेष्टेतायन्नमादित्यम्' इत्यादेः प्रजापतिव्रतास्तगदी-
त्यादुपक्रमस्यव्रतशब्दानुरोधाद्वेक्षणाभावरूपफलविधिरित्वं तथैवात्रापि 'सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्
स्तस्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः' । इत्यस्या स्मृतानुपसंहारेऽनुष्ठेयमिन्द्रा-
वाचिधर्मशब्दानुरोधेन 'नानृतं वदेत्' इत्यनेन निषेधायोगात्पर्युदासस्यैव विधिराश्रयणीय इति
श्लोकात्पर्याये ।

प्राप्तप्रतिषेधेषु हि विकल्पो नार्थप्राप्तिपूर्वकैवति वक्ष्यति । तस्माद्विधिरिति । यदा त्वेवं प्रत्यक्षस्थायिते यथा प्रजापतिव्रतव्यतिरेकेणाप्येवमादयः प्रतिषेधाः स्मृतिषु सन्तीति तदैवं संयोगान्तरं व्याख्यातव्यम् ।

स्मार्तं पुरुषमात्रस्य संयोगः स्वार्थसिद्धये ।

अथं तु क्रतुसंयुक्तपुरुषार्थः फलान्तरे ॥

नन्वेतेनैव हेतुना सामान्यप्राप्त्यपेक्षया विशेषम्यानुवादत्वं युक्तम् । नैनदस्ति । पूर्ववदेव फलभेदात् । यो हि स्मार्तोऽनृतप्रतिषेधस्तेनैतावद्वगतम् । आत्मदोषपरिहाराय पुरुषेण नानृतं वादितव्यमिति । तत्र यदा दर्शपूर्णमासस्थोऽपि तदतिक्रमं करोति तदा बाह्यातिक्रमवदस्य स्वयं प्रत्यवायमात्रं स्यान्न कर्मफलप्रतिबन्धः । न हि शुद्धपुरुषधर्मातिक्रमैः क्रतवः प्रत्यवयन्ति । तथा हि ।

यो न.म. क्रतुमध्यस्थः कलज्जादीनि मक्षयेत् ।

न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितः ॥

क्रतवो हि स्वधर्माभिधौ विधिप्रतिषेधावपेक्षमाणास्तदतिक्रमे सति विगुणा भवन्ति । ये पुरुषगता विधिप्रतिषेधास्ते क्रत्वन्तरगता इवास्य सदसद्भावयोरविशिष्टाः । न हि तेषु गुणबुद्धिरुत्पन्ना, येनातिक्रमे वैगुण्यबुद्धिः स्यात् । तेन दर्शपूर्णमासयोरनृतं भद्रम्, नरकं च प्राप्नुयात्, दर्शपूर्णमासफलं चाविकलमेवाऽऽप्नुयादिति च स्मृत्यर्थः । श्रौतः पुनः प्रकरणयुक्तपुरुषधर्म इत्यत्रैषोऽर्थो विज्ञायते । वर्जितानृतवचनकेन पुरुषेण कृतौ दर्शपूर्णमासौ फलं साधयत इति । प्रकरणसामर्थ्याद्धि पुरुषगतमपूर्वसाधनत्वं लक्षयित्वाऽनृतं प्रतिषिद्धम् । अतस्तदतिक्रमे दर्शपूर्णमासापूर्वमेव वैगुण्यञ्च स्यात् । न तु पुरुषस्यैव कश्चित्प्रत्यवायः । न हि तदानीं प्रत्यवायः कल्प्यमानः स्वतन्त्रपुरुषसंबन्धित्वेन कल्पयितुं शक्यते । तस्मादस्ति संयोगान्तरमिति विधिः । एवं शुद्धक्रतुधर्मपक्षेऽपि क्रतुपुरुषप्रत्यवायविशेषात्संयोगान्तरं व्याख्येयम् । तेन नित्यानुवादस्तावन्न भवति । यस्तु क्रतुवर्मत्वतद्वत्पुरुषधर्मत्वयोर्विशेषैस्तमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । उभय-

१ (अ० १० पा० ८ अ० १) इत्यत्रेति शेषः । २ एतावता यथाभाष्यं केवलपुरुषार्थः । स्वपक्षे संयोगान्तरत्वं व्याख्यायाधुना यदि तावद्व्रतशब्दव्यतिरेकेण धर्मशब्दव्यतिरेकेणापि च 'न संशयं प्रपद्येत नाकस्मात्प्रभिर्यं वदेत् । नाहितं नानृतं चैव' इत्यादिस्मार्तनिषेधसद्भावेन शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षे न संयोगान्तरमिति वक्ष्यन् प्रजापतिव्रतं तदा क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वपक्षे संयोगान्तरं व्याख्येयमित्येवमभिप्रायेणाऽऽह—यदा त्वेवमित्यादिना । ३ संयोगान्तरमिति—संयुज्यते—विनियुज्यतेऽनेनेति न्युत्पत्त्या फलसंबन्धबोधकविध्यन्तरं निषेधस्येत्यर्थः । ४ पुरुषधर्म इति—क्रतवेति शेषः । अत्र—श्रौतेः निषेध इत्यर्थः । एवोऽर्थः—वक्ष्यमाण इत्यर्थः । ५ विधौ—प्रयोजनविशेष इत्यर्थः ।

तस्माद्विधिः प्रतिषेधस्यायम् । आह । गृहीम एतद्विधिरिति । पुरुषधर्म इति तु गृहीमः । पुरुषपयन्तस्य श्रुतत्वात् । अत्र ब्रूमः । सर्वेष्वारूपातेषु कियानुष्ठानं श्रूयते, न कारकं किञ्चित् । कथमेतद्गम्यते । प्रत्ययात् । यतः कियामनुष्ठेयां प्रतीमः । ननु कर्तारमपि प्रतियान्ति । सत्यं

थाऽपि विधिसिद्धेरिदानीं नोपयुज्यत इति नोच्यते । परस्त्वाह । गृहीम एतद्विधिरिति । पूर्वोक्तेनैव कारणेन पुरुषधर्म इति वदामः । उभाविदानीं पूर्वपक्षावासाते । यश्च पुरुषमात्रधर्म एव सत्यविधेः संयोगान्तरत्वेन यश्च क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इति । तत्राप्युत्तरम् ।

सर्वारूपातेषु कर्तृणामिष्टा नैवाभिधेयता ।

या तु तेभ्यः प्रतीति सा संयोगान्तरतो भवेत् ॥

सर्वत्रैव तावच्छब्दादुच्चारितादनेकोऽर्थो गम्यते । न च तावता सर्व एवाभिधेयो भवति । तद्भावावित्वान्यथानुपपत्त्यधीनत्वाद्वाचकशक्तिकल्पनायाः । स नामार्थोऽभिधीयते यत्र शब्दस्य वाचकशक्तिः कल्प्यते । क चासावदृष्टा सती कल्प्यते यत्र तत्कल्पनामन्तरेण प्रतीतिप्रयोगौ नावकल्पेते । यत्र त्वन्यविषययैव शक्त्याऽकल्पितया तयाऽन्यत्रापि तौ सिध्यतस्तत्रानुपलब्ध्या शक्त्यभावः प्रतीयते । यथाऽऽकृतिशब्दानां व्यक्तीर्हिहादिशब्दानां च माणवकादौ तदिह पचत्यादिशब्दोच्चारणादियन्तोऽर्था गम्यन्ते, भावनाधात्वर्थकर्तृतत्संख्यापुरुषोपग्रहकालविशेषाः । तेषां तु कः शाब्दः कोऽर्थादिति विभागो न ज्ञायते लक्षणं चैतावद्योऽर्थान्न गम्यते स शब्दार्थ इति । भावनायास्तावन्न शब्दव्यतिरिक्तं प्रत्यायकं पश्यामः । तत्र कालादीनां व्यभिचारित्वात् । संभवन्ति हि विनाऽपि भावनया कालमरूपादयः । कर्तृधात्वर्थभ्यामव्यभिचाराद्गम्यत इति चेन्न । कृदन्तवदप्राधान्यप्रतीतिप्रसङ्गात् । यदि कर्त्रो धात्वर्थेन च भावना गम्येत ततः पाचकादिशब्देष्विव तिरोहितस्वरूपा गम्येत । प्राधान्यप्रत्ययात्तु शब्दार्थत्वाध्यवसानम् । न च तथा कालादयः प्रतिपाद्यन्ते । कालान्तरसंख्यान्तरधात्वर्थान्तरपुरुषोपग्रहान्तरेष्वपि दृष्टत्वात् । एवं कालसंख्यादीनां परस्परव्यभिचारादेवा-

१ पुरुषः—प्रथममध्यमोत्तमपुरुषसंज्ञकाख्यातवाच्योऽर्थः । २ उपग्रह—क्रियाफलस्याऽऽत्म-
मरगमित्वविभागाख्यः । परस्मैपदात्मनेपदरूप इति यावत् ।

गमकत्व वाच्यम् । यादृशश्च गुणभूतः कर्ताऽत्रावगम्यते न तादृशेन विना भावनो
पपद्यत इत्यर्थापत्त्याऽनुमानेन वा शक्ता गमयितुम् । कारकान्तरेऽपि संबन्धेन व्यभि-
चारादशक्नोति चेत् । न । अन्यसंबन्धमात्रात्मकव्यभिचारानभ्युपगमात् । द्विधा ह्येकः
संबन्धनेकेन संबध्यते । कश्चित्संबन्ध्यन्तरं परित्यजन्, कश्चित्पूर्वापरित्यागेन । तत्र
यः परित्यज्यान्यत्रान्यत्र वर्तते स व्यभिचारादगमको भवति । यथोर्ध्वत्व स्थानुपुरुषयोः ।
न च तत्रान्यसंबन्धः कारणं व्यभिचारस्य । किं तर्हि । तेन विनाऽपि प्रवृत्तिः ।
यस्त्वन्यत्रापि वर्तमानः पूर्वावगतसंबन्ध्यपरित्यागेनैव वर्तते यथा शिशुपात्वं वृक्षत्ववा-
यिषत्वद्रव्यत्वसङ्घेषु । न तन्म्यानैकान्तिकत्व, सर्वेषु प्रत्यायनशक्त्यविधातात् । भावना
च कारकेषु वर्तमाना न विस्वरूपरूपेण वर्तते । किं तर्हि । सर्वेषु युगपत् । न चेदं
व्यभिचारिस्त्वमुच्यते । अन्यत्रापि वृत्तौ पूर्वापरित्यागात् । अतः सर्वकारकाण्यसंशयं
गम्यन्ते । यत्रापि नामाकर्मकत्वात्संप्रदानापादानयोस्तु बाह्यतरत्वादप्रतीत्या व्यभिचार
आशङ्क्यते, तत्रापि तेषामेव न तु कर्तुं वदाचित् । न हि क्वचित्कर्तृरहिता क्वाचि-
क्रिया विद्यते । तन्मूलत्वात्क्रियाप्रवृत्तेः । तदव्यभिचारेण वेह सुतरां प्रयोजनम् ।
ग्रावादितराणि व्यभिचरन्ति तावत्केवलकर्तृप्रत्यायनसामर्थ्यमस्याः स्फुटतरं व्यज्यते ।
समर्थनीय एव चैषोऽर्थः संख्यासंबन्धे कर्तुरसाधारणतासिद्धयर्थम् । आसि-
तिष्ठत्यादिषु करणानपेक्षणाच्चलनपतनादिषु चाऽऽधारानाश्रयणादकर्मकेषु कर्मा-
भावात्, आसनस्थानवचनादिषु संप्रदानापादानाभावात्कर्तृत्व सर्वभावनास्वेकान्तसनि-
हित इत्यसाधारणत्वेन तिङ्वाच्यया संख्यया संमत्स्यते । कर्तृविशिष्टा
चेह संख्या गम्यते न कारकान्तरगतेति सर्वेषां प्रत्यक्षम् । तत्र यदि
कश्चिद्देवसमाने सर्वकारकाणां गम्यमानत्वे कस्मात्कर्तृत्वं संख्यासंबन्धो न करणादिभि-
रपीति । स वक्तव्यो यथैव भवत इति । स चेदब्रूयान्मम कर्ता संख्या चैकेन
शब्देनोपात्तो परस्परं नियम्यते इति तेनानभिधेयेभ्यो बाह्येभ्यो निवृत्ता संख्या
कर्तृत्वेन वर्तिष्यत इति । तत्रैवं प्रत्यवाय्यम् । अथ समाने कारकत्वे किं कारणं भवतः
कर्तृत्वाभिधीयते न कारकान्तराणीति । तत्रावश्यं फलावगम्या शब्दशक्तिरेव शरणं
प्रतिपत्तव्या यतस्तद्विषया बुद्धिरुत्पद्यत इति । सा चास्मत्पक्षेऽप्यविशिष्टा ।

यतः कर्तृगता संख्यां प्रतीयः केवलामतः ।

तस्मादेतावती शक्तिस्तिष्ठ कार्यात्प्रतीयते ॥

समाने भावनया कारकोपम्याने कः शक्तिनियमे हेतुरिति चेत् । उक्तं यस्तव समाने कारकत्वे कर्त्रभिधानं शक्तिनियमहेतुरिति । न च शक्तयः पर्यनुयुज्यन्ते यथा कार्य व्यवस्थयाऽनुमान्तव्या इत्युक्तम् । अपि च । भवता कर्त्रभिधाने शक्तिं कल्पयित्वा भूयस्तद्वृत्तसंख्याभिधाने शक्तिः कल्पयितव्या । नन्वेकप्रत्ययोपादानादेव तात्सिद्धेर्न कल्पनान्तरमाश्रयिष्यते । कुतः स्वरूपेकशक्तिकल्पनया विना निधमः सिध्यति । अवश्यं ह्येतदपि कल्पनीयं यत्समाने संख्याभाक्त्वेऽभिहितस्यैव संख्यामाह नानभिहितस्य । शक्त्या हि विनैतदेव विपरीतमप्युच्येत यत्तस्याभिधीयते कर्ता तत एवास्य न वक्तव्या संख्या वरमनाभिहितानामेतावता संविभागः कृत इति । न चाभिहितत्वं केवलं व्यवस्थाकारणं भवति । तेनैव प्रत्ययेनाभिहितानामपि भावनाकाष्ठोपग्रहपुरुषविशेषाणां संख्यासंबन्धाभावात् । प्राधान्यप्रतीता भावनैव सुतरां संबध्येत । यदि त्वभ्योग्यत्वात्तदसंबन्धोऽभिधीयते तद्गम्यमानेषु कारकान्तरेष्वप्यविशिष्टम् । अयुक्त्येव । अस्ति तेषां संख्यासंबन्धयोग्यत्वं येन शब्दान्तराभिहितया संबध्यत इति, तज्ज्ञावनादिष्वपि भावनोदिशब्दाभिहितेषु समानम् । अथेह तेषामसत्त्वभूतत्वादयोग्यत्वमिति । तदयुक्तम् । असत्त्वभावस्यैव पर्यनुयुक्तत्वात् । न हि संख्यादिसंबन्धायोग्यत्वादयदसत्त्वभूतत्वम् । तत्रैतदेवाभ्युपगन्तव्यम् । तादृशेन शब्देनाभिहिता संख्या भावनाद्यो वा न परस्परं संबन्धुं शक्नुवन्तीति । तच्च दुर्लभम् । एतदभिहितायाः कारकान्तरसंबन्धायोग्यत्वात् । कथमयोग्यत्वमिति चेत् । शब्दशक्तिवशेन भावनादिष्विवेत्युक्तम् । ननु चाऽऽख्याताभिहितसंख्यायोग्यत्वं कर्मणो दृष्टमिति तस्य संबन्धः प्राप्नोति । यथा पच्यत ओदन इति । नैतदस्ति । कुतः ।

यथैव क्वचिदुक्त्वाऽपि कर्मान्यत्र न वक्ष्यति ।

तथैवैतस्य संख्याऽपि शब्दशक्तेर्व्यवस्थिता ॥

यो हि मन्यते कर्मणः क्वचित्किञ्चिदभिहितसंख्याहृत्वं दृष्टमतोऽन्यत्रापि तेन भवितव्यमिति, तस्य क्वचित्किञ्चिदभिधेयत्वदर्शनात्सर्वत्राभिधेयत्वमपि स्यात् । अथ तत्कथं शिद्ध्यति ततोऽतः संख्याऽपि तथैव व्यवस्थास्यत इत्यचोद्यमेतत् । तत्रैतत्स्यात् । कर्तृविशिष्टा संख्याऽभिधीयमाना न शक्या कर्तारमनभिधाय वक्तुमिति । उच्यते ।

विशिष्टग्रहणं नेष्टमगृहीतविश्लेषणम् ।

अभिधानभिधाने तु न केन चिदिहाऽऽश्रिते ॥

१ (अ० २ पा० १ अ० १) इत्यत्र—कथय. सर्वभावानां नानुयोज्याः स्वभावतः : तेन नाना वदन्त्यर्थान्प्रकृतिप्रत्ययादयः ॥ इत्यादिनेत्यर्थः ।

अमूर्तविशेषणे तदनुरक्ता विशेषबुद्धिर्नोपजायत इति तद्वृत्तमादत्तव्यम् । न त्वनभिहितविशेषणत्वेन किञ्चिददुष्यति । यदि नामानभिहितमपि विशेषणं केनचिदन्येन प्रत्याय्यमानं विशिष्टप्रत्ययोत्पादनाय पर्याप्तं भवति किं तत्राभिधानानुरोधेन । अस्ति चेह मावनयैव प्रत्यायितस्य कर्तुर्विशेषणत्वशक्तिरिति नामिधानमपेक्षते । सर्वत्र विशिष्ट-
प्रत्ययेषु चैतदवस्थितम् । न चेदन्येन शिष्टा इति । तत्र विशिष्टप्रत्यये जाते विशेषणविशेष्ययोः किं शब्देनोपात्तं किमन्येनोति परीक्षायां यत्र यत्र विशेष्य-
ग्रन्थतः सिध्यति तत्र विशेषणे शब्दव्यापारो यत्र विशेषणमन्यतो लभ्यते तत्र विशेष्ये । सर्वत्र च विशिष्टप्रत्ययादेशार्थापत्त्यैकस्य द्वयोर्वाऽवयवयोर्विशे-
षणविशेष्ययोर्व्यापारः शब्दे कल्प्यते । सा चान्यथानुपपत्तिरूपत्वादनन्यदध्ये विषये भवति । तदिह विशेषणभूतं विशेष्यभूतं वैकृत्यं तावदान्यतो लभ्यते
येनानभिधेयं कल्प्येत । यदि हि कर्ता तत्प्रतिपादयितुं शक्नुयात्तत आकृतिन्यायेन स एवाभिधेयः । इतरस्तु व्यक्तिवद्ग्रन्थमानमित्याश्रीयते । तस्य तु व्यभिचारेणाशक्तत्वा-
देकत्वमप्यभिधेयमेवाऽऽश्रयणीयम् । ततश्च तत्र संबन्धितायामभिधानशक्तौ गम्यमान-
लक्षणापन्नः कर्ता सत्यपि विशेषणत्वे नाभिधेयः संपद्यते । यदा त्वेकत्वमेव विशेषणं तदाऽप्यवश्यं तदेव प्रथमं तावदभिधातव्यम् । तच्चेदभिहितं क्षीणशक्तिः
शब्दः कर्तारमन्यतः सिध्यन्तमपेक्षते । सिध्यति चासौ मावनात् इति नामिधानशक्तिकल्पनाहेतुर्भवति । यत्त्वन्यान्यपि कारकाणि प्रतीयन्ते, न तैः
प्रतीतैरप्रतीतैर्वा कश्चिदुपकारोऽनुपकारो वा भवति । सर्वथा तावद्यः प्राश्नितः कर्ता स प्रतीतः । यदि त्वन्यदपि प्रतीयते किं नो बाध्यते । तेन ह्यप्रतीतेन वयं
बाध्येमहि, नाम्यधिकप्रत्ययेन । प्रतीतान्यपि तु करणादीनि शब्दशक्तिवशात्कर्त्राभि-
लाषिण्या संरूपया न ग्रहीष्यन्ते । न हि तथा यद्यत्प्रतीतं तत्तद् ग्रहीतव्यम् । सर्वत्र हि प्रतीत्यपेक्षायोग्यत्वादि ग्रहणे कारणं भवति । तदत्रोभयसिद्धेन संख्यायाः कर्तृगा-
मित्वेन कारकान्तराण्यनपेक्षितत्वादयोग्यत्वाच्च संनिहितान्यपि न संबन्धित्वं प्रतिपद्यन्ते । न च तेषामपि तिङभिहितसंख्याभिलाषो विद्यते । सर्वत्र सुबभिहितसंख्या-
परिच्छेदत्वात् । न चैषा संख्या सामान्यरूपेण प्रतीता सती संबन्धन्तरम-
पेक्षते । कथितो हि पदवाक्ययोर्विशेषः पौर्वापर्यनियमात् । तद्यावदेवेह

१ कथितो हीति—दृष्टा यथा हि साकाराऽपदार्थाः केवलाः कचित् । स्वातन्त्र्येण गृहीताश्च विशिष्टार्थावबोधकाः । प्रकृतिप्रत्ययौ नैवं कदाचिदपि लक्षितौ । प्रत्ययार्थानुरक्तो हि प्रत्ययार्थः सवेत्येत ॥ (अ० १ पा० १ अ० ७ सू० २५) अत्रत्यल्लोकवार्तिकस्याभ्या ३५६—३५७ श्लोकाभ्यामिति दोषपूर्णम् ।

धत्वर्थः प्रतीतस्तावदेव काऽपि भावना कर्ता च कश्चिद्भविष्यतीत्यवधार्यते । ततश्च पूर्वतरप्रतीते कर्तारि संख्या केवलैवामिधीयमाना विशेषणत्व विशेष्यत्वं वा प्रतिपत्स्यते ।

यद्वा भावनया कर्ता प्रथमं प्रतिपद्यते ।

न संख्यासंगतेश्चास्ति तदतिक्रमकारणम् ॥

सस्यपि कारकसंबन्धाविशेषे भावना पूर्वं तावत्कर्तारमपेक्षते गृह्णाति च । तद्धी-
नत्वादितरकारकमवधानस्य । कर्तृव्यापारसामान्यरूपैव चासौ नमेव विशेषणः पर्युपस्था-
पयति । कारकान्तराणि तु धात्वर्थसंबन्धित्वान्सर्वत्रान्येति कर्तृव्यतात्मकव्यापारनिबन्ध-
नत्वाद्वा बहिरङ्गतराणि भवन्ति । न च किञ्चित्कारणमस्ति, येन प्राथम्यप्राधान्योपस्थित-
कर्त्रतिक्रमेण कारकान्तराणि संख्या गच्छेत् । अपि च । यस्य कारकस्यावान्नव्यापारं
धातु प्राधान्येनाऽऽह-स कर्तेति । व्याकरणेऽपि कारकान्तराणि कर्तारमेवाऽऽविभूत-
रूपं ज्ञापयन्ति । तेन स एव संख्याया संख्यते । अभिहितवच्च विशेषरूपेण प्रतीयते ।
कारकान्तरेषु तादृगर्थाभावादानदरेण मदपि गम्यमानत्वमपि प्रतिभाति । परमार्थनि-
रीक्षणवेत्ताया त्वविनाभावान्ताभ्यामपि भावनया तुल्यवदुपस्थाप्यन् इति नात्यन्तमनङ्गानि ।
नन्वेवं सति 'ओदनः पच्यतां त्वया' इत्यादिषु कर्मसंख्यामिवानं न प्राप्नोति । कुतः ।

प्राधान्येनात्र नोपात्ता धातुना ह्योदनक्रिया ।

मा भूतस्थैव कर्तृत्वमभिधेयं न भावना ॥

मात्रौदनव्यापारो धातुना प्राधान्येनोपादीयते यतः कर्मणो विशेषप्रतीतस्य संख्यो-
च्येत । मा भूतस्थैव कर्तृत्वस्यापन्नत्वात्कर्तृत्वमुत्सृज्य कर्तृत्वम् । अकर्तृत्वादेव च न
तद्व्यापारो भावना । तेन तथाऽपि न विशेषरूपेण कर्मणः पर्युपस्थानम् । अवश्यं च
पुरुषव्यापार एव प्राधान्येन वक्तव्यः । अन्यथा हि परव्यापारेऽस्य नियोग एव न
भवेत् । आख्यातपदेन चाकल्पितं कर्तृत्वं पदान्तरोपात्तस्यापि नाऽऽविर्भवेत् । ततश्च
त्वयेत्यपि तृतीया न स्यात् । तद्व्यापारेण वाऽनभिभूतव्यापारं कर्म तेनाप्यमानत्वा-
त्कर्तृत्वं हित्वाऽऽविर्भूतव्यापारतया कर्तृत्वमेव प्रतिपद्येतेति स्वसंबन्धतयागेन कर्तृसंख्य-
यैव ब्रूयते । तेन पचतिशब्दवदेव पच्यत इत्येवमाद्यभिहिताऽपि संख्याऽनभिभूतत्वा-
त्कर्तृरेव प्राप्नोति न कर्मण इति । उच्यते ।

यस्यापि कारकं वाच्यं तस्याप्येतत्प्रसज्यते ।

न चाभयाश्रयं दोषमेकश्चोद्यो विनारयन् ॥-

सर्वथा ।

यष्टुक्षणो हि भवतः कर्ता सन्नभिधीयते ।

कर्म वा तादृशम्यैव यत्र संख्याऽभिधीयते ॥

तद्यदि मम कर्मोत्पन्नलकारेऽपि कर्तुरेव संख्या प्राप्नोति तवापि तर्हि तत्र कर्म-
भिधानेन भवितव्यम् अथ तत्र तव कर्मचिन्तकुरन्मिधानं तद्वन्ममापि तत्संख्यानाभि-
धानं भवितव्यम् इति चेत् तदा तदर्थं तदर्थं परिहर्तव्यम् । सन्त्रैव तावदीप्सिततन्त्राद्वा
स्तुक्षणं कारवान्तरस्य कर्मण प्राधान्य भाव्याशेन च तद्व्यापारस्य भावनान्तर्ग-
तत्वम् । तत्र यदा तत्प्राधान्यमाख्यातनैव दर्शयामीति विवक्ष्यते तदा सत्यपि कर्तुः
शब्दार्थरूपेण लिङ्घादुच्यमानमभिधीयमानप्राधानभूतसामान्यविशेषरूपव्यापारत्वे तावता
च कर्तृत्वलाभेऽपराय वस्तुलक्षणस्य प्राधान्यस्य विवक्षितत्वात्कर्मणि तत्संख्यायां वा
लकारोत्पत्तिः । यदा तु खलु तद्विद्यमानमप्यविवाक्षितत्वाद्धातुविशेषवशेन वा नैव तद-
स्तीत्यवगम्यते शब्दार्थरूपप्राधान्यमात्रे विवक्षा भवति, तदा सुपा कर्मप्राधान्याभिव्य-
क्तिरङ्गीकृत्य कर्तारं तत्संख्यायां वा लकार उत्पद्यते । कर्णादीनां तु न वस्तुलक्षणा-
नापि शब्दलक्षणाः । अथ न्यविद्वक्षाऽस्तीति नित्यमेव बाह्यशब्दोपादेयत्वम् । केचित्पुन-
राहु यदैवविध शब्दमामर्थ्यमवगम्यते यथाऽय कर्तुरेव संख्या शङ्कोति वक्तुमयं
कर्मण एवेति तदाऽन्तरेणापि भावनोपस्थापनं नैव संख्याऽनन्यविषयत्वेनाभिहित-
त्वात्कर्तारमुपादास्यते । तद्यथा शोणशब्दोऽन्येनानुपात्तेऽप्यथे तद्वत् गुणं वदन्नात्म-
नैवाश्वत्वमपि गमयति । तथा च सत्यनेनैव न्यायेन सर्वे गवाद्योऽप्यनभिधेयाः
प्राप्नुवन्ति । कथम् ।

कश्चित्तद्वत् एवेह लिङ्गसंख्यादिरुच्यताम् ।

स एवाभिहितः पश्चाद्वादीन्तापायिष्यति ॥

एतावती चेच्छब्दशक्तिः कल्पिता तद्वत्मेवैषा गुणं ब्रवीति । किं ततः परं शक्य-
न्तरकल्पनया, पूर्वमेव व्यवहारोपपत्तेः । अयं त्वेवमादिप्रेकशब्दोपासत्त्वेन सबन्ध-
नियमो न शब्दशक्तिवशेन । ततः कर्तृसंख्यादिष्वपि तदेवाभ्युपगन्तव्यमित्यनाभिधे-
यत्वहानिः । तत्रापरे मन्यन्ते ।

१ विचारयन्निति—अनेन च द्वयाश्रितमपि दोषमेको भ्रामयितुं पर्यनुयुज्येत । मीमांसकस्तु
पुनर्विचारयुक्तत्वात् भ्रामयितुमशक्य इति सूचितं विज्ञेयम् । २ तदेवेति—यद्व गवादिशब्दे सुपा
केवलसंख्याभिधानमभ्युपगते तदेवेत्यर्थः ।

शोणेऽपि नैव बाजित्वमनुकत्वा तद्गतेऽभिधा ।

दृष्टा हि न कचिदबुद्धिरगृहीतविशेषणा ॥

कथं ह्यश्वत्वेऽनुच्यमाने तदवच्छिन्नरक्तत्वपत्ययो जायेत । रक्तत्वविशिष्टो ह्यसौ गुणो गर्भयिष्यतीति चेन्न । गवादिषु व्यभिचारात् । ऐकान्तिकं हि गमकं भवति । न च रक्तत्वमश्वत्वाव्यभिचारि । द्रव्यमात्रं त्वैकान्तिकत्वाद्वमयेन तद्विशेषम् । तन्मातृमयोरप्यश्वत्वरक्तत्वयोरन्योन्यव्यभिचारित्वेनागमकत्वाद्ब्रह्मन्तरोपस्थापितान्यतर-ग्रहणासम्भवाच्च शोणशब्दाभिधेयत्वमभ्युपगन्तव्यम् । न हि तत्र वस्त्वन्तरसाधारण्येनाश्वत्वंमैकान्तिकं केनचिद्व्यभिचारिणोऽपि कर्तुं पुनरैकान्तिकं भावनयोपादानं विशेषरूपेण चेत्सुक्तम् । अथवाऽस्तु शोणशब्देनाश्वत्त्वैकार्थसमवायिगुणमात्राभिधानम् । कथमनवगतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति चेत् । उच्यते ।

अश्वत्वं नैव शोणस्य विशेषणतयेष्यते ।

गुणजात्यन्तरं त्वेतद्वैवात्तत्संगतिं गतम् ॥

यदि हि रक्तत्वमात्रमयं ब्रूयात्ततोऽश्वत्वेन विशेषणमाकाङ्क्षेच्छकृत्स्नं वा, येन तदेकार्थसमवायेव रक्तत्वं वदेत् । एष तु यथैव सत्तागुणत्वयोरवाचकस्तथा रक्तत्वमति-क्रम्य शोणत्वं नाम रक्तावान्तरजानि वदति । सा चाश्वत्वेव विद्यते न गवादिष्वित्य-श्वत्वं प्रतीयते न रक्तत्वादिवत्तदशयो भवति । कीदृशं पुनस्तद्गवादिरक्तत्वातिरेकेण शोणत्वं यद्वेषु समवेतमन्यत्र चासमवेतमिति । उच्यते ।

सर्वपुंसां स्वसवेद्यं प्रतिजातिं गुणान्तरम् ।

कचित्तस्य विशेषेण कचित्सामान्यतोऽभिधा ।

सर्वजातिषु तावत्स्वव्यक्तिमात्रानुसारिणः कृष्णशुक्लरक्तत्वादयो विलक्षणाः प्रत्यक्ष-मुपलभ्यन्ते । तत्र कचित्सतो विशेषस्य वाचकः शब्दो नास्तीति प्रमाणान्तरगम्यविशेषमङ्गीकृत्य सामान्यमात्रेणाभिधेयत्वम् । कचित्पुनः शोणादिविशेषशब्दसद्भावाद्विशेष-रूपेणाभिधानम् । तथा कनिदृशप्रशेन कश्चिद्विशेषः प्रतिदेशमभिधीयते । यथा रौहि-णिका गौरिति । न कदाचिदश्वत्वा शब्दां वा रक्तगुणायामेवमभिधानं भवति ।

१ गर्भयिष्यतीति—गुणिनमृशमिति शेषः । २ अभिधानमिति—तथाऽपि संख्यायाः कर्त्रेका-न्तिकत्वाभावेन न शोणदृष्टान्तेन कर्तृगमकता युक्तेति शेषपूरणं श्रेयम् ।

तस्माज्जात्यन्तराण्येव शोणत्वकर्मत्वगौरत्वादान्यश्चमनुष्यादिमवन्धीन्यभिधायमानानि
तेष्वपि प्रत्ययमादधति यथा गोत्वं सास्त्रादिमस्त्विति न वाच्यत्वमाशङ्क्यम् । एतन्मैव
कुम्भारकरमकलभकिशोरवत्सर्करादयो विशिष्टजातिसंनद्धवयोविशेषवचनत्वेन मनुष्यो-
ष्ट्रहृत्पश्यादीनां ग्रहणे सत्यप्यवाचका इति व्याख्यातम् । तथा हि ।

बालत्वादौ समानेऽपि तद्वनैश्चेष्टितानिभिः ।

वयोभेदाः प्रसिध्यन्ति प्रतिजानि व्यवस्थिताः ॥

अथ यदुक्तं गवादिष्वपि तद्वत्संख्यादिमात्राभिधानादेव जातिविशेषासिद्धेरनभिधेयत्वं
प्रसज्यत इति । तत्र ब्रूमः ।

न शोणत्वादिबत्संख्या जातिभेदेऽपि भिद्यते ।

उभयोरभिधेयत्वं नात्र शब्देन तावता ॥

यदि हि शोणत्वादिवद्गवाश्वगतानामेकत्वादीनामपि प्रत्यक्षेण विशेषो लक्ष्येत तत
एवं कल्प्येत । यदि च यथा शोणप्रातिपदिकमविभक्तावयवं गुणाश्वत्वयोर्वाचकमापद्य-
मानमनेकशक्ति कल्पनाभयादन्यतरवाचित्वेनाध्यवर्तीयमानमश्वत्वस्य व्यभिचारित्वेनाग-
मकत्वादध्यभिचारिगुणवचनत्वेनावधारितमेव गोत्वसंख्ययोरपि समानशब्दामिधानमाजो-
रन्यतरस्याव्यभिचारितया वाचकत्वमवधार्येत । न तु तदस्ति । संख्यायास्तावत्सर्वत्र
परिच्छेदात्मकत्वाच्च कश्चिद्भेदो दृश्यते । न च तावानेव शब्द उभयोर्वाचकत्वेन
संभाव्यते । अन्यव्यतिरेकाभ्यां प्रातिपदिकेन जात्यभिधानाद्विमक्त्या च संख्या-
भिधानात् । न चानेकशब्दस्थानेकार्थकल्पनादोषः । यदि तत्रानेकस्य शब्दस्य शक्य-
नेकत्वं न कल्प्येत ततोऽन्यतरस्यानर्थकत्वमेव भवेत् । न च संख्यासंख्येययोरन्य-
भिचारित्वं, केनान्यतरदुच्यमानमितरस्य गमकं स्यात् । तथा हि ।

परिच्छेदो गवादीनां न कयाचित् संख्यया ।

न कश्चित् न संख्येये संख्या सैव प्रवर्तते ॥

ननु च लिङ्गं प्रातिपदिकेनैवोच्यमानं प्रतिजाति विलक्षणमव्यभिचारिरूपेण प्रवर्त-
मानं शोणत्वादितुल्यं स्यात् । नैतदेवम् ।

अचेतनेषु यत्तावद्गम्यते न विलक्षणम् ।

तेन वृक्षादिजातीनां वाच्यत्व न निषधति ॥

१ अश्वत्वैकार्थसमवायिशुक्रावान्तरजातिः कर्मत्वम् । २ मनुष्यत्वैकार्थसमवायिशुक्रावान्तरजाति-
गौरत्वम् । ३ मनुष्यत्वैकार्थसमवायिनीं बाल्यावान्तरजातिं कुमारत्वम् । उष्ट्रत्वैकार्थसमवायिनीं च
सा करभत्वम् । हस्तित्वैकार्थसमवायिनीं च सा बलभत्वम् । अश्वत्वैकार्थसमवायिनीं च किशोरत्वम् ।
गोत्वैकार्थसमवायिनीं च वत्सत्वम् । महिषत्वैकार्थसमवायिनीं च बाल्यावान्तरजातिर्बर्करत्वम् ।

प्रतीयन्ति, न तु शब्दात् । कुतस्तर्हि । अर्थात् । यदा क्रियाऽनुष्ठातव्या विधीयते, तदाऽर्थात्कारकव्यापारो गम्यते । यश्चार्थाद्गम्यते । न स श्रौतः । यश्च न श्रौतो न स वाक्याद्गम्यते । कथमसौ प्रकरणं वाधिष्यते ।

तथा यत्रापि टाबादिर्बन्धात्स्त्री प्रतीयते ।

तत्रापि प्राक् ततो जातेर्वाच्यत्वमवधार्यते ॥

यद्यपि टाबादयः स्त्रीलिङ्गस्य द्योतकत्वान्न भेदेन वाचका भवन्ति । पूर्वमेव च शक्त्यन्तरमाविर्भावयन्ति तथाऽपि प्राक् टाबादिभ्यो यच्छब्दरूपं तस्याप्रतीतावस्थ लिङ्गे जातिं प्रति शक्तिः कल्पिता न पश्चादपनेतुं शक्या । तथा यत्र विभक्ति-बन्धात् पुंस्त्वं नपुंसकत्वं चाभिष्यज्यते तत्राप्येवमेव जात्यभिवानं योज्यम् । यत्र तु प्रागेव विभक्तेस्तान्निवृत्तौ वा सत्या शुद्धादेव प्रातिपदिकादन्यतरलिङ्गप्रत्ययो भवति यथा हस्ती ना देवदत्तः श्रीः रुरित् तोय वारीति, तत्र तथात्वाम्युपगमेऽपि न किञ्चिद्विरुद्धम् । अथवा विनाऽपि शब्दविभागेनार्थप्रतीतावुत्पाद्यमानाया सर्वस्वमवेद्येन विभागेन प्रथमतरं जातिं प्रतिपद्यते । किञ्च ।

व्यक्तिधर्मश्च पुंस्त्वादिः प्राक्ततो न प्रतीयते ।

न च जाताबुद्ध्या व्यक्तिः कैश्चित्प्रतीयते ॥

तेन कामं लिङ्गमेव जातिगम्यं भवेन्न जातिलिङ्गगम्या । नित्यं चोपसर्जनीभूतमेवैतद्गम्यमानं नार्हति प्राधान्येन प्रतीयमानाया जातेरभिषेयत्वं वारयितुम् । न च गोपश्चादिशब्देष्वन्यतरलिङ्गाभिषेयान्तिर्जातिवदस्ति । तस्माज्जातिस्तावदभिषेधा । सा यत्र लिङ्गं न व्यभिचरिष्यति तत्र गमिष्यत्यापि । यत्रापि व्यभिचारे सत्यन्यतः प्रतीयते तत्र तदेव गमकं तदनुगृहीना वा जातिः प्रातिपदिकं वेति यथेष्टं कल्प्यते । तस्मान्न शोणादितुल्यता । पचत्यादिशब्देष्वपि यदि सख्या सर्वकारकान्तरव्यावृत्तरूपा कर्तृमात्रानुभारिणी शोणत्ववदुपलभ्येत ततस्तथा नाम कर्ता गम्यता, तावताऽप्यनभिषेधो भवेत्येव । यदा तु पूर्वोक्तं न्यायेन सख्याभेदो न लभ्यते, प्रतिवस्तु चानन्तान्येकत्वाज्जात्यन्तराणि न शक्यन्ते वरुणयितु तदा भावनाधात्वर्थप्रशमेवोपादानमादत्तव्यम् । किञ्च ।

शोणादीनां न चान्येन जातिर्बुद्धौ निषीयते ।

ह्यशस्तेनाऽऽश्रितस्तत्र न त्वत्राप्येवमिष्यते ॥

यदि शोणस्यापि काश्चिदन्योऽश्वमुपनयेन्नैवासौ स्वयं हिंश्येत् । संख्यायाश्च भावनाधात्वर्थेषुपनेताराविति न स्वयमायस्यति । भावनापस्थानं चोक्तो विशेषः । तस्मादनभिषेयस्यैव कर्तृविशेष्यत्वविशेषणत्वोपपत्तेरप्रमाणमभिधानशक्तिकल्पनमित्यवगच्छामः ।

आह । प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्याचार्योपदेशात्कर्ता शब्दार्थः
कर्म चेत्यत्रगम्यते । कर्तरि शप्, कर्मणि यगिति प्रत्ययार्थं कर्तारं कर्म
एव न्यायेनावधारिते कश्चिदागमविरोधं दर्शयन्नाह—प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत
इत्याचार्योपदेशात्कर्ता शब्दार्थः कर्म चेत्यत्रगम्यत इति ।

ल० कर्मणीति सूत्रेण चशब्दात्कर्तरीति च ।

आदेशस्थानिवत्त्वाच्च लिङ्यौ कर्तृकर्मणी ॥

ननु सूत्रार्थेनैवाऽऽगमविरोधे दर्शिते प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थमित्येतदसंबद्धम् । कथमसंब-
द्धम् । यदा पूर्वेण न्यायेन कर्तुः प्राधान्यमपि पूर्वपक्षवादिना दर्शयितव्यं तदेतदभिधा-
नं प्राधान्यं चोभयमपि स्मृतिसिद्धं दर्शयति । यस्मात्प्रकृतिप्रत्ययौ सह ब्रूतः प्रत्ययार्थश्च
कर्ता कर्म च म्भयते, तस्मात्क्रियाविशिष्टयोस्तयोरभिधानादस्त्येव श्रुतिप्रकरणविरोध इति ।
नत्र 'ल० कर्मणि च' इत्यत्र तावदेकान्तेनाभिधेयत्वेन कर्तृकर्मणोरुपादानम् । 'कर्तरि
शप्' इत्यत्र पुनरेकमभिधेयत्वदर्शनम् । अन्यस्तु कर्तरीति परसप्तमी । न च शब्दमन्वि-
वेशे कर्ता परब्राह्मिणः सम्भवत्यतः 'अनैर्यक्यात्तदङ्गेषु' इति शब्दे कार्यं विज्ञायते ।
तत्रैषोऽर्थः—कर्तृवाचिनि सार्वधातुके प्रत्यये परब्राह्मिण्यत इति । सर्वथा तावत्प्रत्ययार्थः
कर्तृत्युक्तमाचार्यैः । तस्मादयुक्तमनभिधेयत्वानुमानमिति । तदुच्यते ।

वाच्यवाचकसंबन्धो नाऽऽचार्यैरुपदिश्यते ।

अन्यथाऽनुपपत्त्या हि व्यवहारात्स गम्यते ॥

तत्र नामाऽऽगमविरोधो युक्त उद्भावयितुं यत्र न्यायागमौ समानविषयौ भूतः ।
इह तु न्यायस्यान्य एव विषयः किं वाच्यं किं गम्यमानमिति । अन्य एव व्याकरण-
स्मृतेरकार्यप्रयुक्तानां कः साधु कोऽपभ्रश इति । न चान्यविषयेणान्यविषयस्य दुर्बल-
स्यापि बाधो युक्तः । किमुत वाच्यगम्यमानविषयत्वेन प्रत्यक्षमेव सर्वस्वसंबन्धस्य
तेन यद्यपि कर्ता शब्दार्थ इत्येवमाचार्या वदेषुस्तथाऽपि स्वाविषयादन्यत्र वदन्तो नाऽऽद-
र्शयन् भवेयुः । ते तु नैव तथा वदन्ति । ननु प्रत्यक्षमेव सूत्रमुदाहृतम् । सत्यं न तु
शास्त्रस्वरूपमालोच्य । किं तर्हि । एकदेशालोचनेन । न च तावन्मात्रेण शास्त्रविरोधो
द्भावनं शक्यम् । कुतः ।

सर्वाण्येव हि शास्त्राणि स्वप्रदेशान्तरे सह ।

एकवाक्यतया युक्तमुपदेशं प्रतन्वते ॥

यदि शास्त्रैकदेशालोचनेन तद्विरुद्धत्वमभ्युपगच्छता शास्त्रविरोध उद्भाव्यते ततः
'सुरा न पातन्या' इत्यस्याप्येकदेशेन पानं हि विहितमकुर्वन् शास्त्रविरुद्धं कुर्यात् । तथा

१ ल० कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति । पा० सू० (३-४-६९) । २ पा० सू० (३-१-
६८) । ३ (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८) ।

च समापनन्त्याचार्याः । तस्माच्छब्दार्थः कर्ता कर्म चेति । उच्यते ।
नाऽऽचार्यवचनात्मन्त्रकावचनाद्वा शब्दार्थो भवति । प्रत्ययादसौ
गम्यते । अनुष्ठेया च क्रिया प्रतीता सती कारकाणि प्रत्याययती
त्यवगतयेतत् । अपि च नैव कर्ता प्रत्ययार्थः कर्म वेत्याचार्या आहुः ।

मित्रवाक्येषु 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादिमात्रापेक्षया दीक्षितोऽप्यजुह्वन् प्रत्यवे-
यान् । व्याकरणेऽपि 'मिदैर्गुणः' इत्येतावन्मात्रे दृश्यमाने मित्र इत्यत्र गुणाकरणं
शास्त्रविरुद्धं स्यात् । तस्माच्चैकदेशेन विरोध उद्भावनीयः । आह च—

अन्य एवैकदेशेन शास्त्रमर्थः प्रतीयते ।

अन्यश्च परिपूर्णं समस्ताङ्गोपमहतां ॥

विशेषेण तु व्याकरणे । तत्र ह्येकैकस्मिन्पदे प्रायेणाष्टाध्यायी व्याप्रियते । तेन 'लः
कर्माणि च' इत्यस्मैकदेशान्तरपरिपूर्णस्य योऽर्थस्तेन सह विरोधः परिहर्तव्यः । इह
चैतावता प्रत्ययविविधः परिपूर्णः । प्रत्ययः । परश्च । आद्युदात्तश्च । अनुदात्तौ सु-
प्तिता । धातोः । तत्रोपपदं सप्तमिथम् । कृदन्तिङ् । वाऽसंरूपोऽस्त्रियाम् । वर्त-
माने लट् । कर्तरि कृत् । लैः कर्माणि च भावे चाकर्मकैः । लैः । तिवादयः ।
अनुदात्तैश्चित् आत्मनेपदम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । युष्मदस्मदुपपदादिषु मध्यमादयः ।
तिङ्श्रिणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । तान्येकैवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । बहुषु
बहुवचनम् । द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने इति । पगाणि च सज्ञापरिभाषादिरूपेण लोपा-
गमवर्णविकारादिशास्त्राणि सर्वाण्येकवाक्यम् । एकवाक्यता च सति विशेषणविशेष्य-
भावे भवति नान्यथा । सोऽपि च सामानाधिकरण्येन वा भवति समानविभक्त्यन्तानां,
वैयधिकरण्येन वा । क्रियाकारक रूप शेषशेषिरूपश्च । तदिहानौपायिकत्वादवयवान्त

१ मात्रापरिक्षेपेति—'दाक्षितो न जुहोति न पचति' इत्याद्यप्यद्वैतवाक्यत्वसत्त्वेऽपीत्यर्थः ।
२ पा० सू० (७-३-८२) । ३ एतन्मात्र इति—पा० सू० (१-१-५) 'विःति च' इति
सूत्रान्तरेकवाक्यत्वापर्यालोचन इत्यर्थः । ४ क्रियद्विरेकदेशान्तरे 'लः कर्माणि' इति प्रत्ययविविध-
परिपूर्णो भवतीति विशेषोपेक्षायामाह—इह चेत्यादिना । ५ पा० सू० (३-१-१) । ६
(३-१-२-२) । ७ (३-१-३) । ८ (३-१-४) । ९ (३-१-५) । १० (३-१-५-२) ।
११ (३-१-५-३) । १२ (३-१-५-४) । १३ (३-१-५-५) । १४ (३-१-५-६) । १५
(३-१-५-७) । १६ (३-१-५-८) । १७ (१-३-१२) । १८ (१-३-१३) । १९ (१-४-
१-११) । २० (१-४-१-१२) । २१ (१-४-२-१) । २२ (१-४-२-२) ।

न तु कर्तरि कर्मणि च लकारः श्रूयते । नासौ कर्तरि कर्मणि वा श्रूयते
हि त्वेकस्मिन्नेकवचनं, द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति तत्रापर वच-

राप्युपेक्ष्य लादेशाः कर्तरि कर्मणि च भवन्ति । एकस्मिन्नेकवचनम् ।
द्वयोर्द्विवचनम् । बहुषु बहुवचनमित्येतेषां विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिक-
रण्यवैयधिकरण्यप्रवृत्तिश्च चिन्त्यते । तत्र तावद्बहुद्वयेकशब्दाः संख्यावचनास्तामनाभि-
धाय संख्येये वृत्त्यसंभवादित्याकृत्यधिकरणे स्थापितम् । पातञ्जलेऽपि च केपु बहुत्विति
प्रश्नपूर्वकमुपक्रम्य तत्र दोषानभिधाय संख्यावचनत्वमेवावधारितम् । बहुत्वे द्वित्वैक-
त्वयोरिति विवरणात् । कथमन्तरेण भावप्रत्यय भावप्रधानो भवति निर्देश इति पृष्टे
भवति यदा प्रथम एव गुणः स्वप्राधान्येन विवक्ष्यत इति व्याकृतम् । तथा हि ।

पूर्वमेव गुणः काश्चित्स्वातन्त्र्येण विधीयते ।

काश्चिद् द्रव्याङ्गभावेन ततो निष्कृष्य चापरः ॥

यत्र गुणः प्रथममेव स्वप्रधानो विवक्षितस्तत्रानुत्पाद्यैव भावप्रत्यय विना च सामा-
नाधिकरण्य संबद्धो भवति पटस्य शुद्ध इति । यत्र तु द्रव्योपसर्जनत्वेन च न निर्वर्णो
विवक्ष्यते तत्र सामानाधिकरण्य भवति शुद्धः पट इति । यत्र पुनरुपसर्जनत्वेन विव-
क्षित्वा पश्चाद्विष्कर्षविवक्षा भवति तत्र यस्य गुणस्य हि भावात् द्रव्ये शब्दानिवेशस्त-
दभिधाने ' त्वत्तल्लै ' इति भावप्रत्ययोत्पातिः । स्वप्राधान्यविवक्षायां त्वसावनङ्गत्वाद्
गुण एव न भवति न तद्वद्वारेण द्रव्ये शब्दानिवेशः । तेन नासौ तदा तस्य द्रव्यस्य
शब्दप्रयोगं भावयतीति भावप्रत्ययेन नाभिधीयते । पूर्वमेव निष्कृष्टत्वा-
निष्कर्षकारिणः प्रत्ययस्य निष्कृष्टत्व स्यात् । तदा तर्हि नित्यं संख्येये पष्ठयेव भवि-
तव्यम् । सत्यमेव उत्सर्गः । कदाचित्तु यथैव गुणवचन शब्दो गुणोपसर्जनद्रव्यप्रति-
पिपादायिषया तच्छब्दसामानाधिकरणो भवत्वमेव गुण्युपसर्जनगुणविवक्षायां गुणशब्दा-
भूतयेन सामानाधिकरण्य भवति । द्रव्यो हि हेतुर्गमदोषचारलक्षणयोः । तथाऽपि
स्वेष प्रयोगो न प्रचुर इति न शीघ्रमेतरव्यतिभागेति । यदा तु नाम कथंचिदापतति
तदन्तेन न्यायनानुसर्जन्य इति वक्ष्यते । तस्मादस्यन्तेणापि भावप्रत्यय प्रत्यययोग्यव-
स्तुप्रधानो निर्देशः । एव च सति ' द्रव्ये नो ' इति द्विवचनं समर्थितं भविष्यति ।
अन्यथा हि ।

द्रव्येकसंख्येयसंज्ञां बहुत्वमुपजायते ।

द्रव्येकेष्विति भवतत्र यदि संख्येयतन्त्रता ॥

संख्येयप्रधाने हि निर्देशो द्वौ चैवश्चेति कृते बहुवचनमेव प्राप्नोति । संख्याप्राधान्ये
तु द्वित्वैकत्वयोः प्राधान्यादात्मायिसंख्यानिर्देशो भवति द्वयेकयोरिति प्रयोगः । कस्मा-

नम् । तत्रैवमभिसंबन्धः क्रियते— एकास्मिन् कर्तारि, द्वयोः कर्तृबहुषु कर्तृत्विति । एवं कर्मण्येकत्वादिसंबन्धः । तत्र नैवं भवति । कर्तारि भवत्येकस्मिन्नेति । कथं तर्हि । कर्तार्येकस्मिन्नेकवचनं कर्तुरेक-व इत्यर्थः ।

त्पुनर्निर्दिष्टमेव भाषप्रत्ययेन न निर्दिश्यते । वक्तुविवक्षाया बहुकारत्वात् । अथवा यदि बहुत्वे बहुवचनमिति क्रियेत ततो यथा वैपुल्यं महत्त्वं वा शब्दस्यार्थः, बहु. समुद्रो बहुरोदन इति । यच्च त्रिप्रभृतीनां द्वित्वातिरेकसामान्यं तयोक्तयोरप्यविशेषण बहुवचनं प्राप्नोति । तत्र बहुवचन्युच्यते । कथं नाम भेदनिबन्धनसंरूपावाच्येव बहुवचनं स्यात् । अतश्च बहुरोदन इत्येकवचनं सिद्धम् । यस्तु संरूपाप्रधान्यपक्षे तदेके मन्यन् इत्येकत्वप्राधान्यादेकवचनप्रसङ्गश्चोदितः सोऽन्यत्ववाच्यत्वेन परिहृतः । तस्माद्बहु-त्वादिषु बहुवचनादीनीति सिद्धम् । एव च सति तिङ्विधाने लक्षणात्कर्तारि त्रिवि-त्येक वचनम् । एकवचनसंज्ञत्वाच्चैकत्वे त्रिवित्यपगम् । तत्र यदि वाऽनयोः परस्परम-संबन्धे त्रिवैव केवलेन संबन्धः स्यात् कर्तारि त्रिवैकत्वे वेति । अथैकस्मिन्कर्तारि त्रि-प्रतिपत्तिविशेषणविशेष्यत्वयोस्तिविषयत्वम् । तत्र न तावद्विशेषितयोस्तिपा-संबन्धः । कुतः ।

अनेकस्मिन्नपि प्राप्तिः कर्तारि स्यात्तिपस्तथा ।

सर्वकारकसंभवे च सैकत्वे च प्रसज्यते ॥

यदि हि स्वतन्त्रमेव कर्तार्येकत्वे चान्योन्यनिरपेक्षत्वात्कथमेतन्निबन्धनमिति चेन्न तत्तत् प्रयोगकाले तद्वदेव नैरपेक्ष्यमिति द्विबहुष्वपि कर्तृषु प्राप्नोति । कारकान्तरगतेऽपि वैकत्वे । तस्मादवश्यं प्रथमं विशेषणविशेष्यत्वसंबन्धोऽभ्युपगम्यते । स वैकविभक्त्य-न्तत्वात्सामानाधिकरण्येन । तत्रापि श्रौतत्वाभावादेकस्य लक्षणावृत्तिर्विभक्तिविपरिणा-मेन वा वैयधिकरण्यसंबन्धः । सामानाधिकरण्ये तावद्वस्थितसंरूपाप्रधान्यानुरोधेन कर्तृशब्दो लक्षणामभेदोपचारं वा भजते नैकशब्दः । संरूप्यप्राधान्यप्रमत्तात् । ततश्च सामानाधिकरण्यसंबन्धमर्थं मुख्यतया वृत्त्या दर्शयितुमुपसर्जने षष्ठी प्रयुक्ता कर्तुरेकत्व इत्यर्थः इति । अथवा भिन्नार्थविषये सामानाधिकरण्यं न भवति । न च व्यधिकरण-योरेकविभक्त्यन्तयोः षष्ठ्या विनैवजातीयकः संबन्धोऽवकल्पते । न च संबन्धमन्तरे-

१ एवं तु सूत्रकारस्य पाणिनेः शून्यहृदयतापत्तेः स्वमतेन महाभाष्यसूचितमेव प्रयोजनं प्रदर्शय-
ति—अथपेस्यादिना । २ तत्र न तावद्विषयदिना 'तत्र नैवं भवति' इत्यादि भाष्यं व्याकृतं विशेष्यम् ।

३ सामानाधिकरण्यसंबन्धमर्थमिति—सामानाधिकरण्योक्त्या विवक्षितं कर्तृसंबन्धस्यार्थमित्यर्थः ।

एवं द्वित्वे बहुत्वे, कर्मणि च । एवं वर्ण्यमाने लौकिकन्यायानुगतः
सूत्रार्थो वर्णितो भवति । सूत्राक्षराणि च न्यायानुगतानि भवन्ति ।
आगमोऽपि चायमेव, यदैकत्वादयो विभक्त्यर्थास्तदा कर्मादयो विशेषे-

णाभिप्रेतोऽर्थः सिध्यति । तदाऽवश्यं कर्तव्येऽन्यतरविभक्तिविपरिणामे तेनैव न्यायेन
संख्याप्राधान्याक्षित्यं च विशेषणे षष्ठीप्रयोगादेवं विपरिणामेन कथ्यते कर्तुरेकत्व इति ।
द्वारापगतश्चात्रैकत्वस्य विभक्तिविपरिणामः । अर्थान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् । यदि चैकत्वस्य
वर्तेरि कर्मणि चेत्त्युच्यते ततोऽन्य एवार्थ आपद्येत । एकत्व यः करोति यच्च तस्य
कर्मिति । तस्मात्कर्तुरेकत्व इत्येवमादिना दर्शिते कर्तृकर्मविशिष्टा एकत्वादयोः प्रत्यय-
वाच्याः शास्त्रानुगता इत्यविरोधः । एवं च व्याख्यायमाने गृह्यैकिकेन न्यायेन भाव-
नातः प्राप्तत्वात्कारकानभिधानमवगन्त तदप्यनुगतं सूत्रैर्भविष्यति । सूत्राक्षराणि च
'द्वयेकयो' इत्येवमादीत्येतदपेक्ष्य नियम्यमानानि विशेषणविशेष्यत्वादिन्यायानुग-
तानि भविष्यन्ति । लौकिकन्यायानुगतश्च सूत्रार्थ इत्यस्यापरोऽप्यभिप्रायो यथा
लोके कर्तृकर्मविशिष्टसंख्याप्रतिपात्तिरियमेव व्याख्यायमानेऽनुगता भवति । अन्यथा हि
स्वातःस्थेनोत्तरनिर्गेषक्षलक्षणन्याख्याने लोकप्रसिद्धिविपरीतपरस्परसंबद्धसंख्याकारकमा-
त्रवाचित्वग्राह्यं सूत्रार्थः स्यात् । न केवलमेतावन्मात्रम् । किं तर्हि । स्वैगोत्रेणापि
सूत्राक्षराणि न्यायापेतानि स्युः । विशेषणविशेष्यतया तु व्याख्याने सर्वं न्याय्यं भवि-
ष्यति । तत्रैतत्स्यात् । त्वया मीमांसकेन वचनव्यक्तिकुशलेन भूत्वा स्वमनीषिकयैवमु-
च्यते । न तु व्याकरणसंप्रदाय एवमवस्थित इत्यत आह—आगमोऽपि चायमेव
यदा एकत्वादयो विभक्त्यर्थास्तदा कर्मादयो विशेषणत्वेनेति । द्वाभ्यामपि
वाक्यकारभाष्यकाराभ्यां बहुवचनवार्तिकेऽनभिहितवार्तिके च द्वावपि कर्मत्वाद्येकत्वादि-
वाच्यत्वपक्षौ दूरमनुसृत्यान्ते निर्दोषतयाऽवधारितम् । कर्मादिविशिष्टा एकत्वादयो
विभक्त्यर्थाः । इतरथा येषु केषुचिद्बहुवचनं प्राप्नोति । अनभिहिताधिकारश्च न कर्त-
व्यः स्यात् । अन्यत्राप्यभिहितेऽभिधानाभावात्तिङ्कृताद्धितसमामाभिहितेषु कर्मादिषु कः
प्रसङ्गो द्वितीयादीनां येनानभिहिताधिकारः क्रियेत । अनभिहितानां तु कर्मादीनामेक-
त्वादेषु द्वितीयादय इति नैतदनुक्तं गम्यते । न हि न्यायेन तेषामभिहितानामनभिहि-

१ स्वगोत्रेणेति—व्याकरणगोत्रेणानुसृतो योऽर्थः न्यायो व्याख्याप्रकारस्तेनापि वर्जितानि सूत्रा-
क्षराणि भवन्तीत्यर्थः ।

षणत्वेनेति । नन्वेतदप्यस्ति । यदा कर्मादयो विभक्त्यर्थस्तदैकत्वा-
दयो विशेषणत्वेनेति । उच्यते । अर्थप्राप्ता हि कर्मादयस्ते न भवन्ति
शब्दस्याभिधेयभूताः । न त्वेकत्वादयोऽर्थात्माप्नुवन्ति । तेन ते
शब्दार्थभूताः । तस्माद्यद्यपि विशेषणमेकत्वादयस्तथाऽपि विशेषणमेवा-
भिधीयते । यथा, हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्ति इति हिरण्यमा-
लित्वं विशेषणत्वेन, तथाऽपि तदेव विधीयते । तस्मात्कर्तुरेकत्वं

ताना च कश्चिद्विशेषो दृश्यते । तदेतद्वार्तिकोपमंहारे स्पष्टं भाष्यकौरेणोक्तम् ‘ एक-
त्वादिषु विभक्त्यर्थेषु कर्तव्योऽनभिहिताधिकारः कर्मादिषु त्वनर्थः ’ इति । नन्वेतद-
प्यस्ति । यदा कर्मादयो विभक्त्यर्थस्तदैकत्वादयो विशेषणत्वेनेत्येतेन तत्पूर्वपक्षव-
चनत्वादनुपन्यसनीयं सदभ्युपेत्यवादेनोपन्यस्तम् । एतदुक्तं भवति । यदाऽपि कर्मादयो
विशेष्यभूताः प्राधान्येन विभक्त्यर्थश्चिन्त्यन्ते तदाऽप्येकत्वादय एव विशेषणत्वेनाव-
स्थिताः सन्तोऽभिधीयन्ते । अनभिहितानां विशेषणत्वानुपपत्तेर्विशेषस्य चान्यत एव
मिद्वेः । भवति ह्यैदृश्यामवस्थायामुपसर्जनपरत्वं विधेयथा लोहितोष्णीषादिषु । अथ-
वाऽर्थशब्देन प्रयोजनमभिधीयते । यदाऽपि ते प्रयोजनम्—तादर्थ्येन विभक्तिः प्रयुज्यत
इत्यर्थः । यद्वोभयोर्वचनयोरुत्सृष्टयोर्यथासंभव निवेशादेकं तिङ्विषयं यत्पूर्वमुदाहृतम् ।
अपरं तु सुब्बिषयं भविष्यति । तत्र कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमात् । ननु च
समानत्वाद्बहुवचनादिशास्त्रस्यैकरूप्ये मति यथैव तिङ् । कर्मादिविशिष्टमस्रुयामिधानाज्ज
कारकाभिधानं जाते तथैव सुषामपि प्राप्नोति । ततश्च ‘ यत्कैरणाभिधानिन्या विभक्त्या
संयुज्य निर्दिशति ’ । ‘ तदार्गमे हि तद्दृश्यते तस्य ज्ञानम् ’ इत्यादिव्यवहारविरोधः
स्यात् । तत्र केचिदाहुः । एकमपि शास्त्रं प्रयोजनवशात्सन्निविभेदेन भिद्यमानमन्यथा
च विशेषणविशेष्यभावप्रतिपत्तेरिति विप्रोक्तत्वे सस्रुया च वक्ष्यति । सुप्सु विशेष-
णत्वेनेति । अथैतेनपरितोषः, ततोऽन्यथोच्यते ।

शास्त्रे यद्यपि नैतेषामभिधेयत्वमाश्रितम् ।

तथाऽप्याश्रितसिद्धार्थमभिधेयत्वमिष्यते ॥

१ पतञ्जलिनेत्यर्थः । २ ईदृश्यामिति—विशेषणस्यान्यतोऽसिद्धिः, विशेष्यस्य चान्यतः सिद्धिरिति-
दृश्यामित्यर्थः । ३ उ-सृष्टयोरिति—अनिर्दिष्टविषयविशेषयोरित्यर्थः । ४ (अ० ३ पा० १ अ० ९)
अत्रत्यं भाष्यम् । ५ (अ० ४ पा० १ अ० ५ सू० ३५) ।

शास्त्रे हि कार्यवशेनानभिधेयस्याप्यभिधेयत्वं पारिभाषिकमाश्रीयते । न च तावता लोके तथैव प्रसज्यते । न च कर्मादयोऽनभिधेया एवेत्येतच्छास्त्रेऽभिहितम् । किं तर्हि । एकान्तानभिधेयकत्वादिविशेषण तावद्भवन्तीत्येतद्व्याख्यातमेव । तस्माद्विशेषणतामवैते प्रतिपत्स्यन्ते । तद्यत्र न शास्त्रेण न न्यायेनाभिधेयत्वप्राप्तिस्तत्रानभिधेया विज्ञास्यन्ते । यत्र पुनः शास्त्रोक्ता विशेषणतामनाभिधीयमानाः प्रतिपत्तुं न शक्यान्ति तत्र न्यायच्छ्रयामनन्यगतित्वादभिधेयतामपि प्रतिपत्स्यन्ते । अर्थापर्याया वा शास्त्रेणाप्यभिधेयतयोक्ता भाविष्यन्ति । तत्र तिङ्शु भावनोपस्थानाद्विशेषणत्वसिद्धेर्नावश्यमभिधेयत्वमङ्गीकर्तव्यम् । सुस्पु पुनः प्रातिपदिकार्थानामेकत्वादीनां चाकारकेषु कारकान्तरेषु च व्यभिचारादन्यतरप्रातिपादनशक्तौ विहनायामन्यस्य च भावनाधात्वर्थादिर्गनकस्यानभिधानाच्च किंचिदुपस्थापकमस्तीति स्वयं कारकमनाभिधाय तद्विशिष्टसंख्याभिधानानुपपत्तेः कारकमप्यभिधेयं भवति । ननु च केवलकारकपदप्रयोगाभावादवश्यंभाष्यस्यातपदाभिहितभावनोपनीतानामेव कारकाणां तिङ्शिव संख्यासम्बन्धोऽवकल्पिष्यते । कथमवकल्पते । यदा वाक्ये स्वनियतपदक्रमेण कदाचिदाख्यातशब्दात्प्रथमपुन्येन सुबन्तन वृत्तमिति कारकप्रत्ययो जन्यमानो नाभिधानमन्तरेण सिध्यति । ननु तत्रापि क्रियासम्बन्धात्प्राक्कारकत्वानुपपत्तेस्तावत्कारकविभक्त्या नोत्पत्तव्ययावात्क्रियासम्बन्धो नोपदर्शितः । ततश्च क्रियापूर्वकत्वं न प्रतिपद्यत इति । सन्धम् । वक्तुरेवं श्रोता पुनरर्थः प्रथममेव वृत्तमिति शृणोति न तेन क्रिया तत्सम्बन्धो वाऽन्यतः पूर्वमवधारितः । किं तर्हि । शब्दमात्रात्कारकं प्रतिपद्यानुमानेनार्थापर्याया वा वक्त्या पूर्वतरसंकल्पना क्रिया प्रतिपद्यते । अन्यथा ह्यतिरेतराश्रयत्वं स्यात् । कुतः ।

क्रियया कारकं गम्य कारकेण क्रिया तथा ।

एकस्याप्यनपेक्षत्वे न मूलमवधारितम् ॥

द्वयोः संबन्धिनोरवश्यमेकस्येतन्निरपेक्षप्रतीतिमूलमभ्युपगन्तव्यम् । तदिह यदि क्रियागम्यं कारकं ततः क्रिया केन स्यादुक्तं इति वक्तव्यम् । न च तावद्वृत्तप्रातिपदिकं क्रियाया वाचकं, शाखादिमज्जातिमात्रवचनत्वात् । नापि प्रादिपदिकार्थो गमको, विनाऽपि क्रियोपपत्तेः । अगच्छेत् । न जातुकिंश्चिज्जिह्विक्रियः सम्भवत्यतोऽस्ति तिष्ठत्यादिका काचिदेकान्तेनाऽऽनिष्ठा क्रिया भविष्यति । अथवा 'अस्ति पूर्ववन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽभ्युपगम्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते' इत्येवं सक्रियत्वात्कारकाक्षेपः सेत्स्यतीति । तदनुपपन्नम् । कुतः ।

१ भाष्यमत्वादित—सर्वस्य प्रातिपदिकार्थस्य सक्रियत्वात्क्रियाक्षेपद्वारा कारकाक्षेपसिद्धेर्न प्रतीतिरिति । अत्रापि प्रातिपदिकं शब्दकामिप्रायः ।

तिष्ठत्यादावुपात्तेऽपि क्रियामात्रे ह्यकर्मके ।

कर्तृवात्रमुपात्तं स्यान्न कर्मादि नियोगतः ॥

सामान्येन ह्यत्रास्त्यादिक्रिया काचित्प्रातिपदिकार्थेनाऽऽक्षिप्येन । न चासौ सर्वकार-
काक्षेपे समर्थेति कर्मादीनामन्यत्प्रापकं मृग्यम् । न च विभक्तिः क्रियां ब्रवीति यथा
कर्माऽऽक्षिप्येत् । न च संख्या क्रियाकारकविशेषाक्षेपसमर्थेत्युक्तम् । अतो न कारक-
प्रतीतिं मुक्त्वाऽन्यत्क्रियायाः प्रत्यायकपक्षितः । तत्र यदि कारकस्यापि क्रिया प्रत्या-
यिकेप्यते ततः स्फुटतरमितरेतराश्रयेणोभयोरपि निर्मूलत्वमापद्यते । तस्माद्विहानन्य-
गतिकत्वात्कारकं विभक्तिवाच्यं तत्संबन्धाच्च तदनुसूपाक्रियाक्षेप इति वक्तव्यम् ।
यदा तर्हि क्रियापदपूर्वकं कारकपदं प्रयुज्यते तदा तत्संबन्धयोग्यायाः क्रियायाः पूर्व-
तरप्रतीतत्वेन कारकप्रत्यायनसामर्थ्याद्विभक्तिभिः संख्यामात्रमभिधीयेत । सत्यमेवमपि
प्राप्स्यद्यदि नित्यमरूपातोपक्रमण्येव वाक्यानि प्रायोक्ष्यन्त तेषां त्वनियमेनैव
प्रयोगः सर्वदा स्थितः । गा पश्य पश्य गा चेति । तस्मान्नानभिधेयता ।
नन्वेवमप्यभिधानशक्तेरप्यनियमेन भवितव्यम् । न शक्यमेव भवितुं यदा हि
सुबन्तपूर्वप्रयोगापेक्षया कल्पिता वाचकशक्तिस्तदा किमसौ प्रयोगान्तरेऽपनेतुं शक्यते ।
न ह्यनित्यः शब्दार्थसंबन्धः, शक्तिद्वयानियमश्च संबन्ध इत्युक्तम् । अथोच्येत । आख्यात-
पूर्वप्रयोगापेक्षया विभक्तेः शक्त्यभावेऽवधारितेऽवश्यंभाविनि चैकरूपेऽत्यन्तमशक्तिरेव
भवत्विति । तदुक्तम् । कुनः ।

सत्यप्यव्यापृता शक्तिः कृतार्थत्वाच्च दुष्यति ।

असत्यास्तु फलं तस्याः प्रार्थितं दुर्लभं भवेत् ॥

सर्वत्रैव यस्य कस्यचित्कार्यस्य सदसद्भावदर्शनाद्विरुद्धसदसद्भावात्मकत्वा-
भ्युपगमे सत्यैकरूपं परिगृह्यते । तत्सद्भावः परिग्रहीतव्यः । सतामपि प्रतिबन्धात्कार-
णान्तराभावादन्यतो वा सिद्धेः कार्यान्तरम्माविरोधात् । असतश्च कार्यवेलायां देवैरप्य-
प्राप्तेरनिमित्तकार्यत्वात्प्राप्तसद्भावादित्युक्तं संबन्धनित्यत्वे । तस्मात्कल्पिता वाचकशक्ति-
र्नामपूर्वं तावत्प्रयोगे व्यापारिष्यते । विपर्यये पुनरुदासिष्यते । लब्धात्मकत्वाद्वा श्रौतत्वे
सति अनुमानप्रत्यय निराकुर्वन्ती कार्यमारप्स्यते । अतश्च सिद्धाः सुषा कर्मादयोऽप्यर्थाः ।

१ प्रतिपत्तावुपादानात्साहित्ये च विवक्षिते । नियम्यते यदेकस्या संबन्धः सोऽर्थश्चदयोः
॥ १३ ॥ इत्यादिना श्लोकवार्तिके संबन्धाक्षेपवाद उक्तमित्यर्थः । २ विषयानस्य चार्थस्य दृष्टमप्र-
हृणं क्वचित् । न त्वन्यन्तासतोऽस्ति त्वं भोक्तृप्रत्युपपद्यते ॥ ३३ ॥ इत्यादिना श्लोकवार्तिके संबन्धाक्षे-
पपरिहार उक्तमित्यर्थः । ३ विपर्यये—पश्य गामित्याद्यात्प्रातपूर्वप्रयोग इत्यर्थः ।

शब्दार्थो न कर्ता । ननु कर्तुरेकत्वादेकवचनं, कर्तृद्वित्वाद्द्विवचनं,
कर्तृबहुत्वाद्बहुवचनम् । तेन नूनं कर्ता शब्दार्थ इति गम्यते । उच्यते ।

तिष्ठा तु नियतपौर्वापर्यवशादेकान्तेन घात्वर्थभावनाभ्यामुपस्थापितयोः कर्तृकर्मणोः
पश्चात्संख्याऽवगम्यत इति न कदाचिदपि कारकं विशेषणे वाचकशक्तिरूपनावसरः ।
ततश्च नित्यानुमेये कर्तृकर्मणी इति मिद्धम् ।

अथात्र कश्चिदनुमानकुशल आह—ननु कर्तृद्वित्वाद्द्विवचनं कर्तुरेकत्वादेक-
वचनं कर्तृबहुत्वाद्बहुवचनम् । तेन नूनं कर्ता शब्दार्थ इति । कोऽभिप्रायः । कर्तृवि-
शेषप्रत्यायनार्थं यः शब्द उच्यते देवदत्तादिस्तेन सह पञ्चत्यादीनां प्रयुज्यमानानां
तदनुवर्तनं सर्वप्रकारं दृश्यते । तत् सामानाधिकरण्याद्भवति । सामानाधिकरण्यं च
द्वयोरप्येकविषयत्वे कल्पयेत् । तेन यदि हि देवदत्तादयः सामान्यतः पञ्चतिशब्दे-
नाभिहितस्ततस्ततः सामानाधिकरण्यं लभ्यते । लक्षणयाऽऽकृत्यसंज्ञाधिकरणोक्तन्यायेन
भविष्यतीति चेत् । न । तण्डुलमध्येन पाकेन लक्षयितुमशक्यत्वात् । तत्समवेतमेव ह्येक-
त्वादि लक्षयितुं शक्यते नान्यसामवायि । तत्रैतन्न्यात् । अविश्रयणाद्योऽपि देवदत्तस-
मवेतास्तस्य पाकत्वेनोच्यन्ते इति । सत्यमुच्यन्ते न तु तद्वद्वां सामानाधिकरण्यं
भवति । गोत्वाग्नत्वादीनि हि विशेष्ये स्वात्मानुरूपप्रत्ययोत्पादनात्मतुल्योपाभेदोपचा-
रनिमित्तानां प्रतिपद्य शब्दं प्रवर्तयन्ति सामानाधिकरण्यं कारयन्ति नत्वेवमविश्रयणादि-
रूपापन्नो देवदत्तो गम्यते येनाभेदोपचारमतुल्योपाभेदोपचा-
रत्वात् देवदत्तादिसामानाधिकरण्यं न प्रतिपद्यन्ते दण्डो देवदत्त इति, यथा वाऽधि-
श्रयणः ३ । पात्रे वा देवदत्त इति प्रयोगो न भवति तथा पञ्चति देवदत्त इत्यपि
न स्थानम् ।

तस्मात्पञ्चतिशब्दादिर्वाचकः कर्तृकर्मणां ।

तत्पदाभेदात्पदाभेदवार्तिकपक्षेऽपि शब्दवत् ॥

अमेववर्तित्वं हि तत्पदसामानाधिकरण्यमसद्विग्रहाचकेषु कृदन्तेषु पक्ता देवदत्तः
पक्व ओदन इत्यादिषु दृष्टम् । यत्र च कर्तृकर्मवचनत्वं नास्ति तत्र सामानाधिकरण्यम् ।

१ (अ० १ पा० ३ अ० १) २ (अ० ३ पा० १ अ० ६) । ३ विकृतिप्रवृत्त्यर्थवादि-
मने तावत्तण्डुलसमवेतस्य पाकस्य देवदत्तनिष्ठेन कर्तृत्वेनैकार्थसमवायाभावात्लक्षणाशक्तिं वदन्ति—
अशक्यत्वादिति । ४ पञ्चतिशब्दवदिति । अनेन च 'कर्तुरेकत्वादेकवचनम्' इत्यादिभाष्याक्तमनु-
मानमेवं विवृतं विज्ञेयम्, पञ्चतिशब्दं कर्तृवाची, देवदत्तादिकर्तृपदाभेदवर्तित्वात् 'पञ्चतिशब्द-
प्रयोजकशब्द', कर्मवाचा, ओदनादिकर्मपदाभेदवर्तित्वात्, पक्षशब्दवत्, इति ।

नैतदनुमानाच्छक्यम् । कर्ताऽनुष्ठेयक्रियावगमादेवावगम्यते इति प्रत्यक्षम् । तत्तावत्केनाचिन्न बाध्यते । एकवचननिर्देशे कर्त्रेकत्वं गम्यते, द्विवचननिर्देशे कर्तृद्वित्वं, बहुवचननिर्देशे कर्तृबहुत्वम् । तदपि प्रत्य-

दृष्टं यथा पाकादिशब्दे । किं च ।

तच्छब्दोपात्ततद्गतसंख्याभेदानुवर्तनात् ।

तथैव वाचकत्वं स्याददृष्टान्तौ ताविहापि च ॥

पचति देवदत्तः पचतो देवदत्तयज्ञदत्तौ पचन्ति देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रादय इति यैव कर्तृवाचिनि देवदत्तादिशब्दे संख्या सैवाऽऽख्यातेऽपि दृश्यते । यत्र चाभौ दृश्यते स वाचको दृष्टो यथा पक्ता देवदत्तः—पक्तावाचित्यादि । तथा कर्मण्यपि पच्यत ओदनः पच्येते ओदनशकौ पक्क ओदनः पक्कौ शाकौदनाचित्यादीनि पतदृष्टान्तोदाहरणानि वक्तव्यानीति । किं च ।

तयोरभिहितत्वेन विभक्तिप्रतिबन्धनात् ।

साधर्म्यं पूर्वमेवान्यद्देवदत्तेन पच्यते ॥

इतश्च वाचको येनानभिहिताधिकारविहितकारकविभक्तिप्रतिबन्धो दृश्यते पचति देवदत्तः पच्यत ओदन इति । यदि हि वाचकत्वं न स्यात्ततः ‘अनभिहिते’ ‘कर्मणि द्वितीया’ ‘कर्तृकरणयोस्तृतीया’ इति च विभक्तिप्राप्तिर्न केनचिन्प्रतिबन्धेन । यथा पच्यते देवदत्तेन पचत्योदनमिति । यतस्तु खलु प्रतिबन्धस्तेनावगम्यते पक्तृपक्कमाधर्म्यं णैव वाचकत्वम्, साधर्म्यादयद्वैधर्म्यं तदेवं दर्शयितव्यम् । यत्र च वाचकत्व नास्ति तत्र कारकविभक्तिप्रतिबन्धोऽपि नास्ति, यथा पच्यते देवदत्तेन पचत्योदनमिति ।

इतश्चैव बोधकः शब्दस्तद्विशेषावबोधनात् ।

यथा श्रोत्रमकारस्य बोधकं शब्दबोधकम् ॥

यदि पचतिशब्दादिभिः कर्तृकर्मणी नोच्येयाता कथं तद्विशेषः संख्याऽभिधीयते । तन्नाभिधत्ते तद्विशेषमभिधत्त इति हि विप्रतिषिद्धमेतत् । न हि श्रोत्रं

१ ‘ननु वतुरेकत्वादिकवचम्’ इत्यादिभाष्योक्तेन साक्षाद्वेतुनाऽनुमानप्रयोगान्तरं दर्शयति—किं चेत्यादिना—पचतिशब्दः, कर्तृवचनः, कर्तृगतसंख्याविशेषानुवर्तनात्, पक्ता देवदत्त इति वाक्यस्यपक्तशब्दवत् । पच्यतेशब्दः, कर्मवचनः, कर्मगतसंख्याविशेषानुवर्तनात्, पक्क ओदन इति वाक्यस्यपक्कशब्दवदिति चानुमानप्रयोगो द्रष्टव्यः । २ पा० सू० (२-३-१) ३ पा० सू० (२-३-२) ४ पा० सू० (२-३-१८) ५ ‘ननु कर्तुः’ इत्यादिभाष्य प्रयोगान्तरपरतया व्यावष्टे—इतश्चेत्यादिना । अर्थं च श्रौकतात्पर्यार्थः । पचतिपच्यतेशब्दौ, कर्तृकर्मबोधकौ, कर्तृकर्मविशेषबोधकत्वात्, यत् यद्विशेषबोधकं तत् तद्बोधकम्, यथा शब्दविशेषाकारबोधकं श्रोत्रं शब्दबोधकमिति ।

शङ्कसामान्यमगमयत्तद्विशेषमकार गमयति । न च शब्दस्याभिधातृत्वादभ्याहृशं बोध-
कत्वं भवति । भावनया हि गम्यमानत्वेऽर्थ एव बोधकः स्यान्न शब्दस्तस्मादपि
वाचकत्वम् । किं च ।

विशेषणैश्च संबन्धादुच्यते कर्तृकर्मणी ।

न ह्यनुक्तस्य संबन्धः स्वगुणैरवकल्पते ॥

इतश्चाभिधीयते विशेषणैः संबन्धमानत्वादिह शोभनः पचति शोभनः पच्यते ।
यत्रानयोर्विशेषणसंबन्धस्तत्राभिधेयत्वमपि दृष्टं यथा शोभनः पक्ता रमणीयः पक्व इति ।
यत्र त्वभिधेयत्वं नास्ति तत्र विशेषणसंबन्धोऽपि न दृष्टो यथा शोभनमास्यत इति ।
न च गम्यमानस्य विशेषणसंबन्धो यथा धूमशब्दादग्नेरवगतस्य न ज्वलनादिभिः संबन्ध
इति । तदेतत्सर्वं 'ननु कर्तुरेकत्वादेकवचनम्' इत्यादिनैव दर्शितत्वाद्भाष्यकारेण
न प्रपञ्चितम् । तद्वत्संख्यायोभ्यत्वं सामानाधिकरण्यादिभिर्विना नोपपद्यते । तस्माद्-
मिधानपक्ष एव न्याय्य इति ।

अत्राभिधीयते । यत्तावदुक्त वाचकः पचत्यादिशब्दः कर्तृकर्मणोः सामानाधिकरण्या-
दिति । तत्र यदि वाचकशक्त्याऽस्तित्वमनुमयिते ततः पूर्वोक्तनार्थापत्तिभङ्गेन सर्वप्रमा-
णानुपपत्तेरनुपलब्धिविरोधः । सर्वशक्तीनां चार्थापत्तिरैक प्रमाणम् । सा चेहान्यथाऽप्यु-
पपत्तेरिनाकृता । अनुमानविरोधश्च । नाभिधाता कर्तृकर्मणोः पचत्यादिशब्दस्तदर्थेऽन्ता
विनाभूतार्थाभिधायित्वात् । यो यदत्यन्ताविनाभूतार्थाभिधायी स तस्य न वाचकः, यथा
शिशपाशब्दो वृक्षत्वनियतशिशर्पात्वस्य । तथा कर्तृकर्मणी नाभिधेये तिङ्, तदभिधे-
यापरित्यागात् । तद्व्यापाराद्विनाऽपि च प्रतीयमानत्वात्तद्व्यत्यवत् । तस्मिन्नेव
शिशपाशब्दे वृक्षत्ववत् । कारकत्वादाख्यातानभिधानं करणादिवत् । तिङ्-
शब्दस्यावाचकत्वमाख्यातत्वादास्यत इत्यादिवदित्येवमपि शक्यं वक्तुम् । नन्व-
चन्द्रः शस्त्रातिवदेतल्लौकिकविरुद्धमनुमानम् । नैष दोषः । यदि वयं प्रत्या-
ख्यत्वं प्रत्यायकत्वं वा निहनुमहि ततो लोकविरुद्धं ब्रूयाम । वाच्यवाचकशक्ति-
प्रतिषेधस्त्वयं क्रियते । न च तेन लोकप्रसिद्धिविरोधः । प्रत्ययोत्पादमात्रेण कृतार्थस्य

१ तदत्यन्तमिति—कर्तृकर्मणामत्यन्तमविनाभूतो यो भावनारूपः प्रत्ययार्थरतदभिधायित्वा-
दिनर्थः । २ शिष्यात्वमिति—वाचको न वृक्षत्वमिति दोषपूरणम् । ३ कर्तृकर्मणोरभिधेयत्वे प्रयो-
गमाह—तथेत्यादिना । कर्तृकर्मणी तिङ् नाभिधीयते, तिङ्वाच्यया भावनया कदाऽप्यत्यज्यमान-
त्वात्, यत् तिङ्वाच्येन न त्यज्यते तत्र तेनाभिधीयते, यथा कर्तृव्यमत्वाश्रयभूतदेवदत्तौदनादि-
द्रव्यमिति । तथा कर्तृकर्मणी तिङ् नाभिधीयते, तिङ् कर्तृव्यमविषकव्यापाराभावेऽप्यभिधेयभावन-
विनाभावेन प्रतीयमानत्वात्, यथापाराद्विनाऽपि च प्रतीयते, तत्र तेनाभिधीयते । यथा
शिशपाशब्दव्यापाराद्विनाऽपि प्रतीयमान वृक्षत्वमिति च तात्पर्यार्थः ।

लोकस्याभिधेयगम्यमानद्योतशदिप रूपार्थचतुष्टयविवेकानादारात् । यदि तु लोकप्रसिद्धं प्रत्याद्यप्रस्थापकत्वमात्रं साध्येन ततः प्रागुक्तेन यावनाद्वारप्रतीत्यभ्युपगमात्सिद्धसाधनम् । लोकविरोधोऽपि तवैवाऽऽपेक्षेत । कुतः ।

लोको यदन्यतः सिद्धं नाभिधेय तदिच्छति ।

यथा श्रोत्रगृहीतत्वात्स्वरूप नाभिधीयते ॥

शेषा अपि प्रतिज्ञादोषाः पूर्वोक्तेन मार्गेण वर्णस्फोटजात्यादिशब्दाविकल्पनया शक्तिद्रव्यकारकविकल्पेन व्यतिरेकाव्यतिरेकप्रश्नेन च वैयाकरणं प्रति योजयितव्याः । तथा सामानाधिकरण्यं श्रौत लाक्षणिक वा हेतुरुच्यते । श्रौतं तावदुभयोरप्यसिद्धम् । कस्मात् । अस्माक भावनामात्राभिधानात् । तव शक्तिमात्रकारकत्वाभ्युपगमात् । देवदत्तादिशब्दो हि द्रव्यवचनो न शक्तिं ब्रवीति । कारक चाभिदधत्प्रत्ययः शक्तिमात्ररूपेणाभिदध्यान्न द्रव्यरूपेण तस्याकारकत्वात् । यस्यापि हि द्रव्यं कारक तेनापि शक्तिर्विशेषणत्वेनावश्यमभ्युपगन्तव्या । तद्वैहितद्रव्यव्यापारासम्भवात् । ततश्चाऽऽकूर्स्याधिकरणाच्छक्तेरेवाभिधानमिति द्रव्यशब्देन सह सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । शक्तिवचनस्तु नैवाऽऽख्यातसमभिव्याहृतः कश्चिच्छब्दोऽस्ति येन सह श्रौत सामानाधिकरण्यं स्यात् । स हि कारकविभक्त्यन्तो भवेत् । न चेदानीं कारकविभक्तिं प्रयुज्यते । यस्थं तु द्रव्यं कारकं तस्य यद् द्रव्यं केनचित्कारकात्मनोऽवधारितं तस्य जातिवत् तत्त्वानपायात् यावत्सद्भावं कारकान्तराविवक्षा प्राप्नोति । शक्तिपक्षेऽप्यविशिष्टमिति चेत् । न । एकद्रव्याश्रितानां तासामाविर्भावतिरोभावविवक्षावशेन तथा तथाऽभिव्यानात् । द्रव्यस्य त्वेकात्मवत्त्वादपेक्षकारणरहितस्य न विवक्षान्तरं प्राप्नोति ।

यदि च द्रव्यवाचित्वं सुसिद्धन्तेष्वपीष्यते ।

ततो लिङ्गादियोगः स्यात्तत्त्वभावात् कृदन्तवत् ॥

यथैव पाचकादिशब्देषु द्रव्यप्राधान्यात्तत्स्वरूपप्रत्ययो भवत्येवं सुसिद्धन्तेष्वपि स्यात् । ततश्च यथैतेष्वेव पाचकं ब्रूहि पाचकेन कृतं पाचकाय देहीति कारकान्तर-

१ अभिधेयति—गवादिबुद्धानां गोत्वादिजातिरभिधेयोऽर्थः । गम्यमानोऽर्थो व्यक्तिः, प्रादोनामुपसर्गाणां द्योत्योऽर्थः—गमनादिस्तिष्ठतीत्यादिधात्वर्थे 'योगरूढानां पङ्कजादिशब्दानां विषयः पद्मत्वादेरित्यर्थः । २ पूर्वोक्तेनेति—वक्तव्यश्चैष कः शब्दो नाशित्वेन प्रसाध्यते ॥ ३१८ ॥ त्रिगुणः पौल्लोवाऽयमाकाशस्वाभाव गुण वर्णादन्योऽयं नादात्मा बाबुरूपोऽर्थेवाचकः ॥ ३१९ ॥ पदवाक्यात्मक स्फोट सारूपान्यनिवर्तने । इत्यादिना शब्दनिश्चयधिकरणे श्लोकवार्तिकोक्तं मार्गेणैत्यर्थः । ३ तद्वैहितेति—निर्भाषारस्य द्रव्यस्य कारकत्वायोगाच्छक्तिव्यतिरेकस्य च व्यापारस्वासेभवादित्यर्थः । ४ (अ० १ पा० ३ अ० ९) । ५ यस्य तु शक्त्यनभ्युपगन्तुवैशेषिकस्येत्यर्थः ।

योगो भवत्येवं पचत्योदनमित्यादिष्वपि प्राप्नोति । तस्माच्छक्तिमद्द्रव्यकारकवशेऽप्य-
वश्यं निष्कृत्य शक्तिमात्रं सुष्ठुभ्यामभिधेयमेष्टव्यम् । तथा सति हि ।

आविर्भूतैकया शक्त्या द्रव्यमात्मवशीकृतम् ।

न शक्त्यन्तरयोगित्वं तदैव प्रतिपत्स्यते ॥

तेन कारकान्तरायोगो हिङ्गसंख्याराहितत्वं च द्रव्यप्रधानकृतवैलक्षण्येन सिद्धम् ।
ततश्चावस्थितं श्रुतिसामानाधिकरण्यस्योभयोरसिद्धत्वम् । अथ लक्षणया सामानाधि-
करण्यमविशेषितं वा हेतुस्ततः सिद्धो माणवक इत्यादिष्वन्तरेणापि वाच्यवाचकमात्रं
सामानाधिकरण्यं दृष्टमित्यनैकान्वितत्वा । यच्च श्रुतं सामानाधिकरण्यं
तस्य कोऽर्थः । समानमधिकरणमिति समानं वाच्यमित्यर्थः । न
ह्यन्यथा शब्दस्यार्थोऽधिकरणं भवति । सर्वशब्दान्मनधिकरणत्वादाकाशाधिकरणत्वा-
द्वा । वाच्यस्य तु विषयत्वप्रतिपत्त्याऽधिकरणत्वमुच्यते । तदपि च लक्षणादिनिवृ-
त्त्यर्थं मुख्यत्वेन विशेष्यते । ततश्च मुख्यया वृत्त्या सामानाधिकरण्यं—समानो विषयः,
समानमभिधेयमिति यावत् । ततश्चैव साधनं भवति । वाचकः पचतिशब्दो देवदत्तस्य,
तच्छब्दसमानार्थत्वाद्देवदत्तवचनत्वादित्यर्थः । ततश्चानित्य- शब्दोऽनित्यत्वादिति वत्प्रति-
ज्ञातार्थकदेशो हेतुः स्यात् । तद्भूताधिकरणोक्तेन च न्यायेन षष्ठ-तवक्ष्यमाणेन च शब्दयो-
स्तद्वद्बुद्ध्योरर्थयोरर्धबुद्ध्योरित्यादिभिर्व्यवहारकाले सामानाधिकरण्यं विकल्प्य सर्वप्रका-
रमसिद्धत्वं गवाश्वादिशब्दाविशेषाद्वाऽनैकान्तिकत्वमुद्भावनीयम् । अनुमानविरोधोक्तैरेव
हेतुभिर्मुख्यसामानाधिकरण्यनिराकरणादसिद्धता निर्णेतव्या । सप्रतिसाधनता च वक्त-
व्या । दृष्टान्तोऽपि यदि तावच्छक्त्यभिधानत्वेन ततः साध्यविकलता । न हि पाचका-
दिशब्दाः शक्तिपराः । किं तर्हि । शक्त्यन्तरायोगित्वाच्छक्तिमत्परा इत्युक्तम् । सति
च शक्तिपरत्वे तथैव मुख्यसामानाधिकरण्यात्मकमेव हेतुविकलत्वम् । पाचकादिशब्द-
वदेव प्रधानभूतशक्त्यनभिधानप्रसङ्गात्तिपाधयिषितधर्मविशेषविपरीतसाधनता । अथवा
यदा मुख्य सामानाधिकरण्यमसिद्धं तदेतरदवाचकेऽप्येव दृष्टमिति विरुद्धता । न च

१ अनधिकरणत्वादिनि—१।मासकमते शब्दस्य द्रव्यत्वाभ्युपगमाद्द्रव्यस्य चानाध्यत्वावि-
त्यर्थः । २ वैयाकरणमतेनाऽऽह—आकाशेति । ३ (अ० १ पा० १ अ० ७) इत्यत्र पदानि तावद्दर्श-
वा स्वरूपैर्न कदाचन ॥ १० ॥ इत्यारभ्य, न च वस्त्वन्तरारम्भ पदार्थस्तदनुग्रहात् ॥ ४६ ॥ इत्य-
न्तेन ग्रन्थेन श्लोकवार्तिकेऽभिहितेन न्यायेनेत्यर्थः । ४ (अ० ६ पा० ८ अ० १० सू० ३६) ।
अत्रत्यभाष्योक्तेन च न्यायेनेत्यर्थः । ५ व्यवहारकाले—अनुमानव्यवहारकाल इत्यर्थः ।

कतरदत्रानुमानं बाधितुमर्हतीति । यथाऽऽकृतिवचने शब्दे द्विवचने
द्रव्यभेदोऽवगम्यते, एकवचने द्रव्यैकत्वम्, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

लक्षणाया गौणत्वे वा वाचकत्वमस्तीति तत्सिद्धिमूत्रे ‘अर्थाभिधानसंयोगात्’ इत्यत्र
च साधितम् । तेन विपक्ष एव नास्तीत्येव शक्यं वक्तुम् । एवं परेष्वपि साधनेषु
यथासंभवं योजयितव्यम् । तद्वनसंख्यापादानमपि शक्तिगतत्वेन तावदसिद्धम् । न हि
शक्त्यात्मककारकाश्रयाः संख्याः केनचिदप्यन्ते । द्रव्याश्रितत्वात्तासाम् । अथ तु
यद्वनतमसौ संख्यामुपादत्ते तस्यैव प्रतिद्रव्यस्य वाचक इति प्रतिज्ञायते । ततः पूर्वम्युपम-
मविरोधः । न हि कश्चिद्वैयाकरण आख्यातस्य द्रव्यवचनत्वमिच्छति । यदि तु वाच्य-
लक्षितगतसंख्याभेदोपादानमभेदोपचाराद्वा गौणमेवैतद्वेतुस्ततः सिंहो देवदत्तः सिंहौ
देवदत्तयज्ञदत्तौ सिंहः देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा इत्यादिभिरनैकान्तिकम् । पाचकादौ
यावति पचतिकर्त्रभिधानं तावति संख्याभेदोपादायित्वं नास्ति विभक्तिवाच्यत्वात्सं-
ख्याया इति हेतुविकलता । यत्र तु विभक्तौ तदस्ति तस्या कर्त्रभिधानापावात्साध्य-
विकलता । तेन तृतीयान्तमेव किञ्चित्पदमुदाहर्तव्यम् । तत्रापि तु सर्वे सामानाधिकर-
ण्यवद्गोपाः संभवन्तीत्यसाधनत्वम् । इदमपरमनैकान्तिकत्वम् । गोशब्दो न ब्रवीति
द्रव्यम् । अथ तु तद्वनसंख्याभेदमुपादत्ते । नैवैष विपक्ष इति यदि वदेदाकृत्यधिकरण-
मस्मै व्याख्यातव्यम् । कतरदत्रानुमानं बाधितुमर्हतीति—सप्रतिसाधनता यथोक्ता
दर्शयित्वा यथाऽऽकृतिवचने शब्द इति परकीयस्यानैकान्तिकनामुद्भाव्याऽऽस्मीयेन
निर्णयः कृतः । यदपि च करकविभक्तेः प्रतिबन्धनं तदपि यदि तावत्सर्वस्यास्ततोऽ-
सिद्धम् । प्रथमाया अप्यभिहितकारकविभक्तित्वात् । अथ यस्याः कस्याश्चित्तनोऽनभि-
धायकेष्वप्यपवादेषु तदस्तीत्यनैकान्तिकता । ‘उभयप्राप्तौ कर्मणि’ इति पारिसंख्या-
नात्कर्मगता पृष्ठी न तावत्कर्तारमाभिधने । अथ च कृन्ताभिहितकारकमभ्यन्तर्वर्तु-
विभक्तिः पृष्ठी प्रतिबन्नाति । यत्तन्नाभिहितविभक्तिरन्ते द्वितीयातृतीये प्राप्नोति इति ।
तदनुपपन्नम् । कुत ।

संख्याया कारके वा धीविभक्त्या हि प्रवर्ति ।

उभयं चात्र तत्सिद्धं भावनातिद्विविभक्तिः ॥

पञ्चति देशदत्त इत्यत्र कर्तृत्वं तावद्भावनयैव बोधितम् । यत्रापि संख्या साऽपि
तिङ् । किमन्यदवशिष्यते यदर्थं विभक्तिरूपचेत । कथं पुनरेककारकत्वानिवाने सति
कर्तृत्वमेव भावनया देवदत्तस्यावगमितं न कारकान्तर्गत्वमिति । योग्यताशेनेति केचित् ।

देवदत्तो हि पाकस्य कर्तृत्वयोग्यो न करणत्वादियोग्यः । न चाकारकस्य सत आरूपा-
तेन संबन्धोऽवकल्पते । तस्मात्कर्तृत्वं गृह्णातीति । न त्वेतत्काष्ठानि पचन्तीत्यत्र संभ-
वति । न हि तानि कर्तृत्वयोग्यानि । किं तर्हि । करणत्वाहर्णीति प्रसिद्धमेतत् ।
अथोच्येत नैवात्र काष्ठानां कर्तृत्वम् । किं तर्हि । करणत्वमेवेदमुक्तेन न्यायेन कर्तृत्व-
वत्त्वा विभक्तिं नोत्पादयति । एव स्थाली पचनीत्यधिकरणत्वं सप्तमीम् । तण्डुलाः
पचन्तीति कर्मत्वं द्वितीयाम् । कुशूलः पचनीत्युपादानत्वं पञ्चमीम् । ब्राह्मणाः पचन्तीति
संप्रदानत्वं च चतुर्थीम् । सर्वत्र योग्यत्वस्य निर्णयकारणत्वादिति । तदनुपपन्नम् ।
कर्तृप्रतीतेः सर्वस्य स्वसंवेद्यत्वात् । आह । नैवेयं कर्तृत्वप्रतीतिर्नानाकारकप्रतीतिरेव तु
सती तिङ्वाच्यकर्तृत्वप्रसिद्धिवासनावशेन तत्सामानाधिकरण्यबुद्ध्या कर्तृत्वप्रत्ययवदा-
भासते । यस्तु निपुणः पश्यति तस्य भवत्येव तत्र तत्र कारकविवेकः । तथा हि ।

म्यालयादेर्योऽपि कर्तृत्वं तदानीमभ्यवस्यति ।

नाऽऽधारादन्यथाभूतं व्यापारं सोऽपि विन्दन्ति ॥

यं हि व्यापारं साधयन्ती म्यालयाधिकरणत्वं प्रतिपन्नवती कर्तृत्वेनाप्यभिधी-
यमाना तमेव प्रतिपद्यते । तस्माद्वरमाधिकरणत्वेनैव स्थाल्युच्यते इति कल्पितम् ।
लकारवाच्ये तु सति कर्तृत्वधिकरणादिषु लकारानुत्पादात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरिति
च संख्यामभिधानात्संख्यादिप्रपञ्चौ सत्या प्रथमासिद्धयर्थं तिङ्भिर्वा नार्हं कर्तृत्वमेवापु-
न्यत इति बलादभ्युपगमनीयं स्यात् । अनभिधाने तु यस्यैव तिङ्मुक्तसंख्यासंबन्धो विव-
क्षितस्तदेव सिद्धफलत्वात्फलभूता विभक्तिमनुत्पादयदपि गम्यते शिष्टानि पुनरुत्पादयि-
ष्यन्ति । नन्वेवं सति सर्वेषां भावनया गम्यमानत्वं संख्यासंबन्धयोग्यत्वं चास्तीति
सर्वदैव द्वितीयानुत्पादः प्राप्नोति । नैव दोषः । यद्यपि कारकाणि स्वरूपतो गम्यमान-
त्वात् तदर्थं विभक्तिं न प्रयोजयन्ति तथाऽपि तिङ्वाच्यता संख्या केन संबध्योपयुज्यते इति
शेषसंख्यार्थमवश्यं विभक्त्यन्तराणि प्रयोक्तव्यानि । ननु तिङ्वाच्यैवागृह्यमाणविशेषत्वा-
त्सर्वैः संबध्यते । कथमेका सती इति संबन्धुम् । संबन्धमानाया च संख्यान्तरोपजन-
एव प्राप्नोति । विकला स्यादिति चेत् । इष्ट एवामौ । यथाप्रयोगं तु व्यवस्थितो न
प्रयोगान्तरकालं यथैककल्पनया । यत्वं प्रथमान्तमादितः प्रयुक्तं तदेव तिङ्वाच्यसं-
ख्यायोग्यत्वेन विवक्षितमित्यवश्यं तेषु न्यास्वं विभक्त्यन्तराणि प्रार्थ्यन्ते । यदा
तर्हि बहुवचनप्रयोगस्तदा साधारणविभवाच्छेषेषु विभक्त्यन्तरांसंभवप्रसङ्गः । इष्ट
एवैषोऽपि यदा सर्वाणि तुल्यरूपत्वेन विवक्ष्यन्ते यथा काष्ठादीनि पचन्तीत्यत्र ।

यदा तु खलु कर्तृमात्रगतमेव बहुत्वं विवक्ष्यते, कारकान्तराणि च श्रुत्यैव गुणभूतानि दर्शयितव्यानि तदानीं प्राथम्यप्राधान्याभ्यां कर्तर्येव संभवात्तदतिक्रमकारणामावाञ्च न कारकान्तराणि गच्छतीति कर्तृष्वेव लीयते । कारकान्तराणां च स्वविभक्ति-
भिरेव संख्याऽभिधीयते । यद्येवं ततः सर्वदैव तिष्ठमिहितया संख्यया कर्ता नातिक्रमितव्यः । कथं तर्हि स्थाली पचतीति प्रयोगः । उच्यते । किं पुन-
रत्र युक्तं किं कुतश्चिन्कारणात्कर्तारमातिक्रम्याधिकरणं संख्ययाऽऽश्रितम् । अथवा
तत्संख्यार्हं कर्तृत्वमेव स्थाल्या विवक्ष्यत इति । कर्तृत्वविवक्षा युक्तेति मन्यामहे ।
कुतः ।

न मुख्ययातिक्रमे किञ्चिद् दृश्यते कारणान्तरम् ।

मुख्यत्वस्य विवक्षा तु यथेष्टं ननु युज्यते ॥

सर्वत्रैवार्थद्वये सभक्त्यन्यतररूपविवक्षा युक्ता । सभवति च सर्वकारकाणां स्वव्या-
पारापेक्षया कर्तृत्वमिति पुरस्तात्प्रतिपादितम् । न हि प्रधानक्रियागत कारकवैचित्र्यं
स्वव्यापारविषयात्कर्तृत्वाद्विनोषपद्यते । तस्मात्तदेव विवक्षितमिति न्याय्यं न कारका-
न्तरसंख्याभिधानमिति । एवं च सति यत्कर्मसंख्याऽपि क्वचिन्नभिधीयते तत्रोक्त
कारणम् । न च तदन्यत्रात्मीनि व्यवस्था । नदा त्वनभिहिताविकारोऽप्येव करिष्यते ।
अनभिहिते कर्मण एकत्वे द्वित्वे बहुत्वे चेत्यादि । कुतः ।

विभक्तयो विधीयन्ते यत्र तस्य विशेषणम् ।

युज्यतेऽनभिधानं हि न पुनस्तद्विशेषणे ॥

न ह्युपसर्जनस्य विशेषणसंबन्धो युज्यते । विशेष्यास्त्वेकत्वादय एव पुनर्विशेषणा-
न्तरसंबन्धं सङ्गते प्रधानत्वात् । तथा च समासाधिकारेऽप्युक्तं ' भवति वै प्रवानस्य सापे-
क्षस्यापि समासः ' इति । तस्मादेकत्वादिष्वनभिहितेष्विति संबन्धः । एतन्मिमुं व्याख्याने
कृतं कट इति शब्दयोरपि द्वितीया स्यात् । उभयप्रापि कर्मकत्वस्यानभिहितत्वात् । अथ-
प्रथमयैवाभिहितत्वाच्च भाविष्यतीत्युच्यते । तदयुक्तम् । प्रागेव प्रथमोत्पत्तस्तत्प्रमङ्गात् ।
अपि च कटं करोति भोष्ममुदार् दर्शनीयमित्यत्रापि कटद्वितीययैवाभिहितत्वाद्भोष्मादिष्व-
भावः प्रसज्यते । ननु कर्मादिविभक्त्यर्थैर्वादिनोऽप्यविशिष्टमेतत् । न । तस्य तिङ्कृतद्वित-

१ नन्विति—यस्मादित्यर्थः । यस्मात्कर्तृत्वस्य विवक्षा यथेष्टं युज्यते तस्मान्मुख्यातिक्रमे—
कर्त्रातिक्रमे न किञ्चित्कारणं दृष्टं । २ स्वव्यापारे च काष्ठादे- कारणत्वाद्यसंभवः ॥६६॥
इत्यादिना श्लोकवर्तिने । क्यः-विकरण इत्यर्थः । ३ विभक्त्यर्थस्य । विशेषणमनभिहितत्वावेति तद्वि-
वक्ष्यते ।

समासैरनभिहितेष्विति परिसंख्यानात् । न च कटद्वितीया तिङादिष्वन्तर्भूता यतस्तयो-
क्तानां धर्म्युदासो भवेत् । ननु ममापि परिसंख्या भविष्यति । भवेत् । यदि कृदादी-
नामपि संख्या वाच्या स्यात् । न त्वेते संख्यायां स्मर्यन्ते । नापि वदन्तो दृश्यन्ते ।
तेन तिङ्. केवलस्य ग्रहणमुपपद्यते नेतरेषाम् । कर्मादयस्तु सर्वेषामर्था इति
वैषम्यम् । अतः कृतपाचकादिशब्दैर्मयः प्राप्नुवन्त्येव द्वितीयादय इत्यन्यः परि-
हारो वक्तव्यः । स चैव संभवति । यर्हि कर्मादिविशेषणमनभिहितविधिकारः ।
तथा हि ।

कृत. कट इतीहापि कर्मत्वं निष्ठयोच्यते ।

तस्मिन्नभिहिते संख्या न द्वितीया ग्रहीष्यति ॥

यस्य च कर्मादयो वाच्या यस्य च तद्विशिष्टा एकत्वादयस्तयोऽप्यनभिहितत्वं
कर्मादिविशेषणम् । अनभिहिते कर्मणि द्वितीयाऽनभिहिते वा कर्मणि ये एकत्वादयो
वर्तन्ते तेषु द्वितीयेति । यद्यपि ओषमर्जनं कर्मादयस्तथाऽपि विशेषणेन संबध्यन्ते ।
समामर्थं श्रुतमर्जनेन विशेषणेन संबध्यते । वाक्यस्य तु 'कटस्य राज्ञः पुरुषः' इतिवत्
संबध्यमानं दृष्टमेवमादि । एव च वृत्तिवाच्ययोर्निर्देशो भविष्यति । वाक्यस्याश्च कर्माद-
यो. अन. मन्थपुपमर्जनेस्वे शक्नुवन्ति समानविभक्तिकानभिहितविधिकारविशेषणत्वा प्रति-
पत्तुम् । तत्रैव पवति देवदत्त इति तिङादिपिरनभिहिताय ननु संख्यामभिधानं
तृतीया प्राप्नोत्येव । गतार्थत्वादप्राप्तिरिति चेन्न । भीष्मादिभिरनेकान्तात् । उक्तं हेत-
त्कटद्वितीयोपनेऽपि कर्मणि भीष्मादिभ्यस्तदुत्पत्तिरिति । अत्र च तृतीया गतार्थत्वात्ता-
त्पद्यते ततः प्रथमावाच्याऽपि संख्या गतैवेति कामं सा नोत्पद्यते । केवलप्रानिषदिकथ
योग्यममयात्तदुत्पत्तिरिति चेत् । न । एवं सति यथाविहिततृतीयाप्रसङ्गात् ।
न चैष न्यायेन प्रसङ्गो आपादितः । किं तर्हि । आगमेन । न चाऽऽगमविराधि-
न्यायः कार्युदासो भवेत् । नर्मादनभिहितशब्द एव लक्षणया विशेषात्मनाऽनवग-
तत्वे वर्तते । अतपिच्यते शब्दाश्च च संख्यासंबन्धादराद्विशेषरूपेण कर्तृकर्मणि
गम्यन्ते । सामान्तरादिभिरनेकान्तात् । कश्च नराणि न काचिदेव विशेषरूपेण
प्रतीयन्ते इति स्वयिभिरुत्पादयन्ति । यत्र नराणां विशेषेऽपि च यत्र कर्तृकर्मणोरेव

१ च्छास्त्रकाशः पूर्वपक्षी पुनः शङ्कते—तत्तत्त्वत्वादिना । २ संख्यायां न च वा धर्म्युदासो-
भ्यां हि प्रवर्तते इत्यादिवार्तिकेन दत्तोत्तरराजः तृतीयाप्रतिपत्तिरिति । ३ इत्यादीनां च्छास्त्रकाशः
इति—तस्मादित्यादि ।

विशेषमतीतिः संख्यासंबन्धश्च भवतीति तथोक्तम् । यत्तु भावात्पञ्चलकारपक्षेण व्यभि-
चारो नेह पच्यते नेह भुज्यत इत्यादिषु पञ्चिमात्रविवक्षाया कर्तृकर्मणोरनाश्रयणाद्भास्व-
र्धयावनयोरशङ्क्यते ततश्चागमकत्वमिति । तत्रोच्यते ।

तुरुपोऽभिधानपक्षेऽपि स दोषः शब्दगोचरः ।

वाचकस्याप्यनेकान्तो गमकस्येव नेत्यने ॥

यथैवात्र क्रियाया अनैकान्तिकत्वादप्यत्रागमकत्वमापाद्यते तथैव शब्दगोचरापि कर्मा-
नभिधानात्, ओदनः पच्यत इत्यत्राप्यनभिधानृत्वप्रसङ्गः । अथ व्यभिचार्यप्यसौ केन-
चिदनुगृहीतः सन्नभिधास्यति तथा ममापि तदर्थो गमयिष्यतीत्यविशेषः । तच्च सर्वत्र
सकर्मकाकर्मकद्वयनिकरणेतरविकरणोपपदविशेषज्ञानादर्नैभिधानृत्ववद्गमकत्व विविच्यत
इत्यनुपालम्भः । इतरथा तेशब्दस्य भावकर्तृकमेव त्रिष्वपि दर्शनं यतेशब्दस्य इयन्विकर-
णात्मनेपदीयकृयङ्कृत्यप्रत्ययेषु चाविशेष इत्यत्यन्तसंशयहेतुत्वमेवाभिधानपक्षेऽपि
स्यात् । तस्मात्तद्वर्ताधिकरणोक्तैर्नैवान्वयव्यतिरेकमङ्गपरिहारेण पक्षद्वयमपि समर्थनी-
यम् । ततश्च विशेषहेतुभिः शक्यो गमकत्वपक्षो निर्णेतुम् । अथवा मुख्य एवानभि-
हितशब्दः । कथं तर्हि पचति देवदत्त इति तृतीया नोत्पद्यते । पर्युदस्तत्वात् । न च
पर्युदस्तत्वम् । तिङाऽभिहितत्वात् । किमर्थं तर्हि पुरस्तादनभिधानहेतुः कृतः । लोक-
वेदार्थं न व्याकरणार्थम् । किं लोकवेदव्यतिरेकेणापि व्याकरणव्यवहारः सन्ति । न डम् ।
न हि वृद्धिगुणशब्दौ लोकवेदयोरदेजदेवौ वाचकौ दृष्टौ । भवतु संज्ञापरिभाषाणाम-
लौकिकत्वम् । प्रकृतिप्रत्ययार्थान्तु न लोकेदेव्यतिरिक्ताः प्रयुज्यन्ते । कथं न प्रयु-
ज्यन्ते यदा 'लः कर्माणि च' इति वेदलोकयोरत्यन्तमसत्त्वे लकारः कर्तृकर्माभेदा-
यित्वेन कथ्यते । ननु लादेशानामत्र लकारग्रहणेन ग्रहण युक्तम् । स्थानिनि
वाऽर्पादेशनमादेशार्थम् । नैतद्युक्तम् । कुतः ।

लकारे लक्षणा नावदादेशार्थं प्रमज्यते ।

स्थानिद्वाराऽपरोक्षः च वृत्तिरादेशमाभवेत् ॥

लकारं श्रूयमाणमुत्सृज्याऽऽदेशा गृह्यन्त इति श्रुतिबाधः । अथापि लकारस्यैव
वाच्याः कर्मादयोऽप्युच्यन्ते तथाऽपि तेनानभिधीयमाना सन्तः प्रागादेशोत्पत्तेर्न
शक्यास्तथाऽध्यवसातुम् । अन्ते च न्यायविरोधः स्थित एव । अतश्च कस्मिंश्चिदस-

१ यल्लक्षणो हि भवतः कर्ता सन्नभिधीयते । इत्यारभ्य—करणादीनां तु न वस्तुलक्षणा ।
नापि छन्दलक्षणा प्राधान्यविवक्षाऽस्तीति नित्यमेव बाह्यशब्दोपादयत्वमित्यन्तेन मन्वेन प्राणुक्त-
मित्यर्थः । २ अभिधानृत्ववद्गमकत्वं न विरुध्यत इति पा० । ३ (अ० १ पा० १ अ० ७) ।

तस्मान्न श्रौतः । न चेच्छ्रौतो न प्रकरणं बाधियते । यत्तु पुरुषपथ-

मञ्जसेऽवश्यत्पत्त्याये वरमभिधेयत्वमेव पारिभाषिकं कल्पितमेकान्तस्याऽऽश्रयणीयत्वात् । न हि कथंचिदपि लावण्यायामपारिभाषिकमभिधेयत्वं संभवति । तेन 'छ० कर्मणि च' इत्यादेशद्वारेण लोकवेदार्थमर्थादेशानमुत स्वशास्त्रे व्यवहारार्थमिति परीक्षायां यदि लोक-
वेद्योस्तिद्वुच्यत्वं युक्त्याऽवकल्पयिष्यते ततस्तादर्थपरिकल्पनं युक्तम् । अथानववल-
सिम्मतः स्वशास्त्रार्थत्वमिति । तत्र तु लोकवेदार्थत्वस्य पूर्वं निराकृतत्वात् । परिशेषतः
स्वशास्त्रार्थता । तेनैतदुक्तं भवति । पाणिनेर्मम कर्तृकर्मणी लकाराभिहिते द्रष्टव्ये इति ।
किं पुनरस्य प्रयोजनं यदा न लोकवेद्योस्ते तथोपलभ्येते । यद्यपि च तत्र नास्ति
प्रयोजनं स्वशास्त्रे त्वस्ति । कथं नामानभिहिताधिकारेण लकारप्रयोगे तयोरभिहितत्वा-
श्रयणात्पर्युदास ग्यादिति । तस्माद्यद्यपि परमार्थतो नामिधीयते तथाऽपि शास्त्रेऽभि-
हितवदाश्रयणादनभिहिताधिकारविहिते विभर्त्ता न लक्ष्यते इति परिहृत. कारकविभक्ति-
प्रसङ्गः । यत्तु तद्विशेषाभिधानादिति । तच्छिष्यादिशब्दैरनैकान्तिकम् । शिष्याशब्दो हि न
तावद्वृक्षत्वपाथिवत्वद्रव्यत्वसत्ताप्रमेयत्वज्ञेयत्वानामभिधायकोऽथ च तद्विशेषमेव शिष्या-
मभिधेत्ते । तेन यथाऽस्य सामान्यमनभिधाय विशेषाभिधानशक्तिर्न विरुध्यते यथा च चक्षुषः
सामान्यमनित्यत्वमगृह्यतोऽपि रूपग्रहणशक्तिर्न विरुध्यते । यथा च भवतोऽपि द्रव्यम.
नभिधायैव तिङ्गा तद्विशेषः कर्तृत्वमुच्यते तथा मम कर्मभिधानाद्वे तद्विशेषसंरूपाभि-
धानं द्रष्टव्यम् । यदपि गम्यमानस्य विशेषणसंबन्धो नास्त्यतस्तत्संबन्धदर्शनादभिधान-
मिति । तदप्याकृत्यरूपाधिकरणयोरुभयथाऽपि दर्शनातिराकृतम् । अपि च मधुरो
रमः स्निग्धः शीतो गुरुश्चेत्यनेनानैकान्तिकत्वम् । अत्र हि मधुररमस्य गुणत्वाद् गुणा-
न्तरे, शीतादिभि. संबन्धो नावकल्पत इत्येतत्प्रतिपादित द्रव्यं सवध्यते । न च कथ.
चिदपि रसशब्दस्य द्रव्यवचनत्वम् । तथाऽश्वसहस्रेण नगरं मुषितमिति गम्यमाना-
नामेव (सादिनां) मोषकियासंबन्धः । यत्तु कचिद्भूमादौ रूपादौ वा न दृश्यते न
नावना सर्वत्र स्थितिः करूपयितुं शक्यते । तस्मान्न अभिधेयः कर्ता । ततश्च श्रौतत्वा-
भावात् प्रकरणं बाध्यते । यत्तु कर्मधर्मपक्षे दर्शपूर्णमासविधिनैव विहितत्वात् प्रात्या-
त्मिको विधिरनर्थकः स्यात् । तस्मात्पुरुषार्थेतेति । तत्र ब्रूमः ।

यावन्न विधिसंस्पर्शस्तावन्नाम्य प्रयोजनम् ।

विना च तेन धात्वर्थो न कृत्वङ्गं प्रतीयते ॥

विधिरहितो हि धात्वर्थः स्वयमेव साध्यता प्रतिपद्यमानोऽनपेक्षितप्रयोजनत्वात्

त्नोऽनर्थको भवति । कर्णधर्मपक्षे प्रयोगवचनेन कर्तव्यतावचनादिति । तदुच्यते । अङ्गं सत्प्रकरणेन गृह्येत । न चाविहितमङ्गं भवति । तस्मादङ्गत्वाय विधातव्यमस्मिन्नपि पक्षे । अतो मन्यामहे प्राकरणि-
कस्यायं निषेध इति । तस्मादङ्गं यदनृतं तन्न वाच्यमिति । तेन य-
त्संकल्पितं तदङ्गं तदेव कर्तव्यम् । ब्रीहिमयं संकल्प्य न यवमयः प्रदे-
यः । आह । यदोभयोरपि पक्षयोर्नानृतं वदितव्यं, तदा को विचारे-
णार्थ इति । उच्यते । पूर्वस्मिन्पक्षे पुरुषधर्मः । तत्र अंशे स्मार्तं

शक्यते दर्शपूर्णमासकथंभावेन ग्रहीतुम् । न च तेनागृहीतः प्रयोगवचनेन विज्ञातुं
शक्यते । तस्मादवश्यं प्रात्यात्मिकेन विविना साक्षात्पारम्पर्येण वा पुरुषोपका-
रित्वं बोधयित्वा धात्वर्थं करणीकृत्य तदतिरिक्तं प्रयोजनसाध्यापेक्षायां सत्यां सानिहि-
तदर्शपूर्णमासोपकारसंबन्धे तयाऽङ्गत्वं कल्पयितव्यम् । अन्यथा चेतरेतराश्रयं स्यात् ।
अङ्गत्वाद्विधिविर्वैश्वाङ्गत्वमिति । तस्मादर्थवानङ्गविधिः । अतश्च वदेदित्यनेनैता-
वदवगतं दर्शपूर्णमासोपकारं वदनेन साधयेदिति । नतोऽनृतपदसामर्थ्यादेवं भवति यद्वद-
नेन कुर्यात्तदनृतनेति । पुनश्च ननुपबन्धाद्यदनृतवदनेनोपकुर्यात्तन्नेति वचनं व्यज्यते ।
तस्माद्दर्शपूर्णमासोपकाराय वदनो यदनृतं प्रमज्यते तत्प्रतिषेधो विशीयते ।
ततश्च यावत्कर्माथः मवादन्तत्र सर्वत्रानृतं वर्जनीयम् । तेन यवमयः पुरोडाशः कर्तव्य
इत्येवमादावध्वर्युमूक्त्वा सकत्वर्थं मे यवा भविष्यन्ति । तस्माद्ब्रीहिमयः क्रियतामित्येवं
न विमं वदितव्यम् । संकल्पस्येति—च तत्पूर्वत्वाद्वदनमेव प्रतिलक्षयति । अथवा स्वेन
वचनेनाध्वर्युमेव सकल्प कारयित्वेति द्विगिनन्तस्य रूपं द्रष्टव्यम् । आह । यदा स्मृति-
प्राप्तमित्यानुवादे, संयोगान्तराच्च विधौ, नानृतं वदितव्यमित्ययमंशस्तुल्यः किं
तदा चिन्तायाः प्रयोजनमिति तदुच्यते ।

स्मृतिप्रसाधुवादे हि स्मार्तं नैमित्तिकं भवेत् ।

विधिपक्षे यजुर्वेदविधेस्तद्भेदपञ्चक्रिया ॥

स्मृतौ च यदनृतवदननिमित्तं प्रायश्चित्तं तदेव कर्तव्यं यद्यनुवादः । विधौ पुनरस्य
यजुर्वेदिकत्वाद् भ्रष्टस्य यजुर्वेदतो यज्ञो विनष्ट इत्यन्वाहार्यपक्षे भुवः स्वाहेति होतव्यम् ।
स्मृतेस्त्वन्यतरमूलत्वानवधारणान्न वेदभ्रष्टनिमित्तप्रायश्चित्तावधारणं स्यात् । एवं मूल-
मूलिभावाभ्युपगमेऽपि स्मृत्यैव तदर्थस्तदतिक्रमश्चानुसृत इति तदीयमेव प्रायश्चित्तम् ।

१ स्मृत्यैव तदर्थ इति—‘नानृतं ब्रूयात्’ इत्यनया स्मृत्या निषेधार्थो विधेयतयाऽनृत-
इत्यर्थः । २ तदतिक्रमश्चानुसृत इति—‘गायत्रीमनूते अपेन’ इत्यनया च निषेधातिक्रमश्च प्राय-
श्चित्तनिमित्ततयाऽनृत इत्यर्थः ।

ननु तवापि याजुर्वेदिकत्वज्ञानात्तद्वेदप्रायश्चित्तमेव भवेत् । नैतदस्ति । एतद्व्याहवनी-
यादिविषयत्वादाहिताग्न्यधिकारमवलम्बते । अनृतप्रतिषेधश्च पुरुषमात्रधर्मत्वादानाहि-
ताग्नेरप्यवस्थितः । तेनास्य तावदशं स्मार्तं प्रायश्चित्तमपेक्षणीयम् । तच्चेदपेक्षि
तमेकत्वान्निमित्तस्थाऽऽहिताग्नेरपि तदेव युक्तमिति वैदिकप्रायश्चित्ताभावः । किं च ।

यज्ञेऽन्यतमवेदाङ्गे भ्रष्टे नैमित्तिकं श्रुतम् ।

अयज्ञाङ्गविनाशे तु न तस्यावसरो भवेत् ॥

‘यद्युक्तो यज्ञ आर्त्तमियात्’ इति हि सर्वे श्रेषा यज्ञसंबन्धिनो निमित्तत्वेन
श्रूयन्ते । उद्योतिष्टोमसंबन्धिनश्च प्रकरणादासन् । तत्र ‘वेदसंयोगात् प्रकरणेन बाध्यते’
इत्यनेन न्यायेन वाक्यबलीयस्त्वात्प्रकरणं तावदानिष्क्रम्यते । न तु यज्ञसंबन्धपरित्यागे
हेतुरस्ति । तस्मादवगतवेदविशेषमूलेष्वपि पुरुषधर्मेषु न तन्निमित्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् ।
यदा तु फलवत्त्वनाभयात् प्रकरणाच्च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मा भवन्त्येवंजातीयका इति पूर्वः
पक्षः । शुद्धक्रतुधर्मत्वं च मिद्धान्तस्तदोपयन्नापि याजुर्वेदिकयज्ञश्रेषानिमित्तमेव प्रायश्चित्त-
मिति प्रयोजनान्तरं वक्तव्यम् । तदुच्यते ।

विधयोऽपि हि पूर्वस्मिन्पक्षे संस्कारता गता ।

ते सर्वे याजमानाः स्युर्दक्षिणाम्कारवर्गवत् ॥

सर्वे हि समिदादयः कृत्स्नरगताः स्तोत्रशस्त्रनपादयश्च पूर्वपक्षवादिनः पुरुषसं-
स्काराः । ते च ‘यार्जमानास्तत्प्रधानत्वात्कर्मवत्’ इत्यनेनाधिकरणेन याजमानाः
स्युः । तत्र समिदादीनां यागात्मकत्वाद् द्रव्यत्यागगत्यापारेण दीक्षणीयादिवदुपमयाऽपि
याजमानत्वात् । तद्वदेव च यजमानविवृद्धावपि तन्त्रेण प्रयोग इति न काश्चिद्विशेषो
दृश्यते । ये तु स्तोत्रशस्त्रनपादयस्ते गुणभूतकर्तृकर्मनियमसमर्था प्रधाननियमानधिकृतां
प्रधानौद्गात्रादिममाख्या नाशित्वा दन्तधावनादिवद्यजमानकर्तृका भवेयुः । यजमान-
विवृद्धौ च साधारणद्रव्यत्यागगत्यायेन तन्त्रत्व न सम्भवतीति प्रतियजमानं भिद्येरन् ।
प्रतिषेधेष्वपि च यदा विध्यंश एवमवधारितः क्रतुयुक्तपुरुषोपकार्यनृत्तवदनमिति तदाऽ-
भ्यैवानृतविशिष्टप्रतिषेधादयमर्थो भवति यजमानेनाऽऽत्मसंस्कारार्थमाशीःप्रयोगादिषु यदु-
च्यते तत्र वैकल्पिकावधारणे स्वरूपोच्चारणे वा मृषात्वं न कर्तव्यमन्यत्र त्वन्येवा च
यथेष्टवादित्वमिति । शुद्धक्रतुधर्ममतिपथे तु यावत्क्रतौ किञ्चिद्भूतं यजमानस्यास्ति न

१ तदेदप्रायश्चित्तमिति—‘यदि यजुष्टो भुव स्वाहेत्यन्नाहार्यपचने होतव्यम्’ इत्यनेन वि-
हितमिति । २ (अ० ३ पा० ३ अ० १ सू० ८) । ३ (अ० ३ पा० ८ अ० २ सू० ४) ।

प्रायश्चित्तम् । सिद्धान्ते दर्शपूर्णमासधर्मः । तत्र अंशे याजुर्वेदिकं प्राय-
श्चित्तम् ॥ १३ ॥

वाऽनृतं प्रसज्यते तत्सर्वं न कर्तव्यं ऋतुसंघन्धित्वाविशेषात् । अतश्च यथैव यजमानेन
त्रीहिमयं सकल्प्य न यवमयो दातव्यस्तथैवाध्वर्यादिभिरप्यन्यतरं पक्षं करिष्याम
इत्युक्त्वा न लाघवादिवाशेन पुनर्विसेवदितव्यम् । यदपि च पुनः संस्कारार्थं किञ्चित्त-
दपि ऋत्वयांशेनैव वर्जयितव्यम् । ननु च प्रतिषेधार्थं गुणभूतः पुरुषस्तत आध्वर्यवस-
माख्या नियामिकेति पर्णाताप्रणयनादिवदध्वर्युरेकोऽनृतप्रतिषेधमवलम्बेत् । सत्यमवल-
म्बेत् यदि प्रतिषेधायांऽनुष्ठेयो भवेत् । अयं त्वनुष्ठानाभावात्मकत्वात् कर्तृविशेषमपेक्षते ।
श्रुत्यैव च प्रतिषेधः प्राप्त्यै संवद्धः । स यत्र प्राप्तस्तत्र स्वामधयेन गच्छन्न शक्यते
समाख्याया वाग्यितुम् । ननु वदेदित्येतावाङ्मिथ्याशमात्रमात्रोच्यमानं समाख्या निगम्यति ।
ततश्च प्रतिषेधोऽपि तदनुसारित्वाज्जित्यनो भविष्यति । नैतदेवम् । पर्यवसिते हि शा-
स्त्रार्थे तत्कर्तुरपेक्षाया सत्या समख्याऽवतरति । न च वदेदित्येतावतः शास्त्रार्थत्वं
विज्ञायते । प्रतिषेधसम्बन्धाद्धि तदनुवादत्वेन स्थितम् । न चानुष्ठानात्तस्य श्रुतमपि विशेष-
णं भवतीति ग्रहाधिकरणे साधितम् । किमुन समाख्याया विधीयमानपदार्थकर्तृविशेष-
सम्बन्धमात्र एव व्याप्तिरिति ।

तस्मादन्यमानत्वाद्धनं न विशेषयते ।

प्रतिषेधोऽपि नद्दामी विशेषेणैव शक्यते ॥

तस्मादस्ति सर्वत्र प्रयोजनमतः सम्यग्विचारितमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥

(इति—कर्त्रधिकरणम् ॥ ४ ॥)

१ अन्यतरं पश्यामिति—पौष्टिशिग्रहणतदभावादिरूपैव स्विमाना प्रयोगारम्भेऽध्वर्यादिभिर-
न्यतरपक्षावधारणं कृत्वा पुनः पश्चात्तरग्रहणेन स विनोदितकामिष्यर्थः । २ श्रुत्येति—निषेधपद-
साहचर्यलक्षणयेत्यर्थः । ३ प्रापया—निषेधप्राप्तेत्यर्थः । ४ स—निषेधोऽयं इत्यर्थः । ५ (अ० ३
पा० ५ अ० ७) । ६ तदनु १ तान्तर्येति—शब्दादापदाभ्याहारेण योजनः । अगमशास्त्रम् । निषे-
धमात्रे साधारणपर्यवसितं तदपेक्षापक्षप्राप्तौ विधीयमान्ये वासुवाद्यन्तानिषेधस्याः प्रत्येकव्यधिकरणस्या-
देन श्रुतमपि कदा विशेषस्थायीणि किमु वैज्ञान्यं सामाख्यापिद्वेन कर्त्रा विशेष्यतायाभिर्भाति ।

[५] अहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥ पू०

उद्योतिष्ठोमे श्रूयते, अङ्गिरसो वा इत उत्तमाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽ
 ष्मु दीक्षातपसी प्रावेशयंस्तीर्थे स्नाति तीर्थमेव हि सजातानां भवति
 इति । दर्शपूर्णमासयोराम्नायते, तस्माज्जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्ष-
 क्रतु इति, प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्ते इति । तत्र संदेहः । किमयं धर्मः
 प्रकरणे निविद्यत उन पुरुषस्योपदिश्यत इति । किं नावत् प्राप्तम् । अही-
 नवत्पुरुषस्तदर्थत्वात् । एष विधिः प्रकरणादुत्कृष्येत । कुतः । पुरुष-
 भ्रुतेः । ब्रूयादिति पुरुषमयन्नस्य विवक्षितत्वात् । ननु प्रकरणं बाध्यते ।
 उच्यते । बाध्यतां प्रकरणं, वाक्यं त्वस्य बाधकं जञ्जभ्यमानसंयो-
 गात् । प्रकरणादर्शपूर्णमासयोरुपदिश्यत इति गम्यते, वाक्याज्ज-
 ञ्जभ्यमानस्य । वाक्यञ्च प्रकरणादुत्कृष्येत फल-

पूर्वत्र श्रुत्या सह प्रकरण विरुध्यते न विरुध्यत इति विचारितम् । इदानीं लिङ्ग-
 वाक्याभ्या सह विचार्यते । तत्र उद्योतिष्ठोमप्रकरणविहितस्य तीर्थस्नानस्य दर्शपूर्णमास-
 प्रकरणविहितस्य जुष्टमिकानिमित्तस्य मन्त्रोच्चारणस्य किमर्थत्वं पुनः । स्यादिति निर्वीता-
 धिकरणवदेव पक्षो रचयितव्यः । तेषामपि सारवत्तत्वादनन्तराधिकरणे त्रय उपपद्य-
 स्ताः पुरुषमात्रधर्मः प्रकरणयुक्तपुरुषधर्मः क्रतुधर्म इति । न एवात्राप्यनुवर्तन्ते ।
 तत्र पूर्वोक्तप्रकरणेनैव प्रकरणात् कर्तव्यत्वे प्राप्ते पूर्वपक्षः परिगृह्यते ।

यथा प्रकरणं हित्वा द्वादशत्वं वर्शकृतम् ।

अहीनेन तथा पुसा वर्मावेति वर्शकृतम् ॥

ज्ञानं तावद्योग्यत्वेनैव मलापकर्षणं यत्त्वात् पुरुषार्थं गम्यते । तीर्थविशेषणं च सुखा-
 वतरत्वाद् दुःखावतरहृदादि व्यावर्तयन् पुरुषस्योपकरणं न करोति । यदपि च स्मरणं
 भोजनादिपूर्वभाविनियमरूपेण तदपि तदर्थस्यैव नियमादृष्टं पुरुषगाम्येव करोति । तेना-
 वधारितप्रयोजनेन सन्ध्यमानस्तीर्थनियमोऽपि पुरुषार्थो विज्ञायते । तत्राप्येकं तावद्-
 दृष्टमेव प्रयोजनमवतरणमुत्तमम् । अथाप्युद्धृतकानिनिवृत्तिरूपो नियमो न दृष्टं साधयती-

१ न० स० (५-१-१) । २ तै० ब० (५-१-१) । ३ ' किं तावत्प्राप्तम् ' इति भाष्यं
 किं तावत्प्राप्तं सजातानां किं तावत्प्राप्तं मिति । तत्रैव प्राणमित्यमन—यत्पूर्वोक्तप्रकरणेन प्राप्तं तदुक्तमित्येवं
 श्रुत्युक्तपुरुषार्थोक्त्यर्थं तथा व्याख्याय सूर्येणान्यं पूर्वपक्षं परिगृह्यत इत्येव वरतया व्यावर्तयन्तत्रेत्या-
 किं । ' स्मरणमिति—' अस्मादासी मलं भुङ्क्ते ' इत्येवैवमिति त्वर्थः ।

मप्यामनन्ति, प्राणापानावेवाऽऽस्त्यन्वत्त इति । स च संयोगो वाच्यते ।
तस्मात् पुरुषधर्म प्रकरणदुन्कृत्येताहीनवत् । यथाऽहीनसंयोगाद्
द्वादशोपसत्ता प्रकरणादुन्कृत्यते । एवं जज्जभ्यमानसंयोगान्वाये दक्ष-
कृत् इति वचनम् ॥ १४ ॥

प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्य-

वत् ॥ १५ ॥ सि०

न वोत्कृष्टव्यम् । कुतः । प्रकरणविशेषात् । प्रकरणयुक्त एव ज
ज्जभ्यमानो वचनेन संस्क्रियते । यथा यवादिद्रव्यं रोक्षणदिना । ननु
न शक्नोति प्रकरणं जज्जभ्यमानशब्दमेकदेशेऽवस्थापयितुम् । वाच्यं हि

त्यदृष्ट कल्प्यते तथाऽप्यस्यैव फलं 'तीर्षमेव हि मजातावा भवति' इति । न चैवं
वाक्यात् पुरुषसंयुक्तस्य प्रकरणमीश्वरम् 'अभ्युक्त प्रकरणम्' इति निश्चितम् । तथा
यद्यपि ब्रूयादित्यनेन कर्ता नोपातन्तथाऽपि जज्जभ्यमानशब्दः द्रव्यत्वम् । 'कर्ता कृत्'
इति चानन्यपरस्मरणात्कर्तृविशेषण पुरुषमुदाहृतं । तत्र वाच्यतायां न संयुक्त मन्त्रानि-
धान प्रकरणग्राह्यत्वं न प्रतिपद्यते । पुरुषसंयोगे चास्त्येव त फलम् । प्राणापानपरम्भानि
धारणाच्चिरजीवित्वम् । तस्मात्पुरुषमात्रमर्था एव न नीयका इति ॥ १४ ॥

पुरुषधर्म इत्येतावद्वृत्तिः । यत्तु पुरुषमात्रधर्मस्त्वन्वोत्कृत्य इत्येतावद्वृत्तिः ।
कुतः ।

अविरोधात्समावेशे लभ्यमाने प्रमाणया ।

बाधो न युज्यते कर्तुं न च दृष्टात्फलश्रुतिः ॥

पुरुषमात्रमयोगे हि विना कारणेन प्रकरणं वाच्यते । नन्विदं तर्जानं निश्चयार्थं
बाध्यतायाम् । सत्यं बाध्यतायां यद्यपुरुषेण भवत्योऽभ्युपगम्यते । वयं तु प्रकरणगत
पुरुषधर्मं ब्रूयाना न किञ्चिदपि बाधित्वापहे । न प्राकरणिगे जज्जभ्यमाने स्मृतिरि च
सकलशब्दार्थो योग्यत्व वा नास्ति । नन्वविशेषश्रुतिर्वल्लक्षणमात्रमभ्युक्तं दुर्बलप्रमाण-
मूलया विशेषबुद्ध्या न युक्ता निवर्तयितुम् । एषा तावत्तदस्यैव निवर्तनीया । न च
विदुषोऽसमर्थस्य वाऽविकारः सम्भवति । नन्वेव प्रकरण विशेषरूपमभ्युपगतं भवति ।
नैतदेवम् । ग्राहकमेवात्रापि प्रकरणं, येनोद्दिश्यमानजज्जभ्यमानः प्रमाणमात्रं ज्ञानं ज्ञेयम् ।

१ (अ० ३ पा० ३ अ० ४ सू० ११) । २ पा० सू० (३-४-५०) । ३ न च दूरेति-
संनिहितस्य कर्तृप्रकाराण्यस्य फलस्य संभवे विरुद्धस्य स्वर्गाख्यकस्या कर्तृता न च युक्तैव ।

प्रकरणाद्वलवत्तरामिति । उच्यते । न ब्रूमो जञ्जभ्यमानश्चन्दः प्रकरणे-
नामाकरणीकात्पुरुषाज्जिवर्त्यत इति । किंतु फलं तत्र कल्पनीयम् ।
ननु प्रत्यक्षं श्रूयते फलं, प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्त इति । नेति ब्रूमः ।
नात्र विधायकं शब्दमुपलभामहे । य एषः, प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्त
इति । वर्तमानापदेश एष न विधायकः । स्तावकस्तु भवति मन्त्रवच-
नस्य । तस्माद्दर्शपूर्णमासाभ्यामन्यत्रैतन्न फलवत् । अतः पुरुषस्य दर्श-
पूर्णमासौ कुर्वतः संस्कारकर्मो नि गम्यते । आह । पुरुषसंस्कारकर्मोति

न हि तस्यैष व्यापारोऽवकरूपते । कथंभावम्येत्थंभावादन्वेनासंबन्धात् । योऽपि
प्रकरणगृहीतपुरुषमपेक्षमाणः प्रकरणाद्विशेषलाभं मन्यते तस्यापि व्यावृत्ते प्रकरणव्या-
पारे तद्गृहीतत्वापेक्षा भवतीति नैव तद्विशेषणमवकरूपते । कथं तर्हि प्रकृतपुरुषप्रत्ययः ।
उच्यते । विनैव विशेषणत्वेनात्र प्रकरणस्य पुरुषग्रहणमिद्विधः । तथाहि ।

श्रीर्हीणा प्रोक्ष्य यद्वर्त्तैकिकानामनर्थकम् ।

तद्वदेनदपत्येव फलाये पक्कन गतम् ॥

यथा हि श्रीर्हीणादि प्रोक्षणादिभिः संध्यमान न च तावत्प्रकरणेन विशेष्यते । अथ
चाऽऽनयक्यभयादुपप्रकृतफलरूपनाप्रमाणाभावाच्च क्रतुसाधनत्वेन प्रयोजनवत्त्वाच्च प्रकृतं
गृह्यते तथाऽत्र फलरूपनाभ्यात्प्रत्यासत्त्यनुरोधेन प्राकरणीकजञ्जभ्यमानग्रहणं क्रियते ।
न हि तस्मिन्प्रवेऽन्यफलकत्वापेक्षया प्रमाणं लभ्यते । ननु न कृतसमेवानयाः फलमित्युक्तम् ।
सत्समुक्तं न तर्हिदशेन शब्देन फलमुच्यते । कमशब्दोपबन्धाभावात् । एतदेव च
नात्र विधायकं शब्दमुपलभामहे इत्याह । फलविवानं हीदशेन शब्देन न क्रियत
इति पक्षोक्तम् । इतरथा पुर्व्व्यादित्यत्राप्यस्यैव विधिविभक्तिरित्युक्तमेव विधायका-
भाववचनम् । न हि वत्त इत्येतस्याविधायकत्वादुपलम्भो भवति । सर्वत्रैव फलाशस्याविधे-
यत्वात् । तस्माद्व्याप्तिमेव योजनीयम् । 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु' इत्यनेन चार्थवादत्वं
वक्ष्यते । 'फलं तु तत्प्रधानायाम्' इति च कामपदोपबद्धाया तदर्थत्वम् । आह ।

१ कर्मनानर्थक्यंभावादन्वेनासंबन्धादिति—इत्यमिति प्रकारकाद्विज्ञाणस्य प्रकरणस्य इत्यमि-
त्युपपत्तिरित्यत्र प्रकरणस्य प्रकाररूपादन्वेन विद्याद्यादिनाऽन्यत्वादित्यर्थः । २ भवतीति—इति-
नपात्तस्याप्यपेक्षाविशेषादित्यर्थः । तथा च यद्यपि प्रकरणगृहीतत्वापेक्षा भवति तथाऽपि व्यावृत्ते-
र्भावेन, तत्प्रमाणान्नैव प्रकरणे विशेष्यकं भवतीत्येवं योऽपेक्षयाऽपि हेतुः । ३ अनेन च 'किं तु
फलं तत्र वर्तनीयम्' इति भाष्यं व्याख्यातं हेतुम् । (अ० ४ पा० ३ अ० १) इत्यत्रेत्यर्थः । ४ (अ०
४ पा० ३ अ० १ सू० १) ५ (अ० ४ पा० ३ अ० १ सू० ३) ।

गृह्यते, दर्शपूर्णमासावेव कुर्वत इत्येतन्न । कथम् । योऽपि हान्यत्र दर्श-
पूर्णमासाभ्यां जज्ञभ्यते, सोऽपि जज्ञभ्यमानशब्देनोच्यत एव । न
च प्रकरणेन व्यावर्त्येत इत्येतदुक्तम् । तस्मादुत्कृष्यते । अत्रोन्यते ।
नैव व्यावर्त्यते । संस्कृतेन तु तेन नास्ति प्रयोजनम् । ननु प्रकरणे
पुरुषसंस्कारेणापि नास्ति प्रयोजनम् । उच्यते । संस्कृतपुरुषो दर्श-
पूर्णमासावनुष्ठास्यति । आह । उत्कर्षेऽपि सति संस्कृतोऽन्यदनुष्ठा-
स्यति । उच्यते । नान्यस्य संस्कारो गुणो भवति । अपक्रुतत्वात् ।
आह । प्रकृतस्यापि न गुणः । वाक्येन पुरुषधर्म इत्यवगमात् । उच्यते ।
आनर्थक्यान्न पुरुषधर्मोऽवगम्यते । तस्मादस्य प्रकृताभ्यां दर्शपूर्णमा-

पुरुषस्य संस्कारकमिति गृहीतमिति संस्कारशब्दोच्चारणात्कृतपुरुषधर्मत्वमभ्युप-
गच्छति । न हि स्वतन्त्रः फलवत्त्वात्संस्कार इत्यभिधीयते । दर्शपूर्णमासावेव कुर्वत
इत्येवमेति—कोऽभिप्रायः । सर्वथा नावज्जज्ञभ्यमानधर्मत्वेनैव गम्यमान आनर्थक्येन
लौकिकान्निवर्त्येत । यस्तु ज्योतिष्टोमादौ जज्ञभ्यमानः स दर्शपूर्णमासिकवदेव, सप्र-
योजन इत्यशक्यो वर्जयिष्यमिति । अतः क्रतुमात्रयुक्तपुरुषधर्मो भवति । अस्योत्तर
गूढाभिप्रायम् । संस्कृतेन तु तेन प्रयोजनं नास्तीति । कुतः ।

न सन्नन्यो निर्वीतस्य गृथैवाऽऽतिथ्यकर्मणा ।

श्रुत्यादिभिरसंयोगात्तथैवास्य क्रियान्तरे ॥

यदि सर्वत्र विहितः सन्ननर्थकत्वेन लौकिकान्निवर्त्येत नत एतदेवं
स्यात् । न त्वसावेवं निवर्तयितुं शक्यते । न हि प्रवृत्तानि शास्त्राणि केन
चिन्निवर्त्यन्ते । किं तर्हि । आदित एवैषा प्रवृत्तिप्रतिबन्धोऽवधार्यते । सा चैवं प्रति-
बध्यते । यदि 'द्रव्यसंख्याहेतुममुदाय वा' इत्यधिकरणन्यायेन स्वहोमगतत्वानर्थक्या-
जज्ञभ्यमानशब्देनापूर्वसाधनत्वं लक्ष्यते । तल्लक्षणा च न प्रकरणादत्रे लभ्यते । न च
दर्शपूर्णमासापूर्वं मुक्त्वाऽन्यस्य प्रकरणमास्ति । तस्मात्तदपूर्वमाधेन यो जज्ञभ्यमानस्त-
स्यैवैव संस्कारः । एवं तीर्थस्नानमपि वक्तव्यम् । एतौ च परित्रोदनापरिहागौ मूत्रकार
एव वक्ष्यति । 'आरादपीति चेत्' 'न तद्व्याक्य हि तदर्थत्वात्' इति । यस्तु प्रयो-
गवचनेन सिद्धेर्विधाननर्थक्यमिति । तत्राऽऽह । वरं तस्यानुवादत्वं न च निष्कलपपुरुषमा-

साध्यामेकवाक्यता, नात्येन फलवताऽपि कर्मणा । प्रकरणाभावात् ।
तस्मान्नो-कर्पः । यत्तु प्रकरणे निवेश इत्येतस्मिन्पक्षे ब्रूयादित्यनुष्ठानवच-
नमविश्रितस्वार्थमिति । एवं सति अनुवादो भविष्यति न पुरुषसंबन्ध-
विधानस्य प्रयोजनमस्तीति ॥ १५ ॥

व्यपदेशादपकृत्येत ॥ १६ ॥

अत्र यद्व्यपणिनं, द्वादशोपसत्ता यथोक्तव्यते, तथेदमप्युक्तव्यते-

प्रथमविधानमिति इह भाष्यकारेण निरन्तरयोर्द्वयोरधिकरणयोरेकस्याः परिचोदनाया-
परस्परविरुद्धपारहारद्वयमुक्तम् । 'अङ्ग सत्प्रयोगवचनेन गृह्यते । न चाविहितमङ्ग भवति'
इत्येक । एव सत्यनुवादो भविष्यति, इत्यपरः । तत्र कस्य सत्यत्व कस्यानृतत्व-
मिति विवेकव्यम् । यथा तावत्पूर्वत्र व्याख्यातं तथा विधित्वमेव सत्यम् । अनुवाद-
विधान-संयुक्त्येवातमत्रमिति शैभ्यते, शक्यं त्वनुवादत्वं समर्थयितुम् । कुतः ।

अपर्यायविधिशक्तिवदङ्कोऽङ्गानां विधिर्यते ।

प्रात्यात्मिकानुवादत्वं शक्यते भाषितुं नत ॥

'विधेस्त्वेकश्रुतिस्त्वादपर्यायविधानात्' इत्यत्र सर्वेषामेवाङ्गानामेकप्रयोजनकल्प-
नयेक विधि वक्ष्यते । न च प्रयोगवचनेन विधीयमानानां भविष्यति । प्रात्यात्मिक-
विधिना पर्यायप्रवृत्ते । पुरुषश्च येन प्रवर्त्यते स विधिः । अङ्गप्रधानवत्या च भाव-
नाया पुनःपक्षप्रतिरोधः । तस्मात् प्रात्यात्मिकानामनुवादत्वम् । अत्राभिधीयते ।
द्वादशेनौ प्रत्यौ साधु । वक्ष्यम् । पूर्वस्तावत् 'न चाविहितमङ्ग भवति' इत्यनया
क्षेपक्या न विरुद्धः । उक्तं ह्यतद्विधावनाश्रीयमाणे धात्वर्थमात्रस्य साध्यत्वात्किन्प्रयो-
जनत्वे सति न शक्यमङ्गव कल्पयितुं तेन तावद्विधिः । अत्र चानुवादः कथम् ।
पूर्वेण विधिनाऽङ्गत्व प्रकृत्य प्रयोगवचनं यावन्नीयते तावन्तं च कालमसौ विधिरूपे-
णावतिष्ठते । प्रयोगवचनग्रहणे तु सति तद्व्रतविधिसंस्पर्शादेव पुरुषप्रवृत्तिसिद्धेरनुवाद-
त्वम् । अतः प्रकृ प्रयोगवचनसमर्पणाद्विधित्वेन विना न व्यवहार सिध्यतीति विधिः ।
उत्तरकाले तु नत एव प्रवृत्तिसिद्धेरनुवाद इत्युभयमपि साधूक्तम् ॥ १६ ॥

१ इति कचिदिति शेषः । २ एतदधिकरणोक्तार्थेव परिहारस्य सत्यत्वमिति वदतां परेषा-
मतमनु- १५५—कथमिति यादिना । ३ (अ० ११ पा० १ अ० ३ सू० १६) ४ स्वाभिप्रायमाह-
अत्राभिधीयते इत्यादिना । ५ प्रात्यात्मिकवाक्यार्थालोचनेवेत्याया विधित्वं प्रकरणकल्पिताङ्गवाक्यै-
कवाक्यतापन्नप्रधानवाक्यार्थसंश्लेषणावधिवेलायां प्रयोगविधिरिद्धपुरुषप्रवृत्त्यनुवाचमित्येवं विरो-
धपरिहाराशय वदति—पूर्वेणेत्यादिना ।

मिति । उच्यते । तद्धि वाक्येन हीनानां व्यपदिश्यते । फलवन्तश्चा-
हीनाः । न च तत्र त्रयोतिष्टोमेऽहीनश्चः । गौणत्वात्, व्यपदेशाच्च
तस्मिन् एव सङ्ख्यायोपसदो द्वादशाहीनस्येति । ततो युक्तं द्वादशोप-
सत्ता यत्प्रवरणादुपकृष्यते । न त्विह पुरुषसंबन्धो निष्प्रयोजनत्वात्,
अन्यस्य च प्रयोजनवतः प्रकरणेऽभावान् ॥ १६ ॥

[६] शंयौ च सर्वपरिदानात् ॥ १७ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, देवौ ते शंयौ बार्हस्पत्यमब्रुवन् हव्यं नो
वेति प्रकृत्य चचनमिदं भवति—किं मे प्रजाया इति । तेऽब्रुवन् यो
ब्राह्मणायावगुरेत् । तं शतेन यातयात्, यो निहनत् तं सहस्रेण यात-
यात्, यो लोहितं कम्बुन यावतः प्रस्कन्ध पांसुन् संगृह्णात् तावतः
संबन्धस्य पितृलोकं न प्रजानीयात् इति । तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेद्
न हन्याद् न लोहितं कुर्यात् इति । तत्र संदेहः । किं दर्शपूर्णमासयो-
रवगोरणप्रतिषेध उत पुरुषस्यापदिश्यत इति । किं प्राप्तम् । प्रकरणाद्-
दर्शपूर्णमासयोरवगोरणादिप्रतिषेधः । न दर्शपूर्णमासयोर्ब्राह्मणस्यावगो-
रित्वयं बधो वा कार्यो लोहितं वा प्रस्कन्दनीयम् । अन्य उपाय

प्रकरणेऽहीनस्यास्यन्तमविद्यमानत्वाद्वाक्यमयुक्तद्वादशोपसत्त्व प्रकरणेनानुगृह्यमाण-
मुत्कृष्यत इत्यदृष्टान्तः ॥ १६ ॥

(इति—नञ्प्रत्ययानाविक्रमम् ॥ ९ ॥)

शंयाविति ब्राह्मणावगोरणादिप्रतिषेधवाक्योपलक्षणम् । तत्र पूर्ववदेव पक्षाः ।
तेषामपि प्रकरणिक संबन्धद्वयमप्येकीकृत्वा निर्दिष्टं । क्रतुधर्मः शुद्धपुरुषधर्मश्चेति
द्वौवेव पक्षौ । समस्तेन चानृतवदनप्रतिषेधस्यायेन क्रत्वर्थस्यावगोरणस्य प्रसज्यमानस्य
प्रतिषेधः । का च तत्र प्रसक्तिः । चतुर्ब्राह्मणसाध्यात्वाददर्शपूर्णमासयोर्गतदानत्वर्थ
सामदानभेददण्डेषु प्रसज्यमानेष्वन्वाह्यदानेनाऽऽनमयेदिति गम्यते । यदा तन्मात्रेण

१ शंयौ च—श्रूयपक्षके वाक्ये योऽयमवगोरणादिप्रतिषेधः स प्रकरणादपकृत्येत्यनु-
बन्धः । कुतः । सर्वपरिदानात्—लोकरस्य दर्शपूर्णमासकर्तृत्वावस्थानपेक्षस्य पुंस, परि—नरक-
परितारार्थं, दानात्—अवगोरणादाना लण्डनान् निषेधादिति यावत् । एवं भाष्यकारा । वार्तिककारास्तु
सर्वपरिदानात्—सर्वेभ्यः कृत्वर्थेभ्योऽनविरम्यथा ब्राह्मणेभ्यः, परिपालनाख्यवरदानादित्येवं सूत्रं
व्याख्यास्यन्ति । २ तै० १० (७-१-१०) । ३ चतुर्ब्राह्मणेति—ब्राह्मणचतुर्ब्राह्मणीयाख्यात्वात्
कृत्वर्थो दर्शपूर्णमासयोरित्यर्थः । महापठपरिपालनस्य पञ्चाह्यस्याऽऽनतिजननासामर्थ्यद्योतनाय
चतु शब्द प्रयुक्तः । ४ इति नियम इति पा० ।

आस्थातव्य आनतेय, ते नान्वाहार्येणाऽऽनमन्तीति प्रकरणात्प्रामो-
ति । एवं प्राप्तौ ब्रूमः । श्रौतौ च प्रकरणादुत्कर्षः । कस्मात्, सर्वपरिदा-
नात् । सर्वावस्थस्य ब्राह्मणस्यायं प्रतिषेध उक्तः । न दर्शपूर्णमास-
गतेनैव नावगोरणादि कर्तव्यमिति । ननु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासधर्मोऽयम् ।
सत्यं प्रकरणादेवम् । वाक्येनावगुरमाणस्य धर्मः । वाक्यं च प्रकर-
णहरीयः । ननु जज्ञभ्यमानस्येव प्रकरणे निवेशो भवेत् । नेत्युच्यते ।
तत्र फलं कल्पनीयम् । इह बल्लभम् । अस्ति तत्र विधायकविभक्तिः ।
अनेन यातयात्, सहस्रेण यातयात्, स्वर्गं लोकं प्रजानीयादिति ।
तस्मादुत्कर्ष एवजातीयकस्येति ॥ १७ ॥

नाऽऽनमन्ति तदा पुनर्नया दानादाननिर्भवति तथा प्रयत्यमाने लौकिकोपायप्रभक्तौ
सत्यामयं दण्डप्रकारोऽवगोरणादि. पक्षे प्रामोति स प्रतिपिच्यते । न कर्तव्यं तेन,
तद्व्यतिरेकोपायान्तग्राश्रयणं कार्यमित्युक्तं भवति । तथा प्राप्तौऽभिधीयते ।

वाक्येन सर्वसंयोगात्सर्वेभ्यो वरदाननः ।

फलस्याकल्पितत्वाच्च नेष्टः प्रकरणग्रहः ॥

यच्छब्दन्तावच्छ्रुत्यैव पुरुषमुपादत्ते । न च प्रकरणयुक्तपुरुषधर्मः । न ह्येष कश्चि-
त्संस्कारः । किं तर्हि । नरकपरिहारार्थोऽयं प्रतिषेधः । स च पुरुषगत एव । नरकपातः
संकीर्णतो न तु क्रतुगतः । यय च प्रत्यवायस्तस्य तत्परिहारार्थः प्रतिषेधः ।
' अनेन यातयात् सहस्रेण यातयात् ' इति शतगुणं सहस्रगुणमनुभवेदित्यर्थः । अथ
वा संख्येयान्नरानुपादानादुपरि संवत्सरग्रहणादिहापि संवत्सरशनेन यातना निस्तरे-
त्सहस्रेणेत्येवं संबध्यते । निषेधफलं च प्रदर्शनमात्रेणैव संबध्यते न विधिफलवत्काम-
पदोपबन्धमपेक्षते । न हि कश्चित्संस्त्यक्तव्यमर्थं कामयते । न चान्यः कश्चित्स्योपा-
दानप्रकारोऽस्ति । तेनानुभवेदित्येतावतैवोपादानं विज्ञायते । तच्चेहाविकलमस्ति ।
यत्तु माण्यकारेण लिङ्प्रदर्शनं कृतं तत्फलस्याविधेयत्वादसंबद्धम् । यदपि तावदिष्टं
तदपि न विधीयते यच्चनिष्टं तत्र पुरुषप्रवृत्त्यसंभवादत्यन्तविपरीत एव बिभ्युपन्यासः ।
तस्मादनिष्टफलोपादानमात्रेणैव तद्विषयनिषेधसिद्धेरनिष्टफलस्य च पुरुषगामित्वात्पुरुष-
धर्मता । तथा च ' सोऽब्रवीत्किं मे प्रजाया इति ' प्रजामात्रानुग्रह एव शंयुना
प्रार्थितः । देवैश्च यत्कामयसि इत्युक्ते शंयुना ब्राह्मणमात्रमेव तेभ्यः परित्त परिपालना-
योपासिप्तम् । तैश्च ब्राह्मणमात्रमेवोद्दिश्यानुग्रहः प्रप्त इति वाक्यशेषः समर्थितो भवि-
ष्यतीति ॥ १७ ॥

(इति—सर्वपरिदानाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

[७] प्रागपरोधान्मलवद्वाससः ॥ १८ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, मलवद्वाससा न संवदेत्, नास्या अन्नमद्यात् इति । तत्र संदेहः, किं मलवद्वाससा सह दर्शपूर्णमासाङ्गस्य संवादस्य प्रतिषेध उक्त पुरुषस्य सर्वत्र प्रतिषेध इति । किं प्राप्तम् । प्रकरणाद् दर्शपूर्णमासयोः प्रतिषेधविधिः । एवं प्राप्ते ब्रूयः । मलवद्वाससा सह संवाद उत्कृष्येत । प्रकरणात् । कस्मात् । प्रागपरोधात् । एवं श्रूयते, यस्य व्रत्येऽहनि पत्न्यनालम्भुका स्यात्तामपरुष्य यजेत इति । पत्न्या च सह संवादोऽध्वर्योर्दक्षपूर्णमासयोरस्ति, पत्नि पत्न्येष ते लोक इति । प्रसज्यमानः प्रातिपिध्येत । स चाप्राप्त एव प्रागपरोधादपनीय तां यागमनुतिष्ठतां कथं संवादः प्रसज्येत । यतः प्रतिषेधमर्हत् । तस्मादुत्कृष्येत मलवद्वाससा सह संवादः ॥ १८ ॥

अन्नप्रतिषेधाच्च ॥ १९ ॥

अन्नप्रतिषेधश्च भवति । नास्या अन्नमद्यादभ्यञ्जनं वे स्त्रिया अन्नम्

‘ नास्या अन्नमद्यात् ’ इति वक्तव्यान्तरमपि मतन्वार्थदर्शनौपयिकत्वात्महोदाहृतम् । मलवद्वासा — ऋतुमती स्त्री । तन्मन्वात्प्रतिषेधेऽपि त एव पक्षाः । तत्र थच्छब्दजङ्गम्यमानशब्दबुल्योपादानशब्दभावात्संवादः । च कर्ता पुरुषे चाविशेषप्रसक्तेरभिहितं । नानृतवदनप्रतिषेधव्यायेन ‘ पत्नि पत्न्येष ते लोक ’ इत्यादः कर्तव्यार्थं सत्त्वात्स्य प्रतिषेध इति प्राप्तेऽन्यथा प्रत्ययम्भीयते ।

निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽयं प्राप्तिश्च पुरुषे स्थिता ।

न हि प्रागपरुद्धायाः प्राप्तिरस्ति क्तु प्रति ॥

‘ तामपरु य यजेत ’ इति हि सामान्यतः सर्वम्मादेव क्तव्यनुष्ठानादसौ निवर्तितः । कथं सवादे प्रसज्येत । पुरुषस्य तु स्वातन्त्र्यान्तर्गतालसवादे प्राप्ते निषेधस्यार्थवत्ता । यदि च म्भुनिरेवमर्था विद्येते ततो मूलमूलिभाव एवाभ्युपगन्तव्यः । न हि केनचित्तिः स्यानुवादत्वमुक्तम् ॥ १८ ॥

इतश्च पुरुषमात्रधर्मः । कुतः ।

प्रायोवचननिर्णयं सद्विभं तस्तु वर्णितैम् ।

अर्थाद्वयश्च पुंयमो नास्या अन्नमिति स्मृत्ये ॥

इयुपगमनप्रतिषेध एष विधीयते । स च प्रकरणे न प्रसक्त इति, प्रकरणादुत्कृष्टः पुरुषधर्म एष निश्चीयते ॥ १९ ॥

[८] अपकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥ २० ॥ सि०

अनारभ्य श्रूयते, तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति इति । सुवाससा भवितव्यं रूपमेव विभक्तिं इति । तत्र किं प्रकरणधर्म उत पुरुषधर्म इति संशयः । अत्रोच्यते । अपकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् । पुरुषधर्म एव ज्ञानीयकः स्यात् । कुतः । ततः—प्रकरणाधीतान्, विशेषोऽस्य । नार्यं प्रकरणाधीत । यद्यप्रकरणे समाप्तातः, सर्वप्रकरणधर्मः स्यात् । अपकरणे समाप्तानं न कंचिद्विशेषं कुर्यात् । तस्मादेवं ज्ञानीयकः पुरुषधर्म इति ॥ २० ॥

‘नाम्या अन्नमद्यात्’ इति ‘अभ्यञ्जन वै । खया अन्नम्’ इति वाक्यशेषदुपगमनप्रतिषेधः । तथा हि । लाटानामप्यभ्यञ्जनपर्यायान्नन्नरत्नचलक्षणमुपगमनं प्रसिद्धम् । तच्च न कदाचिच्छब्दादप्यादा कर्तव्यं प्रसक्तम् । पुरुषार्थे तु सर्वप्राणिप्रसिद्धम् । यदर्थं च प्राप्तिस्तदर्थं प्रतिषेध इत्युक्तम् । ब्रह्मचर्यविधानाच्च न ऋतुकालं पुरुषार्थस्यापि सतस्तत्प्रसक्तिर्येन स्वकाले निषिध्यते । तस्मादल्लङ्घ्यं तावत्प्रकरणमेष तावत्पुरुषधर्मो भवति । ततश्च तत्सामान्यादिगेषु तयात्वमिति स्यादतः, दृश्येसिद्धिः ॥ १९ ॥

(इति—पञ्चादाविहरणम् ॥ ७ ॥)

इदानीमप्रकरणाधीतानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रकरणसमवायं गच्छन्ति निति विचार्यते । ‘तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति’ इत्येवमादिषु मंडहः । किं कर्मसु हिरण्यधारणमनृत्य सुवर्णता विधीयते । आभ.परिधने च शोभनत्वमुत विशिष्टविधानरूपेण नित्यः पुरुषधर्मो निधीयत इति । तत्रानेकार्थविधिप्रयत्नकमेव हिरेण्यवासोनुवादेन सुवर्णशोभनत्वविधिप्राप्तं वृच्यते पुरुषधर्म इति । कुतः ।

हिरण्यवाससो धर्मो स्वस्त्यवदनर्थकः ।

कर्मणा सह सवन्धे प्रमाणं तु न विद्यते ॥

प्रकरणाज्ञानस्य ह्येतदेव प्रयोजनं कथं नाम तदङ्गत्वं विज्ञायेत इति । यद्यप्रकरणाधीतस्यापि कर्माङ्गत्वं स्यात्ततः प्रकरणाज्ञानमनर्थकं भवेत् । यतस्तु वेदेनैव प्रकरणाप्रकरणज्ञानविवेकः कृतस्ततोऽपगम्यते नूनं प्रकरणाधीतानां पुरुषधर्मत्वमिति ॥ २० ॥

अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् ॥ २३ ॥

तुल्यः पक्षव्यावृत्तौ । न पुनरारम्भो भवेत् । अग्निहोत्रादीनां शेषः स्यात् । कस्मात् । अद्रव्यत्वात् । नात्र द्रव्यदेवनं श्रूयते । तच्छब्द-
भात्, भार्यं यष्टव्यमिति परिकल्प्येत । असति तु द्रवादेवतासंबन्धे
विषतिरयं धारणावचनः संस्कारवाची । संस्कारश्च शेषभूतस्यावकल्पने,
नान्यथा । तस्मात्कर्माणामग्निहोत्रादीनां शेषः । एवं सुवाससा भवि-
तव्यमिति ॥ २१ ॥

वेदसंयोगात् ॥ २२ ॥

आध्वर्यवमिति वेदसंयोगः शेषभूतस्य युज्यते । शेषभूतो ह्यध्व-

यद्यपि तावद्विदिष्टविधानं तथाऽपि कर्मशेष एव स्यात् । अन्यथा हि फले क-
ल्प्येत । ननु क्रतुसंबन्धोऽपि कल्पयितव्य एव । सत्यं प्रमाणवती हि तत्कल्पना । क-
र्मणश्च सामान्येन प्रयोजनाकाङ्क्षाया कर्मवैषेणिष्ठे । तेन तत्संबन्ध-प्रमाणवान्, न स्वर्ग-
संबन्धः । एवं च मन्यते । यथा यागदानहोमान्मुक्त्वा नान्यत्प्रधानकर्मत्व प्रतिपद्यते ।
न चेह यागादित्वमस्ति संप्रदानाद्यभावात् । अत औत्पत्तिकेनाङ्गत्वेन कर्मशेषत्वम् ।
अथवा धारणमेतच्छ्रूयते । तच्चोत्पत्त्यैव धार्यमाणशेषभूतम् । न च लौकिकस्य निष्प्र-
योजनत्वात्संस्कारार्हत्वम् । अतः कर्माङ्गभूतयोर्वासाहिरण्ययोर्विधिः । अथवा तत-
एवावकार्यविधिदोषात्सति च संभवे बलाद्रूपे विधिशक्तिसचारणाद्विरण्यधारणं 'हि-
रण्यं हस्तेन भवति' अथ गृह्णाति' 'हिरण्यं हस्ते संप्रदाय षोडशित्वा स्तुवते'
इत्येवमादिवाक्यविहितमनृथ सुवर्णता विधीयते । 'वास-परिधत्ते' इति चैनद्विहिते
वासासि शोभनत्वम् । एवं च मृत्रकाराणां 'हिरण्यमिति जानरूपं प्रतीयान्' इत्यादिपरि-
भाषणस्यैतदेव मूलम् । अन्यथा रजतनातरूपसाधारणे सति हिरण्यशब्देऽन्यतमवधा-
रणमूलमन्यत्कल्प्यं स्यात् । 'अद्रव्यत्वात्' इति च नात्र द्रव्यं विधीयते । किं
तर्हि । तद्विशेषमात्रविधानमेतत् । अतश्च यत्र द्रव्यं तत्रानेन गन्तव्यमिति ।

यत्तत्र भाष्यकारेण देवताग्रहणं कृतम् ।

तदुत्सृज्यमुक्तं च प्रधानं हि त्रयाद्यपि ॥

अयागानामपि प्राधान्यदर्शनाच्च किंचिद्देवताग्रहणेनेति ॥ २१ ॥

कर्माङ्गत्वे चास्याः क्रियाया आध्वर्यवसमाख्या विनियोक्त्री भविष्यति । पुरुष-
धर्मत्वे बाध्येत । यदाऽपि हिरण्यानुवादेन सुवर्णता विधीयते तदाऽपि तद्विविशद-
तिवादि-क्रियात्मकत्वाच्च नैव समाख्या व्याप्तिरिति वैदिकत्वसामान्यं वेदसंयोगस्यार्थः ।

युणा क्रियते, न पुरुषधर्मः । दुर्बपूर्णमासादीनां हि कर्मणां साङ्ग-
नामध्वयुः कर्ता । तस्मादपि कर्मधर्मा एवंजातीयका इति ॥ २२ ॥

द्रव्यसंयोगाच्च ॥ २३ ॥

द्रव्यपरश्चात्र भवति निर्देशः । सुवर्णं भार्यमिति द्वितीयार्थसंयो-
गात् । द्रव्यसंस्कारश्च कर्मक्षेपपक्षे प्रयोजनवान्, अनर्थकः पुरु-
षधर्मः ॥ २३ ॥

स्याद्वाऽग्न्य संयोगवत्फलेन संबन्धस्तस्मात्कर्मैति-

शायनः ॥ २४ ॥

स्याद्वा फलेनेवंजातीयकानां संबन्धः । पुरुषधर्म इत्यर्थः । सुव-
र्णस्य वाससो वा धर्मो भवन्निष्प्रयोजनः स्यात् । ननु संस्कृतेन सुव-
र्णेन वाससा च कर्म सेत्स्यति । नैतदेवम् । सुवर्णस्याङ्गं न कर्मण
उपकुर्वीत् । भृत्यादीनामभावाच्च कर्माङ्गम् । तस्मात्, दुर्बर्णोऽस्य
तेन यो नाम ब्रह्मेष्टोक्तोऽप्यस्येव वासो हिरण्यधारणप्राप्तिरतस्तदनुवादेनापि शक्यं
गुणविधानमिति सोऽपि व्यावर्तितो भवति ॥ २२ ॥

पूर्वं धारणस्य स्वाभाविकमेव संस्कारत्वमित्युपन्यस्तम् । इदानीं तत्रैवोपचयहेतुरु-
च्यते कर्मत्वनिर्देशादिति । तत्र हिरण्यमित्यमन्तत्वदर्शनाद् द्वितीयार्थसंयोगादिति
च पाट्याद्व्रीहीनिति वत् द्वितीयेयमिति भ्रान्तिर्भविष्यति कृत्यप्रत्ययेन त्वभिहितत्वा-
न्नात्र कर्मणि द्वितीयोत्पन्ना प्रथमैवेयम् । द्वितीयार्थस्तु भार्यमिति ण्यत्प्रत्ययेनोक्त इति
द्रव्यपरत्वाभिधानम् । अत एव भाष्यकारेणापि द्वितीयार्थसंयोगादिमुक्तम् । अन्यथा
द्वितीयासंयोगादित्येवावश्यम् । तस्मात्संस्कारत्वात्कर्मशेषत्वं धारणस्य ॥ २३ ॥

कर्मसंबन्धस्तावन्न केनचित्क्रियते । सर्वो ह्यनारम्यवादो वाक्यसंयोगेनाङ्गं विधत्ते,
लिङ्गेन वा केनचिदव्यभिचारिणा । तदिह वाक्यसंयोगस्तावन्नास्त्येव हिरण्यधारणमपि
व्यभिचारादलिङ्गम् । तदेव कर्मव्यतावचनेन विरोप्यते । यदि कर्तव्यतावचनं विशेषणं
ततश्च तद्व्यापारिपत्तयादविधायकत्वप्रसङ्गः । तेन द्रव्यस्वरूपसंबन्धमात्रमेव प्रमाणवत् ।
तत्र चाऽऽनर्थक्यमिति न संस्कारता । न चेहापूर्वसाधनताकारितः संबन्धोऽवकल्पते ।
प्रकरणलभ्यत्वादपूर्वसाधनलक्षणायाः । तस्माद्भूतमव्यसमुच्चारणन्यायेनैव हिरण्यसाधनकं
वासःसाधनकं च धारणं परिधानं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनमित्यर्थसिद्धेनापि
तावत्कर्त्रा संबन्ध इति पुरुषोपकारकल्पना । सुवाससेति बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वा-
द्विस्पष्टमेव पुरुषप्राधान्यम् । नन्वेवं सति फलं कल्प्यम् । नैष दोषः । सामान्यतः पुरु-
षार्थत्वेऽवधारिते तस्य मुक्कल्प्यत्वात् । स्वर्गाद्युत्पत्तेश्च किंतामकत्वादन्यत्र वेदमुल्ला-
दुपममपि साधारणं पर्युपस्थापकमिति कर्मोपस्थापननिवृत्तिः । अपि च स्ववाक्यगतमेव

भ्रातृव्यो भवतीत्येवमादिना, एवंजातीयकानां फलेन संबन्धः । ननु वर्तमानापदेशोऽयम् । सत्यमेवमेतत् । आनर्थक्यपरिहाराय फल-चोदनया संबन्ध एषितव्यो भवति । अन्यस्माच्चैषितव्यादेकवाक्यग-तस्य विपरिमाणो लघीयान् । कुतः । प्रत्यक्षा तेनैकवाक्यता, परो-क्षाऽन्येन । विपरिणामश्च वर्तमानकालस्याविवक्षा । संबन्धस्य च तात्पर्याध्यवसानम् । तस्मादेवंजातीयकः प्रधानकर्मोपदेशः स्यात् । यथा प्रजापतिव्रतानां फलेन संबन्धः । एतावता हेनसाऽत्रियुक्तो भवतीति । एवमत्रापि द्रष्टव्यम् । तस्मादेवंजातीयकः पुरुषधर्म इति ॥ २४ ॥

[९] शेषोऽप्रकरणेऽविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥ २५ ॥ पू०

इह कर्मसंयुक्तः होमा जयादय उदाहरणम् । येन कर्मणोत्संज्ञं जयाञ्जुहुयात्, राष्ट्रभृतो जुहोतीति, अभ्यातानाञ्जुहोतीति । तत्रैते किं सर्वकर्मणां कृष्यादीनां शेषभूता उत वैदिकानामग्निहोत्रादीना-

भ्रातृव्यदुर्धर्षताकरणं रूपधारणं फलमुभयत्रापि श्रूयते । सत्यपि चार्थवादसरूपत्वे पारार्थ्यानवधारणादेवजातीयकेषु फलविधित्वं वक्ष्यति ' फलमात्रेणां निर्देशात् ' इति । तत्र हि वल्लभसंबन्धस्यैव कामत्वमात्र परिकल्प्य क्रियायास्तादर्थ्यमध्यवसातव्यम् । अन्यत्र ऋद्धिसंबन्धात्प्रभृति सर्वं कल्पनीयम् । तस्मात्सर्वकामादिषुदस्योगवदिहापि फलेन संबन्धाद्विशिष्टविधानाच्च कर्मोपादिश्यते । तथा च स्मृतिः—'न जीर्णमलवद्वा मा-स्यात् । वारयेद्वैणवं दण्डं शुभे शौकमे च कुण्डं' इत्यादि स्पष्टस्यते ॥ २४ ॥

(इति—हिरण्यधारणाविकरणम् ॥ ८ ॥

इह वाक्यावधारितकर्मशेषत्वानां तद्विशेषसंबन्धाभिन्यते । पूर्वपक्षवादां तत्र पश्य-जगत्वाहवनीयसंयोगं होमानां प्राधान्याच्चद्विशेषाऽऽहवनीयप्रवृत्तेः कृषिमेवादीनामपि ऋद्धिसावसवर्मत्वाविशेषाच्छक्यते येन कर्मणा ऋद्धिमिच्छेदित्येवमुपलक्षणं कर्तुमिति मन्यमान आह—सर्वकर्मणा शेषो जयादिरिति । तेन सेवादिनाऽपि ऋद्धिमिच्छन्नाह-वनीये जयादाञ्जुहुयात् । न चाऽऽहवनीयस्यैते न प्रयोनकाः । होममात्रोद्देशेनाऽऽह-वनीयविधानात् । तेनानाहिताग्निर्मा नाम भूयन् । अहिताग्निना तु वर्णानुरूपं लौकिकमपि कर्मानुतिष्ठता कर्तव्याः । एवं चानारभ्यवादस्वरसो न भग्नो भविष्यति । न चैवमादयः

१ तै० सं० (३—४—६) । २ (अ० ४ पा० ३ अ० ८ सू० १८) । ३ न जीर्ण-मलवद्वा विभवे घति ॥ इति स्नातव्रतप्रकरणेस्नातस्व श्लोचस्योत्तरार्थो ह्यः ।

मिति । शेषत्वं तु निर्ज्ञातकर्मसंबन्धात्, फलाश्रवणाच्च । किं तावत्सा-
मम् । सर्वकर्मणां शेषाः, विश्लेषानभिधानादिति ॥ २५ ॥

होमारतु व्यवतिष्ठेरन्नाहवनीयसंयोगात् ॥ २६ ॥ सि०

नचैतदस्ति, सर्वकर्मणां कर्षणादीनामप्यङ्गभूता इति । होमा
एते । अतो व्यवतिष्ठेरन्, आहवनीयसंयोगो भवति होमेषु । यदाह-
वनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीति । तेन यस्याऽऽह-
वनीयस्तस्यैतेऽङ्गम् । न च कृष्यादीन्याहवनीये वर्तन्ते । न चैषा
गाहपत्योऽस्ति । यतः प्रणीते, आहवनीयः स्यात् । तस्मान्न कर्षणा-
दीनां जयादयः ॥ २६ ॥

शेषश्च समारूपानात् ॥ २७ ॥

इतश्च पश्यामो वैदिकानां शेषभूता इति । कुतः । समारूपानात् ।
आवर्थ्यवमिति हि समारूप्याते वेदे जयादयः समाम्नाताः सन्तोऽथ-

साक्षात्कर्मसम्बन्धिनः प्रकृत्यर्थाः स्याम्यन्ति । कामं वा पुनरुक्तमयाद्विकृतिं वर्जयेयुः ।
कृष्यादिषु तु न काचित्पुनरुक्तताशङ्क्यवर्जनमेव युक्तम् ॥ २९ ॥

व्यवतिष्ठेरन्ने होमा वैदिकेष्वेव न सर्वत्र भवेयुः । कुतः ।

समानदेशता नित्यमिष्यतेऽङ्गप्रवानयोः ।

न च कृष्यादिभिः साकमेवा स्यात्तुल्यदेशता ॥

कर्षणं हि भूमौ क्रियते राजकुले च सेवा । जयादयश्च होमत्वादाविहिताधिकरणा-
न्तरा एवान्तेनाऽऽहवनीये कर्तव्याः । तत्र विना वक्ष्येनाङ्गप्रधानवैदेश्यमापद्यमान
देशप्रत्यं जनयेत् । अस्ति चैषामन्यो दिग्गो यत्राविगुणा भवन्ति । तस्मिन् सति
नार्थापत्त्या वैदेश्यमभ्यनुज्ञायते । न च शास्त्रेणानभ्यनुज्ञातं कृतं फलं ददाति ।
अतः सगुणसंपादनापेक्षानाहिताग्नीनामग्निद्वयमनुष्णागा चैते न भवन्ति । तथा
कर्मान्तराणामपि । ननु क्षेत्रमेवाऽऽहवनीयं नीत्वा होष्यते । न । तथाऽपि विलेखनहो-
मयोर्देशभेदापरिहारात् । सामीप्यमात्रं हि तज्जानुगृह्येन न तु समानदेशत्वम् । न ह्येकै-
कास्मिन्निदाराण आहवनीयं निक्षिप्य शीतो शक्यते । न च तावताऽपि समानदेशत्वं
भवति । होमास्तिवति च हेतुव्यपदेशः । यतोऽमी होमास्तस्माद्व्यवतिष्ठेरन् ॥ २९ ॥

इतश्च वैदिकानामेव जयादि, शेषो यतः समारूपानुग्रहो भवति । दर्शपूर्णमासादि-
ष्वध्वर्युर्विद्यते । तदङ्गभूताः सन्त एते तत्तत्कर्तृना प्रतिपद्यन्ते । कृष्यादीनां तु न्नास्ति ।

युष्णा करिष्यन्ते । कर्षणादिष्वध्वर्योर्भावादनध्वर्युणाऽपि क्रियमाणाः
समाख्यां वाधेरन् । तस्माद्वैदिकानां शेषभूता इति ॥ २७ ॥

[१०] दोषान्विष्टलौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिके न

दोषः स्यात् ॥ २८ ॥ पू०

अस्त्यश्वपतिग्रहेष्टिः—वरुणो वा एतं गृह्णाति, योऽश्वं प्रतिगृह्णाति,
यावतोऽश्वन्प्रतिगृह्णीयात्, तावतो वारुणांश्चतुष्टयपालान्निर्दिशेत्, इति ।
तत्र संदेहः । किं लौकिकेऽश्वपतिग्रहे, इष्टिः, अथ वैदिके, इति । कः
पुनर्लौकिकोऽश्वपतिग्रहः, को वा वैदिक इति । लोके भिक्षमाणो वाऽ-
भिक्षमाणो वा यत्राश्वं लभते, तत्र लौकिकाश्वपतिग्रहः । वैदिकोऽपि
पौण्डरिकेऽश्वमहम् दक्षिणा ज्योतिष्टोमं गौश्चाश्वश्चेति । तत्रोच्यते । वैदि-
कत्वसामान्याद्वैदिके, इति प्राप्ते । उच्यते । दोषान्विष्टलौकिके स्यात् ।

गमावद्भेदेन च जयादीनां वरणादीनां मनःज्ञानादपूर्वत्वाच्चोदकेन प्राप्तिर्नास्ति । यदि च
तदध्वमेवाध्वर्युर्निष्यते तत् कर्तृभेदोऽप्यापद्यते । न हि कृषिमध्वर्युः करोति । तेनै-
समाख्यानाद्यो वाक्यशेषोऽध्वर्युगा कर्तृत्वमध्वर्युर्वा यः कर्तृत्वेन शेषभूतः स एवमनुगृ-
हीतो भवति नि व्यवस्थामिद्धि ॥ २७ ॥

(इति—जयादीनां वैदिककर्माङ्गनाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

वैदिकलौकिकपञ्चानसंबन्धविचारप्रमङ्गाध्यत्र निमित्तानां लौकिकवैदिकत्वाशङ्का तांति
विचार्यन्ते । तत्र यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयादिति यावच्छब्दोपबन्धादश्वपतिग्रहाणां निमि-
त्तत्वम् । तत्र सदिह्यते किमश्वपतिग्रहमात्रस्यायं लौकिकस्यैवाथ वैदिकस्यैवेति । कः पुन-
र्लौकिकोऽश्वपतिग्रहः, को वा वैदिक इति । लोके प्रतिषेधाद्वेदे च प्रतिग्रहीतव्यमित्येव-
मविधानादुभयत्राप्यश्वपतिग्रहो नास्तीति मन्यमानस्य प्रश्नः । उत्तरं विधिप्रतिषेधनिर्-
पेक्षस्वरूपमात्रं दर्शयति, अकर्माङ्गमुत्तरे नाश्रयपुरुषार्थत्वाभिमतो लौकिकः कर्माङ्गमुत्त-
रे दानाश्रयस्तु वैदिक इति । किं प्राप्तम् । अविशेषाभिधानादुद्वेगमानविशेषणासंभवाच्चा-
श्वपतिग्रहमात्रं निमित्तमिति । तथा प्राप्ते लौकिकपक्षपरिग्रहः । भाष्यकारेण त्वविशेष-
पक्षमनाभावे तु ह. उ. दार्थवत्त्वाय मिद्वान्नोपक्रमः कृतः । वैदिकत्वसामान्यात्फलक-
रूपनाभयाच्च वैदिक इति । निमित्तं हि विज्ञेयमानं निमित्तमपि वैदिकमेव बुद्धौ

१३ म (१०-१२) । १ त्वम् । २ पा. १० नरम् । ३ आदिपदेन दक्षिणादानमध्व-

- पक्षेयो गमग्रहः, यानां पञ्चानानां पञ्च । ४ अश्वरुणादीनां—जयादीनां दक्षिणोमत्वादिर्विहीमान-
त्वाऽऽश्वमिकन्याध्वेन प्रष्टुमिच्छात् प्राच्यपुनरागतोपदेयत्वाय वरणादानं प्राप्तिरस्तीत्यर्थः । ५ आश्व-
धेनोमिति सामाख्यानोऽप्योऽध्वर्युः स जयादि कृत्यात्, इति जयादिविधियाक्यस्य शेषोऽश्वगतः सोऽपि
ल्लिख्यव्यवस्थायामनुश्रूयते । सामान्यानां योऽध्वर्युर्जयादीनां शेषोऽश्वगतः सोऽप्येतेषां द्वेयां सुवार्थ-
हर्षयति—तेन जयित्वा ।

दोषो हि श्रूयते, वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽयं प्रतिगृह्णातीति ।
स चायमनुवादो यत्र दोषस्तत्रेति । स च लौकिकेऽन्वयप्रतिग्रहे सूत्राद-
न्यस्माद्वा पापकर्मणः कृतो भवतीत्युपपद्यते । दोषसंयोगालौकिके, इति
गम्यते । आह । न दोषसंकीर्तनं प्रायश्चित्तविषयविशेषणं, किंतु प्राय-

संनिधापयति । तेनैव निराकाङ्क्षीभूतत्वान्न लौकिकेन संबध्यते । फलं च तत्र कल्प-
नीयम् । इतरत्र तु संबद्धस्य कनोक्तकार भुक्तेनैव कल्प्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते ।
लौकिके स्यादिति । कुतः ।

श्रूयते श्रवणमयुक्तं, स च दोषोऽस्ति लौकिके ।

वैदिके विविगम्यत्वान्न हि दोषः प्रतीयते ॥

वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽयं प्रतिगृह्णातीति पापेन ग्रहणं यस्मिन्नश्वप्रतिग्रहे स
निमित्तं प्रतीयते । तदपि च पापग्रहणं प्राप्तमनुद्यते । यदि हि विधीयते ततः कदा-
चिदेतद्वाक्यसामर्थ्यादेव वैदिकेऽपि स्यात् । न तु विधीयते, सर्वफलानामविषयत्वात् । न
च तत्र कर्मविधानं, विषेयस्य कर्मणः पापफलत्वासंभवात् । न चेहाश्वप्रतिग्रहः प्रतिषि-
ध्यते, तदश्रवणात् । निमित्तसंबन्धमात्रोपयोगाच्च । तस्मादत्यन्तसंबन्धाद्यत्र प्रतिषेधस्तत्र
दोषः । स च लौकिकस्य प्रतिषेधो 'न केमरिणो ददाति नोभयतोदतः प्रतिगृह्णाति'
इति । नन्वयमपि प्रतिषेधः सामान्यनैव श्रूयते । सत्यं तेनैव तु लौकिकस्येति
ब्रूमः । इतरस्य विशेषविधिसंभूतस्य प्रतिषेधविषयत्वासंभवात् । अतश्च दोषसमाभि-
व्याहृतत्वादिष्टिरपि लौकिकविषया स्यात् । ननु च निमित्तभावाद्दुर्दिश्यमानोऽश्वप्र-
तिग्रहो न दोषेण विशेषेण शक्यत इति विधीयमानोऽस्ति तस्मात्तदपरे दोषसंकीर्तने वैदिको-
क्तोऽपि निमित्तं भवेत् । उच्यते ।

विशेषगतया नैव दोषोऽयं कल्प्यते मया ।

दोषनिर्घातकार्येष्टिसामर्थ्यालौकिकाङ्गता ॥

नष्टेन क्रियते दोषवान्योऽश्वप्रतिग्रहः । किं तर्हि । निमित्तत्वेलाया तावत्सामान्यमा-
त्रमेव गृह्यते । यदा त्विष्टिमावनया प्रयोजनाकाङ्क्षा भवति तदाऽन्यस्य स्वर्मादेः कर्मोप-
कारकस्य वा संनिध्यपेक्षेण भावादस्य च दोषस्य समानवाक्योपात्तत्वेन प्रत्यासत्तेः
स्वरूपेण कर्मानुपपत्तिरनेन फलत्वप्रतिपत्त्यसंभवात्तदुत्पत्तिर्वाच्यं विनिमज्जन्वाह निर्वाचनम्-

१. अचन्तसंबन्धादिति—दोषप्रतिषेधकारविनाभाववाक्यसंबन्धादित्यर्थः । २. न विशेषेण
शक्यत इति—विशिष्टान्युत्पत्तिरन्यथावाक्यभेदापत्तिरिति दोषः । ३. दोषनिर्घातं कार्यं यस्या इष्टे-
रिति कुम्भीद्वयोरेव । ४. तत्रैव, इयमिष्टिरिति दोषपूर्णम् ।

श्रित्तुत्यर्थेन । उच्यते । दोषनिर्घातार्थं सति एवं स्यात् । वरुणपमो-
र्चनमिदं कर्म तल्लौकिके भवितुमर्हति । लोके वरुणग्रहणस्य विद्यमान-
त्वात् । वैदिके त्वश्वपतिग्रहे तन्न स्यात् । आस्त्रादि वचनेन तस्य कर्त-
व्यताऽवगम्यते । यदि च ततः पापं स्यान्न तस्य कर्तव्यताऽवगम्येत ।
अकर्तव्यं हि पापफलम् । ननु वैदिकेऽपि प्रतिग्रहेऽप्रतिग्राह्यात्मतिगृह्यतः

पक्षमाणास्यापनीयमानतया कर्मणा संबन्धः । एकं च नैराकारक्ष्ये संभवति न प्रयो-
जनान्तरं कल्पयितुं शक्यम् । अनश्च यत्र दोषनिर्घातात्मकं फलं तत्रेयमिष्टिः । यत्र
च दोषस्तत्र निर्घातोऽपि प्रतिषेधानुवारी । स च प्रतिषेधो लौकिकस्येत्यन्तरेणापि
विशेषणमर्थवशात्तस्यैव निमित्तत्वम् । एतद्दर्शयति-वरुणपमोर्चनं त्विदं कर्म तल्लौ-
किके भवितुमर्हति । यत्तु मध्यकारेण दोषं प्रदर्शयन्तोक्तं स च लौकिकेऽश्वपतिग्रहे
शूद्रादप्यम्नाद्वा पापकर्मणः क्रियमाणे भवतीति । पुनश्च वैदिकेऽप्येतत्समानमिति
मन्यमानेन ननु वैदिकेऽप्यप्रतिग्राह्यात्मातिगृह्यतः पापग्रहणमस्तीति चोदयित्वा परि-
हार उक्तः । भवेदेतदेवं यदि प्रतिग्रहीतुरिष्टिः स्यात्सा खलु दातुरिति । स लौकिकेऽ-
प्यविशिष्टः । तथा हि ।

लौकिकेऽपि तु यो दाता शूद्रादिर्न स दोषवान् ।

प्रतिग्रहीतृदोषस्तु पुनरप्युभयोः समः ॥

यदि वैदिके दातुरिष्टिरिति कृत्वा सत्यप्यप्रतिग्राह्यायाज्ययाजननिमित्ते प्रतिग्रहीतृणां
पापे दोषराहितानिमित्तमुच्यते । ततो लौकिकेऽपि शूद्रादिभ्य उपादाने दुष्यत्यपि प्रतिग्रही-
तरि दातुस्तद्वद्वारेणादुष्टत्वाद्दोषग्रहितमेव निमित्तम् । अथेह प्रतिग्रहीतृव्यापारो निमित्तं
स च दुष्ट इति गृह्यते तत्तुल्यं वैदिकेऽपि । अथ वैदिके दातुर्लौकिके प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति
कल्प्यते तत्राप्युपपत्तिविशेषो वक्तव्यः । किं च ।

योऽश्वप्रतिग्रहादेव दोष सोऽत्र प्रतीयते ।

दातृदोषस्तु सर्वत्र दुरुयोऽर्थेन विशेष्यते ॥

न ह्यप्रतिग्राह्याप्रतिगृह्यत्वेन विशेषं शक्यते । योऽश्वं प्रतिगृह्णीतीति । सर्वद्रव्य-
प्रतिग्रहाणां दातृदोषेण दुष्टत्वात् । तेनैव अन्यः पूर्वं प्रतिग्रहीतृव्यापारोपन्यासात्पश्चाच्च
दातृव्यापारश्च यथादसंभ्रदः । तत्र केचिदाहुः । अनपेक्ष्योत्तराधिकरणसिद्धान्तं प्रति-
ग्रहीतृदोषेतिरित्यत्र विचारितम् । लोकेऽश्वानां प्रतिग्रह एव तावन् 'नोभयतोदतः
प्रतिगृह्णाति' इति प्रतिषिद्धः । किमुत शूद्रादिभ्य उपादानम् । यज्ञे त्वसावृत्तिर्जा
पुनः प्रसूतः । तत्रैतत्स्यात् । दानमात्रं यज्ञे विहितं न प्रतिग्रह इति । तदप्युक्तम् ।
दानविधानेनैव प्राक् परस्वत्वापादानादपर्थवत्तया तस्याऽऽक्षिप्तत्वात् । अपि च । सर्वत्र

१ प्रयोचनं त्विदमिति पाठान्तरम् ।

पापमस्ति । उच्यते । भवेदेवं, यदि प्रतिग्रहस्य कर्तुर्गिष्टिर्भवेत्, सा तु

समाप्तिविधानं सिद्धान्तः । तेन दद्यादिति सामर्थ्यगृहीतः स्वत्वपरित्यागं परस्वत्वापादनमेव विधत्त इति प्रतिग्रहविधानम् । अपि च ।

मन्त्रवाच्यमैर्युक्तः कर्ममन्त्रेऽङ्गमंगलः ।

क्रियमाणः कथं नाम विधिना नावगम्यते ॥

यदि प्रतिग्रहो न विधीयेत कथं तस्यैतिकर्तव्यता विधीयेत । किमिति वा तस्मिन्नकृते कर्मवैगुण्यं स्यात् । अत्र वक्ष्यामः ।

ऋत्विगभ्यो दक्षिणा दद्यादिति दानं विधीयते ।

लोभादेवार्जनाङ्गत्वात्प्राप्तमेवा प्रतिग्रहः ॥

न हि दद्यादित्यस्य प्रणिगृह्णीयादित्यथमर्थो भवति । भवेदपि सामर्थ्यात्, यदि तदाक्षेपमन्तरेण दानविधिर्नोपपद्येत । स तु लोभप्रसूतप्रतिग्रहबलेनोपपद्यमानो न शक्नोत्याक्षेप्युम् । न हि विधिशनेनापि तथा पुरुषः प्रवर्तते यथा लोभेन । यद्यपि च समाप्तिश्चोद्यते तथाऽपि दातृव्यापार एवासौ परस्वत्वापादनं नाम । द्वौ हि तत्रापि व्यापारावेकः प्रतिग्रहीतु स्वीकरणमपगे दातुः तत्समर्थाचरणं समर्पणादिरूपम् । तन्मात्रमेव विधायते नापरम् । तेन यथा सोमकथे विधीयमानेऽर्थाहोमेन प्राप्तौ विक्रयो न विधीयते न च कर्माङ्ग भवत्येवमिह प्रतिग्रहो न विधायने नाप्यङ्गं भविष्यति । यदपीतिकर्तव्यताविधानं तदर्थप्राप्तानुवादेनैव भविष्यति । यदा वृत्त्यर्थं दक्षिणा प्रतिगृह्णीयात्तदित्थमित्यं चेति । नन्वेव मतिः प्रतिग्रहस्य पुरुषार्थत्वान्मन्त्रादीनामपि पुरुषार्थत्वमेव प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रकरणसामर्थ्यदेवमितिकर्तव्यताकप्रतिग्रहावसानं दानं क्रतोरुपकरोतीत्यवसानानात् । तेन प्रतिग्रहमन्त्रेऽपि दानस्यैवेतिकर्तव्यता । तच्च त्रिविलक्षणमिति नेत्यम् । तत्र चोदितेऽपि प्रतिग्रहे गवादीनां प्रतिषेधोऽपि नास्तीति न कश्चिद्दोषः । अन्यप्रतिग्रहस्य तु प्रतिपिद्धत्वाद्यो नाम प्रतिषेधमतिक्रम्य ग्रहीष्यति तं परिक्रीय यजमान आर्त्विज्य कारयिष्यति । यथा 'ब्रह्महाऽश्वमेधेन यजेत' इति । यो लोभात्पतितयाजनमङ्गीकृत्य याजयिष्यति तदपेक्षं विधानम् । न तु तद्विधानान्यथानुपपत्त्या याजनमितरेषामपि विहितमिति कल्प्यते । तथेहाश्वप्रतिग्रहस्याविधानमिति द्रष्टव्यम् । अतश्च यथैव लोके दोषस्तथा वेदेऽपीति न तद्वारेण विशेषविषयत्वं गम्यते । केचित्पुनराहुः । लौकिकपक्षे प्रतिग्रहीतुरिष्टवैदिकत्वे तु कर्माङ्गत्वाद्वाहुः । प्रतिग्रहश्चोभयत्रापि दोषवानविहितत्वात्प्रातिपिद्धत्वाच्च । दानं पुनः

१ 'क ददं कस्मा अदात्' इत्यादिको मन्त्रः । 'अग्नीये अग्ने दद्याति' इत्यादि विधिविहितकर्मविशेषप्राप्त्युक्तवार्तिनियमश्च ज्ञेयः ।

खलु यथा हेतुकर्तुस्तथोत्तराधिकरणे वक्ष्यामः । तस्मान्न वेदचोदितेऽ-
श्वप्रतिग्रहे, इष्टिरित्येतावदिहाधिकरणे सिद्धम् ॥ २८ ॥

अर्थवादो वाऽनुपपातात्तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत ॥ २९ ॥ सि०

न चैतदस्ति, यदुक्तं, यः श्रुतादन्यस्माद्वा पापकृतो लोकेऽश्वं
प्रतिगृहीयात्स एतामिष्टिं निर्वपेत् । स हि वरुणगृहीत इत्युच्यते, जलो-
दरेण यो गृहीतो, यस्योदरं जलवृद्ध्या श्रवयति । जलोदरमित्येव

वैदिकं विहितमतो यथामाप्यमेव परिहारः । अश्वोभयत्रापि दातुरितिः । तत्र दानं
लौकिकं प्रतिषिद्धम् । तथा च दासिणाधिकरणे वक्ष्यति । अश्वा उपकारकतरा भवे-
युर्धेदि तेषां दानप्रतिग्रहो न प्रतिषिद्धौ स्यातामिति । विश्वजित्यपि सर्वस्वदाने प्रति-
षिद्धत्वादश्वदीनामदानमिति वक्ष्यति । पौण्डरीकेऽश्वसहस्रमिति तु प्रत्यक्षोपदेशाज्ज्यो-
तिष्ठोमे चैकस्याश्वस्यावश्यं विधेयत्वात्सामान्यप्राप्तनिषेधनावाप्तौ दोषो विज्ञायते ।
तस्माद्य एव लोके भ्रान्त्या मित्रदायादिना वा ददाति तस्यैवेष्टिः, यो वा विक्रीणीते ।
विक्रयेऽपि हि स्वत्वपरित्यागपरस्वत्वापादानसज्जावात्सक्यो ददात्यर्थो विद्यते । न
ह्यदृष्टार्थमेव केवलं दानं विज्ञायते । दानत्वे दृष्टादृष्टफलकल्पनावसरान् । यद्यपि च
तस्य विक्रयशब्दाभिधेयत्वं तथाऽपि सामान्यविशेषसंज्ञयोः समावेशादविरोधः । तथा
च लोके विक्रीय वक्तारो भवन्ति, अस्माभिर्धान्यं दत्तमिति । कृत्वा वदन्त्यस्माभि-
र्धान्यं गृह्णातमिति । तस्मात्सोऽपि ददातिरिति निमित्तम् । ननु
च वासोऽश्वो भूमिरिति देयद्रव्यमध्याम्नान्नान्नाश्वदानं दुष्येत् । यत्र तद्विहितं तत्र-
नैव दक्षति । देयद्रव्याणि ह्येतानि स्मर्यन्ते न तु दानमेव विधीयते । तत्र दानविधा-
यिवाक्यापेक्षत्वाद्यत्रादयो विहितस्तद्गतमेवेदं देयस्मरणम् । यानि तु गवादीनि सामा-
न्यतोऽपि न प्रतिषिद्धानि तानि दानमात्रचोदनायामपि यविध्यन्ति । तस्मान्न लौकिकोऽ-
श्वप्रतिग्रहो निमित्तम् ॥ २८ ॥

यद्येवा दोषनिर्घातार्था भवेत्ततो लौकिके कल्पेन न तु तदर्थः । कुतः ।

अन्यतोऽवगते दोषे तन्निर्घातार्थतेष्यते ।

यश्चात्र कीर्त्यते दोषो नासावस्तीति गम्यते ।

यदि वेदानवाक्ये यो दोषः श्रूयते स निर्घात्यत्वेनावधार्यते । यश्चात्र दोष उपात्तो
नास्तीति किं सत्यपि प्रतिषिद्धत्वे कुतश्चित्प्रमाणोद्भवते । जलोदरं ह्यत्र वरुणग्र-

१ (अ० १० पा० ३ अ० १२ सू० ३७) इत्यत्र भाष्यकार इत्यर्थः । २ (अ० ५ पा०
७ अ० ४ सू० ४) इत्यत्र भाष्यकार इति शेषः । ३ मित्रदायादिकेति । मित्रस्य दायेन-दानेन,
आदिः—आदानं स्वीकारस्तेन प्रयोजनेनेत्यर्थः ।

लोके तत्प्रसिद्धम् । न च तस्याश्वप्रतिग्रहो लौकिको निदानमिति प्रति-
ज्ञायते । न चानेन विधीयते । तस्मान्नाश्वप्रतिग्रहाज्जलोदरोपपानः ।
अथ पापं वरुणशब्देनोच्यते, वृणीत इत्येषोऽभिप्राय इति । तदा प्रसिद्धो
त्यक्तायां क्लेशमात्रं वृण्वद्ववरुणशब्देनोच्यते । तत्र याज्ञेऽपि प्रतिग्रहे
वरुणगृहीतः स्यात् । रक्षणपोषणविचिकित्सादिना क्लेशेन नैष पक्षो
व्यचतिष्ठेत् । लौकिकेऽश्वप्रतिग्रहे, इति प्रसिद्धिश्च बाध्येत । तस्मादर्ध-
वाद एषः । यावद्वरुणगृहीतस्य वरुणोन्मोचने श्रेयः, तावदेतेन-
व्युपमानेनैषा स्तुतिः । योऽस्य प्रतिग्रहस्तद्वरुणग्रहणमिव, चेष्टिः सा
तदुन्मोचनीव । यथा वरुणगृहीतेनोन्मोचनमवश्यकर्तव्यं, तादृमेवेतदिति ।

हणरूपेणोपात्तम् । न च कस्याचिद्वैधकमहिताया लौकिकोऽश्वप्रतिग्रहो निदानं श्रूयते ।
नापि प्रत्यक्षानुमानादिभिर्गम्यते । न च वाक्ये ' न केसरिणो ददाति ' ' नोभयतो-
दतः प्रतिगृह्णाति ' इति श्रूयते । नाप्येतस्य वाक्यस्य तत्प्रतिपत्तौ व्यापारो, विद्यमा-
नानुवादेन तत्र निर्वातार्थकर्मविधिमात्रपरत्वात् । यस्तु दोष प्रतिषेधवाक्यान्तरकपा-
तात्मकः कल्पितः स इह नोपात्तो वरुणो वा एत गृह्णातीत्यनेनाभिधानमुशक्यत्वात् ।
अथ पापमात्रं वृणीतीति वरुणस्तद्गृह्णातीत्येवमभिधीयते ततो या तावद्वरुणगृहीतश-
ब्दस्य जलोदरविषया समुदायप्रसिद्धिः सा परित्यक्ता । या त्ववयवप्रसिद्धिः सा
वैदिकेऽपि, त्यागे दुःखदर्शनात् । प्रतिग्रहे च रक्षणपोषणादिना क्लेशात्किंचिद्वरुणा-
त्मकं विद्यत इत्येव सम्भवतीति न शक्य तद्द्वारेणैल्लौकिकाविषयत्वमवधारयितुम् ।
रक्षणपोषणादिना क्लेशेनैति—प्रतिग्रहीतृव्यापारस्य निमित्तत्वेनानिवारितत्वादेवं
ब्रवीति । अथवा दातुरपि प्राक् परस्वत्वापादनादेष क्लेशोऽस्तीति गमयितव्यम् ।

धर्माऽपि च वृणोत्येव नरं संसारवर्तिनम् ।

न हि केवलपापेन देहेनाऽऽच्छाद्यते नरः ॥

तस्मादुभयथाऽपि लौकिकाश्वप्रतिग्रहणमतोऽयं दोषो न प्रसिध्यतीति मुख्योपात्ता-
भानादर्थवादोऽयं विज्ञायते । तत्र पुरस्तादुपाख्यानोपात्तं ' प्रजापतिर्वरुणयाश्वमनवत् '
इत्यर्थमिदानींतनेऽपि काले रूपकवर्णनाद्यारोप्य प्रशंसति । यथैव प्रजापतिर्वरुणेन
गृहीत आसीत्तथाऽद्यत्वेऽप्यश्वप्रतिग्रहश्चेज्जातः स एव वरुणग्रहणदोषो भवति ।
यथा च प्रजापतेर्वरुणाद्विस्तृत उन्मोचन्याभोत्तयाऽद्यत्वेऽप्यसावुन्मोचनी विज्ञायते ।

१ वैदिकेऽर्थाति—निमित्त इति शेषः । वैदिके निमित्तेऽर्थाक्रियमाणेऽपि दाननिमित्तत्वं
पक्षे इत्यस्यामाहृत्य दर्शनेन, प्रतिग्रहनिमित्तत्वपक्षे च रक्षणादिना दुःखदर्शनमित्यवयवार्थः ।

तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत । लौकिके हि फलं कल्पनीयम् । वैदिके यस्मिन्मन्त्र-
प्रतिग्रहस्तस्याङ्गभूता भविष्यति । तत्र प्रयोगवचनेन सहैकवाक्यता
संबन्धादवकल्प्यमाना परोक्षायाः फलवचनेन सहैकवाक्यताया लघी-
यसीति युक्तामिष्टिर्वैदिके दान इति ॥ २९ ॥

[११] अचोदितं च कर्मभेदात् ॥ ३० ॥ पू०

यावतोऽऽवान्प्रतिगृहीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत् । इति ।
तत्रैतत्समधिगतं, वैदिकेऽश्वप्रतिग्रहे, इष्टिरिति । अथेदानीं संदिह्यते ।

तस्माद्वरुणग्रहव्याधिगृहीतेनेव तेन तद्विप्रोचनायावश्य कर्तव्येष्टिरित्येतावानर्थो विव-
क्षितः । ततश्च वाक्योपात्तफलाभावाद-याहारेण वा स्वर्गः कल्पयितव्यः कर्माङ्गभावो
वा । तत्र स्वर्गसंनिधिकारणाभावाद्द्वैदिकक्रियात्वसामान्येनाश्वप्रतिग्रहेण च संनिधाप-
नात्कतुसंबन्धः सुकरूपः । वैदिको ह्यश्वप्रतिग्रहः कर्मान्त पानीति निमित्तत्वेन प्रतीय-
मानस्तद्देशवार्तिक्यंभावापन्नमङ्गिनमुपनयन्नुभयोः साकाङ्क्षत्वादङ्गाङ्गिसंबन्धं कल्पयति ।
तस्माद्यज्ञे प्रतीयेतेति सिद्धम् ॥ २९ ॥

(इति—वारुणेष्टेर्वैदिकाश्चदाननिमित्तताधिकरणम् ॥ १० ॥)

तत्रैवेदानीमिदं विचार्यते किं प्रतिग्रहीतुरिष्टिरन दातुरिति । कथं पुनर्योऽश्वं प्रति-
गृह्णातीति विस्पष्टे प्रतिग्रहीतृसंबन्धे सति संदेहः । उपक्रमे दातृप्रसिद्धेः । ‘ प्रजापति-
वरुणायाश्चमनयत् ’ इति दर्शयिष्यामः । यदि तर्हि वाक्यशेषादातुः प्रतीयते ‘ सदि-
ग्धेषु वाक्यशेषात् ’ इत्यनेनैव गतार्थत्वादधिकरण नाऽऽरब्धव्यम् । उच्यते ।

संदिग्धं वाक्यशेषेण निर्णयमवधारितम् ।

विध्युद्देशेन निर्णयिते किं तु शेषं करिष्यामि ॥

यत्र विध्युद्देशः संदिग्धः, तत्र वाक्यशेषान्निर्णयो न विरुध्यते । यत्र त्वमदिग्ध-
स्नप्र तद्वल्लीयस्त्वाद्वैक्यशेषवाधेनैव भवितव्यम् । अत इह यद्यपि ‘ प्रजापतिवरुणाया-
श्चमनयत् ’ इति प्रजापतिर्दाता सक्तीर्तितो वरुणः प्रतिग्रहीता । पुनश्च ‘ स स्वा देव-
ताम् ’ इति प्रजापतिरेव समानविभक्त्यन्तः सामानाधिकरण्येनोपात्तः । स्वा च तस्य
देवता वरुणः, पूर्वं संप्रदानत्वेनोपात्तत्वात् । नाऽऽत्मा, कर्तृत्वसंप्रदानत्वयोर्विरोधेने-
रेकत्र कल्पनेऽन्यतरस्य गौणत्वापत्तेः । नापि प्रजापतेर्वरुणो दाता, विभक्तित्वव्यत्य-
प्रसङ्गात् । तेन प्रजापतिरश्वं दत्त्वा वरुणं प्राप्त इत्यर्थः । स तथाभूतः परिदर्शितः । उदर-

किं प्रतिग्रहकर्त्रा कर्तव्या, यस्यै दीयते, उत हेतुकर्त्रा यो ददातीति । किं प्राप्तम् । अचोदितं च कर्मभेदात् । न दानस्य कर्तुरिष्टिश्चाद्यते । प्रतिग्रहकर्तुस्नामघगच्छामः । यावतोऽश्वान्प्रतिगृहीयात्तावतश्चतुष्कपालान् चारुणाभिर्वपेदिति । तस्मात्प्रतिग्रहीत्रा ऋत्विजा कर्तव्येति ॥ ३० ॥

मस्य ध्वर्थ्युना विदीर्णम् । ' स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तं निरवपत् ' इति प्रजापतेरेव तच्छब्देन परामर्शोत् । तन्निरवपादिति च कर्तृत्वनिर्देशः, तस्यैवावकरणे न वरुणस्य । संप्रदानत्वेन स्थितत्वात् । न वरुणस्याऽऽत्मोद्देशेन यागः संभवति । न ह्यात्मने संकल्प्यमानं त्यक्तं स्यात् । तेन प्रजापतिनाऽश्वं दत्त्वा वरुणाय, वरुणगृहीतेन वरुणेष्ट्या तदुन्मोचनमात्मनः कृतम् । अतोऽन्योऽपि दस्वैवं कुर्यादिति दातुरिति विज्ञायते । किं च ।

यज्ञाङ्गत्वाच्च तच्छेषाः प्रधानेनैककर्तृकाः ।

प्रधानस्य च यः कर्ता स्वामी दाता स वाजिनाम् ॥

तथाऽपि विद्युद्देशार्थवादयोर्विप्रतिपन्नार्थत्वात्, सदेहमावेन ' संदिग्धेषु वाक्यशेषात् ' इत्यनेनागच्छदस्यतरवाधेन व्यवधारणकल्पनयाऽन्यतरविषयं वाक्यमुपक्रमोपसंहारचिन्तया कथमपि क्लेशेन गमयितव्यमित्यारम्भे सति किं तावत्प्राप्तम् । अर्थवादस्य विद्युद्देशार्थानप्रवृत्तेस्तच्छेषत्वाच्च विनाऽऽनर्थक्यप्रसङ्गात् । विद्युद्देशस्य च तेन विनाऽपि स्वार्थसिद्धेः । यच्च विधीयते तस्य स्तुतिर्यस्य स्तुतिर्न तस्य विधानं, विधिर्नैव स्तुत्यपेक्षायाः कृतत्वात् । तस्मात् ' उद्गुणैर्विरोधे च तादर्थ्यात् ' इत्यनेनैव न्यायेनार्थवादस्यासमञ्जसत्वं न्याय्यम् । नित्यं चार्थवादानां प्रमाणान्तरावगतार्थविषयत्वमतोऽपि तद्गतमेव लक्षणाश्रयणं युक्तं न विधिगतं, विधीनामन्येनात्यन्ताप्राप्तविषयत्वेन श्रुतान्यथात्वकल्पनस्याप्रमाणकत्वात् । यथा च ' उर्गुदुम्बरः ' ' आदित्यो सूपः ' इत्यादयोऽर्थवादा नीयन्ते तथाऽयं न यास्यतीति को हेतुः । तस्माद्विस्पष्टाऽपि पुरस्तादर्थवादो दातृत्वापारम्भुतिः ' आपो वै ज्ञान्ताः ' इतिवत्संबन्धिद्वारेण प्रतिग्रहीतृविषयाऽवधारयितव्या । तेन दानप्रतिग्रहकर्मणोर्भेदात्प्रतिग्रहसंबन्धित्वेन श्रुतमेतत्कर्म दातुरचोदितमिति मन्यामहे । तुशब्दस्य स्थाने चशब्दः, किं चेह मवत इतिवद्गमयितव्यः । यजमानं वाऽस्या कर्तृत्वेनाचोदितं विजानीमः । तत्कर्म चेष्टेर्मितत्त्वेनाचोदितमिति सूत्रार्थः ॥ ३० ॥

१ ध्वर्थ्युना—अलृद्धर्थेत्यर्थः २ (अ० १ पा० ४ अ० १३ सू० २४) । ३ उपक्रमोपसंहारचिन्तया—उपक्रमोपसंहारबलाबलचिन्तयेत्यर्थः । ४ (अ० १२ पा० २ सू० २७)

सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

नैषा प्रतिग्रहकर्तुः, किं तर्हि, हेतुकर्तुः स्यात् । कुतः । लिङ्गात् । किं लिङ्गम् । पूर्वपदानामुत्तरैः पदैर्यथार्थमभिसंबन्धः । इदं श्रूयते । प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत्, इति प्रजापतिरश्वस्य दाता कीर्तितः । वरुणः प्रतिग्रहीता, स स्वां देवतामाच्छन् इति । स इति सापेक्षं पूर्वप्रकृतं वाक्यशेषमपेक्षते । स इति प्रजापतिं प्रतिनिर्दिशतीति तेन सहैकवाक्यतां याति । सामानाधिकरण्याच्च प्रजापतेरेव प्रतिनिर्देशोऽवकल्पते न तु वरुणस्य, वैयधिकरण्यात् । स पर्यदीर्यत इत्येषोऽपि प्रजापतिमेव प्रतिनिर्दिशति पूर्वप्रकृतम् । तेन च सहैकवाक्यतां याति । स एवैतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्, इति प्रजापतिरेवेति, तं निरवधत् प्रजापतिरेवेति, ततो वै स वरुणपाशान्मुच्यत प्रजापतिः । वरुणो वा एतं गृह्णाति, इति हेत्वपदेशोऽयम् । यस्मादेव प्रजापतिर्वरुणायाश्च दत्त्वा परिदीर्घस्तस्माद्योऽश्वं प्रतिगृह्णाति प्रयच्छति तं वरुणो गृह्णाति, स परिदीर्यत इति । यतस्तु वारुणेन प्रतिशुक्तस्तस्मादन्येनाप्यश्वं प्रयच्छता वारुणो निर्वस्य इत्यश्वस्य दातुर्वाक्यणीष्टिः प्रशस्यते कर्तव्याऽनेनाऽऽख्यातेन । तस्मादश्वं दत्त्वा वारुणीमिष्टिं निर्व-

सा खल्विष्टिरार्त्विजे स्यात् । यजमाने स्यादित्यर्थः । स ऋत्विजामयमित्येवमार्त्विजोऽभिधीयते । अथवा 'स्वामिस्तदशाः कर्मसामान्यात्, इति यजमानस्यापि ब्रह्मा दिवदृत्विक्त्वं वक्ष्यति । तेन शक्यं याजमानमपि प्रदानमार्त्विजमित्याभिधानम् । अथवा स्वामिकर्मात्स्विजयोः कतरस्मिन्स्यादिति संदिग्धे यत्र लिङ्गं सामर्थ्यात्मकमवकल्पते तत्रेति सूत्रार्थः । कथं पुनर्यजमानव्यापारोऽनिमित्तमिति लिङ्गेन गम्यते । तदुच्यते ।

सामर्थ्यं कर्मणस्तावदेकं लिङ्गं विवक्षितम् ।

अपरं वाक्यसामर्थ्यं पौर्वापर्यनिरीक्षणात् ॥

पूर्वाधिकरणेनैवैतत्प्रतिपादितप्रायं यदत्र दातुरिष्टिरिति । यदा ह्यश्वप्रतिग्रहवत् कर्मणोऽङ्गमेवेत्यवधारितं तदाऽङ्गप्रधानानामेकदेशकालकर्तृकन्यायाद्य एव क्रतोः कर्ता तेनैवेयमपि कर्तव्या । यश्च क्रतोः कर्ता स 'स्वामिकर्मपरिक्रयः' इत्येवमश्वस्य दाता । तस्मादसंदिग्धमेव दातुरिष्टिचा भवितव्यम् । एतद्व्यङ्ग्यस्य सामर्थ्यं यत्प्रधानेनैककर्तृकं

पेदिति । आह । ननु योऽर्थं प्रतिगृह्णाति स निर्वपेदित्युच्यते । एवं सति अन्यथोपक्रान्ते वाक्येऽन्यथोपसंहृते उपक्रमोऽप्यनर्थकः स्यादुपसंहारोऽपि । तन्माहोपक्रमे वा शब्दार्थ उपसंहारवशेन कल्पनीयः, उपसंहारे वोपक्रमवशेन । तत्र प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयदिति, वरुणादश्वं प्रत्यगृह्णादित्युपसंहारानुगोचेन कल्पयेत् । यद्वोपक्रमवशेनोपसंहारं, योऽश्वं प्रतिगृह्णातीति, योऽर्थं प्रतिग्राहयतीति । तत्र मुख्यं वा पूर्वं चोदनाल्लोकवदिति प्रथममनुग्रहीतव्यं विरोधाभावात् । पश्चात्तनं तु विरोधाल्लक्षणया कल्पनीयम् । अपि च । प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयदिति वरुणादश्वं प्रत्यगृह्णादिति बह्वसमञ्जसं कल्पयितव्यम् । प्रतिगृह्णाती-

सदुपकारं शक्नोति कर्तुं न भिन्नकर्तृकम् । तेन प्रधानवदेवेतरैस्तस्यामप्यान्वित्यं कर्तव्यं न याजमानमिति । एवं सिद्धेऽपि, वाक्योपक्रमोपसंहारविरोधकृतभ्रान्तिसंशयव्युदास-
मात्रार्थमुत्तरमधिकरणमारब्धव्यम् । तस्यापि च वाक्यसंबन्धोपक्रमोपसंहारस्येदृशमेव सामर्थ्यं यद्वातुर्विषये । न ह्येतावदेव वाक्यं 'यावतोऽध्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावत्तत्त्वत्तुष्क-
पालान्वारुणान्निर्वपेत्' इति । किं तर्हि । अन्योऽप्युपक्रमः 'प्रजापतिर्वरुणायाश्चमन-
यत्' इत्यादिरस्य विद्यते । स च दातुरिष्टिं प्रतिपादयतीत्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तं विध्युद्देशवलीयस्त्वाद्बाध्यतेऽसाविति । नैतदस्ति । कुतः ।

स्तुतिलब्धात्मकत्वेन विध्युद्देशेन बाध्यते ।

प्रतिग्रहीतरि त्वन्न विध्युद्देशो न कल्पितः ॥

यदि लब्धात्मकोऽत्र प्रतिग्रहीतुविषयो विध्युद्देशो भवेत्ततो विचार एव न क्रियेत न त्वसौ लब्धात्मकः । कुतः ।

परस्तादर्थवादेषु स्वतन्त्रो जायते ह्यसौ ।

पुरस्तादर्थवादेषु तत्पूर्वा विधिरूपना ॥

सत्यपि प्रधानगुणभावे विध्यर्थवादानां पूर्वापरोच्चारणकृतोऽन्यो विशेषो भवति । सर्वत्रैव तावन् 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' इति च श्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायेन च पूर्वं विज्ञानमनुपजातप्रतिद्वन्द्वि द्वितीयविज्ञानान्तरानुत्पत्त्यवस्थत्वादाज्जस्येनाऽऽत्मानं लभ-
ते । पश्चात्तनं तु पूर्वविज्ञानावरुद्धज्ञानविषय उपजायमानं सत्या विरोधावस्था-
या तदादुगुण्यातिरिक्तेन रूपेणोत्पत्तुमेव न शक्नोतीति, अन्यथात्वमपि प्रतीयते । तदिह

१ उपक्रम इति कविदधिक पाठः । २ (अ० १२ पा० २ अ० १० सू० २५) । ३ प्रभृत्यर्थक इतिधार । तेन च चतुर्थेनयत्योरिव देवताशब्दासामञ्जस्याप्युपलक्षणाद्वाशोक्तं बह्वसामञ्जस्यं विरुध्यते । ४ (अ० ३ पा० ३ अ० ७) ।

विध्यर्थवादत्वकृतं विशेष पूर्वपश्चाद्भावितयाऽनाश्रित्योपक्रमोपसंहारयोर्दातृप्रतिग्रहीतृविषयत्वेन विप्रतिपद्यमानार्थत्वात्तथा सति चैकवाक्यत्वासंभवात्पृथक्त्वे चोभयोरपि परस्परसंनिधिवशेनाकल्पितविध्यन्तरप्ररोचनान्तरशक्त्योः साकाङ्क्षत्वेनापरिपूर्णार्थयोराऽनर्थक्यप्रसङ्गादवश्यमाव्येकवाक्यत्ववशेन समानविषयत्वे कल्प्यमानेऽनुपजातविरोधाऽवस्थपूर्वावधारितदातृगामित्वपरित्यागासंभवादुत्तरमलङ्कारवस्थमेव प्रतिग्रहीतृज्ञानं गौणगृह्णातिकल्पनया दातृविषयत्वेनाध्यवसीयते । किं च ।

भूयसा च सधर्मत्वमस्मिन्पक्षे भविष्यति ।

अन्यथा हि भवेत्पूर्वं सर्वमेवासमञ्जसम् ॥

प्रजापतिर्वरुणादश्च प्रत्यगृह्णात्स्वा देवतामपादानभुता वरुणमेवेति बह्वमञ्जसं स्यात् । मम तु गृह्णातिरेव कथंचित्प्रयोजकन्यापारे वर्तयितव्यः । यत्तु विधिरर्थवादाद्बलवत्तर इति । सत्यम् । यो विधिः स बलीयान् भवति । न तु प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति विधिः । सर्वत्र हि वाक्ये यत्पूर्वपदैरनवगतमपेक्षितं च तदुत्तरपदैर्यः परिगृह्यते, नेतरत्प्रतीयमानमपि । तद्यथा ‘सम्राट्पदवसाय’ इति क्त्वाप्रत्ययेनैवोत्तरस्या क्रियायामुदवसानवदन्योन्यनिरपेक्षा बहवः कर्तारोऽवधारिताः । उद्दिश्यमानत्वाच्चाविवक्षितसहित्या इति ‘पृष्ठशर्मनीयेन यजेरन्’ इत्यत्र सत्यप्युपादीयमानत्वे सहतबहुकर्तृप्रत्ययः पूर्वणानपेक्षितत्वादविवक्षितो भविष्यति । एवमिह यावदेव ‘प्रजापतिर्वरुणायाः श्वमनयत्’ इत्यर्थवादेन दातृवरुणनिर्माचने हेतुत्वेनेष्टिः प्रशस्यमानाऽवगता तावदेव तस्य किमपि वक्तव्यमितीयमेवेष्टिर्विवास्यत इत्यवधार्यते । ततश्च पूर्वावधारितविधिविषयः पुरुषो विध्यनुमानामिमुखस्तन्मात्रमेवोच्यमानं प्रार्थयते नाधिकम् । तुल्या च विषयावबोधने विध्यर्थवादयोः शक्तिः । यत्त्वर्थवादस्य विधिः शक्तिर्मास्ति तावन्मात्र विधायकादृष्टान एव, न तु तावता सर्वमेव तद्वत् विवक्ष्यतेऽनपेक्षितत्वात् । अतो निमित्तार्थं लिङुच्चारणं धातुमन्तरं न सम्भवतीति यत्र कचन धातौ प्रयोक्तव्ये दातृव्यापारार्थगृहीतो गृह्णाति, प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा हि यस्मात्पुराकल्पे दातृरेव वृत्तं तस्मादद्यत्वेऽपि प्रतिग्रहीतृभिरेव कर्तव्यमित्यसंबद्धमेव वाक्यं स्यात् । तस्माद्विद्युददेशेनैवेत्यं प्रयुतेन दाताऽऽश्रित इत्यविरोधः । तदेतत् ‘श्रुतेर्भाताविकार स्यात्’ इत्यत्र प्रपञ्चितम् । ननु च तेनैव गतत्वादिह नाऽऽरब्धव्यमेतत् । सत्यं, गतप्रायमेतत् । भाष्यान्तरजनिताप्रान्त्यपनयायं तु पुनरारम्भः ।

१ (अ० ३ पा० ३ अ० १ सू० १) । २ भाष्यान्तरजनिताप्रान्त्येति—भाष्यान्तरकारे-

सौमित्रिजशब्दस्यैविक्रान्तिप्रतिग्रहवाचित्वमङ्गीकृत्य प्रतिग्रहीतुरिष्टिसिद्धान्तकरणसामित्तान्ति-
प्लुप्तनाथ पुनरारम्भ इत्यर्थः ।

त्येष शब्दः प्रतिग्राह्यतीत्येतमर्थं शक्नोति यथा कयाचिच्छक्त्या वक्तु-
म् । यो हि तदाचरति, येन च क्रिया प्रणाख्याऽपि सिध्यति, स
तस्याः क्रियायाः कर्तेति शक्यते वदितुम् । यथा षडभिर्हलैः कर्ष-
तीति संविधानं कुर्वन्विलेखनमकुर्वन्वायुच्यते, तत्समर्थमाचरतीति ।
एवमिहापि स प्रतिग्रहसमर्थमाचरति यो ददाति, । तस्माद्दत्, प्रति-

इतरथा हि शक्यमिदं सूत्रद्वयं पूर्वाधिकरणेऽपि व्याख्यातुम् । यो नामाऽऽलम्भनिर्वापवह्लोक-
वेद्योरश्वप्रतिग्रहाविशेषादनेकान्ते सति न नियोगतः कर्माङ्गत्वं गम्यत इति मन्यमानो
वदेत्, याज्ञेऽप्यचोदितमेतत्कर्मभेदे सति निर्णयकारणाभावादिति, तस्योत्तरं 'सा लिङ्गा-
दार्तिवने स्यात्' इति । यद्वत्विग्भ्योऽश्वदानं तत्र स्यात्, वैदिकत्वयज्ञित्ववलिङ्गाविशे-
षात्, निमित्तत्वोपयुक्तस्यापि लिङ् एव लिङ्गत्वात् । वैदिको हि लिङ्संबद्धो दृष्टो न
लौकिकः । अप्येतदेव बोधं विना सूत्रेण कृतत्वात्सूत्रद्वयमप्येकीकृत्य परिहारो
वर्णनीयः । यस्माच्चोदितं लौकिकं न तत्र निमित्तत्वेन बुद्धिरिति पूर्व-
देव योज्यम् । तत्रैतत्स्यादेकमिदं कर्म यथा वैदिकं सन्निमित्तं भवतीति तथा
लौकिकमपि संभवतीत्यत आह । नेतत् । कुतः । कर्मभेदात् । अस्ति हि
चोदिताचोदितत्वकृतो देशादिभेदकृतकर्मव्यक्तिकृतोऽपि कर्मभेदो येन निमित्तव्यव-
स्था भविष्यति । प्रतिषिद्धत्वाच्च लौकिकस्याभाव एव वेदसिद्धान्तेन । अतो यस्यासं-
दिग्धः सद्भावस्तस्यैव निमित्तत्वम् । न चावश्यमस्य निमित्तार्थं श्रवणं स्वबन्धमात्रपर्य-
वसानात् । अतश्चाश्वदानस्यैवैयमितिकर्तव्येति प्रयोजनवत्त्वेन वैदिकं गमिष्यति ।
तस्मान्नाचोदितेन सत्त्वं इत्येवं संभवत्यपि व्याख्यानेऽर्थवशेनाधिकरणान्तरकरणम् ।
गृह्णातिशब्दश्च प्रयोजकक्रियायामदृष्टपूर्वा दृढा प्रान्तं कुर्वल्लक्षणवृत्त्या नेतव्यः ।
प्रयोजकव्यापारे प्रयोज्यवदुच्चारित् । अथवा हेतुकर्तर्यपि कर्तृत्वमस्ति । तत्र यदा
हेतुत्वं विवक्ष्यते तदा हेतुमद्व्यापारे विवक्षितेऽपि निजुत्पद्यते । कर्तृत्वमात्रविवक्षाया
विनैव निवा योऽश्वप्रतिग्रहं यथाकथञ्चिर्नर्तयति स प्रतिगृह्णातीति शक्यते वक्तुम् ।
यथा षडभिर्हलैः कृषतीति विलेखनवचनः सन्कृषिः षड्दलोपादानसामर्थ्याद्विलेखि-
तुविषयासंभवात्तत्प्रयोजकव्यापारे वर्तते । न हि हलप्रद्वैकैकः कर्ता विलेखितुं शक्नोति ।
तेन षण्णामेव विलेखितृणा यः संविधानेन प्रयोजकः स तद्व्यापारेण कृषेरपि कर्ता
भवतीत्येवमभिधीयते । तद्वदर्थवादवशेन वर्तमानो गृह्णातिः, तत्प्रयोजकव्यापारे वर्ति-
ष्यते । विचित्रशक्त्यो हि धातवः प्रयोज्यप्रयोजकोभयव्यापारवचननेन सार्वार्थाधि-

१ यद्यप्यत्र सूत्रकारणा भाष्यान्तरान्तप्रान्त्यपनादनार्थमारभो नाभवत् । परंतु भाष्यकृत
एव सूत्रव्याख्यानार्थमारभ्यो शुक्त इत्येव मत्वा प्रकारान्तरणं पानकत्व परित्कारं वक्तुमारभते—
इतरवेत्यादिना । २ वैदिक इति—प्रतिग्रह इति शेषः । ३ लिङ्गसंबद्ध इति—लिङ्गा विधात-
विधेयभावाख्यसंबन्धेन संबद्ध इत्यर्थः । ४ (अ० २ पा० १ अ० १) ।

गृह्णातीति शक्यते वदितुम् । तस्मादध्यवधार्येदमवकल्पितम् । ददत्तमति-
गृह्णातीत्युच्यते, तस्य च वारुणीष्टिरिति ॥ ३१ ॥

[१२] पानव्यापच्च तद्वत् ॥ ३२ ॥ पू०

इदं सामामनन्ति, सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छयामाकं सोमवामिन इति ।
तत्र संदेहः । लौकिकस्य सोमपानस्य वमने सोमेन्द्रश्चरुत वैदिक
स्थेति । किं लौकिकं सोमपानं, किं च वैदिकम् । उच्यते । वैदिकं सोम-
पानं ज्योतिष्टोमे तद्विकृतिषु च । लौकिकं सोमपानं यत्सप्तरात्रेषु
दशरात्रेषु च धातुसाम्यार्थमासेव्यमाने सोमे । किं तावत्प्राप्तम् ।

करणे दर्शिताः । तेषा सहकारिकारणसंनिधानात्कदाचित्काचित्प्रसिद्धिव्यतिरेकेणापि
शक्तिरभिव्यज्यते । तस्माद्दात्यर्थे प्रतिगृह्णातिशब्दः प्रयुक्त इति दातुरिष्टिः । एवं
स्थिते केचिच्चोदयन्ति । यथा किल भैत्रायणीयानां 'स एषोऽध्वः प्रतिगृह्यते',
इत्येकरूपेपक्रमोपसंहारविधिना विस्पष्टमेव प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति गम्यते । तत्र च
वदन्ति न्यायेन तावद्वयं वलीयासो यदि तु वचनान्तरेण जीयामहे किं क्रियतामिति ।
स तु निष्कारणस्त्रास इति पश्यामः । कथम् ।

प्रतिग्रहीतरि स्पष्टं यदि वाक्यान्तरं ततः ।

भवेत्तस्यापि तेनेष्टिर्दातुस्तु न निवार्यते ॥

यथोदाहृतेन तावत्तैत्तिरीयशास्त्रावाक्येन दातुरिष्टिः सिद्धा । सा न न्यायान्तरेणा-
पनीयते न वचनान्तरेण । यद्यपि प्रतिषेधवचनं स्यात्तथाऽपि विहितप्रतिषिद्धत्वाद्वि-
कल्पो भवेन्न स्वीकृतन्यायव्युदासः । यत् प्रतिग्रहीतुर्विधायकं तद्यदि तावत्कर्माङ्गवशेन
विनाऽप्युपक्रमविशेषात्पूर्ववाक्यार्थानुसार्येव भवति ततस्तेनापि दान्त्रेव । अथ तु
स्वातन्त्र्यात्प्रतिगृह्णतिपरात्तात्पर्यमस्तीति । पूर्ववाक्यं दातुस्तु । तद्विषयस्य
प्रतिग्रहीतृमत्ता च कदाङ्कवैक्यात्तुल्यं सती लौकिकस्य न्याय्यं यस्तु 'आर्त्तिजे
स्थात्' इत्येतत्तत्तत्परः सन्पूर्वोक्तं । अतः प्रतिग्रहीतुरेव वदति तेन तत्कर्तृकत्वाः क्रमो
ङ्गत्वाभावाद्दत्तवज्जाम रा अ रूपान्तरात्तुल्यत्वेन लौकिकस्य प्राप्तिः सत्या
केन प्रमाणेन 'तस्माद्यत्ने प्रतीया' इत्येवमिवायत इति वक्तव्यम् । तस्मादेन ताव-
दातुरिति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

(इति—अथप्रतिग्रहविकारणम् ॥ ११ ॥)

अयमध्यनारभ्यवाद् एव । सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेद्यः सोमं वमति इति । तत्रापि
पूर्ववदेवाधिकरणद्वयमपि विचार्यते । लौकिकसोमपाने ससायनाद्यर्थं कृते वमनेन व्यापन्ने
सोमेन्द्रयाग उत वैदिके, उतोभयत्रापि, तत्र तद्वदित्यनेन सामान्यपक्षो ! दोषात्त्वि-

पानव्यापच तद्वत् । लौकिके वमने, इष्टिर्भवितुमर्हति, न वैदिके ।
तद्वदिति पूर्वः पक्षः प्रतिनिर्दिष्टः । यथा तत्र दोषसंयोगेन श्रवणा-
लौकिकेऽश्वप्रतिग्रह इत्युक्तम् । एवमिहापि दोषसंयोगेन श्रवणं
भवति, इन्द्रियेण वा एष वीर्येण व्यूध्यते यः सोमं वमति, इति
लोके धातुसाम्यार्थमासोविते वमनेन विनष्टे धातुसाम्यव्यापदा, इन्द्रियेण
व्यूद्धिरूपपद्यते । शास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात् । तत्र, शेषः
पातव्य इति शब्दाच्चोदिते निर्वृत्ते नास्ति दोषः । यद्यपि वम्यते,
तथाऽपि पानक्रिया तत्र निर्वर्तिता, कृतो वचनार्थ इति न दोषः
स्यात् । तस्माल्लौकिकस्य सोमपानस्य व्यापदि सोमेन्द्रः स्यात् ॥ ३२ ॥

दोषात्तु वैदिके स्यादर्थाद्धि लौकिके न दोषः
स्यात् ॥ ३३ ॥ सि०

वैदिकस्य पानस्य व्यापदि भवितुमर्हति, न लौकिकस्य । कस्मात् ।
दोषात् । दोषसंबन्धोऽत्र श्रूयते । इन्द्रियेण वा एष वीर्येण व्यूध्यते
इति । लौकिके पुनर्धातुनाम्याद्यर्थं क्रियमाणे न किञ्चिद्दुष्यति,

ष्टिलौकिके स्यात्' इत्ययं चातिदिश्यते । अथवाऽविकरणद्वयमपि सिद्धान्तरूपेणा-
धिकरणद्वयेऽप्यतिदिश्यते, केनचिद्विशेषेण पूर्वपक्षरचना । तत्रेह तावद्वैदिकेन पानेन
द्रव्यप्रतिपादनस्य कृतत्वात् कदाचिद् भ्रमे पुनः प्रतिसमाधानापेक्षाऽस्तीत्यनर्थकमि-
ष्टिविधानम् । लौकिके तु वमनेन व्यापजे रसायनगुणामावादिन्द्रियेण वीर्येण च व्यूद्धिः
समाप्यते । न जलोदरवद्व्यगतासमावना । तत्संयोगे च श्रूयमाणेष्टिस्तत्समाध्यर्थैव
विज्ञायते । तस्मात्तत्र स्यादिति ॥ ३२ ॥

तैरेव वैदिकत्वमाम्यादिभिर्वैदिके भवतीति कस्मान्नोच्यते । न हि वमने वैदि-
कत्वं सम्भवति । अत्रोदितत्वात् । अतो य एव दोषो लौकिकगामित्वे हेतुः स एवेह
वैदिकविषयत्वे स्यात् । तथा हि ।

सम्यग्जनरणरूपान्ता प्रतिपत्तिर्विधीयते ।

तद्व्यापदि प्रधानस्य न भवेत्पूर्ववत्फलम् ॥

न च तावल्लौकिकपानव्यापदि दोषोऽस्ति । वमनार्थमेव पानात् । अथापि भवति
तथाऽपि वैद्यकैव तस्य प्रतिसमाधानमिति न वैदिकोपायोपेक्षा । वैदिके तु पाने सम्य-

वमनायैव हि तं पिबन्ति लोके । अथाप्ययमर्थवादस्तथाऽपि फलक-
ल्पनापरीहाराय वैदिके, एवेति कल्पना न्याय्या ॥ ३३ ॥

[१३] तत्सर्वत्राविशेषात् ॥ ३४ ॥ पृ०

तदेतत्सोमप नव्यापादि सोमेन्द्रं कर्म, सर्वत्र वमने स्यादात्विजं
यजमाने च । कुतः । अविशेषात् । न विशेषः कश्चिदाश्रीयनेऽस्य
वमने स्यान्नाभ्येति । तस्मान्सर्वत्र भवेत् ॥ ३४ ॥

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥ ३५ ॥ मि०

स्वामिनो वा वमने स्यात् । कुतः । तदर्थत्वात् । तदर्थं कर्म यज-
मानार्थं यत्र सोमो वम्यते । यत्सर्वत्र सोमेन्द्रं कर्म, तदपि तदर्थमेव । इदं
हि सोमस्वामिन उपकाराय श्रूयते । तत्सोमस्वामिनो यजमानस्य सदुप-
कर्तुं शक्नोति, नर्विजः न हि तद्विजगर्थं कर्म, यत्र सोमो वम्यते ।

वज्ररूपपाठाज्जरणान्ता प्रतिपत्तिरवधारिता । सा च वमनेन न्याय्यते । ततश्च प्रधान-
फलवैगुण्याशङ्क्या तत्समाधानार्थं द्विविज्ञायते अप स्वयं फलार्थवादस्तत्र मुनरा
फलकल्पनाभयालौकिकान्निवृत्तिर्गम्यते वैदिके तु वमनेन पान प्रत्यायितम् । तेन
क्रतुस्थयेष्टिरङ्गमिति सुकरः संबन्धः ॥ ३३ ॥

(इति-वमनाविकरणम् ॥ १२ ॥)

अथप्रतिग्रहेष्टिवदेव कर्माङ्गत्वात्स्वामिकर्तृकत्वे मिद्वेऽपि तस्य क्रियात्मीयं वमन
निमित्तमुताऽऽत्विजमपीति विचार्यते । किं प्राप्तम् । विशेषानपादनादुभयत्रापि
स्यात् । यथा च स्वामिवमनेन प्रतिपत्तिविनाशस्तथाऽऽत्विजेनापि उभयोर्द्वयसंस्कारा-
त्मकत्वात् । तस्माद्यदि दोषनिर्घातार्थमेतत्कर्माप्यपूर्वोपकारार्थमुभयथा वमनद्वयेऽपि
कर्तव्यम् ॥ ३४ ॥

यद्यपि तावदारादुपकारकत्वं तथाऽपि स्वामिवमने भवितव्यम् । कुतः ।

पूर्वं यच्छब्दसम्बन्धानिमित्तत्वं न जायते ।

तत्सम्बन्धात्परस्तात्तु कर्त्तकः सप्रतीयेते ॥

‘ य. सोमं वमति स निर्वपेत् ’ इति यच्छब्दतच्छब्दयोर्गोपाद्यावमनयोरेकः कर्ता
गम्यते । तत्र नैमित्तिकं तावत्स्वामिकर्तृकत्वेनासंदिग्धम् । तेनाभेदित्वेन सदिग्धं
वमनं निर्णायते । तदपि स्वामिकर्तृकमेव सन्निमित्तमिति न च स्वतन्त्रमेव निमित्त,

१ हिन्व मे पात्रा इत्यादि मा मे वाहनाभिमतिगा इति सम्यग्रजरणप्रकाशकसन्त्रपाठादित्यर्थः ।
२ सम्यग्रजरणकृपान्तेति पाठो व्याख्यानमसत इति भाति ।

अथोच्येत, सोमवामिनोऽध्वर्योर्होतुर्वाऽऽत्मीया ऋत्विजस्तदीयेष्वाग्निपु
निर्वर्तयिष्यन्तीति । तथा सति यदि वा व्यृद्धसोमस्य कर्मणो नाङ्गं

शुद्धेनाऽऽरूपातेन निमित्तप्रत्ययानुत्पादात् । यच्छब्दोपबद्धं तन्निमित्तं प्रतिपादयति ।
तेन चेत्यसंबद्धं पूर्वतर समानकर्तृकत्वं पश्चाद्विहितप्रतीतिः । अथर्विजो देवता-
र्थमृत्विक्परिक्रयार्थं च द्रव्यं त्यजन्ति । ततस्तेषां स्वात्मनि परिक्रयविरोधादवश्यं तैर-
प्यन्येऽध्वर्यादयो वरीतव्या । आधानमनेन त्वात्मनेपदेनाग्नीनामाधातृव्यतिरिक्तपुरुष-
संबन्धाभावात्स्वात्मार्येष्वग्निषु यष्टव्यम् । ततश्च यदि तावद्वातसौमकर्मोपकारबुद्ध्या
कुर्वन्ति ततो देशकालकर्तृभेदाद्विगुणं न तेन प्रधानेन गृह्यते । न चाऽऽहस्य देशादि-
भेद आम्नायते । येन तत्सद्भावेऽप्यवैगुण्यमाश्रयितम् । स्वामिवमनेन च कृतार्थत्वान्ने
नैव शास्त्रेण देशान्तरादीनामनुज्ञानम् । कथं वैकमेव शास्त्रं स्वामिवमनपक्षे समान-
देशादित्स्वमाश्रयेद्विगुणमने च तद्भेदम् । अथ त्वात्मार्यबुद्धयैव ते प्रयुज्येरन् । एवमपि
कृत्वर्थेनावधारितस्य पुनः पुरुषार्थत्वाभावात्तादर्थ्येन क्रियमाणस्याऽऽनर्थक्यमेव स्यात् ।
अथ त्वेनस्मिद्धार्थं परुषार्थतैव शास्त्रेणाऽऽश्रयिते तथा सति उपभोगतत्कृत्युत्पादादमनि-
हितस्वर्गादिकल्पनाच्च विषकर्षः । सदृश लौकिकवमनेऽप्येतदिति न याज्ञे स्यात् । तच्च
पर्वमेव निराकृतम् । तस्मात्स्वामिवमने स्यात् । अथ त्वध्वर्यादिवमनेऽपि स्वाभ्येव
द्रव्यं गजैस्तथा सति तदेव भिन्नकर्तृकत्वमापद्यते । तत्समर्थने वाऽध्वनपप्रच्यर्थकल्पना
सामानाधिकरण्यबाधश्च । तथा कल्पनाया च स्वापिवमनस्यानिमित्तत्वप्रसङ्गः । उभया
श्रयणे वा वैरूप्यनिमित्तो वाक्यभेदः स्यात् । यः सोमं वमति यस्य सोममृत्विग्भवनीति
चाऽऽश्रयणादन्यतरपरिग्रहे तु स्वामिवमनग्रहणं युक्तम्, शब्दमामञ्जस्यात् । एवं नाव-
दारादुपकारकत्वे यदा तु वाक्यशेषोपनीतयागशेषद्रव्यप्रतिपत्तिनियमभ्रेषोपजनित-
फललाभायोग्यत्वं तेन प्रतिममाधीयत इति कल्प्यते, तदा यजमानफलोत्पत्तेरत्यन्तादृ-
ष्टत्वात्तदाशङ्केति तेनैव प्रतिसमाधानेष्टिः कर्तव्येत्यसिद्धिर्भवति । यत्तु दक्षिणालामात्मक-
मृत्विजा फलं तत्सति चासति वमने लभ्यमानं दृश्यते इति निराशङ्कत्वादनपेक्षितप्रति-
समाधानं नेष्टिं गृह्णाति । यदाऽपि प्रकृतकर्मकर्तृनिवृत्त्यानयेन भक्षयितृसंस्कारार्थं भक्षणम्,
अतश्च तदभ्रेषे कर्तृवैगुण्यमुपजातं, द्रव्यसंस्कारस्य तदुपयोगात्मकस्य निवृत्तत्वादिति
कल्प्यते तदाऽपि तद्भ्रेषकृतयाजमानफलविघ्नप्रसङ्गात्तन्निवृत्त्यर्थत्वाद्यतच्छब्दनिर्देशाच्च
यजमानवमन एव भवितव्यम् । एतेनापूर्वमंस्कारार्थत्वमपि व्याख्यातम् । यदाऽपि हि
सोमवमनान्न विहितकारण नापि प्रतिविद्धसेवनमापद्यत इति कृत्वा दोषनिर्घातार्थत्व-

न सोमवामिनोऽध्वर्योर्होतुर्वा । तत्रात्यन्तगुणभूता अध्वर्यादयः
स्वैर्ऋत्विग्भिः कारयन्तो न फलं प्राप्नुवन्ति । तदर्थं च क्रियमाणं न
यजमानस्योपकारे वर्तत इति न ऋत्विजो वमने क्रियेत ॥ ३५ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३६ ॥

लिङ्गं च भवति, यजमानस्य सोमवामिन इति । कथम् । सोमपी-
थेन वा एष व्यृध्यते यः सोमं वमतीति । यजमानः सोमसंस्कारे
बिनेष्टे विगुणमस्य कर्षेति व्यृध्येत, न कथंचिदृत्विजो व्यृद्धिः ।
ऋत्विजो यस्य सोमं वमन्तीति वमनेन संबन्धः स्यान्न यः सोमं
वमनीति । तस्मादपि पश्यामो यजमानस्य वमने सोमेन्द्रमिति ॥ ३६ ॥

[१४] सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ॥ ३७ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र समाप्नायते यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावा-
स्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति, इति । तत्र संदेहः । किं कृत्स्नं

मिष्टेरनाश्रित्य नैमित्तिक कर्माङ्क तदाऽपि च यन्मन्त्रेन पुरुषस्योपात्तत्वाज्जलभ्यमा-
नन्यायेन प्रकरणगतपुरुषसंस्कारताऽध्यवर्मायते, तदाऽपि 'यजमानास्तु' इत्यनेनैव
तत्कर्तृकता । वमनसमानविषयत्वाच्च यजमानवमनमेव निमित्तम् । यत्त्वध्वर्यादिवम-
नेऽपि द्रव्यप्रतिपत्तिश्रेष्ठः, कर्तृसंस्काराद्विनाशो वा समाधिमपेक्षत इति । यद्यप्यपेक्षते
तथाऽप्यविधानात् ग्रहीष्यते । सर्वेषु च कर्तव्यपुरुषार्थपक्षेषु चर्त्विम्वमनेऽविधानमित्यु-
क्तम् । अतश्च यदि तद्वमनमदुष्टमेव ततस्तूष्णीमेवाऽऽसितव्यम् । अथ दुष्टं ततः सा-
मान्यविहित किञ्चित्कर्तव्यम् । न चात्र कर्तव्यार्थान्यतमपक्षावधारणप्रयोजनमस्तीति
नार्तावावधारणे यनितव्यम् । अथापि तत्त्वज्ञान प्रयोजनं ततो जलभ्यमानपक्षः परि-
ग्रहीतव्यः । तथा च सूत्रकारः स्वामिनो वा तदर्थत्वादित्याह ॥ ३९ ॥

व्यृध्यत इति स वक्तव्यो यस्य सोमपानादृद्धिः प्रार्थ्यते । तद्वैगुण्याच्च व्यृद्धिराश-
ङ्क्यते स्वामिनश्च तदुभयमपीति तस्यैवेष्टि ॥ ३६ ॥

(इति—यजमानसोमवमने, इष्टिविवानाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

अष्टाकपालादिशब्दैः समस्तं द्रव्यं देवतार्थमवगमितमाहवनीयप्रक्षेपेण च हविषो
देवतार्थता भवति । 'यदाहवनीये जुह्वति' इति विधेः 'अग्निमुखा वै देवाः' इति
चार्थवादात् । एवं च सति तत्तत्त्वैर्किञ्चिदप्यपनीयेत तदाऽन्यच्छ्रुतमन्यात्क्रियेत । तस्मात्सर्व-
प्रक्षेपः । किं पुनरयं पूर्वपक्षादीं शेषकार्याणां स्विष्टकृदिहाप्रतिश्रयुक्ताकालमक्षच-

हविरग्नये प्रदातव्यमुत शेषयितव्यं किंचित्, किंचिदातव्यमिति ।
किं प्राप्तम् । कृत्स्नं हविः प्रदीयेत । कुतः । तदर्थत्वात् । पुरोडाश
आग्नेयः कर्तव्य इति वचनम् । तस्मात्तर्ग्वै प्रदानव्यमिति ॥ ३७ ॥

तुर्धाकरणानां विधिं न पश्यति । सत्यं न पश्यतीति केचित् । न त्वेतद्युक्तमिव ।
न ह्येवं क्वचित्पूर्वपक्षो न भवेत् । अनः पश्यन्नेवानेनाभिप्रायेण मन्त्रयत इति वक्तव्यम् ।

विद्यमानेषु शेषेषु द्रव्याणामप्रयोजकाः ।

भवेयुः शेषमाजो हि निःशेषे तु प्रयोजकाः ॥

यदा हि दृचवदानमात्रे हुते पुरोडाशादयः सशेषाः क्रियन्ते तदा 'उत्तरार्धात्स्विष्ट-
कृते समवद्यति' इत्येवमादिचोदनावशेन 'एकदेशद्रव्यं चोत्पत्तां विद्यमानसंयोगात्'
इत्येवं स्विष्टकृदादीनामप्रयोजकत्वं भवति । यदा तु खलु सर्वप्रदानमवगम्यते तदा
विद्यमानसंयोगात्संभववाच्योदितैकदेशानुष्ठानानुपपत्त्या शक्यमेकदेश्युत्पादनमध्यवसातुमिति
स्विष्टकृदाद्यर्थं पुरोडाशान्तराण्युत्पाद्येन् शेषशब्दः 'शेषात्स्विष्टकृष्टे समवद्यति'
इत्यादिषु कथमिति चेत् । उच्यते ।

हविरन्तरमालोच्य शेषशब्दो यदिप्यति ।

आग्नेयं शेषमिति वक्तव्येनैव निवृत्तं न ॥

यथैव 'आग्नेयं शेषं संस्थापयति' इति पूर्वक्रमेणः पश्यमानादधिके पूर्वसदृशे
वा शेषशब्दः प्रयुज्यते । यथा च 'ततः शेषेण विशिष्टदेशनात्थादिमन्त्रो जन्म प्रति-
पद्यन्ते' इति स्वर्गफलकर्मणो निःशेषोपयोगादन्यप्यलस्य चान्यत्र व्यापारामंभवात्ततोऽ-
न्येनेति वक्तव्यं ततः शेषेणेति गौतमाचार्येणाक्तम् । एवमिहापि यत्प्रधानहविर्भ्योऽ-
न्यद्विस्तैर्नैवान्यत्वेनाऽऽधिक्येन वा भविष्यति । अथवा गुणत्वेन वा शेषादित्येव-
मभिव्याम्यते । शेषशब्दो ह्युपयुक्ततरद्विद्यमानं प्रतीतिः । न च प्रधान-
हविषां किंचिद्विद्यते । अन्यथा च गर्वमेतदुपममिति । तस्मादद्रव्यान्तराणि
गृह्येन् । यथा वक्ष्यति 'निर्देशात्तान्तराणां द्रव्यामिति चेत्' इति । अथाप्यत्यन्तं
शेषशब्दानुरोधं कृत्वा तेषामेव भिन्निकृष्टेप्यते । तथाऽप्यन्येवान्यद्विचारस्य प्रयोजनं
नावश्यं पक्षोक्तेनैव प्रयोजनेन भवितव्यम् । इदमपि संप्रवर्ति । यदा प्रधानवाक्यादशेष-
प्रदानप्रमत्तौ सत्या शेषकार्यवशेन शेषाः स्थाप्यन्ते, तदा यथैव प्रधानं तस्य हविष
प्रयोजकमेव स्विष्टकृदादीन्यपीति । तदर्थविदानाशेषापहारेष्वपि प्रधानवदेव हविरन्तर-
मुत्पाद्येत् । यदा पुनः प्रधानचोदनाक्षिप्तम्यैव शेषस्य स्विष्टकृदादीनि ग्रहकाणि भवन्ति

निरवदानान्तु शेषः स्यात् ॥ ३८ ॥

निष्कृष्यावदानं निरवदानम् । तद्धि श्रूयते द्विर्हविषोऽवद्यति इति । अपरमपि वचनं द्व्यवदानं जुहोति इति । तेन द्व्यवदानमात्रं होतव्यमन्यत्परिशेषणीयम् ॥ ३८ ॥

उपायो वा तदर्थत्वात् ॥ ३९ ॥

न चैतदस्ति द्व्यवदानमात्रं होतव्यमिति । यज्जुहोति तद्विरवखण्डनेन संस्कृतव्यमिति होतव्यमिति होतव्ये द्विरवखण्डनमात्रं विधीयते, ना-
द्विरवखण्डनस्य होमः प्रतिषिध्यते । कृत्स्नं च होतव्यमिति तदेवं न्याय्यं, नान्यथा ॥ ३९ ॥

कृतत्वान्तु कर्मणः सकृत्स्यादुद्व्यस्य गुणभू-

तत्वात् ॥ ४० ॥

उच्यते । यदा द्विरवखण्डनविशिष्टं होमं श्रुतं, तदा सकृद्द्व्यवदा-

तदा तेषां परप्रयुक्तद्रव्योपजीवनादप्रयोजकत्वे मति नागदे, पापहारेष्वप्यक्रिया सिद्धा भवति । तस्मात्सत्यप्युभयोः परस्परसर्वप्रदानेऽग्निं प्रयोजनार्थमन्विताम् ॥ ३७ ॥

यद्याग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येवमाद्येव भवेत्ततः सर्वप्रदानमेवावधार्यते । अत्र पुनस्तस्मात्पुनराडाशादेनिष्कृष्य किञ्चिदेव होतव्यं श्रूयते । द्विर्हविषोऽवद्यति ' ' मन्वात्पूर्वार्धं च द्विरवद्यति ' ' अङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं भवति ' ' द्व्यवदानं जुहोति ' इत्येवमादिवाक्यालोचनेन हि किञ्चिदेव होतव्यमगममतः शेषयितव्यं किञ्चित् ॥ ३८ ॥

यद्येतानि वाक्यान्युत्पत्तिवाक्यादगतमशेषहोममवायमानानि न निवेशन्, यदि चैतानि प्रधानस्य प्रत्यासन्नराशि भवेयुस्ततो बाधेरन् । एतानि तु संस्कारवाक्यानि अविरोधेनैवोपपद्यन्ते । इत्यनेन ह्यङ्गुष्ठपर्वमात्रैर्मन्वपूर्वार्धैर्द्वौर्दशः प्रवृत्तैरवदानैः संस्कृत्य संस्कृत्य निःशेषं हविः । दातुम् । अतः सर्ववाक्यवशेनैव शास्त्रार्थो भवति । यदशेषं हविर्जुहोति तदेवमुपायमिति । तेन न कस्यचिद्धोमः प्रतिषिध्यते । तस्मात्सर्वप्रदानं कर्तव्यम् । यत्तु यथाश्रुतिकर्तव्यताको युगपन्न शक्यते कर्तुमद्व्यवदानहोममसङ्गादिति । ज्योतिष्टोमवदभ्यसितयो होमः । तदर्थत्वात् । देवतार्थत्वाद्यगार्थत्वाद्पूर्वार्थत्वाद्वा कृत्स्नस्याष्टाकपालस्य । नैकदेशमात्रहोमेनोत्पत्तिवाक्यार्थसंभावना भवेत् । अथवाऽवदानसंस्कारस्य दन्वार्थत्वात् ॥ ३९ ॥

नैतदस्ति । पुनःपुनर्द्विरवखण्डनं तद्वाश्च होमाभ्यसितव्य इति । कुनः ।

१ सकृद्व्यवदान इति पाठान्तरम् । २ प्रत्यसन्नतरणीति-साक्षात्प्रत्यक्षविधायकानीत्यर्थः ।

नेन यावच्छ्रुतं तत्सर्वं कृतम् । तदा नापरं द्रव्यमस्तीति पुनर्यागो नाऽऽवर्तितव्यः । कथम् । तद्धि द्रव्यं यागनिर्हृत्यर्थं, न द्रव्यं यागेन संबन्धयितव्यमिति । यदि हि यागेन हविः संबन्धयितव्यं स्यात्ततो यागेन द्रव्यवदाने संबन्धितेऽपरमपि संबन्धनीयमस्तीति तत्संबन्धार्थं पुनर्याग आवर्तित । न तु यागो द्रव्यसंबन्धार्थः । किं तर्हि, द्रव्यं यागे गुणभूतं, यागः कथं निर्वृत्तिपुपेयादिति द्रव्यमुपादीयते । तेन निर्हृते यागे सिद्धे च पुरुषार्थे न नियोगेन गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिरुक्तेति ।

कथं न द्रव्यं प्रधानं, येनाऽऽवृत्तिर्न भवेत् । यतो यागात्फलम् । भूतभक्ष्यसमुच्चारणे भूतं भक्ष्याद्योपदिश्यत इति । न च यागेन द्रव्य-

खण्डनं गुणभूतत्वादभ्यस्येतेह यद्यपि ।

होमः प्रधानभावात् नु नाऽऽवृत्तिं प्रतिपद्यते ॥

‘ द्विहविषोऽवद्यति ’ इत्येतस्य सम्प्रसरत्वाद्यावत्संस्कार्यं श्रियते तावदावृत्तिर्भव-
त्विति शक्यते वक्तुम् । होमस्य फलवत्त्वात् ‘ यैस्तु द्रव्यं न विकीर्ण्यते तानि प्रधान-
भूतानि ’ ‘ द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः ’ इति च प्राधान्यावगमादेकेन
द्रव्यवदानेन निवृत्तस्य न द्रव्यमस्तीति न पुनरावृत्तिरुक्ता । तस्मिन्प्रधानावर्तमानेऽप्यर्था-
वाद्भवद्यतिरपि नाऽऽवर्तते । कार्ये हि प्रवर्तमानं द्रव्यं संस्कारं गृह्णाति नोदासीनम् । न
च द्रव्यवदानव्यतिरिक्तस्य हविषः कार्यमस्तीति न संस्कारमपेक्षते । तस्मात्सोऽपि
नाऽऽवर्तते । यदि हि द्रव्यार्थो होमो भवेत्ततस्तद्वशेन स्वयमावर्ततावखण्डनं चाऽऽवर्त-
येत् । अतदर्थस्य नाऽऽवृत्तिः । न चैष वाक्यार्थो यज्जुहोतीति हूयमानस्य द्विवक्तृत्वं
नमुपायो विधीयत इति । न हि जुहोतिशब्देन द्रव्यमुपादीयते । न चैष क.म.प.
छकारो यतो हूयमानानुवादत्वं प्रतिपद्यते । क्रियायामेव त्विदं द्रव्यवदानं विधीयते ।
चाऽपि यज्जुहोतीति यच्छब्दाद्द्रव्यप्रत्ययो भवति सोऽपि यच्छब्दस्यापैदिकत्वा-
त्क्रियाविशेषणभूतस्यानुवादत्वप्रदर्शनार्थं व्याख्यातृमिरुच्चारितस्य परमार्थानाद्येचनाद्भ-
विष्यतीत्युपेक्षणीयः । यत्तु ज्यातिष्ठोभवदुत्पत्तिवाक्यावगतस्य समस्तद्रव्यप्राप्त्यर्थमाव-
र्तितव्यत इति । तदयुक्तम् । कुतः ।

अशेषग्रहणे सिद्धे भवेत्सोमेन तुल्यता ।

अपवादात्तदेवेह न तु सिद्धं कथंचन ॥

आग्नेयचोदनाया ह्यनुमानिको होमसंबन्धः सर्वपुरोडाशाश्रयवसामाभ्यवृत्तश्च स

स्योपकारो निर्वर्त्यते प्रत्यक्षः कश्चित् । तस्माद्द्वयवदानं हुत्वा शेषयि-
तव्यमिति । यत्तुक्तम्, आग्नेयं हविरिति वचनात्सर्वं होतव्यमिति
गम्यत इति । तत्राऽऽनुमानिको होमसंबन्धः । इह तु प्रत्यक्षो द्विरव-
दाने । अपि चाकृत्स्नसंबन्धेऽपि तद्धितस्योपपत्तिः । ततो ग्रहीतव्य-
मिति । सामान्यं स्वल्वाग्नेय इति, द्वयवदानं जुहोतीति विशेषः । तस्मा-
च्छेषयितव्यं किञ्चिदिति ॥ ४० ॥

शेषदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥

शेषादिदामवद्यति, शेषात्स्विष्टकृतं यजति, इत्यनुवादादस्ति शेष
इति पश्यामः ॥ ४१ ॥

यावन्नैव निर्वर्तते तावदस्येव 'द्वयवदानं जुहोति' इत्यनेन निष्कृप्य संबन्ध-
कल्पितः । तस्माच्च सिद्धे नाऽऽनुमानिकोऽवकल्पने । तेन यत्सामान्यप्रवृत्तमाग्नेयत्व
तद्द्वयवदानचोदनया मासदश्यमिव प्राकराणिकैर्द्वयवदानविषयमेवोपसंह्रियते । तत्रै-
षोऽर्थो विज्ञायते द्वयवदानमाग्नेय करोति । अतोऽवयवान्तराणामचोदितत्वात् होमप्र-
सङ्गः । किं च ।

न चावश्यं प्रदानेन हविराग्नयमिष्यते ।

द्वयवदाने गृहीते हि सर्वाग्नेयत्वसम्भवः ॥

तद्धितेन हि तादर्थ्यमात्रमुक्तं न प्रदानम् । द्वेवाऽपि च तादर्थ्यं भवति प्रदानेन
प्रदानार्थद्वयसाधनत्वेन वा । तथा हि । 'व्रीहिभिर्यजेन' इति वचनात् तावद्ब्रीहयः
साक्षात्प्रदीयन्तेऽथ च प्रदेयप्रकृतित्वादेवमुपदिश्यते । तस्माद्यद्यपि पुरोडाशः समस्तः
साक्षात् प्रदीयते तथाऽपि द्वयवदानप्रकृतित्वादाग्नेयो भविष्यति । तेन द्वयवदानेनैव
तावद्ब्रीहयमात्रेण तस्याऽऽग्नेयत्व कृतं भवति । द्वावेव च तां व्याख्याप्रकारौ । एकं
देवतासंबन्धाय द्वयवदाने संक्रान्तिरिति । अपरः पुनरिदमेव पुरोडाशस्याऽऽग्नेयत्वं
द्वयवदानेन ततो गृह्यत इति । तस्मात् सर्वहोमः ॥ ४० ॥

एवं च शेषशब्दो मुख्य एवोपयुक्तेतरविद्यमानवचनो भविष्यति । उत्तरार्धादिश-
ब्दश्च ना विविधिकल्पनार्थापत्तिकेदमाश्रयिष्यति । अत्राभिधीयते । यत्तावदुक्तं सास-
दश्यवदाग्नेयत्वं द्वयवदानमात्र उपसंहृतमिति । तत्र घटे । कथम् ।

सामान्यविधिरस्पष्टः संहियेत विशेषतः ।

स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरूपसंहारसम्भवः ॥

१ स दामवगम्यत इति पाठान्तरम् । २ द्द्वेते क्वचित्नास्ति । ३ सामान्यविधेर्ददाहर्ण
पुरोडाश चोर्थो करोतीति ।

साप्तदश्यं हि सामिधेनीनामुक्तमनारम्यवादेन न क्रतूनाम् । तस्य तु क्रतुसंबन्धस्तद्द्वारेणाऽऽनुमानिकः कल्प्यः । न च प्रत्यक्षसंबन्धे सत्यानुमानिकः कल्प्यत इति युक्त उपसंहारः । न त्वष्टाकपालम्याम्फुटो देवतासंबन्धः । तद्धितश्रुत्याऽभिहितत्वात् । स हि द्व्यवदानस्यैवाऽऽनुमानिकः स्यात् । उत्पत्तिवाक्ये च कर्मणोऽष्टाकपालेन संबन्धः श्रूयते । द्व्यवदानेन पुनरुत्पन्नवाक्ये । तत्रैतत्स्यात् । कर्मसंबन्धोऽष्टाकपालम्याऽऽनुमानिको द्व्यवदानस्य प्रत्यक्षस्तद्भावे वाऽऽनुमानिककल्पनं न संभवतीति । नैतद्युक्तम् । एवं सति 'द्व्यवदानं जुहोति' इत्येतदेवोत्पत्तिवाक्यमभ्युपगतं भवेत् । यदि ह्यष्टाकपालवाक्यं जुहोतिवाक्येनोपसंहृतं ततोऽनेनैव कर्मोत्पत्तिः क्रियेत । ततश्चाऽऽग्रेयवाक्ये 'चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपादिश्येत' इत्येवं वाक्यभेदः प्राप्नोति । न चाननुमाय यागमाज्ञयादिवाक्यानां वाक्यान्तरापेक्षा तत्संबन्धो वाऽवकल्पत इत्युक्तम् । अतो यद्यप्यानुमानिकः संबन्धस्तथाऽपि स्वार्थपर्यवसायित्वाभ्युपगम्यते । प्रथमतरमुमित इति सिद्धे संबन्धे न शक्यं प्रत्यक्षशतेनाप्यन्यथात्वं कर्तुम् । न चेह सामान्यविशेषभावः संभवति । अवयवावयविनो, सामान्यविशेषव्यवहारभावात् । अष्टाकपालचोदनया हि प्रत्यक्षमेव समस्तः पुरोडाश उपदिश्यते । द्यवदानचोदनयाऽपि, न तदुक्त्यवलम्बम् । ननु द्यवदानव्यतिरिक्तावयवप्राप्तिः सामान्येन पुरोडाशशब्देन क्रियमाणा दुर्बला स्यात् । उच्यते ।

यदि ह्यवयवार्थेन पुरोडाशो विधीयते ।

नतः सामान्यवृत्तिः स्यात्स तु माक्षाद्विधीयते ॥

आहृतिशब्दाप्याकृतावसंभवान् व्यक्तिलक्षणार्थानि भवन्ति । तानि च कृत्तु परोक्षत्वाद्दुर्बलानि जायन्ते । न त्ववयवनिष्पत्तिः कर्म साधयितुं न शक्नोति । यतस्तच्छब्दस्यावयवलक्षणार्थता कल्प्येत । अयं विनैव कारणेन लक्षणाश्रयणम् । ततोऽवयवशास्त्रम्याप्यवयवान्तरलक्षणार्थत्वादौर्बल्यं स्यात् । तस्माद्यथैव द्यवदानं स्वावयवनिर्पेक्षमात्मनैव केवलेन विधीयते तथैवाष्टाकपालस्य द्यवदानमवयवान्तराणि चानपेक्ष्य प्रत्यक्षविधानात्प्राप्तिस्तत्प्राप्तौ च यदाऽवयवान्तराप्यनुपपद्यते को वारयति । न तु तानि स्वमहिम्ना सचच्यन्ते तत्परा वा चोदना । न चाद्यन्तमवयवावयविनोर्व्यतिरेक इति यदाऽऽलोच्यते तदाऽवयवान्तराण्यपि प्रत्यक्षाण्येव भवन्ति । तेनाष्टाकपालचो-

दत्ता द्रव्यवदानचोदनावशेनैवं कर्म प्राप्नोति द्रव्यदानं दत्त्वा पुनः शेषप्रदानम् । अथवा विकल्पः कदाचित्सकलस्य प्रदानं कदाचिद्द्रव्यवदानमात्रस्य । अथवाऽष्टाकपालस्योत्पात्ति-
षाक्यशिष्टत्वादामिक्षावह्नीयस्त्वे सति द्रव्यवदानं तेन सह बाधविकल्पसमुच्चयान्न प्रति-
पद्यत इति 'गुणश्चापूर्वसयोगे' इत्येव कर्मान्तरं कल्पयेत् । यतः कुतश्चिद् द्रव्यान्तरादुपादी-
येत, अष्टाकपालसंबन्धाभावात् । पूर्वकर्मसंबन्धेऽपि च पुनर्द्रव्यान्तरादेवोत्पन्नस्याष्टाकपा-
लेन सह विकल्पसमुच्चयावुपन्यसितन्यौ । अथवा कृत्स्नपुरोडाशग्रहणेऽवधारिने द्रव्यवदा-
नचोदनायाश्च गुणपरत्वात्कर्मान्तरविध्यशक्तेरष्टाकपालविषयत्वावगमात्संस्कारस्य याव-
त्संस्कार्यमावृत्तेः प्रधानस्य च यथाश्रुतगुणसंपादनाय ज्योतिष्टोमवदावृत्तेरिष्टत्वात् 'उर्पायो
वा तदर्थत्वात्' इत्ययमेव पक्षः प्राप्नोति निरवदानप्रमाणाभावात् । निरवदानाश्रयणे चात्य-
न्तदुष्टा परिसंख्या स्यात् । न ह्यत्र नियम उपपद्यते, सर्वपुरोडाशावयवानां नित्यवत्प्राप्तेः ।
यदि हि कतमोऽवयवः प्राप्तिपक्षेऽप्येत्येव नियमापेक्षायां सत्या मध्यपूर्वार्धद्रव्यवदानं विधी-
यते ततः स्थानियमार्थत्वम् । नित्यप्राप्ते त्ववयवनि द्रव्यवदानानुन श्रुतेस्त्वयवान्तरनि-
वृत्तिपरत्वाद्स्वार्थग्रहणमित्यादिदोषत्रयमपरिहार्यं स्यात् । तत्र हि तत्परिहर्तुं शक्यते
यत्र परिसंख्यायमानप्राप्तिशास्त्रमवल्लस्यमन्त्रप्रेक्षाभिमुखं वर्तते । न चात्राष्टाकपालशास्त्रमवल-
लस्यम् । न च वल्लसे सति दोषपरिहारः सम्भवति । तस्मान्न निरवदानम् । यदि च
निरवदानशास्त्रादाग्रेयत्वं यागार्थद्रव्यवदानविषयमुपसंहियेते ततः शेषावयवानामदेवता-
र्थत्वाच्च स्वत्वमपेतं स्यात् । ततश्च 'भिक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात्' इत्यादिषु यद्विधिभिः
साम्यादस्वामित्वं यजमानस्य तत्र तत्रोच्यते तत्सर्वं विरुध्यते । तत्रैतत्स्यात् । देवता-
हेशसंबन्धो द्रव्यवदानस्यैव त्यागः पुनः समस्तस्य हविषः । त्यागकृता च स्वत्वनिवृत्तिर्न
देवतासंबन्धकृता । तस्मादविरुद्धं तदभिधानमिति । तदसत् । कु० ।

मिर्वपन्नेव जानाति ह्येतावदिह दाम्यने ।

तत्राधिकपरित्यागः कल्प्यते केन हेतुना ॥

देवतायै हि दातुं द्रव्यं त्यजन्ति न विभवेन । तत्र यदेवतार्थादन्यदधिकं तद्गृहाव-
स्थितद्रव्यान्तरवदपरित्यक्तम् । न चात्र त्यागस्य भेदेन विधानमस्ति । देवतासंबन्ध-
करणविधिनैव ह्यसावर्थापत्त्याऽऽसिध्यते । सा चार्थापत्तिर्थावता विना देवतायै दानं
न संभवति तावत्येवावस्थिता नान्यत्र । न हि शेषद्रव्यपरित्यागाद्विनाऽनुपपत्तिः ।
सर्वत्र च समाप्तिविधानमिष्यते तेनापि यावत् एव यागसमाप्त्यङ्गत्वं तावत् एवाऽऽसि-
प्तस्य यागविधिनोवयवान्तराणाम् । अतो यथा चतुर्मुष्ट्यतिरिक्तानामनसि स्थितानां

१ (अ० २ पा० २ अ० ९ सू० २३) । २ (अ० ३ पा० ४ अ० १४ सू० ३९) । ३ आदि-
पदेन स्वार्थपरित्यागप्राप्तबाधयोः संग्रहः । ४ (अ० ३ पा० ४ अ० १७ सू० ५०) ।

ब्रीहियवानां न निर्वापवेलायामत्यागादस्वत्वमेवमिहापि नावयवान्तराणां तत्स्यादिति ।
अथोच्येत निर्वापवेलायामनुपजातमध्यपूर्वार्धादिविभागं द्रव्यमनभिप्रेतत्यागमपि नला-
त्परित्यक्तव्यम् । न हि तदानीं विज्ञायते केभ्यो ब्रीहिभ्यो द्व्यवदानं निष्पत्स्यते
केभ्यो नेति, अगम्यमाने विशेषे यानेव न त्यजेतेभ्य एव कदाचिदवदीयेत । तत्र
त्यक्तानामदानादत्यक्तानां च दानादयथाश्रुतकरणप्रसङ्गः । तस्मात्सर्वत्याग इति ।
नैतदेवम् ।

न हि सामान्यशास्त्रेण व्यवहारे कृते सति ।

विशेषशास्त्रावसरस्तस्मादावित एव सः ॥

यदा हि सामान्यशास्त्रं प्रवृत्तव्यवहारं भवति तदा न शक्यं केनापि व्यावर्त-
यितुम् । तद्यदि समभ्नाष्टाकपालनिर्वृत्यर्था ब्रीहयो देवतोद्देशेन निरुप्तास्ते सर्वे दात-
व्यत्वेन प्रकान्तास्तेषां य एव न दीयेरन्, तत्रैव प्रकान्तापरिसमापनदोषो भवेत् । ततश्च
सर्वप्रदानमेव प्राप्नोति । यदि तु द्व्यवदानशास्त्रेण विशेषमुच्यते तत आदित एवैवम-
वधारयितव्यम्, अष्टाकपालनिर्वृत्यर्थेषु चतुर्मुष्टिषु ये द्व्यवदाननिर्वृत्यर्थस्तान्मये जुष्टं
निर्वपामिति । यद्यपि च विशेषो न गम्यते तथाऽप्येतेषां मध्ये येऽत्र द्व्यवदानं साध-
यन्ति तावन्तो न ममेति शक्यं संकल्पयितुम् । तद्यथा लोके कश्चिद्बहुद्रव्यसमूहायेऽव-
स्थिते कचिदभिधत्त इतरत्वं यावत्तस्मिन् गृह्णातेति । तत्र न तदवयवविशेषो गम्यतेऽथ
न न सर्वत्यागोऽवयवसंयते तथेहापि द्रष्टव्यम् । यत् तावन्मात्रमेव न निरुच्यते
तत्र 'चतुरो मुष्टीन्निर्वपति' 'अश्वशफमात्रः पुरोडाशो भवति' इत्यादिवचनसाम-
र्थ्यादीदृक्परिमाणोद्गृहीतं द्व्यवदानं देवतार्थता प्रतिपद्यत द्रव्यवगम्यते । यत्तदन्यत्तत्तद-
नुग्रहार्थं नाधिकत्यागाधेमिति द्रष्टव्यम् । अतो दधैव 'अनसोऽधिनिर्वपति' इत्युक्ते
निर्वापपरिच्छेदार्थमुपपात्तेष्वपि शक्यमिति ब्रीहिषु न स्वत्वमपैति तथैव द्व्यवदानापादा-
नभूते पुरोडाशोऽपीति स्वत्वे सति शक्याः परिक्रयादयस्तेन कर्तुमिति समत्ववचन-
विराधः । एतेन द्व्यवदानप्रकृतित्वादेवाष्टाकपाल आग्नेयः कृतो भवतीत्येषोऽपि पक्षः
प्रत्युक्तः । तत्रापि शेषपरित्यागानुपपत्तेः । न च ब्रीहिवत्पुरोडाशस्य प्रकृतित्वं युक्तम् ।
ब्रीहयो ह्यनदनीया वाक्यान्तराक्षिष्टाश्च प्रकरणादुत्पत्तिवाक्यशिशुप्रकृतिद्रव्यापेक्षपुरो-
डाशावरुद्धयागानुवादेन विधीयमाना न शक्नुवन्ति प्रकृतित्वप्रतिपत्तिमन्तरेण यागसा-
धनत्वं प्रतिपत्तुम् । अष्टाकपालस्त्वदनीय उत्पत्तिवाक्यशिशुश्च शक्नोति सासाध्यागं
साधयितुम् । न च पूर्वतरप्राप्ते प्रकृत्यपेक्षिणि द्व्यवदाने चोच्यते । तस्मान्न तत्प्रकृति-
त्वेन यागं साधयति । कस्तार्हं सर्वप्रदानस्य परिहारः । उच्यते ।

यागहोमावभेदेन यैर्मोहात्परिकल्पितौ ।

तेषामपरिहार्यत्वं भेदे त्वेषोऽभिधीयते ॥

यद्याग्नेयादिचोदनयैव हविःप्रक्षेपोऽभिधीयते ततो द्व्यवदानचोदनया परिसंख्या-
तुमशक्यत्वात्सर्वप्रक्षेपः प्राप्नोति । तदा च तयाऽऽग्नेयचोदनयैव प्रक्षेपश्चोद्येत यदा
यागहोमयोरभेदः । तयोस्तु भेदः शब्दान्तराधिकरणन्यायसिद्धः । 'तर्दुक्ते श्रवणा-
ऽजुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्' इति सूत्रकारेणोच्यमान तत्रैव समर्थयिष्यामहे । यथा
देवतोद्देशेन स्वत्वस्यागमात्रं यागो देवतोद्दिष्टयज्यमानस्वत्वद्रव्यप्रक्षेपो जुहोतिः ।
तत्र ये दोषा दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिष्वहोमत्वादाहवर्नीयो न भवेदित्याद्यस्तानपि
तत्रैव परिहरिष्याम । उभयोश्च भेदे सति 'आग्नेयोऽष्टाकपालः' इत्यनेन तावद्वा-
क्येन यावता विनाऽष्टाकपालस्याऽऽग्नेयत्वं न भवति तावदेव चोद्यते । तस्य च
स्वत्वपरित्यागदेवतोद्देशौ केवलावन्तरेणाऽऽग्नेयत्वं न जायते न प्रक्षेपमपि । तत्र यदि
वाक्यान्तरं न स्यात्तत ईदृशं कर्म भवेत् । सुपक्कमविकलमष्टाकपालमौच्चारतः शुचौ देशे नि-
धाय देवतामुद्दिश्य नायं ममेति संकल्पः कर्तव्यः । तत्परिपालनार्थं च पुनः कदाचिदपि
न स्वत्वं द्रव्ये बन्नीयात् । यदि हि बन्नीयात्ततः पूर्वसंकल्पं विनाशयेदनृतं च वदेत् । यो
हि प्रथममेव जानाति पुनरप्यहमत्र स्वत्वमाध्यास्यामीति तस्य न ममैतद्देवतायै त्वेनेदिति
संकल्प एव न भवेत् । तेन देवतोद्देशत्यागोत्तरकालं यदस्य भवति तदभवत्वित्यवधार्य
न कश्चिद्व्यापारो बोद्धव्यो भवेत् । तथा प्राप्ते तु वाक्यान्तराणि भवन्ति 'उपस्तृ-
णाति' 'द्विर्हविषोऽवयति' 'अभिघारयति' 'चतुरवत्तं जुहोति' इत्येवमादीनि ।
नेस्तावदिदमवधार्यते द्व्यवदानं हविषो होतव्यमिति । सर्वाणि चैतानि प्रकृतद्रव्यालम्बि-
त्वात्तदुपादाय प्रवर्तन्ते नापूर्वद्रव्यग्राहित्वेन । तथा हि । 'चतुरवत्तं जुहोति' इत्यत्र
होमस्याप्राप्तत्वात् तमुद्दिश्य द्रव्यं विधीयते । चतुरवत्तं च पूर्ववाक्यकल्पितं प्रयोजना-
पेक्षमस्ति । तस्मात्तस्यानेन प्रक्षेपमात्रं शक्यं विधातुमिति न चतुरवत्तविशिष्टहोमवि-
धानमवकल्पते । होमस्यापि च व्यंशस्य समाप्तिपर्यन्तत्वात्सर्वान्त्येऽग्रे प्रक्षेपे चोद्यमाने
त्यागतदेवतोद्देशयोः किमपूर्वयोरर्थापत्त्या विधिः कल्प्यतामुत कुतश्चित्प्राप्तयोरेवाऽऽ-
श्रयणं क्रियतामिति । तत्राऽऽग्नेयधिकरणन्यायेन लाघवे सति गौरवस्याप्रमाणकत्वा-
दवगतत्यागोद्देशाशङ्क्यान्यष्टाकपालादीन्येव गृह्यन्ते । न च तेषामौत्पत्तिकं यागसाध-

१ (अ० ४ पा० २ अ० १० सू० २८) २ वाक्यान्तरमिति—अवदानप्रक्षेपविधायकमिति
शेषः । ३ कर्मेति—अनुष्ठानमित्यर्थः । ४ आचरितः श्रुताविति कश्चित्पाठः । ५ पूर्ववाक्यकल्पित-
मिति—'उपस्तृणाति' 'द्विर्हविषोऽवयति' इत्यादिवाक्यविहितमित्यर्थः । ६ (अ० ३ पा० २
अ० ८) ।

नत्वं विरुध्यते । प्रक्षिप्यमाणानां प्राग्यागसाधनत्वाविघातकत्वात् । देवतान्तरसंबन्धेन हि यागविपरीतक्रियासंबन्धेन वा विरोधः स्यान्न त्वसावस्ति । तेनैषोऽर्थो भवति, अष्टा-
कपालेन यत्र क्वचित्प्रदेशे स्थितेन यजेत तदीयं च द्व्यवदानं यत्र क्वचित्प्रक्षिपे-
दिति । तत्र 'वेद्यां हवींष्यासादयति' 'बर्हिषि' इति वचनात्तत्र स्थितेन पुरोडा-
शेनेज्यते । 'यदाहवनीये जुहोति' इति वचनात्तत्र द्व्यवदानं ह्यते । स तु
होमः किं पूर्वस्माद्यागादर्थान्तरमितिकर्तव्यता भवति, उत तस्यैव यागस्यांशान्तर-
विवृद्ध्या रूपान्तर जातमिति चिन्तनीयम् । तत्रैव रूपान्तरोपजननमिति ब्रूमः ।
कर्मान्तरत्वे हि द्रव्यान्तरं देवतान्तरं च नारिष्ठहोमादिवत्प्राप्नोति । यथोक्तेन
न्यायेन स एव यागः प्रचित्तरो जुहोतिस्त्वमापद्यते । न चैतावतापत्ति-
कयजिरूपविघात आशङ्क्यो जुहोतेर्यजिर्विशेषत्वात् । सामान्ये हि कश्चिद्विशेषो भ-
वत्यपि । न तु निःसामान्यः कश्चिद्विशेष उपपद्यते । ततश्च यथा वृक्षमानयेत्युक्ते
शिक्षापामित्यविगोधात्पश्चादुच्यमानं न विरुध्यते तथा यजेतेत्युक्ते जुहोतिर्त्वाविगोडोऽ-
वगन्तव्यः । सोऽयं याग एव द्व्यकारः समस्तेन पुरोडाशेन क्रियते । द्व्यवदानेन
जुहोत्यवस्थानीतः शेषेण तु सामान्यरूप एकस्मिन्नपि च क्षणे द्व्यकारोऽपि निष्पद्यते ।
यैव हि द्व्यवदानमाहवनीये निक्षिप्यते तदैव याज्यानुवाक्याभ्यां समस्तविषय-
देवतासंकल्पोत्थापनं क्रियते । तेन नैवं भ्रमेतन्व्यं यस्माज्जुह्वं द्व्यवदानमाध्वावणप्रत्या-
श्रावणाभ्यां त्यागायोद्धृतं च तस्मात्तदेव केवलं देवतायै संकल्पितं नेतरदिति । विद्वद्भ्याम-
ध्वर्युयजमानाभ्यां वेदार्थमनुमृत्य समस्तपरित्यागदेवतोद्देशौ यथार्हं कर्तव्यौ । अध्वर्युणा
द्व्यवदानप्रक्षेपोऽतिरिक्तोऽनुष्ठेय इति । न चैतावता यागस्य वैरूप्यमशोभनं मन्तव्यम् ।
वचनसामर्थ्यादीदृशस्यैव शोभनत्वप्रतीतिः । यथा कस्यचित्पुरुषस्यैकः पादः पुरस्ताद्धृत
इति न तावता किञ्चिद्वैलक्षण्यं भवति । तथाऽत्र द्व्यवदानपादेऽधिकमपि प्रक्षेपाशं
गते सत्युत्पत्तिवाक्यशिक्षा यागसाधनत्वं समस्तेनाष्टाकपालेन प्रतिपन्नमेवेत्यविरोधः ।
तस्माद्द्व्यकारमेवैतत्प्रधानं द्रष्टव्यम् । अथवा यस्तत्र यागस्तस्य प्राधान्यं यस्तु प्रक्षेपः
सोऽङ्गमेव । तथा हि ।

फलवाक्ये यजेरेव संबन्धः श्रूयते । फुटः ।

तत्संनिधौ समाप्तानाज्जुहोतेरङ्गतेष्यते ॥

यद्यपि तस्मिन्नेव द्रव्ये होमोऽप्याश्रितस्तथाऽपि प्रोक्षणादिवदस्याङ्गत्वमविरुद्धम् ।

१ नामपि तद्वग्रे, इति पाठान्तरम् । २ आश्रावणमिति—देवतायै द्रव्यं दातुमाभिमुख्येन
यजमानं आश्रावयत्यर्थः 'आश्रावय' इत्यामीर्षं प्रत्यञ्जुणोच्यमानः । प्रेष इत्यर्थः । ३ प्रत्याश्रावण-
मिति—यदाश्रावयितव्यत्वेनाज्जुहोतं तदाश्रावितमस्तित्यर्थः 'अस्तु औषद्' इत्यामीर्षेणो-
च्यमानो मन्त्र इत्यर्थः ।

न हि समानद्रव्याश्रयत्वेन सर्वस्य प्राधान्यं भवति । संस्काराणामपि प्रधानद्रव्यवर्ति-
त्वोपपत्तेः । संस्काराश्च केचित्प्रथममेव प्रधानेभ्यः क्रियन्ते केचिदूर्ध्वं केचिद्युगपत् ।
तत्र केचिदाहुः । परस्तात्संस्कारोऽयं होमः । निर्वापवेलायामेव देवतोद्देशत्यागात्मक-
तया यागस्य निर्वृत्तत्वात् । तदयुक्तम् । न ह्यनदनीयावस्थैर्ब्राहिभिः पुरोडाशसाधन-
को यजिः शक्यः साधयितुम् । यदि च निर्वापवेलायामेव यागनिर्वृत्तिर्भवेत्तथा सति
तदुत्तरकालं नाशदोषापहारपु द्रव्यान्तरं नोपादीयते । तत्र ' निर्देशाद्व्याप्त्यागमयेत् ' ।
इत्यादि विरुध्यते । भाष्यकारोऽप्युपाकृते पञ्चावाह ' परकीर्योऽसौ रक्ष्यते कालेन
देवतया संभन्तस्येत ' इति । तेन निर्वापवेलायामेतस्यै दास्यामर्त्येतावन्मात्रं संकल्प-
त्यागः केवलः क्रियते न यागः । स तु पूर्वनिर्वृत्तत्यागापेक्षया यथाश्रुतेतिकर्तव्यताक-
देवतोद्देशरूपः प्रत्येवेलायामेव निर्वर्तते । तत्र तस्मिन्नेव क्षणे समस्तं पुरोडाशेन
यागः साध्यते । तत्साधनैकदेशश्च द्व्यवदानं यागस्याङ्गेन प्रक्षेपेण संस्क्रियते । तदुपल-
क्षितत्वादेव यागनिर्वृत्ते प्राक्प्रक्षेपादनिर्वृत्त्यागावगमः क्षाशादिष्वन्यद्रव्यागमनम् । सत्य-
पि होमस्य संस्कारकत्वे नाप्रयोजकत्वम् । निर्वृत्त्यागभावित्वात् स्विष्टकृदादीना स्फुट-
मेवाप्रयोजकत्वं भविष्यति । यदि वैष प्रक्षेपः प्रधानं भवेत्ततो दर्शपूर्णमासादिषु जुहोति
व्यवहार एव स्यात् । विकृतिषु च प्रधानानामनातिदेशाज्जुहोतावसति अप्रक्षिप्ता-
नामेव सौर्यादीना दानं स्यात् । अङ्गत्वे तु तेषामप्याहवनीये प्रक्षेपः संस्थ-
ति । ये तु जुहोतिचोदनोत्पत्तयस्तेषु पूर्वार्धभूतोऽपि यजिरात्मा वा भविष्यति ।
अथवा तेषामपि सोऽङ्गम् । तत्र हि त्यागदेवतोद्देशावपि तैवेनाऽऽभिपद्यते । यजनाति-
चोदनोत्पत्तिषु पुनः सिद्धयोस्त्यागादेवतोद्देशयोर्जुहोतिः प्रवर्तमानः ' आहवनीये यूपश-
कला होतव्याः ' इतिवत्प्रत्येपमात्रवचनो विज्ञातः । ततश्च सिद्धमङ्गत्वम् । एवं च
सति पुरोडाशो यागे श्रूयते न होमे । सोऽपि द्व्यवदानस्य विहितो न समस्तपुरोडाश-
स्येति तन्मात्रस्य । समस्तस्य पुरोडाशस्य देवता प्रत्युत्सृज्यत्वाद्धिनाऽपि प्रक्षेपादस्वत्व-
व्यवहार उच्यते । न च परिसंख्यादोषो भविष्यति । निरवदानाच्च दोष-
सिद्धिः ।

अथवा नैव भिद्येते यागहंभौ परस्परम् ।

पूर्वापरौ हि सदृशौ तद्भागौ नरासहवत् ॥ ४१ ॥

(इति—सर्वप्रदानाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

१ संस्काराणामपीति—संस्कारत्वेनाङ्गभूताणामपीत्यर्थः । २ द्रव्यवर्तित्वेन प्रधानत्वापत्तिरिति
पाठान्तरम् । ३ (अ० ६ पा० ४ अ० १ सू० १) । ४ (अ० ९ पा० ३ अ० ११ सू० ३६)
इत्यत्रेति शेषः ।

[१५] अपयोजकत्वादेकस्मात्क्रियेरच्छेषस्य गुण-

भूतत्वात् ॥ ४२ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र शेषकार्याणि, ऐदमाशित्रसौविष्टकुता-
दीनि । तत्र संदेहः । किं हविषो हविषः कर्तव्याभ्युतैकस्माद्विष-
इति । किं प्राप्तम् । अपयोजकत्वादेकस्मात्क्रियेरन् । अपयोजकानि
शेषकार्याणि हविषाम् । यदि शेषकार्यैः प्रयुक्तानि, भवेयुः सर्वाणि
प्रयुक्तानीति सर्वेभ्यः क्रियेरन् । अन्यार्थानि त्वेतानि, नावश्य शेष-
कार्येषु विनियोक्तव्यानि । संनिधानात् यतः कुतश्चिदनुष्ठातव्यानि ।
शेषो हि साधनमपीषामिति ॥ ४२ ॥

संस्कृतत्वाच्च ॥ ४३ ॥

सकृच्चैवंजातीयकेन शेषकार्येण संस्कृतं प्रधानमिति कृत्वा नाप-
रस्मादपि कर्तव्यमिति ॥ ४३ ॥

यदाऽऽहवनीये प्रक्षेपेण, अक्षपितो हविःशेषः प्रतिपादितस्तदा शेषकार्याणि स्विष्ट-
कृदादीनि कथं क्रियन्तामिति विचार्यते । तत्रार्थकर्मत्वं मन्यमान एकस्मादित्याह ।
सत्यप्यर्थकर्मत्वे यदि तदर्थमेवैतानि द्रव्याण्युत्पन्नानि भवेयुस्ततः सर्वेषां संभाव-
नाय पशवदानानामिवैकस्मादपि सिध्यति यागे सर्वेषां सवन्धः क्रियेत । तत्तु नास्ति
अपयोजकत्वात् । अतस्तुषोपवापकपालवदेकेनैव सिद्धिः ॥ ४२ ॥

यश्च प्रधानानामेवादृष्टः संस्कारः स एकद्रव्यानिष्पादितैः शेषकार्यैः सिध्यतीति न
द्रव्यान्तरमपेक्षते । सकृच्छब्दश्च सकृदवदानाभिप्रायः । इतरथा तु सर्वावदानेऽपि
तन्त्रेण प्रयोगात्सकृत्तपोपत्तेरवक्तव्यतैव स्यात् । अथवा ततः शेषकार्याणि सर्वेभ्यः
क्रियेरन् यदि संस्कारकाणि भवेयुर्न त्वेतानि संस्कारकाणि । कुतः । संस्कारान्तरैरेव
संस्कृतत्वात् । अयमप्यविरोधाद्भविष्यतीति चेत् । तत्राप्येव सूत्रार्थः । संस्कारक्रम-
स्यातिक्रान्तत्वात् । यावद्ध्यकृतप्रयोजनं द्रव्यं भवति तावत्संस्कारमपेक्षते प्रधाननिर्वृ-
त्त्युत्तरकालं तु कृते संस्कारैरिति संस्काराणामनवसरः ॥ ४३ ॥

१ यदि शेषकार्यैरित्यादि भाष्यं व्यावष्टे—सत्यपीत्यादिना । २ नैकस्मादिति पाठो भवितु-
मुचितः । ३ सिध्यतीति—शेषकार्यामिति शेषः । ४ संस्कारान्तरैः—पर्याभिप्रेतनादिभिरित्यर्थः । ५ संस्का-
रान्नस्यति—संस्कारावसरस्त्वैत्यर्थः ।

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्संस्कारस्य तदर्थ-

त्वात् ॥ ४४ ॥ सि०

सर्वेभ्यो वा हविर्भ्यः शेषकार्याणि कर्तव्यानि । कुतः । कारणा-
विशेषात् । यदेकस्य हविषः शेषकार्यक्रियायां कारणं, तत्सर्वेषाम् ।
स हि शेषः प्रतिपादयितव्यः । यस्यैव न प्रतिपाद्यते तस्य तेन संस्का-
रेण वर्जनं स्यात् । तस्मात्सर्वेभ्यः कर्तव्यानीति ॥ ४४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४५ ॥

लिङ्गं च दृश्यते—देवा वै स्विष्टकृतमनुवन् द्रव्यं नो बहेति,
सोऽब्रवीद्वरं वृणै भागो मेऽस्तिवति, वृणीष्वेति तेऽब्रुवन्, सोऽब्रवीदुत्त-
रार्धादेव यज्ञं सकृत्सकृदवद्यान्, इति र्वासादर्शनम् । तस्मात्सर्वेभ्यः
शेषकार्याणीति ॥ ४५ ॥

‘यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते’ इत्येवं सम्कारकर्मण्येतानि । तथापि ‘उत्पत्तौ येन
संयुक्तम्’ इति प्रतिपत्तयः । ताश्च सर्वः कृतार्थत्वाविशेषादपेक्षिताः । यद्यपि चैता-
मिद्वैद्याणि न प्रयोदयन्ते तथाऽपि द्रव्यैरेव तासां प्रयुक्तत्वात्सर्वविषयता । निवृत्तेऽपि
च प्रधाने तदीयानां सतामेवा का प्रतिपत्तिर्भवत्वित्यपेक्षितं शक्यः प्रतिपत्तिनियमो
विधातुम् ॥ ४४ ॥

‘सकृत्सकृत्’ इति स्विष्टकृदवदानवाप्सा सर्वेभ्याऽवदाने संस्कारपक्षे वाऽन्यत्पते
नान्यथा । प्रयोजनसूत्राणि चैतानि । यदि नाम शपकार्थवशेन पूर्वपक्षेऽप्यसर्वप्रदान
किं भवति तदा विचारस्य प्रयोजनमिति । तत्र यः पूर्वमस्माभिरभिहितोऽर्थस्तत्रैव सूत्र
योज्यम् । पूर्वपक्षे हर्वाषि शेषकार्याणामप्रयोजकानां त्येकस्मात्क्रियमाणं । बन्धाच्चापहार-
प्रधानेभ्यः, सकृत्कृते समस्तः कृत इति संस्कृतत्वान्नान्यतोऽपि कर्तव्यः । भिद्धान्ते तु
सर्वहर्वाषा प्रयोजकत्वाविशेषात्सर्वेभ्यः । लिङ्गदर्शनं च पार्श्वमाभ्याविकरणवत्प्रयोजन-
वस्थितत्वेद्वान्तं द्योतयति ॥ ४५ ॥

(इति—सर्वेभ्यः शेषकार्यानुष्ठानाविकरणम् ॥ १९ ॥)

१ (अ० २ पा० १ अ० ३ सू० ८) । २ (अ० ४ पा० २ अ० ७ सू० १९) । ३ एवं
तावदुपभाष्यमधिकरणान्तरपरतया सूत्राणि व्याख्याय तत्र चैताद विषये प्रतिपत्तिर्भवति ।
चतुर्थोऽप्यद्वितीयपाद एव व्यवस्थापयिष्यमाणतया यौनकस्यापत्तेरपरितोऽस्त्वर्थं तावदुपभा-
ष्यप्रयोजनकथनार्थतया सूत्राणि व्याकरोति—प्रयोजनेत्यादिना ।

[१६] एकस्माच्चेयाथाकाम्यविशेषात् ॥ ४६ ॥ पू०

अथ कृत्वाचिन्ता । यदैकस्मात्कर्तव्यानि भवेयुः, किं तदा यतः कुतश्चिदुत प्रथमादिति । किं प्राप्तम् । यतः कुतश्चिदिति । कुतः । न कश्चिद्विशेष आश्रीयत इति । तस्मादनियम इति ॥ ४६ ॥

मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात् ॥ ४७ ॥ सि०.

मुख्याद्वा कर्तव्यानि । कुतः । पूर्वकालत्वात् । ततः कर्तव्येषु, नास्ति निमित्तविघातः । अतस्ति निमित्तविघाते नैमित्तिकं कर्तव्यमिति । ततः कृतेषु द्वितीयादीनां निमित्तविघात इत्यक्रिया । तस्मान्मुख्यादेव क्रियेरञ्जिति ॥ ४७ ॥

[१७] भक्षाश्रवणादानशब्दः परिक्रये ॥ ४८ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमध्वर्षोः, इदमधीश इति । तत्र संदेहः । विमयमृत्विजां विभागः परिक्रयाद्योत भक्षणायेति । किं प्राप्तम् । परिक्रयार्थो विभागः । कुतः । भक्षाश्रवणात् । न श्रूयते भक्षयितव्यमिति । य एव श्रुतरयोत्सर्गे दोषः, स एवाश्रुतपरिकल्पनायाम् । कनेकरेभ्यश्च दीयते । तस्मात्परिक्रये, एषः ॥ ४८ ॥

याथाकाम्यमित्यस्यैव बुद्धिसामानाधिकरण्येन खीविवक्षाया ' विद्वांसोऽदिम्यश्च ' इति ङीप् कृते ' हलस्तद्धितस्य ' इति प्यङ्गुकारे लुप्ते याथाकाम्यी भवति ॥ ४९ ॥

शेषनिमित्तकं हि विहितावश्यकर्तव्यनानिमित्तं च शेषकार्यं प्रथमस्य तावत्पाठकमानुसारात्पूर्वमापतति । न च तदा कश्चिद्विशेष इति क्रियते । तस्मिन् कृते निवृत्तव्यापाराः चोदना न निमित्ती भवतीति विरोवादकरणम् ॥ ४७ ॥

(इति—प्रथमोपस्थितेन शेषकार्यानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणे ' इदं ब्रह्मणः ' इत्यादिनिर्देशः श्रूयते । कथं न तत्तद्ब्रह्मादिव्यपदेश्य भवति यदि तेभ्यो न दीयते । तेन दानं त्रिद्विदम् । तत्तु किमृत्विजा यथेष्टविनियोगार्थं परिक्रयायाऽऽज्ञायते, अथ अक्षयमाणशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति । परिक्रयार्थमित्याह । न ह्यत्र ' यजमानपञ्चमा इवां प्राश्नन्ति ' इतिवद्द्वयप्रामाण्यं - भक्षणं वा श्रूयते । तस्माद्द्वयोऽपि कर्मशेषत्वात्कर्मयुक्तेभ्यश्च दानादन्तर्गताः परिक्रयाभ्युति दक्षिणादानवत्परिक्रयाभ्युति ॥ ४८ ॥

तत्संस्तवाच्च ॥ ४९ ॥

एषा वै दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा, इति दक्षिणासंस्तवाच्च परिक्रयार्थं मन्यापहे ॥ ४९ ॥

भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात् ॥ ५० ॥ सि०

भक्षार्थ एष विभागः । कुतः । दानस्याभावात् । कथमभावः । प्रभवता हि क्षयं दातुं नामभवता । कथं न मधुत्वम् । संकल्पितं हि यजमानेन देवताया एतदिति । न च देवतायै संकल्पितेन शिष्टाः स्वेनेर्धं व्यवहरन्ति । तस्माच्छिष्टाचारमनुवर्तमानेनाशक्यं प्रभवितुम् । तस्मात् परिक्रयः । अथ यदुक्तं न श्रूयते भक्षयितव्यमिति । यावांश्च श्रुतस्योत्सर्गे दोषस्त्वानश्रुतपरिकल्पनायामिति । उच्यते । इदं ब्रह्मण इत्येवमादिभिर्ब्रह्मादीनां भागैरभिसंबन्धः । तत्र भागा ब्रह्मादीनामुपकुर्वुर्ब्रह्मादयो वा भागानाम् । ब्रह्मादिभिर्भागानामुपकुर्वद्भिर्न किंचिद्दृष्टमस्ति, भागैस्तु ब्रह्मादीनामुपकारकैः श्रवणे केनचित्प्रकारेण दृष्ट उपकारः कर्तुं भक्ष्यमाणैः तस्माद्भक्षणाय विभाग इति । कः पुनरुपकार

‘ एषा वै दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा ’ इति दक्षिणा ह्यृत्विजामुत्साहकारिणी परिक्रयस्य चैतद्रूपम् ॥ ४९ ॥

न चैष विभागः परिक्रयार्थः । कुतः ।

परिक्रयो हि सर्वत्र स्वेन द्रव्येण कल्पते ।

देवतार्थे परित्यक्ते स्वाभित्वं न च कल्पयितुम् ॥

समस्तस्य पुरोडाशस्य देवतोद्देशेन त्यक्तत्वादध्वामी यजमान इति ब्रह्मादिभिः समः । तत्र यथैव तेषां दातृत्वं न संभवति तथा यजमानस्यापि । तेन हि परिक्रीणानः पुनस्तद् द्रव्यं स्वी कुर्यात् । तत्र पौरस्त्यः संकल्पो विनश्येत् । तस्मात्तावन्न परिक्रयः । कथं खलु भक्षार्थमिति । तदुच्यते ।

योग्यता लिङ्गमित्युक्तं तच्चेष्टं विनियोजकम् ।

भक्षयोग्यः पुरोडाशः स्वरूपेण च दृश्यते ॥

ब्रह्मादिभिर्भागानामुपकुर्वद्भिर्न किंचिद् दृष्टमित्युक्तं वदति, द्रव्यक्षणस्यापेक्षितस्य दृष्टत्वात् । भागैस्तु ब्रह्मादीनामुपकारकैरित्यनेनापि सुनरा परिक्रय

१ स्वेनेवेति पाठान्तरम् । २ ब्रह्मादिभिरित्यादिभाष्यस्य वर्तुसंस्कारमात्रार्थत्वोक्त्यर्थतया के. भाषिद्व्याख्यानगमनिका ‘दृष्टमित्यनेन कर्तृसंस्कारमात्रार्थत्वं न वदति’ इत्यादिरूपा पङ्क्तिः प्रलीनेति भवति ।

इति चेत्, तृमानां कर्मशेषपरिसमापने सामर्थ्यं भवतीति ॥ ५० ॥

व्यादेयादानसंस्तुतिः ॥ ५१ ॥

अथ यद्वाक्षिणासंस्तव इति व्यादेश्यमाभ्यासात्, तदपरिक्रयार्थेऽपि भविष्यतीति ॥ ५१ ॥

इति श्रीशिवस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आपद्यते । न चावश्यं भक्षणं नैव तेषामुपक्रियते । गृहानयनादिनाऽप्युपकारोपपत्तेः । सर्वत्र च द्रव्यसंस्कारार्थता भक्षस्य वैयर्थ्येति । अत्रादिमिति वृत्त्यनभिधानात् । पुरुषसंस्कारा हि त्रैविर्नैवैरन् । नत एव वक्तव्यम् । सत्यं भागानां प्रतिपत्तिः, तथाऽपि तु प्रकृतकर्तृनियमस्य प्रयोजनोपेक्षावेलाया दृष्टे मति अदृष्टदौर्बल्याद्दृष्ट एव कर्तृणां सामर्थ्यरूप संस्कार कल्प्यते । कर्तृसंस्कारश्च सर्वान्तरङ्गो भक्षणं नाम । गृहमपि च नत्वा यावद्भक्षणं न क्रियते तावत्तदनुपयोगादनुपकारः । तेनावश्यं सुदूरमपि गत्वा भक्षणे पर्यवसितव्यम् । तत्र प्रथमातिक्रमे कारणामावाद्योग्यतावशेन च व्यादेशद्वारप्रकाशमसमापनस्यावश्यं कर्तव्यत्वाद्वादीनामेव भक्षणेनोपकर्तव्यमिति गम्यते । शेषस्यापि च क्षणोपेक्षस्य भक्षणकृतमेव क्षणं योग्यतयाऽवधार्यते ॥ ५० ॥

दक्षिणेति -- प्रासङ्गिकोपकारोपेक्षया, जलपान इत्यादिनिर्देशासारूप्याद्वा भविष्यति । तस्माद्भक्षार्थाऽयमुपदेश इति मिदम् ॥ ५१ ॥

(इति—चतुर्थोक्त्यस्य परार्थताविकणम् ॥ १७ ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविगच्छिते मीमांसामाध्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

निवीतपादः समाप्तः ।

अथ तृतीयेऽध्याये पञ्चमः पादः ।

[१] आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥ १ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ तत्र श्रूयते-उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यति इति । तथा, इडाग्न्युपह्वयति, इति । तथाऽन्यानि प्राग्नित्रावदानादीनि शेषकार्याणि । तत्र संदेहः । किमाज्यादुपांशुयाजद्रव्यात्स्विष्टकृदिदमवदातव्यमुत नेमि । किं मासम् । अवदातव्यमिति । कुतः । सर्वसंयोगात् । साधारणमकरणसमाप्नानात्सर्वेषां शेषकार्याणि । अपि च सर्वसंयोगो भवति, सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यति इति । तस्मादाज्यादपि शेषकार्याणि क्रियन्ते ॥ १ ॥

कारणाच्च ॥ २ ॥

कारणं श्रूयते-देवा वै स्विष्टकृतमनुवनं हव्यं नो वहेति, सोऽब्रवीद्वरं वृणीते भागो मेऽस्तिवति, वृणीष्वेत्यनुवन्, सोऽब्रवीदुत्तरार्धादेव मघं सकृत्सकृदवद्यादिति । तुल्यं कारणमन्येषामाज्यस्य चार्थवादे संकीर्त्यते । तस्मादाज्याज्यादवदातव्यमिति ॥ २ ॥

एकरिमन् समवत्तशब्दात् ॥ ३ ॥

आदिन्ये चरौ प्रादणीये श्रूयते, अग्रये स्विष्टकृते समवद्यति इति । आज्यादेकस्माच्च हविषोऽवद्यतीति, मिश्रभ्यामन्येन हविषा समवद्य-
'सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्' इत्यस्यातिप्रसक्तस्यापवादः क्रियते । तमेव तावत्पूर्वं पक्षं स्मारयति । तथा च 'सर्वेभ्यो हविर्भ्यः' इत्यनुवाद उपपद्यते । निःशेषहविर्विषयत्वात् ॥ १ ॥

पुराकल्पे च यत्कारणं स्विष्टकृतार्थेऽवदाने संकीर्तितं तदाज्येऽप्यविशिष्टम् । यद्देवेभ्यो हविरसौ वहति तस्य तेन भागः प्रार्थितः । आज्यमपि चोपांशुयाजदेवताभ्यस्तेनावश्यं वोढव्यम् । अतश्च ततोऽप्यभ्य भागेन भवितव्यम् ॥ २ ॥

एकस्मिन्निति-कर्मिभ्यस्त्वर्कर्मणीत्यर्थः । अथवा युष्मदभिप्रायेण, एकस्मिन्हविषि स्विष्टकृत्यवदीयमाने सति समवत्तशब्दोऽन्यसहितादवदीयमानवचनो नावकस्येत । मत्पक्षे त्वाज्यमपि तत्रावदीयत इत्यवकल्पिष्यते । क पुनरिदं श्रूयते तदभिधीयते 'आदित्यः प्रयाणीयः पथसि चरुः, इत्येको यागश्चोदितः । पुनस्तत्रैवोक्तम् 'आज्यस्येनं चरुमभिपूर्वाऽऽज्यभागाः पथ्यादयश्चतस्रो देवता गृह्णव्याः' इति । ते च द्रव्यसामान्यादु-

१ आज्यादिति क्वचिन्नास्ति । २ (अ० ३ वा० ४ अ० १५ सू० ४४) । ३ अतिप्रसक्तस्येति क्वचिन्नास्ति ।

तीति । यदि चाऽऽज्यादपि स्विष्टकृतेऽवदीयेत, ततश्चोदकेन प्रायणीये,
आज्यावदाने क्रियमाणे समवद्यतीत्युपपद्यते । इतरथा चरोरेकरमाद-
वद्यतीत्यथविष्यत् ॥ ३ ॥

आज्ये च दर्शनात् स्विष्टकृदर्थवादस्य ॥ ४ ॥

ध्रौवे चाऽऽज्ये स्विष्टकृदर्थवादो भवति, अवदायावदाय ध्रुवां
प्रत्यभिधारयति । स्विष्टकृतेऽवदाय न ध्रुवां प्रत्यभिधारयति । न हि
ततः परामाहुतिं यक्ष्यन् भवति, इति प्रत्यभिधारणस्यैतत्प्रयोजनं
दर्शयति, ततः परामाहुतिं होष्यति, इति । सौविष्टकृतेऽर्चते ततः परा-
हुतिर्नास्तीति न प्रत्यभिधारयेत् । स्विष्टकृदर्थे ध्रुवायां भवति प्रत्यभि-
धारणमिति दर्शयति ॥ ४ ॥

अशेषत्वात् नैवं स्यात्सर्वादानादशेषता ॥ ५ ॥ सि०

नैवं ध्रौवाज्यास्स्विष्टकृदिदमवदातव्यमिति । करमात् । अशेषत्वाद् ।
कुतो नास्य शेषः । सर्वादानात् ॥ ५ ॥

साधारण्यान ध्रुवायां स्यात् ॥ ६ ॥

ननूपांशुयाजार्थं गृहीते यद्ध्रुवायां शिष्टं, तत्, शेषभूतम् । नैतत् ।

पाशुयानविकाराश्चत्वारोऽपि यागाः । आदित्यश्चरुगन्धेयविकारः । तत्र 'अग्नये स्विष्ट
कृते समवद्यति' इति श्रूयते । तद्यदि चरोरेकस्यातिदेशेन स्विष्टकृतप्राप्तस्ततोऽवद्यती-
त्येव स्यात् । यदा तु प्रकृतावाज्यादप्युपाशुयानद्रव्यास्स्विष्टकृतत्वाऽत्रापि यष्टव्य
इत्युपयोश्चर्वाज्ययोरवदाने समवत्तशब्दः समर्थितो भवति । तस्मादपि सन्त्याज्ये शेष-
कार्याणीति ॥ ३ ॥

'अवदायावदाय ध्रुवा प्रत्यभिधारयति' 'स्विष्टकृतेऽवदाय न प्रत्यभिधारयति' इति
ध्रुवात् एवावदायेति प्रतिशब्दाद्दृष्टार्थत्वाच्चावगम्यते । यदपि स्विष्टकृतेऽवदीयते
तदपि ध्रुवात् एव, येन तदर्थेऽवत्ते ध्रुवायाः प्रत्यभिधारणं प्रतिषिध्यते । 'न हि ततः
परामाहुतिम्' इति हेतुवचनात्पूर्वाणि प्रत्यभिधारणानि स्विष्टकृदर्शनीति दर्शयति ।
ततश्च तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति सर्वैः शेषकार्यैर्भवेत्तद्व्यम् ॥ ४ ॥

सति प्रधानद्रव्यशेषे शेषकार्याणि क्रियन्ते । न चोपाशुयानहविःशेषो विद्यते,
सर्वादानात् । कथं सर्वादानमिति चेत् । तदुत्तरसूत्रेणाऽऽह ॥ ५ ॥

ध्रुवाया तावन्नोपाशुयानस्य शेषो विद्यते । ध्रौवस्यासंयुक्तोत्पत्तेः सर्वाज्यकार्यार्थः ।

१ वृत्ते, इति पा० । २ असंयुक्तोत्पत्तेरिति—'चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति' इति वाक्येनेति शेषः ।

चमसेषु ब्रह्मेषु च सोमस्य चोदनयेति ।

तत्र प्रत्याह—

अवत्तत्वाच्च जुह्वां तस्य च होमसंयोगात् ॥ ७ ॥

ध्रुवायां तावन्नास्ति शेषः, उपांशुयाजस्य साधारणत्वादित्युक्तम् ।
अथ कस्मात् जुह्वां यच्छिष्टं तेन शेषकार्यं, यथा होमार्थे चमसे शेष
इति । उच्यते । यज्जुह्वाभवत्तं तत्सर्वं होमेन संबद्धं, तस्मात् जुह्वां
शेषः ॥ ७ ॥

चमसवदिति चेत् ॥ ८ ॥

इति पुनर्षदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम् ॥ ८ ॥

न चोदनाविरोधाद्धविःप्रकल्पनत्वाच्च ॥ ९ ॥

नेतदेवम् । कुतः । चोदनाविरोधात् । सोमस्याग्रे बीहीत्यनुवषट्-
करोति, इति तत्र चोदना । अपि च तत्र, ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, इत्येवमा-

शेषो भविष्यतीति । तदनुपपन्नम् । कुतः । तस्य समस्तस्य 'चतुरवत्तं जुहोति'
इति होमसंयोगात् । उक्तं ह्येतदुपधानार्थं चरं नान्यत्र श्रुतमन्यत्र विनियोक्तव्यमिति
तस्मात् जुह्वा शेष उपपद्यते ॥ ७ ॥

अथ यदुक्तं चमसवत्सत्यपि होमसंयोगे शेषो भविष्यतीति । तत्परिहर्तव्यम् ॥ ८ ॥

नेतत्सोमेन तुल्यम् । तत्र हि ग्रहचमसेषु, हविःप्रकल्पनमात्रे कृतं यथा न सर्व-
होमस्तथा 'सोमेऽवत्तनेऽद्रक्षो न विद्यते' इत्यत्राधिकरणे वक्ष्यामः । तेन चोदनाविरोध-
तत्र वक्ष्यमाणं परिहरता न सर्वहोमो भविष्यति । शेषकार्यान्यार्थदर्शनं च 'सोम-
स्याग्रे बीहीत्यनुवषट्करोति' इत्यादि, 'सर्वतः परिहारमाश्रितं भक्षयति' इत्यादिचम-
ससमाख्या च न विरोध्यते । अन्यथा तद्विरोधः स्यात् । अथवा न तत्रासमस्तहोमे
सति काचिच्चोदना विरुध्यत इत्यादिरोधात् सर्वहोमः । इह तु विरोधः स्यात् । अयमेव
आविरोधो हेतुरिति सूत्रगमनिका । यथा तु भाष्यकारेण पूर्वं चमसमनुदाहृत्य 'चमसवदिति
चेत्' इति सूत्रमुपन्यस्तं तथा परिच्छेदनासूत्रमेव होमसंयोगानैकान्तिकत्वप्रदर्शनार्थं कल्प-
यित्वा परिहारो वक्तव्यः । तत्र दत्तं तत्र तत्त्वाच्छेषः स्यादत्र वचनान्तररहितत्वे सतीति
विशिष्टस्य हेतोरव्यभिचारात् । अथवाऽऽत्तत्वात् जुह्वाभित्येतदेव वृशब्दस्थाने चशब्दं
कृत्वा पूर्वपक्षवादिप्रत्यवस्थानं व्याचक्षाणैश्चमसो दृष्टान्तो दातव्यः । परं चाऽनुभाषण-

दीनि ब्रह्मणानि न होमसंयुक्तानि, हविःमकल्पनान्येव । इह पुनर्होम-
संयोगः, चतुर्गृहीतं जुहोति, इति ॥ ९ ॥

उत्पन्नाधिकारात्सति सर्ववचनम् ॥ १० ॥

अथ यदुक्तं, सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवच्छति, इति । उच्यते । उत्पन्ना
शेषमधिकृत्यैतदुच्यते, नाविशेषणम् । तस्माद्य इह शेषास्तेभ्यः
सर्वेभ्य इति । यथा सर्व ओदनो युक्तः सर्वे ब्राह्मणा भुक्त्वन्त इति
प्रकृतापेक्षः सर्वशब्द एवमत्रापीति ॥ १० ॥

जातिविशेषात्परम् ॥ ११ ॥

अथ यदुक्तं, प्रायणीये केवले चरो समवत्तशब्दो नावकल्पने । यदि
न तत्र चोदकेनाऽऽज्यादपि स्विष्टकृदवदानमिति । उच्यते । असन्यज्या-
ज्याच्छेषकार्यं समवत्तशब्दो जातिविशेषापेक्ष उपपद्यते, ओदनं जातिं
माज्यजातिं चापेक्ष्य । अनुवादो हि सः । यथासंभवं चानुवादः
कल्प्येत ॥ ११ ॥

अन्यमेरुकार्थे ॥ १२ ॥

अथ यदुक्तं, स्विष्टकृदर्थे ध्रुवायामभिघारणं दर्शयतीति । न तन्निव-
ष्टकृदर्थे, शेषाभावादित्युक्तम् । तस्मादयं तस्यार्थः । न हि नत आहुति
यक्ष्यन् भवति, इति, न रेक्ष्यते । ध्रुवातो यद्याहुतिरपरा द्रोतव्या-
सूत्रं वक्तव्यम् । एतदुक्तं भवति । अक्तत्वात् जुह्वा चमसवच्छयोऽस्तु । तस्यान्तरं, तस्य
च होमसंयोगादिति गतार्थम् ॥ ९ ॥

यन्तु सर्वेभ्य इति । प्राप्त्यपेक्षोऽनुवादः । तत्र यादृशं वयां हे सर्वत्वं परमं
दृशस्यैवानुवाद इति मन्यामहे । सर्वत्रैव च परमसर्वेण तस्मात्प्राभावादधिकृत्य
सर्वशब्दो गृह्यत इति न विरोधः । तेन येषां शेषसद्भावेन प्राप्तिर्कार्याधिकारा-
ये वा प्रियमानत्वेन प्रकृतशेषाः तेभ्यः सर्वेभ्य इति गम्यते ॥ १० ॥

पूर्ववदेव समवच्छतेरनुवादत्वाद्यथासंभवेमाज्येऽपीति चराववर्त्यमाने सौदम्या
वर्धयन्नाविर्भावितमप्यवदानं बलाद्भवति । तदेतत्संस्पृष्टद्रव्यजनितद्वयमपेक्ष्य संशयः ।
अनुवादः ॥ ११ ॥

अन्तर्यं यत् कारणं स्विष्टकृदर्थोऽर्थवाद इत्युक्तं, तदस्मत्पक्षेऽप्युपपद्यत एव ।
मेरुकार्थत्वात् । 'स्विष्टकृतेऽप्याय' इति तावद्यतस्तस्यावदानं भवति यादृशं वा
संभवति तादृशमिति गम्यते । पुरोडाशादिभ्यश्च तस्यावदानं, ध्रुवातश्चोपस्तरणा प्रा-

१ यथासंभवमवौऽपीति, पा० । २ तद्वयवस्यानुस्यूतस्याविर्भावितमिति, पा० ।

भवेत्, न च प्रत्यभिधार्येत । ध्रुवा ततः किञ्च रिरुयेत । न ररुयेत ।
अपरस्या आहुतेरभावात्किं प्रत्यभिधारणेनेति ॥ १२ ॥

[२] साकं प्रस्थापीये स्विष्टकृदिदं च तद्वत् ॥ १३ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, साकंप्रस्थापीयेन यजेत, इति । तत्र
संदेहः । किं स्विष्टकृदिदमस्ति, नास्तीति । अस्तीति ब्रूमः । कुतः ।
दर्शपूर्णमासविकारो हि साकंप्रस्थापीयमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । नास्तीति ।
कुतः । अज्ञेयत्वात् । सर्वादानाच्चाज्ञेयता । कथम् । एवं तत्र श्रूयते ।
आज्यभागाभ्या प्रचर्याऽऽग्नेयेन च पुरोडाशेनाग्नीध्रे सुचौ प्रदाय सह
कुम्भीभिरभिक्रामन्नाहेति । तस्मान्न ततः श्लेषकार्यमिति ॥ १३ ॥

[३] सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ॥ १४ ॥ सि०

अस्ति सौत्रामणी । तत्र ग्रहाः श्रूयन्ते, आभिनसारस्वतेन्द्राः ।
तत्र चोदकेन स्विष्टकृदिदं प्राप्तम् । अथेदानीं संदेहः । किं निर्वर्तते
उत नेति । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते
रण न चतुष्टयेन श्रौतमेवावदानं संबध्यते । सा हि देवतायैद्रव्यान्तरावदानेऽप्यु-
पस्तरणाभिधारणोपयोगित्वात्प्रत्यभिधारणमपेक्षत एव । तेन प्राक् स्विष्टकृतः परस्तादपि
श्रौतोपयोगोऽस्तीत्यवत्तेऽवत्ते प्रतिपूरयितव्या, ततः परं तु न किञ्चित्कार्यमिति नार्थः
प्रतिपूरणेन । न ह्येतत्प्रतिपूरणं पूर्वमेवावदानस्य संस्कारकमदृष्टार्थत्वमसङ्गान् । अरेक-
स्तत्तरकार्यार्थः प्रत्यक्षः । तस्मादन्तरेणापि स्विष्टकृदर्थत्वं तदवधिकारेकार्थत्वेनोपपन्नोऽ-
र्थवादः ॥ १२ ॥

(इति—उपाशुथानाद्यर्थहविर्भ्यः श्लेषकार्यामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

अभावास्याया नित्यं स्विष्टकृदिदं भान्त्यादवदीयते । तद्वत्प्रकारश्च साकंप्रस्था-
पीयः । अन इहाप्यवदातव्यमित्येतावता विशेषेणातुल्याशङ्कायामतिदेशः कियते ।
तद्वदवशेषत्वार्थं स्यात् । सर्वदानादवदीयतेति । एवं ह्यत्र सर्वदानं, होमार्थं प्रसर्पतः
सह कुम्भीभिरिति, अनवत्तस्यैव दोहस्य कुम्भीभ्या सहैति विदधदशेषहोमे विदधाति ।
अतो न शक्यं किञ्चिच्छेषयितुम् ॥ १३ ॥

(इति—साकंप्रस्थापीये श्लेषकार्यामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २ ॥)

तद्वदित्यनुवर्तते । सौत्रामण्या सुराग्रहाः पयोग्रहाश्चाऽऽदिवनादय आह्वाताः ।

सूयः । सोमामण्यां च ग्रहेषु न कर्तव्यमिति चशब्देनान्वादिश्यते ।
कुतः । अशेषत्वात् । सर्वादानादशेषता । तत्रापि हि ग्रहरैवं होतुं
प्रतिष्ठन्ते, चत्स्योग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते इति । ग्रहस्थं स्वस्वपि तद्द्र-
व्यम्, अभिगृहीतमभ्यनुक्रम्य ग्रहाभ्यां चितं देवतां प्रति । यथागृही-
तम् ग्रहानृत्विज आददते, आश्विनमध्वर्यु, सारस्वतं ब्रह्मा, ऐन्द्रं
प्रतिपत्स्यता, इति होमार्थमशेषादानं भवति । होमसंयोगश्चैषां श्रूयते ।
उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहाञ्जुहोति दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहाञ्जुहोति, इति ॥ १४ ॥

तद्वच्च शेषवचनम् ॥ १५ ॥

एतमेव न्यायं शेषवचनमुपोद्धलयति । उच्छिनष्टि, न सर्वं जुहोति
इति । सर्वहोमे प्राप्ते प्रतिषेधोऽवकल्पने । वाचनिकत्वाच्च स्विष्टकृदिदं न
भवति । तस्यान्यत्रोपयोगवचनात्, ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य
पातारम्, इति । अपरस्यापि शेषस्य वाचनिको विनियोगः, शतातृ-
ण्णासां विशारयन्ति, इति ॥ १५ ॥

तेषां पृथक् प्रकल्पनमात्रात्मकत्वाच्चमसवत्सर्वहोमप्राप्तिर्नास्तीति विशेषाशङ्क्यायामतिदे-
शान्नापि यथागृहीतानां होमार्थेनाऽऽदानेन संबन्धो यथोपात्तानां च होमेन श्रूयते
' यथागृहीतान् ग्रहानृत्विज उपाददते । उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुहोति दक्षिणे सुरा-
ग्रहान् ' इति ॥ १४ ॥

अनन्यशेषभूतश्च प्रतिषेधोऽनुवाद ' उच्छिनष्टि न सर्वं जुहोति ' इति । उच्छि-
नष्टीति विधिः । तदनुवादस्तु निषेधः, अशेषहोमप्राप्त्या शेषकार्यनिवृत्तिं दर्शयति ।
वाचनिकस्य च शेषस्य प्रतिपत्त्यन्तरमर्थकम् वाऽन्यदस्तीति ' तैतोऽपि ' इति स्विष्ट-
कृदिदं न कर्तव्यमिति ॥ १५ ॥

(इति—सौत्रामण्या शेषकार्याननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

१ अतिदेशादिति—पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशादित्यर्थः । २ ततोऽपीति—अयमाशयः ।
' ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारम् । यदि न विन्देद्वल्मीकवपायामवनयेत् । ततोऽप्यवशिष्टं
शतातृण्णाया विशारयन्ति ' इति वाचनिकप्रतिपत्त्यन्तरविधानेनाऽऽतिदेशिकप्रतिपत्त्यन्तरवाधानात्
स्विष्टकृदिदं कर्तव्यमिति । बल्मीकवपा—बल्मीकच्छिद्रम् । शतातृण्णा—शतच्छिद्रा कुम्भी ।

[४] द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्प्रतिकर्म क्रियेरन् ॥ १६ ॥ पू०

अस्ति सर्वपृष्ठेष्टि.—इन्द्राय राधंतराय, इन्द्राय बार्हिताय, इन्द्राय वैरूपाय, इन्द्राय वैराजाय, इन्द्राय शाकराय, इति । तत्र पुरोडाशो बहूनां कर्मणां साधारणः । तत्र संदेहः । किं प्रतिकर्म स्विष्टकृदिदं कर्तव्यं, सकृदेव वेति । किं प्राप्तम् । चोदनानुग्रहात्प्रतिकर्म कर्तव्यम् । एकस्मिन्नापि द्रव्ये बहुत्वात्कर्मणाम् ॥ १६ ॥

अविभागाच्च शेषस्य सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १७ ॥ सि०

सकृदेव कर्तव्यमिति द्रुपः । अविभागाच्छेषस्य । नात्र विभागः सर्वेषां कर्मणां पुरोडाशस्य । उत्तरार्धात्स्विष्टकृदवदातव्यम् । एकधा-

इदानीं सप्तमं शेषकार्येषु तद्विशेषाश्चिन्त्यन्ते । तत्र सर्वपृष्ठायामन्योन्यनिरपेक्ष-
न्यूनतपरिकल्पितैः पञ्चभिर्गुणैर्भिन्नद्रव्यदेवतासंयोगैर्देवतान्तरावरुद्धयामे देवतान्तरास-
त्वं तुल्येन भेदकेन पटु कर्मणि । तेषु केषाञ्चिद्भिन्नान्येव हवीषि । अन्येषां पुनरेक-
एव रथचक्रमात्रं पुरोडाश आस्नातः । स यदाऽङ्गीक्रियते तदा विचारः, किं कर्मभे-
दाच्छेषकार्याणां भेद उत द्रव्यैकत्वात्तन्त्रमिति । ननु चैकादशविचारोऽयं तत्र निर्णे-
प्यते ' एतद्द्रव्यं सम्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वम् ' इत्यत्र । अत इह न विचारणी-
यम् । उच्यते ।

प्रतिपाद्यमिदं द्रव्यं भेदेन सहते क्रियाम् ।

खण्डशश्च पथ नानामङ्गत्वान्नास्ति तन्त्रता ॥

यद्यप्ययमेकादशानुगुणो विचारस्तथाऽप्यत्र शेषकार्यप्रसङ्गाच्छेषशेषविचारात्मक-
त्वाच्च क्रियते । तत्र चैकद्रव्यत्वात्तन्त्रत्व सिध्यति यत्र द्रव्यं तदवस्थितमेव सर्वकर्म-
णामुपकरोति । भेदकरणे च प्रयोजनान्तरं न दृश्यते न च कर्तुं शक्यते । खण्डशा-
स्त्रस्य प्रधानापयोगित्वं तदुपकारद्वारश्च सम्कारः प्रधानभेदाद्भेदं प्रतिपद्यमानो न
द्रव्यैकत्वात्तन्त्रीकर्तुं शक्यते । भवति चैकदेशे प्रतिपादितेऽप्येकदेशान्तरप्रतिपादनम् ।
अवगमनदेशानां भिन्नत्वादुत्तरार्धवर्षादिदेशभेदोऽप्यस्तीत्यावर्तनीयं स्विष्टकृदिदं
गम्यते ॥ १६ ॥

संस्कारणम् । कुतः ।

न ह्येष कर्मसंस्कारो ह्युपमानस्य वेद्यते ।

तुल्यशेषममानत्वात्तन्त्रत्वं तु प्रतीयते ॥

कर्मसंस्कारपक्षे ह्युपमानसंस्कारपक्षे वा तद्भेदाद्भेदो भवेत् । शेषसंस्कारस्त्वयम् ।

सावुत्तरार्धः, ततोऽवदीयमाने न गम्यते विशेषः । कस्यावचं, कस्य नेति । एवमिडायामपि । तस्मात्सकृददातव्यमिति ॥ १७ ॥

[५] ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्म भक्षः स्यात् ॥ १८ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, इति । तत्रैन्द्रवायवे ग्रहे संदेहः । किं सकृद्वक्ष्यमाणमुत द्विरिति । सोमसंस्कारार्थत्वात्सकृदिति प्राप्तं भ्रमः । ऐन्द्रवायवे द्विर्भक्षयितव्यमिति । कुतः । वचनात् । वचनमिदं भवति, द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति, द्विर्हेतस्य

स च शेषः साधारणतः । तस्य च दक्षिणोत्तरार्धे गृह्यते । न प्रधानावदानदेशः । तस्य प्रकृतावचोदितत्वात् । ततश्च शक्यमगृह्यमाणविशेषत्वं वक्तुम् । यद्यपि हेक्क-प्रधानोद्देशेनोत्तरार्धे गृह्णीयुस्तथाऽपि तथा चोदितार्थमपत्या प्रधानान्तराण्यपि कृतार्थानि भवेयुः । तस्मात्तन्मम् । यत्तु प्रतिपाद्य विभवतीति, प्रतिपत्त्यन्तरे चतुर्धाकरणे तदुपयुज्यते ॥ १७ ॥

(इति-सर्वगृह्यायां शेषकार्यतन्त्रताधिकरणम् ॥ ४ ॥)

‘सोमेऽवचनाद्भक्षो न विद्यते’ इति सामान्येन भक्षविचारं कृत्वा विशेष-विचारोऽयं कर्तव्य आसीत् । यत्तु प्रथमतः क्रियते तत्पूर्वाधिकरणाववादत्वेन शिष्ट-तरोपमानात् । पूर्ववद्धि द्रव्यैकत्वात्सकृद्वक्षिते कुतः शास्त्रार्थ इति न्यायात्प्राप्ते, वचनाद्विभक्षणं ‘द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति’ इति । भवन्ति चेदृशान्यप्यधिकरणानि येषां न्यायेन पूर्वभक्षं कृत्वा वचनेन सिद्धान्तो भवति । न त्वेतद्युक्तम् । संदेहामा-वात् । तत्र वैतत्क्रियते यत्र न्यायेन प्रतिपादितो वचनाद्वाधित, तदभावात्समानग्या-येषूपकारिण्यति । म चेह न्यायः पूर्वाधिकरणेनैव प्रदर्शित इति मन्दपक्षे विचारः । तस्मात्तैवं वर्णनीयम् । किं तर्हि । सर्वगृह्यायामेव प्रतिकर्म स्थितकृदिदं कर्तव्यं प्रधा-नमेदात् । तथा हि । सिद्धवत्प्रधानभेदमैन्द्रवायवसंस्कारहेतुमाह ‘द्विरैन्द्रवायवस्य भक्ष-

१ एवं तावद्वाप्यमनुष्याधिकरणान्तरपरतया सुत्रं व्याख्याय तत्र चास्वरसोद्भावनपूर्वकं पूर्वाधिकरणशेषतया व्याख्यातुं दूषणं तावदादीं दर्शयति—न त्वेतदित्यादिना । २ ऐन्द्रवायवसं स्कारहेतुमिति—ऐन्द्रवायवस्य संस्कारभूतभक्षणभेदहेतुमित्यर्थः । इदमत्राऽऽकृतम् । यथैव चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति । न ह्यत्रान्याजान् दक्ष्यन् भवति इत्यत्रान्याजसामान्याभावरूप-हेतुविधिलेन चतुर्थचतुर्गृहीतनिवृत्तिपर्यवसितेन चतुर्गृहीतबहुत्वरूपसाध्येन, अनुयाजसामान्याभा-वरूपहेतुवर्णसिः कल्प्यते तद्वदिहापि ‘द्विर्हेतस्य वषट्कगेति’ इति द्विचदश्रुत्वा शेषकार्यभेदे प्रधानभेदस्य हेतुत्वेनोपादानात्तदन्यथानुपपत्त्या व्याप्तिकल्पनावश्यकभावदानवर्तनीयमेव स्थितकृदि-कमिति ।

वषट्करोति, इति । नास्ति वचस्यातिशारः ॥ १८ ॥

[६] सोमेऽवचनाद्भक्षो न विद्यते ॥ १९ ॥ पू०

उद्योतिष्टोमे समामनन्ति सोमान् । तेषु संदेहः । किं तेषां शेषो
भक्षयितव्य उत नेति । किं प्राप्तम् । सोमे भक्षो न विद्यते । कस्मात् ।
अवचनात् । न शक्यमसति वचनेऽवचनात् भक्षणम् । तस्मात्सोमशेषो
न भक्षयितव्य इति ॥ १९ ॥

यति । द्विष्टेतस्य वषट्करोति' इति । तस्माद्यावद्वषट्कारेऽपसंस्कार इत्युक्तोत्तरे दत्ते
दृष्टान्तमनुभाष्य सूत्रेण परिहारे वक्तव्यः । ऐन्द्रवायवे तु सकृद्भक्षणे प्राप्तं वचनाद्-
द्विर्भक्षो न प्रवानमेदनिमित्तः । हेत्वधिचरणे हेनोर्निराकृतत्वात् । एवं च सति पूर्वा
विकरणशेषेणैव सता सोमभक्षसामान्यविचारमात्राज्जमकोपो भविष्यतीति ॥ १८ ॥

(इति—ऐन्द्रवायवस्य भक्षणतन्त्रत्वाभावाधिकरणम् ॥ १ ॥)

ऐन्द्रवायवे तावद्विशिष्टविधानादपि भक्षो भवेत् । अथेतरग्रहगते चमसम्ये च सोमे
संदेहः । किं भक्षोऽस्ति नेति । तत्रापि 'सर्वतः परिहारमाश्रितं भक्षयति' इत्यादि-
व्येन्द्रवायवस्याय एव स्यात् । इदं तु सर्वथा तत्रापि विचार्यते किं प्राप्ते भक्षे विशेषः
षणमात्रं वचनेन विधीयत उत विशिष्टविधानमेतदिति । कश्चात्र विशेषः । स यदि वाच-
निकस्ततो यावद्वचनमेव कर्तव्योऽयं त्वन्यतः कुतश्चित्त एव देशस्थमपि छिन्नं स्थावरी-
पुलाकन्यायेन समस्तघातकं भविष्यति । त्रयश्चेह पक्षाः संभवन्ति । किमन्यार्थदर्श-
नानां प्राप्त्यापेक्षत्वादविधानाच्च नैव भक्ष उत प्राप्त्यभावादन्यार्थदर्शनाभ्येव वचनीकृत्य
कावद्वचनं भक्ष उत समारुयावषट्कारहोमाभिषवनिमित्तोऽपि भक्ष इति । किं प्राप्तम् ।
आज्यसाकप्रस्थाथीयसौत्रामणीग्रहणवत्तन्मस्तेहमसंयोगाच्छेष एव नास्ति कुतः पुनर्भक्ष
इति । न चात्र प्रकृतिनः प्राप्तिर्न च प्रत्यक्षोपदेशः । योऽप्युपदेश इव सोऽन्यन्यपर-
त्वादसमर्थः । तस्माज्जास्ति भक्ष इति ॥ १९ ॥

१ (अ० १ पा० २ अ० ३) । २ निराकृतत्वादिति— । 'नेन ह्यर्थं क्रियते' इतिवत्
'द्विष्टेतस्य वषट्करोति' इत्यत्रापि वर्तमाननिर्देशाद्वर्तमानकालिकस्य च वषट्कारभेदस्य हेतुत्वा-
त्संभवात्तस्य भूतकाललक्षणवत्त्वमावाल्लक्षणायाश्च 'न विधी परः शब्दार्थ' इत्यनेन निर्दिष्टत्वादित्यादि
सुक्त्या निराकृतत्वादित्यर्थः । 'न ह्यनानुयाजान् यक्ष्यन् भवति इत्यत्र तु लक्षणकारणभावा-
देतद्विधिरिति वैषम्यम् ।

स्याद्वाऽन्यार्थदर्शनात् ॥ २० ॥ सि०

भवेद्वा भक्षः । अन्यार्थं हि वचनं भक्षं दर्शयति । सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति । भक्षिताप्यायितांश्चमसान् दक्षिणस्यानसोऽवलम्बे सादयन्ति, इति । नास्ति भक्षण एवञ्जातीयका भक्षविशेषाः संभवन्ति ॥ २० ॥

वचनानि त्वपूर्वत्वान्त्वायथोपदेशं स्युः ॥ २१ ॥

ननु दर्शनमिदं, प्राप्तित्वञ्च । उच्यते । वचनानि तर्हि भविष्यन्ति । सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति । तस्मात्सर्वा दिक्षः शृणोति इति विशिष्टं भक्षणं विधीयते । अपूर्वत्वाद्भक्षानुवादो नावकल्पते । अपि चैवमपूर्वमर्थं विदधतोऽर्थवत्ता भविष्यति । तस्माद्यत्रैव विशिष्टं भक्षणं श्रूयते तत्रैव भवति नातिप्रसज्यते ॥ २१ ॥

[७] चमसेषु समाख्यानात्संयोगस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २२ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे, एव श्रूयते, प्रैतु होतृश्वमसः प्र ब्रह्मणः षोडशानृणां प्र यजमानस्य प्रयन्तु रुदस्यानाम्, इति । तत्र संदेहः । किं चमसिनामस्ति भक्षो नेति । किं प्राप्तम् । नेति ब्रूमः । भक्षा नातिप्रसज्यत इत्युक्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । चमसंश्वसिन् भक्ष इति । कुतः । समाख्यानात् । होतृश्वमसो ब्रह्मणश्चमस उद्गातुश्चमस इति समाख्याया निर्दिश्यते । होता यत्र चमति चमिष्यति, अचमीद्वा स होतृश्वमसः । यद्यत्र होता न चमन्न होतृश्वमसो भवेत् । तस्माच्चमतीति । आह । काऽस्य लिङ्गस्य

यद्यन्यार्थदर्शनानि भवेद्युक्तनोऽन्यत्रापि प्राप्तिः स्याद्वचनानि त्वेतानि । तस्माद्यथोपदेशं भक्षोऽयं नान्यत्रेति ॥ २० ॥ २१ ॥

(इति—मोमे भक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

गृह्णीम एतद्यथापदेशमिति । स तु समाख्यादिभेदभिन्न उपदेशोऽनुमर्तव्यो न तु क्षुतिविशेषमात्रनिष्ठः । तत्र चमसेषु तावद् यद्यपि ब्राह्मणगतः प्रत्यक्षोपदेशो नोपलभ्यते तथाऽपि प्रैषगतया समाख्ययाऽनुमीयते । होतृचमसत्वादिविशिष्टं हि ब्रह्मण्यन-प्रेषणं न कथंचिदुपपद्यते यदि तेषु हात्रादयः सोमं न चमन्ति । कथम् । चमस इति, आदनार्थस्य चमेरीणादिकेऽधिकरणसाधनेऽसन्प्रत्यये कृते प्रैषवेलाया भूतमाविष्यद्भूतमानाना क्वचित्संभन्धेऽपेक्षमाणे भूतवर्तमानयोरदर्शनाद्भाविष्यत्त्वमनुमीयते । न ह्यन्यथा होतृश्वमसः प्रैषित्वेत्येतस्यानुष्ठानं शक्यते । तस्माच्चमितव्यं होत्रादिभिः । सोमशेषवन्तश्चमसाः प्रैषिता इति तस्यैवापेक्षितप्रतिपत्तिविशेषस्य प्रत्यासत्तेर्भेदव्यवस्थेः गम्यते । सशो-

प्राप्तिरिति । सामर्थ्यमिति ब्रूमः । होतृश्चमसेन प्रैतव्यम् । यदि चात्र होता न चमेष शक्यं भवेद्धोतृश्चमसेन प्रैतुम् । न चान्यान्यद्धोता, ओदनादि चमिष्यति । सोमचमस इति हि तं समाचक्षते । अपि च न तद्धोतुर्द्रव्यं यजमानस्य तद्द्रव्यम् । होतुस्तत्र चमनं कर्तव्यम् । सोमे च भक्ष्यमाणे तेन होमोऽवकल्पते । पवित्रं हि सोमो, न तस्मिन् भक्षिते पात्रं व्यापयने । तत्र चमसेन शक्यते होतुम् । वचनमामाष्यादुच्छिष्टेन होष्यतीति चेत् । नैतदेवम् । असति अवकाशे वचनं बाधकं भवति । अस्ति चावकाशः सोमभक्षणम् । तस्माच्चमसिभिर्भक्षयितव्यः सोम इति । अथ तक्षणादीन्याश्रयिरन् । तथा संबन्धापह्नवात्तच्चमसतैव स्यात्, द्रव्यान्तरं स्यात् । तस्माच्चात्राक्षणस्य सोमं प्रतिषेधति । यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं बिभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्ति भीराहुत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं शयच्छेन्न सोमम्, इति भक्ष निवृत्तिं दर्शयति । सैषा भक्षशङ्कं सस्युपपद्यते यदि चमसिनोऽस्ति भक्षः । तस्मादस्तीति मन्यामहे ॥ २२ ॥

चमसो ह्यते 'अलं जुहोति' इति वचनान् । न चान्यादोदनादिद्रव्यं प्रतीयते, यस्य चमनाच्चमसत्वमुपपद्यते । न च तच्चमनस्य कर्माद्भवावः स्यात् । तत्र प्रकरण बाध्येत । प्रैषोऽपि चोत्कृष्येत । सोमचमससमाख्या च बाध्येत । यदि चोदनादि भक्षयेत् तत् उच्छिष्टेन पात्रेण पुनर्होमो न क्रियेत । शुद्ध्यर्थं तत्र तक्षणाद्याश्रयेण यस्य होतृचमसत्वाद्यवधारितं तस्य विनाशाद्द्रव्यान्तरं तत्समाख्यं न भवतीति समारूपात्तद्रव्यसाधनकहोमविधानबाधः स्यात् । एतेन चममान्तरापादानं प्रत्युक्तम् । तदुत्पादने च श्रुतचमससंख्यातिक्रमः स्यात् । न च वचनमामर्श्यादुच्छिष्टेन होतुं शक्यम् । वचनस्यान्तरेणाप्याचारभङ्गं सोमभक्षे सावकाशत्वात् । सोमभक्षेऽपि सर्वमेतत्तुल्यमिति चेत् । नैतदेवं 'न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति' इति श्रुतेः । तस्माच्चमसिभिर्भक्षयितव्यं सोम इति । भाष्यमप्यनेनैव क्रमेण नेतव्यं न यथालिखितम् । उपपत्त्यन्तराणामुपपत्त्यन्तरव्यवधानेन क्लिष्टत्वात् । तस्माच्चात्राक्षणस्य सोमभक्षणं प्रतिषेधति । यदि च 'प्र यजमानस्य' इति समाख्याया न सोमभक्षः प्राप्यते ततः फलचमसविधौ 'स यदि सोमं बिभक्षयिषेत्' इति न सोमम् इति च प्रतिषेधनमंकीर्तनं नावकल्पेत । तस्मादस्ति चमसिना सोमभक्ष इति ॥ २२ ॥

(इति—चमसिना सोमभक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[८] उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात् ॥ २३ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, इति । तत्रा-
स्ति, प्रेतु होतृचमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातृणाम्, इति । तत्रास्ति समा-
ख्यानान्नक्ष इत्युक्तम् । तत्र संदेहः । किमेक एवेनं चमसमुद्गाता
भक्षयेदुत सर्वे भक्षयेयुः । अथ सुब्रह्मण्यवर्जिताश्छन्दोगा भक्षयेयुः,
अथवा सह सुब्रह्मण्येनेति । किं तावत्प्राप्तम् । एको भक्षयेदुद्गातृव ।
कुतः । श्रुतिसंयोगात् । उद्गातृकः श्रुत्या संयुज्यते चमसेन, प्रोद्गा-
तृणामिति । ननु बहुवचनं श्रूयते, तेन बहवो भक्षयेयुः । उच्यते ।
श्रूयते बहुवचनं, तदुद्गातृप्रातिपादिकगतं, तद्विवक्षितं सदुद्गातृबहुत्वं
ब्रूयात् । एकप्रोद्गाता, तत्र बहुत्व श्रूयमाणमपि न शक्नुयादुद्गातृ-
भेदं कर्तुम् । तस्मादविवक्षितं बहुवचनम् । अनुमानं ह्येतत्, बहूना
चमस इति । कथम् । यद्बहुषु प्रातिपादिकं वर्तते, ततो बहुवचनं
भवति । बहुवचनं तु ततो दृश्यते, प्रोद्गातृणामिति । तस्मान्नूनं बहूना
चमस इत्यनुमानम् । प्रत्यक्षं त्वेक उद्गाता, न द्वितीयो न तृतीयः ।
अनुमानाच्च प्रत्यक्षं कारणं बलवद्भवेत् । तस्मादेकस्य चमसः, स
चोद्गातुरिति ॥ २३ ॥

इदानीं वषट्कारहोममिषवमक्षाननुक्तैव प्रसङ्गात्समाख्याभक्षविशेषानुसरणेन
तावत्स्फुरति । तस्मिन्नेव प्रैवे 'प्रोद्गातृणाम्' इति श्रूयतं । तत्र चतुर्थी संदेहः ।
किमेक एवोद्गाता भक्षयेदुत सर्वेऽप्यत्र उत स्तोत्रकारिण आहोस्विच्चत्वारोऽपि
छन्दोगा इति । केचित्तु द्वितीयचतुर्थयोः पक्षयोरेकत्वमिच्छन्ति । सूत्रद्वयेऽपि सर्वशः
व्यप्रयोगात्, लक्षणायाश्च प्रत्यासत्तः केवलच्छन्दोगविषयत्वात् । कुतः संदेहः ।

विसंवादः स्फुटो ह्यत्र प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोः ।

तत्र 'कस्यानुरोधेन कस्य' तिर्भवेदिति ॥

तत्र पाशाधिकरणन्यायेन 'गुणं त्वेन' इत्यकल्पनैकदेशत्वात् ' इति प्रतिपदिका-
र्थप्राधान्यात् ' उद्गातारं वृणीते' इति चोपपत्तौ क्त्वादेकस्मा एवोद्गात्रे चमसो दातव्यः
श्रूयते । तस्मादेको भक्षयेत् । प्रातिपादिकार्थसंभवितो बहुवचनस्य विवेकतत्वादिति
पूर्वः पक्षः ॥ २३ ॥

१ तत्रेति क्वचिन्नास्ति । २ स्मृतं गोपेयं इत्वं प्रसङ्ग इति दृश्यते । ३ (अ० १ पा० ३
अ० ५ सू० १५) एतत्सूत्रावयवः ।

सर्वे वा सर्वसंयोगात् ॥ २४ ॥

सर्वे वा भक्षयेयुः । एकस्मिन्नुद्गातरि भक्षयति बहुवचनं प्रमा-
दादधीतमिति गम्यते । न हि तदनुद्यते, न विधीयत इति । ननु
सर्वेष्वपि भक्षयत्सुद्गातृशब्दः प्रमादो गम्यते । उच्यते । लक्षणार्थोऽपि
तावत्संभविष्यति, उद्गातृप्रभृतय इति ॥ २४ ॥

स्तोत्रकारिणां वा तत्संयोगाद्बहुश्रुतेः ॥ २५ ॥

उच्यते । नैतदस्ति, बहूनां चमस इति । कुतः । उद्गातृशब्दस्य
चमसेन संबन्धः प्रत्यक्षेण वाक्येन । बहुवचनस्य पुनरुद्गातृशब्देन
श्रुत्या संबन्धः । अन्येन ऋत्विजा तु बहुवचनस्य नैव कश्चिदस्ति
संबन्धः । तस्माद्बहूनां चमस इत्यनुपपन्नमिति । अत्रोच्यते । श्वकनोत्थ-
यमुद्गातृशब्दो बहुत्वं वदितुं क्रियायोगेन, उद्गायन्ति, इत्युद्गातारः । के
ते, प्रस्ताता, उद्गाता, प्रातिहर्ता, इति । तदेतेन बहुवचननिर्देशेनाऽऽनु-
मानिकक्रियायोगनिमित्तं उद्गातृशब्दो विवक्षित इत्यवगमिष्यामः ।
बहुवचनं हेतुमवकट्टमं भविष्यति, उद्गातृशब्दश्च । तस्मात्स्तोत्रकारिणां
चमस इति ॥ २५ ॥

सर्वं तु वेदसंयोगात्कारणादिकदेशे स्यात् ॥ २६ ॥ सि०

सर्वं लोकोक्तं सप्तमब्रह्मण्या भक्षयेयुः । किमिति । गानसंयोगा-
दात् नाय पक्ष उपपद्यते । कथम् । एकस्तत्रोद्गातेन संबद्धः, इतरौ
गानेन । अन्यद्दि गानमन्यदुद्गातम् । गीतिमात्रं गानं लौकिकं वैदि-

न युक्तोऽन्यन्तं बहुत्वत्यागः । पाशमन्त्रस्य प्रकरणे बहुत्व न कथञ्चित्प्रकारेणा-
स्तीत्यविवक्षा युक्ता । अत्र पुनर्लक्षणायामुपपद्यमानाया नाविवक्षोपपद्यते । तस्मात्सर्व-
त्विजामेव चमसः । अथवाऽवान्तरसंबन्धात्सर्वच्छन्दोगग्रहणमिति व्याख्येयम् ॥ २४ ॥

यस्माद्बहुवचनस्योद्गातृव्यतिरिक्तः सह प्रातिपदिकेनानुपात्तत्वात्संबन्धो नावकल्पते ।
न च निर्निमित्ता लक्षणाऽवकल्पने । न च लक्षणया विनाऽऽनर्थक्यम् । अवयवप्रसिद्ध्या
स्तोत्रकारिण्युपपद्यमानत्वान् । तस्माद्गानसंयोगाच्च स्तोत्रकारिणो भक्षयेयुः ॥ २५ ॥

न नावत्समुदायप्रसिद्धौ सम्बन्धस्यावयवप्रसिद्धिः प्रातिपदिकस्य युक्ता । न चाव-
यवप्रसिद्धिरप्यत्र स्तोत्रकारिण्यु विद्यते । गातारौ हि प्रस्तोतृप्रतिहर्तारौ नोद्गातारौ ।

कं च । द्वितीयं साम्नः पर्व, उत्पूर्वस्य गायतेरभिधेयं प्रसिद्धम् । तत्रैक
एवोद्गीथं करोतीत्येक एवोद्गाता, न बहवः । तस्माद्दानसंयोगाद्बहवो
भविष्यन्तीत्येतदपि नोपपद्यते । कथं तर्हि । वेदसंयोगात् । औद्गात्रं
नाम प्रवचनम् । तथा, औद्गात्राणि कर्माणि । औद्गात्रस्य कर्ता, अध्ये-
ता औद्गातेत्युच्यते । कथम् । उद्गातुः कर्म, औद्गात्रमिति प्रसिद्धम् ।
एवं चेद्व्यक्तमौद्गात्रस्य कर्ता, उद्गातेति गम्यते यस्योद्गाता प्रसिद्धस्त-
द्विशिष्टं कर्मानाख्यातमप्यौद्गात्रमिति वदति । शब्दश्च यस्यौद्गात्रं प्रसिद्धं
स तस्य कर्तारमुद्गातेति वदत्यनाख्यातमपि । यथा यस्योद्गमेघः प्रसिद्धः
स तस्यानाख्यातमप्यपन्यमौदमेघिरिति ब्रूते । यस्यौदमेघिः, स तस्य
पितरमनाख्यातमप्युदमेघं प्रतिपद्यते । एवमौद्गात्रसंबन्धादुपपद्यत उद्गा-
तृशब्दः, प्रसूतोऽपि, उद्गाताऽपि प्रतिहर्ताऽपि सुब्रह्मण्योऽपि । एवं

तेन बहुवचनमनुपपन्नमेव । द्वितीयं साम्नः पर्वोत्पूर्वस्य गायतेरभिधेयमिति—
मक्तिरिति वक्तव्ये प्रमादात्पर्वशब्दः प्रयुक्तः । तस्मान्न वरणनिमित्ता उद्गाननिमित्ता
वा बहव उद्गातारः संभवन्तीति वेदसंयोगनिमित्ताः कल्प्यन्ते । छन्दोगप्रवचनं ह्यौद्-
गात्रशब्देनाभिधीयते । तत्प्रवचनमर्थं कर्म । तत्संबन्धाच्च पुरुषाः प्रवक्तृत्वेनानुष्ठातृ-
त्वेन चोदमेघिन्यायेनोद्गातार इत्यनुमातुं शक्यते । ननु नैव न्यायोऽबुद्धौधिकरणे
निराकृतः । तथा हि ।

उद्गातृपदमौद्गात्रं प्रसूते तद्धिते कृते ।

न त्वौद्गात्रपदादस्य व्युत्पत्तिरुपपद्यते ॥

स्मरन्ति हि, उद्गातुरिदमित्यण् प्रत्ययं न तु तस्य कर्नेति प्रत्ययलोपम् । तस्मात्
औद्गात्रशब्दादेशोऽनुगन्तव्यः । तथा च वरणनिमित्तमिति वक्ष्येति । तेनायुक्तमिदं
व्याख्यानमिति । उच्यते ।

उद्गाता गौण एवात्र मुख्योद्गातुरसम्भवान् ।

कल्पितोऽयं परावृत्त्या ब्राह्मणादिषु राजवत् ॥

यथैव तत्र 'योगालोकः प्रयुक्ते' इत्यारम्भैवं व्याख्यातम् । प्रथमं जाति-
निमित्तो राजा । ततस्तत्संबन्धात्पालनं राज्यं, तत्संबन्धादपि ब्राह्मणादिषु स्थानापत्त्या
वाऽनुमानेन वा राजशब्दस्तथैवात्रापि वरणादेक एवोद्गाता । ततस्तत्संयोगात्कर्मप्रवचन-
योरीद्गात्रशब्दस्तद्योगादपि स्तोत्रकारिषूद्गातृशब्दः । स च शब्दस्यानेकार्थत्वासम्भाव-

१ (अ० २ पा० ३ अ० २) । २ अस्य—उद्गातृपदस्येत्यर्थः । ३ (अ० ३ पा० ७
अ० ९) इत्यत्रेति शेषः । ४ तत्र—अनेकधिकरण इत्यर्थः ।

बहुवचनमुद्रातृशब्दोभयमप्युपपन्नं भविष्यति । न चान्यः कश्चि-
दोषः । तस्मादोद्गात्रेण संबद्धाश्चत्वार उद्गातृचमसं भक्षयेयुरिति । यत्र
कारणमस्ति, तत्रापमुब्रह्मण्या उद्गातारः । यथोद्गातृशब्दो विनिषयो-
द्गातारः साक्षा स्तुवत इति स्तोत्रकारिषु । यथेदमपि वचनम्, उद्गा-
तारो नापव्याहरेयुरुक्तमायामेषात्तमा, इत्यपमुब्रह्मण्यानामेव ॥ २६ ॥

[९] ग्रावस्तुतो भक्षो न विद्यतेऽनाम्रानात् ॥ २७ ॥ पू०

उद्योतिष्टोमे ग्रावस्तुक्षामहोतृपुरुषः । तत्र संदेहः । किं स सोमं

द्रौणः । मुख्यासमवाचेह गौणत्वाश्रयणं पूर्वमेवोक्तम् । केवलं तु निमित्तं नोक्तम् ।
भवेदिदानीं प्रवचनं सबन्धान्मकं कथितम् । तस्मादविरोधात्सर्वच्छन्दोगानामयं भक्ष
इति । न त्वेतद्युक्तम् । भक्षणवेलाया हि ये व्याप्रियन्ते तत्सनिहिताश्च प्रेषकाले ते
भक्षणेन संबध्यन्ते । न च मुब्रह्मण्यस्य तस्मिन्काले कश्चिद्व्यापारोऽतो नास्य सद-
स्यन्तर्वैद्या वा सनिधानमस्ति येन भक्षेऽधिकृतः स्यात् । तत्र यथैव प्रवचनसंबागे
सत्यप्यन्येषामकर्ममयुक्तानां छन्दोगानां भक्षो न भवति, एवं मुब्रह्मण्यस्यापीति मन्या-
महे । कपिल्लववच त्रिप्वेव बहुत्वश्रुतिरवस्थास्येने । न च भक्षः कर्तृसंस्कारो येन
गृहर्जनभयात्सर्वत्रावधार्यते । द्रव्यमंस्कारोऽयमिति तत्र तत्र स्थापयिष्यामः । तस्मादु-
पपत्त्यन्तरं तुशब्देन व्यावर्त्य स्तोत्रकारिपक्षपरिग्रह एवायमिति समर्थनीयम् । एत-
दुक्तं भवति । सर्वे त्वेनेन शब्देनाभिधीयन्ते न स्तोत्रकारिण एव केवलास्तथाऽपि तु
यथोक्तात्कारणादेकदेशे मुब्रह्मण्यवर्जं प्रवर्तते यथा 'विनिषयोद्गातारः साक्षा स्तुवन्ति'
इत्यत्र । अथवा सर्वे त्वित्यवान्तरपूर्वपक्ष परिगृह्य 'कारणादेकदेशे स्यात्' इति सूत्रा-
न्तरं स्तोत्रकारिपक्षे नियोक्तव्यम् ॥ २६ ॥

(इति— उद्गातृचममे समब्रह्मण्यानां भक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

गनः समाख्याभक्षः । इदानीं वाचनिकमेवानुगच्छति । तत्र 'यथाचमसमन्यांश्च-
मसाश्चमसिनो भक्षयन्ति । अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते' इत्येतद्वचनं

१ एवं तावद्यथाभार्यं समुब्रह्मण्यानां चतुर्णामुद्गातृचमसे भक्षणं प्रसाध्याधुना मुब्रह्मण्यस्य
तावद्रक्षणे तथा प्रमाणं नोपलभ्यत इत्येतदुपपादयितुमारभते—न त्वेतदित्यादिना । २ (अ० ११
पा० १ अ० ५ सू० ४२) अत्रत्यन्यायेनेत्यर्थः ।

भक्षयेज्येति । उज्यते । ब्रावस्तुभ भक्षयेत् । कुतः । यतोऽस्य भक्ष
नाऽऽमनन्ति । [हारियोजने चमसिनामधिकार इति मन्यमान एवं ह
स्माह, नास्याऽऽप्रायते भक्ष इति] ॥ २७ ॥

हारियोजने वा सर्वसंयोगात् ॥ २८ ॥ सि०

हारियोजनस्य वा ब्रावस्तुतं भक्षयितारं मन्यामहे । एवं ह्यामनन्ति ।
यथाचमसमन्याश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति । अथेतस्य हारियोजनस्य
सर्व एव लिप्सन्ते, इति । यदा हारियोजनस्य सर्वं लिप्सन्ते तदा
ब्रावस्तुदपीति ॥ २८ ॥

चमसिनां वा संनिधानात् ॥ २९ ॥

बाष्पब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति ब्रावस्तुतो हारियोजने भक्ष
इति । चमसिनां तत्राधिकारो न सर्वेषाम् । कथम् । चमसिनामेव
विभागः । चमसिनोऽन्याश्चमसान्यथाचमसं भक्षयन्ति, इत्यन्य चम-
सिन एव वदति । अथेतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते, इति ।
एकं हीढं वाक्यम् । अथेतस्येत्यथशब्दप्रयोगादनन्तरवृत्तमपेक्षते । सर्वे
एवेत्येवशब्दः सामर्थ्यात्सर्वान्पूर्वप्रकृतानपेक्षते । अतो मन्यामहे यथा-
चमसमन्याश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्तीत्यनेन पूर्वेण, अथेतस्य हारियो-
जनस्येत्येतस्यैकवाक्यता भवतीति । तेन चमसिनां संनिहितानामेव
विभागो यथा चमसमन्यत्र, हारियोजने तु सर्वे एवेति ॥ २९ ॥

सर्वेषां तु विधित्वान्नदर्या चमसिश्रुतिः ॥ ३० ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति, चमसिन एव हारियोजने
लिप्सन्त इति । सर्वे तु विधीयन्ते हारियोजने । सर्वे भक्षयन्तीति, न
किं प्रकरणादशेषविषयं सत्, ब्रावस्तुतोऽपि भक्षं प्रापयत्युत स्ववाक्योपात्तचमसिविषय-
त्वाज्ज्ञेति संदेहे, तेनैव तावदभिप्रायेण न विद्यत इत्याह ॥ २७ ॥

न शक्यं सर्वशब्दो विना कारणेन प्रकृतकर्तृमात्रवचनः सन्नैकदेशे स्थापयितुम् ।
अतो हारियोजनं ब्रावस्तुदपि भक्षयेत् ॥ २८ ॥

पूर्वपक्षामिप्रायविवरणम् । यथाचमसमन्यानि पुनः श्रुतेर्न किञ्चित्प्रयोजनमस्त्यन्य-
दतः सर्वशब्दविशेषणत्वात् । अपशब्दैवकाराभ्यां सुतरां तेष्वेव प्रत्ययः । ये ह्यन्यत्र
प्रत्येकरूपेणोपात्तास्तेष्वेवकारो भवति । तस्मान्न ब्रावस्तुत्प्रत्येत्यः ॥ २९ ॥

न युक्तः सर्वशब्दः पुरुषमात्रगामी सन्नधिकारेण विशेषितः पुनश्चमसिशब्देन प्रयो-
जनान्तरीपाधिकेन सता विशेषम् । यावद्यावाद्धि शब्दोऽल्पाविषयी क्रियते तावत्तावत्

पुनश्चमसिन इति संबन्धः शक्यते विधातुम् । द्वौ हि संबन्धावस्मिन्वा-
क्येऽपूर्वौ न शक्येते विधातुम् । तस्मादेन्या वचनव्यक्तिः । का पुन-
रसौ । यथाचमसमन्याश्चमसाश्चमसिनो भक्षयन्ति, इत्यनुवादः । चमसि-
नश्चमसान्भक्षयन्त्येव । ते भक्षयन्तो यथाचमसमेव, अथेतस्य हारियो-
जनस्य न केवलं चमसिनः सर्व एवेति । किमेव भविष्यति । सर्व-
शब्दश्च सर्वान्वदकौकदेशे कल्पितो भविष्यति । न च द्वौ संबन्धावपूर्वा-
वेकस्मिन्वाक्ये भविष्यतः । तस्मादेव पक्षो ज्यायानिति । तदर्थं ह्येषा
चमसिभ्यः । हारियोजनस्य प्रशंसार्था चमसिनः कीर्त्यन्ते हारियो-
जनं प्रशंसितुम् । कथम् । महाभागो हि हारियोजनः । यस्मात्तत्र सर्वे
ह्रियन्ते, अन्याश्चमसानेकैः । न ते महाभागाः, न्यूना हारियो-
जनादिति ॥ ३० ॥

[१०] वषट्काराच्च भक्षयेत् ॥ ३१ ॥ सि०

अथ किं समाख्यैवैका भक्षकारणम् । नेति द्रुमः । वषट्काराच्च
श्रुतिर्बाध्यते । तस्माच्चमसिनो न प्रत्येक चमससंबन्धार्थमुपात्ताः । तेऽपि चारूपविषय-
त्वेन प्रतिपाद्यन्ते हारियोजनस्य महाविषयत्वेन प्रशंसा कर्तुम् । अतो हारियोजने सर्व
एवेत्येतदेव सिद्धम् ॥ ३० ॥

(इति—हारियोजने ग्रावस्तुतोऽपि भक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

इदमपरं वचनं ' वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः ' इति । तत्किं वषट्कारं निमित्तीकृत्य
प्राथम्यविशिष्ट भक्षणं विभक्त्यन भक्षणमनृत्य प्राथम्यमात्रं विभक्त्य इति विचारः । किं
प्राप्तम् । ' नचेदन्त्येन शिष्टाः ' इति कथंचिदनुवादत्वे संभवति विशिष्टविधानानुपपत्तेः,
प्राथम्यस्य चाप्राप्तत्वात्तदनुवादेन भक्षविधानामभवादेव वचनं व्यज्यते यो वषट्कर्तुं
भक्षः स प्रथम इति । ननु चाप्राप्तत्वाद्वक्षोऽप्यनुवादितुं न शक्यते । समाख्यया प्राप्तत्वादानु-
वादो गम्यते । अस्ति हि तस्य समाख्यया चमसेषु भक्षः, स शक्योऽनुवादितुम् ।
तेषां च यो यदा वषट्करोति स तदा प्रथमो भक्षयेत् । तत्रैतस्म्यात् । ग्रहेषु चमसान्त-
रेषु च प्राप्त्यभावादानुवादो नोपपद्यत इति । नैव दोषः । न ह्यवश्यं यदेव सर्वत्र प्राप्तं
तदेवानुवादितव्यम् । मर्षानुवादानां यथामंभव प्राप्त्यपेक्षत्वात् । न च ग्रहचमसान्तराणां
वषट्कर्तृभिरभक्ष्यमाणानां किञ्चित् सिध्यति । प्रतिपत्तिरिति चेत् । वेदविहितप्रतिपत्त्य-
भावे लौकिकप्रतिपत्तिरिद्धेः । वक्ष्यमाणनिमित्तद्वारेण वा भक्षणोपपत्तिः । अथोच्यते ।

१ (अ० १ पा० १ अ० ६ सू० १) एतत्सूत्रावयवः । २ तस्य—वषट्कर्तुं ह्येतादेरित्यर्थः ।
३ तेषां च—चमसिनां मध्य इत्यर्थः । ४ वक्ष्यमाणेति—अनन्तराधिकरणवक्ष्यमाणहोमाभिषेकरूप-
निमित्तद्वारेण गृहादिषु भक्षणोपपत्तिरित्यर्थः ।

भक्षयेत् । वषट्कारश्च भक्षणे निमित्तम् । कथम् । वचनान् । एवं हि
भ्रूयते, वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति । भक्षणास्याप्राप्तत्वात् प्राथम्यविधानार्थं

समारूपयथा विप्रकृष्टा प्राप्तिर्न शक्यते शीघ्रप्रवर्तिन्या श्रुत्याऽनुवादितुम् । अतः प्राप्त्य-
मावेष्टाया श्रुतिः प्रवर्तमाना यत्र यत्र वषट्कृतं तत्र तत्राविशेषणं विधास्यतीति ।
तदयुक्तम् । तत्र हि भनिकर्षादिप्रकर्षाविषयेने यत्र विरोधः कश्चित् । इयं तु श्रुतिर-
नेकार्थविधिकेशमया प्रयाकथचिदपि प्राप्नुवन्तं भक्ष प्रतीक्षते । यदा केनचिदपि
प्रमाणेन नास्ति प्राप्तिरित्यवगम्यते तदा विशिष्टविधानमङ्गी करोति । तथा च प्रकरणा-
दिप्राप्तार्थानुवादेन श्रुतयो गुणानां विवाद्यं दृष्टाः । तस्मात्प्राथम्यमात्रनिमित्तत्वात्
वषट्कारो भक्षकारणमिति प्राप्तिः उच्यते ।

समामार्थाद्विनिष्कृष्य नैकाशोऽनुद्यते यत् ।

व्यङ्गवत्तेन सर्वोऽयमपूर्वोऽर्थो विधीयते ॥

यथैव • व्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति ' इत्यत्र नाङ्गान्यनुद्य अित्वं विधीयते । किं
तर्हि । पूर्वनिष्पन्नं समासार्था विधेयं भवति । तथेहापि परिपूर्णस्य पदस्य
पदान्तरयोगादेर्देयानिर्दिष्टे च सामर्थ्याभावाद्भक्षयमेवानुवादितुं यो वषट्कर्तुर्भक्ष इति ।
न हि प्राक्समासाद्भक्षस्य वषट्कर्तृत्ववन्तो युक्तः । सापेक्षत्वे मतिः समासानुपपत्तेः ।
ननु च भवति च पदानस्य सापेक्षास्यापि समासः' इति सत्यपि वषट्कर्तृत्वसंबन्धे समा-
साऽवकाशोऽप्ययं । भवेदुत्तरेण, यदि भक्ष पूर्वतः सापेक्षः स्यादेह तु प्राथम्यमपि
वषट्कर्तृत्वसंबन्धित्वात्सापेक्षस्य । न हि प्राथम्यस्य भक्षो निमित्तम् । किं तर्हि । वषट्क-
र्तृत्वमना वषट्कर्तुः प्रथम इत्येव मतेन आपद्यते । ततश्च विस्पष्टमसामञ्जस्यं स्यात्,
यो वषट्कर्तुर्भक्ष इति चानुद्यमाने त्रिराष्ट्रानुवादोपः, भक्षमात्रेण वषट्कर्तुर्भक्षोपात् ।
वषट्कर्तृत्वस्य च क्रियान्तरेऽप्यनैकाग्न्यात् । अन्यतरानुवादे तु सर्वभक्षणां प्राथम्यं
विधीयते सर्ववषट्कर्तृव्यापाराणां च । तच्चाशङ्क्यं कर्तुम् । अतो वषट्कर्तृप्राथम्याविशि-
ष्टापूर्वभक्षविधानमेतत् । तयोश्च परस्परनियमादत्यन्तसमानविषयत्वम् । अतो यावति
विषये वषट्कारस्तावत्येव प्रथमभक्षः । कथं पुनर्वषट्कारो निमित्तभूतः तन्नुपादीयते
कथं चानुपादीयमानस्य नियमाऽवकाशः । उच्यते ।

नियमः सर्वथा नावेदककर्मनिमित्तकः ।

उपादानानुपादाने न विशेषः प्रतीयते ॥

न च वषट्कर्तृत्वमनुपादेयम् । न तत्र त्रिराष्ट्रानुवादस्यादिकृतं निमित्तत्वम् । किं
तर्हि । वषट्कर्तृरिति क्रियाङ्गत्वेनोपादीयमात्रेऽर्थो निमित्तत्वं भवति । तस्मादुपः ।

१ विधिकेतेति—भ्रूयमाणविधिना प्राथम्यविशिष्टभक्षणांतरविवाने विशेषणविधानार्थं विध्य-
भक्षकल्पनाङ्गेश इत्यर्थः ।

एष शब्दः । प्राथम्यविशिष्टं भक्षणमेव विदधातीति ॥ ३१ ॥

[११] होमाभिषवाभ्यां च ॥ ३२ ॥ सि०

अपरमपि कारणं होमाभिषवौ । कथम् । हविर्धाने ग्रावाभिरभिषु-
त्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान्भक्षयन्ति, इति ।
न तावदेष क्रमो विधीयते होमे निर्द्वैते ततो भक्षणमिति । भक्षणस्या-
प्राप्तत्वात् । द्वयोश्च क्रमयोर्विधानात्, अभिषुत्य हुत्वेति वाक्यं भिद्येत ।
अर्थेन च प्राप्तत्वादस्य रूपस्य । न ऋकृते प्रयाजने कश्चित्प्रतिपादन-
मर्हति । न च भक्षणाङ्गभावेन होमाभिषवौ चोद्येते । अभिषवस्य

ननु च ' तस्मादेकं साम तृचं क्रियते स्तोत्रीयम् ' इति समासस्यामप्युचमनूय त्रित्व-
विधानं दृष्टं तथा प्राथम्यविधानमपि सेत्स्यति । न । तत्रापि समासार्थस्यैव विधाना-
भ्युपगमात् । सर्वस्तोत्रसामा हि तृचा एवोपादीयन्ते । तत्र यदि सकलः समासार्थो न
प्राप्तः स्यात्ततः सर्वविधिर्भवेत् । सर्वत्र चर्चं सामचोदनयैव पाठक्रमेण च प्राप्ता
दृश्यन्ते । तेन ' न चेदन्त्येन शिष्टा, ' इत्येव न विधीयन्ते । ' वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः '
इत्यत्रापि यावद्वषट्कारं समासार्थो विधीयते । तत्र यद्युच्यते सर्वत्र भक्षः प्राप्तः
स्यात्ततो विधिशक्यता मुच्येत । स तु नवमु चमसेषु ग्रहेषु चाप्राप्तो निमित्तत्वेन
चोपनीतो न हातुमनुवादितु वा शक्यते । यदि तु ऋचामपि कश्चिदप्राप्तिर्भवेत्ततः
समासे विशेषाभावाद्वेदेव विभिः । सर्वस्तोत्रसामसु तु ताः प्राप्ताः । अपि च त्रित्व-
मृचा विधीयते । ताश्च प्रधानत्वात्सापेक्षत्वेऽपि समस्यन्ते । नत्विह प्राथम्यं भक्षमात्र-
संबन्धीत्युक्तम् । तस्माद्वषट्कारनिमित्तं भक्षं पूर्वं कृत्वा भूयः समारूपाभक्षः कर्तव्यो
न तस्यैव प्राथम्यमिति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

(इति वषट्कारनिमित्तकभक्षान्तरप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ १० ॥

किमेतावद्विरेव निर्मितेभक्षः । नेत्युच्यते । होमाभिषवाभ्यामपरो भक्षः । कथम् ।
एवं ह्याह ' हविर्धाने ग्रावाभिरभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान्भ-
क्षयन्ति ' इति । तत्र होमाभिषवौ तावत्सगुणौ प्राप्तौ न विधीयते । दीक्षावाक्यवत्क्र-

१ निवृत्ते, इति पाठः । २ तस्मादिति । ' ऋक् सामोवाच भियुर्नोऽस्यवाचेति । सोऽज्यवाचै-
त्वं ममार्कं जायत्ये वेदो मम महिमेति । ते द्वे मूर्त्वेचतुः । सोऽज्यवाचं वै वा ममार्कं स्वी जायत्य-
इति । तास्तिष्ठो मूर्त्वेचतुः । सोऽज्यवाचं भवामेति ' इत्येवमुपक्रमो ज्ञेयः । ३ (अ० १ पा० ४ अ० ६
सू० १) । ४ दीक्षावाक्यवादिति । ' अथ्युपेहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्मणं दीक्षयति, तत उद्गातारं ततो
होतारं, ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वा ब्रह्मणं दीक्षयति—ब्राह्मणच्छंभिर्न ब्रह्मणः—प्रस्तोत्तारमु-
द्गातुः, मेधावर्णं होतुः, ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयो दीक्षयति—आर्षाधे ब्रह्मणः प्रतिहर्ता,
रमुद्गातुरञ्जवाकं होतुः, ततस्तमुभेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति—पोतारं ब्रह्मणः सज्जामुद्गातुः,
मावस्तुतं होतुः, ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी याऽऽचार्यप्रेषितः ' इत्येवं सप्तम्यकदा-
द्याहप्रकरणपठितवाक्यवादिलयः ।

होमार्थत्वात् । होमस्य च क्लृप्पत्वात् । तस्माद्धोमाभिषवयोः कर्तॄणां भक्षणं विधीयते । येऽभिषुञ्चन्ति जुह्वति च, ते भक्षयन्तीनि ॥३२॥

[१२] प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानामव्यक्तः शेषे ॥ ३३ ॥ पू०

इदं श्रूयते, प्रेतु होतृश्चमसः प्र अक्षयः प्रोद्गातृणाम्, इति । तत्र संदेहः । चमसेषु होमाभिषवयोः कर्तारो वषट्कर्तारश्च किं भक्षयेयुस्त नेति । किं प्राप्तम् । न भक्षयेयुः । प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानां चमसिनः प्रति, प्रेतु होतृश्चमस इत्येवमादिभिर्विशेषवचनैः, होमाभिषवादेकारिणां सामान्यवाक्येन, यः सोमो भक्षणेन संस्कर्तव्यः स चमसेषु चमसिभिरिति । अषेदानीमन्वभिषिक्तं क मविष्यति । अव्यक्तः, सामान्यानिमित्तः । क, शेषे भविष्यति, यत्र न चमसिनः ॥ ३३ ॥

स्याद्वा कारणभवादानिर्देशश्चमसानां कर्तुस्तद्वचनत्वात् ॥३४॥ सि०

स्याद्वा चमसेषु वषट्कर्त्रादीनां भक्षः । प्राप्यते हि तेषां तत्र कारणम् । न च प्रतिषिध्यते । ननु चमसिनां प्रत्यक्षोपदेशाच्चिर्वेत-
रन् । उच्यते । अनिर्देशश्चमसानां कर्तुस्तद्वचनत्वात् । प्रेतु होतृश्चमस

मार्था श्रुतिरिति चेत् । तच्च नास्ति । अर्पादेवास्य कमस्य सिद्धत्वात् । न हि हुत-
स्याभिषवः संभवति, न च भक्षितस्य होमः । आहवनीयदेशाच्च सद आगच्छन्त,
प्रत्यक्ष एव प्रतिपद्यन्ते । होत्रादीनां च सदसि कर्मप्रवृत्तेरवश्यं वषट्कारसमाख्यानि-
मित्तमस्यार्थः सदः सोमा आनेतव्याः । अध्वर्युणा चोपहवो दातव्यः । तेन सदसीत्यनूद्यते ।
केवलं तु भक्षणमप्राप्तं विधीयते । तत्र हुत्वाऽभिषुत्पेत्येतदुपादानमर्थैतत्प्रयोजनं कथं
नाम तत्समानकर्तृको भक्षः सिद्ध्येदिति । न हि निर्ज्ञातप्रयोजनयोर्होमाभिषवयोर्भक्ष-
जाङ्गत्वं संभवति । भक्षस्य च सोमसंस्कारत्वमवगतमेवेति नाङ्गत्वार्थमितरसम्बन्धश्च-
णम् । अतश्चार्थाद्धोमाभिषवयोर्निमित्तत्वं ज्ञातम् । अतो होमाभिषवकार्येपि सोमं
भक्षयेदिति ॥३२॥ (इति—होमाभिषवनिमित्तकभक्षप्रतिपादनाविकरणम् ॥११॥)

अथ यत्र निमित्तसंपातो भवति तत्र किमन्यनिमित्तको भक्षः समुच्चीयते, अथ
विकल्प्यते, अथवा बाध्यत इति । तुर्यार्थत्वाद्विकल्पप्राप्तावभिधीयते । प्रेतु होतृरित्या-
दिना विशेषसंयोगादविशेषशास्त्रं होमाभिषवसंबद्धं ग्रहेषु चरितार्थं शक्यं बाधितुम् ।
अतः शेषे तत्स्यादिति ॥ ३३ ॥

स्याद्वा प्राप्तिनिमित्तत्वात् । वषट्करणादिनिमित्ते सति प्रत्यक्षोपदेशेनैव वषट्कारा-
दिसंज्ञत्वेन प्राप्तिः । न च तस्य सामान्येन प्रवृत्तिः । वषट्कृतेषु सोमेषु विशेषरूपेणैव

१ निर्ज्ञातेति—होमस्य क्लृप्पत्वेन, अभिषवस्य सोमसंस्कारार्थत्वेन च निर्ज्ञातप्रयोजनयोरित्यर्थः ।

इत्येवमादयः शब्दा न शक्नुवन्ति वषट्कर्त्रादीन्प्रतिषेदुम् । उपदेष्टारो हि ते, न प्रतिषेद्धारः । तस्माद्वषट्कर्त्रादयोऽपि चमसेषु भक्षयेयुः ॥ ३४ ॥

चमसे चान्यदर्शनात् ॥ ३५ ॥

चमसे चान्यांश्चमसिनो दर्शयति । चमसांश्चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति । तान्स वषट्कर्त्रे हरति, इति । एको हि स्वश्चमसो वषट्कर्त्रे हियते । तेन बहुहरणदर्शनं नावकल्पते, यदि वषट्कर्त्रादयो न चमसेषु भक्षयेयुः । तस्माद्भक्षयन्तीति ॥ ३५ ॥

अथ यत्रैकस्मिन्पात्रे बहवो भक्षयन्ति, कस्मिन् क्रम इति । उच्यते—

[१३] एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वो भक्षयेत् ॥ ३६ ॥

तस्य हि क्रमो भक्षयितुं, यस्य हस्ते सोमः ॥ ३६ ॥

होता वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३७ ॥ सि०

होता वा पूर्वो भक्षयेत् । मन्त्रवर्णात् । मन्त्रवर्णो हि तथा, होतुंश्चि-

प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । कामं वा समारूपा विप्रकृष्टत्वादुर्बला स्यात् । साऽपि त्वनवकाशत्वादवश्यमङ्गीकर्तव्या । तथा सति च प्राप्तिपात्रेऽसौ व्याप्रियते नान्यजिषते । संभवति हि सावयवस्य द्रव्यस्यानेकेनापि भक्षणं, विशेषतस्तत्तत्कटुकस्य सोमस्य । श्रूयते च 'अल्पं भक्षयेत्' इति । न च निःशेषभक्षणेऽल्पत्वमवकल्पते । सशेषे च प्रतिपत्त्यपेक्षिणि भवति भक्षान्तरस्यावकाशः । तस्मात्समावेशः कर्तव्य इति । ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ (इति—एकपात्रे भक्षसमुच्चयाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

एकस्मिन्पात्रेऽनेको भक्षयिता साधितः । इदानीं तद्गताः क्रमादिविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते । तत्राध्वर्योऽयमं भक्षयति न समर्पणभूयस्त्वेन प्रयोगो विक्षेप्यते । अन्यथा पुनरध्वर्युणा समर्पिते पुनरपि तस्मै समर्पणाद्विक्षेपः स्यादिति मत्वा क्रमादध्वर्युः पूर्व इत्याह ॥ ३६ ॥

बलवति प्रमाणे विहिते दुर्बलोपन्यासः क्लिष्टो भवतीति मन्त्रवर्णं तावदुपन्यस्यति । तत्र प्रावस्तुतिपरो मन्त्रो हौत्रकारिणा प्रथमं भक्षं दर्शयति । एते वदन्ति—अभिषेके क्रियमाणे शब्द कुर्वन्ति, शतवत्सहस्रवदभिकन्दन्ति—वदनमेवोत्तरेणामिकन्दनेन विक्षेपितं, हरितोभिरासभिः—सोमसंपर्काज्जीलाकृतैर्भुजैः । विष्टी—कर्मणि, प्रावाणः सुकृतः—

१ कृ० स० (८—८—२९) । २ 'चमसे चान्यदर्शनात्' इति लिङ्गदर्शनसूत्रस्य आर्यस्पष्टवाच्यं व्याख्यातम् । ३ विक्षेप्यत इति । अध्वर्योर्हौत्रकर्तृत्वेन तद्वत् एव पात्रसत्त्वेन स्वीयं भक्षणं तेन कृत्वाऽन्यस्मै दानेऽर्पणप्रत्यर्पणादिगौरवं नाऽऽपद्यत इति भावः । ४ विष्टी—यद्भिः प्राप्येति वेदभाष्ये ।

त्पूर्वं हविरद्यमाशत, इति । तथा, होतेव नः प्रथमः पाहि, इति ॥ ३७ ॥

वचनाच्च ॥ ३८ ॥

वचनमिदं भवति, वषट्कर्तुः प्रथममक्ष इति । वचनमेवेदम् । न
मन्तव्यमनेकगुणविधानादविवक्षितं प्राथम्यमिति । अप्राप्तत्वात्प्राथ-
म्यस्य, नायमनुवादः । विधिरेव । समासेन च विदधतो नानेक-
गुणविधानं दुष्करम् ॥ ३८ ॥

कारणानुपूर्व्याच्च ॥ ३९ ॥

प्रथमं हि वषट्करणं निमित्तं होतुः । ततो होमोऽध्वर्योर्निमित्तम् ।
निमित्तानुपूर्व्याच्च नैमित्तिकानुपूर्व्ये क्रमानुरोधः ॥ ३९ ॥

[१४] वचनादनुज्ञातभक्षणम् ॥ ४० ॥ सि०

अथ य एकपात्रे सोमोऽनेकेन भक्ष्यते, किं तत्रानुज्ञाप्य, अननुज्ञाप्य
वा भक्षयितव्यमुक्तानुज्ञाप्यैवेति । लाघवादनियमे प्राप्ते । उच्यते । अनु-
ज्ञाप्य भक्षयितव्यमिति । कस्मात् । वचनात् । इदं वचनं भवति,
तस्मात्सोमो नानुपहृतेन पेय इति । उपह्वानं चानुज्ञापनम् । प्राप्ति-
सूत्रमेतत् ॥ ४० ॥

शोमनकारिणः, सुकृत्या—सुकृत्त्वेन, होतुश्चित्—होतुरपि, पूर्वं हविरद्यं—होतुर्यत्पथ-
ममदनीयं, 'तदाशत—मुक्तवन्त इति ब्रुवन् वषट्कर्तुः प्रथममक्ष इति दर्शयति । एवं
'होतेव नः प्रथमः पाहि' इति । यथा होता प्रथमं पिबतीत्युपमानात्प्रसिद्धि-
र्गम्यते ॥ ३७ ॥

'वषट्कर्तुः प्रथममक्षः' इति विशिष्टविधानं पूर्वमेवोक्तम् । अपूर्वत्वाच्च नानेक-
विधितोषः । समासश्चाधिकः समासेनैकपदीमूतैककारकविधानात् 'तस्य तस्योपादिश्येत'
इत्येतज्जास्ति ॥ ३८ ॥

यथानिमित्तं नैमित्तिकोपनिपातात् 'वषट्कृते जुहोति' इति प्रथमं होतृव्यापारो निमित्तं
पश्चादध्वर्योर्होमः । ननु च तस्याप्यभिषवः प्रथमतरमासीत् । सत्यमासीत्, न तु तावतो
निमित्तत्वमुपारम्भां वा । न हि तयोर्धर्मशास्त्रमित्येवं सहितयोर्निमित्तत्वात् । यस्य च नाम
'होतुश्चित्पूर्वं हविरद्यमाशत' इत्येतस्माद्धोतुरेव केवलस्य प्रथमं भक्षणान्तिस्तस्याप्येतेन
सूत्रद्वयेन वषट्कर्तृमात्रे होतृशब्द इति प्रतिपादितं भवति ॥ ३९ ॥

(इति—वषट्कर्तुः प्रथमं भक्षणप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

'तस्मात्सोमो नानुपहृतेन' इत्येतस्यार्थकथनार्थमुत्तरविश्वार्थं चैतत्सूत्रम् ॥ ४० ॥

(इति—अनुज्ञापूर्वकं भक्षणाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

अथानुज्ञातेन भक्षयितव्यमिति स्थिते, किं लौकिकेन वचनेनानु-
ज्ञापयितव्यमुत वेदिकेनेति । अनियमाल्लौकिकेनेति प्राप्ते, उच्यते—

[१५] तदुपहृत उपह्वयस्वेत्यनेनानुज्ञापयेल्लिङ्गात् ॥ ४१ ॥ सि०

अनुज्ञापनालिङ्गनेऽयं मन्त्रः । लिङ्गात् । अनुज्ञापने समान्नातः, साम-
र्थ्याद्विनियुज्यते । तत्र कृतेऽर्थे लौकिको निवर्तते ॥ ४१ ॥

[१६] तत्रार्थात्प्रतिवचनम् ॥ ४२ ॥ सि०

एतदवगतं, तदुपहृत उपह्वयस्वेत्यनेनानुज्ञापयेदिति । अथ प्रतिवचने
संदेहः । किं लौकिकं प्रतिवचनमुतैतदेवेति । किं प्राप्तम् । एतद्वैदिकं
प्रश्ने विनियुक्तम् । लौकिकमन्यत्प्रतिवचनं भविष्यतीति । एवं प्राप्ते
ब्रूमः । तत्रैतदेव प्रतिवचनामिति ।

ननु प्रश्नलिङ्गमेतदुपह्वयस्वेति । उच्यते । यदस्य पूर्वमुपहृत इति
प्रतिवचनस्य समर्थं तत्प्रतिवचनकार्यं भविष्यति । आह । विपरीतयो-
त्समाप्नानम् । पूर्वं हि प्रश्नेन भवितव्यं, ततः प्रतिवचनेन । उच्यते ।
अर्थात्, पूर्वं प्रतिवचनकार्यं भविष्यति । अर्थो हि क्रमाद्वैदिक-
निति ॥ ४२ ॥

[१७] तदेकपात्राणां समवायात् ॥ ४३ ॥ सि०

इदं संदिशते । किं यः कश्चिदनुज्ञापयितव्य उत समानपात्र इति ।
अविशेषाभिधानाद्यः कश्चिदिति प्राप्ते । उच्यते । तत्सत्त्वबुद्ध्यापनमेक-
पात्राणां स्यात् । कुतः । अनुज्ञापनमिहाङ्गम् । अनुज्ञापनस्य चैतद्रूपम् ।

तदुपह्वानं केन कर्तव्यमत आह—‘उपहृत उपह्वयस्व’ इत्यनेनेति । उपयोरनुज्ञाप्या-
नुज्ञापकयोर्व्यापारप्रदर्शनार्थं सकलोच्चारणम् । सर्वथा लौकिकेन तावन्न कर्तव्यमि-
त्यर्थः ॥ ४१ ॥

(इति—वैदिकमन्त्रेणानुज्ञापनाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

वदनमिति वा पाठः । समस्तमेव प्रश्नप्रतिवचनयोरेकत्र वा लौकिकः प्रयोग इति
प्राप्तानुच्यते । अर्थक्रमेण पाठकर्म बाधित्वोपहृत इत्येवमन्यनुज्ञायां प्रयोक्तव्यः ॥ ४२ ॥

(इति—वैदिकमन्त्रेणानुज्ञादानाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

यद्येतदत्यन्ताप्राप्तं विधीयेत ततो यतः कुतश्चित्प्राप्येत । लौकिकमेव त्वेतन्निय-

पचान्येन कर्तव्यमन्यधिकीर्षत्सोऽनुमन्यस्येति ब्रूते, सहभोजनादि वाऽऽश्रितुकामचित्तमन्यस्यानुकूलयाति । तदेतज्जानापात्रेषु नैव संभवति । न हि तत्रान्येन कर्तव्यमन्यो वा चिकीर्षति । सहभोजनादौ वा पदार्थे समानयाति । एकपात्रे तु सोमे साधारणे संस्कर्तव्ये न्यायेन समो विभागः प्राप्नोति । तत्राविभज्य पीयमाने कदाचिदन्येन पाक-
व्यमन्यः पिबेत् । तत्रानुज्ञापनं संभवति, त्वयाऽर्थं पातव्यं, मयाऽध्वर् । कदाचिदहव्यधिकं न्यूनं वा पिबेयं, तदनुज्ञातुमर्हसीति । एकपात्रे वा पानं त्वया सहाऽऽचरन् तव चित्तप्रसादनं व्याहृत्यामिति संभवत्यनुज्ञापना । तस्मादेकपात्रेष्वेवैतत्स्यादिति ॥ ४३ ॥

[१८] याज्यापनये नापनीतो भक्षः प्रवरवत् ॥ ४४ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र ऋतुयागेषु श्रूयते, यजमानस्य याज्या, सोऽभिषेप्यति होतरेतद्यजेति, स्वयं वा निषद्य यजति, इति । यदा स्वयं यजति, तदा संदेहः । किमस्य भक्षोऽस्ति नास्तीति । तदुच्यते । याज्यायामपनीयमानायां नापनीयेत भक्षणम् । होतुरेव तु भक्षणं स्यान्न यजमानस्येति । कुतः । अन्या हि याज्या, अन्यद्भक्षणम् । न चान्यस्मिन्नपनीयमानेऽन्यदपनीयते । यथा तस्यामेव याज्यायामपनीयमानायां प्रवरो नापनीयते, तद्वदेतदपीति । ननु याज्याया आधि वष-
म्यते । तस्य यादृशे विषये प्राप्तिः सा न निवार्यते । समानपात्राणां तु 'समं स्याद-
श्रुतत्वात्' इत्यनेन न्यायेन समविभागे सति वैषम्यप्रसक्तानुज्ञाप्य कार्यम् । सत्यपि सोमेनानुच्छिष्टत्वे तत्कृते चादृष्टदोषाभावे प्रत्यक्षेणैव सहभोजनादव्यलीकोत्पत्तेरुप-
त्तेरनुज्ञावसरो भवति । तस्मादेकपात्राणामिति ॥ ४३ ॥

(इति—एकपात्राणामनुज्ञाप्य भक्षणाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

ज्योतिष्टोमे ऋदुग्रहेज्यासु यजमानसप्तमाना याज्याप्रयोगाथ वरजमानातम् । तेषु यजमानस्य याज्या, तस्याश्च पक्षद्वयं विहितं होत्रे प्रत्यर्पणं स्वयं बोधारणम् । तत्र यदा स्वयं यजति तदा किं वषट्कारस्तस्मिन्नित्यर्थं भक्षोऽपनीयते नेति संदेहे, नापनयो वचनाभावात् । अन्यापनये च नान्यस्यापनयः । असंबन्धात् । याज्यामात्रस्य ह्यप-
नयनं श्रूयते न वषट्कारमस्योः । तस्माद्यथा याज्याया अपनये सत्यपि होतुर्वरणं नापनीयते तथा भक्षोऽपीति । ननु च यदा स्वयं यजते तदा नैवापनयो भवति

दकरोति, इति, यत्र याज्या तत्र वषट्कारः । यत्र वषट्कारस्तत्र भक्षणमपीति । नेत्युच्यते । न तावद्याज्यायामवबभूतो वषट्कारो, (येन याज्याग्रहणेनासौ गृह्येत) । यत्तु तस्या अधि वषट्करोति, इति । अन्येनापि प्रयुज्यमानाया उपरि होता वषट्करिष्यति । याज्यापनयो हि वचनात् । न वषट्कारापनयः । यावद्वचनं, वाचनिकं भवत्येष । वचनं हि तद्विषयमेव ॥ ४४ ॥

यद्वर्षा कारणागमात् ॥ ४५ ॥ सि०

यद्वर्षा भक्षः स्यात् । कृतः । कारणागमात् । भक्षस्य कारणं वषट्कारः । स च याज्यायामागच्छन्त्यामागच्छति । एवं हि श्रूयते, याज्याया अधि वषट्करोति, इति । नन्वेतदुक्तं, यजमानेनापि प्रयुज्यमानाया अधि होता वषट्करोतीति । नैव समाधिः । अनवानता

‘ यजमानस्य याज्या ’ इति वचनात् । यदा तु सोऽभिषेक्यति तदाऽपनयोऽत एव विचारयितव्यं किं याज्यापनये यजमानाद्भक्षोऽपनीयते नेति । उच्यते ।

याज्यामसवषट्काराः प्राप्ता हेतुः समारूप्या ।

यजमानस्य याज्येति ततोऽपनयनं श्रुतम् ॥

हौत्रसमारूप्या हि प्राक् ‘ यजमानस्य याज्या ’ इति ह्यतो वचनात्सर्वं हेतुः प्रापितम् । तत्र वचनेन याज्यामात्रं यजमानसंबन्धि कृतं, वषट्कारादयस्तु हेतुस्तदवस्था एव । यदि पुनर्यजमानादपनय इति व्याख्यायेत ततस्तस्य याज्यामात्रं प्रापितं सदपनीयत इति वषट्कारादिप्राप्त्यभावादपनयाशङ्कैव न स्यात् । तस्मात् ‘ यजमानस्य याज्या ’ इत्यनेन याज्यामात्रापनयाद्वषट्कारस्य च याज्यातोऽत्यन्तन्यतिरेकादङ्गाङ्गित्वाभावाच्च यजमानेन प्रयुज्यमानाया उपरि होता वषट्कृत्य भक्षयेत् । वषट्कारनिमित्तो हि भक्षो नैव याज्यानिमित्त इत्यनपनीतः ॥ ४४ ॥

यदि ‘ यजमानस्य याज्या ’ इत्येतावन्मात्रमेव श्रूयेत ततः कदाचिन्नापनीयते भक्षः । इह त्वेवं श्रूयते ‘ स्वयं निषद्य यजति ’ इति । वषट्कारेण च हविःप्रदानार्थत्वादित्यते न केवलया याज्यया । तथा ‘ अनवानं यजति ’ इति याज्यात आरभ्य यावद्यजते-

यष्ट्व्यं, वषट्कारेण यागः क्रियते, न याज्यामात्रेण । तस्मादावषट्कारा-
न्नावाधानित्वं यजमानेन । अन्यश्चेद्वषट्कारादन्यायजमानः । न च
यजेत । यष्ट्व्ये चासौ चोद्यते । न याज्यामात्रवचने । स्वयं निषद्य
यजति, इति साङ्गस्य निषद्ययागे विधानात् ॥ ४५ ॥

प्रवृत्तत्वात्प्रवरस्यानपायः ॥ ४६ ॥

अथ यदुक्तं, यथा प्रवरो नापनीयत एवं भक्षोऽपीति । उच्यते ।
अक्षयत्वात् । प्रवरो नापनीयते । अतिक्रान्तो हि स कथमपनीयेत
होतुः । भ्रष्टे चावसरेऽनुष्ठायमानो यजमानस्य विगुणः स्यात् । न
च विगुणः कथंचिदर्थं साधयेत् । नात्र चोदकेन प्राप्नोति । अयो-
च्येत, यच्छक्यं तच्चोदकेन प्रापितं, यन्न शक्यं न तत्प्रापितमिति ।
प्रकृतिरियम् । अपूर्वस्यात्र विधानं, यादृशमुक्तं, तादृशं यदि शक्यते
कर्तव्यम् । यदि न शक्यते, यत्रैव शक्यते तत्रैव कार्यम् । न वत्र

रर्थः समाप्यते तावन्नावानित्यम् । एककर्तृकत्वे च याज्यावषट्कारयोरित्युपपद्यते
नान्यथा । तस्माद्यत्र याज्या तत्र वषट्कारमस्यावधीत्यन्तरेणाप्येकत्वमङ्गमात्रं चापनयो
विज्ञायते ॥ ४५ ॥

यत्तु प्रवरवदिति । तत्रोच्यते ।

प्रवरो न त्वतिक्रान्तो याज्याकालेऽपनीयते ।

भक्षणस्य तु भावित्वाच्छक्याऽपनयकरूपना ॥

तस्मात् निमित्तापनयादपनीयते यदपनेतुं शक्यते, अन्यत्र च योजयितुम् । न च प्र-
रस्य याज्यापनयवेलायां होतुरपनयनं शक्यम् । नापि यजमानेऽतिक्रान्तकालस्य करणात्स-
गुणं वरगम् । भक्षस्य तु द्वयमपि शक्यं, तस्मादिह दृष्टान्तवैषम्यम् । ईदं त्विह वक्तव्यम् ।
किमिति तत्र प्रवरापनयो न शक्यते, यदा सर्ववैकल्पिकान्यादित एवान्यतरतोऽवधार्य
प्रयोग आरभ्यते । शक्यं हि प्रवरवेलायामेव निश्चेतुं किं यजमानो याज्या वक्ष्यति, उत
होतेति । तथा निश्चिते चान्यतरस्य वरणं करिष्यते । यदि ह्येतयाज्यावचनमुरुक्तम्-

१ एवं तावद्यथाभाष्यं व्याख्यायाधुनाऽन्यथा व्याख्यासुरादौ भाष्यं तावदाक्षिपति—ईदं
त्विहेत्यादिना । २ उरुक्रमविष्णुयागवदिति— । बन्धदेवं चरुं निर्वपेदभ्रातृव्यवान् । तं बर्हिषदे कृत्वा
ब्रह्मया स्पर्धनं च व्यूहेत्, इदमहममुं चारुं च व्यूहमाति । ये द्विधा तं ध्यायेत् । बद्धोऽवमृशेयश्च
स्य आच्छिष्येत, तद्विष्णव उरुक्रमायावयति । इति वाक्येन, अजोवर्धनस्य आच्छेद्योर्निमित्ते
विधीयमानोरुक्रमविष्णुयागवदित्यर्थः ।

विगुणमिति । तस्मात्प्रवरस्यानपायो युक्तो न भक्षस्येति ॥ ४६ ॥

[१९] फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः

श्रुतिसंयोगात् ॥ ४७ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं बिभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्तिभीराहन्य ताः संपिष्य दध्न्युन्मृज्य तमस्यै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्, इति । तत्र संदेहः । किं फलचमसो भक्षविकार उत इत्याविकार इति । किं फलचमसं भक्षयेदित्यर्थ उत फलचमसेन यजेतेति । किं प्राप्तम् । फलचमसो नैमि-

विष्णुयागवर्गभित्तिकं भवेत्ततः प्राङ् निमित्तोपजननादनववृतसद्भावं सन्न कारयेदपि प्रवरणम् । नित्यं चैतच्छक्नोति प्रथममेव स्नानसारि वरणं नियन्तुम् । यदपि होतुर्न शक्यमपनेतुम् । कथमेतद्धोतुरपनीयेत्, यदा तस्याऽऽन्मीययाज्यायमवश्यकर्तव्यमेवेति । न किंचिदेतदर्थं पृथक्वरणं यस्यापनय आशङ्क्येत । शक्यं हि याज्यामहत्वार्थमपि तन्नेत्रैकमेव वरणं कर्तुमदृष्टार्थं च । अतः समस्तज्योतिष्टोमप्रयोगार्थं प्रथममेव वृते सति क्रियत इति, अगृह्यमाणविशेषत्वादापि तन्त्रम् । यदपि यजमानस्य भ्रष्टावसरं क्रियमाणं विगुणं भवतीति तदपि 'गुणोऽपि च मुरुगम्य' इत्यनेन विरुद्धम् । न च तत्र प्रकृतिविकृतयोः कश्चित्प्रयोगविशेषो भवति । यदपि यथाश्रुतमेव प्रकृतौ कर्तव्यमिति । तत्सर्वशक्त्यविकरणेन विरुद्धम् । शक्यमेव यथाकालं संपादयितुमित्युक्तम् । अत एव सूत्रं नेतव्यं, कारणान्तरणैतत्प्रसिद्धिमङ्गलकृत्य नान्यस्यापनयेऽन्यस्यापनय इत्येतावता पूर्वमुदाहृतम् । इदानीं तु व्रणीति 'प्रवृत्तत्वात्प्रवरस्यानपायः' याज्यान्तरार्थं प्रवृत्तत्वादित्यभिप्रायः । तेन यजमानोऽपि यदि वक्ष्यति यदि च प्रेष्यति तथाऽपीतरार्थं भवितव्यमेव प्रवरणेन । एतावता तु त्रैपम्यं यदसौ न वषट्कारमक्षवदेतद्याज्यानुसारं प्रतिपद्यत इति ॥ ४६ ॥

(इति—यजमानस्य वषट्कारमक्षप्रतिपादनाविकरणम् ॥ १८ ॥)

षोडशं ज्योतिष्टोमे राजन्येन वैश्येन च निमित्तेन नैमित्तिकः फलचमसः श्रूयते, न्यग्रोधस्तिभी.—न्यग्रोधः इक्षुरान् न्यग्रोधफलानि वा, ताः संपिष्य दध्न्युन्मृज्य तमस्यै भक्षं प्रयच्छेत्, इति । स किं भक्षविकार उत इत्याविकार इति संदेहे, बिभक्षयिषेदिति श्रुतिसंयोगात्तमिति प्रकृत्याहिश्रुतिसंयोगान्पुनरपि भक्षश्रुतिभंयोगादानन्तर्यश्रुतेः समान-

यिको भक्षविकारः । भक्षणेन हि श्रुतेनैकवाक्यता भवतीति ।
तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदिति, न तेन यजेतेति शब्दोऽस्ति । तस्माद्भक्षवि-
कारः ॥ ४७ ॥

इज्याविकारो वा संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४८ ॥ सि०

इज्याविकारो वा फलचमसः । फलचमसेन यजेतेत्यर्थः । कथम् ।
यदेतद्भक्षणम्, एतत्सोमसंस्कारार्थं, फलचमसस्यापि यदि भक्षणं फल-
चमससंस्कारार्थं, फलचमसस्यान्यत्रानुपयोगादनर्थकम् । अथ भक्षणं
प्रधानम् । तथा, न सोमम्, इत्यनुवादो नावकल्पते । यदि त्विज्या-
विकारो भवेत्ततः फलचमससंस्कारोऽवकल्पते । तस्मादिज्याविकारः ।
आह । कथं यजिसंबन्धेऽसति, इज्याविकारो भविष्यतीति । उच्यते ।
अस्ति यजिसंबन्धः । कथमिति । यदि राजन्यं वैश्यं वा

वाक्योपादानाच्च भक्षो भूत्वा तत्समानस्थानं भक्षगतमेव सोमं विकुर्यान्न यागगतम् ।
न ह्यन्यत्र श्रुतमन्यविषयस्य बाधने समर्थम् । यागसंबन्धश्चास्य प्रकरणाद्विज्ञायते । तच्च
दुर्बलम् । एवं चोत्पत्तिवाक्यशिष्टः भोमो यागार्थकर्मणो न निर्वर्तयते । प्रतिपत्ति-
बाधे तु विनाऽपि तावच्छ्रुत्या मन्त्रोऽपराधः किमुन श्रुतावेव मत्याम् । तस्मा-
द्भक्षविकारः ॥ ४७ ॥

लिङ्गदर्शनेन तावद्भाष्यकार उपक्रमते । सति हीज्याविकारत्वे सोमिकचमससंबन्धोऽप्य-
लभ्यते । ततश्च तत्स्थानापत्त्या निराकृतत्वात् । ‘ न गिरा गिरेति ज्ञ्यात् ’ इतिवत्
‘ न सोमम् ’ इत्यनुवादः सेत्स्यति । लिङ्गं त्वेनन्नासत्या यागसंबन्धप्राप्तौ सावकमिति
मन्यमान आह । कथमसति यजिसंबन्धे तद्विकारत्वमिति । इतरस्तु दर्शयति ।
‘ स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत् ’ न्यग्रोधस्तिभिराहृत्य ता. संपिप्य दग्ग्युन्मृज्य
तामिर्वाजयेदिति संबध्यते । न ह्यवश्यं परत्रैव श्रुतेनाऽऽख्यातेन सह संबन्धो भवति ।
न च पाठपेक्षया पूर्वकालत्वं क्त्वाशब्देनोच्यते । भवति हि गच्छति भुक्त्वेत्यपि
गमनमपेक्ष्य भोजनस्य पूर्वकालत्वम् । अतो वाक्येनैव यजिसंबन्धः । सत्यपि याजय-

१ इतिवदिति— ‘ ऐरं कृत्वोद्वेयम् ’ इत्यनेन पाठप्राप्ते मन्त्र इरावदविधाने गिरापदनिवृत्त्या
पथा ‘ न गिरा गिरेति ’ निषेधो नित्यानुवादस्तथा ‘ न सोमम् ’ इत्यस्मपरिचयार्थः ।

याजयेत्, न्यग्रोधस्तिभीः संपिच्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत्, याजयितु-
मिति गम्यते । भक्षसंबन्धे हि न पूर्वश्रुत्तरेण संबध्यते । यदि सोमं
भक्षणेन संस्कर्तुमिच्छेन्न्यग्रोधस्तिभीः संस्कर्यादिति । तस्माच्च भक्षण-
संबन्धः । यागो हि प्रकृतोऽस्ति, तेन सह संबन्धस्यते, न दोषो भवि-
ष्यति । ननु, तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत्, इति वचनाद्भक्षसाधनमिति गम्यते
न यागसाधनमिति । भक्षशब्दानन्तर्यात् । उच्यते । श्रूयमाणे संबन्धेऽ-

तिसंबन्धे यजिसंबन्ध एवायं द्रष्टव्यो 'ग्रामकामं याजयेत्' इतिवत् । अङ्गकर्तुः
प्राप्तत्वादेव निष्फलत्वेन चानुपदेदयत्वात् । एव च सति 'तमस्मै भक्षम्' इति 'न
सोमम्' इति चोभयमपि प्राप्तमनुवादिस्यते । न त्वेषा योजनाऽवकल्पते । कथम् ।

व्यवधानात्तमित्यस्य बाधादिविशक्तिः ।

निमित्तत्वोपयुक्तस्य पुनश्च विधिकल्पना ॥

तृतीयार्थश्च कल्प्यः स्याद् द्वितीयार्थस्य बाधनम् ।

समस्तसोमबाधश्च यजिनिष्कर्षकल्पना ॥

'स यदि सोमं विमक्षयिषेत्' इत्येतद्व्यवधाने सति याजयतिसंबन्धः कल्पयितव्यः
'तमस्मै' इति च सर्वनाम्नः श्रुत्यैव प्रकृतग्रहणसामर्थ्यमानन्तर्यं च बाध्येयाताम् ।
'स यदि राजन्यं वैद्यं वा याजयेत्' इत्यस्य यदिशब्दसंबन्धादुपहर्तव्यविधिशक्तिर्न
फलचमससंयोगं विवेके । निमित्तत्वेन चोपयोगे सति निराकाङ्क्षीभूतस्य सतः पुनरन्य-
न्तविपरीतं विधित्वं कल्पनीयम् । ताभिर्याजयेदिति चात्यन्ताश्रुततृतीयार्थः कल्प्येत ।
तमस्मा इति च प्राधान्येन निर्देशोऽवगम्यमानोऽपहनूयेत । प्रयच्छेदिति चानन्यपरे
विस्पष्टे विधौ सति नानुवादत्वाद्गीकरणं युक्तम् । न च याजयतिशब्दादुपसर्जनीभूतं
यजि निष्कृत्य फलचमससंबन्धो युक्तः । सर्वेण च ज्योतिष्टोमेन संबन्धात्समस्त सोमं
बाधित्वा तेनैव यागः क्रियेत सर्वं विरुद्धं चैतत् । माप्यकारोऽपि याजयितुमिति
गम्यत इत्याह, न याजयेदित्यनेन संबन्धम् । सूत्रकारोऽपि च 'संस्कारस्य तदर्थत्वात्' ।
इति हेतुमाह, न याजयतिसंबन्धादिति । तस्मादयुक्तमेतत् । अन्ये तु यागो हि प्रकृतोऽ-
स्तीत्यतो वचनाद्यागसंबन्धानवकल्पेऽपि मन्यमानास्तमस्मै प्रयच्छेत्किमर्थं प्रकरणाद्याजयितु-
मिति गम्यत इति वर्णयन्ति । तेषामपि तु समस्तसोमविकारत्वं तच्छब्दोपनीतस्वबा-

१ उपहृता निविशक्तिर्न फलचमससंयोगे विधत्त इति पा० । २ फलचमससंयोगमिति—
फलचमसविशिष्टयागमित्यर्थः ।

नर्षकमिति कृत्वा प्रकृतसंबन्ध इत्युच्यते । कथं तु भक्षसंबन्ध इति ।
यदि यागद्रव्यं, भक्षयितव्यं तच्चोदकेन भवति, तस्मान्द्रक्षसंबन्धं
लभते, भक्षसंबन्धेन च यागसंबन्ध एव लक्ष्यते । यदि तेनेज्यते ततः

क्यावगतभक्षसंबन्धवाधस्तामिति च पुष्टिनिर्देशो न घटते । भक्ष्यव्यवहितेन च प्रय-
च्छेदित्याख्यातेन संबन्धः । तस्मान्द्रक्षसंयोगापरित्यागेनैव सिद्धान्तोऽपि व्याख्येयः ।
कथम् ।

अपूर्वो वैष चोद्यत भक्षः प्रकृत एव वा ।

संस्कारोऽर्थक्रिया न म्यात्संस्कारो यागसाधनम् ॥

यदि तावदपूर्वं एव भक्षश्चोद्यते ततोऽप्यारादुपकारकत्वं न भवति । अदृष्टकल्प-
नात्प्रकरणविनियोगविप्रकर्षादेः संबद्धोपकारित्वाच्च । तथा तं प्रयच्छेदिति द्वितीयया
विस्पष्टं संस्कार्यत्वं गम्यते । अन्यथा हि तेनेति प्राप्नोति । तस्मात्संस्कारः । संस्का-
रस्य चैष स्वभावो यदुपयुक्तमुपयोक्ष्यमाणं वा द्रव्यमवलम्बते । तत्रापि भक्षितस्य
पुनरुपयोगासंभवादुपयुक्तसंस्कारत्वमेव ज्ञायते । तेन फलचमसः संस्कारभूतं भक्षमु-
पसर्पन्नेव शक्यो नियोक्तुं यदि क्वचिदुपयोगं गच्छसि ततो भक्षणेन सस्त्रिक्यसे
नान्यथेति । स चोपयुज्यमानत्वं प्रार्थयमानः प्रकरणाद्यागोपयोगित्वं प्रतिपद्यते ।
तत्रापि यावत्त्यनुपयुज्यमानो यजमानभक्षसंस्कार्यत्व न प्रतिपद्यते तावतैव यज्ञभागे-
नार्थापत्त्या भवध्यत इत्यवधारणाद्यजमानचमसस्यासेनैवैकेन संबध्यते । न हि ग्रहच-
मसान्तरेष्वनुपयुज्यमानस्यास्य यजमानभक्षत्वमनुपपन्नम् । अतः सोमोऽत्यनुग्रहीष्यते ।
यद्वा ज्योतिष्टोमप्रकरणेन संबद्धोऽयं भक्षशब्द उच्चार्यमाणः प्रकृतं सोमभक्षमेवालम्बते ।
स च यागोपयुक्तद्रव्यशेषसंस्कारत्वेन प्रज्ञात इति फलचमसमपि तादृशमेव संस्कर्तुं
शक्नोति । न त्वसाविदानिमन्यप्रयोजनः शक्यः कल्पयितुम् । न च तस्य कर्मा-
न्तरत्वे किञ्चिच्छब्दान्तरादि कारणमस्ति । अपि च ‘ स यदि सोमं विभक्षयिषेत् ’
इति स्ववाक्योपात्तेनैव सोमभक्षणेन संबन्धो विज्ञायते । अन्यथा हि तदुपादानं व्यर्थ-
मेव स्यात् । न च ‘ न सोमम् ’ इत्यनुवादोऽवकरूपते । यदि भक्षान्तरमेवेदमारादु-
पकारकं चोद्येत ततः समानकार्यत्वाभावाच्चैव सोमं निवर्तयेत् । अनिवर्तिते च तस्मिन्
प्रतिषेधानुवादः स्यात् । न च विधिर्युक्तः । वाक्यभेदानेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् ।

१ अर्थक्रियेति—आरादुपकारिकेत्यर्थः । २ विधिरिति—विधित्वं च प्रकृतेऽनुवादप्रतियोगि-
त्वरूपं विधिनियेषाधारणं विज्ञेयं, न तु निषेधप्रतियोगित्वरूपम् । तस्य निषेधेऽसंभवादिति ।

स भक्षो भवति तस्माद्भक्षवचनात्सुतरां तेनेज्यते इति गम्यते । सेषा व्यवधारणकल्पना । तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत्-तमस्मै भक्षं कुर्यादित्यर्थः । यथा स भक्षो भवति, तथा कुर्यादिति । यदि च तेनेज्यते, ततोऽयं भक्षो भवति । तस्मात्तेन यष्टव्यमिति ॥ ४८ ॥

होमात् ॥ ४९ ॥

होमविशेषवचनं भवति, यदाऽन्यांश्चमसाञ्जुहोति । अथैतस्य दर्भ-तरुणकेनोपहत्य जुहोति, इति । इज्याविकारे सति दर्भतरुणकेनेति जुहोतौ गुणवचनमवकल्पते । तस्मादपीज्याविकारः ॥ ४९ ॥

चमसैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ५० ॥

यदाऽन्यांश्चमसानुजयन्ति, अथैनं चमसमुजयन्ति, इति । इज्याविकारे सति, उज्जयनदर्शनं युज्यते, न भक्षविकारे । तस्मादपीज्याविकारः ॥ ५० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

इतश्च पश्याम इज्याविकार इति । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । किं लिङ्गं भवति । सोमप्रतिषेधानुवादः । तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्, इति । इज्याविकारे सति सोमो न भक्ष्यते । तस्मात्पश्याम इज्याविकार इति ॥ ५१ ॥

असंबद्धं न वाक्यं भवेत्, यदि सोमं मक्षणेन संस्कर्तुमिच्छेततः फलचमसमक्षणमारुदुपकारकं कुर्यात्फलचमसं वा संस्कर्तुमिति । यदा त्वयमर्थो गृह्यते, येन मक्षणेन यथाभूतं सोमं संस्कर्तुमिच्छेतेन तथाभूतमेव फलचमसं संस्कर्तुमिति, तदाऽर्थापत्त्या यजमानचमसयागाम्यामसबन्धः कृतो भवति । तस्मादिज्यायामर्थं सोमविकार इति सिद्धम् । सेषा व्यवधारणकल्पनोति । यथैवाश्वप्रतिग्रहेष्ट्या 'यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्, इति श्रुते प्रतिग्राहयेदिति व्यवधार्य कल्पितं तथैवात्र 'भक्षं प्रयच्छेत्' इति श्रुते यागसाधनं प्रयच्छेदिति कल्प्यते । एतेन 'पूतीकानभिपुणयात्' इत्यादीनि व्याख्यातानि ॥ ४८ ॥

होमानुवादेन दर्भतरुणकविधिरिज्याविकारत्वेऽवकल्पते ॥ ४९ ॥

सदिग्धयागमावनीजयनैकवाक्यता चेत्तत्तुल्यत्वेऽवकल्पते नान्यथात्वे ॥ ५० ॥

सोमप्रतिषेधानुवादश्च लिङ्गमिति व्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

(इति-फलचमसाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[२०] अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥ ५२ ॥ पू०

अस्ति राजसूये दशपेयः, तत्र श्रूयते । शतं ब्राह्मणाः सोमान्मक्ष-
यन्ति, दशदशैकैकचमसमनुप्रसर्पन्ति, इति । अत्र राजन्यचमसे संदेहः ।
किं तं राजन्या अनुप्रसर्पेयुस्त ब्राह्मणा इति । किं प्राप्तम् । राजन्या
इति । कथम् । दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पेयुरिति, अनुप्रसर्पतां संख्या
विधीयते । एकस्यां राजन्यजातौ दशसंख्या विधीयते । राजन्यजातिः
सैव । तेन तं दश राजन्या अनुप्रसर्पेयुः । एवं शतं ब्राह्मणा राज-
न्याश्च । तेषु शतशब्दोऽनुवादः । अनुवादसरूपश्च, शतं भक्षयन्तीति ।

दशपेये 'शत ब्राह्मणाः सोमान् मक्षयन्ति । दश दशैकैक चमसमनुप्रसर्पेयुः' इति ।
तत्र राजन्यचमसोऽपि किं ब्राह्मणैरेव दशभिर्मक्षयितव्यं उत राजन्यैरिति संदेहः ।
कः पुनः संदेहेहेतुः । केचिदाहुः । वचनव्यक्तिभेद इति । यदि हि दश
दशैकैकमिति विधिस्ततस्तुल्यजातीयेषु सर्वत्र विहितेषु 'शतं ब्राह्मणाः' इति
यथाप्राप्तानुवादो ब्राह्मणग्रामवद्भूता भवतीति राजन्या दश । अथ पुनः 'शतं ब्राह्मणाः'
इति विधिः 'दश दशैकैकम्' इत्यनुवादस्ततो विधौ गौणत्वासंभवात्सर्वत्र ब्राह्मणैरेव
मक्षयितव्यमिति ब्राह्मणा दश । किं तावत्प्राप्तम्, अनुप्रसर्पेयुरित्यस्य विधिसामर्थ्या-
द्भक्षयन्तीति चानुवादसामर्थ्याद्दशदशैकैकमिति विधौ सति के दशोत्पेक्षायां तुल्यजाती-
येषु संख्यावृत्तिस्वभावव्याद्ब्राह्मणचमसेषु ब्राह्मणा राजन्यचमसे राजन्या दशेति गम्यते ।
सामान्यादिति च—दशसंख्या चोदायित्वा निवृत्तव्यापारे शास्त्रे तत्पूरणार्थमश्रुतासु
व्यक्तिषुपादीयमानासु यासां किञ्चित्प्रत्यायकमस्ति ता ग्रहीतव्यास्तुल्यजातीयानां च
सामान्यं गमकं विद्यते न जात्यन्तरानुगतानाम् । अथवा सामान्यादिति—विषयसा-
मान्यात्, 'अर्थकत्वे द्रव्यगुणयोः' इति हि फलचमस प्रत्युपादीयमानयोः क्षत्रिय-
त्वदशत्वयोः परस्परनियमे सति यावति विषये दशत्वं तावति राजन्यत्वमित्यव-
गम्यत इति बलाद्दश राजन्या विज्ञायन्ते । अथवा सामान्यादिति—तुल्यकार्यं
तुल्यजातीयं च तुल्यस्य बाधकं भवति । तद्यदि राजसूयचोदनातो राजन्यत्वं प्राप्तं
प्रकृतितश्चैकत्वं, तत्र दशत्वं विधीयमानं सामान्यादातिदेशिकत्वाच्चैकत्वं बाधने न
जाति, भिन्नकार्यत्वात् । ततश्चानिवृत्तजातिरेव यजमानचमसो दशत्वेन योजयितव्य
इति दश राजन्या भवन्ति । ननु च दशत्वे विधीयमाने यदेकैकं चमसमनुप्रसर्पन्तीति

तस्माद्वाङ्मन्या राजन्यचमसमनुमसर्पेयुरिति । केचिदाहुः । ब्राह्मणराज-
न्यानामेकरिषैश्चमसे भक्षणं विरुध्यत इति । न स दोषः । न हि सोमे-
नोच्छिष्टा भवन्तीति श्रूयते ॥ ५२ ॥

ब्राह्मणा वा तुल्यशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥ सि०

ब्राह्मणा वा राजन्यचमसमनुमसर्पेयुः । कथम् । शतं ब्राह्मणाः
सोमान् भक्षयन्ति, इति विधिः श्रुत्या ब्राह्मणगतामेव संख्यामाह ।
तस्माच्छतं ब्राह्मणाः । तेषां भक्षणार्थमनुमसर्पतामेकैकरिषैश्चमसे

विशिष्टानुवादाद्वाक्यं भिद्यते । नैष दोषः । चमसमिति द्वितीयान्तं केवलमनूयते ।
तावता तु संस्कार्यत्वं गम्यते । न च चमसानां भक्षणं मुक्त्वाऽन्यः संस्कारः । तेन
स एवानुमसर्पणशब्देन लक्ष्यते । तत्र च प्रत्येकमेव भक्षणं प्राप्तमिति तदप्यनूयते ।
तस्मान्न वाक्यभेदः ॥ ५२ ॥

न वा राजन्या भक्षयेयुः । कुतः ।

शतब्राह्मणसंयुक्तो विधिरत्रावगम्यते ।

अन्यथा तदुपादानं गौणं व्यर्थं च ते भवेत् ॥

शुल्येन ब्राह्मणशब्देन सर्वचमसेषु ब्राह्मणाः प्रतिपाद्यन्ते । ते न कुतश्चिदपि
व्यावर्तयितव्याः । न च गौणत्वकारणं किञ्चिदस्ति । प्रमाणान्तरेण विष्पष्टराजन्या-
नुपादानात् । समस्तमेव चैतदनर्थकं पुनःश्रवणं भवेत् । अम्मत्पक्षे पुनः प्रयोगवचना-
दिभ्यो विशिष्टाक्तमनुमाय ब्राह्मणशते विहिते 'दशदशैकैकम्' इति विमार्गार्था पुनः-
श्रुतिः । अथवा 'समे स्यादश्रुतित्वात्' इति न्यायेन दश दश प्राप्ता मुरूपयैव वृत्त्याऽ-
नुवदिष्यन्ते । ब्राह्मणशतेन च दश दशकैरवस्थितेन दशस्वपि चमसेष्ववरुद्धेषु न
कश्चिद्वाङ्मन्यानामवकाशो विद्यते । तस्माद्ब्राह्मणा दशेति । न त्वियं व्याख्या घटते ।
यदि हि 'शतं ब्राह्मणाः' इत्येष विधिः स्यात्ततोऽतिदेवप्राप्तमक्षानुवादाद्विशिष्टविधा-
नासंभवेनान्यतरत्र विधीयमाने यदि शतं विधीयते ब्राह्मणा इत्यनर्थकं सिद्धान्तहानिश्च ।
ब्राह्मणविधौ तु शतामित्यनर्थकम् । अथ यच्छतं भक्षयन्तीत्यनूद्य ब्राह्मणा विधीयन्ते,
केन शतं प्राप्तमिति वक्तव्यम् । अथ यद्ब्राह्मणा भक्षयन्तीत्यनूद्य शतं विधीयते
ततो राजन्यव्यावृत्त्या ब्राह्मणश्रुतेर्विशेषणत्वाद्विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदः । राजन्यचमसे

१ नैष दोष इति पा० । २ (अ० १० पा० ३ सू० ५३) ३ दक्षेति—राजन्यचमसं
भक्षयेयुरिति शेषः ।

दश दशोपदिश्यन्ते । तस्माद्ब्राह्मणञ्चतस्य दश ब्राह्मणा राजन्यचमस-
मनुषसर्पेयुरिति ॥ ५३ ॥

इति श्रीश्वरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य
पञ्चमः पादः ॥

न च किञ्चित्कृतं स्यात् । तत्रैकैकमित्यस्य राजन्यचमसेऽनुवादसंभवात्तत्रान्ये राजन्या
दश विधीरन्तितरत्र च ब्राह्मणशतं नवसु चमसेषु न विद्मः केन विभागेन स्यादिति ।
अथ सोमसंबन्धात्, ब्राह्मणा इति प्राप्तानुवादः कल्प्यते तथाऽपि फलचमसव्यावृत्त्या
विशिष्टानुवादो दोषोऽस्त्येव । फलचमसे च पुनरपि न कश्चिद्व्यापार इति पूर्ववदेव
प्रसङ्गः । न च सोमशब्दब्राह्मणशब्दयोरर्थान्तरेऽपि फलचमसे राजन्ये वा प्रयोग इति
किञ्चित्प्रमाणम् । अविशेषितमक्षानुवादे पशुपुरोडाशादिभ्योऽपि शतप्रसङ्गः । न ह्यसौ
प्रधानेन विशेष्यते । ‘सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात्’ इत्येवमङ्गप्रधानार्थत्व-
प्रतीतिः । सोमशब्दश्चात्यन्तमेवानर्थकः स्यात् । अथ सोमान्त्येतावन्मात्रमनूय शतं
विधीयते ततः क्रयादारभ्य यावान्सोमसंस्कारः स सर्वः शतेन कर्तव्यस्तत्र मक्षयति-
रनर्थक एव स्यात् । अथ मक्षयतौ शतब्राह्मणसंबन्धो विधीयते तथा पुरोडाशादिष्वपि
प्रसङ्गान् । सोमशब्दनर्थक्यमस्त्येव । सोमे तु ब्राह्मणशतसंबन्धविधानमक्रियाशब्द-
त्वादेवाशक्यम् । पुनरपि फलचमसे स्तिभोरूपत्वेनासोमे राजन्यप्राप्तिर्नैव वार्यते ।
तेनैतद्वाक्यमनुपपन्नम् । तथा ‘दशदशैकैकम्’ इत्यस्याप्यनुपहतविधिशक्तेः स्वतन्त्र-
विधित्वावाधारितस्यानुवादत्वं निष्फलमप्रमाणकं च । कथं हि पूर्वेण वर्तमानापदेशः
सन्निधिः स्यादयं चानुवादः । न च निमित्तत्वादिभिर्विनाऽनेकाख्यातैकवाक्यत्वं घटते ।
न च यदिशब्दादिरहितस्य निमित्तत्वादिप्रतीतिरस्ति । न च ‘दश दशैकैकम्’ इत्यत्र
काचित्स्फुटिः प्रतीयते । येन तदर्थोऽनुवाद एकवाक्यत्वं चोपपद्येत । तस्मात्पू-
र्वाभूतस्य वाक्यस्य समस्तानुवादत्वमयुक्तमिति किञ्चिद्विधातव्यम् । तत्र यदि
तावच्छतस्यानियमप्रसङ्गे दश दशेति विधीयते, ततश्च एकैकमित्यनुपपन्नं,
विधाने वाक्यभेदप्रसक्तेः । वषट्कर्तृणां चानेकचमसप्राप्तौ सत्यामनुवादत्वासंभवाद्द्र-
ष्टव्येऽपि पूर्वेण प्राप्तवाच्यमसशब्दोऽनर्थकः । विशेषश्च वाक्यं भिन्नात् । न च
दश दशैकैकमित्यनुवादः संभवाति । शतस्यापि चमससंस्कारार्थमुपादीयमा-
नस्य प्रतिचमसं सामस्त्येन प्राप्तेः । कर्तृसंस्कारार्थे हि सति दक्षिणावाह्निभाग-
प्राप्त्या ‘समं स्यात्’ इति दश दशैकमिति प्राप्नुयात् । तत्र सत्यपि विधौ परिसंख्या

१ (अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० २) २ विधान इति—एकैकमित्यस्यापि विधाने विधे-
यानेकत्वप्रयुक्तवाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः । ३ अनुवादत्वासंभवादि—एकैकमित्यस्येति शेषः । ४ पूर्वेण
प्राप्तत्वादिति—‘शतं ब्राह्मणाः सोमान् मक्षयन्ति’ इत्यनेन पूर्ववद्वैकवाक्येनाविशेषाद्द्रष्टव्येऽपि मक्षयत्वं
प्राप्तत्वादित्यर्थः ।

स्यात् । अनेकस्मिन्नपि वा दश दश भक्षयितारः प्राप्नुवन्ति । एकस्मिन्नपि वा चमसे दशानां दशानां प्रसङ्गः, शतस्यैव दशदशकैर्गणैः स्थित्वा चमसे भक्षणं स्यात् । तस्माद्वाक्यद्वयमस्मिन् व्याख्यानेऽनुपपन्नमिति, एवं व्याख्येयम् । द्वे अप्येते वाक्ये विधायके, तत्संस्वरत्वात् । तत्रापि 'दश दशैकैकम्' इत्येतदेव पूर्वपक्षवत्प्रथममाश्रीयते । यद्योक्तेन न्यायेन क्रमः प्रसङ्गानुपपत्तेः । अनुप्रसर्पन्तीत्यनेन तावदतिदेशप्राप्तभक्षोपलक्षणसंबन्धा-
द्यथा फलचमसभक्षणे यागोपलक्षणमुक्तं, तेन यच्चमसमनुप्रसर्पन्तीति, अन्यतरस्य साकाङ्क्षाद्वाद्दिशेषणविशेष्यभावमङ्गीकृत्यानुवादो, दश दशेति विधिः । चमसप्राधान्याच्च प्रत्येकं दशत्वमेवाङ्गीप्सा भवति । ततः पूर्वं शतमितरेण वाक्येनानूद्य यच्छतं सोमान् भक्षयन्ति तद्वाह्येति इति विधिः । न हि विधिसंभवे समस्तवाक्यानुवादत्वं युक्तम् । ब्राह्मणशब्दस्य च गौणत्वम् । शतमात्रसंबन्धेन च कृतार्थत्वादतन्त्रमेव सोमशब्दो भक्षयतिश्रेति न विशिष्टानुवाददोषः । नापि सोमशब्दाद्यागसाधनमात्रलक्षणया फलचमसप्रतिपादनेऽपि दोषः । तेन संख्यापूरणार्थं यावदश्रुतरानन्यकल्पना प्रकल्प्यते तावद्वाह्यश्रुत्या संख्यान्तरं विधाय नैराकाङ्क्ष्यं क्रियते । न चैवं सति ग्रहेषु प्रसङ्गः । दश दक्षेत्यस्य चमसविषयत्वात् । राजन्यचमसेऽपि दशकप्राप्तौ सत्या ब्राह्मणदशकैर्नैवावरोध इति द्रव्ये संस्कृते कृतार्थत्वाद्यजमानस्य नैव भक्षणेन भवितव्यम् । तस्माद्ब्राह्मणा दशेति सिद्धम् ।

यत्तु माध्यकारेण ब्राह्मणराजन्याना सहभक्षणाविषयविषयस्य 'न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति' इत्युत्तरं दत्तं तत्र केचित्चोदयन्ति । फलचमसे सोमत्वाभावात्कथमनु-
च्छिष्टत्वं संभवतीति । न त्वेष दोषः । स्थानापत्त्या सोमधर्मलाभात् । वक्ष्यति हि 'नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात्' 'धर्मस्थायैकतत्वात्' इति च । ननु पुरुषधर्मोऽयमनुच्छिष्टत्व न युक्तं स्थानापत्त्याऽन्यत्र कल्पयितुम् । न कल्पयेत, यदि पुरुषधर्मोऽयं स्यात्, न त्वयं पुरुषधर्मः, फलकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । सोमभक्षविषये चोच्छिष्टत्वप्रसङ्गेऽनुच्छिष्टत्वमभिहितम् । स च कर्मधर्म इति स्थितम् । अतो यथैव सोमः संस्क्रियमाणः कर्तुंरुच्छिष्टता नाऽऽपादयति, एवं तत्कार्यापन्नः फलचमसोऽपि । तस्मात्पूर्वैर्वोपपत्त्या ब्राह्मणलामसिद्धिरिति भावः ॥ ६३ ॥

(इति— राजन्यचमसे ब्राह्मणानां भक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ २० ॥)

इति श्रीमद्भक्तिकुमारिलिखिराचिने मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

१ दशेति— राजन्यचमसे भक्षयितार इति शेषः । २ उत्तरं दत्तमिति— पूर्वपक्षप्रत्ये केचि-
दाहुर्वादिना कृतत्वाः शाङ्खाया इति शेषः । ३ (अ० ३ पा० ६ अ० १३ सू० ३६) । ४ (अ०
१ पा० २ अ० १२ सू० ४०) ।

	रु०	आ०
९१ गौतमप्रणीतन्यायसूत्राणि-भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि । ...	४	८
९२ श्रीमद्भगवद्गीता-सटीकरामानुजभाष्ययुता । ...	७	८
९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः-किंजवडेकरोपाह्वामनशास्त्रिकृतः ।	६	१२
९४ संस्कारपद्धतिः-अभ्यंकरोपाह्वभास्करशास्त्रिविरचिता ।	२	८
९५ काश्यपशिल्पम्-महेश्वरोपदिष्टम् ।	३	१
९६ करणकौस्तुभः-रुष्णदैवज्ञविरचितः ।	०	९
९७ मीमांसादर्शनम्-सत्त्ववार्तिकगावरभा० भागवट्कात्मकम् । २५	९	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः-अभ्यंकरोपाह्वामुद्दवर्गास्त्रिप्रणीतः ।	०	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयपरिशिष्टम्-	०	१३
९९ भास्कररीयर्षीजगणितम्-नवाङ्कगटीकासहितम् । ...	२	०
१०० प्रायश्चित्तेन्दुशंखरः-नागेशभट्टविरचितः । कुण्डार्कयुतः । १	१	१०
१०१ शांकरपादभूषणम्-पर्वतद्वयुपाह्वरघुनाथशास्त्रिकृते द्विभा०	८	५
१०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्-भागद्वयात्मकम् ।	९	४
१०३ श्रुतिभारगमसूद्गरणम्-गिर्यपगनामकनोटकाचार्यप्रणीतम् ।	०	१३
१०४ त्रिंशच्छलांकी-टिप्पणीविवृतिभ्यां समेता । धर्मशास्त्रग्रन्थः । २	१५	१५
१०५ आश्वलायनगृह्यसूत्रम्-आश्वलायनाचार्यप्रणीतम् ।	२	१२
१०६ दर्शापनिषदः-मुत्तमात्राः ।	२	०
१०७ लीलावती-श्रीमद्भास्कराचार्यप्रणीता । टीकाद्वयोपेता द्विभागा । ३	०	०
१०८ व्या० महाभाष्यम्-(अङ्गाः) पञ्चद्विंशतिवि प्र. उ. मु. द्विभागम् । ४	४	४
१०९ श्रीमद्भगवद्गीताप्रथमाध्यायः-म. म. अभ्यंकरटीकायुतौ । २	३	३
११० ग्रहगणिताध्यायः-भागद्वयात्मकः । भाष्यटीकोपतः । ४	५	५
१११ काश्यपपरिशुद्धिः-म. म. अभ्यंकरोपाह्वामुद्दवर्गास्त्रिप्रणीता । १	४	४
११२ श्रीमद्भगवद्गीता-राजानकगमकविकृतटीकायुता ।	३	०
११३ मध्वतन्त्रमुखमर्दनम्-अपह्यदीक्षितकृतम् । ...	१	८
११४ रुद्राध्यायः-विष्णुसूत्रिकृतभाष्ययुतः । अद्वैतपरः । ...	०	१२
११५ रमरत्नसमुच्चयटीका-वामनात्मजचिन्तामणिविरचिता । २	८	८
श्रीमत्पद्मपुराणम्-महापुराणान्तर्गत चतुर्भागात्मकम् । ... २०	०	०
सिद्धान्तदर्शनम्-महर्षिवद्व्यासप्रणीत निरञ्जनभाष्ययुतम् । १	४	४
आधानपद्धतिः-किंजवडेकरोपाह्वामनशास्त्रिभिः कृता । १	१४	१४
पञ्चालम्भमीमांसा-किंजवडेकरोपाह्वामनशास्त्रिविरचिता । ०	१०	१०
शिवभारतम्-कवीद्वयपरमानन्दविरचितम् ।	१	९

**आनन्दाश्रममुद्रणालयमुद्रितग्रन्थावल्या अकाराविणानुक्रमेण
ग्रन्थाङ्केन मूल्याङ्केन च सहितं सूचीपत्रम् ।**

ग्रन्थाङ्कः	मूल्यम्	ग्रन्थाङ्काः	मूल्यम्
रू० आ०	रू० आ०	रू० आ०	रू० आ०
४१ अग्निपुराणम्	५ ४	१० जीवन्मुक्तिविवेकः	३ १२
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका	२ १४	२४ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः	८ ०
८४ अद्वैतामोदः	२ ०	६९ ज्ञानार्णवतन्त्रम्	१ ४
५७ आचारभूषणम्	४ ६	८५ ज्योतिर्निबन्धः	३ १५
५८ आचारेन्दुः	४ ०	३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्	१४ ८
आधानपद्धतिः	१ १४	४२ तैत्तिरीयसंहिता	४८ १०
१०५ आधलायनगृह्यसूत्रम्	२ १२	३६ तैत्तिरीयाग्न्यकम्	९ १
८१ आधलायनश्रौतसूत्रम्	४ ११	१० तैत्तिरीयोपनिषत्	१ १२
६२ ईशकेनकठाद्युप० (रामा०)	२ ८	१३ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवा०	२ २
७६ ईशकेनकठोपनिषदः	१ ०	७८ त्रिस्थलीसेतुः	३ १२
५ ईशावास्योपनिषत्	० १४	१०४ त्रिशच्छ्र्लोकी	२ १५
२९ उपनिषदां समुच्चयः	६ १२	९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः	६ १२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्	१० १०	१०६ दशोपनिषदः	२ ०
३८ ऐतरेयारण्यकम्	३ ०	७४ द्वात्यायणगृह्यसूत्रवृत्तिः	१ ०
११ ऐतरेयोपनिषत्	१ ४	३३ धन्वन्तर्यायनिघण्टूरा०	४ ४
९६ करणकौस्तुभः	० ९	९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः	० ९
७ काठकोपनिषत्	१ ४	९८ धर्मतत्त्व० परिशिष्टम्	० १३
१११ कायपरिशुद्धिः	१ ४	५६ नित्याषोडशिकार्णवः	३ ४
६६ काव्यप्रकाशः	६ ४	८८ निरुक्तम्	१६ ८
८९ काव्यप्रकाशः	३ ४	३० नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीयोप०	१ १२
९५ काश्यपशिल्पम्	३ १	९१ न्यायसूत्राणि	४ ८
६ केनोपनिषत्	१ ०	पद्मपुराणम्	२० ०
५२ गणेशगीता	२ ०	पञ्चालम्भमीमांसा	० १०
१ गणेशार्धवैशीर्षम्	० ६	७२ परिभाषेन्दुशेखरः	२ ०
७३ गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः	१ ८	४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि	३ ०
६१ गौतमसूत्रम्	२ ८	३ पुरुषसूक्तम्	० ४
११० ग्रहगणिताध्यायः	४ ५	५५ पुरुषार्थचिन्तामणिः	४ ०
१४ छान्दोग्योपनिषत् (शां०)	५ ०	८ प्रश्नोपनिषत्	१ ०
६३ छान्दोग्योपनि० (रामा०)	३ १२	१०० प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः	१ १०
७९ छान्दोग्योप० (मिताक्षरा०)	२ ०		

[२]

ग्रन्थाङ्कः	रु०	मूल्यम् आ०	ग्रन्थाङ्कः	रु०	मूल्यम् आ०
९९ बीजगणितं सटीकम्	२	०	२ रुद्राध्यायः	१	६
१५ बृहदारण्यकोपनिषत्	८	०	११४ ,, अद्वैतपरः ।	०	१२
६४ ,, (रामानुजटी०)	३	४	१०७ लीलावती	३	०
३१ ,, (मिताक्षरा)	२	१२	८० वाक्यवृत्तिः	०	८
१६ बृहदारण्यकोपनिषद्भा०	२२	८	४९ वायुपुराणम्	४	१२
७१ बृहद्योगतरङ्गिणी	१०	१२	८६ विधानमाला	४	४
६८ बृहद्ब्रह्मसंहिता	१	१२	२७ वृन्दमाधवः	६	१२
२८ ब्रह्मपुराणम्	६	०	२७० ब्रह्मसूत्रप्रकाशिका	२	६
१०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्	९				
२१ ब्रह्मसूत्राणि (गां०)	१२				
६७ ,, ब्रह्माभुतवर्षिणी-					
दीपिकासमेतानि					
८२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः					
३४ भगवद्गीता (गां०)					
३४ ,, (सटीकगां०)					
४४ ,, (पैशाचभाष्य)					
४५ ,, (मधुसूदनीश्री)					
९२ ,, (रामानुजार्थ)					
१०९ ,, (अद्वैताङ्कः)					
११२ ,, काश्मीरपाठात्					
७५ भाष्यार्थगुणमाला					
५४ मत्स्यपुराणम्					
११३ मध्वतन्त्रमुखमः					
१० माण्डूक्योपनिषत्					
९७ मीमांसादर्शनम्					
९ मुण्डकोपनिषत्					
६० यतिधर्मसंग्रहः					
५० यतीन्द्रमतदीपिका					
४६ याज्ञवल्क्यस्मृतिः					
४ योगरत्नाकरः					
१९ रसरत्नसमुच्चयः					
११५ रसरत्नसमुच्चयटीका	२	८	१६ हस्त्यायुधः		